

KONGRE BİLDİRİ KİTABI

100. Yılında

AZERBAIJAN CUMHURİYETİ ULUSLARARASI KONGRESİ

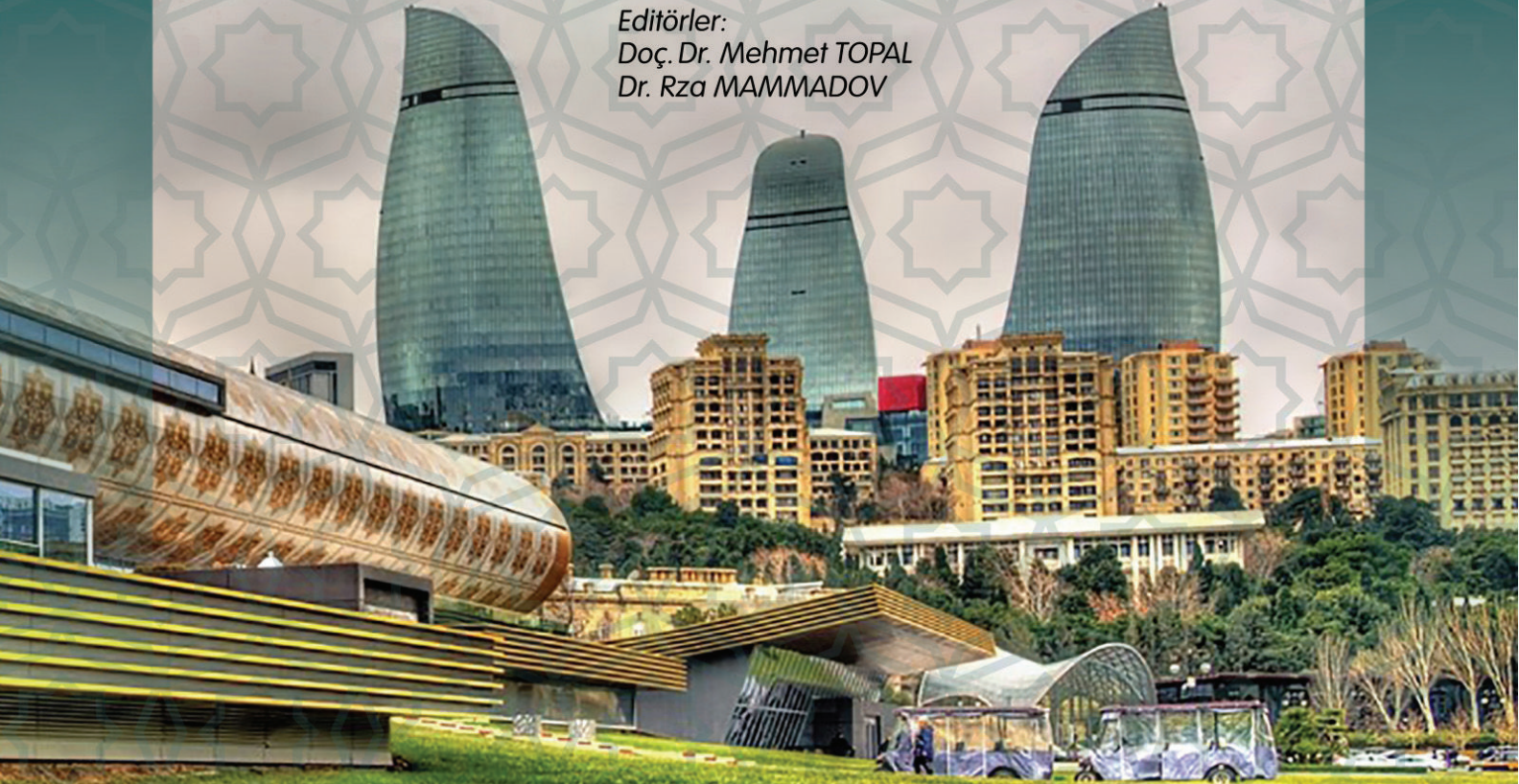
The 100th Anniversary Of

AZERBAIJAN REPUBLIC INTERNATIONAL CONGRESS

26-27 Mayıs / May 2018 Eskişehir, TÜRKİYE / TURKEY

**1918'DEN GÜNÜMÜZE AZERBAIJAN
AZERBAIJAN FROM 1918 TO 2018**

Editörler:
Doç. Dr. Mehmet TOPAL
Dr. Rza MAMMADOV

Eskişehir
Azerbaycanlılar
Derneği

ANADOLU 60
ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
UYGULAMA ve ARAŞTIRMA
MERKEZİ

TİKA

index
Center for Human Capital
Development of Azerbaijan

1918'DEN GÜNÜMÜZE AZERBAYCAN

“100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti” Uluslararası
Kongresi
26-27 Mayıs 2018
Eskişehir

Düzenleyen Kuruluşlar

Eskişehir Azerbaycanlılar Derneği
Anadolu Üniversitesi

Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜDAM)

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Merkezi (TİKA)

Azerbaycan İnsan Sermayesi Geliştirme Merkezi (INDEX)

2019

**“100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti” Uluslararası Kongresi
Kongre Bildiri Tam Metin Kitabı**

Editörler

Doç. Dr. Mehmet TOPAL

Dr. Rza MAMMADOV

Anadolu Üniversitesi Yayın No: 3862

Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayın No: 1

ISBN: 978-975-06-3436-9

2019

ONURSAL BAŞKANLAR

Fuad MURADOV

Azerbaycan Cumhuriyeti Diaspora Bakanı

Ceyhun BAYRAMOV

Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanı

İsmet YILMAZ

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanı

ONUR KURULU

Hazar İBRAHİM

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi

Özdemir ÇAKACAK

Eskişehir Valisi

Prof. Dr. Mehmet ŞİŞMAN

Türkiye Cumhuriyeti Yükseköğretim Kurulu Üyesi

Prof. Dr. Naci GÜNDOĞAN

Türkiye Cumhuriyeti Yükseköğretim Kurulu Üyesi

Prof. Dr. Şafak Ertan ÇOMAKLI

Anadolu Üniversitesi Rektörü

Doç. Dr. Necibe NESİBOVA

Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığının Türkiye'deki Eğitim Müşaviri

Aslan AVŞARBEY

Eskişehir Vali Yardımcısı

Prof. Dr. Ali Savaş KOPARAL

Anadolu Üniversitesi Rektör Yardımcısı

DÜZENLEME KURULU

Uzm. Ecz. Cavid AYDIN

Eskişehir Azerbaycanlılar Derneği Başkanı

Doç. Dr. Mehmet TOPAL

Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

Dr. Serdar ÇAM

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Başkanlığı Başkanı

Dr. Rza MAMMADOV

Eskişehir Azerbaycanlılar Derneği Denetim Kurulu Başkanı

Ali MAMMADOV

Azerbaycan İnsan Sermayesi Geliştirme Merkezi Başkan Yardımcısı

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Abdülmecid NUREDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Abulfez SÜLEYMANOV	Üsküdar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet KARTAL	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe AYPAY	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Cavit ATALAR	Yakın Doğu Üniversitesi
Prof. Dr. Cemil YÜCEL	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Engin KARADAĞ	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal GÜMÜŞ	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Erol KUTLU	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret SARICAOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami YURDAKUL	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. İlham MAMMADZADE	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Kürşad YILMAZ	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Makbule SABZİYEVA	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ	Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Musa GASIMLI	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Muzaffer Doğan	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Nedim ÜNAL	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Recai COŞKUN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Rena MİRZAZADE	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Tamella ALİYEVA	Muş Alparslan Üniversitesi
Prof. Dr. Ufuk AYDIN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Vahit TÜRK	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Vüsale MUSALI	Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Yegana İSMAYILOVA	Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Ali ASKER	Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Ashfaque Ahmad SHAH	Sargodha Üniversitesi
Doç. Dr. Aynur GADİMALİYEVA	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV	Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Elşen BAĞIRZADE	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Doç. Dr. Elza SEMEDLİ	Hazar Üniversitesi
Doç. Dr. Ergün RECEPOĞLU	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih BEKTAŞ	Kilis Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Asiye ŞENAT	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Fariz AHMEDOV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Doç. Dr. Fariz HUSEYNOV	North Dakota State Üniversitesi
Doç. Dr. Geray MUSAYEV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Doç. Dr. İlham AHMEDOV	Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. İsmayıl AĞAKIŞIYEV	Moskova Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Kamala GAHRAMANOVA	Avrasya Üniversitesi
Doç. Dr. Südabe SALİHOVA	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Doç. Dr. Toğrul İSMAYIL	TOBB Üniversitesi
Doç. Dr. Vurgun EYYUB	Hazar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Altay İSMAYILOV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi. Ferzane DEVLETABADI	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Könül MEMMEDOVA	Yakın Doğu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Lida VEFAEI	Yakın Doğu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Mehdi REZAEI	Allame Tabatabayi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Namık HÜSEYİNLİ	Alanya Aladdin Keykubat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Nazim MURADOV	Lefke Avrupa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Nesrin GÜLLÜDAĞ	Iğdır Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Rauf CAFAROV	Nahçıvan Devlet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Tayfun ERCAN	Yakın Doğu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Tufan ÇAKIR	Anadolu Üniversitesi

SEKRETARYA

Aynur MAMMADOVA

Bahrüz KARİMOV

Belgin AYDIN

Cavid AMİROV

Hüseyin KARAÇAM

Metin ÇATALKAYA

Sirac YAGUBOĞLU

Tunzala HUSEYNOVA

Sayın bakan yardımcım, değerli rektörüm, saygıdeğer hanımefendiler beyefendiler yüzüncü yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi vesilesiyle ülkemizde bugün burada bulunup ilimize teşrif eden tüm değerli kardeşlerimize hoş geldiniz diyor, her birinize ayrı ayrı sevgi, saygı ve muhabbetlerimi sunuyorum. İki gün sürecek kongrenin bir millet iki devlet olan Türkiye-Azerbaycan kardeşliğinin daha da pekiştirilmesine ve hayırlı neticeler doğmasını, vesile olmasını temenni ediyorum. Yine bu kongre vesilesiyle ilk kez 1918’de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurucu cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade’ni, Bakü’yü ve muhtelif Azerbaycan topraklarını Sovyet işgalcilerinden ve Ermeni çetelerinden kurtaran Kafkas İslam Ordusunun şanlı komutanı Nuri Paşa ile şehitlerimizi, Azerbaycan’ın 1991’deki ikinci bağımsızlığından sonra büyük emekleri olan cumhurbaşkanları Ebülfez Elçibey ile büyük lider Haydar Aliyev’i rahmet ve minnetle yad ediyorum.

Saygıdeğer konuklarım, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin yüzüncü yılı ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin yüzüncü kuruluş yıldönümü dolayısıyla iki ülke de aynı anda etkinlikler düzenlenmesi kararı cumhurbaşkanımız sayın Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan cumhurbaşkanı sayın İlham Aliyev’in katılımıyla geçen yılın Ekim ayında düzenlenen Türkiye-Azerbaycan yüksek düzeyli stratejik iş birliği konseyinin altıncı toplantısında alınmış bu karar imzalanan ortak bildiri de yer almıştır. Bu karar sonrası hem ülkemizde hem de Azerbaycan’da yıl boyu bir dizi etkinlik yapılması planlanmıştır. Bizden ülkemizde ve Azerbaycan’da yapılacak her etkinliğin iki kardeş ülke arasındaki muhabbeti daha da artıracığından siyasi, diplomatik, ekonomik, sosyal kültürel, jeostratejik alanlarda yepyeni perspektifler sunacağından eminiz.

Değerli katılımcılar ikinci bağımsızlığını 1991 yılında ilan eden Azerbaycan’ın Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti adıyla ilk bağımsızlığını ilan etmesinin ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin kuruluşunun yüzüncü yılını en içten dileklerle kutluyorum. İlişkilerimizi bir millet iki devlet prensibi üzerine inşa ettiğimiz Azerbaycan 1991 yılından, ikinci bağımsızlığını ilan etmesinden bu yana her alanla büyük başarılar elde etmiş, büyük başarılar imza atmıştır. Kardeş Azerbaycan’ın bu kazanımlarında yüz yıl önce temelin attığı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin payı büyüktür. Azerbaycan’ın gelecekte de dünyanın önde gelen ülkelerinden biri olacağına duyduğumuz inanç tamdır. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Türk Silahlı Kuvvetlerimizin değerli komutanlarının da desteği ile bölgesinin ve Avrasya’nın en muzaffer en güçlü ordularından biri haline gelmektedir. Kardeşliğimiz ve sizlere desteğimiz her zaman devam edecektir. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri kardeşlik anlayışı içinde varlığını sürdürmektedir. Sayın bakan yardımcımızın dediği gibi biz sadece dost değiliz dostun ötesinde kardeşiz. Aynı atanın çocuklarıyız. Tarihsel bağlarımız, ortak kültürümüz, ortak dilimiz, dinimiz ilişkilerimizin temelini teşkil etmektedir. Bu anlayış içerisinde gerçekleştirdiğimiz Azerbaycan petrolerini dünya piyasalarına ulaştıran Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, tarihi ipek yolunu yeniden canlandıracak ve Pekin’den Londra’ya kadar uzanacak demir yoluna hayat verecek Bakü-Tiflis-Kars demiryolu, Azerbaycan’ın sahip olduğu doğal gazı Avrupa’ya ulaştıracak Trans Anadolu doğal gaz hattı TANAP ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı yalnızca iki ülkeyi değil dünyadaki birçok dengeyi etkileyen büyük projelerdir. Bu tür projelerin iki ülke arasında artarak devam edeceğinden ve 21. Yüzyılda Türkiye ve Azerbaycan’ın iki büyük gelişmiş ve önemli birçok başarıya imza atmış ülke olacağından kuşku duymuyoruz. Bu duygu ve düşüncelerle ülkemize ve ilimize teşrif eden tüm kardeşlerimize bir kez daha hoş geldiniz diyor, iki gün sürecek kongrenin hayırlara vesile olmasını dileyerek hepimize sevgi, saygı ve muhabbetlerimi sunuyorum.

Özdemir ÇAKACAK

Eskişehir Valisi

Azerbaycan, Türkiye gibi çoğunluğu Oğuz boyundan gelen Türklerin yaşadığı bir ülkedir. Bu yüzden Türkiye Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğü'nün birbirlerine bakışları hep samimane ve kardeşlik hukuku çerçevesinde tezahür etmiştir. Osmanlı Devleti ile yüzyıllarca iyi münasebetler içerisinde bulunan soydaşlarımıza, Osmanlı Devleti'nin vârisi olan Türkiye Cumhuriyeti de siyasi, iktisadi, kültürel ilişkiler tesis etmek suretiyle kardeşliği ebedileştirme görevini devralmıştır. “Bir millet iki devlet” anlayışıyla inşa edilen Türkiye-Azerbaycan münasebetleri, Mustafa Kemal Atatürk'ün “Azerbaycan'ın sevinci bizim sevincimiz, kederi bizim kederimizdir” sözleriyle en veciz biçimde ifade edilmiştir. Anadolu Üniversitemiz de bu manada üzerine mühim bir sorumluluk alarak, Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Türk Dünyası Bilim Kültür ve Sanat Merkezi gibi birimleri aracılığıyla soydaşlarımızla her türlü tarihî, kültürel bağ ve ilişkilerimizi gün ışığına çıkarmaya çalışmaktadır.

Türk Cumhuriyetleri arasındaki dayanışmayı temin etmek ve dış dünyaya karşı tesanüde dayanan bir münasebet oluşturmak adına bu kabil girişimlerin en az siyasi teşebbüsler kadar önemli olduğunun bilincinde olan Eskişehir Azerbaycanlılar Derneğimiz ve üniversitemiz Eskişehir'deki faaliyetleri ile Türk dünyasının gönül birlikteliğine doğru güzel adımlar atılmasına ön ayak olmaktadır. Bu düşüncelerle paydaş kurum TİKA ve INDEX ile beraber 100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi'ne ev sahipliği yaparak iki ülkenin bilim adamlarını ve temsilcilerini bir araya getirmenin bahtiyarlığını yaşadık.

Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, gönül coğrafyamıza ilişkin araştırmaları ve araştırmacıları desteklemek, bilgi üretimini sürekli hâle getirmek, üretilen bilginin dolaşımını ve paylaşımını sağlamak, bu konuda faaliyet gösteren kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak çeşitli faaliyetlere ev sahipliği yapmaktadır. 2017 yılından itibaren bünyesine dahil ettiği 15.000 metrekare kapalı alana sahip Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası Bilim Kültür ve Sanat Merkezi'ni adeta uygulama alanı olarak kullanmakta, ulusal ve uluslararası etkinliklerde aktif rol oynamaktadır. Türk Dünyasının tarih, arkeoloji, sanat, dil ve edebiyatını; günümüzdeki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durumunu incelemek üzere toplantılar, konferanslar, seminerler, bilgi şölenleri, sergiler, konserler ve paneller düzenleyerek elde edilen sonuçları Türk ve dünya kamuoyuyla paylaşmaktadır.

Eskişehir Azerbaycanlılar Derneği, kuruluşundan itibaren tek amacımız Azerbaycan'ı güneyi ve kuzeyi ile Azerbaycan'a hizmet etmektir. Azerbaycan'ımızın geleceğe güçlü ve sağlam adımlarla ilerlemesi için canı-gönülden elimizden geleni ortaya koymaktır. Türk Dünyası'nın bir parçası olan Azerbaycan'ın ortak kültürel ve değerler doğrultusunda birlikte olması için çalışmaktır.

Kongrede Azerbaycan'ın tarih, edebiyat, kültür hayatı, sosyo-ekonomik yapısı, geçmişten günümüze yaşadığı ulusal ve uluslararası sorunlar gibi pek çok mesele dile getirilmiş, kıymetli bilim insanlarının tebliğleri ve yapılan müzakerelerle 100. yılın mehabetine uygun faaliyetler yapılmıştır. Kongre paydaşlarımıza, katılımcılara ve kongre tarihinde rektör olan Prof. Dr. Naci Gündoğan'a, başta Prof. Dr. Ali Savaş Koparal olmak üzere rektör yardımcılarımıza ve kongrenin gerçek mimarları olan Eskişehir Azerbaycanlılar Derneği Başkanı Uzm. Ecz. Cavid Aydın'a ve dernek mensuplarına ve merkezimiz çalışanlarına teşekkür ediyoruz. Bildirilerin basılması ve Merkez'imizin çalışmalarının devamı noktasında himayelerini gördüğümüz Rektör Prof. Dr. Şafak Ertan Çomaklı'ya da teşekkür ediyor, bu kabil programların devamını görmeyi ümit ediyoruz.

Doç. Dr. Mehmet TOPAL ve Dr. Rza MAMMADOV

Editör Kurulu

İÇİNDEKİLER

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Demokratiya və İnsan Hüquq və Azadlıqları / Prof. Dr. Mehman DEMİRLİ	1
"Azərbaycan Yurt Bilgisi" Dergisindeki 28 Mayıs 1918 Anısına Yazılmış Makalelerde Cumhuriyetin Edebi-Tarihi İzleri / Dr. Öğr. Üyesi Afina BARMANBAY	19
Mirze Bala Mehmetzade'nin Eserleri Işığında Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1918-1920) / İlahə KHANTAMİROVA.....	30
Cumhuriyet Dönemi Azərbaycan Kadını (1918-1920) / Laman SÜLEYMANLI	45
Bakü'yü Ziyaret Eden Arap Turistlerin Destinasyon İmajı Algıları / Dr. Öğr. Üyesi Asuman PEKYAMAN / Aysel ALİYEVA	51
Azərbaycanda Turizm İşinin Təşkilinin Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri / Elza BAYRAMOVA.....	67
Azərbaycanın Qeyri-Neft Sektorunun İnkişafında Turizmin Rolü / Könül NURİYEVA.....	73
Azərbaycanın Turizm Sektorunda Peşə Təhsil Sisteminin Xüsusiyyətləri və Türkiyə Təcrübəsi ilə Müqayisəsi / Mansuma ALİYEVA	81
Cumhuriyet Dönemi Aydınlarından Üzeyir Hacıbəyli və Gori Seminaryasına Yönelik Eleştirileri / Doç. Dr. Elza SEMEDLİ	89
Cümhuriyyət Dönəmi Yazarlarımızdan Hüseyn Cavid Yaradıcılığı və Sərvəti-Fünün / Doç. Dr. Vurğun EYYUB.....	95
Ahmet Ağaoğlu'nun Hatıralarında Azərbaycan / Dr. Öğr. Üyesi Muzaffər ÇANDIR	104
Edebiyat Araştırmacısı: Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kurucusu Mehmet Emin Resulzade / Dr. Elhan YURDOĞLU MEMMEDOV	119
Güney Azərbaycan Milli Oyanış Harekâtı (GAMOH) / Prof. Dr. Selçuk DUMAN	125
1930'lu Yıllarda Azərbaycan Bağımsızlık Mücadelesinde Bir Kesit: Kafkasya Konfederasyon Şurası / Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar SOYSÜREN	136
Türk Kültür Havzası'nda Azərbaycan Jeo-Kültürünün Sosyolojik ve Politik Sorunsalı / Belal Hatami KHAJE	155
Azərbaycan-Türkiye İlişkilerinde Ermenistan Boyutu / Prof. Dr. Kamer KASIM	167
Azərbaycan'ın Paris Barış Konferansı'ndaki Diplomatik Faaliyetlerine Bir Örnek: Azərbaycan ve İngiliz Heyetleri Arasındaki Görüşmeler / Dr. Öğr. Üyesi Yasin COŞKUN	177
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Hökumət Quruculuğu (İkinci və Üçüncü Hökumətlərin Təcrübəsi Əsasında) / Dr. Letif BABAYEV	190
Azərbaycan Türk Kültüründə Çille Bayramı, Çille Karpuzu / Dr. Öğr. Üyesi Türkan GADİRZADE ARIK	198

Yusuf Vezir Çemenzemini'nin Hikayelerinde Azerbaycan'ın Toplumsal Hayatının Yansıması / Dr. Öğr. Üyesi İrfan Murat YILDIRIM	205
Engeller ve Katkılar Bağlamında Türkiye'deki Azerbaycanlıların Yerli Topluma Uyumu / Kaan AKMAN	224
Çağdaş Türk Resminde Azerbaycanlı Ressam İbrahim Safi'nin Fırçasından Doğu İzlenimleri / Rumeysa IŞIK YAYLA	237
Türkiye ve Azerbaycan Öğretmen Yetiştirme Modellerinin Karşılaştırılması / Prof. Dr. Asım ARI / Mehmet AKCAALAN	262
Türkiye'de Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Eğitimi ve Öğretimi: Sorunlar ve Öneriler / Prof. Dr. Vüsale MUSALI	271
XX. Yüzyılda Sosyal-Siyasi Durumun Eğitimin Gelişimine Etkisi / Doç. Dr. Kamala GAHRAMANOVA	281
Türkiye'deki Azerbaycanlı Öğrencilerin Eğitim Sürecindeki Deneyimleri / Dr. Könül ABASLI	288
Türkiye Edebiyatında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti: Bir Eser Üzerinde İnceleme / Doç. Dr. Gatibe MAHMUDOVA	312
Behbud Han Cevanşir Suikastının Osmanlı Belgelerine ve Basınına Yansımaları / Dr. Öğr. Üyesi Volkan MARTİN	317
Rusya Döneminde II. Dünya Savaşında Yaşananlar: Savaşa Asker Olarak Katılan Bir Azerbaycanlının Hikayesi / Perihan TUNCER	335
Azərbaycan Fəlsəfə Tarixi Elm Kimi Ötən Əsrin 40-50-ci İllərinə Retrospektiv Baxış / Prof. Dr. Arzu HACIYEVA	350
Cümhuriyyətin Üçlü Formulu: Türkləşmək, Müasirləşmək, İslamlaşmaq / Prof. Dr. Bedirhan AHMADLI	362
Mehmet Emin Resulzade'nin "İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!" Söylemi Üzerine Notlar / Dr. Öğr. Üyesi Nazim MURADOV	369
Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Felsefi Temeli Olarak Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak / Pasha GULUZADE	388
Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Günümüze Azerbaycan'da İşaret Dili / Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN	391
Karabağ Ağzından Emirdağ Ağzına Yansımalar / Dr. Öğr. Üyesi Dilek ERENOĞLU ATAİZİ	404
Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Dili: Osmanlı Türkçesi ve Sovyet Etkeni / Dr. Öğr. Üyesi Kemale ELEKBEROVA	413
Türkçülük Məfkurəsinin Milli-Demokratik Təcəssümü: Azərbaycan Cümhuriyyəti / Doç. Dr. Faig ELEKBERLİ	421
Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlişkileri ve Türk-İslam Mefkûresi / Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV	434

Azerbaycan Cumhuriyeti Devrinde Bir Mecmua: Evrak-I Nefise'de (Övraqi-Nəfisə) Edebiyat Meseleleri / Doç. Dr. Seyran GAYIBOV	444
İran'da Türkler: Dil-Edebiyat-Kimlik / Dr. Öğr. Üyesi Ferzane DEVLETABADI.....	460
Birinci Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan'da Parlamentarizm Kültürü / Doç. Dr. Ali ASKER / Dr. Elnur Paşa	468
Rus İşgalinden Demokratik Cumhuriyetin Kuruluşuna Bir Merkez Olarak Gence / Dr. Öğr. Üyesi Oktay BERBER.....	476
Azerbaycan Kamu Yönetiminde E-Devlet Uygulamaları / Leyla SULTANLI	488
Azerbaycan Hukuk Sisteminde "Kamu Tüzel Kişiliği" Kavramı ve Türkiye Pratiği / Tabriz JAFAROV / Mehmet İNANÇ.....	514
"Kardeş Yardımı" Dergisi Türkiye Araştırmalarında / Doç. Dr. Nurlana MUSTAFAYEVA.....	521
Azerbaycan'da Bolşeviklere Karşı Milli Şuurun Diri Tutulmasında Bildiriş Gazetesinin Rolü / Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCE	527
Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin Türkiye'de Basın Faaliyeti / Dr. Öğr. Üyesi Vefalı ENSEROV	543
Yeni Kafkasya Dergisinin (1923-1927) Özel Sayıları Üzerine İnceleme / Türkan ABDULLAYEVA... 569	
Azerbaycan İmalat Sanayi Gelişiminin Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Değerlendirilmesi / Doç. Dr. Seymur AĞAZADE.....	585
Küresel Kriz Sonrası Para Politikalarında Değişim, Finansal Regülasyon ve Makro İhtiyati Politikalar: Türkiye ve Azerbaycan için Bir Değerlendirme / Fatma Pınar EŞSİZ / Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA..	598
Azerbaycan Sanayisinin Modernizasyonu ve Kalkınmasında Organize Sanayi Bölgelerinin Rolü / Khasay CAHANGİROV.....	612
Naxçıvan Muxtar Respublikası İqtisadiyyatının İnkişafında Bank Sektorunun Rolü və İqtisadiyyatda Bank Kreditlərin Sahələr Üzrə İstiqamətləri / Murad SEVDİMALİYEV.....	621
Azerbaycan Çalgısı Guş Tüteği Üzerine / Prof. Dr. Feyzan Göher VURAL.....	626
Azerbaycan Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi / Dr. Öğr. Üyesi İbrahim GÜMÜŞ	636
Kaçak Nebi Destanı'nda Kadın / Ahu Zeynep DUMAN.....	642
Azerbaycan'da Geleneksel El Sanatlarından Şebeke El Sanatı ve Ustalarının UNESCO-Somut Olmayan Kültürel Miras ve Yaşayan İnsan Hazineleeri Bağlamında Değerlendirilmesi / Sona RZAYEVA.....	652

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ: DEMOKRATIYA VƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI

Mehman DEMİRLİ*

ÖZƏT

1918-ci ildə yaradılmış və iki ilə yaxın ömür sürmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti demokratik dövlətçilik nümunəsi ortaya qoymuşdur. Cümhuriyyətin müstəsna dərəcədə mürəkkəb və gərgin daxili və xarici şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə rəğmən, dövlətin konstitusion quruluşunda, cəmiyyətin siyasi idarəçiliyinin xarakter və keyfiyyətində önəmli dəyişikliklərlə müşayiət olunan modernləşmə prosesi baş vermiş, demokratikləşmə istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, demokratiya sahəsinin ünlü bilim adamları demokratiyanın əsas göstəricisi kimi, özəlliklə də XX yüzilliyin ilk rübünə münasibətdə dövlətlərin demokratik minimuma nail olmalarının ilk meyarı kimi siyasi iştirakçılığın genişlənməsini göstərirlər. Bu da özünü əsas etibarilə seçki hüququ və söz və mətbuat azadlığının cəmiyyətdə təmini səviyyəsində təcəssüm etdirir. Təqdim edilən araşdırmanın əsas məqsədi də insan hüquq və azadlıqlarının bu göstərilən örnəklərə münasibətdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qanunvericiliyi və gerçəkliyində təmin olunması səviyyəsini dövrün hüquqi standartları səviyyəsində, eləcə də qabaqcıl dövlətlərin təcrübələri kontekstində müqayisəli şəkildə dəyərləndirmək və bununla da onun nə qədər modern və demokratik bir dövlət olduğunu ortaya qoymaqdır.

Açar Sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Demokratiya, İnsan Hüquq və Azadlıqları, Seçki Hüququ, Söz və Mətbuat Azadlığı

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC: DEMOCRACY AND HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

ABSTRACT

Azerbaijan Democratic Republic, which was established in 1918 and existed for two years, exemplified the democratic statehood. Although the Republic, both internally and externally, functioned under exceptionally complex and tense conditions, the modernization process, accompanied by changes to the constitutional system of the state and reforms substantially and qualitatively affecting the political administration of the society, was achieved and important measures were taken to accomplish comprehensive democratization. Not surprisingly, prominent scholars in the field of democratization consider the broadening of political participation (especially when the periodical scope of analysis covers the first quarter of the XX century) as the first criterion ensuring a minimum standard of democratization by states. This aspect mainly expresses itself with the level of implementation of voting rights and freedoms of speech and press in a society. Based on the use of the abovementioned exemplifications of human rights and freedoms, the main objective of this research is to assess the level of guaranteeing of these rights and freedoms in the legislation of Azerbaijan Democratic Republic on the one hand, and in the realities of this state's practice on the other. Furthermore, in the light of modern legal standards and progressive state practices, it is intended to evaluate in comparative perspective their practical application and to determine this state's compliance with the criteria of modernity and democracy.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Democracy, Human Rights and Freedoms, Voting Rights, Freedoms of Speech and Press

---

* Prof. Dr., Beynəlxalq Müqayisəli Hüquq Akademiyasının (Haaqa) müxbir üzvü, Yaxın Doğu və Girmə Universitetləri (KKTC), mdamirli@yahoo.com

GİRİŞ

100 illik yubileyini qeyd etdiyimiz Azərbaycan Cümhuriyyəti yalnız cümhuriyyətçilik yolunu tutduğuna görə deyil, həm də və başlıca olaraq demokratiya ənənələrini özünün dövlətçilik fəaliyyətində təcrübədən keçirdiyindən dolayı Azərbaycan Türklərinin və bütün türk dünyasının tarixində əlamətdar bir hadisə olmuşdur. Lakin indiyə qədər araşdırmalarda onun demokratikliyinə sadəcə qurucu sözlə təsdiqindən o tərəfə keçilməmişdir. Bu üzəndən təqdim edilən araşdırmada bu məsələyə mümkün qədər aydınlıq gətirməyə çalışacağam.

Heç şübhəsiz ki, dövrünün demokratik dövlətləri ailəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin yerini, eləcə də onun demokratikləşmə səviyyəsini müəyyən etmək həmin dövrdə dünya miqyasında demokratikləşmənin mənzərəsini canlandırmadan mümkün deyildir. Gerçəkdən, Azərbaycan Cümhuriyyəti dönəmində dünyada demokratiyanın və dövlətlərin demokratikləşməsinin durumu necə idi? Tarixin həmin dönəmində demokratikləşmənin ölçülməsi üçün bugün hansı standartlar mövcuddur?

Azərbaycan Cümhuriyyəti Öz Dövrünün Demokratik Dövlətləri Ailəsində

Yuxarıda qoyulan suallara cavab verməkdə bizə demokratiya nəzəriyyəsi sahəsində iki dünya şöhrətli mütəxəssisin elmi araşdırmalarının nəticələrinin yardımçı ola biləcəyi qənaətinəyəm. Bunlardan biri *S. Huntington*'un “demokratikləşmə dalğaları” konsepsiyası, digəri isə *R. Dahl*'in “poliarxiya demokratiyası” konsepsiyasıdır.

Huntington'un “demokratikləşmə dalğaları” konsepsiyasına görə, demokratikləşmə dalğası müəyyən dövrlərdə qeyri-demokratik rejimlərdən demokratik rejimlərə keçid qruplarıdır. Müasir dünyada demokratikləşmənin üç dalğası olmuşdur. Onun ilk, uzun dalğası 1828-1926-cı illəri; ikinci, qısa dalğası 1943-1962-ci illəri əhatə edir; üçüncü dalğa isə 1974-cü ildən başlayıb. Göstərilən tarixlər müəllifə görə şərtidir. Bu dövrlərin arasında geriye dönüş, yəni demokratiyaya keçmiş dövlətlərin qeyri-demokratik idarəçiliyə qayıdış dövrləri də vardır¹.

Təbii ki, burada mövzumuzla əlaqədar bizi maraqlandıran demokratikləşmənin birinci dalğasıdır. Huntington'a görə, bu mərhələnin kökləri Amerika və Fransa inqilablarındadır. Lakin milli demokratik institutların gerçəkdən yaranması XIX əsrin hadisəsidir². *J. Sunshine*'nin XIX əsrin siyasi sistemlərinin o dövrün kontekstində demokratik minimuma nail olmalarını müəyyən etməyə imkan verən iki meyarından, standartından [(1) yetkin kişi əhəlinin 50%-nin səsvermə hüququna malik olması; 2) icraedici hakimiyyətin məsul başçısının ya seçkili parlamentdə əksəriyyətin dəstəyini saxlamalı ya da mütəmadi ümumxalq seçkiləri gedişində seçilməli olması]³ çıxış edərək, Huntington demokratikləşmənin ilk dalğasının 1828-ci il ətrafında ABŞ-da başlamasını qeyd edir. Sonrakı onilliklərdə digər ölkələr də tədricən öz vətəndaşlarının seçki hüquqlarını genişləndirir, bir şəxs tərəfindən bir neçə seçki dairəsində səsvermə imkanını daraldır, gizli səsvermədən istifadə etməyə başlayır və baş nazirlərin və kabinələrin parlamentlər qarşısında məsuliyyətini müəyyən edirlər. İsveçrə, Fransa, Böyük Britaniya, onun dominionları və bir sıra kiçik Avropa dövlətləri yüzilliyin sonuna doğru demokratiyaya keçid edirlər. Birinci dünya müharibəsinə az qalmış İtaliya və Argentinada az və ya çox dərəcədə demokratik olan rejimlər bərqərar edilir. Müharibədən sonra yenidən

¹ С. Хантингтон. *Третья волна. Демократизация в конце XX века.* (пер. с англ. Л.Ю. Пантшой). «Российская политическая энциклопедия», Москва, 2003, 26.

² Yene orada, 26.

³ J. Sunshine. *Economic Causes and Consequences of Democracy: A Study in Historical Statistics of the European and European Populated English-Speaking Countries:* Ph.D. diss. Columbia University, 1972, 48-58.

müstəqillik əldə etmiş İrlandiya və İslandiya demokratikləşirlər, Avropanın mövcudluğu sona yetmiş imperiyalarının varisləri olan dövlətlərdə demokratiyaya doğru kütləvi hərəkət genişlənir. 1930-cu illərin lap başlanğıcında isə İspaniya və Çilin demokratik dövlətlərin cərgəsinə qoşulmasıyla, demokratikləşmənin birinci dalğası başa çatır. Ümumi olaraq və bütövlükdə 100 ilə 30-dan artıq ölkə özlərində ən azından minimal ümummillik demokratik institutlar təsis etmişlər⁴.

Huntington birinci demokratikləşmə dalğası zamanı demokratikləşən dövlətlər sırasında bunları göstərir: Avstraliya, İslandiya, İrlandiya, Kanada, Yeni Zelandiya, Birləşmiş Krallıq, ABŞ, Finlandiya, İsveç, İsveçrə, Çili, Avstriya, Belçika, Danimarka, Almaniya, İtaliya, Kolumbiya, Niderland, Norveç, Fransa, Yaponiya, Argentina, Macarıstan, Yunanıstan, Uruqvay, Çexoslovakiya, İspaniya, Polşa, Portuqaliya, Latviya, Litva, Estoniya⁵. Təəssüflər olsun ki, bu dövrdə müstəqillik əldə etmiş Zaqafqaziya dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan Cümhuriyyəti bu siyahıda yer almayıb.

Huntington'un hesablamalarına görə, 1922-ci ildə dünyada haradasa əhalisi 1 mln.-dan çox olan 64 dövlət var idi və onlardan yalnız 29-u demokratik idi⁶ (yuxarıdakı siyahıdan üç dövlət buraya daxil edilmir, çünki Yaponiyada demokratiya məhdud xarakterdə olmuş və yalnız 1920-ci illərdə təşəkkül tapmışdır⁷, eləcə də, qeyd edildiyi kimi, İspaniyada və Çilidə də demokratikləşmə sonralar baş vermişdir). Bizi maraqlandıran tarix (28 may 1918-ci il) nöqtəyi-nəzərindən bu dövlətlərin siyahısı bir qədər də daraldıla bilər. Belə ki, göstərilən tarixdən sonra müstəqil demokratik dövlət quruculuğuna qədəm qoyan Polşa (6 oktyabr 1918), Çexoslovakiya (28 oktyabr 1918-ci il), Almaniya (10 noyabr 1918-ci il), Avstriya (12 noyabr 1918-ci il), Macarıstan (13 noyabr 1918), Latviya (18 noyabr 1918), İslandiya (1 dekabr 1918-ci il) və İrlandiyadan (21 yanvar 1919-cu il) ibarət səkkiz dövlət də nəzərə alsaq, burada 21 dövlət qalır. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti dünyada əhalisi 1 mln.-dan çox olan demokratik dövlətlərin sırasında onların aşağı-yuxarı 23-cüsü olaraq yer alır. 22-ci belə dövlət isə Gürcüstan Respublikasıdır.

Bir dövlətin demokratik olub-olmaması, eləcə də demokratik və demokratik olmayan siyasi rejimlər arasındakı böyük fərqlər çılpaq gözlə görünə bilər, lakin bu, hər zaman yetərli olmur. Bu üzəndən siyasi sistemlərin demokratik məzmununun düzgün qavranması üçün elmi əsaslandırılmış, standartlaşdırılmış ölçü alətlərinə ehtiyac yaranır⁸. Belə bir ehtiyac demokratik dövlətlərin heç də çılpaq gözlə görünməyən demokratiklik səviyyəsinin müəyyən edilməsi zamanı özünü xüsusilə büruzə verir.

1960-cı illərdən başlayaraq müqayisəli siyasətşünaslıqda demokratiyanı ölçmənin müxtəlif vasitələri (demokratiklik şkalaları) işlənilib hazırlanmışdır. Lakin daha çox müasir dövlətlərə münasibətdə işlənilib hazırlanan bu vasitələrin XX əsrin birinci rübünə münasibətdə tətbiq edilməsi o dövrdən keçən bu müddətdə demokratiya anlayışının özünün genişlənməsi, eləcə də bu sahədə dövlətlərin praktikasında baş verən dəyişiklik və inkişafdan dolayı çətin ki mümkün olsun. Bundan əlavə, demokratiklik şkalalarının tərtibi zəngin empirik bazanın varlığını ehtiva edir. Bir əsr bundan əvvəl mövcud olmuş dövlətlərə münasibətdə demokratiklik şkalalarının tərtibi üçün zəruri olan empirik verilərin toplanması sahəsindəki çətinlikləri də göz önünə alsaq, məsələnin həllinin müşkülüü daha aydın olur. Amerikada demokratiyanın durumu 100 il əvvəl və indi necə fərqlidirsə, bu zaman kəsikləri üçün tətbiq ediləcək demokratiyanı ölçmə vasitələri də tam eyni ola bilməz.

⁴ С. Хантингтон. *Третья волна*, 27.

⁵ Yəne orada, 25.

⁶ Yəne orada, 36.

⁷ Yəne orada, 28.

⁸ Вах: Manfred G. Schmidt. *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 2. bsk., çev. M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara, 2002, 256.

Burada söhbət yalnız minimal demokratiklik standartlarından gedə bilər. Belə standartlar isə R. Dahl'ın “poliarxiya demokratiyası” konsepsiyasında təqdim edilmişdir.

Bu konsepsiyanın əsas konsepti olan “poliarxiya” tekbaşına hakimiyyət olan monarxiyadan və ya azlığın hakimiyyəti olan oligarxiyadan və ya aristokratiyadan fərqli olaraq “çoxluğun hakimiyyəti” anlamına gəlməkdir. Müasir siyasətşünaslığa 1953-cü ildə R. Dahl və C. Lindblom tərəfindən daxil edilmişdir⁹. Dahl “ideal” və “real” (faktiki) demokratiyanı fərqləndirərək, sonuncunu poliarxiya ilə əlaqələndirir (buradan da “poliarxik demokratiya” anlayışı ortaya çıxır). Bu termin milli dövlətlərdə demokratiyanın realizəsini həm idealdan, həm də demokratiyanın şəhər dövlətlərdəki tarixi tiplərindən fərqləndirmək üçün istifadə edilir. Dahl'a görə, poliarxiya mövcud sistemlərin “təmiz” variantıdır və onun institutları ideal demokratiyaya nail olmaq üçün zəruridir. Müəllif poliarxiya məfhumunun bir neçə anlamını verir: (1) müasir dövlət idarəetmənin spesifik rejim tipi kimi, (2) milli dövlətin demokratikləşməsinin məhsulu kimi, (3) demokratik proseslərin zəruriliyi, siyasi institutların demokratikləşməyə yönəlməsi kimi, (4) səriştəliliyin yoxlanılması sistemi, siyasi nəzarət sistemi kimi və (5) hüquqlar sistemi kimi¹⁰.

Mövzumuz baxımından ən başlıcası odur ki, poliarxiya modeli həmçinin demokratiyanın səviyyəsinin ölçülməsi üçün standart kimi (ən azından minimum ümummilli demokratik təsisatlar bütünü olaraq) və özü də tarixi səpkidə istifadə edilə bilər. Belə ki, R. Dahl da poliarxiyaların inkişafında üç mərhələni ayırır: 1776-1930, 1950-1959 və 1980-ci illər. Poliarxiyaların inkişafının Amerika və Fransa inqilablarından iki dünya savaşı arasındakı dönmə qədər olan birinci mərhələsi zamanı Şimali Amerikada və Avropada poliarxik institutlar meydana gəlmiş, lakin ölkələrin əksəriyyətində bu institutlar müasir standartlar üzrə XIX əsrin sonlarına qədər (bəzən daha uzun müddətə) qeyri-mükəmməl olaraq qalmışdır: hökumət qərarları üzərində nəzarət konstitusion qaydada təsbit edilməmişdi, seçkilər azad və ədalətli deyildi, ümumi seçki hüququ yox idi.

R. Dahl'a görə, poliarxiya müasir dövlətin spesifik rejim tipi kimi onu XIX əsrə qədər mövcud olan bütün digər rejimlərdən fərqləndirən iki əsas xarakteristikaya malikdir: müxalifətə münasibətdə yüksək dözümlülük və hökumətin davranışına təsirdə və hətta müxtəlif rəsmi şəxsləri dinc yolla vəzifədən kənarlaşdırmaqda iştirak üçün geniş imkanlar. Müəllif bu iki ümumi xarakteristikaya daha çox məzmun yükləyərək, demokratik poliarxiyanı aşağıdakı yeddi təsisatın varlığı ilə fərqlənən bir siyasi düzən kimi müəyyən edir:

1. Seçilən səlahiyyətli: hökumətin siyasətə dair qərarları üzərində nəzarət seçilmiş vəzifəli şəxslərə verilir.
2. Azad və ədalətli seçkilər: səlahiyyətli vəzifəli şəxslər müntəzəm və ədalətli keçirilən, məcburiyyətin nisbətən nadir olduğu seçkilərdə seçilir.
3. Əhatəedicə seçki hüququ: praktiki olaraq bütün yetkinlər siyasi səlahiyyətli vəzifəli şəxslərin seçilməsində səs vermək hüququna malikdirlər.
4. Passiv seçki hüququ: praktik olaraq bütün yetkinlər passiv seçki (seçkili vəzifələrə seçilmək) hüququna malikdirlər, baxmayaraq ki, bu zaman yaş məhdudiyyəti səsvermə üçün gərəkən həddən daha yüksək ola bilər.
5. İfadə azadlığı: vətəndaşlar sözün geniş mənasında siyasi məsələlər üzrə, vəzifəli şəxslərin, hökumətin, rejimin, sosial-iqtisadi düzənin və hakim ideologiyanın tənqidi də daxil olmaqla, sərbəst cəza təhlükəsi olmadan

⁹ R. A. Dahl., C. E. Lindblom. *Politics, Economics, and Welfare*. Univ. of Chicago Press, Chicago, 1953.

¹⁰ Р. Даль. “Полиархия, плюрализм и пространство”, *Среднерусский вестник общественных наук*, 2, 2009: 193-194.

öz fikirlərini ifadə etmək hüququna malikdirlər.

6. Alternativ informasiya: vətəndaşlar alternativ informasiya mənbələri axtarmaq hüququna malikdirlər.

7. Assosiasiya (təşkilatlanma) azadlığı: yuxarıda sadalananlar da daxil olmaqla, özlərinin müxtəlif hüquqlarını əldə etmək üçün vətəndaşlar müstəqil siyasi partiyalar və maraq qrupları da daxil olmaqla nisbi müstəqil birliklər və ya təşkilatlar yaratmaq hüququna malikdirlər¹¹.

Deməli, hər hansı siyasi rejimin demokratik bir poliarxiya kimi təsnif edilməsi üçün bu yeddi təsisatın mövcud olması lazımdır. Bundan əlavə, qeyd edildiyi kimi, poliarxiya bir hüquqlar sistemidir və burada vətəndaşların hüquqlarına təminat verilir və onlar institusional olaraq qorunur. Göstərilən yeddi institutdan hər biri müəyyən hüquqlara riayət olunmasını təmin edir. Hər bir hüququn institusionallaşması onun yalnız qanunvericilik qaydasında təsbit edilməsini deyil, həm də məhkəmə qaydasında təmin edilməsini tələb edir¹².

Əgər Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratikliyi Dahl'ın müəyyən etdiyi standartlar baxımından dəyərləndirsək, heç şübhəsiz ki, bütün göstərilən təsisatların Cümhuriyyət gerçəkliyində yer alması onu demokratik siyasi rejimli bir dövlət kimi yalnız ümumi şəkildə xarakterizə etməyə imkan verir. Amma burada əsas məqsəd, qeyd edildiyi kimi, bu dövlətin demokratiklik səviyyəsini müəyyən etməkdir.

Cümhuriyyət və İnsan Hüquq və Azadlıqları: Tarixi-Müqayisəli Dəyərləndirmə

Dahl bütün poliarxiyaları inkişaf etmiş və təxmini deyə iki qrupa ayırır. Bu zaman o, məsələn, belə ölçülərə əsaslanır: siyasi iştirakçılığın səviyyəsi, mətbuat azadlığının olması, rejimin statusu, müxalifətin azadlığı dərəcəsi, partiya sisteminin xarakteri, qanunvericilik orqanının statusu və s. Təbii ki, bir çalışmada Azərbaycan Cümhuriyyətini bütün bu ölçülər baxımından araşdırmaq mümkün deyil. Odur ki, burada araşdırmanı iki örnəklə məhdudlaşdırmaq məcburiyyətindəyik.

Örnək 1: Seçki Hüququ

Bir cəmiyyətin demokratik olması üçün xalqın bir zümərəsinin siyasi iştirakçılığı yetərli deyildir. Siyasi iştirakçılıq haqqı “ümumi” olmalıdır, yəni istisnasız olaraq bütün vətəndaşların milliyət, cins, irq, dil, din, əmlak və s. fərqlər nəzərə alınmadan seçkilərdə iştirakı təmin olunmalıdır. Bu isə hər şeydən əvvəl ümumi seçki hüququnu tanımaqla gerçəkləşdirilir. Ona görə də bu hüquq uğrunda mübarizə həmişə demokratiya uğrunda mübarizə hesab edilmişdi.

Dünyada seçki hüququnun tarixi nisbətən uzun olsa da bu hüquq müxtəlif senzələr (əmlak, vergi, təhsil və s. senzələr) müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşdırılmış və ümumi xarakter kəsb etməmişdir. Bu məhdudiyyətlər qadınları, Amerikada isə əlavə olaraq qara dərilili əhalini də əhatə etmişdi. Ümumi seçki hüququnun tarixi inkişafı göstərir ki, Qərbdə XIX əsr seçki hüququnun demokratikləşməsi, “məhdud səs”dən “ümumi səs”ə keçilməsi ilə onun genişləndirilməsi uğrunda gedən mücadilələrlə əlamətdar olsa da, bu hüququn yayılmasında əsl sıçrayış XX əsrin ilk rübündə baş vermişdir. Lakin bu zaman da seçki hüququnun nisbətən geniş yayıldığı ölkələrdə belə, İngiltərə və Fransada olduğu kimi, yetkin əhalinin yarısından azı seçki hüququna malik olmuşdur¹³. Qadınlar isə bu hüququ (*universal female suffrage*) daha gec əldə etmişlər; ilk dəfə bu hüquq qadınlara 1893-cü ildə Yeni Zelandiyada verilmiş və bu zaman yalnız seçmək haqqını (aktiv seçki hüququnu) əhatə etmişdir. Bu ölkədə qadınlara seçilmək haqqı (passiv seçki hüququ) isə 1918-ci ildə

¹¹ R. A. Dahl. *Democracy and its Critics*. Yale University Press, New Haven and London, 1989, 213-224.

¹² Даль, “Полиархия”, 194.

¹³ Schmidt. *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 300.

verilmişdir. 1894-cü ildə Cənubi Avstraliyada qadınlar aktiv seçki hüququ əldə etmişlər. Avstraliya İttifaqında 1902-ci il “Seçkilərdə iştirak hüquqları haqqında Akt”a əsasən, əmlak və təhsil senzələri ləğv edilmiş, qadınlara seçmə hüququ verilmiş, İttifaqın bütün ərazisində isə bu hüquq 1908-ci ildə tətbiq edilmişdir¹⁴.

Avropada birinci dünya müharibəsindən əvvəl yalnız Finlandiyada və Norveçdə qadınların seçki hüququ var idi. Qadınlara seçki hüququ tanıyan ilk Avropa ölkəsi kimi Finlandiya bu hüququ 1906-cı ildə, Norveç isə 1913-cü ildə tanımışdır. 1915-ci ildə onları Danimarka və İslandiya izləyir. Müharibənin sona çatmasıyla qadınların seçki hüququ bir sıra ölkələrdə reallığa çevrilir. 1918-ci ildə Avstriya qadınları bu hüququ əldə edirlər. Hollandiyada kişilərə ümumi seçki hüququ, qadınlara isə milli seçkilərdə iştirak etmək hüququ ilk dəfə 1917-ci ildə verilmiş və onlar bu hüquqlardan 1918-ci il seçkilərində istifadə etmişlər; qadınların ümumi seçki hüququ bütün məhdudiyyətlər götürülməklə 1919-cu il mayın 15-də qəbul edilən qanunla təsbit edilmiş və onlar bu hüquqdan 1922-ci il ümumi seçkilərində istifadə etmişlər. Almaniyada isə 1919-cu il respublika konstitusiyasına uyğun olaraq, qadınlar kişilərlə bərabər əsasda seçmək hüququ qazanmışlar (Hitlerin hakimiyyətə gəlməsilə 1933-cü ildə bu hüquqdan məhrum olan qadınlar onu təkrar Qərbi Almaniyada 1948-ci ildə, Şərqi Almaniyada isə 1949-cu ildə geri almışlar). Britaniya daha az qətiyyətlik sərgiləyir. 1918-ci ildə Parlament aktı qadınların seçki hüquqlarını genişləndirsə də (30 yaşlı və daha uğurlu qadınlar – ailə başçısı, universitet təhsili olanlar), yalnız on ildən sonra – 1928-ci ildə bütün qadınlar kişilərlə eyni əsaslarda seçmək hüququ əldə edirlər. Bu dövrdə Fransa və İtaliyada oxşar irəliləmə baş vermir. İtaliyada 1925-ci ildə yalnız yerli seçkilərdə səsvermə hüququndan istifadə etmək imkanı olan qadınlar ümumi seçki hüququnu 1946-cı ildə əldə edirlər. Fransada isə bu hüquq qanunla 1944-cü ildə verilmiş və növbəti ildə ondan bələdiyyə və parlament seçkilərində istifadə edilmişdir. Bu sahədə daha çox gecikən Avropa ölkələri isə İspaniya və İsveçrə olur. İspaniyada ilk dəfə 1931-ci ildən səsvermə hüququna malik olan qadınlar Franko rejimindən sonra yalnız yetmişinci illərdə qəbul edilən “Siyasi islahat haqqında” (1976) və “Seçki hüququ haqqında” (1977) qanunlara əsasən ümumi seçki hüququ qazanırlar. İsveçrə isə milli seçkilərdə qadınlara səsvermə hüququnu ilk dəfə 1971-ci ildə verir.

Rusiyada qadınlar ümumi seçki hüququnu Müvəqqəti hökumət zamanı 1917-ci il 20 iyun tarixli “Müəssislər məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə”yə əsasən əldə etmişlər. Oktyabr çevrilişindən sonra 1918-ci ildə qəbul edilən Sovet Rusiyası Konstitusiyası qadınlarla kişilərin hüquqi bərabərliyini təsbit etməklə qadınların bu hüququnu tanısa da bütün Sovet dövründə seçki hüququ formal bir institut olaraq qalmışdır.

1787-ci il ABŞ Konstitusiyasında seçki hüququ ilə bağlı norma yox idi. Burada yalnız 1920-ci ildə qüvvəyə minən, seçkilərdə cinsi əlamətə görə diskriminasiyanı qadağan edən Konstitusiyaya XIX düzəlişə əsasən qadınlar ümumi seçki hüququ əldə etmişlər. Bütövlükdə ABŞ-da seçki hüququ ilə bağlı məhdudiyyətlər 1960-cı illərin ortalarında qüvvədə olmuşdur. 1964-cü il yanvarın 23-də ratifikasiya olunmuş XXIV düzəlişə əsasən, hər hansı seçki vergisinin və ya digər verginin ödənməməsinə görə seçki hüquqlarından məhrum etməyə qadağa qoyulur. 1966-cı ildə ABŞ Ali məhkəməsi özünün Cənubi Karolina Katzenbaxa qarşı işi üzrə

---

¹⁴ Burada və sonrakı abzaslarda müxtəlif ölkələrdə seçki hüququ ilə bağlı verilənlər toplanmasında bu mənbələrdən faydalanılmışdır: Daniele Caramani, *Elections in Western Europe since 1815. Electoral Results by Constituencies*, (The “Societies of Europe” Series). Macmillan, London, 2000; А.В. Иванченко, В.И. Лафитский (ред.) *Современные избирательные системы*. Вып. 1: Великобритания, Канада, Мексика, Польша. РЦОИТ: Норма, Москва, 2006; Вып. 3: Испания, США, Финляндия, Япония. РЦОИТ: Типография «Новости», Москва, 2009; Вып. 4: Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия. РЦОИТ: Ин-октаво, Москва, 2009; Вып. 8: Бразилия, Франция, Чехия, Южная Корея. РЦОИТ, Москва, 2013.

qərarında qara dərili əhalinin seçkilərdə iştirakdan kənarlaşdırılması üçün əsas rolu oynayan savadlılıq senzini qeyri-qanuni hesab edir¹⁵. 1971-ci il iyulun 1-də qüvvəyə minən XXVI düzəlişə görə isə seçicilərin yaş senzi 18-ə endirilir.

Kanadada Kvebek bölgəsi istisna olmaqla (burada qadınlara seçmə və seçilmə hüququ 1940-cı ildə verilmişdir), qadınlar 1917-ci ildə seçmə və 1920-ci ildə seçilmə hüququ əldə etmişlər.

Türkiyədə qadınlar yerli səviyyədə seçkilərdə seçmə hüququnu 1930-cu ildə qazansalar da, ümumi seçki hüququnu yalnız 1934-cü ildə əldə etmiş və ondan ilk dəfə 1935-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə seçkilərdə istifadə etmişlər.

Yaponiyada 1925-ci ildə ümumi seçkilər haqqında qanunun qəbulu ilə əmlak senzi ləğv edilsə də, bir sıra məhdudiyətlərlə (yaş senzi aktiv seçki hüququ üçün 25 yaş, passiv seçki hüququ üçünsə 30 yaş nəzərdə tutulurdu, birillik oturaqlıq senzi və hər bir namizəd üçün yüksək seçki girovu müəyyən edilirdi) yanaşı, qadınlara da seçki hüququ verilməmişdir. Yalnız II dünya müharibəsindən sonra yeni seçki qanunu hazırlanmış və 1945-ci il dekabrın 15-də parlament tərəfindən qəbul edildikdən sonra qadınlara ilk dəfə olaraq ümumi seçki hüququ verilmiş, eləcə də yaş senzi aşağı salınmışdı (müvafiq olaraq 20 və 25). Digər Asiya ölkələrində də qadınlar ümumi seçki hüququnu çox gec əldə etmişlər.

Azərbaycan Cümhuriyyəti seçki hüququ ilə bağlı bir sıra nailiyyətlər əldə etmişdir: qadınlara kişilərlə eyni zamanda və bərabər əsaslarla ümumi seçki hüququ vermiş və bir sıra digər parametrlər üzrə də qabaqcıl seçki qanunvericiliyinə malik olmuşdur. Onun bu sahədəki demokratikləşmə səviyyəsini dövrünün demokratik dövlətlərinin eyni sahədə yuxarıda təsvir edilən demokratikləşmə səviyyəsi ilə mühüm parametrlər üzrə qarşılaşdırılması əyani olaraq Cədvəl 1-də əks olunmuşdu.

Cədvəl 1: Seçki Hüququnun Demokratikləşməsi – Ölkələrin Qarşılaşdırılması

Ölkələr	Kişilər üçün ümumi seçki hüququ (başlanğıc)	Qadınlar üçün ümumi seçki hüququ (başlanğıc)	Qadınların ümumi seçki hüququnun kişilərin ümumi seçki hüququna nisbətində gecikməsi	Qadınların ümumi seçki hüququnun dünya üzrə başlanğıcından gecikmə	Sesvermə yaşı
	1	2	3	4	5
ABŞ	1848	1920	72	27	...
Fransa	1848	1944	96	53	21
İsveçrə	1848	1971	123	78	20
İspaniya	1869	1931/76	62/107	38/83	23
Almaniya	1871	1919/48/49	48/77/78	26/55/56	25

¹⁵ South Carolina v. Katzenbach, 383 U.S. 301 (1966).

Cədvəl 1: (Davamı)

Türkiyə	1876	1934	58	41	22
Yunanıstan	1877	1952	75	59	21
Yeni Zelandiya	1889	1893	4	0	...
Norveç	1897	1913	16	20	25
Avstraliya	1902	1908	6	15	21
Finlandiya	1906	1906	0	13	24
Avstriya	1907	1918/19	11/12	25/26	21
Portuqaliya	1911	1974	63	81	21
İtaliya	1912	1946	34	53	21
İslandiya	1915/16	1915/16	0	22/23	25
Danimarka	1915/18	1915/18	0	22/23	29
Hollandiya	1917/18	1919/22	2/4	26/29	25
Azərbaycan	1918	1918	0	25	20
İrlandiya	1918	1918	0	25	21
B.Britaniya	1918	1928	10	35	21
Lüksemburq	1919	1919	0	26	21
Belçika	1919	1948	29	55	21
Kanada	1920	1920	0	27	21
İsveç	1921	1921	0	28	24
Yaponiya	1925/28	1945/46	20/18	52/53	25

Qeydlər: 1) cədvəldə ölkələr kişilər üçün ümumi seçki hüququnun başlanğıcına görə sıralanmışdır, baxmayaraq ki, xalqın seçkilərdə iştirakı bundan çox əvvəllər başlamışdır; 2) sütun 4-də qarşılaşdırılan ölkələrdə qadınların seçki hüququnun, bu hüququn dünya üzrə başlanğıcından, yəni 1893-cü ildən gecikməsi müddəti üzrə verilər əks olunmuşdur; 3) (...) işarəsi müvafiq verilərin aşkar edilmədiyini göstərir.

Mənbə: Qarşılaşdırma cədvəlinin hazırlanmasında əsaslı düzəliş və əlavələrlə bu mənbələrdən faydalanılmışdır: Robert A. Dahl, *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven/London, 1971, 249; Caramani, *Elections in Western Europe since 1815*, 53; Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, 260.

Cədvəl 1-dən (sütun 2) görüldüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti dünyanın qadınlara ümumi seçki hüququ verən demokratik dövlətləri arasında 7-ci sırada mövqe tutur (bu yeri Avstriya, İrlandiya və cədvəldə göstərilməyən, lakin 1918-ci ildə qadınlara seçki hüququ verən Latviya, Litva və Polşa kimi dövlətlərlə

paylaşır). Hələ ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya kimi ölkələr qadınlara seçki hüququ verməmişkən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qadınlara belə bir hüququ verməsi onun nə qədər modern demokratik bir dövlət olduğunun göstəricisidir. Maraqlıdır ki, kişilərə hələ 1848-ci ildə ümumi seçki hüququ verən ABŞ və İsveçrədə seçki hüququ sahəsində məhdudiyətlərin tam aradan qaldırılması üçün çox zaman gərəkmişdi.

Qadınlarla kişilərin ümumi seçki hüququnun başlanğıc tarixləri qarşılaşdırıldıqda (sütun 1 və 2) əksər ölkələrdə birincilərin ikincilərə nisbətən bu hüququ çox gec əldə etdikləri aydın olur (sütun 3). Məsələn, bu, İsveçrədə 123, İspaniyada 107, Fransada 96, Yunanıstanda 75, Amerikada 72 il çəkmişdir. Bir sıra ölkələrdə bu, qısa müddətdə (məsələn, Yeni Zelandiya və Avstraliyada) baş vermişdir. Səkkiz dövlətdə isə qadınlara kişilərə ümumi seçki hüququ eyni zamanda verilmişdir ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti də bu dövlətlərin arasında yer alır.

Sütun 4-də qarşılaşdırılan ölkələrdə qadınların seçki hüququnun, bu hüququn dünya üzrə başlanğıcından, yəni 1893-cü ildən gecikmə meyarına görə Azərbaycan Cümhuriyyəti ən az gecikən 6 dövlətin sırasında yer alır, bir az da dəqiq söyləsək, 6-cı yerdə gəlməklə bu yeri yenə də Avstriya, İrlandiya və cədvəldə göstərilməyən, lakin 1918-ci ildə qadınlara seçki hüququ verən Latviya, Litva və Polşa kimi dövlətlərlə paylaşır.

Dünyanın demokratik ölkələrində seçki hüququnun XX yüzillikdə inkişafının əsas meyllərindən biri səsvermə yaşının ardıcıl olaraq aşağı salınmasıdır (hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətində bu yaş 18-dir)¹⁶. Bu pozitiv meyl seçkilərdə iştirakçılığın genişlənməsinin əsas göstəricilərindən biridir. Bu baxımdan yanaşılırsa, cədvəl 1 sütun 5-dən görüldüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti 20 yaş senzi ilə İsveçrə ilə yanaşı Avropanın digər demokratik dövlətlərini arxada buraxaraq ən üstün nəticə nümayiş etdirir.

Cədvəl 1-dəki verilərin müqayisəli təhlilinin əsas nəticələrindən biri də budur ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti *nəinki türk və müsəlman aləmində, habelə bütün Asiyada və bir az da geniş götürsək, bütün Şərqdə qadınlara ümumi seçki hüququ taniyan ilk dövlət* olmuşdur. Belə ki, türk və müsəlman dünyasının digər bir dövləti olan Türkiyə qadınlara ümumi seçki hüququnu 1934-cü ildə, Şərqdə günümüzün ən demokratik dövlətlərindən biri hesab edilən Yaponiya isə qadınlara bu hüququ yalnız 1945-ci ildə vermişdir. Şərqin bir sıra dövlətlərində həmin hüquq ən yaxşı halda II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə (məsələn, İndoneziyada 1947-ci ildə, Çində 1949-cu ildə), digərlərində isə bu yaxınlarda verilmişdir (belə dövlətlərdən ən sonuncusu olan Səudiyyə Ərəbistanı 2011-ci ildə buna getmişdir). O ki qaldı Yeni Zelandiya və Avstraliyaya, bu ölkələr coğrafi nöqteyi-nəzərdən Şərqdə yerləşsələr də, onların sivilizasiya baxımından Qərbə məxsusluqları heç kimdə şübhə doğurmur.

Dövrün digər bir meyli də seçki sistemi ilə bağlı olmaqla, Avropa dövlətlərinin əksəriyyətinin I dünya müharibəsindən sonra majoritar sistemdən (onun çeşidli tiplərindən) proporsional təmsil sisteminə keçməsində təzahür etmişdi. Yalnız tək-tək hallarda (Fransa və İtaliya) bunun əksi, yəni majoritar sistemə qayıdış baş vermişdir. Cədvəl 2 bu məqamlarla bağlı məlumatı əyani olaraq özündə əks etdirir. Görüldüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti də demokratikləşmə prosesində proporsional seçki sistemini seçməklə göstərilən meyli gözdən qaçırmamış və bu düzgün seçimi ilə də Avropanın demokratik dövlətlərinin əksəriyyəti sırasında yer almışdır.

---

¹⁶ Bax: Caramani, *Elections in Western Europe since 1815*, 56-57.

Cədvəl 2: Proporsional Seçki Sisteminə Keçid

Ölkələr	Proporsional seçki sisteminə keçid illəri	
Belçika	1900	
Finlandiya	1906	
İsveç	1911	
Avstriya	1918	
Hollandiya	1918	
Azərbaycan	1919	
Almaniya	1919	Nasizm
İtaliya	1919	Faşizm
Lüksemburq	1919	
İsveçrə	1919	
Danimarka	1920	
Norveç	1921	
İrlandiya	1922	
Yunanıstan	1926	
Fransa	1944	
İslandiya	1959	
Portuqaliya		1975
İspaniya		1976
B.Britaniya		

Mənbə: Cədvəldəki verilər bu mənbədən alınmışdır: Caramani, *Elections in Western Europe since 1815*, 47-48.

Örnək 2: Söz və Mətbuat Azadlığı

Cəmiyyətin demokratik xarakterdə olub-olmadığını müəyyən edən meyarlardan və göstəricilərdən biri də söz azadlığı və bu azadlığın ifadə formalarından biri olaraq mətbuat azadlığı və bu azadlıqların hədləridir. Qərbi dövlətlərində azadlıq rejimini əldə etmək üzrə mübarizələrin başladığı zamandan etibarən söz və mətbuat azadlıqlarının demokratik cəmiyyətin vəzkeçilməz ünsürünü təşkil etməsi və hüquq sistemində bu azadlıqlar təmin edilmədikcə digərlərinin də təmin edilməyəcəyi anlaşılmışdır. Mətbuat o zamanlar söz azadlığından yararlanmanın və düşüncə azadlığının yazılı ifadəsinin əsas forması, məlumat almanın başlıca, əgər yeganə deyilsə, vasitəsi idi. Təsadüfi deyildir ki, söz və mətbuat azadlıqları bir çox dövlətlərin konstitusiyalarında,

insan hüquqları sahəsində beynəlxalq sənədlərdə birlikdə təsbit edilmişdir.

Avropa söz azadlığı sahəsində, mətbuat azadlığı da daxil olmaqla, qədim ənənələrə malikdir. Çap işinin yayılması (və bununla əlaqədar mətnlərin çox sayda asanlıqla yayılması imkanı) ilə bu məsələ daha da aktuallaşmışdı. Lakin katolisizmin güclü olmasıyla əlaqədar olaraq bütün katolik ölkələrdə kilsə çap məhsulları üzərində nəzarəti və katolikliyin təməllərindən boyun qaçıran əsərlərə görə təqib işini öz əlində cəmləşdirmişdi. Sonralar dünyəvi hakimiyyətin güclənməsi ilə əlaqədar bu işi dövlət öz üzərinə götürür, kilsə isə onun yardımçısı rolunu oynayır. Sonrakı mərhələdə isə dünyəvi hakimiyyət bu sahədə hökmran rol oynamağa başlayır. Ümumiyyətlə Avropa dövlətlərində mətbuat azadlığının inkişafı tarixi XIX əsrin ortalarına qədər ilkin senzuranın və müxtəlif sıxışdırıcı tədbirlərin müəyyən edilməsi, qoyulan tələblərdən azacıq da olsa boyun qaçıрмаğa görə ağır cəzalar verilməsi və onlara qarşı mübarizə şəraitində keçmişdir.

İlk olaraq dövlət tərəfindən müəyyən edilən senzura XVI əsrin əvvəllərində İngiltərədə kral sərəncamı ilə təsis olunmuşdur. Senzuraya qarşı və mətbuat azadlığı uğrunda mübarizə də elə burada başlanmışdır. *Jon Milton*'nin *Areopagitika*'sı¹⁷ (1644) Avropa tarixinin mətbuat azadlığını müdafiə edən ilk böyük tənqidi traktatı idi. Lakin Milton'un çağırışı da bu zaman üçün səmərəli olmur, parlament senzura vəzifələrini öz üzərinə götürür. Mətbuata senzura müəyyən edən aktlardan sonuncusu 1662-ci ildə parlament tərəfindən qəbul edilən *Licensing Act* adlanan statut olmuşdur. Üç illik müvəqqəti akt kimi qəbul edilən bu sənədin qiyyəti bir neçə dəfə uzadılmışdı. Sonuncu dəfə fəaliyyət müddəti 1694-cü ildə bitən bu aktın uzadılması 1695-ci ildə parlament tərəfindən rədd edilir¹⁸. Həmin vaxtdan İngiltərə ilkin senzura tanımır. Bununla belə mətbuat azadlığının burada inkişafı daha bir əsr davam etmiş, 1792-ci ildə *Libel Act* adlı statutu (o həmçinin parlamentdə keçirilməsində xüsusi xidməti olan şəxsin adıyla *Fox's Act* da adlandırılır) qəbulu ilə başa çatmışdır. Bu aktla uzun illər bu sahədə problem olan mətbuat cinayətləri işlərində andlıların səlahiyyəti məsələsi onlara məhkumun niyyəti və təqsirliyi məsələlərini həll etmək hüququ verilməsi ilə həll edilmiş olur. Uzun zaman İngiltərədə mətbuatın inkişafını çətinləşdirən bəzi ikinci dərəcəli məhdudlaşdırıcı tədbirlər (ştamp rüsumu, pul girovu, reklam vergisi, kağız vergisi) tətbiq edilmişdi. XIX əsrin ikinci yarısından göstərilən məhdudlaşdırıcı tədbirlərin ləğv edilməsi ilə İngiltərədə özünün saf halında repressiv sistem¹⁹ təşəkkül tapır: mətbuat azadlığı yalnız mətbuat vasitəsilə törədilən cinayət və xətalara görə mülki və cinayət məsuliyyətinin ümumi əsasları ilə müəyyən edilən hüdudlarda məhdudlaşdırılır. Önləyici tədbirlərdən yalnız mətbuat vasitəsilə törədilən hər-hansı cinayətə görə məhkəmə təqibi imkanını təmin etmək məqsədi güdən tədbirlər (bütün çap məhsullarında naşirin ad və yaşayış yerinin göstərilməsi, sifarişçilərin ad və yaşayış

¹⁷ Bu traktatın rus dilində mətni üçün bax: Д. МИЛЬТОН. О свободе печати (Ареопagitика): *История печати: Антология*. Т. I. Аспект Пресс, Москва, 2002: 7-64.

¹⁸ Raymond Astbury. "The Renewal of the Licensing Act in 1693 and its Lapse in 1695". *The Library: Transactions of the Bibliographical Society* 33 (1978): 296-322.

¹⁹ Bütün müxtəlifliyinə baxmayaraq, dövlətin mətbuat azadlığına münasibətdə tənzimləmə tədbirləri iki əsas tipə, rejimə, sistemə ayrılır: (1) inzibati – ilkin senzuraya əsaslanan önləyici tədbirlər (o cümlədən icazə rejimi) nəzərdə tutan rejim və (2) repressiv – önləyici tədbirlərə deyil, mətbuat vasitəsilə törədilən cinayətlərin və digər hüquq pozuntularının məhkəmə təqibinə əsaslanan rejim. Bax: В. Ф. Дерюжинский. *Полицейское право. Пособие для студентов* (3-е изд.). Сенатская Типография, С-Петербург, 1911, 116. Fikrimcə, bu iki rejimin əsasları özü-özlüyündə bu və ya digər dərəcədə bütün cəmiyyətlərdə mövcud olur, fəqət, onlar müxtəlif intensivliklə təzahür edirlər. Bu mənada bu və ya digər ölkədə onlardan birinin olub-olmaması haqqında deyil, üstünlüyü haqqında danışmaq daha düzgündür. Bu iki rejimin kombinasiyası da mümkündür. Belə sistemi yarıinzibati, yarırepressiv, yaxud da qarışıq (aralıq) adlandırmaq olar. Daha çox tənzimləmənin təbiəti ilə bağlı olan bəhs etdiyimiz ikili bölgüdə fərqli bir bölgü də mövcuddur. Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Sulhi Dönmezer, *Basın Hukuku*. (Tamamlanmış 3. Bası). Sülhi Garan Matbaası, İstanbul, 1968, 10, 197-198, 319-321.

yerləri haqqında yazılı məlumatların saxlanması üzrə nəşriyyat sahiblərinin vəzifəsi) saxlanılır²⁰.

Dünyada informasiya azadlığı ilk dəfə İsveçdə (o dövrdə İsveç krallığı adlanırdı və Finlandiyanı da əhatə edirdi) elan edilib, özü də fransız inqilabçılarından təxminən dördə bir əsr əvvəl – 1766-cı il dekabrın 2-də və daha müfəssəl hüquqi tənzimləmə ilə. Daha çox “Mətbuat haqqında qanun” adı ilə tanınan bu aktın əsas nailiyyətləri siyasi senzuranın ləğv edilməsi və hökumət sənədlərinin ictimaiyyətə açıq olmasının müəyyən edilməsi idi²¹. Bu aktın qüvvəsinin 1772-1809-cu illərdə dayandırılmasına baxmayaraq, həmin dövrdən etibarən aşkarlıq prinsipi Skandinaviya ölkələrində bir standartə çevrilməyə başlamışdı.

Daha sonra senzura praktiki olaraq Danimarka-Norveç krallığında 1770-ci il sentyabrın 4-də ləğv edilmişdir. Fəqət, tezliklə, 1771-ci il oktyabrın 7-dən anonim tənqidi pamfletlərin çoxalması ilə əlaqədar hakimiyyət yenidən mətbuat azadlığını məhdudlaşdırmış, lakin bu ağılabatan hüdudlarda olmuşdur²².

Fransada inqilabın ilk günlərindən tam mətbuat azadlığı elan edilmişdir. “İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi”nin (26 avqust 1789-cu il) 11-ci maddəsi bu azadlığı belə ifadə edirdi: “Düşüncələrin, fikir və rəylərin azad çatdırılması ən qiymətli insan hüquqlarından biridir; buna görə də hər bir vətəndaş yalnız qanunla müəyyən edilən hallarda bu azadlıqdan sui-istifadəyə görə məsuliyyət şərtilə azad danışa, yazsa və çap edə bilər”. 1791-ci il Konstitusiyası bəyannamənin bu maddəsini təkrar edərək, göstərilən hüququn heç bir ilkin senzura və nəzarət olmadan həyata keçirilməsinə təminat verir. Bununla belə, XIX əsrin 80-ci illərinə qədər Fransada bu sahədə qanunvericilik enişli-yoxuşlu bir yol keçir: gah senzura qaytarılır, gah da ləğv edilir, inzibati və repressiv sistemlər biri-birini əvəz edir. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində mətbuat azadlığını tənzimləyən əsas qanunvericilik aktı 1881-ci il 29 iyul tarixli Mətbuat haqqında qanun olmuşdur²³. 1893-94-cü illərdə bir sıra dəyişikliklərə məruz qalan bu qanun repressiv sistemə əsaslanırdı, yəni mətbuat orqanının fəaliyyətə başlaması üçün ilkin razılıq əvəzinə əvvəlcədən xəbərdarlıq ərizəsi kifayət edirdi. Bu qanunla fransız təbəəliyi olan, yetkinlik yaşına çatmış, vətəndaş hüquqlarından tam istifadə edən şəxslər məsuliyyət daşıya bilərdilər; dövrü mətbuatın hər bir nömrəsinin iki nüsxəsi məhkəmə orqanına, iki nüsxəsi isə daxili işlər orqanlarına təqdim edilməli idi. Bundan əlavə, qanunla mətbuat vasitəsilə törədilən cinayətlərin təsnifatı və məhkəmədə baxılması qaydası müəyyən edilirdi²⁴.

Almaniyada XVI əsrin əvvəllərində təsis edilmiş ilkin senzura XIX əsrin ortalarında davam etmişdir. 1815-ci ildə Almaniya ittifaqı yaradıldıqdan sonra “Yekun akt”ında ittifaq məclisinin ilk iclasında mətbuat azadlığı haqqında vahid qanunun işlənilməsi hazırlanacağı vəd edilsə də, 1819-cu ildə bütün dövrü nəşrlərə ilkin senzuranı saxlayan mətbuat haqqında qanun qəbul edilir. 1848-ci il inqilabından sonra alman dövlətlərinin əksəriyyətində senzura konstitusion qaydada ləğv edilir. Sonralar onun bərpasına cəhdlər göstərsə də, elə bir uğur qazanılmır. Vahid Alman imperiyası yaradıldıqdan sonra 1874-cü ildə mətbuat haqqında imperiya qanunu qəbul edilir. Qanuna əsasən, ilkin icazə sistemi ləğv edilir. Digər mühüm məsələlərin tənzimlənməsində də bu qanun demək olar ki, Fransa qanununa bənzəyirdi. 1878-ci ildə qəbul edilmiş

²⁰ Дерюжинский. *Полицейское право*, 123-141.

²¹ Вах: *The World's First Freedom of Information Act. Anders Chydenius' Legacy Today*. (Anders Chydenius Foundation's Publications 2). Ed. Juha Mustonen. Art-Print Ltd Kokkola, 2006, 8-17.

²² John Christian Laursen, “David Hume and the Danish Debate about Freedom of the Press in the 1770s”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 59, No. 1 (Jan., 1998), 167-172. http://www.academia.edu/439063/David_Hume_and_the_Danish_Debate_About_Freedom_of_the_Press_In_the_1770s.

²³ *Французская республика: конституция и законодательные акты*. (ред. Туманов В.Е. и др.). Прогресс, Москва, 1969, 369-383.

²⁴ Дерюжинский, *Полицейское право*, 142-166.

“Sosialistlər haqqında qanun”la mətbuat azadlığı bir qədər məhdudlaşdırılsa da, bu qanun öz qüvvəsini 1890-cı ilə qədər saxlamışdı²⁵.

1861-ci ildə İtaliya birləşdikdən sonra qəbul edilən İtaliya Krallığının konstitusiyası rolunu oynayan 1848-ci il Albert Statutu 28-ci maddəsində sui-istifadə və dini məsələlərlə bağlı bəzi məhdudiyətlər müəyyən etməklə mətbuat azadlığını tanıyırdı. Orada deyilirdi: “Mətbuat azad olmalıdır, amma qanun bu azadlıqdan sui-istifadə hallarının qarşısını ala bilər. Fəqət, Bibliyalar, katexizislər, liturqiya və dua kitabları yepiskopun qabaqcadan icazəsi olmadan çap olunmamalıdır”. Bu qayda ən azından faşist rejiminin qurulmasına qədər qüvvədə olmuşdur.

Müxtəlif Avropa dövlətlərində mətbuat azadlığının durumunun yuxarıda verilmiş icmal qeyd etməyə əsas verir ki, XIX əsrin ortalarına doğru bu dövlətlərdən əksəriyyətində senzura ləğv edilmiş, müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılmasıyla başlıca tənzimləmə sistemi kimi repressiv rejim seçilmiş, mətbuata qarşı cinayət təqibinin məhkəmə qaydası müəyyən edilmişdir. Bununla belə, I dünya müharibəsi zamanı demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində mətbuata senzura tətbiq edilmişdi. Bu dövrdə yalnız Böyük Britaniya və İsveçdə onların mətbuat azadlığı sahəsində qədim ənənələrinə sadıq qalınaraq, senzura haqqında qanun qəbul edilməmişdi.

ABŞ-da söz və mətbuat azadlığı ABŞ Konsitutiyasına 1791-ci ildə edilən və “Hüquqlar haqqında Bill”in tərkib hissəsi olan Birinci düzəlişə əsasən tanınmışdır. Bu düzəlişə görə, “Konqres ... söz və mətbuat azadlığını ... məhdudlaşdıran qanun qəbul edə bilməz”. Hər şeydən öncə senzura qadağası anlamına gələn bu müddəə uzun müddət mətbuat azadlığını təsbit edən klassik formula hesab edilmişdir. Təəssüf ki, Amerika tarixində də mətbuat azadlığına məhdudiyətlər qoyulması halları yox olmamışdır. Belə ki, 1917-ci il “Casusluq haqqında qanun”la və ona dəyişikliklər etmiş 1918-ci il “Çaxnaşma haqqında qanun”la müharibə zamanı mətbuata məhdudiyətlər qoyulmuşdu. ABŞ-ın I Dünya müharibəsinə daxil olması ilə qüvvəyə minən bu məhdudiyətlər yalnız 1921-ci ildə Konqres tərəfindən ləğv edilmişdir.

Türkiyədə 1864-cü ilə qədər mətbuat azadlığının heç bir hüquqi tənzimləməsi olmamışdır. İlk hüquqi tənzimləmə fransız qanunundan iqtibas edilmiş 1864-cü il Mətbuat Nizamnaməsi ilə həyata keçirilmişdir. Nizamnamə ilkin senzuranı ortadan qaldırırsa da, ağır pul və həps cəzalarıyla, başda padişah olmaqla bütün idarə təmsilçilərini suçlayıcı yayınlardan qoruyurdu. Nizamnamə, faktiki olaraq ümumi cizgileriylə 1909-cu ilədək qüvvədə olmuşdur. 1876-cı il ilk Türk Konstitusiyasının (Kanun-i Esasi) “Mətbuat hüriyyəti” adlı 12-ci maddəsində deyilirdi: “Mətbuat qanun dairəsində sərbəstdir”. Bununla belə, cari qanunvericilikdə icazə sistemi saxlanmışdı. 1908-ci ildə qüvvəsi bərpa edilmiş 1876-cı il Konstitusiyasına edilən əlavəyə əsasən mətbuat azadlığı belə ifadə edilirdi: “Mətbuat qanun çərçivəsində sərbəstdir, heç bir vəchlə kablettab (nəşr edilmədən əvvəl) təftiş və müayinəyə tabe tutulmaz”. Mətbuat haqqında fransız qanunu əsasında hazırlanan 1909-cu il Mətbuat qanunu bəyan sistemini qəbul etsə də hökumətə mətbu orqanını bağlamaq səlahiyyəti verirdi. 1913-cü ildə verilmiş müvəqqəti bir qanunla hökumətin qəzetləri bağlamaq imkanı bir daha təsdiq edilməklə, 1909-cu il qanununda nəzərdə tutulduğundan fərqli olaraq, qəzetlərin bağlanması ilə bağlı məhkəməyə müraciət hüququ saxlanmırdı. 1914-cü ildə bərpa edilən senzura 1923-cü ilə qədər davam etmişdir. 1921-ci il Konstitusiyasında isə mətbuat azadlığından bəhs edilməmişdir. Milli mücadilənin qələbəindən sonra İcra Vəkilləri Heyətinin 25 oktyabr 1923-cü il tarixli qərarınəsilə uzunsürən hərbi vəziyyət və senzura aradan qaldırılmış, 1924-cü il Konstitusiyasının 77-ci maddəsinin “Mətbuat qanun

---

²⁵ Jürgen Wilke. “Censorship and Freedom of the Press”, *European History Online* (EGO), published by the Leibniz Institute of European History (IEG), 2013-05-08. URL: <http://www.ieg-ego.eu/wilkej-2013a-en>.

çərçivəsində sərbəstdir və nəşr edilmədən əvvəl təftiş və müayinəyə tabe deyildir” təsbitinə rəğmən, 4 mart 1925-ci il tarixli Takrir-i Sükun qanunu ilə senzura yenidən bərpa edilmiş, ölkədəki bütün müxalifətlə birlikdə müxalif mətbuat susdurulmuşdu və bu, 20-cu illərin sonuna qədər beləcə davam etmişdir²⁶.

Azərbaycan Cümhuriyyətində qəzetlər üçün senzura hələ Hökumətin 9 noyabr 1918-ci il tarixli sərəncamı ilə ləğv edilmişdir²⁷. Mətbuat azadlığını təsbit edən qanunvericilik aktı isə Azərbaycan Parlamentinin 30 oktyabr 1919-cu il tarixli iclasında qəbul edilmiş "*Mətbuat haqqında Nizamnamə*"²⁸ idi. Nizamnaməyə görə, repressiv sistem müəyyən olunurdu. Mətbəələr, litoqrafiyalar, metalloqrafiyalar və naxış basma, çap etmə üçün bu cür digər müəssisələr açılmasına, çap əsərlərinin mətbəədən buraxılmasına və satmasına, dram əsərlərinin açıq tamaşaya qoyulmasına, eləcə də oxu üçün kabinetlər açılmasına hakimiyyət orqanlarının heç bir icazəsi tələb olunmurdu. Dövrü nəşrlər üçün, habelə mətbəələr açılması üçün belə məqsədi olan şəxsin öz niyyəti barədə Hökumətin İşlər İdarəsi nəzdindəki Mətbuat işləri üzrə Baş müvəkkilin adına ərizə təqdim etməsi kifayət idi. Nizamnaməyə əsasən, çap məhsulu üzərində senzura ləğv edilirdi. Mətbuat orqanı yalnız məhkəmə qaydasında, qanunlara dəqiq əsaslanmaqla və yalnız qüvvədə olan cinayət qanunları ilə nəzərdə tutulan cinayətlər törədildiyi zaman məsuliyyətə cəlb edilə bilərdi. Nizamnamə ilə bunun dəqiq mexanizmi müəyyən edilirdi. Burada, habelə həmin qanunun tələblərini pozmağa görə məsuliyyət də müəyyən edilirdi. Bir sözlə, "mətbuat haqqında Nizamnamə mətbuat azadlığını tam təmin edirdi: mətbuat üzərinə inzibati cəzalar qoyulması imkanını istisna edir və mətbuata qarşı cinayət təqibinin normal məhkəmə qaydasını qanuniləşdirirdi"²⁹. Bütün yuxarıda qeyd edilənlərin qrafik ifadəsi müvafiq qarşılaşdırma cədvəlini (Cədvəl 3) tərtib etməyə imkan verir. Bu cədvəldən Azərbaycan Cümhuriyyətinin mətbuat azadlığı sahəsində nailiyyətlərini əyani surətdə görmək olar.

Cədvəl 3: Mətbuat Azadlığı – Ölkələrin Qarşılaşdırılması

Ölkələr	Senzuranın ləğv edilməsi ili	Mətbuat haqqında qanunun mövcudluğu	Üstünlük verilən tənzimləmə rejimi	İcazə sisteminin ləğv edilməsi	Cinayət təqibinin məhkəmə qaydası	Senzuranın bərpası
	1	2	3	4	5	6
B. Britaniya	1695	+	Repressiv	+	+	–
İsveç	1766	+	Repressiv	+	+	–
Danimarka	1770	+	Repressiv	+	+	...
ABŞ	1789/91	–	Repressiv	+	+	1917-1921
Fransa	1789	+	Repressiv	+	+	1914-1919
Almaniya	1848	+	Repressiv	+	+	1914-1919

²⁶ Türkiyədə mətbuat azadlığının tarixi inkişafı ilə əlaqədar ətraflı məlumat üçün bax: Dönmezer, *Basın Hukuku*, 127-136; Çetin Özek, *Türk Basın Hukuku*. Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, 38-41; Yaşar Salihpaşaoğlu, *Türkiyede Basın Özgürlüğü*, Doktora Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 2007: 138-214.

²⁷ Azərbaycan (gaz.), 10 ноябрь 1918, № 31.

²⁸ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 895, siy. 3, iş 234, v. 43, 44.

²⁹ Yenə orada, f. 894, siy. 1, iş 12, v. 67.

Cədvəl 3: (Davamı)

İtaliya	1861	+	Qarışıq	-	+	1914-1919
Türkiyə	1864/1908/23	+	İnzibati	+/-	+	1914-1923/ 1925-1929
Azərbaycan	1918	+	repressiv	+	+	-

Qeydlər: 1) senzuranın ləğv edilməsi ilini göstərən 1-ci sütundan başqa bütün qalan sütunlarda məlumatlar əsas etibarilə XX əsrin I rübü üzrə verilmişdir; 2) (+) və (-) işarələri ilə qoyulan məsələnin müvafiq olaraq müsbət və ya mənfə həllərini, (...) işarəsi isə müvafiq verilərin aşkar edilmədiyini göstərir.

Cədvəl 3-də mətbuat azadlığı sahəsində ölkələrin bu institutun mühüm parametrləri üzrə qarşılaşdırılması hansı nəticələrə gəlməyə, hansı həqiqətləri ortaya qoymağa əsas verir?

Birincisi, bu parametrlərə görə Azərbaycan Cümhuriyyəti bu sahədə dünyanın qabaqcıl ölkələri (İngiltərə və İsveç) ilə bir sırada olmaqla, onlardan heç nədə geri qalmırdı. Hətta dövrünün bəzi Avropa dövlətlərini bir sıra parametrlər üzrə qabaqlayırdı. Həm də bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə zəngin və çoxəsrlik tarixi ənənələrə malik olan Avropa dövlətlərindən və Amerikadan fərqli olaraq, Azərbaycanın əvvəllər heç bir təcrübəsi olmamışdır. Bununla birlikdə o, dünyada mövcud olan ən təkmil modeli özünə örnək seçmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu, Cümhuriyyətə müxalif olan qüvvələrin də gözündən yayınmamışdır. Azərbaycandakı vəziyyət haqqında Moskvada məlumat verən N. Nərimanov əbəs yerə mətbuat haqqında Nizamnaməni “mətbuat azadlığı haqqında ingilis nümunəli qanun” adlandırmamışdı³⁰.

İkincisi, belə demokratik qanunun qəbuluna gedən Azərbaycan Cümhuriyyəti gərgin daxili və xarici şəraitdə, daim torpaqlarının istilasına və müstəqilliyinin itirilməsinə təhdidləri altında, faktiki olaraq müharibə (təbiri caizsə, qismən “isti”, qismən də “soyuq” müharibə) şəraitində fəaliyyət göstərməsinə rəğmən, çağdaşlıq və demokratiya ideallarına sadıq qalmış, yaşadığı fəvqəladə dərəcədə çətin vəziyyətinə istinad edib, mətbuat azadlığı sahəsində məhdudiyətlər qoymamışdır. Bu, özəlliklə də bu gün dünyada demokratiyanın bastionu, dayağı sayılan və öz ərazisində müharibə getməyən və faktiki olaraq yalnız 1918-ci ildə hərbi əməliyyatlarda iştirak edən ABŞ-ın 1917-ci ildə müəyyən etdiyi və 1921-ci ilə qədər davam edən mətbuat azadlığı sahəsində məhdudiyətlər fonunda daha heyvətəməz görünür.

Üçüncüsü, coğrafi olaraq Şərqi məxsus bir dövlət kimi Azərbaycan Cümhuriyyəti ondan bir neçə il sonra yenə də Şərqi qurulmuş digər bir türk dövləti ilə – Türkiyə Cümhuriyyəti ilə müqayisədə də bir sıra parametrlər üzrə önə çıxır. Mətbuat haqqında əski imperiya qanununu saxlayan, inzibati sistemin üstünlük təşkil etdiyi, bir qədər sonra icazə sistemini və senzuranı bərpa edən Türkiyə Cümhuriyyətindən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti mətbuat azadlığı sahəsində dövrünün qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanan yeni demokratik bir qanun qəbul etmiş, senzuranı və icazə sistemini ləğv etmiş, mətbuatla bağlı mübahisələrin məhkəmə qaydasında həllinə üstünlük vermişdir.

³⁰ *Борьба за победу советской власти в Азербайджане 1918-1920 гг.* (документы и материалы). Изд-во АН АЗССР, Баку, 1967, 290.

Deyənlərə bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti nəinki mətbuat azadlığı sahəsində qabaqcıl qanun qəbul etmiş, həm də mətbuat azadlığını real olaraq təmin etmişdir. Bunu belə bir fakt daha aydın sübut edir ki, Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqatçılarının göstərdiyi kimi, əgər milli mətbuatın ilk nümunəsi olan “Əkinçi” qəzetinin yaranmasından 1918-ci ilin mayına qədərki dövrdə cəmi 40 adda qəzet çıxmışsa (onların da fəaliyyəti müxtəlif vaxtları əhatə etmişdir, yəni göstərilən dövrün ayrı-ayrı zaman kəsiklərində bu say daha da az olmuşdur), bütövlükdə müstəqillik dövründə Azərbaycanda çıxan qəzetlərin sayı 200-ə yaxın olmuşdu³¹. Bu qəzetlər yalnız Azərbaycan türkcəsində deyil, həm də burada yaşayan digər millətlərin dilində – rus, erməni, fars, polyak, gürcü və alman dillərində nəşr edilirdi. 1919-cu ildə Azərbaycanda çıxan qəzet və jurnallardan 44-ü rus dilində və 6-sı başqa dillərdə çap edilirdi³². Mətbuat sahəsində plüralizmin göstəriciləri sırasında mətbu orqanların mənsub olduqları siyasi təşkilatların müxtəlifliyini, eləcə də onların öz mətbu orqanlarında təmsil etdiyi ideyaların müxtəlifliyini (milli demokratik cümhuriyyətçilik, milli dövlətin ərazi bütövlüyü ideyalarından tutmuş bu ideyalara müxalif olan bolşevizm ideyalarının, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün əleyhinə, onun ermənilərin xeyrinə parçalanmasına xidmət edən ideyaların təbliğinə qədər) xüsusilə vurğulamaq gərəkir. Ən başlıcası isə müxalif mətbuatın varlığı və heç bir maneəsiz fəaliyyət göstərməsidir. Müxalif mətbuatı təmsil edən qəzetlərdən bəziləri Cümhuriyyətə qarşı açıq şəkildə düşmən münasibət bəsləməsinə, onu qeyri-obyektiv, qərəzli və əsassız tənqid etməsinə, öz təbliğatı ilə milli hökuməti hər vəchlə əhalinin gözündən salmağa səy göstərməsinə rəğmən, onlara münasibətdə dözümlülük nümayiş etdirilmiş və onlar hakimiyyət orqanları tərəfindən heç bir repressiyaya məruz qalmamışlar. Bolşeviklərin müstəqillik illərində Azərbaycanda çıxan 40-dan artıq mətbuat orqanından yalnız üçü dövlətə və onun müstəqilliyinə qarşı açıq inqilabi çağırışlara görə bağlanmışdır³³.

NƏTİCƏ

Demokratiya Qərb mənşəli bir fenomendir. Özünəməxsus mədəniyyət ənənəsinə, xristian dini etiqadına, hüququn üstünlüyü, sanksiyalaşdırılmış işgəncənin yoxluğu və s. kimi mütərəqqi dəyərlərə dayanan Qərb sivilizasiyasının bir məhsulu olan demokratiyanın XX yüzilliyin əvvəllərində Şərqdə də tətbiqi ağılasığmaz bir iş hesab olunurdu. Demokratiyanın doğum yeri kimi Avropanın özündə belə o hələ ümumtanınmış bir normaya çevrilməmişdi.

Belə bir kontekstdə Azərbaycan Cümhuriyyəti demokratiyanı onun üçün elə də münbit sayılmayan yeni və fərqli şəraitdə uğurlu tətbiq etmək bacarığı ortaya qoydu. Əgər yunanlar Afinada demokratiyanı rejim forması kimi siyasi hakimiyyətə şamil edilməsinin pionerləri olmuşlarsa, ingilislər Britaniyada demokratiya və monarxiyanın parlament təsisatı vasitəsilə necə kombinasiya edilə biləcəyini göstərmişlərsə, amerikalılar müasir dünyada ilk demokratik prezidentli respublikanın əsasını qoymuşlarsa, fransızlar 1789-cu il inqilabı ilə demokratik impulsun Avropada daha həyəcanverici təsdiqinə nail ola bilmişlərsə, *Azərbaycan türkləri demokratiyanı və onun mühüm təsisatlarını Azərbaycan Cümhuriyyəti nümunəsində yalnız türk və müsəlman aləmində deyil, demək olar ki, bütün Şərqdə ilk dəfə təcrübədən keçirmiş, onun burada da həyat qabiliyyətliliyini sübut etmişlər. Bu, Azərbaycan türklərinin dünya demokratiya tarixinə böyük töhfəsidir. Bu mənada, heç şübhəsiz, AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ Azərbaycan türklərinin milli qürur yeridir.*

³¹ A. Vəliyev (Aşırılı), *Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920)*, “Elm və Təhsil”, Bakı, 2009, 117.

³² Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr toplusu). *Azərənəşr*, Bakı, 1992, 107.

³³ Vəliyev (Aşırılı), *Azərbaycan mətbuat tarixi*, 130-131.

ƏDƏBİYYAT

- Astbury, R. (1978) "The Renewal of the Licensing Act in 1693 and its Lapse in 1695". *The Library: Transactions of the Bibliographical Society* 33: 296-322.
- Azərbaycan Demokratik Respublikası* (məqalələr toplusu). (1992). Bakı: Azər nəşr.
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv*, f. 895, siy. 3, iş 234, v. 43, 44; f. 894, siy. 1, iş 12, v. 67.
- Caramani, D. (2000). *Elections in Western Europe since 1815. Electoral Results by Constituencies*. The "Societies of Europe" Series. London, Macmillan.
- Dahl, R. A. (1989). *Democracy and its Critics*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dahl, R. A., Lindblom, C. E. (1953). *Politics, Economics, and Welfare*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Dönmezer, S. (1968). *Basın Hukuku*. (Tamamlanmış 3. Bası). İstanbul: Sülhi Garan Matbaası.
- Laursen, J. C. (1998). "David Hume and the Danish Debate about Freedom of the Press in the 1770s", *Journal of the History of Ideas*. 59 (1): 167-172. http://www.academia.edu/439063/David_Hume_and_the_Danish_Debate_About_Freedom_of_the_Press_In_the_1770s.
- Mustonen, J. (ed.) (2006). "His Majesty's Gracious Ordinance Relating to Freedom of Writing and of the Press (1766)", *The World's First Freedom of Information Act. Anders Chydenius' Legacy Today*. (Anders Chydenius Foundation's Publications 2). Art-Print Ltd Kokkola. (p. 8-17).
- Özek, Ç. (1978). *Türk Basın Hukuku*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Salihpaşaoğlu Y., (2007). *Türkiyede Basın Özgürlüğü*, Doktora Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara.
- Schmidt M. G. (2002). *Demokrasi Kuramlarına Giriş*. (almancadan çev. M. Emin Köktaş). 2. bsk. Ankara: Vadi Yayınları.
- Sunshine, J. (1972). *Economic Causes and Consequences of Democracy: A Study in Historical Statistics of the European and European Populated English-Speaking Countries*: Ph.D. diss., Columbia University.
- Vəliyev (Aşırılı), A. (2009). *Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920)*, Bakı: "Elm və Təhsil".
- Wilke, J. (2013). "Censorship and Freedom of the Press", in: *European History Online (EGO)*, published by the Leibniz Institute of European History (IEG). URL: <http://www.ieg-ego.eu/wilkej-2013a-en>.
- Азербайджан (газ.), 10 ноября 1918, № 31.
- Борьба за победу советской власти в Азербайджане 1918-1920 гг.* (документы и материалы). (1967). Баку: Изд-во АН АЗССР.
- Даль, Р. (2009). "Полиархия, плюрализм и пространство". *Среднерусский вестник общественных наук*. 2: 193-197.
- Дерюжинский, В. Ф. (1911) *Полицейское право*. Пособие для студентов. 3-е изд. С-Петербург: Сенатская Типография.
- Иванченко, А. В., Лафитский, В. И. (ред.) (2006). *Современные избирательные системы*. (Вып.

Великобритания, Канада, Мексика, Польша). Москва: РЦОИТ: Норма.

Иванченко, А. В., Лафитский, В. И. (ред.) (2009). *Современные избирательные системы*. (Вып. Испания, США, Финляндия, Япония). Москва: РЦОИТ: Типография «Новости».

Иванченко, А. В., Лафитский, В. И. (ред.) (2009). *Современные избирательные системы*. (Вып. Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия). Москва: РЦОИТ: Ин-октаво.

Иванченко, А. В., Лафитский, В. И. (ред.) (2013). *Современные избирательные системы*. (Вып. Бразилия, Франция, Чехия, Южная Корея). Москва: РЦОИТ.

Мильтон, Д. (2002). О свободе печати (Ареопагитика): *История печати: Антология*. Т. I. Москва: Аспект Пресс, (с. 7-64).

Туманов, В. Е. и др. (Ред.) (1989). *Французская республика: конституция и законодательные акты*. Москва: Прогресс.

Хантингтон, С. (2003). *Третья волна. Демократизация в конце XX века*. (пер. с англ. Л.Ю. Пантшой). Москва: «Российская политическая энциклопедия».

**“AZERBAIJAN YURT BİLGİSİ” DERGİSİNDEKİ 28 MAYIS 1918 ANISINA YAZILMIŞ
MAKALELERDE AZERBAIJAN CUMHURİYETİNİN EDEBİ - TARİHİ İZLERİ**

Afina BARMANBAY*

ÖZET

Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, Prof. *Ahmet Caferoğlu*'nun başkanlığı altında 1932-1934 yıllarında İstanbul'da neşredilen aylık dil, edebiyat, tarih ve sanat dergisidir. Türk halklarının *Mehmet Fuat Köprülüzade*, *Ahmet Zeki Velidi*, *Abdulkadir İnan*, *Mahmut Ragıp Gazimihal*, *Abdullah Battal (Taymas)*, *Adnan Cahit (Ötüken)*, *Ayaz İshaki* gibi onlarla aydınlarını bir çatı altına toplamış olan bu dergi, yalnızca Azerbaycan'ın değil, bütün Türk halklarının kültürlerinin tetkike muhtaç konularını ele almıştır. Sovyetlerin baskısıyla muhacir matbaa organlarının kapatılması sonucunda *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinin de yayın hayatına son verilmiş, 1954'de ise bir tek sayısı çıkmıştır. Türk halklarının milli değerlerini araştıran bu derginin birkaç sayısında Azerbaycan Cumhuriyeti anısına makaleler yayınlanmıştır. Bu hatıra yazılarında tarihi Rus sömürgeciliği, *Kafkas Müslümanlarının Kurultayı*, *Feteli Han Hoyski* hakkındaki fikirler, *Kafkas Türk-Müslüman Talebe Birliği*'nin faaliyetleri, Türk esirlerinin Nargin adasından kaçırılması, Milli Ordunun teşekkülü, milli matbaa, milli edebî süreç gibi meseleler konu edilmektedir. Dergideki *Halil Hasmehmetli* (Halil Bey Hasmammedov), *Seidli Mir Aziz* (Aziz Alpaut), *Naki (Nağı) Şeyhzamanlı*, *Kırımlı Cafer Seyit Ahmet (Cafer Seydahmet Krimer)*, *M.E. Resulzade* gibi isimlere ait hatıra yazılarını *Gültekin'in (Emin Abid)* Tekin mahlası ile yazdığı meşhur “*Yaşa, yaşa, çok yaşa, ey şanlı Azerbaycan*” şiiri takip etmektedir. Farklı ifade tarzlarıyla farklı konuları anlatan bu hatıra yazılarını idea yönünden birleştiren en önemli özellik, müelliflerinin azmi, mücadele ruhu, teslimiyet duygusundan tamamen uzak olmaları, yarına olan umutlu bakışlarıydı. Bu özelliklerin, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinin genel ideolojik havasını ve Sovyetlerin dağılacağına inanan bütün muhacirlerin düşüncelerini ifade ettiğini söyleyebiliriz. Bildiride, hayatlarını istiklale adanmış ve bu uğurda sonuna kadar mücadele etmiş adı geçen yazarların makalelerindeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin edebî- tarihi izleri tetkik edilecektir.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan Cumhuriyeti*, “*Azerbaycan Yurt Bilgisi*”, 28 Mayıs 1918

**THE LITERARY AND HISTORICAL TRACES OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC IN THE
ARTICLES WRITTEN IN COMMEMORATION OF MAY 28, 1918 IN “AZERBAIJAN YURT
BİLGİSİ” JOURNAL**

ABSTRACT

"Azerbaijan Yurt Bilgisi" is a monthly journal of language, literature, history and art that was published in Istanbul in 1932-1934 (only one number published in 1954) under the direction of Prof. *Ahmet Jaferoglu*. This journal, which gathered under one roof many intellectuals including *Mehmet Fuat Kopruluzade*, *Ahmet Zeki Velidi*, *Abdulkadir Inan*, *Mahmut Ragıp Gazimihal*, *Abdullah Battal (Taymas)*, *Adnan Jahit (Otuken)*, *Ayaz Ishaki*, covered not only the issues related to Azerbaijan but also the issues with regard to the cultures of all Turkic peoples that needed to be observed. In some issues of this journal that investigated the national values of the Turkic peoples, articles dedicated to Azerbaijan Republic were published. These commemorative articles touched upon such topics as the historical Russian colonialism, the *Congress of Caucasian Muslims*, the ideas about *Fatali Han Hoyski*, *Caucasian Turkish-Muslim Student Union* activities, the abduction of Turkish prisoners from Nargin Island, the formation of National Army, national press, national literary process etc. The commemorative articles written by *Halil Has Mehmetli*, *Seidli Mir Aziz* (Aziz Alpaut), *Naki Sheyhzamanli*, *Cafer Seydahmet Krimer*, *M.E. Resulzade* were followed by a famous poem written by *Gultekin* under the pen-name Tekin. The most important features that unite these commemorative articles, which cover different topics in

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, afina.barmanbay@gmail.com

different manner, include the writers' determination, their spirit of struggle, absence of the feeling of submission and looking forward with hope. We can say that these features express the general ideological atmosphere of "Azerbaijan Yurt Bilgisi" journal and the ideas of all the refugees who believed in the collapse of the Soviets. In the paper, the literary and historical traces of Azerbaijan Republic in the articles of the above-mentioned authors, who devoted their lives to independence and struggled for it to the very end, will be studied.

Keywords: Azerbaijan Republic, "Azerbaijan Yurt Bilgisi", May 28th 1918

GİRİŞ

28 Mayıs 1918'de Kuzey Azerbaycan'da kurulan *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Müslüman dünyasındaki ilk parlamentolu cumhuriyetti. Fakat I. Dünya Savaşının acı sonuçları dünya düzenini öyle bir bozmuştu ki, Azerbaycan'ın kendi içinde bu bağımsızlığı sürdürebilmesi imkânsızdı. 1917 Rus inkılâbının milletlere istiklal vaat edişi büyük umutlar uyandırırca da çok geçmeden Bolşevizm'in Çarlık sistemden daha acımasız ve kanlı bir sistem olduğu gün yüzüne çıktı. 1918'de kurulan Cumhuriyet, 1920'de Rus işgaline maruz kalarak sona erdirildi.

Bu dönem milli aydınlarımızdan **"kalanlar" ve "gidenler"** diye bahsetmek isteriz. Sovyet rejimi, ilim ve edebiyatı sıkı bir baskı altında tutmuş, at kılına bağlı halde sallanan *Domokles Kılıcı*'ni aydınların kafalarının üzerinde hazır bulundurmuş, en ufak hatalarında o kılıcın başlarını keseceğini her daim hatırlatmıştır. "Kalanlar"ın çoğunu Sovyet rejimi 1936 yılına kadar "ıslah" etmeye çalıştı, olmadı kurşuna dizdi veya sürdü. Gidenler – gittikleri yerlerde "muhacir" adını aldılar, kendi matbu organlarını yaratarak istiklal mücadelelerini ömürlerinin sonuna kadar bir şekilde devam ettirdiler. "Kalanlar" seslerini içlerine gömdüler, hürriyet tadını gördükten sonra işgal altındaki vatanlarında gurbetçi oldular, yarım kaldılar. "Gidenler" ise "kalanlar"ın içlerinde boğmaya çalıştıkları hak seslerini duyurdular, sözün gerçek anlamında *"çiğnenen bir ülkenin hak bağırın sesi"* oldular, fakat onlar da yarım kaldılar. "Kalanlar" vatanlarında gurbetçi, "gidenler" gurbette vatancı oldular. "Kalanlar" istiklalin bedelini canlarıyla, "gidenler" ruhlarıyla ödediler. **Böylece milli aydınlarımızın hepsi yarım kaldılar.** "Gidenler" *Azerbaycan Cumhuriyeti*'ni yaşattılar. "Gidenler" gurbette Sovyet işgali altındaki Türk halklarının gerçek tarihini, milli edebiyat, tarih, dil, folklor, coğrafya, etnografyasını yazdılar. "Gidenler"- Muhacirler Asla pes etmediler, istiklale yeniden kavuşacaklarına asla şüphe etmediler. Umurları hiç mi hiç tükenmedi.

Bildiri konumuz 1932-1934 yıllarında İstanbul'da yayınlanan *"Azerbaycan Yurt Bilgisi"* dergisindeki (1954 yılında tek sayısı çıkmıştır) 28 Mayıs anısına yazılan makalelerdir. Başkanlığını *Ahmet Caferoğlu*'nun (1899, Gence- 1975, İstanbul) yaptığı bu derginin bilim kurulunda *Mehmet Fuad Köprülüzade* (1890, İstanbul – 1966, İstanbul), *Ahmet Zeki Velidi* (1890, Başkurdistan –1970, İstanbul), *Abdulkadir İnan* (1889, Başkurdistan- 1976, İstanbul) gibi önemli isimler yer alırdı. Bir araştırma enstitüsünün yapacağı işleri kısa biz zaman diliminde ortaya koyan bu dergi, Türk halklarının kültürlerinde oluşan boşluğu da doldurmuş oldu. Çalışmamızda, dergideki 1933 ve 1934 yıllarındaki 28 Mayıs 1918 anısına olan yazıları ele aldık. Nedense 1932 yılında bu konuda yazı yoktur. Başyazıların ve Haberlerin dışındaki makaleler *Halil Hasmehmetli*, *Seidli Mir Aziz* (*Aziz Alpagut*), *Naki Şeyhzamanlı*, *Kırımlı Cafer Seyit Ahmet* ve *M.E. Resulzade*'ye, yazıları takip eden şiir ise *Gültekin*'e aittir. Bu isimler, Türk dünyasının istiklal mücadelesinde hayatlarını ortaya koymuş kişilerdi. *Mehmet Emin Resulzade* (1884, Bakü – 1955, Ankara) - *Azerbaycan Cumhuriyeti*'nin (1918-1920) kurucusu ve ilk cumhurbaşkanıydı. *Naki Şeyhzamanlı* (Keykurun) (1883, Gence – 1967, İstanbul) - Milli İstihbarat Bakanı, *Halil Hasmehmetli* (1873, Gence - 1947, İstanbul) - Adliye Nazırı, *Seidli Mir Aziz* (*Aziz*

Alpagut) (1895, Bakü – 1988, Ankara) - Kafkas Türk-Müslüman Talebe Birliği Başkanı ve Bakü Devlet Demiryolları İstintak Hâkimiydi. Ayrıca, *Kırımlı Cafer Seyit Ahmet* (Cafer Seydahmet Kırımer) (1889, Yalta – 1960, İstanbul) - Kırım Halk Cumhuriyeti'nin Milli Savunma ve Dışişleri Bakanıydı. *Tekin* mahlası ile yazılan şiir ise “*Azerbaycan muhacir şiirinin esasını koyan*” (Ehmedli, 2017: 295) *Gültekin*'e aittir. Şair Gültekin'in, aslında zengin bilimsel çalışmalarıyla milli edebi eleştiri ve folklor sahasında önemli yere sahip *Emin Abid* (1898, Bakü-1938, Bakü) olduğu, uzun yıllar boyunca bilim dünyasına malum değildi. Bu gerçekliği ilk defa Ali Şamil, çok sayıda delil ve arşivlerle açıklamıştır (Şamil, 1999: 15-20).

Derginin “*Haberler*” başlığı altında, Azerbaycan Cumhuriyeti anısına İstanbul'daki toplantı ve ziyafet hakkında bilgi verilir. Haberlerde, gündüz saat 2'de *Halil Hasmehmetli Bey* tarafından açılan resmi toplantıda *Azeri kolonisi* (*Göçmen Topluluğu*), *Milli Azeri Talebe Birliği*, *Azeri Matbuatı* namına Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi, Türkçülük ve istiklal hakkında nutuklar söylendiği yazılıyordu. Özellikle *Türkistanlı Osman*¹, *Dr. Salih*² ve *Tevfik beylerin*³ canı dilden konuşmalarının dikkat çekici olduğu belirtilmekteydi. Türk halklarının meşakkatli hayat yolu olan münevver aydınlarını ister matbuat ister etkinlikler olsun, bir arada tutan kutsal ülküleri idi. Haberlerden, toplantıdan sonra *Milli Azeri Talebe Birliği* idaresinde Halk evinde akşam saat 6-11 arası musikili, pastalı, çaylı ziyafet yapıldığı yazıyor. “*Muhtelif muhacir Türk kavimlerinin milli eğlenceleri ile ziyafette iştirakleri, meclise adeta bir Türk vahdeti evsafını bahşetmişti*” (Haberler, 1933: 270). Azerbaycan ve Türkiye'nin talebe birlikleri, istiklalin yeniden yaşanacağına olan imanları ve kati inamları ile muhacirlerin gönüllerini teselli etmiştir.

Siyasi Süreç ve 28 Mayıs

Rus hegemonyası altındaki Türk halkları 1917 inkılâbını bir fırsat olarak değerlendirdi. “*Daha harp esnasında başlayan Rus inkılâbı Azeri Türklerine yeni çıkış açmış idi. Bu da “istiklal ve hürriyet çıkışı” idi*” (Şeyhzamanlı, 1933: 227). 28 Mayıs'a kadar olan siyasi süreç *M.E. Resulzade*, *Naki Şeyhzamanlı* ve *Seidli Mir Aziz'in* anılarında anlatılmaktadır. Makalelerde, 19. yüzyıldan beri devam etmekte olan Rus vahşeti, Türkleşme, Bakü Kurultayı (Nisan 1917), Nargin adasındaki Türk esirleri, Milli Ordunun kurulması meseleleri ele alınmaktadır. *Naki Şeyhzamanlı*, Rus İmparatorluğu Türk ülkelerini kılıçtan geçirmiş, kendisine tabi kılmış, yetmemiş “*Türkiye'nin de kutsi hakkına*” tecavüz etmiş diyerek, 93 harbinde de son cihan harbinde de “*Ruslar tarafından söndürülen Türk ocaklarını, katledilen Türk askerlerini*” hatırlatır (Şeyhzamanlı, 1933: 225). *M.E. Resulzade*, 1905 Nijni-Novgorod ve 1917 Moskova Müslüman kongrelerinin karakterce farklı yönlerini açıklayarak, ilk kongrede liberallerin, ikincide ise artık inkılâpçı milliyetçilerin üstünlük sağladığını belirtir (Resulzade, 1934: 165).

---

¹ **Osman Kocaoğlu** (1878, Oş - 1968, İstanbul) Buhara Cumhuriyeti'nin ilk ve son cumhurbaşkanıydı. 1922 Rus işgali zamanı Afganistan'a gider. Daha sonra Rusya, Afgan hükümetini Osman beyi sınır dışı etmeye mecbur bırakınca 1923'te İstanbul'a gelir, kendisine milletvekili maaşı bağlanır. Dergi ve gazetelerde, konferanslarda Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki sömürgecilik politikalarını eleştirdiği için Sovyetlerin baskısı üzerine 1938'de Türkiye'den de sınır dışı edilir. Önce Polonya'ya, daha sonra İran'a gider. Türkiye'ye 1945'te II. Dünya Savaşı bittikten sonra dönebilir. 1951 - 1957 yıllarında Pakistan'da bulunan Osman Kocaoğlu daha sonra yine Türkiye'ye döner ve 1968'de İstanbul'da vefat eder.

² **Dr. Salih**'in kimliğini maalesef açıklığa kavuşturamadık.

³ *Milli Türk Talebe Birliği*'nin (MTTB) 1931-1933 yıllarındaki genel başkanı, Adnan Menderes dönemindeki Milli Eğitim Bakanı **Ahmet Tevfik İleri** (1911, Hemşin- 1961, Ankara). MTTB, 1916 yılında Darülfünun öğrencileri tarafından kurulur, 1936'da izinsiz yapılan Hatay mitingi nedeniyle kapatılarak 1946'da yeniden açılır, faaliyetini 1980'e kadar sürdürür. Tevfik İleri, 1960 devriminde tutuklanarak idamına karar verilir, cezası ömürlük hapse çevrilir. 1961'de hastaneye kaldırılan Tevfik İleri, hastanede vefat eder.

Kafkas Müslümanlarının Bakü Kurultayı

1917 Nisan ayında *Kafkas Müslümanlarının Bakü Kurultayı* Azerbaycan istiklaline giden yolda önemli sürecekti. Resulzade, bu kongrede “Müsavat” fırkasının programından bahsederek, orada sadece “*Azerbaycan’ın değil, Rusya dâhil diğer Türk illerinin de birer siyasi teşekkül haline gelmeleri zaruretini*” ilan ettiklerini belirtir (Resulzade, 1934: 165). *Şeyhzamanlı*, Bakü kurultayını “*halkın ihtiyacına tercüman olmuş, onun derdini anlamış ve yeni tedbirler almış*” değerlendirir (1933: 225). *Seidli Mir Aziz*, “*Hayatımın Hikâyeleri*” adlı hatıra yazılarında bu kurultaydan daha detaylı bahseder: “*Kurultay “İsmailiye” binasında toplanıyordu. Ben de bir arkadaşıyla birlikte kurultaya Talebe Birliğimizin temsilcileri olarak davet edildik. Rozet olarak yeşil ay seçilmişti. Kongre birkaç gün devam etti ve çok heyecanlı geçti. Kuzey Kafkaslı kardeşlerimiz Kurultay’a milli kıyafet giyerek gelmişlerdi. Sahnede her memleketin türküleri söylendi, fişekler patlatıldı ve nihayet konuşmalara geçildi*” (Alpagut, 2012: 89-90).

Şeyhzamanlı, özellikle *Ali Merdan Bey Topçubaşı* (1865, Tiflis - 1934, Paris) ve *Nesip Bey Yusifbeyli*’nin (1881, Gence - 1920, Yevlah) konuşmalarını anlatır. *Ali Merdan Bey*, Rus inkılâbından istifade edeceklerini, “*Rus inkılâpçıları ile yürümekte*” olduklarını söylerken hemen bir meseleye de dikkat çeker: “*Ancak unutmayınız ki Rus inkılâpçıları içerisinde Türkiye’nin ebedi düşmanları Milyukof’lar⁴ vardır. Bunlar Çanakkale meselesinde en ileri gidenlerdir. (...) Boğazlar meselesinde biz katiyen Milyukof’lardan ayrıyız. Boğazlar “Türkiye’nin ve Türklerin ana boğazıdır” (Şeyhzamanlı, 1933: 227-228).*

Şeyhzamanlı, daha sonra kürsüye çıkan *Nesip Bey Yusifbeyli*’den “*Azeri türkünün asıl ruh ve dileğinin canlı timsali*” diye bahseder. *Nesip bey*: “*Sizi bütün kalbimle temin ediyorum ki pek yakın bir zamanda, Azerbaycan müstakil bir devlet, misafir bulunduğumuz Bakü şehri onun payitahtı ve içerisinde söz söylediğimiz bu salon da onun parlamanı olacaktır*” sözleriyle “*Azeri türkünün saklı dileğini onun kendi kalbine aşılar*”. “*Alkış tufanı ile kürsüden inen Nesip Bey, artık milletin son sözünü söylemiş idi. Azerbaycan istiklaliyete manen kavuştu. (...) Herkes birer birer mukaddes “istiklal” lafzının duygusu ile onu ilk ağzından çıkarana, Kâbe’ye koşar gibi koştu, hürmetleriyle ellerini sıktı. Demek, merhum Nesip Bey bu tarihi sözleriyle “istiklal çığırının” resmi küşad⁵ kordonunu kendi elleri ile kesmişti*”. Kurultaydan şehirlerine dönen Azeri münevverleri bu istiklal çığırını hep beraberlerinde götürerek memleketin her köşesine yaydılar” (*Şeyhzamanlı*, 1933: 228).

Seidli Mir Aziz ise kurultaydaki en “*sevinçli ve unutulmaz*” olayın *Şeyhülislam* ve *Müftü*’nün birlikte kürsüye çıkıp konuşmaları olduğunu anlatır. *Şeyhülislam Şiilerin*, *Müftü* ise *Sünnilerin* dini liderleriydi. Onlar geçmişten beri mezhepçiliğin Türk milletine binlerce belalar getirdiğini, artık aralarında mezhep meselesinin kalmadığını ilan ederek kucaklaşıp öpüştiler. “*O sevinç gürültüsünü, o sevinç gözyaşlarını görmek lazıymıydı ki, milletimizin fanatizmden ne kadar uzak olduğu anlaşılın*” (Seitli, 1933: 200). *Aziz Bey*, Emperyalistlerin Türkler arasında mezhep ayrılığı yapmak için bol keseden para harcadıklarını, “*devlet tarafından Şiilere, Sünnilere mahsus ayrı ayrı ruhani mektepleri bile kurulduğunu*”, “*hatta Rus liselerinde okuyan Türk talebeleri arasında da bu gayeyi takip etmeye çalıştıklarını*” (Seitli, 1933: 200) belirtir. Konuyla alakalı eski anısından bahseden *Aziz Bey*, daha 1912-1913 yıllarında Tiflis’teki lisede okurken müdüriyetin sırf bu yöndeki siyaseti takip ederek okula birisi Şiiler, diğeri de Sünniler için ilahiyat dersleri vermek üzere iki imam

⁴ *Миллюков Павел Николаевич*. Pavel Nikolayeviç Milyukov (1859, Moskova – 1943, Fransa) Rusya’da Kadet Partisi’nin kurucusu, Geçici Hükümet’te Dışişleri Bakanı, kırmızı-Bolşevizm’e karşı olan beyaz-Menşevik ideologudur. Devrim sonrası Rus muhacirlerin önde gelen isimlerindedir.

⁵ Küşad - açılış

yönlendirdiğini anlatır. 80'e kadar talebe mescitte toplanarak karar alıyolar: imamlardan birisi ilahiyat, diğeriye Türkçe dersi verecektir. Talebeler, ısrar ederek müdüriyete bu kararlarını kabul ettirmeyi başarılar. Bu anı, milli gençlerin, emperyalistlerin bölücülük siyasetine karşı direnişini gösterme açısından değerli bilgilerdir.

Ordu Kuruculuğu

1917 Şubat devrimi zamanı üniversite öğrencisi olan *Aziz Bey*, bir hafta sonrası Estonya'yı terk ederek Petersburg üzerinden Azerbaycan'a döndüğünü anlatır. Milli düşünceli öğrenciler “*artık bu defa millete ilimleri ile değil canlarıyla lazım olduklarını anlamışlardı*” (Seitli, 1933: 199). Bakü'de *Kafkas Türk-Müslüman Talebe Birliği*'ne başkanlık yapan *Aziz Bey*, hatıralarında şöyle bahsetmektedir: “*miyoner Musa Nağıoğlu'nun oğlu İsmail'in hatırası olarak yaptırdığı ve millete hediye ettiği “İsmailiye” binasında bize de iki büyük oda ayrıldı. Kısa bir zamanda oldukça yayıldık ve kuvvetli bir teşkilat hâline geldik.*” (2012: 88). *Aziz Bey*, dergideki yazısında da birliğin aldığı kararlar hakkında detaylı bilgiler verir. **Talebe Birliği üç mesele ile ilgili harekete geçer: Kurultayda iştirak etmek, Türk esirlerin kaçırılmasına yardım ve ordu kuruculuğu meselesi.** Kurultayda iştirak etmek bunlardan en kolayıydı ve onu gerçekleştirdiler. Talebe Birliğinin gündemindeki ikinci mesele “*Cemiyet-i Hayriye*”nin organize ettiği Nargin adasındaki Türk esirlerin kaçırılmasına yardım etmektir. *Aziz Bey*, 16 zabitin kaçırılmasında birkaç talebenin de iştirak ettiğini yazar ve bu olaydan sonraki haberleri anlatır. Şöyle ki, kaçış gecesindeki fırtınada dalgalar Zığ burnundaki kayığı ipinden koparıp denizin ortasına sürükler, gündüz devrilmiş kayığı fark eden Rus görevlileri kaçan esirlerin fırtınada boğulup öldüklerini sanarak gazetelere de bu yönde bilgi verirler. Hâlbuki o saatlerde esirler, “*Cemiyet-i Hayriye*”nin “*İsmailiye*” binasındaki odalarında istirahat ediyorlardı (Seitli, 1933: 201).

Talebe Birliğinin gündemini meşgul eden en zor mesele ise silahsızlık ve askersizlikti. *Aziz Bey*in anlattığına göre, “*İsmailiye*” binasının bir köşesinde gönüllü asker kaydına başlanılmıştı. Arkadaşlara örnek olsun diye *Aziz Bey* kendisi de yazılmıştı. İlk haftada 50-60 gönüllü yazılmıştı. Ermenilerin Rusları doldurması sonucunda zaten gergin olan ilişkiler daha da gerildiğinden göz önünden çekilip **Lenkeran'a yerleşme kararı alınır**. 12-13 silahlı asker önlerde yürüdüğünden geride kalanların silahsız oldukları anlaşılmamıştı. “*Binlerce ahalinin bizi sarması, gürültülü Türk askeri şarkısı, nizamla yürüyüş, zabitlerin selam veren parlak kılıçları ve ahalinin ardı kesilmez alkışları hakiki resmi geçişi andırmakta idi*” (Seitli, 1933: 202). *Lenkeran*'da iki kışla ele geçirilir, teslim olan Rus askerlerinin silahları alınıp serbest bırakılır. Daha sonra Astara limanından topları çıkarmak isteyen Ruslara da baskın yapıp toplar ele geçirilir ve böylece silahlar çoğaldıkça asker sayısı da artırılır. Burada önemli bir mesele hakkında da bilgi verilir. Teşkilat güçlendikten sonra “*sıralarımıza maatteessüf bir takım şık fakat müfsit⁶ gençler yavaş yavaş sızmaya başladı. Bakü milyonerlerinin oğulları kuru yerde, başları altında atının eyeri, paltosuna bürünüp yatmakta iken bu yeni gelme gençler ipek yorganları ile geliyorlardı. Bunların şık giyinmeleri, inkılâp devrinde bulunan Bakü'ye sık sık gidip, düşman gözüne gözükmeleri her iki tarafta da çok fena tesirler bırakıyordu*”. Bu o demekti ki o gençler hem istiklalcilerin arasına fitne sokmak hem de “ağa-bey” hükümetine karşı “işçi ve köylü hükümeti” şiarını yaymak için ayarlanmıştı. Şöyle ki “*İstihkâmları birinci geceden bırakıp gidenler, yine de o şık gençler oldular*” (Seitli, 1933: 204). Ruslar *Lenkeran*'a hücum ettiğinde *Gence*'den yardıma gelenler yetişemediler diye İran hududuna geçmek zorunda kalınır. *Gilan* vilayetine yerleşip **Gilan harekâtının önderi Mirza Küçük han** (1880, Gilan – 1921, Erdebil) yardımıyla Bakü'ye Bolşeviklere giden kuvvetlerin yolu kesilir. “*İşte, Azerbaycan istiklali uğrunda çalışmanın kanlı sahnesinin birinci perdesi Lenkeran hadiseleriyle*

⁶ Müfsit - fitneci, fesatçı, ortalığı karıştıran, arabozucu

kapanmıştır. Bundan sonra faaliyet Gence ile Gilan tarafına geçmişti ve birkaç ay sonra Azerbaycan'ın istiklal yıldızı burada, Gence'de doğdu" (Seitli, 1933: 205).

Milli harekâtın merkezi Gence idi. Naki beyin anlattığına göre, "Burada mahalli Rus garnizonu terki silah edildi". Gence'ye yürüyen Rus garnizonu Şamhor'da karşılandı, iki Rus fırkasının silahları ellerinden alındı. Bu savaşla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin maddi temelleri atılmış oldu. "Kızıl ordu adıyla Bakü'de kendisine mahsus bir saltanat kurarak milli Türk duygusunu ezmeğe çalışan" "Ermeni sergerdesi" Şaumyan'dan ve onun 70 binlik ordusundan kurtulmak lazımdı. "Azerbaycan'ın bağına takılan hançeri çıkarmak için Anadolu'dan kardeş kuvveti geldi. İki kardeş ordu hep bir fikir, bir mukaddes istiklal için cepheye birleşti ve kendisinden belki on defa fazla bir düşman kuvveti yenerek, Hazar denizi sahiline vardı". Artık "Azerbaycan tam müstakil yeni bir kardeş devlet olarak kurulmuştur" (Şeyhzamanlı, 1933: 228).

"Azerbaycan'la Doğmuş ve Azerbaycan'la Sönmüş Bir Yıldız"

Azerbaycan, kendi istiklali için çok sayıda kurbanlar verdi. 28 Mayıs konulu yazılarda şehitlerimiz anılmazsa olmazdı. Muhacirler, "28 Mayıs'ın daha sağlam ve daha umumi bir hemalde⁷ yeniden canlanması arifesinde Azeri kardeşleri ümitle selamlarken istiklal uğrunda kurban düşmüş bütün mübarek şehitlerimizin ruhları hakkında hürmetle" eğiliyorlardı (Kırıklı, 1933: 237). Dergide, Halil Hasmehmetli'nin **Feteli Han Hoyski** (1875, Şeki – 1920, Tiflis) anısına yazdığı ayrıca bir makale yayınlanmıştır. "Azerbaycan'la doğmuş ve Azerbaycan'la sönmüş bir yıldız" olan Feteli Han'a "Azerbaycan'la beraber ağlamamak mümkün değildi" (Hasmehmetli, 1933: 196). "Aslen aristokrat fakat kalben demokrat olup devletşinas ve kanuncu" olan Feteli Han, "güzel konuşmacı, kuvvetli mantık sahibi", "derin zekâlı", "samimi milliyetperver", "yılmaz iradeli devlet adamı idi". Makalede, Feteli Han'ın Azerbaycan devleti kuruluşundaki rolünün yanı sıra manevi değerlerinin ve iç dünyasının güzelliğini dışına yansıtan görüntüsü üzerinde de durulur. Hasmehmetli'ye göre, milli uyanış döneminde yalnız bu kadar âli nitelikleri ve müspet vasıfları olan, Kafkasya'da bu denli şöhret ve hürmeti olan birisi insanları etrafına toplayarak "müştereken milli kuruluşa sağlam bir temel atabilir" (1933: 197). "Kırmızı emperyalizmin kaba istilası" ile "Azerbaycan istiklalinin düşmanları, Azerbaycan mefkûresinin zehirli katilleri kanlı ellerini merhuma uzattılar. Ve onu sırf kendi milletine hizmet ettiğinden ve ülkesine olan derin merbutiyet⁸ ve aşkıdan dolayı, ana toprağından uzak gurbet ellerinin sokağında acıklı bir surette katlettiler. Milli bir cumhuriyetimizin temelli bir banisi, sevgili arkadaşımız, sokak arkasından katil ve makhur⁹ milletin kurşuniyle, istiklaliyete gözünü kapattı. (...) **Bu gaip milli cumhuriyetin münevver zümresinin bel kemiğine indirilen darbelerin belki en hassası ve ilki idi**" (1933: 198). Milli ülkü uğrunda canını koyan Feteli Hanın intikamı ancak bu yolda emin adımlarla yürümekle alınabilir. Hasmehmetli, Azerbaycan istiklale kavuştuğunda memleketin gerçek milli evlatlarının merhum Feteli hanın naşını, "onun kalbimizde yaşayan aziz ruhiyle beraber" vatanına nakledeceklerini, ona "iftiharlı bir abide" diyeceklerini temenni eder (Hasmehmetli, 1933: 198). Yeri gelmişken, M.E. Resulzade de 1934 yılında Paris'te öldürülen Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın mezarı başında yaptığı konuşmada aynı tarz ifadeler kullanmıştır (Resulzade, 1934: 37). Genel olarak, mezarların nakli meselesi tartışmalı konu olsa da abide meselesinde yapılacak işler oldukça çoktur.

Dergideki Başyazılarda, Şarkın kapısı olan Azerbaycan'daki istiklalın Türk dünyası için önemi, 2 yıl sonra "ihtiyar tarihin imtihana çektiği" Türk cumhuriyetlerinin birer birer sukutu, fakat bu sefer de TC'nin doğuşu,

⁷ Hemal - şerik, ortak

⁸ Merbutiyet - bağlılık

⁹ Makhur - Allah'ın gazabına uğramış

1920 işgalinden sonra ümitlerin ölmediği, Cumhuriyetin “sağlam kalbi”nin durmadığı, milli mücadelenin devam ettiği vurgulanır (Başyazı, 1933 ve 1934).

Edebi Süreç

Cumhuriyeti hazırlayan tarihi-siyasi altyapının yanı sıra edebi muhit de son derece önemlidir, hatta daha önemlidir. Çünkü edebiyatın beslediği manevi-psikolojik hazırlık olmadan bir millet tarihi-siyasi durum elverişli olsa bile istiklale ihtiyaç duymaz. Aslında istiklal fikrinin oluşmasında halk edebiyatının yanı sıra, **Mirza Bala Mehmetzade'nin** (1898, Bakü - 1959, İstanbul) de yazdığı gibi: “*Vağif'ten başlamış Cavid'e kadar, Zakir'den başlamış Cavad'a kadar, Mirza Feteli'den başlamış Üzeyir'e kadar, “Ekinçi”den “Azerbaycan” ve “Yeni Kafkasya”ya dek her bir şairin, her bir edibin, her bir gazetesinin, her bir aktör ve muallimin oldukça büyük ve değerli rolleri olmuştur*” (Memmedzade, 1991: 134). Dergideki *M.E. Resulzade* ve *Naki Şeyhzamanlı'nın* 28 Mayıs'ı hazırlayan edebi süreçle ilgili fikirleri edebi tenkit sahasına da katkı sağlayacak niteliktedir. *Resulzade*, Azerbaycan'ın edebi kültürel hayatından yola çıkarak özellikle *M. F. Ahundov'un* hizmetleri üzerinde durarak XX. yüzyıla girişin esaslı köklerini göstermiştir. 1905 Rus inkılâbından sonra Çarlık Rusya egemenliği altındaki bütün topraklarda başlanan sosyal aktifleşme matbu hayatını da canlandırır. *Resulzade'nin* makalesinde, 1875'de Müslüman Doğu'da ilk gazete olan “*Ekinçi*” ile *Hasan Bey Zerdabi'nin* de Rusya Müslümanlarına yol açtığı anlatılmaktadır. *Resulzade*, Liberal ve İstiklalcı diye tanımladığı siyasi akımların bu kültürel hareketlilikle hemahenk olarak yürüdüğünü belirtir (*Resulzade*, 1934: 165). XX. yüzyıl başlarında Ruslaştırma siyasetine karşı Türkleşme şiarı da kendi mücadelesine başlamıştı. Bu mücadeleye ilişkin yazılan edebi eserler Azerbaycan edebiyatını daha da zenginleştirmiştir.

XX. yüzyıl başlarının edebi manzarasını *Naki Şeyhzamanlı* şöyle çizmiştir: “*Bakü'de çıkan Türk gazeteleri, Tiflis'te neşredilen Molla Nasreddin” mecmuası bu cereyanı kuvvetlendirdiği gibi, Gence'de açılan mektebi ruhani de yeni kadro hazırlıyordu. Türkiyeden getirilen muallimler burada yeni Türkçe bilen gençlik dergideki hazırlamıştı. (...) Cihan harbi başladığında bu gençlik hazırды*” (*Şeyhzamanlı*, 1933: 227). *Resulzade'nin* de belirttiği gibi, “*Gence'de tesis edilen “Medreseyi-ruhaniye” vaktiyle milliyetperverlik ruhunun takviye edildiği mühim merkez idi. Buradan Azerbaycan birçok muallimler, muharrirler ve şairler kazanmıştır*” (1990: 19-20). Bu okul, *Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin* okuluydu. Bu, kendiliğinden birçok şeyi ifade ediyordu. *Abdulla Sur, İdris Ahundzâde, Ali Râzi Şemsizâde, Mirza Abbas Abbaszâde, Ali Nazmi* gibi öğretmenlerin görev yaptığı bu okul, *Ahmet Cevat* gibi münevver bir gençlik yetiştirdi. *Mehmet Emin Yurdakul* (1869-1944), şiirlerinin konu ve şekliyle Azerbaycan'da başta *Ahmet Cevat* olmak üzere milli akımı temsil eden şairler için örnek teşkil etmekteydi. O dönem Azerbaycan'da “*Emin beyi bilmeyen bir mektepli çocuk bile yoktu*” (*Cavad*, 1992: 85). *Şeyhzamanlı*, “*Şarkı mahkûmiyet altında yaşatan Ruslara ve Garp devletlerine*” *Yurdakul'un* sözleriyle seslenir:

“*Sizin olsun medeniyet dediğiniz vahşetler,*

Hepinizin o uğursuz yüzünüze lanetler”. (1933: 227)

Şiir, genelde ideolojik yönden en hızlı ve en güçlü etki yaratan anlatım yoludur. “*Azerbaycan Yurt Bilgisi*” dergisindeki 28 Mayıs konulu yazılar, şair *Gültekin'in*, muhacir aydınların adeta his ve duygularının tercümanı olan “*Azerbaycan İstiklali*” şiiri ile biter. **Gültekin, Sovyet işgalinden sonra Azerbaycan'ın istiklal davasının edebiyattaki bayraktarıydı. Gültekin'in şiirleri; sindirilmiş, sesleri boğulmuş Azerbaycan şairlerinin yankılı haykırışlarıydı.** Bu yüzden *Ahmet Caferoğlu* yazıyordu: “*Hele Gültekin beyin şiirlerinin kuvvet ve zarafeti, diyebilirim ki, siyasi matbuatımızdan daha fazla rağbet görebilmiştir*” (*Caferoğlu*, 1932: 434). *Kırımlı* da dergideki Azerbaycan istiklali anısına yazdığı makalesini *Gültekin'in* 28

Mayıs 1924’de yazdığı “*Bayrağım ve İstiklalim*” şiiriyle bitiriyor: “*Azeri şairin şu tarihi sözlerini yalnız kendilerinin değil 85 milyonu mütecaviz mahkûm milletler cephesinin aynı iman, aynı heyecan, aynı kahramanlıkla tekrarladıklarını hatırlatmak istedim...*”

Kaldıkça Ruslar diyarımda benim,

İntikam olacak şiarım benim!” (Kırımlı, 1933: 237)

Resulzade’nin, *Gültekin* şiirlerinin konu ve ideolojisi üzere yaptığı yorum da manidardır: “*Gültekin’in şiirlerinde biz hakiki milli-inkılâp mücadelesinin Naşidelerinin¹⁰ izlerini görüyoruz. Mücadelenin adaletli oluşuna ve zaferle sonuçlanacağına olan ümit, Gültekin’de adeta dini bir mahiyet alır*” (1991: 81). Dergideki “*Azerbaycan İstiklali*” şiirinde *Gültekin*, istiklali “*saadet, hayat, zafer, şeref, şan, pek mukaddes bir İlah*” diye vafeder:

İstiklal, o vatanın göğsünden yükselen ay,

İstiklal, o demirden, kandan yapılmış saray,

İstiklal, o milletin parçalanan bağrından,

Gelinlerin, kızların akan gözyaşlarından

Doğulmuş pek mübarek, pek mukaddes bir "İlah"tır.

Gönüllerde tutuşan “*sönmeyen müebbet meşalesi*” (Tekin, 1934: 167) olan “*Azerbaycan İstiklali*”, muhacir aydınlarımızın duygu ve düşüncelerinin ifadesi olan bir marş gibi kabul edilmiştir.

Cumhuriyetin Yıkılması ve Mücadele Ruhü

Muhacirler, Cumhuriyetin hüsrarla bitişiyle ilgili konulardan bahsederken asla mücadele ruhundan taviz vermemişler. Hatta *Hasmehmetli*’nin *Feteli Han* anısına yazdığı hüznü makalesinde bile istiklale olan kati inamı görebiliriz: “*Şüphesiz, bir gün gelecek, Azeri Türkleri de milli cumhuriyetin bu fetret¹¹ devrinden kurtulmuş olacaktır*” (1933: 198). Muhacirlerin yazılarında bazen bir sabırsızlık ve isyan baş kaldırışı da görülmektedir: “*Artık yeter, Rus’tan çektiğimizi bizim kadar kimse bilmez ve kimseye hatta düşmanlarımızın bile bilmesini arzu etmeyiz. (...) Varsın Rusya “mujik”i¹² kendi göbeğinde saltanatını kursun, bize - Azerbaycan Türklerine, yalnız ve yalnız, karlı dağlarımız, hür ülkemiz lazımdır, onu alacağız, çünkü bizimdir*” (Şeyhzamanlı, 1933: 229).

Kırımlının makalesinde Cumhuriyetin yıkılma sebepleri ve Cumhuriyet yaşasaydı Türk dünyasının neler kazanacakları üzerinde durulur: Azerbaycan istiklali yıkılmasaydı onun “*maddi-manevi yükselişi, kudreti*” “*en yüksek kemaline kavuşacaktı*”, “*bugün bütün Kafkasya ve bütün Türklük neler, neler kazanacaktı...*” (1933: 235). *Kırımlı*, Azerbaycan istiklalinin yıkılma sebeplerinden bahsederken buna *Bakü* petrolünün neden olduğu, Rusya’nın petrolden asla vazgeçemeyeceği fikrini savunanlar hakkında şöyle der: “*Zaten bütün Rus emperyalistleri “Şimali Kafkasya’nın zengin petrol kuyuları, Gürcistan’ın madenleri, Ukrayna’nın, İdil, Ural’ın, Türkistan’ın zenginlikleri olmadan Rusya nasıl ayakta durabilir... Kırım elinden çıkarsa Rusya nasıl*

¹⁰ Naşide - şiir yazar, şiir okuyan

¹¹ Fetret devri - bunalım devri

¹² Mujik - Rus köylüsü

nefes alabilir... Bunların hepsi ve hatta bunlar komşu olan memleketleri bile Rusya'ya ilhaki zaruridir” demiyorlar mı?” (1933: 235). Kırımlı, mantıklı tahlilleri sonucunda, Azerbaycan istiklalinin yalnızca Bakü'den dolayı yıkılmadığı kanaatinde olduğunu söyleyerek, bu sürecin zincirin önemli bir halkası olduğu düşüncesini savunur. Aynı zamanda hatalara da değinerek, “hepimiz düşmandan, düşmanın siyasi, askeri manevralarından gafildik” der, bütün mahkûm halkların Rus hapisanesini aynı ve tek hamleyle yıkabileceklerini katiben anlamadıklarını vurgular. “Hatta kendi içimizde bile düşmanın renginin değişmesinden, programından medet umanlar ve Rus emperyalizminin daha kanlı ve daha korkunç bir şekilde hepimize saldırmak için ayaklanmakta olduğunu görmeyenler bile vardı...” (1933: 236). Rus emperyalizminin ilk silahı çar dönemindeki gibi milletleri parçalamak, diğer silahı emperyalist zincirinin bütünlüğünü korumaktı. Bu yüzden Kırımlı doğru sonuca varır: “Bütün mahkûm milletler kurtulmaksızın Kafkasya kurtulamazdı”. Yalnızca “Tarihin ve zamanın bizim lehimize ve düşman aleyhine yürüdüğünü” unutmamak gerekir ve bu, en büyük tesellimizdir (1933: 237). Dergideki Başyazıda denildiği gibi, “Tarih iki öz kardeşe tamamıyla zıt istiklal yolları çizmiştir. Birinin saadet yılı ötekisinin felaket senesi olmuş: Azerbaycan doğmuş, Osmanlı İmparatorluğu sönmüş; aksine Türkiye Cumhuriyeti hayata başlamış, Azerbaycan istiklali Türkün elinden alınmıştır”. Muhacirlerin takip ettiği yol, Türkiye ve Azerbaycan'ı - “bu iki kardeş ülkeyi hakiki Türk tarihi yoluna götürecektir” (Başyazı, 1934: 162) yoldu.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Kimler mefkûreci olabilir? Bu soruyu Kırimer (Kırımlı) şöyle yanıtlamıştır: “bunun için esas olan şeyler hayata esir olmamak; hayatta diğerlerine faydalı olmaktan zevk duyacak yaratılıştaki olmak; merhamet, fazilet gibi duygulara müsait bulunmak ve kendi milli varlığının mukadderatına bir bağlılık duymak gibi vasıflardır. Mefkûre bunları kuvvetlendirir. Fakat bunlarsız doğmaz, kuvvetlenemez”. Mefkûreler “ancak hayata ümitle bakan, diğerlerini kendisinden çok düşünen iyi kalplerde doğar. Onun kuvvetle inkişafı ise ancak mefkûrenin, ideolojisinin işlenmesi, sağlam emeltaşlar gibi müsait muhitler bulması ile temin edilir” (Kırimer, 1965: 75-76). Sovyetlerden gelen Türk muhacirler, “Sovyetlerdeki (Kazakistan, Kırgızistan, Türkmənistan, Özbekistan, Tacikistan / Sibiry Türk Devletleri: Başkurdistan, Çuvaşistan, Tataristan /, Müslüman Kafkas Halkları ve Azerbaycan) bütün Müslüman Türk halklarının bütünlüğünü kucaklamanın yanı sıra bu halkların Anadolu Türklüğü ile bağlılığının (bağlılığını ispatlamışlardır) bölünmez bütünlüğünü ortaya koymuşlardır” (Bayraktar, 2013: 326). Evet, Türk dünyasının bütün münevver aydınları bu yolu takip etmişlerdi. Vagif Sultanlı'nın, “Rezulzade'nin yaratıcılığı bir külli halinde edebi ve siyasi ideallerin karşılıklı vahdeti, uzlaşması ve birbirini tamamlamasıdır” (1996: 130) fikrini diğer muhacirlerimiz için de söyleyebiliriz. “Genel olarak Azerbaycan'ın milli ideolojisi, tarihi, edebiyatı, medeniyeti, mevcut durumu ile bağlı ayrı ayrı muhacirlerimizin yazdığı eserler, yaptıkları tahliller bütünlükte birbirini tamamlayan, boşluğa yer bırakmayan, neticede vatanımız hakkında dolgun izlenim yaratmayı başaran mükemmel sistem gibi görünmektedir” (İbrahimli, 1996: 231). Sanat-kültür dergisi olan “Azerbaycan Yurt Bilgisi” dergisinin gördüğü işler de mükemmel bir sistem halindeydi. Dergi, her ne kadar siyasete karışmadığını ilan etse de yayınladığı yazılarda, özellikle tarih, edebiyat ve coğrafya ile ilgili konularda Rus sömürgeciliğine değinmiş, kanlı Sovyet rejimine nefret hissini bastıramamıştır. “Azerbaycan Yurt Bilgisi” dergisinin genel ideolojik yönüne baktığımızda Türk halklarının istiklale kavuşacaklarına ve yeniden hürriyet elde edeceklerine olan kesin inam, 28 Mayıs anısına yazılan makalelerde daha bariz şekilde görülmektedir. Bu bakımdan Rezulzade'nin aşağıdaki sözleri manidardır: Azerbaycan, “duyduğu bin bir ıstıraptan sonra arzuladığı hürriyet ve istiklale kavuşacak, şair Gültekin'in bu beytini zafer sevinçleri içinde tekrar edecek” (1991: 86).

Burada bahsedilen şiir, yine *Resulzade*'nin 28 Mayıs 1953'de "Amerika'nın Sesi" radyosundan Azərbaycan halkına seslenirken konuşmasının sonunda söylediği şiirdir (<https://www.youtube.com/watch?v=a4Ebe-c56pM>):

*Sen bizimsen, bizimsen, durdukça bedende can,
Yaşa, yaşa, çok yaşa, ey şanlı Azərbaycan.*

KAYNAKÇA

- Alpagut, A. (2012). *Hayatımın Hikâyeleri*. Ankara: Bengü.
- Başyazı. 28 Mayıs 1918. Milli Azərbaycan Cumhuriyetinin 15 yılı. (1933). *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. İstanbul: Bürhaneddin.2(17), s. 193-195.
- Başyazı. 28 Mayıs 1918. (1934). *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. İstanbul: Bürhaneddin. 3(29), s. 161-162.
- Bayraktar, R. (2013). Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafdakiler. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, s. 307-336.
- Caferoğlu, A. (1932). Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesinin İzleri. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. İstanbul: Bürhaneddin, 12, s. 426-434.
- Cavad, Ə. (1992). *Seçilmiş Əsərləri. 2 Cild*. Bakı: Azərneşr.
- Əhmədli, B. (2017). *Azərbaycan Mühacirət Ədəbiyyatı: Təşəkkülü, Problemləri, Şəxsiyyətləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Haberler (1933). *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. 2(12), s. 270-272.
- Hasmehmetli, H. (1933). 28 Mayıs'ın Büyük Kurbanı: Fetheli Han. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 2(17), s. 196-198.
- <https://www.youtube.com/watch?v=a4Ebe-c56pM> TRT Avaz 29 Temmuz 2015.
- İbrahimli, X. (1996). *Azərbaycan Siyasi Mühacirəti*. Bakı: Elm.
- Kırımlı, C., S., A. (1933). 28 Mayıs Münasebetiyle. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 2(17), s. 235-237.
- Kırımlı, C., S. (1965). *Mefkûre ve Türkçülük*. (der: İbrahim Otar), İstanbul: Türkçü Betik.
- Məmmədzadə M. (1991). Azərbaycan Milli Xartiyası. *Azərbaycan Dərgisi*, 4, s. 133-148.
- Миллюков П., Н. (1991). *Воспоминания*. Москва: Политиздат.
- Resulzade, M., E. (1934). Milli Azərbaycan Harekâtının Karakteri. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 3(29), s. 163-166.
- Resulzade, M., E. (1934). *Ali Merdan Beyin mezarı başında, Kurtuluş*. Berlin: Milli Azerb.
- Nesr. mevkude serisinden: Nr.325, Yıl:1, Sayı:2: 35-37.
- Rəsulzadə, M., Ə. (1990). *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm.

Rəsulzadə, M., Ə. (1991). *Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan Tarixi*, Bakı: Gənclik.

Seitli, M., A. (1933). 28 Mayıs İstiklal yolunda Azeri Telebeleri. *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, 2(17), s. 199-205.

Sultanlı, V. (1996). *Ağır Yolun Yolçusu (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə'nin Həyatı və Ədəbi Fəaliyyəti)*. Bakı: Azərənəşr.

Şamil, A. (1999). *Üzaqlığı doğuran misralar və ya "Gültəkin" kimdir. Gültəkin- Əmin Abid. Buzlu Cəhənnəm*. Bakı: Günəş.

Şeyhzamanlı, N. (1933). 28 Mayıs Münasebetiyle. *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, 2(17), s. 225-229.

Tekin (1934). Azərbaycan İstiklali. *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, 3(29), s. 167.

**MİRZA BALA MEHMETZADE’NİN ESERLERİ İŞİĞİNDA AZERBAIJAN
CUMHURİYETİ’NİN DIŞ POLİTİKASI (1918-1920)**

İlaha KHANTAMİROVA¹

ÖZET

1917 Bolşevik İhtilali sonrası Çarlık Rusyası’nın yıkılması üzerine Güney Kafkasya’da bağımsızlığını ilan eden devletlerden biri de Azerbaycan Cumhuriyeti oldu. Zengin doğal kaynakları ile bu bölgede bulunan Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri’nden esaslı şekilde farklı olan Azerbaycan ister Rusya İmparatorluğu, isterse de onun varisi olan Sovyet Rusyası’nın vazgeçilmez planları içinde yer almaktaydı. Şöyle ki, 28 Mayıs 1918 senesinde bağımsızlığına kovuşsa da bu istiklal yalnız 23 ay sürmüştür. Zira, Bolşevikler 2 Kasım 1917’de “Rusya Halklarının Hukuk Beyannamesi” isimli deklarasyonda halkların kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etmesi fikrini ilan ettilerse de kısa süre sonra bu vade hilaf çıkarak farklı yollarla Azerbaycan Cumhuriyetini ve diğer cumhuriyetleri işgale can attılar. Malumdur ki, dünya tarihinin mürekkep bir döneminde, zor şartlar altında ve büyük devletlerin komşuluğunda yaranan bu genç devlet onların etkisi dışında kalamazdı. Bu sebepledir ki, Azerbaycan halkı Sovyet Rusya’sının yansira devrin büyük devletleri ile de politik yolla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu açıdan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin harici siyaseti cumhuriyet tarihimizde araştırılması mühim olan konulardandır. 70 yıllık istila döneminde bu tarihin öğrenilmesi yasaklansa da 90’lı yıllardan sonra Cumhuriyet tarihi esaslı bir şekilde araştırılmağa başlanılmıştır. Bahs edilen konu ile ilgili Cemil Hasanlı, Aydın Balayev, Musa Gasımlı, Vasif Gafarov gibi tarihçilerin önemli çalışmaları mevcuttur. Lakin biz bu konuyu Cumhuriyet döneminin şahidi olan Mirza Bala Mehmetzade’nin bakış ve düşüncelerine göre ele alacağız. 1922’den sonra yaygınlaşan muhaceret matbuatının önemli simalarından olan Mirza Bala Mehmetzade eserleri kaynakların yeniliği ve şahsının olayların bizzat iştirakçisi olduğundan dolayı büyük önem taşımaktadır. Son zamanlar kapsamlı bir şekilde araştırılmağa başlanan muhaceret devri tarihinin öğrenilmesi, aynı zamanda bahs edilecek olaylara onların açısından yaklaşmak konunun güncelliği olarak kabul edilebilir. Konunun kronolojik çerçevesi 1918-1920 yılları kapsamış, 1918-1960’larda basılan dergi ve gazeteler kaynak olarak kullanılmıştır

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Mirza Bala Mehmetzade, Osmanlı Devleti, Rusya

**THE FOREIGN POLICY OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN THE LIGHT OF
THE WORKS OF MIRZA BALA MEHMETZADE (1918-1920)**

ABSTRACT

Azerbaijan Democratic Republic became one of the countries which declared its independence in The South Caucasus after collapse of The Russian Empire. Azerbaijan which is basically different from Georgia and Armenia for its natural resources was included in irreplaceable plans of The Russian Empire, as well its successor Soviet Russia. That is to say, thought Azerbaijan got its independence in 2 May 1918, it lasted just 23 months. Because, although Bolsheviks declared the “Declaration of the rights of the nations of The Russian Empire” 2 November 1917, after a short time they pushed for the occupation of Azerbaijan Republic and other independent republics. It is clear that, this young state was created under difficult condition and in the neighborhood of great states, therefore it was impossible to stay out of their influence. For this reason, Azerbaijan nation was obliged to struggle against the great countries as well Russian by the political ways. In this respect, the foreign policy of Azerbaijan Democratic Republic is one of the essential topics which have to survey. Inspire of the prohibition of the research of this period during 70 years invasion period, after 1990’s the history of Azerbaijan Democratic Republic began to research. There are numbers of important researches about this topic done by Jamil Hasanli, Aydın Balaev, Musa Gasimli, Vasif Gafarov and etc. But we will tackle this problem on the basis of Mirza Bala Mehmetzade’s view and thoughts as a witness of that period. Because of the novelty of sources and as the witness

¹ Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ilahakhantamirova@gmail.com

of the events, Mirza Bala Mehmetzade's work have great importance. The research of immigration period history can be accepted as actuality of the topic. The chronological frame of the topic contains of 1918-1919, the magazines and newspapers published in 1918-1960 were used as source.

Key words: *Azerbaijan Democratic Republic, Mirza Bala Mehmetzade, Ottoman Empire, Russia*

GİRİŞ

1917 yılında 300 yıllık bir tarihe sahip olan Rusya İmparatorluğu parçalanmış, zamanında silah gücüne yönetimi altına tutduğu Rus olmayan milletler için istiladan kurtularak bağımsız bir devlet olmaları için şans yaranmıştı. İstiklalini ilan eden halklardan biri de Azerbaycan Türkleri olmuştur. Bu sene Doğu dünyasında demokratik esaslar üzerine kurulmuş ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Cumhuriyeti kuruluşunun 100'cü yılını kutluyor. Azerbaycan tarihinde ilk cumhuriyet olmasından, Azerbaycan adının ilk defa olarak coğrafi mekân anlayışından çıkararak siyasi bir mefhum haline gelmesi açısından 28 Mayıs 1918 tarihi mühim önem taşımaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti Avrupayı bir tarzda, demokratik esaslara dayanan modern bir devlet kurarak ölkede çok mühim siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yeniliklere imza atmış, Azerbaycan milletine bir devlet bahşetmiştir. Mirze Bala Mehmetzade'nin dili ile söylersek: *Bugün milli doğum günümüz, milli yıl başımız – bugün devlet oluş günümüzdür. Bir cemiyetin müşterek isteğile, müşterek karar ve iradesile, kolektifazmi neticesinde devlet oluşu demek, o cemiyetin sözün tam manasile, millet haline gelmiş ve rüşdünü bulmuş olduğu demektir. Çünkü, millet ancak milli devlet kurduğu ve milli devlet kurmak için çarpıştığı zaman vardır. Çünkü, Millet varlığını korumak ve geleceğini emniyet altına almak için devlet halinde teşekkül eder. Devlet halinde teşekkül etmeyen ve yahut devlet kurmak için çarpışmayan milli cemiyetler daha millet olmamışlar demektir.*"²

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mevcut olduğu dönem dünya tarihinin en zor zamanlarından birine tesadüf etmiştir. Şöyle ki, iki kutuba ayrılan dünya devletleri zayıf devletleri ortadan kaldırarak onların sahip oldukları servetlere sahiplenerek kendi aralarında paylaşmak uğrunda Birinci Dünya Savaşına başlamışlardır. Savaş sonucunda Azerbaycan'ın komşuluğunda olan iki büyük imparatorluğun varlığı son bulmuş ve imparatorlukların yerini yeni kurulmuş devletler tutmuşlardır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması da bu savaşın son yılına tesadüf etmişti. İki karşıt kutupda yer alan Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu arasında yer alan Azerbaycan bu uzun süreli tarihe malik olan devletlerin politikasının bir parçasına çevrilmiştir. Bunun yanısıra dünya savaşının en önemli devletleri olan Almanya, İngiltere gibi devletler de Kafkasya'daki durumdan kendi faydaları için yararlanmağa çalışıyorlardı. Bahs edilen dönemde yukarıda isimleri geçen devletlerle olan ilişkiler bu makalede ele alınmıştır.

Bildiri "Mirza Bala Mehmetzade", "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti", "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Rusya", "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Avrupa devletleri", "Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran" başlıkları altında beş bölümden oluşmaktadır. Görüldüğü gibi genel olarak Osmanlı Devleti, Rusya, Avrupa devletleri, İran ilişkileri ayrıca başlıklar altında incelense de Gürcüler ve Ermenilerle olan ilişkiler de bu başlıklar içinde kısa olarak ele alınmıştır.

---

² Mirza Bala, Mehmed-zade, "Devlet Oluş Günümüz (1918 28 Mayıs - 1935)", *Kurtuluş*, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı, Berlin, 1935, No 7-8. s. 195.

Makalede kullanılan temel kaynak Mirza Bala Mehmetzade'nin eserleridir. Olayların bizzat şahidi olmasından dolayı XX yüzyılın ilk 20 yılının siyasi durumunu Mehmetzade'nin eserlerine göre geniş şekilde ele alabiliriz. Mirza Bala Mehmetzade eserlerinde bahs edilen dönem çok aydın bir şekilde incelenmiş, birçok karanlık noktalara aydınlık getirilmiştir.

Mirza Bala Mehmetzade'nin eserlerinin yanısıra dönemin araştırmacıları Aydın Balayev, Vasif Gafarov, Hüseyin Baykaranın araştırma eserleri ve Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi tarafından hazırlanan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi ikincil kaynak olarak kullanılmıştır.

Mirza Bala Mehmetzade

Makaleni Mirza Bala Mehmetzade'nin eserleri ışığında araştıracığımızdan dolayı ilk önce onunla ilgili kısa bilgi vermek gerekiyor. Mirza Bala Mehmetzade XX. yüzyıl'da yaşamış Azerbaycan milli harekât liderlerinden ve milli mücahitlerinden biri olmuştur. Fakir bir aileden olan Mirza Bala Mehmetzade Bakü Orta Teknik okulunu bitirmiştir. Burada eğitim aldığı zamandan itibaren okul gazetesine yazılar yazmağa başlamıştır. 1915 yılından itibaren onun ismine Mehmet Emin Resulzade'nin çıkardığı “Açık Söz” gazetesinde rastlamaktayız. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra, Bakü'de okul gençleri tarafından yayınlanan “İttifak-ı Müteallim” ve “Gençler Sadası” gazetelerinin başlıca muharrirliğini yapmıştır. Bu yıllarda M. Mehmetzade sade matbuata atılmakla kalmamış, aynı zamanda memleketinin siyasi ve içtimai hayatına aktif bir şekilde katılarak “Musavat” partisine üye olmuştur. Bundan sonra Mehmetzade partinin işi ile yakından ilgilenmiş, partinin gençlik kolunun en aktif üyelerinden olmuştur. “Açık Söz” gazetesine yazılar yazdığı müddetce haftalık “Basiret” gazetesine (1914-1920) de başyazarlık yapmıştır. Azerbaycan Cumhuriyet'nin mevcut olduğu yıllarda parlamentoda stenograf makamında çalışmış ve parlamentodaki nutukları kaleme almış, bunun yanı sıra Cumhuriyet'in resmi yayın organı olan “Azerbaycan” gazetesinde de yazarlık yapmıştır.³

Azerbaycan Sovyet ordusu tarafından işgal olunduktan sonra Mirza Bala Mehmetzade arkadaşları ile birlikte “Müsavat” partisinin yeraltı teşkilatını kurmuş ve 1923 yılına kadar Bakü'de antisovyet faaliyetini devam etmiştir. Fakat, aynı yılda, Müsavat partisinin yeraltı teşkilatının gizli yayın organı olan “İstiklal” gazetesinin basıldığı matbaada, gazeteyi dizen mürettip ve tashihcilerle birlikte yakalanmışlardır. Bu yüzden Azerbaycan'ı terkederek Mirza Bala İran'a sığınmak zorunda kalmıştır. Enzeli'de yerleştikten sonra ÇEKA ajanları tarafından takip edildiği için Tahran oradan da Tebriz'e gelmiştir. İran'da yaşadığı zaman İstanbul'da Mehmet Emin Bey tarafından yayınlanan muhacir dergisi “Yeni Kafkasya”ya makaleler göndermiş, özel öğretmenlik, İran Azerbaycanı'nın Sulduz mahalında şose yolu inşaatında kontrol fen memuru olarak çalışmıştır.⁴ 1927 yılında İstanbul'a gelen Mirza Bala Mehmetzade bundan sonraki hayatını istiklal mücadelesine ayırmış ve Azerbaycan'ın istiklali için yurtdışından mücadile etmiştir. Muhaceret yıllarını Türkiye, Polonya, Almanya gibi ülkelerde geçiren Mirza Bala Mehmetzade burda yaşadığı yıllarda “Odlu Yurt”, “Azeri Türk”, “Bildiriş”, “Kurtuluş”, “İstiklal”, “Azerbaycan”, “Kafkasya”, “Dergi” gibi gazete ve dergilerde yazılarını yayınlamıştır. Bunun yanısıra Türkiye Cumhuriyeti yayınları olan “Cumhuriyet”, “Milliyet” gazetelerinde makaleler yayınlamış, “Türk-İslam Ansiklopedisi”, “İslam Ansiklopedisi”ne birçok maddeler üzerine değerli yazılar yazmıştır. Mehmet Emin Resulzade'nin ölümünden sonra “Müsavat” partisi

³ Müellifi belirtilmiyor, “Mirza Bala”, Dergi, SSCB Tarih ve Kültürünü Tetkik Enstitüsü, Münih, 1959, No 15, s. 96.

⁴ Hüseyin, Baykara, *Azerbaycan istiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975, s. 272.

başkanlığına kadar yükselmiş, Münih'teki Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü İlim Heyetinin iki sene başkanlığını ve iki yıl başkan yardımcılığını yapmıştır.⁵

Sayısı tahmini olarak 2000'i bulan makalelerinde Mirza Bala Mehmetzade Mirza Bala, M.B. Mehmetzade, Nuhoğlu, Daşdemir, M.B., Ali Kutluk gibi imzaları kullanmıştır. Makalelerin yanısıra “Azerbaycan Misak-ı Millisi” (28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili-1927), Ermeniler ve İran (1927), “Milli Azerbaycan Hareketi” (Milli Azerbaycan “Müsavat” Halk Fırkası Tarihi-1938), “Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya (1951-konferansı)” gibi eserlerin yazarıdır.⁶

Muhaceretde vatandan uzakta zor şartlar altında vatanın bağımsızlığı uğrunda mücadele veren Mirze Bala Mehmetzade 1959 yılında İstanbul'da uzun süren kalp hastalığından vefat etmiştir. Mezarı İstanbul Karacaahmet mezarlığındadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti:

Aynı ırk, dil, din, yakın coğrafi bölge, benzer geleneğe sahip olması tarih boyunca Azerbaycan arazisinde mevcut olan devletlerle Osmanlı Devleti arasında ilişkileri zaruri kılmıştır. Bu ilişkiler Azerbaycan Cumhuriyeti yarandıktan sonra da devam etmiştir. Makalede 1918-1920 yıllar çerçevesinde iki devlet arasında mevcut olan ilişkileri Mirza Bala Mehmetzade eserlerine göre ele alacağız. M. Mehmetzade eserlerinde Osmanlı, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkiler hakkında yazılmış makaleler önemli çoğunluğa sahiptir. Bu sebepten biz Kafkasya İslam ordusunun Azerbaycan'a gelişi, Bakü'nün kurtuluşu, 27 Nisan gibi tarihi olayları onun eserlerine göre değerlendirmek şansına sahibiz.

Mehmetzade eserlerinde Osmanlı Devleti ile ilişkiler konusunda ele alınan konulardan biri de Batum antlaşmasıdır. 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanmış olan Batum antlaşması ile Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti arasında ilk resmi diplomatik ilişkilerin temeli atılıyor. Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından Milli Şura'nın sedri Mehmet Emin Resulzade, Dış İşleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski, Türkiye hükümeti adından ise Adalet Nazırı Halil Bey'le Üçüncü ordu komandanı Vehip Paşa tarafından imzalanan bu antlaşma karşılıklı yardım hakkında idi. Antlaşmanın dördüncü maddesine uygun olarak Azerbaycan'ın dinçlik ve asayişini temin etmek için devleti-aliyeyi- Osmaniy'e den istenilen askeri yardım Osmanlı heyeti tarafından hemen kabul olunmuştur.⁷ Fakat biliniyor ki, Türk ordusunun Azerbaycan'a askeri yardıma gelmesi hakkında konuşmalar daha önceden başlanmıştır. Bunun sebebini anlamak için Batum antlaşmasının imzalanmasından önce Kafkasya ve Azerbaycan'daki durumu göz atmak gerekiyor. Şöyle ki, 1917 Şubat ve Ekim devriminden sonra gelişen olaylar sonucunda Güney Kafkasya halkları durumdan faydalanıp Güney Kafkasya Federasyonu'nu kurmuş fakat bu devletler arasındaki fikir ayrılıkları, aynı zamanda büyük devletlerin yürüttükleri politika bu devletin uzunsürelili olmamasını sağlamıştı. Sonuçta, önce Almanya'nın yardımına güvenen Gürcistan, ardınca ise Azerbaycan ve Ermenistan Seym'den çıkarak kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Azerbaycan milli hükümet de mevcut zor durumlardan dolayı istiklalini ilan ettiği Tiflis'te yerleşmişti. İlk gerçekleştirilmesi gereken iş hükümetin Azerbaycan'a taşınması ve bolşeviklerin elinde olan Bakü'nün kurtarılması idi. Maalesef, bunlar için Azerbaycan yeterli askeri güce sahip değildi. Buna sebep Azerbaycan'ın uzun bir zaman içinde Çarlık Rusyası'nın esaretinde olması ve Rusların Müslümanların

⁵ Müellifi belirtilmiyor, “Mirza Bala”, Dergi, SSCB Tarih ve Kültürünü Tetkik Enstitüsü, Münih, 1959, No15, s. 97.

⁶ Müellifi belirtilmiyor, a.g.e., s 97.

⁷ Mirzabala, Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekâtı*, Azerbyacan Kültür Derneği yayınları, Ankara, 1991, s. 90.

isyanından korktukları için karşı tedbir olarak ordu yaratmasına izin vermemeleriydi. Bu yüzden de işgale ve hücumla maazur kalan Azerbaycan halkı kendini düzenli ordu tarafından müdafaa edemiyordu.

Böyle zor durum altında olan Azerbaycan hükümeti kendisinden daha güçlü ve dost bir devletin yardımına ihtiyaç duyuyordu. Tabi ki, bu devlet daha Seymin mevcutluğu zamanından yürüttüğü politikasını desteklediği Osmanlı Devleti oldu.

Mirza Bala Mehmetzade'nin "İlham kaynağı" dergisinde yayınlanan "Türk ordusunun Azerbaycan'da kalması meselesi" isimli makalesinde bu mesele ele alınmıştır. Şöyle ki, Rus ordusunda gönüllü olarak yetişmiş az sayıda general ve zabitan ile "vahşi fırka" denilen kıtadan başka hiçbir askeri kuvvet olmamasından dolayı Milli Kuvvet iki tedbir planlamıştı. İlk olarak genc Cumhuriyet askeri mükellefiyyet ilan eden ve Birinci Dünya Savaşı'nda bir buçuk milyon asker çıkarmış olan Rusya Türklerinden ibaret birkaç alayın Azerbaycan'a nakli için müracaat etmiş ve olumlu cevap bile almıştı. Fakat Rusya'da anaşinin şiddetlenmesi ve yolların bozulması birinci çareyi imkânsız kılmış ve Tatar alayları Azerbaycan'a yardıma gelememişlerdi. İkinci plan ise Türkiye'den muallim ve zabitan celbine teşebbüs idi. Türkiye'den ise belirli zabitan kadrosu tayin edilmişdise de bunlar Musul'da kalarak Azerbaycan'a gelememiş, yalnız Nuru Paşa bir arkadaşı ile birlikte Genceye gelebilmişti.⁸

Batum mukavelesi imzalanmadan önce Nuru Paşa ile Vehip Paşa arasında yazışmalar da malumdur. Bu yazışmalarda Nuru Paşa Azerbaycan'daki askeri durum ile ilgili Vehip Paşa'ya rapor göndermiştir. Rapordan anlıyoruz ki, Gence'de Milli Kolordu namine teşekkül eden 600 neferlik ordu vardır. Kürdemir istasyonda ise Bakü'ya karşı Knyaz Magalof isimli Gürcü miralayının kumandası altında 400'e kadar asker vardır. Bakü'de katliam zamanı müslümanlara destek olmak amacıyla Tiflis'ten gönderilmiş bu askerlerin Gürcülerden oluşan 300 kişilik grubu artık Tiflis'e dönmüştü. Azerbaycan'da milli ordu yaratmak için imkân mevcuttur. Askerliğe gelmek isteyen çok insan vardır. Muğan gibi mıntikalarda bolşevik eline geçmemiş 10.000.000 kilo kadar da buğday ve erzak mevcuttur. Fakat ordu teşkili için elbise, silah ve cephaneye yoktur. Nuru Paşa Vehip Paşa'dan bu hususta yardım bekliyor, aynı zamanda askerin talim ve terbiyesi için muallim zabitan ve küçük zabitan grubunun buraya ezam olunmasını istiyordu.⁹ 2 Haziran tarihli mektubunda Vehip Paşa Gence'de olan Nuru Paşa'ya "Azerbaycan hükümetinin islamın bağımsızlığını korumak talebi ile müslümanları bolşevik tecavüzünden kurtarmak için" çeşitli kuvveli bir orduyu Kazak üzerinden Gence istikametinde göndereceğini yazıyor, 7 Haziran'da ise Vehip Paşa 5'nci Kafkasya ordusunun diğer kuvvetlerinin de Kazak yoluyla Gence'ye hareket etmesini emrediyordu.¹⁰ Tabi, Osmanlı ordusunun gönderdiği askeri yardım bununla bitmiyordu. Vaziyetin daha gergin olduğunu hesaba alarak 9'ncu Osmanlı ordusundan bir grup 6 Temmuz'da Gümrü'den hareket ediyor, 5 Ağustos taarruzunun uğursuzluğu üzerine 15'nci fırka kamilen Azerbaycan'a gönderiliyordu. Bunun yanısıra, Azerbaycan kuvvetleri de artmış, gelen türk askerlerinden ziyade Kazak, Gence, Ağdam, Ağdaş, Göyçay, Salyan, Kuba, Bakü etraflarında süvari, milis teşkilat gönüllü gruplar vücuda gelmişti.¹¹ Bütün bunların sonucudur ki, kahraman Türk askerlerinin yardımı ve kumandası ile 16 Eylül'de Bakü düşmandan kurtuluyor. Azerbaycan hükümeti başkenti

⁸ Mirza Bala, Mehmed-zade, "Türk Ordusunun Azerbyacan'da kalması meselesi (İlani İstiklalimizin 20-nci yıl dönümü münasebetile)", *İlham Kaynağı*, Berlin, 1938, No1, s. 20.

⁹ Mirza Bala, "Bakü Yollarında (Bakü Zaferinin 17-nci yıl dönümü münasebetiyle, 1918-15 Eylül-1935)", Kurtuluş, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı, Berlin, 1935, No 11, s. 297.

¹⁰ Mirzabala, Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekâtı*, Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, Ankara, 1991, s. 91.

¹¹ Mirza Bala, "Bakü Yollarında (Bakü Zaferinin 17-nci yıl dönümü münasebetiyle, 1918-15 Eylül-1935)", Kurtuluş, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı, Berlin, 1935, No 11, s. 298.

Gence'den Bakü'ye taşıyor. Kahraman Türk ordusu Azerbaycan'ı kurtarmakla kalmıyor, buradan Şimali Kafkasya'ya hareket ederek Eylül ayının sonları ile İlk Teşrin ayının başlarında Derbend'i, Temir-Han Şura'yı, Şamil Kala'yı (Petrovski) düşmandan temizlemiş ve Terk-Kala'ya doğru yürümüşler.¹²

Mirza Bala Mehmetzade'nin eserlerinde bahsettiği olaylar içinde ilhak sorunu da mühim yer tutmaktadır. İlhak meselesini yalnız Mirza Bala Mehmetzade eserlerine göre değil, onun çağdaşları, aynı zamanda modern tarihçilerin eserlerine göre inceleme imkânımız bulunmaktadır. Malumdur ki, hükümet Gence'ye taşındıktan sonra hükümet böhranı yaranmış ve bu da sonuçta Milli Şura'nın ve Birinci hükümet kabinesinin kendisini bırakması ile sonuçlanmıştı. Konuyla ilgili Mirza Bala Mehmetzade'nin "Milli Azerbaycan Harekâtı" eserinden geniş şekilde bilgi ala biliyoruz.

Bakü'nün, aynı zamanda bütün Azerbaycan'ın Bolşeviklerden temizlenmesinde müstesna rolü olmuş Türk ordusu Azerbaycan'da uzun zaman kalamaya muvaffak olmadı. Azerbaycan hükümeti yardıma gelmiş Türk askerleri ile Bakü uğrunda mücadele ederken dünyanın politik durumu hızla değişiyor ve olaylar birbirini takip ediyordu. Osmanlı devleti'nin de dahil olduğu İttifak devletleri savaşı kaybederek birbirinin ardınca meydandan mağlub halde çekiliyorlardı.

Talat Paşa'nın yerine geçen Ahmet İzzet Paşa Kafkasya'nı terk etmek hakkında 24 Ekim 1918 tarihinde Türk ordusuna serencam veriyor, bundan iki gün sonra imzalanan serencamda ise Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'da hizmet etmek isteyenlerin kalmasına izin veriliyordu. Bunun üzerine Nuru Paşa istifa ederek Kafkasya İslam Ordusu kumandanlığını Mürsel bey'e terkediyor, kendisi ise "Azerbaycan Ordusu Kumandanı" adını alarak Bakü'de kalmayı planlıyor. Hatta Azerbyacan hükümetile burda kalacak zabitan arasında 15 maddelik bir mukavele bile imzalanıyor. Lakin 30 Ekim 1918 tarihinde Mondoros mukavelesi'nin 11'nci maddesi gereğince Türk ordusuna Güney Kafkasya ve Şimal-Garbi İran'ın tahliyesi emrediliyor. Güney Kafkasya demir yollarında müttefiklerin kontrolü tesis olunuyor, Türkiye Bakü ve Batum'un işgaline razı oluyordu. Bunun üzerine Mondoros mütarekesi ile Türk Ordusu Azerbyacan'ı terk ediyor, fakat 17 Kasım tarihinde İngiliz kuvvetleri Bakü'ye geliyor.

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Rusya:

Esası IX-X. yüzyıllara dayanan Azerbaycan-Rusya ilişkileri Azerbaycan tarihinde derin iz bırakmıştır. Slavların Azerbaycan topraklarına talançılık amaçlı saldırısı ile başlayan ilk ilişkiler, sonraki yüzyıllarda müteşekkil bir işgal politikasına çevrilmiştir. Şöyle ki, Birinci Petro döneminde Kafkasya'nın işgali ve onun doğal kaynaklarının kullanılması Rusya İmparatorluğu'nun siyasi amaçlarından biri olmuştur. Malumdur ki, I Petro işgal ettiği yerlere bu toprakların daha kapsamlı şekilde öğrenmek için teftiş komisyonları gönderiyordu. Kafkasya'nın işgali yalnız bu toprakların zenginliklerine sahip olunması ile sınırlanmayacak, aynı zamanda buranın işgali İran ve Türkiye'nin de ezilmesine ve sıcak denizlere yol açacaktı.¹³ Bu sebeplerden dolayı XIX. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusyası daha güçlü bir ordu ile Kafkasya'ya saldırıya geçiyor ve sonuçta Azerbaycan toprakları malum Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile Rusya ve İran arasında ikiye ayrılıyor.

---

¹² Mirza Bala, Mehmed-zade, "Türk Ordusunun Azerbyacan'da kalması meselesi (İlani İstiklalimizin 20-nci yıl dönümü münasebetile)", *İlham Kaynağı*, Berlin, 1938, No1, s. 21.

¹³ Mirza, "Deli Petro'nun Yolu ile (27 Nisan istilası münasebetile)", *Kurtuluş*, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı, Berlin, 1937, No 29-30, s. 775.

Konu ile ilgili Mirza Bala Mehmetzade'nin çok sayıda makaleleri malumdur. Lakin konu 1918-1920 yıllar tarihinde oluşan olaylar olduğundan dolayı biz bu dönemdeki rus politikasından bahsedeceğiz. Bu konuda yazılmış eserlerden biri “Mugan ve Lenkeran'ın kurtuluşu” isimli makedir. Makale Rusların elinde olan Muğan ve Lenkeranın azad edilmesinden bahsediyor. Daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce, bu topraklarda bolşevikler daha sonra imparatorluğun berpasının taraftarı olan kuvvetler yerleşmişti. Hükümet bu arazinin kurtarılması için askeri bir operasyon geçirmek zorunda idi. Ağustos 1919 tarihinde gerçekleştirilen bu operasyon Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Güney topraklarının azad olunması ve burada olan Rus asker ve ahalisinin silahlarının müsadere edilip Bakü'ye gönderilmesi ile sonuçlandı.¹⁴

Olayları ele alan M. Mehmetzade bu askeri operasyonu milli ordunun ilk işi olarak değerlendiriyor. 26 Haziran tarihinde milli ordunun yaratılması ile ilgili karar verilse de 1918 yılında Türk ordusu geri çekildikten sonra Azerbaycan'da ordu yine de yok durumunda idi. Çünkü, Azerbaycan'da kaldıkları 6 ay içinde oluşan olaylar ve daim savaşlarda bulunmaları telim görmüş bir ordunun yaranmasına imkân vermemişti. Fakat, hükümet kısa birde sürede milli ordunun yaradılmasına muvaffak oluyor. Mugan ve Lenkeran üzerine gerçekleştirilen hareket ise milli ordunun hiçbir devletin yardımı olmadan gerçekleştirdiği ilk askeri operasyon idi. General Habip Bey Salimov kumandanlığında gerçekleştirilen bu operasyona giden askeri kuvvet Bakü halkının coşkun tezahüratı- “Yaşasın ordumuz”, “Yaşasın askerlerimiz” nidaları ile uğurlanmıştı. Asi Ruslar kısa bir mukavemetten sona teslim mecbur olmuş düşmandan çok sayıda silah müsadere edilmişti. Bütün sefer esnasında orduda hiçbir intizamsızlık baş göstermemiş olduğu gibi, ahalden de kimsenin hukukuna tecavüz edilmemişti. Bu cihet, Harbiye Nazırı'nın orduya hitaben neşrettiği emirnamesinde özellikle belirtiliyordu.¹⁵

Bu yıllar aralığında Mirza Bala Mehmetzade tarafından defalarca ele alınan önemli konulardan biri 27 Nisan işgali olmuştur. Daha çok dikkat edilen nokta 27 Nisan işgalinin söylenildiği gibi bir ihtilal değil işgal olması konusunda idi. Yazarın makalelerini inceledikte oluşan olayların önceden planlandığının ve işgal için bir zemin hazırlandığının şahidi oluyoruz. Bolşeviklerin 25 Ekim 1919 tarihinde geçirilen genel Bakü konferansında hükümeti zorla ele almak karara alınmıştı. 18 Aralık 1919 tarihli toplantıda ise Rusya Komünist Fırkasının Kafkasya ülke komitesile Bakü komitesinin toplantısı olmuştur ki, burda askeri birlikler yaratılması karara alınmış, Şubat 1920 tarihinde ise Azerbaycan Komünist Partisi yaratılmıştı. Lakin, bütün bunlar Azerbaycan içinde bir ihtilal yapmak için yeterli değildi. Çünkü bu zaman bolşeviklerin Bakü amelesi arasındaki taraftarlarının sayısı 1000 kişi bile olmuyordu.¹⁶ Mirza Bala Mehmetzade makalelerinde bu konuya değinerek Azerbaycan'da olan komünist partilerinin içeriğinden bahs ederek, “*Hümmet*”in 3-4 kişiden oluşan Azerbaycanlılardan, “*Adalet*”in ise Azerbaycan'ın siyasi-dahili işlerine karışması icap etmeyen Bakü petrol ocaklarında çalışan İranlı amelelerden oluştuğunu” yazıyordu.¹⁷ Komünist Fırkası'nın Kafkasya ülke komitesile Bakü komitesi ise rus, ermeni ve yehudilerden oluşuyordu. Bunların ameleyi hükümete karşı kıskırtması planları ise hep uğursuzlukla sonuçlanıyordu. Çünkü 1919-1920 yıllarında oluşan grevlerle ilgili evraklar Müsavat'ın faaliyeti neticesinde barış ve anlaşma ile bitmiş, Bolşeviklerin amele kütlesi üzerinde

¹⁴ Yaqub Mahmudov, vd., “Lənkəran Əməliyyatı. (1919)”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. C. 2, Şərq Qərb, Bakı: 2014, s. 162.

¹⁵ Mirza Bala, “Mugan ve Lenkeran'ın Kurtuluşu”, *Azerbaycan*, Azerbaycan Kültür Derneği'nin Organı, Ankara, 1953. No 11, s. 3.

¹⁶ Aydın, Balayev, *Məmməd Emin Rəsulzadə (1884-1955)*, Çıraç, Bakı, 2012, s. 193.

¹⁷ Mirza Bala, “Takvim Nasıl Yazılıyor? (27 Nisan İstilas Münasebetile 1920-27 Nisan - 1936)”. *Kurtuluş*, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı, Berlin, 1936, No 18, s. 515.

katiyen nüfuz ve hakimiyetleri kalmamıştı. Hatta Mehmetzade bunu Kafkasya ülke komünist teşkilatının baş katibliğini yapan Lominadze'nin de hatıralarında tasdik ettiğini yazıyor. Zira, Lominadze 1925 yılında yazdığı hatıratında amelenin tamamile “Müsavat” arkasınca gittiğini, komünist fırkası namına bir teşkilatın mevcut olmadığını itiraf etmekteydi.¹⁸

Görüldüğü üzere bütün bu girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığını gören bolşevikler farklı yollarla hiyleye el attılar. Bunlardan biri Azerbaycan toprakları namına kendi arazilerini genişletmek planları kuran Ermenileri kullanmak idi. Daşnakların da sonradan itiraf ettikleri gibi, Karabağ'la Gence'nin dağlık kısmındaki Ermeni-Türk karşıdurması Moskova ile anlaşma neticesinde yapılmıştı. Maksat, sayıları mahdut olan Azerbaycan ordusunu Batıya celbetmekle rusların gelecekleri Kuzey sınırlarını savunmasız koymaktı. Malum olduğu gibi bu plan sonuçsuz kalmamış ve Kızıl Ordu'nun geldiği yol tam olarak mudafaasız kalmıştı.¹⁹ Aynı makalede M. Mehmetzade olaylarla ilgili şu açıklamayı da ediyor: “*Bu iyiliğe mukabil Ermenistan'a Nahçevan, Gence, Karabağ vilayetleri vadedilmiş olduğunu Taşnaklar artık bar-ar bağırarak söylüyorlar*”.²⁰ Bakü'nü askersizleştirmenin dışında atılan diğer adım tescül ki, türk askerlerinin yardımını kullanmak olmuştur. Malumdur ki, Bakü'nün azat edilmesinde çok büyük hizmetleri bulunmuş, bu yolda canlarını feda etmiş Anadolu Mehmetciklerine Azerbaycan halkının büyük bir sevgisi vardı. Bolşevik hükümeti bu sevgini kendisinin Azerbaycan'ı işgal etmesi için bir yol olarak kullanıyor. Bu konuya da Mehmetzade farklı yıllarda yazılmış makalelerinde geniş yer vermiştir. Mesela, bu konuda yazılmış makalelerin birçoğunda Kızıl Ordu'nun başında Bakü'ye giren Halil Paşa'nın silah arkadaşlarından birinin hatıraları yer almaktadır. İstanbul'da çıkan Yeni Kafkasya dergisi'nin 15'nci sayısında yayınlanan bu makalenin Mirza Bala Mehmetzade'nin makalesinden alarak olduğu gibi aktarıyoruz: “*Trabzondan geçerken fırka kumandanlığı vasıtasıyla Anadolu heyeti temsiliyesinin memleketin tahlisi (kurtarma – İ.K) için bolşeviklerle tevhibi mesaiye (birlikte çalışmak – İ.K) karar verildiği anlaşıldığından, Azerbaycan'a vasil olduğumuz gündün itibaren, Kafkasya Merkezi Komitesiyle (Rusya Komünist Fırkasının Kafkasya Merkezi Komitesi – M.B) teşriki faaliyet edilmiştir (birge faaliyet – İ.K). Erkani harb (kurmay subay – İ.K) yüzbaşısı Mustafa Şevki Bey, komitenin hareketi ihtilaliye şubesine, yüzbaşı İhsan Bey – istasyon civarı kumandanlığına, Mülazimi evvel (üsteğmen – İ.K) Bahaeddin Efendi – Karaşehir fabrikalar mıntakası kumandanlığına, mülazımı evvel Vehbi Efendi – Takiyef (Hacı Zeynalabdin Tağiyev-İ. K) fabrikası kumandanlığına komitenin emri ile tayin edilmişlerdi. Yüzbaşı Rifat Bey, inkılaptan çok evvel Denikin ordusuna karşı Bolşeviklerle beraber Dağıstan – Derbent cephesinde müfettişliğe ve inkılab gecesi istasyonun işgaline memur edilmiş ve inkılab günü Bakü ve havalisi kumandanlığına, hala Bakü'de bulunan piyade mülazimi evveli (üsteğmen – İ.K) İbrahim Ethem ve Reşat efendiler de komitenin emri altında ifayi vazife etmişlerdir. İnkılaptan evvel hareketi ihtilaliyeyi tertib, sevk ve idare etmek üzere, erkani harb (kurmay subay – İ.K) yüzbaşısı Mustafa dahil olduğu halda, muhtelit (karışık – İ.K) komitenin (yani Türk zabitanile bolşevik fırkasının karışık komitelerinin – M.B) ikinci celsesinde taraftarları pek az olan komünizm fikrine karşı gösterilen şedid (şiddetli) nefret ve husumete (düşmanlık – İ.K) Türk nüfuzu ile mukabele (karşılık verme – İ.K) edilmesi ve neticede eşhası mühimminin (düşünen şahıs – İ.K) tevfiik ve katline ve bütün merakiz*

¹⁸ Mirza Bala, a.g.e., s.515.

¹⁹ Mirza Bala, a.g.e., s. 516.

²⁰ Mirza Bala, a.g.e., s. 516.

*(merkezler-İ.K) ve müessesati muhabere (iletişim kurumlar -İ.K) ve askeriyenin zabt ve işgaline memur edilecek kuvvetlerin ve fabrika amelelerinin başına Osmanlı zabitanının istihdamı kabul edildi”.*²¹

Diğer kaynaklardan da gördüğümüz gibi Kızıl Rus ordusu Bakü’ye Osmnalı Devleti’nin bayrağı altında, Anadolu’ya yardıma gitmek şiarı ile, Türkiyeli zabitanın rehberliği altında girmiş ve ahalinin onlara karşı olan sevgisini sui olarak kullanmıştır. Bütün bu anlattıklarımız Azerbaycan’ın Sovyet eşmesinde Bakü proletaryasının hiçbir rolü olmadığını gösteriyor. Özellikle, 1920 yılının Mayıs ve haziran aylarında daha şiddetli şekil alan bu isyanlara Azerbaycan Cumhuriyeti’nin geçmiş zabitanları kumandanlık etmişlerdir. Sovyetlerin Azerbaycan’daki hakimiyetinin ilk 10 yılı içinde olan devrine dikkat ettiğimizde durmadan isyanların gerçekleştiğini görüyoruz.

27 Nisan olaylarının bir ihtilal olmayıp da daha önceden hazırlanmış olduğunu sübut eden kaynaklardan biri de yıllarla Azerbaycan Petrol Komitesi’nin başında duran Serebrovski’nin “Lenin ve Sovyet petrolü” başlıklı yazısıdır. Hatırasında Serebrovski Bakü’nün daha milli kuvvetlerde olduğu zaman Lenin’in onu Bakü petrol sanayisinin başına geçirdiğini yazıyor. Bu vesikalara istinad ederek Serebrovski’nin 17 Nisan 1920 tarihinde, yani Cumhuriyeti’nin işgalinden 10 gün önce yaratılacak olan Azerbaycan Petrol Komitesinin komisarı vazifesine tayin aldığı ve ona Bakü mıntakasındaki petrol sanayisini, yüksek iktisat şurasının gösterişleriyle teşkil etmek ve istihsalı artırmak emrolunduğunu yazıyordu.²²

İşte petrol Rusya’nın Azerbycan’ı işgale mecbur eden en önemli amillerden biriydi. Petrol sorunu Mirza Bala Mehmetzade’nin de sıraladığı sebepler içinde ilk yerde durmaktaydı: “*Azerbaycan Rusya’ya akar kara altının yurdu ve kaynağı olmak itibarile lazımdı. O, Azerbaycan’ın bitmez-tükenmez servelerini istismar ederek kendi sanayisini, iktisadiyatını, ordusunu kuvvetlendirecekti.*

Azerbaycan Rusya’ya, Yakın Şarka, Ak ve Hint Denizlerine götüren en yakın bir yol olmak itibarile de lazım idi.

*O bu üssulharekeye dayanarak Avrupa kapitalistlerinin müstemlike ve yarım müstemlekesi Şark’ı kurtaracak ve Rus hakimiyetini Hint Denizi’ne dayandıracaktı”.*²³

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Avrupa devletleri:

1918 yılının zor şartları altında devlet kuran Azerbaycan hükümeti bu yıllar içinde yalnız Sovyet Rusya ile değil, aynı zamanda savaşın en önemli iki karşı kutbunda yer alan Almanya ve İngiltere ile de diplomatik cephe savaş vermek zorunda kalmıştı. Kafkasya dünyanın önem verdiği bir noktada yerleşiyordu. Özellikle bu devletleri Kafkasya’ya celbeden faktör Bakü’nün sahip olduğu zengin petrol madenleri idi. Bakü’ye sahip olmak Kafkasya’nın zengin petrol madenlerine sahiplenmek demektir. Bu sebeple Bakü Osmanlı Devleti, Sovyet Rusya’nın yanısıra Almanya ve İngiltere planlarında da yer almaktaydı. Mirza Bala Mehmetzade “Kurtuluş” dergisinde yayınlanan “Bakü meselesi” isimli makalesinde anlattığı gibi, “*Garbi şarkla birleştiren tarihi ticaret yolları üzerinde duran Bakü, Hazar Denizi’ne hâkim bir kale ve bu denizin limanı, ticaret ve tranzit merkezi idi. İran’ın ve Türkistan’ın dünya ile olan münasebeti Bakü vasıtasile yapılır. Bakü kimin ise*

²¹ Mirza Bala, “Ne İle Öğünüyorlar? (27 Nisan’ın Yalancı “Tarihçilerine””, *Kurtuluş*, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı, Berlin, 1937, No 32, s.

²² Mirza, “Deli Petro’nun Yolu ile (27 Nisan istilası münasebetile)”, *Kurtuluş*, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı, Berlin, 1937, No 29-30, s. 774.

²³ Mirza, a.g.e., s. 775.

*Hazer denizi de onundu. Hazer denizi ise Türkünistan ve Edil-Ural'ı Azerbaycan'la birleştiren bir köprüdür". Bu bakımdan, Bakü meselesinin halledilmesi Türklük meselesinin de çözümüne yol açılmış oluyordu.*²⁴

Bütün bunlar Avrupalı devletleri de Bakü'ye celbeden sebeplerdi. Bu devletlerin Azerbaycan'ın iç işlerine karışması ve bu zor dönemde durumu daha da zorlaştırmalarında hem de Bolşeviklerin çağırısının büyük rolü olmuştu. Türk ordusunun Bakü'ye doğru ilerlemesi zamanı, bolşevikler bu ordunun karşısında dayana bilmemelerinden dolayı Almanya ile anlaşmaya girmeye mecbur oldular. Zira, bu dönemde Rusya'nın dahilindeki karışık durumu, vatandaş savaşını da hesaba alarak bolşeviklerin böyle bir çareye el atması hiç de teeccüb doğuran bir şey değildi.

Kafkasya İslam Ordusu Bolşevik ordusunu mağlub ederek Bakü'ye doğru yaklaştıkları zaman RSFSC Dış İşleri Komissarı Çiçerin bununla ilgili Moskova'daki Türk elçisi Galip Bey'e itiraz notası takdim etmiş Osmanlı devleti'ni Brest'Litovsk sülhünün şartlarını bozduğundan dolayı protesto etmişti.²⁵ Çünkü, bu s sülhuna göre 93 Harbine kadar olan sınır Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki sınır hattı esas olarak kabul edilmişti. Böyle bir durumda Kafkasya İslam Ordusu'nun Kafkasya'ya girmesi sülhün şartlarının bozulması anlamına geliyordu. Fakat, bu sülhün şartlarında “*her milletin kendi mukadderatını bizzat kendisinin tayin edeceğini*” gösteren madde de vardı. Buna maddeye dayanarak Ruslardan tamamen farklı bir ırka malik olan Azerbaycan Türklerinin kendi devletini kurarak Rusya'nın hükümler ve hudutları içinde tam mustakil olan Osmanlı Devleti ile bir anlaşmaya varması gayet normal kabullenmeliydi.²⁶ Buna dayanarak Osmanlı ordusu Rusların notasını dikkate almayarak Kafkasya'ya doğru ilerlemelerini devam ettiriyorlardı. Bu durumda Sovyet hükümeti farklı çareye başvurmak zorunda kalıyor. Önce Almanya vasıtasıyla Gürcistana baskı ederek Türk ordusunu kendi arazisinden bırakmamak hakkında söz alıyor. Hatta bunun karşılığında Gürcistan hükümetine otonomi bile vadediyor. Bunun üzerine Gürcistan hala Tiflis'te olan Azerbaycan hükümetinden Gürcistan sınırlarını terketmelerini talep etmişti.²⁷ Malum olduğu gibi bütün bunlar Türk ordusunun Kafkasya'ya girmesini önleyememiş, Azerbaycan Hükümeti 16 Haziran'da Gence şehrine taşınmış ardınca ise kanlı savaşlardan sonra Bakü düşmandan kurtarılarak yeni devletin başkenti ilan edilmişti.

Lakin, Almanya'nın Rusların tahriki ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iç işlerine karışmak cehtleri bununla bitmemiştir. Mirza Bala Mehmetzade'nin makalelerinde en çok karşılaştığımız konulardan biri de Almanya ile Sovyet Rusya'sı arasında Brest Litovsk sülhüne ilave olarak imzalanan 27 Ağustos sazişidir. Bu anlaşmaya göre Almanya, “üçüncü bir devlet” ordusunun Kafkasya'da “muayyen bir hattı” geçmesine mâni olmak için kendi üzerine birtakım taahhütler alıyordu. Kür ırmağına kadar zengin petrol bölgelerini içine alan Doğu Azerbaycan'ın Rusya'nın terkine rıza gösteren Almanya karşılığında istihsalı yükseltilecek olan Bakü petrolününün yarısını istiyordu.²⁸ Bu konuyla ilgili Mehmetzade'nin “Lenin'in 7. 7. 1918 tarihli Telyazısı münasibetile” isimli makalesi büyük önem taşımaktadır. Mehmetzade, Sovyetler Birliği Komünist Fırkası'nın Merkezi Komitesi Yanında Marks-Engels-Lenin İnstitutu tarafından neşr edilen telyazısının bir kısmını

²⁴ Mehmetzade, Mirzabala, “Bakü Meselesi (15 Eylül Zaferinin 18'nci yıldönümü münasebetile”, *Kurtuluş*, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı, Berlin, 1936, No 23, s. 621.

²⁵ Vaqif, Qafarov, *Türkiyə-Rusiya Münasibətlərində Azərbaycan Məsələsi (1917-1922)*, Azərənəşr, Bakı, 2011, s. 222.

²⁶ Mirza Bala, “İstiklalın Diploması cephəsi”, Azerbaycan, Azerbaycan Kültür Derneği'nin Organı, Ankara, 1954, No 2-3 (26-27), s. 8.

²⁷ Vaqif, Qafarov, *Türkiyə-Rusiya Münasibətlərində Azərbaycan Məsələsi (1917-1922)*, Azərənəşr, Bakı, 2011, s. 226.

²⁸ Mirza Bala, “İstiklalın Diploması cephəsi”, Azerbaycan, Azerbaycan Kültür Derneği'nin Organı, Ankara, 1954, No 2-3 (26-27), s. 8-9.

mekalesine ilave etmiştir. Telgraf 7 Temmuz 1918 tarihinde Moskova’da Lenin tarafından Tsaritsin’de bulunan Stalin’e ünvanlanmıştır. Burada Bakü ile ilgili bunlar yazılıyordu: “*Bakü hakkında, en mühimmi, arası kesilmeden Şaumyan’la irtibatta olmandır. Ve neftin bir kısmını Almanlar için temin edecek olursak, Türklerin Bakü’ye hücumlarını durdurmağa Almanlar razı oluyorlar. Onların bu hususta Berlin sefirimiz Joffe’ye yaptıkları teklifi Şaumyan bilsin. Elbette ki biz razı oluruz.*” Stalin telgrafa aynı günde “*Hemen bugün Bakü’ye mektupla adam gönderdim. Her şey yapılacaktır*” diye cevap veriyor. Aynı makalaede Mirza Bala bolşeviklerde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Alman-Türk süngüsüyle vücuda geldiği hakkında bir fikir olduğunu, aslında ise bunun tam tersine olduğunu yazıyor. Zira, kendisinin de belirttiği gibi, Alman süngüsü ile hükümet kuran Lenin’in tam kendisiydi. Eger Çanakkale savaşını İtilaf ülkeleri kazanıp da Rusya’ya yardım götüre bilselerdi bolşevikler yönetime gelemeyeceklerdi. Bunun yanısıra Lenin’in savaş aleyhindeki faaliyeti Alman hükümetinin tam olarak faydasınaydı.²⁹

Bu konuşmalar devam ettiği sürede Mehmet Emin Resulzade İstanbul Büyükkada’da toplanan bir konferansa katılmıştı. Konferansın geçirilmesinde maksat Kafkasya’nın yeni yaranmış devletleri ile İttifak Devletleri koalisyonunda olan Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan arasında ilişkilerin yaratılması idi.³⁰ Resulzade Azerbaycan hükümetinden aldığı talimata esasen 12 Eylül 1918 tarihinde Almanya ve müttefiklerine bir protesto notası verdi. Notada 27 Ağustos anlaşmasına itiraz ederek, Bakü’nün Azerbaycan’ın başkenti, iktisadi ve siyasi merkezi olarak Azerbaycan’a bağlı olduğunu tarihi, coğrafi, istatistik delillerle isbat ediyordu.³¹

Azerbaycan Cumhuriyeti tarihinde önemli olaylardan biri de Sentrokaspi dikturası ismini verdiğimiz “Merkezi Hazar ve Sovyetlerin Geçici İcraiye Komitesi Dikturası”nın kurulması olmuştur. Başlıca amacı Azerbaycan’ın milli kuvvetlerin eline geçmesine mâni olmak olan bu hükümet 1918 yılının ağustos ayından 15 Eylül’e kadar İngilizlerin yardımı ve direkt iştiraki ile Bakü etrafında Azerbaycan halkına kardeşlik yardımı gösteren Türk askeri kuvvetlerine karşı vuruşmuştur. Antimilli ve antisovyet politikası yürüden bu oyuncak hükümet de aynen bolşevikler gibi dış bir kuvveni- ingilizleri yardıma çağırılmışlardı. Hükümet genel olarak sağ eser, menşevik ve daşnaklardan oluşuyordu.³²

Kafkasya İslam ordusunun Bakü’ye yaklaşmasını gören Bakü Sovyeti Ruslardan yardım alamayınca bolşeviklerin itirazına rağmen 25 Temmuz’da İran’da olan İngilizlerden yardım istiyorlar. Şaumyan’ın buna itirazı üzerine 1 Ağustos’ta Merkezi İcraiye komitesini devirerek diktatörlük kuruluyor. 4 Ağustos’ta Enzeli’den Bakü’ye Albay Stoke’in kumandanlığında İngiliz kuvvetleri geliyorlar. (Azer, N. 5. S 4) 17 Ağustos’ta ise onu genel Denstervil takip ediyor. Gelen ingiliz ordusu yalnız 1000 kişiden oluşuyordu. Yaklaşan Kafkasya İslam ordusunun karşısında dayanmak için ahali içinde seferberlik ilan etseler de bütün bunlar faydasız oluyor.³³ Bir ay sonra bu oyuncak hükümet teslim olması üzerine İngiliz ordusu da geri çekilmiş ve Bakü Azerbaycan hükümetine birleştirilmiştir. Mirza Bala Mehmetzade nerdeyse bir ay yarım Bakü’de hükümlanlık eden bu hükümetin faaliyetini ve ingilizlerin Bakü’ye gelişinin aslında lehimize

²⁹ Mehmetzade, Mirzabala, “Lenin’in 7. 7. 1918 Tarihli Telyazısı münasebetile”, *Kurtuluş*, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı, Berlin, 1936, No 19, s. 540-541.

³⁰ Aydın, Balayev, *Məmməd Emin Rəsulzadə (1884-1955)*, Çıraq, Bakı, 2012, s. 129.

³¹ Mirza Bala, “İstiklalın Diploması cephesi”, Azerbaycan, Azerbaycan Kültür Derneği’nin Organı, Ankara, 1954, No 2-3 (26-27), s. 8.

³² Yaqub Mahmudov, vd., “Sentrokaspi Dikturası”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası*. C. 2, Şərq Qərb, Bakı: 2014, s. 328.

³³ Yaqub Mahmudov, vd., a.g.e., s. 328.

olduğunu bildirmiştir. Zira, artık birleşmiş Türk ve Azerbaycan ordusunun karşısında Brest Litovsk’de barışmış oldukları bolşevikler değil, harb halinde buldukları İngilizler duruyordu. Bundan sonra Almanlar da geri çekilmeye başlamış ve Osmanlı ordusuna kapalı olan Gürcistan demir yolu açılmış ve Batum’dan Bakü cephesine yardım edilmiştir.³⁴

İngilizlerin Bakü’ye bir sonraki gelişi Mondoros sazişine esasen Kafkasya’dan geri çekilmek zorunda kalan Osmanlı ordusundan sonra buraya gelen General Tomson’un komutanlığında olmuştur. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros sazişinin bir maddesine göre Osmanlı ordusu Bakü ve Batum’u terketmek zorunda kalıyordu. Azerbaycan hükümeti ve aynı zamanda ordu kumandanları Türk ordusunun Kafkasya’da kalması için müsaade istemişlerse de General Tomson buna itiraz etmiş, hatta Azerbaycan namında bir hükümet tanımadığını belirtmiştir.³⁵ (İlham Kaynağı, Türk ordusunun Az. da kalması meselesi, s. 23)

General Tomson’un başçılığı altında İngiliz ordusunun Bakü’ye gelişini Mirza Bala Mehmetzade Azerbaycan meselesinin birinci devrinin sonu, ikinci devrinin başlangıcı kimi değerlendirmiştir. Korkunc bir devir olan bu zamanda Türk ordusunun çekilmesi ile Azerbaycan ordusuz kalmış, Tomson’la beraber Ermeni ve Ruslar da ülkeye ayak basmışlardır. Onlar Azerbaycan hükümeti namına hükümet tanımadıklarını belirtiyorlardı. Tomson ise neşrettiği beyannamede “*Rusya’dan koparılmış Kafkasya’nın düşmandan tahliyesi için Ufa’da teşekkül eden Rus hükümetile biltilaf buraya geldiğini*” anlatıyordu. Şehir üzerinden uçan beyannamelerde Rus vatandaşlarına Bakü’nün tekrar Ana Vatan Rusya’ya iadesi münasibetle tebrikler yazılıyordu. Milli hükümete karşı vahit bir cephe haline gelen Ermeni-Rus unsurları petrol ocakları fabrikalarında, demir yolu ve elektrik istasyonlarında çalışan ameleleri hükümete karşı greve davet ediyorlardı.³⁶

Bunun karşısını almak için Azerbaycan’ın Osmanlı Devleti’ne bağlı değil, müstakil bir cumhuriyet olduğunu sübuta çalışan Azerbaycan hükümeti koalisyon hükümet kurmuş, Azerbycan parlamentosu toplanmıştır. Yalnız bundan sonra General Tomson İngilizlerin Azerbaycan hükümetini kanuni hükümet kimi tanıdığını belirtmiş ve Azerbycan nümayende heyetinin Paris sülh konferansına gitmesini talep etmiştir. 1919 yılında İngiliz ordusu Bakü’nü tamamen terketmişlerdir.

Azerbaycan Cumhuriyeti tarihinde en büyük olaylardan biri 12 Ocak 1920 tarihinde büyük devletler tarafından resmi şekilde tanınması olmuştur. Bu tarihte Azerbycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı defakto olarak kabul edilse de 27 Nisan tarihinde Kızıl Ordu kuzey sınırından Azerbaycan’a dahil olmuş ve milli hükümeti devirmişlerdir. Dünyanın önemli aparıcı güçleri olan büyük devletler ise politikalarını hep duruma göre değiştirmekte devam ediyorlardı. Bu konuda Mirza Bala Mehmetzade’nin çok önemli bir makalesi vardır. “İstiklalimizi tanınması” isimli makalede büyük devletlerin Azerbaycan ve Kafkasya ile ilgili planları ele alınmıştır. Makalede de aktarıldığı gibi bolşevik ihtilalinden sonra kendi istiklallerini ilan eden devletlerin ilk önceler dünyanın önemli güçleri tarafından kabul edilmediği malumdur. Yazarın de anlattığı gibi: “*Doğu Avrupa’da cereyan eden hadiseler Alman entrikasının bir mahsülü, Kafkasya’daki milli istiklal hareketleri ise birer Osmanlı icadı olarak kabul edilmek isteniyordu*”. Bu durum 1919 sonlarına - beyazlar adlandırılan Çarlık Rusyası taraftarlarının savaşı kaybetmesi ve Bolşeviklerin üstünlük kazanmasına kadar devam etti.

³⁴ Mehmetzade, Mirzabala, “Lenin’in 7. 7. 1918 Tarihli Telyazısı münasebetile”, *Kurtuluş*, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organi, Berlin, 1936, No19, s. 542.

³⁵ Mirza Bala, Mehmed-zade, “Türk Ordusunun Azerbyacan’da kalması meselesi (İlani İstiklalimizin 20-nci yıl dönümü münasebetile)”, *İlham Kaynağı*, Berlin, 1938, No1, s. 23.

³⁶ Mirza Bala, “Milletlerarası münasebetlerde Azerbaycan (İstiklal ilanının 20-nci yıl dönümü münasebetile)”, *İlham Kaynağı*, Berlin, 1938, No1, s. 9.

Beyaz hareketin çöküşünden sonra müttefikler meseleye farklı yönden bakmaya başladılar. Onlara göre, artık o günlerde Rusya adına söz söyleyecek kimse kalmamıştı. Yalnız Rus olmayan milletlerin kurdukları devletler vardı ve bu devletlerin geopolitik durumu, bunun yanısıra hudutsuz iktisadi imkanları Rusya'dan ayrı müstakil birer devlet gibi yaşamalarını garanti ediyordu. Üstelik bu devletler Rusya'nın iç harbine karşı tarafsız kalmak azmindeydiler. Mehmetzade bu gibi fikirlerini açıkladıktan sonra bildiriyordu ki: *“Bu sebeptendir ki gerek beyazlar gerekse de kızıklar tarafından vaki olan ittifak teklifini şiddetle reddediyorlardı. Bütün bu ve bunlara benzer mülahazaları gözönünde bulunduran galip devletlerin diplomatları daha uzun zaman devam edeceğine inanmağa başladıkları Rus faciasının etrafa sıçramasına karşı sağlam bir kordon olmak üzere, milli devletlerin istiklalini tanımağı ve onu maddeten de takviye etmeğı daha faydalı buldular”*³⁷ Hakikaten de dünyanın önemli güçlerinin bu iki başlı ve duruma göre değişen politikalarının daha sonra da devam ettiğini görüyoruz. Hatta ilk zamanlar Kafkaz Konfederasyonun yaradılması fikrini destekleyen Avrupalı devletler bu planın gerçekleşmesi için önemli bir yardımda bulunmamışlar.

Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran:

Güney komşumuz olan İran'la ilişkilerimizin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bu eskilere dayanan ilişkiler sonucunda Azerbaycan topraklarının yarısını kaybetmiş ve Kafkasya ve İran Azerbaycanı olarak iki hisseye parçalanmıştır. Bu mesele ile ilgili Mirza Bala Mehmetzade eserlerinde de bilgilere rastlamaktayız. Bunun yanısıra

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan ve İran ilişkileri mevzusunda yazılmış makaleleri de elimize ulaştırmıştır. Şöyle ki, bunlardan biri Azerbaycan Kültür Derneği'nin organı olan “Azerbaycan” dergisinde yayınlanmıştır. “Azerbaycan-İran Konferansı” isimli makalede Azerbaycan ve İran'nın tarihi ve bahsedilen dönemde mevcut olan ilişkileri ele alınmıştır.

Azerbaycan-İran Konferansı 5 Aralık 1919 - 23 Mart 1920 tarihleri arasında Bakü'de Dışişleri Nezareti salonunda gerçekleştirilmiştir. Bu konferansta İran ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bütün politik, ekonomik ve ticari meseleleri tanzim edilmiştir. Bu konferansta imzalanan anlaşma ile İran hükümeti hukuki olarak Azerbaycan'ın istiklalini kabul ediyor, Cumhuriyet ise İran'a Avrupa ile ticaret ilişkileri kurmak için kendi topraklarından geçme hukuku veriyordu. Tehran'da Azerbaycan elçisi olduğu gibi, Bakü'de de İran elçisi yerleşiyordu.³⁸

Malumdur ki, daha bu konferanstan önce İran Azerbaycan'nın bağımsızlığını tanımaktan imtina ediyordu. Bu mesele üzerinde dayanan Mirza Bala bağımsız Azerbaycan, aynı zamanda Kafkasya Cumhuriyetleri'nin yaranmasını aslında İranın faydasına olacağını da yazıyordu. Şöyle ki, Azerbaycan Cumhuriyeti İran'ı Karadeniz'e ve Avrupa'ya bağlayan deniz ve kara yolları üzerinde duruyordu. Hatta Bakü, Azerbaycan üzerinden yapılan İran ticaretinden yılda 8.000.000 altın ruble temin etmekte idi. İran üzerinden sıcak denizlere çıkmak için, Kafkasya'ya sokulmuş olan Rusya, bilhassa Azerbaycan'a hâkim olmakla, İran'ı kendi kontrolüne almış ve bu memleketi müstemleke haline getirmişti. 1907 İngiliz-rus anlaşması ile İran iki nüfus bölgesine ayrılmış, güney İngiltere, kuzey ise Rusya vilayeti haline gelmişti. Mali iktisadi, siyasi ve askeri işleri ruslar tarafından idare olunan İran aslında Kafkasya'nın bağımsızlığını memnuniyetle karşılamalı idi. Lakin, İran yönetim dairelerinin yanısıra, İran demokrat Partisinin Bakü'de neşrettirdiği Türkçe

³⁷ Mirza Bala, “İstiklalimizin Tanınması”, Azerbaycan, Azerbaycan Kültür Derneği'nin Organı, Ankara, 1954, No 10-11 (34-35), s. 8.

³⁸ Mirzabala, Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Harekâtı*, Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, Ankara, 1991, s. 91.

“Azerbaycan” gazetesi bile bu memleketin “cüz-i la yenfekk-i İran,” yani İran’ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürmekte idi.³⁹

Görüldüğü gibi Cumhuriyet hükümeti daime gergin ilişkimiz ola İran’la da ilişkileri yoluna koymayı becermiş hatta her iki devletin işine yarayacak bir antlaşmaya bile imza atmışlardır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Sonuç olarak belirtmeliyiz ki, kısa bir süre içinde mevcut olmasına rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti zor bir durumda dış ilişkilerini yürütmek zorunda kalmıştır. Bildiride de anlattığımız gibi genc Cumhuriyet yalnız komşu olduğu devletlerle değil, aynı zamanda komşu olmayan dünyanın hâkim güçleri ile diplomatik savaş vermek zorunda kalmıştır. Aslında bu 23 ay süresinde oluşan olaylar çoktarafli ve çokçeşitli olduğundan dolayı bildiride tüm ilişkileri incelemek mümkün değildir. Bu açıdan, araştırmamızda Mirza Bala Mehmetzade eserlerinde en çok üzeçikan konuları ele almak zorunda kaldık. 2000’den fazla makalenin yazarı olan Mirze Bala Mehmetzade eserlerine göre bahsettiğimiz her devletle olan ilişkileri farklı başlıklar altında ve birkaç makale şeklinde incelemek olanağına sahibiz.

KAYNAKÇA

- Balayev A. (2012). Məmməd Emin Rəsulzadə (1884-1955). Bakı, Çıraq.
- Baykara, H. (1975). Azerbaycan istiklal Mücadelesi Tarihi. İstanbul: Azerbyacan Halk Yayınları.
- Qafarov V. (2011). Türkiyə-Rusiya Münasibətlərində Azərbyacan Məsələsi (1917-1922). Bakı, Azərneşr.
- Mahmudov, Y. vd. (2014); Lənkəran Əməliyyatı (1919), Azərbyacan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası. C. 2, Bakı: Şərq Qərb.
- Mahmudov, Y. vd. (2014); “Sentrokaspi Diktaturası”, Azərbyacan Xalq Cümhuriyəti Ensiklopediyası. C. 2, Bakı: Şərq Qərb.
- Mehmed-zade, M.B. (1935). “Devlet Oluş Günümüz (1918 28 Mayıs - 1935)”. Kurtuluş, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organi. 7-8: 195-198.
- Mehmetzade, M. (1936). “Bakü meselesi (15 Eylül Zaferinin 18’nci yıldönümü münasebetile)”. Kurtuluş Dergisi, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organi. 23: 621-624.
- Mehmed-zade, M.B. (1936). “Lenin’in 7. 7. 1918 Tarihli Telyazısı münasebetile”. Kurtuluş, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organi. 19: 540-543.
- Mehmed-zade, M. (1938). “Türk Ordusunun Azerbyacan’da kalması meselesi (İlani İstiklalimizin 20-nci yıl dönümü münasebetile)”. İlham Kaynağı Dergisi. 1: 20-23.
- Mehmetzade, M. (1991). Milli Azerbaycan Harekatı. Ankara: Azerbyacan Kültür Derneği yayınları

---

³⁹ Mirza Bala, “Azerbaycan – İran Konferansı”, Azerbaycan, Azerbaycan Kültür Derneği’nin Organi, Ankara, 1954, No 6-7 (26-27), s. 4.

- Mirza Bala. (1935). “Bakü Yollarında (Bakü Zaferinin 17-nci yıl dönümü münasebetile, 1918-15 Eylül-1935)”. Kurtuluş, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı. 11: 296-299.
- Mirza Bala. (1936). “Takvim Nasıl Yazılıyor? (27 Nisan İstilasası Münasebetile) (1920-27 Nisan - 1936)”. Kurtuluş, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı. 18: 514-517.
- Mirza. (1937). “Deli Petro’nun Yolu ile (27 Nisan istilasası münasebetile)”. Kurtuluş Dergisi, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı. 29-30: 774-779.
- Mirza Bala. (1937). “Ne İle Ögünüyorlar? (27 Nisan’ın Yalancı “Tarihçilerine)”. Kurtuluş, Azerbaycan Milli Kurtuluş Harekatının Organı. 32: 843-847.
- Mirza-Bala. (1938). “Milletlerarası münasebetlerde Azerbaycan (İstiklal ilanının 20-nci yıl dönümü münasebetile)”. İlham Kaynağı Dergisi. 1: 6-10.
- Mirza Bala (1953). “Mugan ve Lenkeran’ın Kurtuluşu”. Azerbaycan, Azerbaycan Kültür Derneği’nin Organı. 11: 2-4.
- Mirza Bala (1954). “İstiklalin Diploması cephesi”. Azerbaycan, Azerbaycan Kültür Derneği’nin Organı. 2-3 (26-27): 7-10.
- Mirza Bala (1954). “İstiklalimizin Tanınması”. Azerbaycan, Azerbaycan Kültür Derneği’nin Organı. 10-11 (34-35), 8-9.
- Mirza Bala (1954). “Azerbaycan – İran Konferansı”. Azerbaycan, Azerbaycan Kültür Derneği’nin Organı. 6-7 (26-27): 4-5, 13.
- Müellifi belirtilmiyor (1959). “Mirza Bala”. Dergi, SSCB Tarih ve Kültürünü Tetkik Enstitüsü. 15: 95-97.

CUMHURİYET DÖNEMİ AZERBAJYAN KADINI (1918-1920)

Laman SULEYMANLI*

ÖZET

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da cumhuriyetin kurulması ile Azerbaycan kadının yüzyıllar boyu yaşadığı muhafazakâr hayatında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Azerbaycan kadını bir anda toplumun her alanında yer alamaya, eğitim görmeye, fabrikalarda çalışmaya başlamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde kadınlar seçme ve seçilme hakkı elde etmişler, kendi dergilerini çıkartmaya başlamışlardır. Gelişen sosyal, siyasi, iktisadi ve entelektüel süreçlerde okulların, Gori Seminariya'sının (XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başlarında Gürcistan'ın Gori şehrinde yer alan okul), Kazan, Petersburg ve Avrupa üniversitelerinin Azerbaycanlı aydınların gelişmesinde oldukça büyük etkisi olmuştur.

28 Mayıs 1918'de yalnızca 23 ay ömür sürebilecek olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu dönemde kadınlara erkeklerle beraber aynı haklar tanınmış ve kadınlar seçme ve seçilme hakkı kazanmışlardır. 1920 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin sona ermesi ile Azerbaycan kadın hareketinin ilk merhalesi de sona ermiş oluyordu. Bu dönem kadınların orta ve yüksek eğitim almalarına, hekimlik, öğretmenlik, gazetecilik, artistlik mesleklerine girmelerine imkân sağlayan bir dönem olmuştur. Sunulan makalede Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde, Azerbaycan Kadının mücadelesi, yaşamı, eğitimi kaynaklar ve akademik bilgiler esasında belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Cumhuriyet, Kadın

AZERBAJYANIS WOMEN OF THE REPUBLIC PERIOD (1918-1920)

ABSTRACT

In the beginning of the century significant changes took place in the conservative life of Azerbaijan women that lived it for centuries. The Azerbaijani woman had started to get main roles in all fields of society, they began to get education and worked in the factories. In the Republic of Azerbaijan, women began to have the right to vote and to be elected and they began to publish their own journals.

In the improving social, political, economic and intellectual processes, the schools, the Gori Seminar (the school in Gori, Georgia at the end of the XIX century and the beginning of the twentieth century), the universities of Kazan, Petersburg and Europe had a great influence on the development of Azerbaijani intellectuals. The Democratic Republic of Azerbaijan was established on May 28, 1918, which could only last 23 months. In this period women had the same rights as men and women began to have the right to be elected. With the end of the Azerbaijan Democratic Republic in 1920, the first stage of the Azerbaijani women's movement ended. This period has been a period of opportunity for women to get secondary and tertiary education, medical, teaching, journalism and artistic professions. In this presented article it was tried to determine struggle, life and education of Azerbaijani women in the period of Azerbaijan Republic on the basis of resources and academic information.

Keywords: Azerbaijan, Republic, Women

---

* Yüksek Lisans Mezunu, suleymanlileman1@gmail.com

Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Kadını

Hasan Bey Zerdabi (“Ekinci” gazetesinin kurucusu, Bakü’de 1901 yılında ilk kız okulunun açılmasında ve kız çocuklarının eğitim almasında öncülük eden kişi) kadınların eğitimine büyük önem verir. Bu konuyla ilgili ilk icraatını kendisine bir ömür desteğini esirgemeyen ve eğitilmiş bir bayan olan Hanife Hanım’la evlenerek yapar. Toplumun kalkınmasının yolunun kadınların eğitiminden geçtiğini söyleyen yazar, bu yolda çok mücadele eder. Halk henüz erkek çocukların eğitimine hazır değilken o, kızların eğitilmesi için çalışır. Eşinin de yardımıyla bu işe ilk önce kendi evini okula dönüştürerek başlar. 1896 yılında kız okulu açmak için yaptığı müracaat kabul edilmez. Fakat Zerdabi’nin önderliğinde Tağıyev, 1901 yılında Müslümanlar için kız okulu açmak üzere izin almayı başarır (Yeşilot ve Zerdabi, 2012: 107; Başıroğlu, 2012: 11). Bu okul Zakafkasya’da (Güney Kafkasya) ilk kız okulu olarak tarihte yerini alır. Hanife Hanım bu okulun ilk müdiresidir. Halk bu çalışmalarından dolayı Zerdabi’yi “Kafkasya Müslüman Kadınlarının Manevi Atası” olarak anmaktadır (Yeşilot, 2010: 107; Bünyadov ve Yusifov, 2011: 645). XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının seçkin yazarı, doğu dünyasının Shakespeare’i, “Molla Nasreddin” edebi okulunun önderi Celil Memmedguluzade (Azerbaycanlı yazar, araştırmacı, gazeteci ve ‘Molla Nesreddin’ dergisinin editörü) Müslüman Türk kadınının o zamanki hayatını ele alan mizahi şiirlerinde, makalelerinde kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesi, onların dokuz yaşından sonra eğitim almasının gereksiz görülmesi, evden dışarı çıkmalarının yasaklanması, kadın haklarının çiğnenmesi gibi konuları eleştirmiştir. Celil Memmedguluzade Azerbaycan kadının durumunu tiyatro sahnelerine kadar götürmüş ve onların özgür olmaları gerektiğini, okuma-yazma haklarının olduğunu, kendilerini ne zaman hazır hissedersen o zaman evlenmeleri gerektiğini, çarşafın kadınlara zarar verdiğini ve bu durumların asla eşe, babaya, topluma saygıyla alakası olmadığını savunmuştur (Orucova, 2014: 342; Gasımova, 2007: 24).

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da aydınların feminist düşüncelerinin güçlenmesi ile Azerbaycan kadını bir anda toplumun her yerinde görülmeye başlamıştır. 1907 Rusya Duması’nda Azerbaycan’ı temsil eden Milletvekili Halil Bey Hasmemmedov Müslüman-Türk kadınlarına seçme hakkının verilmesi için bir teklif ileri sürmüştür. Hasmemmedov daha önce de 1906 tarihinde Neşr-i Maarif Cemiyeti Balahanı’da 30 kız öğrencisi olan bir okul açarak bu okulda öğrencilerin ücretsiz eğitim almasını sağlamıştır (Yeşilot, 2010: 77). Alimardan Bey Topçubaşov Rusya Müslümanlarının 3. Kurultayı’nda kadınların seçim haklarına dair teklifler ileri sürmüş ancak bu teklifler itiraz edilerek geri çevrilmiştir. Uzun mücadelelerden sonra kadınların seçim hakkı İslami kurallara uygun olarak programa kabul edilmiştir (Eliyeva, 2010: 73).

Azerbaycan aydınları Rusya’da eğitim almış gençlerden meydana gelmekteydi. Bu gençler arasında H. Z. Tağıyev’in desteği ile eğitim almış iki kadının (Hanife Hanım Melikova ve Şefige Hanım Afandiyeva) yer alması, Azerbaycan Kadın Harekatı’na altın harflerle yazılmıştır (Mirzazade, 2006: 56). Hacı Zeynalabdin Tağıyev yurt dışında eğitim alan bu gençlerin önüne şu 3 şartı koymuştur:

1. Git, oku ve geri dön.
2. Çalış ve benim paramı geri ver.
3. En önemlisi Müslüman bir kız ile evlen.

23 Şubat 1917’de Geçici Komite, Çar II. Nikola’nın tahttan inmesini talep etmiş, sonunda 300 yıllık Romonov Hanedanı ve Rus Monarşisi sona ermiştir. Yeni hükümetin ilk faaliyetlerinden biri, imparatorluk sınırları dahilinde Rus olmayan etnik gruplar üzerindeki dinî ve millî kısıtlamaların sona erdirilmesi olmuştur (Yeşilot, 2010: 25).

1917 yılı Şubat Devrimi'nde Çarlık Rusya'sının yıkılmasının ardından Azerbaycan'da siyasi-sosyal alanlarda değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu değişimleri hızlandıran en önemli unsur, kadınlar olmuştur. 15-20 Nisan 1917 yılında Bakü'de gerçekleştirilen Kafkas Müslümanlarının Kurultayı'nda Şefige Hanım Afendizade ve Sara Hanım Talışhanova'nın eşarfsız, başı açık şekilde kürsüye çıkmaları katılımcılar tarafından alkışlarla karşılanmış, "Açık Söz" gazetesi temsilcileri "Yaşasın hürriyeti-nisvan" sloganlarıyla destek vermişlerdir. Bu olay, zamanın müftüsü ve diğer din adamları tarafından hoş karşılanmamış ve itirazlara sebep olmuştur.

Müsavat Parti'sinin 1917 yılınsan ayında gerçekleşen birinci kurultayında kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olduğu; din, cinsiyet ve etnik kökenle ilgili tüm maddelerin ortadan kaldırılması gerektiği görüşü önerilmiş ve kabul edilmiştir (Eliyeva, 2010: 75).

İlk Azerbaycan Devleti Mehmed Emin Resulzade, Fatali Han Hoyski ve 11 bakan tarafından Gence Şehri'nde kurulmuştur. Osmanlı Devleti dışında, bölge ve dünya güçlerinin hiçbiri bu meseleye sıcak bakmamıştır. (Bu dönemde Bakü şehri Ermeni komutanları tarafından işgal edilmiştir.) Bu yeni devlet, içinde bulunduğu dönemin şartlarına kıyasla hukuki yönden gelişmiş bir yapıya ve demokratik hukuk çerçevesine sahipti. Bu yeni yapıdaki en çarpıcı kanunlarından biri kadın-erkek eşitliği ve şark dünyasında ilk kez kabul edilen karma eğitim sistemi olmuştur (Resulzade ve Haghdar, 2016: 75). 1918 yılında şarkta ilk Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ile kadın hareketi daha da hız kazanmıştır. 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'ın aydın kadınları Maryam Hanım Bayrama Libayova Lankaran'da, Gövhâr Şövkiyye Şamahı'da, Bülbül Kazımova Gedebey'de, Firuze Ağayeva ve Yagut Ağayeva Gence'de, Seide Şeyhzade, Rahile Hacıbabayeva, Sara Vezirova, Hanife Hanım Melikova, Zerri Şahtahtinskaya ve diğerleri Bakü'de halkın aydınlanmasında büyük rol oynamışlardır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mehmed Emin Rasulzade "Asrımızın Siyavuşu" adlı eserinde kadın ve erkeğin eşit olduğunu; eğitim, yayıncılık, sağlık kurumlarında erkeklerle beraber çalışmasında bir sakınca görmediğini aksine, bunun kadınların hakkı olduğunu yazar (Resulzade, 2013: 110). Resulzade halkın eğitilmesinde öğretmenlerin öneminin farkındadır ve onların bu dönemde Gence'de toplantı yapmak istemesini desteklemiştir. Buna engel olmaya çalışan sosyalistleri ise sert bir dille eleştirmiştir. Belirtelim ki öğretmenlerin 1907 yılında Gence'de yapmak istedikleri toplantı bazı zenginlerin ve müftülerin karşı çıkması sonucunda yapılamamıştır. Ancak Gence yerine Bakü'de gerçekleştirilebilmiştir. Öğretmenlerin toplantı yapmasından endişe edenleri Resulzade sert şekilde eleştirmiş ve onları Gence'de olan olaylara bakarak sevinmemeleri için uyarmıştır. Nicat Vakfı'nın çabaları sonucu ikinci öğretmenler toplantısının Bakü'de yapılması için izin alınmıştır. Resulzade'nin böyle bir konuyu, yani kadınların okumasını, onların da okulda eğitim almasını gündeme getirmesi, o dönemin şartlarına göre kahramanca bir davranıştır. Çünkü o dönemde bu tarz fikirleri olan insanlar radikal din adamlarınca anlaşılammakta ve para aracılığıyla aydınların idamları gerçekleştirilmekteydi.

Kızların eğitimine önem verildiğinden, 1918'in Eylül ayında Bakü Kız Öğretmen Meslek Yüksekokulu'nun açılmasından sonra öğrenci kabulüyle ilgili gazetelere ilanlar verildi. Bu okulda ilköğretimi tamamlayanlar ile 4 yıl süreli kızlar okulunu tamamlayan kız öğrenciler buraya sınavsız alındılar. Bu kademelerde eğitim almamış öğrenci adayları ise sınavlara tabi tutuldular. Bakü Kız Öğretmen Meslek Yüksekokulu'nda eğitim süresi 4 yıl olarak belirlenmişti. Başarılı öğrencilere 25 manat burs verilmekteydi (Nezerli, 2010: 351). Fakat Eğitim Bakanı'nın emrine göre, 1 Ocak 1919'da bu okul Erkek Öğretmenler Koleji'ne dönüştürüldü (Nezerli, 2010: 351). 1919 yılında Bakü'de açılan öğretmen yetiştirme kursuna katılan 130 öğrencinin 98'i erkek, 32'si

kadın öğrenciydi. Bu öğrencilerden 59'unun erkek okulu öğretmeni, 8'inin kız okulu öğretmeni, 39'unun erkek okulu stajyeri, 24'ünün kız okulu stajyeri olması tasarlanmıştı.

Şefika Hanım Gaspıralı Bakü'de Eğitim Bakanlığı'na bağlı "Ana Mekteplerine Mürebbiye Kursları" düzenliyordu. Bu kursların müdürlüğünü ve pedagoji derslerini üstlenirken; batı standartlarında, Frobel metodunu esas alarak, Ana Mektebi Nizamnamesi'ni, Ana Mektebi programını ve talimatlarını hazırlıyordu. Bu kurslar, üç aylık dönemler halinde, çocuk yuvaları için yönetici ve yardımcı eleman yetiştirmeyi amaçlıyordu. Şefika Hanım'ın evrakları arasından çıkan konuya ilişkin belgelerde şu bilgilere yer veriliyordu: "İçinde bulunduğumuz 1920 senesinde 3 aylık Frobel kurslarına 40 kişinin katılacağı hesap edilmiştir. Kursu asgari kız liseleri, 4. sınıf mezunu veya muadili okullardan mezun olanlar kabul edilecektir. Bununla beraber, yüksek tahsilli olmayanların da Müslüman aile yapısı dikkate alınarak müracaatları kabul edilecektir. Müslüman kadınların bu kurslara iştiraki şüphesiz aileler için büyük fayda sağlayacaktır." (Hablemitoğlu, 1998: 281).

Azerbaycan'ın Gazah, Gence, Nuha, Şuşa, Zakatala ve Kuba şehirlerinde kısa sürede öğretmen formasyonu veren kurslar açılmıştı. Bu kurslar bazı şehirlerde kız ve erkek şubeleri olmak üzere iki şube halinde faaliyet göstermekteydi. Bakü, Nuha ve Gence'deki kursların hem erkek hem de kız şubeleri mevcuttu. Şuşa, Gazah, Salyan ve Zakatala'daki kursların ise sadece erkek şubeleri vardı. Eylül ayından haziran ayına kadar süren kursların her sınıfında 50 öğrenci eğitim alıyordu. Öğrencilerden ihtiyacı olanlara 30 manat burs veriliyordu. Kurslara ilkökul mezunu kızlar ve erkekler kabul ediliyorlardı (Nezerli, 2010: 353).

1918-1920 yılında okullarda kız çocuklarının sayısının arttığını görmekteyiz. 1918-1919 yılında Gence Lisesi'nde 4 olan kız öğrenci sayısı, 1919-1920 yıllarında 296'ya yükselmiştir. 1 Eylül Bakü Devlet Üniversitesi'nin kararına esasen "ister kız ister erkek tüm öğrenciler üniversiteye kabul edilebilecekti". Aynı zamanda üniversitede çalışması için kadınlar da tercih edilebilecekti.

1911-1912 yıllarında mesleği doktor olan Hadice Hanım Alibeyeva Azerbaycan'da 'Işık' adlı ilk kadın gazetesini yayımlamıştır (Gasımova, 2010: 25). Işık gazetesi 22 Ocak 1911 yılından 1912 yılının sonuna dek yayın hayatına devam etmiştir. Bu kısa zaman diliminde 68 sayı yayımlanmıştır (Gasımova, 2010: 22). Kadınlar için yayımlanan bu gazetenin giderleri Hacı Zeynalabdin ve onun eşi Sona Hanım tarafından desteklenmiştir. Işık gazetesinde çocuk eğitimi, edebiyat, tıp ve ev işleri ile beraber hukuk, kültür, İslami bilgiler ve dünya haberleri de yer almaktaydı. Hadice Hanım 'Hukukumuz' adlı makalesinde kadınları okumaya, bilime davet ediyor, "onlar okursa onların çocukları da okumuş olur" düşüncesine inanıyordu. Hadice Hanım'a göre "Her bir rezaletin sebebi cehalettir, cehaletten kurtuluşun tek ilacı ise eğitim ve ilimdir".

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde kadın meselelerinin çözümünde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Modern Azerbaycan kadını kazandığı özgürlüğün temellerini atmıştır. Amerika ve Avrupa kadınlarının bir asır boyunca kendi devletlerinden alamadığı seçme hakkını Azerbaycan kadınları yeni kurulan devletlerinden alabilmişlerdir.

Sovyet tarih yazımının ortaya koyduğu tespitlere göre, Azerbaycan kadınları Sovyet yönetimi sayesinde erkeklerle eşit haklar edinmiş ve oy kullanma hakkı elde etmişlerdir (Eliyeva, 2010: 379). Bu fikrin doğru olmadığını, arşiv kayıtlarına göre kadınların ancak cumhuriyet döneminde eşit haklar elde ettiklerini ifade etmek gerekir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını deklare eden İstiklal Beyannamesi'nde Müslüman Doğu'da ilk kez kadın ve erkek ayrımı yapılmaksızın tüm vatandaşların eşit oldukları ve eşit siyasal haklar elde ettikleri açıklanmıştır (Eliyeva, 2010: 379). 1919 yılının temmuz ayının 21'inde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin seçimlerle ilgili kararı kabul edilmiştir. Bu bildiriye esasen cinsiyet, dil, ırk ayrımı olmaksızın 20 yaşını

doldurmuş tüm vatandaşlar oy verme hakkına sahiptirler (Azerbaycan Tarihi, 2009: 187).

XX. yüzyılın başlangıcında Kuzey Azerbaycan'da kadın işçiler ilk kez Şeki şehrinde bir fabrikada çalışmaya başlamışlardır (Gasımova, 2010: 26). Bu yıllarda Karabağ ve Şuşa'da ipek fabrikalarında çalışanlar çoğunlukla kadın ve çocuklardır. Yelizavetpol (şimdiki Gence) eyaletinde çalışanların %45,8 kadınlardan oluşmaktaydı. Daha sonralar Tağıyev'in fabrikasında işçilerin çoğunluğu kadınlardan oluşuyordu. Azerbaycanlı kadınlar daha çok halı ve çömlek işinde çalışıyorlardı. 1912 yılında Lenkeran, Guba ve Göyçay'ın pirinç tarlalarında kadın işçilerin sayısı erkeklere göre daha fazlaydı. Aynı zamanda balık fabrikalarında da kadın işçilere denk gelinmekteydi (Gasımova, 2010: 27).

Azerbaycan Parlamentosu'nun açılışında Müsavat Partisi'nin işçi hakları ile ilgili çeşitli tasarıları vardı. Bu tasarıya göre, çalışma saati günlük 8 saat olarak belirlenmiş ve kadın, erkek ayrımı yapılmaksızın haftada 1 gün 24 saat süreyle hafta sonu tatili hakkı tanınmıştır. Kanunda belirlenen işgünü sayısından fazla süreli çalışma menedilmiştir. Akşam 9'dan sabah 6'ya kadar süren gece nöbetleri yasaklanmıştır (Fakat işin gereği ve yapılan akit ile uygun bulunduğu takdirde gece nöbeti tutulabilmekteydi). 16 yaş altı çocukların çalıştırılması yasaklanmıştır. 16-18 yaş arası çocukların çalışma saati ise 6 saate indirilmiştir. Kadınların sağlıklarına ve vücutlarına zarar verebilecek işlerde çalıştırmasının önüne geçilmesi; hamile kadınlara doğumdan önce 4 hafta, doğumdan sonra 6 hafta boyunca izin verilmesi, izin süresince maaşlarının ödenmesi kararlaştırılmıştır. Tasarıya göre kadın işçi çalıştıran fabrika ve iş merkezleri, bölgeye yakın bir yerde anneleri çalışan çocuklar için kreşler buldurmak zorundaydılar. Çocuk emziren annelere üç saat çalıştıktan sonra 30 dakika mola verilmesi öngörülmektedir. Sermaye sahiplerinden alınan vergilerden iş gücünü kaybetmiş veya yaş haddinden emekli olmuş kişilere sigorta yapılması için fon oluşturulması gerektiği belirtilmiştir (Azerbaycan Tarihi, 1998: 198; Orucov, 2010: 314). Bu kanun Parlamento'da kabul edilmiş, aynı zamanda bakanlığın izni olmadan işçilerin işten çıkarılması yasaklanmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

XX. yy. başlarında Azerbaycan kadını reform ederek kendini toplumun her yerinde göstermeye başladı. Yüzyıllar boyu yaşadığı hayat tarzından değiştirerek, daha farklı, topluma ve kendine yararlı olmak istedi. Bu yolda Azerbaycan Kadınına, Şark ve Müslüman dünyasında ilk Cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yardımcı oldu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Azerbaycan Kadınına dönemin şartlarını dikkate alırsak çoklu hakları tanıdı. Azerbaycan Kadını ilk kez seçme ve seçilme hakkına sahip oldu. İş Hukuku açısından kadınlarının iş hakları tanındı. Eğitim almak erkeklerle beraber kadınlara da verildi. XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan kadını toplumun sosyal, siyasi, ekonomik ve hemen hemen her alanında yer almış ve Halk Cumhuriyeti, kadınlarımızın demokratik haklara dayanan tüm haklarını tanıdığıdır.

KAYNAKÇA

Başıroğlu, A. (2012). *Herkesin Sevimlisi (H. Z. Tağıyev'le ilgili, s.11-13)*. Bakü: Teknur.

Bünyadov, Z. M. ve Yusifov, B. Z. (2011). *Azerbaycan Tarihi*, (s.11). Bakü, Çırac.

Elekberov, F. (2014). *Muhammed Emin Resulzade'nin Dünya Görüşü* (s.77-80). Konya: Bugra.

Eliyeva, L. (2010). *Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Siyasal Evraklar Arşivi Makaleler Toplamı* (s.73-75). Bakü: Bakü Yayıncılık.

- Eliyeva, L. (2010). *Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan'da Kadın Sorunları ve Çözüm Yolları (1918-1920)*. Q. Şükürov, ve V. Qafarov (Ed.). Büyük devletler kışkacında bağımsız Azerbaycan içinde (s.377-380). İstanbul: IQ Yayıncılık.
- Gasımova, A. (2010). *XX. Yüzyılın başlangıcında Güzey Azerbaycan Matbuatında Kadın Sorunları (1901-1917)*, (s.22-27). Bakü: Adiloğlu Yayıncılık.
- Gasımova, A. (2007). Azerbaycan'da İlk Kadın Matbuatı "İŞİK" Gazetesi. (S.22). Bakü: Adiloğlu Yayıncılık.
- Gasımova, E. (2007). XX. Yüzyılın Tarihi Azerbaycan Kadınının Hayatı. *Füyuzat Dergisi*, 3(35); (s.24). Baskı, Bakü: Nurlan Yayıncılık.
- Hablemitoğlu, Ş. Hablemitoğlu, N. (1998). *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, (s.281-290). Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık.
- Mirzazade, R. (2006). *Azerbaycan'da Kadın Meselesi*. (s.56). Bakü: Azerbaycan Yayıncılık.
- Nezerli, E. (2010). Cumhuriyet döneminde Azerbaycan'da milli eğitim uzmanlarının hazırlanması (1918-1920). Q. Şükürov, ve V. Qafarov (Ed.). Büyük devletler kışkacında bağımsız Azerbaycan içinde (s.350-355). İstanbul: IQ Yayıncılık.
- Orucov, C. (2010). *Azerbaycan Parlamentosu'nda İşçi Sorunlarıyla İlgili Görüşmeler ve Çözüm Arayışları (1918-1920)*. Q. Şükürov, ve V. Qafarov (Ed.). Büyük devletler kışkacında bağımsız Azerbaycan içinde (s.310-319). İstanbul: IQ Yayıncılık.
- Orucova, A. (2014). Celil Memmedguluzade'nin Müslüman Kadınının Hayatını Ele Alan Mizahi Şiirleri. *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(51), s.341-347.
- Resulzade, M. A. (2013). *Asrımızın Siyavuşu*, (s.110-113). Bakü: Kalem Yayıncılık.
- Resulzade, M., Haghdar, A. (2016). Azerbaycan Kimliği (s.75). Ankara: Sonçağ Yayınevi.
- XX Yüzyıl Azerbaycan Tarihi*. (2009). II Cild, (s.187-198). Bakü: Tahsil Yayıncılık.
- Yeşilot, O. (2010). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, (s.25-77). İstanbul: Yeditepe Yayıncılık.
- Yeşilot, O. (2012). Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi, (s.107-110). İstanbul: Yeditepe Yayıncılık.

BAKÜ'YÜ ZİYARET EDEN ARAP TURİSTLERİN DESTİNASYON İMAJİ ALGILARI

Asuman PEKYAMAN*

Aysel ALİYEVA†

ÖZET

Bu araştırmanın temel amacı Bakü'nün destinasyon imajının Arap turistler tarafından nasıl algılandığını ortaya çıkarmaktır. Araştırma doğrultusunda, destinasyon ve imaj kavramları açıklanarak, destinasyon imajı algısı ilişkilendirilmiştir. Daha sonra Bakü şehrini çekici kılan turistik arz ve talep unsurlarına değinilmiştir. Araştırmanın verileri Bakü'ye çeşitli amaçlarla gelen Arap turistlere yüz yüze anket uygulanarak toplanmıştır. Araştırmada elde edilen veriler SPSS 22,0 programı aracılığıyla analiz edilmiştir. 2018 yılı Ocak, Şubat ve mart ayında Bakü'yü ziyaret eden Arap turistlerin destinasyon imaj algısının çeşitli verilere göre farklılık gösterip göstermediği belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Destinasyon imajı, Bakü, İmaj, Algı

THE PERCEPTION OF THE DESTINATION IMAGE OF ARAB TOURISTS VISITING BAKU

ABSTRACT

The main aim of this research is discovering how the destination image of Baku are by perceived Arabic tourists. The concept of destination and image is explained in the direction of research and relation of destination image is related. Then the city of Baku is attracted to the attractive tourist demand and supply elements. The data of the survey were collected by applying face-to-face surveys to Arab tourists who came to Baku for various purposes. The data obtained in the research were analyzed by program SPSS 22.0. In 2018 in January, February and March the destination image of Arabic tourists visiting tried to be determined whether or not they differ according to various data.

Keywords: Destination Image, Baku, Image, Perception

GİRİŞ

Yapılan çalışmalarda hem arz hem de talep boyutu ile etkili olması nedeni ile imajın turizmin gelişmesinde önemli bir etken olduğu belirlenmiştir (Yetiş ve Kaygısız, 2015: 31). Turistik bir destinasyonun rakipleri ile rekabette avantaja sahip olması, iyi bir destinasyon imajına sahip olması ile mümkündür. Çünkü destinasyon imajı sadece bölgeye yeni turist çekmekle ilgili değil aynı zamanda söz konusu destinasyonu tekrar ziyaret etme ve başkalarına tavsiye etme boyutlarıyla çarpan etkisi yaratmaktadır (Sevim, Seçilmiş ve Görkem, 2013: 125). Crompton (1979) göre, destinasyon imajı bir kişinin bir destinasyona karşı sahip olduğu inanç, fikir ve izlenimlerin toplamıdır (San Martin and Rodriguez del Bosque, 2008: 264).

Azerbaycan'da turizmin gelişmesi açısından destinasyon imajı ile ilgili araştırmaların artması gerekmektedir. Bakü'nün başkent olmasına rağmen destinasyon imaj algılamaları konulu çalışmalar oldukça yetersizdir (İlyasov, 2015: 51). Bu doğrultuda yapılan çalışmada daha önce yapılmış olan çalışmalar referans alınmış, destinasyon ve imaj kavramları açıklanarak, destinasyon imajı algısı ilişkilendirilmiştir. Bu araştırmalar doğrultusunda Bakü destinasyonunun sahip olduğu turistik kaynaklar göz önüne alınmış ve Arap turistlerin

---

*Dr. Öğr. Üy., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi, apekyaman@aku.edu.tr

†Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, aysel931227@gmail.com

Bakü kentine karşı olan destinasyon imajı algısı ortaya çıkarılmaya çalışılmış ve bu imaj algısının bazı demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediği belirlenmeye çalışılmıştır.

Turistik Destinasyon ve Destinasyon İmajı

Turistik destinasyonu sahip olduğu çeşitli turizm kaynakları, konaklama, alışveriş, yiyecek-içecek, ulaşım gibi unsurlardan oluşan hizmet yapısı ile turistleri çeken ve yoğun olarak turist ziyaretine ev sahipliği yapan pek çok kurum ve kuruluşun sağladığı doğrudan ya da dolaylı turizm hareketlerinin bütününden oluşan karmaşık bir ürün olarak tanımlanabilir (Bardakoğlu,2011,29).İnsanların gezme görme ihtiyaçlarını karşıladıkları turistik destinasyonların tercih edilmesinde pazarlama stratejileri ile desteklenen arz kaynaklı tercihler olduğu gibi aynı zamanda, kişilerin kişilik özellikleri, değer yargıları, gelenek ve toplumsal yapıları, hayata bakışları ve demografik bir takım özelliklerinin de dâhil edildiği talep kaynaklı tercih nedenlerinin de varlığından söz etmek mümkündür (Şengel vd., 2014: 832). Destinasyonlar arasında yaşanan rekabet imajlar aracılığı ile gerçekleşmektedir. Olumlu imajın sürdürülebilirliğini sağlamak, olumsuz imajı ise olumlu hale getirmek etkin pazarlamanın rasyonel kullanımını zorunlu kılar (Akyurt ve Atay, 2009: 12). Destinasyon imajı kavramı “belirli bir ülke hakkında sahip olunan tüm tanımlayıcı, çıkarımsal ve bilgilendirici inançların toplamı” olarak tanımlanmaktadır (Martin ve Eroğlu, 1993: 193). Destinasyon Pazarlamacıları açısından imajın belki de en önemli özelliği, seyahat davranışındaki tercihleri etkilemesidir (Özdemir ve Karaca, 2009: 118). Prayag ve Ryan (2012), Destinasyon imajının turistlerin genel memnuniyeti üzerinde doğrudan bir etki yarattığını ve turistlerin söz konusu destinasyonu tekrar ziyaret etme niyetine dolaylı bir etki yaptığını ileri sürmüşlerdir (Kani, Aziz, Sambasivan ve Bojei, 2017: 89). Destinasyonların turistlerle duygusal bağ kurmaları sonucunda turistlerin destinasyon ile ilgili aklında oluşturduğu olumlu resim, diğer bir ifadeye göre destinasyon imajı güçlenecek ve bu durum turistlerin tekrar bu destinasyonları ziyaret etme eğilimlerini güçlendirecektir (Adan, 2014: 293).

Geceleyn zifiri karanlıkta güneşli buğday tarlasıdır Bakü şehri

Nazım Hikmet Ran

Bakü'nün Turistik Çekim Güçleri

Bakü tarihi yapısı, eski sanat yapıları, değerli sanat eserlerinin sergilendiği müzeleri, rengârenk folkloru, dünyaca ünlü gastronomisi ile eşine pek az rastlanan şehirlerdendir. Olimpiyat Oyunları, Dünya Fuarı ve FIFA Dünya Kupası gibi çeşitli uluslararası etkinlikler ev sahibi ülkeleri soyut ve somut olarak etkilemektedir. Bu tür etkinlikler iyi yönetildikleri zaman ev sahibi destinasyonların altyapısını yükseltmeye, çekiciliğini arttırmaya, yerel kültürleri canlandırmaya ve rekabet üstünlüğü sağlamaya yardımcı olabilir (Lai, 2018: 153). Son yıllarda çeşitli uluslararası olaylar Bakü'yü medya gündemine getirmiştir. Örneğin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 2011 yılını Turizm Yılı ilan etmesi, 2012 yılının mayıs ayında Eurovision şarkı yarışmasının, (Valiyev, 2013: 8). 2015 yılında tarihteki ilk Avrupa Oyunlarının ve 2017' de Formula 1 yarışlarının 2017 İslami Dayanışma oyunlarının Bakü'de düzenlenmesi kenti Avrupa'nın dikkat merkezine çevirmiştir. Ayrıca Bakü UEFA 2020'nin ev sahipliği haklarını da kazanmıştır (Gogishvili, 2018: 172). Bütün bu gelişmeler sonucunda turistlerin artışına paralel olarak turizm gelirlerinde de artış görülmüştür (Növresli,2010:214). Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan alınan son bilgilere göre 2017 yılında Azerbaycan'a gelen toplam yabancı turist sayısı 2691,9 bin kişi iken 2016 yılında toplam turizm geliri 2594,7 mln manattı. (Turizm İstatistiği, 2018). 2016 yılının 1 Şubat tarihinden itibaren Katar, Umman, Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt ve bazı diğer ülkelerin vatandaşları için Azerbaycan'ın Cumhuriyeti'nin tüm uluslararası statüdeki hava limanlarında basitleştirilmiş vize işlemlerinin uygulanması, mevcut turistlerin akınına olumlu etki

göstermiştir. Söz konusu ülkelerin çoğundan Azerbaycan’a gelen turist sayısında önemli bir artış görülmüştür (Metbuat.az, 2016).

Tablo 1. Arap Ülkelerinden Azerbaycan’a gelen turist sayısı

Ülkeler	2014	2015	2016	2017
BAE	821	2379	53180	102.360
Irak	738	2147	62.983	62.454
Suudi Arabistan	507	727	7290	33.273
Umman	120	288	3062	22.735
Kuveyt	419	528	1697	16.477
Katar	292	599	3322	7.880
Bahreyn	131	237	1562	5626
Yemen	86	77	613	2423
Mısır	786	928	1409	2146
Fas	264	255	338	947
Filistin	64	53	236	674
Sudan	129	123	311	519
Tunus	99	120	227	339
Cezayir	121	210	189	472
Afganistan	674	545	534	691

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2018)

Kültürel-Tarihi Çekicilikler

Bakü’nün en eski mekânlarından olan “İçeri Şehir” tarihi kalesi bir açık hava müzesi olarak varlığını sürdürmektedir. Burada Azerbaycan’ın tarihi ve kültürel açıdan büyük öneme sahip değerleri bulunmaktadır. Bu değerlere örnek olarak Kız Kulesi (12.yy.) ve Şirvanşahlar Sarayı (15. yy.) gösterilmektedir (Khalilov, 2009: 106). Bakü’nün en eski kulelerinden biri olan Kız Kulesi XII. yüzyıldan kalmıştır. Kulenin mimari yapısı, Osmanlı, Fars ve Arap kültürlerinin etkisini göstermektedir. 1967’den beri müze olarak işlev gören kule Kız Kulesi 2000 yılında İçeri Şehir ile birlikte UNESCO Dünya Mirası listesine dâhil edilmiştir (İçerişehir Devlet Tarih-Mimarlık Koruğu İdaresi ,2018). Günümüzde Azerbaycan tarihinin nadir sanat örnekleri olan eserler, kuşkusuz, müze ortamında özel şartlarda korunarak her gün yüzlerce turist ve ziyaretçilerle buluşmaktadır (Hasanova, 2013, 98). Bu müzelerden biri de Mınyatür Kitap müzesidir. Müze 2 Nisan 2002 yılında Zarife Salahova tarafından kurulmuştur. İçeri Şehirde bulunan müze dünyadaki en büyük

minyatür kitap koleksiyonuna sahiptir. Müze’de dünyadaki 66 ülkede yayınlanan 5600 adet kitap sergilenmektedir. Müze’de sergilenen kitapların boyutu 0.75x0.75 milimetreden başlamaktadır (Minyatür Kitap Muzeyi,2018). Dünyada ilk halı müzesi 1967 yılında halı bilimcisi Letif Kerimov adına Bakü’de yaratılmış olan Azerbaycan Halı müzesidir (Deniz, bt: 18). Azerbaycan’ın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 2007 yılında Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığının ve UNESCO’nun ortak bir projesi ile yeni müze binasının kurulmasına yönelik bir kararname imzalamıştır. 2014 yılında Avusturyalı mimar Frantsa Yansa gözetiminde müzeye çağdaş gereksinimleri karşılayacak bir görünüm verilmiştir. Günümüzde Azerbaycan Halı müzesi Bakü kentinde en modern binalardan biri olarak faaliyetini sürdürmektedir (Azerbaycan Xalça Muzeyi, 2017).

Kongre Turizmi Potansiyeli

BM Kalkınma Programı'nın Azerbaycan'da "Turizmin Kalkınma Projesi" kapsamında düzenlenen "Yabancı yurttaşların Azerbaycan'a dair fikirlerinin öğrenilmesi" hakkında anket sonuçlarında Azerbaycan’ı ziyaret eden her 10’ dan 7’sinin buraya iş amaçlı geldiği belirtilmiştir (Mustafazade, 2015: 115). Bakü Azerbaycan’ın en gelişmiş ve en büyük sanayi şehri olmasından dolayı iş turizminin de merkezi sayılabilmektedir. Bakü Azerbaycan’da toplantı düzenleme amaçlı en fazla tercih edilen şehirdir. Bakü’de düzenlenen kongre ve toplantıların %90’ toplantı salonlarına sahip olan otellerde düzenlenmektedir. Bakü’de en büyük konferans salonları 3000 kişilik kapasiteye sahip “Haydar Aliyev Adına Saray” 2700 kişilik kapasiteye sahip ‘‘ Baku Crystal Hall’’, 2000 kişilik kapasitesi olan “Haydar Aliyev Adına Spor ve Sergi Merkezi”, 1500 kişilik kapasitesi olan “Gülistan Sarayı’dır (Khalilov, 2009: 123).

Mutfak Kültürü

Azerbaycan’ın mutfak kültürü, geçmişi yüzyıllara dayanan İpek Yolu üzerindeki ticaret sayesinde komşu ülkelerden etkilenmiştir. Azerbaycan mutfağının ana mönüsü etli yemekler ve hamur işlerinden oluşmaktadır. Azerbaycan sofralarında genelde gül şerbeti ve reçel bulunur. Genelde tüketilen ekmeğe çeşitleri ise tandır, lavaş, yufka ekmeği, külçe ve kömbedir (Aydoğdu ve Mızrak, 2017, 22).

Doğal Çevre Özellikleri

Bakü ve tamamen Abşeron kıyılarında yıllık ortalama güneşlenme süresi birçok ülkeden daha uzundur ve bu nedenle yazları uzun ve güneşli geçmektedir. Buralarda deniz suyunun sıcaklığı 5-6 ay süreyle 20 derecenin üzerindedir. Bakü ve Abşeron yöresinin benzeri olmayan plajları, yeraltı su kaynakları ile zengin ormanları turistlerin ilgisini çekmektedir (Hüseynov ve Efendiyeva, 2007: 3-6). Bakü/Abşeron bölgesi, doğal kaynakları, ılık ve berrak denizi, ince kumlu plajları, dinlenmeye uygun iklimi, tedavi amacı ile kullanılan çamuru ve şifalı suları, ulaşım ve altyapı olanakları bakımından gelişmişliği düşünüldüğü zaman, Azerbaycan’da rekreasyonel dinlenme komplekslerinin yaratılabileceği en önemli bölgelerden biridir. (Növresli, 2010: 207).

Eğlence ve Alışveriş Olanakları

Hazar Denizinin en büyük limanı, aynı zamanda tarihi İpek Yolunun bir parçası olan Bakü limanıdır. Bakü limanını diğer liman kentlerinden ayıran, kentin gece gündüz yaşamına etkin olarak katılan ve inşasına 1909’da başlanan Deniz Kenarı Milli Parktır (Ataoglu, 2017: 38). Azatlık meydanından Bayrak meydanına kadar uzanan Milli park günümüzde kentin en gözde rekreasyon alanlarından biri sayılmaktadır. Park aile gezileri, sevgililerin buluşması ve yaşlıların dinlenmesi açısından en çok tercih edilen mekân olarak değerlendirilmektedir (İbrahimov, bt. 43).

Bakü'deki en ünlü alışveriş caddelerinden biri Nizami caddesidir. Nizami caddesi ünlü markalara sahip mağazaları, hediyelik eşya dükkânları ve kitapçılar da dâhil olmak üzere zengin dükkân çeşitlerine, sahip kalabalık bir yaya caddesidir. Bu cadde sadece alışveriş olanakları ile değil pahalı ve şık restoranları, sokak dokusu, havuzları, fiskiyeleri ve heykelleri ile de dikkat çekmektedir. Birçok Avrupa ülkelerinin büyükelçiliklerinin ikamet ettikleri Nizami caddesinde Barok, Rönesans ve Neo-Gotik gibi farklı mimari üsluplarda binalar bulunmaktadır (Nizami Street Area Shopping, 2018).

ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Bu araştırmada Bakü'yü ziyaret eden Arap turistlerin destinasyon imajı algıları ve söz konusu algıların bazı demografik değişkenlere göre farklılıkları incelenmiştir. Araştırmanın evrenini 2018 yılı, Ocak, Şubat ve mart ayında Bakü'yü ziyaret eden Arap turistler oluşturmaktadır. Araştırmada evrenin tamamına ulaşmanın zorluğundan dolayı örnekleme gidilmiş ve kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmaya 200 Arap turist katılım sağlamıştır. Veriler, nicel araştırma yöntemlerinden anket aracılığı ile toplanmıştır.

Araştırmada Byon ve Zhang, (2010) tarafından geliştirilen, Öztürk ve Şahbaz (2017), tarafından Türkçeye çevrilen ve destinasyon imaj algısını ölçmeye yönelik yapılan çalışmadan yararlanılmıştır. Verilerin toplanmasında kullanılan anket formunda 25 soru bulunmaktadır ve soruların 7 tanesi demografik özelliklerinin belirlenmesi amacıyla sorulmuştur. Araştırmada elde edilen veriler SPSS 22,0 programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Analiz için temel belirleyici istatistiklerden (ortalama ve standart sapma) ve istatistiksel analiz yöntemlerinden (t-testleri, ANOVA) faydalanılmıştır.

Araştırmanın Hipotezi

H1: Bakü'nün destinasyon imajı algısı Arap turistlerin demografik verilerine göre anlamlı farklılık gösterir.

BULGULAR

Tablo 2. Araştırmada Kullanılan Ankete İlişkin Güvenirlilik Analizi,

Ölçek	Boyutlar	Cronbach's Alpha
	Altyapı	
Destinasyon İmajı Algısı	Paranın Karşılığı	0,896
	Eğlence	0,909
	Çekicilikler	0,978
		0,809

Tablo 2'ye göre destinasyon imaj algısı ölçeğinin geneline ilişkin Cronbach's Alpha kat sayısı 0,896 olarak hesaplanmıştır. Bu ölçeğin alt boyutlarına genel olarak bakıldığında ise Cronbach's Alpha kat sayıları 0,857 ile 0,978 arasında olduğu görülmektedir. Altunışık vd. (2012)'e göre söz konusu değerlerin 0,70 üzerinde olması ölçeğin güvenilirliğinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Arap Turistlerin Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Değişkenler	Gruplar	f	%	Değişkenler	Gruplar	f	%
Yaşanan Ülke	Irak	25	12,5	Eğitim Durumu	İlkokul	1	,5
	Birleşik Arap Emirlikleri	84	42,0		Lise	16	8,0
	Umman	6	3,0		Önlisans	39	19,5
	Suudi Arabistan	53	26,5		Lisans	139	69,5
	Diğer	32	16,0		Yüksek Lisans/Doktora	5	2,5
Medeni Durum	Evli	148	74,0	Meslek	Öğrenci	11	5,5
	Bekar	52	26,0		Emekli	1	,5
Cinsiyet	Kadın	40	20,0		Kamu	27	13,5
	Erkek	160	80,0		Özel	144	72,0
Yaş	18-25	11	5,5		Gelir Durumu	999 \$ 'dan az	17
	26-35	55	27,5	1000 - 2999 \$		82	41,0
	36-45	89	44,5	3000 - 4999 \$		83	41,5
	46-55	38	19,0	5000 - 6999 \$		17	8,5
	56-65	7	3,5	7000 - 9999 \$		1	,5
					Geliş Sıklığı	ilk defa	156
					2. defa	37	18,5
					3 veya daha fazla	7	3,5

Tablo 3’de örnekleme dâhil olan Arap turistlerin bazı bireysel özelliklerine göre dağılımları sunulmuştur. Tablo 3’e göre araştırmaya katılan 200 kişiden %20’si kadın, %80’i erkektir. Katılımcıların yaş gruplarına bakıldığında ise katılımcıların ağırlıklı olarak 36-45 yaş aralığında (%44,5) olduğu belirlenmiştir. Katılımcılar içerisinde yaş grubuna göre en küçük payı 56-65 (%3,5) yaş gurubu oluşturmuştur. Katılımcıların medeni durumlarına göre dağılımı ise evli katılımcıların geneli içerisinde (%74,0) oluştururken, bekar katılımcılar ise (%26,0) olarak ifade edilmiştir. Çalışmaya katılanların eğitim durumları ise yoğunluğun Lisans (%69,5) olduğu, ön lisans (%19,5) oluştururken, katılımcıların %2,5’i lisansüstü düzeyinde eğitim durumuna sahip olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların gelir düzeylerinin sınıflandırılmasına bakıldığında ise; 3000 - 4999 \$ aralığında %41,5 oranında ve 1000 - 2999 \$ aralığında %41,0 oranında bir yoğunluğun olduğu görülmüştür. Ayrıca katılımcıların % 8,5’nin 5000 - 6999 \$ aralığında ve sadece %0,5’inin 7000 - 9999 \$ aralığında gelir elde ettikleri saptanmıştır. Katılımcıların mesleklerine göre yüzde dağılımı göz önüne alındığına en yüksek oranı (%72,0) özel sektörde çalışan katılımcılar oluşturmaktadır. Katılımcıların (%13,5) ‘ni kamuda çalışanlar oluştururken, (%5,5)’nin öğrenci, (%8,5)’nin ise çalışmadığı görülmektedir. Ziyaretçilerin %78’i Bakü’yü ilk kez ziyaret etmektedir. Ülke dağılımlarına bakıldığında en fazla Birleşik Arap Emirlikleri ve ikinci sırada Suudi Arabistan’dan ziyaretçilerin geldiği görülmektedir.

Tablo 4. Bakü’yü Ziyaret Eden Arap Turistlerin Destinasyon İmaj Algılarına İlişkin Bulgular

Bakü’yü Ziyaret Eden Arap Turistlerin Altyapı Faktörüne Yönelik Algıları

İfadeler	$\bar{X}$	S.S.	Algı Düzeyi
Bakü iyi bir alt yapıya sahiptir.(Yollar, ulaşım, Kamu hizmetleri vb.)	4,28	,619	Yüksek
Bakü’de cazip konaklama imkânları vardır	4,34	,605	Oldukça Yüksek
Bakü iyi bir turistik bilgilendirme ağına sahiptir	3,83	,951	Yüksek
Bakü’deki rekreasyon alanları temiz ve bakımlıdır	4,29	,608	Oldukça Yüksek
Bakü güvenli bir şehirdir	4,25	,806	Yüksek

Bakü’yü Ziyaret Eden Arap Turistlerin Paranın Karşılığı Faktörüne Yönelik Algıları

İfadeler	$\bar{X}$	S.S.	Algı Düzeyi
Bakü’deki konaklama fiyatları caziptir	3,51	,801	Yüksek
Bakü rekreasyonistler açısından ekonomik bir destinasyondur.	3,53	,795	Yüksek
Bakü’de harcadığım paranın karşılığında bir değer elde ederim	3,96	,704	Yüksek

Tablo 4. (Devam)

Bakü'yü Ziyaret Eden Arap Turistlerin Eğlence Faktörüne Yönelik Algıları			
İfadeler	$\bar{X}$	S.S.	Algı Düzeyi
Bakü mutluluk verici bir destinasyondur	4,67	,540	Oldukça Yüksek
Bakü eğlenceli bir destinasyondur	4,67	,539	Oldukça Yüksek
Bakü heyecan verici bir destinasyondur	4,67	,529	Oldukça Yüksek
Bakü özgün bir destinasyondur	4,67	,529	Oldukça Yüksek
Bakü'yü Ziyaret Eden Arap Turistlerin Çekicilik Faktörüne Yönelik Algıları			
İfadeler	$\bar{X}$	S.S.	Algı Düzeyi
Bakü'deki alışveriş olanakları yeterlidir	4,57	,613	Oldukça Yüksek
Bakü doğal çekiciliklere sahiptir (Parklar, ormanlar ve/veya yürüyüş yolları)	4,27	,818	Oldukça Yüksek
Bakü'yü Ziyaret Eden Arap Turistlerin Çekicilik Faktörüne Yönelik Algıları			
İfadeler	$\bar{X}$	S.S.	Algı Düzeyi
Bakü'nün güzel bir manzarası vardır	4,68	,518	Oldukça Yüksek
Bakü'nün iklimi rekreasyonel etkinliklere elverişlidir	4,05	,900	Yüksek
Bakü'de rekreasyonistlere yönelik gerçekleştirilen sosyal etkinlikler yeterlidir	4,42	,637	Oldukça Yüksek

Algı düzeyi: $1,0 \leq X < 1,8$ (Oldukça Düşük) ; $1,8 \leq X < 2,6$ (Düşük); $2,6 \leq X < 3,4$ (Orta) ;

$3,4 \leq X < 4,2$ (Yüksek) ; $4,2 \leq X < 5,0$ (Oldukça Yüksek)

Tablo 4'ü genel olarak değerlendirdiğimiz zaman Bakü'yü ziyaret eden Arap turistlerin Bakü'ye yönelik imaj algılamalarının ortalama puanlarının “oldukça yüksek” ve “yüksek” olduğu görülmektedir. Değerlendirmeler içerisinde en yüksek olumlu imaj algısı; ($\bar{X}=4,68$) ile “çekicilik” alt faktörü “Bakü'nün güzel bir manzarası vardır” ifadesi ve ($\bar{X}=4,67$) ortalama puanı ile “Eğlence Faktörüne Yönelik Algılar” oluşturmakta iken “Ödedikleri paranın karşılığını alma” faktöründeki algı düzeyleri diğer faktörler arasında en düşük olumlu algıya sahiptir. Bakü'deki konaklama fiyatları çok da cazip bulunmamakla birlikte, Bakü mutluluk ve heyecan verici, eğlenceli ve özgün bir destinasyon olarak değerlendirilmektedir. Sonuç olarak Arap turistlerin Bakü'ye

yönelik imaj algılarının altyapı faktörleri, paranın karşılığını alma, eğlence olanakları ve çekicilik boyutlarına göre olumlu olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 5. Bakü'nün Destinasyon İmaj Algısının Cinsiyete Göre Farklılığının İncelenmesi

Boyutlar	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	s.s.	T	P
Genel İmaj	Erkek	160	14,465	1,443	1,464	,881.
	Kadın	40	14,830	1,402	1,438	
Altyapı	Erkek	160	4,155	,5753	2,117	,231
	Kadın	40	4,375	,5908	2,151	
Paranın Karşılığı	Erkek	160	2,188	,4245	,817	,942
	Kadın	40	2,250	,4242	,816	
Eğlence	Erkek	160	3,745	,4129	-,402	,437
	Kadın	40	3,715	,4246	-,409	
Çekicilikler	Erkek	160	4,376	,5523	1,342	,066.
	Kadın	40	4,490	,4595	1,202	

Tablo 5’de İmaj algısı ölçeği puanlarının cinsiyetlerine göre t-testi sonuçlarından anlaşıldığı üzere, Arap turistlerin imaj algısı ile cinsiyetleri arasında ($p=0,881>0,05$) anlamlı bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla t-testi sonuçları, “H1: Bakü’nün destinasyon imajı algısı Arap turistlerin demografik verilerine göre anlamlı farklılık gösterir.” hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 6. Arap Turistlerin Bakü’ye Yönelik Genel İmaj Algıları ve Yaşları Arasındaki Farklılığının İncelenmesi

	Yaş	N	$\bar{X}$	s.s	F	P
Genel İmaj Algısı	18-25	11	15,381	1,250	2,612	,037
	26-35	55	14,381	1,345		
	36-45	89	14,325	1,490		
	46-55	38	14,900	1,356		
	56-65	7	15,171	1,559		

Tablo 6’da belirtilen ilişkisiz örneklemeler için Tek Faktörlü Varyans Analizi (One-Way Anova) sonuçlarına göre, Arap turistlerin Bakü’ye yönelik genel imaj algıları ile yaş birimleri bakımından anlamlı bir farklılık bulunmuştur. ($F=2,61$, $p=0,03 < 0,05$). Diğer bir deyişle, Arap turistlerin Bakü’ye yönelik imaj algıları, yaşa bağlı olarak anlamlı bir şekilde değişmektedir. Bu durumda H1 hipotezi kabul edilmektedir. Arap turistlerin yaş değişkenine göre hangi alt gruplar arasında farklılaştığını belirlemek üzere yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonrası post-hoc Hochberg testi sonucunda, değişkenler karşılaştırıldığı zaman aralarında anlamlı bir farklılık olduğu, 18-25 yaş arası turistlerin diğer yaş gruplarına göre olumlu imaj algılarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. (Ort.=15,38).

Tablo 7. Bakü’nün Destinasyon İmaj Algısının Arap Turistlerin Yaşadıkları Ülkeye Göre Farklılığının İncelenmesi

	Ülkeler	N	$\bar{x}$	s.s	F	P
Genel imaj	Irak	25	14,520	1,250		
	Birleşik Arap Emirlikleri	84	14,614	1,428		
	Umman	6	13,800	1,442	,826	,510
	Suudi Arabistan	53	14,667	1,716		
	Diğer	32	14,275	1,061		

Tablo 7 ‘de belirtilen ilişkisiz örneklemeler için Tek Faktörlü Varyans Analizi (One-Way Anova) sonuçlarına göre, Arap turistlerin yaşadıkları ülke ile Bakü destinasyonuna yönelik imaj algıları arasında ($F=0,826$, $P=0,510 > 0,05$) anlamlı bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu tespit neticesinde “H1: Bakü’nün destinasyon imajı algısı Arap turistlerin demografik verilerine göre anlamlı farklılık gösterir. H0 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 8. Bakü'nün Destinasyon İmaj Algısının Medeni Duruma Göre Farklılığının İncelenmesi

Boyutlar	Medeni Durum	N	$\bar{X}$	s.s.	t	P
Genel İmaj	Evli	148	14,454	1,448	-1,395	,165
	Bekar	52	14,776	1,399	-1,418	
Altyapı	Evli	148	4,178	,575	-,842	,401
	Bekar	52	4,257	,608	-,820	
Paranın Karşılığı	Evli	148	2,209	,424	475,	635
	Bekar	52	2,176	,427	473	
Eğlence	Evli	148	3,708	,439	-1,788-	,040
	Bekar	52	3,826	,319	-2,078	
Çekicilikler	Evli	148	4,358	,534	-1,831	,069
	Bekar	52	4,515	,528,	-1,840	

Tablo 8'de İmaj algısı ölçeği puanlarının medeni duruma göre t-testi sonuçlarından anlaşıldığı üzere, Arap turistlerin imaj algısı ile medeni durum arasında ($p=0,165>0,05$) anlamlı bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla H_0 : hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 9. Arap Turistlerin Bakü'ye Yönelik Genel İmaj Algıları ile Eğitim Durumları Arasındaki Farklılığın İncelenmesi

	Eğitim Durumu	N	$\bar{X}$	s.s	F	P
Genel İmaj Algısı	İlkokul	1	17,000	1,543		,
	Lise	16	15,062	1,325	1,685	,155
	Ön lisans	39	14,420	1,450		
	Lisans	139	14,519	1,174		
	Yüksek Lisans		13,800	1,439		
	Doktora	5				

Tablo 9’ da belirtilen ilişkisiz örneklemeler için Tek Faktörlü Varyans Analizi (One-Way Anova) sonuçlara göre, Arap turistlerin Bakü’ye yönelik imaj algısı eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($F=1,68$, $P=0,15>0.05$). Dolayısıyla “H1: Bakü’nün destinasyon imajı algısı Arap turistlerin demografik verilerine göre anlamlı farklılık gösterir” hipotezinin reddedildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 10. Arap Turistlerin Bakü’ye Yönelik Genel İmaj Algıları ile Mesleki Durumları Arasındaki Farklılığın İncelenmesi

	Mesleki Durum	N	$\bar{X}$	s.s	F	P
Genel İmaj Algısı	Öğrenci	11	15,381	1,250	2,798	,027
	Kamu	27	13,925	1,450		
	Özel	144	14,566	1,518		
	İşsiz	17	14,600	1,439		

Tablo 10 incelendiğinde Arap turistlerin Bakü’ye yönelik imaj algıları ile mesleki durumları bakımından anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. ($F=2,798$, $p=0,02 <0.05$). Bu durumda H1: hipotezi kabul edilmiştir. Genel imaj algı ortalaması özel sektörde çalışan turistlerde (14,566), İşsiz turistlerde (14,6000) olarak belirlenmiş, en düşük ortalamaya (13,925) kamuda çalışan turistler sahip iken, en yüksek ortalamaya öğrencilerin sahip olduğu belirlenmiştir (15,3818).

Tablo 11. Arap Turistlerin Bakü’ye Yönelik Genel İmaj Algıları ile Gelir Durumları Arasındaki Farklılığın İncelenmesi

	Gelir durumu	N	$\bar{X}$	s.s	F	P
Genel İmaj Algısı	999 \$ 'dan az	17	14,905	1,650	2,532	,042
	1000 - 2999\$	82	14,343	1,288		
	3000 - 4999\$	83	14,469	1,408		
	5000 - 6999\$	17	15,317	1,786		

Tablo 11’de görüldüğü gibi; aylık gelir değişkenine göre Arap turistlerin imaj algıları arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. . ($F=2,532$, $p=0,04 <0.05$). Dolayısıyla H1: hipotezi kabul edilmiştir. Arap turistlerin Bakü’ye yönelik destinasyon imajı algılarının, aylık ortalama gelir durumuna göre hangi alt gruplar arasında farklılaştığını belirlemek üzere yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonrası post-hoc Hochberg testi sonucunda; Değişkenler karşılaştırıldığı zaman aralarında anlamlı bir farklılık bulunmasa bile,

ortalamalar karşılaştırıldığı zaman en yüksek gelire sahip turistlerin imaj algılarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. (Ort.=15,31)

Tablo 12. Arap Turistlerin Bakü'ye Yönelik Genel İmaj Algıları ile Geliş Sıklığı Arasındaki Farklılığın İncelenmesi

	Geliş Sıklığı	N	$\bar{X}$	s.s	F	P
Genel İmaj Algısı	İlk defa	156	14,397	1,457		
	2. defa	37	14,897	1,270	4,629	,011
	3 veya daha fazla	7	15,771	1,048		

Tablo 12'de belirtilen ilişkisiz örneklem için Tek Faktörlü Varyans Analizi (One-Way Anova) sonuçlara göre, Arap turistlerin Bakü'ye yönelik destinasyon imaj algıları ile destinasyona geliş sıklığı arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. ($F=4,629$ $p=0,01<0,05$). Bu durumda H_1 : hipotezinin kabul edilmiştir. Arap turistlerin Bakü'ye yönelik destinasyon imajı algılarının, destinasyona geliş sıklığına göre hangi alt gruplar arasında farklılaştığını belirlemek üzere yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonrası post-hoc Hochberg testi sonucunda ilk kez ve ikinci kez gelen turistler arasında anlamlı bir farklılık bulunmasa da 3 veya daha fazla Bakü'yü ziyaret eden turistlerin diğer turistlere göre destinasyon imaj algısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. (Ort.=15,77).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bir destinasyonu ziyaret eden turistlerin söz konusu destinasyon ile ilgili zihinlerinde oluşan olumlu imajı vurgulamak ve bu imaj üzerinde yoğunlaşmak destinasyon imajını geliştirmede önem arz etmektedir. Bu çalışmada Bakü'yü çeşitli amaçlarla ziyaret eden Arap turist profilinin destinasyon imaj algılarının belirlenmesi ve destinasyon imajı algılarının bazı demografik değişkenlere göre farklılıklarının ölçülmesi amaçlanmıştır.

Yapılan veri toplama ve analiz çalışmalarından sonra elde edilen bulgulara göre araştırmaya katılan Arap turistlerin Bakü şehri ile ilgili genel imaj algılarının oldukça yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. İmaj algısı ölçeğinin alt boyutlarından olan çekicilik faktörünün içerisinde yer alan 'Bakü'nün güzel bir manzarası vardır' maddesi en yüksek ortalamaya sahipken, paranın karşılığı faktörü içerisinde yer alan 'Bakü'deki konaklama fiyatları caziptir maddesi en düşük ortalama puanına sahiptir.

Genel olarak değerlendirdiğimiz zaman Bakü'yü ziyaret eden Arap turistlerin Bakü'ye yönelik imaj algılarının ortalama puanlarının "oldukça yüksek" ve "yüksek" olduğu görülmektedir. Değerlendirmeler içerisinde en yüksek olumlu imaj algısı; 4,67 ortalama puanı ile "Eğlence Faktörüne Yönelik Algılar" oluşturmakta iken "Ödedikleri paranın karşılığını alma" faktöründeki algı düzeyleri diğer faktörler arasında en düşük olumlu algıya sahiptir. Bakü'deki konaklama fiyatları çok da cazip bulunmamakla birlikte, Bakü mutluluk ve heyecan verici, eğlenceli ve özgün bir destinasyon olarak değerlendirilmektedir. Sonuç olarak Arap turistlerin Bakü'ye yönelik imaj algılarının altyapı faktörleri, paranın karşılığını alma, eğlence olanakları ve çekicilik boyutlarına göre olumlu olduğunu söylemek mümkündür.

Araştırmadan elde edilen bir diğer sonuca göre; cinsiyet, yaşadıkları ülke, medeni durum, eğitim durumu gibi çeşitli demografik verilere göre Arap turistlerin Bakü destinasyonuna yönelik imaj algıları arasında anlamlı bir farklılık bulunmasa bile yaş, mesleki durum, aylık ortalama gelir ve geliş sıklığı değişkenlerine göre Arap turistlerin genel imaj algısı farklılık göstermektedir. Sonuç olarak 18-25 yaş aralığına sahip, öğrenci ve özel sektörde çalışan, yüksek gelir düzeyine sahip ve Bakü şehrini 3 ve daha fazla ziyaret eden Arapların Bakü şehrine yönelik imaj algılarının oldukça yüksek olduğu belirlenmiştir.

Bu çalışmada birtakım sınırlılıklar bulunmaktadır. Öncelikle çalışmanın sezon dışında gerçekleştirilmesi turistlerin çekimser davranışları ve anketleri doldurmakta isteksiz davranışları nedeni ile örneklem sayısı 200 kişi ile sınırlı kalmıştır. Ayrıca, destinasyon imajı ve imajın boyutlarının ölçümü Öztürk ve Şahbaz, (2017)'in ölçeklerinde yer alan boyutlarla sınırlıdır. Bu nedenle konu hem örneklem hem de imaj boyutları açısından geliştirilebilir. Daha sonraki çalışmalarda turistlerin Bakü'yü yoğun olarak ziyaret ettikleri yaz sezonunda çalışma tekrarlanabilir, konu ile ilgili daha derinlemesine bir sonuç elde edilebilir.

KAYNAKÇA

Adan, Ö. (2014). Turistik Destinasyon İmajının Pazar Bölümleri Algılamaları Arasındaki Farklılıklara Yönelik Bir Araştırma, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 13, Sayı 51, 293.

Akyurt, A. ve Atay, L. (2009). Destinasyonda İmaj Oluşturma Süreci, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1. 12.

Altunışık. R. vd. (2012). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı. Sakarya Kitapevi, Sakarya

Ataoglu, N. C. (2017). Bakü Kent Kimliği, İkon Yapılar ve Küreselleşme, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* Cilt 14, Sayı 55. 38.

Aydoğdu, A. ve Mızrak, M. (2017). Azerbaycan ve Türkiye Mutfak Kültürünün Tarihi Birlikteliği ve Mevcut Durumunun Belirlenmesi, *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2. N 1. 22.

Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2018), <http://mct.gov.az/az/turizm-statistikasi>- erişim tarihi, 02. 02. 2018.

Azerbaycan Xalça Muzeyi, (2017). -<http://azcarpetmuseum.az/front/ru/article/134#prettyPhoto>- erişim tarihi 20.10.2017.

Bardakoğlu, Ö. (2011). Turistik Ürün Bakımından Destinasyon Planlaması ve Pazarlaması Kapsamında İzmir Turizminin Değerlendirilmesi ve Geliştirilmesine Yönelik Bir Model Çalışması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Deniz, B. (2007). Azerbaycan ve Anadolu – Türk Hahlarının Benzer Özellikleri, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18, 18.

Gogishvili, D. (2018). Baku Formula 1 City Circuit: Exploring the Temporary Spaces of Exception. *Journal Elsevier*. Volume 74. 172.

Hasanova, R. (2013). Azerbaycan'ın İlk Uzman Restoratörü Ferhat Hacıyev (Sanat Faaliyeti ve Ülke Restorasyonu Tarihindeki Yeri). *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*. Cilt 3, Sayı 1, 98.

Hüseynov, İ. ve Efendiyeva, N. (2007) Turizmin Esasları. Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncesenet Üniversitesi. Derslik. Bakı. s.3-6.

İbrahimov, K. (bt). Hazar'ın Bakü Sahili, *İRS dergisi*, 43.

İçəri Şəhər haqqında <http://www.icherisheher.gov.az/static,39/lang,az> - erişim tarihi-09.02.2018.

İçərişəher Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdaresi, (2018). <http://www.icherisheher.gov.az/news,596/lang,az/>-erişim- tarihi 03.03.2018.

İlyasov, İ. (2015). Marka Olarak Bakü'nün Destinasyon İmajı ve Destinasyon İmajının Destinasyon Seçimine Etkisi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bilim Dalı, İstanbul. 2015. 51.

Image. *Journal of Business Research*, Volume 28. Issue 3. 193.

Kani, Y, Aziz. A. Y. Sambasivan. M, and Bojei.J. (2017). Antecedents and outcomes of destination image of Malaysia, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, Volume 32, 89.

Khalilov, T. (2009). Turistik Ürün Çeşitlendirilme Stratejisi Kapsamında Kongre ve Toplantı Turizminin Azerbaycan'da Gelişme Potansiyeli, Bakü Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir. 106-123.

Lai, K. (2018). Influence of event image on destination image: The case of the 2008 Beijing Olympic Games, *Journal of Destination Marketing & Management*, Volume 7, 153.

Martin, I. M., and Eroglu, S. (1993). Measuring a multi-dimensional construct: Country.

metbuat.az, (2016). <https://metbuat.az/news/498246/ereb-olkelerinden-azerbaycana-gelen-turistlerin-sayi-aciqlan.html> -erişim tarihi- 09.02.2018.

Minyatür Kitab Muzeyi- <http://www.icherisheher.gov.az/news,595/lang,az/>-erişim tarihi 09,02,2018.

Mustafazade, N. (2015). Kongre Turizmi ve Önemi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Bakü, 115.

Nizami Street Area Shopping, Baku, (2018) <https://www.gpsmycity.com/discovery/nizami-street-area-shopping-487.html>- erişim tarihi 07, 02, 2018.

Növresli, T. (2010). Azerbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir. 207-214.

Özdemir, Ş. ve Karaca, Y. (2009). Kent Markası ve Marka İmajının Ölçümü: Afyonkarahisar Kenti İmajı Üzerine Bir Araştırma, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, 118.

Prayag, G. and Ryan, C. (2012). Antecedents of tourists' loyalty to Mauritius: The role and influence of destination image, place attachment, involvement, and satisfaction. *Journal of Travel Research*, Volume 51, Issue 3.

San Martin, H. Rodríguez del Bosque. I. (2008), Exploring the cognitive–affective nature of destination image and the role of psychological factors in its formation, *Tourism Management*, Volume 29, Issue 2, 264.

Sevim, B. Seçilmiş, C. ve Görkem, O. (2013). Algılanan Destinasyon İmajının Tavsiye Davranışı Üzerine Etkisi: Safranbolu’da Bir Araştırma, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 9. Sayı 20. 125.

Souiden, N. Ladhari, R and Chiadmi, N. E. (2017). Destination personality and destination image. *Journal of Hospitality and Tourism Management*. 32, 67.

Şengel, Ü., İbiş, S., Zengin, B. ve Batman, O. (2014), Turistik Destinasyon Seçiminin Demografik Özelliklere Göre Belirlenmesi: Yerli Turistler Üzerine Bir Araştırma, 15. Ulusal Turizm Kongresi, Sayfa 821-833.

Turizm Statistikaşı, (2018), <http://mct.gov.az/az/turizm-statistikaşı-erişim-tarihi-07.02.2018>.

Valiyev, A. (2013). Baku, *Journal Elsevier*, Volume 31, 8.

Yetiş, A. Ş. ve Kaygısız, Ç. N. (2015). Kırsal Turizmde Destinasyon İmajının Ziyaretçilerin Gelecekteki Davranış Eğilimleri Üzerindeki etkisi. Cilt, Sayı 1, 31.

AZƏRBAYCANDA TURİZM İŞİNİN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Elza BAYRAMOVA*

ÖZƏT

Azərbaycan turizm baxımından çox perspektivli, eyni zamanda iqlimi, təbiəti, yaşıl əraziləri, infrastrukturu ilə potensiallaşmış cəlbedici turizm məkanıdır. Çoxistiqamətli inkişaf potensialına malik ölkə kimi turizm mərkəzinə çevrilmə imkanına malikdir. Belə ki, Azərbaycanda mövcud potensialı və tələbləri nəzərə alaraq sağlamlıq, qış, mədəni, işgüzar, ekoturizm, kənd turizmi və s. növlərinin inkişafını təmin etmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Turizm sektorunun inkişafına nail olmaq üçün ölkə üzrə əlverişli mühitin qurulması, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması, yerli və xarici turistlər üçün mövsümlilik amilinin aradan qaldırılması, viza, sərhəd-keçid proseslərinin sadələşdirilməsi və sürətləndirilməsi, hava əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi kimi fəaliyyətlər daxildir.

Turistləri Azərbaycana cəlb etmək üçün yüksək səviyyəli və keyfiyyətli xidmət göstərməlidir. Buna görə, ilk olaraq komanda şəklində funksional tərtibli vəzifələr, işçi qrupları, yerli və xarici ekspertlər, ixtisaslaşmış gənclərdən tərtib olunmuş və xüsusi cəmiyyətlər, dövlətlər, özəl sektor tərəfindən dəstəklənmiş xidmətlər göstərməlidir.

Hər bir turist səyahət edərkən xərcini və bunun müqabilində əldə edəcəyi turizm təcrübəsini müqayisə edir. Buna görə də ölkəyə gələn turistlər üçün viza sənədləşdirilməsinin rahat, sadə və online təşkili təmin edilmişdir. Nəticə etibarilə ASAN vizanın təşkili, hava limanlarında özünəxidmət və vizanın alınması, nəinki təyyarə, həmçinin qatar, gəmi, avtobus ilə də turistlərin səyahətlərinin sadələşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətlər həyata keçirilir.

Əsas hədəfimiz turizm və qonaqpərvərlik sahəsində ixtisaslaşma və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına istiqamətlənmiş işlər görməkdir. Hal-hazırda turizm sənayesinin inkişafı üçün turizm sahələrində təcrübə mübadiləsi, seminarlar və təlimlərin təşkil edilməsi yolu ilə ixtisaslı təhsil müəssisələrinin sənaye müəssisələri ilə əməkdaşlığı vacib məsələlərdəndir.

Açar sözlər: Turizm, Xidmət, Turist, İnkişaf, Əməkdaşlıq

DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF TOURISM ORGANIZATION IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

Azerbaijan is very perspective in terms of tourism, but also a great tourist destination with potential for climate, nature, green areas and infrastructure. As a country with multidisciplinary development potential, it has the potential to become a tourism center. Taking into account the current potential and requirements in Azerbaijan the aim is to ensure the development of health, winter, cultural, business, ecotourism, rural tourism, etc. types.

To achieve the development of the tourism sector, there are activities such as the creation of a favorable environment in the country, the creation of tourism and recreational zones, removing the seasonal factor for domestic and foreign tourists, simplifying visa facilitation, accelerating border-transit processes, and improving air communication.

To attract tourists to Azerbaijan, we need to provide high quality services. For this reason, firstly, services should be provided in the form of teams, functionalized tasks, working groups, local and foreign experts, specialized youth and supported by private communities, states, and the private sector.

Each tourist compares the cost and the tourism experience that he / she will receive while traveling. Therefore, visa requirements for tourists coming to the country are provided in a convenient, simple and online manner. As a result, the organizing of ASAN visa, airport self-service and visa issuance are carried out not only for aircraft, but also for simplification of tourists' travel by train, boat and bus. Our main goal is to work towards increasing the level of specialization and professionalism in tourism and hospitality. At present, the cooperation of specialized educational institutions with industrial enterprises is one of the important issues for the development of tourism industry through exchange of experience, seminars and training.

Keywords: Tourism, Service, Tourists, Development, Cooperation

---

* Doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, elza.bayramova@atmu.edu.az

GİRİŞ

Azərbaycanın Avropa və Asiya qovşağında yerləşməsi və ölkəmizin güclü turizm potensialına malik olması turizm baxımından perspektiv vəd edir. Eyni zamanda o, iqlimi, təbiəti, yaşıl əraziləri, infrastrukturunu ilə cəlbedici turizm məkanıdır. Bütün bunlar Azərbaycana çoxistiqamətli inkişaf potensialına malik ölkə kimi turizm mərkəzinə çevrilmə imkanı verir. Belə ki, Azərbaycan dövləti mövcud potensialı və tələbləri nəzərə alaraq sağlamlıq, qış, mədəni, işgüzar, ekoturizm, kənd turizmi və s. növlərinin inkişafını təmin etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. Turizm potensialı hər bir nəfərə düşən şəraitin maddi məsrəflərin, insan resurslarının sosial xarakterləri ilə öyrənilir (Əlirzayev Ə., 2011: 8). Bu işə eyni zamanda turizm sənayesi üçün peşəkar kadrların hazırlanmasını labüd edir.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın turizm profilli ölkəyə çevirməsi və dünya arenasında öz sözünü deməsi üçün böyük potensialı var. Zəngin təbii sərvətləri, qədim tarixi və memarlıq abidələri, özünəməxsus mentaliteti, əlverişli ictimai coğrafi mövqeyi, Xəzərin sahil zonalarının turizmin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi belə bir sual yarada bilər - Bu qədər təbii sərvətləri olan ölkəni inkişaf etmiş turist ölkəsinə çevirmək üçün nə çatmır? Fikirimizcə, turizm fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycanın bu sahədə düzgün siyasəti, strategiyası olmalıdır. Bu baxımdan mövzunun elmi cəhətdən araşdırılması mühüm əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir.

Hər bir ölkədə turizm mühiti kompleks xidmətlərin vahidliyi ilə ölçülür. Belə ki, o ölkədə nəqliyyat əlverişliliyi, qonaqpərvərlik, ümumi ictimai xidmət, istirahət və mədəni servis yüksək səviyyədədirsə, həmin ölkələrə turistlərin axını adekvat olacaqdır. Təbii ki, turizmin inkişafı dünya iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı olaraq tarixi qanunauyğunluqlara malikdir. Turizm tələbat növü olaraq xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlıdır. Məlumdur ki, turizmin inkişafı hər bir ölkənin milli-mənəvi dəyərlərindən də asılıdır.

Məqalənin yazılmasında məqsəd turizm işinin təşkilinin nəzəri əsaslarının, infrastrukturunun araşdırılması, təhlili və inkişaf etdirilməsi, bu sahədə mövcud imkanlar, problemlər və fəaliyyətlərin təhlili və təkliflərin verilməsi olmuşdur.

Turizm işinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti odur ki, turizm sənayesinin inkişafı gəlirlərin artırılmasına və dolayısı ilə digər sektorların da canlanmasına köməklik etmiş olar. Bu da öz növbəsində ölkədə əhalinin sosial rifahının yüksəlməsinə və məşğulluq problemlərinin həllinə dəstək olar.

Azərbaycanda Turizm İşinin Təşkilinin Nəzəri Əsasları

Turizm sektorunun inkişafına nail olmaq üçün ölkə üzrə əlverişli mühitin qurulması, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması, yerli və xarici turistlər üçün mövsümlilik amilinin aradan qaldırılması, viza, sərhəd-keçid proseslərinin sadələşdirilməsi və sürətləndirilməsi, hava əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi kimi fəaliyyətlər həyata keçirilməlidir.

Turizm sektorunda bu fəaliyyətlərin təşkil edilməsi üçün hər bir ölkədə onun hüquqi və nəzəri bazasının olması vacib kriteriya hesab olunur və hər bir ölkə turizm qanunvericiliyini hazırlayarkən beynəlxalq standartlara uyğun olması məqsədilə BMT və Ümumdünya Turizm Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumların sənədləri ilə tanış olmalıdır. Beynəlxalq standartlara görə turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsinin predmetini ölkələrdə şirkət ilə turistlər arasında münasibətlərin formalaşdırılması, ayrı-ayrı təşkilatlar təşkil edir.

Məlumdur ki, son illərdə Azərbaycanda turizm sənayesi sürətli inkişaf dövrünə qədəm qoysa da, turizm siyasətinin hüquqi və nəzəri bazasını 1999-cu ildə qəbul olunan “Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu, 2002-ci ilin avqustunda təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” təşkil edir. Dövlət proqramında turizmin inkişafına dair bir sıra dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqramda turizmin əhəmiyyəti qiymətləndirilmiş, onun inkişafının konkret yolları göstərilmişdir. Ümumi olaraq qeyd etsək dövlət

proqramları aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur: 1. Turizmin hərtərəfli inkişaf etməsi üçün kiçik və orta sahibkarlığa geniş səlahiyyətlər vermək; 2. Turistlərə xidmət obyektlərini yenidən qurmaq və onu dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq; 3. Respublikanın beynəlxalq və daxili turizm bazarında rəqabət aparmaq qabiliyyətini artırmaq; 4. Turizmin inkişaf etdirilməsi üçün daha mütərəqqi və səmərəli metodlardan istifadə etmək və digər vəzifələr olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, bu vəzifələrdən bəziləri həmin illərdə tam icra edilməmişdir. Lakin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiqlənən “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin qəbul edilməsi mövcud boşluqların aradan qaldırılmasına istiqamətlənmişdir. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair “Strateji Yol Xəritəsi”də 2020-ci ilədək olan dövrdə Bakının turizm potensialından tam istifadə, milli səviyyədə daha yaxşı idarəetmənin təşkili, turizm zonalarının yaradılması, mövsümliliyin aradan qaldırılması üçün regional səviyyədə turizm infrastrukturunun inkişafı, viza prosedurlarının sadələşdirilməsi, regionlarda turizmin inkişaf etdirilməsi, turizm sahəsində təhsil proqramlarına investisiya qoyuluşunu həyata keçirməklə milli turizmin keyfiyyət sisteminin yaradılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılır.

Turizm İşinin Təşkili Üzrə Fəaliyyətlər, Mövcud Problemlər və Həlli Yolları

Strateji Yol Xəritəsi nəzərdə tutulmuş müddətlər ərzində turizm sektorunun inkişafının dəstəklənməsi, beynəlxalq və yerli bazarlarda yüksək keyfiyyətli və rəqabətə davamlı turizm xidmətlərinin təmin edilməsi, milli dəyərlərə uyğun turizm təcrübəsinin formalaşdırılması, müasir ideya və innovasiyalara əsaslanan yeni investisiya layihələrinin cəlb edilməsi və turizmin inkişafı ilə əlaqədar aidiyyəti orqanların qarşılıqlı koordinasiyası kimi tədbirləri özündə ehtiva edir.

Ölkədə turizm sektorunun inkişaf dinamikasını izləmək üçün statistik məlumatlara nəzər yetirək. Azərbaycan Respublikasının Statistika komitəsinin məlumatlarına görə 2006-cı il respublika ərazisində Azərbaycan vətəndaşları 42412 nəfər, digər ölkə vətəndaşları isə 3193 olmaqla cəmi 45605 nəfər turist yerləşdirildiyi halda 2016-cı ildə ildə Azərbaycan vətəndaşları 45050 nəfər, digər ölkə vətəndaşları isə 8949, cəmi 53999 nəfər turist qəbul edilmişdir. Rəsmi statistikaya görə 2006-2016-cı illər ərzində ən pik turist yerləşdirmə sayı 2012-ci ildə cəmi 101431 nəfər olmuşdur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2016). Bu da 2014-cü ildən etibarən dünya bazarında neftin qiymətinin sürətlə düşməsinin turizm sektoruna təsiri kimi qiymətləndirilə bilər.

Turistləri Azərbaycana cəlb etmək üçün yüksək səviyyədə, keyfiyyətli xidmət göstərilməlidir. Buna görə, ilk olaraq komanda şəklində funksional tərtibli vəzifələr, işçi qrupları, yerli və xarici ekspertlər, ixtisaslaşmış gənclərdən tərtib olunmuş xüsusi cəmiyyətlər, dövlətlər, özəl sektor tərəfindən dəstəklənmiş xidmətlər göstərilməlidir.

Hər bir turist səyahət edərkən xərcini və bunun müqabilində əldə edəcəyi turizm təcrübəsini müqayisə edir. Buna görə də ölkəyə gələn turistlər üçün viza sənədləşdirilməsinin rahat, sadə və online təşkili təmin edilmişdir. Nəticə etibarilə ASAN vizanın təşkili, hava limanlarında özünəxidmət və vizanın alınması, nəinki təyyarə, həmçinin qatar, gəmi, avtobus ilə də turistlərin səyahətlərinin sadələşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətlər həyata keçirilir.

Əsas hədəfimiz turizm və qonaqpərvərlik sahəsində ixtisaslaşma və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına istiqamətlənmiş işlər görməkdir. Hal-hazırda turizm sənayesinin inkişafı üçün turizm sahələrində təcrübə mübadiləsi, seminarlar və təlimlərin təşkil edilməsi yolu ilə ixtisaslı təhsil müəssisələrinin sənaye müəssisələri ilə əməkdaşlığı vacib məsələlərdəndir.

Dövlətin turizm siyasətinin icra etmək üçün isə 2001-ci ildə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin yaradılması, 2006-cı ildə isə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi təşkil olunmuşdur. Həmin ildə turizm sahəsində milli kadrların hazırlanması və elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün Azərbaycan Turizm İnstitutu (2014-cü ildən Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti) yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin əməkdaşlığı çərçivəsində regional mədəniyyət və turizm idarələrinin işçiləri üçün turizm sahəsində idarəetmə üzrə 2017-ci il iyun ayı ərzində “Ərazinin turizm potensialının monitorinqi və qiymətləndirilməsi, ərazidə turizm məhsulunun yaradılması yolları, ərazidə yaradılmış turizm məhsulunun marketinqi mövzularında elmi-praktiki trening” keçirilmişdir. Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi digər turizm informasiya mərkəzlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, onlara praktiki köməkliyin göstərilməsi, metodik təlimatların və tövsiyələrin hazırlanması məqsədilə fəaliyyətin koordinasiyası və turizm mərkəzlərinə metodik rəhbərliyin həyata keçirilməsi üçün metodiki mərkəz funksiyasını yerinə yetirməsi üçün təyin olunub.

Ölkə iqtisadiyyatına çox böyük həcmdə gəlir gətirən turizm sektoru istər milli mənfəətə, istərsə də ölkənin dünyada tanınmasına səbəb olsa da müəyyən menecment problemlərinin yaranmasına da səbəb olur. Bu problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ölkənin turizm təqdimatının qənaətbəxş olmaması:

Qeyd edək ki, ölkəmiz son illərdə müxtəlif istiqamətli, çoxlu sayda beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir. Bu kimi tədbirlərin keçirilməsi zamanı xarici turistləri kütləvi şəkildə ölkəyə cəlb etmək üçün ölkənin təqdimatını sistemli şəkildə təşkil etmək mühümdür. Bu fəaliyyətlər ölkəni tanıtmaq və ölkəyə gəlir gətirməklə yanaşı turistlərinə gözləntilərini doğrultmalıdır.

2. Turizm menecmentində ixtisaslı kadr yetərsizliyi:

Təşkilat və müəssisə səviyyəsində insan resurslarının planlaşdırılması: təşkilatın ümumi struktur daxilində ehtiyac duyulan personal sayının müəyyənədirilməsini, bilik və bacarığına uyğun vəzifə və səlahiyyətin verilməsini, dəyərləndirilməsini və lazım gəldikdə inkişaf etdirilməsini vacib hesab edir (Akoğlan M., 2016: 53). Turizm sənayesində aparılmış sorğulara əsasən xüsusilə regionlarda turizm ixtisaslı kadrların çatışmazlığı və mövcud kadrların müəyyən hissəsinin bazarın tələblərinə cavab verməməsi müşahidə olunmuşdur. Turizm sektoru üçün kadra tələbat 2009-cu ildən artmağa başlamış və 2014-cü ilin statistikasına görə birbaşa turizm sektorunda işləyən təxminən 42025 nəfərin cəmi 10%-i turizm təhsillidir (Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016). Turizm ixtisası gənclər tərəfindən sevilərsə də mövsümlük amili və turizm təhsil qurumlarının maddi-texniki bazasının çatışmamazlığı demotivə edən faktordur.

3. Yerli əhali arasında turizm təbliğat işinin düzgün təşkil edilməməsi:

Turizm potensialı olan regionlarda yerli əhali arasında turizm şüurunun formalaşmaması turistlərə olan münasibətdə çatışmazlığa (xüsusilə xarici turistlərə), turizm sahibkarlığına meylin az olmasına və eyni zamanda turistlərin ətraf mühitin korlanmasına rəy bildirilməməsinə səbəb olur. Dünya təcrübəsində turizm işinin təşkilində yerli idarəetmə orqanlarının müəyyən funksiya və fəaliyyətləri olduğu halda Azərbaycanda arzuolunan istiqamətdə işlər məhduddur.

4. Turistlərə bələdçilik edəcək vəsaitlərdəki çatışmazlıqlar:

Xarici təcrübədə turistlərin sərbəst şəkildə ölkədə hərəkətini təmin etmək üçün hava limanlarında, yerləşmə yerlərində şəhərin xarici dillərdə xəritələri, gəzməli-görməli və məşhur məkanları ilə bağlı informasiya daşıyan bukletləri və s. kimi vasitələr mövcuddur. Bu istiqamətdə işlər getməsinə baxmayaraq kifayət qədər çatışmazlıq və boşluqlar mövcuddur.

5. Turizm sektorunda qiymət və xidmət arasındakı disbalans:

Bütün təşkilatlar fəaliyyətlərinin nəticəsində qarşılıq əldə etməyi hədəfləyirlər. Özəl təşkilatların əsas hədəfi maliyyə gəlirləridir (Zengin B., Demirkol Ş. (Ed.), 2015: 30-31). Bu isə Azərbaycanda turizm işinin təşkilinə əsas maneələrdən biridir. Məhz buna görə də yerli əhali istirahət üçün ölkə daxilində olan resurslardan istifadə etməyib xarici ölkələri seçirlər. Bu da ölkənin turizm potensialından istifadənin doğru təşkil edilməməsinin

nəticəsidir. Bu prosesi daha təkmil təşkil etmək üçün kiçik və orta sahibkarlığın təbliğ edilməsi və onun üçün münbit şəraitin təmin edilməsi məqsəduyğundur. Aşağı büdcəli mehmanxana və hostellərin yaradılması zəruridir. Bunun üçün dövlətin müvafiq orqanları həm maliyyə, həm də texniki-təşkilati (xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə personala təlim, seminarların keçirilməsi ixtisasatırma kurslarında iştirak etməsi və s.) dəstək qismində çıxış edə bilər.

6. Regional sahədə turizm xidmətlərinin zəif elektronlaşması:

İnternet vasitəsilə reklam və turizm məhsulunun istehlakçıya çatdırılması beynəlxalq praktikada geniş yayılmışdır. Hazırda internet turizm məhsulunun ənənəvi satış kanalları ilə rəqabət aparmaqla Avropa və Amerikada bu məhsulun ən çox satıldığı əlaqə vasitəsinə çevrilmişdir. Dünyada aviaşirkətlər, turagentliklər, otellər, tematik parklar və digər turizm sənayesi ilə əlaqəsi olan təşkilatlar daha çox internetdən istifadə edirlər (Bilalov B., Güllaliev Ç. (Ed.), 2015:231). Azərbaycanın regionlarında fəaliyyət göstərən turizm təşkilatlarının elektron çıxış imkanlarının zəif olması və ya olmaması, beynəlxalq turizm informasiya şəbəkələrinə inteqrasiya olunmaması, səyahət edən turistin region haqqında bir çox informasiyaları əldə edə bilməməsi kimi problemləri qeyd etmək olar. Bu kimi problemləri həll etmək üçün regional turizm təşkilatlarının elektron səhifələrinin yaradılması və ya təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq turizm informasiya şəbəkələrinə inteqrasiyasının təmin edilməsi və s. kimi fəaliyyətləri qeyd etmək olar.

7. Dövlət-özəl-qeyri-kommersiya təşkilatlarının əməkdaşlığının zəifliyi:

Azərbaycanda turizm işinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində dövlət-özəl-qeyri-kommersiya təşkilatları arasında əməkdaşlıq zəifdir. Hazırda, ölkədə turizm işinin təşkili üzrə fəaliyyətlərin böyük bir qismi dövlətin üzünə düşür. Amma dövlət-özəl-qeyri-kommersiya təşkilatlarının əməkdaşlığının təmin edilməsi üçün bir sıra fəaliyyətlər, turizm siyasətinin planlaşdırılması və icra olunması, turizm sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsi və s. kimi sahələrdə əməkdaşlıq nümunələrinə rast gəlmək olur. Buna ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair strateji yol xəritəsinin hazırlanması və icrası prosesində üçtərəfli əməkdaşlığı əyani nümunə göstərə bilər.

8. Sığorta işinin təşkili:

Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında qanunu”nun 13-cü maddəsinə görə turistlər getdiyi ölkələr üçün turoperatorlar müəyyən sığorta zəmanəti versə də, ölkəyə gələn turistlərlə bağlı belə bir müddə nəzərə alınmayıb (Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999). Bu amil turizm sığorta işinin təşkilində neqativ halların yaranmasına səbəb ola bilər. Fikrimizcə, qanunvericilikdə sığorta işinin təşkili ilə bağlı xüsusi maddənin öz əksini tapması xarici turistlərin marağı çərçivəsində olmalıdır.

Azərbaycanda turizm işinin təşkilinin araşdırılması göstərir ki, bu sahədə müəyyən uğurlu nailiyyətlər əldə olunsada, bəzi çatışmazlıqlar var. Turizmin Strateji yol xəritəsində də nəzərdə tutulduğu kimi əsasən turizm potensialı olaraq Bakı şəhəri deyil, regionlarda da turizm infrastrukturunun formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac var. Bu fakt həm regionların sosial-iqtisadi inkişafı, həm də yalnız Bakının təbii və suni infrastrukturunun tükənməməsi üçün zəruri hesab edilə bilər. Yuxarıda sadalanan problemlərin həlli üçün birinci növbədə əsas vasitə işlək qanunvericilik sisteminin formalaşdırılmasıdır. Bu sistem ölkədə turizm işinin təşkilinin perspektivlərini, turizm potensialından düzgün istifadə, mövcud problemlərin həllinə dəstək olaraq eyni zamanda dövlət-özəl-qeyri-kommersiya sektorlarının birgə əlaqələrinin qurulmasını özündə əks etdirməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bütün bu qanun, proqram, layihələr turizmin infrastrukturunun formalaşdırılmasına xidmət etməsi üçün hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Bu fəaliyyətlər zəncirvari şəkildə ölkə iqtisadiyyatının başqa sahələrinin də inkişaf etməsinə zəmin yaradır. Dövlətin turizm işinin təşkil edilməsində həyata keçirdiyi tədbirlər bazar iqtisadiyyatı şəraitində turizmin öz-özünü maliyyələşdirməsini təmin edir.

Azərbaycanda turizm sektorunun infrastrukturunu inkişaf etdirdikcə, yerli xidmətlərə daha çox diqqət ediləcəkdir. Bəzi yerli biznes təşkilatları əsas biznes fəaliyyətindən əlavə, rekreasiya və əyləncə obyektləri kimi geniş turizm xidmətləri təklif edən turizm nəhəngləri kimi də formalaşacaqdır. Sektorda turizmin təşkili işinin güclənməsi regional turizmin inkişafına ciddi təsir etməklə bərabər, həm də Azərbaycanda xidmətlərin keyfiyyətinə və rəqabətqabiliyyətliliyinə fayda verəcəkdir. Eyni zamanda bu fəaliyyətlər Azərbaycanın turizm təşkilatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşmasına gətirib çıxardacaqdır.

Tədqiqat zamanı məlum oldu ki, Azərbaycanda turizm işinin təşkilində peşəkar işçi resursunun çatışmazlığının aradan qaldırılması istiqamətində müəyyən işlər görülsə də, hələ bir sıra problemlər mövcud olaraq qalır. Bu baxımdan turizm işinin təşkili üçün təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsində sənaye nümayəndələrinin iştirakının təmin edilməsi, turizm infrastrukturunun elektronlaşdırılması, regionlarda turizm infrastrukturunun formalaşdırılmasına investisiyaların artırılması və kiçik, orta sahibkarlığın regionlarda turizm sahəsinə cəlb olunması, qiymət və xidmət arasında disbalanslığın qorunması, əhalinin turizm şüurunun artırılması və s. kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunmalıdır.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda turizm işinin təşkilində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün qeyd olunan elementlərin hər biri turizm sektorunda mühüm rol oynayır və bu ölkənin gələcək sosial-iqtisadi inkişafını təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, (2016) https://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf (ET: 15.03.18)

Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə Turizmin İnkişafına dair Dövlət Proqramı, https://azertag.az/xeber/AZARBAYCAN_RESPUBLIKASINDA_2010_2014_CU_ILLARDA_TURIZMIN_INKISAFINA_DAIR_DOVLAT_PROQRAMI-473927(ET: 10.03.18)

Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq olunması haqqında, <http://www.e-qanun.az/framework/1615> (ET: 10.03.18)

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/tourism/> (ET: 06.04.18)

Akoğlan M. (2016). İnsan Kaynakları Yönetimi. Ankara: Detay yayıncılık

Bilalov B., Güllahiyev Ç. (Ed). (2015). Turizmin əsasları. Bakı: QHT nəşriyyatı

Əlirzayev Ə., Aslanova S. (2006). Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi inkişafı. Bakı: Adiloğlu nəşriyyat

Əlirzayev Ə. (2011). Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti

Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. (2007). Turizmin Əsasları. Bakı: Maks-Print nəşriyyatı

Köçərli Y. (2015). Turizmin əsasları. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/turizmin-yasaslary-15-myvuz.pdf> (ET: 23.03.18)

Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, [https://www.bakubookfair.com/images/pdf/14050639843\)%20Turizm%20haqq%C4%B1nda%20Az%C9%99rbaycan%20Respublikas%C4%B1n%C4%B1n%20qanunu.pdf](https://www.bakubookfair.com/images/pdf/14050639843)%20Turizm%20haqq%C4%B1nda%20Az%C9%99rbaycan%20Respublikas%C4%B1n%C4%B1n%20qanunu.pdf) (ET: 23.03.18)

Zengin B., Demirkol Ş. (Ed). (2015). Turizm işletmeleri. İstanbul: Melisa Matbaası

AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA TURİZMİN ROLU

Könül NURİYEVA*

ÖZƏT

Müasir dövrdə turizm sektorunun inkişaf etməsi global xarakter daşıyır. Turizm sosial iqtisadi münasibətləri tənzimləyir, ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələr yaradır və biznes əlaqələrini genişləndirir. Ötən əsrin sonlarında turizmdən 450 milyard dollar gəlir əldə edilmiş, orta illik artım isə 4,3 faizdən çox olmuşdur. Hesablamalara görə, turizm 2020-ci ilə qədər inkişafın zirvəsinə çatacaq və turist sayı 1,5 mlrd nəfərə qədər yüksələcəkdir. Xəzərin sahilləri, Muğan, Qarabağ, Mil düzənlikləri, dağlar, meşələr, çaylar, bulaqlar, göllər, yay istirahət zonaları və tarixi abidələr əsas turistik yerlər hesab olunur. Sahibkarlıq gücləndikcə turizm mərkəzlərinin inkişafı üçün imkanlar artır. Bugünkü gündə turizmin inkişafı Azərbaycan hökuməti üçün prioritetdir. Regionlarda yeni turistik obyektlər tikilir, mədəni və tarixi abidələr bərpa edilir. Turizm, ölkədə işsizlik probleminin həllinə kömək edə bilər və digər sənaye sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərir. İstirahət mərkəzləri və mehmanxanaların sayının artması xidmət keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, qiymətlərin azalmasına səbəb olacaqdır. Turizm iqtisadiyyatın bir hissəsidir və kiçik, orta sahibkarlığın inkişafı üçün güclü bir təməl yaradır.

Açar Sözlər : *İqtisadi İnkişaf, Regionların Turizm Potensialı, Biznes Mühiti, Turistik Zonalar, Turist Müasissələri, GZİT Təhlil, ÜTT*

THE ROLE OF TOURISM IN THE DEVELOPMENT OF NON-OIL SECTOR IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

Tourism now has global importance; it regulates social economic relations, creates reciprocal ties between countries nations, and expands business. At the end of the last century, over 450bn dollars in revenue were obtained from tourism globally, and average annual growth was over 4.3 per cent. Estimates suggest that by 2020 tourism will reach its peak of development and the number of tourists will exceed 1.5bn that year. The shores of the Caspian, the Mugan, Karabakh, the Mil plains, the mountains, forests, rivers, springs, lakes, summer recreation areas, and historical monuments are headline tourist attractions. As entrepreneurship grows stronger, the opportunities for the development of tourism centers grow. The Azerbaijani government has made developing tourism a priority. New tourist facilities are being built in the regions, and cultural and historical reserves are being set up or restored. The state has undertaken to create infrastructure in the regions. Tourism can help to tackle the serious problem of unemployment in the country, and has a positive impact on the development of all sectors. The main challenge in developing tourism is to increase the number of recreations centers and hotels. A lack of awareness in the regions impedes the development of tourism. Every zone needs a plan of infrastructure and tourism should be developed in line with the plan. An increase in the number of recreations centers and hotels will not only improve the quality of service but also lead to a drop-in price.

Tourism is part of the economy and creates a strong foundation for small and medium-sized business, helps create jobs and better infrastructure. All of this, certainly, is in line with the main provisions of the programmer for the socio-economic development of Azerbaijan's regions and the programmer to tackle poverty. In many districts in Azerbaijan, the local people know how foreign tourists should be treated, what they want to see, what traditions and customs they want to learn about, what Azerbaijani food they prefer and so on. Laws "On the attraction of foreign investments into the country" and "On the repatriation of funds", the state programmer for socio-economic development and other important state documents help in the development of tourism. They have made it possible to attract foreign investors and businessmen into the local market.

Keywords: *Economic Development, Tourism Potential of Regions, Business Tourist Zones, Tourist Attractions, SWOT, WTO*

---

* Doktorant, Azərbaycan Universiteti, konuriyeva@gmail.com

GİRİŞ

20-ci əsr Azərbaycan tarixi üçün mədəni, siyasi, sosial və iqtisadi həyatında radikal dəyişikliklərlə yadda qalan bir dövr olmuşdur. İlk öncə bu dövr Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin elan olunması kimi yadda qalmışdır. Daha sonra isə 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması Azərbaycanın müstəqilliyinin yeni mərhələsinə qapı açmış oldu. Ölkənin müstəqillik qazanması təkcə siyasi dircəliş yox, həmçinin digər sahələrinin də inkişafına təkan vermiş oldu. Yenicə müstəqillik əldə etmiş bir ölkə üçün isə müxtəlif sahələrdə hələ də problemlər mövcud idi.

Müstəqillik Dövrünə Qədər (1950-1991)

İkinci dünya müharibəsi illərində bütün SSRİ-də olduğu kimi Azərbaycanda da turizm ekskursiya fəaliyyəti dayandırıldı. Müharibədən sonrakı illərdə idman, özfəaliyyət, ailəvi və uşaq turizmi geniş vüsət tapmağa başladı. 1950-ci il sentyabr ayında Bakı turist bazası yaradıldı. Ardıcıl olaraq isə 1957-ci ildə Mingəçevirdə və Hacıkənddə, 1960 –cı illərdə isə Şusada və Göygöldə turist bazaları fəaliyyətə başladı. Daha sonralar isə 1983–cü ildə Xəzərin Azərbaycan sahillərində Ümumittifaq əhəmiyyətli kurort zonasının yaradılması barədə müvafiq qərar qəbul olundu. Bundan sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 1984–cü il 2 oktyabr tarixli 381 sayılı qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasında 2000–ci ilə qədər Turizmin inkişaf sxemi tərtib edildi. [1]

1988-ci illərdə Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr bu regiona turist axınının qarşısını aldı, habelə beynəlxalq turistin marşrutları ləğv olundu, nəticədə region olaraq turizm gəlirləri azaldı və turist-kurort komplekslərinə minlərlə qaçqınların yerləşməsinə səbəb oldu.

Turizmin İnkişaf Tendensiyası Bugün

1999-cu ildə ilk dəfə Milli Məclisdə “ Turizm haqqında” qanun qəbul olundu və bu qanunda turizmin inkişaf tendensiyası qanunverici aktlar şəklində öz əksini tapdı. 2001-ci il sentyabr ayının 25-də isə Cənubi Koreyada Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) XIV Baş Assambleyasında ölkəmiz bu təşkilata üzv seçilmişdir.

Ölkəmizdə turizmi davamlı şəkildə inkişaf etdirmək üçün Respublika Prezidenti 2002-ci il 27 avqust tarixində “ Azərbaycan Respublikasında 2002-2005 –ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nı təsdiq etdi. XXI əsrin ilk illərində artıq regionlarımızda, xüsusən Bakı, Gəncə və Naxçıvanda yerli və xarici turistlərə xidmət göstərmək üçün 100-dən artıq turizm şirkəti, 149 mehmanxana qeydiyyatdan keçmişdir, 5000-dən artıq çarpayı tutumu hesablanmışdır.

Mehmanxanalar və İctimai İlaşə Obyektləri

ÜTT –in hesablamalarına əsasən Respublikamızda 500-ə yaxın mehmanxana var ki, bunlarında əsas hissəsi Bakı şəhərində yerləşir.

Regionlarımızın turizm potensialında maksimum yararlanmaq lazımdır, lakin bəzi mənfi hallar turistləri Azərbaycana gəlməkdən çəkindirir və yaxud gecəlmə günlərinin sayını azaldır. Bu mənfi hallara yüksək qiymətləri və bu qiymətlər müqabilində göstərilən aşağı keyfiyyətli xidmətləri göstərmək olar. Bu vəziyyətdə turistlər daha çox qonşu ölkələr olan Türkiyə və Gürcüstanda üz tuturlar. Mövcud problemlərin həll olunması ölkənin əsas iqtisadi-sosial öhdəliyi kimi dayanır. [3, səh 8-10]

İnkişaf etməkdə olan Azərbaycan bir çox, biznes, idman, elmi və mədəni sahələrdə müxtəlif tədbirlərə ev sahibliyi edir. Bu tədbirlərin bir hissəsi regionlarda (Qəbələ, Gəncə, Quba və s.) keçirilir və bu da ölkənin turizm gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Habelə, regionlarda turizm inkişaf etdirilməsi yerli məhsulların bazarlara çıxarılması üçün yaxşı fürsət hesab olunur. Turizmin inkişafı qeyri-neft sektoru kimi bu sahəyə yerli və xarici investisiyaların yatırılmasına gətirib çıxarır və nəticədə yeni iş yerləri açılır, bu sahədə çalışan şəxslərin həyat səviyyəsi yüksəlir.

Hava Nəqliyyatı

Bakı Heydər Əliyev adına beynəlxalq hava limanının yenidən təmir olunaraq istifadəyə verilməsi turistlər üçün bir çox imkanlar yaratmış oldu. Bu gün Lufthansa, Austrian Airlines, British Airways, Turkish Airlines, Aeroflot, and Emirates Airlines kimi daşımacılıq şirkətlərinin hava nəqliyyat vasitələri bu beynəlxalq hava limanından uçuşlar həyata keçirirlər. Həmçinin Gəncə, Zaqatala, Lənkəran və Qəbələ şəhərlərində fəaliyyət göstərən hava limanları beynəlxalq və yerli turistlərin daşınmasında xidmətlər göstərirlər. [3, səh 12]

Təhsil və Təlim

Hal-hazırda turizm sektorunda 30.000-dən çox işçinin çalışdığı qeyd alınmışdır. Lakin bu şəxslərin çoxunun turizm təhsili olmadığı məlum olmuşdur. Əsas səbəb isə bir neçə il öncəyə qədər yalnız Bakı Dövlət Universitetinin bu sahə üzrə təhsil verməsi olmuşdur. [2]

Dövlətin həyata keçirdiyi əsas tədbirlərdən biri də yüksək tələblərə cavab verən mütəxəssislərin yetişdirilməsi istiqamətindədir. Bu tədbirlər planına bələdcilər, kiçik və orta turizm sahibkarları və eləcə də bu sahədə çalışan digər əsas və texniki işçilər daxildir.

İşçilərin peşə və bacarıqlarının artırılması üçün ölkəmizdə Bakı Dövlət Universiteti, Qərb Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Turizm Və Menecment Universiteti, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət Və İncəsənət Universitetləri fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanın Turizm Potensialı

Mədəni Turizm: Tarixi-mədəni turizm və ya Dərketmə turizmi (*türk. Kültür turizmi, ing. Cultural tourism*) — Təbii, tarixi-mədəni abidələr, muzey, teatr, ictimai tikililər, xalqların həyatı və adət-ənənəsi ilə tanış olmaq məqsədilə həyata keçirilən turizm fəaliyyətidir. [4] Bu turizm növünə daxildir : Bakıdakı incəsənət qalereyaları, milli musiqimiz olan- Mugam, milli rəqslərimiz, zəngin mətbəximiz, müxtəlif dinlərə tolerant yanaşmamız və s. Bu gün Azərbaycanda mövcud olan bir çox tarixi-memarlıq abidələrimiz, Şirvanşahlar Sarayı, Qız Qalası, Qobustan Milli parkı UNESCO-nun dünya irs siyahısına əlavə olunmuşdur.

Dağ və Qış Turizmi: Ölkədə qış turizminin inkişaf etdirilməsinə dair atılan addımlar nəticəsində bu sahədə əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyişə nail olunmuşdur. “ Şahdağ Turizm Kompleksi”, “Tufandağ qış-yay turizm kompleksi” və s. buna nümunə göstərmək olar.

İdman Turizmi: Son illər ərzində idman infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra iri həcmli investisiyalar həyata keçirilmişdir. Regionlarda , Bakı, Masallı, Şəki, Quba, Qazax, Gəncə ,Naxçıvan , Bərdə, Lənkəran, zaqatala, Ağdam, Biləsuvar, Oğuz, Şəmkir, Kürdəmir, Sabirabad və s. şəhərlərdə açılan İdman-Olimpiya kompleksləri buna nümunədir.

Eko Turizm: Azərbaycan ərazisi 11 iqlim qurşağından 9-na malikdir və 4100 növdən artıq bitki və tərəvəz yetişdirmək üçün əlverişli iqlim şəraitinə malikdir.Bu da kənd turizmini inkişaf etdirmək üçün yaxşı fürsətdir.

Makroiqtisati İnkişaf

Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın təmin olunması üçün uzun müddətli strategiya 2015-ci ildən bəri uğurla həyata keçirilir. Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Fondu, Beynəlxalq Maliyyə Fondu, UNDP və Dünya Bankı ilə birgə müqavilələrin bağlanması maliyyə mənbələrinin tapılmasında və pul resurslarının qeyri neft sektorunun habelə infrastruktur və xidmətlərin təkmilləşdirilməsində böyük rolu olmuşdur.

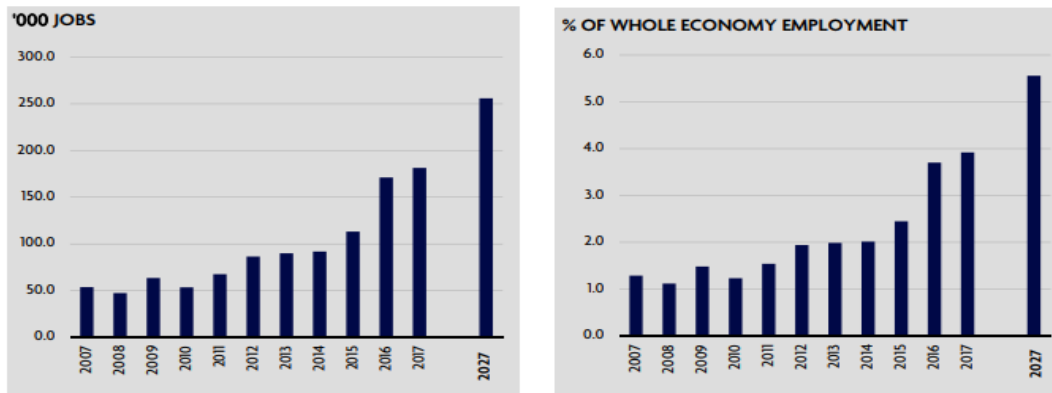
Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulunda (ÜDM) Turizmin Birbaşa Rolu.

Proqnozlara əsasən 2018-ci ildə turizm sektorunun ÜDM-də ümumi çəkisinin 6,6 % olacağı gözlənilir. İqtisadçıların qənaətinə görə bu rəqəm 2025-ci ilədək 8%-ə qədər artacağı gözlənilir. [6]

Turizmin Məşğulluqda Rolu

Hesablamalara görə əgər 2016-cı ildə yeni açılmış iş yerlərinin 609 000-i turizmin payına düşürdüsə,2018-ci ildə bu rəqəmin 642 000-ə qədər artacağı gözlənilir.2027-ci ilə qədər isə bu rəqəmin 3,2% artaraq 883 000-ə çatacağı proqnozlaşdırılır.Bu da turizmin məşğulluqdakı rolunun 19,2% olması deməkdir. [5]

Cədvəl 1 [5, səh 8]

2017-ci ilin ilk 8 ayında xarici turistlər ölkəmizdə 1 milyard 300 milyon manat xərcləyib. Yerli turistlərin 8 ayda xarici ölkələrdə xərclədiyi məbləğ isə 1 milyard 200 milyon manat olub. Bu müddətdə Azərbaycana səfər edən xarici turistlərin sayı 2 milyon 71 min 918 nəfər təşkil edib. Bu ilin ilk yeddi ayında xarici turistlərin ölkəmizdə bank əməliyyatları ötən illə müqayisədə 97 faiz artaraq 703 milyon manatdan çox olub. [7] Ölkəmizə daha çox səfər edən turistlər arasında Rusiya Federasiyası 790,258 nəfərlə liderlik edir. Gürcüstan (488,269), İran (340,702), Türkiyə (275,147), Birləşmiş Ərəb Əmirliyi (87,215), İraq (58,259), Ukrayna

(53,583), Qazaxıstan (33,439), Səudiyyə Ərəbistanı (32,644), and Birləşmiş Krallıq (29,828) da bu ölkələr arasında liderlik edirlər. Ən yüksək turist axını iyul ayında 313, 515 nəfər olmaqla müşahidə olunmuşdur.

2017-ci ildə sürətli inkişafına görə ölkəmiz beynəlxalq sıralamada 13 addım irəliləyərək 71-ci yerdə qərarlaşmışdır.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” Konsepsiyası. Strateji Baxış və Əsas Prioritetlər

"Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının layihəsi hazırdır. Burada yüksək rəqabət gücünə malik iqtisadiyyata doğru, səmərəli dövlət tənzimləməsinə və yetkin bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşması, iqtisadiyyatın strukturunun, nəqliyyat, tranzit və logistika infrastrukturunun, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, bölgələrin tarazlı inkişafı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin olunması göstərilib. Konsepsiyada insan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin qurulması, əhalinin sağlamlığı və səhiyyə sahəsində qarşıda duran başlıca vəzifələr, müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması, gender bərabərliyinin təmin olunması və ailənin inkişaf etdirilməsi, gənclərin potensialının və idmanın inkişafı, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və institusional potensialın gücləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi, mədəni irsin qorunması və səmərəli idarə edilməsi, ətraf mühitin qorunması və ekologiya kimi məsələlər öz əksini tapıb.

Hazırda Azərbaycanda 60-a yaxın proqram və strateji sənəd müvəffəqiyyətlə icra olunmaqdadır. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası zəncirvari bağlı olan bütün istiqamətləri həm öz-özülüyündə, həm də bir-biri ilə uzlaşdırılmış şəkildə əhatə edəcək və başlıca məqsəd olan "dayanıqlı inkişaf" məsələsinə konseptual baxış və yanaşma imkanı yaradacaq. Dayanıqlı inkişaf təbii resursların istismarını, investisiya istiqamətlərini, innovasiya və ekoloji yönümlü, insan inkişafını, institusional dəyişiklikləri bir-biri ilə uzlaşdırın prosesdir və burada başlıca məqsəd mövcud və gələcək potensialın möhkəmləndirilməsi, gələcəkdə həyat tərzinin yeni keyfiyyətinin təmin olunmasıdır. [8]

Azərbaycan Respublikasında İxtisaslaşmış Turizm Sənayesinin İnkişafına Dair Strateji Yol Xəritəsi

Turizm sektoru üzrə uzunmüddətli perspektivə nail olmaq məqsədilə 2020-ci ilədək olan dövr üçün ölkə üzrə turizm sektorunda dörd əsas hədəf müəyyənləşdirilmişdir. Birinci hədəf Bakının turizm potensialından tam istifadə etməkdir. İkinci hədəf milli səviyyədə daha yaxşı idarəetmənin təşkili, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması, mövsümliliyin aradan qaldırılması üçün regional səviyyədə turizm infrastrukturunun inkişafı, hava əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, viza prosedurlarının sadələşdirilməsi də daxil olmaqla, turizm sektorunun inkişafı üçün ölkə üzrə əlverişli mühitin formalaşdırılmasıdır. Üçüncü hədəf regional turizm təşəbbüslərini həyata keçirməklə Azərbaycanda turizmi inkişaf etdirməkdir. Belə ki, daha yaxşı inteqrasiya olunmuş turizm sektoruna nail olmaq üçün sağlamlıq, qış və ekoturizm kimi turizm növlərinin inkişafına investisiya qoyuluşları həyata keçiriləcəkdir. Dördüncü hədəf turizm sahəsində təhsil proqramlarına investisiya qoyuluşunu həyata keçirməkdən və turistlərin məmnunluğunu artırmaq üçün standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sistemini təkmilləşdirməkdən ibarətdir. [9]. Strateji yol xəritəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə əsasən 2020-ci ilə qədər hədəflər reallaşarsa, real ÜDM-in birbaşa artımı 293 milyon dolay şəkildə isə 172 milyon manatadək artacağı gözlənilir. Qarşıya qoyulmuş hədəflərin reallaşması üçün isə 350 milyon manat həcmində maliyyə resursu tələb olunur.

Turizmin Mövcud Vəziyyəti Haqqında Müxtəlif Yaş və Peşə Kategoriyasından Olan İnsanlarla Müsahibə

Müsaibəyə başlamazdan öncə müsahiblərə bu sorğunun akademik məqsəd üçün istifadə olunacağı bildirilmişdir.

Cədvəl 2. Sorğuda iştirak edənlərin demoqrafik statusları

No	Yaş	Cins	Təhsil	Peşə
1.	25	K	Orta ixtisas	Texnik
2.	33	Q	Ali	Hüquqşünas
3.	25	Q	Orta	Evdar xanım
4.	24	K	Orta	Sürücü
5.	33	Q	Ali	Təhsil işçisi
6.	43	K	Orta ixtisas	Musiqiçi
7.	63	K	Orta	Zərgər
8.	47	Q	Ali	Otel işçisi
9.	26	K	Ali	Biznesmen
10.	18	K	Orta ixtisas	Rəssam
11.	21	Q	Ali	Bank əməliyyatçısı
12.	55	Q	Ali	İqtisadçı
13.	27	Q	Orta ixtisas	Mühasib
14.	30	K	Ali	Tur menecer
15.	20	Q	Ali	Marketinq meneceri
16.	23	K	Orta	Qarson
17.	51	K	Orta ixtisas	Müəllim
18.	44	Q	Orta ixtisas	Televiziya aparıcısı
19.	19	K	Ali	Receptionist
20.	29	K	Ali	Həkim

Sorğuda iştirak edənlərin böyük əksəriyyəti (20 nəfərdən 16) Azərbaycan biznes turizmi üçün daha əlverişlidir. İştirakçıların fikrinə əsasən bu turizm növü ölkənin imicinin formalaşmasında müsbət rol oynaya bilər. Eyni zamanda Azərbaycan digər iki Cənubi Qafqaz regionu ölkələri (Gürcüstan və Ermanistan) ilə müqayisə edilmişdir və nəticəyə əsasən Bakı regionda biznes şəhəri olmaqda liderlik edir.

Yerli əhalinin fikirlərinə əsasən bu ölkə üçün mənfi təsirləri də ola bilər. Belə ki, turizmin inkişafı müxtəlif demoqrafik problemlərə, ətraf mühitin çirklənməsinə və tıxacların yaranmasına səbəb ola bilər.

Sorğuda iştirak edənlərin yalnız 20 nəfərdən 7-i idman turizminin ölkəmiz , xüsusən paytaxtımız üçün uyğun olduğunu söyləmişdir. Ardıcıl olaraq keçirilən idman yarışları ölkəmizə gəlir gətirməklə yanaşı, yeni mədəniyyətin formalaşmasına da təkan verəcəyini müsahiblərimiz vurğulamışdır.

Müsahiblərin 12-nin fikrincə turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi digər sənaye sahələrinin də inkişafına təkan olacağını qeyd etmişlər və qeyri-neft sektoru kimi dövlət büdcəsinə daha çox gəlir gətirəcəyini proqnozlaşdırmışlar.

Sorğuda iştirak edənlərin böyük bir qismi isə iddia edir ki, (20 nəfərdən 18) turizmin inkişaf etməsi yerli əhalinin adət və ənənələrinə , habelə milli mental düşüncələrinə təsir etməyəcək.

Sorğunun Nəticəsi

Bu tədqiqatın nəticələrinə əsasən, yerli əhalidən turizmin inkişafı, təbii ehtiyatların və ətraf mühitin mühafizəsi, habelə yerli rəhbərliklər tərəfindən turizmin inkişafı ilə bağlı nəzarət və dəktək , habelə yerli əhalinin əsas narahatlığı barədə rədən məlumatların toplanması əsas aspektlərdən idi. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi nəinki dövlətin , həmçinin yerli əhalinin birgə təşəbbüsü ilə həyata keçirilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Güclü tərəflər : Azərbaycan ərazinin zəngin ,qədimi tarixə malik olması, cəlbedici təbiəti və rəngarəng mədəni abidələrinin olması; müxtəlif tədbirlərin və layihələrin həyata keçirilməsi üçün konfrans zallarının, otellərin və stadionların mövcud olması; turizm sektorunun inkişafının birbaşa olaraq dövlət nəzarəti ; coğrafi məkan baxımından uyğun mövqedə yerləşməsi – Asiya, Avropa və Yaxın Şərqi regionuna yaxın olması və s.

Zəif tərəflər: Turizm sektorunda çalışan şəxslərin peşə bacarıqlarının zəif olması və ya uyğun olmaması; turistik müəssisələrin əsasən Bakı şəhərində cəmlənməsi ; ətraf mühitin mühafizəsində çatışmazlıqların mövcudluğu , nəqliyyat vasitəsinin əsasən avtomobildən ibarət olması ; regionlarda xarici dillərdə sərbəst danışanların sayının nisbətən az olması; ölkə tanıtımının yetərincə təşkil olunmaması; sərhəd-buraxılış məntəqələrində uzun növbələrin olması; ölkəyə gələn turistlərin məmnuniyyət sorğusunun aparılmaması və s.

İmkanlar : Personalın peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması; yeni turizm xidmətlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi; xarici və yerli turistlər üçün səyahət imkanlarının daha da asanlaşdırılması; ölkənin Naftalan nefti və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən duz dağı kimi dəyərli sərvətlərə sahib olması; dövlət-özəl tərəfdaşlığı vasitəsilə özəl sektorun turizm sektoruna dəstəyi.

Təhlükələr : Ölkənin geo-siyasi vəziyyətinə əsasən yarana biləcək xarici təhlükələr (Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi) [9, səh 19-20]

ƏDƏBİYYAT

https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_turizm

http://www.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/sustain_development/AZ_Vision2020_government_draft_en.pdf

<https://www.osce.org/baku/27857?download=true>

https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99d%C9%99ni_turizm

<https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/countries-2017/azerbaijan2017.pdf>

http://apa.az/turizm_az/ebulfes-qarayev-turizminin-udm-de-payi-4-den-artiqdir.html

<https://yenicag.az/turistler-azerbaycanda-ne-qeder-pul-xercleyib-ebulfes-qarayev-aciqladi/>

https://www.president.az/files/future_az.pdf

http://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf

Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi , Əlirzayev Ə.Q , Bakı -2010

Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi, Bilalov B.Ə . Bakı-2006

Turizmdə nəqliyyat xidmətlərinin təşkili ,Heydərov Ş.Ə . Mingəçevir-2011

Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı , Soltanova H. B, Bakı-2015

AZƏRBAYCANIN TURİZM SEKTORUNDA PEŞƏ TƏHSİL SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TÜRKİYƏ TƏCRÜBƏSİ İLƏ MÜQAYİSƏSİ

Mansuma ALİYEVA*

ÖZƏT

Bu araşdırmada Ümumdünya Turizm təşkilatının təklif etdiyi ümumi tələblər nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın turizm sahəsində mövcud olan peşə təhsil sistemi timsalında turizm təhsilinin quruluşu, fəaliyyəti və mövcud problemləri təhlil edilmiş, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi sistemində turizmlə bağlı ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı aparılan ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin vəziyyəti ilə bağlı məlumat verilmişdir. Araşdırma zamanı tədris-təcrübə bazasının vəziyyəti, müəssisələrdə sosial şəraitin vəziyyəti, istehsalat təcrübəsinin müddəti və vəziyyəti, məzunların işlə təmin olunması və sənaye ilə əməkdaşlıq haqqında təhlilə yer verilmişdir. Azərbaycanın peşə məktəblərinin ixtisaslaşmasında və şagird qəbulunda pərakəndəliyin olduğu, turizm potensialı baxımından zəngin olan regionlarda təyinatına görə mütəxəssis hazırlığı aparılmadığı, tədris olunan ixtisasların təcrübə bazasının olmaması və ya qənaətbəxş olmaması, turizm üzrə kadr hazırlığı aparılan ixtisasların istehsalat təcrübəsinin müddəti çox qısa olması, işəgötürənlərlə regional turizm peşə məktəbləri arasında sosial tərəfdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi barədə tədbirlər görülməməsi, sosial şəraitin ürəkaçan səviyyədə olmaması aşkar olunmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycanın turizm sektorunda peşə təhsil sistemi Türkiyənin eyni sahədə fəaliyyəti ilə müqayisə edilmiş və onların qazandıqları müsbət təcrübələrin Azərbaycanın turizm sektorunda peşə təhsil sistemində tətbiq edilməsi ilə bağlı təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Turizm Təhsili, Peşə Təhsil Sistemi, Türkiyə Cümhuriyyətində Peşə Təhsil Sistemi

FEATURES OF VOCATIONAL EDUCATION SYSTEM IN AZERBAIJAN'S TOURISM SECTOR AND COMPARISON WITH TURKISH EXPERIENCE

ABSTRACT

Features of vocational education system in the tourism sector of Azerbaijan and comparison with the experience of Turkey. Considering the general conditions proposed by the World Tourism Organization in this research, the structure, activities and problems of tourism education in Azerbaijan's tourism field are solved and the information about the situation of the first vocational training facilities where personnel preparation in tourism related occupations in the Azerbaijan Republic Ministry of Education system it is given. During the study, the education-practice base situation, the social situation of the enterprises, the duration and the status of the production application, the employment of the graduates and the cooperation with the industry were investigated. In Azerbaijan's specialization of vocational schools and the acceptance of students, it is dispersed, in areas rich in tourism potential, according to the confirmation, no special preparations are made, the professions being taught are not experienced or the current situation is unsatisfactory, the production experience period of the professions, social partnership relations between employers and regional tourism vocational schools did not have prevalent measures and social conditions did not exist. At the same time vocational education system in Azerbaijan's tourism sector in Turkey compared with the same sectors and the positive experience gained in Azerbaijan in Turkey's tourism sector has been given advice on the implementation of the vocational training system.

Keywords: Tourism Education, Vocational Education System, Turkish Vocational Education System

---

* Doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, mansuma.orucova@atmu.edu.az

GİRİŞ

Dünya Turizm Təşkilatının hesablamalarına görə turizm sektorunun inkişaf göstəriciləri onu deməyə imkan verir ki, 2020-ci ilə qədər sektorun ümumi gəliri 2 trilyon ABŞ dolları miqdarında olacaqdır. Eyni hesablamalara görə, turistlərin orta illik sayının artım tempi 4.3%, 2020-ci ilə qədər olan dövrdə isə gəlir artım tempinin 6,7% səviyyəsində olacağı gözlənilir.

Turizmin iqtisadi göstəriciləri dünya miqyasında həm ölkələr, həm də müəssisələr arasında rəqabətin yaranmasına da səbəb olmuşdur. Bu minvalla davamlı rəqabətə artıq sadəcə fiziki imkanlarla yox, təqdim olunan xidmətin keyfiyyəti ilə də nail olmaq olar. Turizm sektorunda xidmətin keyfiyyətinin əhəmiyyətinin artması turizm təhsilinə də diqqət yetirilməsini ləbüd etmişdir. Beləliklə, xidmətin keyfiyyətinin artırılmasının ən effektiv yolu, düzgün və məqsədə yönəlmiş təhsilin verilməsidir. Buna görə də, ölkələr təhsil sistemlərini formalaşdırarkən öz ölkələrinə müvafiq sistemi müəyyənləşdirərək tətbiq etməlidirlər.

Turizm təhsili turizm hadisəsinin və turizm funksiyalarının cəmiyyətə və tələbələrə öyrədiləsi, turizm mövzusunda cəmiyyətin və sektorun ehtiyac duyduğu savadlı kadrların hazırlanılması, tədqiqat və planlama işlərini inkişaf etdirilməsi, müəssisələrin məsuldarlığının artırılması, yerli və qlobal turizm sektorunda meydana gələn dəyişikliklərin və inkişaf mexanizmlərinin izləmə qabiliyyətini təmin edən elmi metodların formalaşdırılması üçün icra edilən fəaliyyətdir. (Maviş kozak 1992: 169)

Turizm qonaqlama, çatdırma, xəbərleşmə, qidalanma və bunun kimi bir çox iqtisadi və şəxslər arası münasibətlərlə əlaqədar mədəni və sosial fəaliyyət sahələrini əhatə edən bir istehsal sahəsi olduğu üçün qarışıq münasibətləri əhatə edir. Dünyada ümumən turizm təhsili sahəsində əsas üstünlük verilən məsələ peşə təhsilidir. Dünya Turizm Təşkilatı peşə təhsilini – rəsmi proqramlar və işverən əsaslı təhsil olmaqla iki əsas hissəyə ayırmışdır. (WTO, International Tourism; A Global Perspective: 1997)

Cədvəl 1 Turizm təhsilinin ümumi təsviri

Turizm təhsili			
Rəsmi proqramlar		İşverən əsaslı təhsil	
Peşə	Akademik	İşlə əlaqədar	Şirkət daxili proqramlar

Turizm sahəsində Peşə məktəblərində təşkil edilən turizm proqramları, insan resurslarını inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Effektiv turizm təhsili verilməsinə duyulan ehtiyac turizm sahəsində peşə təhsili verən proqramlarının istənilən miqdar və keyfiyyətdə insan resursu hazırlaması məsələsini aktuallaşdırır.

Turizm sahəsində peşə təhsili, turizm müəssisələrinin ehtiyac duyduğu nəzəri, tətbiqi məlumat və bacarıqlara sahib kadrlar yetişdirən, kadra işini daha yaxşı icrası üçün lazımlı məlumatları sistemli bir şəkildə qazandıran prosesdir. (Aymankuy və Aymankuy 2002: 30).

Azərbaycan`da Turizm Təhsili

Azərbaycanda Milli təhsil sisteminin tərkib hissəsi olan peşə təhsili XIX əsirdən bəri fəaliyyət göstərir. Belə ki, XIX əsrdə Naxçıvanda xarratlıq və çilingərlik üzrə, Şəkidə ipəkçilik üzrə, Gəncədə, Bakıda digər fəaliyyət sahələri üzrə ilk peşə məktəbləri yaradılmışdır. Xalq Cumhuriyyəti dönmündə peşə məktəblərinin sayı 10-a çatmışdır. Sovet İttifaqı dövründə bu şəbəkə daha da genişləndirilmiş və maddi texniki bazası zənginləşdirilmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində ölkənin sosial-iqtisadi həyatında baş verən hadisələr bu

sahənin inkişafına mənfi təsir göstərmiş, məktəblərin maddi-texniki bazası sıradan çıxmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 23 avqust tarixli 116 nömrəli “Azərbaycan Respublikasında ilk peşə-ixtisas təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” qərarına uyğun olaraq, maddi-texniki bazası zəif olan və müasir tələblərə cavab verməyən peşə məktəbləri birləşdirilmiş və ya ləğv edilmiş, texniki peşə təhsili müəssisələrinə peşə məktəbi və peşə liseyi statusu verilmişdir. Peşə təhsilinin inkişafının təmin edilməsi yönündə görülən məqsədyönlü tədbir kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” 2016-cı il 20 aprel tarixli 869 nömrəli Fərmanına müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmasını qeyd edə bilərik. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı əsasında dünyada peşə təhsilinə olan maraq, ölkənin əmək bazarının tələbləri nəzərə alınmaqla ixtisaslı kadr hazırlayan peşə məktəblərinin yaradılması məqsədi ilə “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq edilmişdir. Bu Strateji yol xəritəsində peşə təhsili və təlimi sistemi üçün aşağıdakı strateji hədəflər müəyyən edilmişdir:

- İşəgötürənlərin peşə təhsili və təlimi sisteminə inteqrasiyası;
- Nəticələrə əsaslanan güclü maliyyələşdirmə sisteminin yaradılması;
- Məqsədli peşə inkişafı proqramlarının yaradılması;
- Sektorlar üzrə spesifik proqramların yaradılması;
- Peşə təhsili və təlimi üzrə hədəflərin əldə olunmasına təkan verəcək vasitələrin tətbiqi. (Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi: 2016)

Ölkənin peşə təhsili sisteminə ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri daxildir ki, onlar da peşə məktəbləri, peşə liseyləri və peşə təhsil mərkəzlərindən ibarətdir. Hazırda ölkənin peşə təhsili sistemində, ümumilikdə, 118 o cümlədən 116 dövlət və 2 özəl təhsil müəssisəsi mövcuddur.

Bakıda və regionlarda (Naxçıvan Muxtar Respublikası istisna olmaqla) 19 ilk peşə təhsil müəssisəsi turizm sahəsi üzrə kadr hazırlayır. Bu müəssisələrdən 3-ü peşə məktəbi və 4-i peşə liseyi Bakıda, isə 5-i peşə liseyi, 4-i peşə məktəbi və 2-i isə peşə tədris mərkəzi isə regionlarda fəaliyyət göstərir. Bu məktəblər 4 ixtisas qrupunda 15 ixtisas üzrə kadr hazırlığı ilə məşğul olurlar. Bunlardan 6-sı bir ixtisas üzrə, 5-i 2 ixtisas üzrə, 1-i üç ixtisas üzrə, 3-ü dörd ixtisas üzrə, 1-i yeddi ixtisas üzrə, 3- müxtəlif ixtisas üzrə hazırlıq aparırlar. Qeyd olunan ixtisaslar və Şagird hazırlayan məktəblərin sayı 2 №-li cədvəldə verilmişdir. Bir il ərzində peşə məktəblərindən ümumilikdə 5067 nəfər şəxs məzun olur. (Eldar A., Qahirə M., 2016)

Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən məktəblərdən 4-ündə kadr hazırlığı aparılan ixtisas üzrə tədris-təcrübə bazasının vəziyyəti yox dərəcəsidir. Belə ki, 13 №li Bakı Peşə Məktəbinin hazırda 43 nəfər şagirdi olmasına baxmayaraq 42,18 m² təlim mətbəxi vardır ki, bununla da keyfiyyətli təhsil verilməsi mümkünsüzdür. Eləcə də 18 №li Bakı Peşə Liseyində tədris üçün təcrübə bazası (60 m² təlim mətbəxi) yox səviyyəsindədir. 10 № li və 7 № li Bakı Peşə Məktəblərində isə təlim mətbəxinin ölçüsü barədə heç bir məlumat yoxdur. 12 və 16 № li Bakı Peşə Liseylərində tədris bazası olaraq yalnız təlim mətbəxi vardır və ölçülər nisbətən tələbə sayına müvafiqdir.

Cədvəl 2 peşə məktəblərində tədris olunan ixtisaslar və şagirdlərin sayı

İxtisasın adı	Şagird hazırlayan məktəblərin sayı		
	Regionlarda	Bakı şəhərində	Cəmi
Turizm agenti	4	2	6
Ofisiant	1	-	1
Bufetçi	2	-	2
Ofisiant, barmen, bufetçi	8	1	9
Qənnadçı, şirniyyatçı	4	4	8
Aşpaz	8	6	14
Barmen-ofisiant	2	1	3
Aşpaz- qənnadçı	1		1
Mehmanxana qeydiyyatçısı	4	1	5
Mehmanxana inzibatçısı	1		1
Təmizlik departamentinin işçisi		1	1
Dağ-xizək turizm növü üzrə bələdçi	1	-	1
Ekoturizm üzrə bələdçi		-	
Milli park bələdçisi	1	-	1
Yerli bələdçi	3	-	3

Bakıda fəaliyyət göstərən məktəblərdən yalnız 5 Nöli Bakı Peşə Liseyinin təcrübə bazası tədris prosesinə uyğun olaraq qurulmuşdur. Belə ki, liseyin təlim oteli, restoranı, mətbəx, bar və qida təhlükəsizliyi laboratoriyası vardır.

Regionlarda fəaliyyət göstərən peşə məktəblərində də vəziyyət qənaətbəxş deyil. Belə ki, Naftalan peşə məktəbində 140 nəfər şagird təhsil almasına baxmayaraq heç bir təcrübə bazası yoxdur. İsmayilli Peşə Tədris Mərkəzində də eyni vəziyyətdir. Şəki Peşə Məktəbi, Zaqatala Peşə Məktəbi və Xaçmaz Peşə Liseyində isə təcrübə bazası olsa da bu şagirdlərin sayına müvafiq deyil. Belə ki, Şəki Peşə Məktəbində aşpaz ixtisası üzrə 20 şagird təhsil alsada təlim mətbəxinin ölçüləri 3x5m² dir, eləcə də barmen-ofisiant ixtisası üzrə 20 şagird təhsil almasına baxmayaraq təlim barının ölçüləri 2,5x3,5m²-dir. (Eldar A., Qahirə M., 2016)

Quba Peşə Liseyi, Lənkəran Peşə Liseyi, Oğuz Peşə Məktəbi və Qəbələ Turizm və Otelçilik üzrə Peşə Tədris Mərkəzində vəziyyət nisbətən qənaətbəxşdir.

Bakı şəhərində yerləşən 7 və 10 Nöli Bakı Peşə Məktəblərində, eləcə də 12 Nöli Bakı Peşə Liseyində istehsalat təcrübəsinin müddəti eyni olmasına (5 ay) baxmayaraq, şagirdlərin istehsalat təcrübəsinə göndərilmə yerləri çox az sayda və bundan irəli gələrək məzunların işlə təmin olunması da aşağı səviyyədədir. Belə ki, məktəblər çox az sayda (maksimum 3) yerli müəssisə ilə əməkdaşlıq edir və xarici əməkdaşlıq yox dərəcəsindədir. Digər Bakı məktəblərində məzunların işlə təmin olunması (70-90%), həmçinin təcrübə obyektlərinin çoxluğu və tanınmışlığı (məsələn brend otellərlə əməkdaşlıq) nisbətən qənaətbəxş olsa da xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə yox dərəcəsindədir. Yalnız 18 Nöli Bakı Peşə Liseyində “Aşpaz” və “Qənnadçı, şirniyyatçı” ixtisasları üzrə kurikulumların hazırlanmasında Türkiyə təcrübəsindən istifadə edilmişdir. (Eldar A., Qahirə M., 2016)

Regionların vəziyyətinə gəldikdə isə istehsalat təcrübəsinin müddəti Bakı şəhərindəki peşə məktəblərinə nisbətən aşağıdır. Belə ki, müddət 1-3 ay arası olaraq dəyişilir.

İşlə təmin olunmaya gəldikdə isə Quba və Lənkəran Peşə Liseylərində bu rəqəm 20-25% arasındadır. Məktəblərin əməkdaşlıq etdiyi müəssisələrə diqqət yetirdikdə vəziyyətin burdan yarandığı tam şəkildə aydın olur. Belə ki, Lənkəran Peşə Liseyinin heç bir turizm müəssisəsi ilə əməkdaşlığı yoxdur, Quba Peşə Liseyi isə yalnız bir neçə kiçik MMC-lərlə əməkdaşlıq edir.

3 sayılı Gəncə Peşə Liseyi, İsmayilli Peşə Tədris Mərkəzi, Zaqatala Peşə Məktəbi və Qusar Peşə Liseyində məzunların işlə təmin olunması 40-55% arasındadır. 3 sayılı Gəncə Peşə Liseyinin əməkdaşlıq çərçivəsi 2 turizm agentliyi həddindədir.

Xaçmaz Peşə Liseyi, Naftalan Peşə Məktəbi və Oğuz Peşə Məktəbində məzunların işlə təmin olunması 60-65% arasında dəyişir.

Yalnız 3 məktəbin məzunlarınının 80-85% i işlə təmin olunmuşdur ki, həmin məktəblərdə Qəbələ Turizm və Otelçilik üzrə Peşə Tədris Mərkəzi, Şəki 1 Növlü Peşə Məktəbi və Qax Peşə Liseyidir.

Regionlarda fəaliyyət göstərən peşə məktəblərinin heç birində tədris proseslərində xarici təcrübədən istifadə olunmur və xarici ölkələrin peşə ixtisas məktəbləri əməkdaşlıq yoxdur.

Aparılmış tədqiqatlar peşə məktəblərinin ixtisaslaşmasında və şagird qəbulunda pərakəndəliyin olduğunu, turizm potensialı olan regionlarda lazımı mütəxəssis hazırlığı aparılmadığını, tədris olunan ixtisasların təcrübə bazası olmaması və ya qənaətbəxş olmadığı, turizm üzrə kadr hazırlığı aparılan ixtisasların istehsalat təcrübəsinin müddəti çox qısa olması, işəgötürənlərlə regional turizm peşə məktəbləri arasında sosial tərəfdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi bərdə tədbirlər görülməməsini, beynəlxalq əməkdaşlıqların yox deyiləcək dərəcədə az olduğunu deməyə bizə imkan verir. (Eldar A., Qahirə M., 2016)

Türkiyə'də Peşə Turizm Təhsili

Türkiyədə peşə təhsili formal və qeyri-formal olmaqla iki şəkildə həyata keçirilir. Formal turizm təhsili daha çox orta və Ali təhsil pilləsində (bakalavr öncəsi və bakalavr) təhsil verən məktəblərdə tədris olunur. Qeyri-formal turizm təhsili isə həm dövlət, həm də özəl təşkilatlar tərəfindən verilən qısamüddətli peşə kurslarından ibarətdir (Ünlüönen & Boylu 2005, 15).

Cədvəl 3 Türkiyədə turizm təhsil sistemi

Formal təhsil	Qeyri-formal təhsil
Turizm Nazirliyi	MEB Anadolu Otelçilik və Turizm Mesl. Lisel.
Profisonal bələdçilik kursları	YÖK
TUREM (Turizm təhsil mərkəzi)	Peşə məktəbləri nəznində turizm təhsili verən iki illik Önlisans (ali təsildən öncəsi) proqramları
Açıq öyrətim fakültəsi TV ilə turizm təhsili	Turizm Menecmenti və Otelçiliyi təhsili verən 4 illik Ali təhsil proqramları
MEB	Magistr proqramları: 2 illik Doqtorantura 4 illik

Türkiyədəki peşə təhsil sisteminin ən əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən turizm təhsilinə bağlı fəaliyyətlərin böyük əksəriyyəti "planlı inkişaf dövrü" kimi adlandırılan dövrdə başlamışdır. Ancaq bu işin başlanğıcı daha əvvəllə təsadüf edir. 1890-cı ilə qədər turizm təhsil və tədrisi ilə əlaqədar hər hansı bir tənzimləmə olmamışdır,

yalnız 29 oktyabr 1890-cı ildə Osmanlı dövlətində "Səyyahlara tərcüməçi və tərcümə edənlər haqqında 190 sayılı Nizamnamə" qüvvəyə minmişdir. Cumhuriyyət dövründə isə, 1925-ci ildə "1730 Sayılı Səyyah tərcüməçilərin haqqında Fərman" çıxarılmışdır. Bu dövrdən etibarən, Türkiyə Turing və Avtomobil Təşkilatı turist rəhbərlərinin yetişdirilməsində və turizm təhsil və tədrisi ilə əlaqədar nəşrlərin hazırlanması və yayımlanmasından əhəmiyyətli rol oynamışdır (Ünlüönen, 1993).

Turizmlə bağlı təhsil fəaliyyətləri Türkiyədə 1953 ildə Ankara və İzmir Ticarət Məktəblərində turizm peşə kurslarının açılması və bəzi turizm dərnlərinin də tərcüməçi kursları yaratmaları ilə davam etmişdir. 1961-1962-ci illərdə Ankara Otelçilik Məktəbi açılmış və sonrada "planlı inkişaf dövrü" adlanan dövrdə isə İstanbul və Kuşadasında da Otelçilik və Turizm peşə məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1984-1985 tədris ilində bəzi dərsləri xarici dildə tədris olunan "Anadolu Turizm və Turizm Peşə Liseleri" yaradılmışdır. (Tuğba Tuyluoğlu, 2003: 15)

2008-ci ildə Türkiyə Təhsil Nazirliyi tərəfindən orta təhsildə məktəb təsnifatlarının azaldılması qərarına əsasən Anadolu Otelçilik və Turizm Peşə Məktəblərinin adından "Anadolu" adı çıxardılmış,

"Otelçilik və Turizm Peşə Məktəbləri" kimi formalaşdırılmış və proqramlar yenilənmişdir. Təhsilin bir ili ingilis dili təhsili olmaqla dörd illik nəzəri və tətbiqi formal proqram formasında reallaşır. Təhsil proqramı ümumi mədəniyyət, dil, nəzəri və tətbiqi peşə dərsləri və yay təcrübələrini əhatə edir. Türkiyə Təhsil Nazirliyi nəzərində 523 ədəd Otelçilik və Turizm Peşə Məktəbi turizm təhsili tədris edir. Bu məktəblərdə təhsil turizm mövsümünə paralel olaraq aparılır. Belə ki, tələbələr hər il oktyabr-mart ayları arasında nəzəri dərslərini məktəbdə, aprel-sentyabr ayları arası tətbiqi-təcrübi dərslərini isə bu sahədə fəaliyyət göstərən turistik müəssisələrdə həyata keçirirlər. Təhsil müddətində təcrübə zamanı tələbələrə orta əməkhaqqının 60%-dən az olmamaq şərti ilə maaş verilir. Tələbələrin sığorta əməliyyatlarını Təhsil Nazirliyi həyata keçirir.

Cədvəl 4 Türkiyədə peşə məktəblərində tədris olunan ixtisaslar

Yeyəcək- içəcək xidməti	Qonaqlama və səyahət xidmətləri	Əyləncə	Qida texnologiyası	Gözəllik xidmətləri	Xəstə və yaşlılara xidmət	Dənizçilik
Mətbəx	~~Qəbul resepsn~~	Animasiya hazırlama	Qida nəzarət	Saç baxımı	Yaşlı baxımı	Yaxta kapitanlığı
Servis	Housekeeping xidmətləri	Uşaq animasiyası	Taxıl emalı	Gözəllik xidmətləri	Xəstə baxımı	
Bar	Rezervasiya		Süd hazırlama	Bədən baxımı və Masaj	Əlil baxımı	
Şirniyyatçı	Əməliyyat		Tərəvəz və meyvə hazırlama			
Stiuades/Stiua dessa hazırlığı						
			Zeytun hərilmə			
			Çay istehsalı və hazırlanması			

Anadolu Otelçilik və Turizm Peşə Məktəbləri 5 ixtisas üzrə tədris həyata keçirirdisə Otelçilik və Turizm Peşə Məktəbləri yeni tətbiq edilmiş proqrama əsasən 60 sahə 226 bölmədə tədris həyata keçirilir.

Türkiyədə turizm sahəsində orta təhsil Peşə Məktəbləri ilə bərabər ön bakalavr təhsili ilə də verilir. Bu təhsil iki ildə həyata keçirilir. Burada tədris 4 proramı əhatə edir:

- "Turist rəhbərliyi"
- "Mədəni irs və Turizm"
- "Kulinariya" və "Turizm Animasyonu"
- "Turizm və Səyahət Xidmətləri" və "Catering xidmətləri"
- "Turizm və Otel menecmenti" və "Səhiyyə Turizmi menecmenti"

Ön bakalavr təhsilini 110 universitet tərəfindən tədris olunur ki, burada da 24826 tələb qəbul olunur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Türkiyədə Turizm sahəsində peşə təhsilini araşdıran Zeki Akinci bu sahədə mövcud olan problemləri aşağıdakı formada qeyd etmişdir:

- Turizm sahəsində peşə təhsili ixtisaslarının statusu
- Dərs proqramlarının qənaətbəxş olmaması
- İnfrastruktur problemi
- Akademik təqvimin sıxlığı
- İşəgötürənlərlə əlaqələrin zəifliyi
- Təhsil verən akademik heyətin lazımi bacarıqlarının çatışmazlığı (Zeki Akinci, 2015: 55)

Türkiyə Peşə təhsili sisteminin vurğulanan çatışmazlıqları ilə bərabər Azərbaycanı eyni sahədə tətbiq edilməsi labüd olan müsbət təcrübələri də var. Türkiyə peşə təhsili sisteminə tədrisin turizm mövsümünə paralel olaraq aparılmasının Azərbaycanda tətbiqi tələbələrin təcrübə biliklərinin formalaşmasına və ixtisaslı insan resusu kimi formalaşmalarına şərait yaradacaqdır. Eyni zamanda tələbələrin təcrübə zamanı Təhsil Nazirliyi tərəfindən sığorta edilməsi işəgötürənləri bu prosesə qoşulmağa motivə edə bilər.

İstər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə təhsil sisteminə nəzər yetirdiyimiz zaman bəzi çatışmazlıqların ortaq olduğunu görürük. Bunun üçün müəyyən həll yolları təklif oluna bilər. Hər iki ölkənin ortaq problemlərindən biri ixtisasların az olmasıdır. Bu problemin həlli üçün turizm peşə məktəblərində ixtisas müxtəlifliliyi yaradılmalıdır. Təhsil proqramları sektorun ehtiyacı və fikiri nəzərə alınaraq formalaşdırılmalıdır. Həftəlik dərs saatları azaldılmalı və tələblər üçün işləmək imkanı yaradılmalıdır. İnfrastruktur problemlərinin həlli üçün lazımi addımlar atılmalıdır. İşəgötürənlərlə əlaqələr möhkəmləndirilməlidir. İşəgötürənlərin də bu məsələdə həvəsləndirilməsi və məlumatlandırılması üçün dövlət müəyyən tədbirlər görülməlidir. Təhsil verən akademik heyətin lazımi bacarıqlarının artırılması üçün addımlar atılmalıdır. Bunun üçün onlardan sektorda iş təcrübəsinin tələb edilməsi vacib olan digər məsələdir. Eyni zamanda TOT təlimlərinə cəlb edilmələrinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. (2016). https://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/Turizm_senayesinin_inkişafına_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf. (ET:27.03.2018).

Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi (2016) <http://edu.gov.az/upload/file/serencama-elave/2016/peshe-tehsil-yol-xeritesi.pdf> (ET:27.03.2018).

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin Əsasnaməsi (2016). <http://edu.gov.az/upload/file/esasname/2016/texniki-pehse-uzre-dovlet-agentliyinin-esasnamesi.pdf> (ET:20.03.2018).

Ahmet Selçuk G., (2017) Ortaöğretim öğrencilerinin lisans düzeyinde turizm eğitimini tercih etmelerine yönelik karşılaştırmalı bir araştırma. Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

AYMANKUY, Yusuf ve Şimal Aymankuy (2002), “Önlisans ve Lisans Düzeyindeki Turizm Eğitimi Veren Yüksek Öğretim Kurumlarının Buldukları Yerlerin Analizi ve Turizm Eğitimi İçin Öneri Bir Model”, Turizm Eğitimi: Konferans-Workshop, Ankara, 11-13 Aralık 2001, s. 29-42.

Akinci. Z. (2015). “Meslek Yüksekokullarında Verilen Turizm Eğitiminin Değerlendirilmesi: Bir Odak Grup Çalışması”, Mediterranean Journal of Humanities, Antalya, s.43-59

Eldar, A. və Qahirə, M. (2016). “Azərbaycanda turizmlə bağlı Peşə Təhsilinin vəziyyəti və gələcək perspektivlər”. Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları Beynəlxalq jurnalı. 5(4): s. 10-22.

Ünlüönen, K. ve Boylu, Y. (2005), Türkiye’de yüksek öğretim düzeyinde turizm eğitimindeki gelişmelerin değerlendirilmesi [elektronik versiyon]. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 3(12), s.11-32.

Ünlüönen, K. (1993). Türkiye’de yükseköğretim düzeyinde turizm eğitimi ve öğretimi. Dicle üniversitesi hukuk fakültesi dergisi, 6, s. 497-521.

International Tourism; A Global Perspective, 1997.

Maviş, F., Kozak S. (1992). Meslek Yüksekokullarında Turizm Programı ve Anadolu Üniversitesi Eskişehir Meslek Yüksekokulu Turizm Otelcilik Ders Programı. Turizm Eğitimi Konferansı-Workshop. Yorum Basım Yayın, Ankara, s.169-172.

Tuyluoğlu, T. (2003). Türkiye’de turizm eğitiminin niteliği. Yayınlanmış yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

CUMHURİYET DÖNEMİ AYDINLARINDAN ÜZEYR HACİBEYLİ VE GORİ SEMİNARİYASINA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

Elza SEMEDLİ*

ÖZET

Türk-İslam dünyasında ilk opera yazarı, Azerbaycan'da klasik müziğin kurucusu, Azerbaycan'ın tüm dünyada tanınmasına vesile olacak semfonik eserler yazar, Azerbaycan'ın milli uyanış, bağımsızlık, aydınlanma cereyanlarının öncü aydınlarından, Cumhuriyet'in İstiklal Marşı'nın bestecisi, Bolşevik işgalinin ve Ermeni soykırımının tanığı, XX yüzyıl gibi Azerbaycan tarihi açısından önemli ve son derece karmaşık süreçlerin yaşandığı bir dönemde eğitimci (öğretmen-ders kitabı yazarı), gazeteci-yazar Üzeyir Hacıbeyli çokyönlü faaliyetleriyle devamlı araştırma konusu olmuş ve olmaya devam edecektir.

Bu çalışmada Azerbaycan'da öğretmen yetiştirme tarihine kısa bir bakış atılarak, Üzeyir Hacıbeyli'nin eğitim tarihçesinden bahsedilmiştir. Makalede Üzeyir Hacıbeyli'nin Çar Rusiyası'nın Azerbaycan'a uyguladığı dil, kültür ve özellikle de eğitim alanındaki asimilasyon politikasına yönelik eleştirel görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmada Ü. Hacıbeyli'nin Gori Semineriyasına yönelik, Sovyet döneminde sansür konarak yayınlanmamış, eleştirilerini içeren yazıları incelenmiştir. Bu eleştirel genellikle Gori Semineriyasındaki öğretmenlerin tutumlarını, eğitim programının uygulanmasına ve öğretmen yetiştirme politikasına yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: Üzeyir Hacıbeyli, Gori Semineriyası, Asimilasyon Politikası

ÜZEYR HACİBEYLİ, ONE OF THE INTELLECTUALS OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND HIS CRITICISM ON THE TRANSCAUCASIAN TEACHERS SEMINARY IN GORI

ABSTRACT

Uzeyir Hajibeyli was the first opera composer of the Turkic-Islamic world. He was the founder of classical music in Azerbaijan and familiarized himself and Azerbaijan with his symphonies and other famous classic musical works all over the world. U. Hajibeyli composed the music of national anthem of Azerbaijan Democratic Republic. He also was a pioneer-enlightener, teacher, textbook writer, educator, journalist of Azerbaijani national renaissance period. He witnessed both the genocide of Azerbaijanians during Bolsheviks occupation and the fall of Azerbaijan Democratic Republic when TheRed Army invaded into Azerbaijan.

His multifaceted activity has always been studied by different researchers. In this study, we will take a glance at U. Hacıbeyli's education and the history of teacher education in Azerbaijan during the period of Czarist Russia. This article is focused on U. Hacıbeyli's works criticizing educational policy of Transcaucasian Teachers Seminary in Gori that weren't published due to the virtue of censure in The Soviet Period. Hajibeyli heavily criticized the politics of assimilation of Muslim-Turks in The Czarist Russia.

U. Hacıbeyli's criticism was directed toward assimilating attitudes of teachers, their curricular issues and the policy of teacher preparation in Transcaucasian Teachers Seminary in Gori. Meanwhile other educational issues are emphasized in this article as well.

Keywords: Uzeyir Hajibeyli, Transcaucasian Teachers Seminary, Assimilation Politics

---

* Doç. Dr., Hazar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, elzamedli@hotmail.com

GİRİŞ

Türk–İslam dünyasında ilk opera yazarı, Azerbaycan’da klasik müziğin kurucusu, Azerbaycan’ın tüm dünyada tanınmasına vesile olacak semfonik eserler yazar, Azerbaycan’ın milli uyanış, bağımsızlık, aydınlanma cereyanlarının öncü aydınlarından, Cumhuriyet’in İstiklal Marşı’nın bestecisi, Bolşevik işgalinin ve Ermeni soykırımının tanığı, XX. yüzyıl da Azerbaycan tarihi açısından önemli ve son derece karmaşık süreçlerin yaşandığı bir dönemde eğitimci (öğretmen-ders kitabı yazarı), gazeteci-yazar Üzeyr Hacıbeyli çok yönlü faaliyetiyle devamlı araştırma konusu olmuş ve olmaya devam edecektir.

İster Çar Rusyası’nın sıkı takiplerinden, isterse de Sovyetler tarihinin “sürgünler ve idamlar dönemi” olan kanlı 1937’lerde tüm düşünce ve ülkü arkadaşlarının sürüldüğü, idam edildiği veya ülkeyi terk etmek zorunda kaldığı bir dönemde onu “Stalin’in gazabı”ndan kurtaran tek şey olağanüstü müzik yeteneği sayesinde yazdığı operaları ve diğer klasik eserleri oldu.

Bu çalışmada Azerbaycan’da XX. yüzyılın olağanüstü zekası adlandırılan Üzeyr Hacıbeyli’nin eğitimci kimliği üzerinde durulacak, Çar Rusyası’nın Azerbaycan’a uyguladığı dil, kültür ve özellikle de eğitim alanındaki asimilasyon politikasına yönelik eleştirel görüşlerini kendi kaleminden, köşe yazılarından yorumlamaya çalışacağız. Çalışma var olan bir durumu belge incelemeye dayalı bir biçimde betimlediği için nitel veri analizi tekniklerinden yararlanılarak gerçekleştirilen tarama modelinde betimsel bir çalışmadır (Karasar 1999: 77).

Üzeyr Hacıbeyli 1885 yılında Azerbaycan’ın bugün Ermeni işgali altındaki Şuşa şehrinde doğmuş, ilk eğitimini buradaki “Rus –müslüman mektebi”nde almıştır. 1899 yılında zor bir sınav sürecini tamamlayarak Gori Seminariyası’nın hazırlık sınıfına kabul olunur. Sınav sürecinin zorluğunun temel sebebi seminariya yönetiminin türk- müslüman çocuklarına karşı tutumuydu (Aslanov 1977: 8).

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sadece Azerbaycan’da değil tüm Kafkaz’da öğretmen yetiştiren bir kurumun mevcut olmadığı, ilk defa 1866 yılında Tiflis’de “Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti”nin Aleksandrovski Muallimler Mektebi’nin açıldığı, 1872 yılında ise bu okulun Aleksandrovski Muallimler Enstitüsü olarak değiştirildiği ve buraya müslüman olmayan tüm milletlerin kabuledildiği, müslümanlara bu okulda okuma hakkı verilmediği çeşitli kaynaklarca belirtilmiştir (Seferov, 2017). Bu karar 1875 yılına kadar geçliliğini korudu ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan’daki sosyo-ekonomik değişiklik, toplumsal gelişim ve kalkınmalar, yeni proletar ve burjuva sınıflarının oluşması Çar Rusyası’nı bölge üzerinde mutlak hakimiyetini sağlamak için yeni kararlar almaya zorladı.

Çar Rusyası zamanın bu talebini de bölge üzerindeki çıkarlarını ve işgal siyasetini bölgede yetiştirilecek eğitilmiş insanlar aracılığıyla pekiştirmek ve eğitim sektörüne denetimi elinde tutmak için 1870 yılında seminariya açma yetkisini yerel yönetimlerden hükümete devreden “Muallimler Seminariyası Hakkında yönetmelik”i onayladı ve bu yönetmeliğin sonuna düşülen kayıtlardan birinde “müslümanlar için özel mektepler açılana kadar müslümanlara Zakafkasiya Muallimler Seminariyasında okuma yetkisi verilir” notu düşüldü. Böylece, 1875 yılında Gürcistan’ın Gori şehrinde Zakafkasiya Muallimler Seminariyası (ZMS) açıldı (Seferov, 2017). Fakat ZMS’ye bağlı 3 ilkokulda da (Rus, Gürcü, Ermeni) eğitim Rusça yapıldığı için Azerbaycan Türklerinin bu okullara girmesi engellenmekteydi. Dönemin önemli aydınları (M. F. Mirza Fathali Ahundov, M. H. Gayıbzade) Kafkas valisi Mihail Romanov’la görüşerek ona Azerbaycan’ın önemli aydın ve bilginlerini (M. C. Topçubaşov, A. A. Bakıhanov, Mirza Kazım Bey) hatırlatarak Gori Seminariyası’nda Tatar şubesinin açılmasına izin almayı başarırlar. 23 Eylül 1879 yılında ZMS’nin bünyesinde Tatar şubesi açılır, 13 Mayıs 1890’da Devlet Duması’nın kararıyla onaylanır (Seferov, 2017).

İşte Ü. Hacıbeyli 1899/1900'lü yıllarda Gori Seminariyası'nın Tatar Şubesinde eğitim almıştır. Öğrencilik yıllarına dair seminariyada bulunan arşiv belgelerinde Hacıbeyli'nin resim çekmeyi, kitap okumayı sevdiği, gönüllü olarak Azerbaycan Türkçesi'nden Rusça'ya veya Rusça'dan Azerbaycan Türkçesi'ne makaleler tercüme ettiği kaydedilmekle birlikte, talebe Hacıbeyli'nin ana dilinde konuştuğu ve dua okumadığı için müfettişten kınama cezası aldığı ve bu yüzden pazar günü izninin iptal edildiği notu da düşülmüştür (Aslanov, 1977: 9).

Hacıbeyli Gori Semiraniyası'nda Rus edebiyatı, medeniyeti ile birlikte Kamenski, Russo, Flober ve Uşinskiy gibi önemli pedagogların eserleri ile tanışmış, seminariyanın zengin kütüphanesinden yararlanmış ve sosyal etkinliklere faal katılmıştır. Teatroların, önemli fuarların ve çeşitli sosyal etkinliklerin düzenlendiği Tiflis gibi dönemin kültür merkezinde bulunmuş olmak, Hacıbeyli'linin dünya görüşünü zenginleştirmiş ve katkıda bulunmuştur. Onun dünyaca tanınan besteci olmasında, güçlü müzik duyumu ile birlikte seminariyada telli ve nefesli müzik aletlerinde çalmayı öğrenmiş olmasının önemli bir rolü olmuştur (Aslanov, 1977: 9). Hiç şüphe yoktur ki, Gori Muallimler Seminariyası Azerbaycan'nın eğitim tarihine önemli katkıda bulunmuş, toplumsal gelişim ve Azerbaycan'nın gelecek fikir, sanat hayatında, bağımsızlık tarihinde müstesna rol almış kişiler bu okuldan mezun olmuşlardır.

Fakat tüm bu olumlu özelliklerine rağmen daha önce de belirttiğimiz gibi bu okulda müslüman-tatarlara karşı ayırıcı tutum sürekli yaşanmış, Rusiya'nın işgalci ve misyoner yaklaşımı her zaman ön planda olmuştur. Nitekim, Hacıbeyli, Kafkas'taki 3 darülmualiminden bahsederken ... *biri Gürcü için Huni kasabasında, biri Ermeniler için İrevan şehrinde, biri de (guya!) müslümanlar için Gori şehrinde* (Hüseynov, 2009: 31) diyerek aslında bu okulun müslümanlar için olmadığını ima eder.

Seminariyanın iç işlerinden bahsederken Gori'de iki şube (Müslüman ve Hristiyan) olduğunu ancak bu iki şube arasında asla eşitlik olmadığını, büyük bir tarafgirlik olduğunu, Hristiyanlara ayrıcalık tanındığını şu sözlerle anlatır: *müdürün nazarında biri "doğma (öz)", diğeri "ögek (üvey)" kardeşdir; biri 7 gün pehriz tutar, o biri 3 gün bile oruç tutmaz; biri her hafta ibadet için kiliseye toplanır, o biri mescidin kapısını tanımıyor, hatta biçare 5 yıl içinde mescidin kapısını da unuttur. Biri her sabah ve akşamları İncil-i Şerif'i elden yere koymaz, eski Slav lisanı ile yazılmış sayfaları müdam ile telavet ider, o biri Kuran-ı Mecit'in yüzünü de görmez. Hayır, affbuurunuz, yanıldım, Rus lisanına tercüme olunmuş Kuran'ı ezberleyerek ayrı ayrı sureleri vird-i ziban ediyorlar...*(Hüseynov, 2009: 31).

Hacıbeyli seminariyadaki ayırıcılığın ana diline karşı yapıldığını, kendi aralarında bile ana dilinde konuşmanın yasak olduğunu, Türk dilinin darülmualiminde önemli bir bilim olarak kabul edilmediğini, hatta hakarete maruz kaldığını da belirtir: *Hergah rica etseniz, Rusça sual ediniz, cenabınıza şeriet meselelerini mükemmel nakl etsinler...! Biri ana dilini mükemmel biliyor, o biri ise genelde ismini bile yazamaz...* (Hüseynov, 2009: 32).

Hacıbeyli, o dönemde müslümanların kullandığı Arap alfabesinin küçümsenerek hor görüldüğünü, seminariyada kullanılmasının ayıp olarak kabul edilmesi üzerine 1896'da seminariya muallimleri tarafından icad edilmiş "akademiya alfabesi" ile yazı pozü öğretildiğini ve ilkokullara da latin alfabesinin kullanılmasını tavsiye ettiklerini kaydeder ve iş bu hal ile yetiştirilen, Kuran'ı başka lisan ile okuyan, yazıyı başka alfabe ile yazan "millet" öğretmenlerinin halka ne kadar faydalı olabileceğini ve halk tarafından ne kadar sevilbileceğini tartışır (Hüseynov, 2009: 32) .

Gori Seminariyasının eğitim-öğretim programına eleştirel bir yaklaşım geliştiren Hacıbeyli seminariyada okutulan derslerin önemli dersler olduğunun, fakat Tatar bölmesinde bu derslere gereğinde önem

verilmediğini ve ders veren öğretmenlerin misyonerlik amacıyla bu derslere tayin olduğunun altını çizer. Öğretmenlerin Müslüman Türklerin milli manevi değerlerine, kimlik ve karakterlerine yönelik aşağılayıcı tavır ve davranışlarını, en önemlisi bu milletin gelecek eğitimcilerini bu değerlerden uzaklaştırma kastlarını eleştirir: *“evvela bakalım pedagoji ilmine. Pedagoji – yani üsul-u terbiyyet en mukaddes ve en mühüm bir ilimdir. Mürebbiler (öğretmenler –ES) ise gerçekte ekseren misyonerlerden tayin olunur. Bunlar din-i mubinin zıddına yazılmış nice bir telifatlar ile meşhur şahıslardır. Herçend ayyam-ı tedrisatta o cenablar “irtidad”ı (dönme-ES) tesnifatlarını mutallimlerden (öğrencilerden-ES) gizlin saklıyorlar. Ve likin her birkademede öz mesleklerini müdam biruze veriyorlar. Mesela, onların birisi “aşuranın” müzirr olmağını öz destperverdesi bir müslüman balasına derk ettiriptir. O birisi “çerkezi” libasının Kafqaz’da mahv etmekaçına düşmüştü. Üçümcüsü könül bulandırıcı ve rişhendâne sözler ile hissiyat-ı milliyeye müdam (davamlı –ES) tokunurdu ki “türk kavmi” şehvetengizlikten nâşi halveiyathorolur” (Hüseynov, 2009: 33).*

Hacıbeyli, seminariyadaki Rusça derslerinden bahsederken müslümanların rakipleri olan diğer milletlerden daha fazla mükemmel çalışmalarına rağmen yine de bir bahane ile aşağılandığını belirterek Türklerin Rusça’nın telaffuzu ile ilgili problemlerinin her dilin kendi fonetik özelliklerinden kaynaklandığını, bu durumun doğal kabul edilmesi gerektiğini, *“kinaye ve alay konusu edilerek Türk muallimlerin kendi ana dilinden ürkütölmelerinin”* (Hüseynov, 2009: 34) doğru olmadığını ifade eder.

Seminariyada tarih eğitiminin misyonerlik amacı ile kullanılmasından huzursuzluğunu anlatan Hacıbeyli, bu ilimlerin öğretiminin de “irtidad” meselesinden uzak olmadığını ve seminariyada “mevcudluğu şüphe ve soru doğuran maceralar, masallar (Rurikler, Peronlar) mükemmel okutulmakta, ama vatan tarihi asla akla gelmemekte, gelse bile başka bile nokta-yı nazarla” diyerek tarih derslerinde Azerbaycan, belki de vatan tarihi ifadesi ile kastettiği Türk tarihinden hiç bahsedilmemesine itiraz eder. Coğrafıya eğitiminin de aynı durumda olduğunu *“muallim efendi Avstraliya cezirelerinden artıacak malumat, ancak biçare vatanın geçen asırlarda lalezar ve imdiki halde harab olmuş yerlerinden”* bahsetmemesini kendine özgü mizah yeteneği ile eleştirir. *“Yahşı halettir, ayağımızın altındaki kuyuları görmüyoruz, ama gökteki yıldızları sayıp, Amerika’da da kuyruklu yılduzun nümayan olmadığını haber veririz”* (Hüseynov, 2009: 34).

Hacıbeyli, Rusiya’nın müstemleke politikasını güçlendirmek için tüm bölgelerde olduğu gibi Azerbaycan’da da eğitimi kendi amaçları doğrultusunda yönettiğini çok iyi anlayarak Türkçe yer adlarının değiştirilmesine ve Çar Rusiyası’nın asimile etme politikası sonucu soyadlarının Rusçalaştırılmasına XX. yy’ın başlarında gazetede yazdığı köşe yazılarında itirazını bildirir: *“Kötü niyetli misyonerler mukaddes ilimleri kirleterek “gençleri” hissiyat-ı milliyeden uzaklaştırmak için ellerinde alet edipler ki irtidat zilletine düçar olmuş biçare muallimler (gençler) bu bed mesleklerin puç akidelerini (menasız düşüncelerini-ES) halk içinde intişar etsinler... (yaysınlar-ES). Seminariyada tikilen ağaçlar “meyvelerini” yavaş yavaş vermektedir, bazı muallimler soyadlarının sonundaki “li” lafzını basit kabul edip, asil olmadığını düşünerek “ski” lafzına değışmişler”* (Hüseynov, 2009: 34-35).

XX. yy’ın başlarında seminariyada eğitimin kalitesinin düştüğüne de değinen Hacıbeyli, devletin eğitimdeki kusurları memurluk rütbesi ile telafi etmeye çalıştığına, seminariyadan mezun olan öğretmenlerin halktan uzak olduğuna, bu sebepten de halk tarafından kabul edilmediklerine dikkat çekmektedir. *“Bir Rus edibin dediğı gibi imdi darulmuallimin pedagog yerine domuz otaran bırakıyor”* veya *“bir kaç yıl bundan önce muallim efendi cemaet ile yaklaşıp, hayır ve şerre karışıyordu, o vakit muallim “memur” sayılmıyordu... Verilen terbiyenin noksanı memuriyet sıfatının artmasının başlıca sebebidir”* (Hüseynov, 2009: 35).

Hacıbeyli geçen asrın başlarında halkın aydınlanmasında ve eğitilmesindeki başarısızlığın temel sebeplerini eğitimin milli olmamasında, Çar Rusiyası'nın müslüman-türk nüfusun milli, dini ve kültürel değerlerini ve eğitimini hedef alan asimilasyon politikasında olduğunu düşünür. “*Cemaat adetine istihza etme, çocukları Rus lisanına teşvik et ve verdiği malumatı Türk lisanına tercüme etme..!*” talimatı ile göreve başlayan öğretmenlerin okuttuğu ders kitabının “*ilk sayfasında İsa sureti ve ekinde “bu Allah’dır (İkona)” sözleri yazılmış ve öteki sayfasında “ben su ile şarap içmiyorum” cümleleri bulunur! Acaba bundan artık mı cemaat adetine istihza olunacak?! Nasıl böyle bir kitap ile muallim köy cemaatine görünsün?*” diyerek çözümünü seminariyanın müslüman köylerine yaklaşmasında, halkın değerlerine saygı duymakta görür. (Hüseynov, 2009: 36).

Hacıbeyli'nin seminariyaya dair görüşlerinin incelenmesi eğitim bilimleri hakkındaki yenilikçi düşüncelerinin Gori seminariyasında aldığı eğitimle ilişkili olmakla birlikte daha ziyade onun kendi zengin mutalaası, aydın ve araştırmacı kişiliği ile ilgili olduğu kanısı doğmaktadır.

Hacıbeyli toplumdaki cehaleti muallimlerin ortadan kaldıracağına inanır. Gazetede köşesinden milletin geleceğini düşünen hayırseverlere seslenerek yüksek eğitim almak isteyen öğrencilere destek için “talebe sandığı” adlandırılan burs verme eylemini devam ettirmeye çağırıyor: “*...bizim eğitim görmüş insanlarımız ne kadar çok olursa, milletimiz için hayırlı olur, aksi halde halimiz yaman olur, ayaklar altında kalır, mahvoluruz. Bunlar boş sözler değil, acı hakikattir. Bu asırda ilimsiz yaşanmaz.*” (Hacıbeyli, 2005:116)

Öğretmenlerin toplumun sorunlarından uzak yetiştirilmesini doğru bulmayan Hacıbeyli Kafkas “malaryası” adlandırdığı cehaleti tedavi etmek için “Firengistan memleketine tahsil almaya gitmeye gerek olmadığını” yazar. Öğretmenliği tabipliğe benzeten Hacıbeyli nasıl tabip hastanın marazının kökenine inip tamamen iyileştirmeliyse, muallim efendi de cehaletin sebeplerine aşına olmak zorundadır ve milletin dertlerine ilaç etmeye borçludur. “*Pes, muallim Aladağ'da tahsil ederken, çiftçi Karadağ'da ekin, tarla sürerse, birbirlerinin dertlerinden nasıl haberdar olsun*” (Hüseynov, 2009: 31-32).

TARTIŞAM VE SONUÇ

Azerbaycan'nın eğitim, kültür ve aydınlanma tarihinde çok önemli yeri ve katkısı olan Gori Seminariyası aynı zamanda Rusiya'nın bölgesel işgal ve misyonerlik politikasının gerçekleştirilmesine hizmet etmiştir.

Bu politikanın işgalci ve misyoner yaklaşımı Müslüman-Tatar öğrencilerin dini, kültürel değerleriyle birlikte dil, tarih, coğrafiya bilinçleri ile oynama ve özellikle bu öğelere bağlı olarak da kimlik bunalımına girme, kendi kimliğini, değerlerini küçük görme şeklinde yansımaları hedeflenmiştir.

Rusya'nın işgal ve asimilasyon politikasını eğitim üzerinden gerçekleştirdiğine dair halkın aydın kesiminde de XX. yüzyılın başlarında gazetede köşesinden yazarak farkındalık yaratmaya çalışan Hacıbeyli düşünceleriyle temelinde dünyevilik, aydınlanma, millilik ve bağımsızlık olan Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuş ve Türk Dünyasında kurulan ilk Cumhuriyetin istiklal marşının bestesini de yapmıştır.

Tüm hayatını mensubu olduğu Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasına adanmış, toplumsal gerilik ve cahilliğin temel sebebini eğitimsizlikte gören Hacıbeyli, döneminde görüşlerine karşı çıkanlara “Terakki” gazetesinde yazdığı şu satırlarla cevap vermiştir: *Ben ne yapayım ki, kendi ilmimi, bilgimi, tüm istidat ve yaratılıştan gelen yeteneklerimi milletin terakkisi yolunda sarf etmekle hain ve haset “zenburçuların”*

(başkasının emeğini benimseyen-ES) gözlerine ok olup batıyorum? Milleti çocuklarının talim ve terbiyesi için uğraşarak velilerin teşekkürünü almak, gazetelerde yazmakla millete hizmet etmek, unutulmuş, eğlenceye dönüşmüş musikimizi canlandırmak ve her kesin ona rağbetini kazandırmaya çalışmak..... kötü bir şeyse bırakın ben kötü olayım.... (Hacıbeyli 2005:113) Aslında bu satırlar Hacıbeyli'nin yaşadığı zorlukları, verdiği mücadileyi yansıtmaları açısından son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- Ahmedov, H. (2012). *Avrasya Halklarının Mekteb ve Pedagoji Fikir Tarihi*. Bakı, s.248-254
- _____ (2013). *Azərbaycan Dili Dərslərimiz Milli Sərvətimizdir*. 1 İyun, <http://www.tehsilproblemleri.com/?p=1451>
- Aslanov, M. (1977). *Üzeyr Hacıbeyov*. Bakı: Genclik.
- Bayramov, H., (2015). *Azerbaijani Enlightenment and Development of National Consciousness During The Period of Tsarist Russia*, http://www.kaznai.kz/imgs/Bibigul_Nussipzhanova__Rita_Dzherdimaliyeva__Annales_-_SHS_-_25_-_2015_-_2_LOWRES.pdf#page=92 (ET: 13.10.2017)
- Hüseynov, Ş. (2009). *Üzeyr Hacıbeyli, Neşrlərde Kenara Koyulmuş Matbu Eserləri*. Bakı: Elm.
- İsmayılov, M., Maksveli, N, (2008) *Azərbaycan Tarihi 1900-1920*, Bakı
- Mardanov M., Aslanov R., *Задачники по Арифметике Школ Азербайджана Конца XIX Начала XX Века* https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/146411/IFTE.2018.2_12_18.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- Rice K., *Forging The Progressive Path: Literary Assemblies And Enlightenment Societies in Azerbaijan, 1850-1928* <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4699&context=edissertations>.
- Səfərov, . *Qori və İrəvan Seminariyalarının Milli Təhsil Tariximizdəki Yeri və Rolu Haqqında*. <http://www.milliarxiv.gov.az/az/archiveresearch?id=245> (ET: 13.10.2017)
- Seyidzade, D. (2004). *Azərbaycan XX Asrın Evvəllərində: Müstəgilliyimizə Aparan Yollar*. Bakı: OKA.

CUMHURİYYƏT DÖNƏMI YAZARLARIMIZDAN HÜSEYN CAVID YARADICILIĞI VƏ “SƏRVƏTI-FÜNUN”

Vurğun ƏYYUB¹

ÖZƏT

Azərbaycan romantizmi və Türkiyə ədəbiyyatı arasındakı bədii-estetik əlaqələr, mövzu-ideya bənzərlikləri bəzində müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında yeni Osmanlı ədəbiyyatının təsirləri az araşdırılmış sahələrdəndir. Halbuki bizim milli romantizmində vətəndaşlıq ideallarının, humanizm ideyasının güclənməsində yeni Osmanlı ədəbiyyatının rolu açıq-aşkardır. Romantizm cərəyanının ən tanınmış və sevilən nümayəndəsi Hüseyn Cavidin hələ İstanbulda təhsil aldığı illərdə yeni Osmanlı ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri ilə yaxından tanışlığı onun yaradıcılığına müəyyən bir yön vermişdir. Xüsusən “Sərvəti-fünun”çuların təsiri ilə onun poeziyasında mənzum hekayə şəkli, sosial mövzular və məzmun qabarmağa başlayır. H. Cavidin “Öksüz Ənvər” əsəri də göstərdiyimiz təsir altında yazılmış şeirdir. “Sərvəti-fünun”çulardan İsmayıl Səfanın da “Öksüz Əhməd” adlı bir əsəri vardır. Hər iki şeir ad etibarilə bənzərdir, hər ikisi mənzum hekayə tərzində yazılmışdır, hər ikisində dul bir qadının və yetim uşağın taleyindən söhbət açılır. Hər iki şeirdə ananın ölümü və uşağın yetim, köməksiz qalması, ətrafdakıların onlara münasibəti əsərlərin fakt, hadisə materialını və kompozisiyasının qurulmasını təşkil edir. Lakin demək olmaz ki, Cavidin şeiri tamamilə Səfanın şeirinin kopyasıdır. Əsərdə müəyyən fərqlər də nəzərə çarpır. Bildiridə tarixi müqayisəli metoddan istifadə edilərək H. Cavidin “Öksüz Ənvər” şeiri ilə İsmayıl Səfanın “Öksüz Əhməd” şeiri arasında təhlillər aparılmaqda və “Sərvəti-fünun”çuların Azərbaycan romantizminə təsir dairəsi və yolları araşdırılmaqdadır.

Açar Sözlər: Azərbaycan Romantizmi, Yeni Osmanlı Ədəbiyyatı, Sərvəti-fünun, Hüseyn Cavid, İsmayıl Sefa

HUSEYIN CAVID CREATION, ONE OF THE AUTHORS OF THE REPUBLICAN ERA AND “SƏRVƏTI-FUNUN”

ABSTRACT

Although certain studies on artistic-aesthetic relationships, theme-ideological researches between Azerbaijani romanticism and Turkish literature are conducted, the influence of the new Ottoman literature in the work of Azerbaijani romantics is one of the least studied areas. However, the role of the new Ottoman literature in the strengthening of the idea of civilizations and the idea of humanism in our national romance is evident. The acquaintance of the most famous and beloved representative of the Romanticism, Hussein Javid, in the years of his education in Istanbul, has given a clear direction to his work in the Ottoman Literature. Especially in the poetry of "Sərvətə-funun", his poetry begins to shape the story, social themes and content. H. Javid's "Oksuz Ənvər" is a poem written under the influence we have shown. Ismayil Safa has a work called "Oksuz Əhməd" from the "Sərvəti-funun". Both poems are similar to names, both of which are written in story style, both of which address the destiny of a widow and an orphan child. In both poems, the death of the mother and the child's orphanhood, helplessness, and the attitude of those around them constitute the fact, event material, and composition of the works. However, Javid's poem is not entirely a copy of Safana's poem. There are certain differences in the work. Using the historical comparative method, the analysis of H. Javid's poem "Oksuz Ənvər" and Ismayil Safan's poem "Oksuz Əhməd" will be analyzed and the scope and ways of "Sərvətə-funun" influence on the Azerbaijani romance are being studied.

Keywords: Romantizm in Azerbaijan, New Ottoman Literature, Sərvətə-funun, Huseyn Cavid, İsmayıl Sefa

GİRİŞ

---

¹ Doç. Dr., Xəzər Universiteti, Azərbaycan dili və Ədəbiyyat Kafedrası, veyyub@khazar.org

Şərqi ilk demokratik respublikası olan, bu gün 100 illiyini qeyd etdiyimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təsadüfən ortaya çıxmamışdır. Cümhuriyyətimizin elanına qədər böyük miqdarda siyasi-ideoloji iş aparılmış, onun milli-mənəvi özülü yaradılmışdır. Bu milli-mənəvi özülün banilərindən olan Azərbaycan romantik yazıçılarının yaradıcılığında hürriyyət, azadkirlilik, bərabərlik, hümanizm ideyalarının, vətəndaşlıq ideallarının geniş yayılmasında o zamankı Osmanlı imperiyasında baş qaldırmış yenilikçilik hərəkatının, Tənzimat dövrü yazar və filosoflarının da güclü təsiri olmuşdur. Azərbaycan romantizmi və Türkiyə ədəbiyyatı arasındakı bədii-estetik əlaqələr, mövzu-ideya bənzərlikləri barəsində ayrı-ayrı mülahizələr (Məmmədli 1982, Zeynalı 1983, Ələkbərli 2012, Əhmədov 2011,) söylənilsə də, müəyyən tədqiqatlar (Enver 1998, Babayeva 2016) aparılsa da, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında yeni Osmanlı ədəbiyyatının, “Sərvəti-fünun” məcmuəsi ətrafında toplanmış yazarların təsirləri az araşdırılmış sahələrdəndir. Azərbaycan romantizm cərəyanının ən tanınmış və sevilən nümayəndəsi Hüseyn Cavidin istər lirik-fəlsəfi şeirlərində, istərsə də səhnə əsərlərində bu təsir açıq-aşkardır. Hüseyn Cavidin hələ İstanbulda təhsil aldığı illərdə (1906-1909) İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində sərbəst dinləyici kimi iştirak etməsi, Tofiq Fikrətlə əlaqəsi, Rza Tofiqdən fəlsəfə və ədəbiyyat dərsləri alması, yeni Osmanlı ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri ilə yaxından tanışlığı onun yaradıcılığına müəyyən bir yön vermişdir. M. Babayevanın göstərdiyi kimi “1906-1909-cu illərdə Türkiyədə ədəbiyyat fakültəsində təhsil alan H.Cavid dövrün ictimai-siyasi məsələlərinə, ədəbi proseslərinə biganə qalmamış, “bana elm lazımdır, şəhadətnamə deyil” deyərək yalnız fakültə dərsləri ilə kifayətlənməmiş, N.Kamal, Z. Paşa, Ş. Şamil, R.M. Əkrəm, A.Hamit və Rza Tofiq kimi dövrün qabaqcıl ədəbi şəxsiyyətləri ilə yaxından tanış olmuşdur” (Babayeva, 2016). Osmanlı ədəbiyyatının Cavid yaradıcılığı üzərindəki təsirini zamanında sovet ədəbiyyatşünasları görmüş, lakin buna görə şairimizi kəskin tənqiddə məruz qoyaraq, mühakimə etmişlər. Məsələn, sovet yazarlarından M.K.Ələkbərli 1-ci Ümum İttifaq Şura Yazıçıları Qurultayındakı “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı məruzəsində Hüseyn Cavid tənqid edərək deyirdi: “O, (yəni Hüseyn Cavid – V.Ə) öz ədəbi fəaliyyətinin başlanğıcından tutmuş son zamanlara qədər osmanlı romantik-klassiklərinin (Əbdülhəq Hamid və başqaları) yaradıcılıqlarının əsiri olaraq qalmaqdadır.” (Ələkbərli, 1982:120) Müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslarımızdan prof. Bədirxan Əhmədov yazır: “Türkiyədən qayıtdıqdan sonra H. Cavidin poeziyasında ictimai, siyasi mövzu aparıcı yer tutur; buna səbəb həm şairin getdikcə ictimai hadisələrə marağının artması, həm də siyasi hadisələrin özünün önə keçməsi olur” (Əhmədov, 2011:164) Ümumən, doğru olan bu mülahizələrdə ədəbiyyatşünas Cavid yaradıcılığında dəyişikliyin şairimizin Türkiyədən qayıdırdığından sonra başladığını, Cavid yaradıcılığında Türkiyənin mühitinin təsirlərini düzgün müşahidə etsə də, bu dəyişikliyin səbəbləri içərisində Cavid yaradıcılığına Osmanlı ədəbiyyatının təsirini gözdən qaçırmışdır. Bəllidir ki, “Sərvəti-fünun” şairlərinin yaradıcılığında daha çox “sosyal konular ele alınmışdır” (Kaplan, 1991: 125) “Sərvəti-fünun”çuların təsiri ilə Cavid poeziyasında mənzum hekayə şəklinin, sosial mövzular və məzmunun qabarmağa başladığı təkzib edilməz faktdır. “Sərvəti-fünun”çuların Cavid yaradıcılığına təsirlərini Osmanlı yazarlarından İsmail Safanın “Öksüz Əhməd” adlı şeiri ilə Hüseyn Cavidin “Öksüz Ənvər”² şeirinin müqayisəli təhlili vasitəsilə incələməyə çalışacağıq.

“Sərvəti-fünun”çular arasında şair kimi çox da tanınmayan İsmail Safanın “Öksüz Əhməd” adlı əsərində göstərilir ki, dul bir qadın zəngin bir evdə xidmətçi olaraq işə düzəlir. Qadına maaş verilmir, əvəzində özünün və yetim uşağının yeyib içməsi bu evdəndir. Körpə Əhməd uşaq olmasına baxmayaraq hər zaman döyülür, ətrafındakılardan daima pis sözlər, təhqirlər eşidir. Bunları gören ana bir il içində qəhrindən xəstələnir və ölür.

---

² Şeirlərin mətni əlavə edilib.

Ev sahibləri anasının cənazəsini Əhmədə göstərmək istəyirlər ki, uşaq anasından ötrü darıxıb ətrafdakıları narahat etməsin. Lakin Əhməd anasının üzünü görcək “istəməm” deyib qaçır. (Kaplan, 1991:123-124)

H. Cavidin “Öksüz Ənvər” şeirinin məzmunundan anlaşılır ki, əsərin qəhrəmanı Ənvər məktəbdə oxuyur, müəllimlərin sevimlisidir, dərslərində birincidir. Onun yalnızca anası vardır. Ancaq üç aydır ki, anası xəstədir. Ənvərin bütün fikri xəstə anasının yanında olduğundan müəllimlərinin dediklərindən bir şey anlamır, “dalıb gediyor”, şillə yesə də, susub ağlamır. Artıq səkkiz gün olar ki, Ənvər məktəbə gəlmir, vəfat etmiş anasının məzarı başında ağlayıb analı günlərini xatırlayınca bayğın hala gəlir. Sınıfdə bütün bunlardan xəbərsiz müəllim onu soruşur, qızlar arxasınca dedi-qodu edirlər. Sabahı gün məktəbə gələndə müəllim qəzəb içində və turşumuş bir üzlə ondan “hansı cəhənnəmdə” olduğunu soruşur. Ənvərdən aydın bir cavab almayan müəllim onu şillələyir. Şeir uşağın “vay annəciyim” deyərək huşunu itirməsilə sona çatır. (Cavid, 2005:46-47)

Diqqət edilsə, hər iki şeir ad etibarilə bənzərdir, hər ikisi mənzum hekayə tərzində yazılmışdır, hər ikisində dul bir qadının və yetim uşağın taleyindən söhbət açılır. Hər iki şeirdə ananın ölümü və uşağın yetim, köməksiz qalması, ətrafdakıların onlara münasibəti əsərlərin fakt, hadisə materialını və kompozisiyasının qurulmasını təşkil edir. Lakin demək olmaz ki, Cavidin şeiri tamamilə Safanın şeirinin kopyasıdır. Əsərdə müəyyən fərqlər də nəzərə çarpır. İ. Safanın şeirində hadisə bir evdə, Caviddə isə məktəbdə cərəyan edir. Safanın qəhrəmanı Əhmədin yaşı haqqında şeirdə bir şey deyilmir. Bəlli olan odur ki, o hələ oyuncuqlarıyla oynayır. Cavidin qəhrəmanı Ənvər isə doqquz yaşındadır, məktəblidir, çalışqandır, az-çox həyatdan baş çıxarır.

Doquz yaşında zəki, uslu bir çocuk: Ənvər...

Sınıfdə tam iki ildir, birincilikdə onun

Şərəfli bir adı var; daima müəllimlər

Sevərdilər onu. Lakin o şimdiki pək yorğun.

Qəhrəmanını bir məktəbli olaraq tanıtməsi, sinfin birincisi olmasını vurğulaması bir tərəfdən Cavid romantizminin maarifçilik təbiətindən irəli gəlmişdirsə, digər tərəfdən Ənvərin xarakterini açmağa, oxucuda ona rəğbət oyadaraq mərhəmət ideyasının daha qabarıq canlandırılmasına xidmət etmişdir.

İ. Safanın əsərində ana bir evdə qulluqçu olaraq çalışır, oğluna olan münasibəti görüb qəhrindən xəstələnir və ölür. Cavid isə Ənvərin anasının məşğuliyyəti, nədən xəstələnməsi haqqında məlumat və ya hər hansı bir işarə vermir. Safanın əsərində ananın övladına olan münasibəti haqqında söz açılsa da, uşağın anasına bağlılığı haqqında bir detal belə yoxdur. Əksinə uşaq anasının meyidini görəncə, “istəməm” deyər qorxub qaçır. Caviddə isə tam əksinədir. Ananın övladına münasibəti barədə bir söz deyilməsə də, Ənvərin anasına olan bağlılığı, sevgisi aydın və təsirli bir şəkildə canlandırılmışdır. Cavidin qəhrəmanının “həyatı, nəşəsi, ümmidi” tək anasıdır, “annəsi söndükcə yavrucuq yanıyor, yanıb da qovruluyor.”

Zavallı annəsi söndükcə yavrucuq yanıyor,

Yanıb da qavruluyor; ən böyük düşüncələri

Yarıncı matəmi güldürmək üzrə aldanıyor,

Fəqət qadın ərimiş, onda yox həyat əsəri.

Əhməddən fərqli olaraq Ənvər hər gün anasının məzarına baş çəkir, onu sevgi ilə yad edir. Fikrimcə, uşaq obrazının qabarıq işıqlandırılmasında Cavid daha usta hərəkət etmişdir. Çünki əsərin qəhrəmanı Ana deyil, Ənvərdir.

Əhməd və Ənvərin adları bənzər olduğu kimi, taleləri də oxşardır. Hər iki uşaq döyülür, təzyiqlərə məruz qalır. Əhməd evdəki davranışlarına görə ev sahibləri, Ənvər isə məktəbə getmədiyinə görə müəllimi tərəfindən döyülür. Cavidə uşağın döyülməsi daha konkret və inandırıcı əsaslandırılmışdır. Safanın əsərinin başlanğıcı bir qədər “göydəndüşmə”, təsadufi xarakter daşıyır, Cavid isə əsl hekayəçi ustalığı ilə mövzuya daxil olur. Safada olduğu kimi Cavidin şeirini də şərti olaraq dörd hissəyə ayıra bilərik: a) Ənvərlə tanışlıq. Şair uşağın bacarıqlarından, məktəbdə sevimli şagird olmasından söhbət açmaqla oxucunu onunla tanış edir və ona qarşı bir rəğbət hissi oyadır; b) Ənvərin anasının xəstə olması və məktəbli uşağın xəstə anaya münasibəti; c) anasının ölməsindən sonra Ənvərin keçirdiyi hallar və dərəcə gəlməməsi, məktəbdə ona olan münasibət; d) məktəbə gəldikdən sonra müəllimin ona qarşı davranışı və Ənvərin düşdüğü vəziyyət.

Hər bir hissədə məzmun sadə, yığcam bir şəkildə anladılmışdır. Şeir bütünlükdə romantizmin, o cümlədən Cavidin hümanizm ideyasını əks etdirir. Azərbaycan romantizmini Avropa romantizmindən fərqləndirən ən üstün cəhəti bu şeirdə görə bilərik. Azərbaycan romantikləri Avropa romantizmindəki məşhur “bəşəri kədər”i ümumilikdən çıxararaq ona konkret məzmun aşılayırdılar. Məzlum, köməksiz, yardıma ehtiyacı olan insanların həyatından yazmaq Azərbaycan romantizminin vətəndaşlıq və sosial istiqamətini müəyyənləşdirirdi. “Öksüz Ənvər” də məhz bu hümanizm ideyası, məzluma acımaq, insana məhəbbət və qayğı göstərmək ideyası əsasında yazılmışdır.

Şeirin dili, əsasən, sadə və anlaşılıqdır. Ərəb-fars sözlərindən ibarət tərkiblərə az bir şəkildə müraciət edilmişdir. Dil məsələsində də “Sərvəti-fünun”çuların təsirini görmək mümkündür. Çünki Mehmet Kaplanın dediyi kimi, “Fikret dahil, bütün Serveti-Fünunçular kendilerini halktan ayırmışlar və halk tabakasına mensup insanlardan bahsettikleri şiirlerde, ümumiyyətlə iki çeşit üslup kullanmışlardır. Türk aydınları, II. Meşrutiyetten sonra kendilerini halkla birləştirirler ve halkın dil ve üslubunu benimsemişler. Mehmed Emin ve Ziya Gökalp, aydın tabakaya mensup oldukları halde, kendi duygularını halk dili ve üslubu ile anlatırlar. Onları bu davranışa götüren, eserleriyle geniş halk kütləsinə hitap etme ve onların fikir ve duygularını anlatma arzusudur. Servet-i Fünunçularda, hiç olmazsa İstibdat devrinde, böyle bir düşünce yoktur. Fikret, II. Meşrutiyetten sonra genclige ve kitleye hitap ettiği halde, lügatinde bir deşiklik yapmaz; onların bazı eserlerinde görülen kısmi sadelik, sosyal bir görü. ten dolayı değil, konu icabıdır.” (Kaplan 1991:126) “Öksüz Ənvər” tamamilə Osmanlı şivəsinin və orfoqrafiyasının təsiri altında yazılmışdır. O dövrdə dəbdə olan “pək”, “işte”, “cocuq”, “annə”, “imdi”, “tokat” kimi sözlərdən bolluca istifadə olunmuşdur. “Gözündə dalğalanır incə bir bahar buludu” kimi sadə və aydın bir məcazdan istifadə Ənvərin ruh halını, ağlar gözlərini dəqiq ifadə edə bilmişdir.

“Öksüz Ənvər”in bir çox misraları, xüsusən, ilk dörd misrası tamamilə nəsr cümlələridir. Burada şeirə məxsus bədii ifadə və təsvir vasitələri, məcazlar, şeir ahəngi yoxdur. Hətta şair sözləri qafiyələndirmək üçün misra daxilində cümlələri qırılmışdır. Bir cümlə digər misranın ortasında bitmişdir. Nəsrə məxsus təhkiyə və realistik bir təsvir üsulu seçən Cavid özünün romantik mövqeyini qabartmadan sadə və konkret bir həyat hadisəsini qələmə almaqla oxucuda mərhəmət duyğusu oyandırmağa çalışmışdır. Bu mövzuda yazdığı digər şeirlərdəki çağırış, ittiham, fəlsəfi ümumiləşdirmələr “Öksüz Ənvər”də yoxdur. Məsələn, “Məzlumlar üçün” şeiri ilk misrasından son misrasına qədər məzlumun, əsirin halına yanmaq, onlara əl tutmaq barədə çağırışıdır. “Kiçik

sərsəri” də isə yetim, kimsəsiz uşağın həyatını təsvir edən şair sonunda bütün bəşəriyyətə xitab olaraq səslənən fəlsəfi ümumiləşdirmə aparır:

Haqqa varmaq, pərəstiş etmək üçün

Ucalır bir tərəfdə məbədlər...

Daş, çamur, haqq rızası namümkün...

Aldanır, aldanır zavallı bəşər. (Cavid,2005:45)

“Öksüz Ənvər” də adını çəkdiyimiz şeirlərdə olduğu kimi şair mövqeyinin açıq ifadəsi olmasa da, unutmayaq ki, Cavid realist bir sənətkar deyildi və öz “mən”ini gizlədə bilməzdi. Oudur ki, ayrı-ayrı ifadələrdən (zəki, uslu cocuq, binəva, biçərə, yoxdur onda hiylə və suç və s.) şairin mövqeyi, kimin tərəfində olduğu (duyğusuz, həssas olmayan müəllimin, yoxsa məzlum, yetim çocuğun tərəfində olması) aydın görünür.

Uşağın kədərli halı, qayğıya, təsəlliyə möhtac durumu ilə müəllimin duyğusuzluğu, qəzəbi bir təzad şəklində verilmişdir ki, bu da vəziyyətin faciəviliyini daha da artırmış olur.

Əsərdəki insan obrazları ana, uşaq, müəllim və məktəbli qızlardır. Şair Ənvəri ağıllı, intizamlı, dərəcəli, biliyə qiymət verən, duyğulu bir uşaq olaraq təsvir etmişdir. Şeirə giriş hesab olunacaq ilk cümlələr Ənvəri oxucuya tanındır. Ana haqqında əlavə heç bir məlumat yoxdur. Şairin təhkiyəsindən anlaşılır ki, o, xəstədir və dünyasını dəyişmişdir. Müəllim isə zalım, duyğusuz bir insan olaraq qarşımıza çıxır. İlk üç obraz konkret şəxsləri ifadə edirsə, məktəblilər ümumi şəkildə təsvir edilmişdir. Onların yalnızca sözləri verilmişdir. Burada Ənvərin sinif yoldaşlarının ona münasibətindəki psixologizm, fərdilik açılmamışdır. Bu da əslində hadisənin təsvirindəki dramatikliyi azaltmışdır. Cavid nə zamanın, nə də məkanın üzərində dayanmamış, qəhrəmanlarının zahiri görkəminin, paltarlarının, əşyaların təsvirinə yer verməmişdir. Təbii ki, bu da əyanilik və dekorativlik, görümlülük baxımından şeirə zərər gətirmişdir.

Cavidin başqa lirik şeirlərində rastlaşdığımız bədiilik, yüksək sənətkarlıq “Öksüz Ənvər”də nəzərə çarpacaq dərəcədə deyildir, məzmun isə bəsitdir. Şeiri sevdiren ondakı hiss-həyəcan və mərhəmət duyğusudur. Böyük romantikimizin istedadını bütün qüdrətilə göstərə bilməsə də, “Öksüz Ənvər” Cavid yaradıcılığının bir faktı, Cavid hümanizminin bədii təəcəssümü olaraq, Cavid yaradıcılığı ilə “Sərvəti-Fünun”çular arasındakı ideya-mövzu, janr-estetika əlaqələrini izləmək baxımından diqqətçəkicidir.

ƏDƏBİYYAT

Babayeva Mələhət. H.Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasında Türk ədəbi mühitinin rolu. 19.01.2016 <http://inform.az/index.php?newsid=19789>

Cavid Hüseyn. Əsərləri, beş cildə, I cild, Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005

Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, 1 cild(dərslik), Bakı, “Elm və Təhsil”, 2011

Ələkbərli Məmməd Kazım. Azərbaycan ədəbiyyatı. Cavidşünaslıq (araşdırmalar toplusu), 3-cü cild, Bakı, 2012, s.120-122

Enver Uzun A.Hüseyn Cavid və Türkiyə edebiyatı. Bakı: Günəş nəşriyyatı, 1998

Kaplan Mehmet. Şiir Tehlilleri I (Tanzimatdan Cumhuriyete kadar). Dergah yayınları, Onbirinci baskı, 1991

Məmmədli Qulam. Cavid ömrü boyu. Həyat və yaradıcılıq sənəməsi. Bakı: Yazıçı, 1982

Zeynallı Hənəfi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1983

İSMAİL SAFA (ÖKSÜZ AHMED)

I

Çocuk değil mi ne yapsın? Gürültü etse biraz
Azarlanır, dögülür, her ne yapsa hırpalanır,
Nə yapsa çok görülür; hızlı gülse, haykırsa
Bu bir büyük suç olur. Bir su bardağı kırsa
Duyan gürültüleri bir cinayet oldu sanır!
Çocukluğuyla beraber degildi pek yaramaz,
Fakat konakta alışmışdı doğmeğe eller...
Asıl kabahati hizmetçi oğlu olmaktır:
Zavallı validesi bir çocukla dul kalarak
Gelir bu haneye hizmetçilik rica eyler.
Kolay mı bir dul için öksüzüyle yer bulmak?
Bulursa, lokmada bir imtinan muhakkaktır.
Evet, kabulü boğaz tokluğuyla kabil olur
Maaşa çünkü çocuk masrafı mukabil olur.

II

Kırık, dökük bir oyuncak elinde Ahmedçik
Evin içinde gezer korka korka herkesten
Ne tatlı söz, ne güler yüz, ne bir küçük iyilik
Ne de evet nineden başka sahabet eden.
“Gürültü etme! Otur! Yat, zıbar yumurcak piç!”
Bütün işittiği söz, gördüğü muamele bu!
Kadıncağız mütehammil, demezdi bir şey hiç
Semüm-i kahr ile gözyaşlarıyla kalbi dolu.

III

Bu hale bir sene ancak tahammül etmişti.
Yazık ki düştü vücudu ecel döşeklerine
Hayata kudreti bir yıl içinde bitmişti...
Yazık sabiye! Yazık maderin emeklerine!
Budur, bu haldır işte yürekleri yakacak
Kadıncağız da giderse yetime kim bakacak!
Bu bir sual ki biçare hastanın okunur
Zilal-i dar-i ecel zi-sükün cebinde!
Sualdir ki cevab-ı mukadderi dokunur
Duyanlara yine biçarenin niyetinde.
Fakat suali çocuk bilir miydi?
Niçin bükülmüş idi boynu öksüzün acaba?
Mariz bir ninesinden neçin ederdi iba?
Kesildi miydi bu tiflin sıyanet ümmidi?
Ümidi yoksa niçin eyliyordu maderi yad?
Birinden incinerek etmiş olsa bir feryad?

IV

Nazarları bulanık bir kadid, rengi uçuk
Sükuta vardı müebbed bu ruh-ı naliş-ger;
Evet, o zıll-ə heras-aver-i mematı çocuk
Cebin-i maderinde görse mutlaka ürker,
“Cenazeyi dediler, görsün eylesin nefret
Bütün gün özliyerek etmesin muaccizlik”.
Demek değil yaramazlık o girye-i hasret.
O naleler bile çoktur bu evde Ahmedcik!..
Ne oldu öksüzün asla değildi malümü
Cenaze nezdine doğru sabi-yi masümü!
Götirdiler...Biri naaşın nikabını açtı
Görünce annesini “istemem” deyip kaçtı.

HÜSEYN CAVİD (ÖKSÜZ ƏNVƏR)

Doquz yaşında zəki, uslu bir çocuq: Ənvər...

Sınıfdə tam iki ildir, birincilikdə onun

Şərəfli bir adı var; daima müəllimlər

Sevərdilər onu. Lakin o şimdi pək yorğun.

O imdi çox mütəfəkkir... cahanda işlə onun

Həyatı, nəşəsi, ümmidi tək bir annəsi var.

Fəqət o, bəlkə üç ay var ki, xəstə, giryənümün

Nəzərlərilə üzər binəvayı leylü nahar.

Zavallı annəsi söndükcə yavrucuq yanıyır,

Yanıb da qavruluyor; ən böyük düşüncələri

Yarınki matəmi güldürmək üzrə aldanıyır,

Fəqət qadın ərimiş, onda yoq həyat əsəri.

Çocuq davam ediyor dərşə hər sabah; lakin

Nə söylüyorsa müəllim, o bir şey anlamıyır.

Dalıb, dalıb gediyor, dərş için, vəzifə için,

Toqat yeyirsə də biçərə susmuş, ağlamıyır.

Səkkiz gün oldu ki, artıq xəbər yoq Ənvərdən,

O şimdi dərşə dəvam etmiyör, qadınıcığazın

Qoşar məzarına öksüzçə ağlar, inlərkən

Gəlinçə xatirə mazi, düşüb qalır baygın.

Sorar sınıfdə müəllim o kimsəsiz çocuğu,

Qızar da söylənərək hər gün arqasınca onun;

“Aman, nasıl yaramaz! Bax, bu həftə keçdi dəxi

Nə bir xəbər, nə bir iz var? Demək o bir çapqın...”

Yarıncı gün o soluq çöhrə pürmələli təəb,
Sınıfdə ərzi-vücut etdi. Dərsə başlanaraq
Müəllim əkşi, çatıq yüzlə pürıtabü qəzəb,
Görüncə Ənvəri, qaldırdı:

- Ey! Çocuq, bana baq!

Sən, iştə hanki cəhənnəmdə, söylə, nerdə idin?

Düşüncə, söylə!

- Əfəndim, şey...

- Ah, dəni yaramaz!

Nasıl da baq dalıyor, sanki tilkidir qurnaz!..

Çocuqçığazda cavab: iştə bir sükuti-həzin...

Gözündə dalğalanır incə bir bahar buludu,

O həp baqıb duruyor, yoqdur onda hiylə və suç...

Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç

Toqatlayınca, çocuq bircə kərrə hiçqırdı:

“Aman, vay, annəciyim!..”, sonra qəşş olub getdi;

Bu səs sınıfdə olan cümlə qəlbi titrətdi.

AHMET AĞAOĞLU'NUN HATIRALARINDA AZERBAJCAN

Muzaffer ÇANDIR*

ÖZET

Azerbaycan'ın Bakü şehrinde geniş bir ailenin içinde doğup büyüyen Ahmet Ağaoğlu, daha çocuk yaşta Rusça ve Farsçayı, lise sonrası gittiği Paris'te de Fransızca ve İngilizceyi öğrenmiştir. O, Kafkasya'dan Avrupa'ya tahsil için giden ilk Türk'tür. Bakü'ye dönünce kendisine Frenk Ahmet ismi takılan Ahmet Ağaoğlu, burada hem Şii din adamları olan ahuntlarla mücadele ederek halkı aydınlatmaya çalışmış hem de Ekinci, Hayat, İrşat ve Terakki gazetelerinde halkta milli bilinci oluşturmak için makaleler yayınlamıştır. Bunlardan ayrı olarak kurmuş olduğu "Difai" isimli bir cemiyet ile de Azerbaycan Türklerinin haklarını korumaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.

Ayrıca 1906'da Hüseyinzade Ali Bey ile Tiflis'te çıkardıkları haftalık "Füyuzât" dergisini de burada zikretmek gerekir. Yaptığı bu faaliyetlerinden rahatsız olan Ermeni ve Rus yanlılarının şikâyetiyle hakkında ölüm emri çıkarılan Ahmet Ağaoğlu, Paris'te tanıştığı İttihatçıların II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kendisini davet etmeleri üzerine çocuklarını bırakıp 1908 yılında İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldikten sonra Azerbaycan devleti ile ilişkisini kesmemiş, olayları yakından takip etmiş, elinden geldiğince yardımcı olmaya çalışmıştır.

Bu yazıda Ahmet Ağaoğlu'nun Paris'ten döndükten sonra Bakü'deki faaliyetleri ve Azerbaycan'daki çalışmalarıyla ilgili birtakım hatıraları değerlendirilip devrin genel özellikleri hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Ahmet Ağaoğlu, Samet Ağaoğlu, Azerbaycan Tarihi, İttihat ve Terakki, Hatıra Kitapları

AZERBAJAN IN MEMORIES OF AHMET AGAOGLU

ABSTRACT

Ahmet Agaoglu, who was born and raised in Baku city of Azerbaijan in a large family, learned Russian and Persian in childhood. He also learned French and English in Paris where he went after high school. He is the first Turk to go to Europe from the Caucasus. When Ahmet Agaoglu returned to Baku, he had his name Frenk Ahmet. Here he tried to enlighten the people by fighting with the Aunts which are both Shiite clergymen. He also published articles on Ekinci, Hayat, Irshat and Terakki to create national consciousness. Apart from these, he founded an association called "Difai" and has been involved in activities to protect the rights of the Azerbaijani Turks. It is also worth noting here that in 1906 he makes a weekly magazine "Fuyuzat" in Tbilisi with Huseyinzade Ali Bey. The complaint of the Armenian and Russian opponents, who were disturbed by these activities, made an order of death about Ahmet Agoglu. The Unionists he met in Paris upon invited him after the announcement of the Second Constitution, and he left his children and came to Istanbul in 1908. After coming to Istanbul, the relationship with the Azerbaijan state continued, followed closely and tried to help as much as possible.

In this article Ahmet Ağaoğlu's activities in Baku after returning from Paris, and a number of memories about Azerbaijan's work will be evaluated and information about the general characteristics of the period will be given.

Keywords: Ahmet Agaoglu, Samet Agaoglu, The Azerbaijan Historical, Ittihat end Terakki Party, Memori Books

---

* Dr. Öğ. Üy., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, candir45@yahoo.com

Ahmet Ağaoğlu'nun Hatıralarında Azerbaycan

Ansiklopedilerde: “Bir kimsenin içinde yaşadığı veya tanık olduğu olayları anlattığı eserdir” (M. Larousse, 1971: 675) veya “Bir kimsenin başından geçen ya da kendi döneminde ortaya çıkan olay ve olguları gözlemlerine ve bilgilerine dayanarak anlattığı yazı türüdür” (Özdemir, 1972: 398) şeklinde tanımlanan hatırat, Türk edebiyatında Tanzimat’tan sonra gelişmiş bağımsız bir edebî türdür.

Hatıra yazma düşüncesi, insanın birikimlerini başkalarıyla paylaşma ihtiyacından doğmuştur. Geçmişini olumlu ve olumsuz taraflarıyla yeniden yaşama, güncelle ve geleceğe taşıma düşüncesi insanları hatıra yazmaya yönlendirmiştir.

İnsan yaratılışı itibarıyla geçmiş, hal ve geleceği aynı anda yaşar. İnsanın geçmişini hatıralar, geleceğini ümitler oluşturur. Bunların belli bir zamanı ve yaşı da olmaz. Fakat yaş ilerleyip geleceğe ait ümitler azalmaya başladıkça geçmişin hafızamızdaki izleri uyanır ve böyle durumlarda içinde yaşadığımız zamandan kopup geçmişini daha fazla yaşamaya başlarız. Bu konuda Sabri Esat Siyavuşgil, geçmiş hayatın izlerini ve etkilerini hatırladığımızda düştüğümüz durumu şöyle açıklar:

“Gençlik ve orta yaşlılık; acı, tatlı, türlü hatıraların şuur altına istif edildiği çağlardır. Bütün gördüklerimiz, duyduklarımız ve yaşadıklarımız, banyo edilmemiş fotoğraf olmaları gibi, karma karışık ve biraz da bakımsız, ihtiyarlık günlerimizin sükûnunu, yalnızlığı ve işsizliğini bekler. O an gelince de daha fazla yaşamak için bakışlarımızı tükenen istikbale değil, tükenmeyen bir maziye çevirdiğimiz zaman, yegâne tesellimiz hatıralarımızdır. Onlar bizim çocukluk oyuncaklarımızdır. Tıpkı çocuğun renkli tahta ve teneke parçasıyla, hakikat âleminin dışında, kendi fantezisine uygun bir cihan yaratması gibi, biz de istikbale küstüğümüz günlerde, mazinin yadigârlarını, hakikat olmamış emellerimize göre değiştirir, bozar ve süsleriz. Herhangi bir hatıra kitabını açın ve okuyun. Onda geçen yılların mermer veya tunç üzerindeki izlerini değil, geçmiş hayatına esef eden bir ruhun çırpıntularını, tevillerini, mazeretlerini ve inkisarlarını bulursunuz. Her hatıra, hakikaten olmuş bir şeyden ziyade, olmaması hasret çekilmiş bir hadisenin tahayyülünden ibarettir” (Siyavuşgil, 1948: 79).

Hatıralar yaşanan olayların insan hafızasında bıraktığı izlerdir. Hatıra yazarı da bu izleri canlandırarak geçmişini dilde sergiler. Buna göre, geçmişe yönelmek, yaşananı değil, yaşanmışı vermek, hatırat türünün en belirgin özelliklerinden biridir.

Hatıra yazılarında yazar, kendi iç dünyasına yönelir, fakat bu yönelme dış dünyadan kopuk bir yönelme değildir. Hatırat yazarının birinci endişesi kendisini değil, yaşadıklarını anlatmaktır. Hafızasındaki izleri yoklarken bu izleri bırakan olayları ve sebeplerini hatırlamaya, nedenlerini bulmaya çalışır. Bu da onu, yaşadıklarını bütün boyutlarıyla anlatmaya yöneltir. Ancak bu anlatım belgelere dayanmadığı için her zaman objektif olmaz. Yazarın duygu ve düşünceleri de işin içine girer. Çünkü yazar, yaşadığı olayları kendi penceresinden gördüğü şekilde anlatır (Çandır, 2013: 213).

Edebiyatımızda hikâyeye türünde olduğu gibi hatırat türünde de birçok güzel eserler veren Ahmet Ağaoğlu'nun oğlu Samet Ağaoğlu, bu konuda şöyle düşünür:

Milletlerin hayatında muayyen devirlerin tarihini tespit ederken başvurulacak en sağlam vesikalardan bir kısmını da o devirde rol almış, iş görmüş veya o devri yakından yaşamış olanların hatıraları teşkil eder. Siyaset ve devlet adamlarının hatıralarını yazmaları bu bakımdan onlar için bir vazife sayılmalıdır. Muayyen devirleri idare eden psikolojik hâleti, zihnî durumu, gerçek telâkkileri ancak bu hatıralar yolu ile öğrenmek mümkündür. Resmî söz ve nutukların,

yapılan ilânların, önünde gözüklenlerin arkasında saklı duran ihtiras ve arzular, şahsi temayüller ve nihayet yazılı vesikalara şu veya bu şekilde aksetmiş bulunan hadiselerin gerçek mahiyeti hatıralarla belli olur (Ağaoğlu, 1969: 11).

Hatıra türünün önemli bir özelliği de gerçeğe uygunluk ve samimiyettir. Bu iki unsurdan uzak olan bir hatıra yazısı tahmin edileceği gibi kısa ömürlü olacaktır. Hatıra yazarı; hayatını, gördüklerini ve yaşadıklarını olduğu gibi anlatır. Bu gerçekçi özelliği ile tarihçiye yaklaşır ama bir tarihçiden çok bir romancı gibi ferdi bir tutum içinde bulunur. Belki bu yüzden tarihten ayrılarak edebi bir tür olarak kabul edilmiştir.

Azerbaycan'dan 1909 yılında Türkiye'ye gelip Türkçülük faaliyetlerini başlatan aydınlardan Ahmet Ağaoğlu'nun oğlu olan Samet Ağaoğlu, Türk edebiyatında, isminden 1935 yılından itibaren bahsedilmeye başlanan bir hikâye ve hatırat yazarımızdır. Kendisinin basılmış altı hikâye kitabının yanında dergilerde kalmış diğer hikâyeleriyle beraber yaklaşık elliye yakın hikâyesi ve sekiz adet hatıra kitabı vardır.

“*Babam hatıratını bütün hayatında muntazam bir surette tuttuğu gündelik notlarından takip ederek yazmaya başlamıştı*” (Ağaoğlu, 1940: 5) ifadesine bakılırsa Samet Ağaoğlu'nun hatıra yazarı olmasında babası Ahmet Ağaoğlu'nun büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Babamdan Hatıralar isimli hatıra kitabında hayatının önemli bölümleri anlatılmıştır.

Bu makalede Ahmet Ağaoğlu'nun hayatı genel olarak ortaya konacak, sonra da hatıra kitaplarında yer alan Azerbaycan ile ilgili notları ve hatıraları değerlendirilecektir. Azerbaycan'ın yetiştirdiği önemli aydınlardan birisi olan Ahmet Ağaoğlu, hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de yaşadığı dönemlerde sosyal ve siyasi faaliyetlerde bulunmuş, inandığı görüşlerinden taviz vermemiştir.

Ağaoğlu'nun Türkiye'de bulunduğu 1908 – 1939 yıllarında İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet dönemlerini doya doya yaşamış, ilk dönemde Türkçülüğün, ikinci dönemde de liberalizmin temsilcisi olmuştur. Kendi karakterine çok benzeyen ve babasının yolundan ayrılmayan oğlu Samet Ağaoğlu'nun eserleri onun günümüze kadar bilinmesini sağlamıştır. Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan tarihi için önemli bir aydın olduğu gibi, 1908 sonrası yakın Türk tarihi için de önemlidir. O, bizdeki Türkçülük ideolojisinin gelişmesinde, Cumhuriyet rejiminin halk tarafından daha kolay kabul edilmesinde ve inkılapların yerleşmesinde etkili olmuştur. “Hayatında başlıca üç devir ve üç hâkim fikir görülen Ağaoğlu, daha çok, etkisi altında kaldığı fikirleri taşıyıcı bir özelliğe sahiptir. Bu bakımdan Rusya devresinde Rusya Müslümanlarının birleşmesini ve ilerlemesini savunmuş; oradaki çalışmaları zorlaşıp İstanbul'a geldiğinde, devrin İslamcı yayın organı *Sebilürreşâd* kadrosu içinde yer alarak bu istikamette yazılar yazmıştır. İslamcı yanının ağır bastığı bu devreden sonra İttihatçılarla tanışması ve onların yayın organlarında yazılar yazmasıyla onun Türkçülük tarafı ortaya çıkar ve dinî düşünceden uzaklaşma devri başlar. Son devresi ise Cumhuriyet yıllarıdır. Bu devreden sonra Ağaoğlu tam anlamıyla bir Batıcı olarak görünür. Kurtuluş için Avrupa medeniyetinin eksiksiz benimsenmesini, Batı'nın özellikle liberal düşünce ve ferdi hürriyet ile eş anlamlı olduğunu savunur” (Yüce, 1988: 465).

Azerbaycanlı yazar Vilayet Guliyev yazdığı “Ağaoğlular” isimli kitabında Ahmet Ağaoğlu'nu şöyle tanımlar. “Şimdiye kadar suni surette birbirinden ayırdığımız bize dahli olmayan muhtelif “izmlere” mensup ettiğimiz, birbirine karşı koyduğumuz bu nurlu, büyük şahsiyetler muhtelif yollarla aynı gayeye, aynı emele doğru giderdiler. Temsil ettikleri halkın milli varlığını tasdiklemek, onu layık olduğu yüksekliğe kaldırmak, insani haklarını özüne kaytarmak uğrunda çalıştılar. Çoğunun layık olduğu kıymeti veremediğimiz bu büyüklerin arasında halkımızın büyük oğlu, yorulmaz mübareze ve fikir adamı Ahmet Ağaoğlu da var idi.

Yetmiş yıl esiri olduğumuz Bolşevik sistemi, tabiatımıza, tarihimize, ahlakımıza, uzak olan gayri insani ideoloji sahte putlarını yaratarak halkın asıl oğullarını her vasıta ile onun halkından uzaklaştırmağa çalışır. Ne yahşi ki bazen hakkı haksıza verdiği gibi, bazen de onun tentenesini temin etmeyi beceren tarih, her şeyin özünü aslına kaytaran zaman ve en ağır günlerimizde bize teselli olan “bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!” hakikati var! Bu tarih bu zaman ve tapındığımız bu hakikat bugün hakkı unutanların hakkını özüne kaytarmağı, tarihimizi ak ve kara lekelerden temizlemeyi, Azerbaycan’ın bütün büyük oğullarına işgalcilerin prensip ve ideolojisi ile değil, milli ve beşerî hakikatler mevkiinden yanaşmağı bizim başlıca vazifemize çevirmiştir.

Bu gibi hakkı kabul edenlerden, bütün hayatı boyunca ve milleti için çalıştığı halde, sonraki nesillere devamlı milletin düşmanı gibi gösterilenlerden biri de 20. yüz yılın büyük Azerbaycan Türk’ü Ahmet Ağaoğlu’dur (Guliyev, 1997: 3). Yazar Ahmet Ağaoğlu’nu daha iyi tanıtmak için “Kimdir Ahmet Ağaoğlu?” diye sorar ve cevabını muasır Türk düşünce adamı Fahreddin Gülseven’in şu ifadelerine yer verir: “O, haysiyetli ve muhteşem bir mütefekkir, mert ve cesur mübareze adamı, profesör ve maarifçi, usta gazeteci-yazar, dürüst siyasetçidir. Hürriyet ve demokrasi aşığı bir insan, milliyetçi ve inkılapçı ziyalı, inanılmış ve vefalı dost, yahşi aile başçısı, şefkatli atadır. Diyebiliriz ki, o, insanlığın bütün üstün meziyetlerini üzerinde toplamış büyük insan, heykelleşmiş şahsiyettir.”

Tekrar “Ahmet Ağaoğlu kimdir?” sorusunu soran yazar, bu defa da Türk kadın yazar Şukufe Nihal’in ifadelerine yer verir. “O, insanlığın az rastladığı zenginliklerdendi. Âlimdi, çalışkandı, mücadeleci idi, zeki idi, faydalı idi. Lakin ben bunların hiçbirinin üzerinde durmuyorum. Ağaoğlu’nun asıl kıymet verdiği tarafı karakterinin muhteşemliği idi. O, insandı, o, büyük insandı!” bu sözleri yazısına aldıktan sonra da kendi düşüncelerini tekrar şöyle ifade eder: “Bu sözlere mutlak onu da ilave etmek lazımdır ki; Ahmet Ağaoğlu Türk dünyasının, özellikle de Azerbaycan Türklerinin minnettar olduğu bir insandır!” (Guliyev, 1997: 4).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi Ahmet Ağaoğlu hem Azerbaycan’da hem de Türkiye’de çok sevilen ve takdir edilen bir siyasetçi, yazar, gazeteci, üniversite hocası ve aydın olmuştur. Paris’ten geldikten sonra Bakü’de, 1908’den sonra da Türkiye’de pek çok siyasi, kültürel faaliyetlere imza atmıştır.

Ahmet Ağaoğlu elyazmasını Yusuf Akçura’ya verdiği hatıralarında küçükken büyüdüğü çevreyi şöyle hatırlar: “Gençlik günlerimin çoğunu ilim ve irfana dair mücadeleler içerisinde geçirmek zorunda kaldım. O zaman Azerbaycan-Türk ailesinde ataerkil ruh ve ananeye bağlılık hâkim idi. Çok sert ve koruyucu bir adam olan büyük emmim Mirza Mehemed bütün aile üzerinde hâkimi mutlaktı. Onun her sözü aynı yerde yaşayan ve sayı olarak en az kırk nefere çatan bütün aile için kanun idi. Mirza Mehemed çok mutaassıp ve dindar adamdı...”

Öyle gün olurdu ki, evimizin geniş konak otağında birçok ilim ve irfan ehli toplanıp pilavla nargile arasındaki fasılalarda muhtelif dini meseleler etrafında uzun sohbet etmesinler. O zaman Azerbaycan hele dini hayatın sıkı yaşandığı bir yer idi, ortada dini bahislerden başka hiçbir endişe ve düşünce yok idi. Halli imkân haricinde olan ve mahiyet itibarıyla aslında bir çürük cevize bile değmeyen incelikler etrafında günlerle haftalarla, aylarla, yıllarla devam eden münakaşalara koşulurdular. Böylece, ben de uzun yıllar boyu devam eden bu münakaşa ve mücadeleler içerisine büyüdüm” (Guliyev, 1997: 5).

Çocukluk döneminde yaşadığı bu ortamdaki öğrendikleri bilgileri ilerde Ahmet Ağaoğlu’nun işine yaramış, 1892 yılında Londra’da uluslararası şarkiyatçılar kongresinde sunduğu “**Şia Mezhebinin Menbaları**” konulu sunumu herkesin dikkatini çekmiştir. Hatta bu konuşmasından dolayı İran Şahı tarafından kıymetli bir hediye ile ödüllendirilmiştir. Amcasının din adamı olması için ısrar ettiği Ağaoğlu, annesi ve dayısının yardımıyla

gizlice Rus lisesine kaydedilir. Orada Rusça öğrenir ve milliyetçi düşünceleri gelişir. Ahmet Ağaoğlu, Karabağ'da başladığı tahsiline Şuşa'da devam eder ve Tiflis'te Rus lisesinden büyük bir başarıyla mezun olur. Yüksek tahsil yapmak için Petersburg'a geçer. Fakat hem gözlerindeki geçici rahatsızlık hem de kendi deyimiyle Yahudi düşmanı bir profesörün bunu Yahudi zannedip sınavda bırakması üzerine kısa bir süre için memleketine döner. Sonra iyi bir tahsil yapıp, Ruslarla daha etkili fikir mücadelesinde bulunmak düşüncesiyle, gençliğinden beri hayalini kurduğu Paris'e gider.

Paris'te öğrenimine devam ederken hayatında önemli bir gelişme olur. İslam dünyasını birleştirmek gayesiyle ortaya çıkan ve fikirleriyle pek çok Türk aydınını etkileyen filozof ve mütefekkir **Cemaleddin Efgani** ile tanışır. Onunla yaptığı sohbetlerle İslam âleminin durumu hakkında birçok düşünceler geliştirir. Bu görüşmelerden çok memnun olan Ağaoğlu, hatıralarında “*İslam âleminin mütefekkirlerinden Cemaleddin Efgani Paris 'te kaldığım zaman benim sade evimi başkalarının saraylarından üstün tutmuş ve haftalarca aynı yerde kalmıştık.*” İfadelerini kullanır (Guliyev, 1997: 9).

Şimdi çeşitli kaynaklardan Ahmet Ağaoğlu'nun Paris'ten Bakü'ye döndükten sonra başından geçen hatıralara bakmaya çalışalım. Paris'te tahsilini tamamladıktan sonra oradan ayrılmak ve memleketi olan Azerbaycan'a dönmek ister. Kendisini seven ve takdir eden hocası Renan, onun Paris'ten ayrılmasını istemez ve: “Sen dünya çapında âlim olacak nitelikte bir insansın, memleketine gitme, Şark seni yer” der. Fakat Ağaoğlu: “Şarkın da okumuş insana ihtiyacı var. Sizden öğrendiklerimi memleketimdeki vatandaşlarıma öğreteceğim” (Süreyya Ağaoğlu; 1940:9) diyerek bu teklifi reddeder ve 1894'te Azerbaycan'a döner. Döndüğünde annesini, babasını ve büyük amcasını ölmüş bulur. Ona göre fikirlerini etrafına anlatabileceği en iyi meslek öğretmenliktir. O da bunu tercih eder ve önce Tiflis'te, sonra da Şuşa ve Bakü'de öğretmenlik yapmaya başlar. Bu arada boş durmaz, bir yandan bazı yerel gazetelere milliyetçilik ve hürriyet hakkında Rusça yazılar yollarken, bir yandan da Hasan Bey Zerdabi, Ali Merdan Topçubaşı, Hüseyinzade Ali Bey ve Şahtahtlı Mehmet Ağa gibi devrin aydın insanlarıyla beraber millî uyanış hareketine katılır.

O zamanlar bitip tükenmeyen Sünnî-Şîî kavgalarının hiçbir işe yaramadığını, bunların, halkı geriye ve ayrımcılığa götüren asılsız şeyler olduğunu, kurtuluşun ancak millî birlikten geçeceğini söyleyen birçok yazılar yazar. Bunun üzerine ahuntlar kızarlar ve Ahmet Ağaoğlu'nun kanının helâl ve nikâhının boş olduğuna dair fetva verirler. Bu hüküm o dönem Azerbaycan'ındaki anlayışa göre son derece ağırdır. Halk, dinî taassup ve bu uğurda yapılan kavgalar hakkındaki sözlerinden dolayı Ahmet Bey'e düşman olur. Altı ay evinden dışarı çıkamaz. Sonunda halkın da itibar ettiği, Bakülü zenginlerden Hacı Zeynelabidin araya girer ve ahuntlara:

“Bu adam sizin anlattıklarınızın yanlış olduğunu söylüyor. Siz de bunların doğru olduğunu tartışarak ispat edebilir misiniz?” der.

İhtiyar ahuntlar, karşılarında, İslâm tarihini kendilerinden daha iyi bilen, otuz yaşlarında bir genç bulacaklarını düşünemedikleri için tartışmayı kabul ederler. Bakü'nün dinî otorite saydığı yaşlı başlı kırk kadar ahunda karşılık Ahmet Bey tek başınadır. Tartışma yeri olarak, emin olduğu için cami seçilir. Halktan ve aydınlardan yüzlerce kişi de seyirci olarak oraya toplanırlar.

Bazı konuların tartışılmasından sonra Ahmet Bey ahuntlara şunları sorar: “Peygamber zamanında Sünnilik ve Şiilik var mıydı? Peygamber, herkesin kardeş olduğuna inanmıyor muydu? Hazreti Ömer, Peygamberin sevgilisi değil miydi? Ömer İslâm'a girmeden önce, peygamber daima Ebucehil ile Ömer'in hidayete gelmesi için dua etmez miydi?”

Bu sorular karşısında ahuntlar cevap veremeyerek şaşkına dönerler. Ahmet Bey sorularına devam eder: “Ömer, Ümmü Gülsüm’ün kocası, Ali’nin damadı değil miydi?”

Ahuntlar mağlubiyeti sezerler ve kendilerini müdafaa için birtakım aldatmacalara saparlar:

“—Hayır, böyle olmadı. Gerçi Ömer Ümmü Gülsüm’le evlendi, ama kendisi halife olduğundan kızını vermek istemeyen Ali’yi tehdit etti. Hazreti Ali de bundan korkarak Allah’a yalvardı. Ali’nin duası kabul olundu, gökten bir şeytan indi ve hakiki Gülsüm göğe yükseldi. İşte Ömer’in evlendiği kadın Ali’nin hakiki kızı Ümmü Gülsüm değil, gökten inen şeytandır.” derler. Ahmet Bey bunun üzerine haykırır:

“—Ey ahali! Sizin inandığınız ahuntların şimdiye kadar cesaretin, mertliğin, kâmil insanlığın örneği olarak takdis ettikleri Ali’yi, zor durumda kalınca nasıl korkak bir insan derecesine düşürdüklerini, uydurma bir masalla onu nasıl küçülttüklerini görüyor musunuz?”

Ahuntların hurafelerle karışık, menfaat dolu dindarlığını gören halk, onlardan yüz çevirir ve kendilerine en büyük faydanın millî birlikten, kardeşlikten geleceğini söyleyen bu gence hak vererek onu alkışlarlar.

İşte Avrupa’ya gittiği için “gâvur” sayılan ve kanının helâl olduğuna dair verilen fetva ile idam hükmü giyen genç; zekâsı, muhakemesi, ilim ve dine ait derin, hakiki bilgisiyle halkın güvenini kazanıp, ihtiyar ahuntları gözden düşürür (Ağaoğlu, 1940: 155).

Bu dönemde onun karakteriyle ilgili çağdaşı ve arkadaşı Yusuf Vezir Çemenzemini’nin şu sözleri de önemlidir. “Ahmet Bey, İslam ve Türk tarihine herkesten fazla vâkıf idi. Mecliste konuşurken hiçbir molla cesaret edip onun fikirlerine karşı çıkamazdı. Ahmet Bey sert ve asabi bir adamdı ve özellikle beylerin aşırılıklarına tahammül edemezdi. Onlarla bir mecliste karşı karşıya geldi mi devamlı tartışırlardı ve bu arada tabancasını her zaman hazır bulundururdu” (Guliyev, 1997: 10).

O dönemde Azerbaycan’da Hasan Bey Zerdabi’nin 1885’te kurup 1877 de kapamak zorunda kaldığı Ekinci gazetesinden sonra çıkan gazetelerin hepsi Rusça yayımlanmış, Ruslar 1905 inkılâbına kadar Türkçe günlük bir gazeteye izin vermemişlerdir. Ahmet Ağaoğlu da bu yıla kadar bütün yazılarını Rusça olarak yazmıştır. 1905 İnkılâbıyla Rusya’da, basın-yayın konusundaki yasaklama kaldırılınca, Hasan Bey Zerdabi müracaatına ancak müspet cevap alabilmiş ve Ekinci’nin devamı niteliğinde olan “Hayat”, Türkçe günlük gazete olarak yayımlanmaya başlanmıştır. Ahmet Bey de yazılarını bir yıl boyunca bu gazetede Türkçe olarak yayımlamıştır. Bundan sonra, önce kendi kurduğu “İrşat” gazetesinde, sonra da Bakü’nün zenginlerinden Murtaza Muhtar Bey’in yardımıyla çıkardığı “**Terakki**” gazetesinde yazılarını yayımlayan Ahmet Ağaoğlu, bunlardan ayrı olarak kurmuş olduğu “Difaî” isimli bir cemiyet ile de (1906) Türklerin haklarını korumaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıca 1906’da Hüseyinzade Ali Bey ile Tiflis’te çıkardıkları haftalık “**Füyuzat**” dergisini de burada zikretmek gerekir.

1905’te Rusya’da meşrûî idare tarzın geçiş temayülü, Petersburg’da bir “nâzırlar komitesi” teşkilini doğurmuştu. 1906 senesinde Kafkasya halkını temsil etmek üzere Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey seçilerek 13-23 Ocak 1906 tarihli Petersburg İkinci Müslüman Kongresi’ne katılmışlardı. 1907 yılında Bakü civarında, yani petrollü alan üzerinde oturan Türkleri göç ettirmek gayesiyle bir projenin müzakeresi için Petersburg’da toplanan komisyona Türk ahalinin temsilcisi sıfatıyla katılmıştır. On beş gün süren müzakereler neticesinde Türklerin göç ettirilmesi meselesi bertaraf edilmiştir.

Hayat gazetesinin neşre başlamasından on beş gün sonra Ermeni gazetelerinin tahriki ile M.P Gakkel, neşrin sonlandırılması ile ilgili Rusların Kafkas sorumlusuna müracaat etmeye başlar. Bu gizli bilgilerde gazetenin

redaktörlerinden biri olan Ahmet Ağaoğlu “Panislamist ideolojilerinin ateşli taraftarı”, “bütün Müslümanların halifesi sayılan Türk sultanının ve kudretinin artması taraftarı” gibi tanıtılır. Hayat’ın katı radikal İslamcılık ve muhafazakârlık taraftarı olduğu ve onun Ermeniler aleyhine yazıları ile Kafkaslardaki Müslüman fanatizmini yeniden alevlendireceği vurgulanır. İstihbaratçıların gizli bilgilerinde Hayat gazetesinin ve Ahmet Ağaoğlu’nun “İslam’ın temizliğini ve özünü korumak” için Rusya aleyhine ileri derecede mücadele ettiğini akıldan çıkarmışlardı. Onların fikrinde, Ahmet Ağaoğlu Kafkasya’da Rusya tesirine karşı esas güç merkezi olarak Türk devletini koyuyor ve bölgedeki bütün Müslümanları Osmanlı Sultanının yeşil bayrağı altında birleşmeye çağırıyordu. Bu bühthan kampanyası tesadüfi değildi. Ayık Ermeniler Ahmet Ağaoğlu’nun hatta tek başına ciddi kuvvet olduğunu, onun Azerbaycan Türkleri arasında birleştirici faktör gibi çalıştığını çok iyi anlıyorlardı. Ona göre de 1905 yılından başlayarak Ermeni-Rus ırkçıları ve onlarla hareket edenler her vasıta ile Ahmet Bey’i zor durumda bırakmaya çalışıyorlardı. (Guliyev, 1997: 11)

Azerbaycan Türkleri arasında 1905 yılı önemli bir kırılmanın başlangıcını oluşturur. Bu yıla kadar aydınlar arasında daha çok Müslüman kimlik ve ümmet düşüncesi öne çıkarken bu yıldan sonra Ahmet Ağaoğlu ve arkadaşlarının da basın mücadelesiyle oluşturmaya çalıştıkları Türkçülük düşüncesi ve milliyet fikri öne çıkmaya başlar. Doğal olarak bu düşünce değişimi başta Rus ve Ermeni milliyetçileri olmak üzere Türkler aleyhinde olanları kızdırır ve endişeye sevk eder. Bu düşüncenin mücadelesini veren Ahmet Ağaoğlu, bundan sonra takip altına alınır ve çeşitli saldırılara maruz kalır. Bugün bile özellikle Ermenistan aydın ve siyasislerinin Azerbaycan ve Türkiye aleyhindeki faaliyetleri ile hala taşıdıkları kin ve nefretin devam ediyor olması, Ahmet Bey’in ne kadar uzak görüşlü olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Ahmet Ağaoğlu, Hayat’ın birinci sayısında yayınladığı baş makalede Azerbaycan Türklerinin İslami değerlere sadık kalacağını bildirir ve düşüncelerini şöyle ortaya koyar: “Eğer biz ilerlemek ve birlik içinde yaşayan bir millet olmak istiyorsak her şeyden önce Müslüman olarak kalmalıyız. Bizim amacımız İslami esaslara uyararak hayat şartlarının iyileştirilmesi yolunda çalışmaktır. Lakin millet kimliğini idrak etmeden, tarihi varlığını benimsemeyen yalnız dini mensubiyeti esas almak varlığımızı devam ettirmemiz için yeterli değildir.” Yine Kaspi gazetesinin sayfalarında yer alan yazılarında “bütün Azerbaycan Türkleri dini bir toplum olmayıp aynı zamanda ayrı bir millettir. Çünkü Rusya Müslümanları küçük bir istisna ile büyük Türk – Tatar ırkına mensupturlar ve aynı dili konuşur, aynı inançları paylaşırlar” (Guliyev, 1997: 13).

O günkü Bakü’de çıkan gazetelerin ve yazarların yaklaşımları hakkında da şu ifadeler yer almaktadır. “Ahmet Bey’in yönetiminde çıkan ve milli matbuatımızın tarihinde ümmetten millete geçişte Hayat, İrşat ve Terakki gazetelerinin önemli hizmetleri olmuştur. Ahmet Ağaoğlu’nun gayreti ve nüfuzu sayesinde devrin aydınlarından Mirza Elekber Sabir, Necefbey Vezirov, Abbas Sıhhat, Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov, Hüseyinzade Ali Bey, Ömer Faik Nemanzade, Sultan Mecid Ganizade, Abdullah Sur, Feridun bey Köçerli ve diğer önemli kalem sahipleri vatan ve millet yolunda faaliyette bulunmak için İrşad gazetesinin etrafında toplanmışlardır. Bu aydınlar milli meselelerle ilgili sorunları yazılarıyla ortaya koymuşlardır fakat bu konuda en büyük hizmeti Ahmet Ağaoğlu yapmıştır.

1906 yılının şubat ayında Rusların aracılığıyla Azerbaycan ve Ermenistan halkları arasında barış anlaşması yapmak için bir toplantı yapılır. Guliyev’in anlattığına göre bu görüşmede Azerbaycan tarafını Ahmet Ağaoğlu, Kerbelayı İsrafil Hacıyev, Ali Merdan Topçubaşı, İbrahim Ağa Vekilov, Doktor Garabey Garabeyov, Elekber Bey, Hasmemmedov, Adil Han Ziyadhanov gibi aydınlar katılırken, Ermeni tarafını Mşak gazetesinin başyazarı Kalantar, Arkimandrit Muradyan, Doktor Stepanov, Hatisov, Muşekyais, Arutyunov, Tagnosonov, Ter-Avenesov gibi gazeteciler temsil etmişlerdi. Azerbaycan tarafı genelde tanınmış aydın ve siyasislerle temsil edilse de görüşme heyetinde birinci temsilci Ahmet Ağaoğlu idi. O, şubat ayı

boyunca devam eden bütün oturumlarda Azerbaycan heyetinin sözcüsü olmuş, Ermeni tarafının bütün iddialarını boşa çıkarmıştır. Görüşme sonrası alınan kararları Ahmet Ağaoğlu açıklamıştır.

Memmed Said Ordubadi, Ahmet Bey'in Bakü'deki faaliyetlerini anlatırken, onun ne kadar fedakârca çalıştığını şu ifadelerle anlatır: “Ahmet Bey Cenaplarının milleti uğrunda bu kadar büyük gayretle çalıştığını görünce onun ne derece milliyetperver olduğu herkese malum olur. Burasını da söyleyeyim ki Ahmet Bey cenaplarının bu kadar çok çalışmasına milletimiz çok memnun olsa da bu memnuniyet onun yaptığının çok gerisinde kalmıştır. Bunun nedeni de milletimiz arasındaki bir kısım yarasalarının varlığıdır” (Ordubadi, 2007: 19). Bu sözlerden anlaşıldığına göre Ahmet Bey çalışmalarından dolayı milleti tarafından çok takdir edilmiştir fakat bu yapılanlar bazı kesimlerde rahatsızlık oluşturmuştur.

Ahmet Ağaoğlu'nun Azerbaycan'daki hayatına ve o yıllardaki Bakü'deki sosyal ve siyasi manzaraya bakarken Ermenilerin Ruslarla birlikte Türklere karşı tavırlarına ve yaptıkları katliamlara da değinmek gerekir. Bu konuda son derece bilinçli ve dik duran Ahmet Bey, Ermenilerin bu yaptıklarına karşı boş durmaz ve “**Difai**” isimli bir parti kurar. Bu örgüt, 1905-1907 yılları arasında, Kafkasya'da cereyan eden Türk-Ermeni savaşında hem Ermeni zulmüne son vermek hem de Ermenileri himaye eden Çarlık kurumlarının desteklediği ihanet şebekelerince icra edilen Anti Azerbaycan siyasetine karşı koymak için kurulmuştur. Bu partinin diğer adı Azerbaycan Milli Müdafaa Teşkilatı'dır. Şöhreti Bakü'den, Batum'a; Karabağ'dan Dağıstan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılan bu teşkilatın, on binlerce üyesi vardı. Difai Partisinin ortaya çıkışıyla birlikte, Kafkasya'daki güç dengeleri Türklere lehine değişmiştir. Bu örgütün kurulmasını Vilayet Guliyev **Ağaoğullar** kitabında şöyle anlatır: “1905 yılının sonlarına kadar fikir adamı olarak tanınan Ahmet Ağaoğlu, “*salavatla domuz darıdan çıkmaz*” diyerek Ermenilerin ve onlara yardımcı olan güçlerin yaptıklarını gördükten sonra onların anlayacağı dilden davranıp halkı silahlandırmanın gereğini ilk olarak düşünmüştü. Bu amaçla 1906 yılında Doktor Kerim Bey Mihmenderov ve Elekber Bey Refibeyov'un büyük desteğiyle Difai (Müdafie) partisini kurdu. Bu partinin amacı Müslümanları Daşnakların hamlelerinden korumak ve milliyetçilik ideolojisini yaymaktı. Difai, aslında her zaman sıkıntılı yıllarda Azerbaycan Türklerinin milli varlığını, şeref ve liyakatını koruyan, onların zulme boyun eğmediğini gösteren tek siyasi ve savaşı bir teşkilattır” (Guliyev, 1997: 15).

Naki Keykuran hatıralarında Difâi Fırkası'nın kuruluşu ile ilgili olarak şu bilgilere yer vermektedir; “Milli Azerbaycan işleri ile meşgul olan Ahmet Ağaoğlu Gence'ye gelmişti. O vakit gizli teşkilatımız ilhamını memleketin ileri gelen milletperverlerinden alıyordu. Onların başında Aliekber Bey, iki kardeş Hasmemmedli, Yusufbeyli Nesib Bey, Doktor Hasan Ağaoğlu bulunuyordu. Bu büyüklerimiz Ahmet Ağaoğlu'nu akşam yemeğine davet edip, bir hayli sohbet ettiler. Azerbaycan halkının geleceğinin karanlık olduğu ve karşılarında bulunan Rusların, Ermenilerin eli ile her türlü fenalığı edebilecekleri için halkı birleştirmek, Rus idaresi ile mücadele edebilmek için gizli bir teşkilat kurmaya ve bu teşkilata Difâi adını vermeye karar verdiler” (Keykuran, 1998: 35).

Yusuf Akçura ise, Ahmed Ağaoğlu'nun tercüme-i halinden bahseden makalesinde şunları yazmıştır; “Ermeniler, 1904 senesi nihayetlerine doğru, Türklere aleyhine bariz bir husumet vaziyeti aldılar ve Ermenilerle Türklere arasında fiilî mücadele başladı. Ermeniler muntazam milli teşkilata malik olduktan başka, esbabı siyasiyeden, iştiraki diniden ve Rus idari mekanizmasında birçok Ermeni yerleşmiş olmasından nâşi, çar hükümetinin muavenetine mazhar bulunuyorlardı. Türklere Ermenilerle çarpışabilmeleri için, teşkilata ihtiyaçları aşikâr idi. Bu ihtiyacı temin için, Ağaoğlu Ahmed Bey 1905 senesinde Bakü'de “Difâi” namıyla hafî bir cemiyet teşkiline muvaffak olmuştur. “Difâi” cemiyetinin faaliyeti, Ermenilerin Türklere karşı irtikâb etmekte oldukları mezalimi, fiilî mukavemetlerle bir derece durdurabilmiştir” (Mehmetzade, 1999: 33).

Azerbaycan İlimler Akademisinin yayınladığı “Azerbaycan Tarihi” adlı eserde Difâi Fırkasının kuruluşu ve faaliyetlerine dair şu bilgiler yer almaktadır; “1905 yılı sonbaharında Azerbaycan’ın Şuşa, Karyagin, Cevanşir ve başka kazalarında tacirden, kolçomaklardan, zengin ve toprak sahibi aydınlarla kısmen de beylerden ibaret Difâi adlı teşkilat meydana çıktı. Müslümanları, Taşnakların baskısından korumak için kurulan bu teşkilat, milletler arasındaki anlaşmazlıkları sonlandırmak için kurulmuştu. Onun faaliyetindeki metotlarından biri, ferdi terörü durdurmaktı. Bu arada Difâi’nin üyeleri Taşnaklara yardım etmekle suçlanan Azeri ve Rus memurlara karşı sertlik uyguluyorlardı.” (Çay, 1990: 3). Burada da ifade edildiği üzere asıl gayesi Taşnakların faaliyetleri karşısında Müslüman ahaliyi savunmak olan Difâi Fırkası, artan Ermeni saldırılarına göz yuman ve onlarla işbirliği yapan Rus Hükümetinin memurlarını da hedef almıştır.

Son olarak Guliyev’in kitabından Dıfai teşkilatının çalışma şekli ve Ağaoğlu’nun bu konudaki yaklaşımının anlatıldığı ifadelerle bu konuyu kapatıyoruz.

Halkı silaha el atmağa çağırırken Ahmet Ağaoğlu katiyen günahsız insanların kanının dökülmesini istemiyor, başka terör taraftarları gibi düşünmüyordu. “Difai”nin programında da gösterilirdi ki, bu teşkilat hiçbir zaman Kafkasya’daki diğer halkların özgürlüğüne ve milli liyakatine karşı çıkmayacak, onun şiarı Kafkas halklarının birliği ve kardeşleri olacak. Lakin bu, yalnız o zaman mümkün olacak ki, Daşnaksütyun özünün milli zeminde terör ve etnik temizleme gibi çirkin niyetlerinden el çeksin. “Difai” bu niyetlerin karşısını almak, dinç Azerbaycan ahalisini korumak için kurulmuştu ve Ahmet Ağaoğlu azgınlaşmış Ermeni liderlerini haberdar ederdi ki, “Difai”nin sıralarında birleşmiş gayretli Azerbaycan Türkleri her zaman Ermenilere saadet ve refahlarını Türklerin dağıtılmış, haraba haline gelmiş şehir ve kendilerinde kurmağa imkân vermeyecek. Doğrudan Ermeniler ne 1905-1907 yıllarında ne de 1918-1920 yıllarında amaçlarına nail olamadılar. Belki de o zamanlar Ahmet Ağaoğlu gibi kaleme silahı birleştirmeyi beceren gayretli millet önderleri vardı. Belki de hala sahte Sovyet ideolojisi tarihi dostluk ve kardeşlik hakkındaki yalancı vaatle Azerbaycan Türklerini böyle derin uykuya yatırmamıştı. Belki de ata-babalarımız dostu dost, düşmanı düşman gibi tanımayı biliyorlardı (Guliyev, 1997: 15).

Bu Difai teşkilatını kuran ve bununla Ermeni ırkçı milislerinin cesaretini kıran Ahmet Ağaoğlu, bunun sonucunda Ermeni ve Rus yöneticilerinin hedefine konur. Bu durum yine Azeri kaynaklarında şöyle dile getirilir.

1905-1907 yıllarında Türk ve Ermeni halklarının düşmanlığını savunan ve bunun için çaba harcayanlar tarafından Ahmet Ağaoğlu bir numaralı düşman kabul edilmişti. Bu durumu yalnız hafiyeler, gazeteciler ve ajanlar değil, Ermeni edebiyatının temsilcileri de Ahmet Ağaoğlu ve çağdaş Azerbaycan siyasi ve sosyal düşüncelerinin temsilcilerine karşı tavrı almışlardı. Aslında bu fikir mücadelesi, Azerbaycan milli şuurunun uyandığı döneme denk gelmektedir. M. F. Ahundov, H. Zerdabi’den başlayarak milliyetçi düşüncenin bütün tanınmış temsilcileri Ermeni yazarlarının suçlamasına ve şantajlarına hedef olmuşlardı.

Ahmet Ağaoğlu hakkında ise Ermeni yazarlar düşmanca makaleler yazmakla yetinmeyip aleyhinde ayrıca **piyes** de yazmışlardı. Emin Ter-Grigoryan isimli Ermeni yazarın yazdığı hakaret dolu kitabı Rus diline de çevrilmiş ve yayınlanmıştı. “Alev ve Kılınc” ismi verilen 195 sayfalık kitap, baştanbaşa Azerbaycan tarihinin önemli şahsiyetleriyle beraber dönemin aydınlarına da hakaret etmekteydi.

Piyeste Ahmet Ağaoğlu katı bir İslam mücahidi, Rusların şiddetli bir düşmanı ve Hıristiyanlara karşı cihat fikrinin ateşli bir taraftarı olarak tasvir edilmiştir. Azerbaycan Türkleri ile Ruslar arasında nifak tohumu

ekmek isteyen Ermeni yazarlar her yerde bunu yaymaya çalışıyordu. Aslında Ermeni militanlara, Taşnak teröristlerine karşı Türklerde oluşan nefreti Rusya'ya ve Hıristiyan âlemine karşıymış gibi göstermek istiyorlardı. Şunu kaydetmek gerekir ki bir Azerbaycan aydını olan Ahmet Ağaoğlu'nun dilinden Rusya düşmanlığı yaymak ve bununla iki halkı birbirine karşı kıskırtmak, Rusları Müslüman korkusuyla korkutmak isteseler de buna muvaffak olamamışlardır. Emin Ter – Grigoryan'ın her vesileyle karalamak ve gözden düşürmek istediği Ahmet Ağaoğlu, bu piyesin sayfalarında bir Rus düşmanı ve Müslüman fanatik gibi değil, doğuştan Kafkasların özgürlüğü uğrunda ezilenlerin, hakkı çiğnenenlerin insan hakları için dik duran bir mücadele adamı olarak tanınmıştır (Guliyev, 1997: 20).

“Her millet eder sahifeyi-dünyada terakki...” diyen büyük Sabir'in ardından Ahmet Ağaoğlu da yürek ağrısı ile görür ve müşahede ederdi ki, “...komşularımız yanı başımızda günü-günden terakki ve teali eder. Ermenilerin, Gürcülerin, Musevilerin, bahusus Rusların umumi maarife himmet eden cemiyetleri sayesinde eğitime aç köylerdeki köylülerin pencerelerinden içeri girdiyi aydınlık, bizim köylülerimiz ve şehirlilerimize uğramaz, onlar cehalet karanlığında mahvolup giderdi.” (Guliyev, 1997: 17). Ağaoğlu sözlerle kendi milletin düştüğü cehaleti diğer komşu milletlerdeki gelişmeyle kıyaslayıp milletini aydınlatmak için yoğun bir çaba içine girmiştir.

Burada, Bakü'deki matbuat âlemine bir bakacak olursak; Bakü, o devir Azerbaycan'ının ticaret ve fikir merkezidir. Mahallî Ermeni ve Rus basını bütün Kafkasya'ya buradan seslenmektedir. Türklerden başka her milletin kendisine hitap eden bir gazeteleri varken, yalnız Türkler böyle bir imkândan yoksundular. Ahmet Ağaoğlu'nun Paris'ten geldikten kısa bir zaman sonra matbuat hayatına atılmasının sebebi, Türklerin içinde bulunduğu bu durumdur. Nitekim Ağaoğlu, bu düşüncesinde haklı olduğunu kısa bir zaman sonra açıkça görmüştür. Çünkü Türk'ü o güne kadar ağızsız ve dilsiz görmeye alışan Ermeni matbuatı, Başta Rusya olmak üzere bütün Kafkas milletlerine Türkleri medeniyetten uzak, barbar bir insan sürüsü olarak tanıtıyordu. 1905'te Hayat gazetesi çıkmaya başlayınca Ermeni basını bundan çok rahatsız olup, bu gazeteyi ve Ahmet Bey'i çeşitli yalanlarla Ruslara şikâyet etmişlerdir. Ahmet Bey'in Hayat gazetesinde başlayarak basın yoluyla Türklerin haklarını koruma, onları diğer milletlere doğru anlatma düşüncesi kendi zamanında öyle yerleşmiş ki, onun Türkiye'ye gelmesinden sonra bu alanı boş bırakmayan onlarca Azerî Türk genci yetişmiştir.

Bu yıllardaki basın faaliyetlerinin genel durumuna bakılacak olursa, Petersburg matbuat idaresine başkanlık eden ırkçı Solovoyov'un milli matbuat organı çıkarmak isteyen başka bir Azerbaycan aydını *Mehemmed Ağa Şahatahtlı*'ya söylediği sözler şöyledir: “Tatar dilinde gazetenin çıkarılmasına izim veremem. Gazete halkın neyine lazımdır. Aydın Tatarlar Rus dilinde okusunlar, cahil Tatarlar ise koyunlarını otlatsınlar” (Guliyev, 1997: 10). bu sözler aslında Çarlık yönetiminin Türk Müslüman halklarına nasıl bir anlayış içinde olduğunu göstermektedir. Böyle bir ortamda Ahmet Ağaoğlu'nun 1896 yılında “Maşrık” adlı gazete çıkarmak için yaptığı başvuru reddedilmiştir.

Bu cevaptan sonra gazetecilik yapmak için Bakü'ye gitmeyi düşünen Ahmet Ağaoğlu, 1897 yılında Azerbaycan Türklerinin temsilcisi ve saygın kişisi olarak “Kaspi” gazetesinden davet alır ve Rusça çıkan bu gazeteyi Türkçe olarak çıkarmaya başlar. Aynı zamanda Bakü Ticaret okulunda Fransızca hocalığı yapar. Ağaoğlu Kaspi gazetesinde yazdığı makalelerde İran, Türkiye ve Mısır başta olmak üzere tüm İslam ülkelerinin birliği fikrini savunur. Kaspi gazetesinin 87. Sayısında düşüncelerini şu şekilde ifade eder: “Hindistan'ın, İran'ın, Türkiye'nin, Mısır'ın Müslüman matbuatını inceleyin, bu ülkelerin hepsinde hatta Afrika'da aynı ruh, aynı düşünce hâkimdir. Bu medeni birliğe maarife çağırış ruhudur. Onlar hilafete istinat eder, hilafet devrinin medeni intibahına dayanarak Avrupalılığın Müslüman muhitine gizli nüfus etmesinin karşısını almak isterler. Hindistan Müslümanlarının seçilmiş temsilcilerinin toplantılarında bundan sonra

Türk fesi koymak, bayram günleri evlerini Türk bayrakları ile bezemek hakkında karar çıkarır. Afrika ülkelerinin Arap matbuatı Türkiye’yi müdafaa eden yazılarla çıkarlar.” (Ağaoğlu, 1890: 87).

Bu yazılarda Hüseyinzade Ali Bey ile birlikte dünya Türkçülüğünün maddi manevi birliği fikrini yayar ve bu fikrinin gerçekleşmesi için yegâne bağımsız Türk devletinden, Osmanlı İmparatorluğundan çok şey bekliyordu. Çünkü bütün Kafkas Türk edip ve gazetecileri Türk birliğini öne çıkarıp Kafkas halklarını İttihadı İslam bayrağının altında toplanmasını istiyorlardı ve bu bayrağın da Osmanlı padişahının elinde olmasını arzu edip bunun için çalışıyorlardı. Bütün Kafkaslarda o günkü ismiyle Panislamizm ideolojisini Azerbaycanlı yazar ve gazeteciler arasında en fazla yayan Ahmet Ağaoğlu olmuştur.

Ahmet Ağaoğlu, Paris’ten Bakü’ye gelip, yukarıda anlatılan faaliyetleri yaptığı sıralarda kendisine takılan lakap Frenk Ahmet’tir. Bu lakap kendisine Fransa’da okumuş olmasından ziyade, Frenk fikir ve ideallerini yayma çabasından dolayı verilmiştir. Oğlu Samet Ağaoğlu’na göre de “Karabağ halkının şarkın o ince istihza esprisiyle babasına taktığı bir isimdir (Ağaoğlu, 1958: 157). Ahmet Bey bu lakaptan dolayı hiçbir zaman rahatsız olmamıştır. Yalnız Karabağ’ın en eski ve asil ailelerinden “Vezirof’ların biricik kızı Sitare Hanım ile evlenmek istediğinde, bu lakabından dolayı pek sıcak karşılanmamış, özellikle Sitare Hanım’ın annesi tarafından reddedilmiş, ancak bu hanımın vefatından sonra evlilik gerçekleşmiştir. Ahmet Bey’in bu evlilikten beş çocuğu olur. Bunlardan Süreyya, Tezer, Abdurrahman ve Abdüssamet Karabağ’da, en küçük kız kardeşleri Gültekin ise İstanbul’da dünyaya gelmiştir.

Ahmet Ağaoğlu’nun Azerbaycan’da bir yandan Rus idaresine, diğer yandan da taassup ve cehalete karşı başlattığı mücadele gittikçe tehlikeli boyutlara çıkıp, hayatını tehdit eder bir hale gelir. O sıralarda İstanbul’da II. Meşrutiyet de ilân edilmiştir. Paris’te talebe iken tanıştığı Dr. Nazım, Ahmet Rıza gibi İttihatçı tanıdıkları bulunan Ahmet Bey, İstanbul’a gelip, hürriyeti getiren dostlarının içinde mücadelesine devam etmeğe karar verir. Belki ismi geçen İttihatçıların daveti de bu kararında etkili olmuştur. Nihayet 1908 yılında İstanbul’a gelip İttihatçılara katılır. “Bu örgütte genel merkez üyeliğine kadar yükselir. 1912 yılında Afyonkarahisar’dan milletvekili seçilerek Meclis-i Mebusan’a girer” (Avşar, 1998: 59).

Ahmet Ağaoğlu’nun 1908 yılında Azerbaycan’ı terk ederek Türkiye’ye gelmesi zaman zaman farklı şekillerde yorumlansa da bu geçici ayrılığın asıl nedeni Rus hükümetinin Ağaoğlu ve partinin diğer önde gelen isimleri üzerinde kurduğu baskıdan kaynaklanmaktadır. Zira Elizavetpol gubernatörünün defterinde 14 Mart 1908 tarihiyle kayıtlı olan şu cümleler dikkat çekicidir; “*Difâi fırkasının tamamıyla mahvedilmesi amacıyla, fırkanın Bakü’de bulunan merkez komitesinin başkanı Ahmet Ağaoğlu olmak üzere tüm yöneticileri Kafkasya’dan derhal çıkarılmalıdır.*” Çok kısa bir süre sonra da bu görüş doğrultusunda harekete geçen hükümet yetkilileri, 22-23 Mart 1908 tarihlerinde Difâi Fırkası’nın Şuşa şubesinde görevli tüm yöneticileri yakalayıp hapse atmıştır. Yaşanan hadiseler Ahmet Ağaoğlu ve arkadaşlarının üzerindeki baskıyı yeterince gözler önüne sermektedir. Nitekim Ağaoğlu da yakalanarak hapse atılacağına farkına varmıştı ki, Rus Hükümeti’nin eline geçmemek amacıyla Azerbaycan’ı terk etmek zorunda kalmıştır (Atar Demirkol, 2015: 176).

İstanbul’a gelirken eşi Sitare Hanım’a: “*Ben gitmeğe mecburum. Bu esir Türk yurdunu kurtaracak olan hür Türklerin arasında bulunmalıyım. Seni aileden, memleketinden ayırmak istemem, istersen kal!*” demesine karşılık, Sitare Hanım: “*Sen nerede isen ben oradayım. Ölüncüye kadar seninle beraber olacağım*” der (Ağaoğlu, 1958: 158). Ahmet Bey’den yaklaşık bir yıl sonra Sitare Hanım dört çocuğunu alıp çocukların küçük halası Humay’la beraber gemi ile İstanbul’a gelirler.

Ahmet Ağaoğlu’nun Azerbaycan’da duramayıp meşrutiyet sonrası Türkiye’ye gelmesinin sebebi, rahat bir

hayat sürmek ve geri kalan ömrünün huzur içinde geçmesini sağlamak değildir. Onun amacı; hürriyet havasını teneffüs ettiği sırada, yeterince millî rûha erişememiş Türk aydınının düşünce ufkunu geliştirmek ve ona yön vermektir. Bu faaliyetleriyle aynı zamanda Azerbaycan'daki Türkçülük düşüncesine de kuvvet vermiş olacaktır.

İttihat ve Terakki Fırkasına geçtikten sonra memurluğu bırakır ve serbest gazeteciliğe başlar. Bir yandan Fransızca “Jeune Turc” gazetesine makaleler yazarken, diğer yandan da Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Mehmet Emin Yurdakul gibi Türkçü aydınlarla birlikte Türk Ocağını kurup, yayın organı olan Türk Yurdu mecmuasını çıkarırlar. Daha sonra Darülfünun Türk Tarihi kürsüsüne atanır. Orada Türk - Moğol Tarihi ve Rusça dersleri verir. Gazeteci olarak önce Hikmet gazetesi ile Sebilürreşat mecmuasında, sonra da Tercüman-ı Hakikat gazetesinde baş makale yazar. I. Dünya Harbi başlamadan önce İttihat ve Terakki Fırkası tarafından Afyon mebusu ve parti merkezi umumi azası seçilir. 1917'de Rusya'da çıkan Bolşevik ihtilâli sonrasında Türk toplulukları birer birer bağımsızlıklarını ilân ederler. Azerbaycan da bunların içindedir. Bağımsız Azerbaycan devletine yardım amacıyla gönderilen orduda Ahmet Ağaoğlu, “Devlet-i Şâhânenin müşavir-i siyâsîsi” yani Osmanlı Devleti Kafkas ordusu siyâsî müşaviri olarak Nuri Paşa ile beraber Azerbaycan'a gider. “Bu ülkenin parlamentosuna seçilir. İngiltere - Azerbaycan görüşmelerinde Azeri heyetine başkanlık eder” (Avşar, 1998: 59). Orada yaklaşık bir sene kalan Ağaoğlu, I. Dünya Harbi'nin sona erip, Osmanlı Devleti'nin mağlup olması ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın hükümetten çekilmesi üzerine İstanbul'a döner.

Ahmet Ağaoğlu'nun Azerbaycan'da son dönemde başına gelen olaylar Vilayet Guliyev'in “Ağaoğlular” isimli kitabında şöyle anlatılır: “İş öyle bir hal getirdi ki, makalelerinde oluşturmak istediği bu hayalî yol Ahmet Bey'in kendisini Bakü'den İstanbul'a getirdi. 1905 yılının öncesi olan kısmî özgürlükler artık arkada kalmıştı. İrtica kendi kanlı kaynaklarını yalnız kuruluşu devirmek için deriden kabuktan çıkan inkılapçılara değil, imparatorluğun dağıldığı esnada öz haklarına bir gün kavuşmayı düşünen, öncü, milliyetçi aydınlara, sosyal hadimlere de uzatmıştı. Ahmet Ağaoğlu da öyle takip olunanlar arasındaydı. Prensip sahibi olması ve barışçılığı ona yetecek kadar düşman kazandırmıştı. Bakü'de hem Müslüman, hem de gayrimüslimler tarafından ona karşı sık sık çeşitli uydurma haberler çıkardılar, hakkında basın sayfalarında ‘eleştiri’ denmesi mümkün olmayacak olan sert, hatta hakaretli yazılar yazıldı. 1908'de ise Bakü'nün sosyal toplantılar salonunda Ahmet Bey'i korkutmak için onu parayla tutulmuş koruculara dövdürmüşlerdi. Ahmet Ağaoğlu elyazması şeklindeki hatıralarında hayatının bu zor ve keşmekeşli günlerini şöyle hatırlıyordu. “Şiddetli takip edilenler arasındaydım. İş öyle bir dereceye gelmişti ki artık daha izzeti nefsimin değil, ailemin de sağlığı tehlike altına düşmüştü. 1908'de Türkiye'de inkılap olmuştu. Tanıdığım bazı şahıslar iş başına gelmişlerdi. Diğer taraftan Kafkas bölgesine tayin olunmuş Vorastov Daşkow beni nasıl olursa olsun hapsedirip sürgüne göndermeğe karar vermişti. Bunu öğrenir öğrenmez ben derhal kaçmaya karar verdim ve 1908'de İstanbul'a geldim.” (Guliyev, 1997: 12).

Tabi ki Azerbaycan'ın açık fikirli, gayretli ve mücadeleci kalem adamlarına büyük ihtiyacı olduğu bir zamanda Ahmet Ağaoğlu'nun vatanından kaygılı bir şekilde ayrılması ilk olarak millete ve millî düşünceye darbe idi. Ahmet Bey'in her defasında yerinde ve maharetle susturduğu düşmanları onun mecburî göçünden sonra hayli faal hale gelmişlerdi. Doktor E. Ahundov'un kurucusu ve redaktörü olduğu “**Zenbur**” dergisi bu açıdan özel bir fedakârlık gösteriyordu. Hem de en hiddet doğurganı şuydu ki Zenbur'un yazarları Ahmet Ağaoğlu'na karşı iftira kampanyasını “yerli Bakülülerin” “gelme Karabağlılara” karşı çatışması bayrağı altında götürüyorlardı. Bundan dolayı diğer bir “Karabağlı” Ü. Hacıbeyli şöyle yazıyordu: Zenburculara ciddi şekilde teklif ediyorum ki bana karşı her ne hezeyan söyleyeceklerse söylesinler. Fakat beni bahane edip de tekdil ve tekvücut olması gereken milletimizin içine Karabağlı, Bakülü gibi fitne sohbetler yaptırmasınlar. Benim Ahmet Bey'i savunmam hiç kimseye hak vermez ki oraya Bakülü, Karabağlı sohbetini salsın.

Ahmet Ağaoğlu'nun gölgesini kılıçlayanlara, hem de bu milleti tayfalara bölenlere Bakü'nün Rusça basınında Kazan üniversitesinin yetiştirdiği Rahim Bey Melikov, anadildeki basında ise Üzeyir Hacıbeyov gerekli cevapları vermişlerdir. Üzeyir Hacıbeyov Terakki gazetesinin 24 Ağustos 1908 tarihli sayısında şöyle yazıyordu: “Acaba Ahmet Bey ne iş yapmıştır ki ondan topluma zarar gelsin? Ahmet o adamlardan değil mi ki, toplumun en sıkıntılı, en korkulu bir halinde yani Ermeni-Müslüman çatışmasında mertçe göğsünü gererek kılıçtan keskin bir medenî kalemlerle üzerimize olan hücumları defediyordu. Bu yolda onun bir kişi de olsa yardımcısı yoktu.

Ahmet Ağaoğlu Türkiye'den Üzeyir Hacıbeyov'a gönderdiği ve Terakki gazetesinin 18 Eylül 1909 tarihli sayısında yayımlanan mektubunda bir taraftan onun çabalarını yüksek bir dille överken diğer taraftan genç kalem arkadaşına liyakatsiz adamlarla yersiz entrikalardan çekinmesini söylüyordu. Mektupta diyordu ki: “Aziz Üzeyir! Zenbur dergisinin benim aleyhime ettiği hücumlara karşılık olarak yazdığın makaleleri okudum. Zenbur'un ne yazdığını ne çektiğini bilmiyorum ancak savunmanızdan dolayı teşekkürler edip bundan sonra bir daha böyle şeylere cevap vermemenizi rica ve tavsiye ederim. Sen kendi işinle meşgul ol, yapabildiğin kadar milletine hizmet et. Bırak ne yazacaklarsa ne diyeceklerse yazsınlar, desinler. Bir zaman gelir de onlar da yorulurlar, usanırlar, insafa gelirler. Sen sakın ol ki ahali ne kadar avam olsa da herkesi güzelce bilip tanır. Onun için de herkesi yeterince takdir eder...” Bu mektup Ahmet Ağaoğlu'nun bir şahsiyet ve vatandaş olarak karakterize eden son derece insanî, samimî bir belgedir” (Guliyev, 1997: 31).

Nitekim İstanbul'a geldikten sonra da bazı Azerbaycan dergilerine yazılar gönderdiği gibi, 11 Haziran 1910 tarihli Kaspi gazetesinde çıkan bir habere göre de Azerbaycanlı aktörlere mektup yazarak, onları, bazı oyunları sahnelemek üzere İstanbul'a davet etmiştir (Akpınar, 1994: 285). Ahmet Ağaoğlu, İstanbul'a gelince hemen kendisine görev verilir ve önce Maarif müfettişliğine tayin edilir, arkasından Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğüne getirilir. İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkasının Türkçülük ideolojisine sıcak bakması üzerine bu fırkaya girer ve orada, düşüncesine yakınlık duyan pek çok insanla tanışıp bu fikrin gelişmesini sağlar.

Ahmet Ağaoğlu, Türkçülükle ilgili düşüncelerini açıklarken, başta Süleyman Nazif olmak üzere Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı ve Babanzade Ahmet Naim gibi çeşitli fikir gruplarına mensup Osmanlı aydınlarıyla Türkçülük-İslâmcılık tartışmalarına girer. Burada kendisine ve Türkçülük düşüncesine karşı İçtihat, Sebilü'r-Reşâd ve Hâdisât dergilerinde yapılan tenkitlere, Türk Yurdu ve Türk Âlemi dergilerinde cevap verir. Burada “İslâmiyet Türk'ün dinidir, diyen Ağaoğlu, İslâmiyet yolunda Türk'ün lisanını, edebiyatını, iktisadiyatını ve hatta bazen mevcudiyet-i kavmiyesini bile unutacak derecede İslâmiyet'e bağlı olduğunu söyler. Türkçülerin yaratmış oldukları Türk-İslâm medeniyeti dairesinden uzaklaşmasının mümkün olmadığını ısrarla ortaya koyar. Kavmiyet cereyanının mahiyet itibarıyla akvam-ı İslâmiye arasında nifak olduğunu savunur ve böylece Süleyman Nazif ile başlayıp Babanzade Ahmet Naim'e kadar olan tartışmalarında; Türkçülerin, Türkleri Araplardan ayırmayı değil, iki milleti inkişaf ve terakki ettirmek suretiyle yakınlaştırmak emelinde olduğunu izah etmeye çalışır. Arab'ın Türksüz ve Türk'ün de Arapsız yaşayamayacağı sonucuna ulaşır” (Tuncer, 1994: 22).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Ahmet Ağaoğlu 1894'de İstanbul'a gelmiş ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın yayın organı olan Şura-yı Ümmet gazetesinde yazılar yazmıştır. Kısa bir süre sonra 1894'te Azerbaycan'a giden Ağaoğlu, İsmail Gaspıralı'nın önderliğinde başlayan ve Kafkasya'da Türklerin millî uyanışını ve öze dönüşünü amaçlayan Cedidcilik

hareketi içinde yer alır. Bu dönemde bir yandan Tiflis'te Kafkas gazetesine makaleler yazarken, bir yandan da Tiflis Lisesi'nde Fransızca öğretmeni olarak görev yapar. 1905'ten sonra Hacı Zeynelabidin Takiyev'in maddî desteğiyle “Hayat”, “İrşad”, “Füyuzat” gazetelerini çıkarır. Bu dönemde İslâm ve milliyetçilik üzerine yazılar kaleme alan Ağaoğlu, Ermenilerin katliam başlatması üzerine Azerbaycan Türklerince kurulan “Dıfai Partisi”nin kurucuları arasında yer almış, “Fedai” adıyla gizli bir teşkilât olarak da bilinen partinin Ruslar tarafından kapatılması üzerine toplanan “Rusya Müslümanları İttifakı Kongresi”ne Gaspıralı İsmail, Ali Merdan Topçubaşı ve Yusuf Akçura ile birlikte katılmıştır. 1905'de Çar hükümetinin bir nazırlar komitesi kurması üzerine Kafkasya ahalisini temsil edenler arasında yer alıp petrol yatakları üzerindeki Türk halkını göç ettirme projesini, otuz beş günlük konuşma sonucu engellemiştir. 1905-1907 yılları arasında Kafkasya'da verilen Türkçü mücadelede etkin bir rol üstlenen Ağaoğlu, faaliyetleri ve kaleme aldığı yazılar dolayısıyla Rus Hükümeti'nce tepkiyle karşılanmış, Rusya'da 1907'deki Menşevik darbesinden sonra özellikle Bolşeviklerle Türkçüler sıkı bir takibe alınmışlardır. Ruslar, ana dillerini kullanan Azerbaycan Türklerini “Türkiye ajanı” olarak suçlayıp tutuklamaya başladıklarında takip edilenler arasında yer alan Ağaoğlu, 1908 yılı sonlarına doğru Türkiye'ye göç etmiştir.

Eserleri

1. Şîi Mezhebi ve Kaynakları, Londra, 1893.
2. İslâmiyet'te Kadın, Tiflis, 1901 (İstanbul 1959).
3. Türk Teşkilât-ı Esasîyesi, Ankara, 1925.
4. İngiltere ve Hindistan, İstanbul, 1929.
5. Serbest İnsanlar Ülkesinde, İstanbul, 1930.
6. Hukuk Tarihi, İstanbul, 1931.
7. Devlet ve Fert, İstanbul, 1933.
8. 1500 ile 1900 Arasında İran, Ankara, 1934.
9. İran ve İnkılâp, Ankara, 1934.
10. Üç Medeniyet, İstanbul 1927 (Osmanlıca), Transkripsiyon Basımı, İstanbul, 1972.
11. Ben Neyim, İstanbul, 1939.
12. Altmış Yedi Yıl Sonra, Ankara, 1940.
13. İhtilâl mi, İnkılâp mı, Ankara, 1942.
14. Gönülsüz Olmaz, Ankara, 1941.
15. Serbest Fırka Hatıraları, İstanbul 1969.
16. Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri, İstanbul 1933.
17. İslâm ve Ahund, Kafkasya, 1900.
18. Peyami Safa'ya Ahiretten Mektuplar (Yayınlanmamış Eser).
19. Serejovsky, Yakutlar, (Yayınlanmamış Çeviri).

20. Hilâfet ve Millî Hâkimiyet, Ankara, 1923.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (1890). Kaspi Gazetesi, Sayı 87.
- Ağaoğlu, S. (1958). *Babamın Arkadaşları*. İstanbul: Nebioğlu Yayınları.
- Ağaoğlu, S. (1940). *Babamdan Hatıralar*. Ankara: Ağaoğlu Yayınları.
- Ağaoğlu, S. (1969). *Serbest Fırka Hatıraları Önsözü*. İstanbul: Baha.
- Ağaoğlu, S. (1940). *Bir Ömür Böyle Geçti*. İstanbul: Ağaoğlu Yayınları.
- Akpınar, Y. (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh.
- Atar, Z., Demirkol, K. (2015). Azerbaycan Topraklarında Rus – Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difâi Fırkası. *Karadeniz Araştırmaları*, 45, s. 167-180.
- Avşar, A. (1998). *Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul: Kitabevi.
- Çandır, M. (2013). *Samet Ağaoğlu*, Manisa: Printer Matbaacılık, İzmir.
- Çay, M. A. (1990). 1905-1907 Yıllarında Azerbaycan'daki Türk Siyasi Kuruluşları. *Azerbaycan Türkleri*, Sayı 4, Ankara.
- Guliyev, V. (1997). Ağaoğlular. Bakü: Ozan Neşriyat.
- Keykurun, N. (1960). Difâi Fırkası'nın Doğuş Sebepleri. *Azerbaycan Dergisi*, Sayı: 2-3, Ankara.
- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Yay. Haz. Ahmet, Kraca). Ankara: Yayıncı.
- Meydan, L. (1972). *Hatırat Maddesi*. C. 5. İstanbul: Meydan.
- Ordubadi, M. S. (2007). *Kanlı Seneler*. Bakü: Kafkas.
- Özdemir, E. (1972). Anı ve Anı Dilimiz Üzerine. *Türk Dili Anı*, Özel Sayısı, S. 246, C.XXY, s. 403-427.
- Özkaya, Y. (2011). Ahmet Ağaoğlu'nun Hüseyinzade Ali Bey'e Mektupları. *Türk Yurdu*, 31(284), 100. Yıl Özel Sayı, s. sayfa aralığı.
- Tuncer, H. (1994). *Edebiyat Araştırma ve İncelemeleri*. İzmir: Akademi.
- Siyavuşgil, S. E. (1948). Hatıralar. *Salon Mec.* 6, s. 79.
- Yüce, N. (1988). *Ağaoğlu, Ahmet*. C. 1. İstanbul: Tdvia.

**EDEBİYAT ARAŞTIRMACISI: AZERBAIJAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİNİN
KURUCUSU MEHMET EMİN RESULZADE**

Elhan YURDOĞLU-MEMMEDOV*

ÖZET

XX. yüzyılın başlarından matbuat, şiir, roman, tiyatro, opera, müzik ve diğer bu gibi dallarda gelişmekte olan Azerbaycan halk kültürünün değindiği konuların en başında, hiç şüphesiz, halkın özgürlük arzuları ön sırada dayanıyordu. Bunun doğal sonucu olarak zayıflamakta olan Çar Rusyasının Kafkasyadaki etkin hükmü halkın iradesi tarafından artık kabul görmüyordu. Böylece şerefli bir tarihi geçmişe sahip olan Azerbaycan halkı 1918’de kendi devletini kurma yolunda sistemli faaliyetler göstermeye başladılar. Nihayetinde 28 Mayıs 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzadenin öncülüğünde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin yaradıldığına dair beyanname kabul edildi.

Mehmet Emin Resulzade döneminin ünlü siyasetçisi olmakla yanısıra, milli düşüncelerle yoğrulmuş bir kalem insanıydı. Onun kaleme aldığı gazete yazıları, şiirleri, nesr eserleri, araştırmaları bu gün de kendi geçerliliğini korumaktadır. Doğuda ilk cumhuriyetin kurucusu olan M.E.Resulzade aynı zamanda bir edebiyat araştırmacısı gibi de değerlendirilebilir. Şöyle ki, onun ister asırlara hükmetmeyi başaran şair Nizami hakkında kaleme aldığı “Azerbaycan şairi Nizami”, isterse de “Çağdaş Azerbaycan edebiyatı” ve bu gibi eserleri bu konuda geniş tartışma açmaya yetiyor.

Edebiyatçı-araştırmacı gibi yaklaştığımızda bu alanda da onun bütün varlığıyla milletine sevgi dolu, halkına, onun yazar ve şairlerine karşı sınırsız bir sevgiyle bağlandığını gözlemliyoruz. “Azerbaycan şairi Nizami” eserini bir kaç başlıklara ayıran M.E.Resulzade şahsiyetiyle, yazdıklarıyla, konularıyla bile Nizaminin Azerbaycan halkına, Azerbaycana mahsus şair olduğunu ortaya koyuyor.

Aynı zamanda “Çağdaş Azerbaycan edebiyatı” eserinde Hüseyin Cavid, Muhammed Hadi, Ahmet Cevat, Cafer Cabbarlı, Celil Mehmetkuluzade, Süleyman bey Ahuntzade ve diğer şair ve yazarlar hakkında en ince detaylara kadar fikir yürüten, kendi bakış açısını ortaya koyan edebiyat araştırmacısı gibi kendini gösteriyor.

Bu yüzden de biz Mehmet Emin Resulzadeyi sadece bir devlet kuran, devlet başkanlığını yürüten, milletsever siyasetçi gibi değil, aynı zamanda halkının edebiyatını da iyi bilen bir araştırmacı gibi dikkate almalı, bu yönden de onu öğrenmeliyiz.

***Anahtar Kelimeler:** Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 28 Mayıs, Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Şairi Nizami, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*

**RESEARCHER ON LITERATURE: MEHMET EMİN RESULZADE – FOUNDER OF
AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC**

ABSTRACT

Since the beginning of the XX century at the foremost of the matters of Azerbaijan folk culture developing in the fields of press, poetry, novel, theatre, opera, music and such others touched upon, the people’s liberty wishes were certainly in the forefront. As corollary the efficient force of tsarist Russia that was on the wane in the Caucasus was not approved by the people’s will any longer. So, having an honorable historical background the Azerbaijan people began systematic activities for the sake of establishment of its own government in 1918. Eventually, on the date of May 28, 1918 a declaration was adopted on establishing the Azerbaijan National Republic under Mammad Amin Rasulzadeh’s leadership.

---

* Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Güzel Sanatlar, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Halk Edebiyatı Bölüm Başkanı, elhan.yurdoglu@yahoo.com

Being alongside a famous politician of his time Mammad Amin Rasulzadeh was a man of formed by national thoughts who wrote well. The newspaper articles he wrote, his researches still hold good today. At the same time, the leader of the first republic in the East M. A. Rasulzadeh can also be valued as a literature critic. That is to say, his works as “Nizami the Azerbaijan poet” he wrote about the poet Nizami who was able to dominate on the ages or “Modern Azerbaijan Literature” are enough to be come up for discussion.

If we approach from literature researcher standpoint, we observe him to be wedded to his nation with adore, to his people, writer and poets with all of his being in this course. Dividing the work of “Nizami the Azerbaijan poet” into some headings M. A. Rasulzadeh proves Nizami to be the poet belonging to the Azerbaijan people, to Azerbaijan even with his personality, writings, topics.

And at the same time in the work of “Modern Azerbaijan Literature” asserts himself as a literature critic giving opinions about Hussein Javid, Muhammed Hadi, Ahmet Jevat, Jafer Cabbarlı, Jalil Mehmetkuluzadeh, Süleyman bey Akhuntzadeh in depth, performing his own points of view.

Therefore, we must show regard to Mammad Amin Rasulzadeh not only as a founder of a government, one leading the head of state, loving nation, but also study him as a researcher being good at our literature.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, 28 May, Mammad Amin Rasulzadeh, Nizami the Azerbaijan Poet, Modern Azerbaijan Literature*

GİRİŞ

XX. yüzyılın başlarından matbuat, şiir, roman, tiyatro, opera, müzik ve diğer bu gibi dallarda gelişmekte olan Azerbaycan halk kültürünün değindiği konuların en başında, hiç şüphesiz, halkın özgürlük arzuları ön sırada dayanıyordu. Bunun doğal sonucu olarak zayıflamakta olan Çar Rusyasının Kafkasyadaki etkin hükmü halkın iradesi tarafından artık kabul görmüyordu. Böylece şerefli bir tarihi geçmişe sahip olan Azerbaycan halkı 1918’de kendi devletini kurma yolunda sistemli faaliyetler göstermeye başladılar. Nihayetinde 28 mayıs 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzadenin öncülüğünde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin yaradıldığına dair beyanname kabul edildi.

Mehmet Emin Resulzade döneminin ünlü siyasetçisi olmakla yanısıra, milli düşüncelerle yoğrulmuş bir kalem insanıydı. Onun kaleme aldığı gazete yazıları, şiirleri, nesr örnekleri, araştırmaları bu gün de kendi geçerliliğini korumaktadır. Doğuda ilk cumhuriyetin kurucusu olan M.E.Resulzade aynı zamanda bir edebiyat araştırmacısı gibi de değerlendirilebilir. Şöyle ki, onun ister asırlara hükmetmeyi başaran şair Nizami hakkında kaleme aldığı “Azerbaycan şairi Nizami”, isterse de “Çağdaş Azerbaycan edebiyatı” ve bu gibi eserleri bu konuda geniş tartışma açmaya yetiyor. Aynı zamanda onun “1903-1920-ci yıllarda sadece Azerbaycan matbuatında 1200-den fazla farklı konularda yazıları yayınladığını” (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, 2005: 305), bu zaman farklı edebi imzalar hakkında kendi görüşlerini ortaya koyduğunu da belirtmemiz lazım.

Edebiyatçı-araştırmacı gibi yaklaştığımızda bu alanda da onun bütün varlığıyla milletine sevgi dolu, halkına, onun yazar ve şairlerine karşı sınırsız bir sevgiyle bağlandığını gözlemliyoruz.

Bu yüzden de biz Mehmet Emin Resulzadeyi sadece bir devlet kuran, devlet başkanlığını yürüten, milletsever siyasetçi gibi değil, aynı zamanda halkının edebiyatını da iyi bilen bir araştırmacı gibi dikkate almalı, bu yönden de onu öğrenmeliyiz. Çünkü “o yıllarda bizde milli devletçilik ideolojisinin tarihi uzağa gitmese de, milli benlik şuurunun yaranmasının yönleri bedii düşünceye yaslanıyordu. Her bir devletin kurulması,

yanması, yaşaması için istiklal tefekkürünü biçimlendiren ciddi temel olmalıdır. Bu temelsiz devletçilik tefekkürünün gerçekleşmesi mümkün değildir (Akimova, 2018a: 4).

Yukarıdaki fikirleri kuvvetlendirmek amacıyla prof. dr. Vagıf Sultanlının aşağıdaki fikirleri de oldukça dikkat çekiyor: “Ahmet bey Ağaoğlu "Üç medeniyet" eserinde Fransa inkilabının arkasında güçlü fransız edebiyatının dayandığını, dünyanı sarsıtan rus bolşevik inkilabının ise XIX. asr rus edebiyatının adalet çağırışlarından kaynaklandığını yazıyor. Azerbaycan Cumhuriyetine de bu açıdan yanaşılsa, aynı kanaata gelenebilir. Çünkü onun arkasında tarihin hiç bir döneminde tesadüf edilmeyen neheng bir kültür potensiyeli vardı: F.Köçerli, C.Mehmetkuluzade, M.A.Sabir, A.Hakverdiyev, N.Vezirov, H.Cavit, A.Ağaoğlu, M.Hadi, Y.V.Çemenzemini, M.E.Resultzade, A.Hüseynzade, S.Hüseyn, A.Cevat, C.Cabbarlı, Ü. Hacıbeyli, C. Hacıbeyli ve başkaları. Kısa bir zaman kesiminde yetmiş bu küdretli yazarlar nesli olmasaydı, Cumhuriyet mefkuresi formalaşmaz, asla zafer kazanmazdı. Bilhassa bu yazarların ciddi yaratıcılığı sayesinde edebiyatın sadece eğlence değil, bütün büyük değişikliklerin temelinde duran vasıta olduğu gün yüzüne çıkarıldı (Akimova, 2018a: 4).

M.E.Resultzadeyi edebiyat araştırmacısı gibi incelemeyen önce onun “İstiklal mefkuresi ve genclik” başlıklı makalesinde edebiyatda istiklal mevzusuna ne kadar önem verdiğini de gözden kaçırmamak lazım. Finlandada yaşadığı kısa zaman kesimindeki tespitlerine dayanarak kaleme aldığı adigeçen makalesinde gösteriliyor ki, fin halk edebiyatında isveç ve rus köleliğine karşı sayısız halk edebiyatı örnekleri – nağmeler bulunmaktadır. Bu da o demektir ki, halkın bilinç altına hürriyet o kadar yerleşmiş ki, o halk hiç bir zaman köleliği sindirememiştir.

İşte bu yüzden devlet adamı gibi tanıdığımız M.Emin bey edebi eserlere de değinmiş, onlar hakkındaki fikirlerini usta bir araştırmacı gibi yaklaşarak kendi düşüncelerini, eleştirilerini kaleme almıştır. Özellikle kurduğu cumhuriyet zamanı ortaya çıkan edebiyatı ilk araştıranlardan olmuştur. Bu konuda “Azerbaycan Cumhuriyeti Ansiklopedisi”nde yazıyor: “Aşkar hakikattir ki, Cumhuriyet devrinin edebiyatını ilk defa araştıran ve değerlendiren de zaten Cümhuriyeti ve onun medeniyetini yaratanların kendileri olmuşlar. Edebi akımı tanzim edenler ve yaratanlar – Mehmet Emin Resultzade, Mirzebala Memmedzade, parlamento başkanı Alimerdan bey Topçubaşov, başkan yardımcısı Hasan bey Ağayev, cumhuriyet hükümetinin başkanı Feteli han Hoyski, aynı zamanda Ali bey Hüseynzade, Ahmet bey Ağaoğlu, Üzeyir ve Ceyhun Hacıbeyli kardeşleri, Hüseyn Cavit, Celil Mehmetkuluzade, Muhammed Hadi, Ahmet Cevat, Abdulla Şaik, Salman Mümtaz, Elabbas Müznib ve başkaları idiler” (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, 2004: 78-79).

Edebiyat araştırmacılığı yönüyle Mehmet Emin Resultzade sadece yazılan eserler konusunda düşünceleri belirtmiyordu, aynı zamanda bir eleştirmen olarak şair ve yazarlara yön vermeye de çalışıyor, “milli özünüderk ve milli istiklaliyet arzusu ve idealinden ireli gelen vatanperverlik hissinin bedii yankısı” (Memmedov, 1990: 79) olan eserlerin yazılmasını arzu ediyordu. Bu bakımdan 1919’da “Azerbaycan” gazetesinde şair ve yazarlara şöyle sesleniyordu: “Matbuatın, edebiyatın milletin kalbine milliyet ve istiklal tohumu saçan bir amel olduğu malumdur...

Ey milletin lisanül-kaybı olan şairler, edibler! Milletin amellerini, ulvi niyet ve maksatlarını okşayınız, kendisine millet sevgisi, vatan muhabbeti, hürriyet aşkı telkin ediniz” (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, 2004: 79).

Bu fikirlerin ışığında incelendiğinde görüyoruz ki, kurucu lider istiklaliyet konularında yazılmış eserlere daha fazla önem vermiştir.

Cumhuriyet devrini, özellikle M.E.Resultzade irsini araştıran değerli şirmehmet Hüseynovun “M.E. Resultzadenin ilmi-nazari, siyasi-ictimai, edebi-bedii ve gazetecilik irsi çok zengin bir hazinedir, halkımızın milli intibah ve milli istiklal hareketının canlı salnamesidir” sözleri ne kadar da yerinde söylenmiş bir fikirdir (Resultzade, 2012: 3).

Resultzadenin edebi-tenkiti faaliyetinde iki farklı yol karşımıza çıkıyor. Bunların birinde milli Azerbaycan edebiyatı ve bu edebiyata bakış açısı, ikinci olarak ise farklı ülke ve halkların edebi eserleri, şair ve yazarları hakkındaki özeleştireleri.

Birinci yol dediğimiz milli edebiyatta Resultzadenin en çok önem verdiği Nizami Gencevidir. “Azerbaycan şairi Nizami” adlı eserinde bu büyük şaire bir hayranlıkla beraber, sevgi, saygı ve sonsuz değeri de gözlemliyoruz. Resultzadenin yazmış olduğu eserleri içerisinde hacim bakımından en büyük eseri de bilhassa Nizamiye adedilmiştir.

“Azerbaycan şairi Nizami” eseri girişten, dörd bölümden, son sözden ve ilavelerden ibarettir. Değerli bir araştırma örneği olan bu eserle M.E.Resultzade edebiyat araştırmacısı gibi kabul edilebilir. Eeserin girişinde Doğu-İslam kültürüne bakış, bu kültürde Azerbaycanın rolü, türk hakimiyeti altında fars edebiyatı, Azerbaycanın XII. yüzyıldaki talihi, milli kimlik bakımından edebiyatta forma ve mazmun öğrenilmiş, aynı zamanda “Nizami Azerbaycan şairi”, “Nizamiye borcumuz” gibi yarımbaşlıklarda konuya genişlik kazandırılmıştır.

Eserin birinci bölümünde “Nizami kimdir?” sorusu detaylı şekilde cevaplandırılmış, “Şairin Azerbaycan hükümdarları ile ilişkileri” öğrenilmiş, “Nizami kendi gözü ile” ele alınmış, “Nizaminin dünya edebiyatında mevkisi” belirlenmiştir.

İkinci bölümde “Nizaminin beş kitabı” incelenmiş, “Sırlar hazinesi”, “Hosrov ve Şirin”, “Leyla ve Mecnun”, “Yedi güzel” ve “İskendername” eserleri ilmi-nazari bakımdan değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde “Nizami konuları” ve bu konulardan ortaya çıkan sonuçlar ele alınmış, dördüncü bölümde “Nizamide sanat ve ideoloji” öğrenilmiştir.

Her bölümde farklı yarımbaşlıklar altında Nizami bütün yönleriyle titiz bir şekilde gözden geçirilmiş, sanki bir Nizamişinaslık mektebinin temeli atılmıştır.

M.E.Resultzadenin Nizami hakkındaki geldiği sonucu “Son söz” başlığında belirttiği bu fikirler aydın bir şekilde göz önüne seriyor: “Büyük ve dahi şair olan Nizami tabiatın bir fenomenidir. Tabiatın büyüklük, güzellik, rengarenklik ve cazibedarlığını tamamiyle kavramak mümkün olmadığı gibi, tabiat kadar büyük ve onun küdreti olan Nizami yaratıcılığını da tamamiyle kavramak mümkün değildir. Tabiatın bir küll halinde kavranılması bir yana dursun, onun kavranıla bilen kısmını da olduğu gibi nakletmek ve ya resmetmek her adamın işi değildir. Tabiatın bir fenomeni olan şiir ve hikmet Nizamisini anlayıp anlatmak da o kabildendir ” (Resultzade, 2013b: 403-404).

Nizamiye Resultzade bakışı diğer fikirlerinde de oldukça ilginçtir: “Bizim anladığımızı göre, Nizami tabiatın neheng bir parçasıdır. Tabiata her bakışımızda nasıl ki, önceleri göremediğimiz bir yenilik görüyorsak, Nizamini de her okuyanda onda yeni bir özellik, yeni bir güzellik buluyoruz. Nizaminin gelişim yolu da aynı tabiatın gelişimine benziyor” (Resultzade, 2013b: 404).

Bu eserde Resulzadenin edebiyat araştırmacılığının farklı bir yönü de ortaya çıkıyor. Şöyle ki, “Azerbaycan şairi Nizami” araştırmasının sonunda “İlaveler” bölümü ayrılmış ve “Nizamide türk sözleri” başlığıyla bir lugat hazırlanmıştır. Bunun kendisi de M.Emin beyin edebiyatınas yönlerini göz önüne seriyor.

Cumhuriyet döneminde edebi camiada Vagıf Sultanlının da belirttiğı üzere “zamanın yaratıcı potensiyeli bu cemiyette birleşerek edebiyata yön vermeye çalışmışlar. Şüphesiz ki, "Yeşil kalem" edebi cemiyetinin faaliyet göstermesi milli edebi prosesin gelişimine etkisiz kalmamıştır. Cemiyetin sıralarında Muhammed Emin Resulzade, Hüseyin Cavit, Seyid Hüseyin, Necef bey Vezirov, Üzeyir bey Hacıbeyov, Abdulla Şaik, Ahmet Cevat, Cafer Cabbarlı, Salman Mümtaz, Ali Yusuf gibi nüfuzlu şahsiyetlerin olması Cumhuriyet yıllarında edebiyatın gelişimine dikkatin artması gibi görülmektedir” (Akimova, 2018b: 7).

Resulzadenin milli edebiyatımızda söz açtığı diğer büyük şair ise Fuzulidir. “Edebi ve milli intibah” adlı makalesinde M.Emin bey Fuzuliden geniş bahsetmiştir. “Yalnız Azerbaycanın değil, bütün türklüğün dahi şairi” gibi vasıflandırdığı Fuzuliye hayranlık kendini gösteriyor. Aynı zamanda edebiyatçı bakışı ile Fuzulini nitelendirerek yazıyor: “Fuzuli Azerbaycanda her yerden ziyade maruftur. Azerbaycanın en çok okuduğı ve en çok sevdiği şair Fuzulidir. Azerbaycan şiiri son zamanlara kadar adeten Fuzuliyi tenzirden ibaret idi” (Resulzade, 1990: 15).

Aynı makalesinde M.E.Resulzade Gövsi, Nebati, Vagıf, Seyid Azim, Mirze Fetheli Ahundov, Necef bey Vezirov, Abdurrahim bey Hakverdiyev, Sultan Mecid Ganizade, Neriman Nerimanov, Celil Mehmetkuluzade, Leli, Razi, Muhammed Hadi, Sabir, Hüseyin Cavit, Ahmet Cevat, Sehhet, Müznib ve sairlerden de söz açmış, o zamanların çağdaş Azerbaycan edebiyatının yaranmasına da dikkat çekmiştir” (Resulzade, 1990: 16-17).

Edebiyat araştırmacısı gibi yaklaştığımızda görüyoruz ki, M.E.Resulzade Azerbaycanın ünlü şair ve yazarları hakkında değerli fikirler söylemiştir. Şöyle ki, Şirvanlı Hakanini “yaratıcılığına şeref veren bir şahsiyet”, Fuzulini “sözün milli manasında edebi devrim yapan”, M.F.Ahundovu “Doğu istibdadının yumuşatılmasını isteyen”, S.A.Şirvanini “parlak yeni maarifçilik ideyalarını taşıyan”, N. Vezirovu “tüm eserlerinde millet aşkını, halka hizmet etmek zevkini, hürriyet ve istiklal fikirlerini terennüm eden”, Mirze Alekber Sabiri “Fuzuliden sonra Azerbaycanın ikinci umumhalk şairi”, Celil Mehmetkuluzadeni “yaşadığı asrın orta asırlardan kalma kurallarını bile güçlü ve aşkarlıkla eleştiren”, Abdurrahim bey Hakverdiyevi “temiz Azerbaycan halk dilinde yazan”, Muhammed Hadini “hurriyetin yorulmaz terennümcüsü”, Hüseyin Caviti “huriyet için çarpışmaya çağırın çoşkun hitapçılar şairi”, Ahmet Cevati “Azerbaycan tabiat manzaralarını şiirlerinde remzleştiren şair”, Emin Abit Gültekini “asıl milli-devrimsel şiirin bulduğu biri”, Cafer Cabbarlıyı “drama yazarlığı Azerbaycan dramasında önemli bir merhale teşkil eden”, Şehriyarı “İrânın değil, bütün Doğunun medari-iftiharı bir şair” gibi değerlendirmiştir (Yakublu, 2013: 198-210). Bunlarla beraber M.E.Resulzade Azerbaycan edebiyatının ünlü isimleri Abdulla Şaik, Süleyman bey Ahundov, Sabit Rahman, Samet Vurgun, Almaz Yıdırım ve diğerleri konusunda da fikirlerini bildirmiş, yaratıcılıklarına değinmiştir.

M.E.Resulzadenin edebiyat araştırmacılığında ikinci yol diğer devletlerin, halkların yazarlarıyla, edebiyatıyla ilgili fikirlerinden oluşmaktadır. Bu bakımdan en önemli düşüncelerini “Asrımızın Seyavuşu” eserinde görüyoruz. Şöyle ki, bu eserin girişinde kendisinin de yazdığından görüyoruz ki, İrânın ünlü şairi Firdevsinin “Şahname” eserine ne kadar değer vermiştir: “Doğunun en büyük romantik eseri çok hassas olan ruhumu istila etmiştir” (Resulzade, 1991: 12) diyor. Buradaki “Seyavuş” destanını okuyan ve etkilenen M.E.Resulzade kendisinin “Asrımızın Seyavuşu” eserini yazmaya karar vermiş ve kısa sürede bu eserini tamamlamıştır.

Bundan ilave biz Resulzadenin gürcü şairi Arkaki Sereteliden bahseden “Gürcistanın büyük şairi” makalesine rastlıyoruz ki, burada Akakinin edebi portresi çizilmiş, Arkaki “hakiki şairliğin değerli bir nümayendesi” (Resulzade, 2013b: 68-69) gibi takdim edilmiştir.

Aynı zamanda Resulzadenin edebiyat araştırmacılığı kimliği İranlı yazar Mirze Abdulresulun “Enuşirevani-adil” tiyatro eseri hakkında yazdığı yazıda da (Resulzade, 2012: 314-318) ortaya çıkıyor.

Bununla yanısıra Türkiyeli şair Tevfik Fikreti de ele alan Resulzade şairin ölümüyle ilgili kaleme aldığı “Büyük bir itik” makalesinde “bir şair için tesaviri-hayaliyyesini, hakayiki-hayatda görmek, kendisine daldığı zaman kendi hissiyatını okşamak için yazdığı neşideleri görmediği, bilmediği ağızlarından duymak ne büyük bir hediye, ne büyük bir zevktir” (Resulzade, 2013a: 346) sözleriyle onun hakkındaki fikirlerini de ortaya koymuş oluyor.

TARTIŞMA VE SONUÇ

1918’de Azerbaycan Cumhuriyetini kuranların önünde yer alan M.E.Resulzade aynı zamanda bir gazeteci, yazar, şair olmakla yanısıra önemli fikirlere sahip olan bilim adamı, edebiyat araştırmacısı gibi de ün kazanmış, kabul görmüştür. Ve onun edebiyat araştırmacılığı halkının geçmiş zamanlarda yaşamış olan ünlü şair ve yazarları, çağdaş imzaları, aynı zamanda farklı ülkelerin ve halkların edebi simalarını da kapsamıştır.

KAYNAKÇA

- Akimova Elnare (17 şubat 2018a) Azerbaycan Cumhuriyeti: tarihi, siyasi ve edebi-felsefi aspektleri ile. Bakü, “Edebiyat” gazetesi, tiraj 1700, 32 s. s.4-6
- Akimova Elnare (24 şubat 2018b) Azerbaycan Cumhuriyeti: tarihi, siyasi ve edebi-felsefi aspektleri ile. Bakü, “Edebiyat” gazetesi, tiraj 1700, 32 s. s.4-7
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi (2004) 2 ciltte. I cilt. Bakü: Lider, 440 s.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi (2005) 2 ciltte. II cilt. Bakü: Lider, 472 s.
- Memmedov Alhan (1990) “Azerbaycan Demokratik Respublikası devrinde edebiyat” “Ulduz” dergisi. 5: s. 70-79
- Resulzade Mehmet Emin (1990) Azerbaycan Cumhuriyeti. Bakü: Elm, 116 s.
- Resulzade Mehmet Emin (1991) Asrımızın Seyavuşu. Bakü: Genclik, 112 s.
- Resulzade Mehmet Emin. Eserleri (1915-1916). (2012) 4 ciltte. III cilt. Bakü: Elm, 596 s.
- Resulzade Mehmet Emin. Eserleri (1917-1918). (2013a) 4 ciltte. IV cilt. Bakü: Kanun, 456 s.
- Resulzade Mehmet Emin (2013b) Eserleri. Bakü: Kalem, 464 s.
- Yakublu Nesiman (2013) Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi. Bakü: 504 s.

GÜNEY AZERBAJYAN MİLLİ OYANIŞ HAREKÂTI (GAMOH)

Selçuk DUMAN*

ÖZET

1925 yılında İran'da Pehlevi Hanedanlığı'nın iktidara gelmesi ile birlikte başlatılan Farslaştırma politikası; 1941 yılına kadar İngiltere'nin himayesinde, 1941 yılından 1979 yılına kadarda ABD ve İngiltere'nin doğrudan kontrolü altında devam etmiş ve Güney Azerbaycan Türklerinin idari, ekonomik, kültürel ve siyasi anlamda etkisizleştirilmesi amaçlanmıştır. 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi ile başlayan yeni yönetim anlayışı da Güney Azerbaycan Türklerine Pehlevi döneminde olduğu gibi asimilasyon, baskı, ötekileştirme ve yok sayma siyasetini uygulamaya devam etmiştir. Bu nedenle Güney Azerbaycan Türklerinde 1990'lı yıllardan itibaren milli bilincin uyanmaya başladığı ve uluslararası düzeyde tanıtılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Türk milliyeti ekseninde gelişen Güney Azerbaycan Milli Hareketi'nde; "Bağımsız Azerbaycan", "Birleşik Azerbaycan", "Oğuz Birliği" ve "Turan Birliği" gibi kavramlarda kullanılır olmuştur. Güney Azerbaycan Milli Hareketi, 1995 yılında kurulan Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekâtı ile teşkilatlı bir hale dönüşmüş ve uluslararası platformda yer almaya başlamıştır. Başkanlığını Mahmut Ali Çehreganlı'nın yaptığı Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekâtının amacı; milleti uyandırıp, dilini, kültürünü, tarihini ayağa kaldırmak olarak belirtilmiştir.

Bizde bu çalışmamızda; Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekâtı'nın kuruluşu, teşkilat yapısı, tüzüğü ve faaliyetleri hakkında bizzat üyelerinin vermiş olduğu bilgiler ve birinci elden kaynaklar doğrultusunda bir çalışma hazırlayacağız. Amacımız Güney Azerbaycan Milli Hareketi'nin tüm yönleri ile uluslararası literatüre dahil edilmesidir.

Anahtar Kelimeler; Güney Azerbaycan, GAMOH, İran, Mahmut Ali Çehreganlı

SOUTH AZERBAIJAN NATIONAL AWAKENING MOVEMENT (SANAM)

ABSTRACT

In 1925 Pahlavi dynasty came into power with policy of change all nation in Iran to Persian. It was under protection till 1941 by England, between 1941 and 1979 was controlled by United Nations and under the direct control of the UK. It was aimed to neutralize the South Azerbaijani Turks in administrative, economic, cultural and political areas. The new management concept that started with the Iranian Islamic Revolution in 1979 continued to apply the policy of assimilation, oppression, othering and ignoring as it was during the Pahlavi period for the South Azerbaijani Turks. Therefore, South Azerbaijan Turks started to rise up with national consciousness and it started to be presented in international arenas.

During the South Azerbaijan National Movement that developed within the axis of Turkish nationality; it has been used in concepts such as "Independent Azerbaijan", "United Azerbaijan", "Oghuz Union" and "Turan Union". South Azerbaijan National Movement became an organization with South Azerbaijan National Liberation Movement established in 1995 and started to take place on the international scale the President of South Azerbaijan National Liberation Movement Mahmut Ali Cehreqanlı's purpose is awake nation and rise language and culture as well as to make history clear.

---

*Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, selcuk.duman58@gmail.com

In our work, we will prepare a study on establishment of the South Azerbaijan National Liberation, structure, regulations, and activities with direct information from members of this movement. Our aim is to include all aspects of the South Azerbaijan National Movement into international literature.

Keywords; *South Azerbaijan, SANAM, Iran, Mahmut Ali Cehreqanlı*

GİRİŞ

İran Türk Hükümdarı Nadir Şah'ın 1747 yılında ölmesi ile birlikte Azerbaycan coğrafyasında Hanlıklar ortaya çıkmış ve siyasal anlamda birlik bozulmuştur. Bu durumu değerlendiren Rusya, Azerbaycan topraklarına yönelik işgal girişimlerini 19. yüzyılın başlarından itibaren başlatmış; 1813 Gülistan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile Kuzey Azerbaycan topraklarını işgal ederek Azerbaycan'ı Talas/Talış Dağları ve Aras Nehri sınır olmak kaydı ile ikiye bölmüştür. Kuzey Azerbaycan; 1918 yılına kadar Rus işgalinde kalmış, 1918 yılında Mehmet Emin Resulzade'nin önderliğinde bağımsızlığını kazanmış ancak 1920 yılında Sovyetleştirilerek 1991 yılına kadar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak kalmıştır. 1991 yılında ise Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bağımsız bir devlet olarak kurulmuştur. Ancak Kafkasya, Orta Doğu, Anadolu ve Orta Asya ekseninde yer alan Güney Azerbaycan; Kuzeyde; Aras Nehri, Batıda; Türkiye ve Irak, Güney'de; İran'ın Kürt Bölgesi ve Hamse, Doğuda; Hazar Denizi ile çevrili topraklarında, 1925 yılına kadar İran Türk Devleti kontrolün de yaşamış, 1925 yılından itibaren ise birçok idari parçaya bölünerek, İran Fars Devleti'nin kontrolü altında kalmıştır. İran Devleti, Güney Azerbaycan'da bulunan yaklaşık 30 milyonluk Türk nüfusu nedeniyle bu bölgeyi risk olarak görmüş ve Pehlevi Hanedanlığından bugüne Farslaştırma politikası çerçevesinde gerek idari gerek siyasi gerek ekonomik ve gerekse sosyal konularda uyguladığı politikalarla, Türk kimliğini etkisizleştirmek, hatta yok etmek istemiştir.

Ancak İran coğrafyasında 1000 yıldan daha fazla hâkimiyet kurmuş olan Türklerin İran'daki etkilerini ve ortaya çıkarmış oldukları kültür ve medeniyeti silmek mümkün olmadığı gibi Güney Azerbaycan Türklerini de İran yönetiminden uzaklaştırmıştır. Güney Azerbaycan Türkleri kendilerinin yok sayılması ve asimile edilmesi politikasına karşı ciddi bir demokratik hak ve özgürlük mücadelesi vermiştir. 20. yüzyılın başlarından itibaren devam eden bu mücadele; Setter Han ile 1905-1911 yılları arasında Meşrutî Yönetime geçiş mücadelesi verilmiş, Şeyh Mahmut Hiyabani ile 7 Nisan 1920 tarihinde Azadistan Devleti kurulmuş ancak sürdürülememiş, Pişeveri ile 1945 yılında Milli Hükümet oluşturulmuş ancak Rusya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin anlaşması ile birlikte Güney Azerbaycan Türkleri tekrar İran Devleti tarafından işgal edilmiştir. 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi bile aslında Güney Azerbaycan coğrafyasında vücut bulmuş, hatta Ayetullah Şeriatmedari'nin Halk Müslüman Hareketi ile desteklenmiş ancak İran'da yönetime kim gelirse gelsin temel amaç İran'da Fars hegemonyasının devam ettirmek olduğu için yine Güney Azerbaycan Türkleri baskı ve yok sayılma siyasetinin bir parçası olmuşlardır. Bu nedenle 1990'lar dan itibaren bölgede ve dünyada yaşanan gelişmelere de paralel olarak Güney Azerbaycan'da milli hareketler gelişmeye başlamış ve kurmuş oldukları teşkilatlarla uluslararası düzeyde kendilerini tanıtabilmişler ve Güney Azerbaycan'da 100 binlerce insanı toplantılarında bir araya getirebilmişlerdir.¹

Bunlardan en önemlisi ise Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekatı'dır. (GAMOH) Bizde bu çalışmamızda; GAMOH'un kuruluşu, yönetim kurulu, tüzüğü, amaçları ve faaliyetleri hakkında bilgi vereceğiz.

---

¹ Geniş bilgi için bakınız; Selçuk Duman, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Ankara 2017.

Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekatı'nın Kuruluşu

Güney Azerbaycan'da yaşayan yaklaşık 30 milyon nüfusa sahip olan Azerbaycan Türkleri, İran Yönetiminin geçmişten günümüze uygulamış olduğu politikaları nedeniyle en temel insan haklarından bile mahrum bırakılmaktadır. İran Yönetiminin uygulamış olduğu bu politikaların temeli Fars hegemonyasının sürdürülmesi için ülkede yaşayan unsurların Farslaştırılması gerektiği düşüncesinden doğmaktadır. Bu durum başta Güney Azerbaycan'da yaşayan 30 milyon Azerbaycan Türkü'nü yok saymaktadır. İran'da 1979 devrimi sonrası ortaya çıkan İran-İrak savaşı ile Güney Azerbaycan Türkleri İran milliyetçiliği üzerinden devlete kanalize edilse de Kuzey Azerbaycan'da 1990 yılı sonrası ortaya çıkan gelişmeler Güney Azerbaycan'daki milli kimliğin kemikleşmesinde önemli bir etken olmuştur. Özellikle; Karabağ ve çevresinin Ermeniler tarafından işgal edilmesi ve Kuzey Azerbaycan'da bağımsızlığın ilanı ile Elçibey'in Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi; Güney Azerbaycan Türkleri tarafından büyük bir heyecanla karşılanmıştır. Güney Azerbaycan Türkleri, kuzeydeki gelişmelere paralel olarak uluslararası sözleşmelerde yerini bulan temel insan haklarına sahip olabilmek için bir mücadelenin içine girmişlerdir.

Bu mücadelenin en etkili örgütü ise Milli Oyanış Harekatı'dır. (GAMOH) GAMOH; 15 Aralık 1948 ve 1966 insan hakları hakkında kabul edilmiş genel kurallar çerçevesinde hareket etmeyi ve kendi kaderini kendisinin tayin etme hakkı olduğu gerçeğinden hareket etmektedir. GAMOH'un bu anlayışı Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 24 Aralık 1950 tarihli ve 421 sayılı kararında açıkça ifade edilmiştir. Yine 1960 yılında Birleşmiş Milletler kendi kaderini tayinin yanında bütünlük vurgusunu da ön plana çıkarmıştır. Güney Azerbaycan Türkleri için en önemli sorunlardan biride parçalanmış bir şekilde idari yapılanmaya tabi tutulmalarıdır. 1970 yılından yayımlanan Birleşmiş Milletler kararında da kendi kaderini tayin etme ve toprak bütünlüğü vurgusu yeniden yapılmıştır. GAMOH'da bu eksenden hareket ederek uluslararası hukuktan kaynaklanan en temel insan haklarını elde etmek ve demokratik bir ortamda yaşamını sürdürebilmek için demokratik bir mücadele başlatmıştır.

GAMOH'un kuruluş amaçları içerisinde üç temel hassasiyet ön plana çıkmaktadır. Bunlar; Türklük kimliğinin muhafazası, İnanç özgürlüğünün korunması ve Çağdaş dünyanın temel değerlerinin Azerbaycan Türkleri içinde uygulanması. GAMOH bu çerçevesini sadece Güney Azerbaycan'da yaşayan Türklerle değil Güney Azerbaycan dışındaki Türklerle de birlikte hareket ederek gerçekleştirebileceğinin farkındadır.

GAMOH, Güney Azerbaycan Türklerinin haklarının elde edilmesinin sadece İran'da yapılacak bir mücadele ile elde edilemeyeceğini bildiği için gerek uluslararası sözleşmeler ve uluslararası kuruluşlar vasıtasıyla haklarını aramayı gerekse uluslararası düzeyde bir diaspora yaratarak etki alanını ve sesini duyurmak istemektedir. Bu amaçlarını gerçekleştirmek içinde 1995 yılında Mahmut Ali Çehreganlı'nın başkanlığında kurulmuştur.

Mahmut Ali Çehreganlı; 5 Mart 1958 tarihinde Güney Azerbaycan'ın Tesuc şehrinin Çöhregan Kasabası'nda doğmuş ve ailesi 1905-1911 Meşrutiyet Hareketleri, 1919-1920 Hiyebani Hareketi ve 1945-1946 Pişeveri Hareketi içerisinde bulunmuş ve Güney Azerbaycan Türklerinin demokratik hak ve özgürlüklerine kavuşması için mücadele etmiştir. Bu mücadeleleri nedeniyle de İran yönetiminin baskılarına maruz kalmış ve Türkiye, Türkmenistan ve Tataristan gibi ülkelere sığınmak zorunda kalmışlardır.

Mahmut Ali Çehreganlı'da böyle bir ailenin çocuğu olarak yetişmiş ve ilkokulu Çehreganlı Kasabası'nda, Ortaokulu Tesuc Şehrinde, öğretmen okulunu Marağa'da tamamladıktan sonra Güney Azerbaycan Türklerine hizmet etmek için öğretmenliğe başlamıştır. Çehreganlı, 1984 yılında ise Tebriz Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünü kazanarak buradaki eğitimini de tamamladıktan sonra bu alanda yüksek lisans da yapmış

ve öğretim üyeliği görevlerinde bulunmuştur. 1979 ve 1992 yılında iki kez evlilik yapan Çehreganlı'nın iki oğlu ve iki kızı bulunmaktadır. Çehreganlı mesleğe başladığı zaman milliyetçi fikirlerini yüksek sesle dile getirmesi dolayısı ile ciddi zorluklar içerisinde hayatını devam ettirmeye başlamış ve Azerbaycan Türklerine hizmet edebilmenin yolunun siyasete girmekle olacağına karar vererek 1995 İran seçimlerinde Tebriz'de milletvekili adayı olmuştur. Bu seçim sürecinde sayıları 100 bin kişiye ulaşan mitingler yapabilmiş ve ilk aşamada seçimi kazanmasına rağmen oy oranı düşürülerek ikinci tura kalmış, ikinci turda 600 binin üzerinde bir oyla tekrar milletvekili olarak seçilmiş ancak mazbatasını onaylanmadığı gibi tutuklanmıştır. Bütün bu baskılar Mahmut Ali Çehreganlı'yı yıldırmadığı gibi Azerbaycan Türkleri arasında da daha da güçlü bir siyasi lider haline dönüştürmüş ve GAMOH'un kuruluşu gerçekleşmiştir. İran'da 1997 yılında Reformcu Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesi durumu yumuşatsa da, Güney Azerbaycan Türklerine yönelik uygulamalarda hiçbir değişiklik olmaması dolayısı ile 2001 İran seçimlerinde Güney Azerbaycan Türklerinde seçime katılma oranı çok düşük olmuştur. Bu nedenle de GAMOH'un yükselişi doğal olarak gerçekleşmiş ve kuruluşundan itibaren güçlü bir teşkilat haline dönmüştür. Ancak İran yönetimi Çehreganlı tarafından organize edilen milli harekât geliştikçe endişelenmiş ve Çehreganlı'nın yurt dışına çıkmasını sağlamıştır. Çehreganlı, bunun üzerine 8 ülkeden davet aldığını, Avrupa'da 450 görüşme, İsveç, Danimarka, Almanya ve Fransa'yı dolaştıklarını, 3 ay Avrupa'da kaldıktan sonra Bakü'ye gittiğini, 45 gün Bakü'de kaldıktan sonra oradan “Burası size güvenli değil, sizi daha güvenli bir yere götüreceğiz.” Denilerek Nahcivan'a götürüldüğünü ve sınır dışı edildiğini belirtmiştir. Daha sonra Ankara ve İstanbul'da kaldığını dile getirmiştir.²

Çehreganlı, bu dönemde Avrupa ülkeleri Parlamentoları, AB Parlamento Başkanı, ABD Beyaz Saray yetkilileri ve Senatörlerle görüşmüştür.³ Çehreganlı'nın Türkiye'ye girişi de yasaklanmıştır. Hatta 2012 yılında MHP Kongresine davet edilmesi dolayısı ile Türkiye'ye gelmiş ancak havaalanından geri çevrilmiştir.

GAMOH'un Tüzüğü

Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekâtı kuruluşunu aşağıdaki tüzük çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Buna göre;

1. Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekâtı (GAMOH) olarak kısaltılmıştır.
2. GAMOH'un Merkezi; Güney Azerbaycan'dadır. Ancak İran Devleti'nin baskısı nedeniyle tam adresi gizli tutulmakta olup kaşe ve amblemi bulunmaktadır.
3. **Genel İlkeler**
  - 3.1-GAMOH; Güney Azerbaycan Türklerinin özgürlüğü, demokratik hakları, tarihi ve kültürü gibi değerlerini geliştirmek isteyen siyasi ve sosyal bir örgüttür.
  - 3.2- GAMOH; uluslararası sözleşmeler çerçevesinde belirlenen kurallar çerçevesinde çalışma düzenini oluşturmuştur.

² “Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi Lideri Dr. Mahmut Ali Çehreganlı İle Söyleşi”, s.38.

³ Cevadbeyli, “Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi (GAMOH) Lideri Dr. Mahmut Ali Çehreganlı İle Söyleşi” www.devlet.com.

3.3-GAMOH; Güney Azerbaycan Türkleri, insan hakları çerçevesinde kendi geleceğini belirleme konusunda BM'nin ortaya koyduğu ilkeleri esas almaktadır.

3.4-GAMOH; Güney Azerbaycan dışında da temsilcilikler açmış ve bu temsilciliklerini Uluslararası kurallar ve ilgili ülkenin kanunlarına uygun olarak yürütmektedir.

3.5- GAMOH; demokratik değerlere, insan haklarına ve üyelerinin eşitliğine uygun bir düşünceye sahiptir.

Amaçları

Tarihten günümüze vatanları olarak kabul edilen topraklarından uzaklaştırılan Azerbaycan Türklerini bir araya getirmek, milli birliği sağlamak ve kendi geleceklerini belirlemeleri için gerekli çalışmaları yapmak.

Güney Azerbaycan Türklerini; Fars şovenizmine, dini faşizme, istismara, istibdada, sosyal-ekonomik ve kültürel adaletsizliğe, bireysel hak ve özgürlüklerin ortadan kaldırılmasına ve terörizme karşı mücadele de birleştirmek.

Güney Azerbaycan'ın; kültürel, sosyal, ekonomik, demokratik ve güvenlik alanında daha iyi şartlara kavuşması için çalışmak.

Görevleri

Güney Azerbaycan sınırları içerisinde ve diğer bölge ve ülkelerde yaşayan Güney Azerbaycan kökenli Türkleri ve onlar tarafından kurulan dernekleri tek bir çatı altında birleştirmek.

Güney Azerbaycan'a ait milli varlıkları korumak.

Güney Azerbaycan Türklerinde; çağdaş değerleri, sevgiyi ve inanç özgürlüğünü bir hayat felsefesi olarak kazandırmak.

GAMOH'un Tanıtılması ve düşüncelerinin halka mal edilmesi için çeşitli toplantı, gösteri ve reklam girişimlerinde bulunmak.

GAMOH; fikirlerini literatüre kazandırmak için yayımlar yapmak ve enstitüler kurmak.

Gelirleri

GAMOH'a üye olan kişilerin ödediği aidatlardan elde edilen gelirler.

Gönüllülük ekseninde yapılan yardımlar.

GAMOH tarafından kurulan kurumsal yapılardan elde edilen gelirler.

Uluslararası hukuka uygun yapılacak ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelirler.

Üyelik

GAMOH'a üye olmak bireysel ya da toplu başvurular ile gerçekleşebilir.

Güney Azerbaycanlı her bir birey; din, mezhep, vatandaşlık farkı gözetilmeksizin üye olabilir.

GAMOH'u amaç ve hedeflerini kabul eden dernek ya da kurumlarda toplu katılım sağlayabilirler.

GAMOH'a üye olabilmek için Güney Azerbaycan şehir, köy ve mahalle komiteleri ya da dış temsilciliklerinden birinin referans olması gerekmektedir.

GAMOH'a üye olmak için başvuruda bulunanların dilekçesi yönetim kurulu üyelerinin oy çokluğu ile kabul edilebilir.

GAMOH üyeliğinden ayrılmak için dilekçe ile yönetim kuruluna başvurmak yeterlidir.

Üyelerin Hakları

GAMOH'un her bir üyesi seçme ve seçilme hakkına sahiptir.

Her bir üye yeni üye önerme hakkına sahiptir.

Her bir üyenin öneri ve proje sunma hakkı vardır.

GAMOH yönetim kuruluna seçilmek isteyen üyelere her biri en az iki yıl GAMOH içerisinde çalışmış olması gerekmektedir.

Üyelerin Görevleri

GAMOH'un tüzük ve yönetmenliklerine uygun olarak amaçları çerçevesinde çalışmak.

GAMOH'un faaliyetlerine iştirak etmek.

GAMOH'un tüzük ve yönetmenliklerine uygun faaliyetlerde bulunmak.

GAMOH'un temel ilkelerine aykırı faaliyetlerden sakınmak.

GAMOH ile ilgili gerekli güvenlik tedbirlerine uymak.

Üyelik aidatını ödemek.

Gamoh Üyelerine Yönelik Uygulanacak Disiplin İşlemleri

GAMOH'un tüzük ve yönetmenliklerine aykırı hareket edenler öncelikle uyarılırlar.

Uyarı sonrası bir çözüm üretilemezse ilgili kişi bulunmuş olduğu görevinden uzaklaştırılır.

İdari görevden ayrılan kişinin durumunda düzelme olmazsa GAMOH üyeliğinden çıkarılır.

Gamoh'un İç ve Dış Temsilcilikleri

GAMOH'un iç ve dış temsilciliklerinin oluşturulması yönetim kurulunda yapılan seçim ve başkanın onayı ile gerçekleşir.

GAMOH'un iç ve dış temsilcilikleri tüzük ve yönetmenlikler çerçevesinde faaliyetlerini yürütür.

Yönetim Organları

GAMOH'un yönetim kurulları tüzük, yönetmenlik ve yapılan iç düzenlemeler çerçevesinde çalışır.

Gamoh'un Yönetim Organları

Kurultay

Kurultaylar iki yılda bir üyelerinin üçte iki çoğunluğunun katılımı ile gerçekleşir.

Kurultaylarda; tüzük değişikliği, yönetim kurulu üyelerinin seçimi, genel başkan seçimi, ya da görevden alımı gibi görevleri yerine getirir.

Olağanüstü Kurultay GAMOH Genel Başkanının önerisi veya yönetim kurulunun üçte iki çoğunluğunun isteği ile toplanabilir.

Yönetim Kurulu

Yönetim Kurulu üyeleri GAMOH üyeleri arasından iki yıl için Kurultay tarafından seçilir.

GAMOH'un faaliyetleri ve GAMOH ile ilgili bütün konuları görüşür ve karara bağlar.

GAMOH'un kısa, orta ve uzun vadede yapacakları yönetim kurulunda belirlenir.

Yönetim Kurulu GAMOH Başkanının görevden ayrılması ile ilgili kararı kurultaya sunar.

Yönetim kurulu alınan kararların onayı için başkana sunar.

Yönetim kurulunun onaya sunduğu kararlar bir hafta içinde başkan tarafından onaylanır ya da ret edilir.

Başkanın ret ettiği kararlar yönetim kurulu tarafından tekrar kabul edilirse otomatik olarak yürürlüğe girer.

Yönetim Kurulu denetim ve disiplin sorumlusunu seçer ve başkanın onayına sunar.

Yönetim Kurulu GAMOH'da görev alan kişilerin istifasını başkanın onayından sonra kabul ya da ret eder.

GAMOH Yönetim Kurulunda farklı nedenlerle çoğunluk kaybedilirse GAMOH başkanı yönetim kurulu görevini üslenir ve bir ay içinde kurultaya götürür.

Yönetim Kurulu GAMOH teşkilat komisyon üyelerini belirler ve site sorumlularını seçer.

Yönetim Kuruluna üye olabilmek için GAMOH'un iki yıl üyesi olmak şartı vardır.

Başkan

GAMOH Genel Başkanı Kurultay üyelerinin çoğunluğu tarafından 4 yıl için seçilir.

Başkan GAMOH'un tüzük ve yönetmenliklerine uygun hareket eder.

GAMOH adına açıklamalar yapar ve uluslararası düzeyde GAMOH'u temsil eder.

GAMOH adına anlaşmalar ve protokoller imzalayabilir.

Başkan GAMOH Yönetim Kurulu üyeliğini birlikte yapamaz.

Başkanın farklı sebeplerle görevini yapamaz hale gelmesi durumunda Yönetim Kurulu Başkanı görevini bir ay için yürütür ve Kurultaya götürür.

Genel Başkan Yardımcılarını ve danışmanlarını atayabilir.

Denetleme ve Disiplin Kurulu

Denetleme ve Disiplin kurulu; tüzüğün uygulanmasını, mali işlerinin kurallara uygun yürütülmesi ve GAMOH'un güvenliğinin sağlanması konularında sorumludur.

Denetleme ve Disiplin Kurulu, oy çokluğu ile Yönetim kurulu tarafından seçilir ve başkan tarafından onaylanır.

Denetleme ve Disiplin Kurulu yapmış olduğu çalışmalar ile ilgili başkana rapor sunar.

Denetleme ve Disiplin Kurulunun kararları yönetim kurulunda görüşülür, kabul ya da ret edilir.

GAMOH'un fesh edilmesine Kurultay oy çokluğu ile karar verebilir.

Gamoh'un Başkan ve Yönetim Kurulu Üyeleri Ve Faaliyetleri

GAMOH İran Devleti tarafından kabul edilmediği ve hukuki anlamda tutuklama ve cezalandırma ile karşı karşıya kaldığı için Güney Azerbaycan'daki temsilcilerini gizli tutmaktadır. Ancak Genel Başkan ve bazı yönetim kurulu üyelerini bilmekteyiz. Bunlar;

- 1 - Genel Başkan; Mahmut Ali Çöhreganlı
- 2 - Genel Başkan Yardımcısı Dr. Alireza Abdullahi(Elyar Yurtkanlı)
- 3 - Jafar Paştu(Ağrı Karadağlı) Üye
- 4 - Bulut Şükrü(Alemdar) Üye
- 5 - Dr. Majid Makouizad(Elyar Makui) Üye
- 6 - Ramin Abdullahzadeh Üye
- 7 - Arsalan Çehregani(Alparslan Çehreganlı) Üye⁴

GAMOH yukarıda belirtilen yönetim kurulu ile kurulduğu andan itibaren Güney Azerbaycan Türklerinde Güney Azerbaycan vatani ve Türk kimliğinin oluşması için bir mücadele içinde olmuştur.

GAMOH; faaliyetlerini İran rejiminin baskısında kurtulmak ve uluslararası destek bulmak için Avrupa ve Amerika'ya da yaymıştır. Bugün GAMOH'un; Türkiye, Azerbaycan, Amerika ve İsviçre'de resmi temsilcilikleri bulunmaktadır. Ayrıca BM bünyesinde bulunan Devletsiz Milletler Topluluğu'na Güney Azerbaycan Türkleri üyedir.

Güney Azerbaycan Milli Oyanış Harekâtını büyüten ise İran Devleti'nin Güney Azerbaycan Türklerine yönelik uygulamalarıdır. Örneğin; Babek Kurultayları, 1998, 1999 ve 2000 yıllarında yüz binden fazla kişinin katılımı ile gerçekleşmiş, 2001 yılında ise 1 milyon insanın katıldığı görülmüştür.⁵ Bu harekete İran ordusu, devrim muhafızları ve diğer güçlerle engel olmuş,⁶ 2002 sonrası da Babek Kalesi kurultaylarının yapılmasına izin verilmemiştir.⁷

1999 yılında İran Meclisi içerisinde görev yapan Türk milletvekilleri "Azerbaycan Meclis Vekilleri Topluluğu" nu kurmuşlardır. Yine İran dışında kurulan "Azerbaycan Fedayin Örgütü", "Güney Azerbaycan Halk Cephesi", "Azerbaycan Kurtuluş Teşkilatı", Kuzey Azerbaycan'a göç edenlerin kurduğu; "Cenubu Azerbaycan Aydınlar Birliği", "Cenubu Azerbaycan Milli Azatlık Hareketi", "21 Azer" Milli Hareket'e önemli katkılar sunmuş ve milli bilincin oluşmasına hizmet etmişlerdir.⁸ 1 Temmuz 2003 tarihinde Güney

⁴Geniş Bilgi için Bakınız; <http://gamoh.org>.

⁵ M.O, Tural, "İran İslam Devrimi Sonrasında; Güney Azerbaycan Milli Hareketi", 2023, S.126, 15 Ekim 2011.

⁶ Faruk Aslan, "19. Yüzyıldan Günümüze Güney Azerbaycan", www.facebook.com/ 1 Aralık 2013.

⁷ Macit Araz, *Güney Azerbaycan Türklüğünün Özgürlük Mücadelesi Yolunda Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı*, Ankara 2014, s.40.

⁸ Gün Taş, "İran'ın İçindeki zayıf Kaleleri; Etnik Sorunlar I; Güney Azerbaycan", www.akademikperspektif.com, 2013/7/31.

Azerbaycan Bayrağı, Babek Kalesi'nde dalgalandırılmıştır. Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi Lideri Dr. Mahmut Ali Çehreganlı yaptığı açıklamada, “Demokratik haklarımızın verilmesi gerekir. İran'da 1905 yılından bu yana 5 kez demokratik hareket başlattık. Son olarak 1995 yılında başlattığımız beşinci hareket olan mücadeleimiz, bu kez başarıya ulaşacaktır. Bu bir silahlı mücadele değil, niyetimiz bu değildir. Ancak İran'da mevcut rejim, haklarımızı konuşarak, danışarak vermek niyetinde olduğunu bize hiçbir zaman hissettirmedi. İran Anayasası çerçevesinde, hak isteyenleri de tutukluyor. İşkence etti ve ediyor.” Demıştır.⁹

Güney Azerbaycan Türkleri, 26 Şubat 2005 ve 20 Nisan 2005 tarihlerinde “Hocalı Soykırımını” kınamak amacıyla program yapmak üzere İran Devleti'nden izin istenmiş ancak İran rejimi bu isteği ret etmiştir.¹⁰ Güney Azerbaycan Türkleri 30 Haziran-9 Temmuz 2006 tarihinde Babek Kalesine yeniden bir yürüyüş başlatmışlar, bu yürüyüşe katılan Azerbaycan Türklerine müdahale sert olmuş, yüzlerce Azerbaycan Türkü tutuklanmış, kimliklerine el konulmuş, insanlık dışı muameleyle maruz kalmışlardır. Bütün bu uygulamalar rağmen Azerbaycan Türkleri kültürel ve sosyal haklarını elde etmek için sivil mücadeleyi tercih etmişler, terör, suikast ve çatışma metodunu benimsememişlerdir. Babek Kalesi yürüyüşleri polis, asker ve istihbarat birimleri tarafından sıkı takip edilmiş ve engellenmiştir.¹¹ Mayıs 2006 tarihinde İran'da Türkleri aşağılayan bir karikatürün yayımlanmasından sonra Güney Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yüz binlerin katıldığı protesto mitingleri yapılmış ve İran'da yaşayan Türklere yönelik ayrımcı ve aşağılayıcı politikalar protesto edilmiştir. Bu protestolara devlet sert müdahalede bulunmuş ve birçok insan ölmüş, tutuklananlar olmuş, ağır şekilde yararlananlar görülmüştür.

Bu karikatür olayı şu şekilde gelişmiştir. 12 Mayıs 2006 tarihinde İran resmi devlet ajansı İRNA'ya bağlı “İran” gazetesinin İran-ı Cuma ekinde “hamam böceklerinin bizi böcekleştirmemeleri için ne yapmalıyız? Başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Karikatürde bir çocuk, hamam böceğine Farsça bir şeyler sormaktadır. Fakat hamam böceği çocuğun konuşmalarından hiçbir şey anlamamaktadır. Türkçe ne? Diye sormaktadır. Yazıda ise, böcekler (Türkler) insan dışkısından beslenen, nüfusunun artmasının engellenmesi ve soylarının yok edilmesi gereken, dilden anlamadıkları için müzakere masasına bile oturtulmayacak aşağılık parazit yaratıklar olarak betimlenmektedir”¹²

Bu gösteriler dolayısı ile Güney Azerbaycan Milli Hareketinin önemli ismi Mahmut Ali Çehreganlı'da tutuklanmış, Günaz TV Türksat uydusundan çıkarılmıştır. Ancak İran'ın bütün engellemelerine rağmen Times Gazetesi 22 Temmuz 2006 tarihinde; “İran'da Bağımsızlık İstekleri Artıyor.” Başlığını atmıştır.¹³

Ayrıca Avrupa'da; Stockholm'de 27 Mayıs 2006 tarihinde, Mainz(Almanya)da 28 Mayıs 2006 tarihinde, Londra'da 3 Haziran 2006 tarihinde İran Büyükelçiliği ya da Konsoloslukları önüne protesto amacıyla siyah çelenk bırakılmış ve böylece dünya gündemine de konu taşınmıştır.¹⁴

Uluslararası Af Örgütü de Mayıs 2006 olayları nedeniyle yayınladığı bildiriye onlarca Güney Azerbaycan Türkü'nün ismini vermiş ve şahısların sağlık durumunu, işkenceye maruz kalmalarından endişe

⁹ “Güney Azerbaycan'da Şahlanan Türklük Bilinci-GAMOH”, www.tukcenindilihareketi.com. 24 Haziran 2016.

¹⁰ Cavid Veliyev, “İran'da Rejim ve Ermeniler Kıskaçındaki Güney Azerbaycan Türkleri”, *Türk Yurdu*, S.226, Haziran 2006, s.115.

¹¹ Veliyev, “Güney Azerbaycan Türklerinin Öze Dönüşü”, *Türk Yurdu*, S.222, Şubat 2006, s.100.

¹² Güney Azerbaycan Öğrenciler Federasyonu, *Mayıs-Haziran Ayaklanmasının 1. Yıl Dönümünde Güney Azerbaycan Milli Hareketi*, Ankara 2007, s.1-2.

¹³ Mustafa Kızılkaya, “ABD-İran Savaş Öncesinde Güney Azerbaycan Türkleri”, www.tasam.org.tr.

¹⁴ “Güney Azerbaycan'daki Gelişmeler ve 12 Mayıs 2006 Tarihli Harekete Toplu Bakış”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Mayıs-Haziran 2006. s.12.

duyulduğunun üzerinde durulmuştur. 23 Eylül pasif direnişi nedeniyle de tutuklanan 15 kişi ile ilgili Uluslararası Af Örgütü 15 kişinin ismini yayımlayarak endişelerini dile getirmiştir.¹⁵

2010 yılında Türkiye’de yaşayan Güney Azerbaycanlı Gençler, “Azerbaycan, Kırım İnsan Hakları Derneği” himayesinde Ankara’da bir yürüyüş gerçekleştirmişler ve İran Elçiliğinin bulunduğu Kuşulu parkta sloganlarla İran’da yaşayan Türklere yapılan baskılara son verilmesini istemişlerdir. Daha sonra siyah çelengi İran Elçiliği önüne bırakarak çekilmişlerdir. Güney Azerbaycanlı Öğrenciler yaptıkları basın açıklamasında, İran’da bulunan 35 milyon Türk’ün dilleri ve kültürlerinin resmî kurumlarca yok sayıldığını, asimilasyon politikası uygulandığını belirterek¹⁶ 2 Nisan 2010 tarihine Urmiye gölü ile ilgili gölün batı ve doğu kıyısında toplanan Güney Azerbaycan Türkleri, pet şişelerle göle su dökerek konuyu sivil bir anlayışta dile getirmişler ancak polisin sert müdahalesi ile karşılaşmışlardır.¹⁷

Urmiye gölü su havzası; Güney Azerbaycan’ın batısında, İran’ın Kuzeybatısında yer almaktadır.¹⁸ 5200 kilometre karelik yüzeyi ile İran’ın en büyük gölü olup, bir köprü ile Tebriz ve Urmiye şehirlerini birbirine bağlamaktadır. Urmiye gölünün %60’ı maalesef kurumuştur. Tedbir alınmazsa çok kısa süre içerisinde bölge tuzlu bir kara parçasına dönüşecektir.¹⁹

2015 yılı içerisinde Güney Azerbaycan’da Urmiye gölünün kuruması dolayısı ile yaşanan göçler nedeniyle İran yönetimine karşı ciddi tepkiler ortaya çıkmıştır.¹⁸ Mart 2015 tarihinde Urmiye Belediye Voleybol Takımı ile Peyken Tahran Voleybol Takımı arasında yapılan maç sırasında, Azerbaycan bayrağı açılarak “Yaşasın Azerbaycan” sloganı atılmıştır. İran polisinin sert müdahalesi sonucunda birçok insan tutuklanmıştır. Güney Azerbaycan’dan İran Milletvekili Nadir Gazipar, bu olayı kınamış ve peşini bırakmayacağını belirtmiştir. Bu maç öncesinde “Ne Mutlu Türküm Diyene”, paylaşımı yapılmıştır. 10 Mayıs 2015 tarihinde, Tebriz’in Traktör Takımı ile Tahran İstiklal futbol takımı arasında yapılan maç sırasında Türkiye bayrağı açılmıştır.²⁰ Son dönemdeki istatistiklere göre, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Zencan, Hemedan, Erdebil ve Kazvin’de ayrılan bütçe genel bütçenin %7 si ilken sadece İsfahan’a ayrılan bütçe %8,7 civarındadır. Tahran’a ise %13,5 ayrılmıştır.²¹

TARTIŞMA VE SONUÇ

İran’ın Kuzeyini oluşturan Güney Azerbaycan; bugün idari anlamda bölgelere ayrılmış, bir kısım şehirleri diğer eyaletlere bağlanmış, nüfusunun önemli bir kısmı yer değiştirmek zorunda kalmış, kendi dilinde eğitim hakkı engellenmiş, siyasi anlamda temsil hakkı verilmemiş, tarihini ve kültürünü yaşaması engellenmiş, yerleşim yerlerinin adları değiştirilmiş ve Türk oldukları için aşağılanırlı olmuş bir durumda yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktadır. Bu kadar olumsuzlukların yaşanmasına rağmen demokratik hak ve özgürlüklerini elde etmek için yapılan mücadelede kesinlikle şiddete başvurmadığı gibi İran rejimini yıkmak isteyen başta

¹⁵ M. O. Tural, “Mayıs-Haziran Ayaklanmasının Öncesinde ve Sonrasında Güney Azerbaycan Milli Hareketi”, *Mayıs-Haziran Ayaklanmalarının I. Yıl Dönümü*, Ankara 2007, s.32.

¹⁶ “Güney Azerbaycan Özgürlük yürüyüşü”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S.377, Temmuz 2010, s.47.

¹⁷ ARAZ, *Güney Azerbaycan Türklüğünün Özgürlük Mücadelesi Yolunda Milli Direniş Hareketi*, s.59.

¹⁸ Hüseyin İsalı, “Güney Azerbaycan’da Bir Çevre Felaketi Urmu Gölü”, 2023, S.126, 15 Ekim 2011, s.10.

¹⁹ Yalçın Bayer, “İran Türkleri Ayaklandı”, *Hürriyet Gazetesi*, 6 Eylül 2011.

²⁰ Babek Şahit, “2015 Yılında Güney Azerbaycan’da Neler Oldu?”, *araznevs.org.tr*.

²¹ Karim Asghari, “Güney Azerbaycan Ekseniyle İran’da Ulus Devletleşme Olgusu”, *Türk Yurdu*, S.354, Şubat 2017, s.53.

ABD ve İsrail olmak üzere emperyalist ülkelerle de kesinlikle iş birliğine girmemiş ve onlardan hiçbir şekilde yardım almamışlardır.

Bu anlamda GAMOH milli ve yerli olma kimliği ile tek amacının Güney Azerbaycan'da yaşayan ve sayıları 30-35 milyonu bulan Azerbaycan Türklerinin toprak ve ulusal bütünlüğünü sağlamayı amaçlamıştır. Bugünde bunun mücadelesini vermektedir. Bu konuda Türkiye ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Milleti nezdinde kabul görmeyen ötesinde resmi anlamda hiçbir yardım alamamaktadır.

KAYNAKÇA

- “Güney Azerbaycan Özgürlük yürüyüşü”, (2010), *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S.377, Temmuz.
- “Güney Azerbaycan'da Şahlanan Türklük Bilinci-GAMOH”, (2016), www.tukcenindilihareketi.com. 24 Haziran.
- “Güney Azerbaycan'daki Gelişmeler ve 12 Mayıs 2006 Tarihli Harekete Toplu Bakış”, (2006), *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Mayıs-Haziran.
- Araz, M, (2014), *Güney Azerbaycan Türklüğünün Özgürlük Mücadelesi Yolunda Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı*, Ankara.
- Asghari, K, (2017), “Güney Azerbaycan Ekseniyle İran'da Ulus Devletleşme Olgusu”, *Türk Yurdu*, S.354, Şubat.
- Aslan, F, “19. Yüzyıldan Günümüze Güney Azerbaycan”, (2013), www.facebook.com/ 1Aralık.
- Bayer, Y, (2011), “İran Türkleri Ayaklandı”, *Hürriyet Gazetesi*, 6 Eylül.
- Cevadbeyli, R, (2016), “Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi (GAMOH) Lideri Dr. Mahmut Ali Çehreganlı İle Söyleşi” www.devlet.com. 5 Şubat.
- Duman, S, (2017), *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Ankara.
- Güney Azerbaycan Öğrenciler Federasyonu, (2007), *Mayıs-Haziran Ayaklanmasının I. Yıl Dönümünde Güney Azerbaycan Milli Hareketi*, Ankara.
- İsalı, H, (2011), “Güney Azerbaycan'da Bir Çevre Felaketi Urmu Gölü”, *2023*, S.126, 15 Ekim.
- Kızılkaya, M, “ABD-İran Savaş Öncesinde Güney Azerbaycan Türkleri” www.tasam.org.tr.
- Şahit, Babek, “2015 Yılında Güney Azerbaycan'da Neler Oldu?”, araznevs.org/tr.
- Taş, G, (2013), “İran'ın İçindeki zayıf Kaleleri; Etnik Sorunlar I, Güney Azerbaycan”, www.akademikperspektif.com, 2013/7/31.
- Tural, M.O, (2007), “Mayıs-Haziran Ayaklanmasının Öncesinde ve Sonrasında Güney Azerbaycan Milli Hareketi”, *Mayıs-Haziran Ayaklanmalarının I. Yıl Dönümü*, Ankara.
- Tural, M.O, (2011), “İran İslam Devrimi Sonrasında; Güney Azerbaycan Milli Hareketi”, *2023*, S.126, 15 Ekim.
- Veliyev, C, (2006), “İran'da Rejim ve Ermeniler Kısacasındaki Güney Azerbaycan Türkleri”, *Türk Yurdu*, S.226, Haziran.

1930’LU YILLARDA AZERBAIJAN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİNDE BİR KESİT: KAFKASYA KONFEDERASYON ŞURASI

Ali Haydar SOYSÜREN¹

Özet

1917 Ekim Devrimi ardından elde edilen bağımsızlığın 1920’de Bolşevik hareketiyle yitirilmesi, Azerbaycan bağımsızlık mücadelesini yeniden başlatmıştır. Bağımsızlık peşindeki Azerbaycan milliyetçiliğinin önderleri gittikleri ülkelerde farklı yol ve yöntemlerle hedefleri doğrultusunda çalışmayı sürdürmüşlerdir.

Bu mücadelede Azerbaycan milliyetçileri, benzer akıbeti paylaşmış diğer milletlere mensup unsurlarla zaman zaman bir araya gelmiş, Sovyet yönetimine karşı mücadele, farklı unsurları birlikte harekete yönelten doğal bir zemin oluşturmuştur.

Kafkasya Konfederasyon Şurası, 1930’lu yıllarda bu bağlamda yaşanmış bir deneyimdir. Mehmet Emin Resulzade liderliğindeki “Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketi” ile Kuzey Kafkasya Türk milliyetçileri ve Gürcistan Menşeviklerinin Kafkas ortak kimliği ekseninde ortak düşmana karşı kurdukları Kafkasya Konfederasyon Şurası deneyimi, 1930’lu yıllardaki Azerbaycan bağımsızlık mücadelesinin izlediği hattı anlamak bakımından kayda değer bir örnektir. Kafkasya Konfederasyon Şurası, Birinci Dünya Savaşıyla kurulan statükoya karşı revizyonist çıkışlarla dünyanın yeni bir denge aradığı ve İkinci Dünya Savaşına giden sürecin şekillendiği 1930’lu yıllarda kurulması itibariyle, dünya tarihindeki kritik bir dönemecin ürünüdür.

Çalışma, Kafkasya Konfederasyon Şurası’nın hangi birikim ve ihtiyacın ürünü olarak şekillendiği, öngördüğü politik hat, bu bağlamda Resulzade liderliğindeki Azerbaycan milliyetçiliğinin Kafkasya merkezli durumu üzerinde durmaktadır.

Çalışmada, Kafkasya Konfederasyon Şurası’nın bileşenlerinden Azerbaycan milliyetçilerinin çıkardığı “*İstiklal*”, “*Kurtuluş*” dergileriyle ile Kuzey Kafkasyalı milliyetçilerin çıkardığı “*Şimali Kafkasya*” dergisi yoğunlukla kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Sovyetler Birliği, Milliyetçilik

A SEGMENT FROM AZERBAIJAN’S INDEPENDENCE STRUGGLE in 1930s: THE COUNCIL OF THE CAUCASIA CONFEDERATION

Abstract

When following the Bolshevik movement in 1920 Azerbaijan lost its independence, which was achieved after the October Revolution of 1917, she restarted its struggle for independence. Leaders of Azerbaijani nationalism in pursuit of independence continued to work towards their targets in different countries through different ways and methods.

---

¹ Dr. Öğ. Üy., Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, hsoysuren@gmail.com, Orcid: 0000-0002-2384-739X

In this struggle, Azerbaijani nationalists occasionally came together with representatives of other nations that share similar fate, and the struggle against Soviet government created a natural ground for moving different elements of various nations together.

The Shura of the Caucasus Confederation is an experience of this context in the 1930s. The experience of the Shura of the Caucasus Confederation, against the common enemy on the axis of the Caucasian common identity, of the "National Liberation Movement of Azerbaijan" under the leadership of Mehmet Emin Rasulzade together with Northern Caucasus Turkish nationalists and the Georgian Mensheviks is a remarkable example in terms of understanding the process of Azerbaijan's independence struggle in the 1930s. The Shura of the Caucasus Confederation is a product of a critical period in world history, founded in the 1930s, when the world was seeking a new equilibrium with the revisionist outputs to the status quo established by the First World War and the process of the Second World War was shaped.

This study focuses on the Caucasus centered stance of Azerbaijani nationalism under the leadership of Rasulzade through the accumulation and the needs based on which the Shura of the Caucasus Confederation was formed as well as the political course it foresaw.

In the study, the "*İstiklal*", the "*Kurtuluş*" magazines of Azerbaijani nationalists and the "*Şimali Kafkasya*" magazine of the North Caucasus nationalist, both the components of the Shura of the Confederation of Caucasus, are used extensively.

Keywords: *Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Armenia, Soviet Union, Nationalism*

GİRİŞ

1917 Bolşevik ihtilali ardından, Çarlık Rusyası hakimiyetindeki topraklarda başlayan hareketlilik, Kafkas havzasında da yankı bulmuş, buradaki halklar kendi kaderlerini Rusya'dan ayırma eğilimine girmiştir. Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bir araya gelmesiyle kurulan Transkafkasya Federasyonu kısa süre sonra, söz konusu devletlerin bağımsızlığa yönelmesiyle son bulmuştur. Bu devletlerin bağımsızlığı ancak 1920'li yılların başına kadar sürmüştür, Rusya'daki iç savaştan zaferle çıkan Bolşevikler, buralarda kontrol sağlayarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katmıştır. Benzer süreçten geçen Kuzey Kafkasya'daki, bağımsızlık girişimi de yine aynı dönemde Bolşevik idarenin kurulmasıyla neticelenmiştir. Sovyetleştirme, Kafkasya'daki bağımsızlıkçı hareketleri sona erdirmemiş, bağımsızlık tecrübesinin içinden gelen kadroların dünyanın değişik ülkelerinde aynı hedef doğrultusunda mücadeleyi sürdürmüşlerdir.

1920'li - 1930'lu yıllar, Birinci Dünya Savaşı ardından galip devletlerin çıkarları doğrultusunda inşa edilmiş statükoya karşı, Avrupa'da Almanya ve İtalya'nın, Uzak Doğu'da Japonya'nın revizyonist politikalarla sahneye çıktığı, bu minvalde dünya devletleri arasında gruplaşma ve kutuplaşmaların yaşandığı bir dönemdi. Sovyetlere karşı yürütülen bağımsızlık mücadelesi, dünyadaki gelişmelerin yarattığı ya da yaratacağı fırsatları yakından gözeterik yolunu çizirken, ortak düşmana karşı ortak mücadeleyi derinleştiren adımlarla şekillenmiştir.

Bağımsızlık mücadelesinin hedefinde aynı ülkenin bulunması, farklı unsurların ortak mücadelesine ilişkin alternatiflerin gündeme gelmesinde kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Güç birliği, bir yandan Sovyetler Birliği gibi güçlü bir devletin karşısına etkili tarzda çıkma imkanını sunarken, diğer yandan Kafkasya coğrafyasının arz

ettiği bütünlüğün avantajlarından faydalanmanın yolu olarak görülmüştür. Bu çalışma bahsi geçen sürecin bir halkasını teşkil eden Kafkasya Konfederasyon Şurası deneyimine odaklanmakta, Şura'nın ortaya çıktığı koşulları, biçilen misyonu ve sınırlarını değerlendirmektedir.

Çalışma söz konusu deneyimin parçası olmuş Azerbaycanlı ve Kuzey Kafkasyalı milliyetçilerin, döneminde yayınlanmış yayınlarındaki veriler üzerinden şekillenmiştir. Bu itibarla birincil kaynaklara dayanmaktadır. Ancak bu, konuya ilişkin bütün birincil kaynaklara ulaşıldığı anlamına gelmez. Her şeyden önce Şura'nın Gürcistanlı bileşenlerine ait yayınlar incelenememiştir. Bununla birlikte incelenen yayınlarda, bu cenahın yaklaşımına ilişkin bazı bilgilerin yer almış olması, bu noktadaki eksikliği kısmen telafi etmiştir.

Çalışmada öncelikle, Kafkasya Konfederasyon Misak'ına kadarki dönem çerçevesinde ortak mücadele perspektifinin dayandığı birikim üzerinde durulmuştur. Akabinde sırayla Kafkasya Konfederasyon Misakı ve Kafkasya Konfederasyon Şurası'nın ilanı süreci işlenmiş, ortaya konulan politik ve örgütsel çerçeveye değinilmiş, devamında Şura'nın sınırlılıkları değerlendirilmiştir.

Kafkasya'da Ortak Mücadele Perspektifini Şekillendiren Birikim

Kafkasya'daki ortak mücadeleye ilişkin girişimler daha Birinci Dünya Savaşı sırasında başlamıştır. Kuzey Kafkasyalı milliyetçilerin yayın organı *Şimali Kafkasya*'da Kafkasya'nın bütününe esas alan mücadelenin derinliğini vurgulamak için 1915 yılı aralık ayındaki “Kafkasya Komitesi” girişimi hatırlatılmıştır. Buna göre başkanlığını Kuzey Kafkasyalı “Mareşal Fuad Paşa”nın yaptığı, üye olarak Gürcü “Knyaz Maçebeli ve Kâmil bey Togiridze”, Kuzey Kafkasyalı “İssa Paşa ve Aziz Meker” ile Azerbaycanlı “Selim Bey Beybutov”un yer aldığı “Kafkasya Komitesi”, 1916 yılının ocak ayında önde gelen devletlere bir muhtıra vererek, Kafkasya'daki milletlerin durumunu anlatmış, Kafkasya'da, “dört devletten ibaret bir konfederasyon kurulması için” yardım istemiştir. Derginin başka tanıklardan aktardığı bilgiye göre, “Gürcüler Almanya'dan, Azerbaycanlılar Türkiye'den yardım almak ümidiyle” çekildikleri için, bu komite dağılmıştı (Yeni Muhacir, 1935: 2-3).

Alman araştırmacı G. Jaschke, 1937 Şubat'ında yayınlanan makalesinde *Şimali Kafkasya*'dan bu hususu alıntılamış ve devamında Kafkasya'daki mücadelenin sonraki seyri üzerinde durarak, Yusuf Akçura'nın kurduğu ve Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali, Kırımlı Mehmed Esad Çelebizade ve Buharalı Mukimeddin Beycan'ın da katıldığı “Rusya Mahkûmu Müslüman Türk – Tatarların Hakkını Müdafaa Komitesi'nin” çalışmalarına değinmiştir. Ağaoğlu Ahmed Beyin de katkıda bulunduğu Komite değişik ülkelerde Rusya hakimiyetindeki Türklere dair konferanslar vermiştir. Birinci Dünya Savaşı Rusya bünyesindeki milletler içerisinde bağımsızlık arayışının güçlenmesine vesile olmuştur. 1916'da Lozan'da gerçekleşen Konferans Rusya bünyesinde yer alan milletlerin temsilcisi sıfatıyla katılanların kürsüsüne dönüşmüştü (Jaschke, 1937a: 761-762; 1937b: 8-13).

Birinci Dünya Savaşı sırasında semptomları gözlenen eğilim, 1917 Bolşevik devrimi ardından ete kemiğe bürünmüş, Çarlığı deviren Bolşeviklerin ilan ettiği ilkelerin yarattığı iyimserlik ve aynı zamanda Bolşeviklere karşı başlatılan iç savaşın merkezi otoriteyi zayıflatması, bağımsızlık için uygun ortam yaratmıştır.

Kasım 1917'de Rusya'da Sovyet hükümetinin kurulması ardından, Tiflis'te, Gürcü, Azerbaycanlı ve Ermeni temsilcilerin katılımıyla gerçekleştirilen bir toplantıda “Maverayı Kafkasya Komisarlığı” adıyla bir hükümet kurulmuştur. Söz konusu hükümetin bütün Rusya'yı temsil edecek meclisin toplanmasına kadar, bölgesinde işleri yürütmesi öngörülmüştü. Bununla birlikte, “bu teşebbüs haddi zatında Kafkasya istiklali ve Kafkasya'nın federatif esaslar üzerinde kurulması için gizli bir başlangıç idi. Hakikaten de Maverayı

Kafkasya Komisarlığı tarafından davet edilen meclisi azalarının ve fırka mümessillerinin dahil bulunduğu Maveravi Kafkasya'nın dahil bulunduğu Maverayı Kafkasya Seymi, 1918'in 9 Nisan'ında Maverayı Kafkasya'yi müstakil federatif bir Cumhuriyet" olarak ilan etmiştir (O. Nayman Mirza-Kriçinski, 1935: 138-140).

26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın ayrılması, hemen ardından Ermenistan ve Azerbaycan'ın aynı yolu izlemesiyle Federasyon'un varlığı sona ermiştir.² Ancak bu, Kafkasya'daki ortaklık arayışına ilişkin arzuyu tümüyle gündemden çıkarmamıştır. Bağımsız Gürcistan Cumhurbaşkanı Noy Jordaniye'nin söylemiyle federasyon çökmüş, "Kafkasya birliğinin" yeniden kurulacağına dair "ümitler bâki kalmıştı." Bağımsızlık ilanı gününde Gürcistan Milli Şura'sında yapılan konuşma, söz konusu umudun tezahürüydü. Jordaniye'nin aktardığına göre Şura'nın ilk toplantısındaki konuşmada şunlar geçiyordu; "Vatandaşlar! Bugün siz çok nadir görülen ve çok dramatik tarihi bir hadisenin şahidi oldunuz: bu sarayda bir devlet öldü, aynı sarayda yeni bir devletin esasları vaz" olunmaktadır. Biri ölen, öbürü ise doğmak üzere bulunan bu iki devlet arasında menfaat muhalefeti bulunmasına imkân yoktur. Müşterek bayrak altında birleşmiş olan Gürcü milleti komşuları ile ittifak akdedecek ve bu ittifak tarikle federasyon yeniden ihya olunacaktır. Bu suretle gözümüz önünde ölen devlet, yeniden dirilmiş olacak. Bu devlet Kafkasya Konfederasyonu ismini taşıyacaktır. Bizim yolumuz, gayemiz bu ittifakı realize etmeğe doğrudur!" (Jordaniya, 1934: 12-13).

Yeniden ortaklığın sağlanması yönündeki somut bir adım, Bolşeviklerin iç savaşta rakiplerini saf dışı bıraktığı, Kafkasya'daki cumhuriyetlere yöneldiği sırada, Azerbaycan hükümetinden gelmiştir. Atılan adım, o sırada Bolşeviklere karşı bir sed arayışındaki İngiltere için de uygun görünmekteydi³. Azerbaycan hükümetinin girişimiyle, "Cumhuriyetlerden ibaret bir Konfederasyon teşkili"nin müzakeresi için, 9 Nisan 1920'de yine Tiflis'te Kafkasya Cumhuriyetlerinin katılımı ile bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantıda Azerbaycan heyetinden O. Nayman Mirza-Kriçinski tarafından 24 maddelik öneri sunulmuştur (O. Nayman Mirza-Kriçinski, 1935: 138-140)⁴. Öneriye göre öncelikle Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan tarafından, her cumhuriyetten 4'er kişinin katılımıyla 12 kişilik daimî ve müşterek "Maverayı Kafkasya Cumhuriyetleri

---

² Sonraki dönemde yapılacak bir değerlendirmede, ortaklığın bozulması, atmosferin yarattığı heyecanla, "romantik" bir tutum takınmaya bağlanmıştır; "Rusya parçalanırken her millet kendi istiklalini ilan ederek, müstakil yaşayabileceğini zannetmişti. Bu haleti ruhiye pek tabii idi, çünkü Kafkasya milletleri o sıralarda romantik bir devir yaşıyor ve kendi komşularından istisaden, siyaseten mütecerrib bir halde müstakil milli bir hayat yaşamağa can atıyorlardı. İstihdaf edilen gaye müstakil bir devlet teşkili idi. Şüphesiz bu kendine göre bir mistisizmdir" (Mir Yakup, 1932: 2).

³ Konfederasyon politikasını İngiltere'nin de Bolşevikleri engelleyecek bir enstrüman olarak gördüğüne dair bir gözlem, Millî Mücadele sırasında, "Bolşeviklerle bağlantı kurmak için gönderilen" Dr. Fuat Sabit tarafından dile getirilmiştir. Fuat Sabit'ten Ekim 1919'da gelen ve Azerbaycan hükümetiyle İngilizler arasında bağlantı kuran şifrede şu ifadeler geçiyordu; "Azerbaycan hükümeti Sulh Konferansı'na İngilizlerden ümit var olduğu cihetle ihtiyat ve itidalle hareket etmektedir. Sulh Konferansı'nın maksadı Maverayı Kafkas Konfederasyonu yapmaktır. Hükümet buna taraftardır." Yine Mustafa Kemal, Kazım Karabekir'e gönderdiği 6 Şubat 1920 tarihli yazıda, İtilaf devletlerinin, Bolşeviklerle Anadolü'nün arasını kesmek için Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan müteşekkil bir "Kafkas Seddi" kurmak istediklerini savunmuştur (Karabekir, 1995: 786,996-997).

⁴ Cumhuriyetlerin bağımsızlığı ardından da "müşterek Kafkasya" hedefi doğrultusunda girişimlerin sürdürüldüğünü belirten Resulzade'nin verdiği bilgilere göre, Konfederasyon fikrinin gerçekleştirilmesine yolunda bir aşama olmak üzere, "Gürcistan ile Azerbaycan Cumhuriyetleri arasında hamam tedaffi bir ittifak muahedemesi imzalan(mış), Ermenistan Cumhuriyetine de bu muahedeye koşulmak için teklif (yapılmış) ve imkân bırakıl(mıştı). Aşağıdan yukarıya doğru bir birleşme hareketi başladı. Bu birleşme hareketinin Şimali Kafkasya ile Azerbaycan ve Gürcistan cumhuriyetleri arasındaki tezahürleri dahi, kendini ayrıca göstermekte, muayyen vakalardan kendi ifadesini bulmakta idi." (Resulzade, 1933:1.)

şurası” kurulacaktı. “Herhangi bir karar için tekml cumhuriyetler delege heyetlerinin muvafakatlerini elzem” gören projede Şura’nın yapacağı işler şöyle sıralanmıştı;

“a) Cumhuriyetlerin harici tehlikeden korunması ve istiklal ve bitarafıklarının muhafazası için çalışmak; b) cumhuriyetler arasında çıkan ihtilaflar hakkında verilen mahkeme hükümlerinin icra edilip edilmemesine nezaret etmek; c) cumhuriyetler arası muahedelerin projelerini hazırlamak; d) cumhuriyetler arasında çıkacak ihtilafların sulhla halledilmesine gayret etmek; e) ayrı ayrı cumhuriyet hükümetleri tarafından vuku bulacak teklifleri bir şekil ve neticeye bağlamak.”

Proje “hiçbir esaslı itiraza uğramadan bazı tashihler yapılmak suretiyle” 22 Nisan’daki toplantıda tasdik edilmiştir. Ne var ki, 27 Nisan’da Azerbaycan’ın Bolşevik denetimine geçmesiyle Şura çalışması durmuş; böylece, Bolşeviklere karşı korunma refleksinin acilleştirdiği ortaklık girişimi, Bolşevik idarenin kurulmasıyla sonuçsuz kalmıştır.

Bolşevik idarenin kurulması, mücadelenin yurt dışına kaymasına yol açmış, değişik ülkelerde konumlanmış gruplar Sovyetler Birliği’ne karşı bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Dünyadaki güç dengesi ve kutuplaşmalardan doğrudan etkilenen bu mücadelenin temel unsurlarından birisi Azerbaycanlı milliyetçilerdi. 1920’li yıllarda ağırlıkla Türkiye’de konumlanmış Azerbaycanlı milliyetçiler, Azerbaycan’ın geleceği için “Kafkasya birliği”ni esas alan tutumu sürdürmüştür. Mehmet Emin Resulzade’nin liderliğindeki Musavatçılar, “Azerbaycan’ın da dahil olduğu müstakil bir Kafkasya konfederasyonunu” savunan bir hat izlemişlerdir (Çehremiz, 1929: 1-5).

Resulzade’nin sorumluluğunda yayınlanan *Odlu Yurt* dergisinde, “Kafkasya birliği” “Kafkasya milletlerinin kurtuluş mücadelelerini ruhlandırın siyasi fikirler manzumesinde yer tutan en mühim şarlardan birisi” sayılırken, bunu pratiğe geçirecek hal ise “Kafkasya Konfederasyonu” şeklinde formüle edilmiştir. *Odlu Yurt*’a göre; coğrafyası itibariyle iktisadi bir birlik teşkil eden Kafkasya, siyasal bağımsızlığa kavuşabildiği gün, dünya ekonomisinde “pek mühim bir” önem kazanacak ve “Rus sisteminde her türlü mahrumiyete katlanan bu güzel memleket, medeni cihan sisteminde refahını bulacaktı.” Kafkasyalı milletler, bu hedefe varabilmek için, “kendi aralarında mevcut her türlü ihtilafları bertaraf ederek, umumi düşmana karşı birleştirilmiş bir cephe vücuda getirmeliydi, ki “bu cephe ise ancak konfederasyon fikrinin Kafkasya’yı teşkil eden bütün milletlerce samimi surette kabulü”yle mümkündü. “Konfederasyon Kafkasya’da mevcut milletlerin dahili istiklal ve milli hususiyetlerini tamamıyla muhafaza ve temin etmekle beraber, onların müdafaa imkanlarını çoğalta(cak) ve bu suretle birleşmiş Kafkasya kuvvetleri eski hataların tekrarına meydan vermeden kendi istiklallerini” kazanacaklardı. *Odlu Yurt*, Konfederasyon modelini, Kafkasya’nın güneyindeki Türkiye ve İran devletleri için de tartışmasız faydalı bir adım olarak görüyor, Ekim 1929 itibariyle, umut dolu bir tablo çiziyordu;

“Hali hazırda geçmiş hataların acısını hakkı ile duyan ve bu duyuştan istikbale ait müspet neticeler çıkaran Kafkasya milletlerinde bu fikir gittikçe kuvvetlenmektedir. Bunu tabii ve faideli bir cereyan olarak almalı, onun bir an evvel tahakkuk etmiş hâkim bir fikir haline gelmesini temin için ne lazımsa yapmalıdır. Kafkasya birliği haricinde Kafkasya’da tatbik olunan siyasi tecrübelerin daima Rusya lehine neticeler verdiğini nazara alarak, Kafkasya milletleri bu hususta fedakarlığa amadedirler. Bu cihetin Rusya ile hemhudut olmak istemeyen milletler tarafından da müzaheret göreceği bizce ümit edilmektedir” (Kafkasya Birliği, 1929: 293-295).

Ortak Mücadelenin Manifestosu: Misak'ın İlanı

Kafkasya milletlerinin mücadelesini ortaklaştıran önemli girişimlerden birisi 1927'de⁵ hayata geçirilen Kafkasya İstiklal Komitesi'dir. Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya'nın temsilcileri tarafından kurulan Kafkasya İstiklal Komitesi (KİK), 1930'lu yıllardaki Kafkasya Konfederasyon Şurası'na giden süreçte öncülük etmiştir. KİK'te Bolşevik devriminden sonra, 1918 yılında kurulan Trans Kafkasya federasyonundaki ittifaktan farklılaşmış bir yapı söz konusuydu. Federasyonun kurucu unsurlarından Ermeniler KİK'in dışında kalırken, Kuzey Kafkasyalılar yeni bir unsur olarak ortaklığa dahil edilmişti.

KİK 1935'in şubat ayına kadar Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Gürcistanlı bağımsızlıkçıların işbirliği platformu olmuş, aynı zamanda işbirliğini derinleştirmeye dönük arayışların koordinasyonunu sağlamıştır. 1934 yılında ilan edilen Kafkasya Konfederasyon Misakı, bu bağlamda yürütülen çalışmaların ürünüydü. Aslında, gelişmeler bu adımın çok daha önceden atılması yönünde bir beklenti oluşturmuştu.

1932 yılının ilk çeyreğinde, Kuzey Kafkasyalı milliyetçilerin lideri Çokay oğlu Mustafa Bey'in *Yaş Türkistan* dergisinde yayınlanan "Cephemizi birleştirelim" başlıklı yazısı, işbirliğini derinleştirmeye yönelik somut adımlara ivme kazandırmıştır. Çokay, bağımsızlık peşindeki halkların her biri kendi başına hareket ederse, "az bir netice" ile yetineceklerini hatırlatmış, "bütün kuvvetlerin birleştirilerek, müttefik bir istiklal cephesi ve müttehit bir istiklal merkezi" kurulmasını istemişti. Çağrının muhatabı KİK'ti (Rezulzade, 1932a: 1).

Akabinde yayınlanan KİK bülteninde, Kafkasya konfederasyon fikrinin, 1918'de bağımsızlık kazanan Kafkasya Cumhuriyetlerine kadar uzanan geçmişi hatırlatılarak, Çokay'ın talebine sahip çıkmıştır (Rezulzade, 1932b: 1). "*Yana Milli Yol*", "*İstiklal*", "*Yeni Turan*", "*Volnoya Kazaçestvo*" gibi Sovyetler Birliği'ne muhalif gazeteler de destekleyici değerlendirmelere yer vermiştir. Tepkilerden memnun kalan Çokay, meselenin halli için bir de çağrı yapmış; "mümkün olduğu kadar yakın gelecekte Avrupa merkezlerinden birinde, Kırım, Edil-Ural, Türkistan, Kafkas, Ukrayna ve İstiklalcı Kazaçılar vekillerinden mürekkep bir müşavere meclisinin çağrılması" teklifinde bulunmuştur (İstiklalçılar Cephesinde, 1932: 3).

Çokay'ın başlattığı tartışmaya olumlu yaklaşan Rezulzade, Konfederasyon fikrinin başından itibaren "Kafkasya milletlerinin siyasi mukadderatını idareye mükellef ricale yabancı kalmadığını", fakat bu fikir doğrultusunda zamanında yeterince çaba gösterilmediğini belirtiyor, yeni bir girişim için koşulların uygun olduğunu düşünüyordu. Ona göre, bağımsızlığın yitirilmesi, konfederasyona yönelimi güçlendiren bir etki yaratmıştı; "Bolşevizm'in Kafkasya'da vücuda getirdiği istibdat (...) sade mücerret birtakım kafalarda ve ayrı ayrı siyasi zümre ve mahfellerde değil, geniş halk kütleleri arasında dahi müşterek Kafkasya fikrini kuvvetlendirmişti". Öyle ki, "...istilaya karşı silaha sarılan Azerbaycan köylüsünün sade din kardeşi olan Şimali Kafkasya ve daima sulhte bulunduğu Gürcistan ile değil, dün gırtlak gırtlığa cenk ettiği Ermeni köylüsü ile dahi yan yana kardeşi gibi vuruştugu ve silah arkadaşlığı yaptığı bir emri vaki" halini almıştı (Rezulzade, 1932b:1).

Milli Azerbaycan Merkezi de "öteden beri Azerbaycan'ın halâs ve istiklalini bütün Kafkasya'nın halâs ve istiklalini ile birlikte gördüğünü", bu maksada ulaşmak için, "müstakil Kafkasya konfederasyon şiarına", savunduğu şiarlar arasında "mühim bir yer" ayırdığı şeklindeki ifadelerle tutumunu açıklamıştır (Milli Azerbaycan Merkezinin Bir Rezolyusyonu, 1932:4). Bu esnada Kafkasya Konfederasyon Teşkilatının

---

⁵ Kafkasya İstiklal Komitesi Genel Sekreteri'nin 1935 Şubat'ında gerçekleşen konferansta KİK'in, geçmiş muhasebesini yaparken "8 yıllık" faaliyetten bahsetmiştir. ("Kafkasya Konferansı Resmi Tebliği", Kurtuluş, c.1 (Sayı:5 (Mart 1935), s.134-135. Bu veriden KİK'in kurtuluş tarihi 1927 olarak anlaşılmaktadır.

dayanacağı esaslara dair görüşmeler başlamış, hatta hazırlanacak Misak'a dair taslak basında yer bulmuştur (Kafkasya Konfederasyon Misakı, 1932: 4). Kamuoyuna yansıyan bilgiler yakında çerçevenin netleştirileceği yönündeydi. Nitekim, 15 Ekim 1932 tarihli *İstiklal* gazetesindeki ifadeler bunu haber veriyordu; “Muhaceretin dikkati şimdi bu yakın günlerde Kafkasya milletleri tarafından imza edilecek Kafkasya konfederasyon misakı üzerinde toplanmıştır. Misakın projesi gayet dikkatli bir surette ihzar edilerek, müzakere edilmiş ve Kafkasya milletlerinin salahiyyetler teşkilatları tarafından kabul olunmuştur. İmza edilmesi en yakın bir zaman meselesidir” (Mir Yakup, 1932: 2).

Esasen “Milli Gürcistan hükümetinin resmi organı olan ‘*Müstakil Gürcüstan*’ gazetesinde ve “Gürcüstan sosyal demokrat fırkası organı *Mücadele Sesinde* yapılan değerlendirmeler (“Gürcü Matbuatı ve Kaf. Konfederasyonu”, 1933:4) ilk zamanlardan itibaren Gürcülerin ortaklık politikasını desteklediğini ortaya koymuştu. Kuzey Kafkasyalılar cephesinde ise, sürece ivme kazandıran açıklamanın sahibi Çokay oğlu Mustafa Bey vardı ve “Kafkasya Dağlıları” Mecmuasının müdürü Barasbi Baytugan gibi önemli şahsiyetlerin de desteği mevcuttu (İstiklalın Anketi – Kafkasya Konfederasyonu Hakkında, 1933: 3). Azerbaycanlılar cephesinden verilen destek, bağımsızlığın 15. yıl dönümü vesilesiyle Müsavat Fırkası ve Milli Azerbaycan Merkezi adına yayınlanan beyannamelerde güçlü şekilde yinelenmişti⁶.

Misak'ın ilanı, buna rağmen Temmuz 1934'e kalmıştır. Gecikme, imzacı üç taraf arasındaki uzlaşmanın zor sağlandığı yönünde bir düşünceyi gündeme getirirse de aktarılan açıklamalara yansıyan ortak duruş, başka olasılıkları dikkate almayı gerektirir. Bu kapsamda, başka unsurları katmaya dönük çabaların etkisi göz ardı edilmemelidir. Bizzat Misak metninde Ermenilerin katılımının istenmiş olması, öncesinde de bir ikna çabasının yürütüldüğü ihtimalini kuvvetlendirir. Bu ise, 1932 yılı ilk yarısında ivme kazanmış sürecin ancak 1934 yılı ortalarında somutlaşmasıyla Ermenilerin konumu arasında ilişki kurmayı olanaklı kılmaktadır.

14 Temmuz 1934'de Belçika'nın başkenti Brüksel'de ilan edilen Kafkasya Konfederasyon Misakı, Azerbaycan, Şimali Kafkasya ve Gürcistan adına yola çıkan temsilcilerin öngördükleri birleşik Kafkasya'nın çerçevesini çizmiştir. Azerbaycan adına “Sabık Azerbaycan Şurayı Millisi Reisi, Lahik Milli Azerbaycan Merkezi Reisi” sıfatıyla Mehmet Emin Resulzade ile “Azerbaycan Heyeti Murrahhasası Reisi ve Sabık Parlamento Reisi” sıfatıyla Ali Merdan B. Topçibaşı'nın, Şimali Kafkasya adına, Mehmet Girey Sunç, İbrahim Çulık ve Tansultan Şahman'ın, Gürcistan adına “Sabık Gürcistan Reiscumhuru, Lahik Gürcistan Milli Merkezi Reisi” sıfatıyla Noe Jordaniya ile “Gürcistan Sabık Paris Mümessili” sıfatıyla A. Çenkeli'nin imzaladığı misak, giriş ve 6 maddeden oluşuyordu (Kafkasya Konfederasyon Misakı, 1934:7-8).

Bütün Kafkasyalı kuvvetlerin “tek ve müşterek bir hudut dahilinde birleşmeden”, tam istiklale varmalarının “son derece müşkül olacağı” tespitiyle başlayan Misak, Kafkasya milletlerinin “hayati menfaatleri”, “kendi fikri ve maddi kuvvetlerinin tam inkişafı için”, “harici siyaset ve milli menfaatlerinin müşterek tarzda idaresini”, birlik kurulmasını “zaruri” bir adım sayıyordu. “Kafkasya Cumhuriyetleri Konfederasyonunu,

---

⁶ Müsavat Fırkası adına yayınlanan beyannamede, “mukadderatları ve hayati menfaatleri bizimle bir olan Kafkasyalı diğer milletlerle el – ele vererek, umumi düşmana karşı Kafkasya konfederasyon bayrağı altında birleşmek” hedefi vurgulanmıştır.

Milli Azerbaycan Merkezi adına yayınlanan beyannamede aynı minvalde ifadeler mevcuttu; “Bütün Kafkasyalı milletlerin mukadderatı ortaktık. Onlarla birlikteyiz. Umumi düşmana karşı Kafkasya'nın konfederasyon bayrağı altında birleşmiş kuvvetleriyle beraber yürüyoruz. Bu şiarın ne derecede hayati olup, aynı zamanda geniş halk kültürlerinin de arzu ve anlayışlarına mutabık olduğunun vatandaki mücahitlerin, milliyet ve mezhep farkı gözetmeden, umumi düşmana karşı omuz omuza silah arkadaşlığı yaptıklarından anlıyoruz” (Müsavat Fırkasının Bir Beyannamesi, Müsavat Fırkasının Bir Beyannamesi, *İstiklal*, Sayı:36 (15 Haziran 1933), s. 2.

memleketin siyasi ve iktisadi vahdetinden ileri gelen” atılması gerekli bir adım olarak anlamlandırılıyordu. Bu minvaldeki girişten sonra, Konfederasyonun dayanacağı esaslar sıralanıyordu. Söz konusu esaslar şöyle formüle edilmişti;

1. “Kafkasya Konfederasyonu, dahilde her bir cumhuriyetin milli karakter ve temamiyeti mülkiyesini temin ederek, hariçte Bütün cumhuriyetler namına yüksek dereceli beynelmilel bir vahdet gibi hareket edecektir. Konfederasyonun müşterek bir siyasi ve gümrük hududu olacaktır.
2. Konfederasyona dahil cumhuriyetlerin harici siyaseti, Konfederasyonun selahiyettar müesseseleri tarafından idare edilecektir.
3. Konfederasyon hudutlarının muhafazası, Konfederasyona dahil cumhuriyetlerin ordularından müteşekkil Konfederasyon ordusuna verilecek ve bu ordu Konfederasyonun müdir müesseselerine tabi tek bir komanda altında bulunacaktır.
4. Konfederasyona dahil cumhuriyetler arasında çıkabilecek ve bilavasita müzakere ile halledilemeyecek her türlü ihtilaflar icbari arbitre ve yahut Konfederasyon Yüksek Mahkemesine verilmelidir. Konfederasyona dahil cumhuriyetler, bunların bütün kararlarını tamamen kabul ve icra etmeğe mecburdur.
5. Eksperler komisyonu, Yukarıda serdedilen esaslardan hareketle. Bu yakınlarda Kafkasya Konfederasyonu konustitusyonunun projesini hazırlamakla meşgul bulunacaktır. Bu proje, her cumhuriyetin toplanacak ilk meclisi müessesan faaliyeti için bir esas olacaktır.
6. Misak'ta Ermenistan cumhuriyeti için de yer bırakılmıştır.”

Görüldüğü üzere, bağlı cumhuriyetlerin ordularından müteşekkil, tek bir kumanda altında birleşmiş ordu tarafından korunacak, “müşterek bir siyasi ve gümrük hududu”na sahip Konfederasyon, “hariçte Bütün cumhuriyetler namına yüksek dereceli beynelmilel bir vahdet gibi hareket” etme yetkisini uhdesinde tutacaktır. Bağlı cumhuriyetler arasında çıkabilecek ihtilaflar müzakere yoluyla halledilmediği takdirde “icbari arbitre veya Konfederasyon Yüksek Mahkemesi”nin vereceği kararlar esas alınacaktı. Kabul edilen esaslar temelinde, Konfederasyon anayasasının hazırlanması için bir uzmanlar komisyonunun yakında faaliyete geçmesi de Misak'ta öngörülen esaslar arasındaydı. “Misak'ta Ermenistan cumhuriyeti için de yer bırakılmıştır” hükmüne yer verilmesi dikkat çekiciydi. Hiç kuşkusuz bu, Misak imzacılarının, Kafkasya bütünlüğüne verdikleri önemin sonucuydu.

Misak, Kafkasya İstiklal Komitesi (KİK) sürecini yeni bir evreye taşımıştır. Misak'ın imzalanmasıyla, KİK faaliyetinin “ilk devresi” sona ermiş, artık Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığı için mücadele yürüten “Milli Merkezlerin tekml faaliyeti için esaslı bir baz” oluşturulmuştu. Bundan sonrası için öngörülen, Misak'a uygun örgütsel formu yaratmaktı. Misak'ın önemini vurgulayan KİK beyannamesi şu satırlarla son bulmuştu;

“Yalnız bunu nümayiş ettirmek kâfi değildir. K. İ. K.-si düşünüyor ki, Kafkasya milletlerinin bundan sonraki faaliyeti, yalnız müşterek Kafkasya idesi namına değil, aynı zamanda müşterek Kafkasya mümessilleri vasıtasile yapılmalıdır. Bütün Kafkasya Milli Merkezlerine ait inkilâbî siyasi faaliyeti tek bir müşterek Kafkasya müessesesi etrafında birleştirmek lazımdır. Bu maksatla K. İ. K.-si bir kongra davet etmeği düşünüyor. Bu kongrada o, faaliyeti hakkında malumat vermekle beraber, Misak'ta yer bulan fikirlerden

çıkabilecek hususati hayata tatbikle muvazzeff yeni konfederativ – bir müessese intihap edilmesini de teklif edecektir” (Kafkasya İstiklal Komitesi’nin Beyannamesi, 1934: 8-9).

Böylece Konfederasyon çerçevesini çizen manifestoya uygun bir kurumsal yapının gerekliliği bizzat KİK tarafından duyurulmuş, bunu kararlaştıracak kongrenin haberi verilmiştir. “Kafkasya milletlerinin milli mücadele kuvvetlerinin bir teşekkül halinde birleşmeleri zarureti”nin somutlaşmasına dikkat çeken Resulzade de Misak’ı, Kafkasya milletlerinin mücadelesinde yeni bir aşamanın başlangıcı saymıştır. Bir düşünce olarak “evvelce dahi milli teşkilatları(n) ideoloji sistemlerinde pek mühim yer tutan Kafkasya Konfederasyonu(nun) bundan sonra bütün Kafkasya milletlerinin resmi mücadele bayrağı” haline geldiğini, bütün siyasi faaliyetin “müşterek Kafkasya Merkezi’nin idaresi altında” birleşeceğini belirtmiştir (Resulzade, 1934: 13-15).

Misak’ın Kurumsal Ayağı: Kafkasya Konfederasyon Şurası’nın Kurulması

Kafkasya İstiklal Komitesi (KİK)’in, planladığı Konferans, Misak’ı imzalayan teşkilatlardan⁷ delegelerin katılımıyla 14 Şubat 1935 tarihinde toplanmış ve çalışmalarını 23 Şubat’a kadar sürdürmüştür. Divan’ın seçilmesi ve gündemin belirlenmesiyle başlayan konferansta, KİK Genel Sekreteri, KİK’in “8 yıllık siyasi, propaganda ve teşkilatçılık faaliyetini” özetlemiş ve dünyadaki mevcut duruma dair değerlendirmelerde bulunarak KİK’in faaliyetine son verme kararını açıklamıştır. KİK Genel Sekreteri, “Kafkasya milletlerine, Kafkasya Konfederasyonunun resmi bayrağını vermek ve onların hareketini, kararı herkes için mecburi olan salahiyyetli, müşterek bir Kafkasya organında birleştirmek” için, “14 Temmuz Misakının ruhuna” uygun şekilde “Kafkasya Konfederasyon idesini hayata geçirmeğe müteveccih hareketleri idare edecek nüfuzlu Kafkasya organını vücuda getirmek” çağrısı yapmıştır (Kafkasya Konferansı Resmi Tebliği, 1935: 134-135).

Konferansta, siyasi, taktik ve teşkilatlanmaya dönük raporlar üzerinde yürütülen müzakereler neticesinde bazı sonuçlara varılmıştı. Bunlar arasında, izlenecek politikaların temel çerçevesini çizecek nitelikte “Kafkasya meselesi ve Rusya’ya dair kararlar ile “Kafkasya Konfederasyon Şurası”nın teşkilatlanmasına dair kararlar ön plana çıkıyordu.

Kararlar öncelikle Sovyetler Birliği’nin durumuna ilişkin tespitler içeriyordu (Kafkasya Konferansı Resmi Tebliği, 1935: 135-137). Buna göre, Sovyetler Birliği, “içtimai – siyasi ve milli mahiyette” iç çelişkilerle dolu, “yalnız süngü gücüyle yaşayabilen” bir ülkeydi. Halkın büyük çoğunluğu rejime düşmandı ve yıkmak için münasip bir fırsat beklemekteydi. Sovyet hükümetinin politikası, içerde halkın servetiyle emeğin istismarı, dışarıda ise çarlar siyasetinin devamıydı. Rusya’nın eleştirilen dış siyaseti, “Birinci Petro’dan beri, serbest surette sıcak denizlere çıkmağı temin etmekten, bununla da cihan imparatorluğuna çevrilmekten ibaret olmuştur” ifadeleriyle tanımlanmış, Çarlığın “gerek Bahri Muhiti Kebire doğru gerekse Dardanel’e (Çanakkale boğazına) doğru” çıkışta başarıya ulaştıramadığı bu politikanın Sovyetler tarafından yürütüldüğü, böylece eski mesele ve eski yolun baki kaldığı savunulmuştur. Konferansa göre, başlangıçta ihtilal yoluyla Uzak ve Yakın Şark’ta komünizmi yaymak, komşu ülkeleri sovyetize etmek, Lehistan’ı silah gücüyle ele geçirmeye yönelik Sovyetler bunda “tam bir mağlubiyete” uğradıktan sonra, yüzünü Avrupa’ya dönerek yeni müttefikler aramaya yönelmişti. Bu kapsamda, Avrupa’daki statükonun savunucusu kesilirken, “Asya

---

⁷ Şura’yı kuran teşkilatların mensubu buldukları milletleri ne ölçüde temsil ettiği tartışmaya açıktır. Hiç değilse bu noktada farklı grupların mevcudiyeti unutulmamalıdır. Örneğin Şura’nın Kuzey Kafkasya seksiyonu, başını Haydar Bammat’ın çektiği Kuzey Kafkasyalılar tarafından, Kuzey Kafkasya’nın gerçek temsilcileri olarak görülüyor, onlar için şu ifadeler kullanılıyordu; “... Şimali Kafkasya’nın istiklaline öteden beri hizmet etmiş ve milletlerinin itimatlarına mazhar olan siyasilerden ayrılarak, çarlığın ihyası için Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’nın istiklali aleyhine silah kullanmış olan General Biçerahof ve onun yamaklar ile teşriki mesai etmektedirler”(A.K., 1936: 103).

milletlerinin milli uyanışlarıyla çarpışmağa” ve “emperyalist kuvvetleri açıktan açığa tutmaya” başlamıştı. Mevcut halde Sovyetler, “askeri bir devlet” niteliğine bürünmüş, “militarizm ve emperyalizm” dış siyasetin temelini teşkil ederken, içerde ise geçici ıslahatlarla muhalif köylülerle anlaşmak arayışına girmek zorunda kalmış bir devlet şeklinde tasvir edilmiştir. Konferans bu noktada, Sovyetler Birliği sınırları içindeki milletlerin durumuna ilişkin yaklaşımını şu ifadelerle açıklamıştı;

“Sovyet devletinin bu değişmesi Rus İmperyası’nda yaşayan ve kendi kurtuluşları uğrunda çarpışan Rus olmayan milletler için ölüm – dirim meselesi teşkil eder. Bu esir ve mahkûm milletler, zalimlerin ananesini taşıyorlar, onların siyasetlerine meyil beslemezler, hiçbir emperyalistik ve mürteci ideoloji taşımayan bu milletler protesto, hürriyet ve inkılabın en tabii mürevviçeleridirler. Her bir milli hareket, mahiyet itibariyle, bir halk hareketi olup, onun zaferi halk hakimiyetinin zaferi demektir. Ona göre esir milletlerin milli ülküleri (mefkureleri) terakkiyi, demokrasiyi, milletler arası tesanüdünü ve umumi hürriyeti dahi temsil eden bir ülküdür. Sovyetler Birliğinde, memnun olmayan bütün unsurları teşkil edici ve onun haritasının milli irade esası üzerine yeniden yapıcı biricik güç, işte bu milli ülküdür.”

Konferans’ın “Rus milletine” ilişkin tutumu da esaslar arasında yer almıştı. “Esir milletlerin milli hareketi” olarak nitelenen hareketin, “Rus milletinin doğru anlaşılın menfaatlerini kat’iyen tehdit etmediği” vurgulanmıştır. “Rus milletinin doğru anlaşılın menfaatlerinden” kasıt, Rusların menfaatinin de Sovyet düzeninin yıkılmasından geçtiği kabulüne dayanıyordu. Sovyet düzeninin yıkılmasını istemek bakımından “esir milletler”le, “Rus milleti” arasında bir asgari müşterekin varlığından yola çıkan Konferans, bağımsız milli cumhuriyetlerin kurulması halinde Rusya ile iyi komşuluk ilişkileri yürütmek arzusundaydı.

“Kafkasya meselesi ve Rusya’ya ilişkin genel yaklaşımı ortaya koyan kararların ardından, Şûra’nın somut düzlemde izleyeceği politikalar sıralanmıştı (Kafkasya Konferansı Resmi Tebliği, 1935: 137). Kafkasya’daki “Rus istila hükümetinin” kovularak Kafkas Cumhuriyetlerinin kurulması ve konfederatif bir yapının oluşturulması için Kafkasya milletlerini hazırlamak; bu amaç doğrultusunda, “Sovyetler Birliğindeki başka esir milletlerin teşkilatlarıyla siyasi ve teşkilat irtibatına girişmek” şeklinde sıralanan kararlar, Rus milletinden kimlerle ilişki kurulacağına dair belirlemeyle devam etmiştir. Buna göre, “Kafkasya Konfederasyon Şurası, Kafkasya’nın ve Rusya mahkûmu bütün milletlerin istiklallerinin kayıtsız ve şartsız olarak tanıyan, halk hakimiyeti için çalışan ve bütün beynelmillel meseleleri silah gücüyle değil – sulh ile ve mutlaka hakemle halletmeğe taraftar olan Rus milletinin revolusyon kuvvetleriyle de Milli kurtuluş savaşı devrinde, muayyen maksatlar üzerine temasa gelmeğe hazır.”

Mücadelenin yürütülmesinde, Kafkasya Konfederasyon Şurası (KKŞ), “ancak kendi kuvvetine dayanır, gayrı memnun milletlere inanır, bütün Kafkasya dostlarının teveccüh ve yardımına güvenir, bu milletleri herhangi bir maceraya sokacak bütün teşebbüslerden imtina eder” bir pozisyonda duracaktı. Şura’nın teşkilat boyutunda (Kafkasya Konferansı Resmi Tebliği, 1935: 138). Azerbaycan, Şimali Kafkasya ve Gürcistan Milli teşkilatlarından eşit sayıda delegenin katılımıyla kurulmuş ve eşitliğe dayanan bir işleyiş esas alınmıştı. Şura, nizamnamesine uygun şekilde periyodik olarak toplanacak ve Kafkasya’ya ilişkin bütün siyasi meselelerle ilgilenebilecekti. Belirlenen politikaların, alınan kararların hayata geçirilmesinde “Şura Riyaset Divanı” yetkili olacaktı. Riyaset Divanı, Şura’nın tayin ettiği politikaları tatbik eden organ olarak görev yapacaktı. Diplomasi faaliyetinde “rehber” Şura idi. Ayır ayrı seksiyonların faaliyeti, ancak Şura’nın bilgisi ve yardımıyla mümkün olabilecekti. Diplomatik faaliyet bütünüyle Şura’nın yetkisine bırakılmıştı.

Kafkasya Konfederasyon Şurası'nın Sınırları

Kafkasya Konfederasyon Şurası (KKŞ)'na, 1934 yılı temmuz ayında ilan edilen Kafkasya Konfederasyon Paktının hayata geçirilmesi bakımından kritik rol yükleniyordu. *Kurtuluş* dergisinin söylemiyle, “Temmuz antlaşmasıyla Kafkasyalı milletler Kafkasya Birliğinin ‘Amentü’sünü yazmışlar, altı kök maddeye kol koymakla, biri birlerine bağlı kalmaya siyasetçe ant içmişlerdi.” KKŞ, bu “Amentü’yü somutlaştıracak yol ve yöntemlerini belirleyecek, “ortak düşmana” karşı “aynı ahenk ve istikamette” yürünmesini sağlayacaktı. “KKŞ’ına girmiş bulunan milli teşekküllere mensup matbuat ortaklı Kafkas idesinin aynı ruhla heyecanlanan yayıncısı olacak, bir Azerbaycan, bir Şimali Kafkasya, bir Gürcistan ve bir Ermenistan milliyetçiliğinin üstünde bir de Kafkas vatancılığı fikrini derinleştirecek, zihinlere yerleştirecekti” (K.K.Ş, 1935: 129-130).

Kafkasya Konfederasyon Şurası (KKŞ) ile bağımsızlık arayışındaki farklı milletlerin ortak mücadelesini yönlendirecek bir organ kurulmuş, böylece “ortak düşmana” birlikte yüklenmenin aracı yaratılmıştı. Bu adımın atılmasında Kafkasya coğrafyasının arz ettiği ekonomik – siyasi ve askeri bütünlükten yararlanma perspektifi rol oynamıştı. Trans Kafkasya federasyonundan ayrılarak kurulan bağımsız cumhuriyetlerin Bolşevik harekâtı karşısında kolaylıkla teslim olması, ayrı durmanın yarattığı dezavantajlı durumu göstermiş, birliğin sağlayacağı avantajları güçlü şekilde bilince çıkarmıştı. Nitekim K.K.Ş.’nin 1937 yılında yayınladığı beyannamede bağımsızlığın yitirilmesi, “yeniden dirilmiş birbirlerinden ayrılıklara”, “aralarında cephe birliği(nin) yokluğuna” bağlanmıştı (Kafkasya Milletlerine Beyanname”, 1937: 2)⁸.

Şûra, yalnızca farklı milletleri değil, aynı zamanda farklı dinleri de bir araya getiren niteliğiyle dikkat çekmişti. Müslüman Azerbaycan ve Kuzey Kafkasyalıların yanında Hristiyan Gürcüler vardı⁹. Oysa Kafkasya zaman zaman imparatorluk siyasetlerinin bir parçası olarak farklı din ve mezheplerin karşı karşıya geldiği bir tarihsel geçmişe sahipti¹⁰. “Ortaklı Kafkasya Ruhı”nun gücünü vurgulayan Mehmet Emin Resulzade’ye göre, “din namına yapılan muharebeler esasında ve yabancı emperyalist kuvvetlerin dinin ve kavmi ayrılıkları kullanmak suretiyle Kafkasya’ya sokuldukları tarihlerde”, bu birleştirici ruh, yerini, “Kafkasya’da mevcut

---

⁸ Kafkasya Konfederasyon Misakı’nın imzalanması üzerine *Şimali Kafkasya* dergisindeki bir değerlendirmede de şu ifadeler geçiyordu; “Eğer bu birlik 18 sene evvelisi tahakkuk etmiş olsaydı, belki de memleketlerimiz bugün Bolşevik istilası altına bulunmazdı. Anlaşılan, şimdi organik bir şekilde birleşmek için bu tarihi merhaleyi geçmek ve ıstırapla yaşamak Kafkasya’nın nasibi imiş.” (Mir Yakup, 1934:17-19); aynı dergide bir başka yazıda, bağımsız cumhuriyetlerin sovyetizasyonu “felaket” olarak anılırken, sebeplerin ilk sırasında aynı hususa değiniliyordu; “Kafkasya milletlerinin rehber muhalifi, bütün Kafkasya’nın sıkı birliğine olan ihtiyacı lüzumunca takdir edememişlerdir ve bununla alakadar olarak, Kafkasya milletleri kendi başlarına, ayrı ayrı milli kurtuluş savaşına girerek en kuvvetli ve korkulu düşmana karşı münferit müdafaada bulunmuşlardır” (Bilatti, 1934: 19-20).

⁹ Lehistan’daki Müslüman Tatarların yayın organı aylık “Tatar Hayatı (Zeycie Tatarskie)”nın, Kafkasya Konfederasyon Misakı’nın ilanı üzerine, 1934 Sontesrin sayısındaki değerlendirmede, Kafkasya’daki işbirliğinin bu yönü de memnunkla karşılanmış, şu ifadeler kullanılmıştı; “Kurtuluş harpleri zamanlarında biz bu milletlerin mümessilleriyle karşılaşmış ve onlara karşı iyilik ve hürmet hisleri beslemiştik. Fakat Hristiyan ülkesinde yaşayan biz Müslümanları bu misak diğer bir cihetten sevindiriyor. O da şudur: misakı imza eden Kafkasya halkları aynı zamanda Müslüman ve Hristiyan dünyası arasında dahi sembolik bir itihat yapmışlardır. Zira, Şimali Kafkasya ve Azerbaycan’dan başka Konfederasyona Gürcüler dahil olmuş Ermenistan da dahil olmalıdır” (Akt.: Kafkasya Misakı ve Matbuat, Şimali Kafkasya, Sayı:8, Birincikanun 1934: 24-25).

¹⁰ Bu hususta Gürcistanlı Çeretelli, 25 Ocak 1934 tarihli mektubunda şu ifadeleri kullanıyordu; “Kafkas milletleri arasındaki ırk ve din farkları müşterek menfaatlerin anlaşılmasına ve tesanüt duygularının inkişafına engel oldu. Mütakabil yardım yerine, bu milletler, birbirine rakip komşu devletlerin ihtirasına kurban olan ülkeler için karakteristik kardeş muharebelerine giriştiler. 400 yıl zarfında, Gürcistan’ın İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile savaştığı zamanlarda; Kafkas Müslümanları ona müttefik değil, düşman oldular. Müslümanların Rusya ile savaştığı sıralarda da, Gürcüler Rusya tarafına geçtiler.” (Pr. M. Çereteli, “Kafkas Birliğine Dair (Haydar Bammat’a Açık Mektup)”, içinde: F.Daryal (Ed.), Kafkas Almanagi, Milli Mecmua Basım Evi, İstanbul: 1936, s.13).

ayırıcı amillere bırakmıştı”. Bu süreci tersine çeviren gelişme milliyetçiliğin sahneye çıkmasıydı. Resulzade'nin ifadesiyle; “Milliyet umdesinin tarihte zaferi ve onun garpten şarka doğru yürüyüşü ve aynı zamanda bizim milletlerin hayatında dahi mühimce rol oynaması üzerine” “Ortaklı Kafkasya Ruhı” “kendine layık yeri tutmaya başlıyordu (Resulzade, Temmuz 1934: 13-15).

Resulzade, “milliyetçilik umdesini”, “Ortaklı Kafkas ruhu”nun güçlü dayanağı saymaktadır. Bu, benimsediği milliyetçilik anlayışının, kendi etnisitesinin ötesine uzanan, rasyonel temeline işaret eder. Romantik, kendi etnisitesiyle sınırlı bir yaklaşımın ötesinde, coğrafyanın ve siyasal ortamın ihtiyaçları bağlamında politika üreten, benzer durumdaki unsurların varlığını hesaba katan bir milliyetçilik söz konusuydu. Türklüğün kurtuluşu ile Kafkasya'nın bir bütün halinde Rusya'dan kopuşu arasında kopmaz bir bağın varlığını savunuyordu. Resulzade'nin, Kafkasya Konfederasyon Şurası'na biçtiği misyonu anlamak için bu noktada yazdıklarına bakmak gerekir.

Resulzade, “coğrafi, iktisadi ve stratejik” bakımdan “tam” “bir vahdet” arz eden Kafkasya'nın, “etnografik ve kültür sahası”ndaki bambaşka manzarasından, yani farklı milliyet ve dinler barındırmasından kaynaklanan dezavantajları aşacak bir arayışın içerisindeydi. Bölge nüfusunun yarısını teşkil eden Türk ve Müslüman kavimlerin, Kafkasya'nın geleceğini tek başlarına belirleyemeyeceklerini, diğer yarısını teşkil eden Gürcistan ve Ermenistan gibi Hristiyanların da dikkate alınması gerektiğini düşünüyordu. Kendi benliklerini, “milli mevcudiyetlerini”, titiz bir şekilde koruyan bu Hristiyan halkların, “Rusya'dan siyaseten ayrılması” için “müstakil” Kafkasya'nın şart olduğuna ve ancak bu çerçevede bağımsız Azerbaycan'ın yaşayabileceğine inanıyordu. Ona göre, Kafkasya'daki Müslüman ve Türkler, “Kafkasya dışındaki Türk ve Müslüman devletlerden birine” katıldığı takdirde, bu Hristiyan halklar yeniden Rusya'ya dönecek, bu durumda ise “bütün Müslüman Kafkasya gibi, Azerbaycan dahi gene Rusya istilasından kurtulamayacaktı. Kafkasya Konfederasyonu modeli kapsamında “müstakil bir Türk Cumhuriyeti'nin oluşması durumunda ise kendi söylemiyle, “Azerbaycan Rusya emperyalizminin Kafkasya'dan ebediyen kovulmasına sebep olacak” böylece yalnızca “kendi Türklüğünü” kurtarmakla kalmayıp, “bütün Türklüğe büyük bir hizmet edecekti” (Resulzade, 1937b: 945-949).

Resulzade, bağımsız Azerbaycan'ın ancak bütün Kafkasya'nın bağımsızlığıyla hayata geçeceğine dair kesin bir inanç içindeydi. Kafkasya Konfederasyon Şurası'na bu temelde yaklaşmış, hayati düzeyde önemsemiştir. Şura'yı, duygusal – romantik bir dar milliyetçiliğin ihtiyaçları üzerinde değil, rasyonalite temelinde gerekçelendirmiştir. “Birleşik Kafkasya” çerçevesindeki bağımsızlık hedefinin zayıflık olarak değerlendirilmesini “bazı kısa görüşlü tasavvurlar” nitelemesiyle anan Resulzade realizmini şu ifadelerle vurgulamıştır; “... Zorba düşmana karşı ölüm – dirim mücadelesine çıkarken, biz Azerbaycan istiklalçıları Türklüğün ana hisletini teşkil eden realizmden ayrılacak değiliz, siyasi realizm bize, meydana gelen kanlı tecrübeleriyle Kafkasya Konfederasyon idesine bağlılık lüzumunu göstermektedir. Birleşik Kafkasya'da, bazı kısa görüşlülerin tasavvur ettikleri gibi, Azerbaycanlıların mevkii zayıf değildir” (Resulzade, 1937a:716-718).

Resulzade'nin yaklaşımı, Kafkasya Konfederasyon Şurası'nın “dar milliyetçiliğin ötesine uzanan niteliğini anlamak bakımından açıklayıcıdır. Bu yaklaşımın Resulzade'ye has olmadığını görmek için, Şura'nın bir diğer bileşenine, Gürcü Menşeviklere, bakmak yeterlidir.

Her şeyden önce Menşevikler de Bolşevikler gibi Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) içinde şekillenen bir anlayıştı. RSDİP'in 1902 yılında gerçekleştirilen kongresinde özellikle parti örgütlenmesiyle alakalı tartışmalar neticesinde, daha disiplinli ve merkezîyetçi bir parti yapısını öngören Lenin liderliğindeki

Bolşevik kanadın karşısında nispeten daha gevşek bir örgüt modelini savunarak şekillenen Menşevik kanat¹¹, sonraki süreçte Bolşeviklerden ne kadar farklılaşmış olursa olsun, sonuçta sosyalizmi savunmayı sürdürmüştür. Gürcü Menşevikleri de Rusya'daki bu geleneğin bir parçası olarak şekillenmiş¹², Bolşevik devriminden sonra, Rusya'nın diğer bölgelerindeki benzerleri gibi, Gürcistan'da kendi sosyalizm anlayışları doğrultusunda harekete geçmişlerdi. Kafkasya Konfederasyon Şûra'sının Gürcistan ayağını teşkil eden Menşevikler, ideolojik tutumlarını milliyetçilikten ziyade sosyalizm çerçevesine oturtacak bir pozisyonda duruyorlardı. Dolayısıyla, Kafkasya Konfederasyon Şurası dar anlamda milliyetçilerden müteşekkil bir örgütlenmenin ötesindeydi.

Şûra, din ve milliyet farklılıklarının ötesinde Kafkasya bütünlüğünü esas alan çerçeveye kurumsal bir temel sağlamış, farklı millet ve dinleri içermeye becerisi göstermesi bakımından, başarılı bir girişim olarak değerlendirilmiştir.¹³ Bununla birlikte, Ermenilerin uzak duruşu sebebiyle, Kafkasya bütünlüğünü kapsayıcı bir boyuta varamamıştır. Şûra cephesinde ısrarlı bir tutum sergilenmiş, hatta Konfederasyon Misakı'nda "Ermenistan cumhuriyeti için de yer bırakılmıştır" hükmüne yer verilmesine rağmen, Ermeniler Şûra'ya katılmaktan kaçınmıştır. 1935 Şubatındaki Konferansta, KİK Genel Sekreteri'nin bahsettiği, "Kafkasya Birliği esası üzerinde müsmir bir faaliyet göstermek için pek mühim olarak telakki ettiği psikolojik nokta" Ermenilerin pozisyonunu akla getiriyordu. Genel Sekreter uyarısını şöyle sürdürmüştü; "Kafkasya milletlerinden her hangisinin mukadderatını Kafkasya dışındaki güçlerle bağlayan kombinezonlara kapılmakla, Kafkasya milletlerine kurtuluş olmadığını hadiseler bütün çıplaklığıyla ispat etmiştir. Kafkasya milletlerinin mümessilleri kendi kurtuluş savaşlarına ancak komşu milletlerin hakiki ve zaruri ihtiyaçlarını nazara almalıdırlar" (Kafkasya Konferansı Resmi Tebliği, 1935: 134-135). Bu ifadeler, ayrı duran Ermenilere yönelik uyarı mahiyetindeydi.

Ermenilerin dışarda kalması, Kafkasya'nın bütünlüğünü esas alan çözümün baştan sekteye uğraması demekti. Ermenileri uzak durmaya iten sebeplerin başında Türkiye'ye yönelik tutum geliyordu. Nitekim Resulzade bu noktadaki tutumu, Ermenilerle aralarındaki "başlıca mesele" olarak tanımlıyordu. "Müstakil Kafkasya Konfederasyonu"nun gerçekleşmesi bakımından Gürcülerle din ve mezhep farkı gütmeden tam bir görüş birliği paylaştıklarını söylerken, "aktüel tek düşman şimalde" diyerek Sovyetler Birliği'ni hedefliyordu. Türkiye ile İran'dan kaygılanmak bir tarafa, "mantık" gereği Türkiye ve İran'ı kurulacak "Birleşik Kafkasya Devleti"nden memnun kalacak devletler olarak görüyordu. Ermenilerle aralarındaki "başlıca meseleyi bu taktik meselesine dayandırıyor, "Bir taktik ki bizim için ana mesele şeklindedir" ifadelerini kullanıyor, Ermenilerin Kafkasya Konfederasyon Şurası'na katılmamasını buna bağlıyordu (Resulzade, 1937a: 716-718). Gerçekten de Ermeniler arasında Kafkasyacılık eğilimine karşı güçlü bir şüphe vardı¹⁴. Öyle ki, Ermeni

¹¹ RSDİP içindeki Bolşevik – Menşevik ayrışması için bkz. E.H.Carr, Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi I (1917-1923), (Çev. Orhan Suda), Metis Yayınları, 4.Baskı, İstanbul: Ocak 2012, s.36 vd.

¹² 1902'de Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi içindeki "bölünme iki düşman hizbi, Bolşevik ve Menşevikleri ortaya çıkarır çıkarmaz, Gürcü sosyalistlerinin ezici çoğunluğu Menşeviklerin yanında yer aldı. Ancak Gürcistan'da Bolşevizm ve Menşevizm arasında çizilen sınır, 1917 yılına kadar belirginleşmedi" (KazıMZade 2016: 32).

¹³ Örneğin Lehistan'da yayınlanan "Slovo" gazetesi, 27 Sontesrin 1934 tarihli nüshasında yer alan "Kafkasya Konfederasyonu" başlıklı yazıda şu ifadeler kullanılmıştı; "Gördüğümüz veçhile hiç te tahmin edilmeyen bir birlik tahakkuk etmiştir. Muhtelif ırklı ve muhtelif dinli Kafkasya halkları kendi istiklallerinin tahakkuku yolunda çok büyük bir adım atarak birleşmişlerdir. Hristiyan Gürcü, Müslüman Azerbaycanlı ve Şimali Kafkasyalı ile beraber aynı hürriyet savaşının bayrağı altına geliyor. Dahili ihtilaf artık ortadan kalkmıştır. Bu da hiç şüphesiz yakın gelecekte kazanılacak zaferin en iyi bir zamanıdır" (Kafkasya Konfederasyonu Vesikalar ve Materyallar, 1937:34).

¹⁴ "Müttehit ve müstakil Kafkasya olmadıkça Kafkas milletlerinin istiklallerinin hayal bile olamayacağını" savunan Kırımlı Cafer Seyit Ahmet de Ermenilerin tavrını benzer çerçevede eleştiriyordu. O'na göre, "Ermeniler hala hakikate

Usaber gazetesi'nden aktarıldığına göre “Kafkas konfederasyonunun pan turanizm yolunda bir merhale” olduğuna dair değerlendirmeler yapılmaktaydı (A.K., 1936: 103). Haydar Bammat’ın söylemiyle Usaber, “her iki cepheye (hem Şimale hem Cenuba) karşı savaş formülünü” savunuyordu (Bammat, 1936: 60).

Ermenilerin, bir süre sonra Gürcülerle ittifaka yönelmesi KKŞ cephesindeki rahatsızlığı büyütüştür. Gelişme, Ermenilerin KKŞ’ye katılımı gerçekleşmediği gibi, KKŞ’nin bileşeni durumundaki Gürcülerin konumuna dair de kamuoyu nezdinde şüphe uyandırıcı bir hava yaratmıştı. “Ermeni – Gürcü Birliği” imzasını taşıyan bir beyanname, 24 Mayıs 1936’da Paris Ermeni Kilisesinde, bağımsızlık mücadelesinde ölen Ermeni ve Gürcü savaşçıları anmak amacıyla düzenlenen Pazar ayini sırasında katılımcılara dağıtılmıştı. “Ayinde Ermeni Taşnak partisinin ileri gelenleriyle Gürcü Menşeviklerin mümessilleri ve bunlarla teşriki mesai içindeki bazı Gürcü nasyonel – demokratları bulunmuşlardı.” Gürcü Menşeviklerin katıldığı bir toplantıda dağıtılmış olması, beyanname ile KKŞ’nin bileşeni durumundaki Gürcü Menşevikler arasında ilişki kurulmasına yol açmıştı (Bammat, 1936: 58-59). Bu durum, Gürcü Menşeviklerin “mürekkebi daha henüz kurumamış meşhur Brüksel Paktını” artık geçersiz mi saydığı sorularına yol açmıştı (F. Daryal, 1936: 63).

“Ermeni – Gürcü Birliği” beyannamesinde (“Ermeni – Gürcü İttihadı – Ermeni ve Gürcü Milletlerine Beyanname”, 1936: 54 – 58), Ermenilerle Gürcülerin tarihe dayanan ortaklıkları vurgulanmış, Rusya’nın “iki dost milleti birbirine karşı kıskırtarak” birliklerini bozduğu belirtilmiş ve bu felaket olarak nitelenirken Türkiye’ye yönelik duruş da ortaya konmuştu; “Bu felaket olmasaydı, harp sonunda Rusya müstakil Kafkasya devletlerini işgal edemez ve Türkiye geniş Ermeni ve Gürcü topraklarını ele geçiremezdi” ifadeleri kullanılmıştı. 1917’de Rus ordularının Kafkas cephesinden çekilmesi de “silahsız Gürcü ve Ermenileri Türk ordularının taarruzuna karşı müdafasız bırakmak” olarak değerlendirilmiş, mevcut Sovyet yönetimi, “müttefiki olan Türkiye’ye, gizli muahede mucibince, harici bir harp patladığı takdirde Maverai Kafkasya’yı işgal etmek hakkı” vermekle suçlanmıştır. Türkiye’nin “Maverai Kafkasya hudutlarına doğru yeni şose ve demir yolları yapması”, Kafkasya’ya yönelik yayılma niyetine bağlanmış, Türkiye’nin “Şark vilayetlerinde” büyük askeri kuvvetler toplayarak alelacele Ardahan ve Kars harp istinatgâhlarını hazırladığı” iddia edilmiştir.

Beyanname, Türkiye’ye ilişkin yaklaşımın Kafkasya güçleri arasındaki işbirliğini zorlaştıran önemli bir faktör olduğunu bir kez daha göstermiştir. Beyanname, kurulan birliğin, “aynı zamanda dört müstakil Kafkas Cumhuriyetinin sıkı bir ittifakla birbirine bağlanmasını ve bunların nereden gelirse gelsin, herhangi bir tehlikeye karşı müdafaa edilmesini de kendine gaye edindiği”, “Ermenilere ve Gürcülere menfaat ve gaye birliğiyle bağlı yüzlerce senelik komşularımız olan Azerbaycan ve şimali Kafkasyaların dahi”, bu iş birliği adımını “çok iyi karşılayacaklarının ümit edildiği” gibi ifadeler kullanılmışsa da, söz konusu işbirliği girişimi Azerbaycanlılar ve Kuzey Kafkasyalıları arasında büyük bir tepkiyle karşılanmıştır.

Kurtuluş dergisi, 1936 Mayıs ayı sonlarında gerçekleşen gelişmeye dair haberinde girişimi muğlak bir tabloyla haberleştirmişti; “Mayıs sonlarında, Paris’te kimlerden teşekkül ettiği meçhul bulunan ‘Ermeni – Gürcü birliği’ adını taşıyan anonim bir teşkilat tarafından, ‘Ermeni ve Gürcü milletlerine hitap eden’ bir beyanname neşredilmiştir” (“Ermeni – Gürcü Birliği’ Beyannamesi”, 1936: 577-578).

---

yakından bakm(ıyor)”, Türkiye’nin Turancı bir siyaset güttüğü zannıyla hareket ediyorlardı. Şöyle devam ediyordu. “Bunun açık manası, bir taraftan” “üç Kafkas millete karşı vaziyet almak diğer taraftan da Türkiye’ye karşı eski bakışları devam ettirmektir. (...) Tam istiklalini cihana tanıtmış ve bütün şarkta garp medeniyetinin en tarihi amili olacak inkılaplara girişmiş Türkiye’ye karşı gene eski zihniyetle hareket ne kadar müsbet bir harekettir?”(Cafer Seyit Ahmet, 1933:3)

Girişimin yarattığı tedirginlik Kafkasya Konfederasyon Şurası'nı, 16 Haziran'da özel bir açıklama yapmaya itmiştir (Ermeni – Gürcü Birliği Hakkında Kafkasya Konfederasyon Şurasının Kararı, 1936: 567). 24 Mayıs'ta dağıtılan beyannameye yönelik açıklamanın 16 Haziran'a kalmasını, Gürcü Menşeviklerin söz konusu beyanname hususundaki muğlak konularıyla ilişkili olup olmadığı yönünde yorumlamak için yeterli veriden yoksunuz. Ancak KKŞ, açıklamasında söz konusu beyannamenin meçhul kişilerce yayınlandığını, Şura'ya dahil bulunan "Milli merkezlerle" ilgisi bulunmadığını belirtmiş, böylece Şura içindeki Gürcü Menşevikler üzerinde oluşan şüpheyi kaldırmayı hedeflemiştir. Açıklamada, KKŞ'nin Kafkasya milletlerinin birliği için kurulmuş "siyasi tek teşkilat" olduğu, Ermenistan'ın yerinin de mahfuz tutulduğu, KKŞ mevcutken başka bir ittifaka girişmenin, "Kafkasya birliğini dağıtacak, nifak ve karşılıklı düşmanlığa" yol açacak bir adım olduğu vurgulanmıştır.

KKŞ'nin açıklaması, tarafların arasındaki anlaşmazlıklara ilişkin ipuçlarını barındırıyordu. KKŞ'ye göre, "Kafkasya kurtuluş davasının aktüel tek cephesi", "kızıl Rus istilasından ibaret" iken, "Ermeni – Gürcü birliği" namı müstearını taşıyan 'teşkilat' bir değil, iki cepheden bahsetmiş" üstelik "ağırlık merkezini cenupta tasavvur ettiği bu 'ikinci cepheye' çevirmişti." Bu husus, Ermenilerin içinde yer aldığı gruplaşmanın Kafkasya'nın güney komşusu Türkiye'ye yaklaşımı bakımından gayet açıklayıcıydı. KKŞ açıklamasının, "Hudut davaları ve başka bu gibi ihtilafli meselelerin, umumi maksat – Kafkasya'nın halâsı hasil olduktan sonra, karşılıklı anlaşmalar veya mecburi arbitraj yolu ile hâl olunacağını" belirten son maddesi, tarafların arasındaki sınır dahil bir takım başka anlaşmazlıkların varlığını ortaya koyuyordu.¹⁵

Esasen benzer sorunlar KKŞ'nin bileşenleri arasında da mevcuttu. Bunların zaman zaman gündeme gelmesi ortak mücadelede gerilimlere yol açabiliyordu. Bu noktada hatırlanabilecek bir örnek Gürcü Menşevikler ile Şura'nın diğer bileşeni Kuzey Kafkasyalılar arasındaki tartışmadır. Gürcü Menşevikler, Kuzey Kafkasyalılarının yayın organı *Şimali Kafkasya*'yı "Gürcistan'ın büyük kısmını Şimali Kafkasya Cumhuriyeti içerisinde" gösteren harita yayınlamakla suçluyordu. *Şimali Kafkasya* ise Gürcistanlıların sahiplendiği toprakların "kültür ve tarih bakımından" Kuzey Kafkasyalılarının yaşadığı yerler olduğu cevabını veriyordu ("Mecburi Bir İzah", 1937: 9-11).

Ayrıca ideolojik farklılıklar da söz konusuydu. *Şimali Kafkasya*'nın, Gürcü Menşevikleri, İspanya'da, Almanya ve İtalya'nın desteklediği General Franko liderliğindeki milliyetçilerle Sovyetler Birliği desteğindeki Cumhuriyetçiler arasındaki iç savaşta, Cumhuriyetçilere "methiye yazmakla" suçlaması¹⁶, ideolojik farklılığın yarattığı bir sonuçtu ve tekil bir örnek de değildi. Gürcü Menşevikler, vefat etmiş bir arkadaşlarınının 1932'de yazdığı bir mektubu, Almanya'da iktidarda bulunan Nasyonal – Sosyalist harekete yönelik eleştiriler silinmeden 1936'da yayınladıkları için, Azerbaycanlı milliyetçilerin yayın organı *Kurtuluş* tarafından da eleştirilmişti (Bir Dikkatsizlik Münasebetiyle, 1936: 548)¹⁷.

¹⁵ Tepki yalnızca, KKŞ ile sınırlı değildi. KKŞ ile anlaşmazlık yaşayan ancak ortak Kafkasya mücadelesini hayata geçirmek isteyen diğer kesimlerin de tepkisini çekmişti. Örneğin Haydar Bammat ekibiyle hareket eden F. Daryal, Beyannameye atfettiği; Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'dan ayrı bir Ermeni – Gürcü birliği kurmak, Türkiye'yi Ruslardan daha büyük bir tehlike göstermek, hayali geniş Ermeni – Gürcü sınırları meselesini tazelemek şeklindeki üç maksadı, "bilhassa Ermeni ve Gürcü milletleri için başlı başına birer tehlike" saymış, "Hülyalardan vazgeçip (reel) bir siyaset takip etme", "Kafkasya'nın müşterek düşmanı" olarak "Şimali" yani Sovyetler Birliği'ni kabul etmeye çağırılmıştı (F.Daryal,1936: 63-67).

¹⁶ "Matbuat Arasında", Şimali Kafkasya, Sayı:53-54 (Eylül- Birinciteşrin 1938), s.10-12

¹⁷ *Kurtuluş* Dergisi'nin Almanya'ya yaklaşımını inceleyen bir çalışma için bkz. Soysüren, Ali Haydar- Yıldız, Necip, "Sovyet Karşıtlığı İle Alman Sempatisi Arasında Azerbaycan Milliyetçiliğinin Bir Temsilcisi Olarak Kurtuluş Dergisi (1934-1939)", Asos Journal (Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi), Yıl: 5, Sayı: 63, Aralık 2017, s. 369-389.

Diğer yandan yine Gürcü Menşeviklerin, Türkiye'ye karşı da, Kuzey Kafkasyalılar ve Azerbaycanlılar kadar rahat hissetmediği ortadaydı¹⁸. *Şimali Kafkasya*'da Gürcülerin, birtakım söylentilerden etkilenerek, Türkiye'yi "haddi zatında yeni milli Kemalist Türkiye tarafından bir daha baş kaldıramayacak şekilde daimi olarak ortadan kaldırılan eski Osmanlı an'anesinin bir mümessili gibi" görmekle eleştirilmesi bu gerçekliğin bir yansımasıydı (Daha Fazla Sükûnet Gösterelim, 1938:1-2)¹⁹.

SONUÇ

Kafkasya Konfederasyon Şurası (KKŞ), Kafkasya'nın bütünlüğü temelinde bir kurtuluşun mümkün olabileceği kabulünden yola çıkanların 1930'lu yıllarda hayata geçirdikleri bir deneyimdir. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya milliyetçileriyle Gürcü Menşeviklerin katılımıyla kurulan KKŞ, Birinci Dünya Savaşı sırasında başlayan ortak mücadele arayışının birikimi üzerinde inşa edilmiştir.

Çarlığın devrilmesi ve Bolşeviklerin iktidara geçmesi ardından merkezi otoritenin zayıflamasıyla oluşan fırsattan yararlanarak, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri tarafından kurulan Trans Kafkasya Federasyonu kısa ömürlü olmuş, ancak bağımsızlıklarını ilan eden Cumhuriyetlerin 1920'li yılların başındaki Bolşevik hareketi karşısında direnememesi, tek kalmaları, bağımsız yaşamak için ortak duruşun gerekliliğini daha çok gündeme getirmiştir.

Özellikle Mehmet Emin Resulzade liderliğindeki Azerbaycan milliyetçileri, sürdürülebilir bir bağımsızlık için bütün Kafkasya'nın Sovyetler Birliği'nden kopuşunu zaruri bir yol olarak görmüşlerdir. Resulzade "Coğrafi, iktisadi ve stratejik" bakımdan "tam" "bir vahdet" arz ettiğini düşündüğü Kafkasya'da "etnoğrafik ve kültür sahası"ndaki farklılıkların üstesinden gelerek ortak bir gelecek kurgusuna, Kafkasya milletlerinin bağımsızlığı için anahtar rol vermiştir. Din ve milliyet farklılıklarının ötesinde bir "Kafkas ortak ruhu"nu somut ideolojik ve teşkilat temeline kavuşturmak için çaba göstermiştir.

1927 yılında Azerbaycan, Kuzey Kafkasya milliyetçileriyle Gürcü Menşeviklerin katılımıyla kurulan Kafkasya İstiklal Komitesi (KİK), 1934 Temmuz'unda Kafkasya Konfederasyon Misak'ının yayınlanmasına öncülük etmiştir. Söz konusu Misak, ortak Kafkasya mücadelesinin manifestosu olmuş, bu manifestonun teşkilat ayağı ise Şubat 1935'te yine KİK tarafından toplanan konferansta Kafkasya Konfederasyon Şurası'nın kurulmasıyla somutlaşmıştır.

KİK bileşenleri tarafından kurulan KKŞ, Kafkasya Konfederasyonu hedefiyle Sovyetler Birliği'ne karşı bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Ancak Konfederasyon Misak'ında yer ayrılmasına rağmen, Ermenilerin katılmaktan uzak durması, KKŞ'nin hedeflediği birleşik Kafkasya için daha başından bir dezavantaj

¹⁸ Osmanlı devletinin, Brest – Litovsk antlaşmasından sonra Bolşevik Rusya'nın terk ettiği topraklara ilerlemesi karşısında tepki duyanların arasında, o zaman da Gürcülerin lideri durumundaki Jordania da vardı. Jordania, Osmanlı kuvvetlerinin bir an önce girmek istediği Kars'ı, o dönemki Trans Kafkasya Federasyonunun "güney sınırını koruyabilecek tek kale" olarak görüyor, "nasıl ki Petrograd Rusya için veya İzmir Türkiye için ne idiyse, Batum 'un da Trans Kafkasya için o olduğunu" düşünüyordu. Jordania, Osmanlı devletinin talepleri karşısında savaşı dahi bir seçenek olarak gündeme getirmişti (Kazımzade, 2016:119, 125).

¹⁹Kafkasya Konfederasyon Şurası (KKŞ) dışındaki kesimlerde de Gürcü Menşeviklerin Türkiye'ye karşı tereddütlü tutumlarına dair yorumlar yapılıyordu; "... Mesela, Gürcü Menşevikler Marksizm iptilasından henüz kurtulmadıkları gibi gerek kendi milletlerinin en hayati ihtiyaçlarına uygun olan bir esas üzerine diğer Kafkaslılarla birleşmeye, gerekse Kafkasya'ya komşu devletlerle (Türkiye ve İran'a) karşı vaziyetlerini müspet bir şekilde tayine karar veremiyorlar. Buna sebep olarak tarihi bazı hadiseler ileri sürülüyor" (A.K., 1936: 103).

kaynağına dönüşmüştür. KKŞ'ye katılmaktan uzak duran Ermenilerin, alternatif ittifak arayışlarına yönelmesi, KKŞ'nin kendisine biçtiği ortak Kafkasya misyonunu zayıflatan bir rol oynamıştır.

Ermenileri KKŞ'den uzak durmaya iten sebeplerin başında, Kafkasya'nın güneyindeki Türkiye'ye yönelik tutum gelir. Ermeniler Türkiye'ye karşı güçlü bir tedirginlik duymuş, Sovyetler Birliği'nin yanı sıra Türkiye'yi de tehdit kaynağı saymış hem Kuzey hem de Güney'i hedefleyen iki cephede savaş stratejisine yakın durmuşlardır. KKŞ ise genel itibarıyla, karşıt cepheyi tekleştirme perspektifiyle hareket etmiş ve güçleri Sovyetler Birliği'ne yoğunlaştırmayı esas almıştır. Bununla birlikte, bileşenlerden Gürcü Menşeviklerin, esas düşman olarak Sovyetler Birliği'ni gördükleri hususunda bir tereddüt olmasa da Türkiye'ye dair bazı çekinceler taşıdığını da hatırlamak gerekir.

Anlaşmazlıkların bir diğer kaynağı sınırlar hususundaki ihtilaflardır. Kafkasya'daki toprak paylaşımı meselesi, Kafkasya'daki güçleri zaman zaman karşı karşıya getiren bir potansiyel yaratmıştır. Yalnızca Ermeniler bakımından değil, KKŞ'nin bileşenleri arasında da bu tarz meseleler gündeme gelmiştir. Meselelerin bağımsızlık sonrasına bırakılmasına yönelik söylem ancak kısmen etkili olmuştur.

Bu bakımdan KKŞ'nin handikabı, Ermenilerin oluşumun dışında kalmasından ibaret değildi. Ermenilerin tutumu, bütünsel Kafkasya projesi için başlı başına bir sorundu. Ancak KKŞ'nin bileşenleri arasında da tam bir uyumun yakalandığını söylemek zordur. Bu noktada Gürcü Menşeviklerle Kuzey Kafkasyalılar arasında yaşanan sınır tartışmalarını hatırlamak mümkündür. Gürcü Menşevikler aynı zamanda ideolojik duruşları noktasında da müttefikleri tarafından zaman zaman tartışma konusu yapılmıştır.

KKŞ, dünyadaki dengelerin İkinci Dünya Savaşına aktığı koşullarda, Sovyetler Birliği'ne karşı etkili bir aktör olma iddiasıyla yola çıkmışsa da bu iddiasına denk bir pratik sergilediğini söylemek zordur. Bununla birlikte Mehmet Emin Resulzade'de temsil edilen Azerbaycan milliyetçiliğinin, romantik ve kendi etnisitesiyle sınırlı milliyetçiliğin ötesine uzanan, rasyonel- pragmatik temelini göstermesi bakımından dikkat çekici bir deneyimdir.

KAYNAKÇA

A.K. (1936), “Kafkas İşleri”, Ed. F. Daryal, *Kafkas Almanacağı*, İstanbul: Milli Mecmua Basım Evi, 102-106.

Bammat, H. (1936), “Ermeni – Gürcü İttihadı”, Ed. F. Daryal, *Kafkas Almanacağı*, İstanbul: Milli Mecmua Basım Evi, 58 – 60.

Bilatti, B. (1934), “Mühim Bir Hadise”, *Şimali Kafkasya*, (3): 19-20

“Bir Dikkatsizlik Münasebetile”, *Kurtuluş*, c.1, (19): 548.

Cafer Seyit Ahmet (1933) “Azerbaycan İstiklali”, *İstiklal*, (35):3.

Carr, E.H. (2012), *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi I (1917-1923)*, Çev: Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları.

“Çehremiz” (1929), *Odlu Yurt*, (1):1-5.

Çereteli, Pr. M. (1936), “Kafkas Birliğine Dair (Haydar Bammat'a Açık Mektup)”, Ed. F. Daryal, *Kafkas Almanacağı*, İstanbul: Milli Mecmua Basım Evi, 12-15.

“Daha Fazla Sükunet Gösterelim” (1938), *Şimali Kafkasya*, (45-46):1-2.

- Daryal, F. (1936), “Yanlış Yol”, Ed. F. Daryal, *Kafkas Almanacağı*, İstanbul: Milli Mecmua Basım Evi, 63-67.
- “Ermeni – Gürcü Birliği’ Beyannamesi” (1936), *Kurtuluş*, c.1, (20): 577-578.
- “Ermeni – Gürcü Birliği’ Hakkında Kafkasya Konfederasyon Şurasının Kararı” (1936), *Kurtuluş*, c.1, (20): 567.
- “Ermeni – Gürcü İttihadı – Ermeni ve Gürcü Milletlerine Beyanname” (1936), Ed. F. Daryal, *Kafkas Almanacağı*, İstanbul: Milli Mecmua Basım Evi, 54 – 58.
- “Gürcü Matbuatı ve Kaf. Konfederasyonu” (1933), *İstiklal*, (32): 4.
- Jaschke, G. (1937), “1916 Lozan Kongresinde Rusya Mahkûmu Milletler”, *Kurtuluş*, c.2, (28-29-30): 761-762, 790-794);
- Jaschke, G. (1937), “1916 Lozan Kongresinde Rusya Mahkûmu Milletler”, *Şimali Kafkasya*, (38-40): 8-13
- Jordaniya, N. (1934), “Kafkasya Konfederasyonu”, *Şimali Kafkasya*, (3): 12-13.
- “İstiklal’in Anketi – Kafkasya Konfederasyonu Hakkında” (1933), *İstiklal*, (37): 3.
- “İstiklalçılar Cephesinde” (1932), *İstiklal*, (12):3.
- “K.K.Ş.” (1935), *Kurtuluş*, c.1 (5):129-130.
- “Kafkasya Birliği” (1929), *Odlu Yurt*, (8): 293-295.
- “Kafkasya İstiklal Komitesi’nin Beyannamesi” (1934), *Şimali Kafkasya*, (3): 8-9.
- “Kafkasya Konfederasyon Misakı” (1932), *İstiklal*, (12): 4.
- “Kafkasya Konfederasyon Misakı” (1934), *Şimali Kafkasya*, (3): 7-8.
- “Kafkasya Konferansı Resmi Tebliği” (1935), *Kurtuluş*, c.1 (5):134-138.
- “Kafkasya Misakı ve Matbuat” (1934), *Şimali Kafkasya*, (8): 24-25.
- Kafkasya Konfederasyon Şurası, “Kafkasya Milletlerine Beyanname”, *Kurtuluş*, c.2, Sayı:31 (Mayıs 1937), s.2.
- Kafkasya Konfederasyonu Vesikalar ve Materyallar* (1937), Kafkasya Konfederasyon Şûrası Neşriyatından: No:2,
- Karabekir, Kazım (1995), *İstiklal Harbimiz, cilt: II*, İstanbul: Emre Yayınları.
- Kazımzade, Firuz (2016), *Transkafkasya İçin Mücadele 1917 – 1921 Türkiye – İngiltere – Rusya*, Çev: Cengiz İ. – Yayına Hazırlayan: Abdulhaluk Çay, İstanbul: Tarih – Kuram Yayınları.
- “Matbuat Arasında” (1938), *Şimali Kafkasya*, (53-54): 10-12.
- “Mecburi Bir İzah” (1937), *Şimali Kafkasya*, (44): 9-11.
- “Milli Azerbaycan Merkezinin Bir Rezolyusyonu” (1932), *İstiklal*, (12): 4.
- Mir Yakup, “Kafkasya Konfederasyonu” (1932), *İstiklal*, (17): 2.
- (1934), “Kafkasya Konfederasyonu”, *Şimali Kafkasya*, (3):17-19.

“Müsavat’ Fırkasının Bir Beyannamesi”, (1933) *İstiklal*, (36): 2.

O.Nayman Mirza-Kriçinski (1935), “Kafkasya Konfederasyon İdesi Tarihine Dair”, *Kurtuluş*, c.1 (5):138-140.

Resulzade, M.E. (1937a) “On Beşinci Yılda”, *Kurtuluş*, c.2, (27): 716-718)

------(1937b) “Muhittin Birge’e Göre Azerbaycan – Türkiye Münasebeti”, *Kurtuluş*, c.2, (36): 945-949.

------(1934), “Tarihi Bir Akt”, *Şimali Kafkasya*, (3):13-15

------(1932a), “Vahit İstiklalcılar Cephesi”, *İstiklal*, (9): 1.

------(1932b), “Müşterek Kafkasya Cephesi”, *İstiklal*, (12): 1.

----- (1933) “Bir Tarihin Manası”, *İstiklal*, (27):1.

Soysüren, Ali Haydar - Yıldız, Necip (2017), “Sovyet Karşıtlığı İle Alman Sempatisi Arasında Azerbaycan Milliyetçiliğinin Bir Temsilcisi Olarak Kurtuluş Dergisi (1934-1939)”, *Asos Journal (Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, (63): 369-389

Yeni Muhacir (1935), “Eski Şimali – Kafkasyalı Muhacirlerin Ortak Kafkasya Kurtuluş Hareketinde Rolü”, *Şimali Kafkasya*, (20): 2-3.

TÜRK KÜLTÜR HAVZASINDA AZERBAYCAN JEO-KÜLTÜRÜNÜN SOSYOLOJİK VE POLİTİK SORUNSAĞI

Belal Hatami KHAJE¹

ÖZET

Milli kültürlerin küresel kültüre karşı etkinliğinin azaldığı ve ulus devlet olgusunun tartışıldığı günümüz dünyasında kültürel etkileşimden ziyade kültürel tek tipleştirme olgusu ile karşı karşıyayız. Diğer taraftan ulus devlet içerisinde kültürel tek tipleştirme olgusuna karşı kültürel çoğulculuk olgusunun ön plana çıkmasıyla etnik kültürler önem kazanmıştır. Halbuki küresel kültürün hegemonyası kendi öne sürdüğü etnik kültür olgusunu da eritme eğilimindedir. Bu mantığa göre etnik kültürleri eritebilmek için önce milli kültürlerin çözülmesi gerekmektedir. Bu çözülme iki yönlüdür; ulus devlet sınırları içerisinde farklılık (etnik) söylemi güçlenirken sınırların dışında benzerlik söylemi yaygınlaşmaktadır. Teoride ve pratikte bazen paradoks gösterse de bu mantığa karşı devletler kendi kültür politikalarını geliştirmekte ve uygulamaktadırlar. Ancak bu politikalar sadece kendi siyasi sınırları içinde ve kapalı bir şekilde uygulanırsa pek iyi sonuçlara ulaşmaz. Dolayısıyla günümüzde devletlerin dışa yönelik kültürel politikaları önem kazanmıştır. Özellikle milli kültürlerin daha geniş bir kültür havzasına bağlı olması onları daha da şanslı kılabilmektedir. Çünkü içe yönelik kültürel dayanışma dışa ve parçası olduğu kültür havzasına yönelik bir dayanışma ile bütünleşerek daha da başarılı politikalar sergileyebilir. Bu bağlamda Türk kültür havzasının önemli bir parçası olan Azerbaycan kültürü tarih boyunca çeşitli süreçler yaşamış, bazen çözümlenmiş, bazen baskı altında tutulmuş ve bazen birtakım kimlik tartışmalarının mağduru olmuştur. Ancak Azerbaycan kültürü genel Türk kültüründen kopmamış ve Türk kültür havzasında etkinliğini korumuştur.

Azerbaycan milli kültürünün beslenebileceği bir havza olarak tanımlanabilen “Türk Kültür Havzası” jeo-kültürel bir kavramdır. Bu kavram milli kültürleri besleme potansiyeline sahip olduğu kadar devletsiz Türk topluluklarını da besleyebilmektedir.

Kültürel dayanışmanın küresel ve bölgesel düzeydeki alternatifini olarak da öne sürülebilen kültür havzası kuramı benzerliklerden öteye aynılıkları da yeniden inşa etmeye meyilli olan bir kuramdır. Bu makale Türk Kültür Havzasında Azerbaycan kültürünün ve jeo-kültürünün önemine dikkat çekerek bazı konuları aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Türk tarihi, Türk kültürü, Türk dili ve edebiyatı ve genel anlamda Türk kültürü havzasının son derece önemli bir parçası olan Azerbaycan’ın siyasi sınırları tarih sürecinde çeşitli değişimlere uğramıştır. Buna rağmen bugün Azerbaycan kültürünün sınırları siyasi sınırlarına kıyasla daha geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Diğer taraftan bulunduğu coğrafi konum itibarı ile Azerbaycan jeopolitik bir öneme sahiptir. Ancak bu önem sadece siyasal ve ekonomi açıdan değil, jeo-kültürel açıdan da ele alınmalıdır. Jeo-kültür, coğrafya ile kültürün bütünleşmesi, belirli bir coğrafyada kültürel yakınlıkların siyasi ve iktisadi kazanca dönüştürülmesidir. Bu bakış açısı ile veya jeo-kültür kavramsal ve kuramsal çerçevesinden yola çıkarak tarihi Azerbaycan coğrafyasında kültür bir sorunsal olarak ele alınmıştır. Azerbaycan kültürünün sorunsallığını açıklamak üzere coğrafi ve siyasi koşullar birlikte tartışılmıştır.

Bu makalede devlet olarak Azerbaycan cumhuriyetinin yönetimindeki coğrafyada yaygın olan Türk kültürünün karakteristiğinin Azerbaycan’ın diğer bölgelerindeki karakteristiklerle olan farkı tartışılmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan’ın Türk kültürü ile bağları, farklılaştığı yönleri ve jeo-kültürünün özgünlüğü ele alınmıştır.

Kültür bir güç kaynağı olarak doğru bir şekilde ele alınırsa siyasal ve ekonomik güce dönüşebilir ve psikolojik olarak halk kendini daha etkin hissedebilir. Bu bağlamda Azerbaycan devletinin sahip olduğu imkanları değerlendirmek üzere Azerbaycan jeo-kültürünün potansiyeli üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan kültürünü oluşturan, değiştiren ve dönüştüren şartlar ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Kültür Havzası, Kültür, Jeo-kültür, Azerbaycan Jeo-kültürü

* Avrasya Üniversitesi, Öğretim Görevlisi-Sosyolog, bilalhatemi@hotmail.com

SOCIOLOGICAL AND POLITICAL PROBLEMS OF AZERBAIJAN GEO-CULTURE IN TURKISH CULTURAL BASIN

ABSTRACT

The World in which discusses nation states concept and the loss of national cultures faces a cultural standardization concept rather than cultural interaction. However, ethnic cultures in a nation-state have become crucial due to the cultural pluralism concept. The hegemonic structure of global culture actually tends to melt ethnic cultures. According to it, national cultures need to be solved initially to melt ethnic cultures. The dissolution of nation-states has two ways; while the difference (ethnic) argument increases in nation state borders, the similarity argument out of the nation-state becomes popular. Though it is paradoxical in theory and practice, states develop and implement their own cultural policies. However, if these policies are only implemented inside of the country, the result will not be meaningful. Therefore, the state policies out of the country have recently gained importance. The national cultures' connection to wider cultural hinterland provides an advantage for them. Since cultural solidarity in national borders can produce more effective policies if this solidarity is united with a wider cultural hinterland. Within this context, Azerbaijani culture as being one of the most important parts of Turkish cultural hinterland has experienced various periods; it is sometimes dissolved, sometimes suppressed and being the victim of identity debates. Yet, Azerbaijani culture did not break the ties with Turkish culture and protected its position in Turkish cultural hinterland.

“Turkish Cultural Hinterland” which is defined as a hinterland mutually and a source of national culture is a geo-cultural concept. This concept can feed national cultures as well as stateless Turkish societies. Cultural hinterland theory which is put forward as an alternative of cultural solidarity in regional and global level tends to reconstruct the sameness rather similarities. This article aims to highlight issues focusing on the importance of Azerbaijani culture and geo-culture in Turkish Cultural Hinterland.

Political borders of Azerbaijan which is important to Turkish cultural hinterland in terms of Turkish history, Turkish culture, Turkish language, and literature is exposed to some changes. Nevertheless, cultural borders of Azerbaijani culture have expanded on a wider geography compared to political borders. On the other hand, Azerbaijan is significant due to the geographic location. However, this significance needs to be regarded in terms of geo-culture not only political and economic issues. Geo-culture means the unity of geography and culture, the transformation of cultural similarities in a specific geography into political and economic gains. within the scope of this idea, culture problematique in Azerbaijan geography is defined within the frame of geo-culture concepts and sociological perspective. Geographic and political conditions are discussed together to explain the problematique of Azerbaijan culture.

This article discusses the difference between the characteristic of Turkish culture in the region which is the under the control of Republic of Azerbaijan and other regions of Azerbaijan. In addition to this, Azerbaijan connections with Turkish culture, differences, and unique geo-culture are also studied.

If culture is regarded as a power source, it may transform into a political and economic power and the public may feel more effective psychologically. Within this scope, the potential of Azerbaijan geo-culture is evaluated with the resources of Azerbaijan. Therefore, conditions which form, change and transform the Azerbaijan culture are focused on.

Keywords: *Turkish Cultural Hinterland, Culture, Geo-culture, Azerbaijan Geo-culture*

GİRİŞ

Tarihi Azerbaycan coğrafyası bin yıllar öncesinden günümüze kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Günümüzde Türk kültürünün baskın olduğu bu coğrafyada arkeolojik kalıntılar ve kültürel miras, bu coğrafyanın insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biri olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca güney ve

kuzey olmak üzere Azerbaycan'ın Türk kültür havzasının en önemli jeopolitik ve vazgeçilmez bir noktası olduğunu da söyleyebiliriz. Kültürel önemi ile birlikte, sanayileşme, modernleşme ve modern devletçilik açısından da Türk toplulukları arasında ve genel olarak şark dünyasında ilk girişimlerin yaşandığı toplumdur.

Azerbaycan Türkleri kuzeyde Rus, güneyde ise Fars ve Arap kültürünün baskılarına karşı tarih boyunca mücadele vererek (modern dünya ile uyum içerisinde kalmayı başarmakla birlikte) kendi kültürel varlığını da korumayı başaran bir toplumdur. Dünyada bu tür asimilasyon politikalarına karşı dayanamayan ve yok olan birçok kültür ve millet örneği vardır. Özellikle bugün güneyde bağımsızlığını kazanmadığı halde, dilinin ve kültürünün ağır asimilasyon (Farslaştırma) politikaları kapsamında yok edilmeye çalışıldığı bir siyasi sistem içerisinde kendini korumakla kalmayıp, ona baskı uygulayan kültürel ve siyasi sistemi de kendi etkisi altına tutabilmiştir.

Azerbaycan toplumu özellikle kuzeyde bağımsız ve modern bir devlet yapısı oluşturarak onun kültürel varlığını garanti altına almıştır. Kuzey Azerbaycan'da elde edilen bağımsızlığın sadece kuzey için değil, aynı zamanda güney için de büyük önem taşımaktadır. Bu önemi aynı zamanda Türklük açısından da ele alabiliriz. Kuzeyde kurulan Azerbaycan devleti siyasi önemi ile birlikte güneyde kültürel bir etkinliğin de garantisi olmuştur.

Soğuk savaş sonrası dönemde güney Azerbaycan'da yeniden inşa edilmeye çalışılan Azerbaycanlılık ve Türklük kimliğinin oluşumunda kuzeydeki siyasi gelişmeler ve kültürel faaliyetler büyük önem taşımıştır. Bu makale daha eski dönemlerde aynı işlevi kuzeye yönelik güney Azerbaycan'ın yerine getirdiğini savunmaktadır.

1828 yılında Türkmençay antlaşması ile ikiye ayrılan Azerbaycan'ın kuzeyi Ruslar tarafından benzeri az görülen ağır bir asimilasyona maruz kalmıştır. Bu dönemde güney ile kuzey arasında kültürel bağları korumakta güneyin daha etkin rolü olduğunu söyleyebiliriz. 20. yüzyıla gelince ise Azerbaycan kültürünün güneyde yok olmasına karşı ayakta kalması için kuzeyin rolü büyük olmuştur. Bu makalede bu yönü ile ele alınan kültürel dayanışma Azerbaycan'ın jeo-kültürel sınırlarının korunmasında etkili olan faktörler üzerinde durmaya çalışmıştır.

Azerbaycan'ın kültürel varlığı yukarıda değinilen siyasi gelişmeler sonucu siyasi sınırlarla sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu kültürün söz konusu sınırları zorladığını ve çoğu zaman bu sınırları aştığını söyleyebiliriz. Öyle ki bugün Azerbaycan kültürel sınırları tarihi Azerbaycan sınırlarının ötesine geçmiştir. Dolayısıyla siyasi sınırlar her ne kadar katı olsa da Azerbaycan kültürü yeni araçlar ve olanakları kullanarak bu sınırları geçmeyi başarabilmiştir. Bu da Türk kültür havzasının genişlediği ve etkinleştiği anlamına gelmektedir.

Bu makalede bir bütün olarak ele alınan Azerbaycan kültürünün tarihi coğrafyasında etkinliğinin dinamikleri ve yukarıda değinilen süreçler ele alınmıştır. Türk kültür havzasının da ayrılmaz bir parçası olan Azerbaycan'ın günümüzde karşı karşıya kaldığı kültürel sorunlar ele alınmıştır.

Kültür

Azerbaycan kültürü ve coğrafyasına ilişkin sorunları ve bu kültürün karakteristiğini tartışmadan önce “kültür” kavramının üzerinde durmamız gerekmektedir. Kültür değişmez bir yerellik düşüncesi ile açıklamak mümkün değildir. Kültür mekânsal öze sahip, zamana yayılan ve içerik açısından insana dair her şeyi kapsayan bir kavramdır. Tüm karmaşıklığına rağmen kültürü özgün anlamlarıyla açıklayan onlarca tanım vardır. Raymond

Williams'a göre "kültür, İngiliz dilinin en karmaşık iki ya da üç kelimesinden biridir."² Bu karmaşıklığa girmeden ve tarihsel önemini de dikkate alarak kültürü insanlığın oluşturduğu, ürettiği ve doğayı değiştirerek ortaya koyduğu tüm maddiyat ve maneviyat olarak tanımlayabiliriz. A. Haviland ve arkadaşlarına göre kültür bir toplumun paylaştığı ve üyelerine yaydığı görüşler, değerler ve algılardır. Bu görüş, değer ve algılar, davranışı yorumlamada kullanılır ve davranışa da yansız.³

Kültür devletler ve toplumlar tarafından korunur ve saygı görür. Kültürü siyaset, toplum, ekonomi, din, coğrafya vs. gibi kavramlardan soyutlayarak ele almak mümkün değildir. Genel ve dar anlamıyla, siyasi, ekonomik ve teknik yaşam olarak, tinsel, sanatsal, entelektüel uğraşı olarak, bir yaşam tarzı, terbiye biçimi olarak, romantik veya determinist bir düşünce olarak ve bir hegemonya aracı olarak kültürün belirli sayıda insan nüfusunu barındıran bir coğrafi sınırları içerisinde ele alınması gerekmektedir. Bir coğrafya üzerinde yaşayan ve kök salan bir toplumun kültürel varlığını araştırmak, onun aile yapısı ve akrabalık ilişkilerini, folklorun, etnografyanın konusu olan halk kültürünün malzemelerini, halk inançlarını (sosyal normlar), örfler, adetler, gelenekler, görenekler, töreler, halk oyunları, halk müziği ve estetik anlayışını, edebiyatını (koşma, türkü, destan, atasözü, öykü, efsane, masal), sanat ve el sanatlarını, mimarisini, mutfağını vd. kültürel öğelerinin ele almak demektir.

Avrupa'da, özellikle Fransız ihtilalinden sonraki süreçte modern ulus-devletlerin ortaya çıkışı ile birlikte kültürün coğrafya ile özdeşleştirilmesi, kültürlere milli sıfatının eklenmesi, dolayısıyla alt ve azınlık kültürleri diye kavramların literatüre girmesi, kültür ve siyaset, kültür ve coğrafya ilişkilerini daha da önemli kılmıştır. Ulus-devlet düşüncesinin ulusu tanımlamada kültür veya milli kültüre ihtiyaç duyduğu için onu siyasetin aracı yaptığını da söyleye biliriz. Diğer taraftan siyasi eylem kendisi bir kültür ögesidir.

Eagleton'un deyimi ile "kültür kelimesi tarihsel ve felsefi bir ibare olduğu kadar siyasi bir çatışma alanıdır."⁴ Ona göre ulus-devlet, kültür düşüncesini tam anlamıyla övmez. Buna karşın, tikel bir ulusal ya da etnik kültür, yalnızca devletin birleştirici ilkesiyle en önemli haline gelir, yoksa kendi başına buna gücü yetmez. Kültürler doğaları gereği eksiktir ve gerçekten kendileri olabilmek için devletin tamamlayıcılığına ihtiyaçları vardır. Bu nedenle en azından romantik milliyetçilik için, her etnik grup yalnızca biricik olması nedeniyle kendi devletini kurma hakkına sahiptir. Çünkü devlet etnik özdeşliği gerçekleştirmenin en üstün yoludur. Bu nedenle birden çok kültürü içeren bir devlet, hepsine adil davranma konusunda kaçınılmaz olarak başarısız olacaktır. Kültür ve siyaset arasındaki içsel bir bağ olduğu yönündeki bu varsayım, modern dünyada farklı ulusal grupların aynı toprak parçası egemenliği için birbiriyle yarışarak yarattıkları kargaşaya hizmet eder. Aslında milliyetçilik düşüncesini farklı kılan daha çok, toprak egemenliğine değil, tikel bir toprak parçası üzerinde yaşayan özgül bir grubun egemenliğine ilişkin bir iddiadır.⁵

İnsanların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmelerini önleyen, topraklarında kolonyal bir gücün bulunmasıyla, ırk, anavatan ve toprak bütünlüğüyle ilgili argümanların nasıl da demokratik cumhuriyetçi argümanların yerini aldığı görmek kolaydır.

Ulus-devletler ülke sınırları içinde tikel kültür politikaları izleseler de kültürler arasında her geçen gün daha da artan bir temas ve etkileşim söz konusudur. Huntington'un ifadesi ile kültürler arasında giderek artan bu

² Philip Smith, *Kültürel Kuram*, Çev. Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu, Babil Yayınları, 2. Baskı 2007, s. 13

³ William A. Haviland ve arkadaşları, *Kültürel Antropoloji*, Çev. Erguvan Sarıoğlu, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2008, S. 103.

⁴ Terry Eagleton, *Kültür Yorumları*, cÇev. Özge Çelik, Ayrıntı yayınları, İstanbul, 2005, S.29

⁵ age. s. 79

temasa eşlik ederek onu yönlendiren ekonomik modernizasyon ve sosyal değişim, sömürgecilik sonrası dönemde devletin büründüğü kimlik kaynağı pozisyonunu zayıflatarak halkları geleneksel yerel kimliklerinden ayırmıştır. Birçok yerde bu boşluğu doldurmak için din ve köklerine dönüş akımı güç kazanmıştır.⁶

Kültür her ne kadar toplumsal bütünleşmeyi, kolektif kimlik bilincini ve dayanışma değerlerini içinde barındırır da çatışmayı ve krizi de kendi içinde beslemektedir. Özellikle kültürel etkileşim olgusunun yanı sıra farklı kültürlerin çatıştığını da görmekteyiz. Bu bağlamda Samuel P. Huntington kaleme aldığı “Medeniyetler Çatışması” eserinde kültürün modern dünyada ne kadar kritik bir öneme sahip olduğunu göstermiştir. Ona göre “Yeni dünyada mücadelenin esas kaynağı öncelikle ideolojik ve ekonomik olmayacak. Beşeriyet arasındaki büyük bölünmeler ve hâkim mücadele kaynağı kültürel olacaktır.”⁷

Diğer taraftan farklı kültürel arka plana sahip birey, grup ya da cemaatlerin aynı toplumsal mekânı nasıl paylaşacağı konusunda gündeme gelen acil politik ihtiyaçlar, kültür kuramını da kendiliğinden değerli bir hale getirmiştir.

Kültürü oluşturan, değiştiren ve dönüştüren bütün şartlar ele alınmadan yapılacak değerlendirmelerin her zaman bir tarafı eksik kalacaktır. Güney ve kuzey ayrımı yapmadan ve bir bütün olarak Azerbaycan kültürünün karakteristiğini tanımlarken de onu oluşturan, değiştiren ve dönüştüren faktörleri incelememiz gerekmektedir.

Türk Kültür Havzası ve Azerbaycan

Yerel kültürün küresel kültüre karşı etkinliğinin derecesi, onun küresel olaylara sebebiyet verdiği veya vermediği faktörle açıklayabiliriz. Küresel kültür yerel kültürlerde bazı olayları meydana getirmekte ve çoğu kültürü melezleştirmektedir. Bununla birlikte kültürel yozlaşmayı da beraberinde getiren bu etkileşimin sonucunda yerel kültürün sonu ne olacağı sorusu da önem kazanmaktadır. Tomlinson’un da ifadesi ile kültürün küreselleşme açısından önemli sonuçlara neden olduğu konusunda düşünmenin bir yolu, kültürün biçim verdiği yerel hareketlerin küresel sonuçlara nasıl yol açtığını kavramaktır.⁸

Ulus-devlet içerisinde kültürel tek tipleştirme olgusuna karşı kültürel çoğulculuk olgusu ön plana çıkarak etnik kültürler önem kazanmıştır. Küresel kültürün hegemonyası kendi öne çıkardığı etnik kültürü de eritme eğilimindedir. Bu formüle göre etnik kültürleri eritebilmek için önce milli kültürleri çözmek lazım. Bu çözülme iki yönlüdür; ulus devlet içerisinde farklılık (etnik) söylemi güçlenirken sınırların dışında benzerlik söylemi yaygınlaşmaktadır. Teoride ve eylemde bazen paradoks gösterse de bu formüle karşı “kültür havzası” kuramı öne sürülebilir. Kültür havzası etnik kültür ile bütünleşen ve ulus devlet sınırlarını aşan bir kavramdır. Hatta milli kültürlerin de beslendiği bir alan olarak tanımlanabilir. Ancak bu bir olgu olarak milli kültür ve etnik kültür olgularının yerine geçemez. Tersine her ikisini de besleyebilen niteliğe sahiptir. Burada bir bağ söz konusudur; bu bağ Türk kültürü konusunda kuramsallaştırılmalı ve tartışılması gereken önemli konulardan biridir.

Kültür havzası kavramı, kültür çevresi, kültürel hinterland, cultur basin, culture area, cultural geography, cultural ecology, cultural Province, ethno-geographic area, kulturraum ve kulturgebiet gibi kavramlarla

⁶ Samuel P. Huntington, “Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması” Çev. Mehmet Turhan, Cem Soydemir. Okyanus Yayınları, İstanbul, 1996, s. 86

⁷ Age, s. 22-49

⁸ John Tomlinson, “Küreselleşme ve Kültür” Çev. Arzu Eker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 44

açıklanabilen ve bazen bu kavramlarla eş anlamlı kullanılan bir kavramdır. Bu kavrama en yakın kavram kültür coğrafyası kavramı olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla kültür havzası kavramı mekân kavramı ile ilişkilidir. Bir kültürün yaygın olduğu mekânda kültürel diyalektik yapıyı anlamak ve çözümlmek suretiyle iç ve dış dinamiklerine ulaşabiliriz.

Yusuf Akçura'dan Ziya Gökalp'a kadar ve diğer Türk düşünürleri tarafından Türk kültürü bağlamında çeşitli kavram ve kuramsallaştırma çabaları olmuştur. Ancak Türk Kültür Havzası kavramı pek kullanılmayan, kuramsallaşmayan bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Türk Dünyası, Türkistan, Türk coğrafyası ve Turan gibi kavramların yoğun bir şekilde kullanılan literatürde bu kavramın eksik oluşu bilimsel antropolojik, etnolojik, sosyolojik ve kültüroloji çalışmalarının az olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle milli mefkûrede “teori/eylem” doğrultusunda bir eksiklik söz konusudur.

19. yüzyılda modern anlamda kuramsallaştırılma çalışmaları yapılan Türk kavramı, 20. yüzyılda Türk milliyetçiliği, Turancılık ve çeşitli Türkçülük yaklaşımları ile yoğun ilgi görmüştür. 21. yüzyıla gelince Türkoloji ve Türk kültürü araştırmalarında yeniden bir kuramsallaştırma ihtiyacı duyulmaktadır.⁹ Bu doğrultuda Türk Kültür Havzası kavramının kuramsallaştırılmasını öneren bazı araştırmacılar olmuştur. Kültür Araştırmaları Akademisi başta olmak üzere Prof. Dr. Kemal Üçüncü “*Türk kültür havzasının teorik çerçevesi*”¹⁰ ve “*Yeni Bin Yılın Eşiğinde Milli Mefkurenin İmkan ve Kabiliyetlerine Eleştirel Bir Bakış*”¹¹ başlıklı makalelerinde ve diğer bazı yazılarında bu konuyu ele almıştır. Üçüncü, Türk kültür havzası tabirini kullanırken antropoloji ve halk biliminde kullanılan “kultorraum, kulturgebiet, cultural ecology, cultural area” kavramlarını “kendi idrak ve anlayışı ölçüsünde” tenkidi bir tarzda ele alarak gündeme getirmiştir. Ona göre, Türk kültürünün tarihsel macerasına, zihniyet dünyasına en uygun kavram Türk Kültür Havzası kavramıdır.

Azerbaycan Jeokültürü

Jeo-kültür bir etnik kökenin yanı sıra yaşanan coğrafyanın da etkisiyle şekillenen kültüre verilen isimdir. Wallerstein, jeo-kültürün arka planını oluşturan şeyin Fransız devriminden sonraki dönemde meydana gelen kültürel gelişme ve zihinsel dönüşüm olduğunu söyler.¹² Immanuel Wallerstein'ın dünya sistemi kuramı, kapitalist ekonominin küresel hakimiyetine dayanır. Ancak sadece ekonomi değil siyaset ve kültür de sistemin parçalarıdır. Modern dünya sistemi kuramında siyaset ve kültür, sistemin jeo-politiği ve jeo-kültürünü belirler.

Jeo-kültür, coğrafya ile kültürün bütünleşmesi, belirli bir coğrafyada kültürel yakınlıkların siyasi ve iktisadi kazanca dönüştürülmesidir. Jeokültür, kültürün etkin olduğu coğrafi alan olarak alınmaktadır. Bu iki kavram arasındaki ilişki, aslında devlet ve siyasal yönelişin temel tercihlerine kadar uzanan derin anlam farkının izlerini sürdürecektir. Jeopolitik anlayışta, üzerinde bulunulan ya da ufukları ülke sınırları ile kapanan bir politik görev, ülke üzerinde yaşayan insan unsuru ve onun kültürel uzantıları ile bağımlı görmeyen-göz ardı eden anlayış egemendir. Aslında mevcut politik gücün toplum kültürünün etkin olduğu coğrafyadan beslenmesi gerekmektedir. Eğer kültürel güç değerlendirilirse politik gücün artacağı, kendisini daha etkin

⁹ Kemal Üçüncü, (Yeni Bin Yılın Eşiğinde Milli Mefkurenin İmkan ve Kabiliyetlerine Eleştirel Bir Bakış), <http://kulturbilimleriakademisi.biz.tr/icerik-Haberler-26>

Yeni_Bin_Yilin_Esiginde_Mill_Mefkurenin_Imkn_ve_Kabiliyetlerine_Elestirel_Bir_Bakis

¹⁰ Kemal Üçüncü, (Türk Kültür Havzası), <http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/konuk-yazarlar2/250-turk-kultur-havzasii>

¹¹ age,

¹² Immanuel Wallerstein, “*Jeopolitik ve Jeokültür*” Çev. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, 1998, s. 24

hissedeceği açıktır. Jeo-kültürel olgudan beslenmek jeopolitik gücün ihmal edemeyeceği dayanağı durumundadır. Bir kültürü temsil iddiası olan devlet, o kültürün etkin olduğu coğrafi alan oranında jeopolitik güce sahip olacaktır. Diğer taraftan Vatanın öncelikle kültürle vatan olduğu ve kültürle korunduğu açıktır. Çünkü kültürel yarıma/bölünme vatanda parçalanmanın esasıdır. Jeo-kültürel yapıdaki zihni bölünme, vatanda parçalanmayı hızlandırmak için azdırılmıştır.

Kültür, artık ekonomi gibi, coğrafya gibi stratejik bir güç olarak değerlendirilmektedir. Kültürün, kimlik oluşturucu, millî gücü meydana getiren, birleştirici, kaynaştırıcı yönü ihmal edilemez önemdedir. Kültürün yayıldığı coğrafyanın devletlere, toplumlara sağladığı güç ise jeopolitik olarak değerlendirilmektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus güç kavramının siyaset kuramı ile birlikte coğrafya kavramı ile açıklamaktır. Çünkü bazen siyasi sınırları meşrulaştıran faktör kültürel sınırdır. Azerbaycan konusuna gelince bugün var olan Azerbaycan Cumhuriyeti devletinin egemenliğinde olan topraklar Azerbaycan kültürün yaygın olduğu toprakların çok küçük bir bölümüdür. Azerbaycan toplumunun da en önemli sorunun bu olması gerek.

Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasının sınırları ile ilgili ortak bir düşüncenin olduğunu söyleyemeyiz. Buna rağmen bugün Azerbaycan coğrafyası güneyde halen İran sınırları içinde yer alan Hemedan ve Zencan şehirlerinden başlayarak kuzeyde Derbende kadar, doğuda hazar denizi ve batıda Gürcistan ve Ermenistan, güney batıda Türkiye ile sınırlanan coğrafyayı kapsamaktadır. Bölge ülkelerinin siyasi bölmelerine baktığımızda Azerbaycan Cumhuriyeti dışında, İran'da Garbi (Batı) ve Şarki (Doğu) Azerbaycan olmak üzere iki ilin ismi de Azerbaycan'dır. Azerbaycan adını taşıyan bu bölgelerin dışında kalan ve başka adlarla siyasi bölmelerde kaydedilen bölgeler Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasının vazgeçilmez bölgeleridir. İran'da Garbi ve Şarki Azerbaycan illeri dışında Erdebil, Gazvin, Zencan ve Hemedan illeri de Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasının sınırları içinde yer almaktadır. İran'da söz konusu 6 ilin dışında özellikle güney ve güney doğu yönünde komşu illerin bazı ilçeleri de Azerbaycan coğrafyası olarak ele alınabilir. Örneğin Erdebil ilinin doğusunda yer alan ve Hazar denizinin güney batı sahili olan Gilan ilinin de bir kısmı halen Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgedir. Bununla birlikte güneyde Irak, Kum, Tahran ve Kerec illeri de Azerbaycan Bu ilçeleri de hesaba katarsak Azerbaycan'ın güneyi yaklaşık 200.000 km²'lik bir coğrafyayı kapsamaktadır. Kuzey Azerbaycan ise 86.600 km²'lik bir yüz ölçümüne sahip olduğu resmi kaynaklarca belirtilmiştir.

Kuzeyde Azerbaycan Cumhuriyetinin bugünkü siyasi sınırları dışında kalan Derbent, Gürcistan'da Borçalı ve Ermeni işgalinde olan Karabağ gibi bölgeler de Azerbaycan jeo-kültürünün sınırları içindedir. Günümüzde bu bölgelerde Azerbaycan Türklerinin yoğunlukta olduğu, 20. yüzyılın başlarından itibaren güneyde ortaya çıkan tüm baskılara rağmen Türk dili ve kültürünün yoğun bir şekilde yaşadığı bölgelerdir.

Literatürde Azerbaycan coğrafyası Aras nehri temelinde kabaca Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılarak isimlendirilmiştir. Bugün Kuzey kısmı bağımsız bir devlet (Azerbaycan Cumhuriyeti) konumunda olsa da güney kısmının halen işgal altında olduğunu söylemek mümkündür. Siyasi egemenliği Azerbaycan Türklerinde olmayan güney bölgesinde resmi istatistiklerin olmamasını da göz önünde bulundurarak aşağı yukarı 30-35 milyon nüfusun yaşadığı çeşitli kaynaklarca saptanmaktadır. Kuzeyde ise resmi rakamlara göre yaklaşık 10 milyon Azerbaycanlının yaşadığı bilinmektedir.

Azerbaycan Jeokültüründe Kültür Meselesi

Azerbaycan coğrafyasının İran dahil olmak üzere üç büyük imparatorluğun (Osmanlı ve Çarlık Rusya) kesişme noktasında bulunması onu kültürel açıdan da etkilemiştir. Böyle bir jeopolitik noktada bulunmak Azerbaycan Türklerine üç devletin yaşadığı kültürel gelişmeleri takip etme ve kendi toplumlarına aksettirme imkânı vermiştir.

19. yüzyıldan günümüze kadar Azerbaycan’da kültürel varlığın değişim ve dönüşümünün kuzey ve güneyde farklı süreçler izlediğini söyleyebiliriz. Kuzeyde kabaca dört temel dönemi ele alabiliriz; Rusya imparatorluğu dönemi (19. yy – 1917), Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi (1918-1920), Sovyetler Birliği dönemi (1917-1991), Bağımsızlık dönemi (1991 sonrası). Güney Azerbaycan’a bakacak olursak, Safevi devleti (1501-1736), Kaçar devleti (1794-1925), Pehlevi devleti (1925-1979) ve İran İslam Cumhuriyeti (1979’dan günümüze) dönemlerini söyleyebiliriz. Ayrıca Rus ile Kaçar devletleri arasında 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay antlaşmasının Azerbaycan kültürünü ne biçimde etkilediği de ele alınması gereken konulardan biridir. Özellikle Azerbaycan jeo-kültürünün tanımlanması ve dinamiklerinin açıklanması açısından Türkmençay antlaşması büyük önem arz eder.

Yukarıda adı geçen dönemlerde Azerbaycan coğrafyası veya siyasi sınırları değiştikçe ve siyasi egemenliklerin ideolojik tutumları dolayısıyla Azerbaycan’da geleneksel ve modern anlamda kültürel politikaların niteliği de değişmiştir. Ayrıca bazı tarihi olaylar doğrudan Azerbaycan topraklarının istilası ve kimi zaman parçalanması doğrultusunda olmuştur. Örneğin modern tarih literatüründe İran Rus savaşları olarak kayda geçen olayların odak noktası Azerbaycan olmuştur. Diğer bir ifade ile İran Rus savaşları denen olaylar aslında Rus Azerbaycan savaşlarıdır.¹³ Dolayısıyla Azerbaycan’ın jeopolitik önemi ile birlikte bölgedeki kültürel ağırlığına karşı yürütülen politikalar hem Azerbaycan’ın siyasi sınırlarını hem de kültürel varlığını kısıtlamaya çalışılmıştır.

19. yüzyıldan bugüne genel olarak Azerbaycan halkına ve kültürüne karşı yapılan birçok politika ve uygulama olmuştur. Bunların başında Rus ve Fars etolinguistik politikalar gelmektedir. İlk olarak Azerbaycan’ın Aras nehrinin kuzeyinde kalan ve Şubat 1828’den sonra Rus imparatorluğunun işgaline giren bölgede egemen ideolojinin Ruslaştırma politikalarını söyleyebiliriz. O dönemde Rus devleti, resmi devlet olarak Rusçayı seçerek sert bir dil politikası izlenerek Rusça, gayri Rus halklara zorla dayatılmıştır. Bununla birlikte gayri Rus halkların anadillerini kullanmalarına karşı birçok engeller konmuştur. Güney Kafkasya’da Ermenice ve Gürcüceye kıyasla Azerbaycan Türkçesine karşı daha ağır ve sert baskı uygulanmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen Azerbaycan Türkçesinin gelişiminin önü kesilememiştir. Hatta 20. yüzyılın başlarına gelince bu dilin basında, edebiyatta, sanatta, kimi zaman Kafkasya’da uluslararası politikada ve eğitim öğretimde kullanılması her geçen gün daha da yaygınlaştı.

Azerbaycan’ın güneyinde 19. yüzyılın başlarından itibaren yani Kaçar devletinin bütün İran’a egemen olduğu bu yüzyılda Azerbaycan Türkçesi kuzeydekinden farkı bir süreç izlemiştir. Devletin yasal ve baskın olan resmi dil olmamasına rağmen Türkçe ile birlikte farsça da kullanılmaktaydı.

Azerbaycan coğrafyasının bölünmüşlüğü her iki tarafta kalan Türklerin hafızalarında kötü bir yer teşkil etmiştir. Her şeye rağmen kuzey ve güney arasındaki sınır, iki grubun etkileşimde bulunmalarına engel olamamış, Tebriz ve Bakü arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerin yanında kültürel alışveriş de devam etmiştir.¹⁴

Azerbaycan’ın hem kuzeyinde hem de güneyinde 19. yüzyılın başlarından itibaren günümüze kadar farklı kültürel süreçler yaşanmış ve bu toplumu coğrafi olarak ikiye bölünerek farklı kültürel ve siyasi yapılar da eritilmesi istenilmiştir. Neredeyse 200 seneden beri Azerbaycan Türkleri bir asimilasyon sorunu ile karşı

¹³ Bunun kanıtı ise söz konusu savaşlarda Azerbaycanlılar dışında bugün İran olarak bilinen ülkedeki diğer toplulukların (Fars, Lor, Arap ve Kürt) savaşlara katılmadığı açıktır.

¹⁴ Brenda Shaffer, “*Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycanlı Kimliği*”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 26.

karşıyadır. Ancak bu asimilasyonun tek kaynaktan uygulanmadığını söyleyebiliriz. Azerbaycan'ın çeşitli bölgeleri farklı tarihsel dönemlerde ve farklı güçler tarafından asimilasyona maruz kalmıştır. Bunun da asıl sebebi bu jeopolitik ve zengin topraklara sahip olmaktır. Asimilasyon politikaları kuzeyde ve güneyde farklı kaynaklardan (kuzeyde Rus, güneyde Fars) uygulandığı için toplumu kültürel olarak birbirinden uzaklaştırmıştır. Ancak ortaya çıkan kültürel mesafe kültürel olarak iki coğrafyadaki Azerbaycanlıları birbirine yabancılaştıracak kadar derin olmadığını söyleyebiliriz. Son 200 yılda Azerbaycan'ın kuzeyi ve güneyinde asimilasyonun kaynaklarının (Rus, Fars) istemi dışında ve onları şaşkınlığa uğratacak kültürel etkileşim süreçlerinin yaşandığını görmekteyiz. Bu makalenin savunduğu tez, kuzey ve güneyde farklı asimilasyon süreçleri karşısında dayanıklı kılan unsur, kuzey için güney ve güney için kuzeyin kültürel etkinliği olmuştur. Rus ve Fars asimilasyonuna karşı iki farklı siyasi sistemin egemenliğinde olan kuzey ve güney Azerbaycan her zaman kültürel dayanışma içerisinde olmuştur.

20. yüzyılın başlarından itibaren kuzeyden farklı olarak Azerbaycan'ın Güneyinde tarih Türklerin lehine ilerlememiştir. 1918'de kuzey Azerbaycan'da bir cumhuriyet kurulurken 7 yıl sonra (1925 yılında) özellikle dış güçlerin planları üzerine Azerbaycan Türkleri İran'ın tamamında siyasi egemenliğini kaybediyorlardı. Bu dönemde darbe ile yenilen sadece Kaçar devleti olmadı; aslında bu topraklarda Türklerin yaklaşık bin yıllık siyasi iktidarına son verildi; dolayısıyla bu yenilgi sadece Kaçarların değil Türklerin ve bütün Azerbaycanlıların yenilgisi idi. Bu tarihten itibaren en ağır asimilasyon politikaların hedefi haline gelen Güney Azerbaycan her açıdan kuzeyden uzak tutulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda İran'da uygulanan kimlik politikaları, dil politikaları ve sosyal-ekonomik politikaların birinci önceliği Azerbaycan halkını İranlılaştırmak-Farşılaştırmak olmuştur. Günümüze kadar devam eden bu süreçte bu politikalar istenilen amaca ulaşmamıştır. Çünkü bugün itibariyle güney Azerbaycan'da Tebriz merkezli ciddi bir Azerbaycanlılık ve Türklük hareketi toplumun tüm katmanlarını kapsamış durumdadır. Bununla birlikte bugün güney Azerbaycan'da baskın olan siyasi söylemin Azerbaycan'cılık ve Türklük söylemidir. Bu durumun ortaya çıkmasında kuzey Azerbaycan'ın özellikle Sovyet sonrası bağımsızlık döneminde güneyle kültürel olarak dayanışmasıdır.

Türk kültür havzası açısından bakıldığında ise Azerbaycan kültürünün güney ve kuzey olmak üzere bazı sorunları içinde barındırdığını söyleye biliriz. Türk kültürünü geniş bir coğrafyaya yayılan bir “ana kültür” olarak ele alırsak Azerbaycan kültürü de ondan beslenen bir yerel kültür gibi değerlendirilebilir. Azerbaycan kültürünün bu karakteristiği, onun coğrafyanın çeşitli bölgelerindeki (nahiye) kültürün karakteristiğinden de zamanla bazı yönlerde farklılaşmıştır. Başka bir deyişle kültürel etkileşim, coğrafi ve iklim özellikleri, ekonomik/maddi uğraşı ve politik faktörler aynı kültüre farklı bölgelerde farklı karakteristikler kazandırabilmektedir. Bu farklılıkların meydana gelmesi ile kültürel nahiyelerde ana kültürü temsil eden veya onu gösteren unsurun ne olduğunu sorabiliriz.

Bir kültür havzasında “ana kültür”ün alt kültürü olarak ortaya çıkan ve karakteristik olarak bazı yönlerden farklılaşan kültüre “ana kültürü” kavramı kullanabiliriz. Aynı “**ana dil**” ve “**anadili**” kavramlarının birbirinden farklılaştığı gibi. Başka bir deyişle Ana Dil (temel ve kök dil) veya kök dilden farklı lehçeler (ana dilleri) türeyebildiği gibi. Dil olarak Eski Türkçe ve günümüzdeki farklı Türkçeler buna örnek olarak gösterilebilir. Dil ile birlikte kültürün diğer öğelerini de bu şekilde sınıflandırılabilir. Ancak bir kültür havzasında ana kültürden bazı yönlerde farklılaşan ana kültürlerin karakteristiğini incelediğimiz zaman, ana kültürde hiç olmayan veya kültür havzasının diğer bölgelerinde hiç bulunmayan özelliklere de rastlamak mümkündür. Bu da bir kültür nahiyesinin karakteristiğini özel kılan, ona farklı bir kimlik kazandıran unsurdur. Türk kültür havzasının farklı kültür nahiyelerinde oyun havalarının birbirinden farklılaşması,

havzanın bir bölgesinde geleneksel olarak yaygın olan ancak diğer bölgelerde hiç bulunmayan oyun havalarını örnek olarak gösterebiliriz. Ancak Türk kültür havzasında ortak olan şey nedir? sorusunu da görmezden gelemeziz. Ortak olan şey kesin eskidir, köktür ve temeldir; ana kültürdür. Bu bağlamda Türk kültürünü de göz önünde bulundurarak bütün Azerbaycan’a özel, eski olan, kök olan veya temel olan ana kültür söz konusu olabilir mi?

Diğer bir konu makro düzeyde ulus devletlerin sınırlarını aşan ve geniş coğrafyalarda yayılan ve kültürel bir havza oluşturan kök kültürler, modern döneme gelince bazı ulus devletlerin milli kültürlerini de oluşturabilmiş olmalarıdır. Milli kültüre dönüşmeyen, politik ve ekonomik savunucu sağlamayan kültürler zamanla tamamen yabancı kültürlerde veya aynı havzanın diğer alt kültürlerinde eriyip yok olabilmektedir. Genel bir kültür havzasının parçası olmakla birlikte ne ana kültürel karakteristiğini ne de ana kültürü karakteristiğini koruyamayan, zamanla yok olan birçok örneği ele alabiliriz. Türk kültür havzasında da bazı Türk ana kültürlerinin (boyların) yok olduğu veya günümüzde ölüm-yaşam mücadelesi veren Türk kültürlerini örnek olarak söyleyebiliriz. Bunu bariz örneklerinden biri günümüzde Halaç Türkleridir. Türk kültür havzasının çeşitli bölgelerinde bulunmuş ve bugün yine Türk kültür havzası denebilecek İran’ın merkezi bölgelerinde yok olmamak için mücadele veriyor. Halaç Türklerinin örneğinde de olduğu gibi bir ana kültürün ölmesi veya ölümlerle burun buruna olmasının birçok nedeni vardır. Bunların biri, bir ana kültürünün “ana kültür” ile bağlarının kopuşudur. İkinci neden ise ana kültürünü havzanın diğer kültürlerine ve yabancı kültürler karşı kurmayabilen siyasi yapı, somut anlamda devlettir.

Bir kültürün havzasından farklı olarak “ana kültür”ün veya kök kültürün coğrafi genişliğini bir ana kültürünü yaşatmak için jeo-kültürünü tanımlamak ve jeopolitiğini çizmek gerek. Daha da somutlaştırmak için bir kültürün jeo-kültürünü tanımlamaktan sonra, jeopolitik araçlarla onun siyasi sınırlarını da çizmek ve belirlemek gerekir.

Azerbaycan siyasi sınırlarını bir tarafa bırakarak ve Türk kültür havzası kuramsalından hareketle “Azerbaycan kültür havzası” “Azerbaycan kültür nahiyesi” gibi tabiri kullanmak doğru mu? sorusu da jeo-kültür konusunda bize yön verecek sorulardan biridir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Modern ulus devletin ortaya çıkışı ile birlikte kültür siyasi bir fenomene dönüşerek çeşitli yönlerden ele alınmaya ve kullanılmaya başlamıştır. Özellikle milli kültür ve etnik kültür, milli kimlik ve etnik kimlik başlığı altında yapılan tartışmalar sosyoloji ve siyaset biliminin önemli alanlarından birine dönüşmüştür.

Azerbaycan kültürünün eski çağlardan 19. yüzyıla kadar gelen süreçte izlediği süreçler değişim ve dönüşümler 19. yüzyılda sekteye uğramış ve ciddi krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte Jeopolitik önemi dolayısıyla bölünmek istenilen Azerbaycan coğrafyası kültürel olarak da asimile edilmeye çalışılmıştır. Azerbaycan’ın bu jeo-kültür sorunları neredeyse 200 seneden beri onun tüm enerjisini tüketmekte olsa da modernleşme, sanayileşme ve çağdaş kültürle adaptasyon tartışmak, onun sorunlarını ve bir milli niteliğini zedeleyen bazı uygulamalar olmuştur. Bu durumda etkili olan faktörlerin başında yayılmacı (Rus ve İran) imparatorluk düşünceleri gelmektedir. Ayrıca 19. yüzyılda tüm dünyaya yayılmakta olan Fransız devriminin ideaları dünya genelinde ulus devletleşme sürecini de başlatmıştır. Azerbaycan bazı sosyolojik ve siyasi sebepler dolayısıyla bu tarihte ulus devlet biçimini alamamıştır. Ancak bunu bir süreç olarak görürsek ulus devlet ideası Azerbaycan’da bir asır sonra yani 20. yüzyılda kendini göstermiş hem kuzey hem de güney

Azerbaycan'da bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Azerbaycanlılar kendi bağımsız devletlerini kurma ve kendi jeo-kültürel varlıklarını kontrol altında almaları konusunda tahlisiz bir tarih yaşamışlardır. Onlar, 20. yüzyıl dünya güç dengesinin, kutuplaşmasının, kişisel hırsların ve sömürgeciliğin kurbanı olmuş ve kurdukları devletler kısa sürede dış güçler müdahalesi ile yıkılmıştır. M. E. Resulzade önderliğindeki 1918 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Şeyh Muhammed Hiyabani önderliğinde 1920 Azadistan devleti, Cafer Pişeveri önderliğinde 1945-46 Azerbaycan Demokrat Fırkası devleti ve 1905-1911 yılları Kaçar döneminde meşrutiyet harekâtı vs.

Kuramsal olarak siyasi sınırlar ve siyasi coğrafya jeo-politika kavramı kapsamında tartışılırken kültürel coğrafya ve kültürel sınırlar da jeo-kültür kavramı kapsamında tartışılmaktadır. Kültürü yok olmaktan koruyan, değişim ve dönüşüm sürecinde farklı politikalar ve yaptırımlar uygulayarak onu çağdaş koşullarda ayakta tutan ve yöneten tek yapı devlettir. Yukarıda da değinildiği üzere Fransız ihtilalinden sonra ulus devlet olgusunun egemen siyasi yapıya dönüştüğü bir dünya düzeninde siyasi sınırların içeriği kültürel sınırlar ile doldurulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda milli kültür kavramı, siyasi sınırlar içerisinde daha geniş bir kültürün resmi olarak etkinliğinin göstergesidir. Azerbaycan Cumhuriyeti devletinin sınırları dışındaki kalan geniş bir Azerbaycan coğrafyası devlet ve yasal bir güvenceden yoksun bir Türk topluluğu, kendini an kültürü ile ifade etmekte veya o kültürde var olmakta sıkıntılar yaşamaktadır.

Günümüzde İran'da Azerbaycan Türklerinin sorunları azınlık sorunu olmaktan ziyade tarihi bir yenilginin sindiremezliğidir. 20. yüzyıldan önceki dönemde Azerbaycan Türklerinin egemenliğindeki İran bugünkü İran'dan çok farklı bir yapıya sahiptir. Eğer bu İran'da 1920'li yıllarda meydana gelen olaylar yaşanmasaydı ve Türkler kendi egemenliğini bu topraklarda koruya bilseydi bugün dünya siyasetini de etkileyen Ortadoğu ve Kafkas bölgelerinin siyasi yapısı tamamen farklı olabilirdi. Ancak Azerbaycan veyahut Türk devletçiliğinin bu bölgede başarısızlığı dolayısıyla siyasi egemenlik sınırları daralsa da İran'ın özellikle kuzey batısından merkezlerine kadar ve de Kafkasya'da kültürel olarak hala baskın kültür olduğu niteliğini taşımaktadır.

Azınlık kültürü gibi çok dar kavramlarla Güney Azerbaycan sorununu ele almak sorunu çok küçümsediği anlamına gelebilmektedir. Kavramsal olarak etnik sorun, kendilerini ve ötekileri etnik terim ya da niteliklerle (köken, dil, din, ırk ve çeşitli kültürel unsurlar) tanımlayan gruplar arasındaki müzmin sosyal-politik anlaşmazlık ve cepheleşme olarak tanımlanabilir.¹⁵ Bu sorunlar sadece etnik ayrımcılıktan ya da ulusal kimliğin baskın etnik grubun soyuna veya kültürüne dayandırılma çabalarından değil, aynı zamanda etnik grubun fiziksel varlığını koruma, kültürel kimliğini ifade etme, geliştirme ya da özerk yönetim veya ayrılma taleplerinden de kaynaklanabilir. Bir başka ifadeyle, etnik sorunlar temelde bir etnik kimliğin tanınması, etnik kimliğe ilişkin hakların yasal statüye kavuşturulması, etnik grupların iktidarı bir biçimde paylaşmaları ve sosyoekonomik şartlarının düzeltilmesine ilişkin sorunların bir fonksiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶

Son olarak Azerbaycan milli kültürünün beslenebileceği ve karşılıklı olarak beslendiği bir havza olarak tanımlanabilen "Türk Kültür Havzası" jeo-kültürel bir kavramdır. Bu kavram milli kültürleri besleme potansiyeline sahip olduğu kadar devletsiz Türk topluluklarını da besleyebilmektedir.

---

¹⁵ Rodolfo Stavenhagen, *Ethnic Conflicts and the Nation-State*, London, Macmillan Press Ltd., 1996 s. 284

¹⁶ Vojislav Stanovcic, "Problems and Options in Institutionalizing Ethnic Relations", *International Political Science Review*, Vol. 13, No. 4 (1992), s. 363

KAYNAKÇA

- Eagleton, Terry (2005). *Kültür Yorumları*, Çev. Özge Çelik, İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Haviland, William A. (2008). *Kültürel Antropoloji*, Çev. Erguvan Sarıoğlu, İstanbul: Kaknüs yayınları.
- Keskin, Arif, “İran’da Milliyetçiliğin Yükseliş Nedenleri”. *Stratejik Analiz Dergisi*. Nisan 2006.
- Ögel, Bahaeddin. (1984). *İslamiyitten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Huntington, P. Samuel (1996). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*” Çev. Mehmet Turhan ve Cem Soydemir. İstanbul: Okyan Us Yayınları.
- Parsons, T. ve Shils, E. A. (Ed.). (1962). *Toward a General Theory of Action*, Fifth Printing, Massachusetts; Massachusstes: Harvard University Press.
- Piriyev, Vaqif. (2006). *Azərbaycanın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*, Bakü: Müəllim Neşriyat.
- Shaffer, Brenda. (2008). *Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Smith, Philip. (2007). *Kültürel Kuram*, Çev. Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu, İstanbul: Babil Yayınları.
- Stavenhagen, Rodolfo. (1996). *Ethnic Conflicts and the Nation-State*, London: Macmillan Press Ltd.,
- Tomlinson, John. (2013). *Küreselleşme ve Kültür*” Çev. Arzu Eker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Üçüncü, Kemal. *Türk Kültür Havzası*. <http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/konuk-yazarlar2/250-türk-kültür-havzası-ii>
- Üçüncü, Kemal. *Yeni Bin Yılın Eşiğinde Milli Mefkurenin İmkân ve Kabiliyetlerine Eleştirel Bir Bakış*, http://kulturbilimleriakademisi.biz.tr/icerik-Haberler-26-Yeni_Bin_Yilin_Esiginde_Mill_Mefkurenin_Imkn_ve_Kabiliyetlerine_Elestirel_Bir_Bakis
- Vojislav Stanovcic. (1992). *Problems and Options in Institutionalizing Ethnic Relations*. *International Political Science Review*, Vol. 13, No. 4.
- Wallerstein, İmmanuel. (1998). *Jeopolitik ve Jeokültür*. Çev. Mustafa Özel, İstanbul: İz Yayıncılık.

AZERBAIJAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE ERMENİSTAN BOYUTU

Kamer KASIM*

ÖZET

Azerbaycan'ın bağımsızlığından itibaren stratejik ortaklık düzeyinde ilerleyen Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde Ermenistan boyutu önemli konulardan birisi olmuştur. Dağlık Karabağ sorunu ve Azerbaycan topraklarının işgale uğraması karşısında Azerbaycan'a tam destek veren Türkiye, Ermenistan'la olan sınırını kapatmıştır. Ancak Türkiye, Ermenistan sınırının açılması için AB ve ABD merkezli baskıyla karşılaşmıştır. Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerinin normalleşmesi halinde Batıya yakınlaşacağı düşünülmüştür. Türkiye ile Ermenistan arasında başlayan süreç 2009'da protokollerin imzalanmasına yol açmıştır. Protokollerde Dağlık Karabağ sorunundan bahsetmemesi ve sorun çözülmese bile, yürürlüğe girmesinden sonra iki ay içinde Türkiye-Ermenistan sınırının açılacağıın yer alması, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kısa süreli bir gerginliğe yol açtı. Türkiye'den yapılan açıklamalarda ise Azerbaycan topraklarının işgali sona ermeden sınırın açılmayacağı ifade edildi. Sonuçta protokoller yürürlüğe girmedi ve Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ise enerji alanı başta olmak üzere ilerlemeye devam etti. Ancak Ermenistan boyutu hem Azerbaycan topraklarının halen işgal altında olması hem de Ermeni iddiaları nedeniyle iki ülke ilişkilerinde önemini korumaktadır. Türkiye ve Azerbaycan'ın çıkarı protokoller sürecinden ders alınmasını ve dış politika konularında iki stratejik ortak olarak tam bir uyum sağlanmasını gerektirmektedir. Bu çalışmada Kafkasya'da istikrarı tehdit eden bir aktör olan Ermenistan'ın, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde özellikle güvenlik boyutunu nasıl etkilediği, her üç ülkenin bölge politikasının analiz edilmesi yoluyla ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan, Dağlık Karabağ, Güvenlik

THE FACTOR OF ARMENIA IN AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS

ABSTRACT

Turkey-Azerbaijan relations continued with the level of strategic partnership since the independence of Azerbaijan. Armenia's factor is one of the important subjects in Azerbaijan-Turkey bilateral relations. Turkey supported Azerbaijan in the Nagorno-Karabakh conflict and closed its border with Armenia. However, Turkey faced pressure particularly from the EU and the US to open its border with Armenia. They thought that the normalization of Turkish-Armenian relations will push Armenia closer to the West. The process between Turkey and Armenia resulted protocols in 2009. Protocols did not mention the Nagorno-Karabakh conflict and according to the protocols even if territories of Azerbaijan are still under occupation, Turkey-Armenia border would be opened within the two months after the protocols come into force. Turkey-Azerbaijan relations faced tension as a result. However, statements from Turkey clearly indicated that Turkey would not open its border with Armenia unless the occupation of the territories of Azerbaijan ended. In the end protocols were not implemented and Turkey-Azerbaijan relations developed in many fields, particularly in energy. On the other Armenian factor continued to be important in the bilateral relations between Turkey and Azerbaijan, since the territories of Azerbaijan are still under occupation and Armenian allegations continued in international platforms. The interest of Turkey and Azerbaijan required to take lessons from the protocols process and harmonized foreign policies as strategic partners. In this article how Armenia as a destabilizing factor of the Caucasus, impacted on particularly the security dimension of Turkey-Azerbaijan relations explained through analyzing of the three states' regional policies.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Armenia, Nagorno-Karabakh, Security

---

* Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, kamerkasim@gmail.com

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkileri gerçek anlamda stratejik ortaklık olarak tanımlanabilen ve bu özelliğiyle uluslararası alanda örneğine çok az rastlanan türdendir. Azerbaycan bağımsızlığa Dağlık Karabağ sorununun oluşturduğu toprak bütünlüğüne yönelik tehdit ile adım atmıştır. Bu durum Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişimini de etkilemiştir. İki ülke her alanda ilişkilerini geliştirmeyi ve en önemlisi uluslararası sisteme yeni katılan bir aktör olan Azerbaycan'ın ekonomik gelişimi ve bağımsızlığının pekişmesi için gerekli olan, enerji kaynaklarının kısa sürede güvenli şekilde uluslararası pazarlara ulaştırılmasını istemişlerdir. Ancak Azerbaycan topraklarına yönelik işgal, enerji kaynakları konusundaki adımları geciktirmiştir. Ermenistan ise Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde Azerbaycan topraklarına yönelik işgaldeki rolü ve Türkiye'ye yönelik iddialarıyla gündemde olmuştur. Türkiye'nin Azerbaycan topraklarının işgali karşısında Azerbaycan'a desteği sürdü. Ermeni kuvvetlerin işgale devam etmeleri nedeniyle Kelbecer'in işgalinden sonra, Türkiye Ermenistan'la kara sınırını kapattı. Ermenistan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tehdit etmesi, Türkiye'ye yönelik iddiaları ve sınırı açık bir şekilde tanımaması Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini engelledi. Ancak Ermenistan'ın Batılı ülkelerdeki diasporasının etkisi ve ABD ile AB'nin Ermenistan'ın Batı'ya entegre olmasını istemeleri Türkiye üzerinde sınırın açılması baskısına yol açtı. Türkiye ile Ermenistan arasında yol haritasıyla başlayan, ilişkileri normalleşme yolunda atılan adımları izleyen süreç, 2009'da protokollerin imzalanmasıyla sonuçlandı. Türkiye Azerbaycan'la ilişkilerine büyük önem vermesi ve iki ülkenin enerji köprüleriyle bağlanmasına rağmen, protokollerde Dağlık Karabağ sorunundan bahsedilmemesi ve en önemlisi Türkiye ile Ermenistan sınırının protokollerin yürürlüğe girmesinden sonra iki ay içinde açılacağını ifade edilmesi Azerbaycan'da rahatsızlığa yol açtı. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Ermenistan boyutu nedeniyle ilk defa ciddi bir teste tabi tutuldu. Sonuçta Türkiye açık bir şekilde Azerbaycan topraklarının işgali sona ermeden Ermenistan sınırının açılmayacağını belirtti. Zaten protokollerin de uygulanamaması Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin yeniden protokoller öncesi döneme gelmesine ve hatta daha da güçlenmesine yol açtı.

Türkiye ile Azerbaycan sadece Dağlık Karabağ sorununda değil Ermeni iddiaları ve Ermeni diasporasının faaliyetlerine karşı da işbirliği yapmaları ve eşgüdüm içerisinde hareket etmeleri halinde kazançlı çıkacak aktörlerdir. Bu makalede Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde Ermenistan boyutu üç ülkenin izlediği bölgesel dış politikanın da incelenmesi yoluyla ortaya konacaktır.

Türkiye-Azerbaycan ve Ermenistan'ın Kafkasya Politikaları

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan ülkelerin olduğu bölgelerde çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerden Kafkasya ise devletlerin toprak bütünlüğüne yönelik tehdit oluşturan yıkıcı çatışmalara sahne olmuştur. Bunların en önemlisi olan Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tehdit ettiği gibi diğer bölge ülkelerinin Kafkasya politikalarını da etkilemiştir. Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bölge politikalarının önemli bir unsuru olan sorun üç ülkeyi de değişik şekillerde etkilemiştir. Türkiye Kafkasya'da enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında etkin rol oynamayı istemiş ve bölgeyi Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerinde ana eksene oturtmuştu. En önemlisi de stratejik ortaklık düzeyinde ilişkiler kuracağı Azerbaycan'ın Kafkasya'daki konumu ve Azerbaycan topraklarının işgaline yol açan Dağlık Karabağ sorunu, Türkiye açısından güvenlik boyutuyla bölgeyi ön plana çıkardı. Azerbaycan'ı tüm diplomatik kanalları harekete geçirerek destekleyen Türkiye, Ermeni kuvvetlerin Nahcivan'a saldırması üzerine Rusya ile karşı karşıya gelmiştir. Sonuçta kriz Nahcivan'a yönelik saldırıların durmasıyla Rusya ile ilgili olarak aşılsa da Azerbaycan topraklarının işgalinin devam etmesi nedeniyle Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkilemeyi sürdürmüştür. Kelbecer'in 1993'te Ermeniler tarafından

işgal edilmesi üzerine Türkiye Ermenistan'la olan kara sınırını kapatmıştır. Türkiye Soğuk Savaş döneminde politika oluşturamadığı bir coğrafyaya yönelik olarak üstelik güvenlik tehditleriyle fırsatların bir arada olduğu atmosferde politika oluşturmak zorunda kalmıştır. Aslında enerji alanındaki fırsatlarla güvenlik risklerinin örtüştüğü görülmektedir. Türkiye Azerbaycan petrol ve doğal gazının Türkiye üzerinden uluslararası pazarlara ulaştırılmasını istemiştir. Enerji kaynaklarının Türkiye'ye ulaştırılmasında Türkiye ve Azerbaycan'ın üzerinde uzlaştıkları güzergâh ise Gürcistan yolu oldu. Ancak Gürcistan'ın da toprak bütünlüğü problemleri yaşamaması, Dağlık Karabağ sorunuyla da birleşince enerji projelerinde gecikmeye yol açtı (Kasım, 2017: 144-152).

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bölgedeki istikrarsız ortama rağmen ilerledi. Enerji projeleri de Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın istediği şekilde gerçekleşti. Bu alanda ilk başarı Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının 2006'da açılmasıydı. Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz hattının 2007'de açılmasından sonra, Azerbaycan doğal gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya da ulaştırılmasını hedefleyen TANAP projesi devreye sokuldu. Projede 2020'de 16 milyar metre küp, 2023'de 23 milyar metre küp ve 2026'da 31 milyar metre küplük kapasite hedeflenmektedir (TANAP, 2014). Türkiye-Azerbaycan ilişkileri karşılıklı yatırımlarla hızla ilerlemiş, Azerbaycan toplam maliyeti 7,4 milyar dolarlık Star rafineri yatırımıyla Türkiye'de tek bir projeye en fazla yatırım yapan ülke olmuştur (Azernews, 2017). Tek millet iki devlet söylemiyle her alanda gelişen Azerbaycan Türkiye ilişkilerini etkileyen ise Türkiye-Ermenistan ilişkileri olmuştur.

Azerbaycan ise bağımsızlığından itibaren Sovyetler Birliği döneminden gelen Dağlık Karabağ sorunuyla uğraşmaktadır. Dağlık Karabağ sorunu 1994'te ateşkesin imzalanmasından sonra AGİT Minsk Grubu önderliğinde sürdürülen görüşmeler sonuç vermemiştir. İşgaller sırasında alınan BM kararları Azerbaycan'ın elini diplomatik anlamda güçlendirmiştir. Süreçte önemli bir adım da AGİT 1996 Lizbon Zirvesi'nde Dağlık Karabağ ve onu çevreleyen Azerbaycan topraklarından Ermeni kuvvetlerin çekilmesi ve tüm mültecilerin dönüşünün sağlanmasını isteyen öneridir (Kasım, 2001: 178-179). Diplomatik anlamda bir diğer önemli gelişme de 14 Mart 2008'de BM Genel Kurulu'nda alınan "İşgal Altındaki Azerbaycan Topraklarının Durumu" başlıklı karardır. Kararda Azerbaycan'ın uluslararası alanda kabul edilmiş sınırlarında toprak bütünlüğü desteklenmiş ve işgal altındaki topraklardan tüm Ermeni kuvvetlerin çekilmesi istenmiştir. Karar işgal altındaki topraklardan göç etmek zorunda kalanların evlerine dönme hakkını da teyit etmektedir (Axundov 2008: 8-12; Kasım 2008: 64-68). Taraflar arasında yapılan görüşmelerde de bazı adımlar atılmıştır. 2007'deki Madrid Deklarasyonu ve 2008 Moskova Deklarasyonu bunlar arasında sayılabilir. Ancak bunlar sorunu çözücü çabalar olmamıştır. Dağlık Karabağ sorunu Ermenilerin ateşkes ihlalleri ise son yıllarda sıklaşmıştır. Bunların en önemlisi 2 Nisan 2016 sabahı başlayıp 5 Nisan'da sona eren çatışmalardır. Sonuçta Azerbaycan Karabağ'ın kuzeyinde ve güneyinde stratejik öneme sahip üçer tepeyi geri almıştır. Azerbaycan'ın bu başarısının psikolojik etkisi askeri kazanımın çok üstündedir. Ayrıca bu çatışmalar Karabağ sorununun yeniden uluslararası alanda hatırlanmasına yol açmıştır. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Başkanı Agramunt'un Ermeni güçlerin işgal altındaki Azerbaycan topraklarından çıkması için çağrısı yapması ve Kazakistan'ın 8 Nisan'da Erivan'da yapılması planlanan Avrasya Ekonomik Birliği toplantısının Moskova'da yapılmasını talep etmesi ve toplantının 13 Nisan 2016'da Moskova'da yapılması Ermenistan açısından diplomatik kayıplardı (Tuncel, 2016). Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan'ı sürekli destekleyen ve yaptırım olarak da Ermenistan'la kara sınırını kapatan ülke Türkiye oldu. Ermenistan'la olan güvenlik boyutunun ön planda olduğu bu sorun, Azerbaycan dış politikasında Ermenistan konusunda hassaslığa yol açmaktadır. Bu nedenle Ermenistan'ın diğer ülkelerle ilişkileri ve özellikle de Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gelişmeler Azerbaycan dış politikasında özellikle izlenmektedir.

Ermenistan'ın Kafkasya politikasına baktığımızda da Dağlık Karabağ sorununun yine öncelikli olduğunu görüyoruz. Azerbaycan topraklarının işgali politikasını izleyen Ermenistan, bu politikasından kaynaklanan bir güvenlik sorunuyla karşılaşmıştır. Komşu bir ülkenin topraklarının işgal altında olması, toprakları işgal altında olan ülkenin onu geri almak için güç kullanmasını da gündeme getirmektedir. Ermenistan'daki izlenen dış politikadan kaynaklanan güvensizlik ülkeyi Rusya'ya bağımlı hale getirmiştir. Rusya'nın pek bir itirazla karşılaşmadan asker bulundurduğu Ermenistan, ekonomik olarak da Rusya'nın kontrolüne girmiştir. Ermenistan'ın ilk Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan denize çıkışı olmayan Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerinin normalleşmesi gerektiğini ifade etse de bu mümkün olmamıştır. Sonuçta Ermenistan'ın iki komşusuyla da sınır bağı kopmuştur. Koçaryan'ın 1998'de Devlet Başkanı olmasıyla Ermenistan'da Karabağ Klanı iktidarı başlamış ve Sarkisyan'la devam eden bu süreçte Ermenistan daha da uzlaşmaz bir politika izlemiştir. Bu politika Ermenistan'ın Kafkasya enerji ve ulaşım projelerinden dışlanmasına yol açmıştır. Ermenistan bu durumun ekonomisine ve egemenliğine olan olumsuz etkisini görmesine rağmen parametreyi değiştiremedi. İktidardakiler Dağlık Karabağ sorununda uzlaşma yoluna gidemedikleri gibi Ermeni diasporasının baskısının da etkisiyle Türkiye ile de ilişkileri geliştiremedi (Kasım, 2016a: 341-362). Ermenistan yönetimi için alarma neden olan olay ise Ağustos 2008'de Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesiyle ortaya çıktı. Çatışmalar sırasında 6 gün boyunca Ermenistan'ın Gürcistan'la olan sınırı kapandı. Ermenistan'ın ihracatında 52 milyon dolarlık kayba neden olan olay, Sarkisyan'ın bir durum değerlendirmesi yapmasına yol açsa da Ermenistan dış politikasının temel parametreleri değişmemiştir (Melkumian, 2008). Bazı eleştirilere rağmen Ermenistan Avrasya Ekonomik Birliğine girmiştir. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorunu ve Türkiye ile ilişkiler bağlamında bölge politikasında, iç politik ortamında devam etmesi halinde, bir değişim beklenmemektedir. Ermenistan'ın bir hamlesi Türkiye ile protokolleri imzalamak olmuştur. Ermenistan, Türkiye ile Dağlık Karabağ sorununa değinmeden ilişkileri normalleştirecek bir adım atabilmesi halinde bunun Azerbaycan'ın stratejik ortağı Türkiye ile ilişkilerine zarar vereceğini hesaplamıştır. Ağustos 2008'de Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesi sırasında Ermenistan'ın ekonomik bakımdan zor durumda kalması da Sarkisyan yönetiminde Türkiye ile olan sınırının açılmasının ekonomisini rahatlatacağı düşüncesini oluşturdu. Bu nedenler Ermenistan'ı Türkiye ile protokoller sürecine yöneltmiştir.

Türkiye-Ermenistan Protokolleri ve Azerbaycan-Türkiye İlişkilerine Etkileri

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde Ermenistan boyutu anlamında en önemli gelişme Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokoller olmuştur. Türkiye Ermenistan'ı tanımaya rağmen iki ülke arasında normal diplomatik ilişkiler kurulamamışlardır. Bunun nedenleri Ermeni iddialarının Ermenistan dış politikasının bir amacı olarak Ermenistan yönetimi tarafından ele alınması, Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü açıkça tanımaması ve Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan topraklarının işgal altında olmasıdır. Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nde "*Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası düzeyde tanınmasını destekleyecektir.*" demektedir (Astourian, 2001: 20). Ayrıca Ermenistan Türkiye ile sınırını da açıkça tanımayıp iyi komşuluk ilişkileri ve sınırların dokunulmazlığını içeren bir deklarasyonu imzalamayı reddetmiştir. Bağımsızlık Bildirgesi'ndeki Batı Ermenistan ifadesi de Türkiye'nin toprak bütünlüğüne karşıdır (Kasım, 2016a: 350).

Türkiye Ermenistan'la olan sınırını Kelbecer'in işgali üzerine kapatmıştır. Türkiye-Ermenistan sınırının açılması ve iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi için ABD ve AB merkezli yoğun çalışmalar yapıldığı bir süreç yaşanmıştır. Özellikle Rusya'nın Ağustos 2008'de Gürcistan'a müdahalesi üzerine bunu yayılımcı bir politikanın bir adımı olarak değerlendiren Batı, Ermenistan'ın da bir ölçüde Rusya ile arasına mesafe koymasını istemiştir. Batılı ülkelerdeki bazı diaspora kuruluşları da Ermenistan'ın Rusya'ya olan aşırı

bağımlılığından rahatsızdırlar. Ermenistan'ın Batıya açılan kapısı olarak gördükleri Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi ve Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını isteyen Batılı ülkeler, diasporanın Ermeni iddialarıyla ilgili yürüttüğü faaliyetlere karşı da ellerinin güçlenmesi için Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi gerektiği argümanını ileri sürdüler. Bu bakış açılarındaki en önemli hata, Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkileri normalleşse ve sınır kapısı açılsa da dış politika çizgisinde önemli bir değişiklik olmayacağı ve Rusya ile bağlarının kolay kolay zayıflamayacağına görülmemesiydi. Diğer sorun ise, diasporanın faaliyetlerinin Ermenistan'ın nasıl bir politika izlediğinden bağımsız olduğunun anlaşılabilmesiydi. Buna rağmen, Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin normalleşmesine yönelik bir yol haritası hazırlandı. Türkiye Cumhurbaşkanı'nın Türkiye-Ermenistan milli futbol takımları arasında oynanan maçı izlemek için Erivan'a gitmesi futbol diplomasisinin başlangıcı olarak değerlendirilmiş ve süreç 31 Ağustos 2009'da protokollerin paraf edilmesi ve 10 Ekim 2009'da da imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Protokollerin en dikkat çeken maddelerinden birisi yürürlüğe girmesinden sonra iki ay içinde sınırın açılmasını içermesidir. Diğer dikkat çeken bir madde ise tarihi boyutla ilgili bir alt komisyon kurulmasıdır. Protokollerin yürürlüğe girmesiyle taraflar arasında diplomatik ilişki kurulacak ve uluslararası hukukun ilgili anlaşmaları tarafından tanımlanan sınırlar tanınacaktır (Lütem, 2009).

Türkiye ile Ermenistan arasında protokollerin imzalanmasından itibaren sürecin sorunlu olduğu görüldü. Öncelikle Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden Türkiye'nin sınırı açmasının Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini zedeleyecek olması yanında, Türkiye'de en yetkili ağızlardan bu konuda yapılmış açıklamalar bulunmaktaydı. Ermenistan açısından da tarih alt komisyonu maddesi diaspora merkezli rahatsızlığa yol açtı. Ermeni iddialarını Türk tarafıyla üçüncü tarafların önünde tartışmama ve Türk tarafının tezlerinin duyulmasını engelleme politikası izleyen diaspora için Ermenistan'ın tarih alt komisyonunu kabul etmesi Sarkisya'ya yönelik eleştirilere neden oldu. Aslında diasporanın Taşnak kanadı zaten protokoller sürecinde eleştirilere başlamıştı. Türkiye ile normalleşme sürecini faaliyetlerinin etkisinin zayıflaması olarak gören diasporanın özellikle Taşnak kanadının tavrı, Taşnak Partisi, Ermeni Devrimci Federasyonunun Nisan 2009'da koalisyondan ayrılmasıyla sonuçlandı (BBCTurkish.com, 27 Nisan 2009). Diaspora tarafından yapılan eleştiriler karşısında Ermenistan Dışişleri Bakanlığından gelen tarih alt komisyonuna yönelik belirsiz açıklamalar ve en önemlisi de Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin kararı, protokollerin imzalanmasına rağmen sürecin yürümeyeceğinin işareti oldu. Ermenistan mevzuatına göre, protokollerin Ermenistan Anayasasına uygun olup olmadığını inceleyen Anayasa Mahkemesi, protokollerin Anayasaya uygun olsa da protokollere çok aykırı ve ruhuna uymayan bir açıklama yaptı. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'ne göre protokollerin uygulanması hiçbir şekilde Ermenistan Anayasası ve Bağımsızlık Bildirgesi'yle çelişmeyecekti. Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi açık bir şekilde Ermenistan yönetimine "soykırım"ın uluslararası alanda tanınması görevi verdiğine göre, protokollere göre kurulacak olan tarih alt komisyonunda Ermenistan'ın neyi tartışacağı konusunda soru işaretleri oluştu (Kasım 2016a: 353-355). Yine Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye ile sınırı geçiş işlemleri için tanıdığı şeklindeki yorumu Türkiye'nin beklentisi olan sınırların açık bir şekilde tanınması konusuna da gölge düşürmektedir*. Ermenistan Anayasa Mahkemesi açıklamasını Türkiye ile sınırın tanınması olarak görmeyen açıklamalar da diaspora tarafından yapılmıştır (Papian, 13 Ocak 2010).

Ermenistan açısından Dağlık Karabağ sorununun öncelikli olması ve bu sorunla Türkiye-Ermenistan ilişkilerini ayırıştırarak istemesi Sarkisyan yönetimini protokollere yöneltirken, diasporadan gelen eleştiriler karşısında Ermenistan önce protokollerin onaylanması ile ilgili süreci durdurmuştur. Ermenistan Mart

---

*Ermenistan Anayasa Mahkemesi kararı bkz, <http://www.concourt.am/english/decisions/common/pdf/850.pdf>

2018’de ise protokollerden çekildiğini bildirmiştir. Böylece protokoller süreci sonlandırılmıştır. Ermenistan’da Parlamento seçimleri öncesinde Sarkisyan yönetiminin böyle bir karar alması zamanlama bakımından bir anlam ifade etse de zaten sürecin durmuş olduğu dikkate alındığında sürpriz olmamıştır (The Armenian Weekly, 1 Mart 2018; Dilaver, 2018).

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini doğrudan etkileyen Ermenistan ile ilgili en önemli konulardan birisi olan protokoller süreci böylece sonlanmış olmakla birlikte sürecin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine yansımalarının analiz edilmesi ülkelerin ileriye dönük atacakları adımlarda süreci doğru okumaları bakımından önemlidir.

Öncelikle Azerbaycan açısından önemli olan Türkiye’nin Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden Ermenistan’la kara sınırını açmamasıdır. Bu açıdan bakıldığında protokoller sürecine Azerbaycan oldukça mesafeli yaklaşmıştır. Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarının işgaline devam etmek istediği ve Türkiye ile de ilişkileri Dağlık Karabağ sorununda bir adım atmadan normalleştirmeyi amaçladığı açıktı. Türkiye’nin Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden sınırı açmasının Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine zarar vereceğini hesaplayan Ermenistan, Milli Güvenlik Strateji Belgesi’nde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini tehdit olarak değerlendirmektedir (Khachatryan, 2007). Futbol diplomasisinin başlamasından itibaren Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde görülen gerilim protokollerin imzalanmasından sonra ileri boyuta taşınmıştır. Türkiye ile Ermenistan arasında Türkiye’de oynanan maça Azerbaycan bayraklarının alınmaması üzerine Azerbaycan Bakü’deki Şehitlik ve Din Hizmetleri Müşavirliği önündeki Türkiye bayraklarını indirmiş ve Türkiye de nota vermiştir. (Radikal, 22 Ekim 2009).

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin tek millet iki devlet anlayışıyla stratejik ortaklık düzeyinde ilerlemesi iki ülkenin de çıkarıdır. Buna rağmen Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde Türkiye ve Azerbaycan öncelikler konusunda eşgüdüm sağlayamamışlardır. Türkiye, protokollerde yapıcı belirsizlik olarak ifade edilen bazı durumların Azerbaycan’ın çıkarına olduğunu düşünmesine rağmen, Azerbaycan için Dağlık Karabağ sorununun hayati konumu yeterince irdelenememiştir. Türkiye-Ermenistan sınırının açılması halinde ekonomik getiriye ilişkin gerçekçi olmayan değerlendirmeler yapılmıştır. Ermeni iddiaları konusunda da Türkiye ile ilişkilerin bozulmasını istemeyen ülkelerin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi halinde diasporanın etkisinin zayıflayacağı yaklaşımı gerçekçi değildir. Diaspora Ermenistan’ın politikasından ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin durumundan bağımsız olarak Ermeni iddialarına yönelik politikasını sürdürmektedir. Üstelik ABD ve AB’nin iddia ettiği gibi Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi Ermenistan dış politikasını da değiştirmez. Türkiye açısından Azerbaycan’ın stratejik önemi ve değeri özellikle iki ülkenin ilişkilerinin geldiği noktada tartışılmaz boyuttadır. Ermenistan enerji projelerinden dışlanmış, dış politika ve ekonomisi Rusya’ya bağımlı ve manevra kabiliyeti sınırlı haliyle Türkiye ve bölge için önemli bir ülke konumunda değildir.

Ermenistan’a karşı Türkiye ve Azerbaycan’ın çıkarı sadece işgal altındaki Azerbaycan topraklarının kurtarılması ve bölgesel istikrar bakımından değil, Ermeni iddiaları noktasında da örtüşmektedir. Diasporanın her alandaki faaliyetleri Azerbaycan’ı da sıkıştırmaya yöneliktir. Türkiye ve Azerbaycan’ın Ermeni iddiaları ve diasporaya karşı daha koordineli bir politika izlemesi iki ülkenin de çıkarıdır. Azerbaycan’ın Hocalı’ ya ilişkin uluslararası alanda yürüttüğü faaliyetlerde kısa sürede belirli bir başarı sağlaması, uluslararası alanda Ermenilerin yaptığı katliamların duyulması anlamında etkili olmuştur. Ayrıca diğer ülkelerde de Türkiye, Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinden gelenlerin ortak bir stratejiyle birlikte hareket etmeleri, Ermeni diasporasının etkisini sınırlandırıcı bir unsur olmaya başlamıştır.

Türkiye-Azerbaycan İşbirliği ve Sonuçları

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Türkiye'nin Ermenistan'la yaşadığı protokoller süreciyle ortaya çıkan krizi aştıktan sonra hızla ilerledi. Enerji alanında zaten devam etmekte olan yakın işbirliği diğer alanlarda da gelişmeyi sürdürdü. Bunlardan biri savunma alanında işbirliğidir. Bu konuda özellikle Azerbaycan topraklarının Ermeni işgali altında olması ve Ermenistan tarafından yapılan ateşkes ihlalleri göz önüne alındığında Azerbaycan açısından büyük önem taşımaktadır. İki ülke arasında işbirliğini içeren çok kapsamlı anlaşmalar, Azerbaycan'ın bağımsızlığından itibaren imzalanmıştır. Türkiye ile Azerbaycan arasında 2010'da ise Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile askeri ittifak düzeyinde kurulan ilişkiler iki ülkenin bir saldırı durumunda ortak bir güvenlik ve savunma perspektifi oluşturmalarını öngörüyor. Türkiye'nin Azerbaycan'a ihraç ettiği silah sistemleri, iki ülkenin ortak tatbikatları ve Azerbaycan için büyük önemde olan Nahcivan'da konuşlu birliklerin eğitim ve lojistik desteğinde iki ülkenin işbirliği, savunma alanında yakınlığı göstermektedir (Kasapoğlu, 2017). Rusya'nın Ermenistan'a İskender balistik füze sistemini satmasıyla, stratejik yerlerin savunması konusunda hassas olan Azerbaycan için Türkiye ile güçlü savunma ittifakını sürdürmek daha önemli hale gelmiştir (Cabbarlı, 2017: 63; Kasapoğlu 2017).

Dağlık Karabağ sorununun çözümünde de iki ülkenin işbirliği özellikle ateşkes ihlalleri ve Nisan 2016'da olduğu gibi Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışma durumları dikkate alındığında daha değerli hale gelmiştir. Rusya'nın Ermenistan üzerindeki etkisine rağmen Dağlık Karabağ'da statükoyu korumak noktasında hareket etmesi, Ermenistan'ın da konuyu soğumaya bırakmasına neden olmaktadır. Ermenistan Ortak Güvenlik Antlaşması Örgütü üyesidir. Üstelik Rusya ile Ermenistan Kasım 2016'da ortak ordu kurma anlaşması imzalamışlardır. Rusya Devlet Başkanı Putin'in Temmuz 2017'de onayladığı anlaşma ile ortak ordunun komutanlığını barış zamanında Ermenistan, savaş zamanında ise Rusya üstlenecektir. Azerbaycan'da ise böyle bir ortak ordunun Dağlık Karabağ sorununun olası bir çatışmada kullanılabilmesi durumu tartışılmaktadır (Kasım, 2017: 146; AVİM, 2017). Türkiye'nin Rusya ile ilişkileri yoluyla Dağlık Karabağ sorununun Rusya'nın daha farklı bir çizgiye yönelmesini sağlaması ise, ancak bölgesel sorunlarda genel bir uzlaşa ile mümkün olabilecektir. Rusya'nın politikası Ermenistan ve Azerbaycan'ın güvenlik kaygılarının kullanılması üzerinedir. Azerbaycan topraklarının Ermeni kuvvetlerin işgali altında olması, Ermenistan'da Azerbaycan'ın topraklarını geri almak için kuvvet kullanabileceği düşüncesini ortaya çıkarmakta bu da Ermenistan'ın daha da fazla Rusya'ya bağımlı olmasına yol açmaktadır.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde en dikkat çeken ise enerji alanında işbirliğindeki süreklilik olmuştur. Dağlık Karabağ sorununun oluşturduğu güvenlik tehditlerine rağmen Türkiye-Azerbaycan işbirliği sayesinde Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğa gaz boru hattı bitirilebilmiştir. TANAP projesi ise Türkiye ve Avrupa pazarında doğal gazda çeşitlendirmeyi sağlayacak mega bir projedir. Azerbaycan'ın gerek petrol gerekse doğal gazda önemi mevcut rezervleri dikkate alındığında gelecekte de devam edecektir. TPAO'nun %5,73 hissesinin bulunduğu Azeri-Çırac-Güneşli petrol yataklarının işletilmesine yönelik anlaşmanın süresi de 2050 yılına kadar uzatılmıştır. Anlaşma 1994'te yapıldığında 30 yıl olarak süre belirtilmişti ve bu süre 2024 yılında dolacaktı. Türkiye 2014'te Şahdeniz sahasındaki hissesini, %10 artışla %19'a çıkararak ikinci en büyük yatırımcı olmuştur (Anadolu Ajansı, 2017). Türkiye ile Azerbaycan arasında doğalgazdaki işbirliğine Türkmenistan'ın da katılması ilgili ülkelere güç katacaktır. Bu anlamda Türkiye, Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki sorunların çözümü ve taraflar arasındaki yakınlaşmanın geliştirilmesi için üçlü bir mekanizma oluşturmuştur. Azerbaycan'ın özellikle Hazar'a kıyısı olan Türkmenistan ve Kazakistan ile ilişkilerini geliştirmesi Ermenistan'a karşı elini güçlendirmektedir.

Türkiye’de Kazakistan ve Türkmenistan ile kurduğu yakın işbirliği ile bu konuda Azerbaycan’ın destekçisi durumundadır (Kasım, 2016b:113-117).

Türkiye ile Azerbaycan Ermeni iddialarıyla ilgili diaspora ve Ermenistan tarafından yürütülen faaliyetlere karşı da işbirliği içindedirler. Buna en yakın örnek İsrail Parlamentosuna sunulan Ermeni iddialarıyla ilgili tasarıya karşı Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev’in bilgisi dâhilinde bir heyetin İsrail’de tasarıya karşı çalışmalarda bulunmasıdır (Zorlu, 2018). Türkiye ve Azerbaycan kökenli olup çeşitli ülkelerde yaşayanlar da buldukları ülkelerde Ermenilerin faaliyetlerine karşı ortak bir tavır belirlemeye başlamışlardır. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde Ermenistan boyutunun bir yönü olan Ermenistan’la ilişkiler ve Dağlık Karabağ sorunu uzun yıllar gündemdeyken, Ermeni iddialarına ve Ermeni diasporasına karşı yürütülecek faaliyetlerde Türkiye ve Azerbaycan’ın eşgüdümü daha yakın tarihlerde mümkün olmuştur.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri tek millet iki devlet ilkesi çerçevesinde çok boyutlu olarak gelişirken, Ermenistan bu ilişkileri etkileyen bir faktör olmuştur. Öncelikle Azerbaycan’ın bağımsızlığından önce başlayan Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan için en önemli konu olmuştur. Topraklarının %20’si Ermeniler tarafından işgal edilen Azerbaycan’ın tek daimî destekçisi Türkiye olmuş ve Dağlık Karabağ sorunu iki ülke ilişkilerini geliştirmede etkili olmuştur. Türkiye Azerbaycan topraklarının işgalini önlemek için tüm diplomatik kanalları kullandığı gibi, Ermenistan’la olan kara sınırını da kapatmıştır. Türkiye Ermenistan politikası nedeniyle özellikle Batı tarafından eleştirilirken, sınırın açılmasını hedefleyen bir normalleşme süreci başlatılmıştır. Bu süreç sonunda imzalanan protokoller ise Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin Ermenistan bağlamında bir testten geçmesine yol açmıştır. Protokollerde Dağlık Karabağ sorunundan bahsedilmeden Türkiye-Ermenistan sınırının açılacağına ifade edilmesi Azerbaycan’da rahatsızlığa yol açmıştır. Sonuçta protokoller yürürlüğe girmedi. Ancak süreç Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bakımından ders niteliğindedir. En önemlisi iki ülke Ermenistan politikalarında eşgüdüm sağlamaları gerekliliğini anladılar. Aynı durum Ermeni iddialarıyla ilgili Ermenistan ve Ermeni diasporası tarafından yürütülen faaliyetlere karşı yapılacaklar için de söz konusudur. Ermenistan kaynaklı güvenlik risklerine yönelik işbirliği Türkiye ve Azerbaycan arasında enerji alanındaki işbirliğinin etkinliği ve enerji hatlarının güvenliği bakımından da gereklidir.

Azerbaycan’dan Gürcistan üzerinden Türkiye’ye ulaşan enerji köprülerine bir de Bakü-Tiflis-Kars demiryolunu da eklediğimizde iki ülke arasında sarsılmaz bağlar kurulduğu görülmektedir. İki ülke arasında siyasi, ekonomik ve askeri alandaki yakın işbirliğine rağmen ülkelerin birbirlerinin önceliklerini ve beklentilerini daha iyi anlamaları için temasların artırılması gereklidir. Ermenistan’ın uluslararası alanda kendisini destekleyen ülke veya gruplar vasıtasıyla Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini bozmayı isteyeceği açıktır. Buna karşı iki ülkenin stratejik ortaklığın gereği olan dış politikalarda uyuma önem vermeleri gereklidir. Azerbaycan açısından en önemli konu işgal altındaki topraklarıdır. Türkiye Ermenistan’la sınırını Dağlık Karabağ sorununda süren işgaller nedeniyle kapatmıştır. Bu nedenle sorunun çözümünde taraflar anlaşmadığı takdirde Türkiye’nin Ermenistan’la kara sınırını açması çelişkili bir tutum olacaktır. Sırf bu bile protokoller sürecinin Türkiye açısından sorunlu olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar protokoller Ermenistan tarafından sonlandırılmış olsa da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini Dağlık Karabağ sorunundan ayırmak isteyecekler olabilir. Bunlara karşı da dış politikalarda eşgüdüm önem taşımaktadır.

Tek millet iki devlet söyleminde ifadesini bulan Türkiye-Azerbaycan ilişkileri benzersiz bir stratejik ortaklık düzeyine çıkmıştır. Bunun devamı iki ülkenin de çıkarımadır. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin tüm Türk dünyasını kapsayacak şekilde örnek oluşturması Türk Cumhuriyetleri arasında da stratejik ortaklık düzeyinde ilişkilerin temelinin atılmasına yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Astourian, H. S, (2001). “From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia”, *Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series*, 2000-2001.

Axundov, F, (2008). Co-Chairs Against Azerbaijan, the UN General Assembly Against Co-Chairs, *Region Plus*, No. 7, (51), 1 Nisan: 8-12.

Cabbarlı, H, (2017), “Güney Kafkasya’nın Jeopolitik ve Güvenlik Sorunları Dağlık Karabağ Örneğinde”, *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar, Sayı 53: 51-69.

Dilaver, T, (2018). “Ankara’nın “Çekmecelerinden” Ermenistan’ın Tozlu Raflarına: Zürih Protokolleri”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No.2018/7, <http://avim.org.tr/tr/Analiz/ANKARA-NIN-CEKMECELERINDEN-ERMENISTAN-IN-TOZLU-RAFLARINA-ZURIH-PROTOKOLLERI>, 12 Mart.

Kasapoğlu, C, (2017). “Türkiye-Azerbaycan Savunma İşbirliğinden Askeri İttifaka”, *Anadolu Ajansı*, <https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-azerbaycan-savunma-is-birliginden-askeri-ittifaka/952323?amp=1> 31 Ekim.

Kasım, K (2001), “The Nagorno-Karabakh Conflict from Its Inception to the Peace Process”, *Armenian Studies*, 1/2, Haziran-Temmuz-Ağustos:170-185.

Kasım, K. (2008), “The Origins and Consequences of the Nagorno-Karabakh Conflict”, *Basic Principles for the Settlement of the Conflicts on the Territories of the GUAM States*, Bakü: 15-16 Nisan: 64-68.

Kasım, K, (2016a). “Ermenistan Dış Politikasında Devlet Dışı Bir Aktör Olarak Diasporanın Rolü”, Tayyar Arı ve Ferhat Pirinççi (Der.), *Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devlet Dışı Aktörler*, VII. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi, Bursa: Dora Yayıncılık (s. 341-362).

Kasım, K, (2016b). “Türkmenistan Dış Politikası”, Kamer Kasım (Der.), *Türkmenistan*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, (s. 97-130).

Kasım, K, (2017). “Türk-Rus İlişkilerinde Ermeni İddiaları ve Ermenistan Boyutu”, *VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk-Rus İlişkileri*, Abbas Karaağaçlı ve Betül Karagöz Yerdelen (Ed.), Giresun Üniversitesi Karadeniz Stratejik Araştırmalar Merkezi, Giresun, s. 144-152

Khachatrian, H, (2007). “Armenia Adopts A National Security Strategy”, *Central Asia-Caucasus Institute*, <http://www.cacianalyst.org/?q=node/4476>, 21 Mart.

Lütem, Ö.E, (2009). “Protokollerin İçeriği, (I, II, III)”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, *Günlük Bülten*, <http://www.idizayn.com/avim/bultentekli.php?haberid=8954>.<http://www.avim.org.tr/bultentekli.php?haberid=9022>, <http://www.avim.org.tr/bultentekli.php?haberid=9065>, 7-8-9 Eylül 2009.

Melkumian, N, (2008), “Armenia: Economy Hit by Georgian War”, *IWPR*, 16 Ekim.

Papian, A, (2010). “Papian: On the decision of the Constitutional Court of the Republic of Armenia”, *Armenian Weekly*, <http://www.armenianweekly.com/2010/01/13/papian-on-the-decision-of-the-constitutional-court-of-the-republic-of-armenia/>, 13 Ocak 2010.

Tuncel, T.K, (2016). “Karabağ’da Yaşanan “4 Gün Savaşının” Kısa Bir Değerlendirmesi”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, <http://avim.org.tr/tr/Yorum/KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASI-NIN-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI>, 14 Nisan.

Zorlu, K, (2018). “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri Kimleri Rahatsız Ediyor?”, *Vatan*, <http://www.gazetevatan.com/kursad-zorlu-1146726-yazar-yazisi-azerbaycan-turkiye-iliskileri-kimleri-rahatsiz-ediyor-/>, 28 Şubat.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>. (ET: 12.Mart 2018).

Türkiye Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf, (ET:12.03.2018).

Ermenistan Savunma Bakanlığı internet sitesi, <http://www.mil.am/eng/index.php?page=49>. (ET: 12.03.2018).

“ARF Issues Statement on Constitutional Court Ruling”, *Armenian Weekly*, <http://www.armenianweekly.com/2010/01/13/arf-issues-statement-on-constitution-court-ruling/> , 13 Ocak 2010, (ET: 02.04.2018).

<http://www.concourt.am/english/decisions/common/pdf/850.pdf>, (ET: 10 Mart 2018).

“Taşnaklar Hükümetten Çekildi.”, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2009/04/090427_armenia.shtml, 27 Nisan 2009, (ET: 02.04.2018).

Ermenistan Milli Güvenlik Strateji Belgesi, <http://www.mil.am/eng/index.php?page=49>.

“Armenia Declares Protocols with Turkey Null and Void”, *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2018/03/01/armenia-declares-protocols-turkey-null-void/>, 1 Mart 2018.

“Büyük Tehdit Rusya ile Ermenistan Ortak Ordusu”, AVİM, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/BUYUK-TEHDIT-RUSYA-ILEERMENISTAN-IN-ORTAK-ORDUSU>, 31 Temmuz 2017.

“Türkiye Azerbaycan’ın yatırımlarını büyütme devam edecek”, *Anadolu Ajansı*, <https://aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-azerbaycanin-enerji-yatirimlarini-buyutmeye-devam-edecek/910067?amp=1>, 14 Eylül 2017, (ET: 02.04.2018).

Türkiye Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf , (ET: 12.02.2018).

“Costs for construction of Star refinery in Turkey revealed”, *Azernews*, https://www.azernews.az/oil_and_gas/119373.html, 23 Eylül 2017, (ET: 08.04.2018).

TANAP, <http://www.tanap.com/>, (ET: 20:03.2018).

AZERBAYCAN'IN PARİS BARIŞ KONFERANSI'NDAKİ DİPLOMATİK FAALİYETLERİNE BİR ÖRNEK: AZERBAYCAN VE İNGİLİZ HEYETLERİ ARASINDAKİ GÖRÜŞMELER

Yasin COŞKUN*

ÖZET

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Şurası, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmişti. Azerbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti adını alan bu devlet için uluslararası arenada tanınmak en önemli mesele olmuştu. Ocak 1919'da Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri tarafından toplanan ve yeni Dünya düzeninin şekillendirildiği Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için yapılacak diplomatik girişimler önem arz etmekteydi. Bu nedenle Azerbaycan hükümeti Ali Merdan Bey Topçubaşov başkanlığında bir heyeti Paris'e göndermişti. Bu heyet Paris Barış Konferansı'nda Avrupalı devletler nezdinde Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için diplomatik faaliyette bulunacaktı. Özellikle İngiltere ile yapılacak görüşmeler bu açıdan önemliydi. Bu nedenle Azerbaycan heyeti Paris'te İngiliz heyeti ile Azerbaycan'ın durumu hakkında görüşmeler gerçekleştirmişti. İngilizlerle yapılan görüşmelerde Azerbaycan heyeti, Azerbaycan'ın birçok alanda kendi kendine yeten bir ülke olduğunu göstermeye çalışmış ve bağımsızlığının tanınması için uğraşmıştı. Ayrıca Bolşeviklere karşı savaşı ve İngilizlerden destek alan Rus Gönüllü Ordu'nun Kafkaslara yönelik saldırgan politikasından duyulan rahatsızlık İngiliz makamlarına iletilmişti. Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın bir daha Rusların kontrolü altına girmek istemediği kesin bir şekilde İngiliz yetkililere bildirilmişti. Ermenistan'ın, bölgedeki diğer Kafkas hükümetleri ile işbirliğine yanaşmaması ve Azerbaycan'ın kontrolünde olan Karabağ'a düşmanca bir tutum alması da Azerbaycan heyetinin görüşmelerde dile getirdiği bir husus olmuştu. Azerbaycan'ın tanınması için çalışmanın yanı sıra, Paris'te bulunan Azerbaycan heyeti Azerbaycan-İngiltere ilişkilerini ilgilendiren konularda da görüşmeler gerçekleştirmişti. Bu anlamda Bakü'deki Azerbaycan hükümetinin talimatıyla Azerbaycan heyeti başkanı Topçubaşov, İngilizlerin Azerbaycan hükümetine olan borçlarını ödemeleri için diplomatik girişimlerde bulunmuştu. Tüm bu görüşmeler bu çalışmanın araştırma konusu olmuştur. Azerbaycan heyetinin Paris'te İngiliz heyeti nezdinde yapmış olduğu girişimler arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir. Yapılan bu çalışma Azerbaycan heyetinin Paris'te İngiliz delegasyonu ile yoğun bir temas içinde olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti, İngiltere, Paris Barış Konferansı, Ali Merdan Bey Topçubaşov

AN EXAMPLE OF AZERBAIJAN'S DIPLOMATIC ACTIVITIES AT THE PARIS PEACE CONFERENCE: NEGOTIATIONS BETWEEN THE DELEGATIONS OF AZERBAIJAN AND BRITAIN

ABSTRACT

On May 28, 1918, the Azerbaijani National Council declared the independence of Azerbaijan under the name of the Azerbaijan Democratic Republic. Gaining international recognition was the most important issue for this new state. Making diplomatic attempts at the Paris Peace Conference was important to achieve this purpose. For this reason, the Azerbaijani government sent a delegation to Paris under the presidency of Ali Mardan Topchubashov. The Azerbaijani delegation held negotiations on the situation of Azerbaijan with the British delegation in Paris. During the talks with the British, the Azerbaijani delegation tried to show that Azerbaijan was a self-sufficient country in many areas and they tried to get the British support on an official recognition of Azerbaijan as an independent state. The Russian Volunteer Army's, which was supported by the British, aggressive policy towards the Caucasus was criticized by the delegation of Azerbaijan. It was precisely communicated to the British authorities that Azerbaijan, which declared its independence, did not want to be under the control of Russia again. The failure of Armenia to cooperate with other Caucasian governments in the region and its hostile attitude towards Karabakh, controlled by Azerbaijan, was also criticized by

---

* Dr. Öğ. Üy., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tarihli@gmail.com

Azerbaijani delegation. In addition to working for the recognition of Azerbaijan, the Azerbaijani delegation in Paris also held talks on issues related to Azerbaijan-UK relations. In this sense, after the instructions of the Azerbaijani government in Baku, the head of the Azerbaijani delegation Topchubashov asked the British to pay their debt to the Azerbaijani government. All these talks have been the subject of this study. The negotiations that the Azerbaijani delegation made with the British delegation in Paris were examined in the light of archival documents. This study has shown that the Azerbaijani delegation worked closely with the British delegation in Paris.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, Britain, Paris Peace Conference, Ali Mardan Topchubashov*

GİRİŞ

1917 yılındaki ihtilallerden sonra Kafkasya'daki Rus kontrolü zayıflamış ve bu bölgedeki milletler bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Güney Kafkasya'da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan temsilcileri bir araya gelerek Nisan 1918'de Transkafkasya (Mavera-i Kafkas) Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni kurmuşlardı. Ancak aralarında oluşan fikir ayrılıkları nedeniyle bu birliktelik uzun sürmemiş ve ilk olarak Gürcistan'ın ayrılmasıyla dağılmıştı. Daha sonra 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Şurası, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmişti.¹ Azerbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti adına alan ve Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun işgaline kadar ayakta kalan² bu devlet için en önemli mesele uluslararası tanınma olmuştur.

Ocak 1919 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansı dünya güçlerini bir araya getirmişti. Bu nedenle Azerbaycan hükümeti Paris'e bir heyet göndererek Azerbaycan'ın bağımsızlığının Avrupalı devletlerce tanınması için girişimlerde bulunmak istemekteydi. Bu amaçla Azerbaycan parlamentosu Ali Merdan Bey Topçubaşov başkanlığında bir heyetin Paris'e gönderilmesini kararlaştırmıştı. Ancak bu heyetin Paris'e gitmesi kolay olmamıştı. Azerbaycan heyeti, İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerinden Paris'e gidiş vizesi alabilmek için uzun süre beklemişti. Öte taraftan Ermenistan ve Gürcistan temsilcileri Paris'e önceden gitmiş³ ve lobi faaliyetlerine başlamışlardı. Bir süre beklemenin ardından Azerbaycan heyeti 22 Nisan 1919'da Paris'e hareket etmiş⁴ ve 7 Mayıs'ta Paris'e ulaşmıştı.⁵

Bu çalışma Azerbaycan heyetinin Paris'te İngiliz heyetiyle yapmış olduğu görüşmeleri mercek altına almıştır. İngiltere'nin Fransa ile birlikte Konferans'ta söz sahibi olması, ayrıca Bakü'nün de İngilizlerce işgal edilmiş olması İngilizlerle yapılacak görüşmeleri önemli kılmaktaydı. Azerbaycan heyetinin Paris'te İngiliz heyetiyle yapmış olduğu görüşmelerde Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması meselesi önemli bir yer tutmuştu. Çalışmada ilk olarak bu konu ele alınmıştır. İkinci olarak; Bolşeviklere karşı savaşan Rus Gönüllü Ordu'nun Kafkasya'ya yönelik saldırgan politikası karşısında Azerbaycan heyetinin Paris'te izlemiş olduğu strateji incelenmiştir. Bağımsızlığını ilan ettikten sonra tekrar Rusya'nın kontrolüne girmek istemeyen Azerbaycan hükümeti, İtilaf Devletleri'nin Azerbaycan'ın yeniden Rusya'ya bağlanmasını öngören bir karar almasından endişe duymuştur. Azerbaycan heyeti de Paris'te diplomatik faaliyetlerde bulunarak böyle bir olasılığın önüne geçmeye çalışmıştır. Azerbaycan heyetinin üzerinde durduğu bir diğer nokta ise bölgedeki Ermenilerin

¹ Mihman A. Demirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 231.

² "95 Yıllık Cumhuriyet Azerbaycan", *DiploAtlas*, Sayı: 19, Mayıs 2013, s. 9.

³ Vasif Gafarov, "The Azerbaijani Delegation to the Paris Peace Conference", *Visions of Azerbaijan*, July-August, 2012, s. 40-41.

⁴ Mehdi Genceli, "Alimerdan Bey Topçubaşov", *İRS Miras*, No: 7, 2013, s. 15.

⁵ Gafarov, a.g.m., s. 41-42.

uzlaşmaz tutumları olmuştur. Özellikle ABD'ye güvenerek saldırgan bir politika izleyen Ermeniler, İngilizlere şikâyet edilmiştir.

Bağımsızlığın tanınması, Rus ve Ermeni faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık gibi konuların yanı sıra Paris'te iki ülke heyetleri arasında görüşülen ve Azerbaycan-İngiltere arasındaki ikili ilişkileri ilgilendiren hususlar da bu çalışmanın araştırma konusu olmuştur. İngilizlerin bölgedeki kuvvetlerini geri çekmemesi için Azerbaycan heyetinin Paris'te İngilizler nezdinde yapmış olduğu girişimler bu hususlar arasında yer almıştır. Azerbaycan hükümeti İngilizlerin bölgeden çekilmesinden sonra Rusların saldırgan bir tutum almasından çekinmiştir. Azerbaycan-İngiltere ilişkilerini etkileyen ve Paris'te Azerbaycan hükümeti tarafından dile getirilen diğer bir konu da iki ülke arasındaki borç meselesi olmuştur. Bölgede bulunan İngiliz kuvvetlerinin yapmış olduğu harcamalar nedeniyle Azerbaycan hükümetine borçlanması ve bu borçlarını ödeme noktasında isteksiz davranması, Azerbaycan hükümetini harekete geçirmiştir. Paris'te bulunan Azerbaycan heyetinin bu konuda İngiliz makamlarını uyarması istenmiştir. Tüm bu konu başlıkları bu çalışmada ele alınmıştır. Paris Barış Konferansı'nın son günlerinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un teklifiyle Paris'teki Yüksek Konsey'in Ocak 1920 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını *de facto* olarak tanınması⁶ Azerbaycan heyetinin Paris'te İngilizlerle yapmış olduğu görüşmelerin önemini ortaya koymaktadır. Bu açıdan Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan heyetinin İngilizlerle yapmış olduğu temaslar arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir. Bu anlamda çalışmanın Azerbaycan-İngiltere ilişkileri üzerine yapılacak araştırmalara katkı sunacağı düşünülmüştür.

Azerbaycan Heyetinin Paris'te İngiliz Heyetiyle Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınmasına Yönelik Görüşmeleri

Yeni kurulan Azerbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti'nin tanınması için İngiltere'nin desteğini sağlamaya yönelik yapılan girişimler Paris Barış Konferansı toplanmadan önce başlamıştı. Azerbaycan Meclisi Başkanı olan ve İstanbul'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin tam yetkili elçisi sıfatıyla bulunan⁷ Alimerdan Bey Topçubaşov'un görevlerinden birisi de yeni kurulan devletin tanınmasını sağlamak için Avrupalı devletlerle diplomatik ilişkiler kurmasıydı.⁸ Bu anlamda Topçubaşov 1918 yılının Aralık ayında İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Yardımcısı Amiral Richard Webb'e bir mektup göndermiş ve Azerbaycan'ın tanınması için istekte bulunmuştu.⁹ Tabii yeni kurulan Azerbaycan Devleti'nin Avrupalı devletlerce bağımsızlığının tanınması için İstanbul'dan yapılacak faaliyetler önemlidir. Ancak Avrupalı liderlerin Ocak 1919 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansı'nda olduğu hesaba katıldığında Azerbaycan için bu Konferans'ta bulunup faaliyette bulunmak önem arz etmekteydi. Bu amaçla Azerbaycan hükümeti Paris'e göndermek üzere bir heyet oluşturma kararı almıştı.

Topçubaşov, Paris Barış Konferansı'na gönderilen heyetin başkanı olmuş, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde bakanlık yapmış olan Mehmet Hasan Hacinski de Topçubaşov'un yardımcısı olarak

⁶ Dursun Ali Akbulut, "Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Kafkasya Özel Sayısı, Kasım 2017, s. 30.

⁷ *Azerbaijan at Paris Peace Conference (1919-1920)*, Compiled by Vilayet Quliyev, İndiqo, Bakü, 2008, s. 64.

⁸ Musa Qasimli, "Azerbaijan Democratic Republic", *Visions of Azerbaijan*, summer, 2006, vol.1.2, s. 46-47.

⁹ The National Archives (TNA), Foreign Office (FO): 608/84/10, "Azerbaijan: Desiderata, including: Independence of Azerbaijan Republic. Aims and Future of the Azerbaijan Republic", letter from the British High Commission (Istanbul) to Foreign Secretary Arthur Balfour, 31 December 1918.

görevlendirilmişti.¹⁰ Paris Barış Konferansı'na giden heyet Avrupalı devletler nezdinde diplomatik faaliyetler yürütecek ve Azerbaycan'ın tanınması için girişimlerde bulunacaktı. Bu amaçla 23 Mayıs 1919 tarihinde, Topçubaşov ve Hacinski, Paris Barış Konferansı'nda bulunan İngiliz heyetinden Louis Mallet ile bir görüşme gerçekleştirdi.¹¹ Bu görüşmede İngiliz hükümetinin, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyıp tanımayacağı hususu Azerbaycan temsilcileri tarafından gündeme getirildi. Avrupalı devletlerce tanınmak Azerbaycan için önemliydi. Bu nedenle İngiliz delegesi Mallet'le görüşmesinde Topçubaşov'un ilk değindiği konu bu olmuştur.

Tam bağımsızlığın tanınmasının yanı sıra Topçubaşov'un dillendirdiği diğer bir husus manda meselesiydi. Topçubaşov, Mallet'e İngiliz yönetiminin Azerbaycan'ı mandası altına almasına yönelik herhangi bir ihtimalin olup olmadığını da sormuştu.¹² Bu durum Azerbaycan'ın tam bağımsızlığını elde edene kadar İngiliz mandası altına girme düşüncesini de değerlendirmekte olduğunu göstermekteydi. Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesinin ardından İngilizlerin bölgenin kontrolünü ele geçirdikleri göz önüne alındığında¹³ Azerbaycan'ın manda meselesini gündemine alma konusu daha iyi anlaşılabilir. Mallet, Topçubaşov tarafından dillendirilen bu iki husus hakkında vermiş olduğu cevapta Azerbaycan heyetinin herhangi bir umuda kapılmasına neden olacak ifadeler kullanmaktan kaçınmıştı. Buna göre Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ya da manda yönetimi kurma konusu İngiliz hükümetinin tek başına alacağı bir karar değildi ve Konferans'ta bu hususta ortak bir karar alınmalıydı. Bu konuların Kafkasya ile ilgili tartışmalar yapılırken ele alınacağını söyleyen Mallet, bunun tam olarak ne zaman olacağı konusunda kesin bir tarih belirtmemişti.¹⁴ İngiliz diplomat Mallet'in yaklaşımı Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması yönünde ortak bir karar alınması durumunda İngiltere'nin buna karşı durmayacağını bir işareti olduğu söylenebilir.

Bu toplantıda, Azerbaycan'ın Rusya ile ilişkisi üzerinde de durulmuştu. Topçubaşov yapmış olduğu açıklamada, Rusya'da siyasi durumun karışık olduğundan bahsederek bir süre daha istikrarlı bir hükümetin başa geçmesinin zor olduğunu belirtmişti. Buna göre Azerbaycan bu aşamada bekleyip olayların seyrine göre bir politika belirleyecekti. Tabii bu bekleme süresi içinde Azerbaycan'ın Kafkasya bölgesi ile ilgili başka düşünceleri de vardı. Bölgede Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Dağıstan hükümetlerini içine alan ve 1917 yılında meydana gelen konfederasyona benzer bir yapı oluşturulması fikri bunlardan birisiydi. Bu düşünce Topçubaşov tarafından İngiliz heyetine iletilmiş ve Azerbaycan'ın böyle bir girişime sıcak bakacağı belirtilmişti.¹⁵

Paris'te bulunan Azerbaycan heyeti, İngiliz heyeti ile yapılan görüşmelerde dile getirdiği diğer bir husus, Azerbaycan sınırları içinde kalan azınlıklara Azerbaycan hükümetinin adaletli bir yönetim sergilediğinin vurgulanması olmuştu. Azerbaycan heyetinin bu konuyu gündeme getirmesindeki neden, ABD ve Batılı devletlerin özellikle bölgedeki Ermenilerin mukadderatı ile yakından ilgilenmeleriydi. Batılı güçler bölgede Müslümanların Ermenilere karşı bir harekâta geçmesinden endişe duymaktaydılar. Bunun farkında olan Azerbaycan heyeti mümkün olduğunca kendi sınırları içinde yaşayan azınlıklara adaletli bir yaklaşım

¹⁰ Niyazi Qasimov, *Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları*, "Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi", cilt: IV, sayı: XI, Mayıs, MMXVII, s. 87.

¹¹ Qasimly, *Azerbaijan Democratic Republic*, s. 47.

¹² FO: 608/84/10, letter from Balfour (Paris) to Curzon, 26 May 1919.

¹³ Musa Qasimly, "Britain's Azerbaijan Policy (November 1917-September 1918)", *Visions of Azerbaijan*, spring, 2006, vol. 1.1, s. 42-43.

¹⁴ FO: 608/84/10, letter from Balfour (Paris) to Curzon, 26 May 1919.

¹⁵ FO: 608/84/10, a.g.b. (adı geçen belge), 26 May 1919.

sergilediklerini göstermeye çalışmıştı. Bu sayede Batılı güçlerin bağımsız Azerbaycan'ın tanınması noktasında desteğini kazanmayı hedeflemekteydiler. Nitekim Paris'teki Azerbaycan heyeti Mallet'e, Ermenilerin hâlihazırda Azerbaycan hükümetinde 3 Bakanla temsil edildiklerini, ayrıca parlamentoda 20 temsilciye sahip olduklarını iletmişti.¹⁶ Böylece Ermenilerin durumu hakkındaki endişeleri bir bakıma gidermeye çalışmışlardı.

Azerbaycan Tekrar Rusya'nın Kontrolü Altına Girmek İstemiyor

Paris'te Azerbaycan'ın bağımsızlığı için faaliyet yürütülürken, Azerbaycan hükümetini endişelendiren başka bir husus ortaya çıkmıştı. Bu da yeniden Rus yönetimi altına girme tehlikesiydi. Rusya'da Bolşevik yanlıları ile karşıtları arasında iç savaşın sürdüğü dönemde, Avrupalı devletler Bolşeviklere karşı savaşan güçlere yardımda bulunuyordu. Amiral Aleksandr Kolçak da Bolşeviklere karşı başlatılan askeri mücadelenin önemli isimlerinden birisiydi. Kolçak'ın göstermiş olduğu askeri başarıların Paris Barış Konferansı'nda bulunan müttefikler üzerinde etkisi olmuş ve Kolçak'ın Omsk'ta kurduğu hükümeti tanımayı ciddi bir şekilde ele almaya başlamışlardı.¹⁷ Bu durum uzun yıllar Rusya'nın kontrolünde yaşadıktan sonra bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'ı endişelendirmişti. Özellikle Kolçak hükümetinin egemenlik sahasına eski Rus İmparatorluğu içinde olan devletlerin de dâhil edilebileceğinin dillendirilmesi Azerbaycan hükümetinin huzursuzluğunu iyice arttırmıştı. Bu nedenle Paris Barış Konferansı'nda bulunan Azerbaycan heyeti böyle bir durumun ortaya çıkmasını önlemek için harekete geçmişti. 5 Haziran'da Fransa Başbakanı Georges Clemenceau'ya bir mektup sunmuşlar ve bu konu üzerinde Konferans'ta ne karar alınırsa alınsın Azerbaycan'ın kurulacak yeni Rus devletinin bir parçası olmaya rıza göstermeyeceğini belirtmişlerdi. Ayrıca bu mektubun bir örneği de İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour'a gönderilmişti.¹⁸

Daha sonra Topçubaşov, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Siyasi İstihbarat Dairesi'nin bir üyesi olan ve İngiltere yönetimi tarafından Paris Barış Konferansı'na gönderilen heyetin içinde bulunan James Simpson'la bir görüşme gerçekleştirmişti. Bu görüşmede Topçubaşov, Batılı güçlerce Azerbaycan'ın yeniden Rusya'ya bağlanması fikri üzerine konuşma fırsatı yakalamıştı. Topçubaşov ilk olarak bölgedeki İngiliz kuvvetleri ile Azerbaycan hükümeti arasındaki iyi ilişkiye dikkat çekmiş ve İngilizlerin Bakü dâhil Kafkasya bölgesinden çekilme planlarından dolayı üzüntü duyduğunu ifade etmişti.¹⁹ Azerbaycan bölgedeki İngiliz varlığını kendi toprak güvenliği için güvence olarak görmekteydi. İngiliz kuvvetlerinin bölgede kalmasına yönelik talep Topçubaşov'un daha önce Mallet'le yapmış olduğu görüşmede de gündeme gelmişti.²⁰ Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybedip bölgeden çekilmesinin ardından General William Thomson liderliğinde İngiliz kuvvetleri bölgeyi işgal etmişti. Ancak ülkenin yönetimi Azerbaycan hükümetinde kalmaya devam etmişti. İngiltere bu devleti resmen tanımasa da *de facto* olarak Azerbaycan hükümetiyle ilişkisini sürdürmüştü. Bakü Genel Valisi sıfatıyla görev yapan General Thomson, Azerbaycan hükümetiyle yakın bir

¹⁶ FO: 608/84/10, a.g.b., 26 May 1919.

¹⁷ Charlotte Alston, "The Suggested Basis for a Russian Federal Republic: Britain, Anti-Bolshevik Russia and the Border States at the Paris Peace Conference, 1919", *History*, Vol. 91, No. 1 (301) (January 2006), s. 24.

¹⁸ FO: 608/84/10, "Future of Azerbaijan", telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 6 June 1919.

¹⁹ FO: 608/84/10, "Minute of Conversation with Mr. Topchubashov", telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 1 July 1919.

²⁰ Kaya Tuncer Çağlayan, "British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921", Doktora Tezi, University of Edinburgh, 1997, s. 285

ilişki içinde olmuştur.²¹ Karabağ sorununda Azerbaycan'ı desteklemişti.²² General Thomson'un bu tutumu nedeniyle, Paris'te İngiliz diplomat Mallet ile görüşen Azerbaycan heyeti başkanı Topçubaşov, General Thomson'un Azerbaycan hükümeti ile iyi bir ilişki içinde olduğundan bahsetmiş ve General Thomson'la beraber İngiliz askeri kuvvetlerinin bölgeden çekileceğine dair ortaya atılan söylentilerden üzüntü duyduğunu ifade etmişti. İngilizlerin bölgeden çekilmesiyle savunmasız bir konuma düşeceklerini düşünen Azerbaycan heyeti, İngilizlerin bu planına taraftar değillerdi ve bu durumu Mallet aracılığı ile İngiliz makamlarına iletme imkânı bulmuşlardı.²³ Topçubaşov aynı şekilde İngiliz diplomat Simpson'a da İngiliz kuvvetlerinin bölgeden çekilecek olmasından duyduğu rahatsızlığı ifade etmişti.

Aslında Topçubaşov'un, Simpson ile görüşmesindeki amacı Azerbaycan'ın kendi kendine yetebilen güvenli ve huzurlu bir ülke olduğunu anlatmak olmuştur. Böylece Avrupalı güçlere Azerbaycan'ın Rusya'nın bir parçası olmaması gerektiğini göstermeye çalışmıştı. Buna göre Azerbaycan, çeşitli milletlerden insanların huzurla bir arada yaşadığı bir ülke olmasının yanı sıra ekonomik olarak da kendi kendine yetebilen bir devletti ve dış yardım almadan ayakta kalabilecek potansiyele sahipti. Azerbaycan hükümeti içinde değişik halklardan insanlar uyum içinde çalışmaktaydı. Kendi hukuk ve eğitim sistemine sahip olmanın yanında Azerbaycan altmış bin kişilik bir orduya da sahipti.²⁴ Sonuç olarak Topçubaşov çizmiş olduğu tablo ile Simpson'a bağımsız bir Azerbaycan'ın kendi ayakları üzerinde durabileceğini göstermeye çalışmıştı.

Azerbaycan bu şekilde kendine yetebilir bir ülke konumundayken tekrar Rusya'nın bir parçası haline gelmesi Azerbaycan için kabul edilemez bir durumdu.²⁵ Yalnızca siyasal ve ekonomik nedenler değil, Azerbaycan'ın dil, din ve yaşam şeklinin de Rusya'dan çok farklı olması Azerbaycan'ın Rus bayrağı altına girmek istememesinin sebepleri arasındaydı. Nitekim Topçubaşov kendisinin yirmi yıla yakın Rusya'da yaşadığını, ayrıca Rus meclisinin (Duma) üyeleri arasında yer aldığını belirterek kendi gözlemlerine göre aralarında çok büyük farklılıklar bulunan iki milletin aynı devlet çatısı altında olamayacağını ifade etmişti.²⁶

Azerbaycan hükümetini endişeye sevk eden diğer bir gelişme ise Bolşeviklere karşı savaştan Rus Gönüllü Ordu'nun faaliyetleri olmuştur. Bolşeviklerle savaşması için İngiltere'den para ve askeri malzeme desteği alan Rus General Anton Denikin, Londra'nın itirazlarına rağmen Kafkasya'ya yönelik saldırgan bir tutum izlemeye başlamıştı. Bu durum bölgedeki devletlerin tepkisine neden olmuştur. Şubat 1919'da Soçi'yi kontrolüne alan Denikin,²⁷ başta Gürcistan olmak üzere tüm Kafkas Cumhuriyetlerini tehdit eder hale gelmişti. Azerbaycan hükümetinin talimatıyla Topçubaşov, Paris Barış Konferansı Başkanlığına, Gönüllü Ordu'nun Kafkasya bölgesindeki faaliyetlerini protesto eden bir nota iletmişti. Ayrıca Topçubaşov bu notanın bir kopyasını da İngiltere'nin Paris Barış Konferansı'nda bulunan heyetine göndermiş ve Gönüllü Ordu'nun Kafkasya'daki saldırgan politikasına yönelik İngilizlerin dikkatini çekmeye çalışmıştı.²⁸ Azerbaycan heyeti

²¹ Bkz. Jamil Hasanli, *Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The Difficult Road to Western Integration, 1918-1920*, M.E. Sharpe, New York 2014.

²² Qasimly, "Britain's Azerbaijan Policy", s. 42-43.

²³ FO: 608/84/10, letter from Balfour to Curzon (Paris) to Foreign Office, 26 May 1919.

²⁴ FO: 608/84/10, "Minute of Conversation with Mr. Topchubashov", telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 1 July 1919.

²⁵ Shabnam Yusifova, "The Recognition of The Independence of Azerbaijan Democratic Republic in Paris Peace Conference and the Attitude of Iran", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol 5 No 19, August 2014, s. 357.

²⁶ FO: 608/84/10, a.g.b., 1 July 1919.

²⁷ Mehmet Okur, "Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 405.

²⁸ FO: 608/84/10, letter from Topchubashov to the Chairman of the British Delegation to the Peace Conference in Paris, 12 September 1919.

sunmuş olduğu notada Bolşeviklerle savaşması beklenen Gönüllü Ordu'nun, silahlarını Gürcistan ve Azerbaycan'a karşı yönelterek bu iki devletin özgürlük ve bağımsızlıklarını tehdit etmeye başladığını vurgulamıştı. Dağıstan bölgesini işgal eden Gönüllü Ordu'nun Azerbaycan için bir tehlike oluşturduğu Topçubaşov tarafından ifade edilmişti.

Ayrıca Gönüllü Ordu'nun Hazar Denizi'nde bulunan donanmanın bir kısmının kontrolünü eline geçirmesi de Azerbaycan yönetimince tepkiyle karşılanmıştı. Başkent Bakü'nün Hazar Denizi kıyısında olması, bu şehrin denizden Gönüllü Ordu tarafından saldırıya uğraması ihtimalini ortaya çıkarmıştı. Böylece Azerbaycan hem karadan (Dağıstan üzerinden) hem denizden kuşatılmış bir duruma gelmişti. Azerbaycan heyeti protesto ettiği bu olaylar karşısında Avrupalı devletlerden yardım istemekteydi. İngilizlerin etkinliğini kullanarak Gönüllü Ordu'nun Dağıstan bölgesinden çekilmesine ve Hazar Denizi'nde Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilen gemilerin Azerbaycan hükümetine geri verilmesine yardımcı olması istenmekteydi.²⁹ İngilizler de Gönüllü Ordu'nun Kafkasya'daki saldırgan politikasından rahatsızdı. Denikin'in bu bölgedeki faaliyetlerini durdurması için uğraş vermişti.³⁰ Denikin kendisine yapılan uyarıları dikkate almamış, Bolşeviklere yapılan mücadeleyi kaybedene kadar Kafkasya için tehdit olmayı sürdürmüştü.

Ermenilerin Kafkasya Politikasından Duyulan Rahatsızlık

Kafkasya'ya yönelik Rus tehlikesi sürerken bölgedeki hükümetler bu tehlikeye karşı ortak hareket etmeye çalışmaktaydı. Bu anlamda Topçubaşov, İngiliz diplomat Simpson'a bölgedeki devletlerin bir Kafkas federasyonu altında birleşmek için çalıştıklarını söylemiş ve aynı zamanda Ermeni hükümetine yönelik bir eleştiride de bulunmuştu. Buna göre Kafkaslardaki diğer hükümetler federasyon fikri çerçevesinde çalışma yürütürken Ermeniler bu fikre karşı soğuk davranmaktaydı. Bunun nedeni de Ermenilerin ABD'ye güvenmesiydi. Topçubaşov'a göre Ermeni hükümeti ABD'nin kendi isteklerini yerine getireceklerini düşünmekteydi. Bu nedenle de Kafkasya'daki diğer hükümetler ile çalışma içine girmeye yanaşmıyordu.³¹

Azerbaycan heyetinin Paris Barış Konferansı'nda İngiliz heyeti ile görüşmelerinde dile getirmiş olduğu diğer bir husus da Karabağ bölgesi olmuştu. Azerbaycan hükümeti, kendisine bağlı olan Karabağ nedeniyle Ermenistan ile sorun yaşamak istemiyordu. Paris'te bulunan Topçubaşov, İngiliz heyeti ile yapmış olduğu görüşmede Karabağ'ın durumu hakkında açıklamalar yapmıştı. Topçubaşov'a göre Rusların bölge ile ilgili tutmuş olduğu nüfus istatistikleri yanlıştı. Tatar Türkleri fazla vergi ödememek ve askere gitmemek için Rus makamlarına karşı kendi nüfuslarını az göstermişlerdi. Karabağ bölgesinin nüfusunun dörtte üçü Tatar Türklerinden oluşmaktaydı. Topçubaşov, Ermenilerle bu bölge üzerinde barışçıl bir çözüm bulunmasını umduğunu ifade etmişti.³² Azerbaycan Başbakanı Nasib Yusifbeyli de Gürcistan hükümeti ile görüşmeler yapmak için gittiği Tiflis'te yapmış olduğu açıklamada Azerbaycan'ın tüm komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurmak istediğini, bu anlamda Ermenistan ile Karabağ konusunda sorun yaşamak istemediklerini belirtmişti.³³

İngilizler ise Karabağ bölgesinin Azerbaycan yönetimine bırakılmasını desteklemekteydi. Tabi bu karşılıksız bir adım değildi. Bu açıdan Nahçıvan ve Karabağ meseleleri bir bakıma birbirleriyle bağlantılıydı. Buna göre

²⁹ FO: 608/84/10, a.g.b., 12 September 1919.

³⁰ Okur, a.g.m. ss. 406-408.

³¹ FO: 608/84/10, "Minute of Conversation with Mr. Topchubashov", telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 1 July 1919.

³² FO: 608/84/10, a.g.b., 1 July 1919.

³³ FO: 608/84/10, telegram from Curzon to Balfour, 13 September 1919.

Karabağ bölgesini Azerbaycan yönetimine bırakmak isteyen İngilizler buna karşılık Nahçıvan'ı da Ermeni idaresine bırakmayı tasarlamaktaydılar. Bu anlamda İtilaf Devletleri'nin Kafkasya Yüksek Komiseri Amerikalı Albay Haskell, Karabağ bölgesinin Azerbaycan'a verilmesini istemişti.³⁴ Albay Haskell, Azerbaycan hükümetine yapmış olduğu teklifte Karabağ ve Zengezor³⁵ bölgelerine karşılık Azerbaycan yönetiminin Nahçıvan'dan vazgeçmesini talep etmişti.³⁶ İngilizler de bu plan çerçevesinde hareket etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalamasının ardından Kafkasya bölgesini işgale başlayan İngilizler, Kasım 1918 tarihinde Bakü'yü işgal etmişlerdi. Daha sonra, bölgede kendi kendine yetebilen bir Ermenistan'ın varlığını isteyen İngilizler, bu amacı gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdi.³⁷ Azerbaycan hükümetiyle iyi ilişki içinde olmasına rağmen, Ermeni makamlarının “Nahçıvansız Ermenistan yaşayamaz” propagandasının etkisinde kalan İngiliz Generali Thomson da halkı çoğunlukla Türk olan Nahçıvan'ın, Ermenistan'a verilmesini kabul etmişti.³⁸ Haziran 1919 yılı itibarıyla Nahçıvan'daki İngiliz birliklerinin yerini Ermeni kuvvetleri almış ve bu bölge Ermenistan'ın kontrolü altına girmişti. İngilizler Nahçıvan'da sadece küçük bir askeri kuvvetle birlikte bir askeri temsilci bırakmıştı.³⁹ Azerbaycan hükümeti Nahçıvan'daki nüfusun büyük bölümünün Ermenilerden değil Türklerden oluştuğunu belirterek İngilizlerin Nahçıvan hakkında vermiş olduğu bu kararı protesto etmişti.

Azerbaycan'ın hükümetinin yapmış olduğu bu protestodaki haklılık payını Nahçıvan'ın Culfa şehrindeki İngiliz temsilciliğinden 18 Ağustos 1919 tarihinde gönderilen telgraf da doğrulamaktaydı. Buna göre, bölgede inceleme yapan İngiliz, Fransız ve Amerikan subaylar Ermenilerin Nahçıvan'a yerleştirilmesinin hata olduğunu dile getirmişlerdi.⁴⁰ Aslında bu süreç, 1828 Türkmençay Antlaşması'nın ardından birçok Ermeni ailenin Rus Çarı I. Nikolay tarafından İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarına yerleştirilmesi ve bir Ermeni bölgesi oluşturulmasıyla başlamıştı.⁴¹

İngiltere'nin Karadeniz Ordusu Komutanlığı, Nahçıvan'daki durum hakkında göndermiş olduğu raporda da bu bölgede Ermeni nüfusunun azınlıkta olduğunu belirtmişti. Ermeniler, Nahçıvan'da azınlıkta olmasına rağmen İngilizlerin desteği ile elde ettikleri bu bölgede, yerel halka karşı sert bir yönetim sergilemeye başlamıştı. Daha önceden de Ermeni kuvvetleri tarafından bölgedeki halka karşı katliamlar yapılmıştı.⁴² İngilizlere göre bu durum sürdürülebilir değildi. Ermenilerin takip etmiş olduğu sert politika ancak Ermeni hükümetinin büyük ölçüde bir askeri kuvvete sahip olması ile uygulanabilirdi. Fakat Ermeni yönetimi böyle bir olanaktan yoksundu. Bu nedenle Ermenilerin, Nahçıvan bölgesini elinde tutmasının tek yolu bölgedeki

³⁴ Tofiq Kocharli, *Armenian Deception: Historical Information*, M-Dizayn, Bakü, 2004, s. 49.

³⁵ Geniş bilgi için bkz: Beşir Mustafayev, “Arşiv Kaynaklarına Göre Zengezur Olayları (1905-1920)”, *Journal Of Qafqaz University-History, Law And Political Sciences*, Number: 33, 2012, ss. 29-42.

³⁶ FO: 608/84/10, “Future of Azerbaijan”, telegram from the British High Commission (Istanbul) to Foreign Office, 13 September 1919.

³⁷ Bkz. İbrahim Ethem Atnur, “Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 29, 2008, ss. 45-54.

³⁸ Bkz. İbrahim Ethem Atnur, “Geçmişten Günümüze Nahçıvan”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Dış Türkler Özel Sayısı, 2013, ss. 1486-1497.

³⁹ FO: 608/84/10, “Notes on Situation in the Nakhchivan District”, letter from Webb (İstanbul) to Foreign Office, 11 August 1919.

⁴⁰ FO: 608/84/10, telegram from Sir Percy Cox (Tehran) to Foreign office, 22 August 1919.

⁴¹ Beşir Mustafayev, “Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)”, *Atatürk Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 47, Erzurum-Türkiye, 2012, s. 278.

⁴² Bkz. Mustafayev, “Nahçıvan Olayları”, ss. 277-302.

Tatar Türkleriyle işbirliği yapmasına bağlıydı. Fakat Ermeni hükümeti Nahçıvan'ın yönetimini eline alır almaz yerel halkla uzlaşmak yerine Tatarlardan oluşan yerel konseyi dağıtma yoluna gitmişti.

Bunun yanı sıra Ermeni yönetimi bölgede egemenliğini sağlamlaştırmak için Nahçıvan'daki nüfusu silahsızlandırma planını devreye sokmuştu. Fakat bu uygulama başarısızlıkla sonuçlanmış ve Ermeni yönetimi ile yerel halk arasındaki sürtüşmeyi arttırmaktan başka bir işe yaramamıştı. Özellikle taşrada yaşayan halk, sürülerini korumak için ihtiyaç duyduğu silahların toplanmasına büyük tepki göstermişti. Nahçıvan'ı, Ermeni kontrolüne veren İngilizler de Ermeni yönetiminin bu politikalarını uygun bulmamış ve araya girerek silahsızlandırma çabalarının önüne geçmişti.⁴³ Fakat Ermenilerin Nahçıvan'ı işgalinden sonra bölgede gerginlik devam etmişti. Özellikle Tatarlar mücadele etmeden kolay bir şekilde Ermeni yönetimi altına girmek istemiyorlardı. Ermeni ordusu birlikleri ve Ermeni terör çeteleri ise bu bölgelerde Azerbaycan Türklerini katletmeye başlamışlardı.⁴⁴ Bölgede bulunan İngiliz askeri temsilciler bölgede gerilimin iyice tırmanmasını önlemek için Ermeni yönetiminin yerel halka yönelik sert politikalara başvurmasının önüne geçmeye çalışmıştı.⁴⁵

Topçubaşov'un çekindiği nokta Ermenilerin, ABD'ye güvenerek Kafkasya bölgesinde hak ettiklerinden fazla toprak elde etmeye kalkışması ihtimaliydi. Ermenilerden gelecek böyle bir hareketin Kafkas bölgesinde çatışmaya yol açacağına farkında olan Topçubaşov, endişe duymuş olduğu bu konuyu Paris'te İngiliz diplomat Simpson'a iletmışti. Topçubaşov'a göre Ermenilerin, Kafkas bölgesinde fazla toprak elde etmesini önleyebilmenin yolu Milletler Cemiyeti'nin devreye girmesiyle mümkün olabilirdi. Buna göre, Milletler Cemiyeti en kısa sürede bir açıklama yaparak Ermeni hükümetine ne kadar toprağa sahip olabileceklerini bildirmeliydi. Böylece Ermenilerin sırtını ABD'ye dayayarak Kafkas bölgesinde geniş topraklar elde etmesinin önüne etkili bir şekilde geçilebilirdi.⁴⁶ Sonuç olarak Ermenilerin bölgedeki faaliyet ve tutumlarından duyulan rahatsızlık Paris'te İngilizlere iletilmişti. Her ne kadar bölgedeki İngiliz temsilcilerin gönderdiği telgraflar da Ermenilerin bölgedeki aşırı uygulamalarını ortaya koysa da İngilizler Ermenilere yönelik karşı bir tavır almamışlardı.

Azerbaycan ile İngiltere Arasındaki Borç Meselesi

Paris Barış Konferansı'na katılan Azerbaycan heyeti İngilizlerle yalnızca siyasi ve askeri konuları görüşmemişti. İngiltere'nin Azerbaycan hükümetine olan borcu da iki heyet arasında gündeme gelen konulardan birisi olmuştu. Azerbaycan ekonomisi büyük oranda petrol ihracına dayanmaktaydı. Rusya'da bu petrolün en önemli alıcısıydı. Ancak, Rusya'daki karışıklık iki ülke arasındaki petrol ticaretini olumsuz etkilemişti. Azerbaycan hükümeti nakit para karşılığı İngiliz petrol şirketleri ile anlaşma yapmaya çalışmış fakat bir netice alamamıştı.⁴⁷ Bu durum da Azerbaycan'ın ekonomik durumunu kötü etkilemişti.

26 Ağustos 1919 tarihinde Azerbaycan hükümeti, Paris'te bulunan Azerbaycan heyeti başkanı Topçubaşov'a bir telgraf göndermişti. Kafkasya'daki İngiliz Askeri Komutanlığı'nın Azerbaycan hükümetine olan borçlarının ödenmesi hususunda İngiliz makamları nezdinde Topçubaşov'un girişimde bulunması

⁴³ FO: 608/84/10, "Notes on Situation in the Nakhchivan District", 11 August 1919.

⁴⁴ Murteza Hasanoğlu-Nesrin Süleymanlı, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* (AVİD), II/2 (2013), s. 300.

⁴⁵ FO: 608/84/10, "Notes on Situation in the Nakhchivan District", 11 August 1919.

⁴⁶ FO: 608/84/10, a.g.b., 1 July 1919.

⁴⁷ Bkz. Firuz Kazemzadeh, *The struggle for Transcaucasia, 1917-1921*, Philosophical Library, New York, 1951. http://www.conflicts.rem33.com/images/Azerbaijan/First_Republic_Nutshell.html#_edn11.

istenmekteydi. Topçubaşov, Paris Barış Konferansı'nda bulunan İngiliz heyetinin başkanına yazmış olduğu mektupta, İngiliz hükümetinin Azerbaycan'a olan borcunun hızlı bir şekilde ödenmesi noktasında yardımcı olmasını talep etmişti.⁴⁸

Bunun üzerine Paris'te bulunan İngiliz diplomat Eyre Crowe, Curzon'u bu durumdan haberdar etmiş ve Topçubaşov'a verilecek cevap hususunda Maliye Bakanlığının görüş bildirmesini istemişti. Aynı zamanda Topçubaşov'a da bir not gönderen Crowe, kendisinin Londra'yı borç konusunda bilgilendirdiğini belirtmişti.⁴⁹ Ancak Azerbaycan heyetinin çabasına rağmen İngilizler Azerbaycan'a olan borçlarını ödemedi. Azerbaycan devletinin tanınması noktasında belirsizlik ortadan kalkmadan İngiliz hükümeti Azerbaycan'a bir ödeme yapmaya yanaşmıyordu.⁵⁰

Ayrıca İngilizlere göre bölgeyi işgal eden İngiliz kuvvetleri bölge halkının refahı için harcamalar yapmıştı. Bu nedenle miktarı 213 milyon Rus Ruble'sine ulaşan bu para, borç olarak düşünülmemeliydi. İngilizlerin bu tavrına rağmen Azerbaycan hükümeti borcun geri ödenmesi noktasında ısrarcı olmuştu. Bunun üzerine İngilizler, Bolşevik yönetimi tarafından reddedilen Rusya'nın eski borçlarını Azerbaycan hükümetinin üstlenmesi durumunda kendilerinin de Azerbaycan'a ödeme yapacaklarını bildirmişlerdi.⁵¹ Ekonomisi zaten zor durumda olan Azerbaycan'ın Rusya'nın borçlarını ödemeyi kabul etmesi mümkün değildi. Sonuç olarak tüm çabalara rağmen Azerbaycan hükümeti İngilizlerden istedikleri geri ödemeyi alamamıştı. Bu durum da Azerbaycan ekonomisini olumsuz etkilemişti.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Azerbaycan heyetinin İngilizlerle yaptığı görüşmeler üç ana konu etrafında toplanmıştır. Bunlardan ilki ve en önemlisi Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması meselesi üzerine olmuştur. Azerbaycan heyeti bu konuyu her fırsatta gündeme getirmiş ve İngilizler üzerinde bir etki oluşturabilmiştir. Nitekim daha sonra Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasına yönelik bir karar alınması bu durumun bir göstergesi olmuştur.

Azerbaycan heyetinin üzerinde durmuş olduğu ikinci önemli husus bölgedeki Rus Gönüllü Ordu'nun faaliyetleri olmuştur. Aslında bu konu dolaylı olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile alakalıdır. Bolşeviklere karşı savaştan Gönüllü Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesinden çekinilmesi, Azerbaycan heyetini bu hususta İngilizlerin desteğini aramaya itmiştir. İngilizler de Gönüllü Ordu'nun bölgedeki faaliyetlerinden rahatsızlık duymuş ve Kafkasya'ya yönelik saldırgan tutumunu terk etmesini istemiştir. Ayrıca Azerbaycan heyetinin, İngilizlerin bölgedeki kuvvetlerini geri çekme planına olumsuz yaklaşması da Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusu ile ilişkilidir. İngiliz kuvvetleri muhtemel Rus işgaline karşı bir nevi güvence olarak görülmüştür. Ancak İngilizler ekonomik nedenlerle Bakü dâhil olmak üzere bölgedeki kuvvetlerini geri çekmek zorunda kalmıştır. Ermenilerin tutumlarından duyulan rahatsızlık da İngiliz heyetiyle yapılan görüşmelerde dile getirilmiştir. Ancak, İngilizlerin Ermenileri gözetin politikasında bir değişiklik olmamıştır.

---

⁴⁸ FO: 608/84/13, "Azerbaijan: Payments to the Azerbaijan Delegation by the British Government", letter from Topchubashov to the Chairman of the British Delegation to the Peace Conference in Paris, 3 October 1919.

⁴⁹ FO: 608/84/13, letter form Sir Eyre Crowe to Curzon, 7 October 1919.

⁵⁰ FO: 608/84/13, letter form Sir Eyre Crowe to Topchubashov, 7 October 1919.

⁵¹ Bkz. Kazemzadeh, *a.g.e.*

Azerbaycan heyetinin Paris’te gündeme getirdiği diğer bir husus ikili ilişkileri ilgilerinden borç meselesi olmuştur. Bölgedeki İngiliz kuvvetlerinin Azerbaycan hükümetine olan borçlarının İngiliz hükümetince ödenmesi talep edilmiştir. Ancak bu konu Azerbaycan açısından istenildiği gibi çözümlenmemiş ve hayal kırıklığına neden olmuştur. İngilizlerin borçlarını ödemek istememesi ve Azerbaycan hükümetinden Rusların eski borçlarını üstlenmesi gibi karşı taleplerde bulunması bu meseleyi neticesiz bırakmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma Paris Barış Konferansı’nda aktif bir şekilde çalışan Azerbaycan heyetinin, İngilizlerle yoğun bir temas içinde olduğunu göstermiştir. Ayrıca, Azerbaycan-İngiltere ilişkileri açısından da Paris’te iki heyet arasında yapılan görüşmelerin önemli bilgiler ihtiva ettiğini ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

İngiliz Milli Arşivi (The National Archives) The Foreign Office:

FO 608/84/10: “Azerbaijan: Desiderata, including: Independence of Azerbaijan Republic. Aims and Future of the Azerbaijan Republic”:

Letter from the British High Commission (Istanbul) to Foreign Secretary Arthur Balfour, 31 December 1918.

Letter from Balfour (Paris) to Curzon, 26 May 1919.

“Future of Azerbaijan”, telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 6 June 1919.

“Minute of Conversation with Mr. Topchubashov”, telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 1 July 1919.

“Minute of Conversation with Mr. Topchubashov”, telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 1 July 1919.

“Notes on Situation in the Nakhchivan District”, letter from Webb (İstanbul) to Foreign Office, 11 August 1919.

Telegram from Sir Percy Cox (Tehran) to Foreign office, 22 August 1919.

Letter from Topchubashov to the Chairman of the British Delegation to the Peace Conference in Paris, 12 September 1919.

Telegram from Curzon to Balfour, 13 September 1919.

“Future of Azerbaijan”, telegram form the British High Commission (Istanbul) to Foreign Office, 13 September 1919.

FO: 608/84/13, “Azerbaijan: Payments to the Azerbaijan Delegation by the British Government”:

Letter from Topchubashov to the Chairman of the British Delegation to the Peace Conference in Paris, 3 October 1919.

Letter form Sir Eyre Crowe to Curzon, 7 October 1919.

Letter form Sir Eyre Crowe to Topchubashov, 7 October 1919.

Kitap ve Makaleler

“95 Yıllık Cumhuriyet Azerbaycan”. (2013). Diploatlas. Sayı: 19: 6-9. <http://www.diplomat.co.tr/atlas/sayilar/sayi19/sayfalar/1.htm> (Erişim Tarihi 03.03.2018).

Akbulut, D. A. (2017). “Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 27-42.

Alston, C. (2016). The Suggested Basis for a Russian Federal Republic: Britain, Anti-Bolshevik Russia and the Border States at the Paris Peace Conference, 1919. *History*, 91 (1) (301), s. 24-44.

Atnur, İ. E. (2008). Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları. *Ermeni Araştırmaları*, 29, s. 45-54, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=549> (Erişim Tarihi 08.02.2018).

Atnur, İ. E. (2013). Geçmişten Günümüze Nahçıvan. *Yeni Türkiye Dergisi*, Dış Türkler Özel Sayısı, s. 1486-1497. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357640> (Erişim Tarihi 08.02.2018).

Azerbaijan at Paris Peace Conference (1919-1920). Compiled by Vilayet Quliyev, Bakü: İndiqo, 2008.

Çağlayan, K. T. (1997). British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Edinburgh.

Demirli, M. A. (2002). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920). Türkler. (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 228-243.

Gafarov, V. (2012). The Azerbaijani Delegation to the Paris Peace Conference. Visions of Azerbaijan. July-August: 40-45. <http://www.visions.az/en/news/404/6a7cabf7/> (Erişim Tarihi 02.03.2018).

Genceli, M. (2013). Alimerdan Bey Topçubaşov. İRS Miras. No: 7. <http://irs-az.com/new/pdf/201312/1386944626464392558.pdf> (Erişim Tarihi 05.03.2018).

Hasanlı, J. (2014). Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The Difficult Road to Western Integration 1918-1920. New York: M.E. Sharpe.

Hasanoğlu, M., Süleymanlı, N. (2013). Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan. *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2, s 289-303.

Kazemzadeh, F. (1951). The struggle for Transcaucasia, 1917-1921. New York: Philosophical Library. http://www.conflicts.rem33.com/images/Azerbaijan/First_Republic_Nutshell.html#_edn11. (Erişim Tarihi 23.02.2018).

Kocharli, T. (2004). Armenian Deception: Historical Information. Bakü: M-Dizayn.

Mustafayev, B. (2012). Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden). *Atatürk Üniversitesi Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 47, s. 277-302.

Mustafayev, B. (2012). Arşiv Kaynaklarına Göre Zengezur Olayları (1905-1920). *Journal of Qafqaz University-History, Law And Political Sciences*, 33, s. 29-42.

Okur, M. (2017). Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 393-416.

Qasimov, N. (2017). Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV (XI) MMXVII, s. 77-98.

Qasimly, M. (2006). Britain's Azerbaijan Policy (November 1917-September 1918). *Visions of Azerbaijan*, 1(1), s. 38-43. <http://www.visions.az/en/news/151/cf8230fa/> (Erişim Tarihi 22.02.2018).

Qasimly, M. (2006). Azerbaijan Democratic Republic. *Visions of Azerbaijan*, 1 (2), s. 44-47. <http://www.visions.az/en/news/100/af1b15fd/#> (Erişim Tarihi 22.02.2018).

Yusifova, S. (2014). The Recognition of The Independence of Azerbaijan Democratic Republic in Paris Peace Conference and The Attitude of Iran. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5 (19), s. 355-364.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ HÖKUMƏT QURUCULUĞU (İKİNCİ VƏ ÜÇÜNCÜ HÖKUMƏTLƏRİN TƏCRÜBƏSİ ƏSASINDA)

Letif BABAYEV*

ÖZET

Çarlık Rusya'sının çöküşünden sonra, eski imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, yönetim bilgisinin eksikliği yüzünden Azərbaycan'da dahil olmak üzere her tarafta yerel derebeylik hüküm sürüyordu. Ülkenin bütün topraklarında kendi meşru otoritesini kurmakla sorumlu olan Azərbaycan Ulusal Konseyi, 17 Haziran 1918'de, Gencede yetkilerini F. H. Hoyski başkanlığındaki hükümete emanet etti ve kendisine Muassisler Meclisi'ni altı aydan kısa bir süre sonra çağırmasını emretti. F. H. Hoyski, Azərbaycan'ın ikinci hükümet kabinesini kurdu.

Mondros Barış Antlaşması (Ekim 1918) uyarınca, Osmanlı askeri kuvvetleri Bakü'de dahil olmak üzere Güney Kafkasya'dan çekildi. Müttefikler anlaşması uyarınca General Thomson liderliğindeki İngiliz birlikleri, 17 Kasım 1918'de Güney Kafkaslar İngiltere'nin nüfus alanına geçtiği gerekçesiyle Bakü'ye girdi. Son derece zor ve karmaşık durumda, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti kendi parlamentosunu kurmayı başardı. Parlamentoyu 80 Müslüman, 21 Ermeni, 10 Rus, Alman, Yahudi, Gürcü ve Polonez temsil ediyordu. 7 Aralık 1918'de faaliyete geçen Azərbaycan parlamentosu cumhuriyetin yeni hükümetini kurmakla mükellefti. Üçüncü, yeni hükümet, temsil edilen kesirlerin genel rızası olmak üzere birkaç farklı ilke temelinde oluşturulacak ve en kanunverici meclise - Parlamento'ya karşı sorumlu tutulacaktı. 10 Aralık'ta parlamenterler hükümeti Feteli Han Hoyski'ye devretmeye karar verdiler. 26 Aralık 1918'de Parlamento, Hükümetin programını kabul etti ve F. H. Hoyski tarafından organize edilen Hükümete olan güven göstermek için bir karar yayınladı.

Azərbaycan'da bir koalision hükümetinin kurulması, ülkedeki yabancı misyonlar tarafından oldukça takdir edildi ve kapsamlı bir yardım olunacağı bildirildi.

***Anahtar Kelimeler:** bağımsızlık, Milli Meclis, cumhuriyet, hükümet, parlamento, bölge.*

GOVERNMENT STRUCTURING IN AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC (BASED ON SECOND AND THIRD GOVERNMENT PRACTICES)

ABSTRACT

Following the collapse of Tsarist Russia, the atmosphere of chaos was prevailed in the most regions of Azerbaijan like in other remote parts of this former empire. On June 17, 1918, In Ganja the National Council of Azerbaijan, which was responsible for the creation of its legal authority throughout the country, placed all power on the government under the chairmanship of F. Kh. Khoysky and commissioned him to convene the Assembly of Deputies within the six months. F. Kh. Khoysky formed the second government cabinet of Azerbaijan.

According to the Mudros Peace Treaty (October 1918), the Ottoman military forces were withdrawn from the South Caucasus, including Baku. Based on agreement of the Allies, the British troops led by General Thomson entered Baku on November 17, 1918, as the South Caucasus was given to the mandate of the United Kingdom. In the extremely difficult and complicated situation, the Azerbaijan Democratic Republic managed to create its own parliament. The parliament of Azerbaijan consisted of representatives of different nationalities and religious groups. 80 Muslims, 21 Armenians, 10 Russians, as well as Germans, Jews, Georgians and Poles were represented by 1 member for each. Starting to function on December 7, 1918, the Azerbaijani parliament was to form the third government of the Republic. It was intended to form a new government on the basis of general agreement of the parliamentary factions. The government should have been accountable to the parliament. On December 10, members of the Parliament authorized Fatali Khan Khoyski to form the

---

* Dr., AMEA, A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, babayevl@gmail.com

government. on December 26, 1918, Parliament issued confidence vote to the Government formed F. Kh. Koyski and approved its program.

The formation of the coalition government in Azerbaijan was highly appreciated by the foreign missions delegated in the country, and they promised to provide him with comprehensive assistance.

Keywords: *independence, National Council, republican, government, parliament, territory.*

***

Rusiya ilə İran arasında Gülüstan sülh müqaviləsinin (1813-cü il) bağlanmasıdan sonra ikiyə parçalanmış Azərbaycanın şimalında 1918-ci il may ayının 28-də müstəqil dövlət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruldu. Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi tarixi qərar - İstiqlal bəyannaməsi ilə Azərbaycanın xalq hakimiyyətinə malik, tamhüquqlu müstəqil bir dövlət olduğu dünyaya bəyan edildi. Bununla da 100 ildən artıq bir dövrdə çar Rusiyasının müstəmləkə ucqarına çevrilən Şimali Azərbaycanda azad, müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı. Mövcud tarixi şərait də Azərbaycan xalqının qanuni və əzəli haqqının reallaşmasına əlverişli imkan yaradırdı və dövlət qurmaq bacarığına malik milli ziyalılarımız bu tarixi şansını düzgün qiymətləndirdilər. Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrinin yenidən, bu dəfə dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə bir sırada yer alacaq demokratik respublika formasında dirçəldilməsi reallaşacaqdı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2004: 29-30).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı vaxt Rusiyada və Avropa ölkələrində çox mürəkkəb bir dövr yaşanmaqda idi. Birinci dünya müharibəsinin başa çatması ərəfəsində keçmiş Rusiya ərazisində meydana çıxmış müstəqil respublikalara aparıcı dövlətlərin münasibətinin ilk vaxtlar qeyri-müəyyənliyi vəziyyəti digər tərəfdən gərginləşdirirdi. Belə mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycan Cümhuriyyəti taleyüklü bir neçə çətin problemin öhdəsindən gəlməli idi. İlk mühüm məsələ Azərbaycanda real hakimiyyət funksiyalarını yerinə yetirəcək hökumətin təşkilinə nail olunması idi. Bunun üçün Tiflisdə qurulmuş, dövlət idarəçiliyinin təşkili ilə bağlı əksər sahələrdə lazımı praktik addımlar atmaq imkanı olmayan hökumət öz fəaliyyətini Azərbaycan ərazisinə keçirməli və burada işə başlamalıydı. Digər tərəfdən, həmin dövrdə Azərbaycanın bir sıra yerlərində, o cümlədən Bakıda və cənubunda real idarəçiliyi milli hökumətə düşmən mövqedə olan qüvvələr ələ keçirmişdilər. Ölkənin iqtisadi dirçəlişi üçün böyük potensiala malik olan Bakıda həmin vaxt real hakimiyyət S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin əlində idi. 1918-ci ilin martında Bakıda, Şamaxıda, Qubada kütləvi azərbaycanlı qırğınları törədən bu hakimiyyətin yerli əhali arasında heç bir nüfuzu olmasa da, bolşevik Rusiyasının köməyi ilə Azərbaycanın digər ərazilərində möhkəmlənmək planları qurmuşdu. Onlar erməni silahlıları və əsasən ermənilərdən ibarət bolşevik qüvvələrinin dəstəyi ilə milli hökuməti nəinki Bakıya, ümumən Azərbaycana buraxmaq fikrində deyildilər. Bu niyyətin reallaşdırılması üçün daşnak-bolşevik qaragüruhu hərəkətə gətirilmiş, milli hökumətin Azərbaycanda idarəçiliyi ələ almaq kimi qanuni səylərinin qarşısının alınması sahəsində bir sıra qabaqlayıcı tədbirlər görülmüşdü.

Çar Rusiyası idarəçiliyinin dağılmasından sonra mövcud hakimiyyətsizliyin keçmiş imperiyanın digər milli ucqarlarında olduğu kimi, Azərbaycanın qəzalarında da hərc-mərclik, nizamsızlıq yaratması vəziyyəti çətinləşdirən amillərdən idi. Keçmiş iqtisadi əlaqələrin qırılması, yenisinin hələ yaradılmaması və digər səbəblərdən ölkədə iqtisadi vəziyyət xeyli ağırlaşmış, xalqın güzəranı çətinləşmişdi. Xüsusilə ilk vaxtlarda dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, yeni fəaliyyətə başlayan məmurlara əmək haqqının verilməsi və s. məsələlərin həllində ciddi problemlər vardı. Bununla əlaqədar 1918-ci ilin iyul ayında F.X.Xoyski İstanbulda olan M.Rəsulzadəyə yazırdı: "Hökumətimizin hazırda pula çox böyük ehtiyacı var. İndi normal borc almaq

çox çətindir. Əsasən, ona görə ki, Bakı bizim əlimizdə deyil" (ARDA, f.970, s.3, iş 38, v.4).

Son dərəcədə məhdud imkanlara baxmayaraq, öz fəaliyyətini ölkə ərazisinə keçirməkdə qərarlı olan Azərbaycan hökuməti mövcud imkanlardan yararlanaraq vəziyyətdən çıxış yolu kimi bir sıra siyasi, diplomatik addımlar atdı. Bunlar arasında ən mühümü 1918-ci il iyunun 4-də Batum şəhərində Azərbaycanla Türkiyə arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilənin bağlanması idi. Bu müqavilənin 4-cü maddəsinə görə, Azərbaycanda əmniyyət və asayişin qorunmasında Osmanlı dövləti tərəfindən istənilən əsgəri yardımın göstəriləcəyi təsbit edilmişdi. Bu, hələ öz hərbi qurumlarını yaratmamış gənc respublika üçün son dərəcə müstəsna əhəmiyyət daşıyırdı. Müqavilənin şərtləri Azərbaycanın xarici təcavüzlərdən müdafiəsinə əlverişli zəmin yaradırdı (ARDA, f. 894, s. 2, iş 88, v. 1-3).

Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacinski bu müqavilə əsasında Azərbaycan Respublikası adından Türkiyə hökumətinə hərbi yardım göstərilməsi ilə əlaqədar müraciət etdilər. Məqsəd Azərbaycan ərazisində öz vəzifələrinin icrasına başlaması üçün milli hökumətə müvafiq şəraitin yaradılması idi.

Üzərində Azərbaycanın bütün ərazisində qanuni hakimiyyət qurmaq öhdəliyi olan Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti bu məqsədlə 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Bu vaxt Gəncədə real hakimiyyət hələ may ayının axırlarında 300 nəfərlik hərbi təlimatçılarla Gəncəyə gəlmiş Qafqaz-İslam Ordusunun baş komandanı Nuru paşanın əlində idi. 15 min türk və azərbaycanlı əsgər-zabitdən ibarət olan Qafqaz-İslam Ordusu Osmanlı diviziyası və general Ə.Şıxlinskiyə başçılıq etdiyi müsəlman milli korpusu əsasında Ənvər paşanın 1918-ci il 5 aprel tarixli əmri ilə təşkil olunmuşdu.

Nuru paşa qısa müddətdə Gəncədə hərc-mərcliyə son qoymuş, şəhərdə ciddi qayda-qanun yaratmışdı. Ancaq digər qəzalar barəsində bunu demək mümkün deyildi. Ən azı bütün qüsurlarına baxmayaraq, əvvəlki vahid idarəçilik sisteminin dağılması, yenisinin isə hələ qurulmaması bu ərazilərdə hakimiyyət boşluğu yaratmışdı. Təəssüf ki, ilk günlərdə müəyyən dairələrin təsiri ilə Nuru paşa ilə Azərbaycan Milli Şurası və müvəqqəti hökuməti arasında gərginlik yaşanmış, nəticədə Azərbaycanın müstəqilliyi ciddi təhlükə ilə üzləşmişdi. "M.B.Məmmədzaadənin təbirincə, "rus çarlarının sabiq qapı qulları və Şeyxülislamdan ibarət olan" bu qüvvələr Milli Şuranı - ifrat inqilabçılıqda və Azərbaycanda nüfuzla malik olmamaqda ittiham etdilər. Seçkilər nəticəsində yaranmış, Azərbaycanda yeganə legitim orqan olan Milli Şuranın və müvəqqəti hökumətin ləğv edilməsi və Nuru paşanın özünün yeni hökumət təşkil etməsi tələb olundu. Bu, artıq böhran demək idi" (Nəsimzadə N., 1996: 38).

Bu hərəkətlər Milli Şuranın radikal cinahının üzvləri N.Yusifbəyli, M.Cəfərov və D.Vəkilov tərəfindən etiraz doğurdu. Bu məsələdə onları sosialistlər dəstəkləyirdi. İttihadçılar əks mövqe tutmuşdu. Milli Şuranın buraxılması ərəfəsində etiraz əlaməti olaraq "Hümmət" fraksiyası onun tərkibindən çıxdı. Bütün bunlar vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. 1918-ci il iyun ayının 17-də M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Milli Şuranın növbəti, yeddinci iclası keçirildi. Vəziyyəti düzgün qiymətləndirən milli qüvvələr böhranın dərinləşməməsi üçün mümkün kompromis variantın qəbul edilməsinə nail oldular. Uzun danışıqlardan sonra türk komandanlığının təzyiqi altında Milli Şuranın buraxılması, bütün hakimiyyətin yeni yaradılacaq hökumətə həvalə olunması barədə razılıq əldə olundu.

M.Ə.Rəsulzadə bu vəziyyəti "demokratiyadan geri çəkilmək və mürtəcə qüvvələrin müəyyən müvəffəqiyyəti" kimi qiymətləndirdi. Eyni zamanda, o, Azərbaycanda demokratik qüvvələrin tezliklə qalib gələcəyinə ümidvar olduğunu bildirdi. Beləliklə, Fevral inqilabından sonra olduğu kimi, Azərbaycanda yenidən ikihakimiyyətlik yarandı: Bakı Xalq Komissarları Soveti, sonra isə Sentrokaspi Diktaturası Bakıda

və Milli Azərbaycan hökuməti Gəncədə.

Milli Şuranın 17 iyun tarixli iclasında iki mühüm qətnamə qəbul edildi. Birinci sənəddə göstərilirdi ki, həm daxili və həm də xarici siyasət sahəsində Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, Azərbaycan Milli Şurası bütün hakimiyyəti (qanunverici və icraedici - L.B) F.X.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış hökumətə həvalə edir və ona tapşırır ki, öz hakimiyyətini qısa müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin. Müvəqqəti hökumətin hüquq və səlahiyyətlərinə aid ikinci sənəddə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın dövlət istiqlaliyyətini və mövcud siyasi azadlıqları ləğv edə bilməz, aqrar və digər bu kimi mühüm inqilabi əhəmiyyətli qanunların dəyişdirilməsinə hökumətə səlahiyyət verilmir. Azərbaycan hökuməti altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisini çağırmalıdır. Qalan məsələlərdə hökumətə bütün hüquqlardan istifadə üçün səlahiyyət verilir (ARDA: f.894, siy,10, iş 192, vər.1).

Beləliklə, Milli Şuranın həmin iclasında "Müsavat" fraksiyası və bitərəflərdən ibarət tərkibdə yeni hökumət kabineti təsdiq edildi. Nazirlərdən 5 nəfəri "Müsavat" partiyasını, Baş Nazir də daxil olmaqla 7 nəfər bitərəfləri təmsil edirdi. İclasda, ümumiyyətlə, Şuranın 24 üzvü iştirak edirdi, lakin "Hümmət" fraksiyası və sosialistlər bloku onun tərkibindən çıxdıqdan sonra cəmi 13 nəfər qaldı, onların 12-si yeni kabinetə daxil oldu və təbii ki, səsvermədə iştirak etmirdi. 1918-ci il iyun ayının 17-dən dekabr ayının 7-dək F.X.Xoyskinin sədrliyi altında fəaliyyət göstərmiş müstəqil Azərbaycanın ikinci müvəqqəti hökuməti - Nazirlər Şurasının tərkibinə 9 nazirlik daxil idi. Bundan əlavə hökumətdə 3 portfelsiz nazir yeri vardı ki, bunlar lazım olan sahələrin idarəedilməsinə cəlb oluna bilərdilər. 6 oktyabr 1918-ci ildə kabinədəxili dəyişikliklərdən sonra hökumətin tərkibində Hərbi işlər üzrə müvəkkil və Dövlət müfəttişi vəzifələrindən əlavə 10 nazirlik fəaliyyət göstərirdi. Yeni tərkibdə Poçt-teleqraf, Sosial-təminat və dini etiqad nazirlikləri yaradılmış, əvvəlki Səhiyyə və sosial təminat nazirliyi Xalq səhiyyəsi nazirliyi kimi formalaşdırılmışdı.

Milli Şuranın qanunvericilik funksiyalarını öz üzərinə götürən Azərbaycan hökuməti hərbi qüvvələrin köməyindən də istifadə etməklə ölkə ərazisində dövlət hakimiyyəti strukturlarını yaratmağa başladı. Bu istiqamətdə atılan ilk addımlar yeni dövlətin daxili və xarici siyasətinə aid bir sıra qərarların qəbul edilməsindən ibarət idi. Azərbaycan hökuməti 1918-ci il 22 iyunda ilk sərhəd mühafizə postunun yaradılması, 24 iyunda Azərbaycanın dövlət bayrağının qəbul olunması (sentyabrın 9-da bu bayraq, ağ aypara və səkkizguşəli ulduzun təsvir olunduğu mavi, qırmızı və yaşıl rəngli bayraqa əvəz edildi), 26 iyunda əlahiddə Azərbaycan korpusunun yaradılması, 27 iyunda Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması, 28 avqustda tədris müəssisələrinin milliləşdirilməsi, noyabrda Qazax Müəllimlər Seminarıya açılması, oktyabr ayının 1-də Bakı Dairə Məhkəməsinin və onun tərkibində prokurorluğun fəaliyyətinin bərpa edilməsi haqqında və s. mühüm qərarlar qəbul etdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət bayrağının üç rəngi "türk milli mədəniyyətini, müasir Avropa demokratiyasını və islam sivilizasiyasını" təmsil edirdi.

Bütün vasitələrlə Azərbaycanın müstəqilliyinin reallaşmasının qarşısını almağa çalışan əks qüvvələr may ayının sonlarından Gəncə üzərinə yürüşə hazırlanmışdılar. Bu ərəfədə V.Leninin tapşırığı ilə Bakı Soveti adından Gürcüstan hökumətinin başçısı Jordaniyaya müraciət edən S.Şaumyan bolşevik hökumətinin mesajını çatdıraraq, türk qoşunlarını Gürcüstan ərazisindən Azərbaycana buraxmayacağı təqdirdə, Sovet Rusiyasının bu ölkənin müstəqilliyini tanıyacağını vəd etmişdi. Bu məkrli plan baş tutmadıqda vaxtı itirmək istəməyən daşnak rəhbər Bakı Sovetinin ixtiyarındakı, mütləq əksəriyyəti ermənilərdən, qismən ruslardan ibarət olan 18 min döyüşçüyə milli hökuməti boğmaq üçün Gəncə üzərinə qəti hücumla başlamaq əmri verdi. Daşnak qüvvələrinin üstünlük təşkil etdiyi silahlı birləşmələr yerli müsəlman əhaliyə qarşı görünməmiş amansızlıqlar törədirdilər.

Bakı neftinə xüsusi maraq göstərən almanlar da şəhərin milli qüvvələr tərəfindən tutulmasına mane olmaq məqsədilə Osmanlıların beşinci piyada diviziyasının Gürcüstan dəmir yolu ilə Gəncəyə gəlməsini qadağan etdilər. Qafqaz diviziyası Gümrü-Dilican-Ağstafa yolunu döyüşlə keçməyə məcbur oldu. Azərbaycan əhalisi türk qoşunlarının gəlişini bayram edirdi.

İyunun 10-da yürüslərə başlayan daşnak-bolşevik qüvvələr iki gün sonra Kürdəmiri işğal edərək Göyçaya yaxınlaşdılar. Bu ərazidə qanlı döyüşlər iki həftədən çox davam etdi. Məhz mövcud gərgin vəziyyətlə əlaqədar həmin döyüşlərin gedişində, iyun ayının 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan edilmişdi. Görülmüş tədbirlər nəticəsində ciddi müqavimətlə üzləşən düşmən Qafqaz-İslam Ordusu qüvvələri tərəfindən məğlub edildi. Göyçay ətrafındakı qələbə hadisələrin gedişini tamamilə milli hökumətin xeyrinə dəyişməklə, Azərbaycanın şərq hissəsinin, o cümlədən Bakının bolşevik-daşnak işğalından azad edilməsinə ilk zəmin yaratdı. Əksər tədqiqatçılar haqlı olaraq bunu Azərbaycanın düşmən qüvvələrə qarşı apardığı şərəfli mücadilədə dönüş nöqtəsi hesab edirlər. Çünki məhz həmin döyüşlərin gedişində sarsıdıcı zərbələr alan Bakı Soveti qoşunlarının müqaviməti tamamilə qırıldı. Bolşevik-daşnak birləşmələrini darmadağın edən Qafqaz-İslam Ordusunun Bakı istiqamətində başladığı azadlıq yürüşündə növbəti şanlı qələbə iyul ayının 20-də mühüm strateji məntəqə olan Şamaxı şəhərinin azad edilməsi oldu. Düşdüyü acınacaqlı durumdan bir daha özünə gələ bilməyən Bakı Soveti iyulun sonunda öz fəaliyyətini dayandırmaq, acı məğlubiyyətini istefa verməklə pərdələmək məcburiyyətində qaldı. Ancaq Bakını başqa ad altında əllərində saxlamağa cəhd göstərən həmin qüvvələr, xüsusilə daşnaklar 1918-ci il avqustun 1-də eser və menşeviklərlə birləşərək “Sentrokaspi” diktaturası adlanan mürtəce bir qurum yaratdılar. Ardınca da vaxt itirmədən ingilisləri Bakıya çağırıdılar. Ancaq bu manevr “Sentrokaspi” dikturasını xilas edə bilmədi.

Avqustun 11-də Azərbaycan hökuməti ümumi səfərbərlik haqqında qərar qəbul etdi. Sentyabrın 15-də Qafqaz-İslam ordusu Bakı üzərinə həlledici hücumla başladı. Güclü müqavimət göstərilməsinə baxmayaraq, şəhər düşmənlərdən alındı və Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Bakı şəhərinə köçdü. 1918-ci il mayın 28-dən sonrakı dövrdə Azərbaycanın həyatında ikinci mühüm hadisə baş verdi: Bakı azad edildi və Azərbaycan hökuməti tam heyətdə əsl paytaxtda qərarlaşdı. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Türkiyə üçün İstanbul, Almaniya üçün Berlin, Rusiya üçün Moskva nə isə Azərbaycan üçün də Bakı ondan artıq olmasa da, odur” (Rəsulzadə M.Ə., 2013: 15).

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransına təqdim etdiyi sənəddə həmin dövrdəki vəziyyət barədə deyilirdi: “Özünə müvəqqəti iqamət yeri kimi Yelizavetpol-Gəncə şəhərini seçmiş Azərbaycan hökumətinin ilk addımı Bakını və onun civarlarını hələ 1918-ci ilin martında şəhəri zəbt etmiş bolşevik işğalçılarından təmizləmək oldu” (Azərbaycan Paris sülh konfransında (1919-1920), 2008: 33).

Fətəli Xan və Cümhuriyyətin digər rəhbərləri Bakının alınmasını müstəqilliyə bərabər bir addım kimi qiymətləndirir və bu qənaətlərində qətiyyətlə mübaligəyə yol vermirdilər. Çünki o dövrdə dünyanın neft sənayesi üzrə ən mühüm mərkəzlərindən biri olan bu şəhərin müstəqil dövlətin paytaxtına çevrilməsinin gənc respublikanın mövcudluğu üçün çox böyük siyasi, iqtisadi, həm də mənəvi-psixoloji əhəmiyyəti vardı. Cənubi Qafqazda az qala diqqətini tamamilə Bakıya yönəlmiş Qərbin dəstəyinə nail olunması bu şəhərin onu işğal etmiş düşmən qüvvələrin əlindən təcili surətdə geri alınmasını tələb edirdi və Azərbaycanın gənc dövləti bu mühüm missiyanı şərəflə yerinə yetirməyi bacardı.

Ancaq Bakının azad olunması nəticəsində yaranmış əlverişli daxili vəziyyət uzun sürmədi. Birinci dünya müharibəsində (1914-1918) məğlub olan Türkiyə Mudros barışığına (oktyabr 1918) əsasən öz hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Bakıdan çıxarmalı oldu. Cənubi Qafqaz Böyük Britaniyanın təsir

dairəsinə keçdi. Müttəfiqlərin razılığına əsasən, bu zaman İranın Ənzəli limanında olan ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı general Tomsona Bakını tutmaq əmri verildi. İngilis generalının tələbi ilə Osmanlı və Azərbaycan hərbi qüvvələri Bakını tərk etdilər. 1918 il noyabrın 17-də Bakıda general Tomsonun başçılıq etdiyi ingilis general-qubernatorluğu yaradıldı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2004: 35).

Şəraitin dəyişdiyini nəzərə alan hökumət Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq işləri aparacaq xüsusi komissiya təşkil etdi. F.X.Xoyskinin təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası Müəssislər Məclisini çağırmaq işini öz üzərinə götürdü. 1918-ci il noyabr ayının 19-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Milli Şuranın tarixi iclası keçirildi. Vəziyyətin son dərəcədə mürəkkəb olmasına, ölkə daxilində və xaricdə yeni hökuməti qəbul etməyən, onun fəaliyyətinə bütün vasitələrlə mane olmağa çalışan qüvvələrin mövcudluğuna baxmayaraq, həmin iclasda Azərbaycan əhalisinin çoxmillətliyi nəzərə alınaraq, ölkə ərazisində yaşayan bütün millətlərin parlamentdə təmsil olunması barədə çox mühüm tarixi qərar qəbul olundu. Azərbaycan parlamentinin ölkə əhalisinin (2,75 milyon nəfər) hər 24 min nəfərinə 1 nəfər nümayəndə hesabı ilə 120 nəfərdən ibarət olması nəzərdə tutulmuşdu. Onlardan 80 nəfər müsəlmanları, 21 nəfər erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları və 1 nəfər yəhudiləri təmsil etməli idi. Sayları çox az olduğu üçün, parlament seçkilərində iştirak etmək hüquqları olmadığı halda, gürcülər və polyaklar da hərəsi bir deputatla parlamentdə təmsil edilməli idilər (ARDA: f.894, siy,10, iş 187, vər.1-2).

Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmasını qəbul etməyən, böyük dövlətçilik ideyaları ilə yaşayan şovinist Bakı Rus Milli Şurası Parlamentdə iştirak etməmək haqqında qərar çıxardı. Bakıda fəaliyyət göstərən "Rus-slavyan Cəmiyyəti" isə əksinə Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadəyə nümayəndələrinin "Parlamentə daxil olmalarına razılıq vermək" xahişi ilə müraciət etdi. "Böyük Ermənistan" xülyaları ilə yaşayan ermənilər də Azərbaycan Parlamentinin açılışına öz nümayəndələrini göndərmədilər. Ancaq iki aydan sonra bu addımın milli hökumətin planlarını poza bilmədiyini və beynəlxalq münasibəti görüb tarixin onlara verdiyi əlverişli şəraitdən daim öz xeyirlərinə maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışan ermənilər Parlamentdə iştirak qərarına gəldilər. Ermənilər Azərbaycan Parlamentində iki fraksiya - erməni və "Daşnaksutyun" fraksiyalarını yaratdılar. Sonrakı fəaliyyətləri bir daha göstərdi ki, ermənilərin Parlamentdə iştirakının başlıca məqsədi şovinist "Böyük Ermənistan" ideyasının təbliği üçün yeni bir tribuna əldə etmək idi (ARDA: f.895, siy.1, iş 25, vər.3,4,5).

Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci il dekabr ayının 7-də fəaliyyətə başlaması ilə gündəmə respublikada yeni hökumətin təşkili kimi son dərəcə aktual bir məsələ çıxmışdı. Müstəqilliyin əldə olunmasından ötən 6 ay 10 gün ərzində Azərbaycanda iki hökumət qurulmuş, bunların hər ikisinə Fətəli Xan sədrlik etmişdi. Ancaq sayca 3-cü olacaq yeni hökumət bir qədər fərqli prinsiplər əsasında, onda təmsil edilən fraksiyaların ümumi razılığı ilə formalaşdırılmalı idi. Dekabr ayının 10-da məhz bu məsələni müzakirə üçün toplaşmış parlament üzvləri hökuməti kimin təşkil edəcəyi ilə bağlı çox asanlıqla yekdil rəyə gəlmiş və Parlamentin sədr əvəzi doktor Həsən bəy Ağayev Fətəli Xan Xoyskiyə Nazirlər Şurasının sədri postunu tutması ilə bağlı 13 dekabr 1918-ci ildə məktubla müraciət etmişdi.

Səhəri gün Fətəli Xan Xoyski cavab məktubunda yazırdı: "Vətənə və millətə xidmət işində göstərdiyim keçmiş fəaliyyəti və Parlament fraksiyalarının arzusunu nəzərə alaraq, Parlament qarşısında cavabdeh olan yeni koalisiyalı kabinet təşkil etməyin kimə həvalə olunması seçimi ilə əlaqədar mənim namizədliyim üzərində dayanmışınız. Mənə göstərilən bu yüksək etimada görə dərin minnətdarlığımı bildirir, eyni zamanda çatdırıram ki, səhhətimin ciddi surətdə pozulması səbəbindən bu vəzifəni öz üzərimə götürə bilmərəm, bununla yanaşı lazım gəldikdə bütün qüvvəmi xalqa xidmət işinə sərf etməyi özümə daim mənəvi borc sayacağam." (*"Azərbaycan" qəzeti*. 1918, 15 dekabr).

1918-ci il dekabr ayının 21-də Fətəli Xan israrlı dövətlərdən sonra hökuməti təşkil etməyi öz üzərinə götürdü. F.X.Xoyskinin bu vəzifədən imtinasının başlıca səbəblərdən biri yeni fəaliyyətə başlayan Parlament fraksiyaları arasında anti-Azərbaycan mövqeyində dayanan qüvvələrin mövcudluğu, bir çox məsələlərə münasibətdə ciddi fikir ayrılıqlarının olması idi. Əvvəlki hökumətin fəaliyyətində meydana çıxan belə təfriqələri yoluna qoymaq da az enerji və səbr tələb etməirdi. Ancaq indiki tərkiblə yekdil qərarların qəbulu daha çətin olacaqdı, hətta bəzi hallarda konsensus xatirinə güzəştə getmək lazım gələ bilərdi. Bu isə milli və dövlət mənafeələrinin müdafiəsində daim prinsipial olan Fətəli Xan üçün yolverilməz idi. Təsədüfi deyil ki, Parlament firqələri sədrləri kabinet yaradılması ilə əlaqədar məsələni müzakirə edərək belə bir qərara gəlmişdirlər: “Konvent senyorları ölkənin indiki məsuliyyətli və böhranlı vəziyyətində kabinetin təşkilində sonrakı ləngimələri qəti arzu edilməz hesab edərək, F.X.Xoyskidən onun qarşısında kimin tərəfindən qaldırılmasından asılı olmayaraq, heç bir maneə və şərtlə hesablaşmadan özünün lazım bildiyi kimi təcili surətdə Nazirlər Şurasının təşkilinə başlamağı israrla xahiş etməyi qərara aldı”. (*“Azərbaycan” qəzeti*, 1918, 24 dekabr).

Dekabrın 26-da Parlamentin növbəti iclasında F.X.Xoyski yeni kabinetin təşkili və hökumətin proqramı barədə hesabat verdi. Parlament həmin gün Hökumətin proqramını qəbul etdi və ona etimad göstərilməsi barədə qərar çıxardı. Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi yeni hökumətin tərkibi elan olundu. Bu tarixi, demokratik qərarlar əsasında Azərbaycan Parlamentində təmsil olunan müxtəlif fraksiyalar (Parlamentdə 11 fraksiya və 11 komissiya fəaliyyət göstərirdi) Azərbaycanın yeni, üçüncü hökumətinin təşkilində iştirak etdilər. Koalisiyalı hökumətin tərkibində üç nəfər rus, bir nəfər yəhudi və bir nəfər polyak var idi. Hökumətin tərkibi 13 nazirlik və Dövlət müfəttişindən ibarət idi. Üç nazir “Müsavat”ı, bir nazir sosialist firqəsini, üç nazir “Slavyan-Rus Cəmiyyəti”ni, altı nazir bitərəfləri təmsil edirdi.

Müttəfiq dövlətlərin Azərbaycandakı rəsmi nümayəndəsi general Tomson dekabrın 28-də xalq tərəfindən müdafiə olunduğunu görüb F.X.Xoyski hökumətini ölkə ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanımaq məcburiyyətində qaldı və müttəfiq komandanlığın bu hökumətə Azərbaycan hüduqlarında hərtərəfli köməklik göstərəcəyini bildirdi.

Beləliklə, Cümhuriyyət hökuməti ilə ingilis hərbi komandanlığı arasındakı münasibətlərdə yumşalma zəminində şəhərdəki erməni hərbi birləşmələri tərksilah olunaraq ləğv edildi. Bu bəyannamə müstəqil Azərbaycanın yaşaması üçün ən zəruri beynəlxalq təminatlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı və elə həmin gün ona dövlət tərəfindən reaksiya verilmişdi.

Azərbaycanın üçüncü hökuməti və parlamenti ölkə həyatının müxtəlif sahələrinə aid tarixi qərarlar və qanunlar qəbul etdi. Azərbaycanda hakimiyyətin qanunverici, icraedici, məhkəmə hakimiyyətinin formalaşması istiqamətində ardıcıl addımlar atıldı. Dekabr ayında milli valyuta olan Bakı bonu tədavülə buraxıldı. Həmin ayın 28-də Ə. Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi, Bakı şəhərinin azad edilməsi zamanı şəhid olmuş türk və Azərbaycan əsgərlərinin şərafinə Bakının ən hündür yerində abidənin ucaldılması, 1919-cu il yanvar ayının 8-də “Siyasi amnistiya haqqında” qanun, mart ayının 7-də Azərbaycan Dövlət Bankının təşkili, martın 28-də təhlükəsizlik orqanlarının yaradılması haqqında və s. mühüm qərarlar qəbul edildi.

QAYNAQLAR

“Azərbaycan” qəzeti 1918, 15 dekabr.

“Azərbaycan” qəzeti 1918, 24 dekabr.

Azərbaycan Paris sülh konfransında (1919-1920). (2008). Bakı: Ozan.

ARDA, f. 894, s. 2, iş 88, v. 1-3.

ARDA: f.894, siy,10, iş 187, vər.1-2.

ARDA: f.894, siy,10, iş 192, vər.1.

ARDA: f.895, siy.1, iş 25, vər.3,4,5.

ARDA, f.970, s.3, iş 38, v.4.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, C. I. /Baş red. Yaqub Mahmudov. (2004). Bakı: Lider nəşriyyatı.

Rəsulzadə, M.Ə. (2013). Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-1919). Bakı: Qanun nəşriyyatı.

Nəсібzadə, N. (1996). Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-Ulduz.

AZERBAYCAN TÜRK KÜLTÜRÜNDE ÇİLLE BAYRAMI, ÇİLLE KARPUZU

Türkan GADİRZADE ARIK*

ÖZET

Halkların kültürel değerlerinin tespit edilmesi açısından bin yıllardan beri kutlanan bayram ve merasimlerin öğrenilmesi büyük önem arz etmektedir. Büyük bir coğrafi alana yayılmış olan Türk halklarında yılın belli zamanlarında doğa olayları özellikle mevsim değişiklikleri ile alakalı olarak kutlanan bayramlar nesillerden nesillere aktarılarak günümüze kadar gelmiştir. Mevsimlerin değişmesi insanların hayatını etkilemiş olacak ki, ilkbahar ve kışı karşılamak için kutlamalar yapmışlar. Azerbaycan Türkleri arasında kışı karşılamak için 20 Aralık akşamı kutlanan Çille bayramı ve bayram günlerinde uygulanan inanışlar Türk kültürünün öğrenilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Kışı karşılamak için kutlanan bayram “Çille Bayramı”, “Çille Gecesi”, kurulan sofraya “Çille Sofrası” olarak adlanır. Bayram için evlerde çeşitli hamur yemekleri yapılır, buğday kavrulur. Bayram akşamı yemekten sonra bütün evlerde bayramın sembolü olan karpuz kesilir. Kesilen karpuzla ilgili olan inanışlar çok eski tarihe sahip olmakla beraber Azerbaycan Türkleri arasında günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Eski Türk inanışlarının Nahçıvan bölgesinde varlığını halen koruması bölgenin fazla göç almamasından kaynaklanmaktadır. Makalede Çille bayramı ile ilgili inanışlar ve bayram günlerinde yapılan uygulamalar Türk halkları ile karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Çille Bayramı, Çille Karpuzu, Sofra, Hamur Yemekleri, Kış*

CHILLE HOLIDAY AND CHILLE WATERMELON IN AZERBAIJAN TURKISH CULTURE

ABSTRACT

Learning about the festivals and the ceremonies, which have been organised by a society for thousands of years, is of great significance in understanding its cultural values. Various festivals organised by Turkish people scattered on a vast geographical area on several occasions, particularly those related with seasonal changes, have been passed down from generation to generation up to the present. Different celebrations for the coming of spring or winter which have been organised for years show that seasonal changes had an influence on this people's lives. The Cille Festival, which has been organised to celebrate the coming of winter on the 20th of December by Azerbaijani Turks, and several practices about this festival, may be regarded as vital for a better understanding of this culture. The festival which is organised to celebrate the coming of winter is called “the cille festival” and the table set for a feast at “the cille night” is called “the cille table.” A variety of home-made pastry and roasted wheat are prepared for the festival. In all houses, families are supposed to slice a watermelon which is the symbol of the festival. Beliefs about the sliced watermelon date back to ancient history and Azerbaijani Turks still have a variety of beliefs about this tradition. The continued existence of old Turkish beliefs in Nakhchivan results from the high immigration rate to this region. This study is thus to deal with the beliefs and the practices pertaining to the Cille Festival through making a comparison with Turkish people.

Keywords: *The Cille Festival, The Cille Watermelon, Table, Pastry, Winter*

GİRİŞ

Büyük bir coğrafi alana yayılmış olan Türk halklarında yılın belli zamanlarında doğa olayları özellikle mevsimlerin değişmesi sebebiyle eski zamanlardan beri atalarımız tarafından kutlanan bayram ve merasimler nesillerden nesillere aktarılarak günümüze kadar gelmiştir. Mevsim değişikliği ile alakalı olarak ilkbahar başladığı gün düzenlenen Nevruz ve kış başladığı gün düzenlenen Çille bayramı adet, inanış ve uygulamalar

---

*Dr. Öğ. Üy., Iğdır Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, turkan.gadirzade@gmail.com

bakımından zenginlik göstermektedir. Nevruz bayramı Türk ve Türk olmayan halklar arasında, Çille bayramı ise ağırlıklı olarak Azerbaycan Türkleri arasında kutlanan bir bayramdır. Kışı karşılamak için düzenlenen bayram “Çille Bayramı”, “Çille Gecesi” bayram akşamı kurulan sofrası “Çille Sofrası” olarak adlanır (Gadirzade, 2006: 67). Bayramın Çille olarak adlanması ile ilgili bazı inanışlar mevcuttur. Çille halk arasında çile, sıkıntı, üzüntü, ağırlık, soğuk rüzgâr olarak bilinir. Nahçıvan bölgesinde kötü olayla karşılaşan birisi: “çekilecek çilem varmış” veya “çileli başım” der. Çilenin hastalık olması ile ilgili bilgiler de vardır. Özellikle bebeği olmayan gelinlerin ve geç konuşan çocukların çileli olduğuna inanılır ve bu hastaları tedavi etmek için Çille akşamında kadınlar arasında bazı uygulamalar yapılır.

Bayramın Çille olarak adlanması kışın zor şartlarda geçmesinden kaynaklanır. Coğrafi konum olarak bölgede sert kış hüküm sürer ve kış ayları insanlar için çileli aylar, zor günler, ağır aylar olarak bilinir. Kış ayları çile, sıkıntı olarak görülse de kışın başladığı gün bayram kutlanır ve mevsimi sağlıklı geçirmek için halk arasında bazı uygulamalar yapılır. İnanışlara göre kış başladığı gün bayram düzenlenirse kış sert geçmez.

Halk takviminde kış 20 Aralık / 20 Mart arası olan dönemi kapsar ve 3 kısma bölünür. Birinci kısım Büyük Çille 40 gün 21 Aralık / 30 Ocak; ikinci kısım Küçük Çille veya gara kış 20 gün 31 Ocak / 20 Şubat; üçüncü kısım Çille Beçeler, Ala Çille, Boz Ay, Bayram Ayı 30 gün 20 Şubat / 20 Mart arası olan dönem (Gadirzade, 2003: 267). Anadolu Türkleri arasında da kış; Büyük Çille, Küçük Çille ve Bayram Ayı olarak 3 kısma bölünür (Özdemir, 1997: 172). Halk arasında 3 kız kardeş olarak da bilinen Çillelerin karakterleri ile ilgili bazı inanışlar mevcuttur. Büyük Çille insafli, Küçük Çille acımasız, Çille Beçerler ise mülayim karakterli olarak bilinir. Büyük Çille karakterinden dolayı insanların gözünü korkutmaz hatta Büyük Çillede yağın kar “bereket kar’ı” olarak adlanır. Kar, geçim kaynağı hayvancılık ve tarıma dayalı olan insanlar için büyük bir nimet sayılır. Çillede yağın kar toprağı bereketlendirir ve ilkbaharda mahsülün bol olmasını sağlar. Azerbaycan Folklorunda Büyük Çille’de yağın karın bereketli olması ile ilgili bilgiler vardır.

Büyük Çille Kar Çile,

Ağ Gül Üste Kar Çile.

Buğdaylara, Tahıllara Yorğan Ol,

Bahçelere, Bostanlara Bar Çile (Gadirzade, 2006: 65).

Azerbaycan Türkleri arasında insafli olarak bilinen Büyük Çille başladığı gün bayram kutlanır, eğlenceler düzenlenir. Bayram akşamı Çille sofrasının kurulmasına büyük önem verilir. Sofraya konulan meyve ve sebzeler sonbaharda farklı yöntemlerle muhafaza edilerek kışa saklanır. Günümüzde yılın tüm mevsimlerinde bulunabilen meyve ve sebzeler eskilerde kışın hiç bulunmazdı. Bu sebeple insanlar kışlık meyve tedarik etmek için milax (Azerbaycan Türkçesinde kullanıldığı şekli ile yazılmıştır) yapar, meyve kuruturlardı. Milax meyvelerin saplarından asılması yöntemidir. Meyvelerden üzüm, ayva, armut, elma 5-6 metre uzunluğunda olan ipe ara mesafesi 15 cm olmak şartı ile saplarından bağlanır. Meyveler bağlanmış olan ip gara damın tavanına çakılmış çivilere asılır. Tavanına asılan meyvelerin saplarına üzüm tanesi takılır ve bu yöntemle meyveler 2-3 ay süre boyunca bozulmadan muhafaza edilir (KK-4; KK-6).

Bayram akşamı kesilmesi için muhafaza edilen karpuz sonbaharda uzun saplağı ile beraber koparılarak ot veya samanın içine konulur ve bozulmaması için haftada bir kez kontrol edilerek yeri değiştirilir. Nahçıvan’ın Şerur ve Ordubat bölgelerinde ağcanabat (KK-1; KK-2), İğdır bölgesinde ise şalax adı ile bilinen kavun cinsi de Çille bayramında kesmek için yukarıda bahsedilen yöntemle muhafaza edilir.

Bayram günü bereketin bol olması için evlerde buğday kavrulur ve kavruan buğdaydan kavut yapılır. Kavrulmuş buğday halk arasında gavurğa olarak adlanır. Gavurğa yapmak için ayıklanmış buğdaylar tuzlu su ile karıştırılır ve sacda kavrulur. Kış günlerinin sevilen çerezi olarak da bilinen gavurğa halk arasında sıcaklık veren yiyecek sayılır.

Ordubat bölgesinde gavurğadan evin köşelerine konulması, bahçeye, ağaçların dallarına serpilmesi adeti vardır. Bu uygulama evin bereketinin bol olması, ağaçların çok meyve vermesi inancı ile alakalıdır. Benzeri inanış ve uygulamalar Avşar ve Bayat boyları arasında da vardır (Kalafat, 2006c: 132).

Halk inanışlarına göre kavrulmuş buğdaydan gavut yapmak ve komşulara dağıtmak sevap sayılır. Gavut aile büyükleri, dedeler ve nineler için yapılır. Gavurğanın sert olması sebebiyle yaşlılar yiyemedikleri için kavrulmuş buğday el değirmeninde (dester olarak da bilinir) öğütülerek gavut yapılır. Gavut kuru olduğu için onu yemeden önce az şekerli ılık su veya süt ile karıştırır ceviz büyüklüğünde yaparak tepsilere dizer ve çayla içerler. Gavut tatlı yerine de tüketilir.

Nahçıvan bölgesinde bayram günü nişanlı kızlara damadın ailesi tarafından, yeni gelinlere ata ocağından “Çille karpuzu”, “Çille honçası”, “Çille payı”nın gönderilmesi âdeti yüzyıllardan beri uygulanmaktadır. Nişanlı kızlar için damadın ailesi tarafından çeşitli meyve ve çerezlerden, aynı zamanda gelin için giyim kuşamdan oluşan 7 adet honça hazırlanır. Nişanlı kızlar için götürülen bayramlıklar arasında karpuzun olması şarttır. Nahçıvan’ın Ordubat bölgesinde kız evine götürülen karpuzun yanına bıçak da konulur. Damadın ailesi ve yakın akrabaları özellikle kadınlar bir araya gelerek üstü kırmızı renkli kumaşla kapatılan honçaları kız evine götürürler. Kadınlar gelinin evine yetişince aşağıdaki şarkıyı söylerler.

Bu Karpuz Çille Karpuz,
Düşüptü Dile Karpuz.
Yığılıp Honçalara,
Gelip Yar Gile Karpuz.
Elimi Bıçak Kesti Oy,
Deste Bıçak Kesti Oy.
Yarın Çille Karpuzun,
Yastı Bıçak Kesti Oy.

Misafirler kapıda karşılanır, getirmiş oldukları hediyeler alınarak evin baş kösesine konulur. Aynı adet diğer Türk halklarında da vardır (Kalafat, 2007ç: 172). Misafirlere yemek, çay, meyve ikram edilir. Yemekten sonra gelin için alınan hediyeler damadın ablası veya kız kardeşi tarafından davetlilere gösterilir. Kız evine götürülen karpuz kesilir yarısı misafirlere, yarısı ise tepsiye konularak damadın evine geri gönderilir. Karpuzla beraber kızın nişanlısı için dokuduğu yün çorap da tepsiye konularak damada gönderilir. İnanışlara göre aynı Çille karpuzundan yiyen nişanlı çiftler mutlu olurlar. Azerbaycan Türkleri’nden farklı olarak Özbek Türklerinde nişanlı kızın ailesi tarafından damadın evine honça gönderilir (Kalafat, 1996b: 283).

Yeni evlenen kızlara da ata ocağından “Çille Payı” gönderilir. İnanışlara göre bayram günü kızın gözü ata ocağında kalır, hava kararmadan, akşam olmadan onların payı gönderilmelidir. Çille payı gelin ve damat, aynı zamanda damadın ailesi için giyim kuşamdan, çeşitli çerez ve meyvelerden özellikle karpuzdan olur. Nişanlı

kız ve yeni gelinlerin payları verildikten sonra herkes evine döner bayram akşamı Çille sofrasının kurulması için hazırlık yapar. Bayram günü evlerde sıcaklık veren un ve hamur yemekleri; haşıl, kuymak, erişte aşı (omac aşı) pişirilir, kuru üzümlü, kestaneli süzme pilav yapılır. İnanışlara göre bayram akşamı un ve hamur yemekleri tüketen kişiler kışın hasta olmazlar. Bayram akşamı genellikle yer sofrası açılır aile fertleri bir araya gelerek yemek yer, kendi aralarında sohbet ederler. Yemekten sonra meyve kuruları: kaysı, dut, üzüm, elma, iğde kurusu, gara damlarda muhafaza edilen armut, ayva, üzüm ve karpuz sofraya konulur. Çille sofrasının olmazsa olmazı sayılan, sorfanın “gelini” olarak da bilinen Çille karpuzu ile ilgili adet ve inanışlar Azerbaycan Türk kültüründe önemli yere sahiptir. İnanışlara göre Çille akşamında karpuz kesilmesi aileye uğur getirir, aile fertleri hastalıklara karşı dayanıklı olur. Ordubat bölgesinde kışı sıkıntısız geçirmek için Çille karpuzunun kesilmesi gerektiğine inanırlar. Güney Azerbaycan bölgesinde yaşayan Türkler arasında olan inanışa göre Çille’de karpuz kesilmesi ve yenilmesi ahirette behişt kapısı açmaya işaretidir (Hacıyev, 1996: 62).

Sofraya konulan karpuz evde yaşça büyük olan birisi tarafından kesilir. Karpuzu kesen kişi: “kış! biz senden ve sovuğundan korkmuyoruz, bu karpuz gibi seni ve sovuğunu kesecek seni yeneceğiz” der. Kesilen karpuz, dilim şeklinde aile fertlerine ve komşulara dağıtılır. Bayram akşamı herkesin evinde karpuz kesilmesine rağmen komşuların birbirine karpuz payı göndermesi adeti vardır. Çille bayramı için saklanan karpuz iyi muhavaza edilmediği durumunda bozulur. Bu sebeple herkesin çille karpuzu yemesi için komşular arasında karpuz payı gönderilmesi adeti uygulanır. Özellikle evinde hastası olan ailelere karpuz gönderilir ve hastanın iyileşmesi için dua edilir.

Bayram akşamı çille karpuzu kadar çille yoğurdunun yenilmesi de önemli sayılır. İnanışlara göre Çille Bayramı’nda yoğurt yemeyen birisi muradına ermez ve kışın soğuğuna, yazın sıcağına dayanamaz. Çille yoğurdu yapmak için hayvanların sütü büyük kazanlarda birkaç gün biriktirilerek mayalanır, bayram günü yakın komşu ve akrabalara pay olarak gönderilir (KK-8). Bunların yanı sıra sofraya G harfi ile başlayan, vücuda sıcaklık veren 7 çeşit yiyecekler de konulur. Bunlar: garpuz, gavun, gabak tatlısı, gavurğa, gavut, gavurma ve guymaktır.

Nahçıvan bölgesinde Çille karpuzunun kabukları ile ilgili bazı inanış ve uygulamalar vardır. Çille karpuzunun kabukları çöpe atılmaz. Kabukların hayvanlara verilmesi ve dilek için kullanılması adeti vardır. İnanışlara göre karpuz kabuğu verilen hayvanlar kışı hastaliksız geçirir ve sütü bol olur.

Dileklerin gerçek olması için kabuklar kare şeklinde doğranarak tepsiye dökülür, dileği olan kişi dilek tutarak tepside 4 parça kabuk alarak yeşil veya beyaz tarafın düşmesini diler ve kabukları yere atar. Kabuklar dileği olan kişinin istediği gibi düşerse dileğin gerçek olacağına inanırlar (KK-5).

Yaşlılar karpuz kabuklarını yere atarak kışın ve ilkbaharın nasıl geçeceği ile ilgili tahminlerde bulunurlar. Kabuklardan 2’sinin beyaz 2’sinin yeşil tarafının düşmesi uğurlu sayılır. İnanışlara göre beyaz taraf kışı, yeşil taraf ise ilkbaharı temsil eder. Kabuklar eşit olarak düşdüğü takdirde kışın karlı, ilkbaharın yağmurlu olacağı bilinir (KK-7).

Akşam yemeğinden sonra kadınlar arasında çileli hastaları tedavi etmek için bazı uygulamalar yapılır. Bölgede bebeği olmayan gelinlerin kısırlıktan kurtulması için bayrama birkaç gün kala semeni yeşertilmesi adeti vardır. Azerbaycan Türkleri arasında semeni genellikle ilkbaharın habercisi olarak bilinir ve ilkbaharın gelmesi sebebiyle yeşertilir. Fakat Çille bayramında yeşertilen semeni “çile semenisi” olarak adlanır ve bebeği olmayan gelinin çilesini kesmek için kullanılır. Semeni yeşertmek için buğdaylar bebeği olmayan gelin tarafından ayıklanarak yıkanır ve ıslak bir bezin içine dökülerek bir gün bekletilir. Bir gün sonra ıslatılmış

olan buğdaylar tabaklara dökülerek yeşermesi için çamin önüne konulur. Buğdaylar filizlendiği zaman kullanıma hazır sayılır. Kadınlar, bayram akşamı bebeği olmayan gelinin evinde toplanarak filizlenmiş olan semeni ile gelinin çilesini keserler. Uygulamaya göre kafası ve yüzü kırmızı renkli başörtü ile kapatılan gelin, odanın ortasına konulan sandalyeye oturtulur. Kadınlardan en yaşlı olanı filizlenmiş olan buğdayı makasla doğrayarak gelinin başına döküp: “Ya Rabbi bu gelini semeni gibi yeşert, buna bir evlat ver, hastalığımı gider” diye sesli olarak dua eder. Odada bulunan diğer kadınlar da duaya eşlik ederler. İnanışlara göre gelinin çilesi makasla kesilmiş sayılır ve bu uygulamadan sonra gelinin bebeği olur. Gelin, başına dökülen buğdayları toplayıp kuşlara ve tavuklara serper. Gelinin çilesi kesildikten sonra kadınlara lokumla çay ikram edilir. Gelinin bebeği olması durumunda gelinin annesi veya kaynanası eve gelen kadınlara hediyeler alır (KK-1; KK-3). Çille’de aynı amaç için semeni yeşertilmesi âdeti Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde de mevcut olmuştur (Babayev, 1998: 171).

Çille akşamlarında geç yürüyen çocukların da çilesi kesilir. Yürümeyen çocuğun ayakları iple birbirine bağlanarak halbura konulur ve evin giriş kapısının yanında tutulur. Çile kesmek için toplanan kadınlar saman süpürge ile odada bulunan kırıntıları çocuğun üstüne süpürerek iki kere: “eller kaçtı sen de kaç” derler. Daha sonra kadınlardan en yaşlı olanı çocuğun ayağına bağlanmış olan ipi makasla keserek: “senin çileni kestim kalk yürü” der. Çocuğun annesi toz ve kırıntıları taplayıp çöpe döker, makasla kesilen ipi ise toprağa gömer. İnanışlara göre çocuğun çilesi çöpe atılmış ve gömülmüş sayılır (KK-4).

Bayram akşamı erkekler arasında da bazı oyun ve eğlenceler düzenlenir. Aşık oyunları, beş taş, kayış kayış oyunlarını bunlara örnek olarak gösterebiliriz.

Kışın başlaması sebebiyle düzenlenen kutlamalar diğer Türk halkları arasında mevcuttur. Azerbaycan Türklerinden farklı olarak kutlamalar 20 Aralık akşamı değil, ilk kar yağdığı gün düzenlenir (Kalafat, 2006a: 13).

Nahçıvan bölgesinde Büyük Çille güle eğlene karşılanırken Küçük Çille’de havaların çok soğuk olması insanları daima korkutmuştur. Halk arasında havaların soğuk olması ile alakalı olarak: “Küçük Çille’nin soğuğu tandıra basar tavuğu”, “Küçük Çille’nin soğuğu kılıç gibi kesir” derler. Rivayete göre Büyük Çille 40 günlük ömrünü bitirip yerini Küçük Çille’ye bırakırken iki kardeş arasında aşağıdaki konuşma geçer. Küçük Çille ablasına “Ne yaptın?” diye sorar. Büyük Çille cevap olarak: “Ot tayalarını ve odunları yarıya indirdim, unlukların ve kavurma küplerinin ağzını açtım” der. Küçük Çille ise ablasına: “Sen insafsınsın, ben unlukları, kavurma küplerini yeyip bitirecek, odunları yakıp külünü gökyüzüne savuracak, ot tayalarını yok edecek, yaşlı karıları tandıra salıp küfleden çıkaracağım, ömrüm az olmazsa her şeyi mahv ederdim” der. Büyük Çille ise kardeşine: “Önün yazdır, ömrün azdır” der.

Küçük Çille halk arasında gara kış olarak da bilinir. Gara kış adlanması havaların soğuk olmasından, ev temizliğinin derinden yapılamamasından, evlerin, duvarların, halı ve kilimlerin sobalar yüzünden kararıp kirlenmesi ile alakalıdır. Küçük Çillede havaların çok soğuk olması sebebiyle insanlar zamanlarının çoğunu evlerde geçirir. Gündüzlerin kısa gecelerin uzun olmasından dolayı bazı işler özellikle dokumacılık gece yapılır. Kadınlar bir araya gelerek hem sohbet eder hem de halı, kilim, çorap dokur çeşitli el işleri yaparlar. Kızların çeyizine konulan halı ve kilimler uzun kış gecelerinde dokunur. Uzun kış gecelerinde kız çocuklarına dokumacılıkla ve dikişle ilgili bilgiler öğretilir. Kış gecelerinin sofrasında kuru üzüm, kuru kaysı, iğde kurusu, fındık, ceviz, badem ve milax yapılan çeşitli meyveler bulunur.

Çille gecelerinde günlük iş bitince kız gelinler şarkılar söyler kendi aralarında geç saate kadar eğlenirler. Yapılan bütün eğlencelere rağmen herkes Küçük Çille'nin soğuşundan şikayetlenir ve Küçük Çille'nin bitmesini isterler:

Küçük Çille Vay Çille,
Karlı Dumanlı Çille.
Halı, Kilim Dokuduk,
Yeter Artık Çık Çille.

Bahsedilen eğlenceler kış bitene kadar aralıksız olarak devam eder. Kış geceleri çocuklar için eğlence yeri olsa da gençlerin tecrübe ve beceri kazandıkları yer olarak bilinir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Kışın başlaması sebebiyle düzenlenen Çille bayramı uzundönemli halk inanışlarına dayanmakla beraber benliğinde bin yıllık tarih saklamaktadır. Son dönemlerde tarihi çok eskilere ait olan atalarımızdan bizlere miras bırakılan gelenek ve göreneklerimiz unutulmaya yüz tutmuş onların yerini Türk kültürüne yabancı olan unsurlar almaktadır. Azerbaycan Türk kültüründe kendine özgü yeri olan Çille bayramı, Çille karpuzu ve bayram günlerinde uygulanan adet ve inanışlar diğer Türk halkları ile karşılaştırmalı olarak öğrenilmeli ve gelecek nesillerimize intikali sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Babayev, T. (1998). *El Ocag Başına Yığışar*. Bakı: Azərneşr.
- Gadırzade, H. G. (2003). *Aile ve Meişetle Bağlı Adetler, İnamlar, Etnogenetik Elageler*. Bakı: Elm.
- Gadırzade, T. (2006). *İslamagederki Adetler, İnamlar ve Merasimler (Nahçıvan Materialları Esasında)*. Bakı: Nafta-Pres.
- Hacıyev, M. (1996). *İnanclar, İnamlar*. Bakı: Genclik.
- Kalafat, Y. (1996). *Kelekide Dörd Gün Üç Gece ve Nahçıvan Halk İnançları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Kalafat, Y. (1996). Özbekistan Halk Sufizmi. *Türk Dünyasında Nevruz İkinci Uluslararası Bilgi Şöleni*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Kalafat, Y. (2006). *Balkanlardan Uluğ Türküstanına Türk Halk İnançları (Tatarlar, Hakaslar, Kırgızlar, Boşnaklar, Acarlar, Adigeyler, Albanlar, Karaçaylar, Qreğoryanlar, Romanya, Şumnu- Burqaz, Gürcistan-Karaçöp, Kıbrıs, Rodas, Tacikistan, Suriye Türkleri)*. III-IV Cilt. Ankara: Berikan.
- Kalafat, Y. (2007). *Balkanlardan Uluğ Türküstanına Türk Halk İnançları (Kaşkay, Karapapah, Şahseven / Elseven, Karakoyunlu, Kiresunlu, Afşar, İsmaili / Hazara, Cafriler, Kengerli, Karamanlı / Çelebi / Nigari, Ayırım, Kekai, Şebek, Mavilli- Mavilli, Sarılı / Sarıllı)*. II Cilt. Ankara: Berikan.

Özdemir, N. (1997). Türkiyedeki Halk Eğlenceleri ve Kış Eğlenceleri. *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence Seksiyon Bildirileri*, s. 279-291, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Görüşmeye Katılanlar

KK-1 Abbasova Selbican, Nahçıvan Ordubat İlçesi Pezmergi köyü, 1914 doğumlu, okuma yazması yok. Ev hamını, (Görüşme 14.05.2007)

KK-2 Aliyev Bayram, Nahçıvan Culfa İlçesi Leketağ köyü, 1938 doğumlu, çiftçi, okuma yazması yok. Çiftçi, (Görüşme 17.06.2007)

KK-3 Babayeva Hebibe, Nahçıvan Ordubat İlçesi Deste köyü, 1930 doğumlu, okuma yazması var. Ev hanımı, (Görüşme 17.05.2007)

KK-4 Babayeva Gülnaz, Nahçıvan Babek İlçesi Cehri köyü, 1940 doğumlu, okuma yazması yok, Ev hanımı, (Görüşme 12.04.2006)

KK-5 Salmanova Atike, Nahçıvan Ordubat İlçesi Düylün köyü, 1923 doğumlu, okuma yazması yok. Ev hanımı, (Görüşme 20.05.2007)

KK-6 Safarova Münevver, Nahçıvan Babek İlçesi, Cehri köyü, 1955 doğumlu, Öğretmen, (Görüşme 23.11.2005)

KK-7 Veliyeva Sehne, Nahçıvan Ordubat İlçesi Yukarı Eylis köyü, 1938 doğumlu, okuma yazması var. Ev hamını, (Görüşme 24.04.2006)

KK-8 Usubova Ballı, Nahçıvan Ordubat İlçesi Keleki köyü, 1918 doğumlu, okuma yazması yok. Ev hanımı, (Görüşme 15.05. 2007)

YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLI'NİN HİKÂYELERİNDE AZERBAIJAN'IN TOPLUMSAL HAYATININ YANSIMASI

İrfan Murat YILDIRIM¹

ÖZET

Yusuf Vezir Çemenzeminli 1887-1943 yılları arasında yaşamış Azerbaycanlı çok yönlü bir aydındır. Kısa sayılabilecek ömrüne hukukçu, diplomat, gazeteci, folklor araştırmacılığı, hikâye, roman ve tiyatro yazarlığı gibi birbirinden farklı meslekleri sığdırabilen ve bunların hepsinde başarılı olan önemli bir şahsiyettir. 28 Mayıs 1918 yılında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul Büyükelçiliğine atadığı ilk ve son diplomat olan Çemenzeminli, Kiev Hukuk fakültesi mezunudur. Azerbaycan tarihi romancılığında önemli bir yeri olan Yusuf Vezirin hikâyeleri de devrinin panoramasını yansıması bakımından önemlidir.

Y. V. Çemenzeminli'nin hikâyeciliği Azerbaycan'ın yaşadığı büyük siyasi ve toplumsal değişim açısından iki bölümde incelenebilir. Birinci bölümde Azerbaycan'ın Sovyet öncesi dönemindeki toplumsal hayatının panoraması verilir. Dönemin toplumsal problemleri, eksiklikleri, aksaklıkları realist bir üslupla okuyuculara sunulur. Bu dönem hikâyelerinde cehalet, kadınların içinde buldukları sıkıntılar, sosyal eşitsizlik ve bunun doğurduğu problemler, toplumdaki cehaletten istifade eden kötü niyetli din adamları, hurafeler canlı tipler etrafında ifşa edilir. Yazarın bu dönem hikâyelerinde Azerbaycan realist edebiyatının gelişmesinde büyük katkısı olan Molla Nasreddin ekolünden etkilendiği konuları ele alış tarzında bu usul ve üsluptan yararlandığı görülür.

İkinci bölümde ise Sovyet döneminin tesiriyle yeni düzeni över ve tanıtmaya çalışır. Yusuf Vezir' in Sovyet düzenine alışmaya ve sistemle barışmaya çalıştığı bu dönem hikâyelerinde konular daha çeşitli ama ideolojik zorlamalarla doludur. İlk dönemdeki üslup zenginliği bu dönemde görülmez. Sosyalist düzenin kuruluşu, hayat tarzı ve ahlak anlayışının anlatıldığı bu dönem, yazarın hikâyeciliğinde adeta bir duraklama dönemidir.

Bu makalede, Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Sovyet öncesi ve sonrası Azerbaycan toplumundaki sıradan insanların gündelik hayatını ve problemlerini ele aldığı hikâyelerini ve bu problemlerin hikâyelerdeki yansımalarını değerlendirmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Azerbaycan Hikâyeciliği, Yusuf Vezir Çemenzeminli

THE REFLECTION OF AZERBAIJAN'S SOCIAL LIFE IN THE STORIES OF YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLI

ABSTRACT

Yusuf Vezir Cemenzeminli, who lived between 1887-1943, was a versatile Azerbaijani intellectual. He was a significant person who could fit in different professions such as lawyer, diplomat, journalist, folklore researcher; story, novel, and theater writer in his relatively short life, and succeeded in all of them. As the first and last diplomat appointed by the Republic of Azerbaijan, which was founded on 28 May 1918, to the Istanbul Embassy of Ottoman Empire, Cemenzeminli is a graduate of the Kiev Faculty of Law.

The stories of Yusuf Vezir, which has an important place in Azerbaijani historical novelism, are also important for reflecting the panorama of his era. The storytelling of Yusuf Vezir Cemenzeminli can be examined in two parts in terms of the great political and social change that Azerbaijan has experienced. In the first part, a panorama of the social life of Azerbaijan in the pre-Soviet period is given. Social problems, shortcomings and failures of the period are presented to readers in a realistic style. In this period's stories, ignorance, the adversity women are in, social inequality and the problems

---

¹Dr. Öğ. Üy., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, imuraty@yahoo.com

it poses, malicious clergymen who take advantage of the ignorance of society, superstitions are revealed around the living types. It is seen that in the stories of this period, author is influenced by the Molla Nasreddin ecole, which is a great contributor to the development of Azerbaijani realist literature, and has benefited from this method and style in the way of handling the subjects.

In the second part, he praises and attempts to introduce the new system under the influence of the Soviet era. The stories of Yusuf Vezir in this period of adapting to the Soviet order and trying to reconcile with the system are more diverse but filled with forced ideological elements. The stylistic richness of the first period is not seen in this period. This period, in which the establishment, lifestyle and the ethics of the socialist order are told, is almost a period of stagnation in the storytelling of the author.

In our paper, we evaluated the stories of Yusuf Vezir Cemençeminli that deal with the everyday life and problems of ordinary people in the pre-Soviet and post-Soviet Azerbaijani society, and the reflections of these problems in these stories.

Keywords: *Azerbaijan Literature, Azerbaijan Storytelling, Yusuf Vezir Cemençeminli*

YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLI'NİN HİKÂYELERİNDE AZERBAYCAN'IN TOPLUMSAL HAYATININ YANSIMASI

Yusuf Vezir Çemençeminli 1887-1943 yılları arasında yaşamış Azerbaycanlı çok yönlü bir aydındır. Kısa sayılabilecek ömrüne hukukçu, diplomat, gazeteci, folklor araştırmacılığı, hikâye, roman ve tiyatro yazarlığı gibi birbirinden farklı meslekleri sığdırabilen ve bunların hepsinde başarılı olan önemli bir şahsiyettir.

Aile olarak soyları XVIII. yüzyıl Karabağ hanlarından İbrahim Halil Han'ın saray ayanlarından Mirza Elimemmed Ağa'ya dayanır.²

İlk ve orta, lise eğitimini, Ağdam, Şuşa ve Bakü'de tamamlayan yazar üniversite eğitimi için Kiev Üniversitesi Hukuk Fakültesine girer. I. Dünya savaşının başlaması üzerine Kiev'de başladığı hukuk öğrenimini okulun Saratov'a taşınması nedeniyle burada bitirir ve bir müddet Saratov adliyesinde staj yapar³. Kısa bir süre sonra savaşta ikmal işleriyle ilgilenen Zemstvo teşkilatına geçer. Oradan Kırım için Müslüman Hemşehriler Cemiyeti (Zemlyaçestvo) tarafından oluşturulan bir heyet adına Kırım'a gönderilir. Burada bir müddet faaliyetlerde bulunduktan sonra Odesa, İstanbul üzerinden Bakü'ye döner.

Bakü'de kurulan Milli Hükümet tarafından Azerbaycan'ın İstanbul Büyükelçisi olarak görevlendirilir. 18 Kasım 1919'da İstanbul'da bu görevine başlar⁴. Azerbaycan'ın Bolşeviklerce işgali üzerine bir müddet Büyükelçilik görevine devam eder.1921 yılında Büyükelçilik faaliyetlerini durdurarak Fransa'ya gider. Burada yaşadığı sıkıntılı birkaç yıldan sonra 1926'da Azerbaycan'a döner.1937 yılına kadar birkaç takibat geçirmesine rağmen nispeten rahat yaşar. Stalin'in 1937 yılında başlattığı kanlı temizlik harekâtının kurbanlarından biri olarak önce işten atılır⁵,1940 yılında tutuklanır. Ağır sorgulamalardan sonra Gorki şehri

² Vezirov, Yusif Beg, Azerbaycan Edebiyatına Bir Nezer, İstanbul, 1337 (1921), s.39.

Hüseynov, T. Yusif Vezir Çemençeminli, , 1987. Bakü, s.45

Vezirov, Orhan, Atam Haggında Hatireler, Edebiyat Gazeti, 18 Eylül 1992, S.38, s.1-3.

³ Hüseynoğlu, T. a.g.e. s.95

⁴ Abutalıbov, Ramiz, Y.V. Çemençeminli'nin diplomatik faaliyeti hagda, Odlar Yurdu (Gazetesi) Nisan 1989, No:7, s.3.

⁵ Hasanov, Cemil, Ağ lekelerin gara kölgesi, Bakü, 1991, s. 157-177.

yakınlarındaki bir çalışma kampına gönderilir. Buradaki ağır çalışma şartlarına dayanamayan Yazar 3 Ocak 1943 yılında Pellegra (Yetersiz beslenme iç organların fonksiyonlarını kaybetmesi) hastalığından ölür⁶.

Hayatı hakkında kısa bilgiler vermeye çalıştığımız Yusuf Vezir Çemenzeminli Azerbaycan'da gerek hikâye ve roman gibi sanat alanında gerekse de gazetecilik, halk bilimi alanındaki araştırmalarıyla tanınan, Azerbaycan'ın siyasi, sosyal ve kültürel tarihinde yer alan önemli bir şahsiyettir.

Y.V. Çemenzeminli'nin realist bir yazar olarak ortaya çıkmasında C. Memmedguluzâde'nin ve Molla Nesreddin dergisinin tesiri büyüktür. Nitekim Şaggulu'nun Xeyir İşi'nde Celil Memmedguluzade'nin hem de onun etkilendiği Çehov'un izlerini görürüz⁷.

Romanları

Yusuf Vezir' in yayımlanmış dört romanı vardır. Yazar ilk romanı olan Studentleri 1914 yılında yazmaya başlamış, 1931 yılında tamamlayarak yayınlamıştır. Bu romanın ikinci cildi olarak hazırladığı 1917. İlde adlı romanı ise 1935 yılında basılmıştır

Diğer romanlarından Kızlar Bulağı 1934 yılında, İki Od Arasında ise 15 Aralık 1936 ve 19 Nisan 1937 tarihleri arasında yazılsa da yazarın sağlığında basılmamıştır. Bu roman 1960-61 yıllarında Kan İçinde adıyla Azerbaycan Dergisinde yayınlanır. 1968 yılında da kitap halinde basılır. Yusuf Vezir Çemenzeminli Azerbaycan tarihi romancılığının da önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilir. Çalışmamızda hikâyelerini konu edindiğimiz için romanları ve romancılığı üzerinde fazla ayrıntıya girmiyoruz.

Hikâyeleri⁸

Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin hikâyelerini muhtevası bakımından iki döneme ayırarak değerlendirmek mümkündür. Birinci dönem hikâyeleri 1907-1913, ikinci dönem hikâyeleri 1926-1936 yılları arasında yazılmıştır. Yazar bu iki dönem arasında geçen sürede hikâye yazma faaliyetine ara vermiştir. Bu dönemde daha çok siyasî ve sosyal hayatla ilgili makaleler yazmış, edebiyat tarihiyle ilgilenmiş, Halk Bilimi ve Folklorla ilgili çalışmalar yapmıştır.

Birinci döneme ait 43 hikâyesi vardır. Bu hikâyelerde yazar Azerbaycan insanının günlük hayatındaki problemlerini, toplumdaki aksaklıkları ele almıştır. Cehalet, Kadınların sosyal hayattaki yeri ve problemleri, dini taassup ve bunun toplum üzerinde oluşturduğu sıkıntılar, sosyal eşitsizlikten doğan sıkıntılar, haksızlıklar, idari düzensizlikler, zorbalıklar bu dönem hikâyelerinin genel konularını oluştururlar.

Yazar tenkit ettiği çevrenin içinde yetişmiştir. Bu yüzden ele aldığı konular, olaylar kendi yakın çevresinde çoğu kez tanık olduğu, içinde yer aldığı veya gözlemlediği olaylardır⁹. Bu hikâyelerdeki tipler yaşadığı toplum içerisinden seçilmiş canlı tiplerdir.

Hikâyelerdeki konular realist bir üslupla kaleme alınmıştır. Yazar bu hikâyelerinde mizahın gücünden faydalanarak toplumdaki çarpıklıkları, haksızlıkları, cehaleti, taassubu sert bir şekilde tenkit etmiştir. Konu ve tema bakımından hikâyeler arasında geçişmelerin olması değerlendirmede bazı sıkıntılar yaratsa da genel

⁶ Kerbelayı Ehmed, Çemenzeminli'nin ömrünün son günleri, Edebiyat Gazeti, 10 Ocak 1992, No:2, s.3.

⁷ (Haz. Meryem Ahundova) Yusuf Vezir Çemenzeminli, Eserleri (1977). C. III. Bakü.

⁸ Yazarın hikâyelerini değerlendirirken Meryem Ahundova'nın hazırladığı neşir esas alınmıştır. Gösterilen sayfa numaraları bu kitaba aittir:(Haz. M. Ahunova), Y. V. Çemenzeminli, Eserleri (1966), C. I. Bakü.

⁹ Hüseyinov, T. a.g.e. s.117.

olarak değerlendirdiğimizde birinci dönem hikâyelerinde toplumu geride bırakan, insanları aciz, zavallı duruma düşüren, taassup, cehalet, yobazlık, idari yozlaşma gibi bütün unsurlara karşı sert bir tenkit vardır.

Problemlerin kaynağı ve çözümü zaman zaman birbirine karışır. Meselâ; kadın problemini ve Azerbaycan kadınının durumunu konu edinen hikâyelerde kadınların sıkıntılı bir hayat yaşamaları bazı hikâyelerde toplumdaki cehalete, bazılarında geleneklerdeki yozlaşmaya, bazılarında ise dine bağlanır. Bu bölümde toplumdaki cehaleti, Kadınların sosyal hayattaki yerleri, toplumdaki sosyal anlamda eşitsizlikler, insanların maddi durumlarına göre toplumda çeşitli sınıflara ayrılmaları ve bunların tümünün sıradan vatandaşlar üzerindeki baskıları, bunların sonucunda meydana gelen trajik olaylar, Taassubun toplum üzerinde oluşturduğu ağır ve dayanılmaz baskı bu bölümdeki bütün hikâyelerde hissedilir, gözler önüne serilir. Elbette bütün bunlar anlatılırken 20. Yüzyılın başlarındaki Azerbaycan'ın aile hayatı, içinde yaşadıkları çevre olanca yalınlığıyla verilmek istenir.

Yozlaşmış, bozulmuş adetler ve eğitim yetersizliğinden doğan cehaletin tenkit edildiği. Şaggulunun Hayır İşi (1907), Serhed Meselesi, Milletperestler, Veten (1909), Meşedî ve Kerbelayı (1910), Gız Mektebinde, Hekim, Eziz, Deli (1911), Üç Gece, Şair, Nitg, Nahag Gan, Bir Gepik (1913) hikâyelerinde cehalet, artık anlamını kaybetmiş gelenek adı altında toplumu kısıp alan ve trajik sonuçlara yol açan birtakım bozukluklar, bu hikâyelerde gösterilmek istenir. Bu hikâyelerin ortak yönü ister eğitimsizlikten ister birtakım tuhaflıkların adet ve gelenek haline gelmesinden dolayı Azerbaycan insanının içinde bulunduğu trajikomik durumdur. En basit, çözülmesi en kolay meseleleri bile en sert, en karmaşık şekilde ele alıp çözmeye çalışırken durumu daha da içinden çıkılmaz hale gelmesine neden olan, bunun sonucunda bazen telafisi mümkün olmayan sıkıntılar yaşayıp, acılar çeken topluma, kendi kusurları gösterilmeye çalışılmıştır.

Şaggulunun Heyir İşi yazarın ilk hikâyesidir. Bu hikâye -diğer hikâye ve romanları gibi- âdeta bir Azerbaycan folklor hazinesidir. Yazar halk diliyle, halk adetlerini (kız isteme, nişan, düğün, gerdek, vs.) *inanışları, deyim ve atasözlerini bol bol kullanmıştır:*

“...Bir yandan bakacak olursak adam yanlış demiyor; gezen ayağa taş değer, onun yavaş yavaş ipini çekmeliyim. (...) Dünya ölüm yitim dünyasıdır (...) Başına dönüm, ezan okunuyor. Çabuk sofraya oturup yüzünü kibleye döndür, o zaman ömrün kırk gün uzar.”¹⁰

Hikâyede Azerbaycan orta sınıf insanının hayat tarzı kaleme alınmış, karı koca münasebetleri, evlenme adetleri, aile içi ilişkiler, bilgisizlik vs. tenkit edilmiştir. Kerbelayı Kurban ve Nene Hanım yaşlı bir karı kocadır. 20 yaşlarında Şaggulu adlı işsiz güçsüz, âvâre bir oğulları vardır. Onu evlendirmek isterler, bunun içinde bir aracı kadına başvururlar. Aracı kadın güzel, terbiyeli bir kız bulur. Düğün yapılır. Gerdekte Şaggulu gelinin yüzünü açtığında kıyamet kopar. Şaggulu'nun uzaktan görüp beğendiği kızın yerine çirkin, yaşlı ablası gönderilmiştir.

Hikâyede kızın ailesinin evlilik hakkındaki düşünceleri aslında devrin genel düşüncesidir. Onlara göre evlilik oğlanın serserilikten, başıboşluktan kurtulması, kızın da bir an önce çıkıp gitmesi, evden bir boğaz eksilmesi demektir:

“...Ben adamı tanıyorum; kendi halinde, efendi bir adamdır. Ama oğlu biraz serseridir.

Karısı cevap verdi:

---

¹⁰ Meryem Ahundova, a.g.e, s.27-33

- *Aman serseri olsa ne olacak. Toydur. Aklı başına gelir bir gün elbet. Ver gitsin. Kızı saklayıp turşusunu mu kuracaksın? Ver başından defolsun. (...)*

- *Tamam, ama büyük kız evlenmeden küçüğünü evlendirmek uygun olur mu? Bu iş olmaz.*

- *Aman herif sen de hiç akıllı değilsin vallahi. Büyüğü göstersek almazlar. Şimdi Peri'yi (küçük ve güzel kız) gösterdik beğendiler. Nikâh kıyılısın Peri'nin yerine Senem'i (büyük ve çirkin kız) göndeririz¹¹.*

Ailenin-toplumun genelini- evliliğe yaklaşımı tam bir cahillik örneğidir. Ama düğün bitip her şey açığa çıkınca o - önceden görmeleri gereken- beklenen son gerçekleşir:

"...Yarım saat sonra gelin başında iki kat çarşaf, ağlaya ağlaya babasının evine dönerken, Allah'ım ben ne günah işledim de başıma bu geldi diyordu"¹².

Biraz Şinasi'nin Şair Evlenmesini andıran bu hikâyede görücü kadınların kız beğenmesi, düğün, gerdek, bütün folklorik unsurlarıyla canlı bir şekilde verilmiştir.

Hekim adlı hikâyede kendini halk hekimi olarak gösteren aslında cahil birinin iki ayrı hastaya koyduğu teşhis ve tedavi önerileri anlatılır:

"...-Neyi var hastanızın?

-Dün üç dört kap leblebi üzüm yemişti. Ondan beridir kendinden geçmiş bir hâlde yatıyor.

-Herhalde tok karnına kendini soğuğa vermiş olmalı¹³

Mide fesadına uğrayan ilk hastaya soğuk algınlığı teşhisi koyan bu hekim hayır duayla beraber ücretini de alır.

İkinci hastası psikolojik problemler yaşayan bir genç kızdır. Kızın gözlerindeki boş bakışlardan kendince mana çıkararak teşhisini koyar:

"- Kızınız erkeksiz kaldığı için böyle. Evlendirmelisiniz¹⁴."

Damat adayı da hekimin kendisidir:

"...Hekim heyecan içinde düşünüyordu: - Neden olmasın, peygamber şeraitidir, biri var biri de bu olsun"¹⁵.

Hikâyede olay hiç yorum yapılmadan, kahramanların ruh halleriyle ilgili herhangi bir değerlendirme yapılmaksızın olduğu gibi anlatılmıştır. Kişiler düşünce ve konuşmalarıyla kendilerini ifşa etmişlerdir. Bu da hikâyeyi daha da çarpıcı bir hale getirmiştir.

Nahak Kan adlı hikâyede Zeynel, başına buyruk, gezip tozan on beş yaşındaki tek oğlunu sırf akrabalarının baskısıyla -kötü yola düştü diye- öldürür. Çocuk hangi kötü yola düşmüş, ne yapmış babası bunu araştırmaya gerek bile duymaz. O dönemdeki toplumun cehaleti, olaylara en radikal biçimde yaklaşımları tenkit edilmiş. Meşhedî ve Kerbelayî ile Serhed Meselesi hikâyeleri de tema olarak yukarıdaki hikâyeye benzer. Komşuluk ilişkileri, sıradan, önemsiz birkaç hadiseyle komşular arasında cinayetle biten kavgalar anlatılır.

¹¹ Meryem Ahundova, age, s.34

¹² Meryem Ahundova, age, s.37

¹³ Meryem Ahundova, age, s.122

¹⁴ Meryem Ahundova,a.g e, C.I, s.125

¹⁵Meryem Ahundova,a.g.e ,C.I, s.125

Bir Gepik'de ailenin çocuk terbiyesindeki ilgisizliği ve çocuğa karşı kötü münasebet, Veten'de kan davası, kadınların dayak yemesi, kumar, aile hayatının yozlaşması; Deli'de toplumun ve ailenin kendilerinden farklı olanlara karşı gösterdiği duyarsızlık, Nitg'de resmî işlerde çalışanların çoğunun ne kadar cahil olduğu, Şair 'de çocukken kafası büyük olduğu için babası tarafından büyüyünce şair olacak telkiniyle büyüyen ve kendini sırf bu söz üzerine şair zanneden budalayı, Milletperestler'de küçük kız çocuklarına ilgili davranıyormuş, sevgi gösteriyormuş gibi görünüp aslında sarkıntılık eden ahlaksızları, Kız Mektebi'nde kızların okuduğu bir mahalle mektebinde öğretimin dışında her şeyin yapıldığı ve mektep hocasının en az çocuklar kadar cahil olduğu canlı, realist bir üslupla, içine biraz da mizah katarak sade bir dille anlatılmıştır.

Aziz adlı hikâyede evin tek oğlunun anne, baba, hala ve ablaları tarafından aşırı bir ilgiyle sevilmesi, bu cahilâne ilgi ve sevgi yüzünden çocuğun bunalması, sık sık hastalanması konu edilmiş. O zamanki Azerbaycan toplumunda -bütün şark toplumlarında olduğu gibi- erkek çocuğu kız çocuğundan daha makbul sayılması eleştirilmiş, bunun yanı sıra bazen aşırı sevginin çocuklara fayda yerine zarar verebileceği anlatılmış.

Üç Gece'de ise ailesinin baskısıyla okuma yazması bile olmayan akraba kızıyla evlenen bir üniversite talebesinin bu evliliğin sürmeyeceğini anlayarak üç gün sonra evi terk etmesi anlatılır. Yazarın birinci dönem hikâyelerindeki bütün erkek tiplerinin cahil olmasına rağmen bu hikâyedeki Mir Gasım okumuş, aydın biridir. Ama o da adetlere karşı çıkamaz:

“Annemin yaşlı gözlerine baktım hem gülesim geldi hem üzuldüm (...) Müslüman kadını tanıyorsun; bütün fikir ve zikirleri oğul evlendirip kız kocaya vermektir. Doğrusu direnemedim (...) Gelinin geldiği akşam - adet gereği - kaçıp saklanmamı istediler. Razi olmadım. Herkes benden küstü. Babam ve akrabalarım rahatsız oldular. Bu Ruslaşmış dediler. Başka çarem kalmadı. El âdetine tâbi oldum¹⁶...”

Adet gereği gerdek gecesinde kapıda yenge denen yaşlı kadınlar bekler. Bunlar gelinin bâkire olup olmadığını ailesine ve akrabalarına bildirmekle görevlidirler. Mir Gasım bu adetten tiksindir, itiraz eder ama sonunda direnci kırılır ve kabullenmek zorunda kalır:

“...İki âlem - eski ve yeni - karşı karşıya gelmiş. Birbirini anlamak istemiyorlardı (...) Dikkatle anneme baktım. Benim için ahlâksız görünen bu âdet meğer annem için ne kadar kutsal¹⁷”

Ama her şey evlenmekle bitmez. Üç gün sonra Mir Gasım bu işin devam edemeyeceğini anlar ve evden ayrılır. Burada da yine cehalet, gelenekler, nesil çatışmaları anlatılmıştır

Hikâyelerde konular canlı birer tablo halinde verilmiştir. Tipler ve konular çeşitli olsalar da hepsinin arkasında aynı fikir, anlam ve konu birliği vardır: Azerbaycan ve Azerbaycan halkı. Bu ve diğer gruplara giren bütün hikâyelerin arka planında Azerbaycan'daki âdet ve ananeler, cehalet, tembellik, yanlış terbiye metotları, uygunsuz evlilikler gibi toplumdaki aksayan yönler alaycı ama çarpıcı bir dille yerilmiştir.

Hikâyelerin çarpıcı olmasının bir sebebi de onlarda geçen olayların birçoğuna yazarın bizzat şahit olması, tiplerin birçoğunu yakın çevresinden, muhitinden seçmesidir. Meselâ; yazar bir yazısında Şuşa'nın lâtifeci şahıslarını anlatırken Hudu Bey'den bahseder ve onunla ilgili bir fıkra anlatır¹⁸. Yazar gerçek bir şahıs olan Hudu beye ait bu fıkrayı isimleri değiştirerek Deli adlı hikâyede kullanmıştır.

¹⁶Meryem Ahundova,a.g.e, C.I, s.239

¹⁷ Meryem Ahundova,a.g.e C.I, ,s.241

¹⁸ Haz. M. Ahundova) ,a.g.e. C. III, s.301-302

Hikâyelerindeki bütün tipler çarpıcı ve canlıdır. Yusuf Vezir' in gerek hikâyelerinde gerekse makalelerinde kadın hakları geniş yer tutmuştur. Kadınlarla ilgili Avratlarımızın Halı, Ana ve Analık, Kız Mektebi Açmalı gibi hacimli makaleler yazıp yayımlamıştır¹⁹. Bu makalelerinde Azerbaycan'da kadınların hâlihazırdaki durumu ve aslında verilmesi gereken değer ne olması gerektiğine işaret edilmiştir. Ayrıca çocuk terbiyesinde annenin rolü hakkında birtakım fikirlerini de bu makalelerde açıklamıştır.

Kendi anne ve babasının arasındaki yaş farkının evde birtakım problemlere sebep olduğunu bununda kendini ve kardeşlerini derinden eklediğini söyleyen²⁰ yazar, hayatının her döneminde bu konuya özel bir önem vermiş yazılarında ve hikâyelerinde geniş bir şekilde işlemiştir.

Müslüman avradının sergüzeşti (1909), Toy, Herrac (1910), Cuma Akşamı, Dertli Züleyha, Divâne, Yuhu (1911), Kumarbazın Avradı, Dokuz Ay Geçmiş, Üç (1913). Adlı hikâyeler Kadının Azerbaycan toplumundaki yerini anlatır. Aslında bütün hikâyelerinde bazen arka planda da olsa kadınların çektikleri sıkıntılara sık sık ver vermişti. Bu hikâyelerin kahramanları da kadındır.

Müslüman Avradının Sergüzeşti, mizahî bir üslûpla, kahraman anlatıcının bakış açısıyla anlatılır. On bir yaşında evlendirilen kahramanımız Otuz yaşına gelinceye kadar beş koca eskitmiştir:

“...Babamın uzun süre çocuğu olmadığı için annem hamile kalınca: - eğer çocuğum kız olursa onu bir seyitle evlendireceğim diye adak adanmış. Bu yüzden beni On bir yaşını doldurduğumda Mir Gasım adlı bir kırmızı sakala kocaya verdiler. Bir yıl sonra seyit ortadan yok oldu. Sonradan anlaşıldı ki başkasıyla evliymiş, bir de çocuğu varmış²¹. ”

Kadının macerası devam eder. On dört yaşında ikinci kocaya verilir. Düğün günü bir başkası onu kaçıır. Bu üçüncü kocası iki buçuk sene sonra bir kavgada öldürülür. Kadın, yedi sene baba evinde kalır. Yirmi üç yaşında iken dördüncü kez evlendirilir. Bu defaki kocası İranlı bir molladır. Yazar burada Azerbaycanlı kadınların evdeki hâlini de gözler önüne serer:

“...Molla fena bir adam sayılmazdı. Kazandığını Bozbaş'a (etli, nohutlu yahni) verirdi, yerdik. Dövünce de başka kocalar gibi çok dövmezdi. Kaburgalarım, karnıma beş altı tekme attıktan sonra sakinleşirdi²². ”

Nihâyet bu kocası da onu bırakıp İran'daki ailesinin yanına döner. Daha kocasından boşanmadan bu zavallı kadını başka birisi kaçıır. Sonra İran'daki kocası döner. Yeni kocası, eskisini öldürür ve Sibiryaya sürülür. Kadın otuz yaşındadır ve büyük bir ihtimalle daha çok evlenmesi gerekecektir.

Toy adlı hikâyede çocuk gelinler anlatılır. Karısı ölen bir adam on dört yaşındaki baldızıyla evlenir; hikâyede düğün günü olanlar ve gelinin çaresizliği gözler önüne serilir. Çevre bu evliliği tabii karşılar ve onaylar. Kadın alınıp satılacak, değiş tokuş edilecek bir mal olarak görüldüğü için hayat tabii akışında devam eder. Adamın karısı öldüğüne göre yaş kaç olursa olsun baldızıyla evlenmesi kadar tabii ne olabilir? Düğündeki iki kişinin konuşmasıyla bu anlayışı açıkça ortaya koyar:

“... -Yaşına lâyük değilse de adam kızın hatırı için görkemli düğün yaptırıyor.

- Kız da yabancı değil, baldızı.

¹⁹ (Haz. M. Ahundova) ,a.g.e. C. III. s. 129-146; 147-170; 171-173.

²⁰ (Haz. M. Ahundova), a.g.e. C. III, s.266-310.

²¹ Meryem Ahundova,a.g.e. C. I.s.74

²² Meryem Ahundova,a.g.e...C. I. s.75

- Baldızı olmasının ne sakıncası var? Helal olsun... Adam çok vefalıymış. Baksana karısı öldükten sonra on yıl evlenmedi. Kayınpederi küçük kızım büyüsün sana vereceğim dediği için on yıl bekledi. Kız şimdi on dört yaşına geldi. Düğünleri oluyor.

- Hakikaten vefalı adammış. Öksüzlerin zahmetini çeke çeke sakalı ağardı zavallının²³.”

Kendi çocuğundan küçük bir kızla - üstelik baldızıyla - on yıl bekleyerek evlenen adam toplumun gözünde vefalı bir kahramanken, on dört yaşındaki kızın duyguları kimsenin umurunda değildir:

“...Gelin meclisin ortasında durdu, birden hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı - Ben bu adamdan korkuyorum. Ablamı dertten öldürdüğü gibi beni de öldürecek²⁴.”

Herrac adlı hikâyede zengin bir tüccar olan Hacı Kerim'in öldüğü gün daha cenaze ortadan kalkmadan dört kızının da mirastan pay alabilmek için işsiz güçsüz takımınca kaçırılıp zorla nikâhlanmaları konu edilmiş. Hikâyede halk arasında yaygın olan “olacağa çare yoktur, kismetten fazla yemek olmaz²⁵” felsefesi tenkit edilmiş. Divâne hikâyesinde kadınların zavallılığı, söz haklarının olmaması, bir meta' gibi kullanılıp harcanması bir başka açıdan ele alınmış. Kumarbazın Avradı ve Dertli Züleyha'da erkeğin vurdumduymazlığı, kadının yalnızlığı ve çaresizliği konu edilmiş.

Üç adlı hikâye konu olarak Toy'a benzer. Zengin bir tüccar olan Azad karısı öldükçe baldızları ile evlenir. Ailenin üç kızı da sıra ile Azad'ın karısı olmuştur. Ailenin kızlarının ölümüne aldirmaktan ziyade Böyle zengin bir damadı elden kaçırma ihtimaline üzülmeleri o devrin alelade olaylarından biri olsa gerek.

“... Kerbelayî Mehdi kızının solgun yüzüne bakıp düşünüyordu: Hay Allah. Bu kız da galiba ölecek. Azad gibi bir damadı elden kaçıracağız. Aksi gibi başka kız da yok ki yerine verelim²⁶”

Azad içinse bu ölüm yeni bir masraf kapısından başka bir şey değildir:

“... Karının gündün güne rengi soluyor. Galiba bu da ablaları gibi geberip gidecek. Allah kahretsin yine masrafa girip yeniden evlenmem gerekecek.²⁷”

Yuhu hikâyede kadının evlilikte çektiği eziyetler bir rüya şeklinde anlatılmış. Bu rüya o devirde evlenen her genç kızın akıbetini gösteren bir kâbustur. Hikâyede o devirdeki aile hayatındaki bozukluklar ve kadın haklarının olmayışı gibi problemler işlenmiştir. Dokuz Ay Geçmişte Rusya'da öğrenim gören genç bir talebe yaz tatilinde eve döner ve dokuz ay önce mahallede gördüğü iki üç kız çocuğunun nerede olduğunu annesine sorar. Kızlar küçük yaşta evlendirilmiştir. Biri kocası tarafından öldürülmüş diğerleri de perişan durumdadır.

Hikâyeler Azerbaycan kadınının dramatik durumunu başarı ile yansıtabilmiştir. Yazarın çevresinde de benzeri problemler, uygun olmayan evlilikler vardır. Bu yüzden malzeme bulmada zorluk çekmez. Yazar hikâyelerin içine maniler ve halk adetlerinden örnekler koyar. Bunlar hikâyelerin konusuna uygun oldukları için hem hikâyeye canlılık katar hem de bu hikâyelerde o devir insanı sadece yaşayışıyla değil gelenekleri ve inanışlarıyla da karşımıza çıkar. Meselâ; Dertli Züleyha'da Azerbaycan için en büyük millî bayram sayılan Nevruz bayramı törenleri canlı bir şekilde anlatılmıştır:

²³ Meryem Ahundova,age. I.C.s.86

²⁴ Meryem Ahundova,age. I.C.s.87

²⁵ Meryem Ahundova,age. I.C.s.90

²⁶ Meryem Ahundova,age. I.C.s.237

²⁷ Meryem Ahundova,age. I.C.s.237

"... Hele Nevruz'a ve Ahır Çarşambalara²⁸ hazırlanmak daha büyük heyecan verirdi. Züleyha ateş yakıp ağırlığım uğurluğum dökül diyerek üzerinden atlardı. Sonra elinde bir tas su diğerinde yedi anahtar kapının arkasında durup Çarşamba değişirdi. Sokaktan geçenlerin söylediği ilk sözleri duyar duymaz annesinin yanına koşup yorumlatırdı. Bir gün sokaktan geçenlerden biri arkadaşına laf arasında kötü günün ömrü az olur demişti. Züleyha bu sözleri duyup ne kadar sevinmişti²⁹.

Diğer hikâyelerde de düğün, gerdek gecesi, kına gecesi vs. canlı birer tablo olarak sunulmuştur.

Aksakal (1905), Borclu (1910), Yeni Fars, Zeynal Bey (1911), Polis Paltosu, Hanın Gazabı (1912). Adlı hikâyelerde maddî yapıları, toplumdaki sosyal statüleri farklı insanlar arasındaki uçurum ve Rusya'daki devlet yönetiminin bozukluğu, onlarla işbirliği yapan yerli memurların ve asilzâde sınıfının baskıları anlatılır. Bu hikâyelerde olaylar dramatize edilerek toplumdaki eşitsizlik ve sınıf çatışmaları tenkit edilip gözler önüne serilir. Ayrıca idareci sınıfın halk üzerindeki baskısı, çarlık hizmetindeki yerli beylerin Ruslar karşısında nasıl alçalıp bayağılaştığı biraz da karikatürize edilerek verilmiştir.

Aksakal hikâyesinin kahramanı Gülsüm kadın orta halli bir tüccar ailesindedir. En büyük arzusu oğlu Fereci güzel, asil, zengin bir ailenin kızıyla evlendirmektir. O da her anne gibi oğluna en iyisini layık görür. Bu düşüncelerle şehrin asil beylerinde olan Alı Paşa Ağa'nın kızını oğlunu ister. Ağa bu istekten dehşete düşer, alınır:

"... Alıpaşa Ağa suratını asarak karısına baktı. Sonra Gülsüm kadını baştan aşağı acı bir bakışla süzdü. Bir an o, kızgınlıkla elindeki nargileyi kadının başına fırlatmak istedi. Çünkü bey kızını esnafa vermek âdemden hateme görülmemiş bir şeydi. Ama lanet şeytana deyip kendini tuttu. Biraz sakinleştikten sonra: - Bacı, kızı senin oğluna vermeye bir itirazım yok. Ancak bizim de büyüğümüz var. Aksakalımız var. Bir danışalım bakalım. O ne diyecek³⁰.

Kadın sevinir. O sevinçle evine gitmek için dışarı çıkar. O sırada iri yarı beyaz bir köpek ona saldırır. Paramparça eder. Bu manzarayı büyük bir zevkle izleyen Ağa balkona çıkar:

"... - Çocuklar köpeği bağlayabilirsiniz. Sonra kanına bulanmış Gülsüm kadına dönerek alaycı bir tebessümle: - Bacı gördüğün gibi Aksakal kızı vermeye razı olmuyor³¹.

Aksakal toplumda sözü geçen, saygı duyulan kişilere denilir. Burada şehrin asilzâdelerinden Alıpaşa'nın köpeğinin adıdır veya haddini bilmeyen yoksul kesime ancak bir köpek aksakallık edebilir. Her iki durumda da toplumdaki sınıf farkının keskinliği gözler önüne seriliyor. O dönemde bir tür feodal toprak ağası olan beyler Ruslarla her türlü işbirliği karşılığında da kendilerine bir takım imtiyazlar tanınan bir sınıftı. Bu yüzden beyler kendilerini halktan ayırır, onlarla ilişkiye girmezlerdi. Bu hikâyede beylerle esnaf arasındaki sınıf çatışması anlatılmakla birlikte batıl inanışlar da tenkit edilmiştir. Gülsüm kadının bey kızını istemeye cesaret etmesi gördüğü bir rüya üzerine olur. Yazar burada halkın içinde bulunduğu sıkıntılı durumları, kendi cehaletleri yüzünden başlarına gelenleri anlatmaya çalışmıştır. Rüya ile aranan kismetin, kâbusla bitmesi olağan bir sonuç olmalıdır. Ayrıca dönemin feodal yapısının, sınıflar arası ayrımın ve bunun sonuçlarının korkunçluğu da gözler önüne serilmiştir.

²⁸ Nevruz'dan (21 Mart'tan) önceki son Salı günü. Eski yılın gidişi, yeni yılın gelişi bu günde törenlerle kutlanır

²⁹ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I.s.161-162

³⁰ Meryem Ahundova,a.ge. C.I.s.106

³¹ Meryem Ahundova,a.g.e. C.I. s.106-107

1905. yıl ve Hanın Gazabı hikâyelerinin konusu hemen hemen birbirinin aynıdır. 1905. yıl hikâyesinde o yıllarda Rusya'da oluşan hürriyet havasından Azerbaycan'ın henüz nasibini almadığı anlatılır. Alı bir beyin yanında hizmetçidir. O yıllardaki hürriyet, eşitlik heyecanına kapılan gençlerin fikirlerinden etkilenmiştir. Artık beyle hizmetçinin arasında bir farkın olmadığına inanmaktadır:

"...Köhne konağın yukarı katının penceresinden, uzun bıyıklı ve suratsız bir baş uzanıp bir kaç defa Alı, Alı diye seslendi. Ahırların önündeki otların üzerinde keyifle uzanan Alı bu çağırışlara aldırmadan gülümseyerek düşünüyordu: Boğazına bileğim girsin a Memmed Sefi Ağa. Eskiden olduğu gibi çağırmana koşup geleceğimi mi sanıyorsun. Hayır, artık devir değişti. Şimdi beylik bir kuruş bile etmiyor.

Bey çağırmaya devam eder. Alı yine aldırmadan keyifle uzanmaya devam eder:

"... Artık ben de uyandım. Boğazını yırtsan da gelmeyeceğim. Bizi eşek yerine koymuştun. Yıllar yılı çalıştırıp bir kuruş bile vermiyordun. Üstelik canın istediğinde çağırıp dayak atıyordun. Boşuna bağırma artık beyliğin modası geçti.

Bey sinirlenip başka bir hizmetçiyle Alı'yı çağırtrır. Alı hizmetçiye ters cevap verir: Ben bey filan tanımıyorum. Hem artık ben de bir beyim."

Bey bunu duyar duymaz yerinden fırlar. Diğer beylerle beraber Alı'yı öldüresiye dövüp ellerinden ağaca asarlar. Alı birkaç gün ağaçta asılı kalır. Sonra ne olduğu bilinmez³². Burada beylerin zulmü, feodalitenin gücü ve o dönemde Çarlık Rusya'sından başlayarak süratle Türk toplulukları arasında yaygınlaşan hürriyet havasının henüz Azerbaycan'da tesirini göstermediği alaycı bir üslupla gösterilmiştir. Hanın Gazabında da durum buna benzer. Sevgilisi ile buluşmaktan dönen seyis Zaman sevincinden bir türkü tutturur. Onun sesiyle han uykudan uyanır. Rahatsız edildiği için sinirlenir:

"...Ben onun başını gövdesinden ayırttıracağım. O zaman görür türkü deyip Hanı uyandırmanın ne olduğunu. (s. 182)" Seyisi yakalattırıp önce öldüresiye döver, sonra ellerinden astırıp av kuşlarına parçalattırır.

Her iki hikâyede de Beylerin ve Hanların keyfi tutumları şiddetle tenkit edilmiştir.

Borçlu adlı hikâyenin konusu ise biraz daha farklıdır. Kerbelayî Ferec yoksul bir adamdır. Attar Hasan'a az miktar borcu vardır. Ancak bir türlü bu parayı ödeyemez. Borcu ödemek bir yana çoluk çocuğunun ekmek parasını bile çıkarmaya gücü yetmez. Attar Hasan ise onu gördüğü yerde yakasına yapışıp borcunu ister, hakaret eder. Hatta döver. En sonunda Ferec Attar Hasan'ın gözüne ilişmemeğe çalışır. Bir gün Attar Hasan onu yakalar, döver, getirip evinin bahçesinde hapseder. Gece yarısı da arkasına bir tekme atıp kovar (s.81-83).

Hikâyede Kerbelayı Ferec örneğinde Azerbaycan halkının ekonomik durumu gözler önüne serilir. Ferec'in sadece fakir değil aynı zamanda cahildir. Fakir olmasına rağmen iki kadınla evlenmiş, dokuz çocuğu olmuştur. Attar Hasan tefecidir. İnsanların çaresizliklerini paraya çevirerek işlerini yürütür. Burada sadece Attar Hasan suçlu değildir iki eş, dokuz çocuklu Ferec de bu suça ortaktır. Bu iki hikâyeye kahramanı da o dönem Azerbaycan toplumunun içinde bulunduğu durumu tirajik bir biçimde yansıtan iki tiptir. Toplumda bunların sayısız benzerleri vardır. Aslında Yusuf Vezir Çemenzemli'nin bütün hikâyelerindeki kahramanlar toplumda benzerlerini temsil eden tipler olarak karşımıza çıkarlar

³² Meryem Ahundova, a.g.e. C I.s.91-92

Yeni Fars ve Zeynal Bey ve Polis Paltosu hikâyelerinde rüşvetçi, sahtekâr, hırsız memurlar anlatılmıştır. Bu hikâyelerin kahramanları önceleri sade birer insanken sosyal statüleri değişip yetkileri arttıkça kendileri de değişip karakterlerini, ahlaklarını kaybederler

Cennetin Gebzi (1909), Ağ Bulagda Gara Hal (1910), Hacı (1911), Mersiyehan, Cavan (1912), hikâyelerinde sahtekâr din adamlarının toplumu acımasızca sömürmeleri farklı olaylarla anlatılır. Hurafelerin ve sahtekâr din adamlarının tenkit ve ifşa eden bu hikâyelerde tenkit yavaş yavaş dinin kendisine yönelir. Cennetin Gebzi ve diğer hikâyelerde hikâyesinde halk arasındaki batıl inançların, hurafelerin dinî hükümler olarak yutturulması, Mezhepçilik, tarikatlar, toplumun cehaleti, bağınazlık, her türlü sapkınlığın, kötülüğün dini referansla uygulanması ve bunların dini bir zorunluluk olarak ortaya konulması gibi konular anlatılır. Bu gruptaki hikâyelerin tümünde din adamları sahtekâr, hacılar namussuz, saf kalpli dindarlar ahmak olarak gösterilirler.

Cennetin Gebzi oldukça hacimli olan bu hikâyedir. Cahil, saf bir Müslüman olan Usta Ağabala Şeyhî tarikatındandır. Tarikatın kurucusu Ahund Elesger Ağa'dır. Orta halli kunduracı kazandığını din adına Ahund Elesger Ağa'ya verir. Bir gün Ahund Elesger Ağa kendisi cennete gidince onu da götüreceğini veya cennete rahatça girebilmesi için bir senet vereceğini söyler. Usta Ağabala çok sevinir. Elesger Ağa'dan cennetin senedini almadan önce temizlenip abdest almak için hamama gider. Hamamda keyif içinde hayaller kurar ve uyuklar. Rüyasında cennete gittiğini görür. Cennette huriler arasında keyif sürmektedir. Uyandıığında hamamda kimselerin olmadığını görür. Herkes evine gitmiştir. Gördüğü rüyaların da tesiriyle hafakanlar basar. Korkudan aklını kaçırarak bir halde evine gelir. Bir müddet sonra bu korkunun da tesiriyle hastalanıp ölür. Eşi ve çocukları ortada kalmıştır. Hikâye mizahî bir üslupla yazılmakla birlikte. Din maskeli yobazlığa karşı çok sert tenkitler vardır. Yazar bütün hikâyelerinde mizahı tenkit için güçlü bir silah olarak kullanır. Hikâyede dinî unsurlar tezyif edilerek anlatılmıştır. Ağabala'nın rüyasındaki cennet ve cehennem; Müslümanların tarikatlara ayrılma sebepleri alaycı bir dille anlatılır. Aşağıdaki alıntı tam bir kara mizah örneğidir:

“... Usta Ağabala:

- Allah'ım, yoksa günahkâr mıyım ki karşıma bu zulmeti çıkardın. Ağa Elesger Ağa'nın arkasında namaz kıl diye buyurdun. Kıldım. Şeyhilerin mescidinden başkasına gitme diye buyurdun. Gitmedim; Mollanın sözünden çıkma diye buyurdun. Çıkmadım. Peki, günahım ne?

Birden bir şeyler hatırlamış gibi başına vurarak ağlamaya başladı:

- Allah'ım, benim günahımı affet. Beni zifti kazanına attırma. Bir defacık bilmeden Usûlilerin tuzağına düşüp üzümlü pilav yedim. Yoksa bu zulmetin sebebi o mu?³³

Nihayet Usta Ağabala mahşer yerine gelir:

“... Sağ tarafta İsrâfil Sûru üfleyip ölüleri kaldırıyordu. Kabirden kalkan ölüler parçalanmış uzuvlarını toplayıp ileride dikilmiş ak bayrağa doğru gidiyorlardı. (...) Bayrağın sol tarafında duranlar Hristiyanlardı. Bunları sorgusuz sualsiz cehenneme atıyorlardı. (...) Birden ağzından alev fişkıran bir zebani Usta Ağabala'ya hücum etti. O, hemen cebinden senedini çıkararak göstererek "vallahi Şeyhiyim" dedi. Zebani ondan özür dileyerek geri çekildi (...) dağın diğer tarafında güzel evler, bahçeler vardı. Burada parlak çocuklar, altın tahtlarda ipek yastıkların üzerine uzanan müminlere şarap veriyorlardı (...) Stratın her tarafı

³³ Meryem Ahundova, a.g.e. C I.s.63-64

ateş tutup yanıyordu. Birden heyecanlı bir bağırış duyuldu. Yüzlerine zift sürülmüş birçok adamı ateşe atıyorlardı. Bunlardan biri demiryolu yapmıştı, diğeri balon imal eden bir adamdı. Öbürü tayyareciydi. Bunların ve yanındakilerin de günahları okunup ateşe atılıyordu. Önce gazetecileri, sonra ressamı ateşe attılar. Artistleri, zincirle dövüp öldürdüler. Avrupalı âlim ve kâşifleri de namaz kılmayıp şeytan işiyle uğraştıkları için yakıp küllerini savurdular. Çarşafsız bir kadınla Rusça eğitim gören bir adam da cehenneme yolcu edildi³⁴.

Bu hikâye yazarın dine bakışını göstermekle birlikte o dönem Azerbaycan'ının inanç yönünden içinde bulunduğu durumu ortaya koyan çarpıcı bir örnektir. Bütün hikâyelerinde ironi, alay ve mizahla birlikte kara mizah unsurlarının da sık sık kullanıldığını söyleyebiliriz.

Hacı hikâyesinde önce dini bütün bir hacı tipi çizilir:

“...Avluda abdest alıyordu. Yüreğinin derinliklerinden getirdiği salavatlar akşamın sakinliğinde komşu evlere kadar ulaşıyor, onların hacıya karşı olan takdirlerini arttırıyordu.³⁵

O sırada kapı çalınır. Hacı abdestli elleri ile kapıyı açar. Gelen bir kaç hırsızdır. Her zaman olduğu gibi çaldıklarını hacıya satmak isterler. Az önceki huşu içindeki hacı gitmiş yerine gözünü hırs bürümüş bir tefeci gelmiştir. Önceleri çalıntı malları almamak için nazlanır. “Artık tövbe ettim” der. Ancak hırsızlar yıllardır beraber çalıştıkları adamın huyunu iyi biliyorlardır:

“...Ay hacı, on beş yıldır bizim işimiz sana çalıntı mal satmaktır. Her defasında bize tövbe ettim diyorsun. (...) Niyetin fiyat kırmaksa söyle. Ne desen sana satacağız. Bunları kapı kapı dolaştıramayız ya³⁶.

Pazarlıkta her iki taraf birbiriyle anlaşır ve hacı huşu içinde namaza oturur:

“...Hacının abdest suyu daha kurumamıştı. Seccadeyi serip yüzünü kibleye döndürdü. Ellerini kulağının dibine koyup pak bir gönül ve sarsılmaz, mukaddes bir emel ile namaza başladı. Bu sırada hırsızlık malını satıp, kazandığı parayı yüksek faizle ihtiyacı olanlara vermek fikri tümüyle kafasından silinmişti. İnançlı bir insan olarak dünyadan uzaklaşp Allah'la meşguldü. Ruhu ve kanı Allah aşkıyla dolmuştu.

Hacının yüksek sesle ve hoş bir edayla namaz kılmasına yine komşuları hayran olmuşlardır³⁷

Cavan hikâyesinde genç bir talebe varlığı, yaradılışı, Allah kavramını sorgular:

“...Bir şey bir şeyi yaratır. Pekiyi o bir şeyi kim yaratır? Bu yaratmanın evveli yok mu? Allah nedir, neden ibarettir? Cevher değil, sıfat değil, cisim değil...nedir?³⁸

Bu tarz sorgulamalar yazarın birçok hikâyesinde ve romanlarında da vardır.

İkinci dönem hikâyelerinde zaman, mekân ve insanlar değişmiştir. Yusuf Vezir Çemenzeminli bu hikâyeleri 1926 yılında Azerbaycan'a döndükten sonra yazmıştır. Azerbaycan'a döndüğünde rejim de hayat tarzı da değişmiştir. Yazar Müsavat partisinin hem taraftarı hem de Müsavat hükümetinin İstanbul'daki büyükelçisidir. Bunun Sosyalist Azerbaycan'da karşılığı olumsuzdur. Her ne kadar yurt dışından birtakım garantiler verilerek çağrılmışsa da yine de eskiyi unutmak, unutturmak kolay olmayacaktır. Bu ve benzeri

³⁴Meryem Ahundova,a.g.e. C.I.s.66-67

³⁵ Meryem Ahundova,a.g.e. C.I.s.131

³⁶Meryem Ahundova,a.g.e. C.I.s.131

³⁷ Meryem Ahundova,a.g.e. C.I.s.132

³⁸ Meryem Ahundova,a.g.e. C.I.s.164-165

sebeplerle bu hikâyeler yazarın bu yeni düzene kendini kabul ettirme endişesi taşımaktan başka temel özelliği bulunmaz demek yanlış sayılmaz.

Bu dönem hikâyelerinde kapitalist Batı ülkelerdeki işçilerin gündelik hayatları, zorlu iş şartları, Sosyalist düzenin kuruluşu sırasında geçirilen aşamalar, yeni düzenin getirdiği hayat tarzı ve ahlak anlayışları ve nesil çatışmaları anlatılır. Konularda- yazarın yeni düzene kendini kabul ettirme endişesi taşıdığı için- zorlama hemen hissedilir. Batıda yaşayan insanların hayatları hep kötüdür, orada perişan bir hayat sürülür, patronlar onları sömürür, hiçbir sosyal güvenceleri yoktur vs.

Sidi (1926), Bir Gaçgının Defterinden (1927), adlı hikâyeler yazarın Fransa'daki hayatından izler taşır. İstirahat günü (1936)'nde ise bir Alman işçi ailesinin gündelik hayatından bahsedilir Bunlar tipik birer propaganda hikâyeleridir. Sosyalist ve kapitalist sistemlerdeki işçi hayatının kaba bir şekilde mukayese edilerek Sosyalizmin faziletlerinden bahsedilir. Aşağıdaki özet ve alıntı bu tarz hikâyeler hakkında bir fikir oluşturabilir

Sidi Fransızların Kuzey Afrika Araplarına verdikleri aşağılayıcı bir isimdir. Bu hikâyede konu edilen Sidi Cezayir'li Mansur ibn-i Muhammettir. Mansur Sidi olduğu için çalıştığı otomobil fabrikasında en ağır, en pis işler ona gördürülür. Kazancı ise bir lokma ekmeğe ancak yeter. Bütün bu ağır hayat şartları Mansur'un ümidini asla kırmaz. Bir gün Mansur iş kazası geçirir ve dört parmağını birden kaybeder. Kopan dört parmağa karşılık 400 frank tazminat vererek işten kovulur. Parmaklarını kaybetmek Mansur'un umurunda bile değildir. 400 frankla bir ay rahat geçineceği için mutludur.

(...) Karşımdaki manavda elma, armut, muz ve portakallar işveli bir hal almıştı. Gönül okşayan renkleriyle insanı suça sürükler gibi duruyordular. Birden bakışlarım vitrinlerden ayrıldı. Etrafta göklere yükselen yapıları gördüm. Düşündüm: Mademki ben bu bolluk ve zenginlik içinde açlıktan ölüyorum, öyleyse yıkılsın bu binalar, mahvolsun bu zengin hayat.

Kanım kaynadı, bir inkılap hissi vücuduma yayılmaya başladı³⁹.

1926-1928 yılları arasında kaleme alınan Yeni Bir Âlem, Osman Devletşin, Namussuz, Vasvası ve Mariya hikâyeleri sosyalist düzenin kuruluş aşamalarını anlatır. Yeni bir âlem aslında 1912'de yazılmıştır. Yazar hikâyenin sonunu değiştirip devre uydurarak ideolojik bir anlam kazandırmış ve 1928 yılında yayınlamıştır⁴⁰.

Hikâyede bir üniversite öğrencisiyle kunduracı arasındaki sohbet anlatılır. Öğrenci karamsar, gelecekte umudu olmayan, insanlara güvenmeyen biridir. Bir gün yırtılan ayakkabısını tamir için kunduracıya gider. Kunduracının geleceğe olan inancı onu da ümitlendirir. Onunla yaptığı konuşma öğrencinin bütün düşüncelerini değiştirip, ufkunu açar:

"... Dünyada anlamadığım hikmetler var. Karşımda oturan kunduracının hayattan ne ümit ettiği bu hikmetlerden biridir. Bu zindanda doğup, bu zindanda ölmenin bir anlamı olabilir mi? Her zaman aç, her zaman çıplak. Duvardaki rutubet vücuduna sinmiş, rengini sarartmış. Herhalde düşünce ve zekâsını da çürütüp küflendirmiştir⁴¹.

Öğrencinin bu düşüncelerinin aksine kunduracı geleceğe inançla bakan biridir:

³⁹Meryem Ahundova,a.g.e. C.I,s.318

⁴⁰Meryem Ahundova,a.g.e. C.I,s.426

⁴¹ Meryem Ahundova,a.g.e. C.I,s.194

"... Hayatın maksadı büyüktür. Hem de çok büyüktür. Fakat bu maksat şimdilik güçlülerin elinde esirdir. Esareten kurtarılsa ne kadar güzel ve büyük olduğu herkesçe anlaşılır.

Öğrenci zayıf bir itirazla:

- Esaret biter mi diyorsunuz. Hayat herkes için elverişli olabilir mi?

Kunduracının gözleri parladı, büyük bir inançla:

- Olur dedi. Fakat savaşmak lazım. Dünyada mücadelenin önünde hiçbir şey duramaz.

- Neyle mücadele, her şey onların elinde

- İmanla. Bugün size muhteşem görünen Çar istibdadı çürük temeller üzerine kurulmuştur. Bir gün mutlaka dağılacak (...) Eninde sonunda emekçiler galip gelecek. Az çoğa ağalık edemez⁴²”.

Hikâyede yeni döneme göre değiştirildiği için mesaj yerine oturmamış, başlama ve bitme zamanlarının farklı oluşu dil ve üslubu da etkilemiştir. Yazarın sistemle barışmaya çabaladığı hikâyelerden biridir

Osman Devletşin ve Mariya'da sosyalist devletin kurulma aşamasında geçen olaylar, yapılan fedakârlık ve mücadeleler anlatılır. Osman Devletşin öğrenimini Kiev'de sürdürmekte olan Tatar bir talebedir. İnançlı bir sosyalisttir. O sırada Bolşevikler Rusya'da yavaş yavaş hâkimiyeti ele geçirmektedirler. Bolşevik güçler bağımsızlığını ilân etmiş olan Ukrayna'ya saldırırlar. Kiev'de de şiddetli çarpışmalar olmaktadır. Osman Devletşin Bolşeviklerle beraber Ukrayna milliyetçilerine karşı savaşır. Derken içinde O. Devletşin'in de bulunduğu bir gurup, milliyetçilerin eline düşer. Kurşuna dizilecekleri sırada üniversiteden arkadaşı olan bir Ukraynalı talebe onu kurtarır.

Neticede Kiev Bolşeviklerin eline geçer. Osman Devletşin çarpışmalarda yaralanır. Ama mutludur. Çünkü İnkılap gerçekleşmiş ve herkes hürriyetine kavuşmuştur.

Mariya hikâyesinde de benzeri fikirler işlenir. Mariya bir papazın karısıdır. Bolşevik ihtilâli sırasında diğer kiracılarla birlikte evlerini yağmacılardan korumak isterken kahramanca çarpışarak ölür. Vasvası adlı hikâyede sosyalist düzenin toplumu ne kadar değiştirdiği ve insanları ne kadar mutlu ettiği anlatılır:

Hamit köy ve kasabaları hayalinde çok vahşi ve geri bir yer olarak tasarladığı için oralara gitmekten korkan bir memurdur. Bir gün görev icabı bir köye gitmek zorunda kalır. Sosyalizmin ve sosyalist düzenin bur köyü nasıl geliştirdiğini görerek hayran kalır. Artık eski düşünceleri değişmiştir.

“...Bu silik köy yeni bir hayat yaşıyordu. Hastane, eczane, mahkeme ve postane binası, gazete, Lenin'in heykeli. Bunların hepsi Hamid'in gözüne iliştiği onu hayran bırakıyordu⁴³”

Namussuz 'da sosyalizmin gelmesiyle beraber kadınlığın kölelik sayıldığı köhne hayattan kurtularak hürriyetine kavuşan Nigâr anlatılıyor. Hikâye sosyalizm öncesi ve sonrası diye iki zaman dilimini kapsar.

Nigâr zengin bir adamla evlenir. Adam ömrünü sefahat âlemlerinde geçirmiştir. Nigâr'la ilgilenmez, onu ihmâl eder. Kahramanımız kendini nikâhlı bir metres gibi hisseder. Derken Bolşevik ihtilâli olur. Nigâr'ın kocasının zenginliği elinden gider. Adam keder ve alkolden ölür. Bundan sonra Nigâr kocasının bir akrabasıyla beraber aynı evde nikâhsız yaşar. Çevreden gelen tepkilere aldırılmaz. Sosyalizm ona yeni bir hayat

⁴² Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.195

⁴³ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.412

vermiştir ve artık mutludur. Aslında her zaman kadın hakları üzerinde hassasiyetle duran yazarın bu hikâyesinde kadının hukukunun nikâhsız yaşamakla düzeleceği gibi garip bir sonuca ulaşması ilgi çekicidir.

Hasiyetleri tutmamış, Yükseliş, Beş Dakika, Kaynananın oyunları, Usûl-ü cedid, Yaramaz hikâyelerinde Yeni düzenin getirdiği hayat tarzı ve ahlak anlayışı konu edilir. Hasiyetleri tutmamış (Anlaşmamış) hikâyesinde yaşlı bir adamın torunu ile uyuşamaması sonucu evden ayrılması anlatılıyor.

Yaşlı adamın bir kız torunu vardır. Kız sık sık sevgili değiştirir. Adam sebebini sorunca kızın mazereti hazırdır. Hasiyetimiz tutmadı (anlaşamadık). Yaşlı adam 3-4 ayda bir tekrarlanan bu mazeretlere dayanamaz. Ancak bu yeni nesle de sözü geçmez. Kendi anlayışına ters düşen bu olaylara hiç olmazsa şahit olmayayım diye evi terk eder. Yükseliş’ de alkolik bir matbaa işçisi, aynı zamanda iyi bir şair olan ifadenin sosyalizmin sayesinde alkol illetinden kurtulması ve hayatını sosyalizmin yükselmesine adanması anlatılıyor.

Beş Dakika’ da her zaman temizliği ve dürüstlüğüyle tanınan bir öğretmen, bir anlık bir hevesle hizmetçi kızla beraber olur ve bu ilişkide sonra frengiye yakalanır. Tedavi sırasında geçirdiği ahlaki çatışmalar bu hikâyenin çatısını oluşturur.

Kaynananın Oyunları’nda oğlunu gelininden kıskanan bir annenin onları ayırmak için uğraşması anlatılır. Burada aynı zamanda yeni düzenle beraber değişen evlenme adetleri ve hayat tarzı övülüp, eksi alışkanlıklar şiddetle yeriliyor. Usûl-ü cedid’de ev sahibi kiracı çekişmesi anlatılmış. Yaramaz hikâyesindeyse evli bir kadına âşık olan bir gencin geçirdiği ahlaki bunalımlar anlatılmaktadır.

Bu gruptaki hikâyelerin ortak özelliği hepsinde eskinin kalıntılarına karşı çıkılması ve Sosyalizmle birlikte gelen yeni hayat tarzının övülmesidir. Yazar kendini kabul ettirebilme endişesiyle yazdığı için tiplerin ve konuların yerine oturmaması bu gruptaki hikâyelerin bir başka özelliğidir. Mesela: Gelin kaynana çekişmesi her zaman görülen olaylardandır. Kaynananın Oyunları hikâyesinde bu oldukça abartılmıştır. Yükseliş adlı hikâyede alkolik olan İftade, Sosyalist Yazarlar Birliği’nden gelen bir yazar arkadaşının; “*Sosyalizm senden hizmet bekliyor, artık alkolü bırak*” sözü üzerine alkolü o gün bırakır. Bu tabî kuralları alt üst eden bir durumdur. Hasiyetleri Tutmamış hikâyesinde kızın dedesinin evine her hafta başka bir erkekle gelip aynı odada yaşaması, değil 1930’larda bugün bile Azerbaycan toplumunda kolay kolay gerçekleşmeyecek bir olaydır. Fakat daha önce de bahsettiğimiz gibi yazarın o totaliter rejimde kendine yer edinme çabaları ortaya böyle garip mesajlı hikâyeler çıkarmıştır.

Koca Nenenin Ölümü Münasebetiyle, Aprelin Biri, Ruhnevaz Hanım, İmamın Zuhuru, Lüzumsuz Arzu İçin, Goz Ağacı ve Yaş Sohbetleri hikâyeleri nesil çatışmalarını anlatır. Koca Nenenin Ölümü Münasebetiyle hikâyesinde ninesi ölün bir adamın evine başsağlığı için uzaktan gelen akrabalarının misafirliklerinin uzaması sonucu adamın çektiği sıkıntılar anlatılır. Aprelin Biri hikâyesinde üç ihtiyardan bahsedilir. Bunlar eskiyi ve eskiliği temsil ederler. Bunlardan birisi Mirze Zülgederdir:

“... Mirze Zülgeder eskiden bir lisede din dersi öğretmeniymiş. Arapça ve Farsça bilir. Dindardır ve bütün ilimlerin Kur’an’dan iktibas olunduğuna inanır. İlimin hangi sahasından bahs açılırsa açılısın «onu bizden almışlar. Bak, ayet-i şerife ne buyuruyor» diye bir ayet veya hadis söyler. Mirza Zülgeder’e göre Kur’an harikadır. Darwinizm, demiryolu, dizel motor, hatta gramofondan bile Kur’an’da bahsedilmiştir⁴⁴.”

Diğer bir ihtiyar olan Esed Bey ise eski dönem aydınlarından:

---

⁴⁴ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.367

“...Esed Bey vaktiyle vilayet kaleminde tercümanmış. O zamanlar Şerg-i Rus gazetesine birkaç makale yazmış. Piyes yazmanın moda olduğu dönemde de Cehalet Kucağında adlı bir dram yazmış. Esed bey bununla yetinmemiş dilcilik moda olduğu zaman bir ıslahatçı olarak Arap-Fars kelimelerinin kaldırılarak yerine Türkçelerinin kullanılmasını teklif etmiş. Mesela; Musiki yerine zır-zır, Horoz yerine kırmızı ibik kuş gibi⁴⁵”

Üçüncüsü Ocak Naşit ise eski bir halı tüccarıdır:

“...Nuri Paşa Bakü'ye geldiğinde bir medhiye yazıp savaş madalyası bile almıştı. Kendini büyük bir Türkçü saydığı için dünyanın en büyük sanatçı ve ilim adamlarını da Türk sayar. Bu konuda önemli keşifleri vardır. Mesela: Shakespeare'in anası Erdebil çengilerinden Kızıyeter adlı bir kadınmış. Shakespeare 'in babasıyla Londra'ya kaçmış. Tolstoy'un dedesi çar 3. İvan'ın Şamahı büyükelçiliğini yaptığı zaman Laçın şehrinden evlenmiş. Hafızın da babası Türk'müş vs⁴⁶.”

Yazar bu üç ihtiyarı da geçmiş dönemin kalıntısı olarak görür ve onların yeni dünyada, yeni düzende yerlerini olmadığına inanır.

“...Bu eski muteber simalar devranlarını sürüp yaşanmışlardır. Şimdi artık onlara eski şereflerine uygun işler verilmiyordu. Çocuk bakıyorlar ve kooperatiflere kuyrukta beklemeye gönderiliyorlardı⁴⁷”

Bu üç ihtiyar her gün buluşup eskiyi yâd ederler. Bir gün birisi buluşmaya gelmez. Merak edip araştırırlar. Mirze Zülgeder 1 Nisan günü ölmüştür. İhtiyarlar inanamazlar. Bu onlara 1 Nisan şakası gibi gelir. Hikâyede eski insanın, eski düşüncenin yeni düzende yeri yoktur. Onlar köhnemiş anılardan başka bir şey değildirler. Onların yokluğu yeni düzende anlaşılmaz bile tezi savunulur. Yazarın karşı çıktığı eski düzenin önemli simalarından biri oluşu kaderin garip bir oyunu olsa gerek.

Ruhnevaz Hanım adlı hikâyede de eski-yeni mukayesesi yapılır ve her zaman olduğu gibi yeni galip gelir. Ruhnevaz Hanım eski, zengin ve asil bir ailenin kızıdır. Bolşevik ihtilâlinde sonra mülklerine el konulduğu için yoksul bir hayat sürer. Ancak lüks bir muhitte yetişen Ruhnevaz Hanım bu yeni durumunu bir türlü kabullenemez ve alışamaz. Kurbanlı ise genç bir mühendistir. Ruhnevaz Hanımla evlenmek ister. Ancak kız eski asalet kaygılarıyla Kurbanlıya karşı hep mesafeli ve soğuktur. Kurbanlı birkaç denemeden sonra niyetinden vazgeçer ve işçi bir kıza nişanlanır. Ruhnevaz Hanım Kurbanlıyı elinden kaçırdığına pişman olmuştur ama iş işten geçmiştir. Bu hikâyede Ruhnevaz Hanım eskiyi temsil eder:

“...Ruhnevaz Hanım bir burjuva ailesine mensuptu. Şecereleleri han sarayından başlayarak çar sarayına kadar uzanıyordu (...) Babası zat-ı devletlerinin has alayına mensuptu. Ailenin bütün hayatı payitahtla yüksek mahfillerde geçmişti. (...) Ruhnevaz Hanım daha güzel bir hayata hazırlanırken inkılap dalgasına çarpıp bütün ümit ve hayalleri kırılmıştı. Şimdi bu yeni kuruluşu gereğince benimseyemiyordu⁴⁸.”

Kurbanlı ise halkı temsil eder:

“...Kurbanlı halktan biriydi. Geniş halk tabakasının içinde doğup büyümüş, emek, alın teri gibi kavramlara saygı duyan ve inanan bir gençti⁴⁹.”

⁴⁵ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.367

⁴⁶ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.368

⁴⁷ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.368

⁴⁸ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.279

⁴⁹ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.279

Yazara göre iki farklı görüş ve dünyayı temsil eden bu iki insan tabî ki birbirlerini anlayamazlardı:

“...Derin ve devamlı bir sükût ortalığı kapladı. Vaktiyle birbirini anlamamış iki dünya bütün tezadıyla tekrar karşı karşıya geldi. Biri sade, mütevazı bahtiyar, diğeri hayalî, geçmişiyile mağrur. Hakikî hayattan mahrum. Biri neşe ve ümitle dolu, geleceği parlak, attığı adımlar belirgin ve kuvvetli; diğeri solgun çehreli, solgun ümitli, geleceği belirsiz⁵⁰.”

İmamın Zuhuru adlı hikâyede Bolşevik ihtilalinden sonra nüfuzunu yitiren beylerden biri yanına iki sahtekâr tüccarı da alarak yeni düzeni yıkmak için plan hazırlamaları anlatılır. Plana göre Gence'de imam zuhur etti diye şayia çıkartıp halkı isyana sevk edeceklerdir. Plan başarılı olur ancak isyan bastırılır.

Hikâyede Müsavat partisi dönemi, olabildiğince kötülenir. Ayrıca Bolşeviklere karşı yapılan ve kanlı bir şekilde bastırılan Gence isyanı gerici bir isyan olarak gösterilir. Bu isyan eskinin son çırpınışı olarak değerlendirilmiştir. Lüzumsuz Arzu Üçün adlı hikâyede eski dönemin zenginlerinden birinin yeni düzene alışamayıp İran'a gittiği, ama orada da mutsuz olarak öldüğü, anlatılır.

Yazarın yukarıdaki hikâyelerinden farklılık gösteren iki hikâyesini de değerlendirmeyi uygun gördük. Bunlardan birisi Zeybek Kızı'dır. Yazarın Türkiye'yle ilgili tek hikâyesidir. Hikâye kurtuluş savaşını ve İstanbul'un düşman işgalinden kurtarılmasını anlatır.

Mithat Efendi darülfünunda öğrencidir. O sıralar İstanbul işgal edilmiştir. Mithat Efendi bir gün okula gidince okulun işgalcilerce kapatıldığını görür. Bu ona büyük bir üzüntü verir. Biraz moral bulmak için dolaşa dolaşa Süleymaniye Cami'sine gider. Orada bir hayal görür. Zeybek kıyafetli bir kız onu çağırır. Mithat Efendi bunu bir işaret olarak değerlendirir ve Anadolu'ya geçip kurtuluş savaşına katılır. Orada camide hayalini gördüğü kızla karşılaşır. Birbirlerine âşık olurlar. Daha sonra İstanbul işgalden kurtulur Mithat Efendi ve Zeybek kızı İstanbul'a dönerler.

Diğer hikâye ise Gelecek Şehir adını taşır. Hikâye sosyalizmle toplumların olağanüstü derecede ilerleyeceği ve edebî mutluluğa ulaşacağı inancını ifade eder. Uçakları bozulan üç kişi garip bir şehre inerler. Bu şehir teknikçe çok ileridedir. Buradaki insanlar ortak emek, ortak iş, ortak hayat ilkesine uygun olarak yaşarlar. Herkes çalışır. Hırsızlık, ahlaksızlık yoktur. İnsanların ömrü iki yüz yıla kadar uzamıştır. Para kullanmazlar. Herkes ihtiyacı kadar olanı alır vs.

Yolcular uçakları tamir edilip buradan ayrılırken içleri gelecekteki dünyanın daha güzel olacağına dair inançla doludur. Hikâye 1933'de yazılmıştır. Burada görüntülü telefonlardan, güneş enerjisiyle ısınmadan bahsedilir. Bunlar o devre göre ileri bir düşüncenin ürünü sayılabilir.

Yusuf Vezir' in hikâyelerinde mekân bütün Azerbaycan'dır. Birkaç hikâyenin dışında yer adlarına rastlayamayız. Şehir, köy, mahalle gibi mekânı tam olarak anlamamızı sağlayacak bilgiler verilmez. Yalnız Bolşevik ihtilalini anlatan Osman Devletşin, Mariya hikâyelerinde Kiev şehri mekân seçilmiştir. Bu iki hikâyede de Kiev şehri sadece isim olarak geçer. Mekân umumleştirilmiştir. Azerbaycan'ın her yerin ve orada yaşayan herkes tenkit edilmiştir. Bütün mekânlar mekân- insan arasında ilişki kurularak anlatılmıştır.

“...Sonbahardı. Küçük şehrin sokaklarını sis kaplamıştı. Küçücük evler sisin içerisinde belli belirsiz siluet gibiydiler. Her taraf sessizliğe gömülmüştü. Şehir adeta yasa batmış gibiydi. Yalnız uzaktan ezan sesi

⁵⁰ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.282

geliyordu. Biraz sonra karanlık çöktü. Sokaktan geçen adamların ayak sesleri kesildi. (Şaggulunun Heyir İşi⁵¹)”

Burada adeta üzerine ölü toprağı serpilmiş gibi duran kederli, kasvetli, pislik içindeki mekânların (şehir, kasaba, köy) insanları da mekânlarla aynı özelliği taşırlar. Yazar Azerbaycan Türk toplumundaki sosyal aksaklıkların tümünü dine ve ondan kaynaklanan adet ve ananelere bağladığı için hikâyelerdeki umumileştirilmiş bütün dar mekânları orada yaşayan insanlar gibi sağlıklı çirkin ve kaba olarak tasvir eder. Aşağıda anlatılan mekânlar, diğer hikâyelerinde olduğu gibi tipik bir Müslüman muhitinin bütün özelliklerini taşır:

“...Rüzgâr yaprakları kapıya ve pencereye doldurmuştu. Her taraf pislik içerisindeydi. Kapıyı açıp odaya girdi. (...) Yataklar toplanmamıştı. Oda soğuk ve kirliydi (Dürnise ve Kerbelayı Eyvaz⁵².)”

“... Oda keçe ve kilimlerle döşenmişti. Sıvasız duvarlarda eski tüfekler ve kılıçlar asılıydı. Köşede yuvarlak bir masa vardı. Üzerindeki tozdan bir işe yaramadığı anlaşılıyordu. Raflarda pas tutmuş bakır kaplar vardı. Kirli pencerelerden çok az ışık girdiği için içeri karanlıktı. (Şaggulunun Heyir İşi⁵³.)”

Cennetin Gebzi'nde "Karanlık, cahil, geri, çirkin Müslüman muhiti" anlatılırken, yine insanın geriliğiyle mekânın pisliği arasında ilişki kurularak anlatılmıştır:

“...Hamamın alçak ve yıkık duvarları büyük kümbetlere yaslanarak yüzyıllardır aynı şekilde duruyordu. Bu hamama çok hanlar gelip gitmişti. Çok mollalar sabahları burada istirahat etmişti. Binlerce erkek sakalına kına yakıp hayatlarının büyük bir bölümün burada yatmakta geçirmişti. Bunların hepsi yok olup gitmişti. Ama hamam hâlâ eski debdebesinin sürdürerek binlerce mümini daha bu fani dünyadan hak dünyaya yolcu etmeye hazır bekliyordu⁵⁴.”

Örneklerden anlaşıldığı üzere mekân, insanla ilişkilendirilerek anlatılır. Yüzlerce yıl geçmesine rağmen hamam da insanlar da değişmemiş gibidir. Olay-mekân-insan sürekli aynı tekdüzellikle tekrarlanır. Zaman bu toplumda durmuş gibidir. Yazar burada toplumdaki hayatın durgunluğu ve sıradanlığını anlatırken mizah öğelerinden yararlanarak sert tenkitlerde bulunur. Yine aynı hikâyenin bir başka yerinde hamamın pisliği ile insanların inancı arasında bağlantı kurulur.

“...Kapının kırık yerinden içeriye sızan ışık suyun bulanıklığını pek belli etmiyordu. Yalnız pislik kümelerinin küçük dalgalara dokunarak hareket etmesi göze çarpıyordu. Başka bir şey görünmüyordu. Ancak sudaki kıl yumaklarının vücuda sarılmasını veya havuzun dibindeki yumuşak şeylerin ayağa dolaşmasını dikkate almıyorum tabii. Çünkü bunların gusle mâni olmadığını her Allah'ın kulu bilir. Ustaya da gusl lazımdı. (...) Usta rahatladı. Ancak havuzun suyu birkaç haftadan beri değişmediği için biraz kokuyordu. Bunun da kimseye zararı yoktu⁵⁵.”

Hikâyelerde insanların inancı ve yaşayış tarzlarıyla bağlantı kurularak tiksinti uyandıracak şekilde anlatılan bu dar mekânların dışında başka mekân hususiyetleri pek göze çarpmaz.

⁵¹ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.25

⁵² Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.224

⁵³ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.31

⁵⁴ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.52-53

⁵⁵ Meryem Ahundova, a.g.e. C.I, s.58

TARTIŞMA VE SONUÇ

Yusuf Vezir Çemenzeminli hikâyelerinde Azerbaycan toplumunun sosyal problemleri üzerinde ciddiyetle durmuş bir yazardır. Hikâyelerini muhtevasına ve yazıldığı dönemlere göre ikiye ayırıp incelediğimizde 1920 ye kadar olan dönemde özellikle köylerde ve kasabalarda yoğunlaşmış Azerbaycan toplumunun genel problemleri yoksulluk, cehalet, feodal yapının hanlarının, beylerinin acımasız baskıları ve sömürüleri, Dini baskılar, hurafenin dinin yerini almasıyla türeyen aç göz ve sapkın din adamları, devlet memurlarının rüşvetçiliği, zulümleridir.

Halk bütün bunların altında ezilmekte ve ekonomik durumları günden güne daha da kötüleşmektedir. Bütün bu sıkıntıların sonucunda insanlar, özellikle kadınlar ve çocuklar acımasızca ezilip horlanmaktadır. Bunların günahı, sömürenlerle birlikte halkın kendisindedir. Çünkü halkın cehaleti en büyük düşmanıdır. Diğer sıkıntılar cehaletin sonucudur.

İkinci dönem hikâyelerinde, Azerbaycan'da rejim değişmiştir. Yazar kendini bu rejime kabul ettirme endişesi taşımaktadır. Bu dönem hikâyelerinin konusu halkın çektiği bütün sıkıntıların çözüm yolu olarak sosyalist düzen gösterilir. Bu dönem hikâyelerinde konular tek yönlüdür ve ciddi zorlanmalar hissedilir. Yazarın kendisi de şiddetle karşı çıktığı ve kötülediği eski döneme aittir. Sosyalist rejimin şiddetli baskıları dikkate alınırsa yazarın bu yöntemi denemesini hoşgörüyüyle karşılamak gerektiğini düşünürüz.

Hikâyeleri zaman, mekân ve insan ilişkisi içerisinde anlatılır. Hikâyelerdeki teze göre insan, zaman ve mekânın neticesidir. Eski düzenin ve köhne mekânın insanları da eski ve köhnedir. Yeni düzenle birlikte yeni ve güzel mekânlarla birlikte yeni ve mutlu insan da ortaya çıkar. Bu teze tümüyle katılmasak bile yazarın dönemin Azerbaycan toplumunun sosyal problemlerini mizahın bütün sertliği ve keskinliğiyle birlikte çarpıcı bir biçimde yansıttığını rahatça söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abutalıbov, R. (1989). Yusuf Vezir Çemenzeminli: Diplomatik Faaliyeti Hagda. Bakü: Odlar Yurdu.
- Ahundova, M. (1966). Yusuf Vezir Çemenzeminli - Eserleri C. I. Bakü.
- Ahundova, M. (1976). Yusuf Vezir Çemenzeminli - Eserleri C. II. Bakü.
- Ahundova, M. (1977). Yusuf Vezir Çemenzeminli - Eserleri.C. III. Bakü.
- Hesenov, C. (1991). Ağ Lekelerin Gara Kölgesi. Bakü (s. 157-177).
- Hüseynov, T. (1987) Yusuf Vezir Çemenzeminli. Bakü.
- Kerbelayı, E. (1991) Çemenzeminli'nin Ömrünün Son Günleri, Edebiyat Gazetesi: 2.
- Vezirov, O. (1992) Atam Hakkında Harireler. Edebiyat Gazeti: 38.
- Vezirov, Y. B. (1921), Azerbaycan Edebiyatına Bir Nezer. İstanbul.
- Vezirov, Y. B. (1921) Tarihî, Coğrafi, İktisadî Azerbaycan, İstanbul.

ENGELLER VE KATKILAR BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DEKİ AZERBAIJANLILARIN YERLİ TOPLUMA UYUMU

Kaan AKMAN*

ÖZET

Kültür, dil ve gelenek bağlamında benzerlikleri oldukça fazla olan Türkiye ve Azerbaycan toplumu arasında uzun yıllar boyunca çeşitli nedenler ile göçler yaşanmaktadır. Türkiye'ye göç eden Azerbaycanlılar göç sonrası bu benzerliklerden dolayı bazı avantajlara sahip olsalar da yerli toplumla ilişkilerinde çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü verilerine göre Türkiye'de 2017 yılında ikamet izni bulunan yabancılar arasında 49.208 kişi ile üçüncü sırada Azerbaycan vatandaşları yer almaktadır. İkamet izinleri kısa dönemli ikamet izni, aile ikamet izni, öğrenci ikamet izni, çalışma ikamet izni ve diğer çeşitli nedenlerle ikamet izni ile olmak üzere sınıflandırılmaktadır. 2017 yılı için bu sınıflandırmaya baktığımızda Türkiye'de 24.211 kısa dönemli ikamet izniyle 8.589 aile ikamet izniyle, 11.513 öğrenci ikamet izni ile, 1.988 çalışma ikamet izniyle ve 2.806 diğer sebepli ikamet izniyle Azerbaycanlı bulunmaktadır. Sonuç olarak Türkiye'nin birçok ilinde binlerce Azerbaycanlı yaşamaktadır. İkamet izinleri içerisinde özellikle aile ve öğrencilerin fazla olması oldukça önemlidir. Bu kapsamdaki kişilerin Türkiye'de kalış süresi devam ettikçe, eğitim, sağlık, barınma, güvenlik, istihdam ve yerli toplumla uyum gibi konularda yaşadıkları sorunları çözmek daha önemli hale gelmektedir.

Farklı bir ülkeden, kültürden gelen bireylerin yerli toplumda uyumu kolay gerçekleşmemektedir. Türkiye'ye çeşitli nedenlerle göç eden Azerbaycanlılar, yerli toplumla uyum konusunda bazı engeller ve sosyal dışlanmalar yaşamaktadır. Bunun yanında Azerbaycanlı göçmenler topluma gerek ekonomik gerekse kültürel birçok katkı da sağlamaktadır. Bu çalışmada Türkiye'de bulunan Azerbaycanlıların durumu ele alınmış, yerli toplumla karşılaştıkları sorunlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Göç, Uyum, Engel

IN THE CONTEXT OF OBSTACLES AND CONTRIBUTIONS TO THE LOCAL COMMUNITY INTEGRATION AZERBAIJANIS IN TURKEY

ABSTRACT

Culture, language and traditions in the context of a lot of similarities with migration due to various reasons over many years between Turkey and Azerbaijan society is experiencing. Although the Azerbaijanis who immigrated to Turkey have some advantages due to these similarities after the migration, they face various problems in their relations with the local community. According to the data of the Directorate General of Migration Administration, 49.280 foreigners who have residence permit in Turkey in 2017, among these foreigners, Azerbaijanis are the third. Residence permits are classified as short-term residence permit, family residence permit, student residence permit, residence permit work and other various reasons. When we look at this classification for 2017, short-term residence permit with 24.211, family residence permit with 8.589, student residence permit with 11.513, residence permit work with 1.988 and other reason residence permit with 2.806 of the Azerbaijani is located. As a result, thousands of Azerbaijanis live in many provinces of Turkey. It is very important to have more families and students in the among residence permits. In this context, the person continues to stay in Turkey, education, health, shelter, security, employment and solve their problems in areas such as compliance with local public is becoming more important.

Adaptation of individuals from a different country, culture in the indigenous society is not easy. Azerbaijanis immigrated to Turkey for various reasons, are some obstacles locals live in harmony with society and social studies excluded. In

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, kaanakman94@gmail.com

addition, Azerbaijani immigrants provide many economic and cultural contributions to society. This study dealt with the situation of Azerbaijanis in Turkey, faced with domestic problems are assessed collectively.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Migration, Harmony, Obstacle

GİRİŞ

Siyasal, ekonomik ve sosyal değişimlerin en önemli sonuçlarından biri de göçlerdir. Tarih boyunca insanlar hayatta kalmak, daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak amacıyla göç etmeyi tercih etmiştir. Bu göçler bazen Suriye iç savaşı sonrası milyonlarca kişinin başka ülkelere sığınması örneğinde olduğu gibi zorunlu nedenlerle yapılmaktadır. Bazen ise göçler eğitim gibi gerekçelerle gönüllü olarak gerçekleşmektedir. Göç etmenin nedenleri ve göç sürecinde yaşanan olumsuzluklar göçlerin sonuçlarını da etkilemektedir. Suriyeli bir sığınmacı ile Azerbaycanlı bir göçmenin Türkiye’de karşılaştığı sorunlar arasında birçok farklılık bulunmaktadır. Bu farklılardan en önemlisi yerli topluma ve yeni şartlara uyum noktasında görülmektedir. Bireylerin psikolojik ve sosyal durumu uyumu etkileyen en önemli faktördür. Daha iyi eğitim almak ya da iş sahibi olmak için Türkiye’ye gelen Azerbaycanlı bir göçmen ile savaşın ağır sonuçlarını yaşamış bir Suriyeli sığınmacının uyumu aynı süre içerisinde gerçekleşmemektedir.

Uyum, en genel tanımlama ile yeni şartlara ve ev sahibi topluma adapte olma sürecidir. Hangi nedenle yapılırsa yapılsın göç eden her birey göç ettiği ülkede uyum sorunu yaşamaktadır. Göçmenler, çevreleriyle girdikleri etkileşimlerin sonucunda toplum üyeleri tarafından kabul edilme ya da dışlanma ile karşılaşmaktadır. Bu etkileşim sonucunda uyumun sağlanması ile bireyin üyesi olduğu yeni sosyal ortamın toplumsal değer yargılarını öğrenmesi ve çevresindeki yeniliklere uygun davranışlarda bulunması gerçekleşecektir. Böylece hem gelen bireyin hem de yerli toplumun huzur, refah ve güvenliğini sağlamak daha kolaylaşacaktır. Göç eden bireylerin uyumunu belirleyen en önemli faktörlerin başında göç sürecinin yönetimi gelmektedir. Göçlerin yönetiminde siyasi söylemler, medyanın tutumu, kanuni düzenlemeler gibi birçok değişken bulunmaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri son yıllarda büyük gelişme göstermektedir. İki ülke arasında göç akımlarını kolaylaştıran birçok faktörün olması Azerbaycan ve Türkiye arasında sürekli yaşanan bir göç olgusunu karşımıza çıkarmaktadır. Bölgesel gelişmeler de dikkate alındığında ilerleyen yıllarda Türkiye ve Azerbaycan arasında göçlerin daha da artabileceğini belirtmek gerekir. Azerbaycan’dan Türkiye’ye yönelik yaşanan göçler daha çok eğitim, ekonomi veya evlilik gibi sosyal nedenlerle gerçekleşmektedir. Gelen göçmenlerin yerli toplumla başta dil olmak üzere çeşitli benzerlikleri olsa da uyum noktasında Azerbaycan vatandaşları Türkiye’de çeşitli sorunlar yaşamaktadır.

Türkiye’de yaşayan Azerbaycanlıların Türkiye’deki sosyal hayata uyumu, yerli toplum ile ilişkileri için çeşitli çalışmaların yapılması gerekmektedir. İstihdam, barınma, eğitim, sağlık, güvenlik gibi çeşitli alanlardaki göçmenlerin sorunlarının çözülmesi sosyal uyum açısından destekleyici olacaktır. Ayrıca gelen göçmenlerin kendi kültürlerini devam ettirebilmesi için aralarındaki dayanışmanın artırılması gerekmektedir. Sivil toplum kuruluşları, belediyeler, üniversiteler aracılığı ile bu çalışmaların yapılması mümkündür.

Bu bildiride Türkiye’ye göç eden ve çeşitli özelliklerde ikamet iznine sahip olan Azerbaycan vatandaşlarının uyum sorunları ele alınmıştır. Araştırmanın yöntemine baktığımızda bildiride nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada öncelikle kapsamlı bir literatür değerlendirmesi yapılmıştır. Sosyal bir olgu olan göç ve buna bağlı olarak ortaya çıkan uyum sorunu toplumsal koşullar bağlamında ele alınmıştır. Çalışma

kapsamında Azerbaycan uyruklu öğrencilerin uyum sorunlarını tespit etmek amacıyla Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde eğitim görmekte olan Azerbaycanlı öğrencilerle görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca uluslararası öğrenciler ile ilgili birimlerde görev yapan yetkililerin görüşlerine başvurulmuştur.

Çalışmanın kısıtı bu kapsamdaki öğrencilerin uyum problemi noktasında genel bir değerlendirme yapma imkanının olmamasıdır. Fakat Türkiye'de bulunan Azerbaycanlı öğrencilerin en fazla yaşadığı illerden biri de Samsun'dur. Bu nedenle çalışma bir çıkarım yapma imkanına sahiptir. Eğitim dışında Türkiye'de bulunan Azerbaycanlıların uyum problemlerini araştırmak için ise çeşitli rapor ve bilimsel tezlerden yararlanılmıştır. Bu çalışma ile amaçlanan hangi nedenle olursa olsun Türkiye'de bulunan Azerbaycanlıların toplumsal uyum noktasında karşılaştıkları engelleri incelemektir.

Gelişen Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri Kapsamında Artan Göçler

18 Ekim 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Azerbaycan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Azerbaycan'ın siyasi bağımsızlığının sağlanmasının ardından birçok alanda yeni gelişmelere uyum sağlayacak politikalar üretmesi gerekmektedir. Türkiye bu sebepten dolayı özellikle ekonomik bağımsızlığın sağlanması ve ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için devlet ve özel teşebbüs aracılığıyla Azerbaycan'la ilişkilerini geliştirmiştir. Bu kapsamda ilk olarak Türkiye, Azerbaycan'da 25.05.1991 tarihinden itibaren konsolosluk, 14.01.1992 tarihinden itibaren ise büyükelçilik düzeyinde temsil edilmeye başlanmıştır. Böylece Azerbaycan ve Türkiye arasında ulaştırma, haberleşme, inşaat, petrol, eğitim gibi birçok sektörde iş birliğine gidilmiştir (Yakubov, 2006: 116).

Azerbaycan'ın bağımsızlığın ardından sınırların açılması ekonomik ilişkileri olumlu etkilemiştir. Başlangıçta ekonomik ilişkiler küçük çaplı ticaretle gerçekleşirken ilerleyen yıllarda bu ilişkiler ölçek açısından da daha geniş alanı kapsamıştır. İki ülkenin sahip olduğu stratejik konum, ortak tarihsel ve kültürel yakınlık uluslararası ilişkiler kapsamında da ülkeleri yakınlaştırmıştır. Türkiye'nin Türk dünyasına ulaşması noktasında Azerbaycan önemli bir ülkedir. Diğer yandan Azerbaycan'ın Avrupa ile ilişkilerinde Türkiye kritik bir rol oynamaktadır. Özellikle tüm bu gelişmelerin yanında son yıllarda Azerbaycan ile Türkiye arasında enerji sektöründeki ilişkilerinin stratejik önemini daha da artırmıştır. Türkiye'nin alternatif enerji kaynaklarına ulaşmasında Azerbaycan'la yürütülen ortak çalışmalar bu kapsamda değerlendirilebilir. Sonuç olarak iki ülke arasında çeşitli üstünlükler bu ekonomik ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Azerbaycan'ın Türkiye'nin birikimine ve tecrübesine, Türkiye'nin ise Azerbaycan'ın alternatif enerji kaynaklarına ihtiyacı bulunmaktadır (Goyushov, 2015: 82).

Azerbaycan bağımsızlığından sonra birçok ülke ile farklı alanlarda işbirliğine gitmiştir. Bu alanların başında ise eğitim gelmektedir. Azerbaycan'ın eğitim alanında işbirliği yaptığı ülkelerin başında ise Türkiye bulunmaktadır. Nitekim Azerbaycan ile Türkiye'nin eğitim alanındaki işbirliğinin boyutu diğer ülkelere göre oldukça gelişmiştir. İki ülke arasında eğitim alanındaki ilk ortak çalışma 1991 yılında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın başlattığı eski komünist ülkelerden burslu öğrenci getiren "*Büyük Öğrenci Projesi*"dir. Türkiye, bu proje kapsamında 1991'de Azerbaycanlı öğrencilere kapılarını açmıştır (Gürler, 2015: 127).

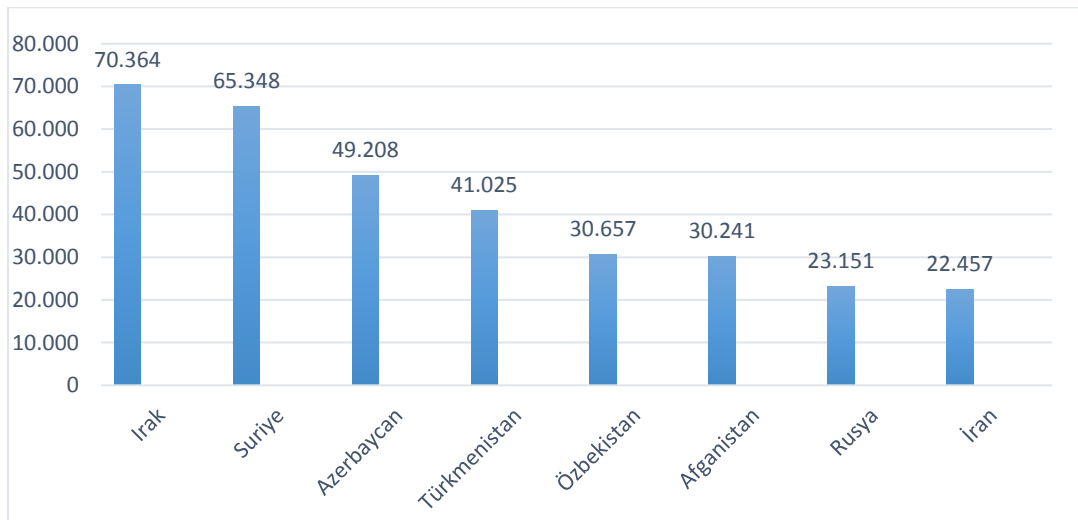
Kültür, ekonomi, siyaset ve eğitim alanında görülen tüm bu gelişmeler Türkiye ve Azerbaycan arasında göçlerin artmasına neden olmaktadır. Türkiye'ye yönelik Azerbaycan vatandaşlarının göçünü çekici hale getiren birçok faktör bulunmaktadır. Bunlardan ilki Türkiye'ye kolay ulaşım imkanlarının bulunmasıdır. Nitekim Türkiye'ye havayoluyla ulaşımının yanında iki ülke arasında otobüs seferlerinin de olması göçmenlerin ulaşım kaynaklarını çeşitlendirmektedir. Diğer yandan Türkiye ve Azerbaycan arasında etnik,

tarihi, kültürel ve sosyal bağların bulunması göç sonrasındaki hayatta uyum sağlama noktasında bireyleri teşvik etmektedir.

Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesinin ardından Türkiye'ye çok sayıda Azerbaycanlı gezi, eğitim, çalışma gibi çeşitli amaçlarla gelmeye başlamıştır. Türkiye'ye Azerbaycanlıların göçünü kolaylaştıran en önemli faktörlerden biri de iki ülke arasında var olan vize anlaşması dolayısıyla Azerbaycanlıların ülkeye girmeden sınırdan vize elde edebiliyor olmalarıdır. İki ülke arasındaki kültür, dil ve geleneklerin benzerliği Azerbaycanlı göçmenlerin yeni duruma daha kolay uyum sağlamalarına yardımcı olmaktadır. Türk toplumunun Azerbaycanlı göçmenlere yönelik pozitif bir bakışa sahip olması Türkiye'deki diğer göçmenlere göre Azerbaycanlıların daha az sorunla karşılaşmasında etkili olmaktadır. Ayrıca iki ülke arasında dış politika kapsamında da bölgede yakın politikaların takip edilmesi merkezi yönetimler düzeyindeki işbirliğinin, işadamları, öğrenci, işçi ve aileler arasında da göçü olumlu bakılmasını sağlar.

Türkiye, tarih boyunca topraklarına yönelen göç hareketlerini yönetmek için çeşitli kanuni düzenlemeler yapmıştır. Yabancılara yönelik çıkarılan kanunların sonuncusu ve en kapsamlısı ise 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'dur. Bu kanun ile amaçlanan yabancıların Türkiye'ye girişleri, Türkiye'de kalışları ve Türkiye'den çıkışları ile Türkiye'den koruma talep eden yabancılara sağlanacak korumanın kapsamına ve uygulanmasına ilişkin usul ve esasları belirlemektedir. Ayrıca kanunda göç sürecini yönetmek için İçişleri Bakanlığı'na bağlı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün kuruluş, görev, yetki ve sorumlulukları da düzenlenmiştir. Bu kanunun 19. maddesine göre Türkiye'de, vizenin veya vize muafiyetinin tanındığı süreden ya da doksan günden fazla kalacak yabancıların ikamet izni almaları zorunludur. Kanunun 30. maddesine göre yabancı ülke vatandaşlarının Türkiye'de kısa süreli oturma izni, aile oturma izni, öğrenci oturma izni, uzun süreli oturma izni, insani oturma izni ve insan ticareti mağduru oturma izni olarak kalabilecekleri belirlenmiştir (http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_kanun.pdf).

Göç İdaresi Genel Müdürlüğü verilerine göre 06. 12. 2018 tarihi itibarıyla Türkiye'de 827.191 ikamet izni bulunan yabancı bulunmaktadır (http://www.goc.gov.tr/icerik6/ikamet-izinleri_363_378_4709_icerik). Çalışmamız kapsamında incelediğimiz Azerbaycan uyruklu yabancılar ise 49. 208 kişi ile üçüncü sırada yer almaktadır.

Grafik 1: İkamet İzni İle Türkiye’de Bulunan Yabancıların İlk 10 Ülkeye Göre Dağılımı

Kaynak: http://www.goc.gov.tr/icerik6/ikamet-izinleri_363_378_4709_icerik, (Erişim Tarihi:16.12.2018)

İkamet izinlerinin türlerini göre Türkiye’de bulunan yabancıları incelediğimizde Göç İdaresi Genel Müdürlüğü verilerine göre aile ikamet izni ve öğrenci ikamet izni türlerinde Azerbaycan vatandaşları ilk sırada yer alırken, kısa dönemle ikamet izninde dört, çalışma izni ikamet izninde sekizinci sıradadır.

Tablo 1: İkamet İzni Çeşidine Göre Türkiye’de Bulunan Azerbaycanlı Uyruklu Yabancı Sayısı

İkamet İzni Türü	Türkiye’de Bulunan Azerbaycan Uyruklu Yabancı Sayısı
Kısa Dönem İkamet İzni	24.312
Aile İkamet İzni	8.589
Öğrenci İkamet İzni	11.513
Çalışma İkamet İzni	1.988
Diğer İkamet İzni	2.806

Kaynak: http://www.goc.gov.tr/icerik6/ikamet-izinleri_363_378_4709_icerik, (Erişim Tarihi:16.12.2018)

İkamet izinlerinden yola çıkarak Türkiye’de bulunan Azerbaycanlı göçmenlerin daha çok öğrenci ve aileden oluştuğunu görmekteyiz. Bu nedenle çalışmamızda bu kapsamdaki kişilerin uyumuna yönelik sorunlar ele alınmıştır. Azerbaycanlı göçmenlerin göç stratejileri arasında aile olarak göç etmek de yer almaktadır. Fakat genellikle ailenin erkek fertleri daha önce Türkiye’de bulunmuşlardır. Türkiye’ye göç etmeyi düşünen Azerbaycanlı göçmenler ilk olarak daha önce göç etmiş kişilerin tecrübelerinden yararlanmaya çalışmaktadır. Bu kapsamda sınıra yakın illerde tarım, inşaat gibi gündelikçi olarak çalışan ya da Türkiye’ye daha önce göç etmiş tanıdıklarından edinilen bilgiler göçmenler için oldukça önemlidir (Dedeoğlu, 2011: 36).

Azerbaycanlı göçmenlerin Türkiye’ye göç etme nedenlerinden en önemlisi eğitimidir. Türkiye’de hükümet, sivil toplum kuruluşları ve üniversitelerin yurtdışında yaptığı tanıtım ve işbirliği faaliyetleri ile Türk yükseköğretim sektörü son yıllarda cazibe merkezi haline gelmektedir. Yapılan bu tanıtım faaliyetleri sonucunda önlisans, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi için farklı ülkelerden Türkiye’ye gelen öğrenci sayısı her geçen yıl artmıştır. Nitekim 2016-2017 yılları arasında Türkiye’deki çeşitli üniversitelerde eğitim gören 70. 847’si erkek ve 35.632’si kadın olmak üzere toplam 106.479 yabancı uyruklu öğrenci bulunmaktadır. 2016-2017 yılı eğitim öğretim döneminde Türkiye’de bulunan en fazla yabancı öğrenci ise Azerbaycanlı kökenlidir. Azerbaycan uyruklu öğrencilerin en fazla bulunduğu iller ise Uşak, İstanbul, Mersin, Samsun, Sakarya ve Bursa’dır (<https://istatistik.yok.gov.tr/>).

Tablo 2: Türkiye’de Bulunan Azerbaycan Uyruklu Yabancı Öğrenci Sayısı

Cinsiyet	Azerbaycan Uyruklu Yabancı Öğrenci Sayısı
Kadın	3.365
Erkek	11.459
Toplam	14.859

Kaynak: <https://istatistik.yok.gov.tr/>

Dini ve kültürel yakınlık, aile tavsiyesi gibi çeşitli nedenlere uzun yıllardır Türkiye’ye Azerbaycanlı öğrenciler gelmektedir. 2010 yılından bu yana Türkiye'deki üniversitelere öğrenci kabulü, üniversiteler tarafından belirlenmektedir. Azerbaycan üniversiteleri ile Türkiye üniversiteleri arasında imzalanan ikili anlaşmalar, iki ülke üniversitelerinde öğrenim gören öğrencilerin karşılıklı olarak belirli sürelerle öğrenim görmelerine imkân sağlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından öğrencilere sağlanan TÜBİTAK ve Türkiye bursları öğrenciler için göçe itici güç olmaktadır (<http://www.azerbaycankonsoloslugu.net/azerbaycan-vatandaslarinin-turkiyede-universite-egitimi>). Diğer yandan bu uluslararası öğrenci dolaşımı, ülkeler ve kültürler arasında işbirliğini ve dayanışmayı artırması nedeniyle önemli bir dış politika ve kamu diplomasisi aracı olarak da görülebilmektedir (Özoğlu vd., 2012: 27).

Sonuç olarak Türkiye ve Azerbaycan arasında ilişkilerin gelişmesiyle birlikte iki ülke arasında çeşitli nedenlerle göçler yaşanmaktadır. Bu çalışma kapsamında ele alınan Azerbaycan vatandaşları ikamet izinlerine göre değerlendirilmiştir. Özellikle aile ve öğrenci olarak göç eden kişiler yeni yaşamlarında birçok alanda sorunlarla karşılaşmaktadır. Ticaret, sanayi gibi çeşitli nedenle göç edenlerin karşılaştıkları sorunlar farklılaşabilmektedir. Bu çalışmanın içeriği aile ve öğrenci göçleri sonrası uyum sorununa odaklanmaktadır. Türkiye’de bulunan Azerbaycanlıların genel durumundan sonra yaşamış oldukları uyum sorunlarını inceleyebiliriz.

Engeller ve Katkılar Bağlamında Türkiye’deki Azerbaycanlıların Yerli Topluma Uyumu

Uyum ile ilgili çalışmalar göçmenlerin ülkeye ilk girdikleri zaman diliminden itibaren başlamaktadır. Göçmenlerin yeni şartlara uyum sorunu, hukuki statü, barınma koşulları, sosyal ve ekonomik durum, istihdam, eğitim, sağlık, kültür gibi birçok alanı kapsamaktadır. Bir devletin yasal ve kurumsal düzenlemeler yoluyla göçmenlere yönelik uyguladığı politikalar göçmenlerin ülkede uzun dönemli bir plan yapmasında veya başka bir ülkeye geçmeye karar vermesinde önemli bir etkidir (Karaca, 2017: 29).

Göçmenlerin çevreleriyle girdikleri etkileşimlerin sonucunda toplum üyeleri tarafından kabul edilme ya da dışlanma ortaya çıkmaktadır. Göçmenler gittikleri toplumlara kendilerini kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Yerel halkla başka bir ülkeden göç ile gelenler arasında uyumun sağlanması bu kabul ettirmenin olumlu sonuçlanması ile olmaktadır. Fakat bu durum kısa bir sürede gerçekleşmemektedir. Uyum sürecini zorlaştıran veya kolaylaştıran birçok faktör bulunmaktadır. Gelenlerin dini, ekonomik, siyasi ve kültürel özellikleri uyum sürecini kolaylaştırabileceği gibi bu özellikler sürecin zorlaşmasına da neden olabilmektedir.

Alexandra Fielden (2008) tarafından hazırlanan bir raporda, uyumun kalıcı bir şekilde sağlanması için üç aşamanın gerçekleşmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunlardan ilki göçmenlerin varış ülkesinde yasal bir statüsü

kazanmasıdır. Yasal statüyü kazanan bir göçmen, temel haklardan yararlanmaya başlayacaktır. Fielden ikinci olarak, göç sonrası bir ülkeye gelen kişinin uyumunda ekonomik faktörlere değinmektedir. Hukuki uyum sürecinden sonra en önemli konu, göçmenlerin ekonomik durumudur. Göçmenler ekonomik alanda sürdürülebilir yaşam koşullarına sahip olmalıdır. Çünkü diğer alanlarda çıkan uyum çatışmalarının temelinde göç ile gelenlerin istihdam imkânının olmaması yatmaktadır. Uyum sürecinin üçüncü aşaması ise göçmenlerin sosyal ve kültürel bağlamda ev sahibi ülke toplumu tarafından kabul edilme ve kendisinin de buna uyum gösterme süreçlerinin geliştirilmesi aşamasıdır (Fielden, 2008: 1)

Yabancı bir ülkeye yeni gelmiş olan kimselerin çoğu uyum süreçlerinin başında ev sahibi ülke üyeleriyle sınırlı düzeyde etkileşimde bulunurlar ve bu kimseler yerli toplumla iletişimi genellikle stresli ve zor bir süreç olarak görürler. Bu durumda ülkeye yeni gelen yabancılar, arkadaşlık ve eğlence gibi çeşitli ihtiyaçlarını genellikle aynı ülkeden gelenler ile gerçekleştirmektedirler (Öztekin: 2013: 18). Fakat bu durumun kalıcı hale gelmesi bir süre sonra toplumdaki kopuk bireylerin ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Göçmenlerin uyum sorunları giderme noktasında kendi aralarında kurduğu ağlar oldukça önemlidir. Özellikle işçi göçleri sonucunda göç eden bireyler arasında “*göçmen dayanışma ağları*” kurulmaktadır. Dayanışma ağları, kendi memleketinden başka bir yere göç eden kişilerin geldikleri yerde bir arada bulunma, sorunları beraber aşma ihtiyacı sonrasında kurdukları örgütlerdir. Nitekim Türkiye ve Almanya arasında gerçekleşen işçi göçleri sonrası yoğunlaşan nüfus ile birlikte Almanya'nın merkezinde birçok Türk göçmen dernekleri kurulmuştur (Adıgüzel, 2018: 189). Türkiye’de bulunan en önemli göçmen ağları derneklerdir. Türkiye’de yabancıların dernek kurması için ikamet şartı bulunmaktadır. Bu kapsamda Azerbaycanlı göçmenlerin kurdukları ağlardan en önemlisi derneklerdir. Türkiye’de bu tür dayanışma ağlarının artması göçmenlerin uyumunu kolaylaştıracaktır.

Uyum konusunda fiziksel özellikler dahi önemli rol oynamaktadır. Nitekim Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan gibi Türki Cumhuriyetler ’den gelen öğrenciler uyum konusunda daha az sorun yaşamakta, yerli toplum tarafından sosyal dışlanma ile az karşılaşmaktadırlar. Fakat özellikle Afrika kökenli öğrencilerin ten renklerinden dolayı toplumsal bakış noktasında daha ötekileştirici bir anlayışın olduğu görülmektedir (Yardımcı, 2017: 223). Bu nedenle karmaşık bir yapı içeren uyum süreci önemli bir yönetim problemidir.

Çalışmamız kapsamında Azerbaycanlı göçmenlerin uyum noktasında karşılaştıkları engelleri değerlendirmeden önce uyumu etkileyen faktörleri ele almak gerekir. Azerbaycan ve Türkiye arasında kültürel yakınlıklar olmasına rağmen farklı bir ülkede, tarihsel ortamda yaşamının kişiler üzerinde karakter farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu farklılık yapılan görüşmelerde belirtilen ifadeler üzerinden ele alınmıştır. Bunlardan ilki görüşmelerde bu şu şekilde belirtilmiştir:

“Azerbaycan toplumu çok kavgacı ve çatışmacı değildir. Türkiye’de ise bölgelere göre değişmekle birlikte yaşanan sorunların ani büyüebilmesi ve toplumsal çatışmaların yaşanması söz konusudur. Diğer bir ifade ile Azerbaycanlı göçmenler yerli topluma göre daha uzlaşmacı ve rahat kişilerdir.”

Bireylerin karakter yapılarının yanında uyumu etkileyen faktörlerde bir diğer konu ise görüşmelerde şu şekilde belirtilmiştir:

“Türk toplumu ve Azerbaycanlılar arasında dine bakış ve dini gereklerin yerine getirilme noktasında da farklılıklar bulunmaktadır. Bu durum çok önemli bir faktör gibi görülmesi de uyum noktasında engel oluşturabilmektedir.”

Türkiye ile Azerbaycan arasında pek kültür farkı olmadığı düşünülmesine rağmen farklı bir dilde konuşmak, farklı yemekler ve eğlence kültürüne sahip olmakta, hatta sadece başka bir ülkeden gelmek bile önemli bir ayrışma faktörü olabilmektedir. Türkiye'ye gelip de buradaki yaşantıya alışamayan yani buraya uyum sağlayamayan bireyler yerli toplumla arkadaşlık bağları kuramamakta, toplumsal bütünleşme gerçekleştirememektedir. Bu durum, büyük bir umutla göç eden bireyin zamanla psikolojik ve sosyal olarak yalnızlaşmasına ve bunun sonucunda ülkesine dönmesine yol açmaktadır (Enterieva, 2015: 80).

Uyum noktasında diğer bir konu ise ülkelerin farklı tarihsel ve siyasi koşullara sahip olmasıdır. Azerbaycan tarihten bu yana Ruslarla iç içe yaşadıkları için davranışları, konuşma tarzları, hareketleri kullandıkları kelimelerde Rus izlerine rastlanmaktadır. Bakıldığında bu Türk toplumu için bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Rusya kültürüne ait film, kitap gibi kültürel unsurların öğrenilmesi daha da kolay hale gelebilir. Diğer yandan Azerbaycan diğer Türk coğrafyalarına komşu olması oradaki kültürlerin de Türkiye'ye aktarılması noktasında önemlidir. Sonuç olarak uyum sürecini etkileyen tarihsel, kültürel, ekonomik ve sosyal birçok faktör bulunmaktadır. Çalışma amacıyla görüşme yapılan kişilerde bu durumun tespit edilmiştir.

Yabancı uyruklu öğrenciler Türkiye'yi tercih ederken Türkiye'nin eğitim kalitesini, yaşam koşullarını, burs olanaklarını, kültürel, dinî veya etnik yapısını ve daha Türkiye'ye gelenlerin tavsiyelerini göz önünde bulundurmaktadırlar (Özoğlu vd, 2012: 29). Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde göçmenlerin Samsun'a gelme nedeni şu şekilde belirtilmiştir:

“Türkiye'ye gelip burada kalmak daha iyi bir hayat şartlarına kavuşmak adına önemli. İş imkanları Azerbaycan'a göre daha iyi ayrıca maaş ve çalışma koşullarında da öyle”

Görüşülen bir diğer Azerbaycanlı öğrenci ise Türkiye'ye gelme nedenini şu şekilde belirtmiştir:

“Tabii ki Türkiye'ye göç etme nedenlerinin en başında dil sorununun diğer ülkelere göre daha az olması var. Diğer yandan uzun yıllar önce Türkiye'ye yerleşmiş olan tanıdıkların yaşam tecrübeleri de itici güç olmaktadır.”

Çeşitli sebeplerle gelen öğrenciler büyük bir beklentiye sahip olmakta, daha bir yaşam şartlarına kavuşacağını düşünmektedir. Diğer yandan Mirgül Enterieva tarafından yapılan yüksek lisans tez çalışmasında da belirtildiği gibi Azerbaycan'dan gelen öğrenciler Türkiye'deki eğitimin Avrupa'ya açılan bir köprü olacağını beklentisine de sahiptir. Bu bağlamda Türkiye'deki eğitim bir basamak gibi görülebilmektedir. Avrupa'nın daha iyi okullarına gidebilmek için Türkiye'de bir geçiş sürecinin yaşanılması düşünülmektedir. SSCB'den ayrılan devletler için doğrudan Avrupa'ya gitmektense Türkiye'de eğitim almanın daha uygun olduğu düşünülmektedir (Enterieva, 2015 :63).

Çalışmamız kapsamında Azerbaycanlı öğrencilerin yaşamış olduğu uyum sorunları üzerine öncelikle yapılan araştırmalar incelenmiştir. Bu konuda birçok anket çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar farklı il ve üniversitelerde gerçekleşmesine rağmen benzer sorunların yaşandığı tespit edilmiştir. Öğrencilerin çoğu Türkiye'ye ilk geldiklerinde bürokrasi, uyum ve ekonomik problemlerle karşılaştıkları belirlenmiştir. Azerbaycanlı öğrencilerin zorluk çektikleri sorunlardan biri de barınma ile ilgilidir. Öğrenciler, Türkiye Burslarının ücretsiz sağladığı devlet yurtlarında barınmaktadırlar. Fakat devlet yurtlarında bir odada çok sayıda öğrenci kalmaktadır. Bu durum ise öğrencilerin yaşam doyumlarını düşürmekte, sosyal ve akademik yaşamlarında başarısız olmalarına neden olmaktadır (Enterieva ve Sezgin, 2016: 103). Yapılan görüşmelerde barınma sorunu ve çözümü noktasında öğrenciler tarafından şu görüş belirtilmiştir:

“Barınma sorunun çözümü için arkadaşlar farkı sivil toplum kuruluşlarının veya dini cemaatlerin yurtlarında kalmaktadır. Devletin sunmuş olduğu yurtlarda kalmanın avantajları olmasına rağmen uzun süreli yurt yaşantısı bireysel olarak kişiyi yorabilmektedir. Bu nedenle ayrı bir evde kalmayı tercih ediyor çoğu arkadaşım. Fakat bunun da ekonomik bir maliyeti var.”

“Türkiye’ye geldiğimizde aklımıza gelen ilk soru “Ben nerde kalacağım?” ve “Kalma şartlarım nasıl olacak?” oldu. Bu tür sorunların yaşanmaması için öğrenci kabullerinde devlet yurtlarının kapasitesi dikkate alınarak yapılmalı. Öğrenciler planlı programlı bir şekilde çağırılmalıdır.”

“Barınma sorunun çözümü için arkadaşlar farkı sivil toplum kuruluşlarının veya dini cemaatlerin yurtlarında kalmaktadır. Bu mekanların imkanları daha iyi. Özellikle maddi durumu iyi olmayan arkadaşlar için oralarda kalmak büyük avantaj.”

Yapılan görüşmeler sonucunda Azerbaycan uyruklu öğrencilerin uyum noktasında diğer yabancı uyruklu öğrencilerden daha az sorun yaşadığı tespit edilmiştir. Üniversite eğitimi sırasında gerek akademisyen gerekse yerli öğrenciler Azerbaycanlı öğrencilere daha çok ilgi göstermektedir. Sosyal iletişimde yaşanan bu olumlu durum gündelik yaşamın sürdürülmesinde aynı şekilde gerçekleşmemektedir. Nitekim görüşmelerde bu durum şu şekilde belirtilmiştir.

“Sadece Azerbaycanlı olduğumuz için karşılaştığımız sorun yok diyebilirim. Fakat yerli toplumla bir çatışmanın olmamasının yanı sıra yaşamış olduğumuz tedirginlikler sebebi ile tam bir bütünleşmenin olmadığını düşünüyorum.”

Yapılan görüşmeler ve incelenen anketlere göre gelen öğrencilerin sorunlarını çözmek için üniversitelerin öğrenci toplulukları aracılığı ile kendi aralarında kurdukları sosyal ağlar teşvik edilmelidir. Barınma sorunun çözümünde ayrı bir evde kalmayı tercih eden fakat bir ev arkadaşı bulamayan öğrenciler bu ağlar kapsamında haberleşerek barınma sorunu giderebilecektir. Diğer bir önemli konuda öğrencilerin ilk geldiği günden itibaren bu ağlara yönlendirilmelidir. Çünkü ilk aşamada karşılaşılan sorunlar öğrenciler üzerinde derin etkiler bırakabilmektedir. Ayıca, uluslararası öğrenci toplulukları tarafından öğrencilere yönelik yapılan oryantasyon çalışmaları ve sosyal etkinlikler artırılmalıdır (Özoğlu vd, 2012: 150).

Görüşülen Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye’de ilgisini çeken durumları şu şekilde belirtmişlerdir:

“Geldiğimizde burada dini unsurların daha baskın olduğunu gördük. Bizde kültür ve geleneklerin toplumsal hayatta daha fazla yeri var. Örneğin Nevruz ve yılbaşının bizde olduğu kadar önemli kutlanmadığına şaşırmıştır.”

“Türkiye’de insanların Azerbaycan’a göre bir olay karşısında daha çabuk örgütlendiğini ve birlik olduğunu görmüştüm. Bireysel bir yaşantıdan ziyade toplumun birlik duygusu oldukça güçlü. Zor zamanlarda bir araya gelmesini iyi başarıyorlar.”

“Azerbaycan’da bir kadın gece sokakta rahat bir şekilde dolaşabilirken Türkiye’de kadınların belli bir saatten sonra güvenlik endişeleri olmaktadır.”

Aile olarak Türkiye’ye göç eden Azerbaycanlı göçmenler birçok sorunla karşılaşmaktadır. Ailelerin eğitim, istihdam ve sağlık hizmetlerinden faydalanma noktasında yaşamış oldukları sorunlar Türkiye’den ayrılma noktasına getirebilmektedir. Aile göçü şeklinde gerçekleşen göçlerde çocukların da göçe katılması sonucunu

doğurmaktadır. Bu durum sonucunda göçmenlerin hayatını en yakından etkileyen alanlardan biri eğitim olmaktadır. Okul yaşında Türkiye’ye gelen ve okula gidemeyen Azerbaycanlı çocuklar olabilmektedir. (Dedeoğlu, 2011 :44)

Üniversite öğrencileri gibi daha küçük yaştaki çocukların mahalle arkadaşları ile ilişkileri, eğitim sürecinde karşılaştıkları ayrımcılık gelecek açısından uyum noktasında engel olabilmektedir. Ayrıca istihdam noktasında da aileler sorunlar yaşamaktadır. Yapılan görüşmelerde Türkiye’den gitmeyi hangi durumlarda düşündükleri sorulmuş ve şu yanıtlar alınmıştır:

“Özellikle birkaç yıl önce şehirlerde yaşanan terör saldırılarının yaratmış olduğu güvensizlik nedeniyle gitmeyi düşünmüştüm.”

“Türkiye’ye büyük umutlar ile geliyoruz. Özellikle iş bulma konusunda. Fakat bu durum gerçekleşmediği zamanlar geri dönmek gerekiyor. Her ne kadar Azerbaycan’a göre maaş ve iş olanakları daha iyi olsa da iş bulamama durumunda burada kalmak oldukça zor.”

Uyum noktasında göçmenlerin barınma ve ekonomik koşulların yanında sosyal durumları da ele alınmalıdır. Azerbaycanlı göçmenler genellikle zamanlarının önemli bir kısmını kendi ülkelerinden gelen bireyler ile geçirmekte, sosyalleşme sürecinde benzer kişilerle yapılan etkinlikler önemli rol oynamaktadır. Kendi kültürlerine uygun yemek, kültürlerini devam ettirmek açısından birlikte zaman geçirmek göçmenler için oldukça önemlidir. Bu durumun olumlu yanları olduğu gibi zamanla yerli toplumla iletişim kurma gereksinimini ortadan kaldırarak sosyal bütünleşmenin gerçekleşmesinde isteksizlik ortaya çıkabilecektir.

Bu durumun ortaya çıkmasında toplumda yabancı birey olma durumunun vermiş olduğu endişe ve huzursuzluk olabileceği gibi yerli toplum tarafından yapılan olumsuz uygulamalarda etkili olabilmektedir. Örneğin, farklı uyruklara sahip göçmenlere yönelik bazı esnafın mal satarken daha yüksek fiyat uygulaması veya evlerin daha yüksek fiyatlarla kiraya verilmesi, uyumu olumsuz etkileyen faktörler olabilmektedir. Fakat Azerbaycan kökenli göçmenlerin gerek toplum tarafından benimsenmesi gerekse de dil probleminin daha az olması bu noktada istismarların oluşmasını önlemektedir. Nitekim ‘Biz Azeri’ye ev vermiyoruz’, ‘Biz Azerilerle komşuluk yapmıyoruz’ şeklindeki tepkilerin çok kısıtlı olduğunu görmekteyiz.

Azerbaycanlı göçmenlerin yerli topluma katkı sağlaması noktasında göçmenlerin yerel topluluk tarafından nasıl algılandıkları ve yerel halkla olan ilişkileri önem kazanmaktadır. Yapılan görüşmelerde yerli toplumun Azerbaycanlıların hakkında pek bilgiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Bu noktada sorunlar yaşanmamakta fakat bir bütünleşmeden tam anlamıyla söz edilememektedir. Fakat özellikle, gelişen Azerbaycan ve Türkiye ilişkileri sonrası göçmenlerin sayıları arttıkça insanların dikkatlerini çekmeye başlamış ve toplumda görünürlüğü artmıştır. Sonuç olarak göçmenler kadar yerli toplum ve yönetim için önemli bir konudur. İyi bir şekilde uyum süreci sağlanırsa avantajlar ortaya çıkabileceği gibi tam tersi durumlar sorunlar yaygınlaşacaktır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye’de ikamet eden Azerbaycanlı göçmenlerin Türkiye’de kabulü, yaşamış oldukları uyum sorunları ele alınmaya çalışılmıştır. Yapılan literatür taraması ve görüşmeler sonucunda Azerbaycanlı göçmenlerin Türkiye’de kabul edilme noktasında en kolay toplum olduğu tespit edilmiştir. Fakat bu toplumsal kabulün katkıya dönüşmesinin önünde engeller bulunmaktadır.

Yapılan görüşmelerde tespit edilen en önemli noktalardan biri de Azerbaycanlı göçmenlerin özellikle son yıllarda yaşanan Irak ve Suriye kaynaklı sığınma hareketleri sonrası göz ardı edilmeye başlandığıdır. Etki ve boyutu bakımından Azerbaycanlı göçmenlerin sayısının daha az olması bu durumun başlıca nedenidir. Diğer yandan uyum konusunda diğer yabancılara göre Azerbaycanlı göçmenlerin birçok avantajının bulunması yönetim bakımından bu göçmenlere yönelik politikaların ertelenmesine yol açmıştır.

Göçmenler kendi ülkelerinden ayrılarak başka bir ülkeye geldiklerinde uyum, korku ve endişe gibi psikolojik sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Azerbaycanlı göçmenlerin yerli toplumla uyumunu etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Barınma, yurt yaşantısı, ev özlemi, sağlık sorunları, istihdam ve ekonomik sorunlar, sosyal çevre ile ilişkiler, yerli toplum tarafından benimsenme, önyargılar, arkadaş ilişkileri bunlar arasında en önemlileridir. Toplumda hâkim olan yabancıya güvensizlik sosyal dışlanmaya neden olmakta, iletişim noktasında bireyler arasında kopukluklara yol açmaktadır. Bu nedenle yabancı bir ülkeden gelen bireyler komşuluk ilişkisi kurabilmek için daha çok kendileri ile aynı ülkeden gelen göçmenlerle zaman geçirmektedir.

Yapılan araştırma ve görüşmeler sonucunda mevcut uyum sorunların çözülmesi için yapılması önerilen çalışmalar şunlardır:

- Azerbaycanlı öğrencilerin üniversite yaşantısına uyumunun sağlanabilmesi için üniversite bünyelerinde rehberlik ve danışmanlık faaliyetlerinin düzenlenmesi gerekmektedir. Uyum sürecinin öğrencilerin Türkiye'ye ilk geldiği anda başlaması büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle süreç titizlikle incelenmeli ve öğrenci girişleri düzenli takip edilmeli, öğrencilerle çeşitli zaman dilimlerinde bir araya gelerek sorunları araştırılmalıdır.

- Üniversitelerin, belediyelerin, sivil toplum kuruluşlarının özellikle yönetimleri dahilinde bulunan Azerbaycan uyruklu vatandaşların sayıları hakkında bilgi sahibi olmaları ve ona göre uyum programları uygulamaları gerekmektedir. Bu kapsamda sağlanacak verilerle birlikte çalışma yapılacak kitlenin profil özellikleri tespit edilmelidir. İlgili kurumlar arasındaki eşgüdüm eksiklikleri giderilmeli bürokratik ve süreçler azaltılmalıdır.

- Azerbaycanlı aileler ve öğrencilere yönelik belediyelerin ilgisi ve çalışmaları artırılmalıdır. Belediyeler uyum politikalarında önemli işlevler üstelenebilir. Ev sahibi toplumun gelen göçmenlere yönelik tutumlarını olumlu yöne yönlendirme noktasında belediyeler farkındalık kampanyaları, kültürel çeşitliliği vurgulayan festival ve fuarlar, kültürler arası etkileşimi artıracak aktiviteler gibi önemli faaliyetleri gerçekleştirebilir. Belediyeler uyumu sağlayacak sivil, özel birçok kuruluş için uygun zemini hazırlayabilir. Belediyeler bunun için mahalle muhtarları, esnaflar, kent konseyleri, sivil toplum kuruluşları ve üniversiteler ile iş birliği yapmalıdır (Paksoy vd, 2016: 133).

- Azerbaycanlı göçmenlerin uyumunun sağlanmasında bir diğer önemli aktör ise sivil toplum kuruluşlarıdır. Bu kuruluşlar aracılığı ile sosyal bütünleşme programları yapılabilir.

- Azerbaycanlı öğrencilerin karşılaşmış olduğu sosyal dışlanmalardan biri de akademisyenler tarafından yapılmaktadır. Bu nedenle öğretim elemanlarının olumsuz davranış ve değerlendirmelerinin en aza indirilmesine yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Oryantasyon eksikliği böylece giderilmelidir.

- Türkiye'de çalışmak isteyen başarılı öğrencilerin, çalışma hayatına geçiş süreci kolaylaştırılmalı ve bu süreci Türkiye'den takip etmesine imkân verilmelidir. Öğrenci ve ailelerin istihdam sorunu öncelikle ele alınmalıdır.

- Türkiye’de bulunan Azerbaycanlı uyruklu göçmenlerin ekonomik katkılarının yanı sıra bilimsel ve kültürel birçok katkı sağlaması mümkündür. Özellikle karşılaştırmalı bilimsel çalışmaların yapılması noktasında öğrenciler ve akademisyenler arasında işbirliği sağlanarak özgün çalışmalar ortaya konulabilir. Fakat bu tür bilimsel faaliyetler oldukça azdır. Bunun yanında Türkiye’deki Azerbaycanlıların durumunu ele alan çalışmaların eksik olduğu tespit edilmiştir. Saniye Dedeoğlu tarafından hazırlanan “Türkiye’de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması: “İstanbul Hazır Giyim Sanayisinde Çalışan Azerbaycanlı Göçmen Kadınlar Örneği” başlıklı çalışmada olduğu özellikle spesifik alan incelemeler oldukça önemlidir. Türk siyaset, medya ve üniversitelerinde Suriyeli sığınmacılara odaklanması Azerbaycanlı göçmenlerin sorunları noktasından akademik bilginin oluşmamasına yol açabilmektedir. Kapsamlı ve her alanda detaylı çalışmaları içeren yayınlar bu kapsamda kısıtlı kalmaktadır

- Farklı terimler, yiyecekler, kültürel öğeleri aktarmak için yılda bir kez yapılan Azerbaycan tanıtım günleri yeterli olmamaktadır. Bu nedenle kültürel tanışma ve tanıtımların yapılabileceği platformların sayısı artırılmalıdır.

- Azerbaycanlı öğrencilerin ana problemlerinden biri de barınmadır. Türkiye’de eğitim aldıkları süre boyunca barınma ihtiyaçlarını giderecek farklı etkenler sorun olarak onların karşısına çıkmaktadır. Devlet yurtlarının kontenjan anlamında yetersiz kalması ve özel yurtların fiyatlarının yüksek olması onların karşısına problem olarak çıkmaktadır. Bu problemleri aşamayan öğrenciler birkaç kişilik gruplarla evler kiralayarak barınma problemlerini gidermeye çalışmaktadırlar.

- Göçmenlerin sosyal çevre ile uyum sağlanması için seminerler düzenlenmelidir. Verilecek eğitimlerde öncelikle göçmenlerin sahip olduğu haklar konusunda bilgilendirme yapılmalı, daha sonra yaşanan kentin tanıtımı yapılmalıdır. Böylece göçmenler ihtiyaçlarını daha hızlı ve kolay şekilde karşılayabileceklerdir.

Bu çalışma sonucunda Azerbaycanlı göçmenlerin yerli toplumla birçok benzerliğin bulunmasına rağmen bütünleşmenin tam olarak sağlanamadığı tespit edilmiştir. Yerel halk tarafından kabul edilmeme, dışlanma olmamasına rağmen, göçmenlerin uyumunda sorunlar bulunmaktadır. Bu durumun ortadan kaldırılması ise başarılı bir uyum süreci yönetimi ile mümkündür. Bu sürecin yönetiminde başta sivil toplum kuruluşları ve belediyeler oldukça önem taşımaktadır. Azerbaycanlı göçmenlerinin yaşamış olduğu uyum engellerini kaldırmaya yönelik çalışmaların yapılmasının yanı sıra kültürel ve ekonomik alanda da birçok katkının sağlanması için projeler üretilmelidir.

Belirtmek gerekir ki, bu bildiriye Türkiye’de bulunan Azerbaycanlı göçmenlerin uyum sorunları tam olarak açıklanamamıştır. Çalışma kapsamında yapılan literatür taramasında Azerbaycanlı göçmenlerin Türkiye’de sayıları, görünürlükleri ve toplumsal hayata katılımları gittikçe artmasına rağmen doğrudan Azerbaycanlı göçmenlere odaklanan bilimsel çalışmaların oldukça az olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bildirinin örneklem grubunun öğrencilerden oluşması ve Samsun’u kapsamaması nedeniyle Türkiye’de bulunan Azerbaycanlı göçmenlere yönelik genel tespitler yapılamamaktadır. Bu bildirinin Azerbaycanlı göçmenlere yönelik ileride yapılacak çalışmalara bir ön hazırlık olması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Y. (2018), Göç Sosyolojisi Ankara: Nobel.
- Dedeoğlu, S. (2011). Türkiye’de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması: İstanbul Hazır Giyim Sanayisinde Çalışan Azerbaycanlı Göçmen Kadınlar Örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 66 (1), s. 28-48.
- Enterieva, M. (2015). Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye’ye Yükseköğrenim Amacıyla Gelen Öğrencilerin Akademik ve Sosyal Beklentilerinin Karşılama Düzeyi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Enterieve, M., Sezgin, F. (2016). Türki Cumhuriyetlerden Türkiye’ye Gelen Yükseköğretim Öğrencilerinin Akademik Ve Sosyal Beklentilerinin Karşılama Düzeyi. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, (6)1, s. 102-11.
- Fielden, A. (2008). *Local Integration: an Under-Reported Solution to Protracted Refugee Situation*. Research Paper No. 158. Erişim: <https://www.unhcr.org/486cc99f2.pdf>
- Gürler, T. (2015). Azerbaycan – Türkiye İlişkileri (1991-2003) Siyasi, Askeri, Sosyo-Kültürel Ve Ekonomik Açıdan. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir.
- Goyushov, A. (2015). Türkiye-Azerbaycan Arasında Ticari İlişkilerin Tarihi Ve Gelişim Potansiyeli Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.
- Karaca, S. (2017). Krizden Çözüm Türkiye’de Mültecilerin Entegrasyonu: İhtimaller ve Mevcut Kapasite Ölçüm ve Değerlendirme Sonuçları. İltica ve Göç Araştırmaları Merkezi, Erişim Adresi: <http://www.multecilerinuyumu.org/files/raporturuncuTR.pdf>.
- Özoğlu, M., Gür, B., Coşkun, İ. (2012). Küresel Eğilimler Işığında Türkiye’de Uluslararası Öğrenciler. Ankara: Seta.
- Öztekin, S. (2013). Yükseköğrenim Gören Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Sosyal Uyumlarını Etkileyen Etmenler Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Paksoy, M., Yıldırımçı, E., Sarıçoban, K. ve Özkan. Ö. (2017). Ortadoğu’daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu. Ankara: Efil.
- Yakubov, R. (2006). Azerbaycan Kamu Yatırım Projelerinin Ve Türk Müteahhit Firmalarının Azerbaycan’daki Durumunun Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Yardımcıoğlu, F., Beşel, F., Savaşan, F. (2017). Uluslararası Öğrencilerin Sosyo-Ekonomik Problemleri ve Çözüm Önerileri (Sakarya Üniversitesi Örneği). *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1(12), s. (203-254)
- <http://www.azerbaycankonsoloslugu.net/azerbaycan-vatandaslarinin-turkiyede-universite-egitimi>
- <http://www.turkiyeazerbaycandernegi.com/?pnum=7&pt=Amac%C4%B1m%C4%B1z>
- <https://istatistik.yok.gov.tr/>
- http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_kanun.pdf
- http://www.goc.gov.tr/icerik6/ikamet-izinleri_363_378_4709_icerik
- <https://www.unhcr.org/486cc99f2.pdf>

ÇAĞDAŞ TÜRK RESMİNDE AZERBAJCANLI RESSAM İBRAHİM SAFİ’NİN FIRÇASINDAN DOĞU İZLENİMLERİ

Rumeysa IŞIK YAYLA*

ÖZET

Kafkasya’dan Anadolu’ya uzanan bir hayatı, yaklaşık yetmiş yıl kadar yalnızca resim yaparak taçlandıran ve sanat dünyasında “izlenimci duyarlılığın bir profesyoneli” olarak adından sıkça söz ettiren bir ressamdır İbrahim Safi. Bu ününü ise küçük yaşlardan itibaren aldığı sanat eğitime borçludur. 1898 yılında dünyaya geldiği Azerbaycan’ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nde başladığı eğitimini, sanat dersleri aldığı Erivan Lisesi’ndeki resim öğretmeni Kolssa sayesinde geliştirir. İlerleyen yaşlardaki öğrenimini ise Moskova Güzel Sanatlar Akademisi’nde devam ettirir. Ancak I. Dünya Savaşı’nın getirmiş olduğu birtakım sıkıntılı günlerin ardından, buradaki hayatını 1918 yılında ailesiyle birlikte Azerbaycan’dan İstanbul’a göç ederek sonlandırır. Yarım kalan öğrenimini 1923 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi’nde tamamlar ve 1930’lara kadar hocası Namık İsmail’in atölyesinde resim çalışmalarını sürdürür. Bundan sonraki yaşamını fırçasıyla kazanan İbrahim Safi, gerek yurtiçi, gerekse yurtdışında düzenlemiş olduğu sayısız sergi faaliyetleriyle kısa sürede “çağdaş Türk resminin en çok resim üreten ressamı” haline gelir. Çalışmalarında, sanatının esin kaynağı olan doğadan yola çıkarak işlediği konuları, izlenimciliğe uygun değerlerle şekillendiren sanatçı, bu görünümleri zaman zaman Doğu tutkunu Batılı ressamların tutumlarını hatırlatırcasına resmeder.

Bu bildiriye; İbrahim Safi’nin izlenimlerine yansıyan Doğu kültürüne özgü imgeler üzerinde durularak, bu üslupta üretmiş olduğu eserlerle ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycanlı Ressam, İbrahim Safi, Doğu, İzlenimcilik, İmge

EASTERN IMPRESSIONS FROM THE BRUSH OF AZERBAIJANI ARTIST İBRAHİM SAFİ IN CONTEMPORARY TURKISH PAINTING

ABSTRACT

İbrahim Safi is often mentioned as “a professional of impressionistic sensitivity” in the art world, who travelled from Caucasus to Anatolia and who devotes his seventy years of life only to the painting. He owns his fame to the art education he received from his early ages. He started his education in the Nakhichevan Autonomous Republic of Azerbaijan where he was born in 1898, and continued his education in Erivan High School where he received art lessons from the art teacher Kolssa. He continued his education in the Moscow Academy of Fine Arts. However, after the turbulent days of the First World War, he migrated from Azerbaijan to Istanbul in 1918 with his family, thus ending his days in his hometown. He finished his incomplete education in School of Fine Arts in Istanbul in 1923 and continued his art work in the atelier of his master Namık İsmail until 1930. He earned his living after this point with his paintings, and became the most productive painter in the contemporary Turkish painting in a short time with his many domestic and abroad exhibitions. In his works, the artist shapes the subjects inspired by the nature with the values of impressionism and paints these images with similar attitude of Western painters enthusiastic of Orient.

This paper focuses on the image’s peculiar to Oriental culture in the impressions of İbrahim Safi and makes evaluations on the works of the painter produced in this style.

Keywords: Azerbaijani painter, İbrahim Safi, Oriental, Impressionism, Image

GİRİŞ

Çağdaş Türk resminde, önceleri sanata merkezlik yapan tek kurum olarak görülen akademinin, daha sonraki yıllarda yerini çeşitli dallarda sanat eğitimi veren kuruluşlara bırakması ve bunun neticesinde gelişen gruplaşma eğilimlerinin artık belli anlayışların dışına kayması, bireysel üslup arayışlarına temel olan “bağımsız sanatçı” kavramının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Özsezgin, 1982: 156, 166). Dolayısıyla ressamların herhangi bir gruba bağlı kalmadan sergilemiş oldukları çeşitli eğilimler, özgün sanat karakterinin oluşumuna olanak sağlamış, böylece farklı yönelimlerin de yolunu açmıştır (Avşar Karabaş, 2016: 271).

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, rumeysa@sakarya.edu.tr

Genellikle izlenimci kuşaktan itibaren varlığını sürdüren bu sanatçıların büyük bir bölümünün birden fazla dönemden geçmesi ve birbirinden farklı üsluplarda etkinlik göstermesi de bu yönelişin birer sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Özsezgin, 1982: 158). Çalışmalarında bağımsız bir karakter sergileyen Şefik Bursalı, Sabiha Bozcalı, Eren Eyüboğlu, Şükriye Dikmen, Hamit Görele ve Naci Kalmukoğlu gibi isimler, bu çerçeve içine giren sanatçılardan bazılarıdır (Tansuğ, 2003: 218; Karayel, 2012: 110). Ancak çağdaş sanat bilincinden hiçbir zaman kopmadan, hem izlenimci anlayışa yakın bir tavır sergileyen, hem de klasikçi ve öykücü yaklaşımın etkileriyle beslenen ve bu sayede kendine özgü bireysel bir üslup geliştirerek bağımsız olarak çalışan bu ressamın başını ise İbrahim Safi çekmektedir (Özsezgin ve Aslier, 1989: 15; Gören, 1998: 16).

Kafkasya'dan Anadolu'ya Uzanan Bir Yaşam Öyküsü

Sanatla iç içe olan bir ailenin oğlu olarak 1898 yılında Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde dünyaya gelen ve asıl adı Rahman Safiev olan İbrahim Safi (Şekil 1, 2), henüz üç yaşındayken kaybettiği babasının ardından zorluklarla geçen bir yaşamla karşı karşıya kalmıştır (Güvemli, 1984; Anonim, 1990: 74; Çetin, 1990a: 15; Giray, 2009: 124; Mehdiyeva, 2012: 2070; Ertuğral, 2018: 48). Ancak tüm bu olumsuz koşullara rağmen, içinde barındırdığı sanat aşkı onu, daha çocuk denecek yaşlardan itibaren resme yöneltmiştir (Çetin, 1990a: 15). Hatta 10 yaşına geldiğinde ilk portresi olarak annesini betimlemiş ve bu yolda ilk adımını atmıştır (Çetin, 1990a: 15; Ertuğral, 2018: 48).

Orta öğrenimini Kafkasya'da tamamlayan Rahman, daha sonra girdiği Erivan Lisesi'ndeki resim öğretmeni Kolssa'dan sanat dersleri alarak, bu alandaki yeteneğini daha da geliştirmiştir (Güvemli, 1984: s.sız; Çetin, 1990a: 15; Demirbulak, 2007: 116; Ertuğral, 2018: 48). Liseden sonra güzel sanatlardaki kabiliyeti dolayısıyla akademiye girebilmek adına yaklaşık bir sene kadar özel bir okulda çalışmaya başlamış, bu sürecin sonunda 1913 yılında Moskova Güzel Sanatlar Akademisi'ne kaydını yaptırmıştır (Çetin, 1990a: 15; Ertuğral, 2018: 48). Ancak Akademinin hazırlık sınıfını okuduğu sırada Rus İhtilali'nin çıkması üzerine, Kafkasya'da savaşıyor ordu ile 1918 yılında Türkiye'ye gelip ailesiyle birlikte İstanbul'a yerleşmiştir (Anonim, 1990: 74; Büyükcünal, 1990: 13; Çetin, 1990a: 15; Demirbulak, 2007: 116; Giray, 2009: 124; Çimen, 2011: 819; Mehdiyeva, 2012: 2070; Attar ve Şimşir, 2013: 89-116; Ertuğral, 2018: 38). Moskova'da yarıda bıraktığı tahsilini bu sefer Sanayi-i Nefise Mektebi'nde devam ettirmiş, 1923'te de üstün bir başarı ile buradan mezun olmuştur (Güvemli, 1984: s.sız; Anonim, 1990: 74, 76; Gören, 1998: 102; Sağlam, 2008: 28; Giray, 2009: 124; Mehdiyeva, 2012: 2070; Ertuğral, 2018: 48). Akademiden uzak kalmamak adına hocası Namık İsmail'in atölyesinde misafir öğrenci (Şekil 3) olarak 1930'lara kadar etütlerde bulunmuş, böylece çocukluktan itibaren içinde barındırdığı resim aşkını da farklı kültürel değerlere sahip bir sanat ortamıyla pekiştirmiştir (Güvemli, 1984: s.sız; Anonim, 1990: 74, 76; Büyükcünal, 1990: 13; Gören, 1998: 102; Sağlam, 2008: 28; Giray, 2009: 124; Mehdiyeva, 2012: 2070). Bu arada Bolşeviklerden kaçarak Türkiye'ye sığınan ve resim alanında önemli işler başaran Rus ressamın eserlerini de yakından takip etmiştir (Dostal, 2013: 26-30; Ertuğral, 2018: 48). Hatta 1936 yılından itibaren kendi gibi göçmen bir ressam olan Naci Kalmukoğlu (Şekil 4) ile pek çok çalışmaya imza atmış, yakın dostuyla birlikte yurtiçi ve yurtdışı sergilerine katılarak, İzmir Fuar'ındaki pavyonların dekor ve tezyin işlerinde de görev almıştır (Elibal, 1973: 112; Çetin, 1990a: 17; Sağlam, 2008: 28; Çimen, 2011: 819; Dostal, 2013: 40, 44). Bu yoğun çalışma temposuna, 1942 yılında çağrıldığı askerlik görevi dolayısıyla bir müddet ara veren Safi, gençlik yıllarını ise büyük güçlükler ve yokluklar içinde sürdürmüştür (Çetin, 1990a: 17; Mehdiyeva, 2012: 2070). Ancak resme olan bağlılığını ve üretkenliğini bir an olsun kaybetmemiş, bundan sonraki yaşamını ise kendini sadece resme adanarak geçirmiştir (Büyükcünal, 1990, 13; Çetin, 1990a: 17).

İbrahim Safi'nin Sanat Anlayışı ve Üslubu

Prof. Dr. Enver Tali Çetin, en eski ve yakın dostu olan İbrahim Safi'nin koleksiyonundaki resimlerinden derleyerek hazırladığı kitabında (Çetin, 1990), sanatçının kendisi ile yapmış olduğu bir söyleşiyi,

“Kafkasya'da güzel sanatlara karşı büyük ilgi vardı. Kızlar renk renk halılara arzularını, dileklerini desenlerle dökerken; erkekler de hasır, ağaç oyması gibi el sanatları ile uğraşırlardı. Bütün bu güzellikler adım adım beni resme itti. Çevremdeki akademi mezunları, hocalarım beni

destekliyorlar, ileride iyi bir ressam olacağımı söylüyorlardı. Ben de Rus ressamı Repin'in desenlerini beğeniyor, ileride onun gibi bir ressam olmayı çok istiyordum.”

şeklindeki sözlerle aktarmaktadır (Çetin, 1990c: 51). Buradan da anlaşılacağı üzere İbrahim Safi'nin sanatı, sanata bakışı ve sanat anlayışının temelleri henüz İstanbul'a gelmeden önce Kafkasya'da atılmıştır. Her ne kadar resme olan merakı çok küçük yaşlarda belirmişse de ilk sanat eğitimini aldığı Moskova'daki Güzel Sanatlar Okulu bu yeteneğini pekiştirmiş, Sanayi-i Nefise Mektebi ise onu, sonraki dönemlerin kapılarını aralayacak olan yeni bir hayata hazırlamıştır (Gören, 1998: 102; Sağlam, 2008: 28; Karayel, 2012: 110). Ancak Safi'nin sanatında ünlü Rus ressam İlya Repin'in yeri ve önemi oldukça büyüktür (Güvemli, 1984: s. sız; Çetin, 1990a: 21; Demirbulak, 2007: 117; Ertuğral, 2018: 48). Çünkü Moskova'da kavradığı Romantik Rus resmine özgü klasik biçim anlayışı üzerine kurulu değerleri, İstanbul'da geçirdiği öğrenim sürecinde, izlenimci ve gerçekçi bir yorumla birleştiren sanatçı, bu etkileşimi çok sayıdaki resmine de yansıtmıştır (Özsezgin ve Asher, 1989: 15; Çetin, 1990a: 21; Sağlam, 2008: 28; Giray, 2009: 124, Dostal, 2013: 50). Aslında bu noktada onun en güçlü destekçisi olan Namık İsmail'in etkisi ise yadsınamayacak kadar fazladır. Çünkü İbrahim Safi, yapmış olduğu her çalışmasında kendi kültürüne özgü değerleri, üstün gözlem gücü ve çağdaş bir biçim anlayışıyla yeniden değerlendirerek izleyicisine sunmayı ondan öğrenmiştir. Şüphesiz yetişmiş olduğu bu ortamda, kendini her anlamda geliştirmiş, sanat hayatı boyunca belli temalara bağlı kalarak, ele aldığı her konunun teknik ve anlatım çeşitliliğinde bile tıpkı hocası gibi bilinçli bir yaklaşım sergilemiştir (Sağlam, 2008: 28; Giray, 2009: 124).

İbrahim Safi, resimlerini her ne kadar peyzaj, natürmort, portre ve kompozisyon gibi dört ana tema çevresinde toplamışsa da, aslında daha çok doğa ve sokak manzaraları ile kent görünümü üzerine yoğunlaşmıştır (Karayel, 2012: 110; Mehdiyeva, 2012: 2071). Hatta zamanla İstanbul'u resimlerinde en çok işleyen ressamlardan biri olarak ünlenmiştir (Özsezgin ve Asher, 1989: 11; Rona, 1997: 1598). Özellikle de şehrin birbirinden farklı semtleri, onun tuvalinde görsel bir belge niteliği kazanmıştır. Örneğin Boğaziçi tepeleri, Karaköy manzaraları, Beşiktaş İskelesi, Galata Köprüsü, sokaklar, camiler, ahşap evler, kamusal alanlar ve daha niceleri ile İstanbul (Şekil 5), Safi'nin fırçasında adeta yaşayan bir kent haline dönüşmüştür (Çetin, 1990a: 17-18; Renda, 1995: 13; Gören, 1998: 102; Giray, 2009: 124; Karayel, 2012: 110).

Safi'nin Fırçasından Doğu İzlenimleri

Şehrin sadece pitoresk görüntüsünü değil, aynı zamanda özgün yaşam biçimi ve geleneklerin sergilendiği kahvehaneleri, mesireleri, müzikli eğlenceleri, hamam, çeşme ve sebilleri, saray hayatını hatırlatan sahneleri, Doğu kültür ve yaşam tarzının beğenisine hitaben betimleyen İbrahim Safi, özellikle şehrin kaybolmuş bir yüzünü de gözler önüne sermeyi ihmal etmemiştir (Yasa Yaman, 2006: 68; Kaya, 2017: 655). Özellikle de bazı Doğu tutkunu Batılı ressamların tutumlarını hatırlatırcasına, yıllardır yaşadığı bu kenti olduğu gibi resme dönüştürmek yerine zaman zaman hayal gücünü de harekete geçirerek, Doğu imajını çağdaş bir yapı içinde eritmeyi başarmıştır. Tarihsel sürece ilişkin birikimlerin kendisine sunmuş olduğu bu olanakları sanatı bağlamında değerlendirmiş, yakın geçmişin sosyal değişimleri arasında tarihleşen veya eski kültürümüze tanıklık eden sahneleri, belgesel bir yaklaşımla seyircisine aktarmıştır. Osmanlı İstanbul'unu düşleyerek ya da kendi Doğu'sunu öyküleştirerek ortaya koyduğu bu resim anlayışı sayesinde de Oryantalist geleneğe uygun görünüm elde etmiştir.

Safi'nin bu doğrultuda seçmiş olduğu resimsel unsurlardaki Doğu imajı, aslında onun imge dünyasındaki geçmişe özgü değerlerin birer yansıması şeklindedir. Bunun en güzel örnekleri ise Osmanlı kültürünün izlerini taşıyan ve harem geleneğinden alıntılar yapan düzenlemelerde hayat bulmuştur (Şekil 6, 7). Ancak aradan çok uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen sanatçı, haremi konu alan kompozisyonlarında çok büyük bir değişikliğe gitmeden, çağdaş anlamda Oryantalizmin görsel kültürüne atıflarda bulunmuştur (İnankur, 2005: 91). Saray hayatına özgü bu sahnelerde, Doğu yaşamının sembolik görüntüsünü tüm ihtişamıyla gözler önüne sermiş, tasvir edilen konuya uygun ortamı ise gerçekçi bir resim diliyle aktarmaya çalışmıştır (İnankur, 2000: 142; Osm, 2007: 227-228; Germaner ve İnankur, 2008: 148). Bazen bir İstanbul panoraması, bazen de geniş bir doğa tasviri önünde gösterdiği kompozisyonlarını figürlerle hareketlendirmiştir. Daha çok koyu

renkli motiflerle kaplı halı veya yastıklı minderler üzerine oturur vaziyette gösterilen, saray ya da yüksek sınıfa mensup olduğu düşünülen erkek ve kadınlar, onlara eşlik eden hizmetkârlar, bazen de onları eğlendiren rakkase veya sazendeler, bu düzenlemelerin içine başarıyla yerleştirilmiştir (Şekil 8). Ancak bu sahnelerin odağında çoğunlukla kadınlar vardır (İnankur, 2010: 12). Günlük yaşantının birer parçası olarak resmedilen bu hanımlar; bazen oturmuş keyif yaparken veya birbirleriyle sohbet ederken, bazen sahibi olduğu düşünülen erkeği eğlendirirken, bazen de geride ayakta duran bir cariye kimliğiyle (Şekil 9, 10), hemen her kompozisyonda yerini almıştır (Germaner ve İnankur, 1989: 42; Öner, 1999: 180, 187; Kaplanoğlu ve Kalyoncu, 2016: 645). Sultan veya saray ileri gelen olduğu anlaşılan erkek figürler ise kimi zaman gözdelelerin arasında bağdaş kurup oturmakta, kimi zaman nargile veya çubuk tütürmekte, kimi zaman da bir sazende olarak resmi hareketlendirmektedirler (İnankur, 2000: 147) (Şekil 6, 7). Ancak Oryantalizmin görsel kültürüne hitap edecek bir biçimde resimlenen bu figürler, dönemin modasına uygun geleneksel kıyafetleriyle temsil edilirken, sanatçının benzer temalı kompozisyonlarında sürekli olarak tekrarlanmış, aynı poz, aynı gysiler ve dekor, anlatılmak istenen yaşantıyı yansıtacak şekilde betimlenmiştir (Öner, 1999: 181-182).

İbrahim Safi'nin resimlerinde Doğu atmosferini simgeleyen bir diğer ayrıntı ise toplumun gündelik yaşamını kültürel açıdan besleyen ve devrin en yaygın sosyal mekânlarından biri olarak tasvir edilen kahvehane kültürünü ele alan düzenlemelerde karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal iletişimi sağlama, boş zamanı değerlendirme, dinlenme ve eğlenme gibi ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte olan bu mekânlar, ressamın çalışmalarında daha çok sazende ve rakkaselerin hareket kattığı eğlence ortamına dönüşmektedir (Ayalp, 2008: 25; Germaner ve İnankur, 2008: 253; Dünder, 2010: 117-123). Bu kompozisyonlarda üst sınıftan insanların eğlence anlayışına dair kesitler sunan Safi, genellikle ortada def dansı yapan cariyeleri, onlara saz, tambur, nakkare, zurna gibi çeşitli müzik aletleriyle eşlik eden sazendeleri birlikte resmetmiştir (İnankur, 2000: 147; Abdullayeva, 2002: 30-35) (Şekil 11). Ayrıca ahşap sedirlerde oturup, kahvelerini yudumlayan, nargile veya çubuklarını tütürerek bu eğlenceyi dikkatli gözlerle izleyen, saray çevresinden olduğu anlaşılan erkek ve kadınları da kendi aralarında eğlenirken göstermiştir. Düş gücünü kullanarak meydana getirdiği bu düzenlemeler sayesinde tuvallerinde Doğu imajını yansıtan bir resim dili oluşturan sanatçı, böylelikle gündelik hayatın eğlence kültüründeki değişimini de gözler önüne sermiştir (Ayalp, 2008: 21-22, 25; Dinçer Berdibek, 2017: 37-58).

İbrahim Safi'nin resimlerinde ele alınan bir başka görsel imge de, sarayın zevk ve eğlence hayatını temsil eden, özellikle de Boğaz'a hâkim bir konumda gösterilen havuzlu bahçeler ile buralarda gerçekleşen sandal sefaları olmuştur (Yasa Yaman, 2006: 68; Dünder, 2010: 30). Daha çok bahar aylarında kadın ve erkeklerin gelip hoşça vakit geçirdikleri, fiskiyeli havuzlarla süslü bu bahçeler, Safi'nin tuvalinde dönemin eğlence kültürüne dair bir betimleme anlayışıyla tasvir edilmiştir (Germaner ve İnankur, 2002: 263; İnankur, 2005: 94; Dinçer Berdibek, 2017: 37-58). Bir yandan ellerinde şemsiyeleriyle yürüyen, birbirleriyle sohbet eden veya kendi aralarında eğlenerek bu sefanın keyfini çıkaran hanımlar, diğer yandan onlara eşlik eden erkek figürler, devrin sosyal yaşantısına uygun biçimde ve Doğu yaşamına özgü sembolik bir görünümle belgelenmiştir (Şekil 12).

Sanatçının İstanbul'u betimleyen çok sayıdaki manzara resminden farklı olarak Doğu dünyasının eğlence anlayışını yansıtan ve "Beşiktaş'tan Görünüş" adıyla anılan bir diğer tablosu ise kentin kayık kültürüne ait ritüeli görselleştirmektedir (Şekil 13). Boğaz köşkünün önünde, onları uğurlayan harem ağalarının arasından köşklü saltanat kayığına binmek üzere hazırlanan sultan veya saray ileri gelenlerini resmeden Safi, bu kurgusunda yine Doğu atmosferiyle örtüşen Oryantalist bir bakış açısı yakalamıştır (Germaner ve İnankur, 2002: 184).

Saraya mensup kişileri ele alan bir başka çalışmasında ise yine kentin pitoresk bir köşesinde betimlediği sultan ve cariyesini bu sefer hayali bir çeşme başında gösteren ressam, böylece günlük yaşantıların ayrıntılarını da Doğu kurgulamasıyla öne çıkarmayı ihmal etmemiştir (Şekil 14). Ayrıca bu etkiyi arka fona yerleştirdiği İstanbul silüetiyle güçlendirmiş, kentin doğa ve tarihi güzelliğini hafızalarda iz bırakacak şekilde romantik bir yaklaşımla özdeşleştirmiştir.

Oryantalist resmin en önemli konularından biri olan ve Doğu'daki dışılığın birer simgesi olarak nitelendirilen kadınlar hamamı, İbrahim Safi'nin tuvallerine yansıyan imgelerden bir diğeridir (Şekil 15) (Germaner ve İnankur, 2002: 188, 190; Büyükkol ve Arda, 2016: 2047-2062). Örneğin Doğu yaşamı ve kültürünün birer parçası şeklinde resmettiği "Habeş Hamamı"nı konu alan tablosunda (Şekil 16), hamamın iç mekânına ve özellikle de kadınların birbirleriyle olan etkileşimlerine yer veren Safi, aynı zamanda izleyici üzerinde egzotik ve mistik bir Doğu imajı çizmeyi de elden bırakmamıştır (Tromans, 2008: 237). Bu sayede imgesellik ve gerçekçilik kavramları arasında birer denge kurarak, gelenek ile çağdaş sanatın görselliğini yeniden biçimlendirmiştir.

Genel olarak incelediğimizde, çağdaş Türk resminde alışılmışın dışında yorumlanan bu tür sahneler, aslında geçmişe duyulan özlemin görsel birer belgeleri ve resimsel değerlendirmeleridir (Germaner ve İnankur, 2008: 148; Sağlam, 2008: 28). Bir bakıma sanatçının özüne dönme isteği ile oluşturulmuş olan bu çalışmalar, bir yandan uzaklarda kalan bir devrin yaşananlarını gözler önüne sererken, diğer yandan belgesel bir niteliğe bürünmüştür (Babaoğlu Balkış, 2014: 37). Örneğin Doğu atmosferini yansıtan mekânlar, özgün halini koruyan giyim ve aksesuarlar, etnografik ve mimari ayrıntılar (Jadidi, 1990: 29; İnankur, 2000: 147; Atak 2014: 59-77), Safi'nin sanki o an gördüğünü olduğu gibi yansıtma çabasına dönüşmüştür.

Klasik ve öykücü bir yaklaşımla izlenimci duyarlılığı birleştirdiği estetik eğilimi, zaman zaman hayal gücünün ağır bastığı biçimsel bir olguyla şekillendiren İbrahim Safi, bu anlamdaki yetkinliğini, sahip olduğu sağlam bir teknik bilgiyle pekiştirmiştir (Çetin, 1990a: 21). Böylece kompozisyon düzenlemelerinden figür yorumlamalarına, kuvvetli fırça kullanımından ışık ve gölge oyunlarına kadar resimlerinde öznel bir anlatım geliştirmiş, fakat akademik resmin desen anlayışından hiçbir zaman vazgeçmemiştir (Güvemli, 1984: s. sız; Çetin, 1990a: 21; Sağlam, 2008: 28; Giray, 2009: 124). Renk armonisini sağlayışında, ışığı ustaca kullanımında ve kompozisyonun hareket şemasında giderek kendini aşan bir tavır sergilemiş, hiçbir şekilde durağanlığa düşmeden, sürekli yeni arayış ve atılımlarla sanatını icra etmeye devam etmiştir (Çetin, 1990a: 21; Mehdiyeva, 2012: 2071).

Ele aldığı temalarda izlenimci estetik ilkelerine olan bağlılığını resimsel bir dille kanıtlayan sanatçı, konuya uygun olarak seçtiği canlı ve parlak renkleri, hareketli fırça vuruşlarıyla güçlendirmiştir (Rona, 1997: 1598). Onun resimlerinde sarı ve turuncu tonlamalarla verilen ışıklar, mor ve mavilerle belirginleştirilen gölgeler, pembe, kırmızı ve erguvana kadar uzanan gökyüzü ve bulutlar, izlenimci paletin en ışıklı renkleriyle anlatıma dâhil edilmiştir (Güvemli, 1984: s. sız; Jadidi, 1990: 29; Çetin, 1990a: 21; Demirbulak, 2007: 117; Giray, 2009: 124). Kendine özgü bir yorumlama olarak da düşünebileceğimiz bu resim yaklaşımında, her ne kadar gerçekçi bir tavır sergilemişse de, aslında figürlerle hareketlendirdiği hayali mekânlar sayesinde düşsel kompozisyonlar elde etmeye çalışmıştır. Bir nevi Safi'nin bireysel duyarlılığına atıfta bulunan bu resimsel anlatım; hem izleyicinin düş gücünü harekete geçirmiş, hem de geçmişten günümüze ulaşan değerlerin, illüstratif bir anlayışla yansıtılmasına zemin hazırlamıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Eserlerini pek çok etkinlikle sanatseverlerin beğenisine sunan İbrahim Safi, bu serüveni yurdun dört bir yanında, yılda birkaç defa tekrarladığı sergilerle devam ettirmiş, 1950'li yıllardan itibaren ise Viyana, Roma, Münih, Paris ve Atina gibi kentlerde yaklaşık on yıl süreyle araştırmalar yaparak, adını ve eserlerini yurtiçi ve yurtdışında ebedileştirmiştir (Çetin, 1990a: 17, 20; Çetin, 1990b: 39; Jadidi, 1990: 29; Gören, 1998: 102; Giray, 2009: 124; Mehdiyeva, 2012: 2070; Ertuğral, 2018: 48). Böylece yaşamını tamamen resme adanmış sanatçı, durmaksızın ürettiği bu eserler sayesinde çağdaş Türk resmindeki üstün başarısını da defalarca kanıtlamıştır. Ancak böylesine dolu bir yaşama, 1983 yılının Ocak ayında, 100. kişisel sergisinin açılış günü akşamında (Güvemli, 1984: s.sız; Çetin, 1990a: 21; Mehdiyeva, 2012: 2071; Ertuğral, 2018: 48) veda eden Safi, her ne kadar aramızda bulunmasa da, onun bu eserleri resim sanatımızda ölümsüzleşen yapıtlar olarak yer almaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Abdullayeva, S. (2012). “Azerbaycan Müzik Aletleri Dünyayı Büyülemektedir”. *İRS Miras*. 2: 30-35.
- Aksoy, A. (2009). *Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatında Kadın Figürü*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Altıntaş, O. (2014). “Matiss’in Eserlerinde Oryantalizm”. *İdil*. 3 (11): 63-78.
- Anonim, *Skylife* (1990). “Bir Resim Kahramanı: İbrahim Safi Resim Sergisi”. Temmuz: 74-76.
- Artam Özel Koleksiyonlar Müzayedesini*, E-Katalog: 206
- Atak, E. (2014). *Anadolu’da Lale Devri Mimarisi (İstanbul Dışı Örnekler Üzerine Bir Araştırma)*. Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Atam, E.H. (1990). “Safi’den Değişler, Anılar”. *İbrahim Safi* (Haz. E.T. Çetin). İstanbul: Roche, (s.34-38).
- Attar, A., Şimşir, S. (2013). *Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*. Ankara: Berkan Yayınevi.
- Avşar Karabaş, P. (2016). “Çağdaş Türk Resim Sanatında Şükriye Dikmen’in Yeri ve Önemi”. *İdil*. 5 (19): 267-291.
- Ayalp, N. (2008). *Geleneksel Türk Kahvesi İç Mekanlarının Çağdaş Yorumu*. Sanatta Yeterlik Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Babaoğlu Balkış, L. (2014). “Türk İmajı ve Oryantalizm”, *Nurhan Atasoy’a Armağan*, İstanbul: Lale Yayınları, (s.29-42).
- Barlas Bozkuş, Ş. (2014). “Hayalden Gerçeğe: 1980 Sonrası Çağdaş Türk Sanatı’nda Gelenekçi Yaklaşım”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2 (1): 16-28.
- Başkan, S. (1997). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Resim*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Başkan, S. (2014). *Başlangıcından Cumhuriyet Dönemine Kadar Türklerde Resim*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi.
- Batur, M. (2016). “Türk Resminde Günlük Yaşam Konulu Resimlerde Sembol”. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (14): 193-211.
- Bayramoğlu, M. (2013). “20. Yüzyıl Türk Resim Sanatında Geleneksel Türk Sanat Örneklerinin Etkisi”. *Kalemşi*. 1 (2), 2013: 1-40.
- Büyükkol, S., Arda, Z. (2016). “Türk Kültüründe Hamam Geleneği ve Resim Sanatına Yansımaları”. *İdil*, 5 (27): 2047-2062.
- Büyükkol, F. (1990). “İbrahim Safi Sergisinin Ardından”. *İbrahim Safi* (Haz. E.T. Çetin). İstanbul: Roche, (s.13-14).
- Çetin, E.T. (1990a). “İbrahim Safi”. *İbrahim Safi* (Haz. E.T. Çetin). İstanbul: Roche, (s.15-28).
- Çetin, E.T. (1990b). “İbrahim Safi’nin Kişiliği”. *İbrahim Safi* (Haz. E.T. Çetin). İstanbul: Roche, (s.39-43).
- Çetin, E.T. (1990c). “İbrahim Safi’den Anılar ve Görüşler”. *İbrahim Safi* (Haz. E.T. Çetin). İstanbul: Roche, (s.51-54).

- Çimen, E. (2011). “19. Yüzyıl Sonlarından Günümüze İstanbul’un Kentsel Dokusunun Avrupa ve Türk Resim Sanatına Yansımaları”. *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul, Bildiriler*. IV, 5-10 Ekim 2009, İstanbul, s.811-824.
- Demirbulak, A. (2007). *Çağdaş Türk Resminde Otoportre*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Dinçer Berdibek, Z. (2017). “Ötekinin Merceğinden Osmanlı Eğlence Kültürü”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*. 4 (8): 37-58.
- Dostal, İ.H. (Met. Yz.). (2013). *Naci Kalmukoğlu*, İstanbul: Arkas Yayınları.
- Dündar, Sibel (2010). *II. Mahmud Döneminde (1808–1839) İstanbul’da Gündelik Hayatın Gravürlere Yansıma Biçimi*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Elibal, G. (1973). *Atatürk ve Resim Heykel*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ertuğral, H. (2018). “Rusya’da Devrim, Muhacirler ve Ekber Kazım Muğan”. *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*. 2 (3): 30-54.
- Germaner, S. (2000). “XIX. Yüzyıl Sanatından İki Etkileşim Örneği: Oryantalizm ve Türk Resminde Batılılaşma”. *Uluslararası “Sanatta Etkileşim” Sempozyumu: Bildiriler*. 25-27 Kasım 1998, Ankara, s.116-121.
- Germaner, S., İnankur, Z. (1989). *Oryantalizm ve Türkiye*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları.
- Germaner, S., İnankur, Z. (2008). *Oryantalistlerin İstanbulu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Giray, K. (2009). *Ziraat Bankası Koleksiyonu*, 1, Ankara: Ziraat Bankası A.Ş. Genel Müdürlüğü.
- Gören, A. K. (1998). *50. Yılında Akbank Resim Koleksiyonu*, İstanbul: Akbank.
- Gürçağlar, A. (2005). *Hayali İstanbul Manzaraları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Güvemli, Z. (1984). *Sabancı Resim Koleksiyonu*, İstanbul: SSM Yayınları.
- İnankur, Z. (2000). “Batı Resminde Doğu Haremi”, *Uluslararası “Sanatta Etkileşim” Sempozyumu: Bildiriler*. 25-27 Kasım 1998, Ankara, s.142-147.
- İnankur, Z. (2005). “Batılı Ressamların Gözünden Osmanlı Kadınları ve ‘Harem’”, *İmparatorluktan Portreler: Suna ve İnan Kırış Vakfı Koleksiyonu’ndan Seçilmiş Yapıtlarla 18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Dünyası ve Osmanlılar*, İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, (s.90-95).
- İnankur, Z. (2010). “Kayıp Zamanın İzinde”, *Düşlerin Kenti İstanbul: Suna ve İnan Kırış Vakfı Koleksiyonu’ndan Seçilmiş Yapıtlarla 17. Yüzyıldan 20. Yüzyıl Başlarına Osmanlı’da Gündelik Yaşam ve İstanbul Manzaraları*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, (s.10-17).
- Jadidi, A. R., “İbrahim Safi’nin Sanatı”. *İbrahim Safi* (Haz. E.T. Çetin). İstanbul: Roche, (s.29-33).
- Kabbani, R. (2008). “Günümüzde Oryantalist Resim Üstüne”. *Doğu’nun Cazibesi: Britanya Oryantalist Resmi*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, (s.90-101).
- Karayel Gökkaya, E. (2012). *İstanbul’da Günlük Yaşam Sahnelerinin Türk Resim Sanatına Yansımaları*, Sanatta Yeterlik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Kaplanoğlu, L., Kalyoncu, Z.Ö. (2016). “Avrupa Gözüyle Gravürlerde Oryantalist Türk Kadını İmajı”, *Turkish Studies (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı)*. 11(2): 629-652.
- Kaya, Y. (2017). “Oryantalizm-Postkolonyalizm ve Sanat”. *İdil*. 6 (30): 647-665.

- Kılıç, E. (1996). “Çağdaş Resim Sanatının Oluşmasında Doğu ve İslam Sanatlarının Etkisi”. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*. 3: 49-70.
- Köse, Meryem, Küçük, M. (2015). “Oryantalizm ve ‘Öteki’ Algısı”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 1 (1): 107-127.
- Kurbanov, B. (1997). “Azerbaycan’ın Ressamlık Sanatı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 8: 203-207.
- Mehdiyeva, T. (2012). “Türkiye’de Çalışan Azerbaycanlı Ressamların Yaratıcılığı”, 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) *Bildiriler*. IV, 10-15.09.2007, Ankara, s.2065-2084.
- Osmalı, K., “Doğulu Bir Ressamın, Osman Hamdi Bey’in Gözüyle Doğu”, 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) *Bildiriler*. IV, 10-15.09.2007, Ankara, s.2269-2275.
- Öner, S. (1999). “Dolmabahçe Sarayı Resim Koleksiyonu’ndan Kadın Betimlemeleri”. *MS: Tarih, Kültür, Sanat, Mimarlık*. 1: 178-191.
- Özsezgin, K. (1982). *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi*. 3. İstanbul: Tıglat Sanat Galerisi.
- Özsezgin, K., Aslıer, M. (1989). *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi*. 4. İstanbul: Tıglat Sanat Galerisi.
- Renda, G. (2005). “Osmanlı Başkentinde Ressamlar ve Yapıtları”, *İmparatorluktan Portreler: Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu’ndan Seçilmiş Yapıtlarla 18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Dünyası ve Osmanlılar*, İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, (s.12-17).
- Renda, G. (2010), “Gezginlerin Tutkusu İstanbul”, *Düşlerin Kenti İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu’ndan Seçilmiş Yapıtlarla 17. Yüzyıldan 20. Yüzyıl Başlarına Osmanlı’da Gündelik Yaşam ve İstanbul Manzaraları*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, (s.18-23).
- Rona, Z. (1997). “İbrahim Safi”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: Yem Yayınevi, s.1598.
- Sağlam, M. (Haz.) (2008). *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Sanat Koleksiyonu’ndan Seçkilerle: Türk Resminde Doğaya Bakış*, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Bankası.
- Tansuğ, S. (2003). *Çağdaş Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tromans, N. (2008). “Harem ve Ev”. *Doğu’nun Cazibesi: Britanya Oryantalist Resmi*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, (s.228-247).
- Weeks M.E. (2008). “Kesişen Kültürler: John Frederick Lewis ve Oryantalist Resim Sanatı”. *Doğu’nun Cazibesi: Britanya Oryantalist Resmi*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, (s.44-70).
- Yasa Yaman, Z. (2006). “Ötekinin Varlığı: Her Resim Bir Öykü Anlatır / Modern Türk Sanatında Kadının İmgesel Dönüşümü”. *Kadınlar Resimler Öyküler: Modernleşme Sürecindeki Türk Resminde “Kadın” İmgesinin Dönüşümü*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, (s.8-85).
- www.artvalue.com/auctionresult--safi-ibrahim-1898-1983-turkey-untitled-3623181.htm (Erişim: 09.04.2018).
- www.istanbulsanatevi.com/sanaticilar/soyadi-s/safi-ibrahim/ibrahim-safi-sarayda-eglence-8995/ (Erişim: 13.04.2018).
- www.artamonline.com/296-muzayede-klasikten-cagdasa-turk-resim-sanati-nin-ustalari/15558-ibrahim-safi-1898-1983-dansozlu-eglence?page=1 (Erişim: 09.04.2018).

www.artamonline.com/256-muzayede-degerli-tablolar-ve-antikalar/9028-ibrahim-safi-1898-99-1983-sarayda-eglence (Erişim: 09.04.2018).

www.artamonline.com/296-muzayede-klasikten-cagdasa-turk-resim-sanati-nin-ustalari/15557-ibrahim-safi-1898-1983-suleymaniyeden-eglence (Erişim: 10.04.2018).

www.artnet.com/artists/ibrahim-safi (Erişim: 09.04.2018).

www.istanbulsanatevi.com/category/sanatcilar/soyadi-s/safi-ibrahim/ (Erişim: 09.04.2018).

www.artamonline.com/289-muzayede-degerli-tablolar-ve-antikalar/10795-ibrahim-safi-1898-99-1983-sultan-ve-cariyesi?page=2 (Erişim: 13.04.2018).

www.galerisoyut.com.tr/koleksiyonlardan-secmeler-2016/ (Erişim: 09.04.2018).

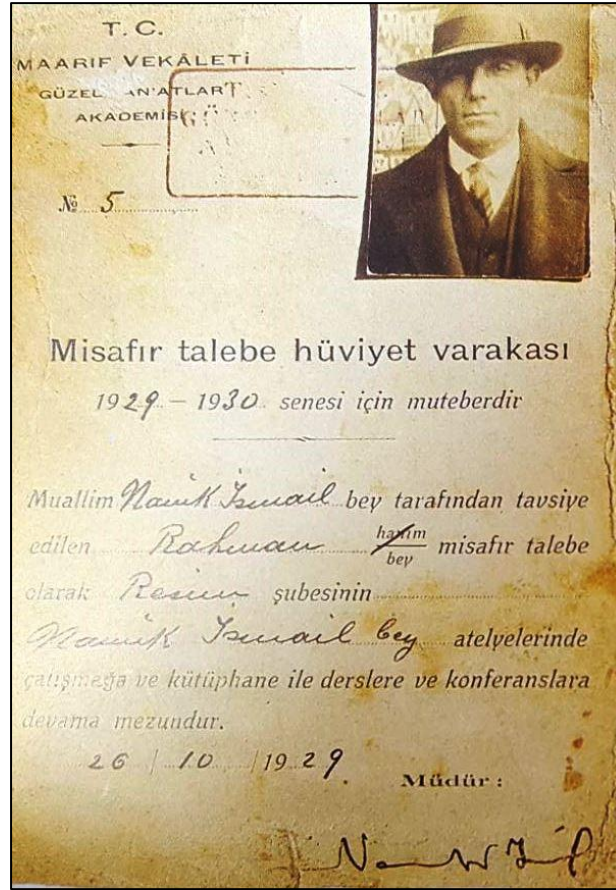
ŞEKİLLER

Şekil 1: İbrahim Safi'yi tabloları önünde gösteren bir kare
(E.T. Çetin, 1990a: 16)

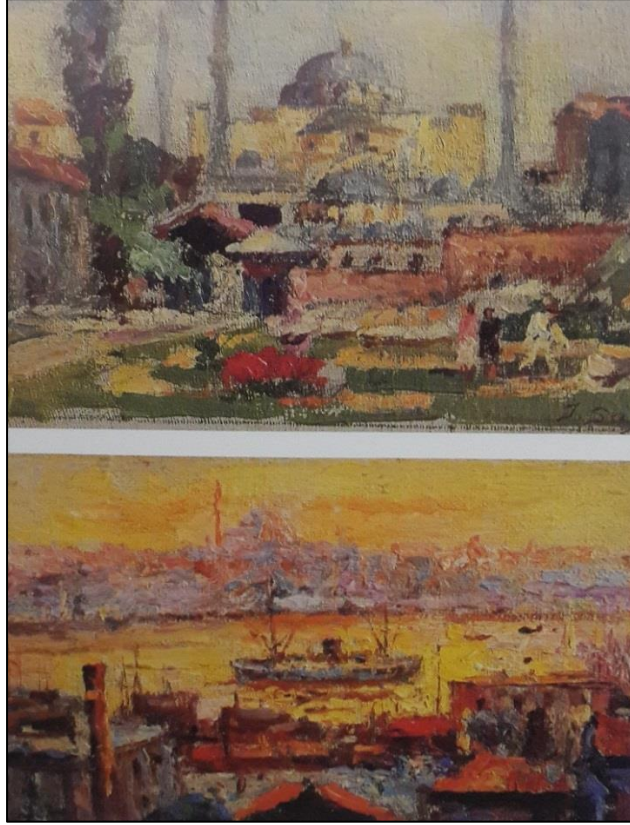
Şekil 2: Ressamın Azerbaycan'daki ailesi
(Enver Tali Çetin, 1990: 15)

Şekil 3: Safi'nin, Namık İsmail Atölyesi'ndeki misafir öğrenci belgesi (Enver Tali Çetin, 1990: 16)

Şekil 4: İbrahim Safi, yakın dostu Naci Kalmukoğlu ve bir model ile birlikte (Dostal, 2013:49)

Şekil 5: Sanatçının fırçasından İstanbul izlenimleri
(Çetin, 1990: 189)

Şekil 6: Sultan ve Cariyeleri (t.sz) (64 x 98 cm) (Tuval üzerine yağlıboya)

(Özel Koleksiyon) (www.artvalue.com/auctionresult--safi-ibrahim-1898-1983-turkey-untitled-3623181.htm)

Şekil 7: Sarayda Eğlence (t.sz) (50.5 x 75 cm) (Tuval üzerine yağlıboya)

(Özel Koleksiyon) (www.istanbul-sanatevi.com/sanatcilar/soyadi-s/safi-ibrahim/ibrahim-safi-sarayda-eglenme-8995/)

Şekil 8: Dansözlü Eğlence (1957) (65 x 98 cm) (Tuval üzerine yağlıboya)

(Özel Koleksiyon) (www.artamonline.com/296-muzayede-klasikten-cagdasa-turk-resim-sanati-nin-ustalari/15558-ibrahim-safi-1898-1983-dansozlu-eglence?page=1)

Şekil 9: Sarayda Eğlence (t.sz) (65 x 100 cm) (Tuval üzerine yağlıboya)

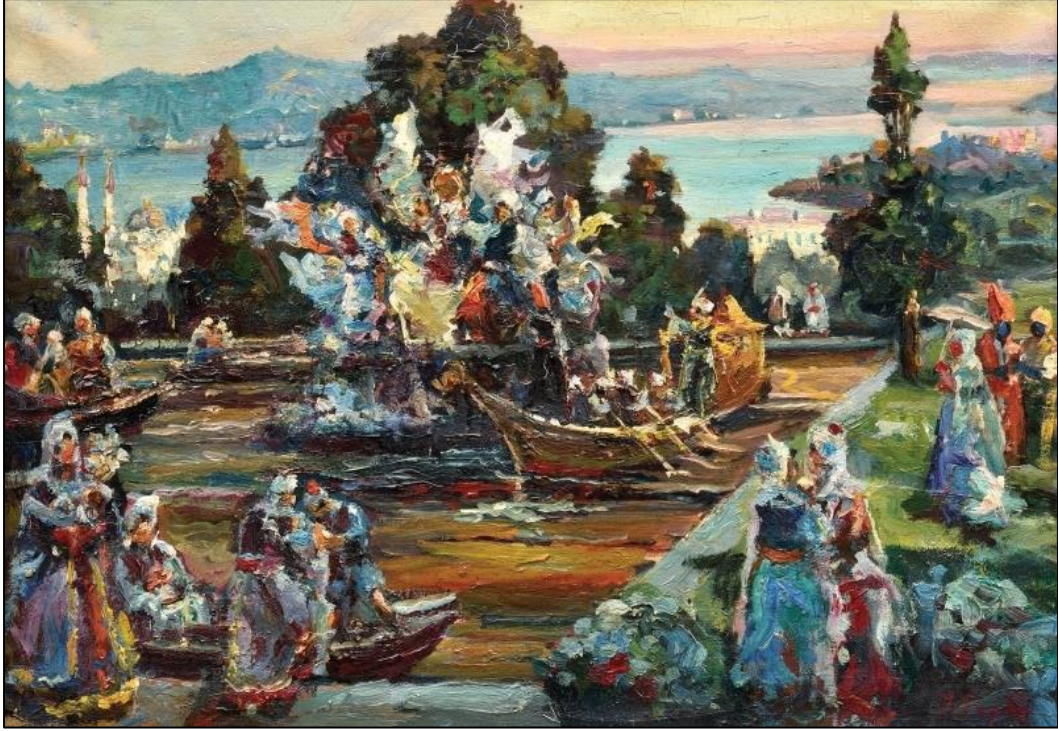
(Özel Koleksiyon) (www.artamonline.com/256-muzayede-degerli-tablolar-ve-antikalar/9028-ibrahim-safi-1898-99-1983-sarayda-eglenme)

Şekil 10: Süleymaniye'den Eğlence (1957) (64 x 100 cm) (Tuval üzerine yağlıboya)
(Özel Koleksiyon) (www.artamonline.com/296-muzayede-klasikten-cagdasa-turk-resim-sanati-nin-ustalari/15557-ibrahim-safi-1898-1983-suleymaniyeden-eglence)

Şekil 11: Türk Kahvehanesinde Eğlence (t.siz) (19 x 23 cm) (Tuval üzerine yağlıboya)
(Özel Koleksiyon) (www.artnet.com/artists/ibrahim-safi/)

Şekil 12: Sarayda Eğlence (t.sz) (64 x 100 cm) (Tuval üzerine yağlıboya)
(Özel Koleksiyon) (www.istanbulsanatevi.com/category/sanaticilar/soyadi-s/safi-ibrahim/)

Şekil 13: Beşiktaş'tan Görünüş (1976) (51 x 74 cm) (Tuval üzerine yağlıboya)
(Özel Koleksiyon) (Artam Özel Koleksiyonlar Müzayedesı, E-Katalog: 206)

Şekil 14: Sultan ve Cariyesi (1961) (50 x 65 cm) (Tuval üzerine yağlıboya)

(Özel Koleksiyon) (www.artamonline.com/289-muzayede-degerli-tablolar-ve-antikalar/10795-ibrahim-safi-1898-99-1983-sultan-ve-cariyesi?page=2)

Şekil 15: Cariyeler (1961) (10.5 x 15 cm) (Tuval üzerine mukavvaya marufle)
(Özel Koleksiyon) (Çetin, 1990: 95)

Şekil 16: Habeş Hamamı (1961) (40 x 95 cm) (Tuval üzerine mukavvaya marufle)
(Özel Koleksiyon) (www.galerisoyut.com.tr/koleksiyonlardan-secmeler-2016/)

TÜRKİYE VE AZERBAJCAN ÖĞRETMEN YETİŞTİRME MODELLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Asım ARI*

Mehmet AKCAALAN†

ÖZET

Öğretmen yetiştirme sistemleri günümüz bilgi çağının gerekliliklerine uygun olarak belirli aralıklarla geliştirilmektedir. Gelişen teknoloji ile birlikte sosyal değişimler de yaşanmakta fakat her toplum bu değişimi ilerlemeye dönüştürme endişesi ve gayreti içindedir. Bu sebeple teknolojik gelişmelerin getirdiği bilgiye ulaşma kolaylığıyla beraber ortaya çıkan bilgi patlamalarına ayak uydurabilecek bireylerin yetiştirilmesi için yeni eğitim modelleri ve bu modelleri uygulayacak yeni öğretmen yetiştirme modellerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmanın amacı Türkiye ve Azerbaycan’da uygulanan öğretmen yetiştirme modellerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesidir. Bu çalışma karşılaştırmalı bir eğitim araştırması olarak yürütülmüştür. Araştırmaya ilişkin verilerin bir araya getirilmesinde nitel veri toplama metotlarından doküman analizi yöntemi kullanılmış ve iki ülke arasında öğretmen yetiştirmede benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Veriler öğretmen adaylarının seçim süreci, hizmet öncesinde ve hizmet içi eğitimleri, öğretmenlerin mesleğe başlama ve özlük hakları, kariyer geliştirme, teftiş ve yönetimi başlıkları altında ele alınmıştır. Araştırma sonucunda iki eğitim sistemindeki öğretmen yetiştirme modelleri arasındaki benzerlik ve farklılıklara ilişkin öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Öğretmen Yetiştirme, Türkiye, Azerbaycan

COMPARISON OF TURKISH AND AZERBAIJANI TEACHER TRAINING MODELS

ABSTRACT

Teacher education systems have been developed in accordance with current necessities of information era at certain intervals all over the world. Social modifications have been experienced with the growing technology, but each society is taken up with transforming this modification into development. Therefore, new education models and new teacher education models to apply these new education models are needed in order to educate individuals equipped to get over the information explosions with the facility of accessing the information by technological developments. The aim of this study is to compare teacher education models in Turkey and Azerbaijan. This investigation has been performed as a comparative education research. In order to collect the data related to the study, literature review method of qualitative research methods is utilized, and similarities and differences between the two country’s teacher education systems are determined. The collected data are taken into consideration in terms of the topics as selection of teacher candidates, pre-education and in-service education, the beginning of teaching job, employee personal rights of teachers, career development of teachers, inspection and managements of teachers. As a result of the investigation, some suggestions are presented according to the differences and similarities of the two teacher education systems.

Keywords: Teacher Education, Turkey, Azerbaijan

GİRİŞ

Öğretmen yetiştirme sistemleri günümüz bilgi çağının gerekliliklerine uygun olarak belirli aralıklarla geliştirilmektedir. Gelişen teknoloji ile birlikte sosyal değişimler de yaşanmakta fakat her toplum bu değişimi ilerlemeye dönüştürme endişesi ve gayreti içindedir. Bu sebeple teknolojik gelişmelerin getirdiği bilgiye ulaşma kolaylığıyla beraber ortaya çıkan bilgi patlamalarına ayak uydurabilecek bireylerin yetiştirilmesi için yeni eğitim modelleri ve bu modelleri uygulayacak yeni öğretmen yetiştirme modellerine ihtiyaç

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, ari@ogu.edu.tr

† Milli Eğitim Bakanlığı

duyulmaktadır. Bu ilerlemenin her türlü ihtiyacını karşılayacak olan insanın yetiştirilmesi o ülkenin eğitim niteliğine bağlıdır ve kişileri, toplumları en verimli şekilde şekillendirmede, rehberlik etmede ve onları geliştirmede kullanılan eğitim sistemi çok önemlidir (Saylan, 2014: 9; akt: Gül, 2016).

Bireyleri ait oldukları sosyal topluluklara ve modern yaşama uyumlu ve içinde buldukları zamanın ihtiyacı olan bilgi ve becerilere hâkim olmalarını sağlamak eğitim sisteminin hedefi ve görevidir (Çelikten, Şanal ve Yeni, 2005; akt: Gül, 2016). İşte eğitimin tüm bu geliştirmeleri yerine getirebilmesinin en önemli ögesi olan öğretmenlik mesleği ve öğretmen kalitesi ülkemiz gibi birçok ülkenin eğitim gündeminde sıklıkla yer almaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere öğretmen yetiştirme modelleri ve fakültelerde öğretmen yetiştirme sistemleri oldukça önemlidir. Çeşitli ülkelerde ve sosyal alanlarda öğretmen yetiştirmeye ilişkin birçok model kullanılmakta ve eğitim fakülteleri çeşitli öğretim programları uygulamaktadır. Öğretmenlerin üniversitelere kabul edilme şartları, öğretmen adaylarına verilen eğitimin kalitesi, ölçme ve değerlendirme sistemleri ülkeden ülkeye çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır (Aras ve Sözen, 2012:1).

Azerbaycan eğitim sistemindeki okullar okulöncesi eğitim okulları (Anaokulu ve kres), genel eğitim (ilkokul, ortaokul ve lise), meslek eğitimi, yüksekokullar ve lisansüstü eğitim kurumları şeklinde oluşturulmuştur. Ülkede okulöncesi eğitim 1,5-6 yaş aralığında verilmekte ve bu eğitim hem ailede hem de anaokullarında verilmektedir. Çocukların anaokuluna verilme zorunluluğu bulunmamaktadır. Aileler istedikleri takdirde çocuklarını bu okulöncesi kurumlarına kaydettirebilirler (Ulaş, 2007). Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından okulöncesi eğitime ilişkin ilk milli eğitim ve öğretim müfredatı 1996 yılında geliştirilmiştir (Yıldırım, 1999:129). Ülkede okul öncesi eğitim anaokullarında çocuğun ebeveynleri ve okul arasındaki işbirliği ile öğrenciye verilmektedir. Bu eğitim çoğunlukla ebeveynlerin isteğine bırakılmıştır (Ağamalıyev, 1997: 6). Ülkede genel eğitim okulları ilkök, ortaokul ve lise düzeylerinden oluşmaktadır. Öğrenciler ilkökula kabul edilirken çoğunlukla ilgileri, sevdiği ve sevmediği etkinlikler ile ilgili bilgi alınarak kayıtları yapılır (M.E.B., Türk Cumhuriyetlerinin Eğitim Sistemleri, 1999: 62). İlkokul eğitimi 6-14 yaş arasındaki çocuklara verilir ve öksüz-yetim öğrenciler haricindeki 14 yaşını dolduran çocuklar ilkökolden uzaklaştırılır. Zorunlu eğitim tamamlanmadığı için ilkökulu bitiren öğrenciye diploma verilmez. Zorunlu eğitim kapsamında olan ortaokul 11-16 yaş öğrencilerine eğitim vermektedir. Zorunlu eğitimi tamamlayan bu öğrencilere diploma verilmektedir. Ortaokullarda sınıflar 20 kişi ile sınırlandırılmıştır (Eğitim Kanunu, 1993: 11; Ulaş, 2007). Azerbaycan'da ortaokulu tamamlayanlar liseye devam edebilir veya belirlenen sınavları geçip güzel sanatlar okuluna, meslek okullarına veya meslek liselerinde okuyabilirler. Bu eğitim kurumlarına girişlerde yapılan sınavlarla ilgili gerekli düzenlemeler ilgili yönetmeliklerde mevcuttur (Mammadov, 2008). 1995 yılı öncesi zorunlu eğitime dâhil olmayan lise eğitimi bu yıldan sonra zorunlu eğitim kapsamına alınmış ve Azerbaycan'da zorunlu eğitim 11 yıla çıkarılmıştır. Azerbaycan'da üniversiteler ihtisas lisesi adı altında lise açabilmektedir. Öğrenciler 11 yıllık zorunlu eğitimi kendi yetenek ve çalışmalarına göre daha kısa sürede de bitirebilirler. Lise okuma yaşını geçmiş kişiler lise diploması almak için akşam derslerine katılır veya dışarıdan sınavlara girerek liseyi bitirebilirler (Okutan, 1996; Ulaş, 2007). Ülkede meslek liseleri ve meslek okulları adı altında iki tür meslek kurumu mevcuttur. Meslek lisesini bitirenlere lise diploması verilmektedir. Meslek okulunu bitirenlere ise lise diploması yerine ustalık belgesi verilir (Ulaş, 2007). Hem bağımsız hem de üniversiteler bünyesinde açılabilen meslek yüksekokulları liseden sonra eğitim veren eğitim kurumlarıdır. Bu okullara hem orta tahsil sonra hem de liseden sonra devam edilebilir. Orta tahsilden sonra bu okullara başlayanlar 4 yıl, liseden sonra başlayanlar ise 2 yıl eğitim almaktadırlar (Okutan, 1996; Ulaş, 2007). Üniversite, enstitü, konservatuvar ve akademiler gibi yükseköğretim kurumları genellikle başkent Bakü'de bulunmaktadır. Bu kurumlara da merkezi sınav ile

öğrenci alınmaktadır. Öğrenciler üniversitelerden mezun olduklarında “Kırmızı Diploma” ve “Mavi Diploma” olarak adlandırılan iki çeşit diploma alırlar. Bu diplomalar öğrencilere yaşamlarının ileriki dönemlerinde çeşitli avantajlar sunmaktadır. Üniversite mezunları diplomalarını hak ettikten sonra uzmanlık alanlarında görev yapma ve çalışma avantajına sahip olmaktadır (Mammadov, 2008). Lisans, yüksek lisans ve doktora gibi mezuniyet dereceleri mevcuttur (Ulaş, 2007).

Bu çalışmanın amacı Türkiye ve Azerbaycan’ın eğitim fakültelerine öğretmen adaylarının seçim süreci, hizmet öncesinde ve hizmet içi eğitimleri, öğretmenlerin mesleğe başlama ve özlük hakları, kariyer geliştirme ve başarılı öğretmenlerin teşviki, teftiş ve yönetimi kriterlerini karşılaştırmak ve bu uygulamalar ile ilgili öğretmen yetiştirme önerilerinde bulunmaktadır. Türkiye’deki öğretmen yetiştirme modeli ile Azerbaycan öğretmen yetiştirme modeli arasında benzerlik ve farklılıklar var mıdır? Araştırmada bu soruya cevap aranmakta ve Türk Milli Eğitim Sistemi içindeki öğretmen yetiştirme modeline öneride bulunmaktadır.

YÖNTEM

Bu araştırma nitel araştırma olarak desenlenmiş olup verilerin toplanmasında doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, belirli bir olgu ya da olayı gerçekleştirdiği olağan çevresinde birden fazla çerçeveden ve uzun soluklu olarak detaylı sorgulamayı kapsamaktadır (Saban ve Ersoy, 2016). Çalışmanın problem ile ilgili alan yazında mevcut olan yazılı materyallerin analiz edilmesi doküman incelemesi yöntemine girmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 189). Doküman analizi yoluyla elde edilen veriler öğretmen adaylarının seçim süreci, hizmet öncesinde ve hizmet içi eğitimleri, öğretmenlerin mesleğe başlama ve özlük hakları, kariyer geliştirme ve başarılı öğretmenlerin teşviki, teftiş ve yönetimi temaları altında karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Yapılan karşılaştırma sonucunda mevcut öğretmen yetiştirme modeline yönelik olarak önerilerde bulunulmuştur.

BULGULAR

Öğretmen Adaylarının Seçimi

a. Türkiye’de Öğretmen Adaylarının Seçim Süreci

Türkiye’de öğretmen adaylarının eğitim fakültelerine seçiminde kişinin öncelikle lise veya dengi okullardan mezun olması gerekmektedir. ÖSYM tarafından yapılan YKS’nin (Yükseköğretim Kurumları Sınavı) istenen puan türünden yeteri kadar puan almak ve ilgili puan türünde en düşük 240000. sırada olma şartı bulunmaktadır. Beden Eğitimi, Müzik, Resim alanlarından öğretmen adayı olmak isteyenlerin özel yetenek sınavıyla öğrenci alan yükseköğretim programlarına başvurabilmesi için de TYT (Temel Yeterlilik Testi) puanının 150 ve üzeri (engelli öğrenciler için 100 ve üzeri) olması gerekmektedir (ÖSYM, 2018).

b. Azerbaycan’da Öğretmen Adaylarının Seçimi

Azerbaycan’da öğretmen adayların üniversiteye seçiminde ilk aranan şart öğrencinin lise, meslek lisesi veya lise denkliğine sahip kolej mezunu olmasıdır. Üniversiteye kabulün ikinci aşamasını Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Öğrenci Kabul Komisyonu tarafından düzenlenen merkezi sınavlar oluşturmaktadır. Devlet tarafından yapılan millî üniversite girişi sınavı oldukça zordur ve sınava girenlerin sadece üçte biri sınavı geçebilmektedir (Duda ve Clifford-Amos, 2011: 22).

Öğretmen Adaylarının Hizmet Öncesi ve Hizmet İçi Eğitimleri

a. Türkiye’de Öğretmen Adaylarının Hizmet Öncesi ve Hizmet İçi Eğitimleri

Ülkemizde öğretmenlik eğitimi üniversitelerin eğitim fakültelerinde verilmektedir. Öğretmenlerin profesyonel gelişimleri açısından bakıldığında eğitim fakültelerindeki öğretmen yetiştirme programlarının öğretmenlik mesleğinin ihtiyacı olan bilgi ve becerilerle aynı doğrultuda olmadığı, öğretmen adayına ve öğretmen yetiştirme alanlarına etkili bir şekilde faydası olmayan kuramsal derslerin yoğunlukta olduğu ve bilgiyi öğrenme odaklı programlar oldukları anlaşılmaktadır. Öğretmenlik mesleğine yönelik verilen derslerin de eğitim bilimleri alanında bazı kuramsal derslerden meydana geldiği, öğretmenliğin profesyonel olarak ihtiyacı olan pratiğe yönelik bilgi, beceri ve perspektifleri edinmekten uzak olduğu anlaşılmaktadır. Öğretmen yetiştirmede karşılaşılan bu problemler öğretmenliğin mesleki olarak da gelişmesine ket vurmaktadır (Güneş, 2016 :1031).

Türkiye’de eğitim fakültelerine seçilen öğretmen adayları 4-5 yıl öğrenim görmektedir. Tüm öğretmen adayları toplamda 500 saat staj uygulamasına katılmaktadırlar (Akdemir, 2013; akt: Erkan, 2014). Ülkemize 2006-2007 yılında uygulanması planlanan düzenleme ile öğretmen yetiştirme programları % 50-60 alan bilgisi ve becerileri, % 25-30 öğretmenlik meslek bilgisi ve becerileri, % 15-20 genel kültür dersleri olarak orantılandırılmıştır (YÖK, 2006, <http://dosya.marmara.edu.tr/aef/snf/Belge%2013-14/program1ogretim.pdf>; akt: Erkan, 2014).

Ülkemizde öğretmenler için verilen hizmet içi eğitim hizmetlerini “Hizmet İçi Eğitim Dairesi Başkanlığı” tarafından yürütülmekte ve öğretmenliğe adım atan aday öğretmenlere verilen yetiştirme programlarına katılmak zorunludur (Yazıcı ve Gündüz, 2011 akt; Kabaran ve Görgeç, 2016: 488). Hizmet içi eğitim ile ilgili mevcut problemler devam etmekte, öğretmenler için uygulanan rehberlik ve değerlendirme çalışmaları halen sınırlı haldedir (Güneş, 2016:1031).

b. Azerbaycan’da Öğretmen Adaylarının Hizmet Öncesi ve Hizmet İçi Eğitimleri

Azerbaycan’da öğretmenlerin hizmet öncesi eğitimlerinde aldıkları öğretmen eğitimi programlarının en az %40’ı psikolojik ve pedagojik derslerden oluşmaktadır. Ayrıca öğretmenlere belirlenen okullarda uygulamalı eğitim de verilmektedir ve bu da öğretmen eğitiminin en az %18’ini kapsamaktadır. Öğretmen adayı olan her öğrenci üniversite mezunu olabilmek için üniversitenin, genel eğitim sisteminin yeterliklerini ve bunun yanında da temel yeterlikleri yerine getirmelidir. Üniversite yeterlikleri İngiliz dili ve Azerbaycan çalışmaları olarak ikiye ayrılmaktadır. Genel eğitim yeterlikleri sosyal bilimler, insan bilimleri ve teknolojiye dayanmaktadır. Temel yeterlik dersleri ise zorunlu ve seçmeli olarak ikiye ayrılmaktadır (Duda ve Clifford-Amos, 2011: 22-23).

Hizmet içi eğitim açısından bakıldığında Azerbaycan’da öğretmenler 4 aşamalı bir öğretmen eğitiminden geçirilirler (Duda ve Clifford-Amos, 2011: 24). :

- Öğretmenlerin kendi alanlarında aldıkları uygulamalı profesyonel eğitim (2 ay),
- Öğretmenlerin bilim ve araştırma aktivitelerine yönelik eğitim ve gelişimleri,
- Öğretim dışı görevlerde uzmanlaşmada tekrar eğitim verilmesi,
- Eğitimin kalitesini ve seviyesini arttırmak için uygulanan 1-2 haftalık kısa süreli pedagojik eğitim programları.

Öğretmenlerin Mesleğe Başlaması

a. Türkiye’de Öğretmenlerin Mesleğe Başlaması

Türkiye’de öğretmenlerin mesleğe başlaması 2014 yılına kadar Kamu Personeli Seçme Sınavı’ndan aldıkları puana göre yapılmaktaydı. Bu sınav Genel Yetenek-Genel Kültür ve Eğitim Bilimleri alanlarından meydana gelmektedir. Fakat 2014 yılından itibaren uygulanan KPSS’nin yanı sıra Öğretmenlik Alan Bilgisi Testi sınavı da öğretmen seçmeye dâhil edilmiştir. 2016 yılında ise KPSS ve ÖABT sınavlarına ek olarak Milli Eğitim Bakanlığı’nın 03.08.2016 tarihli ve 29790 sayılı yönetmelik ile hem sözleşmeli öğretmenlik hem de sözlü sınav uygulaması getirilmiştir (Çiftçi ve Arı, 2016: 2844). Yapılan bu sözlü sınavın alan ve payları a) Kavrama ve özet halinde ifade etme, düşüncesini belirtme becerisi ve mantık yürütme kapasitesi %25, b) İletişim yeteneği, kendine güveni ve inandırma becerisi %25, c) Bilimsel ve teknolojik ilerlemelere tutumu %25, d) İnsan topluluğu karşısında temsil becerisi ve eğitimcilik özellikleri %25 şeklindedir (Resmi Gazete, 2016; akt: Çiftçi ve Arı, 2016: 2844).

b. Azerbaycan’da Öğretmenlerin Mesleğe Başlaması

Azerbaycan’da nitelikli öğretmenlerin devlet kadrolara atanması Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmektedir. Nitelikli öğretmenlerin sözleşmeli olarak işe alınması da bakanlığın her yıl yaptığı merkezi sınav ile gerçekleştirilir (<http://edu.gov.az/upload/file/emre-elave/2017/ishe-qebul-qaydalari.pdf>).

Öğretmenlerin Özlük Hakları

a. Türkiye’de Öğretmenleri Özlük Hakları

Ülkemizde öğretmenlik bilgin ve idealist açıdan belirli bir ilerleme göstermiş öğretmen tipinden ayrılarak, olağan bir memuriyet haline gelmiş, öğretmenin toplum içindeki sorumlulukları sınıf içine sınırlandırılmış ve öğretmenlik mesleği teknik bir iş kolu olarak görülmeye başlanmıştır (Şişman, 2009; akt: Yeşil, 2016: 56). Türkiye’de öğretmenler kamu görevlisi statüsünde çalıştıkları için maaşları merkezi bütçeden sağlanmaktadır. Ülkemizdeki öğretmen maaşları, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’ne üye ülkelerinin öğretmenlere verdiği maaşlarının ortalamasından daha düşüktür. Ülkemizde öğretmen maaşı ortalama bir kamu görevlisinin aldığı aylıkla hemen hemen aynı seviyededir (Yeşil, 2016: 57).

b. Azerbaycan’da Öğretmenleri Özlük Hakları

Bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan’da öğretmenlere büyük sorumluluklar yüklenmiş ama bu sorumluluğu paylaşan öğretmenlerin özlük hakları oldukça sınırlı, maaşları düşük düzeydedir. Azerbaycan’da birçok üniversite, enstitü ve yüksekokulda eğitim neferleri kazandırılmaktadır. Öğretmen yetiştiren bu kurumlardan her yıl binlerce öğretmen adayı mezun olmakta ve yaşadıkları topluma adım atmaktadırlar. Yetiştirilen bu öğretmen adayları mesleklerini yapabilecekleri imkânlara sahip olamamaktadırlar. Aldıkları eğitimle günümüzün gerektirdiği niteliklere sahip olamayan bu öğretmen adayları işsizlikle karşı karşıya kalmaktadırlar. Geçtiğimiz yıllarda Azerbaycan hükümeti bu problemin üstesinden gelmek amacıyla önemli kararlar uygulamış ve bazı eğitim fakülteleri, enstitüler ve öğretmen yetiştiren yüksekokulları sahip oldukları görevleri yerine getirdikleri sebebiyle kapatılmışlardır (Aliyeva, 2016: 84).

Öğretmenlerin Kariyer Gelişimi

a. Türkiye’de Öğretmenlerin Kariyer Gelişimi

Öğretmenlik mesleğinin ülkemizde bir kariyer mesleği olarak görüldüğü ifade edilemez. Geçtiğimiz yıllarda öğretmenlik mesleğinde kariyer basamakları oluşturulmaya çalışılsa bile hâlihazırda öğretmenlerin mesleki gelişimlerine katkı sağlayacak fonksiyonel kariyer kademeleri mevcut değildir (Özoğlu, 2011:148).

b. Azerbaycan’da Öğretmenlerin Kariyer Gelişimi

Azerbaycan’da öğretmenlerin erken yaşlarda göreve başlayıp kariyer yapmaları ile ilgili bir yol haritası mevcut değildir. Hâlihazırda yönetimde olan siyasi partiye olan bağlılık, kamu görevindekilerin yükselmelerinde belirleyici rol oynayan önemli bir etmendir (Rehimli, 2009: 55).

Öğretmenlerin Teftiş ve Yönetimi

a. Türkiye’de Öğretmenlerin Teftiş ve Yönetimi

Türkiye’de öğretmenlerin ders teftişi Milli Eğitim Bakanlığı’nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname’de 6528 sayılı Kanun ile 14.03.2014 tarihinde değişikliğe uğramıştır. Yeni uygulamaya göre ders teftişleri eğitim müfettişleri tarafından değil, okul müdürleri tarafından yürütülecektir (Demirtaş ve Akarsu, 2016: 75).

b. Azerbaycan’da Öğretmenlerin Teftiş ve Yönetimi

Azerbaycan’da devlet memurlarının idari yapı içinde teftiş ve denetim yöntemlerini açıklayan kanuni bir düzenleme yoktur. Fakat idari yapı içinde yapılan teftiş ve denetim uygulamaları hiyerarşik denetim yöntemiyle yapıldığı söylenebilir (Rehimli, 2009: 55).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada Azerbaycan ve Türkiye’de uygulanan öğretmen yetiştirme modellerinin karşılaştırılması hedeflenmiştir. Azerbaycan ve Türkiye’de öğretmen yetiştirmeye yönelik olan eğitim fakülteleri ve pedagoji üniversitelerine öğrenci alımı merkezi sınavlar ile yapıldığı görülmektedir. Türkiye’de öğretmen adayı seçiminde sıralama sınırlaması varken Azerbaycan’da öğretmen adaylarının seçimi için böyle bir sınırlılık bulunmamaktadır. Türkiye’de özel yetenek alanlarına aday öğretmen alımı her üniversitenin kendisinin yaptığı yetenek sınavları da mevcuttur. Öğretmen adayı alımında merkezi sınavların yanı sıra adayların kişilik özelliklerinin, sosyal ve duygusal becerilerinin de dikkate alındığı ek bir değerlendirme sistemi geliştirilebilir.

Türkiye’de üniversitelerdeki eğitim fakültelerinde öğrenim gören öğrenciler 4 veya 5 yıllık bir eğitimden geçmektedir. Aldıkları derslerin büyük bir çoğunluğu öğretmenlik bilgi ve becerilerine katkıda bulunmaktan uzak olan kuramsal derslerden oluşmaktadır. Türkiye’de öğretmenler toplam 500 saat uygulama derslerine girmektedirler. Öğretmen adaylarının mesleğe yönelik dersleri %25-30’unu kapsarken Azerbaycan’da psikolojik ve pedagojik derslere ayrılan oran %40 şeklindedir. Türkiye’de öğretmenlerin hizmet içi eğitim durumlarına bakıldığında öğretmenler mesleğe ilk girişte uygulanan hizmet içi eğitimleri almak zorundadır fakat öğretmenlerin rehberlik ve değerlendirme faaliyetleri kısıtlıdır. Azerbaycan’da ise öğretmenler 4 aşamalı bir hizmet içi eğitimden geçerler. Her iki ülkenin öğretmen yetiştirme modelinde zorunlu hizmet içi eğitimler bulunmaktadır. Her iki öğretmen yetiştirme modelinde de öğretmen adaylarının mesleğe daha çok katkıda bulunacak uygulama eğitimleri verilmesi onların mesleğe hazırlanmaları yönünde olumlu bir etki

oluşturabilir. Öğretmen adaylarının okullarda aldıkları uygulama eğitim saatleri arttırılabilir ve öğretmen adayları okul öncesinden liseye kadar tüm kademelerde öğretmenlik deneyimlerini yaşayabilirler. Ayrıca öğretmenlerin zorunlu hizmet içi eğitimlerinin yanı sıra mesleğe yönelik diğer hizmet içi eğitimlerine katılmaları yönünde teşvik edilmeleri amacıyla öğretmenlere ek olarak hizmet puanı verilebilir.

Türkiye’de öğretmenlerin mesleğe başlamaları için merkez olarak yapılan sınavlara ek olarak mülakat sınavları da getirilmiştir. Fakat Azerbaycan’da öğretmenlerin alımında sınavsız bir uygulama mevcuttur. Türkiye’de öğretmen alımında uygulanan sözlü sınava ek olarak öğretmenlerin bilgi ve becerilerini daha objektif şekilde sergileyebilecekleri örnek ders anlatımı sınavı da getirilebilir. Böylece daha nitelikli bir öğretmen seçimi gerçekleştirilmiş olur.

Türkiye’de öğretmenlerin maaşları OECD ülkelerinin öğretmenlere ödediği maaşların ortalamasından düşüktür. Azerbaycan’da da öğretmenlerin maaşları düşük ve buna ek olarak sağlık sigortaları da bulunmamaktadır. Öğretmenlik mesleğinin statüsünün yükseltilmesi ve öğretmenlerin kişisel, kültürel ve mesleki gelişimlerinin teşvik edilebilmesi için öğretmen maaşlarının OECD ülkelerinin öğretmenlere ödediği maaşların ortalamasından düşük olmamalıdır. Öğretmenlerin zorunlu ihtiyaçlarının yanında kitap satın almak, sinema, tiyatro, konser, geziler gibi kültürel etkinliklere katılabilmek için yeterli maddi gücü olmalıdır. Bu sebeple öğretmenlerin özlük hakları açısından düzenlemeler yapılabilir.

Türkiye’de öğretmenlerin kariyer gelişimine yönelik daha önceleri önemli adımlar atılmış olmasına rağmen hâlihazırda öğretmenlerin kariyer basamaklarının yer aldığı yasal bir düzenleme bulunmamaktadır. Azerbaycan’da ise bu durum siyasi iktidara yakın olmakla ilişkilidir. Öğretmenlik mesleğinin bir kariyer mesleği haline getirilmesi ülkemizin eğitim seviyesinin yükseltilmesinin en büyük atılımı olabilir. Öğretmenlerin mesleğe yönelik aldıkları lisansüstü eğitimler veya hizmet içi eğitimler onların sadece akademik gelişimlerini değil aynı zamanda mesleki gelişimlerinin de önünü açması, öğretmenlerin toplum içinde hem bir rol model olarak saygınlığını arttırmasına katkıda bulunabilir hem de genel olarak ülkedeki eğitim yönetimi konusunda nitelik kazanmasını sağlayabilir. Öğretmenler için geliştirilebilecek kariyer gelişim basamaklarının çıkılması, öğretmenlerin kıdem yılı ile değil aldıkları eğitim veya yürüttükleri projeler ile doğru orantılı olmalıdır.

Türkiye’de öğretmenleri teftiş ve denetimleri okul müdürleri tarafından yapılmaktadır. Bu açıdan Azerbaycan’da da buna benzer bir uygulama mevcuttur. Azerbaycan’da uygulanan hiyerarşik denetleme mekanizması Türkiye’deki öğretmen teftiş mekanizması ile benzerlik göstermektedir. Yapılan teftiş ve denetimlerin öğretmenlere yol gösterici ve onları geliştirici nitelikler taşıması gerekmektedir. Bu sebeple sadece okul yöneticilerinin teftişi değil aynı zamanda öğretmenlerin diğer zümre öğretmenleri tarafından da teftiş edilmesi faydalı olabilir. Ayrıca öğretmenlerin birbirinin derslerine girerek dersleri izlemesi onların hem kendilerini yenilemesine hem de teftiş yapmasına olanak taşıyabilir. Bu durum öğretmenler arasındaki iletişimi güçlendirebilir ve her öğretmene teftiş yapma deneyimi kazandırabilir.

KAYNAKÇA

Ağamaliyev, R. (1997). Azerbaycan Respublikası'nın Tahsil Sistemi, Bakü.

Aliyeva, A., (2016). Azerbaycan’da Öğretmen Yetiştirme Sistemine İlişkin Öğretmen Görüşleri. Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi. Elazığ, s.84.

Aras, S., & Sözen, S. (2012). Türkiye, Finlandiya Ve Güney Kore’de Öğretmen Yetiştirme Programlarının İncelenmesi, Niğde Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Kongresi. Niğde, s.1-10. http://kongre.nigde.edu.tr/xufbme/dosyalar/tam_metin/pdf/2527-31_05_2012-11_40_01.pdf

Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu, (1993). Öğretmen Yayıncılık, Bakü.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi sistemində daxil olan ümumi təhsil müəssisələrində müəllimlərə tələbatın müəyyənləşdirilməsi, pedaqoji kadrların işə qəbulu və yerdəyişməsi qaydaları (2017). <http://edu.gov.az/upload/file/emre-elave/2017/ishe-qebul-qaydaları.pdf>

Çiftçi, S., & Arı, S. (2016). Öğretmen İstihdamında Uygulamaya Konulan Sözlü Sınavın Sınıf Öğretmeni Adaylarının Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi. I. INES International Academic Research Congress 1. Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi. Antalya, s.2844-2849.

Demirtaş, H., & Akarsu, M. (2016). Öğretmen teftişini müfettiş yerine okul müdürünün yapmasına ilişkin öğretmen görüşleri. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 17(2).

Duda, A., & Clifford-Amos, T. (2011). Study on teacher education for primary and secondary education in six countries of the Eastern Partnership: Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine. Final report. European Commission, Directorate-General for Education and Culture.

Erkan, S. S. Ş. (2014). Türkiye, Fransa, İtalya ve İspanya öğretmen yetiştirme sistemleri karşılaştırılması. Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi, 1(1), s.7-15.

Gül, A. C., 2016. “Türkiye ile Çin, Finlandiya, Japonya ve Hollanda’nın Öğretmen Yetiştirme ve Seçme Sistemlerinin Karşılaştırılması”. Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, Aralık 2016, 7(2), s.63-72

Güneş, F. (2016). Mesleki Gelişim Yaklaşımları Ve Öğretmen Yetiştirme. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(3), s.1006-1041.

Kabaran, G. G., & Görgen, I. (2016). Güney Kore, Hong Kong, Singapur ve Türkiye'deki Öğretmen Yetiştirme Sistemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi/Comparative Analysis of Teacher Education Systems in South Korea, Hong Kong, Singapore and Turkey. Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 5(2), s.478.

Mammadov, J. (2008). Bağımsızlık sonrası Azerbaycan eğitim sistemindeki değişim ve gelişmeler. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.*

M.E.B., (1997). Türk Cumhuriyetlerinin Eğitim Sistemleri, Ankara.

Okutan, M. (1996). Azerbaycan eğitim sistemi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 2(1), 97-108.

ÖSYM Yüksek Öğretim Kurumları Sınavı (YKS) Kılavuzu 2018 https://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2018/YKS/KILAVUZ_28022018.pdf

Özoğlu, M. (2011). Türkiye’nin öğretmen “yetiştirme” politikası. M. Orçhan (Ed.), 21. Yüzyılda Türkiye’nin eğitim ve bilim politikaları sempozyumu. Ankara, s.143-156.

Rahimli, R. (2011). Azerbaycan Devlet Personel Yönetimi. Kültür Ajans Yayınları, Ankara.

- Rehimli, R. (2009). Azerbaycan Yönetim Sistemi. *Journal of International Social Research*, 2(9).
- Saban, A., & Ersoy, A. (2016). Eğitimde nitel araştırma desenleri. *Ankara: Anı Yayıncılık*.
- Ulaş, Ş. (2007). *Türkiye-Azerbaycan eğitim sistemleri ve eğitim ilişkileri*, Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Yazıcı, Ö. ve Gündüz, Y. (2011). Gelişmiş bazı ülkeler ile Türkiye'deki öğretmenlerin hizmet içi eğitimlerinin karşılaştırılması. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 4(2), 1-15.
- Yeşil, S., 2016. Pisa Sınavlarında Başarılı İlk Beş Ülkenin Öğretmen Yetiştirme ve İstihdamı Sistemleri İle Türkiye'nin Öğretmen Yetiştirme ve İstihdam Sisteminin Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi. Zirve Üniversitesi, Gaziantep.

TÜRKİYE’DE AZERBAJCAN TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ: SORUNLAR VE ÖNERİLER

Vüsale MUSALI¹

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Türk Cumhuriyetlerin kendi bağımsızlıklarını ilan etmelerinden sonra uzun süre birbirinden ayrı kalan iki kardeş ülke Türkiye ve Azerbaycan arasında bilimsel ve kültürel ilişkilerin yoğunlaşmasında 1992 senesinden itibaren kurulan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri müstesna roller üstlenmişlerdir. 1992 yılında ilk kez Gazi ve Ankara Üniversitelerinde ÇTLE bölümleri kuruluyor. Sonraki yıllarda Afyon Kocatepe Üniversitesi, Ardahan Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi, Cumhuriyet Üniversitesi, Dicle Üniversitesi, Fırat Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Kastamonu Üniversitesi, Kırklareli Üniversitesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Nevşehir Üniversitesi, Niğde Üniversitesi, Pamukkale Üniversitesi, Uşak Üniversitesi, Bartın Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi, Ordu Üniversitesi'nde de ÇTLE bölümleri açılıyor. Kars Kafkas Üniversitesi'nde ise ayrıca Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı eğitimi veren Lisans Programı 2005-2006 eğitim-öğretim yılında açılmıştır.

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz üniversitelerin ÇTLE bölümü müfredatına göre Güney-Batı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalında Azerbaycan Türkçesi zorunlu dersler sırasında yer almış ve 1. dönemden itibaren okutulmaya başlamakta ve 4. dönemde bitmektedir. Bundan başka müfredatta seçmeli olarak Azerbaycan Halk Edebiyatı ve Modern Azerbaycan Edebiyatı dersleri de yer almaktadır. Bazı üniversitelerde Azerbaycan Türkçesi Metin Aktarma – I, II, III; Azerbaycan Türkçesi Sözlü ve Yazılı Anlatım dersleri de seçmeli olarak verilmektedir. Bütün bunlar kendileri beraber bazı sorunlar da getirmektedir. Bildiride Türkiye’de Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı eğitimiyle ilgili sorunlar ve öneriler akademik camiaya sunulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesi, Edebiyat, Eğitim, Öğretim

AZERBAIJANI TURKISH AND LITERATURE EDUCATION AND TEACHING IN TURKEY: PROBLEMS AND SUGGESTIONS

ABSTRACT

After the breakup of the Soviet Union and the declaration of independence by Turkic Republics, two brotherly countries (Turkey and Azerbaijan) which for a long time remained separate from each other began to develop their relations. In the scientific and cultural relations between Turkey and Azerbaijan exceptional roles played Contemporary Turkish Dialects and Literatures departments, which established since 1992. In 1992, for the first time, CTDL departments were established in Gazi and Ankara Universities. In the following years, Afyon Kocatepe University, Ardahan University, Atatürk University, Cumhuriyet University, Dicle University, Fırat University, Istanbul University, Kastamonu University, Kırklareli University, Muğla Sıtkı Koçman University, Nevşehir University, Niğde University, Pamukkale University, Uşak University, Bartın University, Erciyes University, Ordu University also opens CTDL departments. In Kars Kafkas University, the undergraduate program, which gives education in Azerbaijani Turkish and Literature, was opened in 2005-2006 academic year.

According to the CTDL department curriculum of the universities mentioned above, Azerbaijani Turkish in the South-West Turkish Dialects and Literatures Branch took part in the compulsory courses and started to be taught from the 1st semester and ended in the 4th semester. In addition to this, there are elective courses in Azerbaijan Folk Literature and Modern Azerbaijan Literature. In some universities Azerbaijan Turkish Text Translation - I, II, III; Azerbaijan Turkish Oral and Written Expression courses are also given as elective. All this brings with them some problems. In our paper we

---

¹ Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, vsalemusali@kastamonu.edu.tr

tried to present to the academic community some problems and our recommendations on issues related to the education of Azerbaijani Turkish language and literature in Turkey.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Azerbaijani Turkish, Literature, Education

GİRİŞ

Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki üniversitelerden sonra en fazla Türkiye üniversitelerde okutulmaktadır. Hatta milyonlarca Azerbaycan Türkünün yaşadığı Güney Azerbaycan'da bile Azerbaycan Türkçesi öğretilmemektedir. Türkiye'de Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatının eğitimine üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde öğretilen Çağdaş Türk Lehçeleri ve Çağdaş Türk Edebiyatları derslerinde yaklaşık 2 hafta gibi kısa süre ayrılmaktadır. Fakat kısa süre olmasına rağmen 20. yüzyılın 30'lu yıllarından itibaren Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde hazırlanan bitirme tezlerinde, daha sonralar ise savunulan yüksek lisans ve doktora tezlerinde Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı konu edilmiştir.

1992 senesinde YÖK Başkanlığının kararıyla Gazi ve Ankara Üniversitelerinde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü kurulmuştur. Bildirimizi hazırlamak için Türkiye Cumhuriyeti'nde faaliyet gösteren ÇTLE bölümlerinin internet sitelerinin taradık. Buradan hareketle Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatıyla ilgili gelişmeleri takip etmeye çalıştık.

Ankara Üniversitesi ÇTLE bölümü sitesinde “Öğretim Programının Yapısı ve İçeriği” başlığı altında programın yapısı şu cümlelerle izah edilmektedir: “Bölüm öğretim programları diller ve kültürler öğretimi kapsamında düzenlenmiş, programlara dâhil Türk toplumları üzerine “alan uzmanı” yetiştirmeye yönelik bir nitelik taşımaktadır. Tarihsel derinlik ve karşılaştırmalı metodoloji de dikkate alınarak, Bölümümüzde, modern Türk toplumlarının başta dilleri olmak üzere, edebiyat tarihleri, bugünkü edebî durumları, siyasî ve kültür tarihleri, sosyal-kültürel ve ekonomik yapıları, uluslararası ilişkileri bakımından durumları interdisipliner bir anlayış içinde öğretilmektedir”².

Türkiye'deki ÇTLE bölümlerinin çoğu beş anabilim dalından oluşmaktadır. Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı'nda Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Halaç ve Horasan Türklerinin dilleri, edebiyatları, tarihleri ve kültürleri öğretilmektedir.

Ankara Üniversitesi ÇTLE Bölümü anabilim dallarına ayrılmayı şöyle açıklamaktadır: “Bölüm Programları, her bir lehçe için ses bilgisi, şekil bilgisi, konuşma-çeviri, yazılı anlatım ile birlikte edebiyat tarihi, sözlü ve yazılı edebiyat, modern edebî durum, siyasî ve kültür tarihi gibi derslerle yoğun bir biçimde desteklenerek öğrencilerin alanlarına derinlemesine vakıf olmalarının sağlanmasına yöneliktir”³.

Bölümde lehçeleri öğreten akademik personelle ilgili de açıklama verilmektedir: “Eğitim-öğretim programının dil öğretimi kısmının, Türk lehçelerini ana dili olarak konuşan uzmanlar tarafından yapılmasına çalışılmaktadır. Siyasî ve kültür tarihi ile ilgili dersler Fakültemiz Tarih Bölümü öğretim elemanları, tarihsel Türk dili ve edebiyatı ile ilgili dersler Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim elemanları, sosyal yapı ile ilgili dersler de sosyoloji bölümlerinden davet edilen öğretim elemanları tarafından verilmektedir. Böylelikle,

² <http://turklehceleri.humanity.ankara.edu.tr/hakkimizda.htm>

³ <http://turklehceleri.humanity.ankara.edu.tr/hakkimizda.htm>

öğretim programı ve akademik personelin doğrudan uzmanlık alanı arasında kesin uyum sağlanmaya çalışılmaktadır⁴.

ÇTLE bölümlerinin "Türkolog" ihtisası ile mezun olan öğrencilerinin istihdam olanakları şu şekilde açıklanmaktadır: "Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü mezunları; Dışişleri Bakanlığı, TİKA, TÜRKSOY, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Türk Elçilikleri, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu gibi alanla ilgili kurumlarda "uzman" sıfatıyla memur olabilirler. Formasyon eğitimlerini tamamladıkları takdirde öğretmenlik yapabilirler. Akademisyen olarak alanla ilgili çalışmalar yapabilirler. Türk Dünyası ile iş yapan özel sektörde alan uzmanı olarak çalışabilirler. Tercüman olarak çalışabilirler. Eski yazılı metinleri okuyabilme becerisine sahip oldukları için kütüphanelerde, arşivlerde, müzelerde çalışabilirler".

Günümüzde, Türkiye'de ÇTLE bölümlerine 19 yükseköğretim kurumunda öğrenci alınmakta ve eğitime devam etmektedir. Türkiye'deki üniversitelerin ÇTLE bölümlerini tek tek araştırarak Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatının eğitim ve öğretim durumunu öğrenmeye çalıştık. Araştırmamızın sonucunu aşağıdaki çizelgede takdim ediyoruz:

Çizelge 1. ÇTLE Bölümlerinde Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Eğitimi

Üniversite	Bölüm	Anabilim dalı	Program	Dersi okutan Öğretim üyesi	Alan Çalışmaları
1.Afyon Kocatepe Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (2006) Yüksek Lisans	1	Yok
2.Ankara Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (1992) Yüksek Lisans Doktora	1 1	Yok Var
3.Ardahan Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Yok	Lisans (2009)	1 1	Var Var
4.Atatürk Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (1998) Yüksek Lisans (2002)	1	Var

⁴ A.g.s.

Çizelge 1. ÇTLE Bölümlerinde Azerbaycan Türkçesi Ve Edebiyatı Eğitimi (*Devamı*)

Üniversite	Bölüm	Anabilim dalı	Program	Dersi okutan Öğretim üyesi	Alan Çalışmaları
5.Bartın Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (2016)	1	Yok
6.Cumhuriyet Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Oğuz Lehçeleri	Lisans	1	Yok
7.Dicle Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Yok	Lisans (1996)	1	Yok
8Fırat Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Yok	Lisans (2013) Yüksek Lisans (2017)	1	Var
9.Gazi Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (1992) Yüksek Lisans Doktora	1 1	Var Var
10.Hacettepe Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Yok	Lisans (2012) Yüksek Lisans	1	Yok
11.İstanbul Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Yok	Lisans (2011); Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans ve Doktora	1	Yok
12.Kastamonu Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Yok	Lisans (2013);	1	Var

Çizelge 1. ÇTLE Bölümlerinde Azerbaycan Türkçesi Ve Edebiyatı Eğitimi (*Devamı*)

Üniversite	Bölüm	Anabilim dalı	Program	Dersi okutan Öğretim üyesi	Alan Çalışmaları
13.Kafkas Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı	Lisans (2008) Yüksek Lisans (2014)	1 1 1 1	Var Var Var Var
14.Kırklareli Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Yok	Lisans (2012) Yüksek Lisans	Yok	Yok
15.Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (1993) Yüksek Lisans	1 1	Yok Yok
16.Nevşehir Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (2014)	1	Var
17.Niğde Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (2012) Yüksek Lisans (2017)	1	Var
18.Pamukkale Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (2013) Yüksek Lisans (2017)	1	Yok
19.Uşak Üniversitesi	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	Güney-Batı	Lisans (2010)	1 1	Yok Yok

Hazırladığımız bu çizelge Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı eğitiminin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki durumunu gözler önüne sermektedir. Çizelgeden yola çıkarak söyleyebiliriz ki Türkiye'deki 19 üniversitede ÇTLE bölümünde Güney-Batı anabilim dalında, anabilim dalı olmayan üniversitelerde ise zorunlu ders olarak Azerbaycan Türkçesi öğretilmektedir. Bu üniversitelerden 11'inde ÇTLE alanında Yüksek Lisans programı, 2 üniversitede ise doktora programı mevcuttur. ÇTLE bölümü bulunan 19 üniversiteden sadece Kırklareli Üniversitesi ÇTLE bölümünde Azerbaycan Türkçesi öğretilmemektedir. Adları geçen 19 üniversiteden 10'unda Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı dersleri öğreten akademik kadronun alanla ilgili çalışması yoktur.

Erciyes, Giresun, İnönü, Karabük ve Ordu Üniversitelerinde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü kurulsa da çeşitli sebeplerden henüz öğrenci kabul etmiyorlar. Akdeniz, Artvin Çoruh, Bülent Ecevit, Celal Bayar, Çukurova, Karamanoğlu Mehmet Bey, Osmaniye Korkut Ata ve Recep Tayyip Erdoğan Üniversitelerinde ise Türk Dili ve Edebiyatları Bölümü'nde Çağdaş Türk Lehçeleri anabilim dalı faaliyet göstermektedir.

Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri Anabilim Dalında Verilen Dersler

Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri Anabilim Dalında okutulan Azerbaycan Türkçesi derslerini Ankara ve Gazi Üniversitesi müfredatına esasen gözden geçirdik.

Ankara Üniversitesi ÇTLE bölümünde Azerbaycan Türkçesi I (Z), Azerbaycan Türkçesi II (Z), Azerbaycan Türkçesi III (Z), Azerbaycan Türkçesi IV (Z), Azerbaycan Türkçesi V (Z), Azerbaycan Türkçesi VI (Z), Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı (Z), Azerbaycan Diyalektolojisi (Z) ve Azerbaycan Halk Edebiyatı (Z) zorunlu dersler arasındadır. Seçmeli derslerden Azerbaycan Hanlıkları (S), Güney-batı (Oğuz) Alan Araştırmalarının Kaynakları (S) ve Azerbaycan Cumhuriyeti (S) derslerini örnek göstermek mümkündür⁵.

Gazi Üniversitesi CTLE bölümünde sadece Azerbaycan Türkçesi I dersi zorunludur. Onun dışında bölümde okutulan Azerbaycan Türkçesi Ses Bilgisi, Azerbaycan Türkçesi Metin Aktarma I, II, III, IV, Azerbaycan Türkçesi Sözlü ve Yazılı Anlatım I, II, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı I, II, Azerbaycan Halk Edebiyatı I, II dersleri seçmelidir⁶.

Bazı Üniversitelerde anabilim dalları olmadığından Azerbaycan Türkçesi I, II, III, IV dersleri zorunlu dersler listesindedir. Azerbaycan edebiyatı I, II dersleri ise seçmelidir.

Ders Kitapları ve Sözlükler

Türkiye'deki üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde öğrenim gören öğrencilerin “Çağdaş Türk Lehçeleri” dersindeki ihtiyaçlarını karşılamak için Prof. S. Çağatay tarafından “Türk Lehçeleri Örnekleri” (1972), “Türk Dünyası El Kitabı” (1976), A. Buran ve E. Alkaya tarafından “Çağdaş Türk Lehçeleri” (2001), “Türk Lehçeleri Grameri” (2007) gibi kitaplar yayımlanmıştır. Fakat ÇTLE bölümlerinde zorunlu ders olarak okutulan Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı ile ilgili müfredatı kapsayan ders kitabı hazırlanmamıştır.

Azerbaycan Türkçesiyle ilgili sözlüklerden ilki H. Develi (1986) tarafından hazırlanmış, daha kapsamlı sözlüğün yazarı ise S. Altaylı (2 ciltte) ve Y. Akdoğan (1999) olmuşlar. TDK tarafından Azerbaycan Türkçesiyle ilgili bazı sözlükler yayımlanmıştır⁷.

Türk Dünyasını Konu Eden Dergiler

SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye'de Türk Dünyasıyla ilgili yavaş yavaş dergiler ortaya çıkmaya başladı. Bu dergiler içerisinde Türk Dil Kurumunun 1996 yılı itibariyle yayımladığı “Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'ni” örnek verebiliriz. Bunun dışında “Modern Türklük Araştırmaları Dergisi” (2004), “Gazi Türkiyat” (2007), “Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi” (2004), “Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi” (2017), “Kardeş Kalemler” (2007) gibi bilimsel hakemli ve edebi dergiler

⁵ <http://turklehceleri.humanity.ankara.edu.tr/programlar.htm>

⁶ https://fef.kastamonu.edu.tr/images/dokumanlar/belgeler/Cag_Turk_Leh_Edeb.pdf

⁷ Bkz. Koraş H. Türkiye'de Çağdaş Türk Lehçeleri ile ilgili sözlük çalışmaları / *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/4 Summer 2009, s. 761.

yayımlanmaktadır. Bu dergilerde Azerbaycan Türkçesi, edebiyatı, medeniyetini konu eden çok sayıda makale yayımlanmıştır.

Savunulan Tezler

Yüksek Öğretim Kurulu Tez Merkezi sitesinden taramalarımız sonucunda farklı üniversitelerin Sosyal Bilimler Enstitülerinin Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim dallarının Yüksek Lisans ve Doktora programlarında ve Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatını konu eden yüksek lisans ve doktora tezleri savunulduğu görülmektedir. Bu tezlerden bazıları Azerbaycan şairlerinin (Sürûrî, Zevkî, Mazlum vb.) Türkiye kütüphanelerde bulunan yazma eserlerinin transkripsiyonunu ve incelemesini ihtiva etmesi açısından önem arz etmektedir. Bazı tezlerde ise Azerbaycan’da yapılmış olan çalışmaların büyük bir ölçüde intihali söz konusudur. Örneğin, son yıllar içinde Ankara Üniversitesi’nde Türk dili ve edebiyatı anabilim dalında Hüseyin Cavit’le ilgili savunulmuş bir doktora tezinde Bakü Devlet Üniversitesi kolektifi tarafından hazırlanmış olan “Muasır Azerbaycan Edebiyatı” (2007) isimli eserden onlarca sayfa hiçbir atıf yapılmadan aktarılmıştır.

Araştırma Merkezleri

Türkiye’de faaliyet gösteren üniversitelerdeki Türk Dünyası Araştırma Merkezleri tarafından Azerbaycan tarihi, kültürü ve s. ile ilgili çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmektedir. Bunun dışında Anadolu Üniversitesi ve İstanbul Aydın Üniversitesi’nde “Haydar Aliyev Uygulama ve Araştırma Merkezi” faaliyet göstermektedir. Merkezin faaliyet alanları şunlardır:

a) Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluş sürecini ve gelişimini; Azerbaycan toplumunun çağdaşlaşmasını ve yapısını, modern Azerbaycan’ın kurucusu milli lideri Haydar Aliyev’i ve onun manevi mirasını araştırmak, bu konuda yayınlar yapmak, konferanslar, paneller, sempozyumlar, sergiler, sanat etkinlikleri ve kongreler düzenlemek.

b) Azerbaycan Cumhuriyeti hakkında bilimsel, kültürel çalışmalar ve yayınlar yapmak.

c) Azerbaycan Cumhuriyeti üniversite öğrencileri ve öğretim elemanları ile Anadolu Üniversitesi öğrencileri ve öğretim elemanları arasında işbirliği sağlamak.

ç) Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlık dönemi öncesi ve bağımsızlık dönemine ait bir dokümantasyon arşivi oluşturmak.

d) Azerbaycan’ın milli lideri Haydar Aliyev’in Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki bağlantıya katkılarını araştırmak.

e) Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki dostluğa ve komşuluğa ait tarihi araştırmak; eğitim, bilim, kültür, teknoloji ve diğer alanlarda ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunmak; alan araştırmaları ve yayınlar yapmak; bulguları kamuoyu ile paylaşmak⁸.

Azerbaycan Büyükelçiliği ve Diğer Kurumların Desteği

Azerbaycan’ının Türkiye’deki Büyükelçiliği Kastamonu Üniversitesi’nde yapılan çok sayıda etkinliğe destek olmuştur. Örneğin, 2016 yılında Kastamonu Üniversitesinde H. Aliyev hatırasına Türkiye – Azerbaycan münasebetleri kompozisyon yarışması düzenlenmiş ve ilk 3’e giren öğrencilere büyükelçilik tarafından para

⁸ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/11/20131121-4.htm>

ödülleri verilmiştir. Hocalı Soykırımı programlarının düzenlenmesinde de büyükelçiliğin büyük katkı payı vardır.

2017 yılında Azerbaycan Gençler ve Spor Bakanlığı tarafından “Ben Azerbaycan hakkında ne biliyorum?” konusunda kompozisyon yarışması düzenlenmiş ve yarışmayı kazanan Kastamonu Üniversitesi ÇTLE bölümünün 2 öğrencisi 1 haftalık Azerbaycan gezi programına katılmıştır⁹.

Azerbaycan Türkçesi Ve Edebiyatının Eğitimi İle İlgili Sorunlar

Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı resmi devlet dili olan Azerbaycan Cumhuriyeti`nden sonra ikinci olarak Türkiye Cumhuriyeti`nde kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde öğretilmektedir. Eğitim ve öğretimde büyük mesafe kat edilmiş, alan uzmanları yetişmiş, Azerbaycan Türkçesini, edebiyatını, medeniyetini çeşitli yönlerini ele alan monografi, makale, tez, hikâye ve romanlar yayımlanmıştır. Bütün bunlara rağmen Türkiye Cumhuriyeti`nde Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatının eğitimiyle ilgili bazı sorunlar da görülmektedir. Bu sorunları aşağıdaki şekilde sıralaya biliriz:

1. ÇTLE bölümlerinde Azerbaycan Türkçesi dersine giren (tez danışmanlarının) öğretim üyelerinin genellikle Türk Dili ve Edebiyatı bölümü mezunu olması ve alanla ilgili çalışmalarının bulunmaması;
2. Günümüzde ÇTLE öğrencilerinin kullanacağı Eski Azerbaycan yazısı dersinin öğretilmesi için ders kitabının olmaması;
3. Azerbaycan Türkçesini zorunlu ders olarak okutmak için hazırlanmış ve ÇTLE müfredatına uygun Azerbaycan Türkçesi ve Azerbaycan Edebiyatı ders kitabının yokluğu;
4. 1920-30’lu yıllarda kullanılan Latin alfabesiyle ilgili metinlerin yokluğu; Dergilere ulaşma sıkıntısı;
5. Sözlük sıkıntısı, yayımlanmış sözlüklerin satışta olmaması, konuşma kılavuzunun hazırlanmaması;
6. Azerbaycan edebiyatının bütün devrelerini ihtiva eden ders kitabının yokluğu;
7. Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatıyla ilgili e-kaynakların araştırılmaması ve bilinmemesi;
8. Güney Azerbaycan edebiyatının, özellikle XVIII-XIX. yüzyıllar aşamasının araştırılmaması;
9. Azerbaycan şair ve yazarların eserlerinin bazılarının orijinalinin sadece Milli Kütüphane’de bulunması;
10. Azerbaycan’daki kütüphanelerin çoğunun elektronik erişime açık olmaması;
11. Bazı tezlerin Azerbaycan’da hazırlanan tezlerin tercümesi niteliğinde olması.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatı, Azerbaycan Cumhuriyetinden sonra ikinci olarak Türkiye Cumhuriyeti`nde 19 üniversitede öğretilmektedir. Eğitim lisans, yüksek lisans ve doktora programlarını ihtiva

---

⁹ <http://olaylar.az/news/sosial/236926>

etmektedir. 1992 senesinden günümüze kadar Azerbaycan Türkçesi eğitiminde önemli mesafe kat edilmiştir. Azerbaycan Türkçesini, Azerbaycan edebiyatı ve medeniyetini konu eden kitap, tez ve tercüme eserler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalarla Azerbaycan ve Türkiye arasındaki bilimsel, kültürel alandaki 70 senelik kopukluğun telafisine başlanmıştır.

Azerbaycan Türkçesinin eğitimi açısından turuz.com sitesi müstesna roller üstlenmiştir. Öğrenciler genellikle Azerbaycan'da yayımlanan kitaplara ulaşmada sıkıntı yaşamaktadırlar. Turuz sitesinin yardımıyla bu sıkıntıyı az da olsa aşmış bulunmaktayız.

CTLE bölümlerinde sadece Azerbaycan Türkçesinin eğitimiyle sınırlı kalınmıyor, Azerbaycan'ın özel günleriyle ilgili toplantı, konferans, paneller hazırlanmakta, 26 Şubat Hocalı Soykırımı anılmakta, Nevruz kutlamaları gerçekleştirilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, üniversiteler bünyesindeki ÇTLE bölümleri aracılığıyla Azerbaycan Türkçesi, edebiyatı, tarihi ve medeniyetinin Türkiye'de akademik düzeyde öğrenilmesine, araştırılmasına destek vermekte ve Azerbaycan kültürünün tanınması açısından büyük roller üstlenmektedir.

Öneriler

Öneri olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı ve Eğitim Bakanlığı Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı öğretimini gerçekleştiren bölümlere Azerbaycan şair ve yazarların eserlerinin hediye etmeli, dilimizin ve edebiyatımızın yaygınlaşması için kültürel faaliyetler gerçekleştirmelidir. Örnek olarak, Türkiye Cumhuriyeti tarafından kurulan Yunus Emre Enstitülerini gösterebiliriz. Türkiye'de Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı öğretimine katkı sağlamak için Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki ilgili kurumlar ellerinden geleni yapmalıdırlar.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir.
- Akdoğan, Y. (2000). *Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Deniz.
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü-I*. İstanbul: Milli Eğitim.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü-II*. İstanbul: Milli Eğitim.
- Behbudov, S., M. (2003). *Azerbaycan Diyalektoloji Lügati II. Cilt M-Z*. Ankara: TDK.
- Bulut S. (2017). Güney-Batı (Oğuz) Grubu Türk Lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi Üzerine Yazılan Sözlüklerin Özellikleri ve Tanıtımı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(51), s. 328-363.
- Burhan, A. ve Alkaya, E. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ.
- Çağatay, S. (1963). *Türk Lehçeleri Örnekleri I*. Ankara: DTCF.
- Develi, H. (1992). *Azeri Türkçesi Lügati*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Ercilasun, A., B. ve Aliyev, M., A. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Cep Sözlüğü 1 (Türkiye Türkçesi / Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan Türkçesi / Türkiye Türkçesi)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Ercilasun, A. (1991). *Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Ankara: TDK.

Kanoğlu, İ. (1999). *Azerbaycan Diyalektoloji Lügati I. Cilt. A-L*. Ankara: TDK.

Komisyon. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Editör: A., B., Ercilasun. Ankara: Akçağ.

Rızayev, A. (2005). *Azerbaycan Türkçesinin Söz Varlığı*, Hazırlayan: A., Acaloğlu, Ankara: Akçağ.

Şimşir, B., N. (1991). *Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe*. Ankara: TDK.

Şiraliyev, M., Ş. ve İslamov, M., İ. (1998). *Azerbaycan Diyalektoloji Lügati, Cilt: I*. Ankara: TDK.

Şiraliyev, M., Ş. ve İslamov, M., İ. (1998). *Azerbaycan Diyalektoloji Lügati, Cilt: II*. Ankara: TDK.

Tezcan, S. (1994). *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*. Ankara: TDK.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

[https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87a%C4%9Fda%C5%9F_T%C3%BCrk_Leh%C3%A7eleri_ve_Edebiyatlar%C4%B1_\(T%C3%BCrkiye\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87a%C4%9Fda%C5%9F_T%C3%BCrk_Leh%C3%A7eleri_ve_Edebiyatlar%C4%B1_(T%C3%BCrkiye))

<http://turklehceleri.humanity.ankara.edu.tr/>

http://cagdas_turk.gazi.edu.tr/posts/view/title/tanitim-107241?siteUri=cagdas_turk

<http://www.ctl.hacettepe.edu.tr/>

<https://fef.kastamonu.edu.tr/index.php/tr/bolumler/anamenu-bolumler-cagdas-turk-lehceleri-tr>

<http://www.pau.edu.tr/ctleb>

<http://ctleb.isb.firat.edu.tr/>

http://fef.aku.edu.tr/?page_id=659

XX. YÜZYILDA SOSYAL-SİYASİ DURUMUN EĞİTİMİN GELİŞİMİNE ETKİSİ

Kamala GAHRAMANOVA*

ÖZET

Toplumun gelişimi ülkenin sosyal-siyasi durumu, sosyo-ekonomik gelişimi gibi birçok faktörün etkisi altında oluşur. Ülkedeki durumun bileşenlerinden biri sosyo-politik durum – belirli tarihsel şartlarda kendi devlet yönetimine sahip belirli bir bölgede toplum ve devlet arasında kurulan ilişkilerin bir özelliğidir.

Ekonomik büyüme yeni kültür oluşturmayı gerektirdi. Çünkü toplumda kültür tarihin bir sonucudur. Kültürdeki bilinen tüm değişiklikler ise eğitim reformunu gerektirdi. Kültür özellikle kriz dönemlerinde belli dönemlerde eğitim gelişimine, kültürün gelişimine, eğitim sisteminin iyileştirilmesine büyük etkisi vardır.

Toplumdaki değişimler bağlamında, eğitim, kadın eğitimi ve gelişimi de dahil olmak üzere sosyo-politik durumun eğitim üzerindeki etkisi 4 dönem, XIX. yüzyılın sonu, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Azerbaycan Sovyet Hakimiyeti, Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi olarak değerlendirilmiştir.

Her dönemde bireye, toplumun insani değerlerine yönelik yeni bir kültür türüne, yeni bir eğitime ihtiyaç olduğu görüldü, birikmiş geleneklerin en iyisini koruyarak genç neslin yeni bir döneme girmesi için yeterli ilkeleri yaratıldı. XX. yüzyıl tüm dünyada kadınların rolünün toplumda artması ile akılda kalmıştır. Kadınların toplumda rolü, sosyal ve devlet hayatında katılımı daima insanlığı düşündüren sosyal sorun olarak dikkati çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Sosyo-Ekonomik Gelişim, Kadın

THE INFLUENCE OF THE SOCIO-POLITICAL SITUATION IN THE TWENTIETH CENTURY ON THE DEVELOPMENT OF EDUCATION

ABSTRACT

The development of society is influenced by many factors, such as socio-political situation, socio-economic development of the country. One component of the situation in the country is a socio-political situation - a feature of relations between society and the state in a particular region that has its own state government under certain historical conditions.

Economic growth needed to create a new culture because, in a society, culture is a result of the history. All known changes in the culture required education reform. Culture has a great impact on the development of education, the development of culture, the improvement of the education system in certain periods during times of crisis.

Within the context of changes in society, the influence of socio-political situation on education, including education, women's education and development, was evaluated as 4 periods, end of XIX centuries, Democratic Republic of Azerbaijan, Soviet Government, Independent Republic of Azerbaijan.

In each period, it seemed that there was a need for a new culture, a new culture oriented towards the human values of the society, and preserved the best of the accumulated traditions and created enough principles for the young generation to enter a new turn. The XX century has stuck in the mind with the increasing role of women in society all over the world. The role of women in society, participation in social and state life has always attracted attention as a social problem that suggests humanity.

Keywords: Education, Socio-Economic Development, Women

GİRİŞ

---

* Doç. Dr., Avrasya Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, kamala.qahraman@yahoo.com

Toplumun gelişimi ülkenin sosyal-siyasi durumu, sosyo-ekonomik gelişimi, zamanın talebi ve bu gibi birçok faktörün etkisi altında oluşur. Dünyanın her yerinde, sosyal gelişimin her aşamasında toplumun eğitimle organik bağlılığı olmuştur.

Sosyal-siyasi durum ülkede belirli tarihsel şartlarda kendi devlet yönetimine sahip belirli bir bölgede toplum ve devlet arasında kurulan ilişkilerin bir özelliğidir.

Toplumdaki değişimler bağlamında; eğitim, kadın eğitimi ve gelişimi de dahil olmak üzere sosyo-politik durumun eğitim üzerindeki etkisini 4 dönem olarak değerlendirebiliriz. Bir dönem sonraki dönem için hazırlık aşamasıdır.

- XIX. yüzyılın sonundaki gelişim
- Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti zamanındaki gelişim
- Azerbaycan Sovyet Hakimiyeti zamanındaki gelişim
- Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti zamanındaki gelişim

1. Dönem; XIX-XX. yüzyılın başlarında dünya yeni bir aşamaya girdi

Kuzey Azerbaycan Rusya'dan bağlı olduğundan meydana gelen her bir olay doğrudan dengeleri değiştiriyordu ve burada her alanın gelişmesi Rusya'ya bağlıydı. Azerbaycan ekonomisi Rusya endüstrisi ve pazarının talebine tâbî edilmişti.

19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan tarım ve sanayisinde kapitalist ilişkiler geliyordu. Kapitalist endüstrisinin gelişimi toplumun bünyesinde esaslı değişikliklerin meydana gelmesi yeni ilişkilere, burjuva sınıfının teşekkülüne olanak sağladı. Azerbaycan burjuvazisinin 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan gelişim süreci 20. yüzyılın başlarına kadar devam etti. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında, 167 petrol endüstrisinin 49'u ulusal sermayeye sahipti.

XIX. yüzyılda petrol endüstrisinin gelişmesi ile ilgili Bakü'de inşaat alanında da yeni bir dönem başladı. 1891 yılının Ekim ayında Bakü'ye atanan Qoslavski, 1892 yılından Bakü şehir mimarlığı görevini yerine getirmeye başlamıştı. Baş mimarın ilk yaratıcı adımları şehrin gelişiminde dönüm noktası olmuş, sokak ve mahallelerin imar edilmesini sağlamış ve nihayet, Bakü'ye asıl Doğu Avrupa kentlerine özgü olan ince zevk, kalite ve karakteristik özellikler verilmiştir. Ekonomik büyüme yeni bir kültür oluşturmayı gerektirdi. Çünkü toplumda kültür tarihin bir sonucudur. Bireyler için toplumun insani değerlerine yönelen yeni bir kültüre ihtiyaç vardı.

Bu dönem şehir mimarisinin oluşturulması, yükseltelen yapıların kalitesine talebin artmasının başlangıcı idi, bu da eğitilmiş kişilere talebi artırmıştır. Eğitim modern kültürün taşıyıcısı olarak ayrılmaz bir kimliğin oluşmasına yönelmiştir.

Birçok zorluklara rağmen değişim topluma yeni değerler getirdi. Eğitim toplum ile daima karşılıklı bağlantı içinde bulunduğundan toplumun sürekli değişmesi de eğitimi etkiliyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında, halk ve okul eğitimi alanında ciddi gelişme dönemi başladı. Eski dini-skolastik eğitim ile karşılaştırıldığında laik eğitim kademeli olarak kamu eğitimi alanında üstünlük oluşturuyordu (Əhmədov, 2014: 117).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ilerici Rus pedagojik fikirleri, Rusya halklarının deneyimlerine dayanarak Azerbaycan'da ilk Rus-Azerbaycan okulları açıldı ve yaygınlaştı. Erkeklerle beraber kızların da eğitiminde ilerleme oldu. Yüzyılın son çeyreğinde Rusça orta ve yüksek eğitim görmüş Azerbaycan gençlerden artık

büyük bir aydın kitlesi oluşmuştur (Əhmədov, 2014: 117). Rus dilli ile eğitim yaygınlaşıyordu ve Azerbaycanlılar Rus kültürünü, değerlerini eğitim yoluyla benimsiyorlardı. XIX. yüzyılın 70. yılından başlayarak Azerbaycan okulları Rusya okul nizamnameleri ile yönetilmeye başladı. Azerbaycan'ın eğitim sistemi, Rusya İmparatorluğu'ndaki sisteme daha da adapte oldu, Rus dili öğretimi güçlendirildi (Əhmədov, 2014). Okullar Azerbaycan'ın her alanda gelişmesinde, toplumun gelişiminde önemli rol oynamaya başladı ve kadınların eğitimine de etkisini gösterdi. Bu dönemde kız okullarının açılmasına da ihtiyaç hissedildi.

Kadınların, tüm toplumun hayatına çok büyük etkisi vardır. Çünkü onların gelişimi bütün insanlığın refahını tamamlayan hassas bir gösterge olarak görev yapar. Bireylerin toplumdaki davranışları, onlara olan bakış açıları, karşı cins ile ilişkileri, onların yaşadığı toplumun kabul ettiği normlar çerçevesinde şekillenir ve kadına karşı tutum bu açıdan şekillenir.

Kadınlar toplumun ilerici bir dönüşümü için büyük bir potansiyeldir.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da Rusça eğitim veren toplam 4-5 kız okulu açılmıştı ki, burada eğitim alanlar da esasen başka milletlerin çocukları idi, Azerbaycanlı kızların sayısı azdı (Əhmədov, 2014: 147).

İlerici kişiler toplumun gelişimini kadınların eğitimi, özgürlüğü ile değerlendirerek bu alanda faaliyet göstermişlerdir. Kadınların eğitimi ve onlara erkeklerle eşit haklar verilmesi için mücadele edilmiştir. Bazı Azerbaycanlılar kızlarının eğitim almasına karşı çıkıyorlardı.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da kadın eğitiminin gelişimi iki yönde şekilleniyordu. Azerbaycan kızlarının bir kısmı dini okullarda ve evlerde eğitim alıyorlardı. Zengin Azerbaycan kızlarından oluşan bir azınlık ise Müslüman olmayanlar için düzenlenen Rus kız okullarında eğitim görüyorlardı. Rus kız okullarının oluşması bir taraftan ilerici Rus düşüncesi, diğer yandan ulusal kültürün etkisi ile Azerbaycan kızlarının dünyevi eğitim fikrini hızlandırıyor. Gelişen değişiklikler, sosyal ortam, sosyo ekonomik yapının etkisi ile yeni düşünceler gelişmeye başlamış, toplumun aktif üyeleri harekete geçmiştir. Henüz XIX. yüzyılın ortalarında, o zamanın eğitim görmüş Azerbaycanlı kadınları Müslüman kadınlar arasında aydınlanma hareketinin öncüleri oldu.

19. yüzyılın sonunda Rus toplumundaki kadının konumu değişti ve bu durum Azerbaycan'a da yansdı. Hasan bey Zardabi, laik eğitim fikrini önerdi, ancak çabalara rağmen, hiçbir sonuç elde edilmedi. Böylece, Azerbaycan'ın Rusya'ya dahil olmasından sonra geçen uzun süre boyunca Çar hükümeti Azerbaycanlı kızlar için (Rusça olsa da) orta, hatta ilkokul bile açmadı (Əhmədov, 2014: 147). Öte yandan Azerbaycan toplumunun öncü bölümü bilinçlenme sürecine yardım ediyordu.

Azerbaycan'da eğitimin gelişiminde, okulların açılmasında, özellikle de kız okullarının tesisinde mevcut olan durumla birlikte yardım vakıfları da işin içine katılıyordu. Bu çalışmalarda Azerbaycan kadınlarının oldukça büyük rolü olmuştur.

Doğu'da ilk kız okulunun oluşturulmasında ve geliştirilmesinde Bakü'nün zengin ve hayırsever kişisi H. Z. Tağıyevin hizmetleri büyüktür. Tağıyevin kızlar okulu binasının projesi, 1892-1904 yıllarında Bakü'ye baş mimar olan İ. V. Qoslavski'nin emeğinin ürünüdür. Bina Gotik tarzda inşa edilmiştir. O zaman böyle bir okul sadece Bakü'de değil, Rusya'da, bütün İslam aleminde yoktu. Bina 5 Kasım 1896 yılında resmi olarak kızlar okuluna tahsis edildi.

2. Dönem; 20. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğunun çöküşü Azerbaycan'da bağımsız bir devlet için uygun şartları yarattı. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi. Cumhuriyetin kurulmasında M. E. Resulzade'nin ve arkadaşlarının büyük emeği, rolü olmuştur.

Azerbaycan tarihi ve Müslüman Doğu'da ilk defa olarak Millî Hükümet Bağımsızlık Aktında cinsel köken ayrımı gözetmeksizin tüm vatandaşlara sivil ve siyasi hakları verdi.

-1918 yılının aralık ayında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde kadınların katılımı ile parlamenter yönetim şekline geçilir.

-Mevzuatın cinsiyet eşitliği açısından gerçekleştirilmesi yolunda yasa taslağı 21 Temmuz 1919'da kabul edilir. İlk kez kadınların da seçimlere katılım hakkı kanunla tespit edilir.

-11 Ağustos 1919'da erkek ve kadınların toplumsal yaşamın tüm alanlarında eşit haklara sahip olması sağlanır, cinsiyet mensubiyetine göre ayrı seçimlerin ortadan kaldırılması «Azerbaycan vatandaşlığı hakkında» Kanun taslağında tartışılıp görüşülür.

28 Mayıs 1918 tarihinde ulusal bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan hükümetinin faaliyetlerinde önemli yer tutan başlıca yönler şunlardır:

- ✓ Gori Öğretmenleri Okulu, Kazak'a taşındı.
- ✓ Bakü Devlet Üniversitesi'nin temeli atıldı.
- ✓ 1919'da Azerbaycan'da 23 devlet kuruluğu vardı.
- ✓ Çeşitli yerlerde Gence, Şeki ve Zaqatala olmak üzere, pedagojik kurslar düzenlendi.
- ✓ Türkiye'den 50 kadar öğretmen davet edildi.
- ✓ Devletin resmi organı olan "Azerbaycan" gazetesi yayınlandı.
- ✓ Ciddi mali zorluklarına rağmen, Bakü'de Devlet Konservatuvarı açılması işine hazırlık başlandı;
- ✓ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti yurtdışında eleman yetiştirmesini önemsendi; 1919-1920 yılları arasında 100 öğrenci yurt dışına gönderildi.
- ✓ Okuryazarlık alanında önemli adımlar atıldı, akşam kursları düzenlendi.
- ✓ 27 Haziran 1918 tarihli kararla Azerbaycan diline devlet dili statüsü verildi.
- ✓ 11 Ağustos 1919'da parlamento Azerbaycan vatandaşlığına dair bir yasa çıkardı (Əhmədov, 2014: 349).

1918-1920 yıllarında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması kadın özgürlüğünün hareketine yeni bir ivme kazandırdı. Demokratik ülke kurmak için önemli meselelerden biri toplumda kadına karşı tutumunun çözülmesidir. Aksi takdirde demokrasinin tam ve düzgün bir şekilde gelişmesi mümkün değildir. Çünkü demokrasinin temellerinden biri, bireyin özgürlük hakkı, toplumsal cinsiyet eşitliği ve insana saygısıdır. Toplumda kadına karşı tutumunun çözülmesi önemli meselelerden biri oldu.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde kadın meseleleri ile alakalı önemli gelişmeler sağlanmış ve modern Azerbaycan kadının kazandığı özgürlüğün temeli atılmış oldu.

3. Dönem; Nisan işgali (1920) sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millî eğitim

yapılanması alanında öngördüğü esaslı reformları neticeye ulaştıramadı. Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra halk maarifi sisteminin yeni ilkeler esasında teşkili ile eğitim tarihinde yeni bir dönem başladı.

1920 yılında Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kuruldu. Azerbaycan eğitim sisteminin Sovyet Rusya eğitim politikası ve eğitim sistemine uyarlanmasına başlandı. Bu noktada Sovyet Rusya'nın genel eğitim modeli temel alınmıştır. Okuma yazma bilmemenin halk arasında ortadan kaldırılması, eğitimin temel ilkelerinden biriydi. 1. ve 2. kademe okulları ile birlikte, köylü gençler içinde okullar yapıldı. İlk Sovyet ders kitapları çıktı.

Okul çocuklarını eğitime çekmek için uygun şartlar oluşturuldu. Okuryazarlık için büyük bir hareket başladı. " Okuma yazma bilmeme, cehaletle mücadele komitesi" kuruldu. 14 Ağustos 1930'da Azerbaycan hükümeti genel zorunlu ilköğretim uygulanması ile ilgili kararı kabul etti.

1930'larda SSCB'de yaşanan sosyalist sanayileşme, tekniğe sahip olan personel hazırlığı politikası, yüksek ve orta eğitim ağının genişletilmesinde, genel zorunlu ilköğretimin hayata geçirilmesi, eğitim ve terbiye çalışmalarının yeniden yapılandırılması, yeni Sovyet pedagojisinin gelişim eğilimi bu dönemin karakteristik özelliklerindendi (Əhmədov, 2014: 353).

1920'de Sovyet iktidarının kurulmasından sonra, kadınların sosyal ve politik özgürlüğünü sağlamak ve haklarını korumak için önemli adımlar atılmış, kadınlar ve kızlar okuryazarlık kurslarına gönderilerek kadınlar her alanda kendilerini ifade etmişlerdir.

4. Dönem; 1991 yılında Azerbaycan, SSCB'nin çöküşünden sonra bağımsızlığını kazandı.

Sovyet döneminde kazanılan kazanımlar iyi değerlendirilemedi. SSCB'de eğitim, deneyim ve bilgi aktarılmasına yönelik sosyal talep idi. Öğrencilerin ilgi alanları ve kişisel yetenekleri dikkate alınmıyordu. Ama iyi yanları da vardı ve bunlardan vazgeçilmesi hali sanırım en yanlış adımlarından biriydi ve eğitim sistemi kötüye gidiyordu.

Bağımsızlık elde edilmesi ve yapının yenisiyle değiştirilmesi toplumun sosyal yapısı ve değer yönelimlerinde kritik değişimlere yol açmıştır. Henüz 80'li yılların sonunda başlamış olan demografi ve göç süreçleri, uzun süren savaş döneminin yaşam süresini düşürmesi ve ekonomik kriz dolayısıyla 90'lı yıllarda önemli ölçüde güçlendi.

Bu yıllarda bazı faktörlerin etkisiyle kızların eğitimden uzaklaştığı görüldü. Aile, Kadın ve Çocuk İşleri Devlet Komitesi Başkanı H. Hüseynova, ülkemizde de kızların eğitimden uzaklaşması, erken yaşta evlenmeye zorlanmasına vurgu yaptı.

Sonraki yıllarda eğitim reformları yapıldı. 1992 yılında eğitim yasası kabul edildi. Yeni sisteme geçiş birçok değişiklikler yarattı ve eğitim sisteminin eski şablonlardan bağımsızlığı ve yeni sosyo-ekonomik koşulların oluşumunu başarmak önemli hale geldi.

Bu durum, reformların yapılmasının gerekliliğini gösterdi. Azerbaycan'da eğitim sisteminde yapılan reformlar sonucunda yavaş yavaş eski Sovyet paradigması yenisi ile değiştirildi. Devlet kaliteli eğitim almakla beraber özgür, düşünen, sosyal adaptasyonu sağlamış kimliğin oluşması için uygun ortamın yaratılmasına önem verdi.

Azerbaycan eğitim tarihinde ilk kez, devlet standartlarına ve genel ortaöğretime yönelik temel müfredatlar 1999 yılında geliştirilmiş ve onaylanmıştır (Əhmədov, 2014: 388).

Eğitim reformu çerçevesinde önemli çalışmalar yapıldı, çeşitli kanunlar kabul edildi, yenilikler getirildi. Yeni bir eğitime ihtiyaç vardı, birikmiş geleneklerin en iyisini koruyarak ve genç neslin yeni bir döneme girmesi için yeterli ilkeler oluşturuldu. 2009 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeni anayasası kabul edildi.

Birinci Kanun (1992) yeni piyasa ekonomisi topluluğunun gereklerini ve ülkemizin sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimini karşılamadı. Yeni kanunda birçok hükümler düzeltildi, bunlar ülkemizin gelişmişlik düzeyine ve gelişmiş ülkelerin eğitim standartlarına uyarlandı.

Dünyada gerçekleşen olaylar, ülkelerin gelişimi ve farklı süreçlerin olaya dahil edilmesi değişime neden olmaktadır. Diğer eski Sovyet ülkeleri gibi Azerbaycan da dünya eğitimine entegre sürecini gerçekleştirdi. Bu süreç teknolojinin gelişmesinde, değerler sisteminde ve insanın önceliklerinde değişikliklere sebep oldu. Bu ekonomik süreç demokrasi gelenekleri ve çoğulcu demokrasi meselelerini de getirerek toplumda yeni ahlaki değişiklikler yaşanmasına zemin yarattı ve toplumumuzda meydana gelen değişiklikler eğitime de farklı talepler getirdi. Yeni değerlerin eğitim sürecine asimilasyonunu ve rekabete dayanabilen bir toplumun kurulması için artık eğitimli olmakla beraber yeni, değişen şartlara uyum sağlayacak vatandaşın oluşması gereklidir.

“Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Eğitimin Geliştirilmesine Yönelik Devlet Stratejisi” eğitimin gelişiminde, pedagojik bilimin gelişiminde yeni bir aşamadır. Bu belge, pedagojik bilimimizin eğitim sistemimizin metodolojik temeli olarak, temel ilkesi olarak düşünülebilir.

Amaç, modern döneme uygun kapsamlı gelişmiş bireyler ile derin bilgi sahibi, geniş dünya görüşlü, yüksek ahlâk ve maneviyata sahip insanlar yetiştirmektir. Öyle bir insan ki, geçmiş mirası yaşatabilen, bugünün gerçeklerini görebilen ve geleceği tarif edebilen yapıda olmalıdır. Yani yetiştirdiğimiz insan bugün dününkünden, yarın ise bugünkünün daha bilgili ve daha hazırlıklı olmalıdır.

Dünyada yaşanan küreselleşme ve Azerbaycan eğitim sisteminin Avrupa eğitim sistemine entegre edilmesi için yeni eğitim teknolojilerinden, aktif ve interaktif eğitim teknikleri ile yeni teknolojilerin kullanılmasını gerektirdi. Yeni eğitim anlayışının eleştirel düşünebilen, demokratik değerlere bağlı, girişimci, dünyaya açık, "kendi öz kültüründen yola çıkıp evrensel değerlere etki gösteren" bireyler yetiştirmeyi hedeflediği belirtiliyor.

Bireye, toplumun insani değerlerine yönelen yeni bir kültür türüne ihtiyaç vardır. Yeni bir eğitime ihtiyaç vardır, birikmiş geleneklerin en iyisini koruyarak ve genç neslin yeni bir döneme girmesi için yeterli ilkeler yaratır. Son 10-15 yıldaki tarihsel gelişim birçok nedenden dolayı cinsiyet araştırmalarına son derece büyük önem kazandırdı.

XX. yüzyıl tüm dünyada kadınların rolünün toplumda artması ile akılda kalmıştır. Kadınların toplumda rolü, sosyal ve devlet hayatında katılımı daima insanlığı düşündüren sosyal sorun olarak dikkati çekmiştir.

KAYNAKÇA

Əhmədov, H. (2014). Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixi. Bakı.

Azərbaycan xalq cumhuriyyəti ensklopediyası, Bakı 2004

Телешова И., Г. (2008). Образование и человеческое развитие. В кн. «Человеческое развитие: новое измерение социально- экономического прогресса». Под общ. ред. проф. В.П. Колесова. М: Права человека.

Hüseynov, R. və Qəhrəmanova, K. (2015). Tərbiyə-hüquqi normativ əsasları, Bakı.

Muradov, A. (2012). Ümumtəhsil məktəbi strukturunun təşəkkülünə dair. *Azərbaycan müəllimi jurnalı*, 14.

Шетулова Елена Дмитриевна “Отчуждение в глобальном мире: тенденции развития” Нижегородский государственный технический университет им. Р. Е. Алексеева Номер: 3 (27) Год: 2013
Страницы: 31-42

Г. М. Евелькин (2003). “Социально-политическая ситуация как проблема познания: к концептуализации понятий и исследовательских подходов” Социология 2/2014(48)

<http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/116392/1/47-57.pdf>

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası /www.president.az/articles./9779

(<https://mercy95.wordpress.com/2011/06/26/xix-%C9%99srin-ii-yarisinda-az%C9%99rbycanda-sosial-iqtisadi-siyasi-v%C9%99-m%C9%99d%C9%99ni-v%C9%99ziyy%C9%99t-plan/>)

Научная библиотека диссертаций и авторефератов
disserCat <http://www.dissercat.com/content/zhenshchiny-i-obshchestvo-sots-filos-aspekt#ixzz5AxF861N9>

www.az.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/.../5.pdf?FƏSİL 5.

Təhsil və insan inkişafı, <https://news.milli.az/country/390619.html>

TÜRKİYE'DEKİ AZERBAJCANLI ÖĞRENCİLERİN EĞİTİM SÜRECİNDEKİ DENEYİMLERİ

Könül ABASLI*

ÖZET

Günümüzde gelişmiş ülkelerdeki iş gücüne olan talebin artması ve gelişmekte olan ülkelerin daha nitelikli eğitime olan ihtiyacının bir araya gelmesi neticesinde uluslararası öğrenci hareketliliği artmaktadır. Bugün nitelikli eğitim almak amacıyla dünyanın farklı ülkelerine giden öğrencilerin sayısının her geçen gün çoğaldığını söylemek mümkündür. Yükseköğretim istatistikleri incelendiği zaman Türkiye'ye eğitim almak için gelen uluslararası öğrencilerin sayısının her yıl daha da arttığı görülmektedir. Bu ise bugün Türkiye'nin gelişen insan sermayesi ve eğitim örgütleri, uluslararası camiada artan tanınırlığı ve özellikle son senelerde yükseköğretimde uluslararasılaşma faaliyetlerine verdiği önem açısından başarılı olduğunu göstermektedir. Gerek kendi imkânlarıyla gerekse de çeşitli burs programlarıyla Türkiye'ye eğitim almak amacıyla gelen öğrencilerin bir kısmını Türk dünyasından gelen öğrenciler oluşturmaktadır. Bu çalışmanın amacı Türkiye'deki çeşitli üniversitelerde öğrenim gören Azerbaycanlı öğrencilerin eğitim sürecindeki deneyimlerine yönelik görüşlerini incelemektir. Bu kapsamda Türkiye'nin farklı illerindeki üniversitelerde eğitim alan 36 Azerbaycanlı öğrencinin görüşüne başvurulmuştur. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş ve olgu bilim deseni kullanılmıştır. Veriler görüşme tekniği ile yarı-yapılandırılmış bir form aracılığıyla toplanmış ve betimsel ve içerik analizi ile incelenmiştir. Öğrencilerin Türkiye'de eğitim sürecindeki deneyimleri beş tema altında sınırlandırılmıştır. Öğrenciler kaliteli eğitim için Türkiye'yi tercih ettiklerini ifade etmiş ve akademik yönden kazançları avantaj olarak değerlendirmişlerdir. Türkiye'de eğitim almanın dezavantajları olarak ise ailelerinden uzakta olmalarını göstermişlerdir. Bununla beraber öğrenciler eğitim sürecinde üniversite hocalarıyla bazı sorunlar yaşadığını, süreç içerisindeki sorunların çözümünde ise gerek Türk gerekse de Azerbaycanlı arkadaşlarından destek aldıklarını belirtmişlerdir. Araştırma bulguları bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye'de eğitim almaktan memnun oldukları söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Öğrenci, Azerbaycanlı, Türkiye'de eğitim, Deneyim

EXPERIENCES OF AZERBAIJANI STUDENTS IN EDUCATION PERIOD IN TURKEY

ABSTRACT

Nowadays, increasing demand of working forces in developed countries and the need for more qualified education of developing countries resulted in rising of the mobility of international students. Today, it can be easily said that the number of students who prefer different countries of the world for the qualified education increases day by day. When the statistics of higher education was examined the number of international students coming to study in Turkey seen to be increased each year. The reason is developing human capital and educational organizations in today's Turkey, especially in recent years, growing recognition in the international community shows that the country is successful in terms of its commitment to the internationalization of higher education. A portion of the incoming students to study in Turkey with both their own resource and different scholarship programs are from Turkish countries. The aim of this study is to examine Azerbaijani student's views about the experiences in the education process in Turkey. The qualitative research approach was adopted in the research and phenomenology design was used. The study group of the research consists of 36 Azerbaijani students who study in different cities of Turkey. The data of the research were collected with the interview technique through a semi-structured form and analyzed by descriptive and content analysis. The experiences of students classified under five themes. The students indicated that Azerbaijani students preferred Turkey for qualified education and advantages of academic benefits. The only disadvantages of studying in Turkey indicated was their stay away from their families. Besides, some of them noted that they had problems with their university professors and while solving the problems they

---

* Dr., IDI, SRRD Programı, Eğitim ve faaliyet planlama uzmanı, e-posta adresi: konulabasl@gmail.com

were supported by both Turkish and Azerbaijani friends. When research findings are evaluated as a whole, Azerbaijani students said that they were pleased to study in Turkey.

Keywords: *Student, Azerbaijani, Study in Turkey, Experience*

GİRİŞ

Küreselleşmenin giderek hızla arttığı günümüz dünyasında diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da gelişmeler ve değişimler yaşandığı gözlenmektedir. Gelişim ve değişimlerin eğitim alanındaki yansımalarından biri de yükseköğretim alanında büyük önem arz eden sınıır ötesi eğitim hareketliliğidir. Bugün, dünyanın gelişmiş ülkelerdeki iş gücüne olan talebin artması ve gelişmekte olan ülkelerin de daha kaliteli eğitime olan ihtiyacının bir araya gelmesi neticesinde uluslararası öğrenci hareketliliğinin de arttığı bilinmektedir. Konuyla ilgili yapılmış araştırmalar incelendiğinde, 1970'li yıllarda dünya genelinde eğitim almak amacıyla yaşadığı ülkeden farklı bir ülkeye giden öğrenci sayısı yaklaşık olarak 800.000 iken, bu rakamın son 40 yıl içerisinde 4.5 milyona kadar çıktığı tespit edilmiştir. Konuyla ilgili yapılan tahminlerde ise 2020 yılı itibarıyla dünyadaki uluslararası öğrencilerin sayısının 8 milyona kadar yükselebileceği ifade edilmektedir (Kalkınma Araştırmaları Merkezi, 2015).

Son yıllarda Türkiye'nin yükseköğretim sisteminde de uluslararası öğrenci hareketliliğinin yaşandığı, eğitim görmek için Türkiye'ye gelen öğrenci sayılarında bir artışın olduğu gözlenmektedir. Şöyle ki, Yükseköğretim İstatistikleri incelendiği zaman 2005-2006 yıllarında Türkiye'ye eğitim almak amacıyla gelen uluslararası öğrencilerin sayısı 16 bin iken bu rakam günümüzde 108 bine kadar yükseldiği saptanmıştır (ÖSYM, 2006; Yükseköğretim İstatistikleri, 2017). Türkiye'de yaklaşık olarak son on yıl içerisinde uluslararası öğrenci sayılarında %575 oranında artışın olduğu görülmektedir. Bu ise günümüzde Türkiye'nin gelişen insan sermayesi ve eğitim örgütleri, uluslararası camiada artan tanınırlığı ve özellikle son senelerde yükseköğretimde uluslararasılaşma faaliyetlerine verdiği önem açısından başarılı olduğunu göstermektedir. Gerek kendi imkânlarıyla gerekse de çeşitli burs programlarıyla Türkiye'ye eğitim almak amacıyla gelen öğrencilerin bir kısmını Türk dünyasından gelen öğrenciler oluşturmaktadır.

Türkiye devleti 1992-1993 eğitim öğretim yılından başlayarak Türk Cumhuriyetleri ve Türk ve Akraba Toplulukları coğrafyasındaki ülke ve topluluklarla yapılan ikili anlaşma veya protokoller çerçevesinde en geniş kapsamlı eğitim girişimi olan "Büyük Öğrenci Projesi"ni uygulamaya koymuştur. İlgili proje başlangıç aşamasında beş Türk Cumhuriyeti ile sınırlı iken sonraki yıllarda diğer Türk ve Akraba topluluklarına da yaygınlaştırılmıştır. Projenin başlangıç aşamasında 10.000 öğrencinin bursla sağlanması gerçekleştirilmiştir. Bu bursun 3000'i ortaöğretim, 7000'i ise yükseköğretim düzeyindeki (ön lisans, lisans ve lisansüstü) öğrenciler için planlanmıştır. Bunun yanı sıra Yükseköğretim Kurulu kararı ile projenin uygulanacağı ülkelerde Öğrenci Gönderme Komisyonu'nun yaratılması, sonraki yıllarda sınav yapılabilmesi amacıyla Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) tarafından hazırlıklara başlanması ve Türkçe Öğretimi için Ankara Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi'nin (TÖMER) görevlendirilmesi hükme bağlanmıştır (Kavak ve Baskan, 2001). "Büyük Öğrenci Projesi"nin temel amacı Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarının eğitim düzeyine katkıda bulunarak ve ilgili ülkelerdeki insan gücü ihtiyacını karşılamaya yardımcı olmak olarak ifade edilmiştir. Proje aynı zamanda Türkiye dostu genç bir nesil yetiştirmeyi amaç edinmiştir.

2000'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin dış ve sosyal politikalar, iktisadi kalkınma alanlarında sergilediği gelişim faaliyetleri, uluslararası eğitim paradigmasına da yansyarak söz konusu alanda büyük önem arz eden

adımlar atılmaya başlanmıştır. 2010 yılında kurulmuş Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na (YTB) sunulan görevler çerçevesinde Başkanlığın ve diğer ilgili kurumların girişimi ve işbirliğiyle 2012 yılından itibaren “Türkiye Bursları” programı faaliyete başlamış ve Türkiye'nin uluslararası öğrencilere ilişkin yükseköğretim bursları güncellenmiştir. Uygulanmaya konduğu 2012 yılından itibaren dünyanın çeşitli ülkelerinden başvurulara açık olan program ilk başlarda 10 bin civarında başvuru alırken 2017 yılında bu rakam 100 binin üzerinde olmuştur (YTB, 2018a). Bu ise Türkiye’de son dönemlerde yükseköğretim alanında büyük bir değişimin yaşandığına işaret etmektedir. “Türkiye Bursları” programı öğrencilere sadece burs sağlamayıp aynı zamanda üniversite yerleştirmesi yapan bir program olarak faaliyet göstermektedir. Bu özellik ise programı dünyadaki çeşitli burs programlarından farklı kılmaktadır. Program aylık burs sunmaktan ziyade tek seferlik uçak bileti, üniversitelerde katkı payı, sağlık sigortası ve yurtda konaklama imkânı sunarak ihtiyaç olması durumunda Türkçe eğitimini de temin etmektedir. Program kapsamında öğrenciler Türkiye’de buldukları süre zarfında düzenlenen akademik programlardan, sosyal ve kültürel etkinliklerden de yararlanmaktadırlar.

YTB'nin (2018b) sunduğu bilgilere göre son 10 yıl içerisinde Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarında öğrenim gören uluslararası öğrenci sayılarında %75 oranında bir artışın olduğu görülmüştür. Güncel rakamlara göre Türkiye bugün 25 bini burslu öğrenci olmak üzere tahmini 110 bin uluslararası öğrenciye ev sahipliği yapmaktadır. Bu özelliği ile Türkiye bu alanda dünyanın en fazla uluslararası öğrenci ağırlayan ülkelerden biri durumuna gelmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye bu gün 2023 yılı itibarıyla 200 bin uluslararası öğrenciye ev sahipliği yapmayı hedeflemektedir.

Yükseköğretim İstatistiklerine göre, 2016-2017 yılı itibarıyla Türkiye’de öğrenim gören uluslararası öğrencilerin geldikleri ülkelerin başında Suriye durmaktadır (15.042 öğrenci). Bunu sırasıyla Azerbaycan takip etmektedir. Bugün Türkiye’de eğitim alan Azerbaycanlı öğrencilerin sayısının 14.878 olduğu görülmektedir (YÖK, 2018). Bu öğrenciler Türkiye’nin farklı illerindeki üniversitelerde öğrenimlerine devam etmektedirler. Azerbaycanlı öğrencilerin eğitim için Türkiye’yi tercih etmeleri çeşitli nedenlerle açıklanabilir. Gerek coğrafi açıdan ülkelerin yakın olması, gerekse de din, dil, kültürel benzerlikler gibi faktörlerin eğitim için Türkiye’yi seçmede etkili etmenler olabileceği düşünülebilir.

Alanyazın incelemelerinde gerek Türk dünyasından gelen gerekse de genel olarak Türkiye’de eğitim alan uluslararası öğrenciler üzerine çeşitli çalışmaların yapıldığı görülmüştür. Bu çalışmalarda öğrencilerin uyum ve iletişim, sosyo-kültürel ve ekonomik sorunları (Açıkalin vd., 1996; Allaberdiyev, 2007; Annaberdiyev, 2006; Aydın, 1995; Azmaz, 1995; Can, 1996; Çağlar, 1999; Çöllü ve Öztürk, 2007; Esentürk-Ercan, 1998; Garabayev, 2000; Güçlü, 1996; Gökyer, 2017; Kaçmazoğlu ve Şeker, 1998; Kılıçlar vd., 2012; Kıroğlu vd., 2010; Kodal, 2001; Köleoğlu, 2018; Tutar, 2002; Savaşan vd., 2015; Paksoy vd., 2012; Özçetin, 2013; Özkan ve Güvendir, 2015), Türkçe öğrenimindeki sorunları (Biçer vd., 2014; Derman, 2010; Özyürek, 2009), temel psikolojik ihtiyaçları (Yiğit, 2012), yaşadıkları stres kaynakları ve bunlarla başa çıkma tarzları (Otrar vd., 2002), kültürlenme düzeyleri (Aliyev ve Öğülmüş, 2016; Gülnar ve Balcı, 2010), mükemmeliyetçiliğe ilişkin görüşleri (Büyükbayraktar vd., 2015) gibi çeşitli konulara değinilmiştir. Fakat Azerbaycan uyruklu öğrencilerin Türkiye’deki eğitim sürecindeki deneyimlerinin incelendiği herhangi bir çalışma bulgusuna rastlanmamıştır. Bu açıdan çalışmanın alanyazına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmada Türkiye’de öğrenim gören Azerbaycanlı öğrencilerin eğitim sürecindeki deneyimlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda öğrencilerin;

1. Eğitim için Türkiye’yi seçme nedenleri nelerdir?

2. Türkiye’de eğitim almanın avantajlarına ilişkin görüşleri nelerdir?
3. Türkiye’de eğitim almanın dezavantajlarına ilişkin görüşleri nelerdir?
4. Eğitimsel yönden yaşadığı/karşılaştığı sorunlar nelerdir?
5. Karşılaşılan sorunların çözümü yönünde aldığı destekler nelerdir?

sorularına yanıt aranmıştır.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Türkiye’deki üniversitelerde eğitim gören Azerbaycanlı öğrencilerin eğitim sürecindeki deneyimlerinin derinlemesine belirlenmesi ve bütüncül bir perspektifle aktarılması amacıyla bu çalışmada nitel bir yaklaşım benimsenmiş ve olgu bilim deseni kullanılmıştır. Olgu bilim deseni, içerisinde bulunduğumuz ortamda tam olarak adlandırılmayan sosyal olguları irdeleyen çalışma ortamı hazırlamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Bu desende katılımcıların sosyal olguya ilişkin deneyimleri ve bu deneyimlerin geliştiği ortam ve şartlara ilişkin cevaplar aranmaktadır (Cresswell, 2013). Bu araştırma kapsamında ele alınan sosyal olgu Azerbaycanlı öğrencilerin eğitim sürecindeki yaşadıkları deneyimlere ilişkin tecrübeleridir.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu 2017-2018 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde Türkiye’nin Ankara, İstanbul, Konya ve Giresun illerindeki yükseköğretim kurumlarında lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitim alan Azerbaycanlı öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin eğitim aldıkları üniversitelerin bulunduğu iller hem il büyüklüğü hem de o illerde bulunan Azerbaycanlı öğrencilerin sayıları dikkate alınarak seçilmiştir. Araştırmada 36 öğrenci görüşüne başvurulmuştur. Çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin demografik özellikleri Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Çalışma grubunun demografik özellikleri

N	Cinsiyet	Eğitim düzeyi	Eğitim aldığı il	Türkiye’de bulunma süresi
1.	Erkek	Lisans	Ankara	13 yıl
2.	Erkek	Lisans	Ankara	7 yıl
3.	Erkek	Yüksek Lisans	Ankara	5.5 yıl
4.	Erkek	Yüksek Lisans	Ankara	6 yıl
5.	Erkek	Yüksek Lisans	Ankara	8 yıl
6.	Kadın	Doktora	Ankara	4 yıl
7.	Erkek	Yüksek lisans	Ankara	1 yıl 4 ay

Tablo 1. Çalışma grubunun demografik özellikleri (*Devam*)

N	Cinsiyet	Eğitim düzeyi	Eğitim aldığı il	Türkiye’de bulunma süresi
8.	Kadın	Yüksek Lisansa	Ankara	3 yıl
9.	Erkek	Lisans	Giresun	5 yıl
10.	Erkek	Lisans	Giresun	5 yıl
11.	Erkek	Lisans	Giresun	2 yıl
12.	Erkek	Lisans	Giresun	5 yıl
13.	Erkek	Lisans	Giresun	5 yıl
14.	Erkek	Lisans	Giresun	5 yıl
15.	Erkek	Lisans	Giresun	3 yıl
16.	Erkek	Lisans	Giresun	4 yıl
17.	Kadın	Yüksek Lisans	İstanbul	7 ay
18.	Erkek	Yüksek Lisans	İstanbul	7 ay
19.	Kadın	Yüksek Lisans	İstanbul	4 yıl
20.	Kadın	Yüksek Lisans	İstanbul	3 yıl
21.	Erkek	Yüksek Lisans	İstanbul	1 yıl
22.	Erkek	Yüksek Lisans	İstanbul	9 yıl
23.	Kadın	Yüksek Lisans	İstanbul	3.5 yıl
24.	Erkek	Yüksek Lisans	İstanbul	2 yıl
25.	Erkek	Doktora	Konya	2 yıl
26.	Erkek	Yüksek Lisans	Konya	2 yıl
27.	Kadın	Doktora	Konya	7 ay
28.	Erkek	Yüksek Lisans	Konya	3 yıl
29.	Kadın	Doktora	Konya	7 yıl
30.	Kadın	Yüksek Lisans	Konya	3 yıl
31.	Erkek	Doktora	Konya	5.5 yıl
32.	Erkek	Yüksek Lisans	Konya	2 yıl
33.	Erkek	Lisans	Konya	1 yıl
34.	Erkek	Yüksek Lisans	Konya	3 yıl

Tablo 1. Çalışma grubunun demografik özellikleri (*Devam*)

N	Cinsiyet	Eğitim düzeyi	Eğitim aldığı il	Türkiye’de bulunma süresi
35.	Erkek	Lisans	Konya	3 yıl
36.	Erkek	Doktora	Konya	3 yıl

Tablo 1’den görüldüğü üzere araştırmaya katılan öğrencilerin 27’si erkek, 9’u ise kadındır. Öğrencilerin 8’i Ankara, 8’i Giresun, 8’i İstanbul ve 12’si Konya ilindeki çeşitli üniversitelerde eğitim almaktadır. Katılımcıların eğitim düzeylerine bakıldığında, 12 öğrenci lisans düzeyinde, 18 öğrenci yüksek lisans düzeyinde 6 öğrenci ise doktora düzeyinde eğitimlerine devam etmektedirler. Öğrencilerin Türkiye’de bulunma süresi ortalama 4 yıldır.

Veri Toplama Aracı ve Verilerin Toplanması

Araştırmada görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme, insanların düşünce, duygu ve deneyimlerini ve şikâyetlerini ortaya çıkarmada kullanılan bir uygulama olarak bilinmektedir (Bogdan ve Bilken, 1992). Çalışma verilerinin elde edilmesinde yarı-yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formu soruları hazırladığı zaman önce yurtiçi ve yurtdışındaki ilgili alanyazın taranmış ve farklı örneklerde yürütülen benzer konular üzerinde düzenlenmiş sorular değerlendirilmiştir. Daha sonraki süreçte araştırmadaki alt problemler doğrultusunda görüşme soruları hazırlanmıştır. Görüşme formuyla ilgili alandan iki uzman görüşüne başvurulmuş ve uzmanlardan gelen değerlendirmeler sonucunda form son haline getirilmiştir.

Araştırmanın çalışma grubu Türkiye’nin 4 ilindeki çeşitli üniversitelerinde eğitim alan 36 Azerbaycanlı öğrenciden oluşmaktadır. Görüşmeler 2018 Mart ayında gerçekleştirilmiştir. İlk olarak çalışma grubunun belirlenmesi aşamasında öğrencilere araştırmanın amacı hakkında bilgi verilmiş ve istekli öğrenciler ile uygun olan zaman ve şartlarda eş zamanlı veya yüz yüze görüşülmüştür. Yüz yüze görüşmeler zamanı veri kaybının yaşanmaması amacıyla öğrencilerden izin alınarak ses kaydı tutulmuştur. Bu görüşmeler yaklaşık olarak 15-20 dakika sürmüştür. Sosyal medya ve paylaşım sitelerindeki eş zamanlı olarak yapılan görüşmeler ise ortalama 30-35 dakika devam etmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında elde edilen veriler betimsel ve içerik analizi ile çözümlenmiştir. İçerik analizi zamanı herhangi bir sosyal sorunun çözümlenmesinde önemli olan kavramlar ve ilişkiler açığa çıkarılmaktadır. Betimsel analizde ise veriler daha yüzeysel olarak incelenmekte ve içerik analizi ile detaylı bir süreç içerisinde değerlendirilmektedir. İçerik analizi zamanı araştırmadan elde edilen veriler ortak belirli temalar altında toplanmakta, düzenlenmekte ve yorumlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2005: 227). Konuya ilişkin öğrencilerin cevapları araştırma soruları kapsamında belirlenen temalara göre sınıflandırılmıştır. Öğrencilerin görüşleri doğrudan alıntı olarak raporlanmıştır. Öğrencilere “Ö” ile başlayan bir kod numarası verilmiş ve öğrenciler 1’den 36’ya kadar numaralandırılmıştır. Yapılan analizler sonucunda öğrencilerin görüşleri frekanslar ve yüzdeler biçiminde sunulmuştur.

Nitel araştırmalarda geçerlik inandırıcılık ve aktarıla bilirlilik kavramları kapsamında değerlendirilmektedir (Aktaş, 2014: 365). Araştırma kapsamında elde edilen verilerin analizinde ve yorumlanmasında tutarlığı sağlamak ve eleştirel bir bakış açısıyla bulgular ele alınmıştır. Bu kapsamda alanla ilgili iki uzmandan görüş alınmıştır. Nitel araştırmalarda güvenirlilik, gözlemin doğruluğu incelenerek belirlenebilmektedir (Büyüköztürk vd., 2012). Güvenirliliği sağlamada ise alıntıların olduğu şekilde, değiştirilmeden aktarılması ve aynı zamanda ses kayıtlarının alınması etkili olmaktadır. Bu araştırmanın etik yönden güçlü olması için öğrencilerin görüşleri yalnızca araştırma kapsamında kullanılmış ve diğer şahışlar ile paylaşılmamıştır.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular öğrencilerin eğitim aldıkları illere ilişkin görüşleri ile sınırlıdır ve ğrenci görüşlerinden yola çıkarak farklı illerdeki deneyimlere genelleme yapılamaz. Son aşamada alan uzmanı iki araştırmacıdan verilere, bulgu ve yorumlara ilişkin görüşlerini paylaşması istenmiştir. Araştırmacıların incelemesi sonucunda Miles ve Humberbann'ın (1997) formülü doğrultusunda güvenirlilik .88 olarak bulunmuştur. Bu kapsamda görüş ayrılığı .12 olarak belirlenmiştir. Bu tür araştırmalarda güvenirliliğinin .70 üzerinde olması çalışmanın güvenilir olduğunu göstermektedir (Yıldırım ve şimşek, 2005).

BULGULAR

Araştırmada elde edilen bulgular, araştırma soruları doğrultusunda öğrencilerin; eğitim için Türkiye'yi seçme nedenleri; Türkiye'de eğitim almanın avantajlarına ilişkin görüşleri, Türkiye'de eğitim almanın dezavantajlarına yönelik görüşleri, eğitimsel yönden yaşanan/karşılaşılan sorunları ve karşılaşılan sorunların çözümüne yönelik aldıkları destekler olmak üzere beş ana tema çerçevesinde biçimlenmiş ve aşağıda sunulmuştur.

Öğrencilerin Türkiye'yi eğitim için seçme nedenlerine ilişkin görüşleri

Türkiye'deki Azerbaycanlı ğrencilerin eğitim için Türkiye'yi seçme nedenlerine ilişkin görüşleri Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Öğrencilerin Türkiye’yi eğitim için seçme nedenlerine ilişkin görüşleri ve dağılımı

<i>Kategoriler</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	
Kaliteli eğitim	Ö27: “Eğitim için Türkiye’yi seçmemde en önemli sebep Türkiye’de daha kaliteli bir eğitim alabileceğim düşüncesi olmuştur”.		
	Ö2: “Türkiye’yi eğitim için birden çok seçme nedenim vardır. Bunlardan en başta geleni burada eğitim seviyesinin yüksek olmasıdır”.	21	58
	Ö4: “Bazı ülkelere göre eğitim seviyesinin daha kaliteli olmasını söyleyebiliriz”.		
	Ö18: “...Azerbaycan’a nazaran daha kaliteli eğitim, akademik özgürlüklerin olması”.		
	Ö3: “Türkiye’ni eğitim için seçme sebeplerim kardeş bir devlet olması, dilinin bize daha yakın olması”.		
Kültürel benzerlikler (dil, din vs.)	Ö8: “Daha iyi eğitim alacağıma inandığım için burayı seçtim. Yabancı bir ülkede okumanın her zaman avantajı vardır. Ben bu avantajı, hem kardeş hem de Müslüman bir ülke olduğu için Türkiye’de değerlendirmek istedim”.	18	50
	Ö13: “Türkiye’ni seçme sebeplerim, kültürel ve coğrafi açıdan yakınlık, eğitimdeki kalite ve yaşamaya değer bir ülke olmasıdır”.		
	Ö23: “Türkiye ve insanlarına olan saygı ve sevgim, Azerbaycan ile kültür ve dil yakınlığı”.		
Burs imkânları	Ö12: “Türkiye sevgisi, özlemi beni Türkiye’de eğitim almaya yönlendirdi. Daha sonra ise burs kazanınca Türkiye’de eğitim görme hayalim gerçek oldu.”	4	11
	Ö15: ..... “Türkiye Bursları’nu kazanmam”.		
Mezuniyet sonrası istihdam kolaylığı	Ö10: “... Üniversite eğitimim sonrası iş bulma avantajımın olması”.	3	8
Tercih edilen bölüm için kaynak ülke olması	Ö14: “Eğitim için tercih ettiğim bölümün Azerbaycan üniversitelerinde bulunamaması ve Türkiye’nin bu alanda kaynak ülke olması”.	2	6
	Ö30: “...Türkoloji alanının Türkiye’de gelişmiş olması”.		

Tablo 2’deki veriler incelendiği zaman öğrencilerin Türkiye’yi eğitim için seçme nedenlerinin başında kaliteli eğitim faktörünün (%58) dayandığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, öğrencilerin çoğunun Türkiye’deki

üniversitelerde sunulan eğitim hizmetlerinin kaliteli olduğu yönünde görüş birliği bulunmaktadır. Bunu sırasıyla kültürel benzerlikler (%50), sunulan burs imkânları (%11), mezuniyet sonrası istihdam kolaylığı (%8) ve öğrencilerin tercih ettiği bölümün için Türkiye'nin kaynak ülke olması (%6) faktörleri izlemektedir.

Öğrenci görüşleri genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'deki üniversitelerin kaliteli olması, iki ülkenin kültürel açıdan çok benzerlik teşkil etmesi, eğitim için sunulan burs imkânlarının çeşitliliği, birçok bölüm için kaynak ülke olması gibi etmenlerin Azerbaycanlı öğrencilerin eğitim için Türkiye'yi tercih etmesine sebep olduğu söylenebilir.

Öğrencilerin Türkiye'de eğitim almanın avantajlarına ilişkin görüşleri

Öğrencilerin Türkiye'de eğitim almanın avantajlarına ilişkin görüşleri Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Öğrencilerin Türkiye'de eğitim almanın avantajlarına ilişkin görüşleri

<i>Kategoriler</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Akademik yönden getirileri		
Ö15: “Kendi ülkemle kıyaslandığında daha iyi bir eğitim sistemi ve kalitesi, daha çok kaynağa erişim, sık sık konferans ve benzer bilimsel etkinliklere katılma imkânları, uluslararası öğrencilerle etkileşim ve bilgi alış veriş olası olduğu vardır”.	13	36
Ö22: “Staj ve konferans süreçlerinin sürekliliği, araştırma becerileri yükseköğretim üyelerinden ders alma gibi etmenler”.		
Ö27: “Alanında gelişmiş olan profesyonel hocalardan daha kaliteli bir eğitim almak, akademik açıdan kendini daha da geliştirebilmek (farklı şekilde araştırma araç ve yöntemleriyle tanışmak, vs.)		
Gelecekteki kariyer		
Ö17: “Eğitimin en avantajlı tarafı ülkemde Marmara Üniversitesi yüksek lisans diplomasıyla çok iyi kariyer yapabilirim”.	9	25
Ö32: “Gelecek akademik kariyerin sağlam temeller üzerine kurulması için olanak sağlaması, bu uğurda kendini geliştirme imkânı sunması ve kendi alanında birçok yabancı girişimcilerle tanışma imkânı sağlaması”.		
Ö33: “Gelecekteki kariyer planlamamda bana çok faydalı olacağını düşünüyorum”.		

Tablo 3: Öğrencilerin Türkiye’de eğitim almanın avantajlarına ilişkin görüşleri (Devam)

<i>Kategoriler</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Kişisel gelişime sunduğu olumlu katkılar	8	22
Ö13: “ <i>Beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımlarından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve teşebbüse değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan; yapıcı, yaratıcı ve verimli kişiler olarak yetişiyoruz</i> ”.		
Ö26: “ <i>...özgüven oluşturmaya bir avantajdır</i> ”.		
Ö14: “ <i>...uluslararası öğrencilerle etkileşim ve bilgi alış veriş olasılığı bir avantajdır</i> ”.		
Farklı kültürleri tanıyabilme fırsatı	7	19
Ö2: “ <i>...farklı bir kültür tanımam bir avantajdır. Baktığımızda dilimiz birbirine çok yakındır. Ancak bu dilde tam olarak konuşmak ve bu dilde eğitim almak daha derinden öğrenmemize sebep olmuştur. Özellikle kitap dilini anlamamız ve bilimsel olarak dili öğrenmemiz bize çok faydalı olmuştur. Kültürel bakımdan ise bizim her zaman televizyonlardan gördüğümüz kültürle tamamen ayrıştığını söyleyebilirim. Özellikle Karadeniz kültürü benim çok hoşuma gitmektedir ve oradaki insanların davranışları bana göre çok güzeldir</i> ”.		
Öğrencilere sunulan diğer imkânlar (burs, öğrenci indirimleri vs.)	7	19
Ö23: “ <i>.. öğrenciler için ulaşım alanında ve bir çok alanlarda indirimler uygulanmakta</i> ”		
Ö13: “ <i>Burs imkânı ve üniversitelerin öğrencilere eğitim ve sosyal faaliyet açısından birçok olanak sunması avantajdır</i> ”.		
Uyum rahatlığı ve dil konusundaki kolaylıklar	5	14
Ö8: “ <i>Türk vatandaşının seni yabancı görmemesi</i> ” bir avantajdır”		
Ö11: “ <i>Kültürel açıdan zorluk çekmemem. Gelenek ve görenekler neredeyse benim ülkemle aynı</i> ”.		
Ö19: “ <i>...dil sorunun olmaması açısından avantajlıdır</i> ”		

Tablo 3’den görüldüğü üzere Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye’de eğitim almanın avantajlarına ilişkin görüşlerinin başında eğitim sürecinde bilimsel yönden sunulan hizmetlerin çeşitliliği ve fazlalığı (%36) durmaktadır. Diğer bir ifadeyle, öğrenciler eğitim aldıkları süreçte farklı alanlarda düzenlenen bilimsel konferanslara katılma fırsatını yakalıyor, bilimsel araştırmalar yaptıkları zaman kaynaklara kolay bir şekilde

ulaşiyor, yüksek niteliğe sahip, zengin bilgi birikimi ile donanmış hocalardan ders alıyorlar ve tüm bunları bir avantaj olarak değerlendiriyorlar. Öğrencilerin Türkiye’de eğitim almanın bir diğer avantajı olarak gördükleri özellik eğitim hayatı sonrasındaki istihdam (%25) kolaylığıdır. Azerbaycanlı öğrenciler Türkiye’deki üniversitelerden mezun oldukları zaman kolayca iş bulabileceklerini düşünmektedirler. Türkiye’de eğitim almanın diğer avantajları ise sırasıyla, buradaki eğitimin kişisel gelişime (%22) önemli etkilerinin bulunması, farklı kültürleri tanıyabilme şansına sahip olması (%19), öğrencilere sunulan burs, indirim gibi fırsatlar (%19) ve dil ve kültürel benzerliklerden dolayı Türkiye’de yabancılaşmama, kültüre kolay uyum sağlama (%14) olarak ifade edilmektedir. Araştırmaya katılan öğrencilerden sadece biri (Ö31), Türkiye’de eğitim almanın ona sağlamış olduğu bir avantajı olmadığını, buradaki eğitim sisteminin Azerbaycan eğitim sisteminden sadece bir adım ileride olduğunu belirtmiştir.

Öğrenci görüşleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Türkiye’deki eğitimin öğrencilere genel olarak avantaj sağladığı, öğrencilerin burada eğitim almaktan memnun oldukları söylenebilir.

Öğrencilerin Türkiye’de eğitim almanın dezavantajlarına ilişkin görüşleri

Öğrencilerin Türkiye’de eğitim almanın dezavantajlarına ilişkin görüşleri Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4: Öğrencilerin Türkiye’de eğitim almanın dezavantajlarına ilişkin görüşleri

<i>Kategoriler</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Aileden, memleketten uzakta olmak		
Ö1: “en büyük dezavantaj ailelerimizden uzak kalmamızdır”.	13	36
Ö34: “Ailemden uzakta olmak sadece”		
Ö2: “vatanımdan uzakta olmak dezavantajdır”		

Tablo 4: Öğrencilerin Türkiye’de eğitim almanın dezavantajlarına ilişkin görüşleri (Devam)

<i>Kategoriler</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Üniveristedeki yetersizlikler	11	31
Ö21: “Yönetim kurumlarının senkronize çalışmaması, önemli konularda personellerin bilgisiz olması veya gereken ilgiyi göstermemesi, bazı hocalarında hevesiz olması, sistematik olarak eğitimi ciddiye almamalarının göstergesidir. Örneğin Öğrenci İşleri Daire Başkanlığında küçük bir sorunu halletmeye çalışırken sarf edilen enerjiyle bir öğrenci alanının en zor konularından birini rahatlıkla araştırabilir. Bunun gibi küçük görünen ama özünde büyük nitelik taşıyan sorunlardan dolayı Türkiye eğitiminin Batı eğitiminden geride kaldığını düşünüyorum.		
Ö29: “Avrupa ülkeleri ile kıyaslamada tek dezavantajı İngilizce eğitim veren bölümün yeterli olmaması”		
Ö25: “Derslere giren kişilerin çoğu araştırma görevlisi, profesör ve doçent heyeti derse girmiyorlar ve araştırma görevlisinin bana bir katkısı yok”.		
Ö15: “İdeolojik yaklaşımın zaman zaman bilimsel yaklaşımı üstelemesi, bürokratik sorunlar, ister üniversite personeli, isterse de öğretim üyelerinin kendi sorumluluklarını iyi bilmemesi veya bilerek yerine getirmemesi”.		
Eğitim sisteminde ve akademik dildeki farklılıklar	7	19
Ö6: “...aldığım dersler Türkçe olduğu için ilk döneminde biraz zorluklar yaşadım ama daha sonra alıştım.		
Ö7: “derslerimiz Türkçe olduğu için bazen anlamakta zorluklar yaşıyorum”.		
Ö9: “öğrencilere ek gelir kazanma zorlukları vardır”.		
Maddi sorunlar	5	14
Ö11: “Öğrenciler için burs ve yurt imkânlarının kısıtlı olması dezavantajdır”		
Ö7: “Ülkemizin Eğitim Bakanlığı tarafından bize burs verilmediği için, maddi ihtiyaçlarımızı karşılamakta zorunluk çekiyoruz”.		
Dezavantaj yok	4	11
Ö16: “Dezavantajlı olduğumu düşünmüyorum”		
Ö32: “Dezavantajı yok, bilgi her zaman şahsı yüceltir”		

Tablo 5: Öğrencilerin Türkiye’de eğitimsel açıdan karşılaştıkları sorunlara ilişkin görüşleri (Devam)

<i>Kategoriler</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	
Akademik dilde yaşanan zorluklar	Ö5: “İlk başlarda derste konuşmak ve bazı terimleri anlayamamak sorunu vardı. Sonra arkadaşlarım yardımcı oldu ve öğrendim”.		
	Ö7: “Eğitimimin ilk yıllarında dersleri kavramakla ilgili sorun yaşıyordum, ama şu an o sorunum artık yok”.	12	33
	Ö17: “Türkçe terminolojiden başka sıkıntım olmadı. Kardeş ülke, bizi eğitim hayatı dâhil her düzeyde seviyor, yabancılık ve zorluk çekmedim hiçbir konuda”.		
	Ö20: “Terimlere tam yatkın olmamam ve anlatılanları geç kavramam sorun olmuştur”.		
	Ö5: “Eğitim süreci boyunca yaşadığım çok sorun vardır. Bu sorunlardan en önemlisi ve beni çok etkileyen tez danışmanımın üniversiteden ihraç edilmesiydi. Tez danışmanımın okuldan ihraç edilmesi sonucu, okulum 1 senelik (2 dönemlik) uzamış oldu”.		
Bürokratik sorunlar	Ö15: “Eğitim aldığım üniversitede bölümüm kapandığı ve Türkiye’de yaygın olmayan bir alanda eğitim aldığım için alanında uzman öğretim üyesi bulmak neredeyse imkânsız. Diğer bir sorun burs veren kurumun yüksek lisans tez konusuna kısıtlamalar getirmesi ve onların belirlediği konuda yazmam için baskı uygulamastıydı”.	7	19
	Ö23: “Eğitim sürecine ilişkin sorunlardan birisini yüksek lisans eğitimime başladığım zaman gereken belgeleri toplarken yaşadım. Yabancı ülkede eğitimini tamamlamış yabancı uyruklu öğrencilerin “Okul tanıma belgesi veya Denklik belgesi” (bölüme göre değişiyor) almak zorunda olduğunu biliyoruz hepimiz. Aynı sebepten bilgi edinmek amacıyla YÖK’ü aradığımda Milli Eğitim Bakanlığı, Valilik, Azerbaycan Büyükelçiliği derken boş yere gereksiz bilgi edindiğim, karşımdaki yetkililerin birbirlerinden kurum içinde bile habersiz oldukları kanısına vardım”.		
	Ö28: “Türkiye’de gideceğimiz kurumlarda çalışan kamu personeli hem kendi ihtisaslarını bilmiyor, hem de uluslararası öğrencilerin işleri ile yakından ilgilenmiyorlar. İnsanlık dışı hareketler yapıyorlar”.		

Tablo 5: Öğrencilerin Türkiye’de eğitimsel açıdan karşılaştıkları sorunlara ilişkin görüşleri (Devam)

<i>Kategoriler</i>		<i>f</i>	<i>%</i>
	Ö6: “... Bazen maddi durumumuzda sıkıntılar zaman-zaman oluşuyor. Bu maddi sıkıntıları inşaatta veya restoranda çalışarak telafi ediyorum. Bu da bazen derslere gereken emeği veremememe neden oluyor”.		
Maddi açıdan zorluklar	Ö8: “...Ders kitaplarının pahalı olması, katkı paylarının yüksek olması, eğitim için burs bulunmaması maddi sıkıntılar yani”.	5	14
	Ö23: “... Kendi ücretlerimi kendim karşıladığımdan dolayı bazen işsiz kalma gibi durumlarla karşılaştım. Ancak, İstanbul’da sürekli fuar ve başka öğrencilere yönelik işler olduğu için bu sorun kısa sürede ortadan kalkmıştır”.		
Sorun yok	Ö32: “Türkiye’deki eğitim sürecinde herhangi bir sorunla karşılaşmadım.	4	11

Tablo 5’te ki veriler incelendiği zaman en önemli Türkiye’deki eğitim sürecinde yaşanan en büyük sorunların başında öğrencilerin üniversite hocalarıyla yaşanan olumsuz durumların (%36) geldiği belirtilebilir. Bunun yanı sıra dikkati çeken bir diğer sorun ise akademik Türkçeye ilgili yaşanan sorunlardır (%33). Öğrenci görüşlerinde bürokratik sorunlar (%19) ve maddi yönden yaşanan sıkıntılar (%14) gibi sorunlar da aktarılmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerinden dördü ise eğitim sürecinde herhangi bir sorun yaşamadığını (%11) ifade etmiştir. Yaşanan sorunlara yönelik öğrenci düşünceleri aşağıda yer almaktadır.

Öğrenci görüşleri incelendiği zaman, iki öğrenci (Ö4 ve Ö10) Azerbaycanlı olduğundan dolayı üniversitedeki hocaları tarafından negatif ayrımcılığa uğradığı belirtilmiştir. Dil konusunda zorluk yaşayan öğrencilerin ise büyük çoğunluğu, günlük yaşamda değil de derslerde kullanılan dilin zor olduğunu, terminolojiye hâkim olmadıkları ifade etmişlerdir. Öğrenciler (Ö1, Ö3, Ö5, Ö7, Ö8, Ö17, Ö20, Ö25, Ö26, Ö29, Ö33, Ö35) bu sorunu genel olarak eğitime başladıkları ilk zamanlarda yaşadıklarını, zamanla ortadan kalktığını belirtmişlerdir. Bunların yanı sıra derste anlatılan konuların alan dışı hocalar tarafından işlendiği ve bunun sonucu olarak da dönem sonunda elde edilmesi gereken kazanımların eksikliği öğrenciler tarafından önemli bir sorun olarak ifade edilmiştir. Ö6 sınavda bazı hocaların zaman zaman adaletsiz davrandığını, öğrenci değerlendirilmesinin adaletli bir şekilde yürütülmediğini ifade etmiştir.

Öğrencilerin Türkiye’de eğitim sürecinde karşılaştıkları sorunların çözümü yönündeki aldıkları desteklere ilişkin görüşleri

Öğrencilerin Türkiye’de eğitim sürecinde karşılaştıkları sorunların çözümü yönündeki aldıkları desteklere ilişkin görüşleri Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6: Öğrencilerin Türkiye’de eğitim sürecinde karşılaştıkları sorunların çözümü yönündeki aldıkları desteklere ilişkin görüşleri

<i>Kategoriler</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	
Üniversite hocalarından aldıkları destekler	Ö1: “Çoğu zaman karşılaştığımız sorun dersler üzerine oluyor. Ders konusunda zorluk çektiğimiz bir noktada bilen bir arkadaşımın ve ya hocalarımızdan destek alıyorum”.		
	Ö5: “Hem okuyup hem çalışmak zor, ben o öğrencilerdenim, bu konuda hocalarım yardımcı oldu, bazı geç kaldığım derslerde anlayış gösteriyorlardı”.		
	Ö8: “Hocalardan yardım istiyoruz. Ellerinden geldiği kadar yardım etmeye çalışıyorlar. Çözülebilecek bir sorun ise eğer çözmek için ne gerekirse yaparlar”.	24	67
	Ö13: “...sadece öğrencisi olduğum üniversitede, bölüm başkanı tarafından kısa bir süre içinde yeni tez danışmanı belirlendi ve Enstitü tarafından onaylandı”.		
	Ö15: “...tez danışmanım tez konusunun kabul edilmesi için kurum yetkilisi ile iletişime geçti ve yazı gönderdi. Sonuçta tez konum küçük değişikliklerle kabul edildi”.		
	Ö20: “Terminolojiyle ilgili sıkıntılarım vardı, hocalarımın tavsiye ettiği bilimsel makale ve kitapları okudum”.		
	Ö21: “...üniversite hocaları Türkçenin bizim ana dilimiz olmadığından dolayı sınavlarda destek olmaya çalıştılar ve Türkçe yazı ve anlam bakımından beni çok fazla zorlamadılar”.		

Tablo 6: Öğrencilerin Türkiye’de eğitim sürecinde karşılaştıkları sorunların çözümü yönündeki aldıkları desteklere ilişkin görüşleri (Devam)

<i>Kategoriler</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	
Azerbaycanlı arkadaşlardan aldıkları destekler	Ö4: “...hep arkadaşlarımdan destek aldım”	24	67
	Ö11: “Pek sorun yaşadım diyemem, küçük sorunlarım oldu tabii ki. Ama genelde kendim ve arkadaşlarımdan destek alarak halletmeye çalıştım”.		
	Ö16: “arkadaşlarımdan manevi destek alıyorum”.		
	Ö28: “burada tanıştığım arkadaşlardan ve Azerbaycan'dan gelerek burada okuyan güvenilir öğrencilerimizden destek alıyorum”.		
	Ö24: “...arkadaş çevremden yazdığım makale ve ödevlerin gözden geçirilmesi ve düzeltmelerin yapılması gibi yardımlar alıyorum”.		
Türk arkadaşlardan aldıkları destekler	Ö3: “Türk arkadaşlarım anlamadığım bir konu olduğunda yardımcı oluyorlar”.	7	19
	Ö6: “Buradaki Türk sınıf arkadaşlarımla derslerle ilgili çeşitli ödevler ve sunumların hazırlanmasında birbirimize yardımcı olduk ve bu bize bilim açısından çok faydalı oldu.”		
	Ö35: “..arkadaşların ve hocaların önerisi ile Türk dilinde kitap, dergi ve gazete okuyarak destek aldım”		
Destek yok	Ö34: “... Kimseden destek almadım, sorunlarımı kendim hallederim”.	5	14
	Ö14: “Kayda değer büyük bir sorunla karşılaşmadığım için destek de almadım”.		
	Ö21: “Yaşadığım sorunlarda herhangi elle tutulur bir destek alamadığım için sorunlarımı kendim halletmeye çalışıyorum”.		
Aileden aldıkları destekler	Ö7: “... Herhangi bir sorunum olduğunda ailem ve dostlarım her zaman yardımlarını esirgemediler.	4	11
Çeşitli kurum ve kuruluşlardan aldıkları destekler	Ö12: “YTB'den burs desteği aldım”.	3	8
	Ö26: “Sorunlarımı daha çok kendim çözmeye çalışıyorum. Olmadığında uluslararası öğrencilerle ilgilenen derneklerden de yararlanmış sorunlarla ilgili destek alıyorum”.		

Tablo 6'dan görüldüğü üzere Türkiye'deki çeşitli üniversitelerde eğitim gören Azerbaycanlı öğrenciler eğitim sürecindeki sorunların çözümü yönünde en büyük desteği üniversite hocalarından (%67) ve diğer Azerbaycanlı arkadaşlarından (%67) almışlardır. Ayrıca, öğrencilerin bir kısmı Türk arkadaşlarından (%19), aileden (%11) ve çeşitli kurumlardan (%8) destek aldıklarını ifade etmişlerdir. Bazı öğrenciler (%14) ise herhangi bir destek almadıklarını belirtmişlerdir.

Öğrencilerin karşılaştıkları sorunların belirli bir kısmını dersle ilgili sorunlar oluşturmaktadır. Bu sorunun çözümünde destek sağlayanlar ise üniversitedeki hocalar veya arkadaş çevresi olmuştur. Eğitim süresinde herhangi bir destek almayan öğrenciler ya kayda değer sorun yaşamadığı için desteğe ihtiyacı olmadığını, ya da oluşan sorunu kendince çözmeye çalıştığını belirtmişlerdir. Araştırma kapsamına bir öğrenci (Ö36) üniversitedeki Azerbaycan kökenli bir hocadan destek aldığını belirtmiştir. Bir başka öğrenci ise (Ö9) karşılaştığı sorunla ilgili mezunlara müracaat ettiğini fakat daha sonuçlanmadığını söylemiştir. Ö22, karşılaştığı sorunla ilgili üniversitedeki hocayla görüştüğünü ve hocasından gerekli yardımı alamadığını ifade etmiştir.

Öğrencilerin düşünceleri incelendiğinde, bazı öğrenciler karşılaştıkları sorunun çözümlenmesi için Azerbaycan devlet yetkililerine müracaatta bulduklarını fakat bir sonuç alamadıklarını aktarmışlardır. Bir öğrenci bunu (Ö4) “...toplasak 4 senede 1-2 defa karşılaştım ve olan sorunlarımızı onlara ilettik. Onlar da her defasında bizim sorunları not alıp yardımcı olacaklarını söylediler. Ama her defasında not almakla yetindiler, hiç yardımcı olmadılar” şeklinde belirtmiştir. Destekler nitelikte, Ö5 de “4. sınıfım, daha elçilik çalışanlarını görmedim, bir defa geldiler okuduğumuz şehre, sorunlarımızı sordular, söyledik, ancak yine aynı şekilde kaldı maalesef” biçiminde devlet yetkililerinden destek alamadığını ifade etmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Türkiye’de eğitim alan Azerbaycanlı öğrencilerin eğitim sürecindeki deneyimlerini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada öğrenciler, eğitim için Türkiye’yi seçme nedenleri, Türkiye’de eğitim almanın avantajları ve dezavantajları, eğitim sürecinde karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunların çözümlenmesi için aldıkları destekler temaları altında çeşitli düşüncelerini paylaşmışlardır.

Azerbaycanlı öğrenciler eğitim için Türkiye’yi seçme nedenleri teması altında çoğunlukla Türkiye’de sunulan eğitim hizmetlerinin kaliteli olmasını ve kültürel benzerliklere yönelik görüşlerini belirtmişlerdir. Alanyazın incelemelerinde benzer bulguların olduğu çalışmalara rastlanmıştır. Örneğin, Yıldırım ve Köksal (2017) tarafından yapılmış “Yabancı uyruklu üniversite öğrencilerinin gözüyle Türkiye” başlıklı çalışmada da, öğrencilerin eğitim için Türkiye’yi tercih etme sebeplerinin başında aynı din ve dil, aynı kültür olma düşüncesi yer almıştır. Benzer şekilde, Özoğlu vd. (2012) tarafından yapılmış çalışmada da uluslararası öğrencilere Türkiye’yi tercih etme nedenleri sorulmuştur. İlgili soruya öğrencilerin verdikleri cevaplar arasında; eğitimin kalitesi, Türkiye’nin kültürel, dini ve etnik yapısı, sağlanan burs olanakları vs. gibi düşüncelerin olduğu tespit edilmiştir. Türk ve Akkraba Topluluklardan gelen öğrenciler üzerine yapılan çeşitli çalışmalarda da Türkiye’ye eğitim almak amacıyla gelen öğrencilerin daha iyi ve kaliteli bir eğitim almak veya daha iyi bir gelecek için geldikleri bulgularına rastlanmıştır (Bayraktaroğlu ve Mustafayeva, 2009; Can, 1996; Enterieva ve Sezgin, 2016; Ersoy, 1998; Şahin ve Demirtaş, 2014). Bu bulgular mevcut çalışmadan elde edilen bulguları destekler niteliktedir.

Yükseköğretim istatistikleri incelendiği zaman son yıllarda Türkiye'ye eğitim almak için gelen uluslararası öğrencilerin sayısında büyük artışların olduğu görülmektedir. Bu ise bugün Türkiye'nin gelişen insan sermayesi ve eğitim örgütleri, uluslararası camiada artan tanınırlığı ve özellikle son senelerde yükseköğretimde uluslararasılaşma faaliyetlerine verdiği önem açısından başarılı olduğunu göstermektedir. Alanyazında konuyla ilgili yapılmış yurtdışı çalışmalarında da eğitim almak için farklı bir ülkeye giden uluslararası öğrenciler ülkelerine göre daha nitelikli bir eğitim almak ve iyi bir meslek edinmek için yurtdışında eğitim almaya istekli olduklarını belirtmişlerdir (Krishnan & Vrcelj, 2009; Taylor, 2008; West, 2000).

Türkiye'deki Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye'de eğitim almanın avantajları ve dezavantajlarına ilişkin görüşleri incelendiğinde, avantaj olarak en çok değerlendirilen özellikler; eğitim alanında sunulan hizmetlerin zenginliği ve çeşitliliği ve mezuniyet sonrası iş imkânları olarak belirtilmiştir. Özoğlu vd. (2012) tarafından yapılmış çalışma bulgularında da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Şöyle ki, Türkiye'de yükseköğrenim düzeyinde eğitim görenlerin, eğitimin niteliği, yabancı dil öğrenmekle beraber uluslararası tecrübe kazanma gibi etmenlerin bazı uluslararası öğrencilere saygınlık kazandırdığı ve bunun sonucunda da kendi ülkelerinde özel şirketlerde daha iyi pozisyonlarda iş bulma kolaylığı sağladığı saptanmıştır. Bu bulgular mevcut çalışmadan elde edilen bulgularla örtüşmektedir.

Küreselleşen dünyada kendi ülkesi dışındaki başka bir ülkede eğitim almanın istihdam olanaklarını arttırdığı düşünülmektedir. Günümüzde birçok alanlarda, özellikle uluslararası firmaların yurtdışında yaşama ve eğitim deneyimi olan, yabancı dil bilgisi ileri düzeyde olan bireyleri öncelikle istihdam etmeyi tercih ettiği söylenebilir. Bireyler yurtdışında eğitim almakla yabancı dil becerilerini geliştirebilmekte, farklı kültürleri tanıya bilme fırsatlarına sahip olmaktadır. Bu ise onlara daha iyi ve kolay iş bulma imkânları sunmaktadır.

Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye'de eğitim almanın dezavantajları olarak gördüğü etmenler ise aileden uzakta olmak, üniversitedeki yetersizlikler, Azerbaycan eğitim sistemiyle Türkiye eğitim sistemi arasındaki farklılıklar ve maddi sorunlar olarak nitelendirilmiştir. Birçok öğrenci, yükseköğrenimlerini kendi ülkelerinin dışında sürdürdükleri için çeşitli zorluklarla karşılaşabilmektedirler (Özturgut ve Murphy, 2009) Stafford vd. (1978) tarafından yapılmış çalışma bulgularında öğrencilerin başka bir ülkeye uyum sağlamada yaşadıkları en büyük sorunlar arasında vatan hasreti, mali durumun olduğu tespit edilmiştir. Yabancı öğrenciler üzerine yapılmış çeşitli çalışmalarda en çok ifade edilen sorunlar arasında ekonomik sorunların olduğu gözlemlenmiştir (Can, 1996; Çöllü ve Öztürk, 2010; Kıroğlu vd., 2010; Köylü, 2001; Özoğlu vd., 2012; Şahin ve Demirtaş, 2014; Yardımcıoğlu vd., 2017).

Öğrenciler Türkiye'de eğitimsel yönden karşılaştıkları sorunlar teması altında çoğunlukla bazı üniversite hocalarından kaynaklanan sorunları ve akademik dilde yaşanan zorluklara ilişkin görüşlerini belirtmişlerdir. Benzer şekilde Köylü (2001) tarafından yapılmış çalışmada Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat fakültesinde eğitim alan yabancı uyruklu öğrencilerin büyük bir kısmının Türkiye'ye ilk geldikleri zaman fakülte ve hocalar ile ilgili bazı problemleri oldukları bulgusuna ulaşılmıştır. Özoğlu vd'nin (2012) Türkiye'de eğitim alan uluslararası öğrenciler üzerine yaptığı çalışmasında da benzer sonuçların olduğu saptanmıştır. İlgili araştırmada, katılımcıların bir kısmının bazı öğretim elemanlarının kendilerine karşı olumsuz tutum sergilediğinden şikâyetçi olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra araştırmaya katılan uluslararası öğrencilerin hem de dil yetersizliğine bağlı bazı sorunlar yaşadığı tespit edilmiştir. Yardımcıoğlu vd. (2017) tarafından yapılmış çalışma bulgularında da uluslararası öğrencilerin akademik anlamda dil problemi yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu bulgular mevcut çalışmadan elde edilen bulgularla benzerlik teşkil etmektedir.

Uluslararası öğrenciler tarafından dile getirilen ve kendilerine karşı negatif tutumlar sergileyen öğretim üyelerinin varlığı sorunu istisnai durumlar olarak değerlendirilebilir. Türkiye’de uluslararası öğrencilerin başarısızlık oranının yüksek olmamasıyla ilgili olarak etnik, kültürel vd. çeşitli sebeplere bağlı olarak öğretim üyelerinde bazı önyargılar oluşmuş olması olasıdır. Bunun yanı sıra öğretim üyelerinin farklı kültürlerle karşı nasıl davranmaları gerektiğine dair bilgi eksiklikleri de söz konusu olabilmektedir. Bevis ve Lucas'a (2007) göre uluslararası öğrenciler yükseköğretim kurumlarına katkı sağlamaktadır. Şöyle ki uluslararası öğrenciler bu kurumların kültürel ve akademik hayatına zenginlik getirebilmekte, yerli öğrencilerle beraber öğretim üyelerinin de farklı kültürleri ve düşünce tarzlarını tanımalarına katkı sunmaktadır. Bu düşünceden hareketle, var olan olumsuz durumu ortadan kaldırmak için öğretim üyeleri ve üniversite görevlilerinin zihinsel bir reforma ihtiyaç duydukları ve farklı kültürleri tanımaya, kabul etmeye açık olmaları gerektiği ifade edilebilir.

Türkiye’deki çeşitli üniversitelerde eğitim gören Azerbaycanlı öğrenciler eğitim sürecinde karşılaştıkları sorunların çözümü yönünde en büyük desteği üniversite hocalarından diğer Azerbaycanlı arkadaşlarından almışlardır. Bunun yanı sıra öğrencilerin bir kısmı da Türk arkadaşlarından, aileden ve çeşitli kurumlardan destek aldıklarını ifade etmişlerdir. Bazı öğrenciler ise herhangi bir destek almadıklarını belirtmişlerdir. Çağlar (1999) tarafından yapılmış çalışma bulgularında da Türk Cumhuriyetleri ve Akra Topluluklarından gelen öğrencilerin karşılaştıkları bir sorun karşısında en çok kendi ülkesinden olan arkadaşlarına başvurdukları tespit edilmiştir. Bir başka çalışmada da uluslararası öğrencilerin karşılaştıkları sorunların çözümü yönünde en büyük desteği kendi ülkelerinden gelen arkadaşlarından aldıklarını ifade etmişlerdir. Bununla beraber ilgili çalışmada öğrenciler Türk arkadaşlarından da zaman zaman destek aldıklarını belirtmişlerdir (Açıkalın vd., 1996). Çöllü ve Öztürk (2009) tarafından yapılmış çalışma bulgularında da Türk Cumhuriyetlerinden öğrenim için Türkiye’ye gelen ve Konya ilinde Selçuk Üniversitesinde öğrenim gören 100 uluslararası lisans öğrencisinin karşılaştıkları sorunları en sık kendi ülkesinden gelen arkadaşlarıyla paylaştıkları tespit edilmiştir. Bu bulgular mevcut çalışmadan elde edilen bulgularla örtüşmektedir.

Bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye’de eğitim almaktan memnun oldukları söylenebilir. Bu çalışma 2017-2018 bahar döneminde Türkiye’nin Ankara, İstanbul, Konya ve Giresun illerindeki çeşitli üniversitelerde lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi gören 36 Azerbaycanlı öğrencinin görüşüyle sınırlıdır. Daha farklı ve büyük örneklemelerde benzer çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Açıkalın, A., Demirel, Ö. & Önsoy, R. (1996). *Türkiye’de yükseköğrenim gören Türk Cumhuriyetleri öğrencilerinin sorunları*. Ankara: Pegem Yayınları.

Aktaş, M. C. (2014). *Nitel veri toplama araçları*. İçinde M. Metin (Ed.), Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri (ss.337-371), Ankara: Pegem A.

Allaberdiyev, P. (2007). *Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye’ye yükseköğrenim görmeye gelen öğrencilerin uyum düzeylerinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Aliyev, R. & Öğülmüş, S. (2016). Yabancı uyruklu öğrencilerin kültürlenme düzeylerinin incelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 89-123.

- Annaberdiyev, D. (2006). *Türkiye’de eğitim gören Türk Cumhuriyetleri ve Türk üniversite öğrencilerinin psikolojik yardım arama tutumları, psikolojik ihtiyaçları ve psikolojik uyumlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Aydın, B. (1995). *Azerbaycan’dan Türkiye’ye eğitim amacıyla gelen öğrencilerin dil-kültür-sosyal problemleri ve çözüm teklifleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Azmaç, S. (1995). *Orta Asya Cumhuriyetlerinden gelen Uludağ üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin uyum düzeylerini etkileyen bazı etmenler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Bayraktaroğlu, S. & Mustafayeva, L. (2009). Türk yükseköğretim sistemi ve Türk Dünyası ilişkileri: Sakarya Üniversitesinde eğitim gören yabancı uyruklu öğrenciler örneği. *Journal of Azerbaijani Studies*, 223-239.
- Bevis, T. B. & Lucas, C. J. (2007). *International students in American colleges and universities: A history*. New York: Palgrave Macmillan.
- Biçer, N., İsmail, Ç. & Siddık, B. (2014). Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerin karşılaştığı sorunlar: Atatürk Üniversitesi örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(29), 125-135.
- Bogdan, R. C. & Biklen, S. K. (1992). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods*. Boston: Allyn and Bacon.
- Büyükbayraktar, Ç., Çiçekler, C. ve Koruklu, N. (2015). Yabancı uyruklu üniversite öğrencilerinin mükemmeliyetçiliğe ilişkin görüşleri. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 7-31.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, K. Ş., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (12. Basım). Ankara: Pegem.
- Can, N. (1996). Türkiye’de yükseköğrenim gören yabancı uyruklu öğrencilerin sorunları ve örgütsel yapı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 503-512.
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (Third edition). New York: Sage.
- Çağlar, A. (1999). Türk üniversitelerinde öğrenim gören Türk Cumhuriyetleri ve Akraba Toplulukları öğrencilerinin sorunları. *Amme İdaresi Dergisi*, 32(4), 133-169.
- Çöllü, E. F. & Öztürk, Y. E. (2007). Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarından Türkiye’ye yükseköğrenim görmek amacıyla gelen öğrencilerin uyum ve iletişim sorunları, Konya Selçuk Üniversitesi örneği). *Journal of Azerbaijani Studies*, 12(1-2), 284-292.
- Derman, S. (2010). Yabancı uyruklu öğrencilerin Türkiye Türkçesi öğreniminde karşılaştıkları sorunlar. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29(29), 227-247.
- Enterieva, M. & Sezgin, F. (2016). Türki Cumhuriyetlerinden Türkiye’ye gelen yükseköğretim öğrencilerinin akademik ve sosyal beklentilerinin karşılanma düzeyi. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 6(1), 102-115.
- Ersoy, H. (1998). Türk Cumhuriyetlerinden gelen ilk öğrenciler ve Türkiye deneyimleri. *Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, 7, 7-18.

- Esentürk-Ercan, L. (1998). *Yabancı uyruklu ve Türk üniversite öğrencilerine ait sorunların bazı değişkenler açısından incelenmesi*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Garabayev, B. (2000). *Türkiye’de yükseköğrenim gören Türk Cumhuriyetleri öğrencilerinin uyum sorunları ve Türkiye ve Türklere ilişkin kalıp yargıları*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Gökyer, N. (2016). Yabancı uyruklu üniversite öğrencilerinin psikolojik uyumları. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 7(1), 98-108.
- Güçlü, N. (1996). Yabancı öğrencilerin uyum problemleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29, 101-110.
- Gülner, B. & Balcı, Ş. (2010). Televizyon izleme motivasyonları ve kültürleşme: Yabancı uyruklu üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, 447-483.
- Kaçmazoğlu, H. B. & Şeker, H. (1998). Türk cumhuriyetleri, Türk ve akraba topluluklarından gelen öğrencilerin Türkiye ve kendi ülkeleriyle ilgili gözlemlerine dayanarak ortaya koydukları sorunlar: Atatürk Üniversitesi örneği. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(1-2), 86-104.
- Kalkınma Araştırmaları Merkezi (2015). Yükseköğretimin uluslararasılaşması çerçevesinde Türk üniversitelerinin uluslararası öğrenciler için çekim merkezi haline getirilmesi. Araştırma Projesi Raporu. http://kam.kalkinma.gov.tr/wpcontent/uploads/2015/04/Uluslararası_Oğrenci_Raporu_2015.pdf Erişim tarihi: 21.03.2018.
- Kavak, Y. & Baskan, G. (2001). Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve akraba topluluklarına yönelik eğitim politika ve uygulamaları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 92-103.
- Kılıçlar, A., Sarı, Y. & Seçilmiş, C. (2012). Türk dünyasından gelen öğrencilerin yaşadıkları sorunların akademik başarılarına etkisi: Turizm öğrencileri örneği. *Bilig*, 61, 157-172.
- Kıroğlu, K., Kesten, A., & Elma, C. (2010). Türkiye’de öğrenim gören yabancı uyruklu lisans öğrencilerinin sosyo-kültürel ve ekonomik sorunları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 26-39.
- Kodal, M. (2001). *Yükseköğretim görmek amacıyla Türk Cumhuriyetleri ile Türk Akraba Topluluklarından Türkiye’ye gelen öğrencilerin eğitim maliyeti ve yaşadıkları sorunlar*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Köleoğlu, N. (2018). Uluslararası öğrencilerin sosyal uyum problemini belirlemede Log-Lineer model kullanımı. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 18, 101-116.
- Köylü, Mustafa (2001). Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesine devam eden yabancı uyruklu öğrencilerin fakülte hakkındaki düşünce, sorun ve beklentileri. *O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(12-13), 131-153.
- Krishnan, S, & Vrcelj, Z. (2009). International students’ expectations and motivations. *In 20th Annual Conference for the Australasian Association for Engineering, Australia, Adelaide, Sydney, Australia, 2009, December 06-09*.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *An expanded source book qualitative data analysis*. (Second Edition). Thousand Oaks, California: Sage Publications.

- Otrar, M., Ekşi, H., Dilmaç, B. & Şirin, A. (2002). Türkiye’de öğrenim gören Türk ve Akraba Topluluk öğrencilerinin stres kaynakları, başa çıkma tarzları ile ruh sağlığı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 2(2), 477-499.
- ÖSYM (2006). 2005-2006 öğretim yılı yükseköğretim istatistikleri kitabı. <http://www.osym.gov.tr/Eklenti/3977,18yabancipdf.pdf?0> Erişim tarihi 20.03.2018.
- Özçetin, S. (2013). *Yükseköğrenim gören yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal uyumlarını etkileyen etmenler*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özkan, G. & Acar Güvendir, M. (2015). Uluslararası öğrencilerin yaşam durumları: Kırklareli ve Trakya Üniversiteleri örneği *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 174-190.
- Özoğlu, M., Gür, B.S. & Coşkun, İ. (2012). Küresel eğilimler ışığında Türkiye’de uluslararası öğrencileri. SETA Yayınları XVII.
- Özturgut, O. & Murphy, C. (2009). Literature vs. practice: Challenges for international students in the U.S. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 22(3), 374–385.
- Özyürek, R. (2009). Türk devlet ve topluluklarından Türkiye üniversitelerine gelen Türk soylu yabancı uyruklu öğrencilerin Türkçe öğrenimlerinde karşılaştıkları sorunlar. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(3), 1820-1862.
- Paksoy, H. M., Paksoy, S. & Özçalıcı, M. (2012). Türkiye’de yükseköğrenim gören yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorunları: GAP bölgesi üniversiteleri örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 85-94.
- Stafford, T. H., Marion, P. B. & Salter, M. L. (1978). *Relationships between adjustment of international students and their expressed need for special programs and services at a U.S. university: Research and implications*. Paper presented at the Annual Meeting of the American College Personnel Association, Detroit, MI. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 155 579).
- Şahin, M. & Demirtaş, H. (2014). Üniversitelerde yabancı uyruklu öğrencilerin akademik başarı düzeyleri, yaşadıkları sorunlar ve çözüm önerileri. *Milli Eğitim Dergisi*, 43(204), 88-113.
- Taylor, P. (2008). *International Japanese students: Their expectations and learning needs at Australian Universities*. (Unpublished doctoral dissertation). University of Technology, Sydney.
- Tutar, H. (2002). *Türk cumhuriyetleri ve akraba topluluklarından gelen öğrencilerin başarısızlık nedenleri*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Yardımcıoğlu, F., Beşel, F. & Savaşan, F. (2017). Uluslararası öğrencilerin sosyo-ekonomik problemleri ve çözüm önerileri. Sakarya Üniversitesi örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 12(1), 203-254.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (Genişletilmiş 5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, E. & Köksal, H. (2017). Yabancı uyruklu üniversite öğrencilerinin gözüyle Türkiye. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(3), 297-323.

Yiğit, R. (2012). Konya ilinde öğrenim gören yabancı uyruklu üniversite öğrencilerinin temel psikolojik ihtiyaçlarının bir kısım değişkenler bakımından incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27, 318-326.

YÖK (2017). Yükseköğretim İstatistikleri.

https://istatistik.yok.gov.tr/yuksekogretimIstatistikleri/2017/2017_T20_V1.pdf Erişim tarihi: 21.03.2018.

YÖK(2018). Yükseköğretim Bilgi Yönetimi Sistemi. <https://istatistik.yok.gov.tr/> Erişim tarihi: 25.03.2018

YTB (2018a). <https://www.ytb.gov.tr/uluslararasi-ogrenciler/turkiye-burslari> Erişim tarihi: 02.04.2018.

YTB (2018b) <https://www.ytb.gov.tr/uluslararasi-ogrenciler/uluslararasi-ogrenci-hareketlilik> Erişim tarihi: 02.04.2018.

West, A. (2000). Reasons for studying abroad: a survey of EU students studying in the UK. *In Paper presented at the European Conference on Educational Research* 20(23), Edinburgh.

TÜRKİYE EDEBİYATINDA AZERBAIJAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ: BİR ESER ÜZERİNDE İNCELEME

Gatibe MAHMUDOVA*

ÖZET

Müslüm Oğuz'un "Nisan Ağlar Mayıs" romanı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarihini, tüm Müslüman dünyasının ilk demokratik cumhuriyetinin bağımsızlığının kaybetme nedenlerini anlatıyor. Müslüm Oğuz'un "Nisan Ağlar Mayıs" romanı, 1918'deki siyasal süreçleri ve Müsavatçıların Bolşeviklerle mücadelesini içeriyor. Romanda, basit insan karakterleriyle birlikte, Azerbaycan'ın ünlü aydınlarının M.A. Resulzade, C. Cabbarlı, A. Cavad ve karşı cephede bulunan Bolşevik N. Nerimanov'un da görüntüleri vardır. Romanda aynı zamanda Türkiye ile Azerbaycan'ın dostluğundan da söz açılmıştır. 20. yüzyılın başında, Rus imparatorluğunun baskısına rağmen Azerbaycan'ın önde giden aydınları ile Türkiye'nin üretken aydınları arasında derin bir manevi birlik ve karşılıklı temas vardı. Çarlık işgali dayanılmaz olduğu için yaratıcı kalem ve düşünürler kendi topraklarını terk edip Türkiye'ye gidiyorlardı. Bu ilişkilerin sonucunda, 20. yüzyılın başlarında Türkiye konusu M. E. Sabir'in, M. Hadi'nin, H. Cavid'in, A. Cavad'ın, C. Cabbarlı'nın çalışmalarında özel bir yere sahiptir. 20. yüzyılda, Türk yazarların eserlerinde de Azerbaycan'a yer verildi. Bildiride çağdaş Türk edebiyatında Azerbaycan konusunun gelişimi ile ilgili belirli sanatsal gerçekleri yorumlamaya ve değerlendirmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Azerbaycan, Türkiye, Roman, Bağımsızlık

DEMOCRATIC REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN LITERATURE OF TURKEY: A REVIEW ON A BOOK

ABSTRACT

Mouslum Oguz's "April cries for May" novel tells the history of the Republic of Azerbaijan, the first democratic republic in the entire Muslim world, especially its causes of collapse. Muslum Oguz's "April cries for May" contains the political processes of 1918 and the struggle of the Musavatists with the Bolsheviks.

There are images of ordinary people and popular people like M.A. Rasulzadeh, C. Cabbarli, A. Cavad and N. Narimanov who is standing on the the opposite front. It is spoken about the friendship between Turkey and Azerbaijan in the novel. At the beginning of the twentieth century, despite the servitude and irrationality of Russian empire, there was deep spiritual unity and mutual contact between creative intellectuals of Azerbaijan and creative intellectuals of Turkey. Since the invasion of Tsarism was unbearable, creative pen and thinkers left their native lands and went to Turkey often in the early 20th century. The result of these relations was the theme of Turkey in the works of M. Sabir, M. Hadi, H. Cavid, A. Cavad, C. Cabbarli at the beginning of the last century. In the 20th century, the theme of Azerbaijan was in the works of Turkish writers. In the report, we tried to interpret and evaluate specific figurative facts related to the development of the Azerbaijani subject in contemporary Turkish literature.

Keywords: Republic, Azerbaijan, Turkey, Novel, Independence

---

*Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Türk Dilleri Bölümü, dr.gatibe@gmail.com

***

Yirminci yüzyılda Azerbaycan bağımsızlığı için kanlı ve çok korkutucu bir çarpışmaya girmek zorunda kaldı. İlk çarpışmanın sonucu olarak, 28 Mayıs 1918'de tüm dünyaya bağımsız bir Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi.

Bu bağımsız devlet, 21 ay içinde büyük bir iş yaptı. Müslüman Doğu'daki ilk demokratik devlet gençken bir başına düşman ülkelerin çevresinde yaşamıştır. Bu nedenle, devletimizin bağımsızlığı kısa oldu. 28 Mayıs 1920'de, bağımsızlığa ilk adımını atan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 20 Nisan 1920'de Rus Bolşevikleri tarafından devrildi. Tüm bu olaylar Türkiye ve Azerbaycan edebiyatında yansımıştır.

20.yüzyılın başlarında Azerbaycan edebiyatında bir Türkiye konusu vardı. Bildiğimiz gibi 20.yüzyılın ilk çeyreğinde, özellikle ikinci on yılında yeni I.Cihan Harbi döneminde Osmanlı İmparatorluğu kendisinin en ağır yıllarını yaşamaktaydı. Bu dönemde Azerbaycan aydınlarının gözleri Türkiye'ye dikilmiştir. Türkiye'de boy gösteren olaylarla ilgili Azerbaycan aydınlarının endişesi artmıştır. Bu endişeler ve Azerbaycan aydınlarının Türkiye'ye olan sevgisi edebiyata – edebi süreçlere de yansımıştır. M. E. Sabir'in, M. Hadi'nin, H. Cavid'in, E Cavad'ın, C. Cabbarlı'nın bu dönemde yazılmış eserleri fikrimizi kanıtlamaktadır. E. Cavad'ın “İstanbul”, “Çırpınırdı Karadeniz”, “Selam Türkün Bayrağına”, “Bismillah” şiirleri, Y. V. Çemenzeminli'nin “Zeybek Kızı” hikâyesi, Türkiye hayatı ile ilgili mekaleleri, C. Cabbarlı'nın “Edirne Fethi”, “Trablis Muharebesi”, H. Cavid'in, M. S. Ordubadi'nin konusu Türkiye tarihinden ve hayatından alınmış oyunları özellikle dikkat çekmektedir.

20.yüzyılın başında ve sonlarında Türkiye edebiyatında bir Azerbaycan konusu görülmektedir. Müslüm Oğuz'un "Nisan Ağlar Mayıs" romanı, tüm Müslüman dünyasındaki ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Cumhuriyeti tarihini, özellikle de, bu devletin yıkılmasını, çökme nedenlerini anlatıyor. Romandaki en belirgin yön, onun Azerbaycan sevgisiyle yazılmasıdır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti tarihi, yalnızca Azerbaycan edebiyatının değil, aynı zamanda dost ve kardeş Türkiye edebiyatının da ilgisini çekmiştir. Bu romanı yazmak için Müslüm Oğuz uzun zaman araştırdı ve çok çalıştı. Eseri okuduğumuzda, yazarın zengin bilgiye, kültür ve sanatsal becerilere malik olduğunu görüyoruz.

Müslüm Oğuz'un “Nisan Ağlar Mayıs” romanı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin zor yıllarına adanmıştır. Romanda birçok ilginç canlı insan karakterleri oluşturulmuştur: Yüzbaşı Atabala, Aybike, Zeynep ana, Gökçe, Çulsuz şair. Bu suretlerle beraber romanda ünlü Azerbaycan aydınlarının, Neriman Nerimanov'un, Ehmet Cavad'ın, Cafer Cabbarlı'nın, Mirzebala Memmedzade'nin, Mehmet Emin Resulzade'nin, Nuri Paşa'nın karakterleri büyük sevgi ve şevkle yansıtılmıştır. “Fakat romanda, tarihi şahsiyetlerle birlikte, sıra dışı, kurgusal karakterler de ortaya konulmuştur. Bu uydurulmuş karakterler olayların doğal verilmesine neden olmuştur” (Sultanlı, 1998: 22). Romanda canlı insan karakterlerinin yanı sıra bir de kendi bağımsızlığı uğrunda savaşan Azerbaycan karakteri de vardır.

Romanda bu bağlamda 8 milyonluk Azerbaycan halkının karakterini görmekteyiz. Bu halkı ağlatan Çarlar, Leninler, Stalinler, Hanzadeler, Mustafa Suphiler, Petrovlar var.

Gördüğümüz gibi bu karakterler, birbirine zıt olan iki farklı yolu yansıtmaktadır: iki taraf, iki yüz, iki dünya, ulusun geleceğine yönelik iki farklı yön. Bu karakterlerden bazıları tarihsel kişiliklerin hayat ve çalışmalarını yansıtmıştır.

Yazar Müslim Oğuz'un, "Nisan Ağlar Mayıs" adlı ilk romanında, bağımsız Azerbaycan'ın kendi bağımsızlığının kaybetme nedenleri gösteriliyor. Romandaki en belirgin yön, büyük Azerbaycan sevgisiyle yazılmasıdır.

Yirminci yüzyılın son on yılında, Azerbaycan'da yeni bir ulusal bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi aşaması başladı. Azerbaycan'a yeni ilgi ve sevgi dalgasının güçlendiği bir dönemde "Nisan Ağlar Mayıs" romanı yazıldı. Bu romanın kahramanı Azerbaycan ve onun oğulları Mehmet Emin Resulzade, Ehmet Cavad'dır. "Nisan Ağlar Mayıs" romanında halkın 1918 yılındaki yaşam dönemi yansıtılmıştır. Yazar, bu romanda yansıtılan dönemin olaylarının doğrudan katılımcısı ve gözlemcisi değildir. Ancak bu romanı yazabilmek için yazar, Azerbaycan halkının tarihi ve kaderi, 1918'deki halkımızın durumu hakkında ciddi araştırmalar yapmıştır.

Tanınmış Türk sanatçı Hasan Sağındık, "Nisan Ağlar Mayıs" romanını, Hüseyin Nihal Atsız'ın, Göktürklerin devletçilik tarihini anlatan "Bozkurtlar" romanı ile karşılaştırarak yazmıştır: "Bozkurtlar" romanından sonra en etkileyici kitaplardan biri "Nisan Ağlar Mayıs" romanıdır. Kitabı okurken, yazarın tarihe dair derin bilgisini, âşıklık sanatını sorunları derinliği ile bilmesini ve incelemesini bütünlüğü ile göreceksiniz."(Atsız, 1997: 84)

"Nisan ağlar Mayıs" romanındaki olayların gelişmesi, Bolşeviklerin çalışmalarının Azerbaycan ulusal hükümetinin bağımsızlığı yıllarında artışı gösteriyor. Azerbaycan'ın Bolşevikleri Ruslara güveniyor, bağımsız devlet ise Rusya'nın en büyük tehlikesini bekliyor, yine Rus sömürgesine girip bu şekilde yönetime gelmek için çaba gösteriyorlar.

Eserde Ermenilerin Azerbaycan topraklarında yaptıkları vahşet de öne çekilmiştir. Romanın esas kahramanı, Yüzbaşı Atabala'nın bütün aile üyelerini Ermeniler katletmişler. Romanda dağlarda koyun güden çobanın da ailesi, baba ve annesi, sevgilisi Ermeniler tarafından mahvedilmiştir. Yüzbaşı Atabala çobana sorar: "Annen, baban var mı?" Çoban duraklar. Kederli bir sesle der: "Annem, babam. Tanrı aldı onları geçen il. Ermeni eşkiyalarının elinde hayatlarını kaybettiler. Hiçbir günahları yok iken. Oğulları çoban olan fakir bir anne ve babanın kime ne kötülüğü ola bilirdi ki? Tek suçlarıysa Türk ve Müslüman oluşları idi. Bu öldürmeleri için Ermenilere ve onların destekçileri Ruslara göre yeterli bir neden idi." (Oğuz, 1991: 9). Gördüğümüz gibi, romanda Ermeni vahşeti de çok öne çekilmiştir.

Yüzbaşı Atabala'nın "Ruslar bizim ezelden düşmanımızdır. Türk milletine en büyük adaletsizliği onlar yaptılar. Yüzyıllardır bizi ağlatıyor ve acı çektiriyorlar. " Bolşevikler ise ona şöyle yanıt veriyor: "Ama bunların hepsi geride kaldı. Çar devrildi. Bize baskı yapan zalimler tahttan indirildi. Bundan sonra, geçmiş unutulmalı ve kardeş olmalıyız. Nerimanov'un sözlerini Mirza'da kanıtlıyor. Mirza diyor: "Doğru, bundan sonra Ruslardan bize kötülük gelmez. Bolşeviklik çarlığın zulmünü ortadan kaldırmıştır. Bolşevik Rusya'sı ile dost olmak bizim yararımızdır". Hanzade beyin oğlu Beytimir de Bolşevik etkisinde idi. O diyordu: "Ayrıca, Ruslara dost olma bizim için çok yararlıdır. Milliyetçiler bunu iyi düşünmeliler" (Oğuz:1991,95).

Yüzbaşı Atabala, Azeri Bolşevikleri inandıрмаğa çalışırdı ki, milli Hükümetin üyeleri, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmış kişilerdir. M. E. Resulzade ve meslektaşları, Azerbaycan'ın çıkarlarının nerede olduğunu bilmiyorlardı. Ulusal Müsavat Partisi mensupları vatanseverler, mücadeledeki hedefleri yetkililer tarafından ele alınmadı; Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve özgürlüğünü sağlamak için savaş alanına atıldılar, muhalefet bunu anlamalı.

“Nisan ağlar Mayıs’a” romanında tahrif edilmiş olgulara da rast geliyoruz. Bu romana verilen ad bir şiirden alındı. Şiirin yazarı ünlü cumhuriyet şairi Ehmet Cavad idi. Müslüm Oğuz, bu şiiri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kederli kaderine benzetiyor.

Bu şiirin 1916'da "Koşma" kitabında yayımlandığı bilinmektedir. Romanda okuyoruz: “... Ahmet Cavad’a bir zindanı da çok gördüler. Onu Sibiryaya sürdüler. Bu gerçekten iyi bir haber değildi. Atabala da Rüstem Efendi ve Aybike de çok üzüldüler. Rüstem Efendi başını kaldırdı ve “Neden aldılar?” Diye sordu.

-Hiç. Ondan 1 Mayıs için şiir yazmasını istemişler. O da “iyi” deyip bir şiir yazmıştır.

-Nasıl bir şiir?

-Bunu yazmış:

Ben her gelen bir Mayıs'a

Pek çok ümitler bağlarım.

Her gelecek Mayıs için,

Nisan ağlar, men ağlarım.

-Ee?

-E-si, komünistler bu şiire sinirlenmişler. Ona demişler ki, sen şiiri 1 Mayıs Emekçilerin Bayramına değil, 28 Mayıs 1918'de, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan edildiği güne yazmışsın. Yani Nisan'ı Mayıs için yazmışsın (Oğuz, 1991: 69).

Gördüğümüz gibi, burada tarihsel gerçek doğru olarak verilmemiştir. Ehmet Cavad bu şiiri yazarken Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti henüz kurulmamıştı. Fakat ilginç. Bu vakaların örnekleri, romandaki ortak olaylar dizisine başarılı bir şekilde uygulanmıştır.

“Nisan Ağlar Mayıs’a” romanında yansıtılan önemli sorunlardan biri de halkın birliğidir. Bildiğimiz gibi, bağımsızlık kazanmış Azerbaycan parlamentosunda değişik politik kanat ve gruplar vardır. Tam demokratik ilkelere dayanarak kurulmuş parlamentoda bu siyasal kanat ve grupların yer sayısı böyle idi: “Müsavat”-32; Tarafsız Demokrat Grubu -7; İttihat-11; Sosyalist Kanat -11; Ehrar-10; Bağımsız-4; Ermeni Kanadı-104, Rus Kanadı -5, diğer milletler-5” (Baykara, 1992: 248). Parlamentoda değişik milletlerin yer alması Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinde demokratiye, tüm milletlerin eşitliğine ne kadar önem verildiğini kanıtlayır.

Çok ilginçtir ki, yazar Azerbaycan konusunda ikinci bir romanı yazmıştır. Bu romanın konusu ise 20. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ın mücadelesidir. Roman “Bir Başına” adlanıyor. Bu roman sanki “Nisan Ağlar Mayıs’a” romanının devamıdır. Eserin kahramanı Azerbaycan halkı ve onun lideri Ebülfez Elçibey'dir. Eserde Ebülfez Elçibey'in çok ilginç karakteri canlanmıştır (Hüseynli, 2014: 109).

Azerbaycan Türkiye ilişkileri daima sık olmuş, her iki edebiyat hep birbirlerini etkilemişler. İki halk arasında olan arkadaşlık ve sevgi edebiyata da yansımıştır. Türkiye yazarı Müslüm Oğuz'un Azerbaycan'a büyük sevgiyle onun tarihine, manevi-medeni mirasına aşinalıkla yazılmış bu roman yansıttığı sorunlar bakımından bugün de çok gündemdedir.

KAYNAKÇA

Atsız H. N. Bozkurtların ölümü. İstanbul, İrfan yayın evi, 1997, 213 s.

Baykara H. Azerbaycan istiklal mübarezesi tarihi. Bakü, 1992, 248s.

Hüseyinli T. Türkiyeli yazıcının Azerbaycan hakkında ikinci romanı- “Tekbaşına”. s.145-155/Çağdaş Edebiyat meseleleri, Bakı: 2014.

Müslüm Oğuz Nisan ağlar Mayısı Manisa, Üstün ofset, 1991, 233 s

Saleddin E. Ahmed Cavad. Bakı: Şirvanneşr,1992, 190 s.

Sultanlı V. Yurd sevgisi ile. Filoloji araştırmalar. VIII kitab. Bakı, Şirvanneşr, 1998, s. 22.

BEHBUD HAN CEVAŒIR SUİKASTININ OSMANLI BELGELERİNE VE BASININA YANSIMALARI

Volkan MARTTİN¹

ÖZET

Arşiv belgeleri ve gazete haberlerinden yararlanarak inşa edilen bu metin, Behbud Han Cevanşir suikastına dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bugün İstanbul-Beşiktaş'ta bulunan Yahya Efendi Mezarlığında medfun bulunan Behbud Han Cevanşir, 18 Temmuz 1921 günü akşamı ikamet ettiği otele muvasalatı esnasında bir Ermeni tarafından ateşlenen tabancayla ölümcül şekilde yaralanmış; götürüldüğü hastanede şehit olmuştur. Suikastın mürettibi ve faili Agop oğlu Misak Torlakyan olduğu emniyet güçlerince tespit edilmiş; 1921 yılının İstanbul'undaki şartlar gereği işgalci kuvvetlere teslimi sağlanmıştır. Yapılan duruşmalarda suikastın nedeni araştırılırken 1915 Ermeni tehciri ve özellikle 1918 yılında Azerbaycan'da yaşananlar konuşulmuştur. Mahkemeyi takip eden Ahmed Cemaleddin (Saraçoğlu)'nun kayıtları zikredilemeye değerdir.

Çalışmanın temel eksenini bu suikastın, dönemin Türkçe gazetelerinden başta *Akşam* gazetesi olmak üzere *İkdâm*, *Tercüman-ı Hakikât* ve *Vakî'*teki yansımalarıdır. Bu sayede suikast gerçekleştiği günlerdeki genel durum ve suikastın ilk yankıları ortaya konulmuştur. Bunlara ilave olarak, Osmanlı arşiv belgelerine kaydı düşen hususlar, bu minval üzere çalışma içinde değerlendirilmiştir. Böylece önemli bir suikast vakası dönemin koşullarıyla birlikte ele alınmıştır. Cevanşir suikastına dair duruşmaların – faali-maktulü bu denli belli böyle bir davanın– Dünya kamuoyu nezdinde yeterli ilgili görememesinin nedenleri arasında, “*Müslümanların Hıristiyanları kestiğine/öldürdüğüne; kadınlarına tecavüz ettiğine*” dair olan inancın etkisi sayılabilir. Bununla ilgili olarak Türklere/Müslümanlara dair olumsuz inancın işaretlerini dönemin yabancı basınında kullanılan ifadelerde görmek mümkündür. Çalışmanın sonunda, Ermenilerce katledilen Talat Paşa, Fethali Han Hoyski, Hasan Bey Ağayev gibi suikastları göz önünde tutularak değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Behbud Han Cevanşir, Misak Torlakyan, Gazeteler*

REPERCUSSIONS OF BEHBUD HAN CEVAŒIR ASSASSINATION ON OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS AND PRESS RECORDS

ABSTRACT

This study, which was constructed using archival documents and newspaper reports, aims to draw attention to Behbud Han Cevanşir's assassination. Behbud Han Cevanşir, who is buried in Yahya Efendi Cemetery in Istanbul-Beshiktash today, was wounded dead by a gun fired by an Armenian while arriving to the hotel residence on the evening of 18 July 1921 and he was martyred at the hospital where he was taken. Misak Torlakian, son of Agop, was found to be organizer and perpetrator of the assassination by the police forces and delivered to the invading forces according to the conditions in Istanbul in 1921. While investigating the reason for the assassination during the court hearings, the Armenian displacements of 1915 and especially what happened in Azerbaijan in 1918 were discussed. The records of Ahmed Cemaleddin (Saracoglu), who attended the court hearings, seem to have particular significance in this regard.

The main axis of this work is the reflection of the assassination in Turkish newspapers, especially in *Aksham*, *Ikdam*, *Tercuman-ı Hakikât* and *Vakit* newspapers. On this occasion, the general situation in the days of the assassination and the first repercussions of the assassination were revealed. In addition to these, the records of the Ottoman archive documents were evaluated in this study. Thus, an important assassination case was explored along with the circumstances of the period. Among the reasons why the court trials for Cevanşir assassination, a case with a certain perpetrator and a victim, did not draw wide attention in the international community could be the effect of the misbelief that “*Muslims slaughter/kill*

¹ Dr. Öğ. Üy., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, vmarttin@ogu.edu.tr

Christians and rape their women". Regarding this, it is possible to see the signs of negative beliefs about Turks/Muslims in the expressions used in the foreign press of the period. The study carries out an evaluation by taking into consideration the assassinations of Talat Pasha, Fethali Han Hoyski and Hasan Bey Agayev, who were murdered by Armenians.

Key Words: *Behbud Han Cevanşir, Misak Torlakian, Newspaper Reports*

GİRİŞ

Çalışmanın amacı, 1921 yılı olaylarından biri olan Behbud Han Cevanşir'in siyasî bir cinayet sonucu öldürülmesinin Osmanlı arşiv kayıtlarına ve dönemin Osmanlı gazetelerine yansımalarını hâlihazırdaki kaynaklarla karşılaştırmalı olarak ortaya koymak ve değerlendirmesini yapmaktır.

Bu bildirinin kapsamını, Behbud Han Cevanşir suikastıyla ilgili günlük gazetelerdeki yazılar ve Osmanlı Devleti'nin arşiv kayıtları oluşturmaktadır. Günlük gazeteler ifadesinin karşılığı, 1921 yılında yayınlanan *Akşam, İkdâm, Vakit, Tercüman-ı Hakikât* adlı süreli yayınlar olup arşiv kaydı ifadesinin karşılığı ise Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda (BOA) mahfuz arşiv belgelerinden özellikle Dahiliye Nezareti ile Hariciye Nezareti'ne ait evraktır. Çalışmanın kapsamı dâhilinde yapılan araştırmalardan elde edilen bilgilerle suikasta dair yeni ayrıntılar paylaşılmıştır.

Bildiride, Behbud Han Cevanşir'in hayatı ve tahsilini ele alındıktan sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığında Dâhiliye Nazırı seçilmesi gibi faaliyetlerine değinilmesinin ardından suikastın basına yansıyan haberleri ve mahkeme süreci işlenmiştir.

Behbud Han Cevanşir'in Hayatı ve Tahsili

Ağaoğlu Ahmed Bey'in Trabzon'da *İstikbâl* gazetesinde neşredilen bir makale dizisinde, Behbud Han'ın hayatı ve tahsili hakkında bilgiler vermektedir. Makale dizisinde Behbud Han'ın Karabağ'ın son bağımsız hanı olan İbrahim Han'a dayanan soyu vurgulandıktan sonra Behbud Han'ın tahsile değinilmiştir. Rus okullarından mezun olduktan sonra Almanya'ya yüksek tahsil için gittiği ve yurtdışından dönüşünün ardından İngiliz petrol şirketlerinde ve özellikle Nobel şirketinde yöneticilik yaptığı anlatılmaktadır. Bu çalışmalarını sırasında bilimsel yetkinliğinin yanı sıra Avrupalı ve Rus mühendislerinin saygısını kazandığı da dile getirilmektedir. Bağımsız Azerbaycan Devleti'nin ilk Dâhiliye Nazırı olan Cevanşir'in Bolşevik istilası esnasında Bolşevikler tarafından yakalanarak 12 arkadaşı ile birlikte idama mahkûm edilmesi ifade edilmektedir. Ancak, Bolşeviklerin Bakü petrol sahasını idare edememeleri üzerine Behbud Han'ın idamından vazgeçerek bu sahanın tanzimi ve idaresini Behbud Han'a verdikleri aktarılmaktadır.²

"*Tercüman-ı Hakikat*"ın 21 Temmuz 1921 tarihli sayısında Behbud Han Cevanşir şu şekilde anlatılmaktadır: "*Merhum Rusya ve Almanya darülfünunlarından mezun oldu. Sanayi-i inşâiyye ve elektrik mesâilinde ve umûr-ı ticâriyede mâ'rûf bir mütehassısdı. Pek kısa olan hayat-ı siyâsiyesinde Azerbaycan'a hayırlı hizmetler ifâ ettiği gibi şimdi de memleketini ihtisasından istifâde ettirmek maksadıyla kabul ettiği vazifeyi ikdâm [gayretle ve sebatla çalışma] ve ehliyetle başa çıkarmakta idi.*"³

Bu anlatımlardan Cevanşir'in bilimsel yetkinliği ve idari mahareti ile birlikte vazife bilinci açıkça ortaya çıkmaktadır.

² Ağaoğlu Ahmed, "Behbud Han'ın Katli Münasebetiyle", *Vakit*, No: 1365, 28 Eylül 1921, s. 2.

³ "Behbud Han'ın Cenaze Merasimi", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 14477, 21 Temmuz 1337-1921, s. 4.

Behbud Han Cevanşir'in Öldürülmesi

Ağaoğlu Ahmet, bu suikastın yapılacağına dair çok önceden uyarılarda bulunduğunu kaleme aldığı makalesinde şu sözlerle anlatmaktadır:

“(...) Ah! Ben Azerbaycan'ın katledileceği biliyordum! İstanbul'a yukarıda zikrettiğim vazife ile [Bolşeviklerin görevlendirmesiyle Azerbaycan'ın Ticari Mümessili olarak]⁴ geleceğini bildiğim için Batum'a bir mektup yazdım ve İstanbul'a gelmemesini tavsiye ettim. Ankara'ya azimet ederken de refikama şayet Behbud gelirse mutlak kendisini eve al sokağa bırakma dedim: Lakin zavallı ne beni ne refikayı dinlememiş ve o feci illete maruz kalmıştır.”⁵

Ağaoğlu Ahmet'in ifadesine göre Behbud Han Cevanşir'in Türkiye'ye gelişi suikast olayından hayli zaman öncedir. Suikastın ertesi günü neşredilen “Akşam” gazetesinin ikinci sayfasındaki haber yazısında şu ifadeler yer almıştır:

“Bir Ermeni dün gece Beyoğlu'nda sabık Azerbaycan Dahiliye nazırını katletti, Esbab-ı katl henüz meçhuldür, katil derdest edildi. Üç sene evvel Azerbaycan Dahiliye Nazırı olup on sekiz ay mukaddem şehrimize gelmiş olan Behbud Han, biraderleri ve ailesiyle birlikte Pera Palas otelinde ikamet etmekte idi”⁶

Buna göre Cevanşir'in gelişi 1920 yılının başına tekabül etmektedir. Ancak Pera Palas'ta ikameti suikasttan bir ay öncesine takaddüm etmektedir. Bunu arşiv kaydında “Bir mâhdan beri Beyoğlunda Pera Palas Otelinde 134/171 numrolu dairede ikamet eden Azerbaycan Mümessil-i Ticarisi Behbud Han (...)”⁷ ifadesiyle açıkça görmek mümkündür.

Suikasttan bir ay önce İstanbul'da Pera Palas'ta kalmaya başlayan Cevanşir'in öldürülmesinin tasarlandığına dair bilgileri Ağaoğlu Ahmet'in yazısında şu sözlerle zikredilmektedir:

“Bu münasebetle ve asıl mevzuya gitmeden evvel gayet manidar ve iki seneden beri devam eden ve daha uzun müddet devam edecek olan bir silsile-i fecayii tasvir edecek mahiyeti haiz bir vakayı burada zikretmek isterim.

Maltadan avdetimden sonra bir gün dostum bir şair beni ziyaret etti ve mütarekeden sonra dahiliye nezareti makamını ihraz etmiş bulunan bir zat tarafından Ermeni katl ve terhib [Çok korkma, korkutulma] heyetince katllerine karar verilmiş olan Türklerin esamisini havi bir listede benim de ismimin bulunduğunu görmüş olduğunu ve binaenaleyh müteyakkız bulunmam icab ettiğini bendenize haber verdi: Ben bu meseleyi tedkik ve tahkik ettim, mezkur listeye dest-res oldum [ele geçirdim].

Bir çok Osmanlı ve Azerbaycanlı Türk ricalinin, mütefekkir, memur, muharrirlerinin esamisini ve ezcümle benim ve Behbud Han'ın ismimizi gördüm: Listede merhum Talat Paşa, sabık Azerbaycan Baş Vekili Han Hoyski, sabık Azerbaycan meclis-i millisi reisi Hasan Bey Ağayev isimleri olduğundan listenin hakiki olduğuna şüphe ettim.

(...) İşte böylece merkez bürosu İsviçre'de kain 'Ermeni Katl ve Terhib' heyetinin Türk rical ve mütefekkirini hakkında vermiş olduğu kararı bildiğimden ve Berlin'de alemülesas Talat Paşa'yı öldüren bir katilin Almanlar tarafından sırf bazı mehafile tabasbus [yaltaklanma] ve dalkavukluk niyeti ile teberru olunduktan

⁴ Doğrudan alıntı yapılan metinlerde “Köşeli parantez [ ]” içindeki açıklamalar ve ilaveler bildiri sahibine aittir.

⁵ Ağaoğlu Ahmed, “Behbud Han'ın Katli Münasebetiyle”, *Vakit*, No: 1365, 28 Eylül 1921, s. 2.

⁶ “Beyoğlu'nda Bir Cinayet”, *Akşam*, No: 1014, 19 Temmuz 1921, s. 2.

⁷ BOA, DH.İ.UM, 20-28/14-53, Lef: 2-1, Tarih: 13 Zilkade 1339 / 19 Temmuz 1337 (1921).

*sonra (Sansür) Behbud gibi garip birisinin ne kadar kolaylıkla, (Sansür) pek ala bildiğim için vaktinde kendisine ihtar ettiğim ve lakin maatteessüf müesser olmadı (...)*⁸

Ağaoğlu Ahmed'in belirttiği üzere, yapılan uyarılar karşılık bulmamış; Behbud Han Cevanşir, 18 Temmuz 1921 günü bir suikastle şehit edilmiştir. "Mahrem" notunu taşıyan ve "Polis Müdiriyet-i Umumiyesi" antetli bir Osmanlı belgesinde bu durum şu şekilde aktarılmaktadır:

"Bir mâhdan beri Beyoğlunda Pera Palas Otelinde 134/171 numrolu dairede ikamet eden Azerbaycan Mümessil-i Ticarisi Behbud Han 18/19 Temmuz sene [13]37 gecesi iki biraderi ve ailesiyle birlikte otele avdeti esnasında bir şahs-ı meçhul tarafından üzerine beş el silah endahat edilerek mermilerin isabetiyle mümessil-i müşarünileyhin mecruh olduğu ve nakledildiği İngiliz Hastahanesinde ahiren vefat ettiği ve failin Fransız polisleri tarafından derdest olunarak tabancasıyla beraber Fransız karakoluna teslim olduğu ve tahkikata devam edilmekte bulunduğu Beyoğlu Merkezi Memurluğundan bâ-rapor bildirilmiş olmağla arz-ı malumat olunur. Olbabda emrûferman menlehülemrindir. 19 Temmuz sene [1]337, Fahri Yaveran Hazret-i Şehriyarinden Polis Müdür-i Umumisi Miralay (İmza)"⁹

Arşiv belgesiyle aynı tarihte neşredilen "Akşam" gazetesinin ikinci sayfasında "Beyoğlu'nda Bir Cinayet" başlığıyla bir haber yazısı yer almıştır:

"(...) Behbud Han dün gece yanında familyası ve biraderleri olduğu halde alafranga on ikide Tepebaşı'ndan çıkıp ikametgahına avdet etmekte iken Pera Palas otelinin kapısının birkaç metro mesafesindeki bir mahalde bir şahıs tarafından üzerine tabanca ile ateş edilmeye başlanmıştır.

Çıkan mermilerden iki danesi Behbud Han'ın göğsünde kalmış ve diğerleri de muhtelif mahallerine isabet etmiştir. O sırada mezkur civarda bulunmakta olan zabita memurları yetişip katili revolver elinde olduğu halde derdest etmiştir.

Behbud Han derhal otomobile irkâb ile İngiliz hastahanesine nakl edilmiş ve birkaç saat sonra vefat etmiştir. Katil Misak veled Agob namında yirmi beş yaşlarında uzun boylu siyah saçlı bıyıklı bir Ermenidir.

Esbab-ı cinayet henüz meçhul ise de müşarünileyhin zaman-ı nezaretinde Azerbaycan'ın bazı kısımlarında Ermeniler tarafından vukua getirilen iğtişâşların teskini meselesiyle alakadar olduğu ve cinayetin intikam almak hevesiyle ifa edildiği anlaşılmaktadır.

Behbud Han'ın ailesi ve biraderleri mahall-i vakada bulunmuş olduklarından yalnız ortanca biraderi kaşından geçen bir mermi ile cerihâdar olmuştur.

Vak'a üzerine derhal Beyoğlu Merkez Memuru Nail Bey ve diğer zabita ve adliye memurları mahall-i vakaya gelmişler ve icray-ı tahkikat etmişlerdir.

Ve müşarünileyhin ailesi Galatasaray merkezine götürülerek istirahati temin edilmiştir."¹⁰

Bunlara göre, ilk resmî yazışmalarda şahsın kimliğinden söz edilmemektedir. Gazeteciler bilgiyi yerinde derlediklerinden yapılan incelemeleri ayrıntılı olarak gazete sayfalarından aktarılabilmişlerdir. Resmi kayıtlarda beş el atış yapıldığını dile getirilirken, gazete haberinde bu atılan kurşunlardan ikisinin Behbud Han'ın göğsüne isabet ettiği açıklanmaktadır. Daha sonra anlaşılacağı üzere Misak Torlakyan'ın yaşı 32'dir.

⁸ Ağaoğlu Ahmed, "Behbud Han'ın Katli Münasebetiyle", *Vakit*, No: 1365, 28 Eylül 1921, s. 2.

⁹ BOA, DH.İ.UM, 20-28/14-53, Lef: 2-1, Tarih: 13 Zilkade 1339 / 19 Temmuz 1337 (1921).

¹⁰ "Beyoğlu'nda Bir Cinayet", *Akşam*, No: 1014, 19 Temmuz 1921, s. 2.

Gazete haberinde daha genç gördüğü dile getirilmiştir. Merhumun ailesiyle ilgilenildiğine değinilmiştir. Burada vurgulanması gereken kısımlardan biri de Beyoğlu Merkez Memuru Nail Bey'in ve diğer Osmanlı memurlarının olay yerinde incelemelerde bulunmasıdır.

Bu siyasî cinayetin mahiyetini en iyi şekilde aktaran başka bir yazı ise Hamdi Kara Ağazade tarafından yazılmıştır. Azerbaycan Mebuslarından Hamdi Kara Ağazade'nin bu yazısı “*Siyasi Cinayetler ve Bazı Mülahazalar*” alt başlığını taşımaktadır:

“Azerbaycan’da siyasî cinayetler, tevâlî [birbiri arkasından gelme] *etmeye başladı*.¹¹ *Son günler zarfında İstanbul’da da aynı mahiyette bir siyaset-i cinayet şahidi olduk: Azerbaycan hükümet-i cumhuriyesinin ricâl-i ma’rûfesinden Behbud Han Cevanşir hazretleri Pera Palas önünde bir sû-i kasd neticesi olarak öldürüldü!*

Behbud Han bizim tanıdığımız vatanperver ve siyasî simalardan birisidir. (...) bugün Türkiye payitahtında daha elim, daha hazin bir haber işitiyoruz: Behbud Han öldürüldü!

Bu cinayetler, bittabi’ gaile-i siyasidir. Ve burada siyasî bir teşkilatın rol oynadığı muhakkaktır. Fakat bilmeyiz, Azerbaycan ve Kafkasya’da bilumum milletlerin tesanüdle yaşaması bugün en ziyade nazar-ı dikkat ve ehemmiyetle alınacak bir mesele olduğu halde bunu yalnız ihmal değil, bi-l-kasdda bu münasebeti gerginleştiren neticede ne nimet temin eder?

Bugün Paris’de Kafkasya milletlerinin konfederasyonları mevzu’ bahis oluyor. Fakat, konfederasyon için en büyük şart ve esas milletler arasında umki bir tesanüdüün lüzum ve vücubidir. Hâlbuki cinayetler böyle tevâlî ve devam ederse tesanüd ve bi-n-netice (konfederasyon) vücuda gelebilir mi?

Milletlerin tayin-i mukadderat hakkına riayetkâr bulunan her hangi bir medeni insan bu gün Azeri Türklerine karşı uzatılan bu gibi sû-i kasdları elbette vicdanen ma’firv [affolunmuş, müstesna] etmez ve daima lanetle yâd eyler.

Düşününüz ki, Behbud Han Cevanşir yalnız Türkler ve İslamların muhibbi değildi. O Kafkasya milletlerinin hepsine de aynı şefkat hisleriyle mütehasis olmuş idi. 1918 senesinde Azerbaycan Hükümetinin Dahiliye Nazırı olan Behbud Han Bakü’nün fethinde Ermenilere karşı fevkalade hüsn-i muâmele edilmesine çalışmış, hakikatten de buna muvaffak olmuş idi. Kafkasya millet cumhuriyetlerinin (konfederasyon)unu edenlerden birisi de şehid arkadaşımız idi. Umumiyetle de Azeriler, komşularının biri veya diğerine karşı tazyikkar bir siyaset takip etmemiştir. Ve medeniyet fikrini de terviç eylemişlerdir. İşte; biz büyük bir arkadaşımızın bu şehadeti dolayısıyla onun cesed-i mübâreki önünde kemal-i tazim ile eğilirken Azerbaycan ve Kafkasya vaziyet-i siyasîyesine menfî tesirler yapan bu gibi hadiselerin aynı zamanda ne derecede [fecayi?] bir maksadla tevâlî ettiğini de bu makalemizle göstermek istedik”¹²

Nispeten uzun bu yazıda öne çıkarılması gereken hususlar şu şekilde sıralanabilir: Öncelikle bu cinayet siyasidir ve siyasî bir teşkilatın tertibi olup bir kişinin bilincini kaybederek meydana gelmiş münferit bir olay değildir. İkinci olarak bu suikastın zamanlaması önemlidir. Mahkemedeki şahitlerin ifadelerinin ikisinde

¹¹ 1919-1922 yıllarında; 19 Haziran 1920 tarihinde Tiflis’te Fethali Han Hoyski, 19 Temmuz 1920’te Tiflis’te Hasan Bey Ağayev, 15 Mart 1921 günü Berlin’de Talat Paşa, 18/19 Temmuz 1921 gecesi İstanbul’da Behbud Han Cevanşir, 5 Aralık 1921’de Roma’da Said Halim Paşa, 21 Temmuz 1922 günü Tiflis’te Cemal Paşa Ermenilerce tertiplenen siyasî bir cinayetlere kurban gitmişlerdir.

¹² Hamdi Kara Ağazade, “Azerbaycan’da”, *Vakit*, No: 1300, 22 Temmuz 1921, s. 3.

Torlakyan'ı İstanbul'a 1921 yılı Ocak ayında geldiği dile getirilmektedir.¹³ Daha önce vurgulandığı üzere Behbud Han Cevaşir de o sıralar Dersaadet'tedir. Hamdi Kara Ağazade'nin dikkat çektiği diğer bir nokta da uluslararası arenada Kafkasya'nın durumu üzerine toplantıların yapıldığı bir süreçte bu suikastın gerçekleştirilmesidir.¹⁴

Ayrıca Behbud Han Cevaşir'in Bakü'nün 15 Eylül 1918 tarihinde kurtuluşunun akabinde Nuri Paşa'ya başvuru yapan Azerbaycanlı aydınların Bakü'de Türk Ocağı açma taleplerini değerlendirilmesinde ve İstanbul'daki Türk Ocağı Cemiyetinin programının temin edilmesinin ardından Bakü'de Türk Ocağı'nın açılmasında etkili olduğu göz önünde tutulduğunda bu cinayetin çeşitli boyutlarının anlaşılmasını sağlayacaktır.¹⁵

Bu siyasi cinayetin ardından günlük gazetelerde Behbud Han Cevaşir'in cenaze merasimine dair haberler yer almıştır. Katil Torlakyan'ın mahkemesi esnasında Boğazlıyan eski kaymakamı Kemal Bey'in cenaze merasiminin rahatsızlık uyandırmış olduğuna dair ifadelerden¹⁶ hareketle bu merasimi ayrı bir başlıkta ele almak daha uygundur.

Behbud Han Cevaşir'in Cenaze Merasimi

Behbud Han Cevaşir cinayeti üzerine yapılan mahkemede savunma şahitleri, özellikle İngiliz Divan-ı Harp Heyeti'ni kendi taraflarına çekme adına cinayetten ziyade Türk-Ermeni ilişkileri ve tehcir konuları gündeme getirmeye gayret etmişlerdir. Bu duruşmaların birinde yapılan sorgulamada tehcir konusu yine öne çıkarılmıştır. Tehcirden ceza alanlar konuşulmuş; idam edilen Boğazlıyan eski kaymakamı Kemal Bey'in cenazesinin “*Sancaklarla, ihtifal* [Büyük bir kalabalıkla yapılan merâsim] *yapılarak defnedil*”mesinden, nutuklar söylenmesinden duyulan rahatsızlık dile getirerek, savunma tarafının elinin tehcir üzerinden güçlendirilmesine çalışıldığı görülmektedir. Savunma şahitlerinin bu tür bir hususu mahkeme tutanaklarına taşımalarından hareketle Behbud Han Cevaşir'in cenaze merasiminin o zamanın günlük gazetelerindeki haberlerin aktarılmasında yarar vardır.

“*Tercümân-ı Hakikat*” gazetesinin 21 Temmuz 1921 tarihli nüshasında Behbud Han'ın cenaze merasimine yer verilmiştir:

---

¹³ Ahmed Cemaleddin [Saraçoğlu], *Torlakyan Davası: Behbud Han Cevaşir'in Katli*, çev: Azad Ağayev, YOM Yayınları, Bakü 2007, s. 206, 214, 254.

¹⁴ Ağaoğlu Ahmed Bey'in makale dizisi bu bağlantıyı açıkça ortaya koymaktadır. Dizinin devamında “*Kafkasya'da Ermenilerin Rus İhtilalinden sonraki vaziyetleri ve Bakü Kıtali ile Azerbaycan Türklerine karşı muzırlaşan hareketler*” başlığını taşımaktadır Bkz. Ağaoğlu Ahmed, “Behbud Han Cevaşir'in Katli Münasebetiyle”, *Vakit*, No: 1378, 11 Teşrinievvel 1921, s. 3. Aynı şekilde bu yazı dizisi “*Kafkasya'ya yetişen Türk kuvvetleri Azerbaycan İslamlarını kurtarabilmiştir. Umumi kıtal yapılamadığından Türk mütefekkirleri bir bir öldürülmektedir*” altbaşlığını taşımaktadır, Bkz. Ağaoğlu Ahmed, “Behbud Han Cevaşir'in Katli Münasebetiyle”, *Vakit*, No: 1380, 13 Teşrinievvel 1921, s. 3.

¹⁵ Mehman Ağayev, *Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 292.

¹⁶ Ahmed Cemaleddin, s. 69; Ağaoğlu Ahmed'in şu tespiti önemlidir: “*Mesele bu kadar sarahatle meydan da iken faal-i katil bu kadar maddi bir şekilde tecelli etmişken Ermeniler itiyadları veçhile bu cinayeti dahi alet ve fırsat ittihaz ederek propaganda yapmaya efsar-ı umumiyeyi tahrif ve iğfal emeye var kuvvetleriyle çalışmaktadırlar. Muhakemede katilden, katilden ziyade Türkiye'de tehcirden, İttihad ve Terakkiden, Türk rical ve mütefekkirlerinden İslam taassubundan vesairenden bahs olunuyor. Ve kâsd hep o: Türklere karşı efsar-ı umumiyede bilhassa Hristiyan efsar-ı umumiyesinde nefret ve husumet ifâ etmek, Türklerin alelum vahşi ve hûnhâr olduklarına alemi inandırmak!*” Ağaoğlu Ahmed, “Behbud Han Cevaşir'in Katli Münasebetiyle”, *Vakit*, No: 1373, 6 Teşrinievvel 1921, s. 3.

“Merhumun cenazesi dün on buçukta evvelce nakledildiği İran hastahanesinden kaldırılarak evvelâ Azerbaycan Cumhuriyeti Konsoloshanesi önünden geçirilmiş ve orada küçük bir müddet tevakkuf edilerek merhumun fazâili yâd ve rûhuna Fâtîha ithâf kılınmıştır. Müteâkiben cenaze Sultanahmed Meydanı, Divânyolu, Bâbîâli tarihiyle Sirkeci'ye indirilmiş ve vapurla Beşiktaş'a naklonarak Yahya Efendi Dergâhı haziresine defn olunmuştur.”¹⁷

Yazının ilk paragrafında geçen bu ifadelerden eskiden Alman hastanesi olarak bilinen İngiliz hastanesinde¹⁸ vefat eden Behbud Han'ın İran hastanesine nakledildiği, tekfin işlemlerinden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Konsolosluğu önüne getirildiği, burada kısa bir törenden sonra yukarıda belirtilen güzergâh üzerinden ebedi istirahatgahına götürüldüğü anlaşılmaktadır. O dönemin gazetelerinde Behbud Han Cevanşir'in Yahya Efendi dergâhına defnedildiği açıkça ifade edilmektedir. Yakın zamanda yapılan haberlere göre bu mezarın kaybolduğuna dair haberlerin sadece bilgi eksikliği nedeniyle yapıldığını söylemek mümkündür. Zira mezarın yeri o günden bugüne dönemin gazetelerinde kayıtlı bulunmaktadır.¹⁹

Cenazeye “merhumun zevcesi ve iki kardeşiyile, Merkez Kumandanı, Türk ricâl ve zâbitânı, Azerbaycan nâzır-ı sabıkasından ba'zı zevât, Azerbaycan İstanbul Konsolosu, Mümessil Gospodin Mudiyaça[?], İran Sefareti Erkânı, Azerbaycan ve İstanbul müteffekkirin ve tüccâr[â]ndan pek çok kimseler hâzır bulunduğu gibi bir kut'â askeriyeye ve bir müfreze Osmanlı polisi de” katılmıştır.²⁰

Adıgeçen yazıda cenaze merasimin seyri şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Medfûnunda muhtelif zevât tarafından merhumun mezâyâsını [meziyetlerini, üstünlük vasıflarını], memlekete hizmetlerini ta'dâd [sayma, söyleme] ve sû-i kasdı lâyıkı olduğu lâ'net ve nefretle yâd eden nutuklar irâd edilmiştir.

Cenâze âlâyı bilhassa defne takaddüm eden dakikalardaki manzara cidden fecî'di. Merhûmun yaralı kardeşi ile seyâyâr bir ölü gibi mâtemî [yaslı] bir hâl irâe eden [gösteren] ve tâbutun üstüne kapanarak intikâm sayhaları [bağırmaları] koparan zevcesi alçak ellerin vücuda getirdiği bu feciânın acısını kalplere unutulmayacak suretde hakk ediyor [kazıyor] irâd olunan hitâbeler de bunu takviye eyliyordu.”²¹

Sözü edilen yazı şu sözlerle son bulmaktadır: “Kendisine melâz [sığınılacak yer] bildiği şehrimizde böyle menfûr sû-i kasda uğrayan büyük kurbanın rûh-i mükerremine Fâtîhalar yollayarak aile-i muhteremesine ve Azerbaycanlı kardeşlerimize en harâretli ta'ziyetlerimizi beyân ederiz”²².

¹⁷ “Behbud Han'ın Cenaze Merasimi”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 14477, 21 Temmuz 1921, s. 4.

¹⁸ “Behbud Han'ın Cenaze Merasimi”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 14477, 21 Temmuz 1921, s. 4.; Alman Hastanesi, Mütareke şartları gereği Osmanlı ülkesini terketmek zorunda kalan Alman ve Avusturyalılar nedeniyle, İngilizlerin kullanımına kalmış bu nedenle “İngiliz Hastanesi” olarak söylenmiştir, <https://www.ielev.org.tr/tr/kurumlar/alman-hastanesi/> (Erişim: 14.04.2018).

¹⁹ Mezarının bulunduğuna dair 2013 yılında çıkan haberlerden bir tanesi için Bkz.: <http://www.21yyte.org/arastirma/azerbaycan/2013/06/03/7032/behbud-han-cevansirin-mezari-bulundu-nur-ol-zulmeti-bog-nar-ol-zulmeti-yak> (Erişim: 14.04.2018); Ayrıca bilinçli olma adına iyi bir örnek olarak Bkz.: <https://www.haberler.com/pasayeva-cevansir-in-kabrini-ziyaret-etti-9211086-haberi/> (Erişim: 14.04.2018). Yahya Efendi haziresinde araştırmalarda bulunan Doç. Dr. Şefaattin Deniz'in katkısı sayesinde Behbud Han Cevanşir'in mezar taşının fotoğrafını ve üstündeki yazıları bu çalışmanın paylaşmak mümkün olmuştur.

²⁰ “Behbud Han'ın Cenaze Merasimi”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 14477, 21 Temmuz 1921, s. 4.

²¹ “Behbud Han'ın Cenaze Merasimi”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 14477, 21 Temmuz 1921, s. 4.

²² “Behbud Han'ın Cenaze Merasimi”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 14477, 21 Temmuz 1921, s. 4.

Cenaze merasiminin yapıldığı 20 Temmuz günü aynı zamanda Osmanlı Devleti bürokrasinin durumu değerlendirmesine yönelik yazışmaları yapılmıştır.

Cinayet Sonrası Yapılan Resmî Yazışmalar

Misak Torlakyan, Ermeni asıllı olması münasebetiyle işgalci kuvvetler tarafından alıkonulmuş ve korunmuştur. Ancak ortadaki cinayetin soruşturulması gerekmektedir. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Adliye ve Mezahib Nezaretince Hariciye Nezareti'ne yazılan bir tezkire ile durum açıklanmış ve ilgili devletlere diplomatik kanallarla başvurulması gereği vurgulanmıştır. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, hazırladığı yazılarla İngiltere ve Fransa'ya başvuruda bulunmuştur. Bu başvurularda Torlakyan'ın Ermeniliğine rağmen Osmanlı tebasından olması hasebiyle yargılanması için Osmanlı yargısına teslimi üzerinde durulmuştur.

İlk yazışmaların Beyoğlu Polis Merkezi ile Polis Müdüriyet-i Umumiyesi arasında ve daha sonra Polis Müdüriyet-i Umumiyesi ile Adliye ve Mezahib Nezareti ve Hariciye Nezareti arasında cereyan ettiğini dosyadaki kayıtlardan anlamak mümkündür.²³

Müsvedde halinde olan bir belgede şu ifadeler yer almaktadır:

“Nazır Ali Rıza Hazretlerine, Sadrazam Tevfik Paşa Hazretlerine; Bir aydan beri Beyoğlunda Pera Palas Otelinde 134/171 numrolu dairede ikamet eden Azerbaycan Mümessil-i Ticarisi Behbud Han 18/19 Temmuz sene 37 gecesini iki biraderi ve ailesiyle birlikte otele avdeti esnasında bir şahs-ı meçhul [Belgede üstü çizilidir] Ermeni milletinden Misak oğlu Agop namında bir şahıs tarafından üzerine beş el silah endah edilerek mermilerin isabetiyle mecruh düştüğü ve nakledildiği İngiliz Hastahanesinde vefat ettiği ve failin Fransız polisleri tarafından derdest olunarak tabancasıyla beraber Fransız karakoluna teslim edildiği ve tahkikata devam edilmekte bulunduğu Polis Müdüriyet-i Umumisine bildirilmekle arz-ı malumat olunur. Olbabda.”²⁴

Cinayette dair ayrıntıları barındırdığı gibi cinayet sonrası durumu açıklayan diğer bir belge de şudur:

“Adliye ve Mezahib Nezareti,

Umur-ı Cezaîye Müdüriyeti,

Hariciye Nezaret-i Celilesi Cenab-ı Alisine;

Marûz-ı Çâkerleridir,

Evvelki gece saat on iki raddelerinde Azerbaycan Mümessili Behbud Han'ı Tepebaşı bağçesinden Pera Palas Oteline avdet ettiği sırada otelin kapısı önünde revolver ile cerh ve katl eden Osmanlı tebasından Misak veled Agob nâm şahıs derdest olunarak bir Osmanlı Polisi ile Beyoğlu Polis Merkezine sevk olunmuş ise de Fransız Polisleri tarafından katil-i merkûmun zorla alınarak Kumkapı tevkifhanesine irsal kılındığı Beyoğlu müddei umumiliğinden bildirildiğinden hakkında muamele-i kanûniye ifâ olunmak üzere katil-i merkûmun cihet-i adliyyeye teslimi esbâbının istikmâli Dersaadet istinaf müddei umumiliğinden iş'âr edilmiş olmağla teşebbûsât-ı lâzımede bulunarak tebaay-ı Osmaniyeden bulunan katil-i merkûmun cihet-i adliyyeye teslimi esbâbının istikmâli ve keyfiyetin inbâsı hususuna müsaade-i aliyeye-i nezâretpenahîleri şâyân buyrulmak babında emrîferman hazret-i velîyûlemrindir.

Fî 16 Zilkade sene [1]339 ve fî 20 Temmuz sene [1]337.

²³ BOA, DH.İ.UM, 20-28/14-53, Lef: 2-2, Tarih: 21 Zilkade 1339 / 27 Temmuz 1337 (1921).

²⁴ BOA, DH.İ.UM, 20-28/14-53, Lef: 1-1, Tesvîd Tarihi: 18 Zilkade 1339 / 24 Temmuz 1337 (1921).

*Adliye Nazırı nâmına Müşteşar bende [İmza].*²⁵

Osmanlı belgelerindeki bu kayıtlar, elimizdeki bazı bilgileri teyit ederken, bazı yeni bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Öncelikle Osmanlı Devleti, Azerbaycan Mümessili'nin öldürülmesi davasının kendi adalet mekanizmasında yürütülmesini istemektedir. Misak Torlakyan'ın Osmanlı Devleti tebaasından olması dolayısıyla yabancı devletlerin güvenlik güçlerince zorla alınan katil zanlısının Osmanlı adaletine teslimi talebi burada açıkça görülmektedir. İkinci olarak mahkeme esnasında ifadesi alınan Ali adındaki Osmanlı polis memurunun anlattıklarının buradaki bilgilerle uyumu dikkat çekmektedir.²⁶ Ancak Fransızlar tarafından alıkonulma olayının içeriği ile daha sonraki aşamalar polis memurunun anlatımında yer almamaktadır. Bu bilgileri yukarıdaki belgenin muhtevassından anlamak mümkündür. Katil zanlısı zorla Beyoğlu Polis Merkezi'nden alındıktan sonra Kumkapı'da bulunan tevkifhaneye götürülmüştür. Bu durum daha önce bilinmemektedir. Zira şimdiki değin yapılan yayınlarda katil zanlısının doğrudan Kroker oteline götürerek orada tutulduğu aktarılmaktaydı. Bu yeni bilgilere göre Misak Torlakyan yaklaşık bir hafta Kumkapı tevkifhanesinde tutulmuş daha sonra Kroker'e naklolunmuştur.

Torlakyan'ın Kroker otelindeki ikametine dair ve yargılama sürecinin başlangıcına ait bilgiler içeren diğer bir Osmanlı belgesi de Adliye ve Mezahip Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen bir tezkiredir:

“Adliye ve Mezâhib Nezâreti,

Umur-ı Cezaiye Müdiriyeti,

Hariciye Nezâret-i Celilesi Cenab-ı Alisine;

Marûz-ı Çâkerleridir,

Azerbaycan Mümessili Behbûd Han'ı cerh ve katl eden Osmanlı tebaasından Misak veled Agob nâm şahsın cihet-i adliyyeye teslimi esbâbının istikmalî 20 Temmuz sene [1]337 tarih ve 7379 numrolu tezkire-i acizânemle izbâr kılınmıştı. Âhiren merkûmun vereseşi vekili tarafından itâ olunan arz-ı hâlde [arzu hâlde] elyevm Kroker otelinde bulundurulmakta olan katilin cihet-i adliyyeye icrây-ı muhâkemesi esbâbının istikmalî istida' edilmekte olduğundan iktizâsının tevsi'ine maada aliyye-i nezâretpenâhîleri şâyân buyrulmak babında emrûferman hazretive lîyûleminindir.

Fî 28 Zilkade sene [1]339 ve fî 3 Ağustos sene [1]337.

*Adliye Nâzırı nâmına Müşteşar bende [İmza].*²⁷

Bu belgede üzerinde durulması gereken en önemli konu, suikast gününden yaklaşık iki hafta geçtiği halde adli sürecin başlamamış olduğudur. Belgedeki daha önce yapılan yazışmalara atıf bunu açıkça göstermektedir. Ayrıca bu adli sürecin taraf avukatınca yapılan başvuru ile başlatılması yönünde girişimde bulunulduğuna değinilmektedir. Misak Torlakyan'ın 3 Ağustos'ta Kroker'de ikamet ettiği de yine bu belgede zikredilmektedir. “*Adliye Nazırı namına Müşteşar*” imzalı bu tezkirede önemli diğer bir husus ise, bu sürecin Mütareke Dönemi İstanbul'unda gerçekleşmesi münasebetiyle yabancı

²⁵ BOA, HR.SYS, 2467/41, Lef: 1, Tarih: 20 Temmuz 1337 (1921).

²⁶ Ahmed Cemaleddin, s. 39-40.

²⁷ BOA, HR.SYS, 2467/41, Lef: 7, Tarih: 28 Zilkade 1339 / 3 Ağustos 1337 (1921).

temsilciliklerle iletişime geçilmesi için Hariciye Nezaretine yazılmış olmasıdır. Bu husus belge silsilesinde, “*ahiren İngiltere Fevkalade Komiserliğine nota tesyit edilmiş olmağla*” ifadesiyle anlatılmaktadır.²⁸

Daha sonra mahkemeye ilişkin haberlerde paylaşılan aşağıdaki şu metne bakıldığında yapılan resmi başvuruların bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır:

“*Katil Osmanlı tebasından olduğu için, bu davanın niçin mehakim-i osmaniyyede rüyeti istendiğini istifsar eden muhabirimize, salahiyyatdar bir zat, işgal-i askerî altında bulunan İstanbul’un idare-i örfiyyeye tabi olduğunun ve silah taşımamanın işgal-i askerî başkumandanlığı tarafından memnu‘ olunduğu halde müttehem silah taşımış ve hatta adam öldürmek üzere silah kullanmış olduğu anlaşıldığından kendisi divan-ı harbe tevdi‘ edilmiş olduğu cevabını vermiştir. İthâm-nâme bervechiatidir:*

‘*Osmanlı tebasından olup 18 Temmuz 1921 tarihinde İstanbul’da Behbud Han’ı öldüren Misak Torlakyan katl maddesinden dolayı müttehem olub divan-ı harb-i örfi huzurunda muhakemesi icra edilecektir.*’ İmza: *General Harrington, 9 Ağustos 1921.*”²⁹

Görüldüğü üzere, mahkeme İngiliz Fevkalade Komutanı General Harrington’un yazısıyla başlamış, suçlama bir siyasi cinayetten farklılaşarak silah taşıma yasağının ihlali üzerine bina edilmiştir. İlk duruşma 11 Ağustos 1921 tarihinde yapılmıştır.

Behbud Han Cevanşir’in Öldürülmesi Davasında Yargılama Süreci

Bu çalışmanın kapsamını aşan Torlakyan Mahkemesi, iki eserin konusunu oluşturmuştur. Bilindiği üzere 1990 yılında basılan Murat Çulcu’nun “*Ermeni Entrikalarının Perde Arkası: Torlakyan Davası*” başlıklı kitabı,³⁰ “*İleri*” gazetesi muhabirlerinden Ahmed Cemaleddin Bey’in aldığı notların daha sonra basılmış nüshasının sadeleştirilerek yayınlanmasından ibarettir. Bu sadeleştirme işlemi esnasında bazı ifadeler atlanmış, bazıları ise yanlış okunduğundan hatalı bir şekilde yazılmıştır. Çulcu’nun eserinden birkaç örnekle yargılama sürecini aktarılması esnasındaki ifade farklılığı ortaya konulacaktır. Bu hususta Ahmed Cemaleddin Bey’in aynı eserinin yeniden aslına uygun olarak yayınlanması, Osmanlı gazetelerinin tefrikaları bize yardımcı olacaktır. 2007 yılında Bakü’de basılmış olan bu ikinci eserle, Çulcu’nun eseri satır satır karşılaştırıldığında farklılıklar, eksikler ve yanlışlıklar açıkça görülebilir. Ancak buradaki önemli nokta, Murat Çulcu’nun bu olayı erken bir tarihte gündeme taşıma girişimidir. Eksiklikler, yanlışlıklar ve yorumlamalarla konu açıklanarak kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu halisane girişim sırf bu yönüyle takdir edilmelidir. Fakat iddialı bir konuda paylaşılan her bilginin doğru olması gerekmektedir. Yayını hazırlayanlar tarafından yapılan sadeleştirmeler, yorumlamalar gibi müdahaleler iddianın kanıtlanabilir kısmını zayıflatabilir. Burada hemen söylenmelidir ki, 2007 yılında basılan ikinci eserin daha dikkatle yayımlandığı görülmektedir. Bu durum Türk Tarihi için sevindiricidir. Her iki çalışmanın gündeminin de “*Torlakyan Mahkemesi*” olması dolayısıyla tekrardan sakınarak bu kaynaklarda dile getirilen birkaç hususu burada açıklamak ve Osmanlı gazetelerine yansıyan yargılama sürecinden örnekler vermek mümkündür.

24 Ağustos tarihli “*Vakit*” gazetesinin bir makalesinde “*Behbud Han*” başlığı ile olayın diğer bir süreci olan yargılama işlemleri hakkında bilgi verilmektedir.

²⁸ BOA, HR.SYS, 2467/41, Lef: 8, Tarih: 5 Zilhicce 1339 / 10 Ağustos 1337 (1921).

²⁹ “Behbud Han”, *Vakit*, No: 1330, 24 Ağustos 1921, s. 2.

³⁰ Murat Çulcu, *Ermeni Entrikalarının Perde Arkası “Torlakyan Davası”*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.

“Katil ‘Misak Torlakyan’ İngiltere Divan-ı harbinde muhakeme edilmektedir.

Geçen 18 Temmuz akşamı saat onbir buçukta iki biraderi ve haremi ile beraber Tepebaşı tiyatrosundan Pera Palas’a doğru gelmekte olan esbak Azerbaycan Dâhiliye Nazırı ve şehrimizde Ticaret-i Hariciye Heyeti Reisi ‘Behbud Han Cevanşir’ bir taarruza maruz kalarak katledilmiş idi. Katil Misak Torlakyan namında bir Ermeni olup Harbiye Mektebinde İngiliz Divan-ı harbi tarafından muhakeme edilmektedir. Muhakemede hazır bulunmuş olan (Akşam) gazetesinin bir muharriri muhakemenin tarz-ı ciddiyetini şu suretle nakletmektedir:

Mekteb-i harbiyenin, içeri avlusuna nazır bir eski derslane. Dershanenin bir köşesinde yaldızı kararmış çerçevesi kara tahta, karşı tarafda duvara asılı büyük mifyasda bir harita, velense ile örtük tahta masalardan müteşekkil ve bir tarafı bir tahta sıra olan bir seri ‘ pencereye arkası dönmüş üç basit koltuk divan-ı harp heyet-i muhakemesini teşkil eden bir reis ile azaya mahsus mahal.

Bunların tarafındaki masalarda, sağda müdâfi vekilleri – Darülfünun Edebiyat Fakültesi muallimlerinden Barsamyan Efendi, Darülfünun Ceza Müderris-i Sabıkı Baron Hasruyan, Mister Miçi ve müterceme bir matmazel – solda müddei vekili Haydar Rıfat Bey; kâtip ve mütercemesi talebe-i hukukdan Süreya Ağayev hanım ve müddei umumi.”³¹

Burada görüldüğü üzere, İngiliz divan-ı harbi, Harp Mektebinde çalışmalarını sürdürmüştür. Çulcu’nun iddia ettiği gibi yargılama sürecini yalnız “İleri” gazetesi takip etmemiş, “Akşam” gazetesi de yargılamaya yer vermiştir. Ahmed Cemaleddin Bey’in o sırada “Akşam” bünyesinde çalışma olasılığını bir kenarda tutarak, “Vakit” gazetesinde devam eden yazı dizilerinde yargılamanın bir safhasında “hafî celse” celse yapıldığına değinilmektedir. Bu gizli celse başlamadan önce, gazeteciler salonun dışına davet edilmişlerdir.³² Bu iki ifadeye dayanarak mahkemeyi sadece bir kişinin takip etmediği söylenebilir. Ancak Ahmed Cemaleddin Bey’in eserinde bulunan anlatımı destekler mahiyetteki çizimler,³³ günlük gazetelerde o günlerde uzun uzadıya anlatılmıştır. Örneğin, mahkeme düzeni, “Vakit” gazetesinde satırlarca tasvir edilmiştir.

Aynı yazıda Torlakyan’ın tasviri de şu sözlerle yapılmaktadır: “(...) uzunca boylu, ince, zeki ve haşin bakışlı, mebzûl ve itinâsız taranmış siyah saçlı, elleri kelepçeli bir adam: Katil, Misak Torlakyan.”³⁴

Yine aynı yerde hakimler heyeti şu şekilde sıralanmıştır:

“Heyet-i Hakime bervechiati zevattan ibaret idi:

Reis: Birinci (Hemşair) Alayı Kumandanı Binbaşı (Frizbi), Yüzbaşı (Barkele), Mülazımievvel (Okonor) müddei umumilik vazifesi müttefikeyn polisi komisyon reisi Miralay Ballarek yaveri, İngiltere Hassa Piyade (koldsitirim guvarud [Coldstream Guards]) Alayına mensub mülâzımievvel (Rikatson Hat) tarafından ifâ edilmekte idi.”³⁵

Mahkeme süreci, 11 Ağustos’ta başlamış; fakat mahkemeye ilişkin yazılar günlük gazetelerde 24 Ağustos’tan itibaren yer bulmuştur. Bu nedenle yargılama sürecini sehven 24 Ağustos 1921 tarihinde başlatılanlar vardır.

³¹ “Behbud Han”, *Vakit*, No: 1330, 24 Ağustos 1921, s. 2.

³² “Hafî Celse”, *Vakit*, No: 1365, 28 Eylül 1921, s. 2.

³³ Ahmed Cemaleddin, s. 30.

³⁴ “Behbud Han”, *Vakit*, No: 1330, 24 Ağustos 1921, s. 2.

³⁵ “Behbud Han”, *Vakit*, No: 1330, 24 Ağustos 1921, s. 2.

Ancak 24 Ağustos'ta çıkan haberlerde yargılama sürecinin 11 Ağustos'ta başladığı ve 23 Ağustos'a değin on şahit dinlendiği dile getirilmektedir.³⁶

Yargılama sürecinde iki tarafın şahitleri ve uzmanlarla birlikte 40 kişi dinlenmiştir. Yargılama süreci gün be gün yalnız “*İleri*” gazetesinde değil o günlerde yayınlanan “*İkdâm*”, “*Akşam*”, “*Vakit*”, “*Tercüman-ı Hakikat*” gazetelerinde iktibâsen de olsa yer bulmuştur.

Örneğin, Nikola Tincakof'un şahitliği, “*İkdâm*” gazetesinde “*Şehid Behbud Han Katlinin Muhakemesi*” ana başlığı altında “*Bir Rus Talebenin Şahid Olarak İstimâtı*” başlığıyla yayınlanmıştır. Mahkemenin genellikle sabah 10 sularında başladığı çoğu zaman dile getiriliyor olsa da Rus öğrencinin celsesi sabah 9.05'te başladığı zikredilmektedir.³⁷ Aynı şekilde bu celsenin haberi, “*Vakit*” gazetesinde de yer almıştır.³⁸

Bu tür haberler günlük Türkçe gazetelerde yer bulmuştur: Madam Siranuş Haçaturyan ile Apik Mübayaacıyan'ın ifadeleri hem “*İkdâm*” hem de “*Vakit*”te yayınlanmıştır.³⁹ Doktor Vasilyus Konus'un,⁴⁰ Torlakyan'ın hapisane arkadaşının,⁴¹ Yervant Odyan'ın,⁴² Arşak Bogosyan'ın,⁴³ Miss Braun'un,⁴⁴ Boris Gyorgiviç'in,⁴⁵ Tamara Velkofski'nin,⁴⁶ Madam Garbisyan'ın,⁴⁷ Kuyumcu Garbisyan'ın,⁴⁸ Doktor Karabet Ağahancıyan (Ağacanyan)'ın,⁴⁹ Yorgi Zilaniki'nin,⁵⁰ (Dinsiz Şahit) Aleksandr Mihaloviç'in,⁵¹ Şefi' Bey'in,⁵² Ahmed Hamdi Bey'in,⁵³ Ziba Hanım'ın,⁵⁴ Yusuf Beğ Kasımov'un,⁵⁵ Hikmet Bey'in,⁵⁶ Mazhar Osman Bey'in,⁵⁷ Binbaşı Davis'in⁵⁸ mahkemece dinlenmelerine dair haberleri ve mahkemeye verdikleri ifadeleri gazete sayfalarından takip etmek mümkündür.

Görüldüğü gibi, mahkeme günlük gazetelerce yakından takip edilmiştir. Hatta 11 Ekim 1921 tarihli *Vakit* gazetesinin arka sayfalarında bir küçük kupürde “*Katil Torlakyan Hakkındaki Karar*” başlıklı haber yer almaktadır:

“(Vedçinlor)'un aldığı son haberlere göre katil Torlakyan'ın vekili Hasruyan Efendi İngiliz Muhakemesinin katli Türkçe gazetelerin iddiasına rağmen mücrim değil ancak muhtell-üş-şuûr [aklını oynatmış] add

³⁶ “Behbud Han”, *Vakit*, No: 1330, 24 Ağustos 1921, s. 2.

³⁷ “Şehid Behbud Han Katlinin Muhakemesi”, *İkdâm*, No: 8793, 8 Eylül 1921, s. 4.

³⁸ “Katil (Torlakyan)ın Muhakemesi”, *Vakit*, No: 1345, 8 Eylül 1921, s. 2.

³⁹ *Vakit*, No: 1346, s. 3-4.

⁴⁰ *Vakit*, No: 1351, s. 2.

⁴¹ *Vakit*, No: 1354, s. 2; *İkdâm*, No: 8802, s. 3.

⁴² *Vakit*, No: 1338, s. 2; *Vakit*, No: 1339, s. 2.

⁴³ *Vakit*, No: 1340, s. 2.

⁴⁴ *Vakit*, No: 1341, s. 2.

⁴⁵ *Vakit*, No: 1343, s. 2.

⁴⁶ *Vakit*, No: 1344, s. 2.

⁴⁷ *Vakit*, No: 1347, s. 2; *İkdâm*, No: 8795, s. 3.

⁴⁸ *Vakit*, No: 1348, s. 2.

⁴⁹ *Vakit*, No: 1350, s. 3; *Vakit*, No: 1351, s. 2.

⁵⁰ *Vakit*, No: 1351, s. 2.

⁵¹ *Vakit*, No: 1354, s. 2; *İkdâm*, No: 8802, s. 3.

⁵² *Vakit*, No: 1359, s. 2.

⁵³ *Vakit*, No: 1360, s. 3-4.

⁵⁴ *Vakit*, No: 1361, s. 3-4; *Vakit*, No: 1362, s. 2.

⁵⁵ *Vakit*, No: 1362, s. 2; *Vakit*, No: 1363, s. 2.

⁵⁶ *Vakit*, No: 1364, s. 2; *Vakit*, No: 1365, s. 2.

⁵⁷ *Vakit*, No: 1366, s. 3.

⁵⁸ *Vakit*, No: 1367, s. 3.

ettiğinden verilecek hüküm ve kararın bu esasa ibtina' [Bir şeyin üzerine bina etme] ettireleceğini tahmin etmiştir. Mezkur gazete Torlakyan'ın hasta olarak Ermeni hastahanesine nakl olunduğu rivayetini tekdiz ederek karar-ı mezkur tasdik ve beyan olununcaya kadar İngiliz hapishanesinde mevkuf bulunacağını yazıyor”⁵⁹

Yukarıda Hasruyan Efendi'nin vurguladığı üzere, Türkçe gazetelerde Torlakyan suçlu olarak anlatılmıştır. Savunma tarafı ise Torlakyan'ın bu cinayeti geçmişin verdiği ıstırapla akli dengesini yitirdiği bir anda, tasarlamadan yaptığını iddia etmiştir. Halbuki, o günlerde şöyle bir paragraf durumu açıklamaktaydı:

“Yapılan tahkikâta nazarân evvelden tasmîm [tasarlama] ve tertîb edilmiş olan bu cinâyet bu gibi sû-i kasdlar için vücuda getirilen Ermeni teşkilâtının eseri olduğu anlaşılmaktadır. Tedâvi için naklolunduğu sâbık Alman hastahanesinde ölmeden evvel katili asla tanımadığını ifadeye vakit bulmuş ve yarım saat içinde vefât etmiştir. Katil sebab-i cinâyetin merhumun Dâhiliye Nezareti zamanında Ermeni unsurlarına karşı ta'kib ettiği tarz-ı hareketi olduğunu söylemiştir.”⁶⁰

Fakat yargılama sürecinde hakikatin üstü kapatılmış, gerçekler tahrif edilmiş; cinayetin adi bir suç olarak değerlendirilmesi için çalışılmış, failin bu suçu geçmişin acıları içinde kıvrandığı bir anda yapmış olduğuna dair kanaat oluşturulmaya çabalanmıştır. Hamayak Hasruyan'ın yaptığı savunma konuşmasında itham şahitlerinin ifadeleri üzerinde soru işaretleri oluşturmaya çalıştığı, cinayetin işlendiği silaha yönelik şüpheler uyandırmaya gayret ettiği görülmektedir. Zira İngiliz Divan-ı Harbi'nin suikasttan ziyade silah taşıma yasağının ihlali üzerinde odaklanmış olmasından dolayı; bu cinayetin siyasi bir suikast olduğu görmezden gelinmiştir.

Mahkeme sürecinde tarafların bir araya geldiğine şahit olunmaktadır. 11 Ekim 1921 tarihli *Vakit* gazetesinin arka sayfalarında bir başka küçük kupürde “*Tokatlıyan'da Bir Ziyafet*” başlıklı haber yer almaktadır:

“Azerbaycan Dâhiliye Nazırı Behbud Han Cevanşir'i şehid eden katil Torlakyan'ı muhakeme eden İngiliz Divan-ı Harp Reisi [mebhûse ?] (Frizi), evvelki akşam Tokatlıyan'da bir ziyafet keşide etmiştir. Bu ziyafette, Divan-ı Harp Aza ve Müddei Umumisıyla Müddei Vekili Haydar Rifat Bey, Sadaret Tercümanı Danyal Reşad Bey, Cemil Attila bey, katilin vekilleri 'Hamayak Hasruyan' Efendi, Mister 'Miçi' ve Barsamyan Efendi bulunmuştur.”⁶¹

Bu haberden anlaşıldığına göre yargılama sürecinde tarafların çeşitli vesilelerle bir araya geldiği görülmektedir. Ancak bu durumun yargılama sürecini nasıl etkilediğine yönelik bir bilgi yoktur.

Nihayet 11 Ağustos'ta başlayan yargılama süreci yeni yılın başlarında karara bağlanmıştır. Verilen kararın Hasruyan Efendi'nin geçen Ekim ayındaki beyanatına uygun şekilde çıktığı görülmektedir. Çulcu, bu kararı “*mühattal aşavir-i gayri menel (cezai ehliyeti olmadığına) addetmişlerdir*” gibi ifadelerle aktarırken,⁶² Ahmed Cemaladdin Bey'in aslına uygun olan transkripsiyonunda “*muhtelü'ş-şuur ve gayr-ı mesul addetmektedir*” şekilde geçmiştir ki, bu kavram Hasruyan Efendi başta olmak üzere savunma şahitlerinin doktorlarının⁶³ sıkça kullandığı terimdir. Halbuki Muallim Doktor Mazhar Osman Bey'in yapılan inceleme

⁵⁹ “Katil Torlakyan Hakkında Karar”, *Vakit*, No: 1378, 11 Teşrinievvel 1921, s. 3.

⁶⁰ “Behbud Han'ın Cenaze Merasimi”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 14477, 21 Temmuz 1921, s. 4.

⁶¹ “Tokatlıyan'da Bir Ziyafet”, *Vakit*, No: 1378, 11 Teşrinievvel 1921, s. 3.

⁶² Çulcu, s. 329.

⁶³ Burada Doktor Karabet Ağacanyan'ın, Doktor Vasilyus Konus'un ve Doktor Yorgi Zilaniki'nin ifadelerinden söz edilmektedir, Ahmed Cemaladdin, s. 219, 223, 233-234.

sonunda verdiği ifadesinde Torlakyan'ın “*ne müreteddi ne de muhtelü'ş-şuur*” olduğu açıkça dile getirilmiştir.⁶⁴

TARTIŞMA VE SONUÇ

Ermeni Meselesi'nin bir başka boyutu, Ermeniler tarafından gerçekleştirilen siyasi cinayetlerdir. Farklı zamanlarda gerçekleştirilen bu eylemlerin birbirileriyle ilişkisi ilgisizlik ve dikkatsizlik nedeniyle gözden kaçmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İtilaf Devletlerinden yüz ve destek görerek tedhiş hareketlerine devam eden Ermeniler, Mütareke ortamının belirsizliğinden yararlanarak geçmişte tayin ettikleri emellerine siyasi olarak erişmeye çabalarken diğer yandan savaş boyunca sürdürdükleri “*Türkler/Müslümanlar, Ermenileri/Hıristiyanları kesiyor/öldürüyor*” yönündeki propagandalarının meyvelerini toplamaya çalışmışlardır.

Tehcir'in bu dönemde gündeme getirilmesi, İttihat ve Terakki düşmanlığının yükselmesi, İttihatçı liderlerin yurtdışına çıkmaları Ermenilere çeşitli fırsatlar tanımıştır. Bu fırsatlardan ilki, yaptıklarını tehcirin bir intikamı, yaşanan acıların bir dışavurumu şeklinde göstermektir ki, gerçekleştirdikleri siyasi cinayetleri bu şekilde savunmuşlardır. İkinci fırsatları, İtilaf Devletlerinin Hıristiyan unsurları koruma ve kollama idealidir ki, bu dönemde Türkler aleyhindeki eylemler işgalci yönetim tarafından adeta teşvik edilmiştir. Üçüncü fırsatları, iddialarını sorgulatacak, faaliyetlerini engelleyecek bir mekanizmanın Millî Mücadele ile işlemeye başlaması, ancak silahlı mücadele aşamasında bunların diplomatik sahaya güçlükçe yansıtılmasıdır.

Mütareke döneminin sağladığı bu fırsatlardan azami oranda yararlanan Ermeniler, dünyanın çeşitli şehirlerinde suikastlar düzenlemişlerdir. Behbud Han Cevanşir'in öldürülmesi, o zamanın Türkçe gazetelerinde ifade edildiği gibi siyasi bir cinayet olup Ermenilerin tertipledikleri diğer suikastlarla birlikte değerlendirilmelidir. Bu menfur suikastlar zinciri, Behbud Han'ın öldürülmesinden sonra da devam etmiştir. Bu siyasi cinayetlerin ardarda gerçekleşmesinin nedenleri arasında, bu cinayetlerin faillerinin yakalanamaması veya adam öldürmeye verilen cezaların çeşitli savunma hileleriyle çok hafifletilmesi, siyasi ortamın belirsizliğinden kaynaklanan birilerine taraf olma/yaranma çabası olduğu söylenebilir. Bu durum dönemin Türkçe gazetelerinde açıkça ifade edilmiştir.

Misak Torlakyan'ın Osmanlı tebaasından olması dolayısıyla Osmanlı Devleti adaletince yargılanması girişimi dikkate değer bir gayrettir. Mütareke döneminin gazetelerinde bu yargılamanın neden İngilizlerce yapılacağı sarahatle izah edilmiştir. Osmanlı Devleti, böyle bir dönemde dahi adaletin tecellisi için diplomatik çevrelere başvurular yapmıştır. Bu başvuruların bir neticesi olarak kabul edilebilir ki, 11 Ağustos'ta General Harrington imzalı bir ithamnameyle Torlakyan'ın yargılanmasına başlanmıştır.

Yapılan mahkemenin tutanakları okunduğunda gündem ile savunma tarafının şahitlerinin ifadesinin tamamen farklılık arz ettiği görülmektedir. Siyasi anlatımlarla ve tevatür bilgilerle fail savunulurken Türkler topyekün suçlanmış, Türk hükümetlerinin icraatları bu mahkemenin gündemine bir şekilde taşınmıştır. Bu sayede ortadaki cinayetin meşru müdafaa olarak değerlendirilmesi, çektiği ıstırapın saikiyle bilincini kaybeden Torlakyan'ın böyle bir suçu tasarlamadan yapmış olduğu yargılama süreci boyunca sıkça vurgulanmıştır. Türkçe gazetelerde yayınlanan savunma şahitlerinin bu yöndeki ifadeleri, yine savunma şahitlerinden olan doktorların taraflı açıklamaları hakim karşısında savunmanın elini kuvvetlendirmiştir.

⁶⁴ “Mazhar Osman Bey'in İfadâtı”, *Vakit*, No: 1366, 29 Eylül 1921, s. 3.

Halbuki, itham şahitlerinin ifadelerine bakıldığında failin bunu suçu tasarlayarak gerçekleştirdiği, Behbud Han Cevanşir'in milliyetçi-vatanperver duruşundan terörist Ermenilerin rahatsızları açıkça görülmektedir. Özellikle yeniden Kafkasya'da kurulacak yeni düzende Behbud Han Cevanşir'in etkin rolü bu rahatsızlığı had safhaya taşımıştır.

Ne yazık ki, Mütareke döneminin adalet mekanizması Behbud Han Cevanşir'in öldürülmesini tecziye etmemiş; çeşitli oyunlarla savunma tarafı istediğini elde etmiştir.

Mütareke döneminde Fethali Han Hoyski ile başlayan menfur suikastlar zincirinin önemli bir halkası olan Behbud Han Cevanşir'in öldürülmesi, dönemin gazetelerince sıkı takip edilmiş; dönemin ruhu nedeniyle bu olay, ilgisizliğin kurbanı olmuştur.

1990 yılında Murat Çulcu'nun yayınladığı iddialı bir kitapla bu konuya dikkat çekilmiştir. 2007 yılında Çulcu'nun yayınladığı kitabın ana kaynağı olan Ahmed Cemaleddin Bey'in mahkeme izlenimleri 2013 yılında yeniden aslına uygun olarak transkripsiyonu yapılmıştır. Çulcu'nun iddia ettiği gibi Osmanlı basını ve Osmanlı Devleti'nin bürokratik mekanizması bu konuya ilgisiz kalmamış; bu siyasi cinayetin gerçekleştiği gündün, yargılama sürecinin başlamasına ve verilen kararın ilanına değin hemen her aşamayı yakından takip etmiştir.

KAYNAKÇA

Ağaoğlu Ahmed, "Behbud Han Cevanşir'in Katli Münasebetiyle", *Vakit*, No: 1373, Tarih: 4 Safer 1340/6 Teşrinievvel 1337-1921 (Perşembe), s. 3.

Ağaoğlu Ahmed, "Behbud Han Cevanşir'in Katli Münasebetiyle", *Vakit*, No: 1378, Tarih: 9 Safer 1340/11 Teşrinievvel 1337-1921 (Salı), s. 3.

Ağaoğlu Ahmed, "Behbud Han Cevanşir'in Katli Münasebetiyle", *Vakit*, No: 1380, Tarih: 11 Safer 1340/13 Teşrinievvel 1337-1921 (Perşembe), s. 3.

Ağaoğlu Ahmed, "Behbud Han'ın Katli Münasebetiyle", *Vakit*, No: 1365, Tarih: 25 Muharrem 1340/28 Eylül 1337-1921 (Çarşamba), s. 2.

Ağayev, M. (2006). Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). (1921). Dahiliye Nezareti İdâre-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), Dosya: 20-28, Gömlek: 14-53, Lef: 1-1, Tesvîd Tarihi: 18 Zilkade 1339 / 24 Temmuz 1337.

BOA. (1921). DH.İ.UM, 20-28/14-53, Lef: 2-1, Tarih: 13 Zilkade 1339 / 19 Temmuz 1337.

BOA. (1921). DH.İ.UM, 20-28/14-53, Lef: 2-2, Tarih: 21 Zilkade 1339 / 27 Temmuz 1337.

BOA. (1921). Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS), Dosya: 2467, Gömlek: 41, Lef: 1, Tarih: 16 [14?] Zilkade 1339 / 20 Temmuz 1337.

BOA, (1921). HR.SYS, 2467/41, Lef: 7, Tarih: 28 Zilkade 1339 / 3 Ağustos 1337.

BOA. (1921). HR.SYS, 2467/41, Lef: 8, Tarih: 5 Zilhicce 1339 / 10 Ağustos 1337.

“Behbud Han’ın Cenaze Merasimi”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 14477, Tarih: 14 Zilkade 1339/21 Temmuz 1337-1921 (Perşembe), s. 4.

“Behbud Han”, *Vakit*, No: 1330, Tarih: 19 Zilkade 1339/24 Ağustos 1337-1921 (Çarşamba), s. 2.

“Beyoğlu’nda Bir Cinayet”, *Akşam*, No: 1014, Tarih: 13 Zilkade 1339/19 Temmuz 1337-1921 (Salı), s. 2.

Çulcu, M. (1990). *Ermeni Entrikalarının Perde Arkası “Torlakyan Davası”*. İstanbul: Kastaş.

“Hafî Celse”, *Vakit*, No: 1365, Tarih: 25 Muharrem 1340/28 Eylül 1337-1921 (Çarşamba), s. 2.

Hamdi Kara Ağazade, “Azerbaycan’da”, *Vakit*, No: 1300, Tarih: 16 Zilkade 1339/22 Temmuz 1337-1921 (Cuma), s. 3.

İkdâm, No: 8795, Tarih: 7 Muharrem 1340/10 Eylül 1337-1921 (Cumartesi), s. 3.

İkdâm, No: 8802, Tarih: 14 Muharrem 1340/17 Eylül 1337-1921 (Cumartesi), s. 3.

“Katil (Torlakyan)ın Muhakemesi”, *Vakit*, No: 1345, Tarih: 5 Muharrem 1340/8 Eylül 1337-1921 (Perşembe), s. 2.

“Katil Torlakyan Hakkında Karar”, *Vakit*, No: 1378, Tarih: 9 Safer 1340/11 Teşrinievvel 1337-1921 (Salı), s. 3.

Saraçoğlu, A. C. (2007). *Torlakyan Davası: Behbud Han Cevanşir’in Katli*, (çev: Azad Ağayev). Bakü: YOM.

“Şehid Behbud Han Katlinin Muhakemesi”, *İkdâm*, No: 8793, Tarih: 5 Muharrem 1340/8 Eylül 1337-1921 (Perşembe), s. 4.

“Tokatlıyan’da Bir Ziyafet”, *Vakit*, No: 1378, Tarih: 9 Safer 1340/11 Teşrinievvel 1337-1921 (Salı), s. 3.

Vakit, No: 1338, Tarih: 27 Zilhicce 1339/1 Eylül 1337-1921 (Perşembe), s. 2

Vakit, No: 1339, Tarih: 28 Zilhicce 1339/2 Eylül 1337-1921 (Cuma), s. 2.

Vakit, No: 1340, Tarih: 29 Zilhicce 1339/3 Eylül 1337-1921 (Cumartesi), s. 2.

Vakit, No: 1341, Tarih: 30 Zilhicce 1339/4 Eylül 1337-1921 (Pazar), s. 2.

Vakit, No: 1343, Tarih: 3 Muharrem 1340/6 Eylül 1337-1921 (Salı), s. 2.

Vakit, No: 1344, Tarih: 4 Muharrem 1340/7 Eylül 1337-1921 (Çarşamba), s. 2.

Vakit, No: 1346, Tarih: 6 Muharrem 1340/9 Eylül 1337-1921 (Cuma), s. 3-4.

Vakit, No: 1347, Tarih: 7 Muharrem 1340/10 Eylül 1337-1921 (Cumartesi), s. 2

Vakit, No: 1348, Tarih: 8 Muharrem 1340/11 Eylül 1337-1921 (Pazar), s. 2.

Vakit, No: 1350, Tarih: 9 Muharrem 1340/12 Eylül 1337-1921 (Pazartesi), s. 3

Vakit, No: 1351, Tarih: 10 Muharrem 1340/13 Eylül 1337-1921 (Salı), s. 2.

Vakit, No: 1354, Tarih: 14 Muharrem 1340/17 Eylül 1337-1921 (Cumartesi), s. 2

Vakit, No: 1359, Tarih: 19 Muharrem 1340/22 Eylül 1337-1921 (Perşembe), s. 2.

Vakit, No: 1360, Tarih: 20 Muharrem 1340/23 Eylül 1337-1921 (Cuma), s. 3-4.

Vakit, No: 1361, Tarih: 21 Muharrem 1340/24 Eylül 1337-1921 (Cumartesi), s. 3-4

Vakit, No: 1362, Tarih: 22 Muharrem 1340/25 Eylül 1337-1921 (Pazar), s. 2.

Vakit, No: 1364, Tarih: 24 Muharrem 1340/27 Eylül 1337-1921 (Salı), s. 2.

Vakit, No: 1365, Tarih: 25 Muharrem 1340/28 Eylül 1337-1921 (Çarşamba), s. 2.

Vakit, No: 1366, Tarih: 26 Muharrem 1340/29 Eylül 1337-1921 (Perşembe), s. 3.

Vakit, No: 1367, Tarih: 27 Muharrem 1340/30 Eylül 1337-1921 (Cuma), s. 3.

<http://www.21yyte.org/arastirma/azerbaycan/2013/06/03/7032/behbud-han-cevansirin-mezari-bulundu-nur-ol-zulmeti-bog-nar-ol-zulmeti-yak> (ET: 14.04.2018).

<https://www.haberler.com/pasayeva-cevansir-in-kabrini-ziyaret-etti-9211086-haberi/>(ET: 14.04.2018).

<https://www.ielev.org.tr/tr/kurumlar/alman-hastanesi/> (ET: 14.04.2018).

EK: Yahya Efendi Mezarlığında Bulunan Behbud Han Cevâñşir'in “*Habgâh-ı Ebedisi*”.⁶⁵

Karanlıktan cür'et aldı bir sırtlan
Onun pençesinde cân virdi bir şîr
Bir yağın kemikdir toprakda kalan
Cennete yükseldi Behbûd Cevâñşir
Yolcu bu gördüğün bir makber değil
Zulme zebûn olan hakkın heykeli
Geçme dur önünde hürmetle eğil
La'netle an hakka saldıran eli
Asla uyumasın boynunda kinin
Mukaddes borcundur intikâm almak
İstersen yaşasın milletin dînin
Nûr ol zulmeti boğ nâr ol zulmeti yak

Celâl

Tânîh-i vefâtı

1339 1337

12 Zilka'de 18 Temmuz

Şehiden vefât iden merhum Behbûd
Han Cevâñşir'in habgâh-ı ebedisidir.

yevm-i Salı

Rûhuna fâtiha

⁶⁵ Bu paylaşıma katkısı dolayısıyla Doç. Dr. Şefaattin Deniz'e hassaten teşekkür ederim.

RUSYA DÖNEMİNDE II. DÜNYA SAVAŞINDA YAŞANANLAR: SAVAŞA ASKER OLARAK KATILAN BİR AZERBAJCAN'LININ HİKÂYESİ

Perihan TUNCER*

ÖZET

Dünyanın birçok bölgesinde yaşayan Türkler gibi, Rusya (eski SSCB) Devleti sınırları içinde olan Kafkasya bölgesindeki Türkler ile Azerbaycan Türkleri de yıllar boyu büyük zorluklar yaşamış, bazıları bu uğurda hayatlarını kaybetmiş, bazıları ise oldukça ağır, hayatta kalma mücadeleleri vermişlerdir. Bu zorluklar içinde zulüm, işkence, açlık, sefillik ve yokluklar yaşamışlar ona rağmen Türk - Müslüman gelenek ve bağlılıklarını kaybetmemek uğruna birlik ve kararlılık içinde kalmış, yaşam savaşı vermişlerdir.

II. Dünya savaşının başlamasından bir süre sonra savaşa giren SSCB Devleti o dönemde kendi devlet sınırları içindeki, çoğunluğu Türk olan Kafkasya bölgesindeki milletlerin (Çerkez Azerbaycan vb. çok sayıda Türk Topulukları bulunmakta idi.) genç çocuklarını zorunlu asker olarak savaşa göndermiştir. Hepimizin bildiği üzere II. Dünya Savaşı, savaşa giren ülkelerin ve milletlerin harap olduğu, insani değerlerin bittiği, zulümün en ağır şekilde yaşandığı, medeniyetin yok olduğu ağır bir süreç olmuştur. II. Dünya Savaşı için askere çağırılan kişiler arasında maalesef ki, Kafkasya-Azerbaycan da yaşayan, henüz yeni 20 yaşını doldurmuş atalarımız ve arkadaşları da zorunlu olarak askere alınmış, tüm savaş süreçlerini, zorluklarını, eziyet ve zulümlerini yaşamışlardır.

Bildirimim özgün olması adına, ilk bölümde, II Dünya Savaşından kısaca bahsettikten sonra, tüm çocukluğumda anılarını dinleyerek büyüdüğüm, atamın yaşadığı bu savaş hikâyelerinden hafızamda kalan gerçek olaylarla, savaşın acımasız yüzünü anlatarak bitirilmiştir. Maalesef halen günümüzde devam etmekte olan, bu yaşanan savaş acılarının insanlık adına ders alınarak bir daha yaşanmaması dileğimidir.

Anahtar Kelimeler; Rusya, Kafkasya, Azerbaycan, II. Dünya Savaşı, Türkler

THE STORY OF AN AZERBAIJANI WHO JOINED THE SECOND WORLD WAR AS A SOLDIER IN THE SOVIET PERIOD

ABSTRACT

Like the Turks living in numerous regions of the world, the Turks and the Azerbaijan Turks in the Caucasian region within the borders of the Russian (former USSR) State have had great difficulties for many years, some of them lost their lives and some of them have suffered quite severe struggles for survival. In spite of these difficulties as persecution, torture, hunger, misery and poverty, they were in unity and determination to retain the Turkish - Muslim traditions and loyalties, and fought for their life.

The USSR State, which entered the war after a short while the World War II started, sent the young children of people in their borders, which were mostly the Turkic People (there were numerous Turkic groups such as Cherkess and Azerbaijan) from Caucasian region compulsorily. As we all know, the World War II was a heavy process in which the countries and nations that entered the war were devastated, value for human life was disregarded, persecution was the most severe and the civilizations were destroyed.

Our ancestors and his friends who were living in Caucasia-Azerbaijan and who were just turned in age of 20 were among those who were conscripted for the World War II, they were forced to be soldiers and lived through all the war process, difficulties, torture and persecution.

---

* Öğ. Gör., Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Ankara Havacılık MYO., Hava Lojistiği, ptuncer@thk.edu.tr

For the sake of authenticity, after briefly mentioning about the World War II in the first chapter, I plan to finish my paper by telling the ruthless face of war with memories remaining in my mind of the real events our ancestors lived through and memories of which I grew up listening to in my whole childhood.

In addition to this issue, loyalty of young generation who are Caucasus-Azerbaijan Turk-Muslims, who came earlier to Turkey and still living in Turkey for their cultures will be measured with a questionnaire and will be integrated with the subject.

I wish that in the name of humanity, lessons should be taken from the war sufferings, which is unfortunately continuing and may never happen again.

Keywords; Russia, Caucasus, Azerbaijan, World War II, Turks

GİRİŞ

1. Geçmişten Günümüze Kafkasya ve Azerbaycan Türkleri

1.1. Kafkasya Bölgesi Hakkında Genel Bilgi

Azeri araştırmacı Nadir Mehmedov “Azerbaycan’da Yer Adları” adlı eserinde Kafkas kelimesinin menşei hakkında şu bilgileri vermektedir (Mehmedov, 1993: 138): “Kafkas” adına ilk defa M.Ö. 6- 5. yüzyılda Yunan bilim adamı Eshil’in eserinde “Kavkosos” şeklinde rastlanır. Yunan tarihçisi Herodot da “İstoriya” adlı eserinde Kafkas adını ifade eder. Kadim Yunan tarihçilerinden olan Eratosfen, Kafkasya Azeri yerine sadece “Kaspios” adıyla kullanmıştır (Yıldız, 2006: 23).

Yukarıdaki isimlerin dışında, Kafkas adının nereden geldiği konusunda çok sayıda varsayımlar yürütülmüş olup, Dr. Muharrem Yıldız’ın “Dünden Bugüne Kafkasya” adlı derlemesine göre tüm bunların çıkarımında; “Kafkas” coğrafi adı “dağ” manasına gelen “kaf” ve kavim adı olan “Qaz” (“Qas”, “Haz”) kelimelerinden meydana gelmiş “Qas”, “Qaz” kavminin yaşadığı, yerleştiği dağ demektir. (Mehmedov, 1993: 140) denilmektedir.

Kafkasya Bölgesi, yüksekliği yaklaşık 5000m ve uzunluğu 1200km olan Kafkas Dağları ile Batıda Karadeniz ve Azak Denizi, doğusunda Hazar Denizi’yle çevrilidir. Zengin maden, doğalgaz, petrol yatakları bulunur (Yıldız, 2006: 24). Ayrıca Güney Kafkasya-Azerbaycan bölgesi, doğu ile batı arasında önemli bir ticaret yolu üzerindedir. Tüm bu zenginlikleri nedeniyle tarih boyunca Rusya, Almanya, İngiltere, Fransa, Ermenistan ve diğer ülkelerin hedefi olmuştur. Güney Kafkasya toprakları yıllar içinde çıkan çok sayıda savaşta (93 Rus Harbi, Osmanlı Savaşı, I. ve II. Dünya Savaşı vb.) Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında paylaşılarak sınırları süreçler içinde değişmiştir.

1981 sayımına göre toplam 14.710.000 nüfus yaşamaktadır. 6.483.000’i Türk’tür. Kuzey Kafkasya’da nüfus 8 milyonu bulmamaktadır. Müslüman oranı daha az, Türkler ise çok daha azdır. Kuzey Kafkasya’nın doğusu, Hazar Denizine dayanan bölge Dağıstan Türk Otonom Cumhuriyeti’dir. Diğer kısımlar üzerinde Rusya Federasyonu’na bağlı Çeçenistan, Osetya, Karaçay-Çerkez, Kabartay, Adıgey, Abhazya gibi birçok küçük Müslüman otonom Cumhuriyetçikler vardır (Özsoy, 1997:2). Ocak 2001’de Rusya’nın toplu nüfus sayımı yayınlanmıştır. Rufina Suliyeva, Kafkassam’ın 26 Ocak 2018’deki basın açıklamasında; Rusya’nın nüfusunu aşağıdaki gibi bildirmiştir (Rufina, 2018). Rusya Kuzey Kafkasya Federal Bölgesinin toplam nüfusu, kent nüfusu, kırsal nüfusu aşağıda sıralanmıştır. Nüfusun yıllar içinde arttığı görülmektedir. Rusya Kuzey Kafkasya Federal Bölgesinin toplam nüfusu 9.821.826, kent nüfusu 4.827.517, kırsal nüfusu 4.994.309’dır.

Tablo 1. Rufina Suliyeva, Kafkassam'ın 26 Ocak 2018'deki basın açıklaması (Rufina, 2018)

Bölge	Toplam Nüfus	Kent Nüfus	Kırsal Nüfus
Dağıstan Cumhuriyeti	3.064.394	1.384.055	1.680.339
İnguşetya Cumhuriyeti	487.836	204.720	283.116
Kabardey-Balkar Cumhuriyeti	865.916	451.491	414.425
Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti	466.056	198.984	267.072
Kuzey Osetya – Alanya Cumhuriyeti	701.940	450.962	250.978
Çeçen Cumhuriyeti	1.435.733	500.756	934.977
Stavropol Bölgesi	2.799.951	1.636.549	1.163.402
Rusya	9.821.826	4.827.517,	4.994.309

Kaynak: <http://kafkassam.com/kafkas-nufusu-yukseliyor.html>

Çarlık sonrası Rusya döneminde Kafkas dağlarının güneyinde Gürcüler yoğunluklu olup, hepsinin ayrı dili olan diğer Kafkas ırkları, birkaç yüz biner kişilik Müslüman kavimler olarak yaşamışlardır. Bunlar Çerkezler, Abazalar, Çeçenler, İnguşlar, Avarlar, Laklar, Darginler, Gürcüler, Lezgiler, Osetler, Azeri ve Kafkas kavimleri içerisinde hatırı sayılı bir nüfusa sahip olanı ise Çeçenlerdir. Bu bölgeye daha sonraları az sayıda Rus da gelmiştir (Yıldız, 2006: 22).

Azerbaycan, Kafkas dağlarının daha aşağısında güneyine düşen bölgede, Hazar Denizi kıyısında yüzölçümü 86.600 km², Nüfusu; 1 Ocak 2001'e göre: 8.081.000, 2012 de 9.295.784 ve 2018: 9.923.914 olmuştur. (<https://www.nufusu.com/ulke/azerbeycan-nufusu>) Bu nüfusun %93,4'ü Müslüman; %2,5'i Ortodoks Rus; %2,3'ü Ortodoks Ermeni, %1,8'i diğer inanç mensupları oluşturmaktadır. Etnik dağılım bakımından nüfusun %91'i Azerbaycan Türkleridir (Üngör, 1961: 406; Yıldız, 2006: 26). Azerbaycan nüfusunun %53,1 şehirlerde, %6,9'sı kırsal alanda yaşamakta olup, nüfusun yüzde 49,8'i kadınlardan, yüzde 50,2'si ise erkeklerden oluşmaktadır (<http://avim.org.tr/tr/Bulten>, 2017).

2001 sayımına göre Türk nüfusta; Lezgiler: 185.000, Ruslar: 151.000, Avar Türkleri ve diğer topluluklar ise: 50.000 civarındadır. Azerbaycan'da yaşayan vatandaşların %91'inin kökeni Oğuz Türklerinin bir boyu olan Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır. Tarihsel kayıtlara göre Azerbaycan Türkleri M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren bu coğrafyada yaşamaktadır. Kökleri çok eski orta Asya'ya dayanır (Yıldız, 2006: 30).

Azerbaycan'ın Rus işgaline uğradığı 19. Yüzyılda, yıllarca hükmünü sürdüren hanlıklar ortadan kalkmış, bu durum toplum hayatında ve kültüründe derin etkiler yaratmıştır. Bu dönemde, İran hâkimiyetindeki Güney Azerbaycan'da İslam medeniyetinin etkisindeki kültürel hayat devam edip giderken, Kuzey Azerbaycan'da

batı tarzı yaşayış ve kültür akımı başlamıştır. Kuzey Azerbaycan'ın Rus işgaline uğraması ile halkın önemli bölümü kılıçtan geçirilmiş, aristokrat ve varlıklı ailelerin çocukları kaçarak Rusya'nın Moskova, Petersburg vb. kültür merkezi şehirlerinde ya da Kafkasya'daki Rus okullarında okuyarak batı medeniyetini tanıma imkânı bulmuşlardır. O bakımdan, 19. yüzyıl Kuzey Azerbaycan için bir bakıma hem azap hem de bir uyanış dönemi olmuştur (Resulzade, 1992; 16-18; Toker, 1992: 35-65; Yıldız, 2006: 35).

Azerbaycan'da 1939 yılında Latin harfli alfabe kaldırarak Rus alfabesinin kullanılması zorunlu tutulmuş, Rusya'nın genişleme sinyalleri başlamıştır (Büniyatov, 1991: 320; Ercilasun, 1992: 31-41; Yıldız, 2006: 80). Rus işgal devletinin baskısı ile 1990'lı yıllarda ve sonrasında, Kafkasya bölgesinde yaşayan bütün Müslüman halkların anlaşabilecekleri öz dilleri ve alfabeleri olmayan dil Rusça ve yazabilecekleri yazı dili Kiril'ce olmuştur. Burada yaşayan halkların kendi aralarındaki diller yine konuşulmaya devam etmiş, ancak okullarda ve yazışmalarda ortak dili kullanmaları zorunlu tutulmuştur. Şimdi ise Azerbaycan okulları artık Latin alfabesi ile eğitim görmeye başlamıştır.

2. II. Dünya Savaşında Rusya'da Yaşayan Türk ve Müslümanların Yaşadıkları Zulümler

2.1. Karaçay - Balkarlar

Kafkasya halkları arasında Türk unsurunun en önemli bölümünü meydana getiren Karaçay-Balkar halkı, yüzyıllardan beri Kuban Irmağı'nın kaynak bölgesinde Kafkasların zirvesi Elbruz Dağı'nın doğu ve batısında yer alan yüksek dağlık arazideki derin vadilerde yaşamışlardır (Yıldız, 2006: 94). Osmanlı kaynaklarında Karaçay adı 16. YY da geçer. Karaçay-Balkar halkının temelini oluşturan Bulgar-Alan Kıpçak kavimleri yüzyıllar boyunca bazen savaş bazen de barış içinde Çerkez, Abaza, Gürcü, Oset gibi Kafkas halkları ile komşu olarak yaşamışlar ve birbirlerinin kültürlerinden etkilenmişlerdir. Bu etkileşim sonucunda Kafkas halklarının ortak kültürel değerleri, giyim, gelenekler, hayat tarzı, üretim biçimi gibi diğer halkların kültürel unsurları Kafkas halkları arasında yayılmıştır. Aslında bu süreç kuzeyli Türk kavimleri ile Kafkas halkları arasındaki “kültürsüzleşme” sürecini ortaya çıkarmış olup, yeni kültürel değerler olmuştur. Bunun oluşmasında da her kavim veya boyun az çok bir payı olmuştur (Tavkul, 1993: 30; Yıldız, 2006: 92).

1635-1653 yılları arasında Kafkasya'da bulunan İtalyan misyoner A. Lamberti notlarında etraflarında çok sayıda farklı dil konuşan milletler var iken buradaki Kafkas ve Azeri halkının saf Türkçelerini nasıl koruduğuna hayret ettiğini yazmıştır. Bu dönemde Beylikler halinde yaşayan halk, Beylerine bağlıdır. İslamiyet bu bölgeye 18. yüzyıl sonunda ilk Karaçay'a girmiştir, mezhepleri Sünni'dir (Şamanlanı, 1987: 166; Yıldız, 2006: 99).

Karaçay'da yaşayan bazı bey sülaleleri şunlardır: Kırımşavhal, Hasan, Şaman, Kumuk, Dotta, Koçhar, Çotça, Kaysın, Mirzabek, Botaş (Klaproth, 1832: 306; Yıldız, 2006: 98). 1873 yılında Rusların Kırımı işgal etmesi ile Kuban ırmağı Ruslar ve Osmanlılar arasında sınır kabul edilmiştir. Doğusu Ruslara, Batısı Osmanlı'ya geçmek üzere anlaşmışlardır. Irmağın her iki tarafında toprağı olan ya da Rusya da kalan Karaçaylar için ise zor günler başlamıştır.

1806-1812 Osmanlı Rus savaşından sonra Belgrat anlaşmasında sınırlar tekrar çizilmiş, Karaçay bölgesi yine Rus topraklarında kalmıştır. Rus topraklarında kalan Karaçaylar Çarlık döneminde Rusya da kabul görmemeleri, değer verilmemesi nedeni ile zaman zaman ayaklanmış ise de başarılı olamamışlardır. 1885'den sonra, 1905 yılında isteyenler Osmanlı ya gönderilmiştir (Bice, 1991: 45-55; Yıldız, 2006: 102). 1918 de Çarlığın yıkılıp, Bolşeviklerin yönetime geçmesi ile Karaçaylar, Kuzey Kafkasya Cumhuriyetini ilan etmiştir. Ancak Komünist Rusya diğer milletlere fitne yayararak onları yıkmaya çalışmış, Önce onlara özerklik

vereceğini söyleyerek oyalamış, 1922 yılında Kızıl Ordu ansızın saldırarak, hazırlıksız yakalanan Karaçaylar Rusların saldırısına karşı koyamamıştır. Ruslar bütün Karaçay ileri gelenlerini ve komutanları kurşuna dizmiştir (Yıldız, 2006: 103).

19. YY. da Bolşevikler, Karaçay-Balkar'ın eski prens ve asilzade tabakalarına mensup ailelerini sistemli bir biçimde yok etmeye başlamıştır. 1926 yılında Kafkasya'da yaşayan Türkler (Yıldız, 2006: 103) ve Karaçayların otuz dört seçkin din adamı tutuklanmış, 1928 yılında Karaçay'ın ileri gelenleri "burjuva milliyetçi" damgası ile yaşadıkları yerlerinden sürgün edip veya hapse atılarak yok edilmişlerdir. Bunların içinde önde gelen ve yönetimde olan Karaçay büyükleri de vardı. 1928 yılı sonunda Karaçay Özerk Bölgesi yönetiminde maalesef Karaçay'lı hiç kimse kalmamıştır (Bice, 1991: 91-94; Yıldız, 2006: 130). Kadınlar dâhil herkese zulüm yapılarak hapse atılmış yâda kadın, çocuk, yaşlı demeden sürgüne gönderilmiştir.

1929 yılında başlayan mecburi devletleştirme (halkın özel mallarını devlete verme / devretme zorunluluğu getirilmesi) hareketi Karaçay- Balkar'da büyük bir isyana yol açmış, Bolşevik'lerin Sosyalist anlayış gereğince ülkedeki özel mülkiyet ve özel teşebbüs hakkına son verilerek herkesin malı elinden alınmış devletleştirilmeye başlanmıştır (Yıldız, 2006: 104). 1929 yılında Karaçay halkının %25'i "küçük burjuva" sayılarak tutuklanmış ve mülkleri devlete geçmiştir. Halkın geri kalan kısmı ise zorla kolhoz adı verilen devlet çiftliklerinde çalıştırılmaya zorlanmıştır. Sovyetlerin kooperatifleştirme hareketlerine karşı doğan tepki Karaçay-Balkar da tam bir millî mücadele ve savaş halini almış, ayaklanan halka karşı Kızıl Ordu ve silahlı GPU birlikleri (Lenin döneminde kurulan istihbarat ve güvenlik teşkilatı) saldırıya geçip yine zulümler yapmıştır.

1930 yılı şubat ayında Balkar bölgesindeki birçok dağlık yöre Balkarların eline geçmiş ve Komünist Yönetimin elinden kurtarılmıştır. Kafkas Dağlarına açılan bütün dağların boğazları ve vadiler Balkarların eline geçtiği için Kızıl Ordu'nun hücumları Karaçay-Balkar cengâverlerince kolayca püskürtülmüştür (Yıldız, 2006: 104). Kafkasya'daki bu isyanların bütün Sovyetler Birliği'nde uyandıracağı olumsuz etkilerden korkan Stalin, Karaçay-Balkar halkıyla anlaşma yoluna gitmiş ve halka haklarını geri verileceğini önemli bir basın duyurusunda yazmıştır. Stalin'in bu sözlerine inanmamakla birlikte Karaçay-Balkar halkı uzun süre dağlarda dayanamayacaklarını düşünerek çaresizlik içinde silahlarını bırakmıştır. Ancak Karaçay-Balkar da idareyi ele geçiren Bolşevikler yine sözlerinde durmayarak, derhal askerî mahkemeler kurup ayaklanan halkı yargılamaya başlamış, ne yazık ki üç bin kişiyi kurşuna dizmiş, on yedi bin kişiyi de Sibirya'ya sürgüne göndermiştir (Bice, 1991: 91-94; Yıldız, 2006: 104).

1932-1934 yıllarına kadar kolhozlaştırma baskısı sürmüştür 1934 de Karaçaylar tekrar ayaklanmıştır. Rusya ayaklanmayı kanlı bastırarak üç binden fazla aileyi yine sürgüne göndermiş, kadın erkek hasta demeden birçoğunu hapse atmıştır. Bundan sonrada Rus devleti tarafından Karaçaylara güvenilmez diye bakılmaya başlanmıştır. Önemli dairelerde Karaçaylara görev verilmemiş, halk arasında kendilerine değer verilmemiştir. Nerede ise %40'ı öldürülen, diğer kalan grubun çoğu da sürgüne (Sibirya da kömür madenlerine) gönderilen Karaçay halkından kalan halkın bir bölümü bunun üzerine dağa çıkmış, dağda yaşamaya başlamıştır (Bice, 1991: 95; Yıldız, 2006: 105).

1941 yılında II. Dünya Savaşının başlaması ile Sovyetlere saldıran ve 1942 Ağustos ayında Sovyet içlerinde Rostov'a kadar giren Alman askerleri ile Kafkas Türkleri-Karaçaylar bir olup, Almanlar'dan dağlara kaçan Kızıl ordu askerlerine savaş açıp, karşı koymuş ve Kızıl ordu her iki tarafın saldırısı arasında kalarak büyük zayıflatılmıştır. Buna karşılık Almanya, kendilerine yardım ettiği düşüncesi ile Kafkasya Türklerine ödül olarak onların yaşadıkları topraklarda Kolhozları kaldırıp, din ve siyasi hürriyet verdiklerini açıklamışlardır.

Camileri ibadete açılmış, onlara başka imtiyazlar da sağlamışlardır (Bice, 1991: 95; Yıldız, 2006: 105). Almanların bu olumlu tutumlarına inanan Türk ve Karaçaylar Bolşeviklerden temizlenen Karaçay-Balkar, Kabartay, Adige ve Osetya bölgelerindeki halklar ile Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni yeniden kurmak üzere Alman komutanlığına birçok kez başvurdukları da Almanlar sürekli oyalamıştır. Oysa Almanların Kafkasya'yı bir sömürge olarak kullanmak istediklerini ve bu bölgelere Alman Nazi komiserlerinin çoktan atanmış olduklarını daha sonra öğrenmişlerdir (Bice, 1991: 95-98; Tavkul, 1993: 42-48; Yıldız, 2006: 105).

1942 yılı sonunda II. Dünya Savaşı döneminde Alman ordusu yenilince Almanlar Kafkasya'dan çekilmiş, bu sırada Adige, Kabartay, Karaçay-Balkar ve Osetlerden oluşan on beş bin kişilik bir kabile de Alman ordusu ile birlikte Kafkasya'yı terk etmiştir. Almanlar, Kafkasya'dan çekilir çekilmez 15 Ocak'ta Kızıl Ordu, Kuzey Kafkasya ve Karaçayların yaşadığı bölgeye büyük bir saldırı başlatmış, silahlı çeteler, ağır silahlarla donanmış orduya karşı bir süre mücadele etmiştir. Kızıl ordu tarafından bütün Karaçay köyleri bombardıman edilmiş, maalesef ki kadın çocuk gözetilmemiş çok sayıda insan ölmüş, ancak dağlardaki silahlı Karaçay-Balkar çetelerini yok edememişlerdir. Bunun üzerine Sovyetler Birliği bir kararla Karaçay halkını 2 Kasım 1943 günü topyekûn Orta Asya ve Sibiryaya sürgüne göndermeye karar vermiş, toplanmalarına bile izin verilmeden hemen kamyonlara eşya gibi doldurularak gönderilmiştir. Tüm bunlar yetmiyormuş gibi dört büyük köy yakılmıştır. Aynı karar 8 Mart 1944'te Balkar'lılara da uygulanmıştır. Karaçay-Balkarlar yüzlerce yıldan beri yaşadıkları vatanlarından zorla çıkarılmıştır. Çok üzücü ki bu sürgün sırasında Karaçay- Balkar halkı toplam nüfusunun üçte ikisini yollarda ve sürgünde kaybetmiştir (Tavkul, 1993: 48-50; Aslanbek, 1952: 37-42; Yıldız, 2006: 107).

Stalin'in ölümünden sonra 1957 yılında Kuruşçev hükümeti Karaçay- Balkar halkının itibarının iade edildiğini bildirerek vatanları olan Kafkasya'ya dönmelerine izin verildiğini açıklamıştır. Bunun üzerine Karaçay- Balkarlıların büyük bir çoğunluğu ata yurtlarına geri dönmüşlerdir. (Tavkul, 1993,48-50; Aslanbek, 1952: 37-42; Yıldız, 2006: 106). Ocak 1957'de "Karaçay- Çerkez Özerk Oblastı", 1926 öncesinde olduğu gibi, 'Karaçay' ve 'Çerkesya'nın ikinci kez birleştirilmesiyle, yeniden oluşturulmuş, kendilerinin sürgüne gönderildiği dönemde topraklarına yerleştirilen Svanlar da Gürcistan'a geri gönderilmiştir. "Karaçay-Çerkez Oblastı" 3 Temmuz 1991'de Cumhuriyet statüsüne yükseltilerek Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti adını alarak, Günümüzde Rusya Federasyonu'nu oluşturan Cumhuriyetlerden biri olarak varlığını sürdürmektedir (<http://kafdagı.org/?p=201>, Kafdağı Eğitim Kültür Derneği Yayını, 15 Kasım 2014).

2.2. Ahıska Türkleri

250 yıl Osmanlı toprağı içinde kalan, Türk, Müslüman büyük çoğunluğu Sünni olan Ahıska Türklerinin de kaderi kısmen Karaçaylara benzemektedir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması'yla kuzeyi Rusya da güneyi Osmanlı da kalmıştır. Ruslar, Ahıska'yı ele geçirdikten sonra orada yaşayan Türklere her türlü zulmü yapmış, işkence ve zorlamalar yüzünden on binlerce Ahıskalı, Anadolu içlerine göç etmek zorunda kalmıştır. Ahıskalılardan boşalan yerlere Ermeni, Gürcü ve Yahudiler yerleştirilmiştir (Aslan, 1995: 6; Yıldız, 2006: 119). 1919'da İngilizlerin Kars'ı işgali ve Millî Şura'nın dağılması üzerine Ahıska, Gürcistan tarafından işgal edilmiş ve 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'yla Ahıska toprağı ve insanları, anavatan Anadolu'dan koparıp, Gürcistan SSCB'nin Tiflis vilayetine bağlanmıştır (Aslan, 1995: 2-3; Yıldız, 2006: 119).

Birinci Dünya Savaşından sonra, Ahıska Türklerine. Gürcü ve Ermeniler katliam başlatmıştır. Çarlık döneminde Ahıska Türklerinin erkekleri askere alınmayarak 2. Sınıf insan muamelesi gördürülmüştür. Sonrası 1917 de Kolhozlar kurulmaya başlamış, zaten yedi yıllık bu süre içerisinde Ahıskalıların ileri gelenleri

çeşitli bahaneler ileri sürülerek hapishanelere atılmış, 1930’lu yıllarda başlatılan baskı ve şiddet (repressiya) döneminde binlerce aydın ve din adamı Atatürkçü ve Pantürkizm suçlaması ile evlerinden toplanarak zindana atılmıştır. Birçoğundan maalesef ki bir daha haber alınmamıştır (Yıldız, 2006:120).

1930 yıllarında Stalin’in de desteği ile Gürcü şovenizmi güçlenmeye başlamış, Türklerin büyük bölümünün soyadı Gürcüceye çevrilmiştir. 1938 yılında Sovyet Anayasasının kabulünden sonra Ahıskalılar kayıtlara Azerbaycan milleti, dilleri ise Azerbaycan ca olarak geçmiştir. 1940 yılında ise resmî dilleri Gürcüce (!) yapılmış, 1940 yılına kadar okullarda sırası ile Arap, Latin ve Kiril alfabesi ile eğitim görürken bu yıldan sonra kendi istekleri dışında Gürcü alfabesini kullanmaya başlatılmıştır (Yıldız, 1996; Aslan, 1995: 8-10; Yıldız, 2006: 120).

II. Dünya savaşının başlaması ile 1940 yılına kadar askere alınmayan Ahıskalılardan 40 bin civarında genç, Alman Cephesine sevk edilmiştir. Askere sevk edilenlerin kız, gelin ve çocukları Borcama demiryolu yapımında çalıştırılmaya götürülmüş, 1944 yılında tamamlanan bu demiryolu çok üzücü ki binlerce Ahıska Türküne mezar olmuştur (Yıldız, 1996; Aslan, 1995: 8-10; Yıldız, 2006: 120). 14 Kasım 1944 günü gece saat 12.00’de, daha önce sınırı takviye amacıyla yerleştirilmiş olan on binlerce Rus askeri silahlarıyla Türk evlerine saldırmış, dört saat içerisinde kamyonlara doldurulan mazlum ve çaresiz insanlar demir yoluna çalışmaya getirilmiştir. Bu sırada yüzlerce Ahıskalı aile her türlü riski göze alarak, Rus askerleri ile çarpışarak, onlarca şehit verme pahasına Türkiye’ye geçmeyi başarmıştır. Bu aileler halen Ağrı, Muş, Kırıkhan, İnegöl, Bursa, Ankara, İstanbul vb. yerlerde yaşamaktadır (Yıldız, 2006: 120).

Bu sürgünde, Türkiye sınırına yakın köylerdeki insanların toplanması için 15 dakika izin verilmiş, babaları kocaları kardeşleri Alman cephesinde bulunan bu kimsesizleri, yetimleri ihtiyarları kim hangi sebeple, nereye sürdüğü, bilinmemiş, bu faciyanın sebebi 45 yıl sonra -Özbek sürgününden sonra anlaşılmıştır. Bu insanların sürülmelerinin, götürülmelerinin asıl amacının Türkiye sınırından Türkleri temizlemek olduğu ne yazık ki bu mazlum insanların yok olmaları uğruna yapıldığı anlaşılmıştır (Devlet, 1993: 388; Yıldız, 2006: 120). 150-200 bin civarındaki Ahıska Türkü “kış gününde yük vagonlarına 8-10 aile halinde doldurularak kapılar kilitlendiği, Yer gök “Allahım! Allahım!” haykırılarıyla inlediği ağlama, sızlama, hıçkırık sesleri kulakları sağır ettiği, bu yakarıları işitecek vicdana sahip kimse bulunamadığı” olayı yaşayanlarca sonrası anlatılmıştır (Yıldız, 2006: 121). Vagonlar, Hazar Denizi’ne yaklaşmaya başlayınca, denize dökülecekleri haberi yayılmış, yine feryat ve figan... Günlerce üzüntüler, üzüntüler.

Azerbaycan’ın o dönemdeki yöneticileri Ahıskalıları Azerbaycan’da iskân etmek istemiş, ancak Stalin’in öyle keskin ve kararlı imiş ki kabul etmediği gibi, Azerbaycan yöneticilerini kurşuna dizmekle tehdit etmiştir. Azerbaycan Türklerinin gayretleri de netice vermeyince, Üç gün sonra vagonlar tekrar hareket etmiştir. Ural Dağlarının soğuk havası ne yazık ki birçok insanın hayatına mal olmuştur. Onlara, kefen ve mezar bile nasip olmadı. Kefenleri Sibirya’nın bembeyaz karı olmuş. 35 gün süren yolculuk sonunda bu talihsiz insanlar, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan’a dağıtılmış, ancak burada da talihsizlik ve zorlukları sürmüştür. Çünkü Moskova hain propaganda odaklarıncı, Ahıska Türkleri gelmeden önce, onların “halk düşmanı, insan eti yiyen” bir toplum oldukları yönünde aleyhlerinde propaganda yapılmış, kamuoyu etkilenmiştir. Bundan etkilenen Kazak, Kırgız ve Özbek Türkleri Ahıskalıları hep dışlamışlardır. Ahıskalılara, kan ve din kardeşlerinin bu tavrı Rus tehcirinden de ağır gelmiş, bir türlü buldukları yeri benimseyememişlerdir. Gönderildikleri yerde kıtlık olduğu için, çocuk ve yaşlıların çoğu açlık ve sefillikten ölmüştür. Bu tarihten sonra büyük ölçüde kayıplara uğramaya başlayıp, 50.000 civarında Ahıskalı Türk ün öldüğü söylenmektedir. (Yıldız, 1996; Yıldız, 2006: 121).

Sovyet dokümanlarında Balkarlar, Karaçaylar ve Kalmukların sürgün gerekçeleri belirtildiği halde, Ahıskalılara herhangi bir suç isnadı yer almamıştır. Diğer sürülen milletlerin aksine Ahıskalılar herhangi bir şeyle suçlanamamışlardır. Suçsuz yere binlerce insan yok edilmiştir (Aslan, 1995; 17-20; Yıldız, 2006: 121). II Dünya Savaşı 1945 yılında Almanların yenilmesi ile savaş bitmiştir. Ancak Türklerin çilesi yine bitmemiştir. Türklerin topraklarına geri dönme izni çıktığında sadece çok az sayıda Ahıskalı geri dönebilmiştir. Dönenlerin çoğu da ne yazık ki yaralı ve sakattı. Savaştan dönenler halen şu soruyu soruyorlardı: “Biz kim için ve ne için savaştık, bizim ne suçumuz var dı?” Bu tür soru soranlar olarak kısa süre içerisinde tutuklandılar. Sibiryaya sürgüne gönderildiler. Gerek Sibiryaya sürülenler gerekse Türkistan ülkelerine tehcir edilenler alışmadıkları hava şartları, açlık ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle ölüme mahkûm oldular. Çoğu geri dönmeden yok oldular (Yıldız, 2006: 121).

Ahıska Türklerinin 1944’ten 1956 yılına kadar bir ilçeden başka bir ilçeye gitmelerine, yüksek eğitim yapmalarına dahi izin verilmedi. Eğitim onlar için yasaktı. Yine gençlerini askere almadılar. 1956 yılında Kuruşçev’in Komünist Partisinin 20. kurultayındaki gizli konuşmasından sonra sürgündeki Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş ve Kalmuklara kendi ülkelerine dönme imkânı tanırken Kırım Türkleri ve Ahıska Türklerine kendi topraklarını görmek için misafir gibi gitmelerine bile müsaade edilmedi. Ahıskalı aydınların defalarca müracaatlarına rağmen dönüş hakkı verilmedi. Sadece bazılarına Azerbaycan’a gitme fakat kendi topraklarının daha yakına gelmeme şartı ile müsaade verildi. Ahıska’dan 300 mil uzakta bulunan, Azerbaycan Mugan bozkırına yerleştirildiler. Birçoğu Özbekistan’da kaldı, fakat dağınık gruplar halinde olsalar da aralarındaki irtibatı koparmadılar. 1958 yılında bir grup Ahıskalı Azerbaycan’a, diğer bir grup ise Kabartay-Balkar’a yerleşti (Toker, 1992: 215; Yıldız, 2006: 122).

2.3. Diğer Halklar

Çarlık dönemi, Bolşevikler dönemi ve SSCB dönemlerinde, Kafkasya’daki diğer halklar için (Dağıstan vb.) durum farklı değildi. Her biri kendi içinde benzer sorunları, zulüm, sürgün, asimilasyon dış dünya ile bağlantılarının kesilmesi şeklinde zorlukları yaşadılar. Özellikle Dağıstan da ayrıca diller de sorun idi. Dağıstan Otonom Cumhuriyetinde 20 dil konuşuluyor hiçbirisi diğer bir dili bilmediği için anlaşamıyor, dillerin kökenleri ayrı olduğu için tek bir dilde konuşmalarının birleşemiyorlardı.

Rusya ve sonrası Sovyet hükümetinin asıl amacı da bu idi. Böl ve yönet politikası tüm halklarda önce dillerini sonra kültürlerini farklılaştırarak Türk haklarını birbirlerinden koparmak, uzaklaştırmaktı. Sovyet rejiminin kuruluşundan hemen sonra yöneticiler “dinsel dil” olarak damgaladıkları Arapçayı yok etmek ve yerine Azeri Türkü ve Kumuk dillerini getirerek ülkeyi bu dillerin etrafında birleştirmek istediler. Bu deneme 1928’e kadar sürdü. Azeri Türk dili o günlere kadar Dağıstan’da okulların tek resmî dili idi. İlk milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışından sonra ise yavaş yavaş eritildi. 1930’lardan sonra Sovyetler, artık ülkenin kültürünü parçalayıp yok etmeyi iyice kararlaştırmışlardı. Resmî dil olayına son verildi. On bir dil Dağıstan Cumhuriyeti’nde resmî dil kabul edildi. Rusça, Azeri Türkü-Kumuk-Nogay olmak üzere üç Türk dili; Avar, Dargın, Lak, Lezgi, Tabasaran ve Çeçen olmak üzere altı İbero-Kafkas dili ve bir İran dili olan Tati... Bu karar Dağıstan’ın Türkleşme isteklerine son vermiş ve o tarihten sonra halklar arasında tek anlaşma vasıtası şekline getirmişti (Ercilasun, 1992: 68-75; Yıldız, 2006: 128). SSCB döneminde ise resmî dil tüm halklar için Rusça olması kabul edildi.

3. II. Dünya Savaşı Sonrası Türk ve Müslümanların Durumu

Kafkasya ve Azerbaycan bölgesi I.ve II. Dünya Savaşında olaylarla sarsılmış, burada yaşayan halkın huzuru kaçmış, kıtlık, yokluk, eziyet, yok edilme ...vb. çok ağır bedeller ödenmiştir. Milyonlarca insan çeşitli

sebeplerden dolayı öldürülmüş, yurtlarından yuvalarından alınarak bir gecede Sibiryâ bölgesinin değişik yerlerine tehcir edilmiş, Bolşeviklerin uyguladıkları politika ile din ve vicdan özgürlükleri ellerinden alınmıştır. Özellikle son 70 yılda, birliğin dağıldığı döneme kadar dış dünya ile bağları tamamen kopmuş, bakımsızlıktan camileri yıkılmış, ibadete açık olmadığı için kapanmış veya amaç dışı kullanılmıştır. Toplumun saygı duyduğu din büyüklerinin türbeleri bile ilgisizlikten ziyaret edilemez hâle gelmiştir (Yıldız, 2006: 19).

SSCB Demir Perde döneminde adı gibi Rusya da yaşayan tüm halkların dış dünya ile bağlantısı kesilmiş, o dönemde tek haberleşme kaynağı olan telefon ve mektup ile dahi yakınları ile iletişimlerine izin verilmemiştir. Yıllarca Türkiye’de yaşayan Kafkas halkları Rusya’daki akrabalarını, kardeşlerini merak etmiş ne ulaşım ne ülkeye girme ne de başka bir iletişim imkânı olmadığı için yıllarca yakınlarından haber alamamışlardır. 1980’lerin sonlarında başlayan Glasnost ve Perestroyka politikaları ile Sovyetler Birliği hızlı çözülme sürecine girmiştir. Değişik cumhuriyetlerde kurulan halk cepheleri bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. Çeçenistan’da, Çeçen Millî Kongresi 23-25 Kasım 1990’da General Cevher Dudayev’i başkan seçmiş, 27 Kasım 1980’de egemenliğini ilan etmiştir.

Sovyetler Birliğinin dağılması ile bağımsızlıklarını ilk ilan eden bölgeler Türkler olmuştur. Ermeniler Azerbaycan’a saldırmış ve pek çok noktayı işgal etmiştir. Bu nedenle halen Azerbaycan’ın bir kısmı işgal altında ve bir buçuk milyon Azeri Türkü kendi öz yurdunda “kaçkın” olarak yaşamaktadır. Abhazyâ’da Gürcü-Abaza çatışması, Çeçenistan’da Çeçen-Rus savaşı en acımasız bir şekilde devam etmektedir. Bunların yanında özerk bölgelerde her an bir kıvılcım bekleyen etnik problemler bölge için tehlike oluşturmaktadır. Rusya’nın AKKA anlaşmasının şartlarına uymayacağını açıklaması da hem Kafkasya’yı hem de Türkiye’yi zaman zaman zorlar olmuştur.

Birliğin sağlanması amacıyla, 1991 yılında Abhazyâ’nın başşehri Suhumi’de bölgenin yetkilileri bir araya gelerek Kafkas Halkları Konfederasyonu’nu kurma kararı aldırılmıştır. Düşmanların kendilerini yutmalarına mâni olacak ve emniyetlerini sağlayacak güçlü bir orduyu, Kafkas Barış Gücü’nü kurmaya karar vermişlerdir. Abhazlar, Çeçenler, Adigeler, Kabartaylar, İnguşlar, Güney ve Kuzey Osetler, Abazinler, Çerkezler, Avarlar, Dargiler, Lezgiler ve Laklar konfederasyona taraftar olmuşlardır. (Bennigsen-Lemercier, 1991; Devlet, 1989: 131-132; Yıldız, 2006: 128).

27 Ekim 1991’de yapılan seçimle devlet başkanı seçilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Moskova 7 Kasım’da Çeçenistan’da olağanüstü hâl ilan etmiştir ve ertesi gün başkent Grozni’ye askerî birlikler gönderilmiştir. Halkın yoğun tepkisini çeken Ruslar geri adım atmışlardır (Jamuhanov, Süleyman ve Sultanoviç, 1911: 244-247; Taymaz, 1995: 198-204). Türkiye’nin güçlenmesi ile Anadolu Türkiye’si ve Kafkasya Türkleri güçlenmektedir.

4. II. Dünya Savaşı Yaşayan Azerbaycanlı Askerin Anıları

Tarih boyunca Kafkasya’da yaşayan milletlerden; Kafkasya yerlileri olarak Çerkezler, Abhazlar, Çeçenler, İnguşlar, Lezgiler, Laklar, Darginler, Gürcüler, dahi birçoğu vardır. Türk olarak; Kumuklar, Avarlar, Nogaylar, Kalmuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Karakalpaklar, Kundurlar, Acaralar, Ahıskalılar, Azeriler. Hint-Avrupa kavimleri olarak; Osetler, Ermeniler, Svanlar, Farslar, Alanlar ve Ruslar; Sami Kavimlerinden de, Yahudiler bulunmaktadır.

Hint-Avrupa ve Sami kavimleri ile Gürcülerin bir kısmı dışında bu kavimlerin hepsi Müslüman’dır. Kafkasya’nın demografik ve kültürel yapısı Çarlık ve Bolşeviklik dönemlerinde oldukça bozulmuştur.

Özellikle Müslüman halklar devrin siyasi otoritesinin ciddi sürgün ve asimilasyonuna maruz kalmışlardır. Buna rağmen bugünkü hâliyle Anadolu'nun bir izdüşümünü paylaşıyor diyebiliriz (Yıldız, 2006: 329). Olayımızın Kahramanı Lezgi boyunun yoğun yaşadığı yer olan Derbentte 20 yaşına kadar yaşamıştır. Küçük yaşta Çarlık döneminin zulüm ve yokluğu nedeni ile babası ve annesini kaybetmiş, çünkü babası Osmanlı-Rus harbine askere alınmış ve bir daha dönmemiş, kendisinden hiçbir haber de alınamamıştır.

Küçük yaşta öksüz ve yetim kalan 2 kardeşi babaanne büyütmüş, ancak o da yaşlı olduğu ve savaş sonrası erkeklerin çoğu dönemediği için bir taraftan yoklukla mücadele ederek, diğer taraftan sahip olduğu ve elinde kalan sadece iki değerli torununu askerlerden saklayarak yetiştirmiştir. Çünkü Rusya zaman zaman köylerini basıp güçlü gördüğü kişileri savaşa sürmektedir. Kıtık o derece ağırdır ki, çünkü devlet savaş nedeni ile halkın ellerindeki her şeylerini almıştır, sadece tarlaları vardır, ancak onlar da savaş nedeni ile gündüz çıkamadıkları için saklanarak ekebilirlerse sadece buğday yetiştirebilmektedirler. Bir de ağaçlarındaki meyvelerdir. Buğday onlar için çok önemlidir çünkü beslenmeleri ve tokluklarını uzun süre koruyabilmeleri için ekmek yemeleri gerekmektedir. Buğdayı devletin göremeyeceği topraklarına ekip, gizlice biçmeleri, değirmenlerinde öğütüp köylü ve kendileri için ekmek yapmaları gerekmektedir. Burada çalışacak erkekleri savaştadır. Sadece güçlü çocuklar ve kadınlar tarlada çalışmaktadırlar. Malum bu çalışmalar sırasında hem devlet askerlerine hem de sürekli üstlerinden geçen savaş uçaklarına görünmemeleri gerekmektedir. Buğdaylar biraz büyüyünce arasına saklanabilmektedirler. Diğer zaman ise gece çalışabilmektedir. Buğdaylar olgunlaşınca öyle biçilmektedir ve toplanmaktadır ki, toprak üstüne düşen tek bir buğday tanesi dahi ziyan edilmemektedir. Yaptıkları ekmekler, kendi yetiştirdikleri ineklerinin süt, peyniri ile katık yapılarak az az paylaşarak karınlarını doyurabilmektedirler.

Yıllar geçer, 1938 'de Almanya ile İtalya'nın Mihfer ittifakını kurması, Almanya'nın Avusturya ile birleşmesi II Dünya savaşı sinyallerini başlatır. Bunu anlayan Rusya, Kafkasya ağırlıklı olmak üzere 20 yaşını doldurmuş erkekleri askere alır. Zor günler başlar. Öncesi silah ve askeri eğitim verilmeden birlikler oluşturulur. Türk askerlere çoğunlukla Türk bölük komutanı verilir. Her komutan kendine göre birliğini savaşa hazırlar kısa süre içinde yola çıkarlar. Sırtlarında su ve erzakları, 10 kiloyu bulan büyük tüfek halinde silahları ile yürüyerek önce Grozni'ye gelirler. Orada birlikler kendi içinde toplanır. Birkaç gün Grozni'de kalıp günler süren yürüyüş ile yollara düşerler.

Gündüz dinlenip, gece yürürler çünkü hem hava çok soğuk, ya da sıcak, ayrıca savaş uçakları sürekli üzerlerindedir, onlardan saklanarak yaklaşık 3 ay yürürler, Polonya sınırına yaklaşırlar. Polonya sınırına yaklaşılmadan birlikler bekletilir, geride kalanlar yeni birlikler ile toplanılması için beklenir. Birliklerin toplanması ile savaş emri verilmiştir. Komutanlarının emirleri ile düşman askerleri ile saldırı ve savaş başlar.

1938 yılında köyünden çıkan kahramanımız için Eylül 1939 olmuştur yaklaşık bir yıl yollarda geçmiştir. Ve 17 Eylül 1939 de Rus askeri cephesinde olarak Polonya askerlerine saldırırlar. Çoğunluğu (nerede ise %80 i) Türk asıllı olan ancak Rus cephesindeki bu kahraman askerler büyük başarı kazanarak Polonya'yu Romanya'ya kadar sürüp, tarih kitaplarında da yazıldığı üzere büyük başarı ile Polonya ya girerler. Tabii bu konu yazınlarda II. Dünya savaşındaki Polonya'ya karşı Rus askerlerinin başarısı olarak görülmektedir. Bu başarının sonunda 27 Eylül'de Varşova teslim olur.

Bu arada kahraman Türk askerleri Rusya devletince unutulmuştur. Komutanları ile bir süre Rusya içlerine geri çekilirler yine aylarca yürüyerek...

Diğer tarafta devam eden II. Dünya savaşı sürecinde;

30 Kasım 1939 da Rusya Finlandiya ya saldırdı. Bir bölümünü aldı.

9 Nisan 1940 da Almanya, Danimarka ve Norveç'i işgal etti.

10 Mayıs 1940 da Almanya batı Avrupa ya saldırdı. Hollanda, Belçika, Lüksemburg'u işgal etti. Güney Fransa da İşbirlikçi rejim kuruldu.

10 Haziran 1940 da İtalya savaşa girdi.

21 Haziran 1940 da İtalya Güney Fransa'yı işgal etti.

14 Haziran 1940 da Rusya Baltık Devletlerini işgal etti.

16 Temmuz 1940 da Rusya İsveç'i de topraklarına kattı.

28 Ekim 1940 da İtalya Yunanistan'ı işgal etti.

... Kasım 1940 da Almanya, Slovakya, Macaristan, Romanya'yı topraklarına kattı.

1 Mart 1941 de Bulgaristan Almanya'ya katıldı.

22 Haziran 1941 de Nazi Almanya'sı Rusya'ya saldırdı. Yine Rus askerleri için savaş başladı.

Kahramanımız ve arkadaşları 1939 Eylül'den itibaren yürüyerek geri çekildikleri için bu süreçte kış başlamış, koşulları ağırlaşmıştır. Üstelik Ukrayna ve kuzeyin dondurucu soğuğu ile birlikte dizlerine, zaman zaman da bellerine kadar gelen karlarda yürüyerek. Kırımın üzerinden Rusya içlerine kadar gelirler. Bu arada üzücü ki kötü hava koşullarından yitirdikleri arkadaşları vardır.

22 Haziran 1941 de Almanya'nın saldırısı haberi üzerine küçük birlikler toplanır saldırıya karşılık verilir ancak hem kışın ağır koşulları hem de yürümekten güçleri azalmış, bazı arkadaşlarını yitirmişlerdir. Rusya devletinden herhangi bir yardım da gelmemektedir. Askerler, Alman saldırısına karşılık veremez başarılı olamazlar, birlik komutanlarının isteği ile geri çekilirler. (Çünkü komutanları fazla zayıf vermektense korkmaktadır.) Kaçmaya başlarlar. Kiev'e kadar kaçarlar. Bu arada Almanlar Kiev'i alır (Eylül 1941). Rusya'nın içlerine kadar ilerler (kahramanımızın ifadesi Krasnodor ve Tiflis yakınlarına kadar gelir Alman askeri).

Bu arada Almanlar Ekim 1941 de kuzeydeki Leningrad'ı da kuşatmıştır. Ruslar Aralık 1941 de Moskova ya çekilir. 1942 Ağustos'ta Almanya Stalingrad'a Saldırır. Hitler Kafkasya'daki petrole, güney Rusya'ya buradan ulaşacağını biliyordur, ayrıca Stalin'in ismi olan bir şehri almanın kendisi için ayrı bir önemi vardır. Stalin'de bunu biliyordur. Stalin bu cephenin ne pahasına olursa olsun savunulmasını emreder. Çoğu silahsız ve eğitim almamış Türkleri ve Türk askerlerini hatta orada yaşayanları dâhil cepheye sürdü. Hatta kaçacak olanlara vur emri verdi. Filmlere konu olan çok çetin, ağır savaş 1943 Şubat'a kadar sürdü. O kadar çetindi ki görenler duyanlar, Stalingrad'daki bombaların ve savaşın ışıkları Berlin'den görünür denilirdi. Ölü sayısı korkunçtu. Almanlar 800bin, Ruslar 1100bin (%70'i Türk), orada (Stalingrad civarı) yaşayanlardan 400bin kişi öldü. O dönemde zaten Stalingrad'ın nüfusu 500bin kişi idi. Yaşayanların nerede ise %90 ölmüştü. Çok çok ağır bir katliamdır.

Almanlar kış (Ocak-Şubat) koşulları nedeni ile de yenilir, Mart 1943 de geri çekilir. Kahramanımız ve arkadaşları 5 ay bu ağır kış ve savaş koşullarında göğüs göğse savaşmışlardır. Alman askeri çekilmek zorunda kalır. Hemen sonra kahramanımız ve bazı birlikler Leningrad'daki kuşatma devam ettiği için, arkası açık

kamyonlara eşya gibi yüklenerek soğukta Leningrad'a götürülürler. Kısa bir süre sonra 1944 başında kuşatma kalkar. Tekrar güney cephesine getirilirler.

Hava koşullarının iyileşmiştir, (haziran olmuştur) ve birlikler toplanıp Almanlara saldırılır. Krasnodor civarındaki çetin çatışma (göğüs göğse savaş) sonrası Almanlar kaçmaya başlar (6 Kasım 1943). Yine kahraman Türk askerinin yoğun olduğu birliklerle birlikte Ruslar, Almanları Varşova'ya kadar kovalarlar. Tarih, 1 Ağustos 1944 dır. Bu aylarca ağır kış koşullarında süren bir kovalamacadır. Ocak 1945 de Varşova alınır. (Kasım 1943'den, Ağustos 1944'e kadar süren). Yine kötü hava koşulları, savaşın ağır koşulları nedeni ile arkadaşlarından kayıplar vardır.

Berlin yakınlarına kadar birlikler gelirler. Tarih, 6 Nisan 1945 olmuştur. Ağustos 1944'den, Nisan 1945'e kadar yine Ukrayna, Polonya'nın tüm ağır kış koşulları içinde aylarca hem yürünerek hem savaşarak ve aynı zamanda Alman askerlerini kovalarcasına koşarak Berlin'e yaklaşılar. Ancak asker yorulmuştur ve Rusya'dan ne silah ve mühimmat ne de yiyecek desteği dahi gelmemektedir. Silahları ve savaş mühimmatları azalmıştır. Moskova'dan ses yoktur. Bu arada kahramanımızın komutanı askerlerine bakar, zor karar ve zor bir durumdur. Çünkü Rusya destek göndermeyeceğini bildirmiştir. Bunu askerlerine söyleyemez, çünkü nerede ise açlık sınırında aylarca katıklarını bölüşerek kış şartlarında yürümüşlerdir. Silah ve erzakları yetersizdir. Bu halde Alman askerlerine saldırarak olurlarsa tamamını göz göre göre yitirecektir. Rusya'dan silah vb. destek tekrar istenir, gelmemektedir. Onların göndermeyeceğini anlamıştır. Bunun üzerine Alman komutanla görüşür, askerlerine esir muamelesi yapılmaması, onları öldürülmemeleri şartı ile Alman tarafına geçeceklerdir. Görüşmeler günlerce sürer. Sonunda anlaşılır Alman komutan söz verir. Bu arada diğer Alman birliklerinde karşı saldırı başlamıştır ve Rus cephesindeki diğer birliklerin bir bölümü ilk saldırıda Alman tarafına geçer.

Sonrası maalesef ki Alman komutan sözünü tutmaz, kendi safına geçen askerleri öldürmez fakat tamamını esir kamplarına gönderir. Kampta sadece kuru ekmeğe, bir öğün bir kap yemek verilir. O da suda kaynatılmış buğdaydır. Bir süre sonra bu da verilmez, sadece kuru ekmeğe verilir, bu ekmeğe öyle kurudur ki askerlerin dişleri kesmez, çok açtırlar çünkü bir öğün kuru ekmeğe dayanmaya çalışmaktadırlar, su bulurlarsa ekmeği suda ıslatarak yerler. Bu arada kış başlamıştır, üstlerinde sadece çamaşırları vardır. Başka giysi verilmez. Berlin yakınlarındadırlar, kuzeyin kar ve kışı çok çetindir. Öyle soğuktur ki birbirlerine sarılarak ısınır. Bir de bu yetmezmiş gibi bir süre sonra başka kampa gönderilirler burada kaldıkları yerin sadece çatısı ve duvarları vardır. Hangar gibi çok büyüktür cam ve kapısı açıktır. Kış koşulları içinde rüzgâr estiğinde bir taraftan girip diğer taraftan karla birlikte çıkmaktadır. Üstelik altlarından su akmakta ve bu suyun üstünde sadece ızgara bulunmaktadır, Suyun dondurucu soğuğu ve ızgara üzerinde yaşamaktadırlar (belki de yaşam savaşı vermektedirler.) Çok sayıda arkadaşları (kader birliği yaptıkları) hatta bazılarının birlikte yola çıktıkları akrabalarını, aynı köylüsünü, çok üzücü ki gözleri önünde bu ağır kış koşullarında kaybederler.

Bu arada II. Dünya savaşı bitmiştir. Bir gün (aylar geçmiştir.) Bir alman asker gelir isteyenleri çalışmak üzere (karın tokluğuna) Berlin'e götüreceklerini söyler. Birçoğu önce korkar çünkü muhtemelen onları öldürmeye götüreceklerdir. Ama söylemiyorlar diye düşünülürler. Bunca eziyet ve bakımsızlık ve yalandan sonra. Bazıları gitmez ama kahramanımız nasıl olsa burada da öleceğiz diye bazı arkadaşları ile birlikte kabul eder ve kabul edenler kamyonla yüklenerek (eşya gibi) Berlin'e getirilir. Burada kalacak yerleri en azından kapalı, pencereleri vardır. Giyisiler verilir, banyo yaptırılır. Ve demir yolu yapımı için çalışmaya götürülürler.

Burada aylarca (tahminen 1-2 yıl) yol yapımında çalışırlar. Çalışma koşulları çok ağırdır, en az günde 15 saat çalışırlar, ama en azından esir kampından kötü değildir. Bir süre sonra Almancayı kısmen öğrenmişlerdir, bir

grup arkadaşları ile kaçarlar, hedefleri İtalya'ya gitmek, oradan gemiye binip Türkiye'ye gelmektir. Yola koyulurlar, günlerce yürürler. Çünkü kaçak oldukları için gündüz saklanıp, gece yürümektedirler. Yol üzerindeki köylülerden yardım dilenerek karınlarını doyururlar çünkü paraları yoktur. İtalya dağlarını tırmanıp ve nihayet İtalya'ya varırlar. Birkaç ay (2-3 ay) İtalya da kalırlar, ancak burası düşündükleri gibi değildir. Türkiye ye buradan gidemeyeceklerini anlayınca geri dönmeye karar verirler. Ancak bu arada sayıları azalmıştır. Ya yolda yitirdikleri arkadaşları vardır ya da bir grup da İtalya'da kalır.

Dönüş yolunda yine günlerce yürürler, hedefleri İsviçre'ye gitmektir. Çünkü burada savaş yoktur. İsviçre II. Dünya savaşına katılmayan tek Avrupa ülkesi olmuştur. İsviçre'ye gelirler. Azalan dost ve kader arkadaşları ile. İsviçre'ye ulaştıklarında burayı çok beğenirler. Doğru karar verdiklerini anlarlar. Burada kalmaya karar verirler. Bir süre saklanarak çevreyi tanırırlar, sonra İşçi alımı yapılan yerin olduğunu öğrenir, buraya giderler. Aslında burası esir pazarı gibidir, işçiye ihtiyacı olanların bu pazara gelip, kendileri için güçlü kuvvetli olanları seçip götürdükleri bir yerdir. Kahramanımız boylu boslu ve güçlü olduğu için bir kişi tarafından ilk beğenilir ve satın alınır, bir çiftliğe götürülür. Burada hayvanlara bakmak, onların ahırını temizleme görevi verilir. Sonrası çalışkanlığı ve dürüstlüğünü beğenirler, çiftlikten sorumlu yaparlar ilginçtir ki burası İsviçre Maliye Bakanının çiftliğidir.

Yaklaşık 3 yıl bu çiftlikte çalışır rahatı iyidir. Para biriktirmiştir. Çalışmaları çok beğenilmektedir. İsviçre de kalması için patronu tarafından ısrar edilmektedir. Ama mutlu değildir. Çünkü isteği Türkiye'ye gelmektir. Bunun yollarını arkadaşları ile araştırırlar. Bir gün bir haber yayılır, Türkiye'ye gitmek isteyenleri Türkiye mülteci olarak alacaktır. Hemen ismini yazdırır. Koşullar tamamlandı kısa süre içinde Türkiye'ye birkaç yüz kişilik grup halinde getirilirler. Türk devleti gelen mültecileri önce Tuzla'da bekletir. İhtiyaçlarını karşılar. Birkaç gün sonra gidebilecekleri şehirler hakkında bilgi verilir. İsteyen bu bildirilen şehirlere yerleşmek üzere gidebilecektir. Orada da devlet bu mültecilere desteğe devam edecektir. (Bursa, Eskişehir, vb.) Kahramanımız iş olanağının daha fazla olduğu söylendiği için Eskişehir'e gelir ve yerleşir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Tarih boyunca Kafkas Türklerinin yaşadığı bölgede onların güçlenmemesi için her türlü zulüm eziyet, asimilasyon yapılmıştır. Buna rağmen bölge halkı Türk ve Müslüman olmaktan gurur duymuş tüm zorluklarla mücadele etmişlerdir.

Çarlık dönemi, sonrası Bolşevikler ve en ağır olanı II. Dünya Savaşı sırası ve sonrası zulüm ve eziyetlerle çok sayıda Türk, Müslüman yok edilmiştir. Göçe zorlanmıştır. II. Dünya Savaşını yaşayan kahramanımız gibi yüzlerce, milyonlarca kişi vardır. II. Dünya savaşı sonrası hatta yakın tarihimizde dahi Rusya dışındaki ülkelerde de farklı milletten insanlar da benzer zulümleri yaşayan, milyonlarca kişi olmuştur.

Dileğimiz insanlık için yüz karası olan bu zulümlerin, medeniyeti ve insanları yok eden savaşların bitmesidir.

KAYNAKÇA

- Aslan, F. (18 Temmuz 1995). Bakü'den Sessiz Göç. Bakü: Zaman Gazetesi.
- Aslan, F. (28 Mart 1998). Bir Başka Nevruz. Bakü: Zaman Gazetesi.
- Aslan, K. (1995). Ahıska Türkleri. Ankara: Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, No: 1.
- Aslan, M. (13 Ekim 1993). Rusya'daki Son Gelişmeler ve Geleceği, Azerbaycan. Bakü: Zaman Gazetesi.
- Aslanbek, M. (1952). Karaçay - Malkar Türklerinin Faciası. Ankara: Çankaya Matbaası.
- Ana, B. (2001). Kafkaslar. C. 12. Ankara: Ana Yayıncılık.
- Bennigsen-Lemercier. (1991). Stepte Ezan Sesleri. İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Bican, Ercilasun, A. (1992). Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. Ankara: Akçağ.
- Bice, H. (1991). Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Devlet, N. (1989). Çağdaş Türk Dünyası. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Devlet, N. (1993). Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. İstanbul: Çağ.
- Jamuhanov, S. S. (1993). Çeçenler. İslam Ansiklopedisi, C.8. İstanbul: M.E.B.
- Klaproth, J. (1823). Asia Polyglotta. Paris: A. Schubart.
- Memmedov, N. (1993). Azerbaycan'da Yer Adları. Bakü.
- OGAN, Sinan, {2001}, "Yüzyılın Dramı Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu". Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel. Asam Yayınları, Cilt:7, Sayı:1, s. 431-453, Ankara.
- Özsoy İ. (1992). Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi. İzmir: Kaynak Yayınları.
- Hamzatov, R. (1984). Benim Dağıstan'ım. İstanbul: Düşün Yayınevi.
- Yalçın, T. (1992). Büyük Uyanış. İstanbul: Toker Yayınları
- Suliyeva, R. (26 Ocak 2018). <http://kafkassam.com/kafkas-nufusu-yukseliyor.html>, Kafkassam.
- Sabahaddin, Z. (yıl). Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Şamanlanı İ. (1987). Koban Başında- Tarih Haparla.-Çerkessek.
- Taymaz, E. (1995). Çeçenistan Gerçeği. Ankara: İnsan Yayınları.
- Tavkul, U. (1993). Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür, Karaçay- Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme. İstanbul: Ötüken.
- Toker, Y. (1992). Büyük Uyanış. İstanbul: Toker Yayınları.
- Üngör, S. (1961). Coğrafya Sözlüğü, Kafkasya, İstanbul: M.E:B. s. 406.
- Yıldız, M. (2016). Dünden Bugüne Kafkasya. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Yıldız M. (3 Eylül 1996). Kafkasya Sürgünleri ve Ahıska Türkleri. Zaman Gazetesi.
- Yıldız M. (3-4 Eylül 1996). Kafkasya Sürgünleri ve Ahıska Türkleri, Zaman Gazetesi.

Bünyatov, Z. M. (yıl). Azerbaycan. İslam Ansiklopedisi, C. 4. İstanbul: T.D.V. Yayınları.

Zaman Gazetesi. (16 Kasım 1996). Bakü.

Tezatlar Gazetesi. (13 Haziran 1997). Bakü.

<http://www.turkazder.org/kurumsal>, (27.07.2015).

Araz, A., Kurban, V. (2016). Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III(1), s. 31-43. DOI: 10.16985/MTAD.2016126864.

<https://www.nufusu.com/ulke/azerbeycan-nufusu>, Nisan 2018

<https://www.tercihiniyap.net/haber/ulkelerin-nufuslari-2018> ,Nisan.2018

<http://kafdagı.org/?p=201> , Kafdağı Eğitim Kültür Derneği Yayını, 15 Kasım 2014

<http://avim.org.tr/tr/Bulten/AZERBAYCAN-IN-NUFUSU-10-MILYONA-YAKLASTI>, Nisan.2018.

AZƏRBAYCAN FƏLSƏFƏ TARİXİ ELM KİMİ: ÖTƏN ƏSRİN 40-50-Cİ İLLƏRİNƏ RETROSPEKTİV BAXIŞ

Arzu HACIYEVA*

ÖZƏT

Hər bir milli fəlsəfə, təmsil etdiyi ölkənin, xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda fəlsəfi fikrin meydana gəlməsi onun tarixinin minilliklərlə ölçülən dərinliklərinə, ibtidai dini, mifoloji təsəvvürlərin yayıldığı ən qədim dövrlərə gedib çıxır. Azərbaycan fəlsəfə tarixinin bir elm kimi, yəni müstəqil elmi bilik sahəsi kimi yaranması və təşəkkülü isə ötən əsrin 40-cü illərinə təsadüf edir. Hələ 1929-cu ildə təsis edilən Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəlsəfə ilə yanaşı, fəlsəfə tarixi sahəsində də tədqiqatlar aparılırdı. Lakin 1937-ci ilə qədər Azərbaycanda mövcud fəlsəfi ədəbiyyat cüzi istisnalarla Avropa fəlsəfəsi tarixinə, xüsusilə qədim yunan, marksizm və fransız materialistlərinin fəlsəfəsinə, dialektik materializm məsələlərinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinə maraq və müntəzəm müraciətlə 30-cu illərin sonlarından başlayıb, 40-50-ci illərdə xeyli artmışdı. Azərbaycan fəlsəfəsinin öyrənilməsində görkəmli alim, akademik Heydər Hüseynovun tədqiqatlarının, xüsusilə onun 1949-cu ildə çap etdirdiyi və ilk dəfə olaraq Azərbaycan fəlsəfə tarixinin sistemli şərhini verdiyi «Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» adlanan monumental əsərinin müstəsna rolu olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Heydər Hüseynov Azərbaycan fəlsəfə tarixi elminin banisi hesab edilir.

Məqalədə Azərbaycan fəlsəfə tarixi elminin yaranması milli özünüdərk hadisəsi kimi nəzərdən keçirilir. Onun təşəkkülünə işıq salan səbəblərdən, keçdiyi mərhələlərdən tutmuş özəlliklərinə qədər bir sıra məsələlər 40-50-ci illərin tarixi-siyasi şəraitinin, həmçinin elmi mühitinin dramatik və faciəvi məqamlardan xali olmayan olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələri fonunda şərh edilir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Milli Fəlsəfə, Fəlsəfi fikir, Tarix, Elm

THE HISTORY OF AZERBAIJAN PHILOSOPHY AS A SCIENCE: A RETROSPECTIVE REVIEW OF THE 40-50S OF THE LAST CENTURY

ABSTRACT

Each national philosophy is strongly related to the history of the represented country and nation. The history of creation of philosophical idea in Azerbaijan dates back to the very ancient, deep periods when it was measured in millenniums, and the primary religious, mythological imaginations was spread. However, the creation and formation of the history of Azerbaijan philosophy as a subject, precisely, as an independent scientific knowledge field runs into the 1940s in the last century. The researches were carried out not only in philosophy, but also in the history of philosophy in the Azerbaijan State Scientific-Research Institution which has been established in 1929. However, the existing philosophical literature in Azerbaijan was dedicated to the history of European philosophy, especially to the philosophy of Ancient Greek, Marxism and French materialists, the points of dialectical materialism till 1937. The interest and regular applications to the Azerbaijan's public and philosophical idea started from the end of the 1930's and increased sharply in the 1940s-50s. The investigations of a remarkable scientist, academician Heydar Huseynov, particularly, his monumental work called "From the history of social and philosophical idea of 19th century in Azerbaijan", in which the author gave a systematic explanation of the history of Azerbaijan philosophy for the first time and that was printed in 1949, had a significant role in learning Azerbaijan philosophy. It is not accidental that Heydar Huseynov is considered as a founder of the history of Azerbaijan philosophy

---

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə İnstitutu, arzuhaciyeva@mail.ru

The creation of the science of History of Azerbaijan Philosophy is reviewed as a national self-consciousness phenomenon. Some points starting from the steps that the history passed to the features of it and the reasons which lightened it are explained in the background of the very complex and contradictory events which is occupied with the dramatic and tragic points of the historical - political conditions, also scientific environment of 1940-50's.

Keywords: *Azerbaijan, National Philosophy, Philosophical Thought, History, Science*

***

Hər bir xalqın milli mənlük şüuru, özünüdərk onun özü haqqında təsəvvürlərinin, özünü tanıması, özünü başqa xalqlardan fərqləndirməsi, onlar arasında öz yerini, mövqeyini, tarixi missiyasını müəyyənləşdirməsi haqqında baxış, rəy-fikir, dəyərləndirmələrin məcmusudur. Daha yüksək, sistemləşdirilmiş ifadəsini milli ideyada tapan özünüdərk əslində millətin mənəvi varlığının nüvəsini təşkil edir. Burada mühüm olan odur ki, dünya, cəmiyyət ən müxtəlif hadisələri ilə bir fərdin deyil, dil, tarix, mədəniyyət, maddi və mənəvi irs, ənənə, ictimai praktikanın ümumiliyi əsasında dəyərləndirilərək bütün etnosun, xalqın, millətin (əlbəttə, onu təmsil edən ayrı-ayrı üzvlərin şüurunun məzmun, səviyyə, özəlliklərinə uyğun olaraq) şüurunda inikas edir, onu vahid bir mənəvi tama çevirir. Yalnız özünü vəhdətdə olan bir tam kimi dərk etdiyi təqdirdə xalq dünya səhnəsində öz yerini tuta bilir. Onun identikliyinə, özünüdərkinin təşəkkülü və möhkəmlənməsi, özünüdərk bir sıra amillərə bağlıdır. Həmin amillər arasında xalqın, millətin ümumi tarixinin, dilinin, ədəbiyyatının, fəlsəfəsinin, ümumilikdə, mədəniyyətinin tarixinin yazılması xüsusi önəm daşıyır.

Əlamətdardır ki, Azərbaycan xalqının uzaqgörən böyük oğulları bunu dərinlən anlayaraq, vətənin ən mürəkkəb, ziddiyyətli, qanlı-qadali dönəmlərində, dövlət müstəqilliyini itirdiyi zamanlarda millətin tarixi yaddaşını təzələyən, öz mədəniyyəti üçün qürur oyadan, milli duyğuları dirçəldən, dövlətçilik uğrunda mübarizəyə səfərbər edib milli varlığının yaşamasına xidmət edən – bəzən məcburən yad dildə olsa belə – fundamental əsərlər yaratmışlar.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1841-ci ildə fars dilində yazdığı, sonra rus dilinə də tərcümə edilən “Gülüstani-İrəm” əsəri ilə Azərbaycan tarixini ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə şərh edib, Azərbaycan tarixşünaslıq elminin təməlini qoymuşdur. “Gülüstani-İrəm” həqiqətən “məhz həmin ilk kitab idi ki, Azərbaycan xalqının milli özünüdərkinin təşəkkülünə səbəb olmuşdu” (Буниятов, 1991:4).

Firidun bəy Köçərli 1903-cü ildə nəşr edilən “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” (Кочарлинский, 1903), xüsusilə də 1908-ci ildə yazıb başa çatdırdığı, “Azərbaycan türk ədəbiyyatı” – iki cild, dörd hissədən ibarətdir, XX əsr ədəbiyyatına dair materialların tapılmayan üçüncü cildə olduğunu ehtimal edirlər – əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin sistemli tədqiqinin fündamentini qoymuşdur.

Hər iki fundamental tədqiqat əsəri yalnız sovet dövründə işıq üzü görmüşdür. “Gülüstani-İrəm”in rus orijinalından Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilk dəfə 1923-cü ildə Bakıda, Azərənəşrin buraxdığı “Azərbaycan tarixi” dərsliyinə – Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinə qədərki tarixini əks etdirmək üçün – bütünlüklə və düzəlişsiz daxil edilmişdi. Əsərin rus dilində ilk nəşri isə 1926-cı ildə gerçəkləşmişdir. Firidun bəyin “Azərbaycan türk ədəbiyyatı” isə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” başlığı altında 1925-1926-cı illərdə nəşr edilmişdir (Köçərli, F. 1925a; 1925b; 1926a; 1926b).

Üzeyir Hacıbəyovun 1925-ci ildə üzərində işləməyə başladığı və ilk dəfə 1945-ci ildə rus dilində çap edilən “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsəri musiqi sahəsində xalqın özünüdərk hadisəsini təcəssüm edirdi.

Fəlsəfəyə gəlinə, o, yarandığı vaxtdan mədəniyyətin müstəqil fenomenini təmsil etmişə də, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə daima daxilən xas olmuşdur. Onu əbəs yerə mədəniyyətin öz şüuru hesab etmirlər; mədəniyyətin özü-özünü dərk etməsi fəlsəfədən gələn humanist ideyalar, dünyagörüşü, metodoloji, akseoloji əsaslar vasitəsilə baş verir. Bu mənada fəlsəfənin millətin özünüdərk və özünüdərsədiqində xüsusi növ mədəniyyət hadisəsi kimi önəmi danılmazdır.

Azərbaycanda fəlsəfi fikrin meydana gəlməsi onun tarixinin minilliklərlə ölçülən dərinliklərinə, ibtidai dini, mifoloji təsəvvürlərin yayıldığı ən qədim dövrlərə gedib çıxır. Bununla belə, Azərbaycan fəlsəfə tarixinin bir elm kimi, yəni müstəqil elmi bilik sahəsi kimi yaranması və təşəkkülü ötən əsrin 40-50-ci illərinə təsadüf edir. Bu yeni elm sahəsinin yaradılması görkəmli alim, akademik Heydər Hüseynov və onun 1949-cu ildə rus dilində çap etdirdiyi və ilk dəfə olaraq Azərbaycanda fəlsəfi fikir tarixinin sistemli şərhini verdiyi “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” adlanan monumental əsəri ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, Heydər Hüseynov Azərbaycan fəlsəfə tarixi elminin banisi hesab edilir (Кочарли, 2002:6). Azərbaycanda fəlsəfi fikir tarixinin elm kimi çətin və mürəkkəb təşəkkül prosesinin bəzi mühüm məqamlarına nəzər salaq.

Fəlsəfə Tarixi Sahəsində İlk Tədqiqatlar

Sovet hakimiyyətinin ilk onilliyində fəlsəfə bir elmi fənn kimi – buraya fəlsəfə tarixi də daxil idi – yalnız Lenin adına Azərbaycan Dövlət Universitetində tədris və tədqiq edilirdi. A.O.Makovelskinin ADU-nun dərgisində çap etdirdiyi və qədim yunan fəlsəfəsinə həsr edilən “Levkipp”, “Demokrit”, “Qədimdə materializm” adlanan məqalələri həmin illərin məhsuludur (Köçərli, 1960:191). Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, ADU Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə, 1919-cu ildə təsis edilmişdi.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının sələfləri olub, bir-birini əvəz edən elmi qurumlar – Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu (1929-1934), SSRİ EA Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan bölməsi (1934-1937), daha sonra SSRİ EA-nın Azərbaycan Filialında (AzFAN) (1937-1945) fəlsəfənin nəzəri problemləri ilə yanaşı, fəlsəfə tarixi sahəsində də elmi-tədqiqat işləri aparılır, aspirantura təhsili vasitəsilə kadrlar hazırlanırdı.

Fəlsəfənin təbliğində bir sıra mətbuat orqanları, xüsusilə “Maarif və mədəniyyət” jurnalı yaxından iştirak edirdi. Jurnalın xüsusi “Fəlsəfə” rubrikasında xarici filosofların əsərlərindən tərcümələr dərc edilir, Azərbaycan alimlərinin fəlsəfi-tarixi mövzularda əsərləri yer alırdı. Bunlardan, məsələn, M.Hüseynzadənin Füzuli, C.Nağıyevin Spinoza və Jan Mebyusdan bəhs edən məqalələrini, M.Hüseynovun XVIII əsr fransız materialistləri və Tomas Hobbsa həsr etdiyi silsilə yazılarını (Köçərli, 1960:185-187) və s. göstərmək olar.

Bununla belə, 30-cu illərin sonlarınaq yazılan fəlsəfi tədqiqat əsərlərinin çoxu əlyazması şəklindədir (Гейшова, 1979; Şükürov, 2007). Bu əsərlərin müəlliflərinin əksəriyyəti 37-ci il repressiyasının qurbanı olmuşdur. Onlardan Ayna Sultanovanın (1895-1938) “XVIII əsrin rasionalistləri”, Ruhulla Axundovun (1897-1938) “Fəlsəfə cəbhəsində müasir fikir ixtilafı və marksist metodologiyanın vəzifələri”, Əbdülkərim Əfəndiyevin (1898-1934) “Jan Jak Russonun sosial fəlsəfəsi”, Əhmədağa Kazımovun (1910-1938) “XVIII əsr fransız materialistləri”, Əli Məmmədbəyovun (1898-1937) “Bazis və üstqurum”, “Determinizm və indeterminizm”, “Tarixi qanunauyğunluqların problemləri”, Mikayıl Hüseynovun (1900-1937) “XVIII əsr fransız materialistlərinin əsərlərində materiya və hərəkət problemi”, həmçinin daha əvvəl gənc yaşında dünyasını dəyişmiş Cahangir Nağıyevin (1903-1929) “Marksın materializmi” və “Adam Smitin dəyər nəzəriyyəsi və Smit-Marksın ümumi metodoloji nisbəti” əsərlərinin əlyazmaları və i.a. müxtəlif arxivlərdə, o cümlədən Rusiya arxivlərində saxlanılır və öz tədqiqatçıları gözləyir.

Diqqətlə nəzər salsaq, görürük ki, 1937-ci ilə qədər Azərbaycanda mövcud fəlsəfi ədəbiyyat, istər əlyazmalar şəklindəki monoqrafiyalar, istərsə də çap olunan əsərlər istisnalarla (məsələn: Сеид-заде, 1929) Avropa fəlsəfi tarixinin, xüsusilə antik dövr fəlsəfəsinin, marksizm və fransız materialistlərinin irsinin və dialektik materializm məsələlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikrinə marağın artması, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin arxivlərinin araşdırılması, mövzuya müntəzəm müraciət AzFAN-ın təsis edildiyi 1937-ci ildən sonrakı illərə, 40-50-ci illərə aiddir.

İlk olaraq Mirzə Fətəli Axundzadə və onun ictimai-fəlsəfi irsi geniş və dərinləndirilməyə başlandı. Şərq düşüncəsinin böyük simalarından olan mütəfəkkirin materialist filosof olması və onun zəngin arxivinin mövcudluğu, görünür, onun irsinin öyrənilməsinə əlavə stimulyar yaradırdı. 1938-ci ildə ilk dəfə olaraq mütəfəkkirin “Əsərləri”nin üçcildliyi nəşr edildi. 3-cü cildə onun fəlsəfi-siyasi əsərləri daxil edilmişdi. Ona “M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri” sərlövhəli giriş məqaləsini Heydər Hüseynov yazmışdı (Hüseynov, 1938: 7-48). 1940-cı ildə isə alimin təşəbbüsü və redaktorluğu – A.A.Klimovla birlikdə – altında Mirzə Fətəlinin fəlsəfi-siyasi əsərləri ilk dəfə olaraq rus dilində də işıq üzü götürür (Гусейнов, Климов, 1940).

Sonralar tədricən Bəhmənyar, Nizami, Nəsimi, Füzuli, A.Bakıxanov, Zakir, Zərdabi irsi fəlsəfi tədqiqat obyektlərinə çevrilməyə başladı.

1945-ci ilin yanvarından müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlayan Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının İctimai Elmlər bölməsinin tərkibində Fəlsəfə İnstitutunun təsis edilməsi Azərbaycanda fəlsəfənin tədqiqi qarşısında yeni perspektivlər açdı. İnstituta dünyamiqyaslı alim, SSRİ EA-nın müxbir üzvü, professor A.O.Makovelskinin (1945-1950) direktor təyin edilməsi, Azərbaycan SSR EA-nın vitse-prezidenti və həqiqi üzvü, professor Heydər Hüseynovun institutla fəal elmi əməkdaşlığı gələcəkdə fəlsəfənin inkişafı üçün münbit zəmin yaradılacağına ümid verirdi. “Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri”, «Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri”, xüsusilə “Azərbaycan SSR EA-nın Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri” elmi dərgilərinin müntəzəm çıxması elmi işçilərin əsərlərini çap etdirmək imkanlarını 1945-ci ildən əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli genişləndirmişdi.

Azərbaycan Fəlsəfə Tarixinin Mərhələləri; A. O. Makovelskinin Şərhi

30-cu illərin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan fəlsəfi fikrinin ciddi araşdırılması sayəsində ərsəyə gələn tədqiqatlar, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin irsini əks etdirən arxiv materiallarının aşkara çıxarılması, ərəb, fars dillərində əlyazmaların tərcüməsi və nəşri sahəsində qazınan uğurlar artıq 1945-ci il üçün Azərbaycan fəlsəfəsinin dövrləşdirilməsinə, onun tarixi mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaratdı. 1945-ci ilin sonlarında A.O.Makovelskinin SSRİ EA-nın Fəlsəfə İnstitutunun Elmi Şurasının iclasında etdiyi “Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafının əsas mərhələləri” adlı məruzəsi bu istiqamətdə atılan ilk addım oldu. “SSRİ EA-nın Xəbərləri”ndə dərc edilən yığcam hesabat məruzəsinin məzmunu və onun ətrafında gedən müzakirələr barədə bizi məlumatlandırır (Маковельский, 1945:112-114). Məruzə, təbiidir ki, sovet ideoloji stereotiplərindən, stalinizmin doğurduğu quru sxemlərdən xali deyildi. Bununla belə, hesabatdan həm həmin dövr üçün Azərbaycan fəlsəfəsinin araşdırılma səviyyəsi, həm də A.O.Makovelskinin dərin fəlsəfi təfəkkürünün özəllikləri, geniş erudisiyası barədə aydın təsəvvür əldə etmək olur:

Məruzəçi Azərbaycan fəlsəfə tarixini dörd əsas dövrə bölür. Birinci dövr, antik dövrdür ki, həmin dövrdə fəlsəfi ideyaların əmələ gəlməsi qəbilə quruluşunun dağılması və quldarlıq cəmiyyətinin meydana gəlməsi ilə əlaqələndirilir. İkinci dövr birinci kimi, min ilə aşan böyük bir zamanı – feodalizmin hökm sürdüyü VII əsrdən XIX əsrə qədərki dövrü əhatə edir. XIX əsrə təmsil edən üçüncü dövrün əsas səciyyəsi olaraq, Bakının sənaye mərkəzi kimi inkişaf etməsi, “Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olaraq rus mədəniyyəti ilə qovuşması”

göstərilir. Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafında sonuncu, dördüncü mərhələ “Zaqafqaziyada Stalin yoldaşın yaratdığı və rəhbərlik etdiyi bolşevik təşkilatlarının yaranması və marksist ideyalarının yayılması, marksist ədəbiyyatın nəşri” ilə əlamətdardır, bir sözlə, vurğulanır ki, “bu yeni epoxanın başlanğıcını Stalinin çıxışları qoymuşdur” (Маковельский, 1945:112).

Daha sonra məruzəçi göstərilən mərhələlərin şərhinə keçir. O, Qədim Azərbaycandan bizə qalan və minillik ərzində yaranan müqəddəs kitabların toplusundan ibarət abidənin –«Avesta»nın ümumilikdə Midiya-Baktriya-fars abidəsi kimi səciyyələndirib, yaradıcısının Midiya maqı Zərdüşt olduğunu, qədim mənbələrə görə, Azərbaycanda doğulub, 30 yaşınadək burada yaşadığını, vətəninə tərəfdar tapa bilmədiyindən Baktriya gedib orada Baktriya tayfa başçısını öz tərəfinə çəkdiyini göstərir. Diqqəti həmçinin “Avesta”nın ən qədim hissəsi olan “Qatalar”ın yaranma tarixi barədə elmi diskussiyalara yönəldib, bəzilərinin onu e.ə. üçüncü minilliyə, digərlərinin isə e.ə. VI əsrə aid etdiklərinə rəğmən, e.ə 900-cu ilin daha dürüst tarix olduğunu nəzərə çatdırır.

Makovelskinin zəngin və dərin fəlsəfi biliyi komparativ təhlillərə geniş meydan açır. O, Azərbaycan və Qərb mütəfəkkirləri, təlimləri arasında maraqlı və cəsarətli müqayisələr aparıb, Şərq və Qərb fəlsəfi fikrinin bir-birinə təsirlərini izləməyə çalışır. Azərbaycanda yayılan zərdüştlik təlimi və Midiya muğları elmini şərh edib, bunlarla qədim yunan fəlsəfi ideyaları arasında oxşar cəhətlər tapır. Muğların elmini, hər şeydən əvvəl, primitiv atomizm kimi səciyyələndirir, muğların bütün şeylərdən “axmalar” haqqında təliminin sonralar Demokritin eydollar haqqında təlimi kimi ortaya çıxdığını göstərir. Alimin fikrincə, odu əsas ünsür hesab etmələri Zərdüşt və muğların təlimlərinin oxşar cəhəti idi. Ümumiyyətlə, təlimlərinin ayrı-ayrı elementlərini bir-birindən əxz edən fəlsəfi fikrin bu iki cərəyanı bir-birilə gah düşmənçəsinə çarpışır, gah da yaxınlaşırdı. Məruzəçi diqqəti həmçinin antik ənənədə qədim yunan filosofları Pifaqor, Heraklit və Demokritin təlimləri ilə Zərdüşt və Midiya muğlarının təlimləri arasında əlaqə olduğuna yönəldir. Göstərir ki, Demokritin “Etika”sında, məsələn, Avesta triadasına rast gəlirik: Demokrit də Avesta kimi insanın yaxşı fikirləşməli, yaxşı danışmalı və yaxşı hərəkət etməli olduğunu öyrədir.

Məruzədə Azərbaycanda fəlsəfi fikrin ikinci dövrünün əsas təmsilçiləri kimi İbn Sinanın şagirdi, IX əsr filosofu Bəhmənyarın, dahi mütəfəkkirlər Nizami (XII əsr), Nəsimi (XIV əsr) və Füzulinin (XVI əsr) adları çəkilir. Makovelskinin fikrincə, XIV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda Empedoklun fəlsəfəsinin təsiri daha güclü olmuş və bu təsir Füzulinin «Mətləül-etiqa» əsərində hiss edilir. Bundan sonra o, feodalizm dövrünün Azərbaycan fəlsəfəsinin mərkəzi siması kimi Nizaminin fəlsəfi təliminin şərh üzərində nisbətən ətraflı dayanır; yenə müqayisələrə əl atır, təsirlərdən danışır. Makovelski Nizaminin öz fəlsəfi baxışlarının mürəkkəb təkamülü prosesində Platonun təsirinin güclü olduğu “Yeddi gözəl” poeməsindən sonrakı dövrdə Aristotel ruhlu materializmə keçid etdiyini, yəni onun kimi materializm və idealizm arasında tərəddüddə bulunduğunu və Kant fəlsəfəsinin bəzi əsas ideyalarını qabaqlayan orijinal fəlsəfi sistemə gəlib çıxdığını söyləyir. Belə düşünür ki, Nizami ağıla əsaslanan biliyi dindən ayıraraq təcrid etmək söylərində Kantı üstələmişdir, çünki əgər Nizami bilik sahəsini dindən ayırmaq istəyirdisə, Kant əksinə, dini aqlın iddialarından təcrid etməyə çalışırdı. Makovelskinin ehtimalına görə, Nizami əsərlərinin mütaliəsi Kantı bilik probleminin bu şəkildə həllinə sövq edə bilərdi, zira, məlum olduğu kimi, Nizaminin əsərləri ilə o vaxtkı Avropa tanış idi.

Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafının üçüncü dövrünün ən görkəmli şəxsiyyətinin Mirzə Fətəli Axundov olduğunu deyən məruzəçi, onu “XIX əsr Azərbaycanının maarifçi inqilabi-demokratik fikrinin mərkəzi siması” adlandırır. Analogiyaya müraciət edib, Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nın Şərq üçün əhəmiyyətini Melyenin vəsiyyətinin Qərb üçün əhəmiyyətinə bərabər tutur. Sonuncu, dördüncü dövrə gəlincə,

bu dövrdə məhz “Marks, Engels, Lenin və Stalinin əsərləri sayəsində fəlsəfi elmlərin şərəfli yer tutması”nı deyən alim dövrün ideoloji ehkamlarına, – şübhəsiz, məcburiyyət üzündən – bir növ reverans edir.

Məruzəsinin sonunda Makovelski Azərbaycan alimləri qarşısında iki vəzifə durduğunu bildirir. “Birinci və ən mühüm” vəzifə, marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsidir. Bu sahədə müəyyən uğurlar qazanılsa da, hələ çox iş qaldığı qeyd edilir. İkinci vəzifənin fəlsəfə sahəsində qabaqcıl Azərbaycan mütəfəkkirlərinin bizə miras qoyduqları irsin öyrənilməsidir ki, həmin vaxta qədər görülən işlər barədə – xüsusilə 1945-ci ilin planı üzrə – məlumat verilir. Yəni Azərbaycan fəlsəfə fikri tarixinin tədqiqi İnstitutda aparılan tədqiqatların prioritet sahəsi elan olunur...

Hesabat müzakirələr zamanı məruzənin dinləyicilərdə doğurduğu reaksiya ilə də tanışdır. Gürcüstan SSR EA-nın həqiqi üzvü Ş.İ.Nutsubitze öz çıxışında Makovelskinin məruzəsində irəli sürdüyü bir sıra müddəaların, o cümlədən, Şərqi Qərbi Avropa filosoflarına təsiri haqqında müddəanın mübahisəli, buna görə daha dərinlən əsaslandırılmalı olduğunu söyləyir. Məruzənin Nizamidən bəhs edilən hissəsinə iradlarını bildirərkənsə, Nizamini Azərbaycan yazıcısı olması faktının özünü belə şübhə altına alıb, belə bir “dəlil” gətirdi: “Məsələn, SSRİ EA-nın müxbir üzvü, nüfuzlu şərqşünas Y.E.Bertels göstərir ki, Nizamini ədəbiyyat meydanına çıxdığı dövrdə Azərbaycanın özündə müvafiq fəlsəfi mühit yox idi və Gürcüstan sərhədləri (Gəncə) daxilində yaşayan Nizamiyə akademik Marrın gürcü neoplatonizmi adlandırdığı təsiri olmuşdur”?! (Маковельский, 1945:114). Qəribədir, həmkarının fikirlərini mübahisəli sayan Gürcüstan alimi öz “dəlili”nin hər bir maddəsində sübuta ehtiyacı olduğunu, əsassızlığını hiss etmir. Ümumiyyətlə, belə təəssürat oyanır ki, Makovelskinin məruzədə Nizamini çox cəlbədicə təqdim etməsi Nutsubitzedə Nizamini gürcü və yaxud gürcü olmasa da «Gürcüstan sərhədlərində» və «gürcü neoplatonizmi»nin təsiri altında görmək istəyi doğurmuşdur. Ş.İ.Nutsubitze kimi S.Moroçnikə görə də məruzəçinin Nizami ilə Kant arasında gətirdiyi paralellər yanlış, “Nizamini modernləşdirməsi və orta əsr kantçısına çevirməsi” təhlükəlidir. Doğrusu, Kantın Nizamini poemalarını mütaliə etməsi mənə də mübahisəli görünür, lakin mühüm olan bu deyildi, o idi ki, alim XII əsr dahi Azərbaycan şairi və XVIII əsr dahi alman filosofu arasında bir fikir körpüsü yarada bilmiş, konkret məsələdə, yəni ağıl və dinin münasibəti məsələsində onların baxışlarındakı yaxınlıqda fərqlilik məqamını tutmağa çalışmışdır.

Digər çıxışçılar (prof. Q.S.Vasetski və b.) Zaqafqaziya respublikalarında fəlsəfi fikri tarixi üzrə aparılan işin koordinasiya edilməsi üçün təkliflər irəli sürdülər. Qərara alındı ki, “SSRİ xalqlarının fəlsəfə tarixi”nin hazırlanmaqda olan cildi üçün Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin tərtib edilməsi Azərbaycan SSR EA Fəlsəfə İnstitutuna həvalə edilsin.

İclasa sədrlik edən SSRİ EA-nın müxbir üzvü S.L.Rubinşteyn sonda SSRİ-nin ayrı-ayrı xalqlarının fəlsəfə tarixinin hazırlanması üzərində intensiv iş getdiyindən danışdı və prof. Makovelskinin məruzəsini “Azərbaycan fəlsəfə tarixinin işlənilməsinin başlangıcı” kimi dəyərləndirdi.

47-ci İlin Fəlsəfi Diskussiyaları

Mövzu ilə əlaqədar, elə bilirəm ki, G.F.Aleksandrovun “Qərbi Avropa fəlsəfəsi tarixi” kitabı ətrafında 1947-ci ilin yanvarı və iyununda yüksək partiya və dövlət dairələrinin təşəbbüsü, daha dəqiq, Stalinin göstərişi ilə keçirilən diskussiyaları, xüsusilə 10 gün davam edən iyun diskussiyasını xatırlatmaq düzgün olmazdı. RSFSR Ali Sovetinin sədri, ÜİK(b)P MK Siyasi bürosunun üzvü A.Jdanovun rəhbərlik etdiyi həmin diskussiya 40-cı illərin sovet elmi və fəlsəfi mühitinin ən nəzərə çarpan hadisələrindən idi. Burada 500-ə qədər alim, ali məktəb müəllimi, partiya işçisi iştirak edirdi. Dəvət edilənlər arasında Azərbaycandan da 4

nümayəndə vardı. Onlardan ikisi – Azərbaycanın görkəmli filosof-alimləri H.Hüseynov və A.O.Makovelski möhtəşəm tədbirin tribunasından çıxış etmişdilər.

Diskussiyanın səbəbləri, ab-havası, gedişatı, məsələləri, iştirakçıları və s. barədə (Hacıyeva, 2015:47-77) geniş və müfəssəl bəhs etmək fikrində deyiləm. Yalnız qısa şəkildə onun SSRİ məkanında fəlsəfə tarixi tədqiqatlarına neqativ təsirini sərgiləyən bəzi müddəalara diqqəti cəlb etmək istərdim.

Diskussiyanın təşkilatçılarının niyyəti əslində fəlsəfənin sərbəst, azad fikrin şərtlərinin hələ qaldığı fəlsəfə tarixi üzərinə hücumu keçib, fəlsəfə tarixinin predmetini, mövcud konsepsiyalarını bütöyün dəyişdirmək, onu Stalin-Jdanov anlamının ifadəsi olan yeni bir konseptlə əvəz etmək idi. Bu konsept fəlsəfə tarixini siyasi cəhətdən ideologiyalaşdırılmış bayağı sxem və ehkamlar çərçivəsinə salıb, keçmiş irsə yanaşmada fikir alternativliyini aradan qaldırır, onu simasızlaşdıraraq bilmərrə canlı yaradıcı məzmunundan, axtarış ruhundan, düşüncə orijinallığından məhrum edirdi. Əvvəldən mövcud olub, diskussiya zamanı xüsusi basqı ilə yeridilən ehkama görə, yeganə bir həqiqi fəlsəfə mövcuddur ki, o da materialist fəlsəfədir, onun zirvəsində isə tamamilə qüsursuz, son mərtəbədəki həqiqəti təmsil edən marksizm klassiklərinin – Stalin-Jdanov təfsirində başa düşülən – təlimi durur. Beləliklə, faktiki olaraq, bütöyün digər filosofların yaratdıqları, idealist və metafizik qütbədən sayılaraq nöqsanlı, yanlış, ziyanlı, ən yaxşı halda, əhəmiyyətsiz elan edilirdi. Bu ehkam-konseptin marksist fəlsəfəsinin partiyalı və sinfi yanaşma prinsipi ilə birləşməsi isə fəlsəfə tarixinin məqsədinin müstəsna olaraq onlarla barışmaz mübarizə olduğuna inandırır, son nəticədə istər keçmiş, istər müasir Qərb, istərsə də bu dəmir çərçivədən hər hansı bir şəkildə çıxmağa can atan sovet filosoflarının təmsalında düşməni, ideoloji rəqib obrazı formalaşdırırdı.

H.Hüseynov gələcəkdə fəlsəfə tarixinə bu cür ehkamçı yanaşmanın qurbanı olacağından hələ xəbərsizdi. O, diskussiyada bütöyün çıxışları, qruplaşmalar arasında toqquşmaları, xüsusilə rus fəlsəfəsinin orijinallığı və müstəqilliyi məsələləri ətrafında gedən polemikanı, SSRİ xalqlarının fəlsəfə və ictimai fikir tarixi məsələlərinin tədqiqi ilə bağlı səslənən fikirləri diqqətlə dinləyir, onlarda Azərbaycanda şərqşünaslığın, xüsusilə də Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafı barədə öz uzağa gedən planlarını reallaşdırmaq üçün arxalana biləcəyi dayaq nöqtələri, necə deyərlər, leqal iznlər axtarırdı. Bu izni gənc akademik, Zaxidovun çıxışında (Захидов, 1947: 91-97) və Jdanovun böyük məruzəsində Şərq fəlsəfəsi problemlərinin işıqlandırılmasında boşluqlar barədə ötəri, xala xətrin qalmasını dediyi yeganə bir cümləsində – «Çıxış edən yoldaşlar doğru olaraq Şərq fəlsəfəsi problemlərinin işıqlandırılmasında boşluqları da göstərdilər» (Жданов, 1952:14) – sözlərində tapdı. Və artıq 1949-cu ildə 46 çap vərəqi həcmində, 734 səhifəlik sanballı “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsərini ortaya qoydu. Onun bu kitabı da “müzakirələr” obyektinə çevrildi. 1950-ci il iyulun 14-də Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun təşəbbüsü və başçılığı ilə təşkil olunan ziyalılar yığıncağı həmin ssenari üzrə, lakin daha qaba və amansız variantda həyata keçirildi. Burada Heydər Hüseynov “pantürkist”, “panislamist» kimi damğalandı, kitabı isə “marksizmə zidd”, “nöqsanlı və ziyanlı”, “burjua millətçiliyinin təzahürü” elan edildi. Həmin dövrdə bundan ağır suç yox idi.

Zaman fəlsəfi diskussiyada çıxış edərkən M.V.Serebryakovun Aleksandrovun “qapazaaltına çevrilməsi”nin səbəbi onun öz “kitabını çap etdirməsi”dir deyəndə (Серебряков, 1947:98) nə qədər haqlı olduğunu bir daha sübut etdi: belə bir ehkamçı elmi mühitdə təşəbbüs göstərən, əziyyət çəkib kitab yazanın ya çap etdirənin başından xata-bala həqiqətən əskik olmurdu. Lakin “kitabını çap etdirdiyinə” görə, əgər MK katibi Aleksandrovun müzakirədən sonra Moskvada Fəlsəfə İnstitutuna direktor təyin edilərək vəzifəsi aşağı salındısa, həmyaşıdı Heydər Hüseynov nəinki bütöyün vəzifələrindən çıxarıldı, həyatını belə itirdi.

Azərbaycan Fəlsəfəsinin İlk Sistemli Şərhi

Əslində Heydər Hüseynov kitab yazmaq yükünün ağırlığını özü də dərindən dərk edirdi. Əbəs yerə kitabını Bağirova bağışlamağa gedərkən: “Bu kitab ya məni göylərə ucaldacaq, ya da yerə vuracaq”(Seyidov, 1998:83) deməmişdi və öz sağlığında hər ikisindən dadmışdı. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixində silinməz iz qoyan “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabının məzmununa öləri də olsa nəzər salaq.

Kitab müqəddimə, giriş məqaləsi, 6 fəsil və nəticədən ibarətdir. “XIX əsrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi durum” adlanan I fəsildə dövrün ümumi mənzərəsi, mədəni mühitin təhlili ilə yanaşı, Seyid Əzim Şirvani, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Mirzə Cəfər Topçubaşov haqqında nisbətən geniş məlumat verilmişdir. Digər 5 fəsildə XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdəbinin dünyagörüşü – kitabın Nizaminin «Xəmsə»sinə bənzədilməsi buradandır – ətraflı və dərindən şərh olunmuşdur. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, əsərin ən böyük məziyyətlərindən biri o idi ki, H.Hüseynov əlyazma fondlarının arxiv materiallarından geniş istifadə etmişdir. Burada oxucu əvvəllər heç yerdə nəşr edilməyən, ilk dəfə müəllifin araşdırdığı mühüm sənədlərlə tanış olmaq imkanı qazanırdı.

Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikir tarixini vahid bir sistem çərçivəsinə salan kitabın giriş və nəticə hissələridir. Müəllifin XIX əsrə qədərki Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin qısa icmalını verməkdə məqsədi, özünün də “Ön söz”də qeyd etdiyi kimi, “ən ümumi cizgilərdə, təfərrüatı varmadan oxucunu Azərbaycan mədəniyyətinin qədim dövr və orta əsrlər tarixinin əsas məqamları ilə tanış etməkdir”, çünki bunlarsız XIX əsr mədəniyyəti keçmişlə əlaqəli şəkildə təsəvvür edilə bilmədiyindən onun Azərbaycan xalqının mənəvi həyatının inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələ kimi qavranılması mümkün olmazdı (Гусейнов, 1949:8). Başqa sözlərlə, əsərdə Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin şərhində varislik və yeniliyin vəhdəti çıxış nöqtəsi kimi götürülür. Əsərin bu vəhdətə daxil olub onu tamamlayan nəticə hissəsində isə Heydər Hüseynov XX əsrin əvvəllərində yaşamış olan yaşlı müasirləri N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov və onların yaradıcılığı ilə qısa şəkildə tanış edir, “Molla Nəsrəddin” jurnalının din, fanatizm, cəhəlat əleyhinə, doğma dilimizin saflığı uğrunda mübarizəsindən danışır. Lakin, təbiidir ki, elmin, xüsusilə humanitar, sosial elmlərin müstəsna olaraq dövlətin ideoloji məqsədlərinə xidmət etdiyi bir mühitdə siyasi mülahizələrlə bir çox görkəmli şəxsiyyətlərimiz, fikir adamlarımız, onların zəngin irsi diqqətdən kənar qalmışdır. Hətta Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikrinin böyük siması Nəriman Nərimanovun vaxtilə Sovet dövlətinin rəhbərlərindən biri olmasına baxmayaraq, burada adı belə çəkilmir, çünki ölümündən sonra onun əsərlərinin çapına gizli qadağa qoyulmuşdu (Hacıyeva, 2010:41-42). Bu, sovet ideologiyasının milli məsələdə yol verdiyi təhriflər və əyintilərə qarşı ömrünün sonunadək mübarizə aparan N.Nərimanovun quru adının belə milli fikir və duyğuları dirçəldəcəyi qarşısında stalinizm xofu idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Nəticə”də müəllif Azərbaycan torpağı və xalqının iki parə edilməsindən duyduğu acını ideoloji ştaplar arxasından hiss edə bilər bilir. O, “suveren sovet dövləti olan Sovet Azərbaycanı”nın elm və mədəniyyət sahəsində qazandığı böyük nailiyyətləri ilə müqayisə fonunda «yerli feodalların, İran irticaçılarının və ingilis-amerikan imperializminin tərəfindən üçqat amansız zülm» altında inləyən, “öz dövlətçiliyindən tamamilə məhrum edilmiş” Cənubi Azərbaycanın ağır vəziyyətindən danışır. Bütün ideoloji stereotiplərə baxmayaraq, burada onun vahid Azərbaycan xalqının böyüklüyü haqqında fikirləri, yadların assimilyasiya siyasətinə qarşı etiraz, birləşmək arzusu çox aydın əksini tapmışdır. Məsələn, Cənubi Azərbaycanda xarici əsarətçilərin azərbaycanlıların milli mədəniyyətini boğması, zorla iranlaşma siyasəti

yeritməsi, xalqa öz ana dilində nəinki təhsil almaq və ədəbiyyat nəşr etdirməyi, hətta o dildə danışmağı da qadağan etmələri haqqında fikirlər və yaxud “vahid Azərbaycan xalqının Şimali və Cənubi Azərbaycanda yaşayan iki hissəsi”, “parlaq qəhrəmanlıq tarixi, çoxəsrlik yüksək mədəniyyəti olub azadlığa can atan xalqı heç vaxt diz üstə çökdürmək olmaz” və s. bu kimi ifadələrdəki müstəqillik meylləri, sözsüz, sovet rəhbərliyinin də xoşuna gəlməyəcəkdi. Hər halda burada Cənubi Azərbaycanın təkə adının çəkilməsi şimalı-cənublu vahid Azərbaycan xalqının fəlsəfəsinin vəhdətini qoruyub saxlamağa bir çağırış kimi səslənir.

“Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabının nəşrindən 69 il keçməsinə baxmayaraq o, elmi dəyərini, sanbalını, əhəmiyyətini saxlamışdır. Əsər böyük maraqla oxunur, dilinin sadəliyi, səlisliyi, fikrin dürüst ifadə edilməsi, məzmun zənginliyi, dərinliyi, şərtlərin aydınlığı, zəngin arxiv materiallarına əsaslanması ilə seçilir. Doğrudur, burada bugünkü həyatımızın reallıqlarına uyşmazlığı ilə müasir oxucuda qəribə təsir oyadan dövrün hədsiz dərəcədə siyasiləşmiş ideologiyasının təsiri aşkar duyulur (Hacıyeva, 2015:135). Lakin müəllifin söylədiklərinin bəzilərinə səmimi inamı ilə daha çox dövrün ideoloji tələblərinə etdiyi güzəştlərin birləşdiyi bu məqamlarda konkret tarixi kontekst əks olunmuş və tədqiqat zamanı nəzərə alınmalıdır. Hadisələr göstərdi ki, indi əsərin yazıldığı dövrü təsəvvür etməyə, onun özəlliklərindən, ziddiyyətlərindən xəbərsiz müasirlərimizdən bir çoxuna qəribə, ədalətsiz görünən bütün bu güzəştlər onun öz dövrü üçün yetərli olmadı, çünki alimin aşladığı əsas ideya – milli ideya mahiyyətə imperiya dövləti olan SSRİ-də qəbuledilməz idi. Heydər Hüseynovun məqsədi Azərbaycan fəlsəfəsinin və ictimai fikrinin, o cümlədən onun görkəmli nümayəndələrinin timsalında qədimliyini, dərinliyini və orijinallığını, Azərbaycan mədəniyyətinin milli ənənələrinin ən ağır sınaq illərində daim inkişaf etdiyini üzə çıxararaq xalqın ululuğunu, ucalığını göstərmək idi, buna da nail oldu.

Filosofun və Kitabının Qəribə Taleyi

Akademik K.S.Bakradzenin ibarəsi ilə desək, H.Hüseynovun «fəlsəfə tarixində tamamilə tədqiq olunmamış bir sahəyə – Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixinə həsr edilən orijinal əsər»i Sovet məkanında böyük maraqla qarşılandı (əsərin rus dilində yazılması onun respublikadan kənarında geniş yayılmasına imkan yaratmışdı), hər yerdən məşhur alim və yazıçılar müəllifin ünvanına təbrik məktubları göndərir, kitab haqqında tərifli rəylər mətbuatda dərc olunurdu. Onların arasında məşhur şərqşünas alim, Quranın tərcüməçilərindən olan akademik İ.Kraçkovski, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, məşhur dilçi-türkoq N.K.Dmitriyev, professor L.İ.Klimoviç, Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik N.Musxelaşvili, K.S.Bakradze, görkəmli alimlərdən Q.V.Xaçapuridze, V.K. Çaloyan vardı.

Əsər respublika mətbuatında müzakirə edilmiş, A.O.Makovelski, Məmməd Arif Dadaşzadə, Mehdi Hüseynin kitaba yüksək dəyər verən irihəcmli resenziyaları çap edilmişdi. Məsələn, kitabı “sovet elminə qiymətli bir hədiyyə” kimi qiymətləndirən Mehdi Hüseyn yazırdı: «Bizə elə gəlir ki, müəllifin rus dilini bilən oxucular və tədqiqatçılar üçün buraxılmış bu əsəri, partiya-sovet aktivləri, müəllimlər və tələbələr və ümumən mədəniyyətimizin zəngin tarixi ilə maraqlanan xalqımız üçün maraqlı və faydalıdır. Bu səbəbə görə də biz kitabın tez bir zamanda Azərbaycan dilində də çap olunmasını lazım və zəruri hesab edirik» (Mehdi, 1949:4). Çox təəssüf ki, hadisələrin sürətli və kədərli gedişatı buna imkan vermədi, versəydi, indi biz onu tərcümədə deyil, gözəl qələm sahibi olan müəllifinin orijinal əsəri kimi oxuyacaqdıq...

Kitab SSRİ Yazıçılar İttifaqının sədri A.A.Fadəyevin təqdimatı ilə Stalin Mükafatına da layiq görüldü, çox keçmədi geri alındı. Heydər Hüseynovun əslində çox ehtiyatla, zahirən ideoloji çərçivədən kənara çıxmadan yazdığı kitabın “nöqsanlı və zərərli tərəfləri”ni tapmaq çətin olmadı. M.C.Bağirovun onu şeyx Şamilin şəxsiyyətinə və hərəkətinə düzgün qiymət verməməkdə, müridizmi mütərəqqi milli-azadlıq hərəkəti kimi

səciyyələndirməkdə günahlandıraraq başladığı böhtan kampaniyası getdikcə genişləndi və kütləviləşdi. Və 42 yaşlı akademik bu güclü axının qarşısında dayana bilmədi, intihardan başqa çıxış yolu tapmadı...

Heydər Hüseynovun ölümündən sonra özü kimi Fəlsəfə İnstitutu da cəzalandırıldı, müstəqilliyini itirib Tarix İnstitutu ilə birləşdirildi. Yalnız 50-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycan EA-nın Fəlsəfə sektoru yaradıldı, 1967-ci ildən isə əvvəlki institut statusu ona qaytarıldı. 50-ci illərdə bağlanmış Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsi nəzdindəki “Fəlsəfə” şöbəsi isə bir də 1991-ci ildə, bu dəfə sosial elmlər və psixologiya fakültəsi nəzdində bərpa edildi.

Heydər Hüseynov faciəsi bütün SSRİ-də yaradıcı, düşünən insanları, ziyalıları ümitsizlik və nifrət duyğularını, emosiyalarını açıq şəkildə ifadə edə bilməsələr də dərinlən sarsıtmışdı. Məşhur bəstəkar İsaak Dunayevski yaxınlarına məktublarından birində (22 iyun 1951-ci il) həmin illərin yaradıcılıq üçün kəşif, boğucu atmosferini çox canlı şəkildə təsvir edirdi. «Səmimi qəlbədən» operasına görə Ukrayna bəstəkarı V.Jukovskiyə Stalin mükafatının verilib, sonra geri alınmasından hiddətini gizlədə bilməyən bəstəkar məktubunda H.Hüseynovu da xatırlayır: “...buna bənzər fakt Qafqaz barədə tarixi əsərinə görə Stalin mükafatı alan Hüseynova həyatı bahasına başa gəldi. Məlum oldu ki, o, Şamilin rolunu yanlış təsvir edib, onu müsbət tərəfdən təqdim edib, amma mənfi tərəfdən təqdim etmək lazım imiş. Yaxşı! Bu böyük səhvdir! Lakin axı kimsə, çoxları, elm üzrə bütöv bir Komitə bu əsəri oxumuşdu, görkəmli əsər kimi qiymətləndirmişdi. Hökumət mükafatı imzalamış və müəllifə vermişdi. Və qəfildən... Bu “qəfildən” gətirib ona çıxardı ki, həminin üz döndərdiyi insan öz bağında özünü asdı” (Дунаевский, Райнль, 2001).

İ.Dunayevskinin hiddətləndirən «yaradıcılıq uğursuzluğu» adlandırdığı kimlərsə fikrincə «səhv»in cinayət sayılması, əsər yazdığına görə bəstəkarın ya filosofun «rüsəvcilik dirəyinə» sarınması, tənqidə məruz qalmanın özünü müdafiə etmək hüququndan məhrum edilməsi idi. O, yaxşı anlayırdı ki, tənqidə məruz qalmanın “günahı”, “səhvi” açıqda göstərilən səbəb yox, nədənsə və “qəfildən” “yuxarı dairələrdə bəyənilməməsi” olurdu.

Heydər Hüseynovun həyatının ən böyük sevincinin ən böyük faciəsinə çevrilməsini Bağırovun özbaşınalığı və nüfuzu artan insanları gözügötürməzliyindən, Fədayevlə soyuq münasibətdən tutmuş filosofun ətrafındakıların adı paxıllığına qədər ən müxtəlif səbəblərlə izah edirlər. Aydınır ki, səbəb bir olmur. Əsas səbəb, zənnimcə, elə kitabın üzqabığındakı adda gizlənmişdi. Əsərin adı Estoniya SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik X.X.Kruusun diqqətini də cəlb etmişdi. Heydər Hüseynova 10 sentyabr 1949-cu il tarixli məktubunda o, bu barədə yazırdı: “Sizin tədqiqatınızla hələ müfəssəl tanış olmadan da mən belə bir əqidəyə gəldim ki, Sizin bu tədqiqatınızın SSRİ xalqlarının və o cümlədən eston xalqının ictimai fikir tarixi üçün böyük əhəmiyyəti vardır” (Mırzəyeva, 1957:17). Sovet hökumətinin ideologiya sahəsinin rəhbərləri yalnız sözdə SSRİ xalqlarının, o cümlədən Şərqi fəlsəfəsinin öyrənilməsinin tərəfdarları kimi çıxış edirdilər. İşə gəldikdə bunun tam əksi idi. Millətin, xalqın öz tarixini aktuallaşdırması, mədəni və fəlsəfi ənənələrinə üz tutmasında onlar təhlükə görürdülər. Təsədüfi deyil ki, SSRİ EA-nın Fəlsəfə İnstitutunda hazırlanan 7 cildlik ümumdünya «Fəlsəfə tarixi»nin əvvəlcə üç cildinə Stalin mükafatı verildiyi halda, sonra məhz milli fəlsəfəyə – alman fəlsəfəsinə həsr edilən III cildə mükafat geri alındı, kitab qadağan, alman filosofları mürtəce elan edildilər. Əslində 1939-cu ildə tərtib edilmiş plana görə SSRİ xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının da fəlsəfəsi «Fəlsəfə tarixi»nin 5-ci cildinə daxil olmalı idi. Lakin 1943-cü ildə həmin plana edilən düzəlişlərdən sonra 6-cı cild bütövlüklə rus fəlsəfəsinə həsr edilir, SSRİ xalqlarının fəlsəfəsindən isə artıq ümumiyyətlə söhbət getmirdi, yəni o, çoxcildlikdən çıxarılmışdı. Əslində 6-cı «rus cildi»nin aqibəti də ürəkəçən olmadı, hazırlanıb da işıq üzü görmədi. Aydınır ki, belə bir şəraitdə Heydər Hüseynovun öz kitabında Şərqi təmsil edən Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin, elm və fəlsəfəsinin qədim tarixi və

yüksək səviyyəsini göstərməsi, bir tərəfdən, doğma xalqını birləşdirir, ondakı milli hissləri gücləndirir, digər tərəfdən, SSRİ məkanında bir millətin ictimai və fəlsəfi fikrinin tarixinə həsr olunmuş ilk əsər olmaqla, burada milli fəlsəfələrin yaradılması kimi fəlsəfə tarixinin yeni elmi istiqamətinə yol açır, həvəsləndirirdi. Belə bir kitabı avtoritar dövlətdə görməməzliyə vurub, biganə qala bilməzdilər, yaradıcısını bağışlamaq istəməzdilər və bağışlamadılar da.

Heydər Hüseynov “dərs”indən nəticə çıxarıldı. Milli respublikalarda – Gürcüstan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Ermənistanda analoji kitablar yalnız Stalinin ölümündən sonra işıq üzü görməyə başladı. 1958-ci ildə Heydər Hüseynovun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı ixtisarlarla təkrar nəşr edildi (Гусейнов, 1958). Bu nəşrdə artıq M.C.Bağirovun əsər və çıxışlarından gətirilən iqtibaslar yox idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabın hər iki (1949 və 1958-ci illər) nəşri üzrə Azərbaycan dilində variantları yalnız akademik 100 illik yubileyi ərəfəsində – birinci 2006-cı ildə “Zəkioğlu” (Hüseynov, 2006), ikinci – 2007-ci ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında (Hüseynov, 2007) işıq üzü görmüşdür.

H.Hüseynovun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsəri olduqca mürəkkəb, ziddiyyətli dövrün məhsulu olub, bu ziddiyyətləri əks etdirməklə bahəm, xalqını özünü bir milli varlıq kimi tanımağa, dərk etməyə, milli ideyasını qorumağa çağıran ən mühüm əsərlərdən olub, Azərbaycan fəlsəfəsini elmə çevirən əbədi abidədir.

Şəxsi faciəsinə baxmayaraq, Heydər Hüseynov elm qarşısında öz missiyasını şəərəflə yerinə yetirdi. Onun binasını qoyduğu Azərbaycan fəlsəfə tarixi elmi bu gün də yaşayır, yeni-yeni dəyərli əsərlərlə zənginləşir, inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

Буниятов, З. (1991). От редактора: Аббас-Кули-ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам. Баку: Изд.-во «Элм», (с.3-8).

Дунаевский И., Райнль Л. (2001). Почтовый роман. М.: Издательский Дом «Композитор». http://shafer.pavlodar.com/texts/pr09_3.htm (17.01.2014)

Насиёва, А. (2010). “Henrix İbsenin fəlsəfi kredosuna Nərimanov baxışı Plexanov tənqidi kontekstində”. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. 2:41-55.

Насиёва, А. (2015). Akademik Heydər Hüseynov. Bakı: Elm.

Hüseynov, H. (1938). M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri: M.F.Axundov. Əsərləri. Cild III. Fəlsəfi-siyasi əsərləri. Bakı: Azərnəşr, «Bədii ədəbiyyat» şöbəsi, (s. 7-48).

Hüseynov, H. (2006). XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. (Redaktor Q.Əzizxanlı). Bakı: «Zəkioğlu» nəşriyyatı.

Hüseynov, H. (2007). Azərbaycan XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. (Redaktor Y.Rüstəmov). Bakı: Şərq-Qərb.

Жданов, А. (1952). Выступление на дискуссии по книге Г.Ф. Александрова "История западноевропейской философии": 24 июня 1947 г. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры.

Кочарли, Ф. (Ред.) (2002). История азербайджанской философии, т.1. Баку: «Элм».

- Кочарлинский, Ф. (1903). Литература азербайджанских татар. Тифлис: Электротечатня Груз. изд-ва.
- Köçərli, F. (1925a). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. C.I.h.I. (Ərəb əlifbasında). Bakı: Azərnəşr.
- Köçərli, F. (1925b). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. C.I.h. II. (Ərəb əlifbasında). Bakı: Azərnəşr.
- Köçərli, F. (1926a). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. C.II. h.I (Ərəb əlifbasında). Bakı: Azərnəşr.
- Köçərli, F. (1926b). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. C.II. h.II. (Ərəb əlifbasında). Bakı: Azərnəşr.
- Köçərli, F. (Red.). (1960). 1920-1959-cu illərdə Azərbaycanda çıxan fəlsəfi ədəbiyyatın bibliografiyası: Fəlsəfə bölməsinin əsərləri, 3 (7) cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər akademiyası nəşriyyatı, (s.172-195).
- Геюшов, З. (1979). Философская мысль в советском Азербайджане. Краткий очерк. Баку: Элм.
- Гусейнов, Г. (1949). Из истории общественной и философской мысли Азербайджана XIX века. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР.
- Гусейнов, Г. (1958). Из истории общественной и философской мысли Азербайджана XIX века. Издание 2-е. Баку: АГИ.
- Гусейнов, Г., Климов, А. (Ред.). (1940). М.Ф.Ахундов. Философско-политические произведения. Баку: Азернешр, отдел художественной литературы.
- Маковельский, А. (1945). «Основные этапы развития азербайджанской философии». (Доклад в Институте Философии): «Вестник АН СССР». 10-11: (112-114).
- Mehdi, H. (1949). “Qiymətli əsər”. «Ədəbiyyat qəzeti». 4.09. 25 (566): 4.
- Mirzəyeva, Ş. (1957). Heydər Hüseynov. Bakı: Azərbaycan SSR siyasi və elmi bilikləri yayan cəmiyyət.
- Сеид-заде, А. (1929). Великий мыслитель и поэт из Гянджи – Мирза-Шафи Вазех (Жизнь и творчество). Гянджа, Изд. АПО Гандж. Окружкома АКП(б).
- Seyidov, İ. (1998). Akademik H. Hüseynovun həyatının son ili haqqında: Sabir Əsədov. Heydər Hüseynov. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı.
- Серебряков, М. (1947). Речь: Дискуссия по книге Г.Ф.Александрова «История западноевропейской философии», 16-25 июня 1947 г. Стенографический отчет. «Вопросы философии», 1947, 1: 98.
- Şükürov, A. (2007) Müstəqil dövrün fəlsəfəsi və filosofları. Bakı: Səda.
- Захидов, В. (1947). Речь: Дискуссия по книге Г.Ф.Александрова «История западноевропейской философии», 16-25 июня 1947 г. Стенографический отчет: «Вопросы философии». 1: 91-97.

CÜMHURİYYƏTİN ÜÇLÜ FORMULU: TÜRKLƏŞMƏK, MÜASİRLƏŞMƏK, İSLAMLAŞMAQ

Bedirhan AHMADLI*

ÖZET

Azərbaycan və Türkiyə sosial-siyasi sürecinde bir asırdan çox yol kateden və her iki toplumun düşüncesinde, hayatında, nihayet devletçilik ideolojisinde önemli yere sahip olan “Türkleşmek, Modernleşmek, İslamlaşmak” (önce böyle olmuştur: Türkleşmek, İslamlaşmak, Modernleşmek) üçlü formülünün biçimlenmesinden yüz yıl geçer. XX yüzyılın başlarında şekillenmeye başlayan bu triada bir çok Türk, İslam topluluklarının hayatında belli bir yere sahip olsa da, genellikle Türkiye ve Azərbaycan Türklerinin hayatını derinden etkiler. Bu formül iki halkın sosyal hayatını o kadar etkiler ki, cumhuriyetlerin kurulmasında, devlet yapılarının oluşturulmasında bu formül kullanılır. 1918 yılında Azərbaycan Cumhuriyetinin kurulmasında bu etken esas alınmış ve devlet sembolü olan bayrağa yansımıştır. Formülün çok kısa bir zamanda her iki halkın siyasi düşüncesinin ideolojik sistem haline getirilmesi onun mahiyeti, karakteri ve siyasi-felsefi kaynakları ile kıyaslanmamalıdır. Bu anlamda şöyle söyleye biliriz “Türkleşmek, Modernleşmek, İslamlaşmak” formülü halkın arzu ve isteklerinden doğmuş ve sonraki süreçte bu tutumunu korur. Buraya kadar sadece on yıllık yol katetmiş olan formülün bu kadar popüler olması onun halkların milli, etnik, dini tefekkürünü doğru olarak ifade etmesinden ve geleceğe yönelik siyasi gelişme yoluna katkısından kaynaklanır.

Anahtar Kelimeler: Türkleşmek, Modernleşmek, İslamlaşmak, Formül, Türk Dünyası, Türkiye, Azərbaycan

THE TRIO FORM OF THE REPUBLIC: TURKIZATION, MODERNIZATION AND ISLAMIZATION

ABSTRACT

A century has passed since the formation of the triune formula "Turkization, Modernization and Islamisation" (in the past this formula was like "Turkization, Islamisation and Modernization"), taking an important place in the social and political process of thinking, life, and finally, the state ideology of Azerbaijan and Turkey.

Although this triune formed at the beginning of the XX century has played a role in the life of many Turkic, Islamic societies, but has strongly influenced the life of the Turkish and Azerbaijani peoples. The influence of this formula on the social life of the two nations was so great that widespread use of these components was observed in the creation of their republics, the organization of the state structure. This factor was taken as a basis in the formation of the Republic of Azerbaijan in 1918 and was reflected in the national flag of the state. This formula which became the ideological system of political thinking of both nations in a short time should be measured by its essence, character, and political and philosophical sources. In this regard, it can be said that the formula "Turkization, Modernization and Islamisation" has been based on the hopes and desires of the people, and has maintained this position with a certain interval in subsequent processes. Above all, such popularity of this formula is due to the correct explanation of the national, ethnic, religious thinking of peoples and the aspiration for a future of political development.

Keywords: Turkization, Modernization, Islamisation, Formula, Turkic World, Turkey, Azerbaijan

***

Azərbaycan ictimai-siyasi prosesində bir əsrdən çox yol gələn və toplumun düşüncəsində, həyatında, nəhayət dövlətçilik ideologiyasında mühüm yer tutan "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" üçlü formulunun bayrağın rəngində ifadə olunmasından yüz il keçir. XX yüzilin başlarında formalaşmağa başlayan bu triada

---

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, bedirxan@mail.ru

bir çox türk, islam topluluqlarının hayatında müəyyən rol oynayaraq Azərbaycan ictimai hayatına dərindən nüfuz etmişdir. Bu formul xalqın ictimai hayatına o qədər nüfuz etmişdir ki, Cümhuriyyətin qurulmasında, dövlət strukturlarının təşkilində bu komponentlərdən geniş istifadə edilmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında bu faktor əsas götürülmüş və dövlət rəmzi bayraqda öz əksini tapmışdır. Formul çox qısa bir zamanda xalqın siyasi düşüncəsinin ideoloji sistem halına gəlməsini şərtləndirmişdir.

Formulun keçdiyi mərhələ və inkişaf tarixini araşdırarkən onun ziqzaqlı yol keçərək bu formaya düşdüyünü aydın görmək olar. Bütün türk dünyasında geniş yayılmasına rəğmən, Azərbaycanın dövlətçilik ideologiyasının məhək daşına çevrilən bu üçlü formul hansı yollardan və mərhələlərdən keçmiş, bayrağın rəngində hansı şəkildə təsbit olunmuşdur? Formulun bu şəkildə təsbit olunmasında kimlərin nə dərəcədə xidmətləri olmuşdur? Bunun üçün "Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" üç təməl prinsipin kimin yaradıcılığında ayrı-ayrılıqda necə işlənməsinə nəzər yetirək. M.F.Axundzadənin yeniləşmə-avropalaşma, Ziya Paşa, Əhməd Mithəd Əfəndi, Əhməd Cəvdət Paşa və başqalarının türkçülük xətti, C.Əfqaninin yürütdüyü islam birliyi xətti sonrakı proseslərdə birləşməyə doğru müəyyən yol keçmişdir. Türk dünyası ziyalılarının yaradıcılığında müstəqil şəkildə yol gələn bu prinsiplər ilk dəfə olaraq Ə.Süavinin yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə öz ifadəsini tapdı. Türk tədqiqatçısı Ülken Ə.Süavinin türkçülüüyü ilə bağlı yazır: "Ali Süavinin türklüyə, türkçülüyə aid bir çox əsəri və bəzi məqalələri vardır. Əsərlərindən bilinənləri "Xivə tarixi" və türk adındakı broşürlərdir. Xivəyi 1873-də Parisdə yayınlamışdır. Parisdə əsərin fransızcasını basdırdığı halda, İstanbulda türkcəsini də çıxardı... Ancaq əsl önəmli olan nöqtə onun bir türkoloq olması deyil, Osmanlılıq şüuru yerinə türkçülük şüurunu uyandırmaq istəməsidir" (Ülken, 2005:25). Ə.Süavinin yaradıcılığı və fəaliyyətində bu təməl prinsiplərin yalnız ilk ibtidai mərhələsi öz ifadəsini tapmışdır; islam, islam birliyi, türk, türklük, demokratiya, bərabərlik xətləri bir sistem şəklində deyil, pərakəndə halda öz əksini tapıb.

Üçlü formul Y.Akçuranın "*Üç tərz siyasət*" (*Siyasətin üç yolu*) əsərilə bir qədər konkretləşir. İlk dəfə olaraq Y.Akçura Türkiyə ictimai-siyasi mühitinə nəzərən toplumun qarşısında duran xətləri məfkurəçilik istiqamətində işləmişdir. Y.Akçura bu prinsiplərin hər biri ilə olmasa da ikisi (türkçülük, islamlılıq) ilə bağlı özünün ideoloji, siyasi baxışlarını ifadə etmişdir. Üçüncü "osmanlılıq" prinsipi isə həyata vəsiqə ala bilməmişdir. Əsərin adından da göründüyü kimi, bu istiqamətdə Osmanlıda gedən fikir, cərəyan axımlarını bir yerə yığaraq məfkurə, yol formalaşdırır. Y.Akçuraya görə bir Osmanlı ulusu meydana gətirmək, islamçılığa dayanan bir dövlət yapısı qurmaq və irqə dayalı türk siyasal ulusçuluğu meydana gətirmək lazımdır. Müəllif bunun üzərinə "Osmanlı birliyi", "İslam birliyi", "Türk birliyi" ifadələrini işlədir və bu prinsipləri ideoloji cəhətdən əsaslandırır. Onun formulunda müasirləşmə yer almır, osmanlılıq birinci, islamlılıq ikinci, türk birliyi isə üçüncü gəlir. Buna qədər heç kim Türkiyədəki ictimai prosesləri, cərəyanları, məfkurələri bu şəkildə ifadə etməmişdi. "*Üç tərz siyasət*" tamamilə məfkurə istiqamətində yazılıb, türk toplumunun qarşısında duran siyasi yolları aramaq məqsədi güdür. Bu prinsiplərin hər birini əsaslandırdıqdan sonra müəllif yazır: "İndi bu üç siyasətdən hansının yararlı və qəbulu-tətbiq olunduğunu araşdıralım. Yararlı dedik, lakin kimə və nəyə yararlı? Öncə bütün insaniyyətə deyilə bilir" (Akçura, 1976:24).

Y.Akçura bu əsərində üç tərz siyasəti müəyyən etməklə yanaşı, onlardan hansının topluma yararlı olub olmadığını oxucunun üzərinə qoyur. Görünür ki, bu zaman gənc Y.Akçuranın düşüncəsində üçlü düstur hələ tam şəkildə formalaşmamışdı. Türk birliyindən danışarkən "türkləşmiş" və "türkləşdirmək" ifadələrindən də istifadə edir: "Türk birliyi siyasətindəki faydalara gəlincə, Osmanlı ölkələrindəki Türklər həm dini, həm irqi bağlar ilə çox sıx, yalnız dini olmaqdan sıx birləşəcək və əsasın Türk olmadığı halda bir dərəcəyə qədər Türkləşmiş sair müsəlman ünsürlər daha ziyadə Türklüyü mənimsəyəcək və hələ heç mənimsəməmiş ünsürlər

də türkləşdirilə biləcəkdə" (Akçura, 1976:33). Y.Akçurada türkcülük üçüncü yerdədir, həm də osmanlılıqla üst-üstə düşür. Bu türkləşdirilməsi mümkün olmayan xalqların Osmanlı dövlətinin əlindən çıxıbmaması üçün irəli sürülmüş bir ideya olmuşdur. Bu fikir XIX əsrin 60-70-ci illərindən dövrüyyədə olsa da, ilk dəfə bu formulda səslənirdi.

Formulun ərsəyə gəlməsində Y.Akçuranın xidmətləri ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Türkiyə cəmiyyətində ictimai-siyasi məqsədli yollar aramış və məfkurəvi üç prinsipi müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Yeni siyasi arayışlar içində olan toplum üçün bu prinsiplərin bir çətir altında birləşməsi fikrinin özü yeni idi. Görünür, buna görə də opponentləri tərəfindən kəskin tənqidlə qarşılanır. Əli Kamal "*Cavabımız*" məqaləsində yazırdı: "...bu bəyanata cavabən demək istəriz ki, bizim üçün Türkü İslamdan, İslamı Türkdən, Türk və İslamı Osmanlılıqdan, Osmanlılığı Türkdən, İslamdan ayırmaq, təkliyi üçə bölmək olmaz. Xəyalımıza gəlsə belə, fikrimizə yerləşməz" (Akçura, 1976:37). Lakin Y.Akçuranın bu düsturu bizim haqqında danışdığımız düsturun əsasını təşkil etsə də, bütün türklərin formulu funksiyasını yerinə yetirmək üçün iki çatışmazlığı var idi; Osmanlı coğrafiyasından kənara çıxmırdı və müasirləşmək amili nəzərə alınmamışdı.

Ə.Hüseynzadə də üçlü formulun formalaşmasında son dərəcə önəmli rola, hətta mən deyərdim, açar funksiyaya malikdir; ayrı-ayrı əsərlərində bu formulun hər biri haqqında sistemli və davamlı olmasa da, müəyyən fikirlər söyləmişdir. Lakin bu fikirlər onun formulun təkbaşına müəllifi hesab etməsinə yetərli deyil. Uzun müddət əlibəyşünasların formulun ona qədər və ondan sonrakı həyatı üzərindən sükutla keçmələri yanlış qənaətlərə gətirib çıxarmışdır. Əslində isə bu istiqamətdə apardığımız araşdırmalar tamamilə yeni bir mənşərə ortaya çıxarır. Mərhum ədəbiyyatşünas O.Bayramlının "Beləliklə, əsrin (XX əsr nəzərdə tutulur - B.Ə.) əvvəllərində azadlıq uğrunda mübarizə yollarının hələ müəyyənləşmədiyi bir dövrdə Ə.Hüseynzadə tarixi məsuliyyəti öhdəsinə çəkərək milli tərəqqinin üç düşüncə təzi (islamlaşmaq, türkləşmək, avropalaşmaq) əsasında aparılmasının vacibliyini iddia və isbat etməklə türkcülüğü tez bir zamanda siyasi doktrinaya çevirərək, müsəlman və türk xalqlarının milli azadlıq tarixində yeni bir səhifə açır" (Hüseynzadə, 1996:42-43) qənaətini və buna yaxın söylənilən digər fikirləri təsdiq edəcək nümunələrin əldə yoxdur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, demək olar ki, Ə.Hüseynzadədən yazan əksər tədqiqatçılar Ə.Hüseynzadənin formuldakı rolunu müəyyənləşdirərkən onun "Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli-Avropa qiyyəətli fədəi" fikirlərini nəzərdə tuturlar. Lakin gəlin görək, Ə.Hüseynzadənin yuxarıdakı fikri bizim üçlü formulu özündə bütünlüklə ehtiva edirmi?

Ə.Hüseynzadənin üç təməl prinsiplərdən ən çox məşğul olduğu türkləşməkdir, Ədib 1904-cü ildən başlayaraq türk adının mənşəyi, keçdiyi inkişaf yolu, çağdaş vəziyyəti ilə bağlı məqalələrində, əsasən də "*Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir*" əsərində, bu və ya digər şəkildə, bu problemdən danışılır. Türk adı çəkilən ilk məqaləsi Misirdə "Müxbir" qəzetində çıxan "Məktubi məxsusi"dir ("Türk" qəzeti, 1904). Əlibəyşünaslar bu məqalənin elə həmin qəzetin 24-36-cı saylarında dərc olunmuş Y.Akçuranın "*Üç təzi siyasət*" məqaləsinə cavab olaraq yazdığını bildirirlər. Lakin həmin məqaləyə cavab olaraq yazılmış Əli Kamalın "*Cavabımız*", Y.Akçuranı müdafiə məqsədilə Ə.Kamala cavab olaraq yazılmış Ahmet Feritin "*Bir məktub*" məqalələrində Y.Akçuranın məqaləsi eninə boyuna təhlil edilsə də, Ə.Hüseynzadənin məqaləsində cəmi bir dəfə adı çəkilir. Məqalənin başlanğıcından açıqca görünür ki, müəllif "Türk" qəzetinin hansı saylarında "türklüğün mədari-iftixarı bulunan Cingizlər, Teymurlar kibi hərəb dahilərinə" "yağdırılan həqarətlərə" cavab vermişdir. Y.Akçuranın "*Üç təzi siyasət*" əsərində isə nəinki belə həqarət yoxdur, hətta "Cingizlər, Teymurlar"ın adı belə çəkilmir. Sonralar Türkiyədə Y.Akçuranın "*Üç təzi-siyasət*" (Ankara, 1976) kitabı dərc olunarkən buraya ona cavab olaraq yazılan məqalələri də daxil etmişlər. Ancaq Ə.Hüseynzadənin məqaləsi burada yer almamışdır. Fikrimizi Y.Akçuranın özünün sonralar yazdığı aşağıdakı sözləri də təsduq edir: "Akçuraoğlunun

"*Üç tərəzi siyasət*"i "Türk" qəzetində dərc olunduqdan bir müddət sonra, eyni qəzetin 56-cı nömrəsində (24 təşrinə sani, noyabr) "*Məktubi məxsusi*" başlıqlı "Ə.Turani" imzalı bir məqalə nəşr olundu" (Akçura, 1918:202-203).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bəzi istisnalarla Ə.Hüseynzadə birmənalı şəkildə formulun tək müəllif hesab edilməklə yanaşı, elmi ədəbiyyatda mövcud olan digər ehtimallar, hətət faktlar belə rədd edilir. Bu formulu Ə.Hüseynzadənin hesab edənlər onun hansı əsərlərinə və fikirlərinə əsaslanırlar? Ə.Hüseynzadənin bu formulu ifadə etdiyi iddia edilən fikirlər bunlardır: "Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fə dai" (Füyuzat, 1907:26 iyul), "türk hissiyyatı ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədiyyin və avropa mədəniyyəti hazirasilə mütəməddin" və bu kimi mülahizələr hələ ideya, fikir şəklindədir. Ə.Hüseynzadənin "*Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir*", "*İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz*", "*Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz*", "Həyat" qəzetinin ilk sayındakı "*Qəzetəmizin məsləki*" adlı baş məqaləsində də yuxarıdakı fikirlərini təsdiq edən bəzi buna yaxın fikirlər irəli sürür. Bu fikirlər Y.Akçuranın "*Üç tərəzi siyasəti*"ndə əvvəl söylənmiş olsa belə, yenə də formulu özündə birləşdirmir. Bu fikirlərin üzərində durulması və düstur şəklinə salınması üçün nəzəri və ideoloji əsaslandırılmalı olmalıdır ki, bunlar da sonrakı mərhələdə baş verir.

Bəs Ə.Hüseynzadənin üçlü formulda qatqısı nədən ibarətdir? Formul Ə.Hüseynzadədə başqa ifadələrlə olsa da, ilk dəfə bir yerdə işlənilir: "türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, avropa qiyafətli" (əslində bu üçlü yox, dördlü formul olur, ancaq "firəng fikirli, avropa qiyafətli" ifadələri bir yerdə müasirləşməni ehtiva eydiyindən üçlü formul hesab edək-B.Ə.). Bu çox yaxşıdır. İlk dəfə olaraq düsturun əvvəlki variantına "firəng fikirli, avropa qiyafətli" sözləri əlavə edilir. Ancaq Ə.Hüseynzadə ona görə bu formulun müəllifi hesab edilə bilməz ki, bu fikir ideoloji yüklü deyil, onun heç bir əsərində formulun təməl prinsipləri təhlil edilmir, ideoloji cəhətdən əsaslandırılmır, epizodik şəkildə cəmi bir neçə dəfə müxtəlif ifadələrlə qeyd edilir, "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" ifadələri isə, ümumiyyətlə, işlənilmir. Bütövlükdə isə formulun əsaslandırılması, nəzəri konsepsiya şəklində qoyulması prosesi Ə.Hüseynzadə yaradıcılığında baş vermir.

Formulun üç təməl prinsipi başqa bir publisistimiz Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığında da mühüm yer tuturdu. Hətta mən deyərdim onun Fransada olması, C.Əfqanıdən təsirlənməsi onu bu formulun prinsiplərinə daha da yaxınlaşdırmışdı. Bununla belə, bu formul onun yaradıcılığında da hələ siyasi doktrina şəklinə düşməmişdi. Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun formulla bağlı fəaliyyətini nəzərdə tutan M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Möhtərəm Ağaoğlu Əhməd bəy kəndi "İrşad"ı ilə islam, islam deyə bağırıyor və ittihadı islamdan bəhs ediyordu isə də bu bir sözdü. Məna etibarilə dönüb dolaşib islamçılıq və türkçülük şəklini alırdı. 1905-ci ildə (1906-cı il olmalıdır - B.Ə.) Hüseynzadə Əli bəy əfəndi Bakıda nəşr olunan "Füyuzat"ı ilə "Türk qanlı, islam etiqadlı və firəng qiyafətli olalım" (əslində belədir: türk qanlı, islam etiqadlı, firəng fikirli, avropa qiyafətli-B.Ə.) derkən daha sərih bulunan "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" düsturunu ilham etmək istiyordu. Hər nə qədər Əhməd bəylə Əli bəy türkləri tələqin ediyordılarsa da aşkar türkçülük (seçmə mənimdir - B.Ə.) etdikləri yoxdu. Bu fikir sonradan qüvvət bulmaya başladı. "Türk yurdu"nun yurdçuluğunun Qafqasıya üzərinə təsiri oldu" (Rəsulzadə, 2014:57). Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə yuxarıdakı fikrində üçlü düsturun formalaşmasının zamanını və ünvanını düzgün müəyyənləşdirib. Üçlü düstur Azərbaycan və Türkiyə mühitində məhz bu zaman məfkurə şəklinə düşmüşdür. Əlubəyşünaslar kimi, mənim də ehtimalım bu idi ki, bəlkə Ə.Hüseynzadənin bu dövrdəki hansısa məqalələrində əvvəl ideya şəklində səsləndirdiyi təməl prinsiplər məfkurə şəklində əsaslandırılmışdır?! Bəlkə Ə.Hüseynzadənin bizə məlum olmayan əsərləri vardır ki, orada görkəmli ədib üçlü düsturu məfkurə halında burada işləmişdir?! Ancaq Ə.Hüseynzadənin Azərbaycanda yazdıqları içərisində bu formulun əsaslandırılmasına rast gəlmirik, buradan getdikdən sonra isə publisistika ilə çox az məşğul olması bunu istisna edir. Azərbaycandan getdikdən sonra onun hələlik bizə məlum olan

"*Qərbin iki dastanında türk*" əsəridir ki, burada da formuldan danışılır. Üstəlik, hansısa məqaləsində əgər belə bir fikirləri olsa idi, müasirləri həmin fikirlərə də istinad edərdilər. Əlibəyşünasların əlində olan fikirlər, sitatlar, görkəmli adamlara istinadlar isə onun üçlü düsturun tək müəllifi olmasına imkan vermir.

Formulun üç təməl prinsipləri maarifçi və elmi istiqamətlərdə XIX yüzilin ortalarından başlayaraq ilk həyatını yaşamaqda idi. Lakin 1910-cu ildən etibarən, əsasən Azərbaycan və Türkiyə ictimai mühitində bir məfkurələşmə mərhələsi gəlir ki, üçlü düstur məhz bu zaman formalaşır. Formulun yeni bir mərhələyə çatmasında, siyasi məzmun kəsb etməsində və ideyadan nəzəriyyəyə çevrilməsində, heç şübhəsiz, Z.Göyalpın rolu olduqca böyükdür. Türkiyə devrimindən sonra ictimai, siyasi və ədəbi həyata atılan Z.Göyalpın "Türk ocağı" dərnəyindəki çıxışları, "Türk yurdu" dərgisindəki məqalələrilə formulun nəzəri konturlarını müəyyənləşdirmiş, formalaşmasını reallaşdırmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin düsturla bağlı "Ə.Hüseynzadədən sonra nəzəriyyəçilərin onu düstur şəklinə salmışdır" fikri, ehtimal ki, Z.Göyalp haqqında deyilmişdir. Çünki başqa bir məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədən qayıtdıqdan sonra Z.Göyalpdən təsirləndiyini dilə gətirmişdi. Z.Göyalpın 1913-cü ildən başlayaraq "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" başlığı altında düsturla bağlı silsilə yazıları (18 məqalə) dərc edilmiş, bu yazılar 1918-ci ildə eyniadlı kitabə çevrilmişdir. Üçlü düsturu sona çatdıran və ona yeni məzmun verən M.Ə.Rəsulzadə Z.Göyalpın formuldakı əməyini belə dəyərləndirirdi: "Mərhumun (Ziya Göyalpın - B.Ə.) "Türk yurdu"nda yayımlanan "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" yazıları məni çox qıcıqlandırdı. Bakıya geri döndüm. Basın dil sorunu ilə uğraşdı. Bu sorunda Ziya yolunun savunucusu oldum. Türkcülüyü yaymaq üçün Dünya savaşı çağında çıxardığımız "Açıq söz" qəzetinin başına Ziyanın qutsal deyimini bir çağırış olaraq qoyduq" (Rəsulzadə, 2015:144-145). M.Rəsulzadənin bu fikrini "Açıq söz" qəzetinin sərlövhəsindəki "Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" sözləri də təsdiq edir. Maraqlıdır ki, 1918-ci ilin noyabrında "Azərbaycan" qəzetinin müxbiri Xəlil İbrahim "X" imzası ilə yazdığı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadənin müstəqillikdəki payını yüksək qiymətləndirir və onun Türkiyədən qayıtdığı vaxtları xatırlayaraq yazırdı: "Nəhayət, cahan müharibəsi ibtidasında Bakıya qayıdaraq ixtiyarı əlindən alınmış olduğu halda məhəlli qəzetlər başında duraraq "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" şüarı ilə "Açıq söz" bayrağını qaldıraraq milləti bugünkü işıq tərəfinə dəvətə başlamışdır" ("Azərbaycan" qəzeti, 1918:N16).

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədən qayıtdıqdan sonra məqalələrinin, fikirlərinin ictimai yükü, siqləti artır, "İqbal", "Şəlalə" qəzetlərində erməni məsələsi, ərəb məsələsi, yeni dil, dil pirliyi ilə bağlı məqalələr yazır. "*Yeni lisançılar və türkcülər*" məqaləsində türkcülüyün tarixinə ekskurs edərək Şinasi, Namik Kamal, Əhməd Midhət Əfəndi, Xəlil Ziya Paşa, Hüseyn Rəhmi bəyin fəaliyyətini qiymətləndirdikdən sonra şair Məmməd Əmin Yurdaqulun yaradıcılığı üzərində dayanır və onun türkcə sözlərdən və vəznəndən istifadə etdiyini təqdir edir. "*Dirilik nədir?*", "*Millətin bir rüknü də dindir*", "*Milli dirilik*" və s. silsilə məqalələrində millətin keçdiyi yol, yaşadığı mövqe, mənsub olduğu irq, Avropalılarınca dirilik problemlərinə aydınlıq gətirir. Bu məqalələrində M.Ə.Rəsulzadə sanki milli idealın konturlarını cızır, ictimai-siyasi fikirlər irəli sürür. "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" üçlü düsturunu isə ilk dəfə "*Tutacağımız yol*" məqaləsində irəli sürür və bu təməl prinsipləri əsaslandırmağa çalışır. Üçlü düsturun hələlik Azərbaycan mətbuatında və ictimai fikrində bu şəkildə ifadə olunmasına ilk dəfə M.Ə.Rəsulzadənin bu məqaləsində rast gəlirik. Lakin həmin dövrdə mətbuatda bu barədə müəyyən söhbətlər getdiyindən hər hansı bir müəllifin başqa bir məqaləsində də qarşılaşmaq ehtimalı istisna deyil. İstisna olmayan odur ki, M.Ə.Rəsulzadə bu məqaləsində Azərbaycan cəmiyyətinin qarşısında duran vəzifələri məfkurə istiqamətinə yönəldir, onu yenidən işləyir, sanki xalqı gələcəkdə gözləyən dövlətçilik prinsiplərinə hazırlayır və onun konturlarını nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirir:

"Hər bir millət azadə yaşayıb da tərəqqi edə bilmək üçün üç əsasa istinad etmək məcburiyyətindədir: dil, din və zaman.

Dilcə biz türkün, türkün milliyətimizdir...

Dincə müsəlmanız...Müsəlman olduğumuz üçün biz türklər beynəlmilləti-islamiyyəyə daxiliz...

Zamanla da biz texnikanın (alyatın) elm və fənnin möcüzələr yaradan bir dövründəyiz. türk və müsəlman qalaraq müstəqilən yaşamaq istərsək, mütləqə əsrimizdəki elmlər, fənlər, hikmət və fəlsəfələrlə silahlanmalı, sözün bütün mənasıyla zamanə adamı olmalıyız" ("Açıq söz" qəzeti, 1915:N1). M.Ə.Rəsulzadə məqalənin sonrakı bölümündə də məfkurə üzərində geniş dayanaraq üç əsasa sarılmalı olduğumuzu ifadə edir. Üç əsas isə bu şəkildə formulə edilirdi: "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək (seçmə M.Ə.Rəsulzadəninindir - B.Ə.). İştə, millətimizin həyati-ictimaiyyəsinə islah üçün üzərinə dayandığımız sepayeyi-mədəniyyət" ("Açıq söz" qəzeti, 1915:N1). M.Ə.Rəsulzadə məqalənin sonuna yaxın "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək nəzəriyyələrini təşrih edərkən bir çox nöqtələrdə" ona opponentlərin olacağını da istisna etmir və "Açıq söz"də qarşılarına çıxacaq olanlara qarşı yeganə vasitənin açıq söz olacağını da qətiyyətlə bildirir.

M.Ə.Rəsulzadə üçlü formulun üzərinə bir də bir ildən sonra "Açıq söz" qəzetinin bir illiyinə yazdığı "Getdiyimiz yol" məqaləsində qayıdır. O, burada bir il əvvəlki məqaləsini xatırladaraq "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" formulu üzərinə gəlir və bu təməl prinsiplərin hər biri üzərində ayrıca dayanaraq yazır: "Mütəəssib dinçilər, ölçüsüz liberallar və darış millətçilərdən ötrü üç barışmaz və mütəzad əsaslardan ibarət olan bu ekonomlar "yeni cərəyan"a görə bir-birilə etilaf edə bilər və hətta biri digərini ikmal edər mütəvafiq qüvvələr şəklində görüldü" ("Açıq söz", 1916:299) Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə bir il əvvəlki məqaləsində deyil, məhz bu məqaləsində Ə.Hüseynzadənin üçlü düsturla bağlı xidmətini xatırlayır: "Bir qolunu təşkil etməklə müftəxir olduğumuz türk-tatar millətinin tarixi yolunu təqiblə, bu əsasları Qafqasiya türk mətbuatında (seçmə mənimdir - B.Ə.) ilk dəfə olaraq möhtərəm Əli bəy Hüseynzadə cənabları bəyan edərək Rusiya inqilabının bir əsəri-feyzi olaraq ərseyi-şühudə gələn "Həyat" qəzetəsi ilə "Füyuzat" məcmuəsində yazdığı məqalələrində kəndilərinə məxsus istiarə ilə "türk qanlı, islam imanlı, firəng qiyafətli olalım" (düsturun orijinalını yuxarıda vermişik, müəllif yadda necə qalıbsa o cür də ifadə edir - B.Ə.) demişlərdi. Türk-tatar aləminə təsiri mühəqqəq olan digər inqilablardan sonra meydana çıxan nəzəriyyəçilərsə (seçmələr mənimdir - B.Ə.) bu fikri "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" kibi açıq aydın bir düstur halına qoydular" ("Açıq söz" qəzeti, 1916:N299).

Əlibəyşünasların ən çox istinad etdiyi mənbə M.Ə.Rəsulzadəyə də məlumdur; ancaq o, bu fikrin ilk dəfə Qafqaz mətbuatında Ə.Hüseynzadə tərəfindən işlənilməsinə vurğulayır. M.Ə.Rəsulzadə bu ifadələrin bir ideya olduğunu, nəzəriyyəçilərin isə onu düstur şəklinə saldığını açıq mətnlə bəyan edir. Bu nəzəriyyəçilərdən birinin Z.Göyalpın olmasını əvvəldə qeyd etmişik. Ola bilsin ki, "Türk yurdu" dərgisində digər fikir adamlarının da araşdırmalarına rast gələk. Araşdırmalar aparılırsa başqa nəzəriyyəçilərin üzi çıxacağı da istisna deyil. Deməli ki, üçlü düstur türk dünyasında konkret bir zamanda və məkanda bir nəfər tərəfindən formalaşdırılmamışdır. Azərbaycanda isə onu nəzəri şəkildə formalaşdıran M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Bunu elə həmin məqalədə müəllif özü də deyir: "Bu mübəccəl düsturun istiarə yolu ilə bəyanındakı xasseyi-şərif hər nə qədər "Həyat" ilə "Füyuzat"a aid isə də onun Qafqasiya mətbuatındakı (seçmə mənimdir - B.Ə.) açıq və sərih bir surətdə elanı ilə "Açıq söz" iftixar edə bilər" ("Açıq söz" qəzeti, 1916:N299). Formulun sonuncu ifadəsinə bir də biz onun məqalələrində rast gəlmirik, yalnız bayrağın rənglərində görürük. Bu isə formulun yeni variantı deməkdir ki, bu da M.Ə.Rəsulzadəyə məxsusdur. M.Ə.Rəsulzadə üçlü düsturu ilk dəfə olaraq

nəzəri şəkildə əsaslandırmaqla yanaşı, onu siyasi müstəviyə gətirdiyi kimi, həm də dövlətçiliyin rəmzinə çevirmişdir.

Beləliklə, M.F.Axundzadə, Ə.Süavi, C.Əfqani, Şinasi, Ziya Paşa, Əhməd Vefiq Paşa, H.Zərdabi, Y.Akçura, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və başqalarının yaradıcılığında əlli ilə qədər müxtəlif mərhələlərdən (elmi, maarifçi, nəzəri, ictimai, siyasi) keçərək yol gələn üçlü düstur Z.Göyalp və M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığında formalaşdığını aydın görmək olar. Z.Göyalp Türkiyədə, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda üçlü düsturu formalaşdırmağa, ona ictimai, siyasi məzmun verməyə müvəffəq olmuşlar. Ayrıca üçlü düsturun Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəmzinə çevrilməsi isə birbaşa M.Ə.Rəsulzadənin adına yazılmalıdır. Lakin burada adları çəkilən və çəkilməyən onlarla fikir adamlarının da müəllifliyi vardır. İctimai fikir bir adamdan daha çox cəmiyyətə, dövrə məxsus olur. Ona görə də bu cür fikirlərdə tək bir müəllif axtarmağın özü, fikrimizcə, düzgün olmadığı kimi, həm də ədalətsizlikdir.

ƏDƏBİYYAT

- Rəsulzadə, M., Ə. Tutacağımız yol, "Açıq söz" qəzeti. (1915). N1.
- Rəsulzadə, M., Ə. Getdiyimiz yol. "Açıq söz" qəzeti. (1916). N299.
- Akçura, Y. (1976). Üç tərz-i-siyasət. Ankara.
- Akçura, Y. (2010). "Türkçülüyn tarixi". Bakı, Qanun, 202-203.
- "Azərbaycan" qəzeti. (1918). N16, 10 təşritii sani.
- Hüseynzadə, Ə. (1907). İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz. *Füyuzat Jurnalı*, 26 iyul.
- Hüseynzadə, Ə. (1996). Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı.
- Rəsulzadə, M.Ə. (2014). Əsərləri. V cilt. Bakı,
- Rəsulzadə, M.Ə. (2015). Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı.
- "Türk" qəzeti. (1904). N 56.
- Ülken, H. Z. (2005). Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

**MEHMET EMİN RESULZADE’NİN “İNSANLARA HÜRRİYET, MİLLETLERE İSTİKLAL!”
SÖYLEMİ ÜZERİNE NOTLAR**

Nazım MURADOV¹

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin

100. Yılı Münasebetiyle

ÖZET

Mehmet Emin Resulzade, 71 yıllık ömrünün 50 yılından fazlasını aktif bir mücadelenin yanı sıra önemli fikir eserleriyle de taçlandırmıştır. Külliyyatının tam neşri henüz tamamlanmayan Resulzade’nin tüm eserlerinde dikkatli ve objektif gözlemlene yeteneği, demokratik ve hakkaniyetli değerlendirme becerisi, satır araları dolu olun sanatlı bir ifade etme gücü vb. onun yazı üslubunu oluşturmuştur.

Biz, sadece kaleme alındığı hareketli yılların değil, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin 100. yılında günümüzün siyasi gerçeklerinin de daha iyi anlaşılması için Resulzade eserlerinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Örneğin, Mehmet Emin Bey’in henüz Azerbaycan’da iken yazdığı *Asrımızın Siyavuşu*, ciddi bir metin ve söylem analizi henüz yapılmamış eserlerindedir. Ülkesinin tarihî, siyasi, coğrafi, etno-kültürel, sosyolojik, demografik gerçekleri ve diğer özellikleri dikkate alınarak yazılan bu eser, Azerbaycan’ın sadece geçmişine değil, geleceğine de ışık tutan, problemleriyle birlikte onların çözüm yollarını da gösteren bir kılavuz niteliğindedir.

Siyasi mücadelesini “*İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!*” şiarıyla ifade edip bu hedef doğrultusunda sürdüren Resulzade, 1923-1927 yıllarında İstanbul’da neşrettiği ve toplam 95 sayısı çıkan *Yeni Kafkasya* dergisinde birbirinden değerli yazılar kaleme almıştır. *Yeni Kafkasya*’nın yayımlanmaya başladığı dönemde en az yirmi yıllık gazetecilik deneyimine sahip Mehmet Emin Bey neyi, nerede ve ne zaman yazacağını iyi bilen usta bir kalem sahibiydi.

Biz bu çalışmamızda, Resulzade’nin “*İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!*” söylemini Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz ve Yılmaz Özkaya tarafından yayına hazırlanıp Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilen *Mehmet Emin Resulzade – Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927)* kitabındaki yazılarından hareketle kavram ve söylem yönünden çözümlemeğe çalışacağız. Söylem çözümlemesinde Van Dijk ve Parker’in tahlil yöntemleri esasında oluşturulan Willig analiz yönteminden yararlanmışır.

Anahtar sözcükler: *M. E. Resulzade, Yeni Kafkasya dergisi, söylemler, “İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal”, söylem analizi, Willig yöntemi*

**NOTES ON MEHMET EMİN RESULZADE’S “FREEDOM FOR PEOPLE, INDEPENDENCY FOR
NATIONS!” SPEECH**

ABSTRACT

Mehmet Emin Resulzade had crowned more than 50 years of his 71 years age besides an active struggle with important idea works, as well. His careful and objective observing ability, democratic and fair evaluation skill, expression power which is full of artistic deep meanings of the lines and so on have formed his writing style in Resulzade’s all works that haven’t been published yet.

We believe that not only the moving years in which the works were written but Resulzade’s works need to be reevaluated in order to be understood of the daily political realities within 100th anniversary of Azerbaijan Republic, as well. For instance, Mehmet Emin Bey’s *Asrımızın Siyavuşu [Siyavuş of our Age]* which was written by him when he was still in

¹ Dr. Öğr. Üy., Lefke Avrupa Üniversitesi, nazim.muradov@gmail.com

Azerbaijan is one of his works on which a serious text and speech analysis haven't been done yet. This work which was written by taking into consideration the historical, political, geographical realities of his homeland has the peculiarity of a guide which is projecting the future and pointing at the solution ways of the problems.

Resulzade who maintained his political expressing with the sense of “*Freedom for people, Independency for nations*” and indited valuable writings which were published by him in the journal of *Yeni Kafkasya [New Caucasia]* composed of 95 issues published between the years of 1923-1927 in İstanbul. Mehmet Emin Bey who had at least 20 years of journalist experience was a master pencil holder who knows what, where and when to write in the first publishing term of *Yeni Kafkasya*.

In this study, we will try to analyse Resulzade's “*Freedom for people, Independency for nations*” speech from the aspect of concept and speech by taking base the book named *Mehmet Emin Resulzade- Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927) [Mehmet Emin Resulzade- New Caucasia Writings (1923-1927)]* edited by Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz and Yılmaz Özkaya and published by the Turkish History Institution. In the discourse analysis it will be benefited from the Willig analysing method based on Van Dijk and Parker's analysing methods.

Key Words: *M. E. Resulzade, Yeni Kafkasya (New Caucasia) Journal, Speeches, ‘Freedom for people, Independency for nations’, discourse analysis, Willig method*

GİRİŞ

Biz, “Resulzade eserlerinin ve söylemlerinin, zaman ve zemin gerçeği de dikkate alınarak yeniden değerlendirilmesi gerekir!” diyoruz çünkü bu eser ve söylemlerde dile getirilen kavramların, -kendimiz de dâhil- büyük bir çoğunluk tarafından tam olarak anlaşılmadığını düşünüyoruz. Kavramların anlaşılmaması ise doğal olarak, bu eserler aracılığıyla verilmek istenen mesajların da anlaşılmaması demektir.

Resulzade ve dava arkadaşlarının, soylu bir mücadele sonucunda elde ettikleri başarıyı retrospektif ve perspektif zaman gerçeği ile siyasi-stratejik ve coğrafi mekân gerçeğini göz önünde bulundurarak değerlendirdiğimizde yaklaşık şöyle bir sonuca varıyoruz: Çar Rusyası ile Şah İrani arasında 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşması'yla başlayıp 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'yla şiddetini artıran ve 28 Mayıs 1918'de “biten” toplam 105 yıllık Çarlık Rusya İmparatorluğu ile 27 Nisan 1920 işgaliyle başlayıp 1991'de biten 71 yıllık Bolşevik (Komünist) Rusya “İmparatorluğu” arasına sıkıştırılmış 2 yıllık bile olmayan bir bağımsızlık dönemi yaşanmıştır. Daha net söylersek toplam 176 yıllık (2112 aylık) Rus esareti dönemi arasındaki 2 yıllık (hatta 23 aylık) milli istiklâl (bağımsızlık) döneminden söz ediyoruz. Yani 176 yıla karşı 2 yıl, 2112 aya karşı 23 ay...

Bu esarete karşı bağımsızlığın mekân boyutu ise yaklaşık olarak şöyledir: 1917-18'de Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun toplam yüz ölçümü 21 milyon 800 bin (21 milyon 799.825) km² iken bağımsızlığını elde eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yüzölçümü ise sadece 92 bin 160 km² olmuştur. Bu ise yaklaşık olarak Çarlık Rusya'nın 237 binde biri demektir. Yani 100 bin km² bile olmayan bir coğrafyanın, kendisinin 237 bin katı bir coğrafyaya iki yıl boyunca kafa tutması, takdir edilir ki büyük bir kahramanlıktır. Bu cesareti ancak İsveç İmparatorluğu ile Çarlık Rusya İmparatorluğu arasına sıkışmış ve Snelman gibi büyük düşünce ve devlet adamları sayesinde “beyaz zambaklar ülkesi” haline gelip birçok alanda dünyaya örnek olan Finlandiya'nın kahramanlığı ile karşılaştırmak mümkündür.

25 Ekim 1917'de Çarlık Rusya'ya karşı darbe (veya Sosyalist devrimi) yapıp iktidara gelen Bolşeviklerin, seleflerinden daha acımasız bir halef; cazip vaatlerine, tatlı dillerine rağmen onlardan daha müstevlî (istilacı) bir emperyalist güç oldukları M. E. Resulzade tarafından sıkça dile getirilmiştir. Resulzade'nin “*Defalarla*

dedik, yine diyoruz: Çar Rusyası'nın 'men' ve tahdidat' sistemi ile yapamadığını Bolşevik Rusyası 'müsaade ve tevsi' usulü ile icrâ edecektir."² söylemi, yukardaki nitelendirmemizin kanıtıdır.

Aslında Resulzade ve dava arkadaşları, Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun coğrafi ihtişamından aldığı gücün mifyasını, bu monarşinin "milletler hapishanesi"³ olarak ifade edilen antidemokratik yapısını çok iyi biliyorlardı. Çarlık rejiminin tahtına oturan Bolşevikleri ise tanımaya henüz fırsat bulamamışlardı. Bolşevik emrinde olan XI. Kızıl Ordu güçlerinin Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı'na yardım bahanesiyle güzergâh olarak kullandıkları Azerbaycan topraklarına girip 27 Nisan 1920 tarihinde yaptıkları kıyım sonucu gerçekleştirdikleri kızıl işgalden sonra ise onları (Bolşevikleri) daha iyi tanıdılar.

Demek ki 28 Mayıs 1918 – her şeyden önce tarihi bir kahramanlıktır. Bizler, bu kahramanlığın ve tarihi cesaretin varisleri olarak onun değerine değer katmak zorundayız çünkü 1991'de bağımsızlığına yeniden kavuşan bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti kendi varlığını 28 Mayıs 1918 – 27 Nisan 1920 tarihleri arasında mevcut olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne borçludur. Resulzade bunu 90-95 yıl önce hissetmiş olmalı ki *Yeni Kafkasya*'daki yazılarının birinde "... halktaki Türklük ruhunu yükselten, ona mefkûre harareti veren, hür vatan meyvesini yetiştirecek istiklâlcilik fîdanını kendi masum kanı ile suvaran fedakâr bir zümre vücuda gelmiş..."⁴ diyor.

1. Mehmet Emin Resulzade'nin aydın kişiliği üzerine

Sözlük anlamı "Kültürlü, okumuş, görgülü, ileri düşünceli (kimse), münevver"⁵ olan *aydın*, "sahip olduğu bilgi, görgü ve deneyim ile sıradan insanlardan farklı olarak, içinde yaşadığı topluma ve tüm insanlığa yararlı olan, onlara öncülük eden kişi"dir."⁶ M. Fuat da "Aydın Nitelikleri" adlı yazısında "*aydın olmanın temelinde elbette bir bilgi birikimi yer alır ama bu birikimi sağlayacak olan yalnızca öğrenim kurumları değil,⁷ öncelikle okuma alışkanlığıdır...*"⁸ demektedir. Grigori Petrov ise ünlü Fin aydını ve önce kendisinin, sonra da Yeni Finlandiya'nın- "beyaz zambaklar ülkesi"nin mimarı Snelman'ın diliyle "... *Aydınlar halkın beynidir. Aydınların vazifesi halkın zekâsını, vicdanını, irade ve enerjisini uyandırmak, harekete geçirmektir. Halkın düşünme yeteneğini canlandırmak; işçileri, köylüleri ve toplumun alt kesimlerini daha iyi bir hayat kurmak için ne yapmaları gerektiği konusunda eğitmektir...*" diyor.⁹

Mehmet Emin Resulzade de M. Fuat ve G. Petrov'un söz ettiği aydın niteliklerinin tümüne sahipti ve üstelik son nefesine kadar davasının eri olan mücadele insanı idi.

2. *Yeni Kafkasya Yazıları*'nın ve Resulzade söylemlerinin önemi üzerine

² Azerî (M. E. Resulzade), "Azerbaycan'da Latin Elifbası", *Yeni Kafkasya Yazıları (1923 – 1927)*, Yayına hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017, s. 50

³ Bu ifade Bolşeviklerin lideri Lenin'e aitti. O, "*Milletler Hapishanesi'nin kapısını açıyoruz*" demesine rağmen komünistler, eskiden sadece kapıları bağlı olan Çarlık Rusya'nın her tarafını "demir perde" ile kapattılar.

⁴ "Yersiz Endişeler – Resulzade Mehmet Emin Bey'in Cevabı", *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 195

⁵ *Türkçe Sözlük*, Birinci Cilt (A-J), "aydın" maddesi, Türk Dil Kurumu, 8. baskı, Ankara, 1998, s. 173; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, "münevver" maddesi, İstanbul, Çağrı Yayınları (7. Baskı), s. 1422

⁶ Doç. Dr. Sibel Akgün, "Aydın Kimliği ile Nihat Erim'in Kıbrıs Sorunu'nda Yeri ve Önemi" (1956 - 1965), *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, Ağustos 2017, s. 71 (71-97)

⁷ Mehmet Emin Resulzade herhangi bir üniversitede okumamıştı.

⁸ Emin Özdemir'den naklen Prof. Dr. Şerif Aktaş, Prof. Dr. Osman Gündüz, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Akçağ Yay., (17. Baskı), Ankara, 2013, s. 58

⁹ Grigoriy Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde (Atatürk'ün Okulların Müfredatına Konulmasını İsteddiği Kitap)*, Rusçadan çeviren Elnur Osmanov, Koridor Yayınları, İstanbul, 2007, s. 88

Resulzade, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusya tarafından işgalinin ardından bir ara saklandığı Lahıç'ta geçirdiği günlerden, orada tutuklanıp Bakü'ye getirilmesinden; Stalin'in, kendisini hapishanedeki ziyaretinden; beraberinde Moskova'ya götürmesinden; Moskova günlerinden, Moskova'dan kaçışından...¹⁰ sonra geldiği Türkiye'deki ilk işi *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti* adlı eseri ile Lahıç'ta yazdığı *Asrımızın Siyavuşu* eserlerini yayımlatmak (ikisi de İstanbul, 1922) olmuştur.¹¹ 1923'te ise beş yıl boyunca (1923-1927) ve toplam 95 sayısı çıkacak olan *Yeni Kafkasya* dergisini yayımlamaya başlamıştır. Bu anlamda Resulzade'nin *Yeni Kafkasya* yazıları, oldukça önemlidir.¹²

Daha geniş bir coğrafyada – Kuzey Kafkasya topraklarından da bir kısmını içine alan bir alanda birleşik ve federatif bir Kafkasya devleti kurmayı hayal edip özellikle Bolşevik Rusya'ya karşı ciddi bir güvenlik çemberi oluşturmaya çalışan Kafkasya hürriyetperverleri, kendi aralarında anlaşamamış ve birbirlerinden ayrılmışlardı. Birleşik Kafkasya hayalinden bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti gerçeğine dönüşen bu hareketli ve sancılı süreçte Azerbaycan heyeti, “Birleşik Kafkasya masası”nı en son terk eden, dolayısıyla vebali en az olan müttefik idi. Bu heyetteki kişiler iyi bir eğitim görmüş veya özellikle milli matbuat dünyasında kendilerini iyi yetiştirmiş entelektüellerden oluşuyorlardı.¹³

Matbuat, gerçekten de iyi bir mektepti ve dönemine göre en etkileyici güçtü. Resulzade, “*Türk matbuatının tesisi ile neşir ve tamime başladığı içtimai fikirlerden biri Şii ve Sünnî ihtilafının ref'i idi.*”¹⁴ sözleriyle matbuatın toplumsal bir barış aracı olduğunu da ifade ediyordu. Resulzade'ye göre “*milletin şuurunu terbiye ve iradesini temsil eden münevver zümrenin ... en büyük aleti*”, matbuattı. Mehmet Emin Bey, matbuatın bir diğer sosyolojik-siyasi görevinden de söz ediyor ve şöyle diyordu: “*Konuştugu lisanda ilk gazeteye malik olan cemiyet, bir milliyet iken, millet olmaya başlamış demektir. Hayatında matbuat ananesine malik bulunan bir halk ise teessüs etmiş bir millettir.*”¹⁵

Resulzade, ciddi bir devlet adamı olmanın yanı sıra büyük gazeteci, yetenekli muharrir, etkileyici hitâbet ustası da olduğunu *Yeni Kafkasya* dergisinde yayımlanmış hitabeleri ve yazılarında kanıtlamış bir aydındır. Bu yazılar, incelenmesi, satır aralarının da okunarak deşifre edilmesi, çeşitli açılardan çözümlenmesi gereken söylemlerle doludur. Örn. “*Târih-i kadîmin takdîs eylediği ateşe mümâsil asr-ı hâzırın i'lâ eylediği şey petroldür...*” (*Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 42); “*Kafkasya'nın hürriyetini temin eden şey Rus saldatının kıyâfesindeki yenilik olamaz...*” (*YKY*, s. 43); “*... Çarizm zamanındaki eski Kafkasya idaresi ile şimdiki Kafkasya idaresi arasında, Kafkasya milletlerinin hakiki hürriyet ve hâkimiyetleri nokta-i nazarından katiiyen bir fark kalmamıştır.*” (*YKY*, s. 44); “*Defalarla dedik, yine diyoruz: Çar Rusyası'nın 'men' ve tahdidat' sistemi ile yapamadığını Bolşevik Rusyası 'müsaade ve tevsî' usulü ile icrâ edecektir.*” (*YKY*, s. 50); “*Bir halkın milliyetini tetkik ederken konuştuğu lisânın ehemmiyeti varsa, bu itibarla Azerîler Türktür.*” (*YKY*, s. 54); “*Dede Korkud'un lisânı bugün Erivan ile Tebriz'de söylenen lisândan pek de farklı değildir.*” (*YKY*, s. 55);

¹⁰ Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzâde'ni Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü [TKAE] Yayınları: 144, Seri: IX, Sayı A.4, Ankara, 1995; Mehmet Emin Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997 (Yayına haz. Sebahattin Şimşir)

¹¹ Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzâde'ni Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, s. 25

¹² Mehmet Emin Resulzade'nin *Yeni Kafkasya*'daki yazılarını neşre hazırlayıp ayrıca yayımlayan Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya'ya ve Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ediyoruz.

¹³ Alimerdan Bey Topçubaşov, Fethali Han Hoyski, Nesib Bey Yusufbeyli, Hasan Bey Ağayev bu aydınlardan sadece birkaçıdır.

¹⁴ Azerî [Mehmet Emin Resulzade], “Hacı Zeynelabidin”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 124

¹⁵ “Azerî Matbuatının Şanlı Hatırası”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 206

“Bolşeviklerce milliyet geçici bir devirdir. Milliyetperverlik terviç edilmez, ona yalnız tahammül olunur.” (YKY, s. 58) vb. bunlardan sadece birkaçıdır.

İşte biz bu çalışmamızda, Resulzade'nin özellikle mülteci olarak yaşadığı yıllarda “Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!” ümidini kaybetmeden yazıya döktüğü ve gelecek kuşaklara ışık tutacak nitelikte olan söylemlerinden (özellikle “İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!”den) söz etmeğe çalışacağız. Bu söylemlerin yeniden değerlendirilmesi, her şeyden önce hep tekerrür eden tarihte güncellenmesi gereken milli düşüncenin yönünü belirlemek için gereklidir. Resulzade eserlerinin, sözün geniş anlamında yeniden okunması, geçmişten daha çok gelecekle ilgilidir. Geleceğimizi nasıl planlayacağımız ve şekillendireceğimiz konusunda karar vermemiz için, tereddütlerimizi gidermemiz içindir. Bu okumalar Mehmet Emin Resulzade'nin dikkatli gözlemleri sonucu yapmış olduğu sosyolojik ve psikolojik analizlerinin satır aralarını yakalamak açısından önemlidir. Resulzade'nin futurist saptamaları onun tarihe bütüncül ve felsefi yaklaşımının ne kadar derin ve dakik olduğunun da göstergesidir.

3. Söylem ve Söylem Analizi kavramları üzerine

Söylem kavramı, aslında “bir meta-eylemdir ve ideoloji, bilgi, diyalog, anlatım, beyan tarzı, müzakere, güç ve gücün mübadelesiyle eyleme dönüşen dil pratiklerine ilişkin süreçlerdir. Söylem – sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik alanlar gibi, sosyal hayatın tüm yönleriyle ilişkilidir.”¹⁶

Söylem analizi ise “nitel araştırma ve yorumlamacı yöntemlerden biri”¹⁷ olup “metni söz dizimsel ve semantik sınırların ötesine giderek bir yapı sökümü uğratma ve onu kuran niyetin ne olduğunu anlama çabasıdır.”¹⁸ Van Dijk'e (1997) göre “Söylem analizi sadece katı kurallar ya da ilkeler üzerinde odaklanmaz, buna ek olarak söylem içinde bireylerin neleri ihlal ettikleri, görmezden geldikleri ve muallakta kaldıkları üzerinde de durur.”¹⁹ Harris'e (1952) göre “söylem çözümlemesi, post-modern paradigma içinde yer alan post-yapısalcı ve sosyal yapılandırmacı yaklaşımların içinde sayılabilecek... bir yöntemdir.”²⁰

K. F. Punch'a (2005) göre “söylem çalışmalarının tümünde üç ilke geçerlidir: 1) Söylem kurallıdır, kurallarla yönetilir ve içsel olarak yapılandırılmıştır; 2) Söylem, kaçınılmaz olarak sosyal ve tarihsel bir matris içinde konumlanmış; kültürel, siyasi, ekonomik, sosyal ve kişisel gerçeklerin söylemi belirlediği kullanıcılar tarafından üretilir; 3) Söylemin kendisi bu sosyal ve tarihsel matrisin önemli yerlerini kurar ve biçimlendirir. Diğer bir ifade ile söylem, insan deneyimlerini yansıtır ve aynı zamanda da bu deneyimlerin önemli kısımlarını yapılandırır. Bu nedenle söylem analizi, söylemin etkilediği veya söylem tarafından yapılandırılan insan deneyimlerinin herhangi bir parçasıyla ilgili olabilir.”²¹

Resulzade'nin dile getirdiği söylemler (yani dil ürünleri olarak ürettiği inşalar), “... nerede, hangi bağlamda, ne amaçla söylendiğine bağlı olarak değişen anlamlara sahip olması ile ortaya çıktığı”, tarihsel ve sosyal

¹⁶ E. Sözen'in *Söylem: Belirsizlik, Mübadele, Bilgi, Güç ve Refleksivite* eserinden naklen Hilal Çelik – Halil Ekşi, “Söylem Analizi”, *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi I*, No 27, 2008, s. 100

¹⁷ Heycan Erhürman, “Kuzey Kıbrıs'ta Küreselleşme ve Avrupalılık: Kıbrıs'ı Yeniden Düşünmek”, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler*, Sayı 2 / Aralık-Ocak-Şubat [20]12-13, s. 163

¹⁸ Bkz. Gee, Micheals ve O'Conner'den naklen Yrd. Doç. Dr. Ömer Solak, “*Küçük Ağa* Romanının Eleştirel Söylem Analizi”, *TDAV Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 26, Eylül-Ekim 2011, s. 3

¹⁹ Van Dijk'ten naklen Çelik – Ekşi, agm, s. 108

²⁰ Bkz. Tahir Gür, “Post-modern Bir Araştırma Yöntemi Olarak Söylem Çözümlemesi”, *ZfWT (Zeitschrift für die Welt der Türken) Journal of World of Turks*, Vol. 5, No 1 (2013), s. 186

²¹ Bkz. Çelik – Ekşi, agm, s. 109

olgulardan hareketle yapıldığı için farklı yorumlamalara tabi tutulabilir. Nitekim “toplum ve toplumsal yaşamla ilgili doğruların genellenmesi ve teke indirilmesi zordur.”²²

Aslında söylem niteliğindeki herhangi bir metni, metin parçasını²³ ‘söylem’, ‘söylem analizi’ veya ‘söylem çözümlemesi’ kavramlarını esas alarak tek bir kuramsal çerçeveye oturtmak oldukça zordur. Bu anlamda bizim yapmaya çalıştığımız şey, aslında bir “söylem analizi denemesi”dir.

Parker, söylem analizi yapılırken takip edilmesi gereken basamakların ana hatlarını belirlemiş ve 20 basamak tespit ederek onları sırasıyla şöyle gruplandırmıştır: “**1-2. basamaklar:** Analiz için metin seçimi; **3-12. basamaklar:** Metinde inşa edilen özne ve nesnelere sistematik tanımlanması; **13-20. basamaklar:** Metnin ürettiği iktidar ilişkilerini kurgulayan söylem tarzlarının incelenmesi. Parker bu kılavuzun, dilin çelişkilerini, işlevlerini ve inşasını tanımlamada kullanışlı olduğunu öne sürer...”²⁴

Willig ise Parker’ın 20 basamaklı analiz “kılavuzunu” sadeleştirerek 6 maddeye indirmiş, daha pratik hale getirmiş, onları “Analiz esnasında cevaplanması gerekenler, beklenen cevaplar” adı altında şöyle sıralamıştır: “**1)** ‘*Dil vasıtasıyla inşa edilen nesne ne durumdadır?*’ – Bu soruyu sorarak metindeki söylemsel inşaları bulacaksınız.”; “**2)** ‘*Hangi söylemler kullanılıyor, bu söylemlerin birbiriyle ilişkisi nedir?*’ – Bu soruyu sorarak metinde anlamı inşa eden söylemleri görmeğe başlayacaksınız.”; “**3)** ‘*Metindeki sosyal inşalarla elde edilen nedir? Burada kullanılmasıyla elde edilen nedir? Ne gibi bir işlevi ya da işlevleri var? Konuşmacı / yazar burada bu inşayı kullanarak ne yapıyor?*’ – Bu sorunun cevabı, ... eylem yönelimleri olacaktır.”; “**4)** ‘*Kullanılan sosyal inşaların kurguladıkları özne konumları nelerdir?*’ – Sorunun cevabı kendinde aşikâr, konuşanların birbirlerini konumlandırma tarzlarını takip edeceksiniz.”; “**5)** ‘*Burada gözlediğiniz sosyal inşalarda ne gibi eylem ihtimalleri var? Konuşanların [yazarın] konumlandırmalarıyla elde edebilecekleri nedir?*’ – Bu soruların cevabı, söylemin uygulamalarının yani pratiğinin neler olabileceğine dair fikir verecektir.”; “**6)** ‘*Metinde inşa edilen sosyal insanın konumlandıkları, öznelliklerini nasıl yaşantılamaktadır: Potansiyel olarak neler düşünülebilir, neler yaşayabilir?*’ – Cevap, size özelliğinin o metindeki etkileşimde nasıl inşa edildiğine dair bir fikir verecektir.”²⁵

4. Mehmet Emin Resulzade’nin kavram hassasiyeti. “*İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!*” söyleminin kavram analizi denemesi

Resulzade eski bir yazı adamı ve deneyimli bir gazeteci, ciddi bir aydın olarak terim ve kavramlar konusunda oldukça titiz, son derece hassas bir kişiliğe sahiptir. Kullandığı her sözü tartarak kaleme alan Mehmet Emin Bey’in bu konudaki hassasiyetini merak edenler *Yeni Kafkasya*’da Azerî imzasıyla kaleme aldığı “Seyr ü Sefer Karamnamesi Münasebetiyle”²⁶ yazısı ile imzasız yayımladığı “Azerî Matbuatının Şanlı Hatırası”²⁷ yazılarını okuyabilirler.

Aslında bu çalışmanın bir önceki bölümünde özetlenenler, Resulzade dilindeki söylemlerin böylesi bir kuramsal çerçeveye oturtularak da çözülebilir olduğunu göstermek içindir. Biz, bu söylemlerin tamamını bir yana bırakıp “*Bir söylemin anlamı, onu oluşturan kavramların ve sentaktik oluşumların toplamına eşittir!*”

²² Gür, agm, s. 187

²³ Arkonaç’a göre “İnsan yapımı anlam taşıyan her şey metindir.” Bkz. Sibel A. Arkonaç, *Psikolojide Söz ve Anlam Analizi – Niteliksel Duruş*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2014, s. 161

²⁴ Arkonaç, age, s. 160

²⁵ Arkonaç, age, s. 163

²⁶ *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 114-115

²⁷ *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 205-209

ilkesine dayanarak Rezulzade'nin “*İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!*” söyleminin kavram boyutlarına değinmeye, bu kavramlarla inşa edilen söylemi çözümlenmeye, ardından da bir sonuca varmaya çalışacağız.

“*İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!*” şeklinde sembolize edilen son derece beşeri ve siyasi-ideolojik hedefin inşasında en az $4 + 2 + 1^{28}$ (toplam 7) kavram yer almaktadır ki o da *insan, hürriyet, millet, istiklal* (4 leksik kavram / leksem); “*İnsanlara hürriyet!*”, “*Milletlere istiklal!*” ve “*İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!*” ($1 + 1 + 1 = 3$ sentaktik kavram / sintagm) unsurlarından ibarettir. Rezulzade'nin, *sosyolojik* ve *politik-ideolojik* boyutlarını da kast ederek dile getirdiği bu söylemin *tarihsel, filolojik, gramatik, lengüistik, psikolojik, hukuki, demokratik, stratejik, teolojik* vb. boyutlarının tamamı *ontolojik, hermenevtik, epistemolojik* okumalar ve *diakronik, senkronik, paradigmatik, sintagmatik* yöntemlerle ayrıca irdelenebilir. Aslında bu söylemin tam analizi, onun, ilgili alanların tamamı yönünden değerlendirilmesinden sonra belki yapılmış sayılabilir. Bu anlamda, “*İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!*” şeklinde “termiz edilmiş” (sembolleştirilmiş) derin anlamlı söylemin *metakronik* (zamanüstü) bir özelliğe sahip olduğunu da söylemek yanlış olmayacaktır. Yani ilgili söylemin siyasi terminolojide ne anlamlarda kullanıldığı, söylem içinde yer alan unsurların *felsefi, psikolojik ve sosyolojik* yönü; *demokratik* tarafı, *slogan* niteliği (*hitabet gücü ve retorik* boyutu); *epistemolojik ve ontolojik* tahlili, *ekonomik* yanı vb. kapsamlar / işlemler, şimdiye dek belirlenmiş ve yapılmış değildir. Biz, yukarıda sadece bir kısmını belirttiğimiz niteliklerin tamamını ihtiva eden söz konusu söylemin kapsamlı bir çözümlenme ve yorumlamayı fazlasıyla hak ettiğini düşünüyoruz.

Çalışmamızın bundan sonraki kısmında Rezulzade'nin yüzlerce söylemi içinden seçtiğimiz ve “*İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!*” şeklinde sembolleştirilen sintagmı üzerinde durmaya çalışacağız. Öncelikle, bu söylemin inşasında yer alan kavramları biraz yakından tanıyalım:

4.1. *İnsan* kimdir, kim değildir?

Sosyolog Dr. Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı* adlı ünlü eserinde “insan” kavramının üzerinde durarak onu genişçe irdeler. “İnsan”ın kavramsal boyutunu ele aldıktan sonra “biyolojik insan” ile “sosyolojik insan”ı birbirinden ayırır ve “*insan imek*” ile “*insan olmak*” kavramları üzerinde durur. “*İnsan imek*” için “*beşer*”; “*insan olmak*”a da “*insan*” diyen Şeriatî, “insan olma” sürecinde **a**) “bilinçlilik” (varlığının farkında olan varlık); **b**) “seçme yeteneğine sahip; **c**) “yaratıcı özelliği” olan kişi olmak üzere üç vasfı (niteliği) kaydeder ve “*insan*”ın tanımını yaklaşık olarak şöyle yapar: “*İçimizden her biri, öz benliğinin varabildiği ölçüde, gerçekten seçim yapabilme aşamasına ulaşabildiği ölçüde, sonra oluşmayı ve doğada bulunmayı meydana getirebildiği ölçüde ... ‘insan’ olabilmiştir.*”²⁹

Şeriatî, insan olabilme sürecinde **1**) “*Düşünüyorum, demek ki varım!*” (Descartes); **2**) “*Duyumsuyorum, demek ki varım!*” (Gide) ve **3**) “*Başkaldırıyorum, demek ki varım!*” (Albert Camus) aşamalarını da önemli bulduğunu belirtir ve “... *Başlangıçtan beri bilinçsiz bir kul olarak ibadet eden insanın ibadeti değersizdir. Başkaldırma bilincine ulaştıktan sonra itaat eden insanın itaati ise iradi bir itaattir. Şu hâlde insan, tabiat içinde seçebilen tek varlıktır...*” der.³⁰ Sonra ise “... *İnsan üç boyutlu, üç yetenekli bir varlıktır. Bu yetenekler önce öz benliğinin... bilincine varma yeteneği; (ikincisi) özgür olmak özelliği, üçüncüsü de sanayi ve güzel sanatlar*

²⁸ XIX. yy.ın ünlü Fransız dilbilimcisi Lucien Tesnier'e göre “*Alfred parle.*” (“*Alfred konuşuyor.*”) cümlesinde iki (*Alfred ve parle*) değil, üç unsur bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi – Kuramcılardan Seçmeler – “Lucien Tesniere”* (Çev. Nüket Güz), Multilingual Yay., İstanbul, 1999, s. 134-135

²⁹ Dr. Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, (Çeviren ve notlandıran Prof. Dr. Hüseyin Hatemi), İşaret Yay., 5. Baskı, İstanbul, 1997, s. 19-20

³⁰ age, s. 22

alanında yaratıcılık niteliğidir.” diye ekler.³¹ Tablillerini Kuran-ı Kerim’i referans göstererek sürdüren Şeriatî’ye göre “*İnsan, bütün tabiat varlıklarından ayrı olarak öyle bir varlık olur ki başkaldırabilir, seçebilir, bilinçlenebilir, doğaya karşı yaratıcılık yeteneğini kullanabilir... Şimdi bu bilinçli, seçebilen ve yaratıcı varlık, dört zorlayıcı gücün, dört zindanın baskısı altındadır ki, bu güçler, insanı öz benliğinin bilincine varmaktan, yaşamı çevresindeki seçim yeteneğini kullanmaktan ve yaratıcılık yeteneğinden yararlanmaktan alıkoymaktadır. Maalesef çağımız insanının büyük trajedisi buradadır... İlk olarak irade sahibi, bilinçli ve yaratıcı insan, ilk zorlayıcı gücün – Doğa’nın baskısı altındadır, bu zorun tutsağıdır. Doğa baskısı (Natüralizm), Tabiat temeline özellikle yaslanmaktadır, oldukça önemli ölçüde de gerçeklik payı vardır. İkinci zorlayıcı güç Tarih’in (Historizm) baskısıdır...; üçüncüsü Toplum baskısıdır (Sosyologizm), dördüncüsü ise ‘Ben’ duygusudur ki buna da ‘Biyologizm’ demek mümkündür.*³²

Ali Şeriatî’nin çizdiği bu sosyolojik çerçeveyi, ana hatlarıyla “insan olma”, “aydın olma”, “düşünce adamı olma” için de temel bir norm saymak ve M. E. Resulzade’ye şâmil etmek mümkündür.

Konumuz, Mehmet Emin Resulzade’nin, “insan” kavramını “dört zindan” bağlamında ve sosyolojik boyutlarıyla irdeleyip-irdelemediği olmasa da kendisinin bu ölçülere uyan bir insan olduğunu tekraren söyleyebiliriz. Resulzade, “hürriyet” istediği insanların, onu hak etmek için mücadele etmesi, bedel ödemesi gerektiğini birçok yazısında dile getirmiştir.³³ Resulzade’nin *Yeni Kafkasya*’daki yazıları zaman itibarıyla 23 aylık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin yıkılışından sonra kaleme alındığı için iki yıllık hürriyetin bedeli zaten ödenmişti.³⁴ Resulzade ve dava arkadaşları, hürriyeti sadece kendi soydaşları ve yurttaşları için değil, tüm insanoğlu için istiyorlardı. Örneğin, Resulzade bir yazısında şöyle diyordu: “*Dökülen kadın, çoluk çocuk kanunun acısıyla icrâ-yı mezâlim edenlere lanet okuyoruz. İnsâniyette müşterek olduğumuz hasebiyle Gürcülere de o kadar acıyoruz.*”³⁵ Azerbaycan’ı işgal eden Rusya’ya karşı sert ifadelerden kaçınmayan Mehmet Emin Bey, “*Kendi hudud-ı milliyesi dâhilinde kalan Rusya mesut olsun.*”³⁶ diyor... Böyle bir idealin taşıyıcıları olan Resulzade ve dâvâ arkadaşları, tüm insanlar için istedikleri hürriyetin bedelini, Azerbaycan’daki ikinci esaret dönemi- 70-71 yıl sürecek olan Bolşevik baskısı yılları (1920-1991) için de peşinen ödemiş sayılırlardı. Dolayısıyla Resulzade, “*İnsanlara hürriyet*” derken soydaş ve yurttaşları başta olmakla bu hürriyeti -onun değerini bilmek koşuluyla- tüm insanların hak ettiklerini düşünmektedir.

Son derece hakkaniyetli³⁷ bir insan olan Resulzade, *öncelikle* “Yaratılanları Yaradan’dan ötürü sevmek” ilkesinden hareketle “*insanlara hürriyet*” hedefliyordu. *İkincisi*, mütedeyyin bir aile ve ortamda yetişen Mehmet Emin Bey, “kul hakkı” kavramını da iyi benimsemiş, bu konuyla ilgili Kur’an-ı Kerim ayetlerini ve hadis-i şerifleri iyi öğrenmişti. *Üçüncüsü*, “Bende bağışlamazsa Allah da bağışlamaz!” (Kul affetmezse Allah da affetmez!) gerçeğini en azından yetişmiş olduğu milli maişet zemininden içselleştirmişti. *Dördüncüsü*, Resulzade demokrasiye inanıyordu, çağının en makbul hakkaniyetli siyasilerinden, en büyük demokratlarındandı. *Beşincisi*, Resulzade’nin 1910’lu yıllarda dile getirdiği bu slogan 1948’de kabul edilecek

³¹ age, s. 27

³² Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, s. 41-43

³³ Bu istek *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*’nin 29. madde 1 ve 2. fıkralarına da uygundur. Nitekim, burada bireyin (hür insanın) sorumlulukları dile getirilmiştir. Bkz. TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*, 29. Madde (s. 207)

³⁴ Bkz. M. E., “Acı Hatıralardan: Gazeteci Seyid”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 225-226

³⁵ “İkinci Yıla Geçerken”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 119

³⁶ “Taşnaksütyun Fırkasının İflası”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 165

³⁷ “Hakkaniyet” kavramıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Gaspıralı, “Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene”, *Seçilmiş Eserleri 2,- Fikrî Eserleri*, Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, 2016 (5. Basım), s. 158-183

olan 30 maddelik *İnsan Hakları Evrensel Beyanname*'nin neredeyse tüm maddelerine, özellikle de 1., 2., 3., 16.1-2, 17., 18., 19., 21.3, 26.1-2, 28., 30. madde ve şıklarına³⁸ uygundu. Söz konusu Beyanname'nin 29. maddesinin 1. ve 2. şıklarında da her türlü insan hakkına sahip bu kişilerin sorumlulukları dile getirilmiştir.³⁹ *Altuncısı*, iyi bir edebiyat tarihçisi ve yüksek zevk sahibi bir edip olan Resulzade, "... düşünceleri, idealleri ve mücadeleleriyle Türk toplumunu kendi çağından başlayarak güçlü bir şekilde tesir altına almış; nesilleri peşinden sürüklemiş, onlara günümüze kadar yol göstermiş, örnek olmuş... 'Hürriyet şairi Nâmık Kemal'in"⁴⁰

Umûmu müstefîd etmez husûsun hakkını ibtâl

Sakin bir ferdi ezme gayret-i efrâd lâzımsa

[Bir kişinin hukukunu ortadan kaldırmakla, toplumu özgür kılamazsın

Eğer fertlerin yani kişilerin gayretli olmasını istiyorsan sakın hiçbir kişiyi ezme]

beytinde dile getirdiği gerçeği hem yönetici olarak hem de liderlik vasfını hiç kaybetmediği 35 yıllık son gurbet hayatı boyunca bizzat yaşayan ve onlara amel eden insandı...

4.2. Resulzade'ye göre Hürriyet nedir?

"Hürriyet" kelimesinin tek anlamlı olmasına⁴¹ rağmen "hürriyet" kavramının da tıpkı "insan" kavramı gibi geniş kapsamlı, çok yönlü, kullanım ve anlam alanı geniş bir mefhum olduğu görülmektedir. Ünlü Türk dilbilimcisi Berke Vardar, İÜ Edebiyat Fakültesi'nde 1964 yılında tamamlayıp savunduğu *Etude lexicologique d'un champ national. Le champ notionnel de la liberté en France de 1627 à 1642* konulu doktora tezinde, "liberty" (hürriyet) kavramının, 1627-1642 yılları arası Fransız toplumundaki kullanımını ele almıştı.⁴² Demek ki *hürriyet* kavramı Türk dünyasında basın çalışmaları başlamadan 290-300 yıl önce Fransa'da ciddi şekilde tartışılmış, Berke Vardar da bu kavramın sadece 15-16 yıl zarfındaki kullanımı üzerinde durmuştu.

Biz, Mustafa Kemal Atatürk'ün "*Heyecanlarımı ondan aldım*" dediği; "*'Edip' ile 'kahraman'ı kişiliğinde birleştirmiş; vatan, millet, devlet, adalet, hürriyet, hak, hukuk gibi üstün değerlere eğilen bir sanatçı*"⁴³ gibi tanıdığımız ve "*Ne gam pür-âteş-i hevl olsa da gavga-yı hürriyet / Kaçar mı merd olan, bir cân için meydan-ı gayretten*" [Hürriyet kavgası korku ateşiyle dolu da olsa üzülecek bir şey yoktur. / Mert olan insan, canını korumak için gayret meydanından kaçır mı?] diyen Namık Kemal'in; "*Fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür bir şair*" olduğunu söyleyen Tevfik Fikret'in; Resulzade'nin, "*ey büyük mübeşşir-i hürriyet*"⁴⁴ olarak saygıyla hitap ettiği ve fikirlerinden çok etkilendiği Ziya Gökalp'in; "*Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım*" diyen Mehmet Akif Esoy'un ... "hürriyet"lerinden yola çıkmanın, Resulzade'nin "hürriyeti"ni anlamamızı kolaylaştıracağını düşünüyoruz.

³⁸ TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, *İnsan Hakları Evrensel Beyanname*, s. 203-208

³⁹ *İnsan Hakları Evrensel Beyanname*, s. 207

⁴⁰ Yavuz Akpınar, "Azerî Edebiyatında Namık Kemal", *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 213

⁴¹ Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları (7. Baskı), İstanbul, 1317, s. 546; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yay. (18. Baskı), Ankara, 2001, s. 391; *Türkçe Sözlük* (I. Cilt), TDK Yayınları, Dokuzuncu Baskı, Ankara, 1998, s.1014

⁴² Prof. Dr. Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007, yazar hakkında bilgi sayfası (numarası yoktur)

⁴³ Prof. Dr. Saadettin Yıldız'ın yayımlanmamış "Hürriyet Kasidesi Üzerine Notlar"ından

⁴⁴ [Ziya Gökalp'in definde] "Resulzade Mehmet Emin Bey'in Hitâbesi", *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 134

Resulzade'nin *Yeni Kafkasya* yazılarındaki “hürriyet” kavramı çeşitli nitelemelerle dile getirilmiş, temel düşüncenin merkezine oturtulmuştur. Örn., “*Çarizm zamanındaki eski Kafkasya ile şimdiki [Sovyet- NM] Kafkasya idaresi arasında, Kafkasya milletlerinin hakiki hürriyet ve hakimiyetleri noktainazarından katiiyen bir fark kalmamıştır.*”⁴⁵ söyleminde Çarlık ve Bolşevik Rusya karşılaştırılması “hakiki hürriyet” üzerinden yapılmıştır. M. E. imzalı bir başka yazısında da ele aldığımız söylemin özellikle ikinci (*Milletlere İstiklal!*) kısmının hangi nedenlere dayanarak dile getirdiğinin ipuçlarını yakalıyoruz. Resulzade şöyle yazıyor: “... *Hakiki sulh ise, kanaatimizce, yalnız, milletlerin kendi mukadderatlarına mâlik olmaları ile tahakkuk edecek.*”⁴⁶ Azerbaycan Parlamentosu'ndaki bir konuşmasında seslendirdiği “*Efendiler, bir milletin hürriyeti o milletin kendi işidir. Kendi hayat-ı milliyesi ile yaşamaya azmeden ve bu azmi sarsılmaz bir iman şekline koyan bir millet, katiiyen mahvedilemez, daima muzaffer olur.*”⁴⁷ sözleri ise “hürriyet” kavramının sadece insanlarla (fertlerle) sınırlı kalmayıp milletin de hakkı olduğunu ifade etmektedir.

İnsanlar için hürriyet isteyen Resulzade, bu kavramın istismar edilmesi, sui-istimali konusunda da son derece hassastır: “... *İfrata varan sınıf hürriyetleri, elbette ki takyid olunacak ve mutedil bir şekle girecektir. Çünkü hürriyetin bu şekli, hiç şüphesiz ki hürriyet değil, âfettir.*”⁴⁸ *Yeni Kafkasya*'nın programı niteliğindeki “Ateş Çalan Promete” yazısında da büyük bir uzak görüşlülükle “... *Kafkasya'nın hürriyetini temin eden şey Rus saldatının kıyafesindeki yenilik olamaz. Rus saldatı, Kafkasya silsile-i cibalinin [sıradağlarının] ötesinde bulunmadıkça, kendisine 'kızıl' bile denilse, siyah kartal vazifesinden başka bir rol oynayamaz.*” demektedir.⁴⁹ Resulzade'nin, “hürriyet” içerikli bu söylemleri fiilin (tüm zamanları içine alan) geniş zaman kipinde kullanması da mânîdardır ve ilgili söylemin lengüistik yönden de hem dilin mantığına hem de hayatın gerçeklerine uygun olduğunun kanıtıdır. Görüldüğü gibi Resulzade, özellikle başına buyruk Bolşevik siyasilere “özbaşmalıkları”ndan bir “bela” olarak söz etmektedir. Aynı nutkunda “ekânim-i hürriyet”ten [1948'de yani 20-25 yıl sonra *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*'nde de dile getirilecek olan temel insan hak ve özgürlüklerinden], “siyaseten kesb-i hürriyet ve istiklal”den, “içtimâî hürriyetler”den, “hukuk-i beşer”den, “dâhilî hürriyetler”den de söz eden Resulzade, konuşmasının sonundaki “... *İçtimâî ve hukukî hürriyetler(imiz)den bi'l-farz [diyelim ki] kaybetsek bile, siyaseten kazanacak, telâfi-i mâfât edeceğiz [uğradığımız ziyanın bir kısmını telâfi edeceğiz]...*”⁵⁰ *Pek de nâ-ümit olmayalım... Bütün mesaimizi hürriyet-i siyasiyenin tespitine sarf edelim. Bunun için de her türlü fedakârlığa âmâde bulunalım.*”⁵¹ sözleriyle siyasi hürriyete (yani millî istiklâl, tam bağımsızlığa) ulaşmak için yeni bedeller ödemeğe de hazır olmamız gerektiğini vurgulamıştır. Resulzade'nin diller ezberi olan “*Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!*” inancının arkasında da bu hürriyetine düşkün, fedakârlığa hazır gençlik vardı ve Mehmet Emin Bey çok ümit beslediği Azerbaycan gençliğine *Asrımızın Siyavuşu*'nda seslenmişti. Birkaç yıl sonraki mülteci hayatında dile getirdiği “*Çalınan istiklâlimizi iadede en güvendiğimiz nesil gençliktir.*”⁵² sözlerinde de yine aynı gençliğe olan güvenini tazeliyordu.

Resulzade'nin bu inancında Namık Kemal'in ünlü *Hürriyet* kasidesindeki “*Ne mümkün zulm ile bîdâd ile imhâ-yı hürriyet / Çalış idraki kaldır muktedirsен âdemiyyetten*” [Hürriyeti, zulüm ve adaletsizlikle yok etmek

⁴⁵ “Ateş Çalan Promete”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 44

⁴⁶ “Reis Wilson'un Vefatı Münasebetiyle”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 74

⁴⁷ “Azerbaycan Meclis-i Mebusânı'nda”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 100

⁴⁸ “Şürâ-yı Millî Reisinin Bir Nutku”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 103

⁴⁹ “Ateş Çalan Promete”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 43

⁵⁰ “telâfi-i mâfât” için bkz. Devellioğlu, age, s. 1068

⁵¹ agy, s. 103

⁵² “Yersiz Endişeler – Resulzade Mehmed Emin Bey'in Cevabı”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 193

mümkün değildir / (Ey zalim), eğer gücün yetiyorsa insanın hür yaşama düşüncesini ortadan kaldır yani insanlık, düşünebildiği sürece hürriyetini elde etmek için uğraşacaktır] ve “*Ne efsun-kâr imişsin âh ey didâr-ı hürriyet / Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten*” [Ey hürriyetin güzel yüzü, sen ne kadar büyüleyici imişsin! / Senin sayende esirlikten kurtulduk fakat bu sefer de aşkının esiri olduk!] mısralarının⁵³ aşladığı coşku ve sarsılmaz ruh hâli hâkimdir.

Resulzade, *Yeni Kafkasya*'nın 28 Mayıs 1341 (1925) tarihli sayısında yayımlanan bir yazısında 27 Nisan 1920 işgalini değerlendirirken işgal edilmiş vatanının hürriyetiyle ilgili şu tespitlerde bulunur: “... *Azerbaycan'ı hürriyet ve istiklalinden ıskat ile Rusya'ya ilhak eden bu meşum günü hürriyet ve istiklal günü diye tes'id eden bu satılık herifler, halkın kendilerine zerre kadar itibarı olmadığını pek alâ biliyorlar ve çok iyi takdir ediyorlar ki eşkâr-ı umumiye istiklalîyet taraftarı ve istilâ muhalifidir. Bu şiarların mürevvici, bu fikirlerin mübarizi ise Müsavat'tır.*”⁵⁴

Hürriyet-sever Mehmet Emin Resulzade'nin “hürriyet” yani “özgürlük” kavramıyla ilgili notları, konuşmaları, yazıları... *Yeni Kafkasya*'dakilerle, *Yeni Kafkasya*'da bulunanlar da bizim burada belirttiklerimizle sınırlı değildir. Resulzade dilindeki “hürriyet” söylem ve kavramının farklı disiplinler açısından irdelenmesi, Resulzade'nin siyasi-felsefî dünyagörüşünün enginliğini bir daha ortaya çıkaracaktır.

4.3. Resulzade'ye göre, *Millet* olabilmek için neler gerekir?

Resulzade'nin “*İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!*” söyleminde bulunan *millet* mefhumunun, onun *Yeni Kafkasya*'daki yazılarında *milliyet* kavramının kullanımına göre daha az olduğu görülüyor. Bizce, Resulzade'nin sıkça söz ettiği “milliyet” kavramı, kendisinin çok etkilendiği Gökalp'in şu görüşlerini de kapsamaktadır: “*Tarih umumî bir kaide olarak gösteriyor ki, her nereye milliyet ruhu girdiyse orada büyük bir terakki ve tekâmül cereyanı doğdu. Siyasî, dinî, ahlâkî, hukukî, bedîî, ilmî, felsefî, iktisadî, lisanî hayatların hepsine gençlik, samimilik ve teravet geldi. Her şey yükselmeğe başladı...*”⁵⁵ Bu iki sosyoloji kavramından Resulzade dilinde bilinçli bir şekilde yararlandığı gözlemlenmektedir.

Resulzade *milliyet* ve *millet* kavramlarının farklarını *Yeni Kafkasya*'daki bir yazısında –Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* eserinin de etkisiyle olsa gerek- şöyle dile getirir: “*Kullandığımız iki kelime vardır: milliyet ve millet. Bunlardan birincisi [milliyet] - lisânî, dinî, ırkî, kavmî, tarihî, coğrafî, iktisadî ve siyâsî âmillerin tesiri ile husûle gelen etnik bir muhiti ifade ettiği hâlde, diğeri [millet] - bu muhitte husûle gelen maşerî [toplumsal] bir iradeyi ifade eder.*”⁵⁶ Ardından ünlü sosyologlar Mazzini ve Durkheim'ın “millet” kavramının tanımıyla ilgili görüşlerini aktarır. Bu iki sosyoloğun tanımlarından yola çıkarak *millet*'in “unsurî”, “tarihî”, “içtimâî”, “iradî” hadise olması hakkındaki görüşlerini özetledikten sonra ilginç karşılaştırmalar yapar: ‘milliyet’e ‘rüşeym’ [sperm], ‘millet’e ‘çocuk’; ‘milliyet’e ‘ağaç’, ‘millet’e ‘meyva’; ‘milliyet’e ‘müvellid’ [doğuran], ‘millet’e ‘veled’ [doğan] der ve görüşlerini şöyle derinleştirir: “*Lisanî, âdatî, tarihî, dinî, vatanî ve sairesi bir olan insanlar bir milliyet teşkil ederler fakat bir milliyetin millet hâline geçmesi umumî bir şuur ve maşerî iradesinin tesisine bağlıdır. Bu ise yalnız ‘içtimâî hafıza’ vazifesini gören organın (uzvun) teşekkülü ile vücut bulur. Bu organ muhtelif zamanlara göre değişir...*”⁵⁷

⁵³ Saadetin Yıldız'ın yayımlanmamış “Hürriyet Kasidesi Üzerine Notlar”ından

⁵⁴ Azerî, “Müsavat Fırkası ve Bolşevikler”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 175

⁵⁵ “Millî Vicedanı Kuvvetlendirmek”, Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 76

⁵⁶ “Azerî Matbuatının Şanlı Hatırası”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 205

⁵⁷ agy, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 206; *Türkçülüğün Esasları*, s. 94

Yeni Kafkasya'dan aktardığımız parçalardan da görüldüğü üzere, Mehmet Emin Bey'e göre *millet* kavramı, *kavmiyet* ve *milliyet*⁵⁸ kavramlarından sonra gelmekte hatta Gökalp'in "*Millet, aynı harsta müşterek olan ferdlerin heyet-i mecmuasıdır*"⁵⁹ şeklinde ifade ettiği sosyolojik tanımdan daha ileri gitmektedir. Nitekim, Resulzade'nin benimsediği *kavmiyet*, *milliyet*,⁶⁰ *millet* aşamalarının son halkası *millet* idi.⁶¹ Demek ki Resulzade, Ziya Gökalp'in ifadesiyle, ne "millet ırk demektir" diyen "ırkî Türkçü"; ne "milleti kavim zümresiyle karıştıran kavmi Türkçü"; ne milleti "... aynı ülkede oturan ahaliilerin mecmuu" sayan "coğrafi Türkçü"; ne "millet, Osmanlı İmparatorluğunda bulunan bütün tebaaya şamildir" diyen Osmanlı; ne "millet, bütün Müslümanların mecmuu" diyen "İslâm ittihatçısı"; ne de "millet, bir adamın kendisini mensup addettiği herhangi bir cemiyet" diyen "Fertçi"dir.⁶²

Çok ilginçtir ki Resulzade, bu üç kavramla ilgili görüşlerini Stalin'e yazdığı ve *Yeni Kafkasya*'da yayımlanan bir mektubunda farklı bir bağlamda dile getirmiştir. Komünist Partisi'ni ve Bolşevikleri "*mefkûrevî cephelelerinden ricat ede-edede eski Rus imperyasının ihyası fikrine dayanmak*"la suçlayan Resulzade, şöyle der: "... Bir hükümetin resmi mefkûresi asilzadegân şovenizminden amele kozmopolitizmine tebeddül ederse, bundan zât-ı mesele pek o kadar değişmez ve en sonda geride kalmış ve az inkişaf eylemiş milletlerin milliyetlerinden ıskatı (de-nasyonalize olması), diğer bir milliyete temsilieri (assimilize olmaları) gibi bir neticeye iktiran eder [yaklaşır]."⁶³ Resulzade'nin, bu görüşünde "*asilzadegân şovenizmi*" ile kastettiği Çarlık Rusya ideolojisi, "*amele kozmopolitizmi*" ile söylediği ise Komünist-Bolşevik "mefkûresi"dir ki ikisi de aslına göre aynı şey, sonucuna göre ise daha vahimdir. Zira Bolşevik ideolojisi *de-nasyonilize* ve *asimile* gibi kaçınılmaz sona yani bir çeşit mankurlaşmaya daha çok yaklaşıtır ya da dönüştürür. Bolşeviklerin "amele diktaturası" dedikleri şey aslında "Moskova diktaturası"nın tâ kendisidir. Ziya Gökalp'ten de naklen Bolşevikleri emperyalist sayan Resulzade,⁶⁴ bir milletin alın terinin başka bir milletin refahı için gasp edilmesini komünistlerin yüzüne şöyle vurur: "... Bir millet için mekâtib-i âliye tesis etmek hiç şüphesiz ki şâyan-ı takdirdir. Fakat bir milletin masarifi ile tesis olunan mekâtib-i âliyeyi ecnebi unsurlar faydasına istismar etmek ne derecede büyüklüktür?!.. Takdir edersiniz ki bu artık büyüklük değil, zorbalıktır."⁶⁵

Resulzade milliyetçiliğinin tabii köklere dayandığının, kültürel temeller üzerine inşa edildiğinin ispatı için onun "*Milletlerin kendilerine mahsus benlikleri, harsî hususiyetleri vardır. Bu benliğin muhafazası namınadır ki milliyet-perverliği takdîr ve istiklâl-i millî gayesini takdis ederiz.*"⁶⁶ cümlelerini, çözümünü bekleyen birer söylem olarak kabul etmek mümkündür.

"Emperyalist Bolşevikler"i ve komünistleri Türkiye Türklerinden daha iyi tanıyan Resulzade, *Pravda* gazetesinde yayımlanan Türkiye'yi suçlayıcı bir yazıya *Yeni Kafkasya* üzerinden şöyle cevap veriyordu:

⁵⁸ "Milliyet" konusunda daha geniş bilgi için bkz. Azerî [M. E. Resulzade], "Azerbaycan'da Milliyet Meselesi", *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 105-111

⁵⁹ Bkz. "Hars ve Tehzib",

⁶⁰ Ziya Gökalp'e göre *milliyet*, "... lisanî ve harsî zümrelerden ibaret bulunan, eski zamanlarda da mevcut olan" topluluklardır. Bkz. "Tarihî Maddecilik ve İçtimaî Mefkûrecilik", *Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları (7. Basım), İstanbul, 1968, s. 69

⁶¹ Bkz. Prof. Dr. Aydın Balayev, "Mehmet Emin Resulzade", *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, Ed. Prof. Dr. Nesib Nesibli, Berikan Yay., Ankara, 2017, s. 183

⁶² Son cümlede, tırnak içinde yazılan ifadelerin tamamı Gökalp'e aittir. Bkz. "Türkçülük Nedir?", *Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları*, s. 15-19

⁶³ "Resulzade Mehmed Emin Bey'in Bir Mektubu", *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 57

⁶⁴ Resulzade Mehmed Emin, "Ziya Gökalp", *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 126

⁶⁵ Azerî, "Azerbaycan Darülfünunları", *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 72

⁶⁶ Resulzade Mehmed Emin, "Muasır İran'ın Hakiki Çehresi", *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 138

“Müstemleke ve nîm-müstemlekelerdeki mahkûm milletlerde hürriyet ve istiklâl hareketinin ilerlemesini cihan inkılabının inkişafı için çok müfit buluyorsunuz. Bu hareketi temin için taht-ı idarenizde bulunan gayr-i Rus milletler[e], bilhassa Şark milletlerine tatbik ettiğiniz mezâlîmi azaltsanız, onların dâhilî işlerine karışmasanız, memleketlerini Kızıl Ordu çizmesi altında ezmeseniz ... ne alâ edersiniz!”⁶⁷

Bolşevizm’i Çarizm’in devamı olarak gören Resulzade’nin daha çok siyasi nitelikteki *Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!* söylemi, milliyet – millet sosyolojik kavramları temelinde dile getirdiği şu söylemde de ifadesini bulmuştur: “*Fakat Rusya çarizmi ‘milliyet’i ‘millet’ olmaktan nasıl men edemedi ise, Bolşevizm dahi ‘millet’i ‘milliyet’e irca etmek [geri çevirmek] imkânında değildir.*”⁶⁸

Millî Azerbaycan davasının büyük önderi olan Mehmet Emin Resulzade’nin bu konudaki görüşlerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:⁶⁹ 1) *Kavmiyet*’ten *milliyet*’e geçiş için halk kitlelerinin aydınlanması gerekir; 2) *İslamcılık* ile *Türkçülük* farklı kavramlardır; 3) Resulzade, kendisini *Turancı* değil, *Türkçü* sayar; 4) Resulzade Türkçülüğü, Ziya Gökalp’in “Türkçülük” kavramını özetlerken söylediği “*Türkçülük, siyasî bir fırka değildir; ilmî, felsefî, bedî bir mekteptir; başka bir tâbirle, harsî bir mücadele ve teceddüd yoludur.*”⁷⁰ tanımını da kapsamaktadır; 5) Resulzade’ye göre *Turancılık*, Azerbaycan Türkleri açısından dinî kimlikten millî kimliğe geçiş aşamasıdır; 6) *Ümmet* ve *millet* kavramlarının aynı görülmemesi gerekir; 7) *Kavmiyet*, *milliyet*, *millet* kavramları birbirinden farklıdır; 8) Azerbaycan Türkleri, sosyal-siyasi yönden şimdilik bir *millet* değil, *milliyettir*; 9) Millî tarih şuuru, millî matbuat, ana dili kavramları, *millet* inşasında oldukça önemlidir; 10) Resulzade, kendisini adlandırmada “Müslüman” yerine “Türk”ü tercih eder; 11) *Millet*’i, “devlet kurmak azminde ısrar eden bir milliyet” sayar vb.

4.4. Resulzade’nin bakışıyla *İstiklal* nedir?

Resulzade’nin karakterini en iyi şekilde ifade eden, onun iradesine ve kişisel özelliklerine en uygun olan kavram ve kelimenin “İstiklal” olduğunu söylemek yanlış olmaz. Resulzade’ye göre istiklal ve istiklâl-i millî, “rahnedâr [delik-deşik; yaralı] olmaması”, “gözbebeği gibi müdafaa edilmesi”⁷¹ gereken değerlerdir. Azerbaycan’ın “çalınan istiklâlî”nin⁷² iadesi için mücadelesini Azerbaycan dışında sürdüren Resulzade,⁷³ Türkiye’nin Azerbaycan’a münasebetini şöyle ifade eder: “*Antanta’nın Azerbaycan istiklâlini tasdiki haberi ye’s [matem] içinde bulunan İstanbul’da toy gibi telakki edilmiş, istiklâlimizi tasdik günlerinde yaptığımız şenliklerde İstanbul’un Türklerden alınacağına ait çıkarılan kara haberler, halkımıza toy içinde bir ye’s tesiri hâsıl etmişti.*”⁷⁴ Türkiye-Azerbaycan kardeşliğini hem tarihî gerçeklere hem de dili, büyük bir ustalık ve edebi sanatlarla kullanmaya dayanarak bu kadar güzel ifade şekli, Resulzade’nin en önemli üslup özelliklerindedir. Azerbaycan’ın Antanta devletlerince tanınması, düşman elinde bulunduğundan dolayı matem içindeki İstanbul’da bayram havası estirenken, işgal edilmiş İstanbul’un, Türklerin elinden alınacağı haberleri de dünya

⁶⁷ Azerî, “Türkiye’nin Dostları”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 177

⁶⁸ “Azerî Matbuatının Şanlı Hatırası”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 208

⁶⁹ Bu kavramlarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Aydın Balayev, agm, s. 175-192

⁷⁰ “Siyasî Türkçülük”, *Türkçülüğün Esasları*, s. 165

⁷¹ “Yevm-i Meşuma âit Vesikalar”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 91

⁷² Resulzade, *Yeni Kafkasya*’daki bir yazısını şu cümlelerle başlatıyor: “Çalınan istiklâlimizi iadede en güvendiğimiz nesil gençliktir. İlk fırsatı gevşek bir tarzda değil, demir bir azim ve çelikten bir irade ile istifade edebilmek için bu nesil, mefkûreci ve ihtilâlcî bir zümre hâlinde yetişmelidir.”, “Yersiz Endişeler”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 193

⁷³ Resulzade, *Yeni Kafkasya*’nın “bütün samimiyetiyle takib eylediği nuhbe-i âmâl”ını şöyle ifade eder: “Milliyet ve istiklâl gayesi: Kafkasya’nın halâsi, Azerbaycan’ın istiklâlî!” Bkz. “İkinci Yıla Geçerken”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 121

⁷⁴ “İstiklâl Gazetesinin Bir Makalesi”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 101

nezdinde tanınmayı kutlamakla meşgul olan Azerbaycan'ı yasa sokmuştur... Rezulzade, benzer ruh hâliyle kaleme aldığı “Büyük Facia” adlı bir başka yazısını da şu cümlelerle bitirmektedir: “*Evet, efendiler! Şüphe etmeyelim, 27 Nisan faciası Azerbaycan Cumhuriyeti 'nde '23 Nisan zaferi 'ni hazırlayacak o büyük mukaddes gazanın kahramanlarını doğurmuştur. Azerbaycan istiklâli bi'l-fiil yıkılmışsa da bi'l-kuvve dikilmiştir. / Yaşasın Azerbaycan 'ın istiklâli!*”⁷⁵

Rezulzade, siyasi mefkûresine bakmaksızın Rusların elinde hep oyuncak olan Ermenileri, özellikle de Kaçaznuni'yi eleştiren bir yazısında yüz yıl sonraya da ışık tutan millî ve mahallî (bölgesel) istiklalci görüşlerini şöyle dile getirir: “... *İstiklalci Azerbaycan milliyet-perverlerinin yolu bellidir. Onların Rusya 'dan bekleyeceği bir şey yoktur. Kendi hudud-ı milliyesi dâhilinde kalan Rusya mesut olsun fakat memleketimizi, hürriyetimizi, istiklâl ve milliyetimizi kirli çizmeleri altında çiğneyen Rusya'ya düşmanız! Kızıl da olsa düşmanız, Beyaz da olsa düşmanız! İşte istiklâliyetçi bir Kafkasyalının alacağı yegâne vaziyet!*”⁷⁶

Rezulzade'nin “*İstiklâl, zannedildiği gibi, davayı şu veya bu hukukî formüle uydurmak pahasına verilseydi, istihsalî çok kolay bir şey olurdu... Genç nesle istiklâlin bir vasıta değil, kendi kendine bir maksat, mukaddes bir maksat olduğunu telkin etmeliyiz.*”⁷⁷ sözleri, onun düşüncelerindeki berraklığı göstermekle birlikte siyasi ahlâkının da ne kadar temiz olduğunu ortaya koymaktadır. Rezulzade, aynı yazıda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlık belgesi olan *İstiklâl Beyannamesi*'nden, objektif nedenlerden dolayı bu belgenin dil ve üslup yönünden pek mükemmel olmadığından da söz ederek “... *tarihimizin gösterdiği betâet [ağırılık, yavaşlık, ağır davranma] yüzünden beyannamemizin suret-i tahririnde bir ihtilâlcî katiyeti değil, idâre-i maslahatçı üslubu vardır...*” demektedir.⁷⁸ Üzerinde kısaca durduğumuz bu değerli yazı, aynı zamanda, Rezulzade'nin ciddi bir özeleştiri yaptığı yazılarından. Mehmet Emin Bey diyor ki “... *Bırak bütün cihan da görsün ki biz kusurlarımızı can acısı ile itiraf ediyor, islahına doğru iman kuvvetiyle yürüyoruz.*”⁷⁹

Rezulzade'nin “*İstiklâl ve hâkimiyet-i milliye haktır fakat bu hakkı kazanan kuvvet her şeyden evvel milletin kendisidir.*”⁸⁰ söylemi, “*Hakkıdır Hakka tapan milletimin istiklâl!*” diyen İstiklal Marşı şairimiz Mehmet Akif Ersoy'un sözleriyle karşılaştırılabilir.

4.5. “İnsanlara hürriyet!” ne demektir?

“*İnsanlara hürriyet!*”, öncelikle sözdizimsel bir dil birimidir. Bir “Синтагма”dır⁸¹ (syntagmadır), “dizim”dir,⁸² “tamlama”dır⁸³, bir kelime grubudur daha net ifadeyle datif tamlaması yani yönelme grubu yapısında bir söz birleşmesi olarak kalıplaşmaya başlamıştır. Aslında kısaltma grubundan olan bu tamlamaların işlevlerinden biri, -“daha az çaba yasası” gereği- dilde tasarrufu sağlamaktır. “*İnsanlara hürriyet!*” tamlamasını oluşturan iki (aslında üç) unsurdan ilki (*İnsanlar*) sosyolojik; ikincisi (*hürriyet*) felsefi; lengüistik (dilbilimsel) olan üçüncüsü ise Tesniere'in “*Alfred parle*”sindeki gibi tamlamada net olarak

⁷⁵ Rezulzade Mehmet Emin, “Büyük Facia”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 304

⁷⁶ “Taşnaksütyun Fırkasının İflası”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 165

⁷⁷ “Yersiz Endişeler”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 194

⁷⁸ agy, s. 194

⁷⁹ agy, s. 196

⁸⁰ Azerî, “Hazin Bir Bayram”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 238

⁸¹ Syntagma teriminin geniş açıklaması için bkz. О. С. Ахманова, “СИНТАГМА”, *Словарь Лингвистических Терминов*, Издательство “Советская Энциклопедия”, Москва, 1966, с. 408

⁸² Berke Vardar, “Dizim”, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul, 2002, s. 79

⁸³ Zeynep Korkmaz, “Tamlama”, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2007, s. 207

görülmeyip de varlığı inkâr edilemeyen predicatlık⁸⁴ yani yüklemliktir. Demek ki “*İnsanlara hürriyet!*” -*sosyolojik* + *felsefi* + *lingüistik* kavramların biraraya getirilmesinden oluşan *hukuki* bir söylemdir. Bu hukuki söylemin kapsamı ise yukarıda “insan” ve “hürriyet” kavramlarıyla ilgili sözü edilen ve birçok yönüyle dile getirilmeyen kavramların toplamından ibarettir. Ünlü dilbilimci Ferdinand de Saussure, “*Dil sistemindeki tüm ilişkileri matematiksel olarak formüle etmek mümkündür*”⁸⁵ diyor. Öyleyse “*İnsanlara hürriyet!*” dil söyleminden yola çıkarak şöyle bir formül oluşturabiliriz: *İnsanlara hürriyet!* [*Aynı zamanda İnsan Hakları*] = *sosyolojik* (S) + *felsefi* (F) + *lingüistik* (L) + *hukukî* (H) yani $\mathbf{IH} = \mathbf{S} + \mathbf{F} + \mathbf{L} + \mathbf{H}$ ([buradaki] sosyolojik, felsefi, lingüistik ve hukuki değerlerin toplamı *insan haklarına* eşittir).

“*İnsanlara hürriyet!*” in tam anlamına -yukarıda da belirttiğimiz gibi- bu söylemin ancak *sosyolojik*, *politik*, *ideolojik*, *tarihi*, *felsefi*, *mantıkî*, *filolojik*, *gramatik*, *lingüistik*, *edebî*, *psikolojik*, *hukuki*, *demokratik*, *stratejik*, *retorik*, *teolojik* vb. yönlerden çözümlenmesinden sonra ulaşılabilir. Üstelik bu çözümlenmelerin tamamının *ontolojik*, *epistemolojik* vb. okuma [çözümleme, yorumlama anlamında] türleri ve *diakronik*, *senkronik*, *paradigmatik*, *sintagmatik* vb. okuma-araştırma yöntemleriyle sağlanması gerekir.

4.6. “*Milletlere istiklal!*” nedir?

Yukarıda “*İnsanlara Hürriyet!*” sentagmı için geçerli olan kategorial işlemlerin tamamını -bu sentagmı oluşturan unsurları değiştirmek koşuluyla- “*Milletlere İstiklal!*” söylemine de uygulayabiliriz.⁸⁶ Bu durumda ikinci formül de şöyle olabilir: $\mathbf{Mİ} = \mathbf{S} + \mathbf{F} + \mathbf{L} + \mathbf{H}$.

Yalnız “*Milletlere istiklal!*” sentagm-söyleminde yer alan sosyolojik ve felsefi kavramlar “*İnsanlara Hürriyet!*” söylemindekinden farklı olduğundan, ikinci söylemin *siyasi* yönü, tabiatıyla (doğal olarak), daha kuvvetlidir.

“*Milletlere istiklal!*”i daha iyi anlayabilmek için Resulzade’nin *Yeni Kafkasya*’da M. E. imzasıyla yayımlanan “*Reis Wilson’un Vefatı Münasebetiyle*” yazısı, satır araları da deşifre edilerek özellikle okunmalıdır. Tarihten de bilindiği üzere, ABD Başkanı W. Wilson’un 8 Ocak 1918’de ABD Kongresi’ne sunmuş olduğu ve “savaş sonrasında yapılacak barış antlaşmasıyla ilgili görüşlerini içeren 14 maddelik”⁸⁷ prensipleri üzerine kaleme alınan Resulzade yazısında, dünyadaki en büyük sorunun adaletsizlik olduğu; bu adaletsizliği ABD [ve Rusya] başta olmakla hep emperyalistlerin yaptığı; “*mağlup milletleri Versialles Muahedenamesi zilletinin bütün tahkiratına katlandırdığı*” belirtilmiş ve ayrıca şu söylemlere de yer vermiştir: “*Ne feci bir netice: Wilson siyasî bir Mesih [Hz. İsa] rolü oynarken Yuda⁸⁸ vazifesini görmüş oldu!.. / ... Amerika, her ne kadar ‘İsa’lık şöhretini kendi reisi [Wilson] ile bölüştü ise de ‘Yuda’lık sıfatında kendisi ile şerik olmak istemedi: Versialles Muahedesini reddetti... Versialles Sulhu tadil olunmadıkça dünya, hakikî sulh yüzü görmeyecek.*”⁸⁹

Dolayısıyla “*Milletlere İstiklal!*”, Mehmet Emin Resulzade’nin tüm dünya ve insanlık için yapmış olduğu adalet çağrısıdır.

⁸⁴ “Предикат”, “предикатив”, “предикативность”, “предикативный”, “предикация” kavramları için bkz. O. C. Ахманова, age, s. 345-346

⁸⁵ E. E. Recebov, *Dilçilik Tarihi*, Maaruf Neşriyyatı, Bakı, 1988, s. 367

⁸⁶ “İnsanlara Hürriyet!” okumalarımız “Milletlere İstiklal!” için de geçerlidir.

⁸⁷ https://tr.wikipedia.org/wiki/Wilson_ilkeleri (Erişim tarihi 20.04.2018)

⁸⁸ Bilindiği üzere Yuda Şem’un veya Yehuda, Hz. İsa’nın havarilerinden biri olduğu hâlde ona ihanet etmiştir.

⁸⁹ M. E. “Reis Wilson’un Vefatı Münasebetiyle”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 73

4.7. “İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!” söylemi nasıl analiz edilir?

“İnsan”, “hürriyet”, “millet” ve “istiklâl” leksemelerinin; “insanlara hürriyet” ve “milletlere istiklal” sintagmalarının içerdiği kavramsal boyutun irdelenmesinin ardından “İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!” söyleminin şöyle bir kısa analiz denemesini yapabiliriz:⁹⁰

1) SORU: *Dil vasıtasıyla inşa edilen nesne ne durumdadır?*

CEVAP: Dil aracılığıyla inşa edilen *sosyolojik* nesnelerin (*insan; millet*) ve en temel insan hakkı olan *felsefi* değerlerin (*hürriyet; istiklâl*) durumu oldukça kötüdür: İnsanlar, silah denemeleri sonucu öldürülmüş, Birinci Dünya Savaşı vahim sonuçlarla bitmiştir. Söylemi dile getiren kişi (Mehmet Emin Resulzade), Anadolu’daki Kurtuluş Savaşı’na askerî yardım bahanesiyle XI. Kızıl Ordu ve Bolşevik Rusya devleti tarafından toprakları işgal edilen ve ortadan kaldırılan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin eski Cumhurbaşkanı’dır...

2) SORU: *Hangi söylemler kullanılıyor, bu söylemlerin birbiriyle ilişkisi nedir?*

CEVAP: Her birisi ikişer unsurdan oluşan iki söylem (“İnsanlara hürriyet!” ve “Milletlere istiklal!”) kullanılmıştır ki, bu çiftlerde yer alan ikinci unsur, birincisinin tamamlayıcısıdır (yani *sosyolojik* olarak “milletler”, “insanlar”ın tamamlayıcısı; *felsefi* olarak da “istiklal”, “hürriyet”in mütemmimidir.) İkisinde de temel hedef (‘amaç’ anlamında) *hukuk*’tur...

3) SORU: *Metindeki sosyal inşalarla elde edilen nedir? Burada kullanılmasıyla elde edilen nedir? Ne gibi bir işlevi ya da işlevleri var? Yazar burada bu inşayı kullanarak ne yapıyor?*

CEVAP: Söylemin temel unsurları, bu çalışmada tek tek irdelenmiş, işlevleri üzerinde durulmuştur. Söylemin kullanılma nedeni ise “insanın daha çok insanlaşması”, milliyetlerin millet olma çabalarının artması ve tüm milletlerin, kendi topraklarında, bağımsız bir şekilde, barış içinde yaşamaları hedefinin beyan edilmesidir...

4) SORU: *Kullanılan sosyal inşaların kurguladıkları özne konumları nelerdir?*

CEVAP: Söylem içinde yer alan mantık özneleri “insanlar” ve “milletler” olduğundan, gösterilen hedefe ulaşmak için bu öznelerin, gerekirse bedeller de ödeyerek hürriyet ve istiklallerini elde etmeleri arzusu vurgulanmıştır...

5) SORU: *Burada gözlediğiniz sosyal inşalarda ne gibi eylem ihtimalleri var? Yazarın konumlandırmalarıyla elde edebilecekleri nedir?*

CEVAP: Mehmet Emin Resulzade “İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!” diyerek hem insanlar ve milletlere, sırasıyla hür ve müstakil olmaları gerektiğini hatırlatmış, onları hürriyet ve istiklal mücadelesine seslemiş; hem de bu hürriyet ve istiklali sınırlayan veya tamamen ortadan kaldıranlara “Adaletli olun!” çağrısında bulunmuştur. Mehmet Emin Bey, bu söylemiyle farkındalık uyandırmayı da başarmıştır...

6) SORU: *Metinde inşa edilen sosyal inşanın konumlandırdıkları, öznelliklerini nasıl*

⁹⁰ Bu değerlendirmelerimizi Willig tarafından sadeleştirilerek 6 maddeye indirilmiş 20 basamaklı Parker yöntemine dayanarak yapıyoruz. (Bkz. Arkonaç, age, s. 163)

yaşantılmaktadır: Potansiyel olarak neler düşünülebilir, neler yaşayabilir?

CEVAP: Resulzade'nin “Bir milletin hürriyeti, o milletin kendi işidir”⁹¹ ve “İstiklâl ve hâkimiyet-i milliye haktır fakat bu hakkı kazanan kuvvet her şeyden evvel milletin kendisidir.”⁹² söylemleri, bu sorunun cevabı niteliğindedir...

SONUÇ

“İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal!” söylemi, günümüzdeki “Dünya Beşten Büyüktür!” gerçeğinin yüz yıl önceki ifade şeklidir...

KAYNAKÇA⁹³

- “Ateş Çalan Promete – Program makalesi ıvazına”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1339, Sayı 1, s. 41-45.
- “Azerbaycan Meclis-i Mebusânı’nda”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 17, s. 98-100.
- “Azerî Matbuatının Şanlı Hatırası”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1926, Sayı 9, s. 205-209.
- “İkinci Yıla Geçerken”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 1, s. 118-121.
- “İstiklâl Gazetesinin Bir Makalesi”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 17, s. 100-101.
- “Resulzade Mehmet Emin Bey’in Hitâbesi”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 3, s. 132-134.
- “Şûrâ-yı Millî Reisinin Bir Nutku”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 17, s. 102-103.
- “Yersiz Endişeler – Resulzade Mehmed Emin Bey’in Cevabı”, Yıl 1341, Sayı 5, s. 193-194.
- Azerî [M. E. Resulzade], “Azerbaycan’da Latin Elifbası”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1339, Sayı 2, s. 47-50.
- Azerî, “Azerbaycan Darülfünunları”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 9, s. 71-72.
- Azerî, “Azerbaycan’da Milliyet Meselesi”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 19, s. 105-111.
- Azerî, “Hacı Zeynelabidin”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 2, s. 122-126.
- Azerî, “Hazin Bir Bayram”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1926, Sayı 14, s. 235-238.
- Azerî, “Müsavat Fırkası ve Bolşevikler”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1341, Sayı 17, s. 174-175.
- Azerî, “Taşnaksütyun Fırkasının İflası”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1341, Sayı 11, s. 162-165.
- Azerî, “Türkiye’nin Dostları”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1341, Sayı 21, s. 176-177.
- Azerî, “Yevm-i Meşuma âit Vesikalar”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 15, s. 90-91.

⁹¹ “Azerbaycan Meclis-i Mebusânı’nda”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 100

⁹² Azerî, “Hazin Bir Bayram”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, s. 238

⁹³ Köşeli parantez içinde yazılan ad, ifade ve tarihler, bizim ilavelerimizdir. Makalede kullanılan ve Kaynakça’da gösterilen *Yeni Kafkasya Yazıları*’nın tam tarih (Hicrî ve Rumî takvimle yıl, ay, gün) bilgileri için Y. Akpınar, S. Türkyılmaz ve Y. Özkaya’nın hazırladıkları kitaba bakılabilir. N. Muradov

- Doç. Dr. Sibel Akgün, “Aydın Kimliği ile Nihat Erim’in Kıbrıs Sorunu’nda Yeri ve Önemi” (1956 - 1965), *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, Ağustos 2017, s. 71 (71-97).
- Dr. Ali Şeriatı, *İnsanın Dört Zindanı*, (Çeviren ve notl. Prof. Dr. H. Hatemi), İşaret Yay., 5. Baskı, İstanbul, 1997.
- E. E. Recebov, *Dilçilik Tarixi*, Maaruf Neşriyyatı, Bakı, 1988.
- Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi (18. Baskı), Ankara, 2001.
- Grigoriy Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde (Atatürk’ün Okulların Müfredatına Konulmasını İsteddiği Kitap)*, Rusçadan çeviren Elnur Osmanov, Koridor Yayınları, İstanbul, 2007.
- Heycan Erhürman, “Kuzey Kıbrıs’ta Küreselleşme ve Avrupalılık: Kıbrıs’ı Yeniden Düşünmek”, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler*, Sayı 2 / Aralık-Ocak-Şubat [20]12-13.
- Hilal Çelik – Halil Ekşi, “Söylem Analizi”, *Marmara Üni. Eğitim Bilimleri Dergisi I*, Sayı 27, 2008.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Wilson_ilkeleri (Erişim tarihi 20.04.2018).
- İsmail Gaspıralı, “Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene”, *Seçilmiş Eserleri 2, - Fikrî Eserleri*, Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, 2016 (5. Basım), s. 158-183.
- M. E., “Acı Hatıralardan: Gazeteci Seyid”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1926, Sayı 12, s. 225-226.
- M. E., “Reis Wilson’un Vefatı Münabetsiyle”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 10, s. 72-74.
- Mehmet Emin Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin’le İhtilal Hatıraları*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997 (Yayına haz. Sebahattin Şimşir).
- Mehmet Emin Resulzade, *YENİ KAFKASYA YAZILARI (1923 – 1927)*, Yayına hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017.
- Prof. Dr. Aydın Balayev, “Mehmet Emin Resulzade”, *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, Ed. Prof. Dr. Nesib Nesibli, Berikan Yay., Ankara, 2017, s. 183.
- Prof. Dr. Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007.
- Prof. Dr. Saadetin Yıldız, “Hürriyet Kasidesi Üzerine Notlar” (Yayımlanmamış ders notları).
- Prof. Dr. Şerif Aktaş, Prof. Dr. Osman Gündüz, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Akçağ Yay., (17. Baskı), Ankara, 2013.
- Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2007, s. 207.
- Resulzade Mehmed Emin, “Muasır İran’ın Hakikî Çehresi”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 5, s. 137-142.
- Resulzade Mehmed Emin, “Ziya Gökalp”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1340, Sayı 3, s. 126-129.
- Resulzade Mehmet Emin, “Büyük Facia”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1927, Sayı 15, s. 301-304.
- Resulzade Mehmet Emin, “Resulzade Mehmed Emin Bey’in Bir Mektubu”, *Yeni Kafkasya Yazıları*, Yıl 1339, Sayı 5, s. 55-58.

- Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzâde'ni Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü [TKAE] Yayınları: 144, Seri: IX, Sayı A.4, Ankara, 1995.
- Sibel A. Arkonaç, *Psikolojide Söz ve Anlam Analizi – Niteliksel Duruş*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2014.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları (7. Baskı), İstanbul, 1317.
- Tahir Gür, “Post-modern Bir Araştırma Yöntemi Olarak Söylem Çözümlemesi”, *ZfWT (Zeitschrift für die Welt der Türken) Journal of World of Turks*, Vol. 5, Sayı 1 (2013).
- TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*.
- Türkçe Sözlük*, Birinci Cilt (A-J), Türk Dil Kurumu Yay., 8. baskı, Ankara, 1998.
- Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.
- Yirminci Yüzyıl Dilbilimi – Kuramcılardan Seçmeler – “Lucien Tesniere”* (Çev. Nüket Güz), Multilingual Yay., İstanbul, 1999.
- Yrd. Doç. Dr. Ömer Solak, “*Küçük Ağa Romanının Eleştirel Söylem Analizi*”, *TDAV Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 26, Eylül-Ekim 2011.
- Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları (7. Basım), İstanbul, 1968.
- O. C. Ахманова, *Словарь Лингвистических Терминов*, Изд. "Советская Энциклопедия", Москва, 1966.

AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ'NİN FELSEFİ TEMELİ OLARAK TÜRKLEŞMEK, İSLAMLAŞMAK, MUASIRLAŞMAK

Pasha GULUZADE*

ÖZET

XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında, modernleşmenin ve bağımsızlığın, önemini ve gerekliliğini anlayan Türk aydınları, bu sürecin iyi bir şekilde gerçekleşmesini toplumsal bütünlüğün sağlanmasında görmekteydiler. Aydın kesim, Batı karşısındaki yenilgilerin önüne geçmek için birtakım yenileşmelere başvurma yolunu seçmişti. Genel olarak devletin kurumları olan ordu, ekonomi, eğitim, hukuk ve yönetimin Batı tarzında yenilenmesi görüşü XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra, okumuş kesim tarafından benimsenmektedir. Bu dönüşümlerin başarılı bir şekilde gerçekleşmesi için halkın da bunu kabul etmesi gerekmektedir. Özellikle farklı kavimlerin yaşadığı coğrafyalarda devletler kuran Türkler, bu dönemde uygulanan yenileşme politikalarının topluma yansımaları için birleştirici unsurlara ihtiyaç duymuşlardır. Bu unsurların başında hiç kuşkusuz din gelmektedir. İslamiyet'in kabulünden sonra Türkler, toplumsal bütünlüğü sağlamada en önemli etken olarak dini görmüşlerdir. Sonradan Batı'da gelişen olaylar nedeniyle dinin tek başına, birliktelik ve dayanışmayı sağlamada pek etkili olmadığı gözlemlenmiştir. Bu süreçte Batı'daki milli ve siyasi kimlik üzerine yapılan araştırma ve tartışmalar, Türk aydınını da etkilemiştir. Böylece XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Türk aydınları siyasi ve milli kimlikle ilgili politikaların uygulanmasından yana olmuşlardır. Burada esas amaç varoluşu sürdürerek bağımsızlık kazanma ve dıştan gelebilecek tehlikelere karşı koymaktır. Bunu da yapmanın yolu mevcut değer sistemlerini göz önüne almak ve dönemin ihtiyaçlarına göre muasırlaşarak dönüşümü gerçekleştirmektir. Muasırlaşmanın yanında, toplumda pekiştirici etken olarak din, hala kendi etkisini sürdürmektedir. Buna bir de milli kimliğin eklenmesiyle bütünlük ve dayanışmanın daha da artacağına olan inam, dönemin aydınlarının görüşlerinde daha çok kendini belli etmektedir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bayrağına da yansıyan bu tutum, neredeyse tüm Türk aydınları tarafından benimsenmektedir. Yani bütünlüğün sağlanması için Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak gerekmektedir. Bu çalışmadaki esas gaye, dönemin düşünürlerinin de görüşlerinden yararlanarak, üçlü düsturun toplum üzerindeki etkisini ve dönüşümünü felsefi bağlamda temellendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Birliktelik.

AS THE PHILOSOPHICAL BASE OF THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC: TURKISM, ISLAMISM, MODERNISM

ABSTRACT

At the end of XIX century and beginning of XX century, Turkish intellectuals, who understood the importance and necessity of modernization and independence, saw that this process will be accomplished by ensuring social integrity. Intellectuals, chose to apply several innovations in order to overcome defeat against the West. Generally, intellectuals embrace that military, economy, education, law, governance as an institution of state must regenerate in Western style. For successful realization of transformations to be required acceptance of public. The Turks, who established several states in geographies where were lived different tribes, in this period for reflection of regeneration to society needed unifying elements. After the acceptance of Islam, Turks saw religion as the most important factor of maintaining social integrity. Effect of events which occurred in the West, help saw that the alone religion was not very effective for ensuring solidarity. The researches and discussions on national and political identity in the West have also affected Turkish intellectuals. From the first quarter of XIX century intellectuals became supporter of implementation of policies related to political and national identity. To maintain existence and defeat dangers was the main purpose. For realizing process, it is necessary consider existing merit systems and transforms according to requirement of the period. Religion, still has influence reinforcing factor for stiffen of society. There's been seen that in the opinions of intellectuals of the period, it

---

*Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim dalı, prquluzade@gmail.com

will be effectively for solidarity and integrity if there will be added national identity. This demeanor was embraced by almost Turkish intellectuals which also was reflected the flag of the People's Republic of Azerbaijan. Turkism, Islamism and Modernism is required for ensuring integrity. The main purpose of this study is to substantiate the influence and transformation of triple formula in philosophical context by using opinions of thinkers of the period.

Keywords: *Turkism, Islamism, Modernism, Solidarity*

GİRİŞ

XIX. yüzyıl Türk aydınları Muasırlaşmak, İslamlaşmak ve Türkleşmek cereyanları üzerine daha çok yoğunlaşmışlardır. Bu üç düstur toplumun ruhi, hayati ve hakiki ihtiyaçlarından doğmaktadır. Birbirinin adeta tamamlayıcısı olan bu üç fikir akımından birinin diğerlerine tercih edilmesi, içtimai tekamülün, ruhi yücelmenin ve asri terakkinin toplumda vücut bulmasına engel teşkil edecekti (Günaltay, 2011: 1073). Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak görüşünün temelleri Hüseyinzade tarafından atılsa da sonradan Gökâlîp bu görüşü geliştirmiş ve sistemleştirmiştir. Bu üçlü düsturun ortaya çıkmasında Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" makalesini de gözardı etmemek gerekmektedir. 1904 yılında yayınlanmış olan makalede, Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcılık sentezi yapılmış ve devletin ayakta kalmasının şartı olarak görülmüştür. Üç Tarz-ı Siyasette ortaya atılan bu üç görüşün hiçbiri Osmanlı'da uygulamaya konulmadı. İsimlessiz olarak "Türk" gazetesine gönderilen bu yoruma göre mevcut olan hastanın, iyileşmesi için ilk önce hastalığın iyi bir şekilde anlaşılması gerekmektedir. Osmanlı aydınlarının çoğu ne yazık ki, bu görüşten yoksundular (Tekin, 2015: 176).

Hüseyinzade 1906-1907 yıllarında basılan "Füyuzat" dergisinde Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset"inden etkilenerek "İslam imanlı, Türk kanlı ve Avrupa kıyafetli bir insan olalım" önerisiyle "Türkleşmek, Muasırlaşmak, Çağdaşlaşmak" düsturunun temelini atmıştır (Elekberov, 2014: 82). İslam aleminin eğitim, din, hukuk, politika alanındaki sorunlardan kurtulması için Türk kanlı, İslam imanlı ve Avrupa kıyafetli bir fedai gerekmektedir (Turan, 2014: 113). Bu bir anlamda üçlü düsturun birlikte kullanıldığı zaman, başarı getireceğine olan inanın da göstergesidir denebilir.

Gökâlîp'e göre toplumsal bilincin üç boyutu vardır: ulusçuluk, ümmetçilik ve çağdaşlık. Toplumsal bilinci yansıtan en önemli ayna dildir. Bu üç boyutu da dile tatbik etmek için dilimizi anlam bakımından çağdaşlaştırmak, terim olarak İslamlaştırmak, dilbilgisi ve yazım konularında da Türkleştirmek gereklidir (Gökâlîp, 2013: 19). Resulzade de toplumsal birlikteliği sağlamanın yolunun bu üçlü düsturdan geçtiğini söylemektedir. "Her bir millet hür yaşayıp gelişme gösterebilir, ancak bu sürecin üç evresi olmalıdır. 1-Dil, 2-Din, 3- Zaman. Dil açısından biz Türk'üz, Türklük ise siyasi benliğimiz, milliyetimizdir. Demek oluyor ki, bağımsız Türk edebiyatı, Türk sanatı, Türk tarihi ve Türk medeniyetine sahip olmak yegâne amacımız olmalıdır. Parlak bir Türk medeniyeti ise en mukaddes amacımız olarak ışık saçan yıldızımız olmalıdır. Müslüman bir milletiz ve zaman olarak biz teknolojinin, ilim ve fennin mucizeler yaratan bir dönemindeyiz. Demek ki, sağlam, emin ve ideal bir görüş vücuda getirmeliyiz. Bu esasın ilkeleri ise: Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmaktır" (Yagublu, 2015: 279; Elekberov, 2014: 184).

Muasırlaşmak

"Üç Tarz-ı Siyaset" makalesiyle Akçura bir anlamda Osmanlı'nın hangi yolu seçmesi gerektiği üzerine tartışmakta ve sonucu da okuyucuya bırakmaktadır. Bunlardan birincisi "Osmanlı milleti"ni oluşturmaktır. İkincisi bütün İslam topluluklarını kendi etrafında birleştirmeyi amaçlayan yoldur. Üçüncüsü ise

Türkçülüktür. Bu eserde, devlete bağlılığın üç temel ilkesinin birbirine uygunluğu ileri sürülmektedir. Düşünür son sözü okuyucuya bıraksa da Türkçülüğe bir vurgunun olduğu sezilmektedir (Uyanık, 2003: 98).

Akçura'ya göre Osmanlı milletini oluşturmak; müslim ve gayrimüslim ahaliye aynı siyasi hakkı tanımak, aynı sorumluluklar yüklemek, fikir ve dinde serbestiyet vermek ve eşitliği sağlamakla mümkündür. Bu mesele daha çok mahalli olup, sadece Osmanlı Devleti tabiiyetinde olanları kapsamaktadır (Akçura, 2012: 9). Tanzimat'la beraber kozmopolit bir yapıya sahip olan Osmanlı sosyal yapısı resmî ideoloji olarak ileri sürülmekteydi. Yani din, dil, örf, cins, sosyal sınıf farkı olmaksızın herkesin eşit bir duruma geldiği dönem başlamıştı. Bir Osmanlılık görüşü söz konusuydu. Bu görüş Meşrutiyetle döneminde de gündeme gelmişti. 1876 Kanun-i Esasi'nin en temel amacı hiçbir ayırım gözetmeksizin herkesi bir çatı altında toplamak ve Osmanlı'dan ayrılmaya çalışan tebaaları birliktelige itmektir. Ama bu uygulamada beklenilene vermediği için sonrasında din temelli İslamcılık ve milliyet temelli Türkçülük yaklaşımları gündeme gelmeye başlamıştı (Uyanık, 2003: 96-97). Osmanlıcılık siyasi kimlik anlamında muasırılığın ilk belirtisi olarak da görülebilir. Zamanla Muasırlaşmak, içerik olarak kapsamlı bir şekilde ele alınarak yeniden yorumlanmış ve Osmanlıcılık görüşünün yerini almıştır. Özellikle Gökalp, Hüseyinzade, Resulzade tarafından benimsenen bu tutum zamanla yaygınlaşarak, dönemin aydınları tarafından da benimsenmiştir.

Muasırlaşmak XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türk aydınları tarafından benimsenmeye başlanmıştır. İlk zamanlar batıdan o dönemin gelişmiş bilim ve tekniğinin alınması olarak görülen muasırılık, sonradan siyasi ve hukuki alana da etki etmeyi başarmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra bilim, fen ve teknolojiadaki dönüşümlerin gerçekleştirilmesi olağan olarak karşılanmış ve toplum tarafından benimsenmeye başlanmıştır. Bu dönemden sonra aydınlar için siyasi ve hukuki haklar konusu önemli olmuştur. Özellikle seçim sistemi, demokrasi, meclis gibi birçok kavramlar tartışma odağı haline gelmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti de modern bir devlet olduğunu uyguladığı politikalarla bir nebze göstermeye çalışmıştır denilebilir. O dönemde özellikle Batılı devletler tarafından tanınmak için parlamento, mektep, mahkeme sistemi, ordu düzeninin olması gerekmektedir. Bu gibi faktörlerin varlığı devletin muasır bir seviyede olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir (Topçubaşov, 1998: 43).

Bu yüzden ilk olarak parlamenter sistemin oluşturulmasına çalışılmış ve seçim sistemi kabul edilmiştir. Halk Cumhuriyeti idare sistemini benimseyen Azerbaycan, 20 yaşını doldurmuş, millet, mezhep, ırk, cins ayrımı yapmadan bütün vatandaşlarına seçimlere katılma hakkı tanımıştı. Seçimin en önemli şartları olan, gizlilik, eşitlik ve doğrudan yapılmasını da prensip olarak kabul etmişti (Mehmetzade, 1991: 57). Hükümet Fransa modeli bir milli kimlik oluşturmaya çalışıyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sınıf, meslek, cins, millet ve din ayrımı yapmaksızın bütün vatandaşlara eşit bir şekilde hukuk-i siyasi vataniyye ve sınırları içindeki milletlere hürriyet vermekteydi (Mehmetzade, 2002: 61).

Hukuk ve hürriyetin sağlanması için tek yol eşit ve genel bir seçimin olmasında yatmaktadır. Seçimle işbaşına gelecek mebuslar toplum için yararlı yasalar çıkararak onun hukuk ve hürriyetini sağlayabilmektedir (Resulzade, 2013: 76). Parlamento üyeleri dil, din, ırk ayrımı gözetmeksizin seçilecekleri için toplumsal gelişmeleri, mevcut durumu ve gerçekleşen dönüşümleri okuyabilme imkanına sahip olacaklardır. Bu yaklaşım meclisi hâkim-i mutlak durumuna getirmektedir (Resulzade, 1991: 37).

Resulzade'ye göre halkın demokrasi rejimini benimsemesi için sadece belli zaman aralıklarıyla seçimlere katılması yeterli değildir. Gerçek halk idaresinin oluşumu için halkın kendi kendini yönetmesinin önemini anlaması gerekmektedir. Bunun için sadece meclis seçimleri değil; belediye, vilayet işlerini kontrol eden

meclislerin de bizzat halkın katılımıyla kurulması gerekmektedir. Böylece, halk yönetime iştirak ederek hem demokrasiyi hem de parlamenter rejimi benimsemiş olacaktır (Mehmetzade, 1991: 116).

İslamlaşmak

İkinci görüş olan İslamiyet politikası zaten eskiden beri var olan bir fikrin daha da yaygınlaştırılmasıydı. Özellikle Genç Osmanlılar grubuna mensup siyasetçi ve şairlerin sık sık değindiği konu İslamlaşmak olmuştur. Ancak bu yaklaşım Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin ayrılması anlamına gelmektedir. Bu görüşe göre “din ve millet birdir” ve bu yüzden Müslüman olmayanların ülkede kalması, devleti zor durumda bırakacaktır (Akçura, 2012: 13). Sorunların çözümüne yönelik birtakım görüşler ileri sürülmüş ve mevcut durumdan kurtulmanın yolları aranmıştır. Çünkü İslamcılık bütün sosyal ve siyasi hayatı kapsayan iki yönlü ideolojik bir formüldür. Bunun ilk yönü bireyseldir ve tek tek Müslümanların hayatlarını düzenlemeye yöneliktir. Öteki yön ise kolektif bir özellik sergilemektedir. Bu da İslam dünyasında yaşayan insanların ve toplumların kuruluş, kalkınma ve diğerleriyle ilişkilerini düzenlemektedir. Meşrutiyetle beraber modernist bir görünüme bürünen İslamcılık daha çok rasyonel bir tavır sergilemektedir. Burada temel amaç, ferdin ve toplumun yaşam prensibini İslam’ı kaynaklardan hareketle yeniden yorumlamayı gerçekleştirmektir. İslamcılar bu dönemde daha çok İslam medeniyeti alanına giren konulara değinmişlerdir. Yani dinin esaslarını o güne göre yorumlamak ve İslam medeniyetinin varlığı ve canlılığını ispata çalışmak, bu akımın en temel gayesi olarak görülebilir (Tunaya, 2003: 20).

Batı ülkelerinin birlikteliğine neden olarak Hıristiyanlığı gören Hüseyinzade, İslam`ın bu görevi daha iyi bir şekilde yerine getirebileceği görüşündedir (Turan, 2014: 110). Birlikteliğe neden olarak görülen Hıristiyanlığın, daha çok İslam alemine karşı yapılan politikalarda etkili olduğunu da gözardı etmemek gerekmektedir. Bu süreçte, Batı devletlerinin hepsinin önceliği, kendi güvenliklerini garantiye almak ve gelişimlerini sağlamaktır. İslam faktörü Akçura’ya göre, her zaman en önemli etken olarak bu toplumda kalacaktır. Osmanlı zayıf döneminde din sayesinde, Müslümanları kendi bayrağı altında toplayabilme imkanına sahiptir. Fakat Müslüman ülkelerin büyük kısmının Hıristiyan devletlerin nüfuzu altında olması karşılaşılan en büyük sorun olarak görülebilir (Akçura, 2012: 35). Bu yüzden Osmanlı devletinin İslam birliğini kurmaya çalışmasına engel olunmaktadır. Gökâl de milletleşme sürecinde toplumun fertleri arasında bir dayanışmaya ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Bunu din aracılığıyla kolay bir şekilde gerçekleştirmek mümkün olacaktır. Siyasi olarak değil, manevi veya kültürel olarak fertlerin ümmet çatısı altında yaşamasının bir sakıncası olamazdı (Türkdoğan, 1998: 257).

Ali Hüseyinzade üç düsturun ayrı ayrı kullanılmasından yana olmadığını belirtmektedir. Bu dönemde tüm Türk ve Müslümanların ihtiyacı olan şey birliği sağlamaktır. Bunun için de din en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü ne olursa olsun herkesin Müslüman olduğunu düşünürsek, demek ki, bu kavimlerin bir ortak noktası vardır diyebiliriz. Bu süreçte Sünni, Şii gibi ayrımcılığa gerek yoktur. Yegâne amaç kendi varoluşumuzu sürdürmektir. Bu da dayanışmayla gerçekleşmektedir. Bizim üzerimize düşen bu birlikteliği oluşturmak ve cahillığe bir çare aramaktır. Birbirimizi tanımak, sevmek ve medenileşme yolunda yardım etmek önümüzdeki en önemli meseledir (Turani, 2015: 193). Bu görüşü destekleyen Resulzade`ye göre dil, din, tarih, gelenek ve ahlakı aynı olan kavimler birleşerek bir medeniyet oluşturmaktadırlar. Türkler, Araplar, Farslar müşterek bir medeniyetin unsurlarını teşkil etmektedir. İslam bu milletler arasındaki birlikteliği oluşturan en önemli faktördür (Resulzade, 1991: 28).

Türkleşmek

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra birçok düşünür tarafından benimsenmiş milliyetçilik görüşü, aslında Osmanlı'nın çökmeye başlamasıyla diğer milletlerin ayrılıkçı hareketlerini tetikleyen ve kendi haklarını savunan tutumlarına karşı aynı silahın kullanılmasıydı. Varlığını devam ettirmek isteyen toplumun o dönemde milliyetçilik silahını kullanmasını doğal karşılamak gerekmektedir (Bolay,2015:384). Eskiden kan bağı kişi veya aile için önemli olsa da şimdi bu görüş, yerini milletler üzerindeki etkisiyle medeniyet ve ideolojilere bırakmıştır (Resulzade, 1991: 28).

Akçura, Osmanlıcılık ve İslamcılıktan beklenen elde edilemediği için, Türkçülük düşüncesini ileri sürmektedir. Osmanlıcılık ve İslamcılık üzerine uygulanan politikaları, bu politikaların sonuçlarından hareketle eleştirerek, ırk üzerine dayanan milliyetçilik fikrini ileri sürmüştür (Karal, 1988 :562). Bir Türk birliğinin oluşturulması hedeflenmektedir. Bu sayede hem Türkler hem de Türkleşmiş toplumlar birleştirilecektir. Türklük sayesinde Osmanlı'da yaşayan Müslüman olan ve olmayan Türklerle beraber, Türk olmadıkları halde Türkleşmiş Müslüman unsurların birlikteliği gerçekleşecekti. Burada Türklük, devletin niteliğini belirleyen bir üst kimlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürel zenginlikler, farklılıklar birlik ilkesi altında toplanacaktır (Uyanık, 2003: 113). Taner'e göre ise Osmanlı aydını XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Batı'da gelişen milliyetçilik akımını benimsemeye başlamaktadır. Aydınların Batı dillerini bilmesine rağmen Avrupa'daki akımlar arasında en tehlikeli ve en kötüsünü seçmeleri, onların savunma kompleksine kapılmalarının göstergesidir. 16 ve 17. yüzyıl Osmanlısından değil, Eski Türk uygarlıklarından atıflar yapılması bu akımı biraz daha ırkçı bir görünüme sokmuştur (Timur, 2010: 223). Milliyetçilik akımı benimsenmeden önce zaten toplumda var olan değerlere başvurulmuş ve beklenen sonuç elde edilemediği için bu yol denenmiştir. O dönemde Avrupa'da benimsenen akımlardan biri olan milliyetçiliğin önüne geçilemeyeceğinin anlaşılması gözardı etmemek gereklidir. Ayrıca unutmamak lazım ki, milliyetçilik duygusu artık gayri Müslimler, Araplar ve Arnavutlar arasında da yaygınlaşmaya başlamıştı. Bu tutum bir anlamda hem Batı'dan, hem de kendi tebaasından gelebilecek tehlikelere karşı kültürel bir korunma ağıydı denebilir.

Milliyet kelimesi kavmi bir anlam taşıırken, millet kelimesi iradi bir mefhumu içermektedir. Yani milliyet belli şartlara göre oluşan statik bir varlıktır. Millet ise bu statik varlığın şuurlaşan dinamik şeklidir. Statik bir durum arşeden milliyet kavramı daha çok coğrafi bir anlam taşıyan vatana denk gelmektedir. Millet olabilmek için ise şuur ve irade gereklidir. Buna göre de vatan siyasi bir anlam ifade etmektedir (Şimşir, 2012: 111; Elekberov, 2012: 249).

Akçura Türkçülük görüşünün yeni olduğunu belirtmektedir. Bu şekilde Türklerin birleştirilmesi sağlanarak milli bir kimliğin oluşmasına çalışılacaktı. Burada daha çok Almanların etkisi olduğu görüşüne sahip olan düşünür, bu siyasetin mahalli değil, İslam gibi umumi olduğunu vurgulamaktadır (Akçura, 2012: 17). Yani bu politika sadece Osmanlı toprakları içindeki Türkleri değil, bütün Türkleri kendi etrafında birleştirmeyi amaçlamaktadır. Bu da daha çok Rusya'da yaşayan Türklere yönelik bir durumdur. Bu birliğin sağlanması için bir öndere ihtiyaç vardır ki bu önder dönemin tek bağımsız Türk devleti olan Osmanlı'dır. Hüseyinzade de Türkçülük akımının yeni olduğunu belirterek zamanla beklenen güce kavuşacağına inandığını söylemektedir. Türkçülük, fikri bir tahayyül olduğu için onun doğmasına ihtiyaç vardır. Tekâmül gereği en muntazam alemler dahi tahayyülden ortaya çıkmıştır (Turani, 2015: 194).

Türkçülük görüşü topluma milli kimlik kazandırma amacını güden düşünceleri içinde barındırmaktadır. Milli kimliğin en önemli belirleyicisi de dil olarak görülmektedir. Bu yüzden dönemin düşünürleri kendi görüşlerini

daha çok dilden hareketle temellendirmeye çalışmaktadırlar. “Dil, toplumsal hayatın zemini, maneviliklerin dokusu, kültür ve uygarlığın temelidir. O halde, hangi toplulukla ve hangi etkinlikle ilgili olursa olsun gelecekteki bütün toplumsal akımlar, her zaman dil topluluğunu yoğunlaştıracak ve her bunalımdan, kesinlikle daha canlı ve daha güçlü olarak, ulusçuluk ülküsü fişkiracaktır” (Gökalp, 2013: 75). Dil milletin oluşmasında önemli bir yere sahip olsa da ona yardım edecek unsurlardan biri dindir. Resulzade dini bir anlamda Türklük şuurunun oluşmasında önemli etkenlerden biri olarak görmektedir (Elekberov, 2014a: 254). Müslüman olmak bir milliyete tabiiyeti değil, bir ümmete tabiiyeti ifade etmektedir. Çünkü millet din üzerine değil, dil ve kültür birliği üzerine kurulmaktadır (Mehmetzade,1991:45). Bu dönemde dil birliği en çok üzerinde düşünülen konulardan birisi olmuştur. Özellikle ortak bir Türkçe'nin belirlenmesi sorunsalı yaşanmıştır.

Türkçenin umumileştirilmesini ilk olarak Hasan Bey Zerdabi ileri sürse de Gaspıralı bu görüşü daha da ileri götürerek “dilde birlik” görüşünü geliştirmiştir. Bunun için Türkçenin yabancı unsurlardan temizlenmesi, okuyanın anlamadığı Arapça ve Farsça kelimelerden vazgeçilmesi, yerel deyimler yerine Osmanlıcadaki kelimelerin kullanılmasını yaygınlaştırmak gerekmekteydi. Gaspıralı Osmanlıca'yı kullanırken daha çok basit, açık ve kısa olan kelimeleri tercih etmektedir. Nadir Devlet, Gaspıralı'nın Osmanlıcaya daha çok eğilim göstermesinin nedenini, Osmanlı'nın tek bağımsız Türk devleti olmasında görmektedir. Ancak düşünürün bu tutumu Rusya'da yaşayan diğer Türkler tarafından pek de destek görmedi. Çünkü değişik bölgelerde yaşayan Türkler bu dili anlamakta zorluk çekmekteydiler. Bu yüzden neşriyat ve eğitim alanında Azerbaycan, Kazan ve Kazak Türkleri kendi lehçe veya şivelerini kullanmayı seçmişlerdi (Devlet, 2011: 97-98).

Hüseyinzade İstanbul merkezli bir Türk dünyası görüşünü benimsemektedir. Özellikle politika, dil ve edebiyatta tüm Türklerin İstanbul'u takip etmesini ve onun etrafında birleşmesini istemiştir. “Osmanlıcılık” değil “Osmanlı Türkçülüğü” anlamına gelen bu görüş bir anlamda Osmanlı'nın kültür, dil, siyaset ve ekonomik olarak diğer Türk toplumlarından ileride olduğuna ve bağımsız olduğuna da işaret etmektedir (Elekberov, 2014: 84). Bu süreçte ortak bir Türk lehçesinin belirlenmesine ihtiyaç vardır. Osmanlı Türkçesi diğer Türk lehçelerine göre daha gelişmiş olduğu için onun kullanılması daha uygun görülmüştür. Buna karşılık özellikle “Molla Nasreddin” dergisinde çalışanlar dilin tüm halka hitap etmesi gerektiği görüşünü savunmuşlardır (Elekberov, 2014: 90).

Medeni bir toplum olmak için gerekli olan unsurlar milliyet, beynelmilliyet ve asrilihtir. Milliyet için dil en önemli faktörken, beynelmilliyet için din, asrilik için de dönemin ülum ve fününu gereklidir. Bu yüzden Resulzade, milli mefkure için gerekli olan unsurların milli varlık, dini realite ve çağdaşlık olduğunu belirtmektedir. Yani halk ilk önce kendini tanımalı, dinini bilmeli ve korumalı, dünya medeniyetine sahip olmalıdır. Bunun için de tüm bu etkenlerin halka öğretilmesi gerekmektedir (Elekberov, 2014a: 181). Millet kendi milli varlığını korumak için kendini tanımalı, Türklüğünü muhafaza etmeli, yani, Türkleşmeli, içerisinde olduğu inanç sistemine bağlı kalmalı yani, İslamlaşmalı, o günün şartlarına uygun olarak yaşamalı ve gelişmeli yani, muasırlaşmalıdır (Turan, 2014: 388).

Osmanlı'nın ihtiyacı olduğu bu üç akımın birlikte uygulanmasını gerekli gören Gökalp, Türkçülüğün bir toplum olduğu, İslamcılığında topluluk olduğunu söyleyerek bunların birlikte geliştirilmesinde hiçbir sakıncanın olmadığını belirtmektedir. Çağdaşlaşmak, Avrupalılar gibi otomobil, uçak yapmak, bilimle uğraşmak olduğundan bu görüşün de sürece engel teşkil etmediğini söylemektedir (Gökalp, 2013: 15). Bu üç düsturun birbirine engel olmadığı görüşünü benimseyen düşünür, bunların birlikte uygulanması sayesinde medeni bir millet olunabileceğini savunmaktadır.

Günaltay, din ve milliyetin ruhi bir ihtiyaç olduğu görüşündedir. Milliyetin temellerini teşkil eden etkenler arasında en feyizlisi dindir. Çünkü millet müşterek duygular, mefkureler etrafında toplanan ve dayanışan bir zümre anlamına gelmektedir. Bu müşterek duyguların da mukaddes kaynağı dindir. Din mefhumundan yoksun olan bir milliyet etkisiz ve soyut halde kalmaya mecburdur. Demek ki, din milliyetin esas unsurlarından biridir. Asrileşmek ise bu hayatın vazgeçilmez ihtiyaçlarından birisidir. İlerlemiş milletler arasında kendi varoluşunu sürdürmek isteyen toplumun asrileşmesi zorunludur. Asrileşmek bizi dini ve milli duygularımızdan uzaklaştırmaz, aksine bu duygularımızın gelişmesini sağlar. Bu süreçte kendi milli ve dini değerlerimizden vazgeçersek, ölüyoruz. Bu yüzden muasırlaşmak için asrın teknik ve fenlerinden, felsefesinden, sanayi ve sanatlarından yararlanmaya mecburuz. Türkleşmek, İslamlaşmak ve Asrilik ayrı ayrı ihtiyaçlardan doğmuş olsa da hiç biri diğerinin yerini tutamamaktadır. Çünkü din ve milliyet ruhi, asrilik ise maddi yaşamımızı etkilemede üstün durumdadır. Bizim için kurtuluş Türk-İslam kültürü dahilinde muasır bir medeniyet yolunu tutmaktır (Günaltay, 2011: 1074-75).

Bu süreçte öncelikli olarak yapılması gereken ödev, kendi kültürümüze saygı göstermek ve onu göz ardı etmemektir. Kültürel değerlerimiz arasındaki bizim için hala geçerli olan ilkelere riayet etmek gerekmektedir. Sonraki adım ise Batı'daki gelişmelere bakmaktır. Bu adımlar sırayla atılmadığı zaman istenilen sonucu almak mümkün gözükmemektedir. Buna örnek olarak Batı'ya ilim ve fen öğrenmek için gönderilenleri göstermek mümkündür. Onlar, kendi kültürlerini öğrenmeden Batıya giderek, yeni bilgiler elde ettikleri için toplumda, mevcut olan değer sistemlerinin çoğunu taassup olarak görmüşlerdi (Tekin, 2015: 177). Tahsilden sonra yurda dönen eğitilmiş kesimin mevcut şartlara alışmaları ve bu şartları müspet yönde dönüştürme çabaları çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Bir anlamda kendi toplumları onlara yabancı kalmıştı. Bu yüzden özellikle eğitim için Batı'ya gidenlerin, mevcut değer sistemlerini iyi bir şekilde anlamaları ve benimsemeleri gerekmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bütünlüğün sağlanması için gerekli olan Türkçülük, İslamcılık ve Muasırılık dönemin aydınları tarafından kurtuluş düsturu olarak benimsenmiştir. Bu sentezci görüş sadece toplumdaki Türk olan milletleri değil, dini, siyasi görüşü farklı olan fertleri de kendi etrafında birleştirme potansiyeline sahip olduğu için, yaygınlaşmıştır denebilir. İslam'ın kabulünden sonra Türkler için manevi yaşamın neredeyse tek dayanağı olan din, her zaman toplumda kendi etkisini göstermektedir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yenilgi ve gerilemenin önüne geçmek için benimsenen Muasırlaşmak ilkesi, ilk zamanlar seçkinler tarafından, daha sonra da halk tarafından kabul gören prensip olarak görülmektedir. Bir anlamda Batı'da başlayan milliyetçilik akımının etkisiyle oluşan Türkçülük görüşü, milli kimlik bilincinin oluşmasındaki en önemli etken olarak algılanmaktadır. Bu düsturların, ayrı ayrı tercih edilmesinin toplum açısından bir yararının olamayacağı görüşü neredeyse bütün aydınlar tarafından benimsenmiştir. İhtiyaç duyulan dayanışma, pekişme ve birliktelik için üçlü düsturun, bütünlüğü hem maddi hem de manevi anlamda sağlamanın tek yolu olarak görülmektedir. Yaşanan olaylar, gelinen durum ve toplumsal yapı göz önüne alındığında bu kararın doğru olduğu kabul edilebilir. Bir anlamda sentezci bir görünüme sahip olan üçlü düstur sayesinde toplumun bütünlüğü ön plana çıkarılmış, ferdi gelişim de bunun bir parçası konumuna indirgenmiştir. Bu süreçte dönüşümün öncüsü olarak dönemin aydın kesimi görülmektedir. Özellikle Rusya, Avrupa ve Türkiye'de eğitim görmüş bu grubun toplumun mevcut değer sistemlerini de iyi bir şekilde benimsemesi gerekmektedir. Çünkü halka ulaşmanın yolu dini ve milli değerleri bilmekten geçmektedir.

Bir anlamda uzun vadeli olarak düşünölen ve uygulanmaya çalışılan politikalar o günün toplumunun ihtiyacını karşılar gibi gözökmektedir. Bununla beraber ileri sürölen görüşler değerdendirildiği zaman mevcut şartları da gözardı etmemek gerekmektedir. Ekonomik olarak belli bir zenginliğe sahip olan toplumda, okuma yazma oranının düşük, milli şuurun ve demokrasi bilincinin zayıflığı dönemin hükümetinin ne kadar büyük engellerle karşılaştığının göstergesidir. Bu yüzden ileri sürölen görüşleri, bir nebze, ilk adım olarak görmek daha doğru olacaktır. Eğer cumhuriyet yirmi üç ay değil de biraz daha fazla yaşasaydı muhtemelen medeni millet olma yolunda çizilen yol haritasında büyük mesafeler kat edebilecekti. Sonuç itibariyle, Batılı devletlerce tanınma ihtiyacı hisseden, onlar gibi gelişmişlik seviyesine gelmeye çalışan okuma yazma oranı düşük bir toplumda ilk öncelik, bütünlüğü sağlayarak sorunların üstesinden gelmektir. Bunu da karşılaşılan engellere rağmen, belli ölçüde de olsa Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetimi gerçekleştirmeyi başarmıştır denebilir.

KAYNAKÇA

- Akçura, Y. (2012). Üç Tarz-ı Siyaset. (Haz: Okay Bensoy) Ankara: Kilit.
- Bolay, H. S. (2015). Mehmet Ziya Gökalp: *Tanzimat`tan Günümüze Türk Düşünürleri: Tanzimat`tan Cumhuriyet`e Siyasi, İdari ve Sosyal Düşünce Temsilcileri Cilt 1*. Ankara: Nobel.
- Devlet, N. (2011). Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspiralı. İstanbul: Başlık.
- Elekberov, F. (2012). Milli İdeoloji Sorununa Tarihi-Felsefi Bakış I. Bakü: YYSQ.
- Elekberov, F. (2014). Milli İdeoloji Sorununa Tarihi-Felsefi Bakış II. Bakü: YYSQ.
- Elekberov, F. (2014a). Muhammed Emin Resulzade`nin Dünya Görüşü. Bakü: YYSQ.
- Gökalp, Z. (2013). Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. (Haz: M., Kartal). İstanbul: Anonim.
- Günaltay, M. Ş. (2011). Geçmişten Geleceğe: *Türkiye`de İslamcılık Düşüncesi 2: Metinler, Kişiler*. İstanbul: Dergah.
- Karal, Z. E. (1988). Osmanlı Tarihi VIII Cilt: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mehmetzade, M. B. (1991). Milli Azerbaycan Hareketi. (Haz: A., Karaca). Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği.
- Mehmetzade, M. B. (2002). Azerbaycan Misak-ı Millisi: 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili. (Haz: A., Aleskerli ve E., Mahmudov). Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği.
- Resulzade, M. E. (1991). Asrımızın Seyavuşu. Bakü: Gençlik.
- Resulzade, M. E. (2013). Eserleri IV (1917-1918). (Haz: Ş. Hüseyinov). Bakü: Kanun.
- Şimşir, S. (2012). Mehmet Emin Resulzade: Hayatı ve Şahsiyeti. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Tekin, A. (2015). Bir Tarz-ı Siyaset: *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Timur, T. (2010). Osmanlı Kimliği. Ankara: İmge.
- Topçubaşov, A. (1998). Paris Mektupları. (Haz: V., Quliyev). Bakü: Azerneşr.

Tunaya, T. Z. (2003). İslamcılık Akımı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Turan, A. (2014). Ali Bey Hüseyinzade: hayatı, mücadelesi, yaratıcılığı, şeceresi. Bakü: Letterpress.

Turani, A. (2015). Mektub-ı Mahsus: *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Türkdoğan, O. (1998). Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı.

Uyanık, M. (2003). Üç Tarz-ı Siyaset: Bir Üst Kimlik Tasarımı Olarak Türkiyelilik. İstanbul: Metropol.

Yagublu, N. (2015). Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi. (Çev: T., Kırhan, N., A., Ünal ve S., Önal). Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği.

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NDEN GÜNÜMÜZE AZERBAYCAN'DA İŞARET DİLİ

Şükrü Halûk AKALIN*

ÖZET

İşitme engellilerin iletişim aracı olan işaret dilinin kapsamı, özellikleri, tarihi konusunda insanların çok az bilgisi vardır. Pek çok kişi yeryüzünde tek bir işaret dili bulunduğunu, işaret dilinin evrensel olduğunu sanır. İnsanların bir bölümü de işaret dilinin başlı başına bir dil olduğundan bile habersizdir. Oysa işaret dili, konuşma dilleri gibi anlatım gücüne sahiptir. İşaret dilinin tarihi insanlık tarihi kadar da eskidir. Dünyada işaret dillerinin öğretimi XVIII. yüzyılda, tartışılması XIX. yüzyılda, dil bilimsel yönden araştırılması ise XX. yüzyılda başlamıştır. Türk İşaret Dili ile ilgili ilk bilgiler XI. yüzyılda *Kutadgu Bilig* ve *Divanü Lügati't-Türk*'ten edinilmektedir. Osmanlı Devleti'nde sarayda Dilsizlerin (Bî-zebanların) görevlendirilmeye başlanmasıyla işaret dili âdeta ikinci resmî dil durumuna gelmiştir. Azerbaycan'da işaret dilinin geçmişi konusunda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. İlk işitme engelliler okulu 1932 yılında Bakü'de açılmıştır. Günümüzde Azerbaycan'da da işitme engellilerin (*lal-kar*) birtakım sorunları bulunmaktadır. Yasal mevzuatta işaret dili ile ilgili hükümler bulunsa da bunlar uygulamaya geçirilememiştir. Bildiride Azerbaycan İşaret Dilinin geçmişi ve bugünü ele alınmakta, sorunlar üzerinde durulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan İşaret Dili, İşitme Engelliler, Lal-Kar, Sağır Dilsiz

SIGN LANGUAGE IN AZERBAIJAN FROM THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN TO THE PRESENT

ABSTRACT

People have little knowledge about the scope, characteristics, and history of sign language which is the means of communication of deaf people. Many people think there is only one sign language on earth, and the sign language is universal. Some people are unaware even if the sign language is a language in itself. However, the sign language has the power of expression like spoken language. The history of sign language is as old as human history. Instruction of sign languages in the world in the XVIIIth century, discussion in the XIXth century, and the linguistic research of the XXth century it started. First information about the Turkish Sign Language is acquired from *Kutadgu Bilig* and *Diwan Lugat at-Turk* in the XIth century. In the Ottoman Empire, sign language became the second official language as deaf people were commissioned in the Topkapi Palace. There is not much information on the history of sign language in Azerbaijan. The first deaf (*lal-kar*) school was opened in Baku in 1932. Today, deaf society in Azerbaijan have some problems. There are articles in the Azerbaijan laws about sign language. However, these are not applicable. This paper deals with the past and present of Azerbaijani Sign Language and focuses on the problems.

Keywords: Azerbaijani Sign Language, Disabled, Deaf, Deaf Mute

GİRİŞ

İşaret dili, işitme engellilerin el, yüz, baş ve vücut hareketlerini kullanarak iletişim sağladıkları, kendisine özgü dil bilgisi kuralları bulunan görsel ve doğal bir dildir. Pek çok kişinin sandığı gibi işaret dili evrensel değil ülkeden ülkeye, hatta toplumdaki topluma farklılıklar gösteren bir iletişim aracıdır. Bu dildeki bazı işaretler evrensel olabilir ama işaret dilleri toplumlara özgüdür. Bu iletişim aracının geçmişi, insanlık tarihinin köklerine kadar uzanmaktadır. Ancak tarihi ne yazık ki yeterince aydınlatılamamıştır.

İşaret Dilinin Tarihi

---

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

İnsanoğlunun konuşma dilinin tarihi ancak yazının kullanılmaya başlanmasından sonra takip edilebilirken işitme engellilerin iletişim aracı olan işaret dilinin tarihi ile ilgili bilgiler son derece sınırlı kalmaktadır. Yazının yaklaşık 5500 yıllık tarihine karşılık işaret dilinin varlığı konusundaki ilk yazılı kayıt MÖ IV. yüzyıla aittir (Akalin, 2014^a: 9).

Bu yüzyıldan itibaren kaynaklarda çok sınırlı da olsa bilgiler yer almakta, günümüze doğru yaklaştıkça bu bilgilerin arttığı görülmektedir. Ancak Rönesans'a kadar olan dönemde işitme engelliler işe yaramaz, aptal, hatta uğursuz görülmüştür. Savaşçılıklarıyla ün kazanmış İspartalıları gibi toplumlarda ise engelli doğan çocuklar toplum dışına itilerek ölüme terk edilmiştir. Orta Çağ'ın karanlık dönemlerinde işitme engelliler de çeşitli eziyetlere, işkencelere maruz kalmışlardır. Aydınlanma Çağı ile birlikte işitme engellilerin de eğitilebileceği düşüncesi Avrupa'da yaygınlaşmaya başlamıştır. İngiltere ve İspanya'daki bireysel girişimlerden sonra Fransa'da Charles-Michel Abbé de l'Épée 1760 yılında dünyada ilk Sağır Dilsiz Okulunu açmıştır. İşaret diliyle eğitim Abbé de l'Épée veya Fransız tarzı olarak adlandırılmıştır. Bu tarihten sonra Avrupa'da işitme engelliler için okulların açılması hızla yaygınlaşmıştır. İşaret diliyle eğitimin yapıldığı bu okullardan sonra Samuel Heinicke işaret dili yerine sözel yöntemle işitme engellilerin eğitilmesi işine girişmiştir. Bu yöntem de Alman tarzı olarak anılmıştır (Akalin, 2014^a: 13-16).

Milano'da 1880 yılında yapılan 2. Uluslararası Sağırın Eğitimi Kongresi'ndeki oylamada işitme engellilerin okullarında işaret dilinin kaldırılması ve sözel eğitime geçilmesi kararı alınmıştır. Bu karar işaret dilinin yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi önünde çok büyük bir engel oluşturmuştur. Ancak 1960'lardan itibaren Amerika'da işaret dilinin dil bilimi yöntemleriyle araştırılması sonucunda işaret dilinin konuşma dili gibi doğal bir iletişim dili olduğu, en karmaşık düşüncelerin, duyguların bile işaret diliyle kolay bir biçimde aktarılabilirdiği gerçekleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Çalışmalar sonunda işaret dilinin evrensel olmadığı ülkeden ülkeye, hatta bölgeden bölgeye değişiklikler gösterebildiği, bir işaret dilinin öğrenilmesiyle dünyadaki bütün işitme engellilerle iletişim kurulamayacağı, her sağır toplumun kendisine özgü işaret dilinin bulunduğu gerçeği ortaya konulmuştur. İşaret dillerinin sözlüklerinin, dil bilgilerinin hazırlanması çalışmaları hızla yaygınlaşmıştır. Bugün kimi ülkelerde işaret dilleri resmî diller arasında kabul edilmektedir (Akalin, 2014^a: 18-23).

Türk İşaret Dilinin Tarihi

Türk İşaret Dilinin varlığı ile ilgili ilk bilgilere ise XI. yüzyılda yazılan *Kutadgu Bilig* ve *Divanu Lügati't-Türk*'te rastlanmaktadır (Акалын 2015: 165-167). Osmanlı Devleti'nde işitme engelliler ve işaret dili konularında daha ayrıntılı bilgi, Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren kaynaklara geçmiştir. Bu dönemden sonra sarayda işaret dili ikinci resmî dil niteliği kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nde padişahların, sadrazamların, vezirlerin, valide sultanların işaret dilini bildiği kullandığı kaynaklarda yer almaktadır (Akalin, 2014^b: 37). Padişahlardan yalnızca I. Mustafa işaret dilini öğrenmek istemeyince divanda şiddetle eleştirilmiştir. İki defa tahta çıkarılan ve iki defa da tahttan indirilen yegâne padişah olan I. Mustafa'nın işaret diline karşı tutumunu eleştirenler padişahın bir tüccar, bir yeniçeri gibi sesinin duyulmasının doğru olmayacağını, konuşmadan ihtişamlı duruşuyla, ağırlığıyla herkesi titretmesi gerektiğini söylemişlerdir (Necipoglu, 2014: 53).

Topkapı Sarayı'ndaki kabul törenleri sırasında padişahların hiç konuşmadan âdeta put gibi durmaları, gerektiğinde birkaç el hareketiyle talimat vermeleri ve böylece talimatının anında yerine getirilmesi yabancı elçileri hayrete düşürmekteydi. Sarayda istihdam edilen *Dilsizlerin* veya Farsça adlandırmasıyla *Bî-zebânların*, Enderunda eğitildikleri, işaret dilinin inceliklerini ise saraydan azat edilmiş emekli dilsizlerin

gündüzleri sarayın içindeki Ağalar Camii önünde verdikleri derslerden öğrendikleri Ali Ufkî Bey'in anılarında anlatılmaktadır. Saraya yeni alınan genç dilsizler yaşlı dilsizlerden parmak elifbasını, işaret dilinin sözcüklerini edinmekte yine bu yolla dinî kıssaları, peygamberlerin adlarını öğrenmektedir (Akalin, 2014^b: 37-38).

Ünlü seyyahımız Evliya Çelebi'nin eseri *Seyahatname*'de de Topkapı Sarayı'nda istihdam edilen dilsizler ve kullandıkları işaret dili hakkında bilgiler bulunmaktadır. Evliya'nın verdiği en ilgi çekici bilgi dünya dillerinde şeytana verilen adlar içerisinde sağır dilsizlerin işaret dilinde şeytanı nasıl gösterdikleri bölümüdür (Akalin, 2014^b: 38).

Saray dışındaki işitme engellilerin eğitimi ise Ferdinand Grati Efendinin layihası, Maarif Nazırı Münif Paşa'nın Meclis-i Mahsusa teklifi, Meclisin kararı ve Padişah II. Abdülhamid'in iradesi ile 24 Haziran 1889 tarihinde İstanbul'da açılan *Dilsiz Mektebi* ile başlamıştır (Balcı 2013: 92; Demirel 2013: 28). İşaret dili ile öğretim yapılan bu okuldan sonra Selânik'te, Merzifon'da, İzmir'de de öğretim kurumları açılmıştır. İzmir'de açılan okulun cumhuriyetin ilk yıllarında müdürlüğüne getirilen Dr. Necati Kemal, işaret diliyle öğretim yerine sözel yöntemle işitme engellileri konuşturma yolunu tercih etmiştir. Selânik'in işgali üzerine buradaki okul ile Merzifon'daki Amerikan Okulu, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kapanmıştı (Akalin, 2014^b: 44). Osmanlı Devleti'nden intikal eden okul ise 1926 yılında kapanmak zorunda kalınca İzmir'deki Sağır Dilsiz ve Körler Müessesesi okulu uzun süre işitme engellilerin tek öğretim kurumu olarak varlığını sürdürmüştür (Akalin, 2014^b: 45).

İstanbul'daki okulun son öğrencilerinden olan Süleyman Gök'ün olağanüstü çabalarıyla Sağır Dilsiz ve Körler Tesevüt Cemiyeti 1944 yılında sağır ve dilsizlerin öğretimi için İstanbul'da özel bir okul kurdu. İşaret dilinin ve sözel yöntemin birlikte kullanıldığı karma öğretimin yapıldığı bu okulun 1953 yılında Millî Eğitim Bakanlığına devredilerek Yıldız'a taşınmasından sonra bu okulda da işaret dili kullanılmaz oldu ve yalnızca sözel eğitim yapıldı. Uzun süre okullarda öğretilmeyen Türk İşaret Dili yetişkin işitme engellilerin iletişim aracı olarak okul dışında canlılığını korudu (Akalin, 2014^b: 46-47).

Dünyada işaret dilinin yeniden keşfedildiği 1960'lardan sonra araştırmalar yürütülürken; sözlükler, dil bilgileri, sözcük kartları, bilgisayar yazılımları hazırlanırken Türk İşaret Dili uzun süre ihmal edildi. Ancak 2000'li yılların başında Türk İşaret Dilinin araştırılması, geliştirilmesi çalışmaları yeniden başladı. 2005 yılında çıkarılan Engelliler Hakkında Kanun'un 15. maddesiyle Türk İşaret Dilinin varlığı resmen tanındı ve bu dilin araştırılması, geliştirilmesi, sözlüğünün, dil bilgisinin, öğretim malzemesinin hazırlanması görevi Türk Dil Kurumuna, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığına ve Millî Eğitim Bakanlığına verildi. İlk kez 7-8 Haziran 2007 tarihinde Türk Dil Kurumunda Türk İşaret Dili Çalıştayı düzenlendi. Çalıştayı açılış günü olan 7 Haziran, ülkemizde Türk İşaret Dili Bayramı olarak kabul edildi (Akalin, 2014^b: 50). Türk Dil Kurumu (2012), Millî Eğitim Bakanlığı (2015) *Türk İşaret Dili Sözlüğü*'nü yayımladı. Türkiye'de Hacettepe, Ankara, Boğaziçi, Koç, Sabancı vb. üniversitelerde Türk İşaret Dilinin bilimsel yönlerden araştırılması ve öğretimi çalışmaları artarak yürütülmektedir.

Azerbaycan'da İşaret Dili

Azerbaycan'da işaret dilinin geçmişi konusunda da fazla bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte işitme engellilerin eğitimi konusundaki çabalar, girişimler bulunmaktadır. 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Millî Şurası tarafından kuruluşu ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi sonucunda Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun 15 Eylül 1918 günü Bakü'ye girmesiyle 17 Eylül 1918 günü Gence'deki hükûmet Bakü'ye taşınmıştı. Yeni hükûmet Osmanlı Devleti'nden

çeşitli alanlarda öğretmenler istediği gibi sağır dilsizlerin öğretimi için de İstanbul'dan öğretmen talep etmiştir (HR.İM 234/10). Bu talebin karşılanıp karşılanmadığını bilemiyoruz. Ancak o günlerde Azerbaycan'a İstanbul'dan Turan sevdalısı pek çok gencin geldiğinden haberdarız. Bunlardan biri de ağabeyinin Sarıkamış'ta şehadeti üzerine Edirne'den Kafkasya'ya gelen Şevket Süreyya'dır. Müfide Ferit'in Turan'a gitmek üzere İstanbul'dan Türkistan'a yolculuğa çıkan roman kahramanı Aydemir'in adıyla kendisini tanıtan Şevket Süreyya o günlerde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstanbul hükûmetinden öğretmen istemesi sonucunda Bakü'de İstanbul'dan gelme pek çok genç öğretmenin bulunduğunu yazmaktadır (Aydemir 1959: 155). Sonradan Aydemir soyadını alacak olan Şevket Süreyya, Bakü yerine Şeki'de öğretmenlik yapmak istemesi üzerine öğretmen tayinlerinden görevli kadın yetkili kendisini dönemin Azerbaycan millî hükûmeti Maarif Nazırı ile de tanıştırmıştır (Aydemir 1959: 159). Bu nazırın adı belirtilmiyorsa da Azerbaycan hükûmetinin Bakü'ye taşınmasından sonra da Halk Maarif Nazırlığı görevini devam ettiren bu nazırın Nesip Bey Yusufbeyli olması kuvvetle muhtemeldir. İstanbul'dan Bakü'ye gelen bu öğretmenlerin alanları, akıbetleri konusunda ne yazık ki başkaca bilgiye sahip değiliz.

Azerbaycan'da işitme engelliler için açılan ilk okul ise 1932 yılında Bakü'de faaliyete geçmiştir. İlk yıllarda dokuz öğrenci ile çalışmalarına başlayan okulda dört öğretmen görev yapmaktaydı. Azerbaycan'da ikinci işitme engelliler okulu 1969 yılında açılmıştır. Bu okullardan biri 1 Numaralı diğeri ise 3 Numaralı olarak adlandırılmıştır. 1 Numaralı Okulda hem Rus hem Azerbaycan bölümü bulunmaktaydı. 3 Numaralı Okulda ise önce Azerbaycan bölümü açılmış, sonra da buna Rus bölümü eklenmişti. Azerbaycan Türkçesindeki ders kitaplarının yetersiz olması yüzünden öğretmenler Rusçadan çevirdikleri kitaplarla öğretim yapmışlardır. Kimi zaman da genel olarak bütün okullarda okutulan Azerbaycan Türkçesi ders kitaplarını kullanmışlardır (muallim.edu.az).

O yıllarda Azerbaycan'da özel eğitim uzmanı bulunmadığından bu okullarda görev yapan öğretmenlerin bir bölümü Sovyetler Birliği'nin çeşitli şehirlerine engelli çocukların eğitimi konularında yetiştirilmek üzere yüksek öğrenim için gönderilmişlerdir. Bu yolla uzman öğretmen ihtiyacı kısmen karşılanmaya çalışılmıştır. Nihayet 1990 yılında Nasreddin Tusi Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinde *Defektologiya Fakültesi* açılmıştır (muallim.edu.az).

Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığını kazanmasından sonra işitme engelli çocukların öğrenimi için 2012 yılında Bakanlar Kurulunun kararı ile 1 ve 3 Numaralı okullar birleştirilmiş ve bu temelde 3 Numaralı Yatılı Okul hizmete girmiştir (muallim.edu.az).

Bugün okulda hem Azerbaycan hem Rus bölümü bulunmaktadır. Hâlihazırda 650 öğrencinin öğrenim gördüğü okulda bu öğrencilerin eğitim ve öğretimi ile 250 öğretmen, 177 eğitimci meşgul olmaktadır. Dersler ses, el işaretleri, jest ve mimiklerle öğretilmektedir. Azerbaycan bölümünün I-IV. sınıfları için yeni program temelinde hazırlanmış özel ders malzemeleri, öğretmenler için öğretim yöntemleri kitapları hazırlanmıştır. Bu kitapların bir bölümü okulun öğretmenleri tarafından hazırlanmıştır. Okulun XI. sınıfını bitiren öğrencilere genel orta öğrenim diploması verilmektedir. Okulun Azeri adıyla şarkı ve dans topluluğu da bulunmaktadır. Bu topluluğun üyeleri "Mən Azərbaycanlıyam" şarkısını işaret diliyle canlandırıp dans etmektedirler (muallim.edu.az).

Hem işaret dili hem de sözel yöntemin uygulandığı 3 Numaralı okuldaki işitme engelli öğrenciler için *Əlifba* ders kitabı 2010 yılında yayımlanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığının onayı ile 1. sınıflar için hazırlanan kitap dört bölümden oluşmaktadır: 1. *Hazırlıq dövrü*, 2. *Əlifba təlimi dövrü*, 3. *Əlifbadan sonrakı dövr*, 4. *Daktil nitqin inkişafı*. Birinci dönem olan *Hazırlıq Dövrü*nde öğrencilerin okulun şartlarına uyum

sağlaması hedeflenmiştir. Bu bilgilerin tamamı işaret diliyle öğretilmektedir. *Əlifba Təlimi Dövründə* isə uşaqların işaret dili parmaq alfabesi ilə tanışmaktadırlar. Harflərin öyrətimini sırasında öyrəncilərə yalnızca işaret dilində harflərin göstərilməsi değil aynı zamanda bu harfin ses değerinin kavranması çalışmaları da yürütülməkdədir. *Əlifba Təlimi* bir yıla yaklaşan süreyi almaktadır. *Əlifbadan sonrakı dövrdə* isə öyrəncilər verilən kısa şiir və mətinləri sesli olaraq düzgün sesləndirməyi öyrənməkdədir. Şiirlərin və mətinlərin açıqlaması isə işaret dilində yapılmaktadır. Bu öyrətimin yanında söz konusu şiir və mətinləri doğru və gözəl yazıya keçirmə tətbiqi də gerçəkləşdirilməkdədir. *Daktil nitqin inkişafında* isə işaret dilinin sözcüklerini, eşyaların, aletlərin, varlıqların işarətlərini öyrənməkdədir. Öyrəncilər artıq işaret diliylə çeşitli konularda bilgilər verəbilməkdədir (muallim.edu.az).

Azərbaycan'da Karlar (Sağırlar) Cəmiyyəti idarəsi işitmə engəllilərin doğəl ilətişim aracı işarət dili ilə ilgili çalışmaları yürütməkdədir. Ancaq işitmə engəllilərin xəbər alması, televiziya yayınlərini təklib etməsi konusunda ciddi eksikliklər, sorunlar bulunmaktadırlar. Yayınlarda işarət diliylə çeviri yapılmaması, alt yazı verilməməsi, işitmə engəllilərin ən doğəl hakları olan xəbər alma özgürlüğünü əldə edəməsi sonucunu ortaya çıxarmaktadır. Yaxın zamana kadar Azərbaycan dövlət televiziyaında işarət diliylə programların yayımlanması tətbiqi varkən sonradan bu tətbiqədən vazgeçilmişdir (modern.az).

Azərbaycan Məvzuatında İşitmə Engəllilər və İşarət Dili

Oysa Azərbaycan məvzuatında engəllilərin haklarıylə ilgili pek çok hükmü bulunduğu gibi işitmə engəllilərin haklarıylə ilgili də hükmələr bulunmaktadırlar. Bu konudaki ən kapsamlı hükmələr *Əlilliyi Olan Şəxslərin Hüquqları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*'nda yer almaktadır (www.mlspp.gov.az). *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası*'nın 94. maddəsinin I. bölümünün I. bəndinə uyğun olaraq hazırlanan bu Kanun'la insanların engəlli olmasına yol açacaq sorunların ortadan kaldırılması, engəllilərin tətbiqi, həyat şərtlərinin kolaylaşdırılması ilə ilgili hükmələr gətirilmişdir.

Bu Kanun'un 5. maddəsinin 2. bəndində "*Dövlət əlilliyi olan şəxslərin təhsil alması və peşə hazırlığı keçməsi üçün lazımlı şəraitin yaradılmasına, o cümlədən ... jest dilinin mənimsənilməsinə və karların dil xüsusiyyətlərinin həvəsləndirilməsinə, görmə, eşitmə və danışma qabiliyyəti məhdud əlilliyi olan şəxslərin (uşaqların) təhsilinin onlar üçün uyğun gələn dil və metodlarla həyata keçirilməsinə təminat verir*" denilməkdədir.

Kanun'un 14. maddəsinin 4. bəndində isə "*Televiziya programlarında, kino və videofilmlərdə sərlövə və surdotərcümə (lal-karlar üçün) sistemi tətbiq olunur. Azərbaycan işarət dilinin tərcüməsini (surdotərcümə - lal və karlar üçün, tiflosurdotərcümə - kor, lal-karlar üçün) müvafiq təhsil və ixtisasa malik tərcüməçilər (surdo- və tiflosurdotərcüməçilər), müəllimlər və mütəxəssislər həyata keçirirlər.*" hükmü yer almaktadır. Aynı maddənin 5. bəndində "*Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən əlilliyi olan şəxslərin surdotərcümə, tiflosurdotərcümə xidmətlərindən yararlanmasına köməklik göstərilir.*", 6. bəndində "*Azərbaycan işarət dilinin inkişafı, bu sahədə müəllimlərin və tərcüməçilərin hazırlanması, ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması təmin olunur.*" denilməkdədir.

Aynı Kanun'un 19. maddəsinin 4. bəndində isə "*Dövlət əlilliyi olan şəxslərin təhsil və peşə hazırlığı hüququnun həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müəllimlərin, eləcə də ... jest dilini bilən əlilliyi olan müəllimlərin bu işə cəlb olunması və tədrisin bütün səviyyələrində çalışan mütəxəssislərin və xidmət heyətinin təhsili və gücləndirici alternativ metodlardan, ünsiyyət üsulları və formatlarından, tədris metodikası və materiallardan istifadəsi üçün lazımlı tədbirlər görür.*" hükmü vardır.

Mevzuatta son derece açık hükümler bulunurken bunlar ne yazık ki kâğıt üzerinde kalmakta, hayata geçirilememektedir. İşaret dilinin geliştirilmesi, yaygınlaştırılması için araştırmalar yapılması, çalışmalar yürütülmesi gerekmektedir. Bunu devletten beklemek olmaz. Öncelikle Türkologların, dil bilimcilerin araştırma konuları içerisine işaret dilini alması gerekmektedir. Azerbaycan İşaret Dilinin sözlüğünün hazırlanması, sözcüklerin gösterilişindeki değişikelerin yani farklılıkların belirlenmesi, sözcüklerin işaretlerinin kökeninin araştırılması en önemli görevler olarak araştırmacılarını beklemektedir. Azerbaycan İşaret Dili Dil Bilgisinin de hazırlanması bir zorunluluktur. Sözlük ve dil bilgisinin hazırlanmasından sonra çeşitli seviyeler için Azerbaycan İşaret Dili öğretim malzemeleri üretilmelidir.

TARRIŞMA VE SONUÇ

İşaret dili kültürümüzün bir parçasıdır. İşaretlerin kökenlerinin araştırılması, kültür değerlerimizin köklerinin de ortaya çıkarılması demektir. Kimi işaretler uluslararası olabilir kimileri de komşu işaret dillerinden alınmıştır ama pek çok sözcüğün işareti Türk soylu halkların ortak kültür değerlerinden kaynaklanmaktadır. İşaretlerin kökenlerinin belirlenmesiyle işaret dili köken bilimi (etimoloji) sözlüğü de ortaya çıkarılmış olacaktır. Türkiye'deki, Azerbaycan'daki ve bunların yanı sıra Türk dünyasındaki işaret dillerinin araştırılması, ortak yönlerinin belirlenmesi bu açıdan önem taşımaktadır. Hiç kuşkusuz bu konu, öncelikle Türkologların ve dil bilimcilerin çalışma alanı içerisinde yer almaktadır. Bu bildiriyle de konuya dikkat çekmek, araştırmacıları bu alana yönlendirmek amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (2014^a) Dünyada İşaret Dili: *Türk İşaret Dili*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakütesi Yayını, (s. 3-31).
- Akalın, Ş. H. (2014^b) Türk İşaret Dili Tarihi: *Türk İşaret Dili*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakütesi Yayını, (s. 33-59).
- Акалыи, Ш. Х. (2015) “Заметки по тюркскому жестовому языку раннего периода” Alkiş bitig. Scripta in honorem D.M. Nasilov. Сборник статей к 80-летию Д.М. Насилова, Отв. ред. Е.А. Оганова, МОСКВА: Издательство МБА.
- Aydemir, Ş. S. (1959). *Suyu Arayan Adam*. Ankara: Öz Yayınları.
- Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi <http://www.mlsp.gov.az/az/pages/281> (ET: 27.03.2018).
- Balcı, S. (2013). *Osmanlı Devleti'nde Engelliler ve Engelli Eğitimi Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı Arşivi.
- Demirel, F. (2013). *Osmanlı'da Sağır-Dilsiz ve Âmaların Eğitimi Dilsiz ve Âmâ Mektebi*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- MEB. (2015). *Türk İşaret Dili Sözlüğü*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü.

Modern. Modern Xəbər Agentliyi <http://modern.az/articles/24288/1/#gsc.tab=0> (ET: 29.03.2018).

Muallim. Azərbaycan Müəllimi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Orqanı
<http://muallim.edu.az/www.old/axiv/2015/10/35.htm> (ET: 22.03.2018).

Necipoğlu, G. (2014).15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar. Çev. R. Sezer, İstanbul:
Yapı Kredi Yayınları.

TDK. (2012). Türk İşaret Dili Sözlüğü. <http://tdk.org.tr>.

KARABAĞ AĞZINDAN EMİRDAĞ AĞZINA YANSIMALAR

Dilek ERENOĞLU ATAİZİ*

ÖZET

Askerî ya da siyasi sebeplere dayalı olarak meydana gelen göçler pek çok açıdan ülkeler için zorunlu dönüm noktalarını oluşturmaktadır. Göçe mecbur olmak, kendi düzenini bozmak, başka bir sosyal yapıya ayak uydurmak bir yandan ekonomik ve psikolojik açıdan büyük zorluk yaratırken bir yandan da yerleşilen yeni coğrafyada, yeni sosyal yapı içinde kültür ve dil bakımından çeşitli etkileşimler meydana getirmektedir.

İçeri Kafkasya stratejik önemi dolayısıyla askerî ve siyasi bakımdan sürekli hareketlilik içindedir. 1774 Osmanlı-Rus savaşında Rusya'nın hâkimiyetine geçen Gence ve Han bölgesinden göç eden Karabağlı adıyla anılan Oğuz Türklerinin bir kısmı Emirdağ ve çevresine yerleşmişlerdir.

Bu bildiriye, Türkiye'de Afyon/Emirdağ ve çevresine göç eden Karabağlılar ile Emirdağlıların, göçün doğal sonucu olan kültür ve dil alışverişlerinden doğan dil özellikleri incelenerek Karabağ ağzından Emirdağ ağzına geçen dil yapılarına dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Karabağ Ağzı, Göç, Emirdağ Ağzı, Oğuz Türkçesi

REFLECTIONS FROM KARABAG TO DIALECT EMIRDAG DIALECT

ABSTRACT

Migrations which result from military or political causes create compulsory turning points for countries from many aspects. While to be forced to migration, to ruin your own order, to keep pace with another social structure create many hardships from economical and psychological aspects, on the other hand various interactions take place in the new geography which is settled and in the new social structure from the aspect of culture and language.

Inner Caucasia is in a continuous mobility from military and political aspects because of its strategic significance. Oghuz Turks, who are mentioned as Karabag people and who migrated from Gence and Han regions which had been captured by Russians during the 1774 Ottoman-Russian war, settled to Emirdag and its surroundings.

In this paper, the language features of Karabag people, who migrated to Afyon/Emirdag and its surroundings in Turkey and Emirdag people, which are a natural result of migration's culture and language exchange, will be examined and language structures which pass from Karabag dialect to Emirdag dialect will be drawn attention.

Keywords: Azerbaijan, Karabag Dialect, Migration, Emirdag Dialect, Oghuz Turkish

KARABAĞ

Bugün Dağlık Karabağ ya da Karabağ adları ile adlandırılan bölge, eski Karabağ Vilayeti'nin yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır. Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile Ermenistan sınırı içinde kalan Gökçe gölü arasındaki dağlık ve ovalık bölgedir.

Karabağ ile Dağlık Karabağ bölgesini birbirine karıştırmamak gerekir. Karabağ, büyük bölümü bugünkü Azerbaycan ile Ermenistan arasında, güney bölümü İran içinde kalan yaklaşık 18.000 km²lik bir bölgedir.

---

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, dilekerenoglu@gmail.com

Dağlık Karabağ, bu bölgenin içinde 4392 km²lik bir alandır. 1555'te Amasya Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin, 1735 yılında da Gence Anlaşması ile İran'ın, 1828 yılında da Türkmençay Anlaşması ile Sovyetler Birliği'nin egemenliği altına girmiştir. Kafkas dağlarının güney doğusunda yer alan Karabağ, yer altı ve yer üstü zenginlikleri bakımından stratejik bir önem taşımaktadır.

Karabağ, Ağdam, Terter, Yevlah, Füzuli, Beylegan, Kubatlı, Cebrail, Mingeçevir, Ağcabedi, Hocavend, Şuşa, Hankendi, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Akdere, Berde, Zengezur, Hadrut rayonlarından oluşmaktadır. Dağlık Karabağ ise, Hankendi merkez olmak üzere Şuşa, Akdere, Hadrut, Hocavend, Askeran rayonlarından oluşmaktadır.⁴³⁵

Özyılmaz'ın Piriye'v'den yaptığı alıntıya göre, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Karabağ'ın sınırları güneyde Araz, kuzeydoğuda Hakari nehrine, kuzeybatıda Zegamçay'a, kuzey ve kuzeydoğuda kura nehrine (Şirvan bölgesi), güneydoğuda ise Gustaşi'ye kadar uzanmaktaydı. Arran eyaletinin bir bölgesi olan Karabağ, Ermeni bölgesine sınır olarak gösterilmektedir.⁴³⁶

Mirza Cemal Cevanşir Karabağî, Azerbaycan'ın XVIII-XIX. yüzyıllar Karabağ tarihine ait verdiği bilgiler doğrultusunda Karabağ vilayetinin sınırları şu şekilde çizilmiştir: Güneyden Hudafer'in köprüsünden Sınık Köprü'ye kadar Araz nehridir. Şimdi (Sınık Köprü) Kazak, Şemseddin ve Demirci-Hasanlı cemaati arasındadır ve Rusya devleti memurları onu Rus istilahlı Krasnı most, yani Altın Köprü olarak adlandırır. Doğudan Kür nehridir ki, Cavad köyünde Aras nehrine kavuşarak gidip Hazar denizine dökülür. Kuzeyden Karabağ'ın Yelizavetpol'la sınırı Kür nehrine kadar Goran nehridir ve Kür nehri çoğu yerden geçip Aras nehrine ulaşır. Batıdan Küşbek, Salvartı ve Erikli denilen yüce Karabağ dağlarıdır.⁴³⁷

1828-1830 tarihleri arasında Çarlık Rusya'sının çabaları ile İran'da yaşayan Ermenilerin bir bölümü Azerbaycan'ın Karabağ vilayetinin dağlık bölgelerine göç ettirilmiştir. Ermenilerin Dağlık Karabağ'a göç ettirilmeleri ile başlayan Azeri-Ermeni çatışmalarının neticesinde bir kısım Azeri Türkleri Karabağ'ı terk etmek durumunda kaldılar. Ermenilerin Türkleri ilk planlı tehciri 1905-1907 yılları arasında gerçekleşti. Daha sonra 1918-1920 yıllarında ikinci defa güç tatbik edilerek kendi topraklarından göç ettirildiler. 1920'de Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Sovyet egemenliği altına girmiştir. 1948-1953 yıllarında Ermenistan'da kalan Azerbaycan Türkleri büyük göçe tabi tutulmuşlardır.⁴³⁸

EMİRDAĞ

Emirdağ, Afyonkarahisar'ın ilçesidir. Batısında Afyonkarahisar ve Bayat ilçesi, güneyinde Bolvadin ve Sultandağı ilçeleri, doğusunda Konya, Çeltik ilçesi, güneydoğusunda Yunak ilçesi, kuzeyinde Eskişehir, Sivrihisar ve Çifteler ilçeleri, kuzeybatısında Han ilçesi vardır. İlçe, 1851'e kadar Musluca, 1864'e kadar Aziziye, 1932 yılından itibaren Emirdağ adı ile anılmıştır.

Bu coğrafyada Hititler, Frigyalılar, Lidyalılar, Persler, Eski Yunanlılar, Romalılar ve Bizanslılar hüküm sürmüşlerdir. Bu bölgede bulunan Hisarköy'ün (Amorium) 838'de kuşatılması Anadolu'da Türklerin

⁴³⁵ Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel sayısı, 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 394.

⁴³⁶ Emine Vildan Özyılmaz, "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2013, Sayı: 15/2, s. 193-194.

⁴³⁷ Mirza Cemal Cevanşir Karabağî, "Karabağ Tarihi" Çev. Muhammet Kemaloğlu, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2014/2, Yıl:7, Cilt:7, Sayı: 14, s.212.

⁴³⁸ Bkz. Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel sayısı, 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 396-397.

varlığının kanıtı olmuştur. XV. yüzyılda Dulkadiroğulları Beyliği topraklarındaki Türkmenler ve Karabağlı oymağı Emirdağ'ın Davulga, Bademli, Daydalı köylerinde iskân edilmiştir. XVII. yüzyılda Musul vilayetinin Rakka sancağından Emirdağ yaylalarında yazın Çankırı'da yaylamak kaydı ile bu bölgeye yerleşmiştir. Kacerli/Kaçarlı, Çilli, İncili oymakları da bugün kendi oymak adları ile anılan mahallelere yerleşmişlerdir.

GÖÇ

Toplum yapılarını yeniden şekillendiren göçler, sosyoloji, psikoloji ve kültür bakımından hem göç eden toplumu hem de göç edilen bölgedeki toplumu etkiler. Zorunlu göçlerde geri dönüş olmayacağı düşünüldüğünde içinde bulunulan topluma uyum sağlamaya çalışmak doğal bir sonuçtur. Bununla birlikte göçmen kendi özünü korumak adına sınırlı da olsa kültür ve dil yapısında muhafazakâr davranır. Bu süreçte her iki toplum kültür ve dil unsurlarına dayalı alış verişi içinde olmak durumundadır.

Karabağ'dan Emirdağ'a göç, aslında birbirine yakın kültürlerin aynı coğrafyada bir araya gelmesini sağlamıştır. Köken olarak Oğuz Türkçesi konuşan bu iki toplum birbirlerini dil ve kültür bakımından etkilemişlerdir.

Bu bildiriye ele alınacak olan dil alış verişi konusu, metin ve sözlük temeline dayanılarak çalışılmıştır.

1567 yılında Rusya Çarı "Korkunç" lakabıyla ünlenen IV. İvan, şimdiki Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölgeye bir saldırı düzenleyerek, Rusların Kafkasya'ya yönelik işgal siyasetine başlamış bu işgal sonucunda Kafkasya'daki Türk halklarının çoğu göç etmek zorunda bırakılmıştı. Osmanlı topraklarına kaçmak zorunda kalan göçmenler önce Suriye, Ürdün, Mısır, Bulgaristan, Arnavutluk ve Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Afyon bölgesinde 4 köy göçmenlerin yerleşim yeri olarak ayrılmıştır.⁴³⁹

Karabağ'dan Karabağ cemaatine mensup çok sayıda kişinin gelip yerleşmesinden dolayı Sultandağı ve Bolvadin ilçelerinde adlarında Karabağ geçen 5 adet yerleşme bulunmaktadır. Karabağ'dan Karabağ cemaatine mensup çok sayıda kişinin gelip yerleşmesinden dolayı Sultandağı ve Bolvadin ilçelerinde adlarında Karabağ geçen 5 adet yerleşme bulunmaktadır: Büyükkarabağ Köyü (Bolvadin), Derekarabağ Köyü (Bolvadin), Ortakarabağ Köyü (Bolvadin), Yenikarabağ (Sultandağı).⁴⁴⁰

Kayıtlarda, Karabağlı, Karabağî olarak geçen Karabağ oymağı Bozulus'a bağlı olup önce Orta Anadolu'ya sonra Sivri Karkın (Barçınlı)'a sonra Sivrihisar'a daha sonra da Tavulga (Davulga), Alıkan (Alikel) ve Göl-i Karabağî (Büyükkarabağ-Bolvadin) köylerine iskân edilmişlerdir.⁴⁴¹

Davulga Beldesi'nde 2016 yılında iki caddeye Karabağ ve Gence adı verilmiştir.

Karabağ Ağzından Emirdağ Ağzına Geçen Kelimeler

Talıphanlı Süreyya, Azerbaycan ağızlarını sınıflandırarak Karabağ ağzı için şu bilgileri vermektedir: Baku ağzı, Gence ve Karabağ (Şuşa) ağızları, Şemahı ağzı, Nuha ağzı, Kazah ağzı, Nahçıvan ağzı. Gence ve

⁴³⁹ Bkz. Aygün Attar-Sabahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Ankara, 2013, s. 26-35.

⁴⁴⁰ Bkz. Nusret Koca-Hakkı Yazıcı, "Afyonkarahisar İlindeki İdari Yerleşmelerin Toponimik Sınıflandırması", *Türk Coğrafya Dergisi*, 2011, Sayı: 56, s.5-7.

⁴⁴¹ <http://www.emirdag.com.tr/index.php/ahmet-urfal/5951-emirdag-karabag-tuerkmenleri>, 15.Nisan.2018.

Karabağ (Şuşa) ağızları, Gence vilayeti ahalisinin lisanıdır. Vilayet şehirlerinden Şuşa ağzı ile merkez şehri olan Gence ağzı arasında haman fark yok gibidir. ...⁴⁴²

Talıphanlı'nın tespit ettiği bu kelimeler Emirdağ ağzında aynı şekilde görülmektedir:

deermen “değirmen”	variyom “geliyorum”
bele “böyle”	kor “kör”
gözel	horuz
dırnah	ortancı “ortanca”
barmah “parmak”	goşsu “komşu”
nerdifan “merdiven”	düyün “dügün”
pendir “peynir”	torpak
yarpak	sıfra “sofra”
eskik “eksik”	sahat “saat”
ğimi “gibi” ⁴⁴³	ireli “ileri, önce”
alma “elma”	esger “asker”
hansı “hangisi”	salamat “selamet” ⁴⁴⁴

ağna- KA⁴⁴⁵ (Hayvanlar için) sırtüstü yatıp ayaklarını yukarı kaldırarak o yana bu yana dönmek.

ağnan- EA

Haydi, ga(l)k bakalım. Eşek gibi ağnanıp durma. Dalöğlen oldu, sen daha yatıyon.

ala: KA/EA Karışık renkli

Ala bürgüstüynen yârimi gördüm

Hoş geldin dedim de halini sordum

...

arhaç: KA Koyun ve sığır yatağı. Sıcak aylarda koyun sürülerinin ve sığırların dinlendiği yerler.

⁴⁴² Talıphanbeyli Süreyya, “Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi-I, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1-2, Sayı: 1-36, Tıpkıbasım (Ed. Ahmet Caferoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 525-533.

⁴⁴³ Bkz. Talıphanbeyli Süreyya, “Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi-III, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1-2, Sayı: 1-36, Tıpkıbasım (Ed. Ahmet Caferoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s.730-737.

⁴⁴⁴ Bkz. Talıphanbeyli Süreyya, “Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi-IV, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1-2, Sayı: 1-36, Tıpkıbasım (Ed. Ahmet Caferoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 799-809.

⁴⁴⁵ KA: Karabağ Azı, EA: Emirdağ Ağzı

arkaç: EA 1. Davarların açıkta toplu olarak yattıkları yer.

*Sürü vurdum **Bozarkaç**'ın düzüne*

Rabbim ataşlar atsın özüne

2. Ağılın ön tarafında, davarların iyi havalarda yattığı üstü açık, etrafı çitle çevrili yer.

*Davarı **arkaçtan** galdır da götüir gaylı, Ben de geliyom.*

arı: KA/EA Temiz, pak.

Manasdırın çiçekleri sarıdır

*Nazlı yârim beyazlardan **aradır***

Benim hatıımı sayan gomşular

Değmeyin gözele asger yâridir.

arığ: KA Zayıf, cılız, sıska.

arık: EA Zayıf, cılız, kuru, sıska.

*-Gına davarı deyın sürünün en nizbetini, **arık** bi guzuyu göndermişler*

astar: KA Far. İç tarafa geçirilen ince kat.

asdar: EA 1. Giysinın içindeki kaplama bezi, astar. 2. Evlerin düz tavanı.

*Dışını bırak da ceketinin **asdarında** bile gırk yamalık var.*

*Bizim evin **asdarı** gamışdan olduğu için cigara dumanını hep çekiyor.*

ayag dire-: KA Direnmek, inatlaşmak, ısrar etmek.

ayak dire-: EA Bir düşüncüyü, bir davranışı sonuna kadar sürdürmek, kendi tutumundan şaşmamak.

*Heç **ayak direme** gardaşım! Gızın isdiyo. Mecbur vericiğın. Sır et getsin.*

azmag: KA 1. Yolunu kaybetmek, gideceği yeri kaybetmek. 2. Yoldan çıkmak, yanılmak.

az-: EA Yolunu kaybetmek.

*Yavrım ben **azdım**, Yoğurt bazarına nası gedilir, bana bi gösdersane.*

azıtmag: KA Evden uzaklaştırmak, kaybolmasına sebep olmak.

azıt-: EA Kaybetmek, yolunu şaşırarak.

*Nası sinirlenmeyim, barabar getdileridi. Onu **azıtmış** gelmiş. Gücüçük çocuk.*

bacılıg: KA 1. Üvey kız kardeş, 2. Arkadaş, dost. İki kız veya kadın arasındaki kız kardeş gibi samimiyet.

bacılık: EA Bacı kadar sevilen kadın.

*Dünen **bacılığım** geldi yardıma.*

bağrı badaş (ol-): KA-EA Can dostu (olmak).

Bennen **bağrın badaş** mı?

belemek: KA/EA Bebeği sarmak, kundaklamak

*Eskiden, boztoprağı ısıdıp gundağa böbüğü **belerleridi**. Erkek gısmının torpağı da aççık soğuk olurdu.*

berkit-: KA/EA Kapamak, kilitlemek, örtmek, 2. Sağlamlaştırmak,

*Düğünü **berkide berkide** annattığına göre bi de bunu çağırsalar hiç yüreğim yanmaz.*

boran: KA Rüzgar, şimşek ve gök gürültüsü ile ortaya çıkan sağnak yağışlı hava olayı.

boran: EA 1. “rüzgar. 2. İç sıkıntısı.

Yâr sizin eviniz ne aman uçda

*Çok delik bekledim **boranda** gışda*

Dünür saldım zalım baban vermezse

Artık meram oldum ölüyom işde

boyag: KA Renk vermek ve dış tesirlerden korumak için eşyaya sürülen veya eşyanın içine batırıldığı renkli sıvı, karışım,

boyak: EA Boya; aynı renkte olan, aynı sima, aynı yüz, bizden biri.

*Meleşiyö, goyunnarı **boyaklı***

Seni bana yâr etmiyen gedeler

İnşallah olurlar ağaç ayaklı.

büzük: KA/EA Büzülmüş, kırışık, küçülmüş

*Elindeki yüzündeki **büzüğe** heç yanmıyor da gelinden gızdan boya podura istiyo arlanmadan.*

car car çek-: KA 1. Yüksek sesle bir şeyi halka duyurmak., herkese yaymak

car car: EA Çok ve yüksek sesle, gürültülü bir biçimde

Car car konuşma, açcık usduruplu ol baktyım.

çepiş: KA Bir yaşında keçi yavrusu

çebiş: EA Bir yaşındaki keçi yavrusu

Çebişi bilmiyor, tekeyi bilmiyor. Almış gümbürdeği bunun hangısına dakayım diyo. O goça dakılır akullım goça.

çuha: KA Has yünlü kumaştan yapılan beli büzgülü ve üstten giyilen Kafkasya yöresine ait bir elbise

çuha: EA Tüysüz, ince, sık dokunmuş kumaş.

Yeşil çuha sayayı geyinci ne de edalanırdı köyün gelinneri.

gadan(ı) alım: KA Yalvarış ve okşayışla rica bildirir.

gadısın al-: EA Dertlerini, üzüntüsünü hastalığını yüklenmek.

Gadan alıyım niye diğnemiyosun sen beni. Ben senin kötülüğünü isder miyim heç?

palçıklı: KA Balçık kaplamış, balçığa batmış.

palçıklı: EA Pasaklı

Hanım olmuş şindi, len daha dün yüzüne kimse bakmıyodu. Eşşek **palçıklı**. Adam mı oldum sanıyon goya.

tike: KA Büyük bir şeyden kırılmış, kopmuş, ayrılmış veya kesilmiş küçük parça.

(bir) tike: EA Az, çok az, azıcık.

bi tike et uçu çekdiğimiz eziyete bak. Akıl mı hindi biziği. Neyimiş efendim piknik yapıyomussuk.

uşag: KA Çocuk.

uşak: EA Çocuk.

Köyün uşağı toplanmış buruya. Dağın len. Emminiz uyuyo.

yarmaca: Bulgur.

yarma: İri çekilmiş, dövülmüş buğday.

Yarmalık buğdayı özenne seçmek ilazım.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Oğuz Türkçesinin şivelerinden olan Karabağ Türkçesi ve Türkiye Türkçesi temelde ortak söz varlığına sahiptir. Bununla birlikte coğrafya ayrılığından kaynaklanan kültür özelliklerindeki farklılık bu iki şivenin farklı dil özellikleri taşımasına sebep olmuştur.

Karabağ'dan Emirdağ'a göç eden Karabağ Türklerinin kültür ve dil yapıları ortak Türk dil ve kültür özelliklerini gösterse de coğrafya ayrılığından kaynaklanan ve dile yansıyan farklılıklar taşımaktadır.

Yukarıda verilen örneklere de dayanarak şu sonuca varılabilir: Emirdağ ağzında daha önce bulunmayan Karabağ ağzından göç yoluyla gelen kelimeler Emirdağ ve çevresindeki halkın ortak söz varlığı haline gelmiştir. Bu kelimelerden çoğunun Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında da kullanımda olmaları dikkat çekici bir özelliktir. Bununla birlikte bugün Karabağ ağzında kullanılan kelimelerin Emirdağ ağzında kullanılıyor olması ortak Oğuz Türk şivesinden kaynaklı olmakla birlikte Eski Anadolu Türkçesi döneminden bu yana ortaya çıkan kelime farklılıkların yeniden ortaklaşması Karabağ ağzından Emirdağ ağzına geçen kelimeler yoluyla.

KAYNAKÇA

Araz Aslanlı, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel sayısı, 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 393-430.

Aygün Attar-Sabahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Ankara, 2013.

Emine Vildan Özyılmaz, “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2013, Sayı: 15/2, s. 191-208.

Erdal Karaman, *Karabağ Ağızları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

Fatih Örnekkol, *Emirdağ Ağızı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006.

Halil Erenoğlu'nun Emirdağ Yazıları, (Editör: Sibel Erenoğlu), SBL Yayıncılık, Eskişehir, 2010.

Hasan Ali Çetin, *Karabağ Ağızı “Bu Yurd Bayğuşa Galmaz” (İnceleme-Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Mirza Cemal Cavanşir Karabağî, “Karabağ Tarihi” Çev. Muhammet Kemaloğlu, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2014/2, Yıl:7, Cilt:7, Sayı: 14, s. 209-253.

Musa Çiftçi-Önder Sezer, “Derleme Sözlüğüne Katkılar (Emirdağ/Burunarkaç Köyü)”, *Turkish Studies*, 2017, Volume: 12/15, p. 211-232.

Nusret Koca-Hakkı Yazıcı, “Afyonkarahisar İlindeki İdari Yerleşmelerin Toponimik Sınıflandırması”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2011, Sayı: 56, s.1-10.

Ömer Faruk Yaldızkaya, *Emirdağ Yöresi Türkmen Ağtıları*, Emirdağ Belediye Kültür Yayınları, İzmir, 2018.

Özcan Türkmen, *Emirdağ Ağzında Atasözleri ve Deyimler*, Emirdağ Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2017.

Şükrü Türkmen-Özcan Türkmen, *Örnekleriyle Emirdağ Ağzı*, Emirdağ Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2017.

Şükrü Türkmen, *Belgelerle Emirdağ*, Emirdağ Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2017.

Talıphanbeyli Süreyya, “Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi-I, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1-2, Sayı: 1-36, Tıpkıbasım (Ed. Ahmet Caferoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 525-533.

Talıphanbeyli Süreyya, “Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi-I, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1-2, Sayı: 1-36, Tıpkıbasım (Ed. Ahmet Caferoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 571-577.

Talıphanbeyli Süreyya, “Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi-III, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1-2, Sayı: 1-36, Tıpkıbasım (Ed. Ahmet Caferoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 730-737.

Talıphanbeyli Süreyya, “Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi-IV, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1-2, Sayı: 1-36, Tıpkıbasım (Ed. Ahmet Caferoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 799-809.

<http://www.emirdag.com.tr/index.php/ahmet-urfal/5951-emirdag-karabag-tuerkmenleri>, 15.Nisan.2018.

AZERBAJCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ’NİN DİLİ: OSMANLI TÜRKÇESİ VE SOVYET ETKENİ

Kemale ELEKBEROVA*

ÖZET

20. Yüzyılın başlarında Osmanlı Türkçesinin Azerbaycan yazı diline etkisi büyüktür. Bu araştırılmasını bekleyen, Türklük, Turancılık için önemli ve güncel konudur. 2010 yılında savunduğumuz doktora çalışmasında ilk kez tarafımızdan araştırıldığı için elimizde konuyla ilgili pek çok belge bulunmaktadır. Nitekim Cumhuriyet’in kurucusu Mehmet Emin Resulzade yazmış olduğu makalelerde Osmanlı Türkçesiyle ilgili düşüncelerini bir dilbilimci gözüyle şöyle sergilemektedir: “Bir kere Osmanlı Türkçesi diğer Türk dillerinden daha ziyade Arapça ve Farsça kelimelerle vesaire yabancı lügatlerin istilası altındadır. Ünlü müverrih Corci Zeyda’nın hesabına göre Osmanlı Türkçesinin yüzde -eğer yanılmıyorsam- ancak 30’u Türkçe kelimelerdir. Bunu eliniz altında olan her bir Osmanlı kitabından biraz inceleyebilirsiniz”.

Cumhuriyet on sekiz ay gibi kısa bir sürede var olsa da dil ve alfabe konusunu da gözden ırak tutmamıştır. Daha sonraları Sovyetlerin kendi düşüncesi gibi yansıtılan Latin alfabesinin kabulü ve ortak Türkçe konularının temeli de zaten Cumhuriyet döneminde atılmıştır. Rejimin tüm tanık ve bilgileri yok etmesine rağmen bazı arşiv belgelerine ulaşabildik. Şöyle ki daha Cumhuriyet’in ilk yılında, 1918 yılında Latin alfabesi konusu hükümetçe ele alınmış ve 1919 yılında Hudat Bey Melikaslanov’un başkanlığında alfabe komisyonu kurulmuş, hatta kitaplar bile yazılmıştır. Komisyon da bir proje hazırlamış ve hükümete sunmuştur. Ne yazık ki rejim değişikliği bu projeyi de yarım bırakmıştır. Daha sonralar Cumhuriyet’i gericilikle suçlayan Sovyetler bu olguyu saklamış, kendi adlarına çıkarmıştır.

Bildirimizde 1918 yılında Azerbaycan halkının canı pahasına kurulmuş, fakat kısa bir süre sonra Sovyet rejimi tarafından işgal edilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin yazı diline yaklaşımı, Cumhuriyet döneminin yazı ve konuşma dilini, Sovyet döneminde Osmanlıca etkisinin yok edilmesini, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Türkçesi konularını kapsamlı bir şekilde incelemeyi düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Yazı Dili, Osmanlı Türkçesi Etkisi, Latin Alfabesi

THE LANGUAGE OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC (ADR), OTTOMAN TURKISH AND SOVIET INFLUENCE

ABSTRACT

Ottoman Turkish (or the Ottoman language) has had a big impact on the Azerbaijani literary language in the early 20th century. It is a weighty and current issue in terms of studying Turkism and Turanism. As my doctorate study, for which I defended in 2010, was researched for the first time, it has revealed a great deal of documents on the subject. Mehmet Emin Resulzade, the founder of the Republic, in an article about Ottoman Turkish expresses his thoughts as a linguist as follows: “Well, for one thing, words of Arabic, Persian and other foreign language origins outnumber native Turkish words more heavily in Ottoman Turkish than in other Turkic languages. According to the prominent historian Jorji Zeyda, Turkish words account for up to somewhat 30 percent of its vocabulary. You can know that just by looking through, for some time, any book written in Ottoman Turkish.”

Although the ADR was short-lived and existed for 23 months, it did not lose sight of the language and alphabet. Since it set ground for the adoption of the Latin alphabet, comprehended as the own thoughts of the Soviets and issues on Common Turkish. Despite the fact that all evidences and information had been burned up by the Soviet regime, it was possible to have access to some archival materials. That is to say, in the first year of the ADR - in 1918 - the Government focused on

---

* Dr. Öğ. Üy., Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Tercüme Merkezi, kamakemale@gamil.com

the issue of the Latin alphabet and the Alphabet Commission was established under the chairmanship of Hudat Bey Melikaslanov in 1919, with more and more books published in Latin script. The Commission also prepared a draft project and submitted it to the Government. Unfortunately, the Soviet regime left this project incomplete. Later, the Soviets, who accused the ADR of reactionism, had kept this this project and attributed to themselves. We are planning to inclusively research the approach to the written language of the short-lived Azerbaijan Democratic Republic, established by the people of Azerbaijan in 1918 and overturned by the Soviet regime, the written and colloquial language under ADR, the neutralization of the Ottoman language under the USSR, and issues of the ADR and Ottoman Turkish.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, Literary Language, The Influence of Ottoman Turkish, The Latin Alphabet.*

***

Azerbaycan yazı diline Osmanlı (Türkiye) Türkçesinin etkisi daha 19. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlamıştır. Bu dil, dönemin en yaygın ve gündemde olan dillerinden biriydi. Bildirimizde söz etmek istediğimiz herkesçe bilinen, Arap ve Farsça kelimelerin de yer aldığı Osmanlı Türkçesi değil. Sözüntü ettiğimiz dönemde daha Türkiye Cumhuriyeti kurulmadığından dolayı biz de dönem dilini Türkçe olarak adlandıracağız. Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri ilk başlarda hep aynı olsalar da sonralar bu dilin Azerbaycan'da etki alanı 19. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlamış, 20. yüzyılın başlarında doruk noktasına ulaşmış ve Sovyet rejiminin baskısıyla 30'lu yıllardan itibaren yok edilmiştir. Bildirimizde de Türkçenin Azerbaycan yazı diline etkisini, bunu tetikleyen nedenleri ve bu etki izinin silinmesini Sovyetlerin dil politikasını ele almaya çalıştık. Nitekim Müslüman Doğu'sunda kurulan ilk cumhuriyetin – Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin dilinde ele aldığımız nedenlerin etkisi büyüktü. Cumhuriyete kadar bir temel atılmış, Cumhuriyet o temel üzerinde yapılmış ve Sovyet rejimi o yapılmayı tuzla buz etmiş, silmiştir. O yüzden biz de bu nedenleri temelli araştırmaya, ilgilenenlere sunmaya çalıştık. Çünkü dil her zaman tarihin aynası olmuş, tarihi yansıtmıştır.

Soy kökü aynı olan bu halkların zaten yüzyıllardan beri edebiyatları ortak idi. Tüm Türk dilli halkların edebiyatları zaten eskiden ortaktı. Türkiye'de eğitim almış Azerbaycan aydını Cabbar Efendizade 1926 yılında Maarif ve Medeniyet dergisinde yayımladığı *Umumi Edebi Dil Meselesi* adlı makalesinde Türklerin yüzyıllardan beri var olan dil tarihi hakkında çok ilginç düşünceler ileri sürerek şunları yazıyor: “Dört beş yüzyıl önce hatta Kazan dili ile İstanbul dili ya birmiş veya çok yakınmış. Müthiş İvan tarafından Kazan şehri alındıktan sonra orada yayımlanan beyannamelerin İstanbul şivesiyle yazıldığı ele geçen belgelerden anlaşılıyordu. ...15 ve 16. yüzyıllarda Semerkant'tan İskendereles Karadağ civarına kadar yaşayan şairlerin eserleri yekdiğerine kadar okunur, anlaşılırmış. Latifi ve Nevai Anadolu'da, Fuzuli'yi Türkistan'da ve Balkanlar'da seve seve okudukları, kalan yazma eserlerden ve tezkirelerden anlaşılmaktadır” (Efendizade, 1926: 27)

R. Meherremova dönem Azerbaycan yazı dilini gelişme ve etkilenme evrelerine ayırıyor. İlk evre 17. yüzyıldan başlayarak yazı diliyle halk dilinin birlik olduğu dönemdir. Bu dönem 17. yüzyıl klasik üslubun devamı yanında yazı dilinin sadeleşmesi, halk diline daha da yaklaşması, 19. yüzyılda daha da kuvvetlenmesi evresidir. İkinci evre 20. yüzyılın başlarında da yazı dilinde Arap ve Farsa sözlerin belirli yer alması gibi nitelendirilmektedir. Üçüncü evre 20. yüzyılın başlarından itibaren Türk edebiyatı ile Osmanlı sözlerinin ve bazı imla şekillerinin girmesi evresidir. Dördüncü evreyse 19. yüzyıldan başlayan ve 20. yüzyılda daha da yaygınlaşan Rusça ve Rusça aracılığıyla Avrupa sözlerinin dilimize girdiği evre olarak gösterilmiştir (Meherremova, 1976: 6).

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Türkiye'siyle Azerbaycan arasında yakınlaşmasının ve yazı dili olarak şekillenmesinin birkaç nedeni olabilir. Bu açıdan 20. yüzyılda Azerbaycan yazı diline Osmanlı Türkçesinin etki alanının genişliği net bir şekilde görülmektedir. Bunlar aşağıdaki etkenlerdir:

1. Ülkedeki sosyal-siyasal durum;
2. Eğitimin dili;
3. Basının dili.

Bildirimizde yukarıda sıraladığımız etkenleri kısa olarak özetlemeğe çalışacağız. Nitekim konuyla ilgili ortaya konulacak belge, denilecek söz bitmez, tükenmez.

Türkçenin Azerbaycan Yazı Diline Etkisinin Politik Nedenleri – Ülkedeki Sosyal-Siyasal Durum:

19.Yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'da ağır sosyal ve siyasal ortam vardı. Bakü'de petrol sanayisinin gelişmesi buraya yatırımların çoğalmasına ve bölgeye ilginin artmasına neden oldu. Petrol uğruna Rusya, Almanya, İngiltere vb. ülkeler bir yarış sürecine girmiş bulunuyorlardı. Herkes tabağı kendi önüne çekme derdindeydi. Doğal olarak bölgede son söz sahibi Rusya'ydı.

20. yüzyılın başlarında Rus-Japon Savaşının Rusların yenilgisiyle bitmesi Azerbaycan'da Çar hükümetinin sansürünün az da olsa gevşemesine neden oldu. 1883 yılındaysa Bakü – Batum demir yolunun yapılması Azerbaycan'ın sosyal ve edebî ortamını çok etkiledi. Bu demiryolu hattı Azerbaycan'ın Rusya ve Batı Avrupa piyasasına girmesi yanında, Azerbaycan'da yeni bir akımın – Türkçülüğün ortaya çıkmasına önyak oldu.

Türkçenin Azerbaycan Yazı Diline Etkisinde Eğitimin Yeri: Siyasal olayların darbesinden en çok hasar gören alan kuşkusuz ki eğitimdi. Bu dönemde eğitimin durumu hiç de iç açıcı değildi. Azerbaycan'da – Bakü'de çok az sayıda okul vardı. Azerbaycan Türkçesiyle eğitim veren okula yok denecek kadar azdı. O dönemlerde Bakü'de öğretmenlere çok büyük ihtiyaç vardı. Fakat öğretmen yetiştirmek için zaman yoktu. Bu yüzden de yerli aydınlar Osmanlı Türkiye'sinden öğretmen getirme kararını verdiler. Ünlü besteci, aydın Üzeyir Hacıbeyov *İrşat* gazetesindeki *Hangi Vasıtalarla Dilimizi Öğrenip Kesp-i Maarif Etmeliyiz?* adlı yazısında dilin insanların hayatında en büyük etkenlerden biri, dilimizi öğretmenin önemi, bunun için de Türkiye'de eğitim görmüş öğretmenlere ihtiyacın olduğunu belirtiyor, yardım vakıflarına seslenerek yazıyordu: "... Ey cemiyet-i hayriyelerimiz! Bize mektepler ve Türkiye'de mektep-i aliyesinde ikmal-i tahsil etmiş muallimler ve müderrisler lazımdır! Ne diyorsunuz?" (Kengerli, 2007: 89).

Bakü'de 1905 – 1906'lı yıllarda İslam Cemiyet-i Hayriye vakfı kuruldu. Vakıf daha sonra Bakü'de okul açma kararı verdi. Vakfın çalışmalarında özveride bulunan kişilerden biri de dönem milyoneri Hacı Zeynelabidin Tağıyev'di. 1907 yılında Hacı'nın özel davetiyle (Engin, 1937: 92) İstanbul'dan ilk Türkiyeli öğretmen Muallim Cevdet Yinençalp Bakü'ye gelir. Muallim Cevdet vakfın kurduğu Saadet okuluna (ASE, 1982: 430) öğretmen hem de müdür olarak atanır. Erkek öğrenci alan bu okul 1926 yılında kız okuluyla birleşerek öğretmen yüksekokulu olmuştur.

Bu mektep Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde çalışmak için öğretmen yetiştirecekti. Peki, bu gençlere hangi dilde eğitim vermek gerekiyordu? Yüzyıllarca tarihi olan, daha yüzyıllar önce devlet dili olarak kabul edilen Azerbaycan Türkçesi Rusya işgali sonrası resmi dil olmaktan çıkmıştı denilebilir. Oysa Rus şairi B. Y. Lermantov Azerbaycan dilini Kafkasların anahtarı olarak nitelendirmişti. Artık resmi yazışmalar Rusça yapılıyordu. Azerbaycan dili yoğun olarak konuşulsa da belli başlı grameri yazılmıyordu. Beklemeye zaman kalmamıştı. Cumhuriyet kurucusu Mehmet Emin Resulzade Osmanlı Türkçesini değerlendirerek yazıyordu:

“Yazı dilinde özgü bir güzellik yapmak gerekir ki, bu da Arapça ve Farsça lügatler ve terkiplerden hâsıl oluyormuş. Binaen onlardan hiçbir suretle ayrılmak mümkün olmuyormuş. Bu güzel üslubun örneğini Garp Türkçesi, yani Osmanlı Türkçesi teşkil ediyor. Osmanlı edebiyatı, hiç şüphesiz ki bütün Türk şiveleri meyanında en güzeli ve en incelmış ve en edebi şekil almışdır. Fakat acaba o tamamen noksanlardan ari ve aynıyla taklit ve tanzire şayan idi mi?” (Kengerli, 2007: 152).

Yazar bu dili gözü kapalı kabul edelim demiyor. Bu dilde de kusurların olabileceğini, sadece şimdiye kadar onların eğitim aldıkları yıllarda okudukları *Gülistan*’dan, *Tarih-i Nadir*’den çok daha kolay olduğunu belirtmek istiyor.

Bundan sonra Kafkasya’da, Türkiye’de ve Rusya’da eğitim görmüş yeni bir aydın kuşak yetişmeye başladı. İşte bu kuşak da yeni bir kuşak yetiştireceklerdi. Sonraki yıllarda büyük zorluklar hesabına olsa da Bakü’de ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde komşu devletlerin dilini ve kültürünü tanıtan çok sayıda okul açıldı. Ama yine de Azerbaycan Türklerine din, dil, kültür – kan birliği olan Türkiye daha yakındı, daha çok sevilirdi.

Sonraki yıllarda Bakü’de çok sayıda Türkiyeli öğretmen ders vermekteydi. Osman Engin Muallim Cevdet hakkında yazdığı kitapta Muallim Cevdet dışında Baha Sait, Beşiktaşlı Küçük Fuat, Ahmet Kemal gibi öğretmenlerin adı geçmekteydi. Dönem okullarının çoğunda Türkçe ağırlıklı eğitim verilmekteydi.

Basının Dili: 19. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan’da çok az sayıda basın kuruluşu vardı. 20. yüzyılın başlarında görülen ekonomik kalkınma ve politik nedenler basından da es geçmedi. Basın da kalkınmaya, yerel gazete ve dergilerin sayısında epey bir artış görülmeye, diğer ülkelerin siyasal etkisi basına da yansımaya başladı. Dışarıdan getirilenler dışında, artık ülkede değişik dillerde gazete ve dergiler yayımlanıyordu. Doğal olarak bizi burada en çok ilgilendiren Türkçenin etkisinde olan yayımlardı.

20. yüzyılın başlarında yayımlanan yerel basının dilinde Türkiye Türkçesinin etkisi net şekilde görülüyordu. Yerli aydınlar makalelerinde, şiirlerinde, edebi eserlerinde açık aydın Osmanlı Türkçesiyle yazma modasına girerek, birbiriyle yarış halindediler. 1906 – 1907’lu yıllarda yayımlanan Füyuzat dergisi dönemin yazı dilini tam olarak yansıtmaktaydı. O dönem basın dilinin sadece bir örneği idi. H. Sabri Ayvazov “Lisan Kavgası” adlı makalesinde Füyuzat’ın diline ait düşüncelerini ifade ederek tüm basın dilleri arasında en mükemmel dilin Füyuzat dili olduğunu, Rusya Müslümanlarının bu dilde yazmaları gerektiğini, diğer Müslüman memleketlerden haberi olmasa bile Kırım halkının da bu dilde “Vatan Hadimi” ve “Tercüman” gazetelerini bu dilde yayımladıklarını yazıyordu (Ayvazov, 1907: 253).

Füyuzat avam halk diliyle bilim ve eğitim dilinin farklı olması gerektiği inancındaydı. Karışık Osmanlı Türkçesiyle, zor tarzda yazan yazarlar ciddi bir şekilde “sanat sanat içindir” fikrini kanıtlamak peşindediler. S.Sadıkova konuyla ilgili yazıyor: “Kendi zor üslubuyla övünen Füyuzat ise halk diliyle yazı dili arasında aşılabilir duvarlar örüyor ve teselli ederek yazıyordu: Lisan-i avam hiçbir zaman lisan-i edebiyatla bir olamaz” (Sadıgova, 2005: 169).

Füyuzat Azerbaycan yazı diline yeni bir yazı dili şekli sokmuş, yeni bir sayfa açmıştır diyebiliriz. Onun dil hakkında özgü bir bakışı vardı. Onun yüce üslup yanlı yazarları Azerbaycan yazı dilinin Osmanlı Türkçesi olması gerektiğine inanıyorlardı. Derginin aktif yazarlarından olan, Türkiye’den davet edilmiş öğretmen, kimseyi beğenmeyen Ahmet Kemal isimli kişi dergide ilginç bir tartışma çıkarmıştı. Bu tartışma onun Genceli Tahir Musayev adlı bir kişinin şiirlerini beğenmemesiyle başlamıştır. Musayev’in dilini basit bulan ve beğenmeyen Ahmet Kemal şunları yazıyordu: “Arabi ve Farsı karışmış olmakla dahi senin lisanın Osmanlı lisanını geçer. Yabancı kelimelerin girmesi meselesi de ortadadır. Osmanlıcada ‘mersi’, ‘şemendofer’,

‘vapor’ gibi birkaç kelime dışında başka yabancı lügat kalmamıştır. Bunlar Osmanlıca’nın ruh-i Türkiyyetine imtizaç edemeyerek birer birer çürüyüp lisanımızdan düşmüştür.” (Füyuzat, 1907: 329).

Önünde sonunda Azerbaycan yazı dilinin Osmanlıca olacağına inanan Ahmet Kemal Osmanlı Türkçesini çok beğense de onun kendi dili çok zor ve karışıktı. Gerçi onun dili diğer yazarların diline göre daha anlaşılırdı. Fakat Osmanlıcada alınma sözlerin kalmadığı fikrine kesinlikle katılmıyoruz.

Dönem basınında Füyuzat gibi ağır Osmanlı dilinde yazan yayımlar yanında halk diline daha yakın olanları da vardı. Bunlar arasında Osmanlıcaya karşı olanlar da çoktu. Fakat onların dili de Türkçe kelimelerden yoksun değildi. Nedeniyse dönem aydınlarının dilinde oturuşmuşmuş Türkçeydi. Dönem aydınlarının – şairlerin, yazarların, gazetecilerin, öğretmenlerin ve diğerlerinin dili hemen hemen Türkçeydi. Yani herkesin dilinde az veya çok Türkçe kelime vardı.

Cumhuriyetin Dili: 20. yüzyıl Azerbaycan yazı dilini anlatırken Azerbaycan Halk Cumhuriyeti konusuna değinmemek olmaz. Cumhuriyet kurulduğunda Osmanlı Türkçesinin Azerbaycan yazı dilinde belli bir konumu vardı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonraysa bu akım daha da hızlandı. Osman Engin konuyla ilgili şöyle yazıyordu: “Umum harp sonrası Rusya parçalanarak bu büyük ülkede özgür cumhuriyetler kurulduğu sırada Azerbaycan’da da Çarlık rejiminden kurtulan bu hükümetin Türkiye’yle ırk, dil, hatta din birliği dolayısıyla yakınlığı daha da artmıştı. O zamanlarda Azerbaycan’da yeni okullar açılmaya ve her taraftan oraya bir öğretmen akını oluşmaya başlamıştır” (Engin, 1937: 100).

Cumhuriyet tarihimizde şerefli bir olaydı ve dönem hayatının tüm alanlarını ciddi bir şekilde etkilemiştir. Kısa bir süre içinde çok büyük projeler yapan Cumhuriyet, ne yazık ki onları gerçekleştiremedi. Bu projeler arasında dil konusu da yer almaktaydı. İlk bağımsız cumhuriyet yazı diline özellikle dikkat ediyordu. Ana dilini bilmeyen kişilere yüksek görevler vermeyen hükümet ana dilinde yazılmayan dilekçelere bile bakmazdı. Zaman zaman bu ilke daha da yerleşmeye ve pekişmeye başladı. Fakat yüzyıldan fazla Azerbaycan yazı dili, Azerbaycan sosyal ve siyasal durumu Rusçanın ve Rusya’nın etkisi altındaydı: “Azerbaycan parlamentosunun dilinde de bu iki özellik net olarak görülmekteydi: bir yandan Azerbaycan halk dili üzerinde yükselen, bir yandan daha çok Osmanlı diline çeken, bazı durumlarda tamamen Osmanlıcadan oluşan bir dildi” (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1998: 129)

Mehmet Emin Resulzade’nin kendi dili bile Osmanlıcaya çok yakın ve hatta onunla aynıydı, denilebilir. O, bu dili kitaplar aracılığıyla öğrendiğini, gençlerin de aynen yaptığını, Osmanlı şivesine olan aşkın onları taklitle heveslendirdiğini, yazı dillerini Batı Türkçesine benzettiklerini ve ne kadar çok benzetirlerse kendilerini o kadar yetenekli yazar sandıklarını yazıyor (Kengerli, 2007; 79).

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin dili 20. yüzyılın başlarında Osmanlıca’nın etkisi altındaydı. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti* kitabında cumhuriyetin yazı dili böyle nitelendirilmekteydi: “Bu dil genellikle Osmanlı diline yakındı, belki de bu dilin aynısıydı. Sosyalist milletvekillerinin parlamento konuşmalarından belli oluyor ki onlar halk dilini, bu bağlamda yazı dilimizin o dönem demokratik yazarlarının (A. Şaik, C. Hüseyin, C. Cabbarlı vb.) eserlerinin diline yakın dili kullansalar da imla yönünden daha çok Osmanlı dil yapısını kullanmaktaydılar” (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1998:143)

Kısa bir süre yaşamasına, baskılara ve engellere rağmen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduğu tarihten çöküşüne kadar devletin yazı diliyle ilgili de birçok önemli projeler hazırlandı. Azerbaycan Rusya İmparatorluğundan kopmadan önce resmi yazışmalar hep Rusça yapılıyordu. Azerbaycan yazı dili de daha

oturuşmamıştı. Bir ikilem yaşanmaktaydı. Bu yüzden Cumhuriyeti bazı geçici veya sabit kararlar verdi. Onları dikkatinize sunmak isteriz:

1. 27 Haziran 1918’de devlet yazı dili Türk dili kabul edildi. Fakat tüm adliye, yönetici kurumlar ve diğer görevlerde çalışan kişiler bu dili öğrenene kadar devlet kurumlarında Rus dili kullanımına da izin veriliyordu (Azerbaycan Dili, 2007: 15).
2. 28 Ağustos 1918. Birinci ve ikinci dereceli ilkokul ve ortaokulların millileştirilmesi kararıyla Türk dili zorunlu yapılmakla eğitim öğrencilerin ana dilinde yapıldı. Okullarda tüm dersleri Ermenice ve aynı okulların tam Rusça hazırlık şubeleri kapatıldı ve üst sınıflarda okuyan, Türkçe bilmeyen öğrencilere Türkçe öğretim kararı verildi (Azerbaycan Dili, 2007: 16).
3. 13 Kasım 1918 kararıyla Rusça eğitim veren tüm okullarda Türkçe zorunlu ders oldu (Azerbaycan Dili, 2007: 17).
4. 21 Mart 1919 tarihli kararlar Arap alfabesinin Latin alfabesine değişmek için komisyon kuruldu (Azerbaycan Dili, 2007: 19).
5. 18 Eylül 1919 kararıyla halk okulları kütüphanelerine kitap alınması için hükümet 1 milyon manat para ayırdı (Azerbaycan Dili, 2007: 20).
6. 18 Eylül 1919 ikinci bir kararla birinci ve ikinci dereceli mekteplerde zorunlu Türkçe kursu bittikten sonra öğrenciler ana dillerinde eğitim alıyorlar. Yazısı olmayan milletlerin temsilcileri tercih ettikleri dilde eğitim alabiliyorlar (Azerbaycan Dili, 2007: 21).

Sovyet Etkeni: Yukarıda da belirttiğimiz gibi Azerbaycan’da Latin alfabesinin kabulü Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin adına bağlıdır. Sovyet rejimi bunu sakladı, artık gerçekleştirmekte olan projeyi kendi adına çıkardı. İdeoloji cumhuriyetin Latin alfabesine karşı olduğunu ve konuyu siyasal boyuta aktararak Cumhuriyetin gerici bakış açısına sahip olduğunu beyinlere sokmaya çalışıyordu. Sanki cumhuriyeti kuranları düşünceli, çoğu yurtdışında eğitim almış, birkaç dil bilen, aydın insanlar değil – cahil, eğitimsiz insanlardı. Doğal olarak o dönemde alfabeyle karşı çıkan insanlar vardı. Sovyetlerse alfabe projesi yapan insanları Arap alfabesi yanlısı olmakla suçlamaktaydı. Ali Nazim *Dan Yıldızı* gazetesindeki *Türkiye’de Latin Alfabesi* adlı makalesinde şunları yazıyordu: “Bugün Arap alfabesinin en şiddetli yanlıları bizim Azerbaycan Musavatçıları, Türkistan ve Tataristan’dan kaçmış devrim karşıtlarıdır. Bunların da kara geçmişleriyle ünlü Mehmet Emin Resulzade, Battal, Velidi ve başkalarından ibaret olduklarını okurların anladıkları zannındayım” (Nazım, 1928: 7)

1926 yılında Bakü’de yapılan 1. Türkoloji Kurultayı Türk dünyasında büyük bir olaydı. Programında çok sayıda konu ele alınsa da kurultayın en önemli projesi alfabeydi. Yeni alfabe Türk – İslam dünyasında büyük yenilikti. İşte bu yüzden 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı – Latin alfabesine geçme – imla meseleleri birbirine sıkı bağlıydı. Hatta 1929 – 1930 yıllarında Azerbaycan’da yaşayan bir grup Ermeni bilim adamı Ermeni alfabesinin de Latinleştirilmesi isteğini belirtmişlerdir. (Yeni Elifba ve Yeni Yol, 1932: 13)

Alfabe değişimi beraberinde imla değişimi ihtiyacını da getirdi. Arap alfabesinde ünsüzlerin olmayışı yeni alfabeyle çakışmaktaydı. Biz burada daha çok 1. Türkoloji Kurultayı sonrası Sovyetlerin direkt baskısıyla değişen Azerbaycan imla kurallarından söz etmek istiyoruz. Önce şunu belirtmek isteriz ki elimizde olan 1930’lu yıllara ait kaynakların hepsinde adı Türk, dilimizse Türkçe olarak geçer.

Yeni alfabe – yeni yazım, yeni imla demektir. Bu yüzden de Arap alfabesinin Latin alfabesine değiştirilmesi konusuna değinmeden edemedik. Nitekim ilk neden Arap alfabesinin dilimizin ses özelliklerine uymayıdır. E. Ülvi konuyla ilgili 1929 yılında şöyle yazıyordu: “Türkoloji Kurultayı sonrası yeni alfabe resmî şekilde kabul edilse de bu mesele tüm zıtlıklarıyla karşımıza çıktı. Arap alfabesinin kusurları perdesi altında saklanan birçok şeyler ortaya çıktı” (Ülvi, 1929: 38)

Yazım kuralları – dönem diliyle dersek “imla gaydaları” sorununun temeli işte bu zaman atılmıştı. İster alfabe isterse de imla sorunları 1926 1. Türkoloji Kurultayı’nda atılmış oldu. Daha sonra 1928 yılında 1. Bakü ve 1931 yılında 2. Azerbaycan İmla Sempozyumu düzenlendi. Fakat Sovyet rejimi imla konusuna ılımlı yaklaşmıyordu. İdris Hasanov ilk sempozyumun Halk Maarif Komiserliğinin 1928 yılındaki bülteninde yayımlanmasına rağmen ikinci sempozyumun kararlarının yalnız kâğıt üstünde kaldığını ve hiçbir yerde yayımlanmayarak kitle arasında yayılmadığını, Azerbaycan Türk dilinde kullanılan tüm kelimelerin imla açısından üç büyük gruba ayırarak: 1) Türkçe ve Türkçeleşmiş kelimelerin imlası, 2) Arapça – Farsça sözlerin yazılışı ve 3) Uluslararası kelimelerin imlası, diye imla konularını yazıyordu (Hasanov, 1934: 38).

Latin alfabesine geçtikten sonra hemen hemen aynı olan imla kuralları zaman geçtikçe rejimin baskısıyla Rusçanın etkisine girdi. 2. İmla Sempozyumuna göre 1. İmla Sempozyumunun kararları daha Türkçüydü. Kararnameleri 1937 yılında Türk yanlısı olarak kurşuna dizilecek Bekir Çobanzade ve Veli Hulufu hazırlamışlardı. İlğimizi daha çok bu kararın 4. maddesi çekmektedir: “Azerbaycan Türkçesinde ses yer değişmesi sonucu iki şekilde söylenen sözleri yazdıka, Türk diline dayanarak, yalnız bir şekil kabul edilmelidir. Örneğin, bazı yerlerde söylenen *torpag, yarpag, körpü, kirpik* sözlerini aslında olduğu gibi, yani *toprak, yaprak, köprü, kiprik* diye kabul etmeli ve yazılmalıdır” (Hulufu: 1929: IX). Türklerin bir zamanlar ortak dillerinin olması ve yüzyıllar önce ayrılması düşüncesindeki tarihin 1930’lu yıllara kadar çıkarılması yanlısıyız. Şöyle ki bugünkü dillerimiz arasındaki önemli farklardan birinin değiştirildiği 37. madde 1937’li yılların habercisiydi sanki. Orada: “Ben, bin, imdi, benimsemek... gibi sözler umum Azerbaycan şivesinde olan men, min, indi, benimsemek... diye kabul edilmeli ve yazılmalıydı” diye yazıyordu (Hulufu, 1929: XIV).

Böylesine sinsi çalışmalarla Sovyet rejimi bugünkü dilimizin Türkiye Türkçesiyle bağıını koparmış oldu. “Azerbaycan imla sempozyumu kararıyla uygunlaştırılmış ve devleti elmi şura tarafından onaylanmışır” (Hulufu, 1929: XII) sözleri yukarıda yazdıklarımızın kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- ASE. (1987), Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Bakü.
- Azerbaycan Dili. (2007). Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Bakü.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti. (1998). Bakü: Bilim.
- Efendizade C. (1926). Ümumi Edebi Dil Meselesi. Maarif ve Medeniyet, №2-3.
- Elekberova, K. (2010). XX Esrin Evvellerinde Azerbaycan Edebi Diline Türkiye Türkçesinin Tesiri. Bakü: Nurlan.
- Engin, O. (1937) Muallim Cevdet’in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi. İstanbul: Bozkurt.
- Füyuzat. (1905-1906). Bakü.

Hasanov, İ. (1934). Azerbaycan Türk Dil İmlası Haggında Bir Neçe Söz. İnkilab ve Medeniyyet: №8.

Huluflu, V. (1929). İmla Luğeti. Bakü: Azərneşr.

Kengerli, A. (2007). Turanın Bir Eli Var ve Yalnız Bir Dili Var. Bakü: Yom.

Meherremova, R. (1976). Sabirin Dili. Bakü: Maarif.

Nazım Ali. (1928). Türkiye’de Latin Elifbası. Dan Yıldızı. №2.

Sadıgova, S. (2005). Azerbaycan Dilinde Terminalogiyanın Teşekkül ve İnkişafı. Bakü: Elm.

Ülvi, E. (1929). “Dil – İmla Sahesinde”, Dan Yıldızı.: 11 – 12 Kasım-Aralık. Bakü.

TÜRKÇÜLÜK MƏFKURƏSİNİN MILLİ-DEMOKRATİK TƏCƏSSÜMÜ: AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ

Faig ELEKBERLİ*

ÖZƏT

“Azərbaycan”, “Azərbaycançılıq”, “Azərbaycan türkçülüğü”, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” ideyalarına yalnız hərfi mənada yanaşmaq doğru deyil, eyni zamanda bu ideyaların Azərbaycan xalqının varlığında oynadığı mühüm tarixi-siyasi və mənəvi-fəlsəfi əlaqələri ortaya qoymaq daha vacibdir. Yəni, bu gün “Azərbaycan” ideyasıyla bağlı olan bütün anlayışların (Azərbaycan dövləti, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan Yurdu, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan fəlsəfəsi, Azərbaycan dili və b.) zahiri dərindən deyil, elmi-fəlsəfi mahiyyətindən çıxış etməliyik. Bu anlamda ilk növbədə, “Azərbaycan” anlayışının tarixən Türklüklə, Vətənlə, Dövlətçiliklə bağlı olması elmi şəkildə tarixi-fəlsəfi anlamda təhlil olunmalı, “Azərbaycan və Türklük”, “Azərbaycan və Vətən”, “Azərbaycan və Dövlətçilik” bunun məntiqi nəticəsi olaraq da “Azərbaycan türkçülüğü”, “Azərbaycan Yurdu”, “Azərbaycan dövlətçiliyi”, “Azərbaycançılıq” ideyalarının ən mühüm prinsipləri elmi düşüncələr əsasında ortaya qoyulmalıdır. “Azərbaycan Türkçülüğü”nün, “Azərbaycan Yurdu”nun təbii nəticəsi olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin necə meydana çıxması, eyni zamanda, yeni dövlətə məhz “Azərbaycan” adının verilməsinin səbəbləri və bu məsələdə milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin oynadığı rolun da elmi əsaslarla izah olunmasına ciddi ehtiyac vardır. Burada xüsusilə, yeni dövlətə Azərbaycan adının verilməsinin dar mənada deyil, geniş mənada dərk edilə bilməlidir. Bizlər, dövlətimizin adının yalnız hərfi mənasını deyil, onun mənəvi-fəlsəfi, siyasi-tarixi əhəmiyyətini də dərk etməliyik. Bir sözlə, yeni dövlətə “Azərbaycan” adının verilməsini, onun Türkçülük, İslamçılıq və Müasirlik məfkurəsiylə bağlılıqlarını doğru şəkildə cəmiyyətimizə izah etməklə yanaşı, onun sonrakı siyasi-tarixi, mənəvi-fəlsəfi həyatımızda oynadığı rolu da tarixi-fəlsəfi anlamda elmi əsaslarla dəyərləndirməliyik.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Azərbaycançılıq, Azərbaycan türkçülüğü, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Türkçülük, Azərbaycan Dövlətçiliyi

NATIONAL-DEMOCRATIC INCARNATION OF THE TURKIC IDEOLOGY: THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

It is not correct to understand literally such ideas as, “Azerbaijan”, “Azerbaijanism”, “Azerbaijani Turkish”, “Azerbaijan Democratic Republic”. At the same time, it is very important to show important historical-political and spiritual-philosophical relations these ideas which played in the presence of the Azerbaijani people. Consequently, the concept of “Azerbaijan” must be analyzed with historically and philosophically in terms of Turkic, Homeland, Statehood, “Azerbaijan and Turkic”, “Azerbaijan and Homeland”, “Azerbaijan and Statehood” as a logical consequence of this, “Azerbaijan Dormitory”, “Azerbaijan Statehood” should be presented. There is a serious need for the explanation of the “Azerbaijan Turkicness” as a natural result of the Azerbaijan Democratic Republic as well as the reasons why the new Turkish state was given the name “Azerbaijan” and the role of national ideologist Mohammed Amin Rasulzade according to this problem. We must understand not only the literal meaning of the name of our state, but its moral-philosophical, political and historical significance. In short, along with explaining the name of “Azerbaijan” to the new state and its commitment to the Turkishism, Islamism and Modernity ideology, we should also appreciate the role that it has played in our future political, historical, moral and philosophical life in scientific and historical philosophical terms.

Keywords: Azerbaijan, Azerbaijanism, Azerbaijani Turkic, Azerbaijan Democratic Republic, Turkicness, Azerbaijani Statehood

GİRİŞ

---

* Doç. Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə İnstitutu, faikalekperov@mail.ru

Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı dövlət 1918-ci ilin mayında dünyaya bəyan edilsə də, əslində onun varlığı uğrunda mücadilə 1813-cü il Gülüstən və 1828-ci il Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra başlamışdır. Belə ki, Qacarların çar Rusiyasına qarşı apardığı uğursuz müharibələrdən (1804-1813, 1826-1828) sonra işğal altında qalan şimali Azərbaycan türkləri bir an olsun belə düşməyə baş əyməmiş, daima müstəqillik ya da Qacar Türk dövlətiylə birləşmək uğrunda mücadilə vermişdir. Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin başlıca düşmənlərindən olan çar Rusiyası və Böyük Britaniya da bütün qüvvələrindən istifadə edərək bir yandan Azərbaycan türklərinin birləşməsi üçün, digər tərəfdən isə Qacar Türk dövlətinin yenilməsi yolunda əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Məsələn, çar Rusiyası işğal etdiyi Şimali Azərbaycanda yeni bir “xalq” formalaşdırmaq yolu tutaraq onu Qacarlardan, o cümlədən Azərbaycanın digər yarısındakı türklərdən ayırmağa çalışmışdır. Bu məqsədlə də işğal altında tutduğu Azərbaycan türklərini “tatar” adlandıran çar Rusiyası ideoloqları qəsdli olaraq Qacar Türk dövlətini “Persia”, “İran” onun bütün xalqlarını heç bir fərq qoymadan “persian” ya da fars adlandırmışlar. Çar Rusiyası qədər Qacar Türk dövlətinin tənəzzülündə maraqlı olan Böyük Britaniya da antitürk siyasət izləyərək “Persia”, “İran” anlayışlarını təbliğ edərək farsdilli qüvvələrin hakimiyyətə gətirilməsi üçün zəmin hazırlamağa başlamışlar.

Milli İdeyalarla Qeyri-Milli İdeyaların Mübarizəsinin İlk Mərhələsi

Hələ, 19-cu əsrdə Avropa-Rusiya ideoloqlarının çoxuna görə, Qacarlardakı “Azərbaycan əyaləti” daha çox tarixi-coğrafi anlamda “İran”ın qədim bir əyaləti olub “Azərbaycan”ın türk əhalisi də türk dillərinin birində danışmalarına baxmayaraq etnik anlamda farsdan dönmə ya da farsdilli olduğu halda, çar Rusiyasının işğalı altında olan Azərbaycan ya da “Zaqafqaziya”nın müsəlman əhalisi də “tatar dili”ndə danışan yarıfars, yarıtürk, yarımoğol olub mələz bir xalq idi. Şübhəsiz, Azərbaycan türklərinin bir qisminin “tatar”, digər qisminin isə “persian” ya da “iranlı” adlandırılmağa başlanması bir tərəfdən vahid, eyni etnik toplumun mənəvi-psixoloji anlamda da parçalanaraq, onlar arasında dərin uçurumların yaranmasına, digər tərəfdən müstəqil bir varlıq kimi ortaya çıxma bilməməsinə hesablanmışdır. Hər halda antitürk ideoloqlar yaxşı bilirdilər ki, Azərbaycan türkləri 3 min ilə yaxın yalnız İran-Turan müharibələrinin deyil, İran-Turan mədəniyyətlərinin də kəsişdiyi bir yerdə yaşadıkları üçün, istər-istəməz onların arasında türkçülüklə turançılıq qədər olmasa da irançılıq, farsçılıq ideyaları da müəyyən yer tutmuşdu. Bu anlamda zaman zaman farsdillilərə qaynayıb qarışaraq İran mədəniyyətindən az-çox təsirlənmiş, eyni zamanda İslam dinindən qaynaqlanan şiəliyə münasibətdə onlarla ortaq yol tutmağa başlamış Azərbaycan türklərindən ən azı bir qisminin “İran”, “Persia”, “persian”, “iranlı” anlayışlarına doğma münasibət göstərmələri mümkündür. Antitürk Avropa ideoloqları belə bir şəraitdə Azərbaycan türklərinin bir qismi arasında “İran”a, “iranlı”lığa bağlılıq üçün “qədim İran mədəniyyəti”, “qədim İran dövlətçiliyi” ya da “fars şiəliyi” ideyalarının (farslaşdırma, iranlılaşdırma) təbliğini daha da gücləndirdiyi halda, digər qismi arasında isə Rus-Avropa (ruslaşdırma, qərbəşdirmə) mədəniyyətinin təbliğinə başlamışdır.

Hesab edirik ki, belə bir şəraitdə Azərbaycan türkləri, özəlliklə çar Rusiyasının işğalı altında qalan azərbaycanlılar türk düşmənlərinə qarşı iki ideyadan: **1) Turan-Türkçülük** və **2) Azərbaycan** anlayışlarından möhkəm sarılmışlar. Hər halda Azərbaycan türkləri üçün ruslaşdırma-qərbəşdirmə, iranlılaşdırma-farslaşdırma ideyalarına qarşı Turan-Türkçülük və Azərbaycan ideyaları bir qurtuluş yolu olmuşdur. Belə ki, antitürk və antiazərbaycan ideyalarının Azərbaycan türk aydınları arasında geniş yayılmasının qarşısının alınmasında da həmin milli ideyalar mühüm rol oynamışdır. Bu nəzər nöqtəsindən yanaşsaq görərik ki, hələ 19-cu əsrdə antitürk ideoloqların təsiri altında iranlılığı, qərbçiliyi dəstəkləyənlər də (M.F.Axundzadə, Mirzə Kazım bəy, Zeynalabdin Marağayi və b.), buna qarşı olub Turanlılığı-türklüyünü, Azərbaycanlılığını müdafiə edənlər də (A.A.Bakıxanov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və b.) olmuşdur.

Məsələn, Güney Azərbaycandan olub çar Rusiyasının təbəəsi kimi Tiflisdə yaşayan Mirzə Fətəli Axundzadə əvvəlcə soyunun türkmən olduğunu ifadə etdiyi halda (Axundzadə, 2005: 222), sonralar özünü “zahirən türk” adlandırıb əslini-nəslini farslara bağlamış, açıq-aşkar “İran” və irançılıq məfkurəsinin təbliğatçısı olmuşdur (Axundzadə, 2005: s.142). Axundzadənin iranpərəst yolunu davam etdirən Zeynalabdin Marağayı da çar ideoloqlarının təsiri altında etnik soyunu kürdlərə bağlayaraq “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsərində (o, bu kitabını çar Rusiyasının təbəəsi olduğu dövrdə yazmışdır) “İran” və irançılıq ideyalarını təbliğ etmiş (Marağayı, 2006: 29, 261), “tarixi-coğrafi Azərbaycan”a və onun əhalisinə də bu antitürk məfkurənin çərçivəsində yanaşmışdır.

“Azərbaycan”, “Azərbaycan Dili”, “Azərbaycan Milləti” Anlayışlarının Milli Fəlsəfi Təzahürləri.

Çox maraqlıdır ki, Axundzadələr, Marağayilər Qacarların Azərbaycan əyalətindən çar Rusiyasına gəlib onun təbəəliyini qəbul etdikdən sonra **“irançılıq”** ideyasına qapıldıqları halda, onlardan fərqli olaraq 1828-ci ildən sonra Şimal imperiyasının müstəmləkəçiliyi altında yaşamağa məhkum olan Qafqaz Azərbaycanının türk aydınlarının çoxu “Azərbaycan” anlayışını və onun müsəlman əhalisini Türklüklə izah etmişlər. Buna nümunə olaraq A.A.Bakıxanov (Bakıxanov,1926: 206-207), H.Zərdabini (Zərdabi, 2005: 26), S.Ə.Şirvanini (Şirvani, 2005: 130) və başqalarını göstərə bilərik ki, onlar hər fürsətdə Türk-Turan kimliklərini dəfələrlə ifadə etmişlər. Eyni zamanda “Azərbaycan” anlayışının tarixi-coğrafi, etnik anlamda türklük-turanla bağlılığını ilk dəfə irəli sürənlər də Şimali Azərbaycan türk aydınları olmuşlar. Məsələn, **Cəlal Ünsizadə**nin baş redaktoru olduğu *“Kəşkül”* qəzetinin 1890-cı ilin noyabr ayında nəşr olunan bir məqaləsində “Azərbaycanlı” imzalı müəllif yazırdı ki, quzeyli-güneyli Azərbaycan türkləri rusların adlandırdığı kimi tatar deyil “Azərbaycan milləti”dir (Ünsizadə, 1890). C.Ünsizadə Azərbaycanın türk əhalisinin dilini də Türk dili ilə yanaşı “Azərbaycan dili” adlandırmış, üstəlik 1891-ci ildə “Azərbaycan” adlı qəzet çıxartmaq üçün Tiflisdəki Baş Mətbuat İşlər İdarəsinə müraciət etmişdir. Ünsizadələrlə eyni dövrdə yaşamış **Məhəmməd Ağa Şahtaxtlı** da 1891-ci ildə həm *“Kəşkül”*, həm də *“Kaspi”* qəzetlərində yazırdı ki, Qacarların məğlubiyyətindən sonra Rusiyanın işğalı altında qalan *“Aderbedjan mahalı”*nın indi *“Zaqafqaziya müsəlmanları”* adlanan əhalisi etnik mənşə və dil etibarilə nə tatar, nə də fars amili ilə bağlıdırlar, onlar türkdürlər-Azərbaycan türkləri (Şahtaxtlı, 1891).

Ancaq C.Ünsizadənin, M.A.Şahtaxtlının “Azərbaycan”, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan milləti” anlayışlarını gündəmə gətirərək daha çox sahiblənmələrinə baxmayaraq, bu məsələdə ciddi uğur əldə edə bilməmələrinə əsas səbəb, həmin istilahları türklük və turanlılıq anlamında yetərinə ortaya qoya bilməmələri olmuşdur. Ola bilsin ki, Ünsizadə qardaşlarının, Şahtaxtlının bu məsələlərdə daha dərinə getməmələrində çar Rusiyasının maraqlarının dairəsindən çox kənara çıxma bilməmələri də mühüm rol oynamışdır. Belə ki, çar Rusiyası *“Azərbaycan”* *“azərbaycanlı”*, *“Azərbaycan milləti”*, *“Azərbaycan dili”* anlayışlarının Türklük və Turanlılıq əsasında izahının birmənalı şəkildə tərəfdarı olmadığı üçün, bu istilahları daha çox farsdan dönmə, tardan-türkdən dönmə, albandan dönmə “mələz xalq” ətrafında formalaşdırmağa çalışmışlar. Bu anlamda Axundzadələrin, Marağayilərin Qacar Türk dövlətindəki türkləri farsdan dönmə hesab edib “İran”a, irançılığa Ünsizadələrin, Şahtaxtlıların isə Qafqaz türklərini “azərbaycanlı”, dillərini “Azərbaycan dili” adlandırmaları çar Rusiyasının maraqlarına qismən cavab verirdi. *Ancaq bütün hallarda “tarixi-coğrafi Azərbaycan” əhalisinin aydınlarının müxtəlif ideyalara üz tutaraq bir qisminin özünü “Türk”, “Qafqaz türkü” ya da “qafqaziyalı”, digərinin “zahirən türk” ya da “farsdan dönmə” persiyalı-iranlı, üçüncüsünün “azərbaycanlı” ya da “Azərbaycan milləti”, dördüncüsünün də “tatar” adlandırması çox ciddi problemlərə yol açmışdır.*

Beləliklə, “tarixi-coğrafi Azərbaycan” əhalisinin böyük çoxluğu türk olmasına baxmayaraq, çar Rusiyası ideoloqlarının və ingilis dəstəklili irançı ideoloqlarının sayəsində müxtəlif adlarla adlandırılmağa başlanmışdı. Şübhəsiz, belə bir durumda quzeyli-güneyli Azərbaycan türklərinin vahid ulus olaraq həm Qacarlar dövlətinin qurucusu və sahibi olaraq ingilis-rus dəstəklili irançılara, buna paralel də olaraq dünyanın jandarmı olmağı bacarmış çar Rusiyasına qarşı mücadilə aparmaları çox çətin idi. Məhz belə bir şəraitdə ən doğru yol Azərbaycanla Turanlılığın bütünlüyündən çıxış etmək idi ki, bunun ilk cizgilərini Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Cənnəti, Ö.F.Nemanzadə, M.Hadi, H.Cavid kimi milli ziyahlarımız ortaya qoymuşdursa, ancaq bu məsələdə əsas rolu birmənalı şəkildə M.Ə.Rəsulzadə oynamışdır.

Zənnimizcə, Azərbaycan türklərinin Turanla-Türklüklə bağlılığını ilk dəfə tutarlı şəkildə əsaslandıran **Əli bəy Hüseynzadə**nin “*Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir*” (1905) əsərində “əcdadımızın müştərək mənşəyi Turan”a işıq tutulmağa cəhd göstərilir ki, burada da Azərbaycan türklərinin Türk-Turanlı olduqlarını və Azərbaycan türkcəsinin də Turan dil ailəsinə aid Türk dilindən başqa bir dil olmadığını açıq şəkildə ifadə etmişdir. Ə.Hüseynzadəyə görə bu gün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Yaz bayramında təbiət ünsürləri (od, su, torpaq və hava) ilə bağlı keçirdiyi mərasimlərin kökü, mənşəyi də irançı zərdüştiliklə deyil Türklərə aid şamanizmə, tanrıçılığa gedib çıxır. Azərbaycan türkləriylə “İran” farslarının adət-ənənələri arasındakı fərqləri də otağa qoyan Turançılığın ideoloqu bildirirdi ki, Qacarlar dövlətində yaşayan türklərin böyük qismi də məhz qədim Turana bağlı Azərbaycan türkləridir (Hüseynzadə, 2007: 55).

Ə.Hüseynzadənin bu ideyalarından təsirlənən M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Cənnəti, Y.Talibzadə, M.Hadi, H.Cavid və başqaları məqalə və şeirlərində artıq istər tarixi-coğrafi, istərsə də etnik anlamdakı “Azərbaycan”ı az da olsa, Türklüklə, Turanlıqla bir bütün kimi görməyə başlamışlar. Məsələn, **Əbdülxaliq Cənnəti** məhz həmin hissələrin altında Hüseynzadənin “Füyuzat” jurnalında (1907, 7 avqust) nəşr olunan “*Fəxryyə*” şeirində yazırdı: “*Turanlılarız, sahibi-şənü şərəfiz biz! Əslafımızın nəyibi xeyrül-xələfiz biz!..*” (Cənnəti, 1907). **M.Ə.Sabir** də Cənnətinin “Fəxryyə”sinə cavab təsiri bağışlayan şeirində açıq-aşkar türklərin rusçuluq, iranlılıq və osmanlılıq, sünnilik və şialik təəssübkeşliyini tənqid edərək Turan, Türklük üçün mücadilə verməyə çağırırdı (Sabir, 2004:124). **Hüseyn Cavid** də bir tərəfdə şeirlərində türklərin öz qəhrəmanlarını qan içən, zalım, canavar kimi isimlər vermələrinə qarşı çıxır (Cavid, 2005: 70), eyni zamanda Turan şanlı tarixi ilə öyünürdü: “*Bir zamanlar şərəfli Turanın, O cihani gəyuri qavğanın, Qəhrəman, bərguzidə evladı, Türklərin adlı-şanlı əcdadı, Saldırıb titrədirdi yer yüzünü, Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü!*” (Cavid, 2005: 52). Cavid kimi Əhməd Cavad da şeirlərində həm turançılığı, həm də onun müstəqil bir qolu olan Azərbaycan türkcülüyünü təbliğ etmişdi. Onun turançılığı «Çırpınırdın Qara dəniz» şeirində daha aydın şəkildə ifadə olunmuşdu (Cavad, 2005: 140). Ə.Müznib də “Türk tarixi” kitabında türk, tatar və moğolları Turanlı ruslar, farslar, hindlilər, ermənilər isə Ariyalı adlandırmışdır. Turan və Turanlı anlayışlarını daha çox Azərbaycana, Qafqaza bağlayan Müznibin də Turançılıq məfkurəsinə sahibləndiyini görürük (Müznib, 2006: 115). “Azərbaycan” anlayışının milli düşüncədə formalaşmasının davamı kimi **Cəlil Məmmədquluzadə** 1917-ci ildə qələmə aldığı «Azərbaycan» məqaləsində də yazırdı ki, vətəninin adı Azərbaycan, millətinin və dilinin adı isə türkdür (Məmmədquluzadə, 2004: 4).

“Azərbaycan Türkcülüyü” Məfkurəsi və Azərbaycan Cümhuriyyəti.

Türkcülük və Turançılıqla bağlı “Azərbaycan” milli ideyasının əsas ideoloqu **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə** də Türklük və Turanla bağlı “*Azərbaycan*” milli ideyası 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) meydana çıxmışdır. “Azərbaycan” Turanla-Türkcülüklə bağlı olması fikrini M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə qismən 1916-cı ilin martından “Açıq söz” qəzetində qələmə aldığı “Məktəb və mədrəsə” silsilə yazılarında, əsasən də həmin ilin oktyabrında yazdığı “**Nə Qafqasiya, nə də İran**” məqalələrində ifadə etmişdir. O, həmin

məqalələrində yazırdı ki, Qafqaz türklərinin özlərini “qafqasiyalı”, “Qafqaz türkü” adlandırır da Azərbaycanı iki hissəyə bölən Araz çayının o biri tayında yaşayan türklərə “iranlı” kimi yuxarıdan aşağı bir nəzərlə baxmaq ruhumuza sirayət etmiş bir xəstəlikdir (Rəsulzadə, 2012: 536-537). Qeyd edək ki, burada adıçəkilən məqalələrinə qədər Rəsulzadə özü də əsasən “*Qafqaz türkləri*”, “*Qafqaz müsəlmanları*”, “*İran türkləri*”, “*İran Azərbaycanı*” kəlimələrindən istifadə etmişdir (Rəsulzadə, 2012: 247, 284, 311, 363, 367, 530.). Yalnız 1916-cı ilin başlarından etibarən həmin anlayışlarla yanaşı “Azərbaycan türkləri”, “Azərbaycan müsəlmanları”, “Azərbaycan türkcəsi” (Rəsulzadə, 2012: 298, 301, 386, 387, 442) kəlimələrindən də istifadə edən Rəsulzadə yazırdı ki, əqrabalıq, dil və ədəbiyyat baxımından “İran Azərbaycanı ilə Qafqasiya Azərbaycanı arasında fərq heç yoxdur” (Rəsulzadə, 2012: 438). “Nə Qafqasiya, nə də İran” məqaləsində isə o, açıq şəkildə Şimali Azərbaycanda ya da Qafqazda yaşayan türklərin özlərini Qacarların Azərbaycan əyalətində yaşayan türklərdən ayrı müstəqil bir etnoqrafik vücut kimi görüb “Qafqaz türkü” adlandırmasını yanlışlıq hesab etmişdir. Türk şöbələri arasında “Qafqaz türkü” ismiylə tanınan etnoqrafik şöbə yoxdur, deyən Rəsulzadə yazırdı:

“Azərbaycan türkü, Azərbaycan şivəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı var. Ola da bilər. Fəqət Qafqasiya türkcəsi və Qafqasiya türkü olamaz. Bu gün nə “Xosrov Pərvizi” yazan Mirzə Abdullah iranlı, nə də Kazımoğlu qafqasiyalıdır. Onların ikisi də azərbaycanlılardır. Birincisinin əsəri, ikincisinin də mütləsi nə iranca yazılmış, nə də qafqazca. İkisi də türkcə yazılmışlar. Biz, özümüzü qafqasiyalı sananlar bu həqiqəti bir kərə bilməli və anlamalıyıq ki, yurdumuzda mühacir və mehman sifətilə yaşayan “iran”lılar, az bir istisna ilə İran Azərbaycanından gəlmiş iranlılardır. Onların dili də, məişəti də, adət və əxlaqları da bizimkinin eynidir. Başqa dürlü olamaz da. Çünki hamımız bir kütlənin (Azərbaycan Türkünün) parçası, bir məcmuin hissəliyiz, xəlf təbrincə, “hamımız bir bezin qırağıyız”, Araz çayının qismən bu, qismən də o tərəfində bulunan türklər, bir kərə bilməlidir ki, nə iranlı, nə də qafqasiyalı bəlkə: azərbaycanlılardır” (Rəsulzadə, 2012: 537).

Gördüyümüz kimi, Rəsulzadə “Azərbaycan” milli ideyasını hər şeydən öncə Qafqaz türkləri ilə “İran” türklərini birləşdirən, onların biri-birindən ayrı deyil vahid ulus olması anlamında gündəmə gətirmişdir. Başqa sözlə, Rəsulzadənin irəli sürdüyü “Azərbaycan” ideyasının əsasını Dərbəndən Kəngər korfəzinə, Bakıdan İrəvanadək eyni adət-ənənəyə, əxlaqa, məişətə, dilə, ədəbiyyata sahib olan türklərin vahidliyi, bütünlüyü təşkil etmişdir. Bu mənada Rəsulzadə yazılarında artıq “Azərbaycan türkləri”, “Azərbaycan muxtariyyəti” anlayışlarına geniş yer verir (Rəsulzadə, 2013: 150, 204, 388), türk xalqları arasında Azərbaycan türklərinin öz dili, öz ədəbiyyatı, öz adəti olmasını müdafiə edirdi (Rəsulzadə, 2013: 186). 1917-ci ilin mayında Moskvada keçirilən **Birinci Rusiya müsəlmanları qurultay**ında digər türk xalqlarıyla yanaşı “Azərbaycan muxtariyyəti” ideyasını da irəli sürən Rəsulzadə artıq həmin ilin sonunda “Azərbaycan muxtariyyəti haman bir əmri-vaqe halını almaldır”- deyə (Rəsulzadə, 2013: 408), fikrini açıq şəkildə ifadə etmişdir. Bizcə, “Azərbaycan muxtariyyəti” ideyasını ortaya atan Rəsulzadə, bununla da yeni bir Türk dövlətinin adının bəirlənməsi yolunda ciddi zəmin hazırlamış, eyni zamanda “Qafqaz” türkləriylə “İran” türklərinin ortaq gerçək adını da dəqiqləşdirmişdir: Azərbaycan türklüyü!

“Azərbaycan”ın Turanla biri-birini tamamlaması məsələsinə gəlincə, M.Ə.Rəsulzadə 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) anladı ki, türklərlə farslara istinadən “ortaq yurd” hesab etdiyi “İran”, ortaq ideologiya saydığı “iranlılıq” üçün savaşı türklərə fəlakətdən başqa heç nə verməmiş, bundan qazanan yalnız farsdillilərə və onun havadarlarına olmuşdur. Ona görə də, Rəsulzadə 1915-1916-cı illərdən etibarən siyasi, mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anlayışlarında İran və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmağa başladı. Bizcə, İran və Turan anlayışlarının biri-birinə zidd olmasını daha dərinəndən anladıqdan sonra da o, türklər üçün “İran”, “iranlılıq”ın

deyil, Turan və Azərbaycanın önəmli olması qənaətinə gəlmişdi (Rəsulzadə, 2012: 169). Rəsulzadəyə görə, Qurd ilə 9 rəqəminə türklərdə, türk asari-tarixiyəsində böyük bir ehtiram görülür:

“Uzun bir vaxt öylə düşünülüyordu ki, bu təsir İrandan keçmişdir. Fəqət, İran ilə Turanın daima biri-birilə vuruşduğu halda, surf İran ənənəsi olan Novruzun nədən dolayı turanlılar tərəfindən də böylə əzizlənməsi bir az şübhəli idi. Qədim türk və moğol ənənələri və əsatiri haqqında başlamaqda olan tədqiqat ortaya moğollarca məşhur olan “qurtuluş” əfsanəsini çıxarıyor ki, bu əfsanəcə dəmirdən yapılma bir “sədd” vasitəsilə “Ərgənəqon” da hasarlanıb qalmış olan türkləri bozqurd (Pörtəcnə) bu gün xilas etmişdir. Demək ki, bu gün turanlılardan ötrü qurtuluş bayramı olmuşdur” (Rəsulzadə, 2012: 343).

Azərbaycan Türkcülüyü İdeyasının Əleyhdarları

Həmin dövrdə müstəqil Azərbaycan Türkcülüyünün ya da Azərbaycan Turançılığının əleyhinə olan əsas qüvvələr: **1) rusiyaçılar, 2) ittihadçılar, 3) irançılar** idilər. Məsələn, “Azərbaycan türklüyü” ya da Azərbaycan milli ideyası ortaya atıldığı zaman Şimali Azərbaycanda İslam birliyindən çıxış edən ittihadçılarla “Böyük Rusiya” xülyasından qurtulmayan sosial-demokratlar (bolşeviklər, menşeviklər, sosialistlər) birmənalı şəkildə buna qarşı çıxırdılar. “Azərbaycan muxtariyyəti” ideyasını ittihadçılar İslam birliyinin parçalanması, sosialistlər isə Rusiya demokratiyasından ayrı düşmək kimi yozurdular. Azərbaycan milli ideyasının əleyhdarları olan ittihadçılarla sosial-demokratlar (bolşeviklər, menşeviklər, sosialistlər) bu fikirlərini Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranana qədər davam etdirdilər. Yalnız 1918-ci ilin 28 mayında Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı yeni Türk dövlətinin bəyanından sonra azərbaycanlı ittihadçılarla demokratlar da Azərbaycan milli ideyasına sahiblənməyə başladılar.

Şimali Azərbaycan türkləri “Azərbaycan” milli ideyasıyla öz mövqeyini gücləndirdiyi dövrdə “Azərbaycan” isminə qarşı etirazlar sosial-demokrat adıyla pərdələnən rusiyaçılar və İslam biliyindən çıxış edən ittihadçılarla yanaşı Qacarlar dövlətindən, daha doğrusu bu dövrdə “İran”, “İranlı” adlarıyla pərdələnən irançılardan da gəlməyə başladı. Belə ki, Tehranda nəşr olunan “Novbahar” qəzeti 1918-ci ilin əvvəllərində yayımladığı saylarının birində Şimali Azərbaycan türklərinin “Azərbaycan” ideyası zəminində Azərbaycan muxtariyyəti uğrunda mübarizə aparmasını tənqid edirdi. “Novbahar” qəzetinin irançı ideoloqlarına görə, Azərbaycan muxtariyyəti ideyası “İran” dövlətinin istiqlalına qarşı olub “İran Azərbaycanı”nı da özünə birləşdirmək niyyəti güdür (Rəsulzadə, 2013: 448). M.Ə.Rəsulzadə “**Novbahar**” qəzetinin bu iddiasına cavab olaraq yazırdı ki, onların əsas hədəfi “İran dövləti” ya da “İran Azərbaycanı” deyil, Bakı, Gəncə, İrəvan və qeyri əyalətlərdən ibarət olan Qafqaz Azərbaycanı türklərinin muxtariyyəti və istiqlalıdır. Milli ideoloqumuza görə, bu mənada “Novbahar” müdiri Azərbaycan adından nahaq xof və dəhşətə düşmüşdür: *“Azərbaycan yüz on il bundan qabaq havayi-ruzigardan təqsim olundu və Araz çayının Şimal tərəfində olan qitələri rus aldıqdan sonra Azərbaycan adını götürüb Zaqaqasiya adlandırdılar ki, Məvərayi-Qafqaz olsun”* (Rəsulzadə, 2013: 448).

Gördüyümüz kimi, Cümhuriyyət qurulana qədər “Azərbaycan” ideyasının Türkcülük və Turançılıqla bağlı olması haqqında müəyyən müddəalar irəli sürülmüşdür ki, bunun da əsas müəllifi Rəsulzadə olmuşdur. Rəsulzadə də Azərbaycan türkcülüyünü ya da Azərbaycan turançılığını birmənalı şəkildə “Rusiya Azərbaycanı”na və “İran Azərbaycanı”na qarşı qoymuşdur. Yəni Rəsulzadənin ortaya atdığı “Azərbaycanizm”in mahiyyətində artıq Rusiya və “İran” mərkəzlilik deyil, məhz Türklük və Turanlılıq dayanırdı. Başqa sözlə, Şimali Azərbaycan türkləri bir tərəfdən 100 ilə yaxın Rusiyanın işğalı altında olduğu üçün ruslaşdırma siyasətinin qurbanı olmuşlara, digər tərəfdən Qacarlar dövlətinə son vermək niyyətində olan farsçılarla onların təsiri altına düşmüşlərə qarşı mübarizə apararaq Azərbaycan turançılığını müdafiə etmişlər.

Üstəlik, Azərbaycan türk aydınları, özəlliklə də Rəsulzadə *“Turan Azərbaycanı”*, *“Türk Azərbaycanı”* ideyalarını müdafiə edərkən də bir tərəfdən türkcülük, turançılıq prinsiplərindən kənara çıxmamağa çalışmış, digər tərəfdən isə Türkcülük və Turançılıq içində onun müstəqil varlığını müdafiə etmişlərdir.

Cümhuriyyət Dövründə “Azərbaycan” Adı Ətrafında Ziddiyyətli Düşüncələr

Azərbaycan türkcülüyü ideyasının yetərincə öz təsbitini tapmamasının nəticəsi idi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti gerçəkləşdikdən sonra da (28 may 1918-ci il) Azərbaycanla türklüyün, turanlılığın biri-birinə zidd ya doğma olması məsələsində müzakirələr davam etmişdir. Çox maraqlıdır ki, ilk dövrlərdə türkcülərin bir qismi “Azərbaycan” adının Türk kimliyini ifadə etmədiyi üçün ondan imtina edilməsinin tərəfində olduğu halda rusiyaçılar, ittihadçılar və irançılar isə yuxarıda ifadə etdiyimiz mövqelərində qalmağa davam edirdilər. Bizcə, 1918-ci ildə qurulan dövlətə “Azərbaycan” deyil, başqa bir ad məsələ, Oğuz Cümhuriyyəti ya da Türkünistan ismi verilsəydi, bu ərazidə yaşayan Türk xalqının SSRİ və SSRİ-dən sonrakı dövrdə həyatı müsbət və mənfi anlamda xeyli dərəcədə fərqli olacaqdı. Yeni Türk dövlətinə “Oğuz Cümhuriyyəti” adı veriləcəyi halda, bu adı daşıyan ulusun tarixi taleyinin hansı istiqamətdə inkişaf edə biləcəyi haqqında fikir yürütmək çox çətinidir. Amma bir şeyi dəqiq bilirəm ki, yeni Türk dövlətinin ismi məsələsinin müzakirəsində “Azərbaycan”la yanaşı Oğuz ya da Türkünistan adı üzərində dayanılması da təsadüfi olmamışdır. Çünki bu bölgənin aborigen yaşayanları olan Türklər öz ölkələrini milli kimliklərinə uyğun olaraq Türkünistan, Xəzərən-Azərbaycan, Oğuz, Turan kimi tarixə daha çox damğasını vuraraq Oğuzluğunu, Turanlılığını, Xəzərliyini, Türklüyünü də XX əsrin əvvəllərində qoruyub saxlamışdır. Məhz bu vahidliyin, eyniliyin nəticəsi olaraq da yeni Türk dövlətinin ismi kimi əsasən *“Oğuz”*, *“Türkünistan”*, *“Xəzəristan”* və *“Azərbaycan”* adları ön plana çıxmışdır. Bu anlayışlardakı vahidlik, eynilik də hərfi mənə üzərindən deyil, tarixi gerçəklik və milli mənsubiyyət əsasında ifadə edilmişdir.

Bu adlardan hər birinin Türklüyü ifadə etdiyini yaxşı anlayan milli aydınlarımızın çoxunun sonda ən optimal variant olaraq “Azərbaycan” üzərində dayanmaları isə diqqətçəkicidir. Yeni yaranmış Türk dövlətinə konkret etnik kimliyi ifadə edən, bu anlamda heç kəsdə şübhə yeri qoymayan **Oğuz, Türkünistan, Xəzəristan** deyil, artıq Türk ulusu mahiyyətindən kifayət dərəcədə uzaqlaşdırılaraq daha çox İrançı-Ariyançı coğrafiya ya da ölkə anlamında yaygın **“Azərbaycan”** adı üzərində dayanılması Türk aydınlar, o cümlədən Türk xalqı arasında istər-istəməz mübahisələrə yol açmışdır. Başqa sözlə, daha çox hərfi mənada, özü də fars dilində “odlar yurdu” ya da ona yaxın anlamda izah olunan “Azərbaycan” adının yeni Türk dövlətinə verilməsi birmənalı qarşılanmamışdır (Abid, 1995: 81-82).

Şübhəsiz, həmin dövrdə Türk aydınlarından bir hissəsinin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adına olan etirazlarının kökündə də məhz “Azərbaycan” anlayışının Türklükdən xeyli dərəcədə uzaqlaşdırılmasıyla bağlı idi. Özəlliklə, “Azərbaycan” anlayışının tarixi-coğrafi və etnik anlamda iranlılaşdırılması ya da ariyanlaşdırılması (hind-avropa nəzəriyyəsinə) fonunda, Türk milliyyətçilərinə görə belə bir ismin Türk dövlətinə verilməsi məntiqəuyğun ola bilməzdi. Ancaq Türk düşməni ideoloqların “Azərbaycan” anlayışını türklükdən, oğuzluqdan, turanlılıqdan uzaq tutulub iranlılaşdırılması, ruslaşdırılması, avropalaşdırılması prosesini zamanında çox yaxşı dərk edən M.Ə.Rəsulzadənin Turanın mərkəzi olan Azərbaycanın bir hissəsində yaradılmış Türk dövlətinə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adının verilməsində əsas məqsədi quzeyli-güneyli Azərbaycanı, Azərbaycan türklərini Türklüyə, Oğuzluğa və Turanlığa yenidən qaytarmaq idi. Bu anlamda yeni yaranmış Türk dövlətinə “Oğuz” ya da “Türkünistan”, “Xəzəristan” deyil, məhz “Azərbaycan” adının verilməsi Türk kimliyinin ifadəsi baxımından uğurlu görünməsə də, ancaq burada əsas məsələ daha geniş çaplı milli hədəfin ortaya atılması idi. Belə ki, əgər yeni Türk dövlətinə “Oğuz Cümhuriyyəti” ismi verildiyi halda, 1828-ci ildə fiziki cəhətdən bölünmüş Azərbaycan türkləri mənəvi-ruhi cəhətdən də

parçalanmış olacaqdılar. Bununla da “Oğuz” türkləriylə Azərbaycan türkləri arasındakı bağ, indiki Türkiyə ya da Türkmənistan türkləriylə olan bağdan uzağa getməyəcəkdi. O zaman “Oğuz” türkləri də məcburən Qacarlar dövlətindəki Azərbaycan türklərinin dövlətçilik ənənələrindən tutmuş fəlsəfi, mədəni, ədəbi irsinə qədər hər bir şeydən uzaq durmaq məcburiyyətində qalacaqdılar.

Ona görə də “Azərbaycan” milli ideyasının müəllifi olan M.Ə.Rəsulzadə Cümhuriyyət dövründə Türk dövlətinə belə bir adın verilməsini üç faktorla izah etmişdir: 1) “Qafqaz Azərbaycanı” və “İran Azərbaycanı”nda məskunlaşmış türklər tarixən milli kimlik anlamında “Azərbaycan”la bağlı olmuş, bu anlamda milli kimliyi “Azərbaycan türkü”, milli dili “Türk dili” ya da Türk dilinin Azərbaycan şivəsi adlandırılmışdır; 2) Quzeyli-güneyli Azərbaycan türkləri dil, din, etnik, mədəni və sosial baxımdan tarixən vahidlik təşkil etmişdir; 3) Qafqaz türklərinin yaşadıkları coğrafiya da tarixən “Azərbaycan” adını daşımışdır. Rəsulzadənin bu izahlarının nəticəsi olaraq da çox keçmədən milli sosialistlərin, milli ittihadçıların çoxu uyğun olaraq Rusiya yanlısı, ya da Osmanlı yanlısı olmaqdan əl çəkərək “Müstəqil Azərbaycan” ideyasını müdafiə etməyə başladılar. M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ilin 10 dekabrında parlamentin 2-ci iclasındakı çıxışında “Azərbaycan” milli ideyasının şüurlarda qazanılmış bu uğurunu nəzərdə tutaraq deyirdi:

«Bizim yaxın məqsədlərimizdən biri olan Azərbaycan muxtariyyətini tələb edərkən həm sağdan, həm də soldan hücumlara düçar olurduq... Daima Azərbaycan məfkurəsinin müdafiəçisi olan firqəmiz üçün bu gün o böyük məqsəd hasil olmuşdur. Çünki artıq gərək sağlar, gərəkə sollar Azərbaycanı inkar deyil, var qənaətilərlə isbat edirlər. Çünki artıq Azərbaycan fikri üzərində müsəlman firqələri arasında ixtilaf-nəzər yoxdur. Çünki cəmiyyətimizin zehmində Azərbaycan istiqlalı fikri yer tutmuş, yerləşmişdir. Çünki üçrəngli o məğrur bayraq artıq siyasətən hamımızı birləşdirmişdir» (AXC, 1998: 50).

Şimali Azərbaycan türklərinin böyük çoxluğu siyasi əqidələrindən asılı olmayaraq Azərbaycan milli ideyasını qəbul etdikləri bir dövrdə ruslardan sonra bundan ən çox narahatçılıq yaşayan irançı qılığına girmiş farslar olmuşlar. Həmin dövrdə “Azərbaycan” ismi üzərindən müzakirələrin mərkəzində isə Bakıdakı “Azərbaycan” qəzeti ilə Tehrandakı “İran” qəzeti dayanmışdır. Belə ki, Rəsulzadə 1919-cü ilin aprelinde “Azərbaycan” qəzetində yayınlanan “İran və biz” məqaləsində Qacarlar dövlətindəki irançıların “Azərbaycan” adı üzərindən sui-istifadə etmələrinin doğru olmadığını yazmışdır. Milli ideoloqumuz Qacarların sülaləsinin Türk kimliyini, eyni zamanda türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Qacarlar dövlətindəki ana varlığını nəzərdə tutaraq yazırdı ki, Cümhuriyyətlə Şahlıq arasında iqtisadi, ədəbi, tərbiyəvi, ən əsası böyük bir qohumluq vardır. Bütün baxımdan irançı aydınların Azərbaycanın şimalında yaranan Türk Cümhiyyətinin isminə düşməncəsinə münasibət bəsləyərək bunu, “İran”a təhdid kimi görmələrini doğru qəbul etməyən Rəsulzadə hesab edirdi ki, “Azərbaycan” adını Qacarlar dövlətinin bir hissəsi olan Azərbaycana bağlayaraq başqa mənalara yozmağın bir anlamı yoxdur:

“Azərbaycan derkən qəsdimiz Şimali Azərbaycan və yaxud Qafqasiya Azərbaycanıdır ki, əski Aran ilə Şirvan və Muğanı ehtiva edər. Azərbaycan ismi isə coğafi istilahlardan ziyadə qövmi bir mənə ilə işlənmişdir. Biz kəndimizi Azərbaycan dili ilə (ki türkcənin bir növüdür) mütəkəllim məxsus bir qövmlə ədd edəriz. Bu qövmlə ismi nə Aran, nə Şirvan, nə də Muğandır. Yalnız Azərbaycandır” (Rəsulzadə, 2014: 231).

Bizcə, Rəsulzadə bu məqaləsində yeni Türk dövlətinə niyə “Azərbaycan” adının verilməsi məsələsinə əsasən nöqtə qoymuşdur. Milli ideoloq “Azərbaycan” adının yalnız coğrafi ya da vətən anlamında başa düşülməsini yanlış olduğunu, burada əsas məsələnin “Azərbaycan” kəliməsinin milli kimlik olaraq (Azərbaycan türkləri) anlaşılmasının önəmini vurğulamışdır. Başqa sözlə, “Azərbaycan” kəliməsinin milli kimlikdən uzaqlaşaraq yalnız coğrafiya ya da vətən anlamında başa düşülməsini doğru qəbul etməyən Rəsulzadə hesab edirdi ki,

türklüyün, o cümlədən Azərbaycan türklüyünün sinonimi olan “Azərbaycan” kəliməsi yenidən milli kimlik anlamında çar Rusiyasının işğalından sonra ortaya çıxmışdır. Belə ki, çar Rusiyasının “Azərbaycan” adına qoyduğu qadağalara baxmayaraq, 19-cu əsrin ikinci yarısından etibarən Gəncə, İrəvan və Bakı vilayətlərindən Sankt-Peterburqa, Moskvaya təhsil almağa gedən tələbələr “Azərbaycan cəmiyyəti” adlı təşkilatlar qurmuş, burada keçirdikləri tədbirlərinə “Azərbaycan gecəsi” ismini vermişlər. Eyni zamanda, Qafqaz türkcəsindən ruscaya lüğət tərtib edən milli aydınımız S.M.Qənizadə kitabını “Azərbaycan türk dili-Rusca lüğət” adlandırmışdır. Rəsulzadə yazırdı:

“Ola bilər düşünülün ki, başqa bir isimlə olsa da məxsus bir qövmlə olmaq əsası və xüsusiyyəti uya bilər bir kütüklə olduğu üçün mətlub degildir. Böylə bir düşüncənin, əlbəttə ki, ciddi mütəfəkkirlərə beş para qiyməti olamaz. Çünki o zaman Cümhuriyyətimizi təşkil edən qövmin qövmiyyətini inkar etmək, ona kəndi müqəddəratını təyin haqqını verməmək icab edər. Böylə bir vəziyyətə ruslar, ingilislər, firəng və sair xristian millətlər durmadığı halda dindəş bir dövlətin duracağını qətiyyənlə təsəvvür etməyiz. Böylə olunca Azərbaycanın nə ismi, nə də cismi iranlı qardaşlarımızda şəkk və şübhə hissi oymamalı, yəni başlarında bir Ermənistan, bir Gürcüstan hökuməti təşəkkül etdiyi bir zamanda, bir də həmkeş və əqraba bir Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkül edib kəsbi-qüvvət etməsini səmimənə bir surətdə arzu etməlidirlər” (Rəsulzadə, 2014: 232).

Yeni İranchılığa Qarşı Azərbaycan Turanchılığı İdeyası

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan” qayəsi ilə bağlı uzlaşdırıcı fikirlərinə baxmayaraq, Qacarlar dövlətini yıxmaqda qərarlı olan irançı ideoloqlar başda **“İran” qəzeti** olmaqla yazırdılar ki, Qafqazın bir qimindən ibarət olan Türk dövlətinə “Azərbaycan” isminin verilməsi doğru deyildir. Onlara görə, “Azərbaycan” adı yalnız “İran”ın qədim vilayəti kimi tanınan Azərbaycan əyalətinin haqqıdır. Rəsulzadə isə **“Azərbaycan və İran”** adlı növbəti məqaləsində bir daha yazırdı ki, Qafqazdakı Azərbaycan türk milləti, azərbaycanlılar “Azərbaycan” kəliməsini coğrafi mənadan çox milli mənsubiyyət olaraq qəbul edirlər. Yəni dünyada “Azərbaycan” adlı bir coğrafiyayla yanaşı “Azərbaycan camaatı” da vardır. “Azərbaycan camaatı” da özünə məxsus bir ləhcə ilə danışan Türk xalqlarından bir millətdir ki, o, başqa adla Qafqaz türkləri də olaraq tanınır. Bu anlamda Qafqaz türklərinin ədəbiyyatı, teatru, operası, dili də “Azərbaycan”la bağlıdır. Beləliklə, coğrafi anlayışlar üzərindən müzakirələr aparılmasını doğru saymayan Rəsulzadə “Azərbaycan” ideyasında əsas vurğunun milli kimlik üzərində qurulmasını vacib hesab etmişdir:

““Qafqaz müsəlman türkləri” ilə azərbaycanlı təbirinin eyni mənanı ifadə etdiklərini coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən cərh eləmək mümkün olsa da, qövmiyyət nöqtəyi-nəzərindən bunu inkar etmək mümkün deyildir. Zira İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyalarındakı türklər ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaracadağ mahallarındakı türklərin biri-birindən nə ilə ayrıldıqlarını mən yaxşı fərq edəmiyəm. Eyni dil, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənələr burada da, orada da hökmfərma, ortada yalnız yüz illik digər bir siyasi həyat ilə yaşamanın təsiri mövcuddur. “Qafqaz müsəlman türkləri”nin “İran müsəlman türkləri” kimi tanınan bir ismi vardır: Azərbaycan türkü” (Rəsulzadə, 2014: 239).

Beləliklə, “Azərbaycan” kəliməsini milli kimlik anlamında irəli sürənlər Azərbaycan Cümhuriyyətini milli həyat yaşamaq istəyən Azərbaycan türk millətinin təsis etdiyi bir dövlət olaraq görürdülər. Azərbaycan türk millətinin də “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adından Qacarlardakı Azərbaycan türklərinə görə imtina etməsi məntiqli hesab olunmurdu. Qaldı ki, irançıların Azərbaycan Cümhuriyyəti adı altında öncə Qafqaz Azərbaycanı türklərinin, daha sonra da Qacarlardakı Azərbaycan türklərinin istiqalını istədikləri müddəsinə, Azərbaycan türk aydınları bunu da əsassız hesab etmişlər.

Eyni zamanda Cümhuriyyət dövründə də Azərbaycan milli ideyasının varlığı üçün irançılığa qarşı Turançılıq fikri daima təbliğ olunmuşdur. Azərbaycan və Turan ideyalarının üst-üstə düşməsinə əsas səbəblərdən biri kimi də, Turanın mərkəzinin Azərbaycan olması ideyası irəli sürülmüşdür. Hətta, iranlılarla turanlılar arasında ilk müharibənin də Azərbaycanda olması geniş yayılmışdır. Türklər/turanlılar da iranlılardan/arılardan çox öncə Turanın mərkəzi olan Azərbaycanın sakini olmuşlar. Bu kimi fikirlər o zaman Şimali Azərbaycanla yanaşı Qacarların tərkib hissəsi olan Azərbaycan əyalətində də müdafiə olunurdu. Rəsulzadə, İsmayıl Əfşar, A.Şaiq, C.Cabbarlı, Ə.Cavad kimi quzeyli-güneyli Azərbaycan türk aydınları Azərbaycanın əski Turanın mərkəzi və ən qədim sakinləri olmasını ortaya qoymaq üçün də əcnəbi alimlərdən örnəklər vermişlər (Rəsulzadə, 2014: 239).

“**Arazdan Turana**” şeirində turançılıq məfkurəsini ifadə edən **Abdulla Şaiqin** fikrincə, Turan ellərinin arasına xainlər soxulmuş və onlar bu eli parçalamaq istəyirmişlər. Yüz milyonluq türk övladları xainlərə qarşı birləşməli və bütün Turanı xainlərdən azad etməlidirlər (Şaiq, 2005: 61). O, «Marş» şeirində də yazırdı ki, türklər Turan yolunda birləşməli, ünlə, zəfərlə, şanla tarixini doldurmalı və düşmənlərinə yerini göstərməlidirlər: «*Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı, Alovlanır qəlbimdə «Ərgənəkən» ocağı. Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yxalım, Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!*» (Şaiq, 2005: 52). Cümhuriyyət dövründə **Əhməd Cavad** ümumi türkçülüklə, türk birliyi (turançılıqla) ilə yanaşı, konkret Azərbaycan türkçülüynü də təbliğ etmişdir. O, «*Azərbaycan bayrağına*» şeirində Türküstandan, Turandan, üç boyalı türk bayrağından, türklərin soykökündən, türk ellərinin birliyindən söz açmışdır (Cavad, 2005: 127). **Cəfər Cabbarlı** da «Azərbaycan bayrağına» adlı şeirində üç boyalı-üç mənəli Azərbaycan türk bayrağının fəlsəfi-ideoloji izahını belə vermişdir: «*Bu göy boya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı, Bir türk oğlu olmalı! Yaşıl boya islamlığın sarsulmyan imanı, Ürəklərə dolmalı! Şu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı, Mədəniyyət bulmalı. Səkkiz uclu şu yulduz da səkkiz hərli OD YURDU!*» (Cabbarlı, 2005: 63). Eyni zamanda Cabbarlı Azərbaycan türkçülüynünün Turanın bir hissəsi olmasını da heç vaxt yaddan çıxarmır: «*Yürəyində bir dilək var, o da doğru kəsilin, O gün olsun bir göy bayraq Turan üstə açılısın*» (Cabbarlı, 2005: 63-64).

Hər halda “Azərbaycan” ismi zahirən türklərin Turan idealını özündə əks etdirməsə də, ancaq tarixi-coğrafi və etnik, adət-ənənə anlamında onun ayrılmaz bir hissəsi, özü də ən vacib və mərkəzi bir hissəsi olmaqla bu haqqı qazanmışdır. Başqa sözlə, Türk Cümhuriyyəti qurulana qədər artıq “Azərbaycan”ın Farslıq və İranla ya da başqa yad bir millət və əraziylə deyil, məhz doğma Türklük və Turanla bağlılığının öz təsbitini tapmasının nəticəsi idi ki, qəti bir qərar verilmişdir. Bizcə, Rəsulzadə “Azərbaycan” adında israr edərkən də silahdaşlarına onun qövmiyyət, adət-ənənələr, həyat tərzi, dövlətçilik məsələlərindən tutmuş tarixi-coğrafi anlamınadək ilk növbədə, Türklük və Turanla bağlı olmasını inandırmağı bacarmışdır. Milli ideoloq inanırdı ki, özünü turanlı kimliyində görənlər Azərbaycan ideyasına da sahib çıxacaqlar. Bu anlamda Rəsulzadənin düşüncəsində Turan və Azərbaycan ideyaları vahidlik, eynilik təşkil edirdi. Onun qurucusu olduğu Müsavat Partiyasının proqramı da ideal olaraq böyük bir Turan ideyasına hesablanmışdır. Rəsulzadə Turanın müstəqil Türk müttəfiq hökumətlərinin birliyi şəkilində meydana gələcəyinə inanırdı (Rəsulzadə, 2014: 45). bu anlamda Cümhuriyyətin qurulmasında Nuri Paşa başda olmaqla, Osmanlı türklərinin yardımını “*Turan toxumunun əkilməsi*” (Rəsulzadə, 2014: 62) kimi dəyərləndirən Rəsulzadəyə görə, Turan idealının gerçəkləşməsi yolunda artıq ilk addımlar atılmışdır. Rəsulzadə yazırdı: “Turan bu gün maddətən qazanılmamışsa da, mənən hasil olmuş; Turan fikri doğmuşdur. Bir kərə doğan fikir bir daha ölməz, bir daha sönməz!” (Rəsulzadə, 2014: 63). Azərbaycan fikriylə Turan fikrini biri-birinin tamamlayıcısı kimi görən Rəsulzadə “*biz məfkurəmizdə böyük Türk millətinin bir gün gəlib də bir Türk federasyonu qurmaqla bütün görmək istəriz*” (Rəsulzadə, 2014: 106), - deyirdi.

Beləliklə, Azərbaycanın, Azərbaycan türklərinin ana ölkələrindən birinin də Turançılıq, Turan vətəninin olmasına qətiyyətlə şübhə etmirik. Bu anlamda milli ideoloqumuz Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin liderliyi ilə 1918-ci ilin mayın 28-də qurulan Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığının Türklük və Turançılıq məfkurəsiylə birbaşa bağlılığı vardır. Şübhəsiz, yeni qurulan Türk Cümhuriyyətinə məhz “Azərbaycan” adı verildikən də əsas hədəflərdən biri olaraq Türklük və Turançılıq məfkurəsindən çıxış edilməsidir. Çünki ən əski dövrlərdən “Azərbaycan” istər tarixi-coğrafi anlamda, istərsə də etnik, adət-ənənə, əxlaqi dəyərlər baxımından Turan vətəninin ya da Türk (Turanlı) kimliyinin tərkib hissəsi olmuş, onun başlıca qalalarından biri olmuşdur. Hesab edirik ki, Rəsulzadə ilə onun fikirdaşları, silahdaşları da Türkcülük və Turançılıq məfkurəsini yetərincə dərk etdikləri üçün yeni qurulan Türk Cümhuriyyətinə “Azərbaycan” ismini vermək qərarına gəlmişlər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Deməli, yeni Türk dövlətinə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adını verən başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla, milli ideoloqların düşüncəsində nə keçmişə yönəlmiş türksüz “Azərbaycan tarixi” yaratmaq, nə də gələcəyə yönəlmiş türksüz “Azərbaycan dili” anlayışını ortaya atmaq fikri əsla olmamışdır. Rəsulzadə açıq şəkildə yazırdı ki, Azərbaycan Cümhuriyyətini, bir sözlə “Azərbaycan” anlayışını Türklükdən, Türk-Turan mədəniyyətindən, Türk dövlətçiliyindən, Türk-Turan tarixindən ayrıca hesab etmək mümkün deyildir. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə islam, mədəniyyəti-əsasiiyə etibarilə şərqlidir» (Rəsulzadə, 2015: 40). Hər halda açıq şəkildə hiss olunur ki, Cümhuriyyət ideoloqları milli mənsubiyyət, milli dili, milli mədəniyyəti, dövlətçiliyi, dövlət ənənələrini həm «Azərbaycan»-azərbaycançılıq, həm də türkcülük-turançılıq ideyaları əsasında təbliğ ediblər. Fikrimizcə, bundan çıxış edərək M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Rusiyada yaşayan Qafqaz müsəlmanlarını «türk», ölkələrini «Azərbaycan» kimi qəbul etməmək qazanılmış bir dava idi (Rəsulzadə, 1990: 95).

Deməli, «Azərbaycan», «azərbaycanlılar» anlayışları yalnız birinci Dünya müharibəsi dövründə, xüsusilə 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə «tarixi-coğrafi» yaxud da coğrafi məkan, vilayət, əyalət anlayışlarından kənara çıxaraq siyasi-ideoloji mənada milli ideologiyaya səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. «Azərbaycan» anlayışının milli ideyalardan birinə çevrilməsi nəticəsində də «Azərbaycan milləti», «Azərbaycan türk milləti», «azərbaycanlı», «Azərbaycan xalqı», «Azərbaycan türk dili», «Azərbaycan türk dövləti» kimi istilahlər ölkə daxilində və onun xaricində status qazanmağa başlamışdır. Ancaq burada “Azərbaycan milləti”, “azərbaycanlı”, “Azərbaycan dili” kimi anlayışlar Türk milləti, Türk, Turan vətəni, Türk dili eyniliyindən başqa heç bir anlam kəsb etməmişdir. Çünki Rəsulzadənin təbrincə desək, “Azərbaycan” coğrafiyadan çox milli kimliyi ifadə edir ki, bu ulusun da bir adı var: Azərbaycan türkü!!! Belə olduğu təqdirdə Türklüyün özü olan “Azərbaycan” anlayışından çoxmillətli, çoxmədəniyyətli, çoxdilli qavramlar ortaya qoymaq kökündən yanlışdır. Quzeyli-güneyli Azərbaycanda bir millət, bir mədəniyyət, bir dil, bir tarix var: Türk nüvəli Azərbaycan milləti!

Ona görə də, “Azərbaycan”ın etnik kimliyi ifadə etməməsiylə bağlı bir çox iradlar olsa da, bütövlükdə onun Türklüyə, Turanlılığa, Oğuzluğa zidd olmadığı göz önündədir. Bu amildən çıxış edərək “Azərbaycan” kəliməsini dövlət adı kimi təsbitlənməsinə çalışanlar, eyni zamanda türk olmayan etnik azlıqların da “Azərbaycan”a müsbət yanaşmaqlarını yaxşı bilirdilər və haqlı idilər. Beləliklə, “Azərbaycan” dövlət adına çevrilməklə bir tərəfdən oğuzluğunu-türklüyünü yenidən ortaya qoyur, digər tərəfdən tarixdəki bütövləşdirici, birləşdirici funksiyasını da davam etdirirdi. Hər halda “Azərbaycan” adlı Oğuz-Türk dövləti dünyanın yeni

tələblərinə əsasən yaradılmışdır ki, burada qurucu, əsas nüvə Azərbaycan türkləri olsa da, eyni zamanda milli-demokratik prinsiplərə uyğun olaraq etnik azlıqların maraqları da nəzərə alınır.

Yeni yaranmış dövlətin ideoloqlarının bir tərəfdən “Azərbaycan Cümhuriyyəti” türk tarixi, türk ədəbiyyatı, türk mədəniyyəti anlamında onun bir parçası olması kimi varislik prinsiplərini gözləməsi, digər tərəfdən vətən və coğrafiya anlamındaki “Azərbaycan”dan uzaqlaşaraq onu millət və dövlət olaraq ifadə etmələri təsadüfi ola bilməzdi. Hər halda 1918-ci ilə qədər daha çox coğrafi və vətən anlamında qəbul edilən, ancaq Rəsulzadənin sayəsində milli mənsubiyyətinə dönən “Azərbaycan” kəliməsinin “Türk-Oğuz” etnik kimliklə eyniləşdirilməsi, eyni zamanda dövlət kimi ifadəsi keçmişlə bağlılığı ortaya qoymuşdur. Bütün hallarda “Azərbaycan” kəliməsinin dövlət adı kimi seçilməsi, onun Türk milli kimliyi üzərində ifadəsi təsadüfdən çox, məntiqli bir “yol xəritəsi”dir. Çünki “Azərbaycan” sözü yunan, fars, suriyani mənbələrə görə zahirən coğrafi və ölkə-vətən anlamında Türklüyə yad kimi görünsə belə (halbuki “Azərbaycan” kəliməsi yerli mənbələrdə birmənalı olaraq türklük, oğuzluq, xəzərliklə ifadə olunur), onun xalqının mahiyyət etibarilə Türklüklə bağlı olması Azərbaycan Cümhuriyyəti meydana çıxana qədər əsasən heç kəsdə şübhə doğurmamışdır. Ancaq Azərbaycan Cümhuriyyətinin meydana çıxmasından sonra yeni dövlətin yaşayanlarının türksöylü, irandilli, qafqazdilli ya da digər xalqlardan biriylə bağlı olması barədə fikirlər ortaya çıxmışdır. Bir qədər də dəqiqləşdirsək deyə bilərik ki, əvvəllər tək-tük hallarda Azərbaycan türk xalqının kimliylə bağlı səsləndirilən fikirlər Cümhuriyyətin quruluşundan sonra özünün kuluminasiya nöqtəsinə çatmış, bu günə qədər də həmin məsələ ətrafında müzakirələr davam etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

- Axundzadə M.F. (2005). Əsərləri. Üç cildə.III cild. Bakı, Şərq-Qərb.
- Azərbaycanlı. (1890) “Əvam gəzmək – yuxu yatmaq mı dedin?”. “Kəşkül”, 16 noyabr, № 115.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti . (1998) Parlament (stenoqrafiq hesabatlar). I c. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı.
- Бакиханов А.К. (1926). Гюлистан-Ирам. Баку, Азернеşр.
- Cabbarlı Cəfər. (2005). Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb.
- Cənnəti Əbdülxaliq. (1907). Fəxriyyə. Füyuzat jurnalı, Bakı.
- Cavid Hüseyn. (2005). Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, Lider nəşr.
- Cavid Hüseyn. (2005). Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, Lider nəşr.
- Cavad Əhməd. (2005).Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb.
- Əmin Abid. (1995) «Müsavət» jurnalı, №: 8.
- Hüseynzadə Əli bəy. (2007). Seçilmiş əsərləri.Bakı, Şərq-Qərb.
- Müznib Ə. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb.
- Məmmədquluzadə C.(2004) Əsərləri. IV cildə. III cild. Bakı, .Öndər.
- Marağayi Z. (2006). İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, Avrasiya press.

Rəsulzadə M.Ə. (2012). Əsərləri. III cild, - Bakı, “Elm”.

Rəsulzadə M.Ə. (2013). Əsərləri. IV cild, - Bakı, “Qanun nəşriyyatı”.

Rəsulzadə M.Ə. (2014) Əsərləri. V cild, - Bakı, “Təhsil”, 2014.

Rəsulzadə M.Ə. (2014). Əsərləri (Mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I cild, Bakı, “OL” npxt.

Rəsulzadə M.Ə. (1990). Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm.

Sabir M.Ə. (2004). Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”.

Şaiq Abdulla. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı.

Şahtaxtı Məhəmmədəğa. (1891). Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı? “Kaspi”, № 93.

Şirvani S.Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II cild. B., Avrasiya Press.

Zərdabi Həsən bəy. (2005). Əkinçi. Tam mətni. Bakı, Avrasiya Press.

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE-AZERBAJCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ İLİŞKİLERİ VE TÜRK-İSLAM MEFKÛRESİ

Beşir MUSTAFAYEV*

ÖZET

Çalışmamızda Gazi Mustafa Kemal Atatürk döneminde Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan'ı ile olan ilişkileri ve Atatürk'ün genel olarak Türk-İslam mefkûresi ele alınacaktır. Bu bağlamda dün bugün ekseninde her iki ülkenin lider ve aynı zamanda aydınlarının uzak görüşlülük ilkesi ota konacaktır. Bilindiği üzere tüm Türk toprakları büyük Türk Milletinin bölünmez birer parçaları, yani aynı müşterek tarihin, milli ve manevi kültürün sahipleridir. Bu birliktelik tarihin değişik dönemlerinde özellikle Sovyetler Birliği'ne kadar birçok olaylar eşliğinde süre gelmiştir. Çeşitli etnik ve dini unsurlar zorla ve gönüllü şekilde bir araya getirilerek kurulan Çarlık Rusya'sı ve akabinde yine Rus'un yönetimindeki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği geride bir yığın sorun bırakarak tarihin derinliklerine gömülse de arşivler henüz tam anlamıyla açılmadığı için gerçekleri yazma ve çözümleme noktasında pek çok bilgi eksikliği vardır. Türk halkları uzun müddet ağırlıklı olarak adeta Müslüman cemaat gibi yaşarken daha sonra milli kimlik bunalımına girmiştir. Bu milli kimlik sorunu halen de Türk yurtlarında yaşanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Atatürk, Resulzade, Türk-İslam Mefkûresi

ATATURK ERA TURKEY-AZERBAIJAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC RELATIONS AND THE TURKISH-ISLAMIC IDEALS

ABSTRACT

In our study, Soviet Azerbaijan- Turkey relations in Gazi Mustafa Kemal Ataturk era, and Ataturk's Turkish-Islamic ideals in general will be discussed. In this context, from past to present, the far-sighted principle of the leaders and also intellectuals of both countries will be revealed. As is known, all Turkish lands are the indivisible parts of the great Turkish Nation, the owners of same common history, national and spiritual culture. This unity has continued in various periods of history, especially to the Soviet Union, accompanied by many events. Tsarist Russia, which was established by bringing together various ethnic and religious elements, forcefully and voluntarily, and then the Union of Soviet Socialist Republics under Russian rule, are buried deep in history leaving behind a lot of problems and as the archives are not yet fully opened, there is a lot of informational deficiencies at the point of writing and analysis of the facts. The Turkic peoples have lived like a Muslim community for a long time and then they have fell into a national identity crisis. This national identity problem is still experienced in the Turkic countries.

Keywords: Turkey, Azerbaijan Ataturk, Resulzade, The Turkish-Islamic Ideals

GİRİŞ

Son iki asır Anadolu Türklerinin en sıkıntılı, Türk Dünyası'nın ise en karanlık asrıdır. Anadolu Türklüğü bu coğrafyada var olma mücadelesi verirken, Türk Dünyası'ndaki Türklüğün bağına adeta hançer sokulmuştur. Öte yandan bu dış Türkler Anadolu Türkleri kadar pek de şanslı olmamıştır. Çünkü dünya coğrafyasının neredeyse her köşesinde yaşayan Türkler sistemli bir şekilde asimilasyona, sürgünlere ve katliamlara tabi tutularak etkisiz hale getirilmiştir. Özellikle Türkler üzerindeki planlarıyla Rusların sahneye çıktıkları andan itibaren Türkistan coğrafyasındaki kırılma XX. asırda tamamlanmıştır. Rus stratejisi Türkleri her zaman

---

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, besirmustafa@gmail.com

potansiyel bir tehlike görmüş, Türk topraklarını nüfustan arındırmakla kalmamış çizilen siyasi ve yapay coğrafi sınırlarla birbirilerine düşürülmüştür. Daha çok böl-parçala-yönet stratejisi uygulanmıştır. Bunun sonucunda Türk ellerinde sürgün, işgal, katliam ve kültürel mirasın soykırımı yaşanmıştır.

Rus yönetiminin Çarlık döneminde halkların dilinin Rusça, dininin ise Hıristiyan-Ortodoks; Sovyet döneminde ise dilinin yine Rusça, dininin ateizm ve milliyetinin ise Sovyet vatandaşlığı olmasını resmi ideoloji olarak benimsemiştir. Günümüzde Türklerin dilleri Özbek, Kazak, Azerbaycan, Kırgız, Uygur, Türkmen vb. Türkçesini, milliyetlerini Türklüğü, dinleri ise İslam'ı benimsemeleri gerekir. Türk âleminde tüm bunlar tek başına bir amaç ve anlam temin etmez. Nitekim ne Rus ne de başka unsurlar milli şuur ve Hıristiyanlıklarını öteleyerek bugüne gelmemiştir. Aksine değerlerine sahip çıkılarak bu gücüne erişebilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün de ifade ettiği gibi: “*Muasır medeniyetler seviyesine yükselmek*” ancak bu çabayla olabilir. Atatürk, bu hedeflerine ulaşmak için uzun yıllar Türk şuurunu yayacak ve yaşatacak olan Türk Ocakları'nda çalışmalarına başlamıştı.

Atatürk, özellikle Sovyetler'deki Türklere yönelik şu saptama ve ifadelerde bulunarak bir bakıma Türk-İslam mefkûresini ortaya koymuştur: “*Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalabilir. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bu dostluğun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam atarak. Dil bir köprüdür, tarih bir köprüdür, inanç bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların bölüdüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türklerin) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gereklidir*”¹.

Yine Atatürk'ün: “*Hiçbir millet milletimizden ziyade yabancı unsurları itikat ve adaletlerine riayet etmemiştir. Hatta denilebilir ki diğer din sahiplerinin dinine ve milliyetine riayetkâr olan yegâne bizim milletimizdir. Fatih, İstanbul'da bulduğu dini ve milli teşkilatı olduğu gibi bıraktı. Rum Patriği, Bulgar Eksarhi, Ermeni Kategigosu gibi Hıristiyan din reisleri imtiyaza sahip oldu. Kendilerine her türlü serbestlik verildi. İstanbul'un fethinden beri Müslüman olmayanların milletimizin dinen müsaade kar ve civanmert bir millet olduğunu ispat eder en bariz delildir*” ifadeleri² aynı zamanda Selçuklu ve Osmanlı kardeşlik ve hoşgörü geleneğinden gelen bir anlayışın tezahürüdür. Bu anlayış aynı zamanda ta Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan süreçte Hoca Ahmet Yesevi'nin Türk-İslam mefkûresi ile yoğrularak Mehmet (Memmed) Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade, İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Mirze Bala Mehmetzade (Memmedzade) ve daha niceleri ile yeni ufuklar açmıştır.

Sovyetler döneminde de Azerbaycan dışında da bu ufuklar devam eder. Sovyet rejiminin tehlike olarak gördüğü, yasak ve katliamlara tabi tuttuğu bu kesimi sürgün eder. Bu sürgünler neticesinde M. E. Resulzade, M. B. Mehmetzade, A. Ağaoğlu, A. M. Topçubaşı (Topçubaşov) gibi nice-nice Azerbaycan aydını ve lideri faaliyetlerini muhacerette sürdürür. Atatürk Türkiye'si Azerbaycan'ın bu aydın evlatlarına sahip çıkar ve muhaceretteki çalışmaları için her türlü desteği verir³. Özellikle, Resulzade önderliğinde kurulan Azerbaycan

¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (29 Ekim 1933 yılı konuşmasından) c. III, ATAM Yayınları, Ankara, 1989.

² Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. 2, TTK Yayınları, Ankara, 1989, *Atatürk'ün 1 Mart 1992 TBMM'nin 3. Toplanma Yılı Açılış Konuşması*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1945; Geniş Bilgi İçin Bkz: Atay, Falih Rıfki, *Çankaya, Atatürk Devrimi Hatıraları*, İstanbul, 1961.

³ Geniş bilgi için bkz: Nesimin Yakuplu, *Türkiye'nin Azerbaycanlılara Müstevillik Mücadelesinde Desteyi (Sovyetler Dönemi 1920-1991)*, Bakı, 2009.

Halk Cumhuriyeti'nin yaklaşık iki yıllık ömrünün 27 Nisan 1920'de Bolşevikler tarafından sonlandırılmasını müteakip, yeni kurulan Sovyet Azerbaycan'ı rejimine muhalif olanların Türkiye'yi sığınacak ülkelerin başında görmeleri, bu yıllarda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir sayfa açacaktır. Dolayısıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) bu konuda bazı tedbirler almayı gerekli gördü. Gelişmelerle ilgili olarak 12 Kanun-ı evvel 1336 (1920)'da yayınlanan kararname, TBMM'nin Azerbaycan Türklerine bakışını bilme bakımından fevkalâde anlamlı gözükmektedir. Söz konusu kararnamede İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi çerçevesinde iltica taleplerinin belki de aleniyetten uzak değerlendirildiği akla yatkın görülmekteydi. Çünkü bu günlerin siyasî şartları, Ankara Hükümetinin, alenî olarak bazı kararları alıp uygulamasında problemler doğurabilecek özellikte idi. TBMM'nin kuruluşundan Cumhuriyetin ilanına kadar olan sürede Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde daha çok mülteciler meselesinin ön plana çıktığını görüyoruz⁴.

1921 Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Türkiye Sovyet Azerbaycan'ının varlığını tanımış bulunuyordu. Öbür taraftan genç Ankara Hükümetinin, dış politikada Sovyet Rusya'nın dostluğuna da ihtiyacı vardı. Bütün bu siyasî dengeler içinde, temkinli olarak mağdur Azerbaycanlı kardeşlerinin yanında olmaya çalışıyordu. Anlaşıldığı üzere TBMM, kuruluşundan itibaren kendi meseleleri ve maddi imkânsızlıklarına rağmen, Atatürk'ün ifadesi ile Türkiye dışındaki “dili bir, inancı bir, özü bir,” kardeşlerinin üzüntüsü ve sevincine ortak olmuştur. Azerbaycan'dan gelen özellikle siyasî mültecilere, Sovyet Rusya ve mevcut Azerbaycan Sovyet Hükümetiyle ilişkileri bozmadan elinden gelen yardımı yaptığı görülmüştür. Bu durum tabii ki, Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin kardeşliğini pekiştiren sonuçlar doğurmuştur. Fakat bu ilişkiler Atatürk'ün ölümüyle özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında pek de iyi yönde seyir göstermemiştir. Hiç kuşkusuz Stalin'in aldığı karar ve uygulamalar bu ilişkilerde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Özellikle sürgünler, devlet soykırımı gibi uygulamalar ve alfabe değişikliği gibi kararlar aynı milletten olan bu iki toplumu birbirinden ayırmıştır.

Mustafa Kemal ve Türk-İslam Mefkûresi

Osmanlı Türkiyesi 20. yüzyılın başlarında parçalanma tehlikesi ile karşılaştıkça Sultan II. Abdulhamit, İslam Birliği (*Pan-İslamizm*) ve Osmanlı Birliği (*Pan-Osmanlılık*) fikir ve söylemleriyle bu parçalanmayı önlemeye çalışmıştı. Bu dönemden itibaren ve ardından Atatürk zamanında da ister Türkistan, isterse de Hindistan, Pakistan, Afganistan Müslümanları üzerinde tesirleri oldu. Öte yandan Ortadoğu Müslümanları bu parçalanma sürecine adeta çanak tutarlar. Oysa Osmanlı, Birinci Dünya Savaşına girerken 1914'de padişahın iradesiyle kendilerine yardımcı olacağı ümidiyle hazırladığı fetva ile cihad-i mukaddes ilan etmesine rağmen Ortadoğu Müslümanlarından destek görmedi. Kafkasya ve Orta Asya Müslümanları ise Rus esaretinde yaşadıkları ve ölüm kalım mücadelesi verdikleri için Anadolu'daki kardeşlerinden uzak kalmıştı. Çar Rusya döneminde bu ilişkiler yaşanmazken Sovyetler döneminde az da olsa girişimler olduğunu görürüz.

Cumhuriyet'in kurulma arifesinde Batılı güçler ile Sovyetler arasında denge politikası izleyen Osmanlı Türkiye'si, İstanbul'un 1920'de İngiltere tarafından işgal edilmesinden sonra Sovyetler Birliğine yakınlaştığını görürüz. Mustafa Kemal 26 Nisan 1920'de Moskova'ya: “*Bütün gücümüzle emperyalistlere karşı savaşmaya ve sizlere bu kavgada destek vermeye hazırız*” taahhüdü verir. Buna karşılık Sovyetler de Ankara, Gürcistan ve Azerbaycan'ı Sovyetler kontrolüne sokma sorumluluğuna üstlenmiştir. İmzalanan Türkiye-Sovyet antlaşmasıyla bu durum daha somut bir zemine taşınmıştır. Buna göre Sovyet yardımının Anadolu'ya ulaştırılması için kara bağlantısı gerekiyordu. Temel engel Ermenistan idi. Fakat bunun sonucu

⁴ Aygün Attar, Sebahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berkan Yayınevi, Ankara, 2013, s.123-125.

Kazım Karabekir komutasındaki askeri birlikleri ve Sovyet ordusunu karşı-karşıya getirmiş ve neticede Kafkaslar ve Doğu Anadolu bağlamında karşılıklı işgal gerçekleşir. Böylece Ankara ve Moskova arasında 16 Mart 1921’de dostluk antlaşması imzalanır. Antlaşmaya göre Moskova Misak-i Milli sınırlarını tanıyacak ve Batum Gürcistan’a bırakılacaktı⁵. Şu da iyi bilinmelidir ki Türkiye, Türk-İslam halkları ve Avrupa ile Şark arasında bir köprüdür. Bu durumda Şark halklarının da hem Sovyet Rusya hem de Sovyetler’deki Türk halkları ile işbirliği gerekiyordu. Bu fikir aynı zamanda Sovyet tarihçilerinin de savunduğu görüş idi⁶.

Özellikle İkinci Dünya savaşıdan sonra bozulan ilişkiler Stalin’in ölümüyle bir yakınlaşma görülür. Sovyetler bu dönemden sonra Türkiye ve Türk halklarıyla tahrip olan ilişkilerini-bağlarını tamir etmeye çalıştı. Bu durum, Stalin sonrası kısa sürelik günah çıkarma faaliyetleri idi. SSCB-Türkiye ilişkilerinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin önemli bir yeri olduğu da görülecektir. Azerbaycan yönetimi SSCB’yi Türkiye’ye yakınlaştırmaya çalışmakta ve bunun için gerekli önerilerde bulunmaktaydı⁷. Fakat bu yakınlaşma çok uzun sürmez. Bu süreç PKK bölücü terör örgütüne verdiği destek, 1960, 1980 darbesi, Kıbrıs olayları ve Sovyetlerin yıkışına kadar devam eder.

1920-1922 yılları arasında TBMM hükümeti ile Azerbaycan hükümeti arasında hem diplomatik, hem siyasi ve hem de iktisadi ilişkiler kurulmuştu. 1920 yılının sonunda TBMM hükümeti Azerbaycan’da temsilcilik açmış, bir yıl sonra da Azerbaycan’ın temsilciliği de Ankara’da açılmıştır. Azerbaycan, bundan başka Kars, Trabzon ve Samsun’da konsolosluk açmıştır⁸. Yine aynı dönemde Azerbaycan, Türkiye’ye kurtuluş savaşında olanakları el verdiği ölçüde her türlü maddi ve manevi olarak kardeş yardımını da esirgememiştir⁹.

Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlişkileri

Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanından sonra söylediği nutuklarda şu hususları dile getiriyordu: “*Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür. Kültür, okumak, anlamak, görebilmek, düşünmek, ders çıkarmak ve zekayı terbiye etmektir. Milli kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türk Milletinin temel direği olarak kabul edeceğiz. Cumhuriyetimizin dayanağı Türk Milletidir. Bu milletin fertleri ne kadar Türk kültürü ile dolu olursa, o millete dayanan Cumhuriyet de kuvvetli olur*”¹⁰.

Atatürk, Türkiye-Sovyet (SSCB) ve Türkiye-Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile (ASSC) ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlayanlar arasında ilk sırada yer alıyor. Bunu ister Sovyet, isterse de Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçileri hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde açıkça itiraf etmekte. Şöyle ki Atatürk’ün Türk Dünyasında, en azından bir kültür, tarih ve inanç birliğini gerçekleştirmek istediğini biliyoruz.

Azerbaycan, Milli Mücadele yıllarında Ankara’ya bir büyükelçi göndererek Atatürk’ü duyulandırmıştı. Büyükelçiyi kabulü esnasında şu anlamlı sözleri söyler. “*Rumeli ve Anadolu halkı, Azerbaycan kardeşlerinin kalblerinin kendi kalbleri gibi çarptığını bilirler. Bunun için getirdiğiniz selamın ne kadar derin ve ali bir*

⁵ Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası*, İstanbul, 2013, s. 33, 124; Kemal H. Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul, 2014, s. 126-129; Kemal H. Karpat, *Türk Dış Politikası Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 250-254.

⁶ Hayıt, Bay mirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, TDAV, İstanbul, 2000, s. 21.

⁷ Musa Kasımlı, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri (1960-1980)*, Ankara, 2013, s. XX, 272, 455.

⁸ Betül, Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*. Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 15-16.

⁹ Bkz: Betül, Aslan, *Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

¹⁰ *Atatürk’ün Milli Dış Politikası, 1919-1923*, Ankara, 1981, s. 39-40; Mustafa Kemal, *Atatürk Diyor ki*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1981, s. 102.

*hisin eseri olduğunu takdir eder ve selam alırken Azerbaycan Türklerinin bir daha esarete düşmemeleri ve hukuklarının paymal edilmemesi temenni ve arzusu izhar eyerler. Sizin dertleriniz kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için, onların muradlarına nail olmaları, hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir*¹¹. Fakat bu güzel sözlerden sonra Azerbaycan ile olan ilişkiler poliştik iç ve dış sebeplerden dolayı pek de istendiği gibi yürümemiştir.

Bilindiği üzere Atatürk dönemi Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında olan ilişkiler büyük oranda Merkezi Komite-Moskova kanalıyla yapıldı. Moskova'ya ve Türk halklarına TBMM tarafından T. Rüştü, İ. Suphi, B. Atalay ve F. Beyler gibi heyetler göndermiştir. Aynı zamanda oradan gelen heyetleri özellikle Rus baskısından Azerbaycan'dan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan M. E. Resulzade, Y. Akçura, A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade ve A. Topçubaşı gibi aydınlara kucak açmıştır. Sovyetler döneminde Atatürk, dış Türklere yönelik tıpkı bir zamanlar İsmail Gaspralı'nın "*dilde, fikirde, işte birlik*" şiarı gibi "*dil, tarih, kültür ve inanç*" saptamasıyla Türk-İslam mefkûresini ortaya koymuştur. Kurmuş olduğu Türk Tarih ve Türk Dil Kurumu ile bu birliği pekiştirmeyi hedeflemiştir.

Atatürk'ün ister Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti isterse de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti politikasının esası, hem yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin hem de Sovyetler Birliğinin ilk yıllarında ilişkilerin daha çok karşılıklı yardım ve antlaşmalardan ibaret olduğu görülecektir. 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Atatürk Sovyet Başcısı Vladimir İliç Lenin'e bir mektup gönderiyor. Mektupta Sovyet Hükümeti ile diplomatik ilişkilerin kurulması arzusu açıklanmakla birlikte, Türkiye'ye askeri ve mali yardımın yapılması ricasında bulunuluyordu. Cevap mektubunda Sovyet yönetimi değişen şartlar doğrultusunda iki ülke arasında ilişkilerin yeniden kurulmasının zorunluluğu vurgulanıyor, Türkiye'de yabancı emperyalistlere karşı genişlenen özgürlük mücadelesinin zaferle sonuçlanması için Bolşevik yönetimin gereken her türlü parasal ve silah yardımı yapmaya hazır olduğu belirtiliyordu. Atatürk, Sovyet yönetiminin cevap mektubu ile bağlı şöyle demişti: "*Biz, Sovyet devleti ile resmi mektup bağlantısı kurabildik. Mektuplaşmanın tamamen olumlu sonuç verdiği size malumdur. Sovyet Cumhuriyeti bize ihtiyacımız olan her konuda yardım yapmayı vademiştir*". Görülüyor ki öncesindeki kültürel alandaki ilişkiler siyasi alandaki ilişkilere önyak olmuştur. Kültürel alandaki ilişkileri siyasa alana taşıyan da Sovyetlerde yaşayan, aynı dili konuşan ve aynı dine mnsup milyonlarca Müslüman Türk halklarıdır¹². 1 Eylül 1920 senesinde toplanan Azerbaycan'daki Bakü-Türk Kurultayının ardından Mustafa Kemal de Sovyet Türkologları ile 1932 senesinde yaptığı görüşmelerde Sovyet-Türk Türkoloji komisyonunun kurulmasını teklif etmiştir. Böylece 1934 senesinde İstanbul'da yapılan Çağdaş Türk dili meseleleriyle ilgili II. Dil Kurultayında ilk meyvesini vermiştir. Günümüzde Mustafa Kemal'in sunmuş olduğu bu teklifin ne kadar ileri görüşlü olduğunun bir göstergesidir¹³. Çünkü Türkiye, hem Rusya'daki (Deşt-i Kıpçak Bölgesi), hem Orta Asya'daki (Türkistan) hem de Kafkasya'daki soydaşlarından irtibatsız yaşayamaz.

Ayrıca Atatürk'ün Azerbaycan'ın bağımsızlığı için istekli olduğu, bu amaçla Boşeviklere her türlü desteği vermeye harız oldukları yönünde bir mektup gönderdiği yer alıyor. Mustafa Kemal'in söz konusu mektubunda Azerbaycan'ı Sovyet Rusya'dan ayırmak ve onu sömürgeleştirmek amacıyla Kafkasya'ya

¹¹ Mehmet, Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 61.

¹² M., Sofiyev, *Türkiye'nin En Yeni Tarihi*, Bakı, 1973, s. 20-25.

¹³ Raşit Tacıbayev, "Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki Kültürel İlişkiler", *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, I. Çalıştay Bildirileri 14-15 Mayıs 2010*, Atatürk Araştırma Merkezi Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2011, s. 169-171; Aleksandr, Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, ATAM Yayınları, Ankara, 2010, s. 77; Kamuran, Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 2010, s. 58-60.

sokulmuş emperyalistlere karşı birlikte mücadeleye Türk halkının hazır olduğu belirtiliyordu. Her iki veya üç kesim arasındaki ilişkiler heyetlerin karşılıklı olarak başkentlere çıkarma yapmaları ile devam eder¹⁴.

Eski Sovyetler dönemi boyunca hem Azerbaycan`da hem de diğer Türk Cumhuriyetlerinde Türkiye lehinde ve Rusya-Sovyet aleyhinde Türk aydın kesiminin kültürel, tarihi, sosyal, ekonomik içerikli eserler yazması ne mümkündür. Yazılan eserlerin büyük çoğunluğunda Sovyet ideolojisinin etkisi ciddi düzeyde kendini belli etmektedir. Günümüzde Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkileri Bakü'deki Devlet Arşivlerinde, Ankara'daki Cumhuriyet Arşivinde ve Moskova'da bulunan Rusya Devlet Arşivlerinden daha çok bilgi edinmek mümkün.

TARTIŞMA VE SONUÇ

İster Türkiye olsun isterse de diğer Çağdaş Türk Cumhuriyetleri'nin “*Türk Dünyası'na*” ilişkin belirgin bir hedefi, uygulanacak strateji ve devletin bütün kurumlarınca benimsenmiş ilkeler çerçevesinde sistemli bir politikası maalesef bulunmamaktadır. Oysa zaman ya Rusya ya da Çin ya da öteki dünyanın lehine işlemektedir. Anlaşıyor ki “*Dış Türkler*” politikası olmadan olmuyor. Sadece her cumhuriyet kendi içinde kısır döngü halinde adeta geriye saymaktadır. Günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle Orta Asya, Azerbaycan/Dağlık Karabağ olayları patlak verince ve Sovyetler çökünce gözleri açıldı. Bir anda “Aaaaa Dış Türkler/kardeşlerimiz/Türki Cumhuriyetler/Türk Soylu/Türk uyruklu” gibi bir türlü simini koyamadığımız ifadeler kullanıldı, dendi. Oysa Türk Milletinin bir parçası olan tüm Türk dilli halklar Sovyetler boyunca ve öncesi de vardı.

Türkiye ve Türk dilli halklar arasında zamanında hemen-hemen her alanda, İ. Gaspıralı'nın ifade ettiği gibi “*Dilde, fikirde, işte birlik*” adına güzel şeyler yapılmıştır. Öte yandan Azerbaycanlı aydınlardan Hasan Bey Zerdabî, daha 1876'da İkinci gazetesinin 14. sayısında, Türk dil birliğini savunmuştu. 1900'lu yıllarda, Osmanlı-Türk edebi dilini savunanlar, Ali Bey Hüseyinzade'nin yönettiği Füyûzât dergisinde bu yöndeki fikirlerini kaleme almaya başladılar. 1906'da neşredilmeye başlanan Füyûzât dergisi, yalnız Azerbaycan'da değil, tüm Rusya Türkleri arasında milli uyanışın güçlenmesinde önemli işler yaptı. Füyûzât sadece dilde sadeliğe önem vermedi, aynı zamanda dil konusundaki pek çok tartışmaya sayılarında yer ayırarak bu husustaki görüşlerin olgunlaşmasına da yardım etti¹⁵.

Türkiye ise başlangıçtan itibaren Türk Cumhuriyetlerine yönelik bağımsızlaşma sürecinde onlara rehberlik etme, iktisadî ve siyasi bir model oluşturma olarak tanımlarken, Türkiye'yi bir model olarak benimseme eğilimi bu ülkelerde güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bunu örneklerle somutlaştırabiliriz: Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı merhum Ebülfez Elçibey seçilmesinin hemen ardından, “*Türkiye modelini uygulayacaklarını*” açıklarken, daha sonra merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, “*tek millet, iki devlet*” vurgusunu dile getirmiştir. Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'e göre, “*Türkiye önlerindeki tek modeldi. Türk Birliği mutlaka kurulacaktır. Yönünü Batı'ya çevirmiş Türkiye bu birliğin dışında kalmamalıdır*” demiştir. Özbekistan merhum Devlet Başkanı İslam Kerimov ise, “*Ülkesinin Türkiye üzerinden piyasa ekonomisine doğru yol alacağını*” belirtmekteydi. Kırgızistan merhum Devlet Başkanı Askar Akayev, “*Türkiye'yi Türk Cumhuriyetlerine yollarını gösteren kutup yıldızı*” olarak tanımlıyordu.

¹⁴ Qenber, Hüseyinov, *Atatürk Dövründe Türkiye'nin Harici Siyasetine Dair*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1970, s. 42-43; S. İ. Kuznetsova, *Ustanavleniye Sovetsko-Turetskih Otneşeniy*, Moskova 1961, s. 15-16.

¹⁵Beşir, Mustafayev, "Gaspıralı Mektebi'nin Maarifçiliğinden Günümüze Yansıyanlar", Hacı Bektaş Veli Üniversitesi ve Saraybosna Üniversitesi İşbirliğiyle *Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu*, Nevşehir, 2015. s. 227-229.

Türkmenistanlı Devlet adamı Almaz Atambayev, “*Ulu Türk Kağanlığının kuramazsak bile, kuvvetli bir Türk Birliği yapmalıyız*” sözleri yadsınmaz.

Görülüyor ki dil, din, tarih, eğitim, kültür ve ekonomi alanlarındaki birlik ve bu birliğin tesisi birinci derecede rol oynamaktadır. Nitekim Atatürk’ün isteğiyle 1931, daha sonra 1935 senesinde kurulan Türk Tarih Kurumu (TTK) ve çalışmaları Çağdaş Türk Cumhuriyetleri için bir model niteliğindedir. Fakat ne yazık ki Türk Dil Kurumu’nun (TDK) ortak alfabe oluşturamadığı gibi TTK’nin de “*ortak tarih eğitimi kitabı*” projesini oluşturamamıştır. Geçtiğimiz günlerde Millî Eğitim Bakanlığı’nın (MEB) yeni ders müfredatına Türk Dünyası Tarihi dersini her ne kadar alsa bile, bu dersin seçmeli oluşu ayrıca düşündürücüdür. Türk dilli halklar arasında en önemli faktörlerden olan ‘*ortak tarih*’ ve ‘*ortak alfabe*’ birliğine henüz geçilmemesi ayrı bir sıkıntıyı beraberinde getirmektedir. Türk Dünyası’nın her şeyden önce bir kültür birliği olduğu, en hassas yönünün ise alfabe ve tarih olduğu düşüncesi mutlaka değerlendirilmelidir¹⁶.

Yapılan toplantılarda, böyle bir uygulamaya geçilmesinin gerekli olduğu kararı alınmış, fakat uygulamaya geçilememiştir. Çünkü uygulamaya geçilebilmesi için Bağımsız Türk Devletlerinin adım atması gerekmektedir. Bilim camiası tarafından tartışılan bu konu, nedense Türk Devletlerini yöneten hükümetler tarafından gündeme getirilememektedir. Özellikle bu hususta ele alınması ve üzerinde adeta ruhumuzu koya bilmemizi gerektiren konular aşağıdaki hususları içermelidir:

1. *Millet ve devlet üçlüsünden yola çıkarak Türk kültür tarihini incelemek.*
2. *Birlik ve beraberliği içeren ve tesis eden yeni bir terminoloji kullanmak.*
3. *Günümüz ve gelecek nesillerin kaynaşması için projeler üretmek.*
4. *Türk Cumhuriyetlerinin yeteri düzeyde birbirini tanımasını sağlamak.*
5. *Tarihi bütünlük bağlarından kopmamak ve yeni bağlantılar kurmak.*
6. *Milli ve Manevi köprüleri sağlam tutmak.*

Oysa büyük devletler kuran atalarımız kapsamlı uygarlıklara sahip olmuşlardır. Bu uygarlık tarihimizi aramak, incelemek ve dünyaya duyurmak bizler için birer borçtur. Öte yandan Atatürk’ün de ifade ettiği gibi: “*Eğitim işlerinde behemehâl muzaffer olmak lazımdır. Bir ülkenin hakiki kurtuluşu ancak bu surette olur. Bu zaferin temini için hepimizin tek can ve tek fikir olarak esaslı bir eğitim programı üzerinde çalışması lazımdır*”¹⁷. Bu bilgilerden yola çıkarak kanaatimize göre eğitim programının esas iki hususu üzerinde kafa yormamız gereklidir. Bunlardan birincisi sosyal hayatımızın ihtiyaçlarına uygun olması, ikincisi ise asrın ihtiyaçlarına uymasıdır. Bu ihtiyacın ta Sovyetler öncesi yani 70 yıl önce hâsıl olduğunu hatırlatmakta yarar var. Anayurt ve Atayurt ile ortak tarih eğitimi öncelikle bir bütünlük içinde mekân ve dönem itibariyle tanzim ve tasnif edilerek takdim edilmelidir. Bu sorumlukla hareket edersek gelecek nesillere altın bir insan görüntüsü sunacak, küresel ve bölgesel çaplı bunca adaletsizliklere dur diyebilme imkânına sahip olabileceğiz.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri ile ‘*ortak tarih ve dil*’ anlayışıyla oluşturulacak ilim ve düşünce zenginliğine ulaşmak için mazimize dayanarak, milli ve manevi kültürel zenginliğimizden yararlanarak etkili bir

¹⁶Beşir, Mustafayev, “Sovyetler Dönemi Türklerde Tarih Bilinci ve Sonrasında Ortak Tarih Yazıcılığı Çabaları”, *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu*, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Nu: 7, Zonguldak, 23-25 Ekim 2014. s. 289-290.

¹⁷ Mustafa Kemal, *Atatürk Diyor ki*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1981, s. 75, 102.

medeniyet ve kültür hamlesi gerçekleştirmemiz elzemdir. Yetiştirdiğimiz ortak tarihi şahsiyetler (*Ahmet Yesevi, Mevlana, Kaşgarlı Mahmut, Yunus Emre, Yusuf Has Hacıp, Hacı Bektaş Veli, Sultan Alparslan, Selahaddin Eyyubi, Fuzuli, Nizami, Nesimi, Fatih Sultan, Şah İsmail, Timur, M. K. Atatürk, M. E. Resulzade, E. Elçibey, H. Aliyev, İsmail Gaspıralı, Abdullah Tukay, Mahtumkulu, Cengiz Aytmatov, Ahmet Cevat, Mehmet Akif Ersoy, Bahtiyar Vahabzade vb*) ve abideleşen tarihi eserlerin (*Orhun Abideleri, Oğuz Kağan, Köroğlu, Manas, Dede Korkut, Kutadgu Bilig, Divan-ü Lügat-it Türk, Maarifetname, Leyla ile Mecnun vb*) öğrenilmesi ve öncelikli müracaat edebileceğimiz birleştirici unsur ve kaynaklar olacaktır. Özellikle bizleri birleştiren Asya Hun İmparatorluğu ve Göktürk Devleti dönemindeki boylara (*Kazak, Kırgız, Özbek, Oğuz, Türkmen, Tatar, Uygur vb*) nazar yetirirsek bu birlikteliği görmüş olacağız.

Hem geçmişte hem de günümüzde ister bölgede isterse de dünyada yaşanan olumsuz olaylara rağmen Azerbaycan-Türkiye arasındaki tüm ilişkiler olumlu seyirler izlemiştir. Fakat Azerbaycan anayasasında milletin adı ve dili ile ilgili maddelerin değiştirilmiş olmaları, öğrenci mübadelesi, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Anayasası'nda yapılan değişikliklerle Türkiye'nin garantörlük hakkının kaldırılmış olması gibi hususlar olumlu sayılamayacak faktörlerdir. Diğer taraftan; 1991 yılında kabul edilen bir kanunla Azerbaycan'ın Latin harflerini alarak Türkiye ile alfabe birliğinin sağlanması, başlangıçta üç ve giderek iki Türkiye TV kanalının Azerbaycan'da naklen yayın yapması ve bu gelişmeyi Azerbaycan'ın bir TV kanalının Türkiye'de yayın yapmasının izlemesi gibi hususlar olumlu gelişmeler olarak kabul edilebilir. Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin çeşitli safhaları ile diplomasi, enerji, ticaret, eğitim, kültür, iletişim gibi boyutları vardır. Ayrıca Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini, Azerbaycan-İran, Türkiye-İran, Azerbaycan-Gürcistan, Türkiye Gürcistan, Azerbaycan-Rusya, Türkiye-Rusya ilişkilerinden bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Özellikle Türkiye, Azerbaycan ve İran'ın demografik yapısı, etno-sosyal özelliği ön plana çıkarıyor. Bu üç ülkedeki hâkim etnik unsur Kafkasya'nın, özellikle de Güney Kafkasya'nın sorunlarının çözümünde büyük ölçüde tayin edici faktördür. Bu anlamda Türkiye, Azerbaycan kadar Kafkasya ülkesi ve Azerbaycan da İran ve Türkiye kadar orta doğu ülkesidir¹⁸. Yine bölgede özellikle son yıllarda tekrar sahnelenen tarihi Ermeni meselesi enerji faktörüne bağlı olarak Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan kadar İran, Rusya ve Ermenistan'ın da gündemine oturmuştur. Bu gündem konusu İran-Rusya-Ermenistan ittifakına da yol açmıştır. Doğal olarak bu ittifak sonucunda İran ve Rusya Ermenistan yanlısı, Gürcistan da Türkiye ve Azerbaycan yanlısı politika sergilemektedir. Özellikle Gürcistan'ın tıpkı Ukrayna gibi Batı yanlısı politika yürütmesi Rusya'nın değil yerindeyse gazabına sebep olmaktadır. Hem Türkiye hem de Azerbaycan'ın bölgede güçlü olması öteki unsurları her zaman etkisiz kılabilecek neticeler doğuracaktır.

Günümüzde Türk Dünyası kadar İslam Dünyası da son gelişmeler karşısında başarısız bir sınav vermektedir. İnsanlık tarihinde Türkler kadar devlet kuran ve devlet geleneğine sahip olan ikinci millet yoktur. Ancak bu devletlerin birçoğu ya ilelebet devam etmemiş ya da sonuna dek kendileri tarafından idare edilememiştir. Türk aydın kesimi son iki yüz yılda Türk Millet ve Devletlerinin başına gelenleri iyi bilmelidir. Günümüzdeki sorunları doğru yorumlayabilmek ve sağlıklı çözüm üretebilmek tamamen buna bağlıdır. Kanaatimize göre milletin başına gelenleri bir aydının geçmişini inkâr yaklaşımlarıyla milleti için sağlıklı bir fikir üretmesi ve yararlı olabilmesi pek mümkün değildir. Geçmişte Türk topluluklarına ihanet edenler ve zulmedenler asla unutulmamalıdır. İster İslamiyet öncesi isterse de sonrası Türk tarihi ibret ve hisse alınacak kıssalar manzumesidir. Bilindiği üzere tarihi olaylar tekrardan ibarettir. Ancak kanaatimize göre eğer tarihten ders çıkarılırsa tekrardan olmaz. Türk devletleri bu ve bu gibi olaylardan ibret ve hisse alırlarsa başlarına gelen

¹⁸ Elnur, Mikayılov, Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1938), Selçuk Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi*, Konya, 2010, s. 99-102.

musibetlerle tekrar karşılaşmazlar. Bizi biz yapan değerlerin dil, edebiyat, tarih, kültür, inanç ve aile gibi Müslüman Türklük bilincinin unutulmaması gerekir. Yapılacak şeyler çoktur. Milli ve manevi gayret şart.

KAYNAKÇA

Aslan, Betül, *Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakî Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Aslan, Betül, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*. Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. 3, 30 Ekim 1933.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Atatürk Diyor ki*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1981.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. 2, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Atatürk'ün 1 Mart 1992 TBMM'nin 3. Toplanma Yılı Açılış Konuşması, Maarif Matbaası, İstanbul, 1945.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, 1919-1923, Ankara, 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. III, ATAM Yayınları, Ankara, 1989.

Atay, Falih Rıfki, *Çankaya, Atatürk Devrimi Hatıraları*, İstanbul, 1961.

Attar Aygün, Şimşir Sebahattin, *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berkan Yayınevi, Ankara, 2013.

Balcı, Ali, *Türkiye Dış Politikası*, İstanbul, 2013.

Çil, Faruk, *Atatürk ve Cumhuriyet*, İstanbul, 2006.

Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 2010.

Hayit, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, TDAV, İstanbul, 2000.

Hüseynov, Qenber, *Atatürk Dövründe Türkiye'nin Harici Siyasetine Dair*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1970.

Karpat, Kemal H., *Türk Dış Politikası Tarihi*, İstanbul, 2012.

Karpat, Kemal H., *Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul, 2014.

Kolesnikov, Aleksandr, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, ATAM Yayınları, Ankara, 2010.

Kuznetsova, S. İ., *Ustanavleniye Sovetsko-Turetskih Otnoşeniy*, Moskova 1961.

Qasımlı, Musa, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, AAM Yayınları, Ankara, 2013.

Mikayılov, Elnur, *Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1938)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Konya, 2010.

Mustafayev, Beşir, "Gaspıralı Mektebi'nin Maarifçiliğinden Günümüze Yansıyanlar", Hacı Bektaş Veli Üniversitesi ve Saraybosna Üniversitesi İşbirliğiyle *Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu*, Nevşehir, 2015.

Mustafayev, Beşir, "Sovyetler Dönemi Türklerde Tarih Bilinci ve Sonrasında Ortak Tarih Yazıcılığı Çabaları", *1. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu*, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Nu: 7, Zonguldak, 23-25 Ekim 2014.

Saray, Mehmet, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

Sofiyev, M., *Türkiye'nin En Yeni Tarihi*, Bakı, 1973.

Tacıbayev, Raşid, "Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki Kültürel İlişkiler", *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, 1. Çalıştay Bildirileri 14-15 Mayıs 2010*, Atatürk Araştırma Merkezi Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2011.

Yaqublu, Nesiman, *Türkiye'nin Azerbaycanlılara Müsteqillik Mücadelesinde Desteyi (Sovyetler Dönemi 1920-1991)*, Bakı, 2009.

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ DEVRİNDE BİR MECMUA: EVRAK-I NEFİSE'DE (ÖVRAQI-NƏFİSƏ) EDEBİYAT MESELELERİ

Seyran GAYIBOV*

ÖZET

Azerbaycan basın tarihinde edebiyat ve güzel sanatlar alanında ilk yazılı basın organı olarak kabul edilen “Evrak-ı Nefise” (Övraqi-Nəfisə) Cumhuriyet Devri`nde Azerbaycan`ın önemli bir mecmuasıdır. Adının muhtelif sayılarda: Mecmua-i Evrak-ı Nefise, Evrak-ı Nefise Mecmuası şeklinde geçtiği görülür. Mecmua`nın sahibi (sahib-i imtiyaz) Zülfikar Hacıbeyli, editörü (başmuharrir) Aliabbas Müznib`dir.

İlk sayısında mecmuanın tam olarak yayım tarihi gösterilmemiş, ancak bu sayıda büyük tiyatro oyuncusu, yönetmen Hüseyin Arablinski`nin katli ve defni (ölüm tarihi 4 Mart 1919), onunla ilgili birçok yazının yayınlanması ilk sayının yayım tarihinin Mart 1919 olarak kabul edilmesine neden olmuştur. Kaynaklarda ilk sayının basım tarihi 11 Mart 1919 olarak gösterilir. Son sayıda ise Cuma, 1 Ağustos, sene 1919 (4 zilkade-il haram sene 1337) kaydı düşülmüştür.

Düzenli olarak altı sayısı yayımlanan Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə) Mecmuası`nda siyasi, sosyal, tarihi, dini, kültürel konulara yer verilmiş, ancak mecmuanın yayım politikası Zülfikar Bey Hacıbeyli`nin de ilk sayıda başyazı olarak yayınladığı “Bir kaç söz” adlı yazısında da belirttiği gibi sanat ve edebiyat olmuştur.

Taç Mahal, Ezher Camisi, Hindistan`da bulunan Ekber Şah`ın türbesi gibi mimarlık abidelerinin resimleri, tiyatro, musiki ve müzik aletleri, kadın ve erkek ayırmaksızın ünlü kişilerin biyografileri, çeşitli resimler vb. sanatsal değerlerle yanı sıra mecmuada Azerbaycan ve Türk edebiyatının ünlü şairlerinin şiirleri, biyografileri, makaleleri, dönemin edebiyat algısı ve diğer mevzulara daha geniş yer ayrılmıştır.

Mecmua`da yazıların birçoğu imzasızdır, fakat Feridun Bey Köçerli, Cemo Cebraıl, Zülfikar Hacıbeyli, Aliabbas Müznib, Emin Abid, Mehemed Hadi, Reşid Bey Efendizade, Kazım Kazımzade gibi Azerbaycan; Tevfik Fikret, Kilisli Muallim Rifat, Mehmet Emin Yurdakul, Ali Ülvi Elöve, Sadık oğlu Halil gibi Türk şair ve yazarlarının eserlerine yer verilmiştir. Mecmua`da o gün hayatta olan şair ve yazarlarla beraber klasiklerin: Molla Penah Vakıf, Abdülkasım Nebati, Mirza Fetali Ahundov`un, devrinin büyük düşünürü Ali Bey Hüseyinzade, Haşım Bey Vezirovun eserlerinde örneklerle, biyografileri yayınlanmıştır.

Bu bildiri Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə) Mecmuası`nda yer alan edebi eserlerin incelemesi yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə) Mecmuası, Azerbaycan Cumhuriyeti, Eser, Tematik İnceleme*

A PERIODICAL IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: LITERATURE ISSUES IN EVRAK-I NEFİSE

ABSTRACT

“Evrak-ı Nefise” (Övraqi-Nəfisə) that is counted as the first written mass media medium in the fields of literature and fine arts in the mass media history of Azerbaijan is an important journal of Azerbaijan in the age of Republic. It is mentioned under different names in several issues: Mecmua-i Evrak-ı Nefise, Evrak-ı Nefise Corpus. The owner of the journal(authorative) is Zulfugar Hajibeyli, and the editor (head penman) is Aliabbas Muznib.

The first issue doesn't have an exact date of issue, but in this issue because of the murder and burial of great the attractor and director Huseyn Arablinski (death date 4th March 1919), some articles were published related to him and the first date of issue was considered to be March 1919. According to the sources the first date of issue is 11th March 1919. And the last date of issue is Friday, 1st August, 1919 (4 Zhul-Q`ada year 1337). In the Evrak-i Nefise Corpus that were being

---

*Doç. Dr., Bakü Mühendislik Üniversitesi, Yabancı Dil Bölümü, sqayibov@beu.edu.az

published 6 issues as a rule articles on politics, sociology, history, religion and culture were published, but the publishing policy of the journal was arts and literature as Zulfugar Bey Hajibeyli highlighted in the first issue as an editorial entitled "Some words".

The journal covered art values such as the pictures of architectural monuments like The Taj Mahal, Al-Azhar mosque, Akbar Shah mausoleum located in India, theatre, music and musical instruments, famous people's biographies without any distinction between men and women, different images etc. and poems, biographies, articles of famous Azerbaijani and Turkish poets and literary cognition of the period and other themes. Some of the articles in the journal is unsigned, but works by Azerbaijani writers and poets Firidun Bey Kocharli, Jemo Jabrail, Zulfugar Hajibeyli, Aliabbas Muznib, Emin Abid, Mahammad Hadi, Rashid Bey Efendizade, Kazim Kazimzade; Turkish writers and poets Tevfik Fikret, Kilisli Muallim Rifat, Mehmet Emin Yurdakul, Ali Ulvi Elove, Halil Sadikoglu were also included there. The biographies and passages by both the period's poets and writers and classic authors: Molla Panah Vagif, Abulgasim Nabati, Mirza Fatali Akhundov were published in the works of the great thinker of his age Ali Bey Huseynzade and Hashim bey Vazirov. The research on literary works that are included in Evrak-i Nefise Corpus was realized in this article.

Keywords: *Evrak-i Nefise Corpus, The Azerbaijan Republic, Work, Thematical Research*

GİRİŞ

Azərbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde milli istiklal fikrini sayfalarına taşıyan "İstiqlal" (1918-20), "Azərbaycan" (1918-20), "Müsəlmanlıq" (1917-19), "Qurtuluş" (1920), "Mədəniyyət" (1920), "Gənclər yurdu" (1918), "Şeypur" (1918-19), "Zənbur" (1919) gibi gazete ve dergilerden biri de "Övraqi-nəfisə" (1919) [dergi adlarında Azərbaycan imlası korunmuştur] Mecmuası'dır.¹

Düzenli olarak 6 sayısı yayımlanan Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə) Mecmuası Azərbaycan basın tarihinde edebiyat ve güzel sanatlar alanında ilk yazılı basın organı olarak kabul edilir. Mecmua'nın ilk sayısı 11 Mart 1919 yılında² 15 sayfa olarak yayımlanmıştır. Evrak-ı Nefise'nin (Övraqi-Nəfisə) ikinci sayısı 12 sayfa olarak 27 Aprel 1919'da üçüncü sayısı 13 sayfa olarak Azərbaycan Halk Cumhuriyetinin birinci yıldönümü olan 28 Mayıs 1919'da dördüncü sayı 12 sayfa olarak 30 İyun 1919'da beşinci sayı yine 12 sayfa olarak 16 Temmuz 1919'da mecmuanın son sayısı olan altıncı sayı ise 12 sayfa olarak Cuma, 1 Ağustos 1919'da³ yayımlanmıştır.

Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə) Mecmuası'nın Sayılarındaki Yazılar Hakkında

Mecmua'nın birinci sayısında yer alan yazıların tamamına yakını Hüseyin Araplinski'nin vefatı (ölüm tarihi 4 Mart 1919) ile ilgili hadiseleri konu edinir; meşhur oyuncunun hayatı, faaliyeti, suikastı, defni, defin merasiminde söylenenler nutuklar vb. Mecmua'da hadise ile ilgili "Azərbaycan", "Basiret", "İstiklal" gibi dönemin diğer gazete ve dergilerinde yazılara da yer vermiş olması o yıllarda basın organları arasında yakın bir diyalogun olduğunu gösterir. Hüseyin Araplinski ile ilgili yazıların ekseriyetinde müelliflerin isimleri belirtilmemiş, yer yer Buzovnalı⁴, Mizrab⁵, H.K., Piri⁶ gibi rumuzların kullanıldığı görülür. Kazım

¹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, "Lider", Bakı, I C..2004, s.77. Övraqi-nəfisə, 1919, № 1-6.

²Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, "Lider", Bakı, I C..2004, s.77. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, "Lider", Bakı, II C. s. 286, Akif Abdüləzim oğlu (Aşırılı) Vəliyev, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), "Elm və Təhsil", Bakı, 2009, ss. 128-129.

³Övraqi-nəfisə, 1919, № 1-6.

⁴Övraqi-nəfisə, 1919, № 1. s.5.

⁵Övraqi-nəfisə, 1919, № 1. s.4.

⁶Övraqi-nəfisə, 1919, № 1. s.8.

Kazımzade'nin⁷, Mir Ruşen Efendizade'nin⁸, Zülfikar Hacıbeyli'nin⁹ adları ise açıktan yazılmıştır. Mecmua'nın ikinci sayısında yazılar ve müelliflerin adları ilk sayfada “Mündericat” şeklinde gösterilmiştir. Bu sayının büyük ekseriyetini edebiyatla ilgili yazılar teşkil eder, özellikle şiir ve şair bibliyografilerine üstünlük verilmiştir: Türk Hanımlarından Hatice Afet'in (Xədicə xanım Ədvi) şiiri, büyük Türk şairi Mehmet Emin'in (Yurdakul) şiiri ve biyografisi, “Azerbaycan üdeba ve şuarasının muhtasar teracim-i-ahvalı” serisinden büyük Azerbaycan şairi Molla Pehan Vakıf'ın biyografisi ve iki şiiri, dönemin şair ve yazarı Hacı Selim Seyyah Kasımzade'nin hayat hikâyesi, Feridun Bey Köçerli'nin Seyid Ebülkasım Nebati'nin hayatı hakkında yazdığı küçük yazısı ve şiirlerinden örnekler, Muhammed Hadi'nin “Meydan-ı Harb Hatıralarımdan” şiiri, Kazım Kazımzade'nin “Heykel ve Kadın” şiiri mecmuanın bu sayısında yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra bu sayıda devrinin ünlü tiyatro oyuncusu Mirza Muhtar Mehemedzade'nin hayatından bahseden “Musiki ve Tiyatro” yazısı ve bir gazelinden örnek, ünlü tiyatrocusu Ali Ekber Hüseyinzade'nin resmi ve mecmuaya kendisi ile ilgili gönderdiği küçük otobiyografisine de yer verilmiştir. Evrakı-Nefise Mecmuası'nın önemli bir özelliği her sayıda Türk Dünyası'ndan bir anıtının resmini ve onun hakkında bilgiye yer vermiş olmasıdır. Bu sayıda Bakü'deki “1918 Yılı: 18-31 Mart Hadisesine Dair” başlıklı yazı ile 1918 yılının Mart ayında Ermeniler tarafından yakılmış “İsmailiye” binasının resmi [Yangından Sonra İsmailiye İmareti] yayınlanmıştır. Yazının altında kısaca olarak binanın inşasının amacı ve o güne kadar olan faaliyet alanı hakkında bilgi bulunmaktadır.¹⁰

Mecmua'nın üçüncü sayısı 28 Mayıs 1919 yılında, Cumhuriyetin birinci yıldönümüne ithaf olarak yayımlandığı için esasen istiklal ve hürriyet konulu yazıları görmekteyiz. İlk sayfada meşhur Türk şairi Ali Ulvi'nin (Elöve) “Vatanıma” adlı şiiri, ikinci sayfadan altıncı sayfaya kadar Aliabbas Müznib'in meşhur “Azerbaycan İstiklali” başlıklı yazısı yer alır. Azerbaycan'ın meşhur ediplerinden Haşim Bey Vezirov hakkındaki yazı mecmuanın yedinci sayfasından dokuzuncu sayfasına kadar devam eder. Şair Cemo Cebrayıl'ın “Atama” adlı şiir dokuzuncu ve onuncu sayfada bulunur. On birinci sayfanın sağ sütununda iki önemli şiir: “Meşhur Bestekâr ve Musikişinas Zülfikar Bey Hacıbeyli Cenapları Tarafından 28 Mayıs'ta Azerbaycan İstiklali Bayramı Gününde Okunmak İçin Yazılmış Taze Milli Marş” ve “Azerbaycan'ın Genç Şairlerinden Hatice Hanım'ın İlk Defa Olarak Yazmış Olduğu ve Evrak-ı Nefise'ye (Övraqi-Nəfisə) Hediye Ettiği Terane-i Vatanperveranesi” bulunmaktadır. Aynı sayfanın sol sütununda “Azerbaycan Türk Mümessillerinden Abbas Mirza Şerifzade'nin tercüme-i hali, akabinde ise Ruşen Bey Mustafa oğlu Efendizade'nin hayatı ve hizmetlerinden bahsedilir. Sayının son sayfasında abone şartları ve 28 Mayıs İstiklal Bayramı münasebeti ile sahnelenecek olan “Leyli ve Mecnun” operası, “Azerbaycan” faciası ve “Âşık Garip” operasının ilanlarına yer verilmiştir. Mecmua'nın altıncı sayfasında Ezher Camisi'nin resmi verilmiş, altında cami hakkında bilgi aktarılmış, onuncu sayfada ise büyük Türk hükümdarı Celalettin Ekber Şah'ın türbesinin resmi ve türbe hakkında bilgi verilmiştir.¹¹

Dördüncü sayının ilk iki sayfasında büyük Türkolog Kilisli Muallim Rıfat'ın “İncila-yı Seher” ve “Hakikat” şiiri yayınlanmıştır. Üçüncü sayfada İslam Peygamberi Hazreti Muhammed'in Mısır hükümdarı Mukavkis'a yazdığı Arapça mektubunu resmi, mektup hakkında bilgi ve tercümesi yer alır. Araplarda müzik ve müzik aletleri, El Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Haldun, Gazali'den bahseden “Şark İslam Filozofları” makalesi,

⁷Övraqi-nəfisə, 1919, № 1. s.3.

⁸Övraqi-nəfisə, 1919, № 1. s.12.

⁹Övraqi-nəfisə, 1919, № 1. s.4.

¹⁰Övraqi-nəfisə, 1919, № 2. Ss.1-12.

¹¹Övraqi-nəfisə, 1919, № 2. Ss.1-13.

Osmanlı Türklerinden Sadık oğlu Halil'in "Neşe" başlıklı yazısı, Tac Mahal hakkında yazı mecmuanın üçüncü sayfası ile on birinci sayfaları arasında bulunmaktadır. Mecmua'nın on birinci sayfasının sol hissesinde Seminariya müdiri Reşid Bey Efendizade'nin "Vatan" şiiri, şiirin altında "Arşın Mal Alan" operetinden Sultan Bey rolünün ifacısı Ali Ekber Hüseyinzade'nin resmi verilmiştir.¹²

Beşinci sayının ilk sayfasında Aliabbas Müznib'in "Azərbaycan" şiiri, ikinci sayfasında yine onun güzel sanatlardan bahseden "Senaye-i Nefise" makalesi, bu makalenin akabinde, üçüncü sayfadan başlayan ve altıncı sayfanın ortasına kadar devam eden "Təracim-i əvhal" başlığı altında Ali Bey Hüseyinzade'nin hayatı ve faaliyeti hakkında bir makale bulunur. "Azərbaycan'ın Milli Şairlerinden" başlıklı yazıda Mir Bedretdin El Hüseyini'nin hayatı ve faaliyetinden bahsedilir ve onun "Cihan Harbine Karşı" şiiri yayınlanır. Bu sayının sekizinci sayfasında "Azərbaycan'ın Genç Şairlerinden" başlıklı yazı Ali Ağa Vahid hakkındadır ve onun iki gazeline yer verilir. Sayının dokuzuncu sayfasının sağ sütununda Mütelliboğlu Emin Abid'in Ahmet Ağaoğlu'ya ithaf ettiği "Sönük Hilal", sol tarafta ise Zülfikar Hacıbeyli'nin bestelediği "Milli Mahnı", devamında ise Ali Şövki'nin "Ah Ey Meleyim" şiir yer alır. Mecmua'nın bu sayısında ilk defa olarak onuncu sayfadan on ikinci sayfaya kadar devam eden "Məşhur Hanımlar" başlığı altında Türk, Arap ve Fars kadınlarından bazıları hakkında bir yazı bulunmaktadır. Tiyatro oyuncusu *Halil Hacı Mahmut oğlu Hüseyinzade* hakkındaki yazı ise beşinci sayının son yazısıdır.¹³

Altıncı sayının ilk üç sayfasında Təvfik Fikret'in hayatı, edebi şahsiyeti və "Hilal-i Ahmer" şiiri (Hilal-i Ahmere Karşı adı ile) yayınlanmışdır. Yazının müellifi Türk Darülfünunun Hukuk Fakültesi'nin mezunlarından Ömer Fazıl'dır. Dördüncü sayfadan itibaren yayınlanmış Mirza Fətəli Ahundzadə'nin hayatı və eserləri ilə ilgili imzasız yazının sonuna Aliabbas Müznib'in M.F. Ahundzadə için yazdığı şiiri ilave edilmişdir. Azərbaycan'ın böyük şairi Mikail Müşfik'in babası şair Mirza Abdülkadir Visaqi'nin hayatı və edebi kişiliğindən bahseden imzasız bir makale və Visaki'nin "Dirilik Goncası" şiiri, imzasız olan "Güzəl Yurdum" şiiri, Emin Abid'in "Latif Seçmələr" başlığı altında ağabeyi Aliabbas Müznib'e yazdığı "Dil" şiiri, Alemşah'ın "Vatanım" şiiri mecmuanın altıncı və onuncu sayfaları arasında yer alır. Bir önceki sayıda başlayan "Məşhur Hanımlar" serisi bu sayıda da davam etmiş və əsasən məşhur Arap hanımları haqqındadır.¹⁴

Evrak-I Nefise`de (Övraqi-Nəfisə) Edebi Eserlerin Genel Nitelikleri

Belirtildiği üzere Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə) Mecmuası'nın genel özelliği dönemin diğer basın organlarından farkı daha sanatsal ve edebi konulara üstünlük vermiş olmasıdır. Mecmua'nın bu istikamette faaliyet göstermesinin esas sebebi ise sahibi Zülfikar Hacıbeyli'nin musikişinas, bestekâr; başmuharriri Aliabbas Müznib'in ise şair, edebiyatşinas olması ile alakalı olsa gerek. Elbette gösterildiği üzere mecmuada sosyal, tarihi, dini, kültürel konulara da zaman zaman yer ayrılmıştır. Zülfikar Hacıbeyli'nin ilk sayıda başyazı olarak yayınladığı "Bir neçe söz" adlı yazısında da belirtildiği gibi sanat ve edebiyat mecmuanın esas yayın politikasını teşkil eder: "Mühitimizdə bu nöqtəyə az, daha doğrusu əsla əhəmiyyət verilmədiyindən dolayı istər mütəəddim, istər mütəaxir bir çox ərbaab-ı hünərin asar-ı və təracim-i əhvalı bu vaxta qədər yüzü pərdəli məchul bir halda qalıyor. İştə bu qədər naşışınaslıq ləkəsini İslam mətbuatının üzündən götürmək məqsədi ilə "Övraq-i Nəfisə" məcmuası İslam aləminin gərək sabiq və gərək isə hal-həyatda olan ərbaab-ı hünərinin təracim-i əhvalı, əsərindən bəhs etməklə bərabər səhnə və musiqi, türkü və təalisinə çalışmağı öhdəsinə

¹²Övraqi-nəfisə, 1919, № 2. Ss.1-12.

¹³Övraqi-nəfisə, 1919, № 2. ss.1-12.

¹⁴Övraqi-nəfisə, 1919, № 2. ss.1-12.

götürərək meydan-ı intişara qədəm qoyur”¹⁵ [Alıntıda yazarın imlası korunmuşdur] ifadəsi ilə mecmuanın asıl amacının klasik və çağdaş edebi eserləri və müəlliflərini, aynı zamanda da musiki və tiyatro eserlərini və sanatçılarını cəmiyyətə tanıtmak olmuşdur.

Mecmua`daki edebiyat yazılarının güzəl sanatların digər dallarına nazaran sayı bakımından daha çox olduğu görülməkdədir. Edebi eserlər için söylenecek önəmli digər husus isə mevzuların klasik və çağdaş temayüllülərə görə yayınlanmış olmasıdır. Mecmua`nın ilk sayısında Hüseyn Araplinski konu alındığı için bu yazıda geri kalan beş sayıdaki edebi eserler irdelenecektir. Mecmua`da yer alan edebi eserleri ihata ettiği mevzular bağlamında “Edebiyat Tarihi” niteliği taşıyanlar, “Milli Konular”ı ihata edenler, “Geleneksel Konular” a sahip olanlar başlığı altında değerlendirilerek incelenecektir.

“Edebiyat Tarihi” ile İlgili Eserler

Yayın kurulunun hedeflerinden biri Hacıbeyli`nin de ön sözde belirttiği gibi ister klasik ister çağdaş edebiyatın gizli kalmış verimlerini okuyucular ile buluşturmakdır. Mecmua`da klasik dönem Azərbaycan şair ve ediplerinden bahseden yazıların bazıları “Azərbaycan üdəba və şuarasının muhtasar teracim-i-ahvalı” yarı başlığı altında, bazıları isə çağdaş sanatçılarla ilgili yazılarda olduğu gibi bazen edibin bir başa adı ile bazen de “tercümeyi-hal” başlığı altında verilmiştir.

“Azərbaycan üdəba və şuarasının muhtasar teracim-i-ahvalı” serisinden mecmuada yer alan ilkyazı ikinci sayıda Molla Penah Vakıf hakkındadır. Vâkıf`ın hayatının, Muhammed Şah Kaçar`la olan hadisesinin, katlinin anlatıldığı yazıdır. Şairin “Ey rəngi-rüxi-alına heyran gülü lalə” mısrası ile başlayan mubaşşeri, “Aldı canım naz ilə ol gözləri şəhla pəri” və “ Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim” [şiiirlerde Azərbaycan imlası korunmuşdur] mısrası ile başlayan muhammeslerinden örneklerinde yer aldığı yazının satır aralarında Hüseyn Araplinski`nin Ağa Muhammed Şah Kaçar rolündeyken çekilmiş fotoğrafı da basılmıştır.<sup>16</sup> Bu sayıda aynı zamanda Feridun Bey Köçerli`nin Seyid Ebülkasım Nebati`nin hayatı hakkında yazıldığı kısa bir yazı ve Nebati`nin “Avarə” [şiiir adında Azərbaycan imlası korunmuşdur] şiiirinden parçalara yer verilmiştir.¹⁷ Mirza Fətali Ahundzadə`nin hayatı ve eserleri ile ilgili “İmzasız” olarak mecmuanın altıncı sayısında yayınlanmış yazının sonunda başmuharrir Aliabbas Müznib`in M.F. Ahundzadə için yazdığı “Ədiba” [şiiir adında Azərbaycan imlası korunmuşdur] redifli şiiiri eklenmiştir. Yazının satır aralarında Mirza Fətali Ahundzadə`nin resmi de bulunmaktadır.¹⁸

Cumhuriyet döneminde henüz genç yaşta olan şair ve yazarlar hakkında yayınlanmış yazılar genellikle kısa bilgileri ihata etse de bu yazılar günümüzde oldukça kıymetli vesikalar niteliği taşır. Çünkü bazı kişilerle ilgili bilgiler sadece bu mecmuaların sayfalarında kalmıştır. Örneğin Ruşen Bey Mustafa oğlu Efendizade ile ilgili bilgiler sadece bu mecmuanın sayfalarında kalmıştır. XX. yüzyılın meşhur eğitimci şairi Hacı Selim Seyyah Kasımzadə`nin hayat hikâyesi (fotoğrafi ile birlikte) ile ilgili yazıda doğduğu yer, gezdiği ülkeler, faaliyeti ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.<sup>19</sup> Haşim Bey Vezirov`un ailesi, eğitimi, faaliyeti, Azərbaycan basın tarihindeki yeri hakkındaki bilgi isə mecmuanın üçüncü sayısında, fotoğrafı ile birlikte yayınlanmıştır.²⁰ Büyük âlim, hekim, mütefekkir ve gazeteci Ali Bey Hüseynzadə`nin hayatı, ilmi, edebi ve siyasi

¹⁵ Övraq-i-nəfisə, 1919, № 1. s.1.

¹⁶ Övraq-i Nəfisə, №. 2, ss. 5-6-7-8.

¹⁷ Övraq-i Nəfisə, №. 2, ss. 9-10.

¹⁸ Övraq-i Nəfisə, №. 2, ss 4-5-6.

¹⁹ Övraq-i Nəfisə, №.2, ss. 8-9.

²⁰ Övraq-i Nəfisə, №. 3, ss. 7-8-9.

faaliyetinden bahseden İmzasız bir makale beşinci sayıdadır. “Təracim-i əhval Əli Bəy Hüseynzadə”²¹ [makale adındaki Azerbaycan imlası korunmuştur] başlıklı makale mecmuada imzasız olarak yayınlanmış olsa da makalenin mecmuanın başmuharriri Aliababs Müznib`e ait olduğu bilinir.<sup>22</sup> Mecmua`nın beşinci sayısında “Azərbaycanın gənc şairlərindən” [yazının adındaki Azerbaycan imlası korunmuştur] başlıklı yazı Ali Ağa Vahid (Əliağa Vahid) hakkındadır. Mecmua`da onun iki gazeline de yer verilmiştir.<sup>23</sup> Bu yazı mecmuada İmzasız olarak yayınlanmış olsa da makalenin mecmuanın başmuharriri Aliababs Müznib`e ait olduğu bilinir.²⁴ Genç yaşta Stalin terörünün kurbanı olan şairi Mikail Müşfik`in babası Mirza Abdülkadir Visaqi`nin hayatı ve edebi kişiliğinden bahseden İmzasız bir makale ve şair Visaki`nin “Dirilik qöncəsi” şiiri [şiir adında Azerbaycan imlası korunmuştur] mecmuanın altıncı sayısındadır. Yazıya Mirza Abdülkadir Visaqi`nin resmi de eklenmiştir.²⁵

“Milli Konular”la İlgili Eserler

Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə)Mecmuası`nda vatan sevgisi, özgürlük, bağımsızlık, dil bilinci gibi milli konular nitelik ve nicelik bakımından diğer konulara nazaran üstünlük göstermektedir. Mecmua`nın hemen hemen her sayısında bu tema Yayın Kurulu`nun dikkatinden olmuş, eserlerin seçiminde titizlikle ve seçici davranılmıştır. Millet ve vatan sevgisinin, vatan yolunda yapılan fedakârlıkların dile getirildiği bu eserlerde editörlüğün konu bütünlüğünü göz ardı etmeden satır aralarına temayı destekler nitelikte resimlerden, bilgilerden, ilanlardan bilinçli bir şekilde eklemeler yapıldığını görmek mümkündür. Örneğin ikinci sayıda Vakıf hakkındaki yazının satır aralarına Hüseyin Arablinski`nin Ağa Muhammed Şah Kaçar rolüneyken çekilmiş fotoğrafının konmasının bir nedeni Arablinski`nin hatırasının yâd etmek olsa da²⁶ bir diğer nedeninin Azerbaycan tarihinde uzun yıllar hüküm süren Kaçarlar Hanedanlığı`nın mevcudluğunu hatırlatmak olmuştur. Mecmua`nın üçüncü sayısında Aliabbas Müznib`in meşhur “Azərbaycan istiqlalı” [makale adında Azerbaycan imlası korunmuştur] makalesinin satır aralarında ise üç büyük Türk hükümdarı: Emir Timur`un, Şah Abbas Kebir`in ve Muhammed Şah Kaçar`ın resimlerine yer verilmesindeki amaç ise editörlüğün bilinçli olarak istiklal ve hürriyet fikrini Türk tarihine seyahat ederek okuyucusunun zihninde canlandırmaktan ibarettir.

Mecmua`da vatan sevgisi, istiklal, hürriyet, dil bilinci gibi milli konular esasen şiirin dilinden terennüm edilir. Milli konuların içerisinde sayı bakımından çok, hacimce en geniş olanı ise “vatan sevgisi”nin anlatıldığı eserlerdir. Bu bağlamda dikkati çeken önemli hususlardan biri de Yayın Kurulu`nun yayınladığı eserleri sadece Azerbaycan sahasından değil, Türk edebiyatının önde gelen klasiklerinden çok titizlikle seçmesidir. Örneğin ikinci sayıda büyük Türk şairi, Türk Milli Edebiyatı`nın kurucularından biri, Türk edebiyatında “Milli Şair” olarak anılan Mehmet Emin`in (Yurdakul) “10 Temmuz” şiirine yer verilir:

Şu dağların, ovaların seslerine kulak verin;
Bakın her yer, sanki coşkun deniz gibi bağıyor,

-mırsaları ile başlayan meşhur “10 Temmuz” şiirinin devamında müellifin kısa biyografisi yayınlanmış, büyük şairin şiirlerinden, özellikle onun dil özelliklerinden bahsedilmiş, dilinin sadeliğinin, coşkusunun

²¹ Övraq-i Nəfisə, №. 5, ss. 3-4-5.

²² Əlabbas Müznib: *Seçilmiş Əsərləri*. Şərq-Qərb, Bakı, 2006. ss. 142-145.

²³ Övraq-i Nəfisə, №. 5, s. 8.

²⁴ Əlabbas Müznib: *Seçilmiş Əsərləri*. Şərq-Qərb, Bakı, 2006. ss. 2006. ss. 145-147.

²⁵ Övraq-i Nəfisə, №. 6, ss. 6-7-8

²⁶ Övraq-i Nəfisə, №. 2, ss. 5-6-7-8.

yapmacık olmadığı ifade edilmiştir.²⁷ Bu yazı mecmuada İmzasız olarak yayınlanmış olsa da makalenin mecmuanın başmuharriri Aliababs Müznib'e ait olduğu bilinir.²⁸

“Meşhur Türk şairi Ali Ulvi”nin “Vatanıma” başlıklı şiiri mecmuadaki vatan sevgisini anlatan ilk şiiridir.²⁹ Mecmua'nın üçüncü sayısında yayınlanmış Elöve'nin şiirinde düşmanların birleşerek asırlardan beri Osmanlı aleyhine mücadele ettiklerini, fakat yurt sevgisinin ve Türklük şuurunun vatan topraklarının işkâl olunmasına izin vermediğini ve vermeyeceğini söyler:

“İşte senin bir dostun yok... Onlar birlik olmuşlar.
Kaç asırdır seni böyle önlerinden koğmuşlar!..
Sen yaralı arslan gibi çırpınırken bir alçak:-
-Milletlerin en mertçesi, insancası olacak-
Kanlarıyla eğlenerek: “Barbar, vahşi Türk!” diyor,
Sana salan köpeklere teşekkürler ediyor...
Rum ilinden kovulanlar hiç de mazlum değilmiş!
Ah... Onlardan vicdan gibi şeyler çoktan çekilmiş!”³⁰

Mecmua'nın beşinci sayısında da Mütelliboğlu Emin Abid'in Ağaoğlu Ahmet Bey'e yazdığı “Sönük hilal” şiirinde de Avrupa eleştirisi var. Avrupa ülkelerinin hoş, fakat aldatıcı tavrının memleketteki işleri berbat ettiği, geleceğe pek umut kalmadığını ifade eden şair, Türklüğün düştüğü durumdan şikâyet eder:

Ey Türk ah... ey büyük, ey şanlı ixtiyar,
Anmaqla keçmişin o müthəntə süadını.
Təsvir eylədikcə bəgünkü həyatını
Qarşımda həp təcəssüm edər qanlı bir xəyal,
Sisli bir infial içində: “Sönük Hilal”³¹[şiirde Azərbaycan imlası korunmuşdur]

Seminariya müdiri Reşid Bey Efendizade'nin “Vətən”³² [şiir adında Azərbaycan imlası korunmuşdur] şiiri ise dördüncü sayıda yayınlanmıştır. Alemşah'ın “Vətənim” [şiir adında Azərbaycan imlası korunmuşdur] manzumesinde vatana duyulan sevgi ve özlem dile getirilir. Vatanın en yüce bir mabet, ana gibi şefkatli olduğunu söyleyen şair vatanın köşesi olmaz o bir bütündür ve mukaddes bir mekândır diyor, Vatanı olmak insan için övünç kaynağıdır:

Ey vətən! Məskənim; ziya-yı əbəd!
Vətən ey bəncə ali bir məbəd
Vətən ey ərnağan-ı ülvyyəət
Vətən ey iftixar-ı milliyyəət

²⁷ Övraq-i Nəfisə, №. 2, ss. 2-3.

²⁸ İslam Ağayev. *Əlabbas Müznib: Həyatı, Yaradıcılığı, Əsərlərindən Seçmələr*. Elm, Bakı, 2003. s. 372.

²⁹ Ebru Davulcu. “Osmanlı Devleti'nde Genç Dimağları Basın Yolu İle Şekillendirmek: Talebe Defteri Dergisi Ve DergiSöyleminde Savaş Ve Vatan Sevgisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*•2015, S 37, ss.537-561; Fatih Tuğluoğlu. “Talebe Defteri Dergisindeki Yansımalarıyla Balkan Savaşları (1913-1918)”, *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, S. 12, ss. 157-185

³⁰ Övraq-i Nəfisə, №. 3, s. 1.

³¹ Övraq-i Nəfisə, №. 5, s. 9.

³² Övraq-i Nəfisə, №.4, ss. 11-12.

Ruhuma bir fərəh yaratmaq üçün
Bülbül-i qəlbimi oyatmaq üçün
Dinlərəm şövqilə rübabını bən
Öpərəm əqdəs türabını bən
Sanki bir madər-i mürüvvətdir
Kan-ı ırfan lütf ü şəfqətdir!
Nə demək kuşe-i vətən, nə demək!

Ən müqəddəs məkandır bilmək! [Şiirde Azərbaycan imlası korunmuşdur].

Başmuharrir Aliabbas Müznib “Azərbaycan”³³[şiir adındaki Azərbaycan imlası korunmuşdur] şiirinde ise tarihte yaşanmış kahramanlıqları zikrederek Azərbaycan’ı yüceltir. Azərbaycan’ın tarihin hiçbir devrinde düşmanlara boyun eğmediğini, bu topraklara göz dikenlerin her zaman geri püskürtüldüğünü, yad unsurların bu memlekete ait olmadığını söyler:

Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmidir hər bir ovuc toprağı.
Sevməz bu yer, hər xaini, alçağı,
Doğruların asarıdır bu ölkə.³⁴ [şiirde Azərbaycan imlası korunmuşdur].

Mecmua`da imzasız olarak yayınlanmış “Gözəl yurdum” [şiir adındaki Azərbaycan imlası korunmuşdur] şiirinde de müellif refah içerisinde yaşayan vatan tablosunu çizer, vatanın güzelliklerinden övgü dolu sözlerle bahseder:

Şanlı vətən, bugün sənin köksündə,
Fatehlərin al bayrağı sancılmış.
Yara fərəh, əğyara xissət verməli,
Şanlı vətən, həm göklərə yüksələ,
Türk övladı hər tərəfdə türkülər
Oxu-oxur məhəbbətlə şəfqətlə,
Düşmənlərə şu türküyü heybətə

Anladaraq türk olduğunu söylər³⁵ [şiirde Azərbaycan imlası korunmuşdur]

Cemo Cebrail’in “Atama” şiiri ise gurbette vatan hasreti çeken babaya hitaben yazılmıştır. Aynı duygular içerisinde bulunan oğlu vatanına dönünce memleketinin perişan olduğunu görür ve bu duygular içerisinde babasına şiirin konusunu da teşkil eden bir mektup yazar:

³³ Övraq-i Nəfisə, №.5, s. 1.

³⁴ İslam Ağayev. Əlabbas Müznib: Həyatı, Yaradıcılığı, Əsərlərindən Seçmələr. Elm, Bakı, 2003. s. 112., Əlabbas Müznib: Seçilmiş Əsərləri. Şərq-Qərb, Bakı, 2006. ss. 37-38.

³⁵ Övraq-i Nəfisə, №.6, s. 8.

Vətəni görcək olmadım xürrəm,
Daha da artdı dildəki qüssəm.

Üzümə gülmədi uca dağlar,
Hər tərəf sanki yaş döküb ağlar,

Yoktur indi o gördüyün gülşən,
Vətənin olmuş işte beytül həzin

Boş qoyub köyləri qaçıb insan,
Sanki səhradır, əvvəl gözəl Şirvan³⁶ [şiiirde Azərbaycan imlası korunmuştur]

Mecmua`nın sayfalarında diqqəti çəkən en önəmli şiiirlerden biri üçüncü sayının on birinci sayfasında bulunan milli marşdır. Yayın Kurulu yeni milli marşı okuyuculara şöyle təqdim edir: “Məşhur bəstəkar və musiqişünas Zülfüqar bəy Hacıbəyli cənabları tərəfindən 28 Mayıs`da “Azərbaycan istiqlalı” bayramı günündə oxunmaq üçün yazılmış tazə milli marşdır” [Şiiirin serlevhasındaki Azərbaycan imlası korunmuştur]. Bu şiiir aynı zamanda mecmuanın ruhunu da yansıtır, Türkcülük, İslamcılık, Muasırılık fikri ilə vatan yolunda daima hazır olmaq, gerektiği zaman kan dökerek canını, malını feda ederek şehitlik zirvesinə yükselmektir³⁷:

Biz bir millətiz - dinmiz qəvi,
Özümüz İslam - adımız cəli.
Canımızı din yolunda fəda edəriz,
Vətən, millət, namus üçün qanlar tökəriz.
Şanlıyız-şanlıyız- elimiz Turan,
Vətənimiz-isə-Azərbaycan.
Ey əziz vətən! Dəf-i düşmənə hazırız bugün,
Əldə Zülfüqar ərsəyi-cəngə hazırız bugün.
Haydi qardaş! Türk övladı çağır Allah,
Get, get, get, get iləri.
Yigit ellər; qəzənfərlər! arş iləri, arş, arş, arş³⁸[şiiirde Azərbaycan imlası korunmuştur]

Hacıbəyli`nin Milli Marşı`nın akabinde, aynı sayfanın devamında oldukça anlamlı başka bir şiiir yayınlanmışdır. “Azərbaycanın gənc şairlərindən Xədicə xanımın ilk dəfə olaraq yazdığı və “Övraq-ı Nəfisə”yə hədiyyə etdiyi tərənəyi-vətənpərvəranəsidir” başlığı altında “Əsgəriyyədi münasibəti ilə oğulsuz bir qadının dilindən” [Şiiirin serlevhasındaki Azərbaycan imlası korunmuştur] söylenmiş bu şiiirde oğlu olmayan, bu yüzden de onu askere göndəremeyen bir ananın üzüntüsü anlatılmaktadır. Hatice Hanım, bağımsızlığın nimetini tadan, özgürlüğün değerini anlayan annenin dilindən vatanın müdafaası için erkek evlada ihtiyaç duyulduğunu, vatani korumak için evlat yetiştiren annenin ne denli bahtiyar biri olduğunu söyler:

İlahi netmişdim vermədin bana övlad,
Qoşaydım indi bu əskərlərə olaydım şad.
Xoşa o madərə kim əskər olmuş övladı,
Həmişə hörmət ilə yad olar onun adı.

³⁶ Övraq-ı Nəfisə, №.3, s. 9-10.

³⁷ Övraq-ı Nəfisə”, №.3, s. 11.

³⁸ Övraq-ı Nəfisə, № 3, s. 11.

Bənim də olsa yəqin bircə əskər övladım,
Cahan içində qalardı həmişəlik adım.
Həmişə əskər anasına fəxrdir layiq,
Nedim ki, bilməmiş Allah bəni ona layiq.
Çəkinməyək analar böylə bir səadətdən,
Bununla qurtararıq işə hər fəlakətdən³⁹[şiiirde Azərbaycan imlası korunmuştur].

Beşinci sayıda bulunan “Milli Mahnı” ise vatanın savunması için canından geçmeyi göze alan askerin dilinden söylenir. Şiir “Məşhur operator Zülfüqar bəy əfəndi Hacıbəyli cənablarının tərəfindən bəstələnmiş bu nəğmə “Leyli Mecnun” operasında sürekli alqışlara nail olduğundan dolayı “Övraqi- Nəfisə”yə dərc ediyoruz” [şiiirin serlevhasındaki Azərbaycan imlası korunmuştur] serlevhası ile yayınlanmıştır. Bu şiiirin de ruhu Hacıbəyli`nin şiiirindeki⁴⁰ ruhla aynıdır:

Xudam məni yaratdı,
Yoq ikən var etdi.
İslam qoyub adımlı,
Vətənə qurban etdi.
Türk oğlu, türk oğluyam,
Millət vətən quluyam.
Düşmənin qarşısında,
Vətənin zor qoluyam.
Əsgərlikdir vəzifəm,
Hazıram cəngə gedəm.
Millət, vətən uğrunda.
Qırmızı qanlar tökəm.
Qanlı kəfən boynumda,
Bazubəndim qolumda.
Zülfüqarım belimdə,
Allahu əkbər dilimdə.
Əlvida bacı, ana,
Dua edin siz bana.
Xətər tapsın düşmənim,

---

³⁹ Övraq-i Nəfisə, № 3, s. 11.

⁴⁰ Övraq-i Nəfisə, № 3, s. 11.

Abad olsun vətənim⁴¹[şiiirde Azərbaycan imlası korunmuştur].

Mütəlliboğlu Emin Abid`in mecmuanın altıncı sayısında yayınlanmış başka bir şiiiri 1 Kânunusani 1334 tarixi ile kaydedilmiş ve ağabeyi Aliabbas Müznib`e ithaf edilmiş “Dil” başlıklı şiiiridir. “Lətif Seçmələr” [şiiirin serlevhasındaki Azərbaycan imlası korunmuştur] serlevhası altında yayınlanan bu şiiir orijinal ifadəlerle, təsvirlerle Türk dilinin özelliğini ve güzelliğini anlatır:

Böyük qardaşım Ə.Müznibə

Uzun müddət koşdum, durdum, dolaşdım,
Qafamı sərt fikrin taşına çarpdım;
Nəhayət, əqlimlə bir növ uzlaşdım:
“Dil” ismində gözəl bir heykəl yaptım.
Gözəldir hər yeri, süs verir dəhrə,
Gözəldir, amma ki, çirkinlər içrə,
Gözəldir, amma ki, bir meymun qədən...-
Heyranıdır onun işte gözəllər:
Gözləri ən asil bir Türk dildarı,
Həbəşidir onun qara qaşları,
Dişləri Qafqasın inci elindən,
Dodaqları yeni dünya gülündən,
Sürmə telli, gözəl, parlaq saçları
Əcəm degil, ancaq hər Ərəb karı.
İncə burnu Londonlu bir İngiliz,
Bəyaz köksü Fransızdır şübhəsiz...
Şümşad parmaqları Yunan yavrusu,
Bir baqışda olur insan məhbusu.
Çıqatay kəməri incə belində,
Uyğur yelpazəsi pəncə əlində.
Milli bürümcəklə hər yaşmaq dutar,
Ara-sıra nazla qaş-gözün atar.
Bir gözəldir pək sevməli, nəzihə,

---

⁴¹ Övraq-i Nəfisə, № 5, s. 9.

Bir çiçəkdir bəndən sizə hədiyyə⁴²[şiiirde Azərbaycan imlası korunmuştur].

Şiirin mısralarından da görüldüğü gibi Emin Abid Türk dilinin ince, zarif güzelliğini dünya halklarının güzel kızlarında bulunan inceliklerle, motiflerle süsleyerek okuyucuya takdim eder. O dilini tarif ederken aynı zamanda kendi dilinde konuşmanın hazzını duyar, kimlik kurma sürecinde dil bilincinin önemini dolaylı yolla anlatır, okuyucuda dil sevgisinin oluşmasına yardımcı olur. Şair doğu, hem de batı ülkelerinin adlarını çekerken dolaylı yolla Türk dilinin coğrafyasına da işaret eder.

Mecmua'nın sayfalarında savaş konusuna da yer verilmiştir. Bilindiği üzere mecmuanın yayımlandığı tarihte Azərbaycan da savaş henüz yeni bitmiş, Osmanlı Kurtuluş Savaşı'na yeni başlamış, uzun zamandan beri bölgede devam eden çatışmalar var, Birinci Dünya Savaşı devam etmektedir, vs. Mecmua'nın ikinci sayısında Azərbaycan romantik edebiyatının önemli isimlerinden Mehemed Hadi'nin 1915 yılında Galiça'da yazdığı “Meydanı-hərb xatirələrimdən” [şiiirin adındaki Azərbaycan imlası korunmuştur] şiiiri yayınlanmıştır. “Guya ki, soyuq məqbər içindəydi həyatım, Lakin yaşayırdı qələmimdə nəğəmatım”⁴³[şiiirdeki Azərbaycan imlası korunmuştur]diyen şair cephede olduğu halde kalemini bırakmaz, savaşın insanlık için olan tehlikesinden bahseder, kış mevsimi geçince bahar geldiğinde bütün kâinatın güleceğini söyler:

Tutmuşdu topun səsləri afaqü səmayı,
Enməkdə idi yerlərə əhzari-şitayi,
Bir yanda od ilə dəmirin yağmuru vardı,
Göydən yerə su, qarlara dönmüşdü, yağardı.
Dağlar, təpələr örtülü durmuşdu kəfəndə,
Matəm səsi uçmaqda idi Karpət elində⁴⁴[şiiirde Azərbaycan imlası korunmuştur].

Mecmua'da savaşa qarşı yayınlanmış digər bir eser ise Mir Bedretdin El Hüseyni'nin “Cahan hərbinə qarşı”[şiiirin adındaki Azərbaycan imlası korunmuştur]şiiiridir.⁴⁵Mir Bedretdin El Hüseyni de Mehemed Hadi gibi savaşın insan ve cəmiyyət hayatına olan zararı, insanlığa verdiyi zillet, meydana getirdiği nifak, annelerin gözyaşları, cihanın insanlığın ortak evi olduğunu onun korunmasının gerekliliğini ve kâinatın sevgiyə muhtaç olduğunu söyler:

Ey hərb! Ey edən bizi aramdan bizi
Ey inhitat-ı aləmin ən güclü rəhbəri
Yeksər dağıldı pəncə-i qəhrində kainat
Çöhrən görüncəgin gömülür yerlərə həyat
Sənsiz əsir-i möhnət olan növ-i adəmə
Bəsdir bu qəm yetər, daha artırma qəm, qəmə
Bir xanədir cahan, bəşəriyyət bir ailə
Salma nifaq araya törətməklə qailə⁴⁶[şiiirde Azərbaycan imlası korunmuştur].

Savaş konusunu ihtiva edən şiiirlərdən biri de *altıncı sayı*da yer alan *Tevfik Fikret*'in “Hilal-i Ahmer” (Hilal-i Ahmere Karşı adı ilə *yayınlanmışdır*) şiiiridir.⁴⁷“Hilâl-i Ahmer” şiiiri: İslam dinine göre dünyadaki ilk

⁴² Övraq-i Nəfisə, № 6, s. 9.

⁴³ Övraq-i Nəfisə, № 2, s. 10.

⁴⁴ Övraq-i Nəfisə, № 2, s. 10-11.

⁴⁵ Övraq-i Nəfisə, № 5, ss. 6-7

⁴⁶ Övraq-i Nəfisə, № 5, ss. 6-7

⁴⁷ Övraq-i Nəfisə, S.6, ss. 2-3.

kavganın, savaşın olduğu, bununla birlikte bu savaş sonucunda gerçekleşen kan ve ölümün başlangıcı olan iki kardeşin, Hâbil ile Kâbil'in arasından doğan ölüme, Kâbil'in kardeşi Hâbil'i öldürmesine değinerek başlıyor. Bu iki kardeş arasındaki şiddetin, kan ve ölümün ilk örneği, sonraki yüzyıllarda olacak savaşlarında başlangıç noktası olacaktır. İnsanlığın bu iki kardeş arasındaki olaydan sonra dünyayı ölüm, kin ve nefret ortamına çevirmeleri, insanı daima yok olmaya götürmüş, Fikret'in şiirde de belirttiği gibi: İnsan yok ettikçe yok olmaya mahkûm olacaktır"⁴⁸

Hâbil ile Kaabil, iki kardeş... Bize tarih
Kardeşliğı bir sahne-i hûn-rîz ile telvîh
Etmekte ve enzâra o timsâl-i mehîbin
Bir hande-i lanet gibi mûhis, gazab-âkin
Binlerle tecellisini sermektedir. İnsan
Masum u melûm, âsim ü nadim, vatanından,
Ulvî vatanından bu cedel-gâh-ı sefile
Bir kahr-ı müebbedle ve bir nefy-i ebedle
Tağrîb edilirken, ona bir sayha-i gaybî
«Yüksel» demiş; ondan gelecek nesl-i garibi
Hem zillate hem gayrete mahkûm eden, alçak
Bir hilkati yükselmeye tahris ile yormak,
Yormak ve yaşatmak dileyen Hâkim-i kakhâr,
İşyanına bir kanlı ceza eylemiş ihzar:
Evlâd-ı beşer mahvederek mahvolacaktır,
Her lâhza bu vâdî-i belâ kan dolacaktır!⁴⁹

Mecmua`da milli konuları ihtiva eden bir adet makale bulunmaktadır. Azərbaycan`ın bağımsızlığının birinci yılında yayınlanmış Aliabbas Müznib`in meşhur “Azərbaycan istiqlalı” [məqalənin adındaki Azərbaycan imlası korunmuşdur] başlıklı makalesinde müellif eskiden 28 Mayıs 1918 yılına; İstiklalin kazanıldığı güne kadar Azərbaycan halkının verdiyi mücadeleyi özetleyerek bugün hakkında şöyle der: “Bugün Azərbaycan hökumət-i milliyyəimizin şənlik və şadyanalıq edəcəği bir gündür. Bugün milli bayramımızdır. Bugün ən ali və ən şərəfli bir bayramdır. Bugün haqq və məşru hökumətimizin yəni bir əsrdən ziyadə bir müddətin içində tökülən hesabsız qanların bahasıyla zalımların yəd-i qasibanəsindən əxz edilən “Azərbaycan istiqlalı”nın aləmə bildirilmək üçün elan edilən günündən tam bir sənə keçiyor. Təbii o münasibətlə müəlla taq-i zəfərlər, möhtəşəm binalar bəzəniyor, mütəntən keçidlər icra ediliyor. Qiymətli Azərbaycanımızın hər bir tərəfi süslü təzyinat, rəngarəng çırağlar, xalılar, aylı, yulduzlu müzəffər bayrağlar ilə donadılıyor. Əsakir-i mənsurə hər yanı dönüb dolaşiyor. Musiqilər tərənnüm ediyor. Tarixi müməssillər təmsil etdiriliyor. Zira: Bu günkü bu bayram pək böyük bayramdır. Pək də ali bayramdır. Hakimiyyət-i milliyyə və hürriyyət-i milliyyə saiqəsiylə surətpəzir olan bu böyük bayram heç şübhəsiz ki ümum dostlarımızı, canla, başla çalışanlarımızı degil, hətta “Azərbaycan istiqlalı” yolunda bütün varlıqdan məhrum edilən balalarımızı, qucağında oğlanlarının başı kəsilən analarımızı belə şad yürək, fərəhli qəlb, yüksək ruhlarla sevindirəcək, güldürəcək, şən və məsrur edəcəkdir”⁵⁰ [yazıda müellifin imlası korunmuşdur].

⁴⁸Mesut Kaplan. “Bir Gençlik Kurgusu Olarak “Halûk’un Defteri” Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 11, Nisan 2015, s. 186-212 Tevfik Fikret Özel Sayısı.

⁴⁹ Övraq-i Nəfisə, № 6, ss. 2-3.

⁵⁰ Övraq-i Nəfisə, № 3, ss. 2-3-4-5.

Evrak-I Nəfisə`deki (Övraqi-Nəfisə) “Geleneksel Konular”

Evrak-ı Nəfisə`de (Övraqi-Nəfisə) “Geleneksel Konular” dediğimiz klasik aneneye sadıq konuların da olduğunu görməktəyiz, fakat devr siyasi və sosial hadisələrin yoğun yaşandığı bir dönem olduğundan sevgi, təbiət temalı eserlər pek azlık təşkil edir. Bu bağlamda mecmuada “Türk xanımlarından Xədicə Afət” in [müəllifin adındaki Azərbaycan imlası korunmuşdur] yazdığı “Ağlar” redifli müsəddəsi, Ali Şövkî`nin “Ah: ey Mələyim” [şiiirin adındaki Azərbaycan imlası korunmuşdur], Kazım Kazımzadə`nin “Heykəl və qadın” [şiiirin adındaki Azərbaycan imlası korunmuşdur] şiiiri, ilk sayısında isə Hüseyn Araplı`ye ithafen Kazım Kazımzadə tərəfindən yazılmış “Əlvida gözəlim” [şiiirin adındaki Azərbaycan imlası korunmuşdur] şiiiri diqqəti çeker.

Mecmua`nın ikinci sayısında “Türk xanımlarından Xədicə Afət” in yazdığı “Ağlar” redifli müsəddesinde inde de aşığıın məşukun yolunda çəkdiği sıkıntılar dile getirilir:

Dil-i biçarə bu dərd ilə edərkən fəryad.
Bir tərəfdən də cəfa eylər o çeşm-i cəllad
Sində açdığı zəxmi yenə yarım dağlar,
Mərz-i aşıqə tədbir fəlatün ağlar⁵¹ [şiiirde Azərbaycan imlası korunmuşdur].

Ali Şövkî`nin “Ah: ey Mələyim” [şiiirin adındaki Azərbaycan imlası korunmuşdur] adlı şiiirinde isə məşuka olan özlem anlatılır:

Hər dəm boğuyor gönlümü bir nöqtə-yi mövhum,
Ənzar-ı xəyalımdadır ol çöhrə-i məsum,
Hər dəm bəni aldatmada bin dürlü xəyalat,
Nail olarammı gözəlim, vəslinə, heyhat!
Bu saiqəyi bəxtim edərmi bana ibraz
Sevmək və sevilmək kibi bir mövqə-yi mümtaz
Sevsəm də səni eyləmərəm eşqimi elan
Sevmək bəni aləmdə edib zar-ı pərişan
Xatir sıxılır, söylüyürəm bən də çəkib ah,
La həvlə və la qüvvətə illa billah⁵²

Kazım Kazımzadə`nin “Heykəl və qadın” şiiirinde şair müzede gördüğü ihtişamlı “heykəl kadın” ile “gerçek həyattaki kadın” arasında mukayese yapar, həyatta gördüğü dilenci kadın için:

Yazık! Sənin ki hünər dəftərində yoqdur adın;
Səni Xuda yaradıb, ah, ey zavallı qadın!- söylər⁵³

Mecmua`nın ilk sayısında Hüseyn Araplı`ye ithafen Kazım Kazımzadə tərəfindən yazılmış “Əlvida gözəlim” şiiirinde de müəllif diqqəti çeker. Şiiir ünlü aktörün dilindən yazılmışdır:

Yoxdur aləmdə bugün bən gibi aludə-yi qəm;
Heç deməzsən, bu nə halət nə kədərsən, bilirəm.
Yaşıyorsun biləcəksin yeni bir has rəqiq;

⁵¹ Övraq-i Nəfisə, № 2, s. 1-2.

⁵² Övraq-i Nəfisə, № 5, s. 9.

⁵³ Övraq-i Nəfisə, № 2, s.11.

Görərək sən yeni yüzlər; bilirim nazlı yarım!...
Bulacaksan özünə sevgili bir başqa rəfiq.
Lil unutmam səni bən: sənsən əvət “yoq”, “var”ım
Əlvida eyləyərək, bən edirəm şimdi gūzar
Rah-ı naşadı ilə ömrümün eyvah! Əvət!
Seviyordum nicə bən sen gibi dildarı fəqət:
Biləcək şimdi bana mövqe olan işbu məzar!⁵⁴ [şiiirde Azərbaycan imlası
korunmuştur]

“Geleneksel Konular”da bile şairler devrin edebiyat algısına uyarak ferdi sıkıntıları bile milli birlik düşüncəsi bağlamında takdim etmek yoluna girer.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə) Mecmuası’nda edebi eserlerin genel özellikleri şöyle özetlenebilir:

1. Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə) Mecmuası’nda yayınlanan edebi eserlerin büyük çoğunluğu yeni kurulan Azərbaycan Halk Cumhuriyetinin değerlerini Azərbaycan halkına ulaştırmayı kendine hedef belirler, halka istiklal ve hürriyetin ne denli kıymetli ve vazgeçilmez bir nimet olduğunu göstermeye çalışır.
2. Eserlerde milli ve dini değerlere saygı duyulur, Türklük, Müslümanlık, vatanseverlik, milli birlik, özgürlük ve bağımsızlık temaları üstünlük teşkil eder. Bayrağın yüceltilmesi, milli ordunun terennümü bu eserlerde çeşitli şekilde dile getirilir. Özellikle milli ordunun ve Azərbaycan askerinin terennümü bu mevzulalar arasında önem arz eder. Milli ordunun kurulmasında ve orduya evlatların gönderilmesinde, vatan için, bayrak için mücadelenin ehemmiyetinden, Şehitlik zirvesinin kutsallığından bu eserlerde sık sık bahsedilir.
3. Bu duyguların ifadesinde esasen sade halk dilinin, konuşma üslubunun şiiirlere hâkim olduğu görülmektedir.
4. Devrin edebiyat algısı bağlamında bu değerlerin yansıtılması bakımından şiiirin ehemmiyetli bir araç olduğu Yayın Kurulu tarafından doğru bir biçimde tespit edilmiştir. Bu eserlerin toplum üzerinde kalıcı olmasını pekiştirmek amacı ile geleneksel biçimlerin yanı sıra Marş, şarkı, musiki gibi yeni şiiir şekillerinin kullanılmasına üstünlük verildiği de görülür. Bu şiiir şekillerinin kullanılmasında Türk edebiyatının tesiri açıktan görülür.
5. Eser müellifleri arasında Cumhuriyet Devri`nin genç şair ve yazarların adlarına çoğunluk teşkil eder. Bazı edipler hakkında bu Mecmua’da yer alan malumatlar aslında edebiyat tarihimiz için oldukça ehemmiyete sahip bilgilerdir.
6. Evrak-ı Nefise (Övraqi-Nəfisə) Mecmuası Türk edebiyatının bazı verimlerinin Azərbaycan okuyucusuna tanıtılması için de önemli bir kaynak niteliği taşır.

---

⁵⁴ Övraq-i Nəfisə, № 1, s. 4.

KAYNAKÇA

- Abid, G., Ə. (1999). *Buzlu Cəhənnəm. Şerlər* (haz. Əli Şamil). Bakı Günəş.
- Ağayev, İ. (2003). *Əlabbas Müznib: Həyatı, Yaradıcılığı, Əsərlərindən Seçmələr*. Bakı: Elm.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2004). *I cilt*. Bakı: Lider.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2005). *II cilt*. Bakı: Lider.
- Bayramoğlu, A. (2003). *Azərbaycan Demokratik Respublikası Dövründə Ədəbiyyat*. Bakı: Elm
- Davulcu, E. (2015). Osmanlı Devleti'nde Genç Dimağları Basın Yolu ile Şekillendirmək: Talebe Defteri Dergisi ve Dergi Söyleminde Savaş ve Vatan Sevgisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, s.537-561.
- Eryılmaz, S. (2010), *Övraq-i Nəfisə Dergisi: İnceleme ve Seçilmiş Metinler*. Yayınlanmamış Lisans Tezi, Qafqaz Universiteti, Bakı.
- Hüseynova, M. (2006). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Poeziya (1918-1920-ci illər) Avtoreferat*. Bakı: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.
- Kaplan, M. (2015). Bir Gençlik Kurgusu Olarak Halük'un Defteri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(11), s. 186-212 Tevfik Fikret Özel Sayısı.
- Müznib, Ə. (2006). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Övraqi-nəfisə" (1919). *№ 1-6*.
- Tuğluoğlu, T. (2014). Talebe Defteri Dergisindeki Yansımalarıyla Balkan Savaşları (1913-1918). *Tarihin Peşində -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, s. 157-185.
- Vəliyev, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*. Bakı: Elm və Təhsil.

İRAN'DA TÜRKLER: DİL – EDEBİYAT – KİMLİK

Ferzane DEVLETABADI¹

ÖZET

İran'da yaşayan Türk halkları başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere Türkmenler, Kaşkay Türkleri, Horasan Türkleri, Halaçlar, Sungurlar, Ebiverdiler, Kazaklar ve Özbekler gibi Türk halkları İran'ın belirli bölgelerinde yaşamaktadırlar.

Bugün İran'da popüler konuşmada *Tork* sözü *Türki* (Turkic) ve *Türk* (Turkish) kelimelerinin her ikisine işaret eder. İran'da Azerbaycan Türkleri en büyük Türk grubudur ve Farsçadaki İran Türkleri (ترکهای ایران) adı öncelikle Azerbaycan Türkleri için kullanılmaktadır. Tebriz, İran Türklüğünün siyasi ve kültürel merkezidir. Azerbaycan Türkçesi 17-20 milyon civarında insanın anadili ve konuştuğu dildir. Türkmençe, yine 2-3 milyon insan tarafından konuşulur. Kaşkay Türkçesi ise 3-4 milyon insan tarafından konuşulur. Diğer Türk dilleri tahminen 2-3 milyon civarında konuşulma oranına sahiptir. İran Türklerinin büyük çoğunluğu %90 seviyelerinde Oğuz Türklerine dayanmaktadır.

Yazı insan düşüncesinin aynasıdır ve bu aynada en güzel tasvirleri yaratan unsur dildir. İran'da yazılı Türk dili Meşrutiyet Devrimi'nde Hiyabani'nin kurduğu hükümetle başlar; Şah Rıza Pehlevi'nin kurduğu Pehlevi Şahlık dönemiyle duraklama yaşar ve tekrara İran İslam Devrimi'yle birlikte canlanmaya başlar.

Çalışmamızda bu süreç içerisinde, İran Türkleri özellikle İran Azerbaycan Türklerinin yazılı ve sözlü dil özelliklerini incelemek ve günümüz dil, edebiyat ve kimlik değerlerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: *İran Türkleri, Dil, Kimlik, Edebiyat*

TURKS IN IRAN; LANGUAGE - LITERATURE - IDENTITY

ABSTRACT

Turkish peoples living in Iran. Turkic peoples such as Azerbaijan Turks, Turkmen, Kashkay Turks, Horasan Turks, Halacars, Sungurlar, Ebiverdis, Kazakhs and Uzbeks live in specific regions of Iran.

In today's popular talking in Iran, the word Tork refers to both Turkic and Turkish words. Azerbaijan Turks are the largest Turkish group in Iran and the name of Iranian Turks in Persia is primarily used for Azerbaijani Turks. Tabriz is the political and cultural center of Iranian Turkism. Azerbaijani Turkish language is about 17-20 million people who speak their native language and speak. Turkmen language is spoken again by 2-3 million people. Kashkay language is spoken by 3-4 million people. Other Turkish languages have an estimated speaking rate of 2-3 million. The great majority of Iranian Turks are based on Oghuz Turks at 90% level.

The writing is a mirror of the human thought, and it is the element that creates the most beautiful depictions at the same time. The Turkish written language in Iran starts with the Constitutional Revolution established by Khiyabani government; Shah Riza Pahlavi's Pahlavi Shah regime established by the period of stagnation and the Iran Islam Revolution revived together with the revival begins.

In this process, we examine the written and spoken language characteristics of the Iranian Turks and reveal today's language, literature and identity values.

Keywords: *Iranian Turks, Language, Identity, Literature*

---

¹ Dr. Öğ. Üy., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, ferzaneabadi@gmail.com

GİRİŞ

10. yüzyılda Türklerin çoğunluğu, Doğu Türkistan'dan Hazar Denizi'ne uzanan geniş bölgede yaşıyorlardı. Göktürk imparatorluğu idaresindeki Türk budunlarından biri de Dokuz boydan oluşan Oğuzlardı. “Oğuzlar, Türklerin bir bölümüdür. Onlar, temiz Türkmen'dir. Oğuzlar, 22 urug olarak yaşamaktadırlar. (Kaşgari, 1960:1-89). Binlerce sene bundan önce Türkistan'dan gelerek İran'da saltanat kurdukları tarihten beri İran'da fasılasız ve münhasıran Türk sülalelerinin birbiri ardınca hükümrani oldukları tarihi bir hakikattir. Arapların istiklalini kurtaran; şarktan, garptan, şimalden İran'a saldıran kuvvetlere karşı, göğüs gererek kılıçlarıyla İran'ı koruyan ve güden, Fars dilini ve edebiyatını bir devlet dili ve şark kültürü şekline sokan ve Hindistan'a kadar bu dili yayan ve himaye eden yine Türk sultanlarıydı (Azer, 1942: 5).

Çeşitlilik gösteren etnik yapısını bir üst kimliğe büründürmek üzere 30'lu yıllardan bu yana İran adını alan coğrafya, 11. yüzyıldan itibaren Oğuzların göç yolu olmuş, böylece İran nüfusunun yarısından fazlası Türk olan ve farklı Türk şivelerinin konuşulduğu bir bölge halini almıştır. Bugün İran'da popüler konuşmada *Tork* sözü *Türkî* (Turkic) ve *Türk* (Turkish) kelimelerinin her ikisine işaret eder. İran'da Azerbaycan Türkleri en büyük Türk grubudur ve Farsçadaki “İran Türkleri” (ترکهای ایران) adı öncelikle Azerbaycan Türkleri için kullanılmaktadır. İran'da yaşayan Türk halkları, başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere Türkmenler, Kaşkay Türkleri, Horasan Türkleri, Halaçlar, Sungurlar, Ebiverdiler, Kazaklar ve Özbeklerdir.

İran'da yaşayan Türklerin nüfusu ile ilgili kesin bir rakam verilmemektedir. Türk nüfusu İran'ın hemen her yerinde dağınık bir şekilde yerleşmektedir. İran arazisinin dörtte birini çöllük ve yaşanmaz arazi oluşturur. Kalan kısmının dörtte biri, yani 300.000 km²lik bir arazisi Türklerin yurdudur. Bu da hemen hemen Azerbaycan Cumhuriyeti'nden dört kat büyük bir araziyi oluşturur. İran Türklerinin sayısı ise ülke nüfusunun üçte biridir (Sarrafı, 2002: 642).

Tablo 1. İran Etnik Bölgeleri

Azerbaycan	Tebriz, Urumiye, Erdebil, Merağa, Hoy, Merend, Zencan, Kazvin, Salmas, Hemedan
Fars bölgesi	Tahran, İsfahan, Meşhed, Kum, Kirman, Kaşan
Loresan	Şehr-i Kord, Horramabad, Dezful, Jazerun, Burucerd
Kürdistan	Senendec, Mahabad, Kirmanşah
Beluçistan	Zahedan, İrañşehr, Çahbahar
Türkmenistan	Gorgan, Bender-i Türkmen
Arabistan	Ahvaz, Abadan, Horramşahr, Behbahan
Horasan	Feriman, Meşhed, Esferayen, Sebzevar, Neyşabur, Bocrurd
Kaşkayistan(Vilayet-i Kaşkayî)	Şiraz, Firuzabad, İsfahan, Lar, Mervdeşt, Abade, Şehreza (Komşe), Sepidan, Buşehr, Gir, Kazirin
Halaçistan	Sava, Erak, Veramin

Mehmet Emin Resulzade, Pehlevî devrinden önceki İran Türklerini şöyle görmektedir: “İran'da Türkler, ne Rusya'da olduğu gibi mahkûm ve ne de Türkiye'de olduğu gibi hâkim bir millet değillerdir. İran Türkleri,

asıl İranlı olan Farslarla hukukta müsavi vatandaş halinde bulunuyorlar. Aynı hakları, aynı imtiyazları haizdirler; ögeylik çekmezler. Beş yüz seneden beri İran'da hükümdar olan padişahlar hep Türk ırkından geldiler; bugün icra-yı saltanat eden Kaçar sülalesi de Türkmen kabilelerinden bir kabileye mensuptur. Fakat İran hükümdarlarının Türk olması Türklere hususî bir imtiyaz bahşetmediği gibi, Fars milletinin tazyikine de sebep olmamıştır” (Resulzade, 1993: 17).

Bugün, 70 milyonu aşkın İran nüfusunun yaklaşık 30-35 milyonu Türk'tür ve tek başına diğer etnik gruplara göre çoğunluğu oluşmaktadır. İran Türklerinin tamamı aynı kökten, yani Oğuz Türklerindedir. İran Türklerini birbirinden ayıran özellik, büyük güçlerin politik kaygısından meydana gelmektedir. Türkmenler hariç bütün İran Türkleri Şii inançlıdır.

Recep Albayrak, “Türklerin İran'ı” adlı eserinde, 2006 yılına göre İran'daki Türk nüfusunun istatistik sonuçlarını şöyle belirtmiştir: (Albayrak, 2013: 369-370)

Tablo 2. İran'daki Türk Nüfuzu

Bölge Valiliği	%	Nüfus
Batı Azerbaycan	90.00	2.548.601
Buşehr	5.50	47.77
Çahar-Mahal ve Bahtiyari	12.33	104.000
Doğu Azerbaycan	100.00	3.527.267
Elbürz	70.00	1.437.263
Erdebil	100.00	1.209.968
Fars	40.28	1.700.000
Gilan	9.10	216.185
Gülistan (60 + %33 = %93)	60.00	1.430.000
Hemedan	80.00	1.339.676
Horasan(Kuzey,Rezevi,Güney)	42.00	2.500.000
Huzistan	2.90	120.000
Hürmüzgan	3.70	50.000
İsfahan	27.16	1.222.000
İlâm	09.40	50.000
Kazvin	90.00	1.014.961
Kirman	2.41	62.291

Tablo 2. İran'daki Türk Nüfuzu (*Devam*)

Bölge Valiliği	%	Nüfus
Kirmanşah	9.60	177.000
Kuhgiluye ve Buyer Ahmed	17.70	110.000
Kum	67.00	694.598
Kürdistan	24.70	350.000
Loristan	10.00	168.965
Mazenderan	03.11	89.979
Merkezi	55.00	729.754
Simnan	32.19	183.750
Sistan ve Beluçistan	1.81	42.760
Tahran	65.00	8.735.869
Yezd	5.22	50.000
Zencan	100.00	942.818
İran'daki Toplam Türk Nüfusu		30.855.205

İslamiyet Sonrası İran'da Dil ve Edebiyat

İran, İslam'ın bu topraklara girişinden, İran Meşrutiyet Devrimi'ne kadar olan yaklaşık 1400 yıl boyunca Türk devletleri tarafından yönetilmiştir. Sâsânî hükümdarlarından sonra İslam'ın başlangıcında Emevîler (651-745), Abbasîler (749-809), Tahiriîler (785-836), Samanîler (866-968), Gazneliler (967-1134), Selçuklular (1055-1194), Harezmsâhlar (1094-1231), Moğollar (1259-1335), Timurlular (1384-1500), Safevîler (1501-1735), Afşarlar (1736-1796), Zendler (1751-1794), Kaçarlar (1794-1925) dönemleri olarak bilinmektedir. Adlarını zikrettiğimiz tüm devletlerde siyasî yapının başında emirler ve sultanlar vardı ve onların yanında vezirler bulunmaktaydı. İslamiyet'in kabulünden Samanlı devletinin kuruluşuna kadar olan yaklaşık üç yüz yıl boyunca “Yeni Farsça” Arapçayla uzun bir mücadeleye girmiştir. Resmî dil, Samanîler, Gazneliler ve Selçuklular dönemindeki neticesiz kalan birkaç teşebbüse rağmen Arapça olarak devam etmiştir (Kartal, 2016: 17-22).

İran kaynakları Samanî devletini, Sâsânîlerin devamı niteliğinde olduğunu gösterirken yeni araştırmalar bu iddianın tersini ispat etmektedir. Samanîlerin menşesine bakılırsa, Horasan ve Maverâünnehir'de hüküm süren Samanî devletinin Türk asıllı olduğu şecere araştırmalarından ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Samanîlerin menşei konusunda ünlü İlhanlı veziri Reşideddin Fazlullah'ın eserinde, ailenin soyu ile ilgili olarak “Oğuzlar hükümdarları Dokuz Yavku'nun ölümünden sonra asilzade Saman Yavku'yu Maverâünnehir'de hükümdarlığı yükseltmişlerdi. Araplar ise ona Samân-hûdat adını vermişlerdir” der (Usta, 2013: 55-72).

Samanilerden sonra İran coğrafyasında kullanılan dile Farsî-i Derî, bu edebiyata da edebiyatı-i Derî adı verilmiştir. Zira sarayda, devlet kademesinde ve padişahlık merkezinde kullanılan dile Derî denilmesi eskiden

beri yaygındı. Türk soylu bir devlet, sarayda farklı bir dil ve edebiyat kullanıp halk arasında ise farklı bir dil (Türkçe) yaygınca, saray diline Deri adlandırması gayet doğal bir gerçektir.

Nihayetinde oluşan edebî zevke, Türk edebî zevkinin sirayet ettiği görülecek ve bu edebî zevkin oluşmasında da Farsça şiir söyleyen Türk asıllı şairlerin büyük bir rolünün olduğu anlaşılacaktır. Hatta bu şiirin özünde Türk millî hissi ile Türk sanat anlayışının bulunduğu; Türk renginin ve kokusunun yer aldığı; Türk örf, âdet, gelenek ve inançlarının önemli bir yere sahip olduğu müşahede edilecektir. Nitekim Şibli-i Nu'manî'nin, Şi'rü'l-acem isimli eserinde yer alan, şiir ve şairliğin temelinin Sâmânîler devrinde atıldığı, Gazneliler döneminde ise gelişerek tekâmül noktasına ulaştığı; bu hanedanların/devletlerin başkentlerinin Buhara ve Hazneyn/Gazne olduğu; buralarda yaşayan halkın yerli, dillerinin Türkçe veya Afganca, neş ü nemâ bulan şairlerin ekseriyetinin ise bu yöreler ile civarlarından olduğu, Selçukluların Nişabur'u başkent yapmasıyla şiirin ve edebiyatın bu muhitten yayılmaya başladığı; özellikle Buhara, Semerkant ve diğer yörelerde Türklerin yerleşik olarak yaşadıkları ve burada yaşayan şairlerin ise genellikle Türk asıllı oldukları, bu şehirler ile yörelerin şairlerinin şiirleriyle, Şiraz ve İsfahanlı şairlerin şiirleri arasında, ırkî özelliklerin de olduğu gibi, çeşitli farklılıkların "olduğu" şeklindeki ifadeler bu hususa ışık tutacak mahiyettedir (Usta, 2013: 104-106).

Ayrıca İslamiyet sonrası ortaya çıkan Fars dili, yapı, şekil ve özellikleri bakımından Hint-Avrupa dil ailesine bağlı olan bir dilin yapısıyla farklılıklar göstermektedir. Farsça, tarihi süreç içerisinde, Türkçe ve Arapçayla iç içe yaşamış, gelişmiş ve var olmuştur. İran kaynakları, İslamiyet'in kabulünden sonraki süreçte, Arapçanın Farsçayı şekil, yapı ve sözcük kullanımı açısından ve bu iki dilin birbirine etkilerinden bahsederken; Fars edebiyatını var eden Türk devletlerinin ve Türk yazarlarının ve şairlerinin varlığını, dilini ve sanat anlayışını göz ardı etmişlerdir. Hint-Avrupa dil ailesinden meydana geldiği iddia edilen Farsçayı, cümle öğeleri ve bu öğelerin sıralanışı bakımından değerlendirecek, bu dilin yapı özelliklerinin, Türkçenin dil özelliklerine olan benzerliğini ve tarihi süreç içerisindeki gelişimini görmemiz zor olmayacaktır.

İran Türklerinin Dili

İran'ın büyük bölümü eski zamanlardan beri Türk yurdu olmuştur. Türkistan ve Anadolu coğrafyasını birleştiren bu önemli bölge, göçler sırasında Türklerin Türkistan'dan Anadolu'ya geçiş yolunu sağlamıştır. Anadolu'nun Türkleşmesinden önce İran'ın Türkleşmesi tamamlanmış ve bu bölge Anadolu'nun Türkleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu bilgilere dayanarak Türkler 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili kullanmışlardır. 13. yüzyıldan itibaren Azerbaycan ve Anadolu'daki Türklerin sayısı giderek artmış; Harezm'de ortaya çıkan yazı dili Türk kültür merkezini Selçuklu Türklerine yaklaştırmıştır. 13. yüzyıl başlarında başlayan Moğol baskısı neticesinde buradaki Türkler Anadolu'ya gelmişlerdir. Anadolu'ya gelen Türkler arasında edebi dili bilenler vardı, ama daha önce buralara yerleşmiş olan Oğuz Türkleri, edebi dilden uzak idiler. Dolayısıyla eser veren kişiler yeni bir edebi dil yaratırken Oğuz Türkçesi ile edebi dili kaynaştırdılar. Ayrıca Oğuzların zengin bir sözlü edebiyata sahip olması ve bu edebiyatın yazıya geçirilmesi ihtiyacı, Anadolu Selçuklularından sonra kurulan beyliklerin Türkçeyi teşvik etmeleri, Azerbaycan ve Anadolu'da Oğuzca'ya dayalı yeni bir yazı dili oluşmasını sağlamıştır (Buran, 2006: 42).

Oğuzca'nın farklı şivelerini konuşan İran Türkleri, 13. yüzyıldan günümüze kadar birçok değişime uğramış; Türkçe, ülkenin resmi dili olan Farsça karşısında hemen hemen bütün bölgelerde dilsel gerilemeye maruz kalmıştır. Rıza Şah Pehlevi, 1925'te İran hükümetini ele geçirip Türk devletlerinin sonuncusu olan Kaçarların hakimiyetine son verince İran bir Fars devleti görünümüne girmiş ve Türkçe yasaklanmıştır. Bu dönemde "İran milleti" yetiştirme isteği dikkatli ve planlı bir şekilde çizilmiş ve planlanmış bir siyasetti. Böylece Türk

halklarının medeniyeti, kültürü, tarihi, özellikle de dili inkâr edilmiş, Türkçe yazıp okumak, kitap basmak hatta konuşmak bile yasaklanmıştır.

“Varlık” dergisinin yazarlarından olan Hamid Nutki, Pehlevi saltanatının sona ermesiyle “Dilimiz Hakkında Ağaran Fecri Selamlarken” adlı makalesinde, “Dilimiz bu çiçeklenme baharında ne haldedir?” sorusuna şöyle bir cevap vermektedir: “Dilimiz Azerbaycan’da şiddetli tezyiq altında uzun qaranlıq gece keçirmişdir. Xalqımızın ve dilimizin fövqülade canlılığı ve dinamizmi olmasaydı, çoxdan yoxlara qarışmışdı. Bu tezyiq ‘Bertran Russel’in dediği kimi hem ‘çırıl çiblaq zorbalıq’ ve hem de ‘örtülü zorlama’ şekillerinde yurdumuzda xalqımıza ve dilimize emal olmuşdur” (Nutki, 1979: 16-19). İran Türklerinin dili 1979 sonrası kısmi rahatlamaya rağmen bugün, modern Farsçanın müdahaleleriyle ses, şekil ve kelime hazinesi bakımından saldırıya uğrayarak gerilemiştir. Bu saldırı sonucunda Tebriz, Erdebil, Hoy gibi yüzde yüz Türk şehirleri olan bölgelerde hala canlı olarak varlığını sürdüren Türk dili, diğer halklarla iç içe yaşayan Halaç Türkçesi veya Horasan Türkçesi, yok olma derecesine gelmiştir.

İran Türklerinde Kimlik

Kimlik kavramı toplumun sosyal sisteminin en temel ve en önemli kökenini teşkil etmektedir. Kimlik bireylerin gerek kültürel gerekse yaşadıkları çerçevedeki sosyal konum ve statülerinin karşılığı olan çok boyutlu, inanç, tutum, değer yargıları gibi yaşam biçimini sembolize eden bir kapsamın alt başlığıdır. (Yıldız, 2007: 9) Kimlik, bir özellik, bir nitelik belirtisidir. Birer özellik, birer nitelik gösteren kimlikler her şeyden önce farklılıkları da ortaya koyar. Kimliğe yüklenebilecek işlem ise bir sınıflama işlemidir ve bu işlem farklılıkları belirtir (Aşkın, 2007: 213). Ben kimim sorusuna verilen cevap bir insan tanımıdır. Bir milletin kimlik değerlerinden en önemlisi dildir. Tek millet, tek dil ve tek inanç esasına kurulan modern İran, İran coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarını 1920’den sonra bir kimlik sorunuyla karşı karşıya getirmektedir. Modern İran’ın tek hedefi İki dilli olan İran Türklerini tek millet ve mezhep etrafında birleştirecektir.

İki dillilik kavramı birçok sorunu da birlikte taşır. Bunlardan en önemlisi, toplumsal bağlam durumudur. Yani, bir insanı iki dilli kabul etmek için bulunduğu her toplumsal ortamda iki dilini birden kullanmasını ya da kullanabilmesi beklenmektedir. İki dilli insan, hangi dilini kullandığı toplumsal bağlama göre değişir. Örneğin, aile içinde bir dili kullanıp aile dışındaki ilişkilerde öteki dili kullanması kimlik değerleri açısından yeterli midir? sözlü etkinliklerde bir dili, yazılı etkinliklerde ikinci dili araç edinebilir mi? Bazı temel konuları bir dilde daha rahat konuşurken diğer konuları öteki dilde konuşmaktan mutlu olabilir mi? Duygusal konuları anadiliyle daha rahat belirtebilirken daha soyut konuları ise öteki dilde söyleyebilir mi? Örnekleri arttırmak olasıdır. Ayrıca ana diline yeteri kadar hâkim olmayan bireyin ikinci dil edinim süreci de sorunlu geçmekte, birey akrabalarından geri kalmakta ve bireyin sosyal hayatı kötü etkilenmektedir. Bu süreç bireylerin zihinsel gelişimini, kimlik kazanmasını ve sosyal etkileşimini de etkilemekte ve birçok sorun ortaya çıkmaktadır.

Hamid Nessaj, “İran Halklarının Kimliği ve Küreselleşme” adlı yazısında İran coğrafyasında yaşayan halkların dil ve millî değerler konusundaki düşüncelerini araştırmakla birlikte bu değerlerin küreselleşme süreci karşısında güçsüz kalacağı düşüncesindedir. Nessaj, İranlı kimliğinden bahsederken, İran halklarını birleştiren hususları aile, toprak, tarihî geçmiş, dil ve gelenek-görenek olarak belirtmekte ve küreselleşme karşısında bu değerlerin giderek renksizleştiğini vurgulamaktadır. Nessaj bu konuyu, İran İçişleri Bakanlığı’nın 2004 verilerine dayanarak bir anketle ispatlamaya çalışmıştır (Nassaj, 2009: 151):

1. Evde hangi dilde konuşuyorsunuz?

	Okuyup yazması olmayan	İlk okul Mezunu	Liseli	Lise mezunu	Üniversite mezunu
Anadili	84/5	76/5	65/7	53/7	55/8
Farsça	15/5	23/5	34/3	46/3	44/2

2. Farsça konuşma seviyeniz nedir?

	Okuyup yazması olmayan	İlk okul	Lise mezunu
Az	43/8	19/5	4/5
Orta	23/7	26/7	17/8
Çok	32/5	53/8	77/7
	15-29 Yaş	30-49 Yaş	50 Yaş Üzeri
Az	4/8	12/9	21/1
Orta	15/9	18/9	19/1
Çok	59/8	68/1	79/2

TARTIŞMA VE SONUÇ

Kimlik ve kültür değerlerinin göstergesi olan alfabe sistemi, İran Türk halkları arasında Arap alfabesidir. İran Türkleri, İran İslam Devrimi'nden sonra, kısmi olarak serbestleşen Türkçe basın işlerini Arap alfabesiyle gerçekleştirmiş; edebiyat ve araştırma eserleri yayınlamışlardır. İran'da Türk halkları kendilerine özgü bir alfabe ve yazım ölçütü oluşturmak üzere zaman zaman kendi aralarında toplantılar düzenleyip farklı fikirler ve öneriler ortaya koymuşlardır. Varlık dergisi 1979'dan itibaren bir edebi ekol gibi bu görevi üstlenmiş, ancak bugüne kadar bu toplantılar ne ortak ne de özel kararlarla sonuçlanamamıştır.

İran Türkleri arasındaki basılı dil, edebiyat ve araştırma eserleri yukarıda bahsedilen sorunlara rağmen devam etmektedir. Sayıları sınırlı olan yazılı kaynaklar, İran Türklüğü araştırmalarının temel taşıdır desek doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

Aka, İ. (2003). Anadolu'dan İran'a Göçler. *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 57-63.

- Albayrak, R. (2013). *Türklerin İran'ı Yakın Gelecek*. Ankara: Berikan.
- Aşkın, M. (2007). Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, s. 213-220.
- Attar, A. (2006). *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*. Ankara: Divan.
- Azer, S. (1942). *İran Türkleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Blaga, R. (1997). *İran Halkları El kitabı*. İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım.
- Bosnalı, S. (2007). *İran Azerbaycan Türkçesi* (Toplum Bilimsel Bir İnceleme). İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Buran, A. (2006). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ.
- Doerfer, G. (1989). *İran'daki Türk Dilleri*, Belleten. Ankara: TTK 1-11.
- Doerfer, G. (1992). İran'daki Türk Dilleri Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, 489.
- Doerfer, G. (1999). İran'daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 303-310.
- Doulatabadi, F. Hamit Nutki Hayatı ve Şiirleri Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.(<https://www.ulusaltezmerkezi.net/hamid-nutki-hayati-ve-siirleri-uzerinde-bir-arastirma/20/>)
- Doulatabadi, F. ve Ataizi, D. (2015). Kaşkay Türkleri. *Yeni Türkiye Dergisi Kafkaslar Özel Sayısı*, Temmuz-Aralık, s. 601-626.
- Kaboratian, N. (2013). İran Türkleri. *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, 53-54: 2217-2227.
- Kalafat, Y. (2005). *İran Türklüğü Jeokültürel Boyut*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kartal, A. (2016). *Türk Fars Edebi İlişkileri Hakikate Düşen Gölge*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Nassaj, H. (2010). Cehani Şoden ve Hüviyet-i Akvam-ı İranî Ba Tekit ber Müellifeha-i Zeban ve Adâb ve Rûsum. *Pejuhiş-i Nazarî Siyasi Dergisi*, s. 129-156.
- Nutqi (Altay), H. (1979). *Dilimiz Hakkında Ağaran Fecri Selamlarken*. Tahran: Varlık.
- Resulzade, M. E. (1993) *İran Türkleri, (Türk Yurdu ve Sebülürreşad'daki Yazıları)*. Haz: Akpınar, Y., Yıldırım İ. ve Çağan, S. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sarrafi, A. (2002). İran Türklerinin Etnografyası ve Türk Folklorunun Araştırmasındaki Sorunları. *Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Bildirileri Kurultayı* (2000), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 641-650.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Usta, A. (2013). *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mâniler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Yıldız, S. (2007). Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği. *Milli Folklor*, 74, s. 9- 16.
- Yılmaz, M. (2008). İran Türkleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 173, s. 63-68.

BİRİNCİ CUMHURİYET DÖNEMİ AZERBAJYAN’DA PARLAMENTARİZM KÜLTÜRÜ

Ali ASKER¹ Elnur PAŞA²

ÖZET

19. yüzyılda Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Kuzey Azerbaycan’da yaşanan sosyal ve siyasi olaylar Rusya’daki gelişmelerin bir parçasını oluşturmuştur. Bağımsız veya özerk bir devlet yapısına sahip olmayan Azerbaycan toprakları Kafkasya bölgesindeki değişik guberniyalar halinde yönetilmiştir. Anayasal yapı ve parlamenter sistemle ilgili yaşanan gelişmeler içinde Azerbaycan elitleri (burjuva ve aydınlar) de yer almışlardır. Bu bağlamda 1905 yılından faaliyete başlamış Rusya parlamentosunda yer alan Azerbaycanlı Türk/Müslüman vekillerin faaliyetleri parlamentarizm kültürünün ortaya çıkarak gelişmesi açısından bir tecrübe süreci sayılabilir. Rusya’da Çarlık idare usulünün son bulmasının ardından Kafkasların yönetimi için oluşturulan temsili kurumlarda Azerbaycanlı vekiller faaliyetlerini yoğun bir şekilde sürdürmüşlerdir. Mayıs 1918 yılında Milli Şura tarafından bağımsızlığı ilan edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 23 ay yaşayabilmiş ve zor koşullar altında olsa da demokratik parlamenter yönetim usulü tesis edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Milli Şura, Parlamento, Mehmet Emin Resulzade, Demokrasi.

CULTURE OF PARLIAMENTARISM IN THE FIRST REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

After the occupation of Azerbaijan lands by Russia in the 19th century, social and political events in North Azerbaijan formed part of the developments in Russia. The territory of Azerbaijan, which does not have an independent or autonomous state structure, has been governed by various gubernies in the Caucasus region. Azerbaijani elites (bourgeois and intellectuals) took part in the developments in the constitutional structure and the parliamentary system. In this context, the activities of Azerbaijani Turkish / Muslim proxies in the Russian parliament, which started to operate in 1905, can be considered as an experience process in terms of the emergence and development of the culture of parliamentarism. Following the end of the Tsarist administration procedure in Russia, Azerbaijani proxies continued their activities intensively in representative institutions for the administration of the Caucasus. The Republic of Azerbaijan, which was declared independent by the National Council in May 1918, was able to live for 23 months and, under difficult conditions, a democratic parliamentary rule was established.

Keywords: People's Republic of Azerbaijan, National Council, Parliament, Mehmet Emin Resulzade, Democracy.

GİRİŞ

Azerbaycan devlet geleneğinin uzun süre kesintiye uğraması, 1813 ve 1828 tarihli Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarıyla ülkenin parçalanarak kuzey topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesi Azerbaycan Türklerinin tarihinde yeni bir süreci başlatmıştır. Rusya’da yaşanan gelişmeler 19. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan toplumunda aydınlanmaya, zamanla millet kavramının ümmet kavramından ayrılmasına ve ulus inşa sürecinin doğru gelişmesine yol açmıştır.

Rusya İmparatorluğu yarı-feodalite bir yapıya sahip, parlamenter gelenekten yoksun, mutlak monarşi idare usulünün hüküm sürdüğü bir imparatorluktu. Bu yüzden Rusya’da yaşanan meşrutiyet hareketi büyük zorluklarla ilerlemiş ve parlamento kurumu ancak 20. yüzyılın başında ortaya çıkabilmiştir. Dahası, yeni

¹ Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İ.İ.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü, aliasker2068@gmail.com

² Dr., Uluslararası ilişkiler uzmanı, elnurpasa@yahoo.com

sistemde kalıcı bir başarı sağlanamamış ve parlamentolar kısa ömürlü kurumlar olmanın ötesine geçememiştir. Bu süreçte Azərbaycan elitleri değişik siyasi parti ve oluşumlarda yer almış, 1905 yılından itibaren Devlet Duma'sında temsil olunmak fırsatını yakalamışlardır. Bu gelişme Azərbaycan elitlerinde parlamentarizm tecrübesinin şekillenmesine yol açmıştır.

Azərbaycan'da ve genel olarak Kafkasya'da seçimler Çarın Kafkasya Naibi'nin tam denetimi altında yapılıyordu. Naip, farklı guberniya ve diyarlarda seçimlerin müddetini kendi iradesi doğrultusunda belirlerken, halkın bir kısmını seçim hakkından yoksun bırakabiliyordu.³ 1905 yılından itibaren dört Devlet Duma'sı, ardından Trans Kafkasya'nın yönetimi için oluşturulmuş kurumlarda Azərbaycanlı vekilleri, bölgedeki Türk/Müslüman ahalinin çıkarlarını koruma yönünde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Mayıs 1918 öncesi yaşanan süreç Azərbaycan'da parlamentarizmin gelişimi açısından ön hazırlık süreci olarak değerlendirilebilir. Fakat gerçek anlamda Azərbaycan'da parlamentarizm kültürünün şekillenmesi bağımsız cumhuriyetin, yani Azərbaycan Halk Cumhuriyetinin ortaya çıkmasıyla gerçekleşmiştir. 23 aylık mevcudluğu döneminde Azərbaycan parlamentosunun oluşumu ve işleyişi son derece karmaşık süreçlerden geçmiştir. Bu süreçlerde; parlamentonun askıya alınması, Kurucu Meclis (Meclis-i Müessisin) seçimlerinin yapılamaması, parlamentonun genel halk oylamasıyla oluşturulmaması ve diğer zorluklar göz önünde bulundurması gereken hususlardır. Buna rağmen 1918-20 yılları Azərbaycan'da parlamentarizm kültürünün oluşumu ve gelişimi açısından son derece önemli bir aşamadır. 28 Nisan 1920 yılında Azərbaycan'da Sovyet işgaliyle başlayan süreç demokratik parlamenter geleneğinin kesintiye uğramasıyla sonuçlanmıştır. Bundan sonraki süreçte yer alan Azərbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ise sözde bir cumhuriyetti.

1991 yılında Azərbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi demokratik parlamenter geleneğin yeniden devamı yönündeki istekleri canlandırmıştır. Fakat bu dönemde Azərbaycan'da yaşanan siyasi gelişmeler demokratik parlamentarizm geleneğinin sağlıklı bir şekilde devam ettirilmesini engelleyen birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Amacımız Azərbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi ve günümüz parlamentosu arasında kıyaslama yapmak veya çıkarımlarda bulunmak değildir. Dönemin şartları, siyasi ve hukuki kültür, gelişmişlik ve eğitim düzeyi vesaire faktörler dikkate alındığında iki dönem (Azərbaycan Halk Cumhuriyeti ve günümüz cumhuriyeti) arasında demokratik parlamenter yönetim açısından bariz farkların olduğunu görebiliriz. Genel olarak bugünle kıyasladığımızda 1918-20 yıllarında karmaşık iç ve dış faktörlerin tehdidine rağmen parlamentarizm kültürünün ileri düzeyde olduğunu söylemek isabetli olacaktır.

***

Azərbaycan'da parlamenter demokratik yönetim sisteminin hukuki temelini 28 Mayıs 1918 tarihli Azərbaycan Misak-ı Millisi (veya İstiklal Beyannamesi) olarak bilinen belge oluşturuyor. İstiklal Beyannamesinin 6.maddesi hükümet sistemi olarak parlamenter yönetim modelini benimsemiştir: *“Meclis-i Müessesin toplanıncaya kadar Azərbaycan idaresinin başında ara-yı umumiye ile intihap olunmuş Şura-yı Milli ve Şura-yı Milli'ye karşı mesul Hükümet-i Muvakkati durur.”*⁴

³ Dilarə Seyidzadə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*, İkinci nəşr, Oka ofset, Bakı 2004, s. 131; С. М. Сидельников, *Образование и деятельность первой государственной думы*, Изд-во МГУ, Москва 1962, s. 80.

⁴ Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, f. 894, liste: 10, dosye 192, v. 1; Naklen: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I cild, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 7-8; *Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumət qanun və binagüzarlıqları məcmuəsi*, 1919, №1, səh. 5-7. Elektronik kaynak: <http://axc.preslib.az/az/page/iKYoaVNIsO>; Постановление о провозглашении государственной независимости Азербайджана. *Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики*, 1919, №1,

Bu maddeye göre gibi genel halk oylamasıyla seçilen Milli Şura, iradesini doğrudan millettten almaktadır. İstiklal Beyannamesinin bu maddesini diğer maddelerle bir bütün olarak ele aldığımızda sadece hükümet sistemi değil devlet sistemi ve siyasi rejimin niteliklerini de açık şekilde görebilmekteyiz. Bu beyanname ayrıca iç ve dış siyasetin temel ilkelerini ve vatandaşların hukuki statüsünü belirlemektedir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kurulduğu ilk günden parlamenter yönetim sisteminin benimsendiğini ilan etmişse de bu sistem, ülkenin içinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle belli bir süreliğine sekteye uğramıştır. Bildiğimiz gibi Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığı Tiflis'te 28 Mayıs 1918 yılında ilan edilmiş, 4 Haziran'da Azerbaycan ve Osmanlı devleti arasında Batum'da dostluk antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın 4. maddesiyle ülkede sükûnet ve asayişini temin etmek amacıyla ihtiyaç duyulduğu takdirde Osmanlı devletinin Azerbaycan'a askeri yardımda bulunacağı taahhüt edilmiştir. 16 Haziran'da Milli Şura ve hükümet Tiflis'ten Gence'ye taşınmıştır. O sırada Azerbaycan hükümetinin talebi üzerine Nuri Paşa'nın komutasındaki 300 kişilik bir heyet Gence'de bulunuyordu. Ülkedeki bazı ilhakçı zihniyete sahip kesimler Nuri Paşayı siyasi entrikalar içine çekebilmişlerdir. Ne var ki başlangıçta Azerbaycan hükümetine güvenini açıklayan, onun iç işlerine müdahale etmeyeceğini beyan eden Nuri Paşa Milli Şura Gence'ye taşındıktan sonra meclis temsilcileriyle görüşmeyi bile reddetmiştir. İlhakçı güçlerin isteklerinin gerçekleşmesi Azerbaycan Cumhuriyetinin varlığını kuşku altında bırakıyordu. Nuri Paşa ve Azerbaycan yönetimi arasında yaşanan uyuşmazlık Milli Şura'nın 17 Haziran 1918 tarihinde almış olduğu iki önemli karar sayesinde çözülebilmiştir. Bu kararlar doğrultusunda Milli Şura feshedilmiş, onun yetkileri Fethali Han Hoyski'nin başkanlığındaki hükümete devredilmiştir. Hükümet, Kurucu Meclis çağırılana kadar bu yetkileri hiç kimseye devretmeyecekti. Bunun yanı sıra Geçici Hükümet ülke bağımsızlığını ve yürürlükteki siyasi özgürlükleri ortadan kaldıramayacak, tarım ve diğer önemli konularda düzenleme yapamayacaktır.⁵

Bu gelişme günümüz tarih araştırmalarında çok fazla irdelenmemektedir. Alınan bu kararların ilhakçı zihniyetin görece zaferi veya ülke bağımsızlığını korumak yönünde atılmış önemli bir adım olduğu yönündeki tartışmalar bilimsel platformlarda kısmen de olsa sürdürülmektedir. Atılan bu adımın bir ilhak girişimi veya güvenlik zaruretinden ileri gelen bir "ehven-i şer" olduğuna dair kesin yargıda bulunmak zorluğuna katlanmadan herkes tarafından kabul edilebilir bir tepitte bulunmak yanlış olmayacaktır: *17 Haziran kararlarıyla Azerbaycan Cumhuriyetinin parlamenter yönetim biçimi belirsiz bir süreyle askıya alınmış, kuvvetler ayırımı ilkesi yürürlükten kaldırılmış ve ülkedeki siyasi güçlerin temsil ilkesi ihlal edilmiştir. Hükümet mutlak yürütmenin yanı sıra yasama yetkisini de elinde bulundurmıştır. Bu dönemde ülkede düzen ve asayişini sağlamak, bağımsızlığı kalıcı hale getirmek, ekonomik ve sosyal sorunlarının çözülmesi istikametinde önemli kararlar alınmıştır. 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'nün kurtarılması ve 17 Eylül'de Azerbaycan hükümetinin Gence'den Bakü'ye taşınması ülke hayatında önemli bir gelişimiydi.*

Daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan'ın bağımsızlık süreci dış gelişmelerden ciddi surette etkileniyordu. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası Osmanlı ordusunun bölgeden geri çekilmesi İngiltere'nin etki alanına dâhil edilmiş Azerbaycan'ın siyasi hayatında ciddi sorunlar doğurmuştur. Sonralar bu kritik ortamı Mehmet Emin Resulzade şöyle tasvir edecekti: *"Türk ordusu çekilmiş, Azerbaycan*

---

st. 1, c. 4-6, *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (Сборник документов)*, Издательство "Азербайджан", Баку 1998, с. 9-10.

⁵ *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (Сборник документов)*, Издательство "Азербайджан", Баку 1998, с. 11-12. *Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və zərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları*, (Məsul redaktor: A.Ə. Paşayev), Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, "Adilolu" nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 151-152.

kıtaatı dahi yok. Çünkü gelen kumandanlık Azerbaycan kıtaatı diye asker tanımıyor. Azerbaycan askeri namına muntazam bir kuvvet zaten yok gibiydi. Kumandan Nuri Paşa'nın o zaman Milli Şura reisi sıfatıyla bana yazdığı mektuptan anlaşılacağı veçhile, yekûnu ancak 1500 kişiden ibaret olan Azerbaycan askerinin toplu olarak bir yerde bulunmayıp memleketin muhtelif noktalarında durduğu anlaşılıyordu. Azerbaycan hükûmetini bugün Bakü'de takviye den kuvvet yalnız 500 kişilik bir milis (polis) neferlerinden ibaretti. Faraza kuvvet olsa bile, Almanya'nın, Türkiye'nin teslim olduğu bir kuvvete karşı Azerbaycan'ın harp açması bittabi akla bile gelmezdi. Binaenaleyh mesele yalnız diplomatik vesilelerle halledilecekti.”⁶

İngilizlerin Azerbaycan hükûmetini tanımak istememesi, General Thomson'un Bakü'yü bir “Rus şehri” olarak görmesi, İngilizlerin yanı sıra Biçerahov ve Taşnak güçlerinin Bakü'de işgal rejimi kurmaları Azerbaycan'ın egemenliğine karşı ciddi tehdit oluşturuyordu. Azerbaycan yönetiminin istikrarlı ve itidalli şekilde yürüttüğü diplomasi sayesinde bu kriz de atlatıldı. Yukarıda bahsi geçen 17 Haziran 1918 tarihli parlamento kararı doğrultusunda Geçici Hükûmet altı aydan geç olmayan bir süre içinde Kurucu Meclis seçimlerini yapacak ve iktidarı bu kuruma devredecekti. Fakat yaşanan gelişmeler Milli Şura'nın daha erken tarihte yeniden toplanmasının yolunu açtı ve 9 Kasım 1918'de hükûmet, Milli Şura'yı önceki heyetle yeniden toplamaya karar verdi.⁷ 16 Kasım 1918'de Milli Şura toplanarak Azerbaycan halkına çağırıda bulundu. Milli Şura oturumunda konuşma yapan Mehmet Emin Resulzade bundan sonraki aşamada devletin bağımsızlığının milli birlik ve dayanışma içinde gerçekleşebileceğine vurgu yapıyordu: “... Azerbaycan Kafkasya'nın en hürriyetperver ve inkılâpçı tasavvur edilen Gürcistan'dan daha mesuttur. Çünkü burada bizim dâhili hürriyetlerimize icra-yı nüfuz eden ve edeceği mutasavver bulunan kuvvet yabancı bir kuvvet değil, öz kuvvetimizdir. Burada istikbal büyük ve şanlı bir milletin muhtelif şube ve budaklarının tevhide doğru gidecek ki, aynı maksadımızdır... Tarihin âmâl-ı milliyemiz nokta-yı nazarından müsait bir zamanında olduğumuzu, Türk ittihadı için fırsat ele geçirdiğini unutmayalım. Bütün mesaimizi bu hürriyet-i siyâsiyenin teşebbüsüne sarf edelim. Bunun için her türlü fedakârlığa amade bulunalım.”⁸

Milli Şura'nın 20 Kasım 1918 tarihli ikinci oturumunda Azerbaycan parlamentosunun (Meclis-i Mebusan) oluşturulmasına dair kanun kabul edildi.⁹ Kanun; basit yöntemle parlamentonun oluşturulmasının zaruriliği ve teşkili esaslarını belirleyen giriş (veya gerekçe – Muvakkati Azerbaycan Parlamamı (Meclis-İ Mebusan) Teşkili Hakkında Lâyiha-yı Kanuniye Esbab-ı Mucibesi) ve metin (Lâyiha-yı Kanuniye Mevaddi) kısımlarından oluşuyordu. Giriş kısmında; parlamento üyelerinin temsil kabiliyetinin meşruiyetine tarihi ve siyasi açıdan vurgu yapılırken, Milli Şurayı oluşturmuş 44 üyenin zaten halk tarafından seçildiğine, Azerbaycan'da yaşayan milletler ve bölgeleri temsil edecek yeni üyelerin parlamentoda yer almasıyla temsil ilkesinin uygulamaya geçeceğine dikkat çekiliyordu. Bu bağlamda; Azerbaycan Kurucu Meclis toplanana kadar faaliyet gösterecek Meclis-i Mebusan'ın 120 üyeden oluşacağı öngörülmüştü. Parlamentodaki sandalye dağılımı şöyle olacaktı: a) Milli Şura'yı oluşturmuş 44 üye b) Azerbaycan belediyeleri Müslüman üyeleri ve

⁶ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Mehmet Emin Resulzade Yayın Merkezi (MERYAMER), İstanbul 1990, s. 70.

⁷ *Азербайджанская Республика: документы и материалы. 1918-1920 гг* (под редакцией Дж.Б.Гулиева): “ЭЛМ”, Баку 1998, s. 55-56.

⁸ *Azərbaycan gazetesi*, 16 Kasım 1918, No: 41. İçinde: *Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920)*. I cild, (Tərtibçi: Şirməmməd Hüseynov), Qanun nəşriyyatı, Bakı 2016, s. 17-21.

⁹ *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (Сборник документов)*, Издательство “Азербайджан”, Баку 1998, с. 13-16. *Azərbaycan gazetesi*, 22 Kasım 1918, No: 47. İçinde: *Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920)*. I cild, (Tərtibçi: Şirməmməd Hüseynov), Qanun nəşriyyatı, Bakı 2016, s. 30-35.

eskiden mevcut olan milli Müslüman komiteleri tarafından seçilecek üyeler d) Bakü sendikalar konseyi ile siyezd konseyi ve ticaret ve erbab-ı sanayi ittifakından seçilecek üyeler.

Bölgelerin yanı sıra, bahsi geçen milli azınlıklar, sivil toplum ve meslek kuruluşlarından kaç üye seçileceği belirtilmiştir. Bu bağlamda, Ermeni ahali tarafından 21 (8'i Gence, 8'i Şuşa, 5'i Bakü Ermeni komitelerinden), Rus ahali tarafından 10 (Bakü'deki Rus milli şurası), Alman ahalinin milli teşkilatından 1, Yahudi milli şurasından 1, Gürcü komitesinden 1, Leh (Polyak) komitesinden 1 üye seçilecektir. Kanun, çok partilik ilkesine bağlı kalarak Milli Şura'yı teşkil eden 44 üyeden herhangi birisinin istifası, ölümü veya başka bir nedenle meclisten ihracı durumunda boşalan koltuğa, ilgili parti üyesinin atanacağını öngörüyordu. Belediyesi veya milli komitesi olmayan kazaların (ueyzed) temsilcileri köy cemaati (obşestvo) temsilcilerinin içtimasında tayin edilecektir. Bir içtima her cemaatten birer temsilci gönderilmek suretiyle toplanacaktır. Olağanüstü hâl bölgelerinin temsilcileri Milli Şura tarafından doğrudan atanacaktır. Parlamento üyelerinin seçimi şehirlerde belediye reisleri, kazalarda ilk derece mahkeme hâkimleri olarak sulh hâkimleri (mirovoy sudya) veya yardımcısı ve ekalliyete mensup milletlerde milli şura reislerinin önerisi ve denetimi altında gerçekleştirilecektir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosunun oluşumuyla ilgili Azerbaycan Milli Şurası adına, M.E. Rezulzade'nin imzasıyla 29 Kasım 1918 tarihinde Türk ve Rus dillerinde "Bütün Azerbaycan Ahalisine" Müracaatnâme yayınlandı: *"Vatandaşlar! Muharebe ve inkılâp zamanının fevkalade ahvalini nazara alarak tatil etmiş Azerbaycan Şura-yı Millisi iktiza-yı zaman ile tekrar Azerbaycan'ın payitahtı Bakü'de toplandı. Şura-yı Milli'nin en evvel kabul ettiği kanun sırf Azerbaycan Müslümanlarına mahsus olan Şura-yı Milli'ni milli bir şekilden çıkarıp da devleti bir şekle getirmek oldu. Bu ayın 19'unda kabul ettiği kanunnameye göre Şura-yı Milli 3 Aralık'a kadar 120 üyelik bir Meclis-i Mebusan (Parlamento) haline gelecektir. Bu Meclise azınlıkta kalan milletlerden temsilciler celp olunduğu gibi memleketin vilayetlerinden de vekiller çağırılmıştır. Bu şekilde toplanacak mebusan ileride umum intihap yoluyla Azerbaycan Meclis-i Müessisini toplanıncaya kadar yurdumuzun sahibi olacak, onun mukadderatını halledecek, hükûmetini teşkil ve menafii müdafaa edecektir."* Rezulzade Azerbaycan'ın tüm vatandaşlarının millet ve mezhep farkı gözetilmeksizin bir vatanın evlatları olduklarını, ortak vatanda müşterek hayatlarını kurmak ve birlikte kendi istikballeri uğruna dayanışma içinde olmaları ve birbirilerine yardım etmeleri gerektiğini vurguluyordu. O şöyle diyordu: *"Bu hususta en büyük mesuliyet ve en ağır vazife özellikle Azerbaycan Türklerine, Müslüman cemaatine düşecektir. Onlar bu toprak üzerinde yaşayanların en büyük ekseriyetini teşkil ettiklerinden daha ziyade fedakâr ve daha ziyade mütehammil bulunmalıdırlar."*¹⁰

Söz konusu seçim kanunun amacı Azerbaycan'da yaşayan tüm halkların ve aynı zamanda ülkenin tüm bölgelerinin parlamentoda temsil olunmasını sağlamaktı. Siyasi partilerin yanı sıra bazı sivil örgütlenmelerin temsilcileri de parlamentoda yer alacaktı. Kanun, eşit, genel ve gizli seçim hakkını belirlerken İslam dünyasında ilk kez cinsiyet farkı gözetilmeksizin eşit oy hakkı öngörüyordu. Bu demokratik temsil ve eşitlik ilkelerinin en üst düzeyde temini anlamına geliyordu. Parlamento tek meclisli bir yapıya sahipti.

Parlamentonun genel halk oylamasına dayanmadan oluşturulmasının eleştiriye şayan bir husus olmadığı düşüncesindeyiz. Zira dönemin zor şartlarının etkisiyle, özellikle dış faktörlerin baskısı altında böyle bir

¹⁰ Azerbaycan Milli Şurasının müracaatnâmesi. Bütün Azerbaycan ahalisine, 29 noyabr 1918-ci il, *Азербайджанская Республика: документы и материалы. 1918-1920 гг* (под редакцией Дж.Б.Гулиева): "ЭЛМ", Баку 1998, s. 80-81.

yönteme başvurulmuştur. Devletlerin hukuk tarihine baktığımızda bu tür olağandışı yöntemlerin tercih edildiğini görebilmekteyiz.

Parlamentonun tesis toplantısı 7 Aralık 1918 tarihinde dönemin Hacı Zeynelabidin Tağıyev Kızlar Gimnazyumunun, bugünkü Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsünün binasında yapıldı. İlk toplantıda tarafsız Alimerdan Bey Topçubaşov parlamento başkanı, Müsavatçı, hukukçu Hasan Bey Ağayev birinci başkanvekili, parlamentonun en genç üyesi Rahim Bey Vekilov ise parlamento kâtibi görevlerine seçildiler. Azerbaycan parlamentosu, bazı tarih araştırmalarında yazıldığı gibi Müsavat parlamentosu değildi. Müsavat Partisi parlamentoda en kalabalık grup olsa da salt çoğunluğa sahip değildi. Parlamentoda faaliyet gösteren parlamento grupları (fraksiyonlar) ülkenin kalkınmasına ilişkin belli programlara sahip idiler. Parti fraksiyonlarının yanı sıra parlamentoda “tarafsızlar” ve “bağımsızlar” grupları da faaliyet gösteriyorlardı.

Cumhuriyet döneminde Azerbaycan’da şekillenmekte olan parlamento gelenekleri arasında iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi; milli iradenin bir temsil kurumu olarak parlamentonun kuruluşu ve kuvvetler ayrımı ilkesinin sağlanmasıdır. İkincisi; çok partilik ilkesinin korunarak devam ettirilmesidir. Parlamentoda yasama yürütme ilişkilerinin fiilen ayrılması yönünde önemli kararlar alınmıştır. 25 Ocak 1919 tarihli oturumda kabul edilen kanunla milletvekilliği ve kamu memuriyetinin bağdaşmaması ilkesi hükme bağlanmıştır. Kanuna göre bakanlar dışındaki herhangi bir kamu görevlisi parlamento üyesi olamayacaktır. Sadece parlamentonun bulunduğu yer eğitim kurumlarında idari görevi bulunmayan profesör ve öğretim üyeleri, ayrıca devlet dairelerinde özel bilgi gerektiren konularda bilirkişi olarak görev yapan şahıslar bu sınırlama dışında tutulmuşlardır. Kamu memuriyetinde bulunan kişi parlamento üyesi seçileceği takdirde Bakü şehrinde yaşayanlar 3 gün, Bakü dışında yaşayanlar ise 10 gün içinde nihai tercihte bulunacaktı. Bu süre içinde görevinden istifa etmemiş kişilerin milletvekilliği düşmüş olacaktır.¹¹ 16 Ocak 1919 tarihinde kabul edilen Parlamentoda hazır bulunmayan mebuslar hakkında kanunla, parlamento oturumlarına belli süreyle katılmayan ve bu konuda mazeret bildirmeyen milletvekillerinin parlamento üyeliğinden çıkarılması öngörülmüştür.¹² Faaliyeti boyunca Azerbaycan’ın yasama organı 155 oturum gerçekleştirmiştir. Bu oturumlardan 10’u Azerbaycan Milli Şurası (27 Mayıs 1918-19 Kasım 1918), 145’i ise Azerbaycan Parlamentosu döneminde (7 Aralık 1918-27 Nisan 1920) gerçekleşmiştir. Parlamentonun müzakeresine 270’den çok kanun tasarısı sunulmuş ve yaklaşık 230’u kabul edilmiştir. Kanun tasarılarının hazırlanması, müzakeresi ve onaylanması sürecinde 11 fraksiyon ve gruba mensup milletvekilleri yer alıyordu.¹³

Sömürge sonrası bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış Azerbaycan Cumhuriyetinin karşılaştığı sorunlardan biri de dil meselesi idi. Parlamento yapılan başvurular devlet dilinde, yani Türkçe yapılacaktı. Farklı milletlere mensup milletvekillerinin Rusça konuşmasına müsaade edilmiştir.

Azerbaycan parlamentosu milli egemenlik ve temsil ilkesini genişletmek ve nihayetinde Kurucu Meclis oluşturmak yönünde irade sergilemiştir. Uzun süren müzakereler sonrası 21 Temmuz 1919’da “Azerbaycan Cumhuriyetinin Kurucu Meclisine Seçimler Hakkında Esasname” kabul edilmiştir.¹⁴ Esasname 4 bölüm ve

¹¹ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I cild, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 191-192.

¹² *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, I cild, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 175-176.

¹³ Yaqub Mahmudov, *Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi varisidir: 20 ilin böyük uğurları, Elmi əsərlər*. 38-ci cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Bakı 2011, (ss. 3-25), s. 20.

¹⁴ *Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920), Qanunvericilik aktları (Səbətlik sənədləri)*, İzdəttəlystvo “Azərbaycan”, Bakı 1998, s. 71-89.

116 bentten ibaret idi. Bu kanun, gelişmiş hukuk sistemlerindeki seçim hukukunun demokratik ilkelerini ihtiva ediyordu. Nisan ayında başlatılması öngörülen seçmen nüfus sayımı 5 Mayıs'ta tamamlanacak, ardından seçimler yapılacaktı. Fakat gelişen olaylar ve Bolşeviklerin 11. Kızıl Ordusunun müdahalesi sonucunda bağımsız Azərbaycan Cumhuriyetinin varlığına son verilmiştir.

SONUÇ

Azərbaycan'da cumhuriyet, devlet biçimi olarak yüz sene önce kurulmuştur. Fakat kısa süre yaşamış bu sistem kesintiye uğramış, Azərbaycan Türkləri yetmiş sene boyunca egemenlik hakkını Sovyetler Birliği çerçevesinde, sözde cumhuriyet olarak sürdürmek zorunda kalmışlardı. 1991'de yeniden bağımsızlığına kavuşan Azərbaycan Cumhuriyeti selefi olan Azərbaycan Halk Cumhuriyetinin egemenlik hakkını ihya etmiştir. 1918-20 yılları boyunca milli egemenlik hakkı demokratik parlamenter yöntemle kullanılmaya çalışılmıştır. Ne yazık ki dönemin sancılı olayları, iç ve dış gelişmeler bu sistemin olağan akışıyla çalışmasını engellemiş, parlamenter demokratik sistem bir süreliğine sekteye uğramış, doğrudan halk tarafından seçilecek bir meclis oluşturulamamış, cumhuriyetin kazanımlarını kalıcı kılacak birçok reform girişimi sonuçlanamamıştır. Tüm bunlara rağmen Azərbaycan Halk Cumhuriyetinin yönetim kadrosu ve siyasi elitleri parlamentoyu milli iradenin bir tecellisi olarak görmüş, kesintiye uğramış bu sistemi ilk fırsatta yeniden canlı hale getirebilmişlerdi. Dönemin parlamento oturumlarında yapılan müzakerelerden de görüldüğü gibi çok partilik ve milli temsil ilkeleri doğrultusunda inşa edilen demokratik parlamenter yönetim modeli cumhuriyetin sonuna kadar varlığını koruyabilmiştir.

KAYNAKÇA

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumət qanun və binagüzarlıqları məcmuəsi, 1919, №1, səh. 5-7. Elektronik kaynak: <http://axc.preslib.az/az/page/iKYoaVNIso>.

Azərbaycan gazetesi, 16 Kasım 1918, No: 41.

Azərbaycan gazetesi, 22 Kasım 1918, No: 47.

Azərbaycan Milli Şurasının müraciətnaməsi. Bütün Azərbaycan əhalisinə, 29 noyabr 1918-ci il, *Azərbaycan Respublikası: dokumentlər və materiallar. 1918-1920* (под редакцией Дж.Б.Гулиева): “Элм”, Bakı 1998.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), I cild, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1998.

Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920). I cild, (Tərtibçi: Şirməmməd Hüseynov), Qanun nəşriyyatı, Bakı 2016.

Mahmudov Yaqub, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi varisidir: 20 ilin böyük uğurları, *Elmi əsərlər*. 38-ci cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Bakı 2011, (ss. 3-25).

Resulzadə Mehmet Emin, *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyəti-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azərbaycan Türkləri Kültür ve Dayanışma Derneği Mehmet Emin Resulzadə Yayın Merkezi (MERYAMER), İstanbul 1990.

Seyidzadə Dilarə, *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar*, İkinci nəşr, Oka ofset, Bakı 2004.

Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, (Məsul redaktor: A.Ə. Paşayev), Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, “Adilolu” nəşriyyatı, Bakı 2006.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (Сборник документов), Издательство "Азербайджан", Баку 1998.

Азербайджанская Республика: документы и материалы. 1918-1920 гг (под редакцией Дж.Б.Гулиева): “Элм”, Баку 1998.

Постановление о провозглашении государственной независимости Азербайджана. *Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики*, 1919, №: 1, ст. 1, с. 4-6.

Сидельников С. М., *Образование и деятельность первой государственной думы*, Изд-во МГУ, Москва 1962.

RUS İŞGALİNDEN DEMOKRATİK CUMHURİYETİN KURULUŞUNA BİR MERKEZ OLARAK GENCE

Oktay BERBER*

ÖZET

19. yüzyılın başlarında Rus birliklerinin Kafkasya'daki ilerleyişinde Gence en önemli adımlardan birini oluşturmuştur. I. Aleksandr'ın General Tsitsianov'u Kafkasya'da görevlendirmesinden bir süre sonra Rus birlikleri Gürcü beylerinden de aldıkları destekle 1804 yılı başlarında Gence Hanlığını ele geçirmeyi başarmıştır. Daha sonra bölgedeki diğer hanlıklar da sırayla Rus hâkimiyetine girmiş, imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları ile bölgede Rus hâkimiyeti tesis edilmiştir. İşgal edilen toprakların tam olarak Rus idaresine alınmasında Kafkasya Genel Valiliği'nin faaliyetleri, müftülüklerin tesisi, koloni faaliyeti olarak değerlendirilebilecek göç hareketleri gibi pek çok unsur etkili olmuştur. Özellikle kolonizasyon faaliyetleri ile bölgenin nüfus yapısında değişiklikler meydana gelmiştir. 20. yüzyılın başlarında Ermenilerin Azerbaycan Türkleri üzerinde uyguladıkları baskı ve katliamlara Rus yönetiminin olumsuz bakışı da eklenince Azerbaycan Türkleri arasında ulusal kimliğin oluşması süreci hızlanmıştır. 1905 manifestosu ile başlayan yeni dönemde Gence bir yandan basın-yayın faaliyetlerinin yürütüldüğü merkezlerden biri olurken diğer yandan da milli şuur ve milli varlığı kollayan yeni siyasi partilerin merkezi haline gelmiştir. Neticede Azerbaycan Türkleri 28 Mayıs 1918 tarihinde Rusya'dan ayrılmış ve merkezi Gence şehri olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Bu çalışmada öncelikle 19. yüzyılda Gence'de Rus hâkimiyetinin yerleşmesi için yapılan faaliyetlere değinilmiştir. Daha sonra Azerbaycan'ın ilk devletinin kuruluşuna giden süreç içerisinde basın-yayın çalışmalarının ve siyasi oluşumların gerçekleşmesinde Gence'nin merkez konumu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Rus Kolonizasyonu, Azerbaycan Gazeteleri, Gence Milli Komitesi, Türk Devrim Komitesi, Dîfâi Partisi

GANJA AS A CENTER FOR THE ESTABLISHMENT OF THE DEMOCRATIC REPUBLIC FROM RUSSIAN OCCUPATION

ABSTRACT

Ganja was one of the most critical steps in the early of 19th century when Russian troops expanded towards Caucasia. After a while Aleksandr I assigned General Tsitsianov in Caucasia, Russian troops managed to overtake Ganja Khanate with the support of Georgian governors at the beginnings of 1804. Following that time, other khanates in the region came under the rule of Russia respectively and Russian control was installed through Gulistan (1813) and Turkmençay (1828) treaties. There were many factors that affect invaded regions remaining under Russian management such as activities of Caucasian vicerealty, establishment of mufti Office and colony activity. The region's population structure was exposed to several changes especially with colonization activities. At the beginnings of 20th century when Russian management's adverse perspective combined with Azerbaijan Turks oppression and massacre by Armenians, the process of national identity formation accelerated among Azerbaijan Turks. Ganja became on the one hand as a center where the press operations was conducted on the other hand as a center of new political parties which follow national conscience in the new era started with 1905 manifest. Eventually, Azerbaijan Turks disintegrated from Russia on the date of 28th May 1918 and established Azerbaijan Democratic Republic whose center was Ganja city. This study firstly highlights activities which was done in 19th century to fix up Russian dominance in Ganja. Then, center location of Ganja in occurring press works and political formations in the period that comes with the first Azerbaijan state founding is dwelled on.

Keywords: Russian Colonialism, Azerbaijani Papers, Ganja National Committee, Turkish Revolution Committee, Dîfâi Party

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, oktayberber@gmail.com

GİRİŞ

Kafkas coğrafyası sahip olduğu özellikler ve konumu dolayısıyla Rus İmparatorluğu için stratejik önemi haiz bir bölgedir. I. Pyotr ile birlikte ciddi bir yayılma ortaya koyan Rus idaresi için Kafkaslar coğrafi yapısı sebebiyle doğal sınır konumundadır. Kafkasların stratejik konumu ise Rusya'nın güney politikası açısından oldukça önemli görülmüştür. Bu doğrultuda öncelikle Kuzey Kafkasya kontrol altına alınmaya çalışılmış, daha sonra Güney Kafkasya üzerine politikalar üretilmiştir. Güney Kafkasya bölgesi de Basra Körfezi'ne uzanan hattın kontrolünü ele almak açısından mühim bir bölge konumundadır.⁵³⁴ 17. yüzyılın sonunda başlayan Rus ilerleyişi bir asır boyunca hızlı olmamış, ancak 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ciddi bir ilerleme kaydetmiştir.

I. Pyotr ile Güney Kafkasya'ya girmeye çalışan Rus yönetimi Dağıstan üzerinden güneye sarkarak önce Derbendi ele geçirmiş, sonra da Bakü'yü kuşatmayı denemiştir. Aynı dönem içerisinde 1723'ten 1735'e kadar siyasi ve askerî mücadeleler ile bölgeye hâkim olmak için gayret sarf eden Osmanlı Devleti de Güney Kafkasya üzerinde faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak 18 Haziran 1735 tarihinde Revan yakınlarındaki Arpaçay Muharebesi'nde Nadir Şah'a kaybeden Osmanlı kuvvetleri bölgeden çekilmek durumunda kalmıştır.⁵³⁵ Osmanlı birliklerinin çekilmesi sonrasında Gence-Karabağ, Revan, Tiflis ve Kahetya'yı tekrar İran topraklarına dâhil eden Nadir Şah, Ruslar üzerinde de baskı oluşturmayı başarmıştır. Rus yönetimi 10 Mart 1735 tarihinde İran hükümdarı Nadir Şah ile imzaladığı Gence Antlaşması neticesinde Derbent, Bakü ve Hazar kıyısındaki kazandığı bölgeleri İran'a devrederek Terek Irmağı'na kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Ayrıca yapılan antlaşmayla İran ve Rusya ebediyen müttefik olacak ve Osmanlı Devleti ile de ittifak yapmayacaklardı.⁵³⁶ Neticede Rusya'nın ilk ciddi girişimi olarak değerlendirilebilecek bu hareket başarısız olmuştur. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümü ardından ise Azerbaycan⁵³⁷ bölgesinde Şirvan, Şeki, Taliş, Karabağ, Kuba, Gence, Revan ve Bakü hanlıkları ortaya çıkmıştır. Bu durum bölgede tam bir birliktelik sağlanamamasına sebep olurken bu parçalanmış görüntü Osmanlı Devleti ile ilişkilere de yansımıştır. Ayrıca Güney Kafkasya bölgesi Rus İmparatorluğu'na karşı savunmasız hale gelmiştir.⁵³⁸ Benzer şekilde II. Katerina döneminde harekete geçen Rus askerleri Azerbaycan ve Dağıstan'ın bir kısmını işgal etmiş, 1795'te

⁵³⁴ Paul Henze, Kuzey Kafkasya üzerinden Güney Kafkasya'ya ulaşılacağını, böylelikle Basra Körfezi'nin kontrol altında tutulabileceğini ifade etmektedir. Bkz. Paul B. Henze, "Kafkasya'da Çatışma: Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek İçin Öngörüler", *Avrasya Etüdleri*, S. 1 (İlkbahar 1994), s. 66.

⁵³⁵ Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasi ve askerî hâkimiyet mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Elvin Valiyev-Doğan Yörük, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)", *Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40 (2016), s. 17-26.

⁵³⁶ Tofiq T. Mustafazade, "Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 1 (2004), s. 27-28; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yay. İstanbul 2012, s. 197.

⁵³⁷ Günümüzde kullanılan Azerbaycan diye bilinen coğrafya ile geçmişte Azerbaycan diye ifade edilen bölgenin aynı olmadığını belirtmek gerekir. Bu ayrımı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk Devlet Başkanı Mehmed Emin Resulzade gayet anlaşılır biçimde açıklamıştı: "*Harb-i Umumiden evvelki coğrafyaya göre Azerbaycan, şimali İran'da vâki Tebriz ile havalisine denilirdi. Harpten ve büyük Rus ihtilalinden sonra dillerde dolaşan Azerbaycan, sâlifü'z-zikr Azerbaycan'ın şimalinde cenub-i şarkî Kafkasya kıtasından ibarettir ki, merkezi Bakü'dur.*" Bkz. Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Haz. Yavuz Akpınar vd. Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yay., İstanbul 1990, s. 7. Dolayısıyla çalışmamızda I. Dünya Savaşı öncesindeki anlatımda kullanılan Azerbaycan ile I. Dünya Savaşı sonrasındaki kullanım arasında fark olduğunu belirtmek gerekir.

⁵³⁸ Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", *Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 5 (1990), s. 243-244; Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Yay. İstanbul 1993, s. 15.

Gürcistan'a da girmiştir. Ancak 1796 yılında II. Katerina'nın ölümü üzerine bölgedeki Rus işgali tekrar son bulmak durumunda kalmıştır.⁵³⁹

Rusların Kafkasya bölgesinde kalıcı bir güç olarak yer edinmelerine dair politikalarını beş aşama olarak ele alan Türker'e göre, Çarlık yönetimi ilk olarak Rus ve Osmanlı devletleri arasındaki bariyer topraklar olarak nitelenen bölge üzerine yoğunlaşmıştır. 7 Eylül 1739 tarihinde imzalanan Belgrad Antlaşması'nın 6. maddesi doğrultusunda Azak Denizi'nin kuzeyine dökülen Kalmius Nehri ile bu denizin doğusundaki Yaya Nehri iki devlet arasında tarafsız bir bölge olarak belirlenmiştir. Sürecin ikinci aşaması 1783 yılında Kırım'ın işgali ile başlarken; Kuban Nogay Ordası'ndaki Tatar mirzaları itaat altına alındıktan sonra Nogayların buradan çıkarılmaları üçüncü aşamayı başlatmıştır. Dördüncü aşamada Büyük ve Küçük Kabarda işgal edilmiş; ardından gerçekleşen antlaşma metninde bahsi geçmeyen dağlı toplulukların itaat altına alınmasıyla son aşama da hayata geçirilmiştir.⁵⁴⁰

19. Yüzyıldaki Rus İşgaline Bakış

Rus İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya üzerindeki politikaları açısından Gürcistan önemli bir adımı teşkil etmektedir. II. Heraklius'tan sonra Gürcü tahtına geçen XIII. Georg'un yardım talebini fırsat bilen I. Pavel, Tiflis'e Rus askeri birliği sevk edilmesini emretmiştir. Ardından 5 Aralık 1799 tarihinde Gürcü Kralı ile anlaşma da imzalamıştır. Georg'un 1800 yılındaki ölümü ardından oğlu David kral vekili olarak ilan edilmiştir. I. Aleksandr'ın Rus tahtına geçmesi ardından David, Gürcistan'ın Rus vilayeti olduğunu ilan etmiştir. Ardından diğer Gürcü prenslikleri de sağlam bir şekilde hâkimiyet altına alınmıştır.⁵⁴¹ Gürcistan Rus İmparatorluğu tarafından ilhak edildikten sonra hanlıkları işgal safhası başlamıştır. XIX. yüzyılın başları ile birlikte adım adım bu hanlıklara askerî harekâtlar düzenleyen Rus yönetimi için Gence ilk önemli basamağı teşkil etmiştir.

Rus yönetimi hanlıkları işgalden önce Kafkasya Genel Kumandanı olan General Karl Fyodor Knorring aracılığı ile saygınlık elde etmeye çalışmıştır. Ancak onun bölgede yürüttüğü siyaset neticesinde Rus yönetimi Gürcistan bölgesinde ve hanlıklar üzerinde beklediğini elde edemeyince 4 Eylül 1802 tarihinde Knorring yerine General Pavel Dimitriyeviç Tsitsianov'u göreve getirmiştir. Tsitsianov ile başlayan yeni Kafkasya politikası çerçevesinde Rus otoritesi İran sınırına kadar yayılacak ve hanlıklar da kesin bir şekilde hâkimiyet altına alınacaktı.

Tsitsianov'un 27 Nisan 1803 tarihli raporunda Gence, Revan ve Bakü'nün ele geçirilmesi için asker, teçhizat ve kurmaya ihtiyaç olduğu belirtilmekteydi. Eski Gürcistan Valisi Kovalenskiy'nin 17 Aralık 1802 tarihinde Tsitsianov'a yazdığı raporda Gence Hanlığı'nın bölgedeki Rus çıkarları açısından ortadan kaldırılması gereken önemli bir tehdit olduğunu belirtmesi hanlıkların işgal safhasında Gence'nin öneminin anlaşılması açısından kıymetlidir. Neticede Gence hâkimi Cevat Han'ın bütün mücadelesine rağmen Tsitsianov'un birlikleri 4 Ocak 1804 tarihinde Gence şehrine girmişlerdir. Şehrin düşmesinin sebepleri ile ilgili olarak İran ve Rus kaynaklarında Cevat Han'a bağlı Nasib Han Şemseddinli ile birlikte bir grup Ermeni'nin hana ihanet ederek kale kapılarını Rus askerlerine açtıkları iddia edilmektedir. Ayrıca İran Şahı'nın gönderdiği askeri

⁵³⁹ Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", s. 247-248.

⁵⁴⁰ Özgür Türker, "Rusların Gece'yi İşgali (4 Ocak 1804)", *Kerkük Çok Irak Değil Prof. Dr. Eşref Buharalı 'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar-II*, Ed. Alpaslan Demir vd. Gece Kitablığı, Ankara 2017, s. 93-94.

⁵⁴¹ Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", s. 248.

birliğin Gence'ye ulaşmakta gecikmesi de Gence'nin düşmesinde önemli bir etkindir.⁵⁴² Şehir Rus hâkimiyetine alındıktan sonra büyük katliamlar gerçekleştirilmiş, camiler kiliseye çevrilmiştir. Rus İmparatorluğu ve İran arasındaki Gülistan Antlaşması sonrasında buraya Yelizavetpol adı verilmiştir.⁵⁴³ Yelizavetpol adı yerine Gence adını kullananlara para cezası verildiği de kaydedilmektedir.⁵⁴⁴

Ayrıca 1804-1813 yılları arasında Rus İmparatorluğu ile İran arasındaki savaşın en önemli sebeplerinden birini Gence'nin Rus idaresine geçmesi teşkil etmektedir. Gence Hanlığının Rus yönetimi tarafından ortadan kaldırılmasından sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar bölgede İran ile çekişme olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Gence, İran-Rus askerlerinin çarpışma bölgelerinden biri olarak kaydedilmektedir.⁵⁴⁵ İki taraf arasındaki güç mücadelesinin bir parçası olarak çeşitli grupların bölgeye girmeye çalıştıkları görülmektedir. 1840 tarihli belgede Bağdat'tan alınan bir istihbaratlardan anlaşıldığı kadarıyla İran askerlerinden bir grup⁵⁴⁶ bir araya gelerek Revan ile birlikte Gence tarafına saldırıda bulunacağına dair Gence muhafızına haber verilmektedir. Bu şekilde gerçekleştirilecek girişimlerin durdurulabilmesi için hazırlıklı olunması ve dikkatli davranılması istenmektedir.⁵⁴⁷

Kafkasya'daki Rus İdari Yapılanmasında Gence

Rus yönetimi Azerbaycan hanlıklarını ele geçirdikten sonra bir müddet bölgeyi Kafkas Ordusu vasıtasıyla idare etmiştir. Toprak rejimi de ilk zamanlarda hanlıklar dönemindeki gibi bırakılmıştır. Rus işgaline karşı gelmeyen bölgede söz sahibi olan toprak sahipleri kendi arazilerini idare etmeye devam ettiler. Ancak Rus askerlerine karşı koyan benzer durumdaki kişilerin toprakları ellerinden alınarak Rus taraftarı olanlara devredilmiştir. Bölgenin genel idaresi ise bir Rus askeri yönetimi şeklindeydi.⁵⁴⁸ Bölgenin hâkimiyetinin elde tutulabilmesi için yeni bir idari yapılanma başlatılmış, bu çerçevede 1840 yılında *Hazar Kıyı Oblastı (Bölgesi)* oluşturulmuştur. İdarenin oluşturulmasıyla birlikte Azerbaycan hanlıkları da bu idareye bağlanmıştır. Benzer şekilde Gürcistan ve Ermenistan için bir oblast, Dağıstan için de bir oblast kurulmuştur. 1845 yılında ise bütün bu bölgeleri içine alan yeni bir model oluşturularak Kafkasya Valiliği kurulmuş, başına da Kont Mihail S. Vorontsov getirilmiştir.⁵⁴⁹

Kırım Savaşı'ndan sonra Rus yönetimi Kafkasya bölgesinde yeni bir idari yapılanma tesis etmeye çalışmıştır. II. Aleksandr döneminde (1855-1881) yapılan bu düzenlemede çarın kuzeni Prens Aleksandr Baryatinskiy Kafkasya Genel Valiliği'ne getirilmiştir. Orduda reform konusunda tam yetki ile atanan Baryatinskiy 1857'den 1861 yılına kadar gerekli düzenlemeleri yapmış, yeni ordusunu ilk defa Şeyh Şamil öncülüğünde

⁵⁴² Rus askerlerinin Gence harekâtı, süreç içerisinde Cevat Han ile Tsitsianov arasındaki yazışmalar ve şehrin ele geçirilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür Türker, "Rusların Gence'yi İşgali (4 Ocak 1804)", s. 95-100.

⁵⁴³ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s. 17; Oktay Efendizâde, "Gence", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 19.

⁵⁴⁴ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türklerinin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımlı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si*, AKM Yay. Ankara 2000, s. 10.

⁵⁴⁵ BOA, HAT, 427/21863, Tarih: 17 Rebiyülahir 1242/18 Kasım 1826.

⁵⁴⁶ Belgede İran askerleri yerine Kızılbaş cemaati kavramı kullanılmaktadır.

⁵⁴⁷ BOA, C.HR. 173/8607, Tarih: 29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840.

⁵⁴⁸ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yay. İstanbul 1975, s. 30. 1840 yılına kadar bölgede tesis edilen idarî yapılanmanın hususiyetleri için bkz. Ali Asker, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, S. 75 (2015), s. 517.

⁵⁴⁹ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s. 23.

ayaklanan Kafkasya Müslümanları üzerinde denemiştir.⁵⁵⁰ Bu ordunun bir sonraki adımı da Türkistan Hanlıkları üzerine olup, konumuz dışında kaldığından burada değinilmemiştir.

1865 yılından sonra Rus İmparatorluğu'ndaki dönüşümün de etkisiyle Kafkaslar' da yeni bir idari yapılanmaya gidilmiştir. Guberniya (vilayet) sistemi ile idare edilen bölgede Şemeka'daki bir depremin ardından merkez Bakü'ye nakledilmiştir. Derbend Guberniyası'nın kaldırılmasından sonra 1867 yılında Bakü, Erivan, Tiflis gubeyniyalarının (vilayetlerinin) parçalarından müteşekkil *Yelizavetpol Guberniyası* oluşturuldu. Böylece Azerbaycan topraklarının büyük kısmını içine alan Bakü ve Yelizavetpol guberniyaları Doğu Transkafkasya'yı meydana getirmiştir.⁵⁵¹ 1868 yılına gelindiğinde Kafkaslarda Dağıstan, Bakü, Yelizavetpol (Gence) vilayetleri vardı. Gence ve Bakü vilayetleri Azerbaycan'ın büyük kısmını oluşturmaktaydı. 1869 yılında Kafkasya Genel Valisi Mihail Romanov tarafından Güney Kafkasya'da Şii ve Sunnî dini idareler kurulması için bir öneri sunulmuştur. Öneride sivil idarenin tesis edildiği Gence, Bakü, Tiflis, Erivan vilayetlerini kapsayacak dini bir idare modeli üzerinde durulmuştur. Neticede 5 Nisan 1872 tarihinde Tiflis merkez olmak üzere Güney Kafkasya Sünnî ve Şii müftülükleri oluşturulmuştur.⁵⁵² 1878'de mevcut vilayetlere *oblast* adı verilen Kars ve Batum bölgeleri ile *okrug* adı verilen Zaqatala mıntıkası eklenmiş, böylelikle 1880'de Tiflis, Kutayıs (Gürcistan'da), Erivan, Yelizavetpol (Gence), Bakü olmak üzere beş vilayet oluşmuştur. III. Aleksandr dönemine (1881-1894) geldiğinde ise idari yapı tekrar değiştirilerek genel valilik kaldırılmış, Transkafkasya'nın özel statüsüne son verilmiştir. Prens A. M. Dondukov, vali ve Kafkasya Genel Kumandanı olarak bölgeyi yönetmiştir.⁵⁵³

Rus Yönetiminin Kolonizasyon Faaliyetlerinde Gence

Rus yönetiminin şehirler ve etrafında gerçekleştirdiği idari yapılanmayla birlikte bölgede zamanla yoğun bir kolonizasyon da başlamış ve artarak devam etmiştir.⁵⁵⁴ Koloni faaliyetleri içerisinde Ermenilere son derece önem verildiğini belirtmek gerekir. Bu doğrultuda 1826'dan 1828 yılına kadar İran'dan Azerbaycan'a 18.000 Ermeni getirilmiştir. Çünkü 1828 yılındaki Türkmençay Antlaşması akabinde Rus yönetimi İran'a nüfuz etmeye çalışmış, bu doğrultuda İran'a açılan koridor durumundaki Azerbaycan toprakları oldukça önemli hale gelmiştir. Bölgenin elde tutulabilmesinin gereklerinden biri olarak nüfus yapısında değişiklik öngörülmüştür.⁵⁵⁵ Bu türden faaliyetlerde ise Rus yönetiminin Cezayir'deki Fransız idaresini örnek aldığı kaydedilmektedir. Hatta Rus Maliye Bakanı T. E. Kankrin 1827 yılında Çar Nikolay'a yazdığı bir mektupta Transkafkasya için "*güney ikliminin hammaddelerini üreten bir koloni*" olması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁵⁶

Azerbaycan bölgesinde Rus idaresi tesis edildikten sonra koloni faaliyetleri hız kazanmıştır. 1828-1830 yılları arasındaki süreçte İran ve Anadolu'dan Ermenilerin Azerbaycan bölgesine getirilmiştir. İran'dan 40.000 ve

⁵⁵⁰ *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s. 24.

⁵⁵¹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, Bağlam Yay. Ankara 1988, s. 33.

⁵⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Gazi Akademik Bakış*, c. 7, S. 13 (Kış 2013), s. 120-123.

⁵⁵³ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, s. 34.

⁵⁵⁴ Azerbaycan'daki kolonizasyon faaliyetleri Rusların Kafkasya'ya doğru yayılma girişimleri ile başlamaktadır. Çalışmanın daha çok Rus işgalinden sonraki süreci ele alması sebebiyle Kafkaslardaki daha önceki faaliyetlere değinilmemiştir. 19. yüzyıl öncesindeki faaliyetler için bkz. Telman Nusretoğlu, *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri*, Ötügen Yay., İstanbul 2017, s. 79 vd.

⁵⁵⁵ Şöhret Mustafayev, "XVIII.-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azerbaycan Toprağı-İrevan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası", S. 91 (Bahar 2015), s. 79.

⁵⁵⁶ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, s. 28, 36.

Osmanlı hâkimiyetindeki Anadolu'dan da 84.000 civarında Ermeni Gence ve Revan bölgelerine yerleştirilmiştir. Yerleştirilen alanların en iyi devlet arazilerinin bulunduğu mevkiiler oluşu dikkat çekicidir.⁵⁵⁷ Bu nedenle planlı bir kolonizasyon hareketinden söz edilmelidir. Ayrıca Ermenilerin bölgeye iskân ettirilmesinde Gence'nin önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekir.

Kaynaklarda 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkasların toplam nüfusu için iki milyon ile yedi milyon arasında değişen birbirinden çok farklı rakamlar verilmektedir. Örneğin Baddeley Kafkasya'nın nüfusunu 4.000.000 olarak gösterirken, İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Ponsoby 1834 yılında Londra'ya gönderdiği raporunda Kafkasyalı bütün Müslümanların sayısının 4 ile 6 milyon arasında olduğunu belirtmektedir. Şemseddin Sami ise Kuzey Kafkasya'yı 3.184.944 kişi, Güney Kafkasya'yı da 3.937.425 kişi olarak göstermektedir.⁵⁵⁸

1860'lı yıllarda oluşturulan yeni idari düzende yerel Tatarlar⁵⁵⁹ olarak ifade edilen Müslüman halkın çoğu Doğu Transkafkasya denilen Bakü ve Yelizavetpol guberniyalarının dışında kalmıştır. 1871 yılındaki rakamlara bakıldığında, Müslümanların çoğunluğu Yelizavetpol'ün dağlık Karabağ yöresinde yaşamakla birlikte Yelizavetpol'de 878.000 Müslüman ve 292.000 Ermeni bulunmaktaydı. Buna karşılık Bakü'de ise 165.000 Müslüman, 77.000 Rus, 63.000 Dağlı olarak nitelendirilen Kafkas, 52.000 Ermeni, 8.000 Musevi ve diğer unsurlardan da toplam 137.000 kişi yaşamaktaydı. Bu dağılımda Azerbaycan Müslümanları Ermenilerin ve Gürcülerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde bulunmaktaydı.⁵⁶⁰ 20. yüzyılın başlarına kadar kolonizasyon hareketinin devam ettiği ve toplamda 1.200.000 Ermeni'nin bölgeye yerleştirildiği, bunun da bölgenin etnik durumunda önemli bir değişikliğe neden olduğu ifade edilmektedir.⁵⁶¹

Azerbaycan topraklarına getirilenleri yalnızca Ermeniler ile sınırlamak da doğru değildir. Rus topraklarında serflikle ilgili yapılan düzenlemeler ardından pek çok Rus köylüsü Azerbaycan'ın verimli topraklarına yerleştirilmiştir. Neticede Azerbaycan'daki yerel Türk unsurların ellerinden alınan topraklarda üretim sonradan getirilenlere geçmiş, bu da mevcut halkın vergi ödemek gibi devlete karşı mükellefiyetlerini tam manasıyla yerine getirememesine neden olmuştur.⁵⁶² Azerbaycan'a Rus yönetimi eliyle getirilen bir diğer grup da Almanlardır. İlk Alman kolonileri de 1818 yılında Odessa'ya, oradan da Kafkasya'ya gelmişlerdir. Ruslardan farklı bir mezhepte olmalarına rağmen Azerbaycan topraklarına getirilmeleri bölgedeki Hıristiyanlaştırma çabalarının anlaşılması bakımından önemlidir.⁵⁶³ Öncelikle Kuzey Kafkasya'da başlayan Alman kolonileri zamanla Güney Kafkasya'da da söz konusu olmuş, böylelikle Azerbaycan toprakları Alman kolonizasyonuna açılmıştır. Almanların Azerbaycan'da getirildikleri önde gelen yerlerin başında Gence

⁵⁵⁷ Şöhret Mustafayev, "XVIII.-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azerbaycan Toprağı-İrevan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası", s. 79.

⁵⁵⁸ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yay., İstanbul 1995, s. 25; Mirza Bala, "Çerkesler", *İA*, c. III, İstanbul 1977, s. 376; Nedim İpek, "Kafkasya'daki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, c. XX (1997), s. 277.

⁵⁵⁹ Daha çok Rus kaynaklarında Azerbaycan Türkleri Tatar adı ile zikredilmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Emniyet Genel Müdürü olan Naki Keykurun anılarında; "*Azerbaycan halkı, Azeri Türkleri olduğunu Ruslara kabul ettiremedi. Halkımıza, ısrarla Tatar, dilimize Tatar dili dediler*" şeklindeki açıklaması Tatar teriminin Azerbaycan Türklerini ifade eden bir terim olmadığını izah etmektedir. Bkz. Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi Yay., Ankara 1998, s. 44. Bu sebeple çalışmamızda yararlanılan bazı kaynaklarda geçmesine rağmen Tatar tabiri bilinçli olarak kullanılmamıştır. Ayrıca Tatar terimi Rus tarih yazımında pek çok Türk topluluğunu ifade için kullanıldığını ve Azerbaycan Türklerine mahsus olmadığını ifade etmek gerekir.

⁵⁶⁰ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, s. 33.

⁵⁶¹ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36 (2008), s. 192.

⁵⁶² Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s. 24

⁵⁶³ Telman Nusretoglu, *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri*, s. 20.

gelmektedir.⁵⁶⁴ Azerbaycan'a getirilen Ermenilerin XIX. yüzyıl başlarından beri buraya getirilen Almanlar üzerinde 1904-1918 yılları arasında ciddi bir baskı kurduğu ve saldırılar düzenlediği bilinmektedir.⁵⁶⁵

Azerbaycan'a getirilen Ermenilerin burada yalnızca etnik değişime sebebiyet vermediğini, ilerleyen zaman diliminde bölge halkı üzerinde ciddi bir baskı oluşturduğunu Osmanlı arşiv belgelerinden takip etmek mümkündür. Örneğin 1905 yılına ait bir kayıta Gence'nin Şuşa kasabasındaki Ermeniler, Müslümanlar üzerine saldırmış ve 81 kişiyi öldürmüş, durumun bildirilmesi üzerine bölgeye asker sevk edilmiştir.⁵⁶⁶ Yine aynı yılın Aralık ayına ait bir belgede de Tiflis Baş Şehbenderliğinden⁵⁶⁷ gönderilen bir belgede 300 Müslüman hanesine Ermenilerin saldırdığı kaydedilmektedir.⁵⁶⁸ 1906 yılına ait bir başka belgede Tiflis Baş Şehbenderliği bir telgraf ile 19 İslam köyünün Ermeniler tarafından yakıldığını bildirmekle beraber konu hakkında Rusya'nın Petersburg sefirine bilgi gönderildiği kaydedilmektedir.⁵⁶⁹ Kafkasya bölgesindeki Müslümanlar üzerine saldırıda bulunmak üzere bölgeye çeşitli yerlerden Ermenilerin gittiği bilinmektedir. Ancak yapılan tahkikat neticesinde bazen Ermenilerin böyle bir amaç doğrultusunda bölgeye gitmediği ve bu yöndeki haberlerin asılsız olduğu kaydedilmektedir ki, buna örnek olarak 1906 tarihli bir belge gösterilebilir. Belgede 800 kadar Ermeni fedainin Erzurum'dan Gece'ye doğru hareket ettiği bilgisinin gerçeği yansıtmadığı ifade edilmektedir.⁵⁷⁰

Gerçekleşen koloni faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan rakamları 1914 yılı aralık ayına ait ekteki Osmanlıca harita üzerinde tespit etmek mümkündür. Haritadaki yer alan rakamsal verilerin Rusya tarafından düzenlenen 1914 tarihli yıllıktan alındığı ifade edilmektedir. Harita üzerinde Kafkasya bölgesinin nüfusu oldukça ayrıntılı bir şekilde verilmekte ve bu nüfusun etnik durumuna göre vilayetlere dağılımı gösterilmektedir. Bölgedeki Müslüman, Rus, Gürcü ve Ermenilere ek olarak Almanlar, Yahudiler gibi farklı unsurlara ait rakam da bir bütün halinde aktarılmaktadır.⁵⁷¹

1914 senesi Rusya Hükümeti'nin resmî Kafkasya salnamesine göre tertip edilmiştir.

Esâmi-i Vilâyât	Müslümanlar	Ruslar	Gürcüler	Ermeniler	Yekûn
Bakü Vilâyeti	773.536	74.514	0	55.852	903.902
Karadeniz Vilâyeti	27.401	114.427	7.511	15.396	164.785
Erivan	640.000	19.310	405	307.717	967.432
Bakü Vilâyeti	44.000	18.043	79.799	13.203	155.045

⁵⁶⁴ Azerbaycan'da Alman kolonizasyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sudaba Zeynalova, *Nemetskie Kolonii v Azerbaydjane (1819-1941 gg.)*, Baku 2002, s. 17-20.

⁵⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İkrâm Ağasıyev, "Ermeni Silahlılarının Azerbaycan'ın Alman Nüfusuna Karşı Vahşetleri (1904-1918)", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, S. 60 (2014), s. 1-13.

⁵⁶⁶ BOA, HR. SYS, 1378/13, Tarih: 29 Cemaziyelahir 1323/31 Ağustos 1905.

⁵⁶⁷ Osmanlı Devleti'nde 1802 yılından itibaren yurt dışında daimi olarak görevlendirilen konsololar için şehbender terimi kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 179.

⁵⁶⁸ BOA, A.MKT. MHM, 550/7, Lef: 1, Tarih: 29 Şevval 1323/26 Aralık 1905.

⁵⁶⁹ BOA, BEO, 2757/206702, Tarih: 12 Zilhicce 1323/06 Şubat 1906.

⁵⁷⁰ BOA, DH. TMİK. M. 217/57, Tarih: 10 Muharrem 1324/6 Mart 1906.

⁵⁷¹ Tabloda aktarılan bilgiler çalışmanın ek kısmında yer alan harita üzerindeki verilerden oluşmaktadır. İsimlerin yazılışında ve tablo biçiminde belgedeki kullanım dikkate alınmıştır.

1914 senesi Rusya Hükümeti'nin resmî Kafkasya salnamesine göre tertip edilmiştir.					
Esâmi-i Vilâyât	Müslümanlar	Ruslar	Gürcüler	Ermeniler	Yekûn
Tiflis Vilâyeti	170.000	136.213	554.105	914.758	1.775.076
Gence Vilâyeti	1.174.000	34.798	1.107	177.596	1.387.501
Gutayis Vilâyeti	1.500	23.454	936.365	3.969	965.288
Kars Vilâyeti	256.000	41.592	13.332	62.619	373.593
Zakatal ⁵⁷² Kazası	72.000	298	4.458	3.824	80.580
Batum Vilâyeti	161.000	1.973	9.361	19.597	191.155
Dağistan Vilâyeti	727.000	21.605	0	1.195	749.800
Terski Vilâyeti	494.000	547.553	2.879	23.054	1.067.486
Kuban Vilâyeti	138.000	2.729.265	707	20.912	2.888.884
	4.678.437	3.763.045	1.610.029	1.619.692	11.672.253
				Alman, Yahudi vesaire	247600/ 11.919.853

Ayrıca sözü edilen harita üzerinde Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslümanlar, Ruslar, Gürcüler ve Ermenilerin nüfus yoğunluğuna göre buldukları bölgeler renklerle gösterilmektedir. Buna göre Müslümanlar Kars, Erivan ve Dağistan vilayetlerinde en yoğun nüfusa sahiptirler. Müslümanların nüfus yoğunluğuna dair ikinci sırada Bakü ve Gence vilayetleri; üçüncü sırada ise Terski Vilayeti gösterilmektedir. Haritaya ek olarak verilen açıklamada ise Kafkasya'daki bütün Müslüman nüfusun gerçekte daha fazla olduğu ifade edilmektedir:

Bakü Vilâyeti	1.500.000
Kars Vilâyeti	300.000
Karadeniz Vilâyeti	30.000
Sohum Kazası	44.000
Gence Vilâyeti	1.500.000
Dağistan Vilâyeti	1.450.000
Zakatal Kazası	150.000
Batum Vilâyeti	161.000

⁵⁷² Zaqatala

Erivan Vilâyeti	700.000
Terski Vilâyeti	500.000
Tiflis Vilâyeti	200.000
Gutayis Vilâyeti	25.000
Kuban Vilâyeti	300.000
Yekûn	6.860.000

Koloni faaliyetleri devam ederken 1850’li yıllarla birlikte Azerbaycan’ın çeşitli yerlerinde okullar açılmaya başlamıştır. Daha çok Rus askerleri ve memurlarının çocukları için faaliyete geçirilen bu okulların ilki 1848 yılında Şamahı’da Azerbaycan’ın ilk kadın mektebi olarak açılmıştır. Mukaddes Nina adlı cemiyet tarafından açılan bu okuldan sonra yine aynı cemiyet tarafından 1875 yılında Şuşa’da bir okul daha açılmıştır. Benzer şekilde 1885 yılında Gence’de okul açılmıştır. Gence’deki okul 1899 yılında progimnazyum, 1902 yılında da klasik lise eğitimi verilen gimnazyum haline gelmiştir. Bütün bu okullarda Rusça eğitim verilmekteydi ve Azerbaycanlı çocuklar oldukça az sayıdaydı.⁵⁷³ Döneme ait sayısal verilere dayanarak açılan okullarda Azerbaycanlı çocuklara oldukça az sayıda yer verilmesinin Rus yönetiminin 19. yüzyılın sonlarındaki politikalarından biri olduğunu belirtmek gerekir. Okulların nüfusa dağılımı ile ilgili olarak; 3.000 Rus’a bir, 4.800 Gürcü’ye bir, 5.400 Ermeni’ye bir okul düşerken, 17.300 Azerbaycan Türküne bir okul düşmekteydi. 1891 yılında Gence’deki özel Türk okul ve medreselerinde okuyanlar hariç tutulduğunda Rus devlet okullarında yalnızca 884 Türk öğrenci eğitim almaktaydı.⁵⁷⁴ Eğitim açısından bakıldığında Gence’nin yine önemli bir merkez olduğu görülmektedir.

19. yüzyıl boyunca devam eden koloni faaliyetleri 20. yüzyıla gelindiğinde bölgedeki nüfus yapısında ciddi bir değişime neden olmuştur. Bölgedeki bu farklılaşmanın kadim Türk yurdu olan Azerbaycan’da ciddi bir tahribata yol açtığını belirtmek gerekir.⁵⁷⁵

Siyasi Örgütlenme ve Matbuat Merkezi Olarak Gence

Kolonizasyon faaliyeti neticesinde Azerbaycan topraklarında gün geçtikte yoğunlaşan Ermeni nüfusu Müslümanlarla aralarında problemlere sebep olmaya başlamıştır. Bu problemler ve çatışmalar 1905 devrimi ile daha da alevlenmiştir. Bu çatışmanın pek çok sebebi söz konusudur. Gelişmeye çalışan Azerbaycan halkı Ermenilere karşı rekabet engeli ile karşılaşmaktaydı. Çünkü Ermeniler özellikle 1872 yılında yapılan petrol imtiyazları ihalesinden beri orta ve büyük çaplı işletmelerin çoğunun sahipleri olmuşlardır. Bunun sonucunda işgücünde de orantısız bir dağılım söz konusu olup, üst düzeyde vasıflı işçilerin %25’i Ermenilerden oluşurken, vasıfsız ve düşük ücretli işçilerin %70’ten fazlası Azerbaycanlılardan oluşmaktaydı. Orta ve büyük ölçekteki işletmelerin çoğunu elde eden Ermeniler zamanla kentlerde yoğunlaşmaya başlamış, buna karşın Azerbaycan Türkleri ise kırsalda yaşamak durumunda kalmışlardır. İki grup arasında süregelen birikim ise 6

⁵⁷³ Zemine Ziyayeva, *Azerbaycan Matbuatında Füzûyat Dergisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 91.

⁵⁷⁴ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s. 59.

⁵⁷⁵ Bu noktada Mehmed Emin Resulzade’nin kadim Azerbaycan’a dair notlarını hatırlatmak, bölgenin geçmişini ve kimliğini doğru algılamak bakımından son derece önemi haizdir: “*Azerî Türkleri’nin hal-i hazırda oturdukları yerler mine’l-kadim Türk halkı ile meskûn idi. Gerek Bakü, Gence, Şamahı, İrevan ile Tebriz, Merağa, Erdebil ve saire gibi vilayetler ve gerek Muğan, Aran, Karadağ gibi memleketler daima Türk ilinin oturağı ve Türk hanlarının ovlağı olmuştur. Bu yerler kendilerinde, bir çok Türk sülalelerinin irili ufaklı hükümetler kurduklarını ve yıllarla saltanat sürdüklerini görmüşlerdir.*” Bkz. Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 7.

Şubat 1905 tarihinde⁵⁷⁶ patlamaya neden olmuştur. Bakü’de bir araya gelen çok sayıda Azerbaycan Türkü, şehrin Ermeni mahallelerine saldırmıştır. Erivan, Naheivan gibi çeşitli yerlerde süren çatışmaların en şiddetlileri 15-18 Kasım 1905 tarihlerinde Gence’de gerçekleşmiştir.⁵⁷⁷

Gruplar arasında çatışmalar sürerken bir yandan da siyasi bir bilinçlenme başlamıştı. Çünkü Ermeniler Taşnaksütyun etrafında iyi örgütlenmiş olarak hareket etmekteydiler. Rus yönetimi de Türklere karşı düşmanca bir tavır izlemekteydi. Yaşanan gelişmeler üzerine Azerbaycan Türkleri de kendi hareketlerini bir düzene koymaya karar vermiştir. İşte bu noktada Gence önemli bir merkez olarak ön plana çıkmıştır. Nitekim Resulzade de “Azerbaycan hayat-ı milliyesinde tesirat-ı mühimmesi bulunan ikinci merkez Gence’dir” demekle buranın önemini işaret etmektedir.⁵⁷⁸ Burada tesis edilen ve *Milli Komite* adı verilen bir oluşumla bütün milli işler yürütülmeye başlanmıştır.⁵⁷⁹ Neticede 1905 yılı Şubat ayında ilk siyasi örgütlenme *Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi* adıyla Gence’de ortaya çıkmıştır. Ekim 1905 tarihli *Kaspi Gazetesi*’nde⁵⁸⁰ yayımlanan iki bildiri de Çarlık Rusya’sı Türklerin en büyük düşmanı olarak gösterilmiştir. Türklerin Rus yönetimine karşı ilk siyasi çıkış özelliği sebebiyle bu bildiri oldukça önemli addedilmektedir. Türklere özerklik verilmesini savunan komite üyeleri bunun için Rusya’nın federal bir yapıyla yönetilmesini istemektedir.⁵⁸¹ 1905 yılında Gence’de Avukat Ali Ekber Bey Refibeyli tarafından *Gayret* adıyla bir başka parti kurulmuştur. Türk Devrim Komitesi’nden daha etkin olan parti, ilerleyen dönemde Osmanlı Devleti’ndeki Jön Türkler ile de bağ kurarak onların çıkarlarını savunmuştur. 1905 yılında kurulan bu iki parti daha sonra yine Gence’de Nasip Bey Nasipbeyli tarafından kurulan *Türk Âdemi Merkeziyet Partisi* çatısı altında birleşmiştir.⁵⁸²

1905 yılının sonbaharına gelindiğinde Gence’de *Difâi* adında bir teşkilat kurulmuştur. Ermenilerin Türk Müslüman halka saldırımları ve toplu kırgın denilen harekete sebep olmaları partinin kuruluş zeminini oluşturmuştur. Azerbaycan siyasi tarihinde *Müdafaa Teşkilatı* adıyla bilinen partinin ismi, sözünü ettiğimiz Ermeni baskısı sebebiyle “*Türklere karşı yönelen kırgın saldırısını def etmek*” amacıyla Difâi olarak belirlenmiştir.⁵⁸³ Kurucu kadrosu olarak Şafii Rüstembekov, İsmail Ziyadhanov, Nesib Yusufbekov, Alekber ve Halil Hasmehmedov ile Hasan Ağazade’nin isimlerinin geçtiği partinin kurucusu Ahmet Ağayev (Ağaoğlu)’dir. Difâi kurulduktan sonra Gence Azerbaycan milli hareketinin merkezi haline gelmiştir.⁵⁸⁴ Nitekim Ahmet Ağaoğlu ile birlikte Ali Bey Hüseyinzade, Ali Merdan Topçubaşı gibi isimler Azerbaycan tarihinde İslam ümmetçiliğinden Türk milliyetçiliğine geçişin sağlanmasında ve Azerbaycan Türklerinin milli

⁵⁷⁶ Kimi çalışmalarda 9 Şubat 1905 tarihi de geçmektedir.

⁵⁷⁷ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, s. 66-69.

⁵⁷⁸ Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 18.

⁵⁷⁹ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, s. 46.

⁵⁸⁰ 1891-1919 yılları arasında Rusça yayınlanan *Kaspi Gazetesi*’nde Ali Merdan Topçubaşı, Hasan Bey Zerdabi, Hüseyinzade Ali Bey, Feridun Bey Köçerli, Neriman Nerimanov, Eynalı Sultanov gibi dönemin Azerbaycan aydınlarının yazıları yer almıştır. Bkz. İrfan Murat Yıldırım, “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, c. 2, S. 2 (2012), s. 149. Kaspi gazetesinin yayın hayatına 1870’li yıllar, 1884 gibi daha erken başladığı ile ilgili farklı de mevcuttur. Bkz. Ali Kahraman, “Matbuat”, *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 124; Zemine Ziyayeva, *Azerbaycan Matbuatında Füzûyat Dergisi*, s. 162.

⁵⁸¹ Beşir Mustafayev, “Rus ve Ermeni Tehdidine Karşı Kuzey Azerbaycan’da Kurulan İlk Türk Siyasi Teşekküller”, s. 3.

⁵⁸² Aygün Attar, “Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi”, *Belleten*, c. LXXII, S. 263 (Nisan 2008), s. 183, 184. Azerbaycan’da örgütlenen Türk aydınlar aynı dönemde *Rusya Müslümanları Birliği*’ne de hizmet etmekteydiler. Kısa adı KADET olan Anayasal Demokrat Partisi’ne hizmet eden Azerbaycan Türkleri, bunun bir şubesi de 4 Aralık 1905 tarihinde Bakü’de açmışlardır.

⁵⁸³ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, s. 77.

⁵⁸⁴ Tahir Sümbül, *Azerbaycan Dosyası I, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 5*, Kök Yay. Ankara 1990, s. 19.

kimlik şuurunun gelişiminde önemli rolleri söz konusudur.⁵⁸⁵ Difâî'nin kuruluşuna dair Tiflis Şebkenderliği Osmanlı idaresine bilgi geçerek bu cemiyetin Ermeni hareketlerine karşı oluşturulduğunu ifade etmektedir.⁵⁸⁶ Difâî kurulduktan sonra Şuşa, Ağdam, Bedre, Yevlah, Terter, Nahcivan'da ve hatta Anadolu'da da Kars ve Vladikafkas şehirlerinde şubeler açmıştır. Partinin Ermeni propaganda ve saldırılarına karşı olmak üzere ortak bir amaca hizmet etmesi oldukça önemlidir. Bu sebeple Difâî Partisi, Anadolu ve Kafkas Türklerini ortak bir hedefte birleştiren ilk siyasi örgütlenme olarak kaydedilmektedir.⁵⁸⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Emniyet Genel Müdürü Difâî'nin de yöneticisi olan Naki Keykurun da partinin Azerbaycan Milli Komitesi ile birlikte hareket ettiğini, ayrıca gerekli hallerde silahlı kuvvetlerle de destek verdiğini ifade etmektedir.⁵⁸⁸

Azerbaycan'da başlayan aydınlanma ile birlikte matbuat alanında önemli gelişmeler olmuştur. Önceleri Rusça olarak yayın yapan gazete ve dergiler söz konusu iken özellikle 1905 ihtilali sonrası zamanla Türkçe yayın organları neşir olunmaya başlamıştır. Bu konuda Mehmet Emin Resulzade, "*müessesât-ı içtimâiye ile hürriyet-i matbuat nokta-yı nazarından bir parça müsaadât ile netice-pezir olan bu inkılapta bi'l-istifade bütün Rusya Türklerinde olduğu gibi Azerbaycan Türklerinde de süratli bir hareket-i milliye başladı*" demekle 1905 ihtilalinin Azerbaycan matbuatına katkılarını ifade etmekteydi.⁵⁸⁹ 1908 yılına geldiğinde sadece Bakü'de sayısı 30'a ulaşan matbaalar dışında Gence, Şuşa, Lenkeran'da da matbaalar faaliyete geçmiştir. Neticede 1905-1920 yılları arasında Azerbaycan'da toplam sayısı altmış civarında gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bunların bir kısmı çok kısa ömürlü olmakla birlikte bir kısmı da uzun süreli yayın yapma imkânı bulmuştur. Bu yayınlar arasında ismi *Azerbaycan* olarak 1918 yılında Gence'de basılmaya başlayan gazete aynı yıl içinde Bakü'de yayınlanmaya devam etmiş ve 1920 yılına kadar sürmüştür.⁵⁹⁰

TARTIŞMA VE SONUÇ

19. yüzyıl başlarından itibaren gerçekleştirdiği askerî harekâtlarla Kafkasları kontrol altına almaya başlayan Rus yönetiminin bu doğrultuda ilk önemli kazanımı Gence Hanlığı olmuştur. Buranın ele geçirilmesinden sonra diğer Azerbaycan hanlıkları da sırayla Rus İmparatorluğu'nun yönetimine geçmiştir. Hanlıklar ele geçirildikten sonra bir müddet hanlıkların mevcut idari yapılarıyla bölgeyi elinde tutan Rus yönetimi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında başta Azerbaycan olmak üzere bütün Kafkaslarda birbiri ardına idari düzenlemeler yapmış, yeni vilayetler oluşturmuş ve bunlara bağlı alt bölgeler tesis etmiştir. Gence de bir süredir kullanıldığı gibi Yelizavetpol adıyla bu idari yapıda bir vilayet olarak yerini almıştır.

İdari açıdan yeni uygulamalar sürerken yoğun bir kolonizasyon faaliyeti yürütülmüş, başta Ermeniler olmak üzere Kafkaslarda çeşitli yerlerden ve Rus İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinden unsurlar bölgeye getirilmiştir. Gerçekleştirilen bu türden faaliyetler de Azerbaycan'da başta Bakü ve Gence olmak üzere pek çok yerde nüfus yapısında ciddi bir değişime sebep olmuştur. Bu nüfus değişikliği zamanla bölgede çatışmalara sebep olmuştur. Çünkü Azerbaycan Türkleri gün geçtikçe ellerindeki imkânları kaybetmeye başlamış ve iktisadî, siyasi, idari, içtimai açıdan ikinci sınıf vatandaş durumuna düşmüştür.

⁵⁸⁵ Ali Asker, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı)", s. 531.

⁵⁸⁶ BOA, HR. SYS. 1380/57, Tarih: 3 Şubat 1907.

⁵⁸⁷ Aygün Attar, "Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâî", s. 185.

⁵⁸⁸ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, s. 45.

⁵⁸⁹ Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 17.

⁵⁹⁰ Zemine Ziyayeva, *Azerbaycan Matbuatında Füzûyat Dergisi*, s. 21, 22.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yoğunlaşan problemlerin Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasında son derece etkili olduğu görülmektedir. Rusya’da 1905 ihtilali ile başlayan yeni süreç Rus İmparatorluğu hâkimiyetindeki diğer Türk illerinde olduğu gibi Azerbaycan’da da aktif politikalar üretilmesini sağlamıştır. Bu politikaların üretildiği Azerbaycan’daki önemli merkezlerden biri de Bakü ile birlikte Gence olmuştur. Milli Komite, Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi, Gayret, Difâi gibi döneminde oldukça etkin olan siyasi parti örgütlenmelerinin ortaya çıkış merkezlerinden biri Gence’dir. Aydınlanmanın ve kurulan örgütlerin destekleyici unsuru mahiyetindeki matbuat faaliyetleri açısından Gence yine önemli bir merkez konumundaydı. Gerçekleştirilen faaliyetler neticesinde 28 Mayıs 1918 tarihinde Mehmed Emin Resulzade’nin cumhurbaşkanlığında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuş oldu. Bakü’nün işgal altında olması sebebiyle devletin merkezi de Gence olmuş, böylelikle şehir tarihi ve siyasi önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

BOA, A.MKT. MHM, 550/7, Lef: 1, Tarih: 29 Şevval 1323/26 Aralık 1905.

BOA, BEO, 2757/206702, Tarih: 12 Zilhicce 1323/06 Şubat 1906.

BOA, C.HR. 173/8607, Tarih: 29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840.

BOA, DH. TMIK. M. 217/57, Tarih: 10 Muharrem 1324/6 Mart 1906.

BOA, HAT, 427/21863, Tarih: 17 Rebiülahir 1242/18 Kasım 1826.

BOA, HR. SYS. 1380/57, Tarih: 3 Şubat 1907.

Ağasiyev, İ. (2014). Ermeni Silahlılarının Azerbaycan’ın Alman Nüfusuna Karşı Vahşetleri (1904-1918). *Yeni Türkiye Kafkaslar*, Özel Sayısı, s. 1-13.

Alp, A. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*. 7(13), s. 117-126.

Asker, A. (2015). Azerbaycan’da Millî Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu-20. Yüzyılın Başı). *Yeni Türkiye Kafkaslar*, Özel Sayısı (75), s. 516-535.

Aslan, B. (2000). *I. Dünya Savaşı Esnasında ‘Azerbaycan Türk’lerinin ‘Anadolu Türk’lerine Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*. Ankara: AKM Yayınları.

Attar, A. (2008). Millî Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difâi. *Bellekten*. LXXII (263), s. 175-191.

Baddeley, J. F. (1995). *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil*. İstanbul: Kayıhan.

Bala, M. (1977). *Çerkezler*. İslam Ansiklopedisi. C. III. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

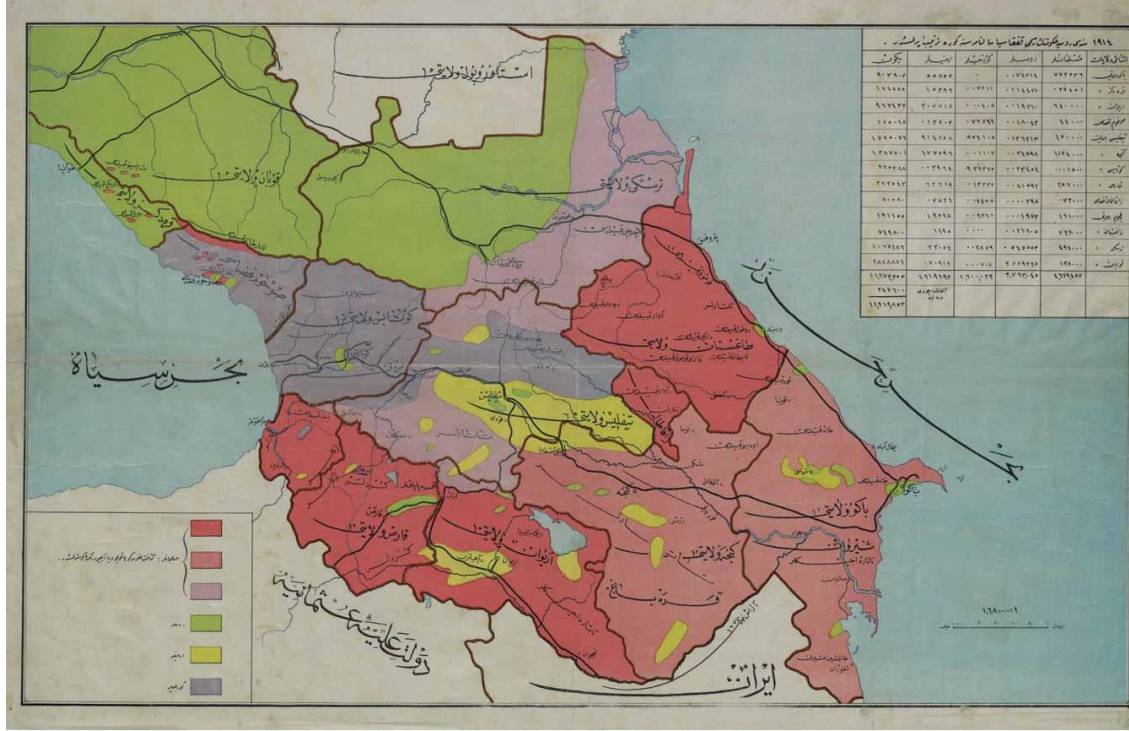
Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.

Bilge, S. M. (2012). *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Efendizâde, O. (1996). *Gence*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Henze, P. B. (1994). Kafkasya’da Çatışma: Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek için Öngörüler. *Avrasya Etüdləri*, 1, s. 66-80.
- İpek, N. (1997). Kafkasya’daki Nüfus Hareketleri. *Türkiyat Mecmuası*. XX, s. 273-313.
- Kahraman, Â. (2003). *Matbuat*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Keykurun, N. (1998). *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*. Ankara: İlke Kitabevi.
- Mustafayev, Ş. (2015). XVIII.-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azerbaycan Toprağı-İrevan Hanlığı’nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXI (91), s. 69-92.
- Mustafazade, T. T. (2004). Osmanlı-Azerbaycan İlişkilerinin Başlıca Merhaleleri. *Karadeniz Araştırmaları*, 1, s. 21-36.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan’da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri*. İstanbul: Ötüken.
- Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*. İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil.
- Savaş, A. İ. (2002). *Konsolos*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Saydam, A. (1990). Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, s. 239-259.
- Sünbül, T. (1990). *Azerbaycan Dosyası I*. Ankara: Kök.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*, (Çev: Nuray Mert). Ankara: Bağlam Yayınları.
- Türker, Ö. (2017). Kerkük Çok Irak Değil Prof. Dr. Eşref Buharalı’ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar-II: *Rusların Gence’yi İşgali (4 Ocak 1804)*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Valiyev, E. ve Yörük, D. (2016). Güney Kafkasya’da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735). *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, s. 15-28.
- Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, s. 187-199.
- Yıldırım, İ. M. (2012). Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, 2(2), s. 147-160.
- Zeynalova, S. (2002). *Nemetskie Kolonii v Azerbaydjane (1819-1941 gg.)*. Baku: Yayıncı.
- Ziyayeva, Z. (2016). *Azerbaycan Matbuatında Füzüyat Dergisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ek: 1914 senesi Rusya Hükümeti'nin resmi Kafkasya salnamesine göre düzenlenmiş Kafkas vilayetlerindeki nüfusun dağılımını gösteren harita (BOA, HRT.h. 80, Tarih: 13 Safer 1333/31 Aralık 1914)

AZERBAIJAN KAMU YÖNETİMİNDE E-DEVLET UYGULAMALARI

Leyla SULTANLI*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan'daki e-Devlet sürecinin değerlendirilmesi ve e-Devlet uygulamalarının Azerbaycan kamu yönetimine ne tür katkılar sağladığının tespit edilmesidir. Bu amaç kapsamında Azerbaycan Kamu Yönetiminde E-Devlet Uygulamaları üzerine yürütülen bir alan araştırmasıyla e-Devlet politikalarının Azerbaycan kamu yönetiminde uygulanma sürecinin güncel durumu değerlendirilmeye çalışılmış ve bu sürecin Azerbaycan kamu yönetimine ne tür katkılar sağladığı araştırılmıştır. Alan araştırması Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına bağlı Devlet Yönetim Akademisi'nin Siyaset Bilimi bölümü ve Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun olmuş kişilere uygulanan anket çalışmasından ve 5 bakanlık ve 5 kamu kurumunun e-Devlet sürecine ilişkin politikalarını belirleyen ve işlemlerini gerçekleştiren birimlerinin yönetici ve uzmanlarıyla yapılan mülakatlardan oluşmaktadır. Yürütülen alan araştırması sonucunda elde edilen bulgular e-Devlet uygulamalarının Azerbaycan kamu yönetimine olumlu yönde katkılar sağladığına ilişkin kanıtlar sunmuştur. Ayrıca araştırma kapsamında yapılan literatür çalışmaları ve alan araştırması sayesinde genel olarak Azerbaycan'ın e-Devlet uygulamalarına ilişkin genel tutumunun pozitif olarak değerlendirilebileceği, Azerbaycan'ın etkin bir e-Devletin, sağlıklı bir bilişim altyapısı ile yaşam bulabileceği tespitini kaide aldığı ve sağlıklı bir bilişim altyapısının hazırlanması için gerekli kamu politikalarını oluşturduğu, gerekli düzenlemeleri gerçekleştirdiği, Azerbaycan hükümetinin kamu kurum ve kuruluşlarının sunduğu tüm hizmetlerin elektronik ortama taşınması konusunda istekli ve istikrarlı olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, E-Devlet, Kamu Yönetimi, Elektronik Hükümet Projesi

E-GOVERNMENT IMPLEMENTATION IN AZERBAIJAN PUBLIC ADMINISTRATION

ABSTRACT

The purpose of this study is the evaluation of e-Government process in Azerbaijan and assessment of its contributions to public administration. In the framework of the research, by conducting a field study, it was endeavoured to evaluate current situation of implementation process of e-Government policies in Azerbaijan public administration and to investigate the type of contributions that this process makes to Azerbaijan public administration. Field study consists of questionnaire on graduates of Political Sciences faculty at Public Administration Academy under Azerbaijan Government and interviews with manager and specialists of the agents determining and implementing e-government policies of 5 ministries and government institutions. Findings from the field of study have presented proofs that e-Government implementations make positive contributions to Azerbaijan public administration. Resting on the findings of both the literature review and field study, it was concluded that general approach of Azerbaijan toward e-Government implementations can be evaluated positively. Azerbaijan government is determined to create an effective e-Government with a healthy information infrastructure. In this framework, necessary public policies and regulations were formed for establishing this infrastructure. Finally, it can be said that Azerbaijan government is enthusiastic and determined in transferring all public services to electronic environment.

Key words: Azerbaijan, E-Government, Public Administration, E-government Project

---

* Öğ. Gör., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Türk Dünyası İşletme Fakültesi, İktisat ve İşletme bölümü, leylasultanli@yahoo.com

GİRİŞ

Son dönemde bilgi ve iletişim teknolojilerinde (BİT) yaşanan hızlı gelişmeler özel sektörle sınırlı kalmamış, kamu yönetimi alanını da etkisi altına almıştır. Bunun sonucu olarak kamu hizmetlerinin BİT kullanılarak yürütülmesi anlamına gelen e-Devlet süreci gündeme gelmiştir. Artık BİT’ler içinde buldukları toplumun bir bilgi toplumu olup-olmadığının işareti olarak kabul görmektedirler. Bu açıdan ister özel, isterse de kamu alanındaki yeni teknoloji uygulamaları bir post-Sovyet ülkesi olan Azerbaycan için büyük önem taşımaktadır. Dünyanın bir çok gelişmiş ülkelerinde uygulanan e-Devlet modeli, Azerbaycan için güncel bir konudur. Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti’nde e-Devlet uygulamaları “Elektronik Hükümet” isimli proje kapsamında gerçekleştirilmektedir. “Elektronik Hükümet” projesiyle devlet kurumlarının faaliyetinde verimliliğin artırılması, vatandaş-memur ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi, daha etkili ve kullanışlı devlet hizmetlerinin sunulması amaçlanmaktadır.

E-Devlet Kavramı

Bilgi çağı ile başlamış olan değişim ve dönüşüm hareketleri ekonomik, sosyal, kültürel ve yönetsel alanlarda değişimi zorunlu kılmıştır. Yönetsel alanda yaşanan değişimler sonucu yeni bir devlet anlayışı, e-Devlet modeli önem kazanmaya başlamıştır. E-Devlet’in gelişimi sonucunda açık, saydam, katılımcı, az maliyet, kolaylık, hız ve etkinlik gibi belirleyici unsurlarla desteklenen bir kamu yönetimi anlayışı geleneksel kamu yönetiminin yerini almaya başlamıştır (Marquardt vd., 2008: 27). “E-Devletin, iyi yönetişime (good governance) erişmekte önemli bir araç olduğu, bu bağlamda, şeffaflaşmada, yolsuzlukla mücadelede ve halkın yönetim süreçlerine demokratik katılımında etkin bir araç olarak kullanılabilmesi artık tartışmasız bir gerçek olarak kabul görmüştür” (Altınok, 2005: 133). Akademik literatürde e-Devlet kavramının birçok tanımı yapılmıştır. Heeks (2008), eDevleti kamu kurumlarının faaliyetlerini geliştirmek için bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) kullanımı olarak tanımlamıştır. West (2007: 8), ise e-Devlet hakkında tespitlerini şu şekilde özetlemiştir: “E-Devlet vatandaşların kendi hükümetleriyle yakınlaşmasını sağlamaktadır. Ülkenin siyasi sistemine bakmaksızın, kamu, vatandaşlar ve hükümet arasındaki iletişimi kolaylaştıran etkileşimli özelliklerden yararlanmaktadır”.

E-Devlet devlet birimlerine bilgisayar kurulması veya eski uygulamaların makineleştirilmesi kadar basit bir mesele değildir. Ne bilgisayar kullanımı ne de karmaşık prosedürlerin makineleştirilmesi kamu yönetiminde etkinliği sağlayabilir, ne de yönetilenlerin yönetim sürecine sivil katılımını teşvik edebilir. Yalnızca teknolojik çözümler üzerinde odaklanmak, vatandaş devletın müşterisi ve karar alma sürecinde aktif bir katılımcı olarak görmeyen bürokratların zihniyetini değiştirmez. Anlaşıldığı üzere, eDevlet şeffaflığı teşvik ederek, mesafeyi ve diğer bölünmeleri ortadan kaldırarak ve insanların kendi hayatlarını etkileyen siyasi süreçlere katılmasını sağlayarak reformu başarıyla tamamlamak için teknolojiyi kullanmaktadır (Al-Hashmi ve Dorem, t.y.: 152).

E-Devlet uygulamaları kamu yönetimi alanında çalışan akademisyenlerin neredeyse hepsinin ilgi odağını oluşturduğu kadar, Birleşmiş Milletler (BM), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), Avrupa Komisyonu (AK) gibi uluslararası kuruluşların da gündemini teşkil etmektedir. BM’nin tanımına göre e-Devlet, hükümetin BİT’i bilgi ve hizmetleri vatandaşlara ulaştırmak için kullanmasıdır (UN, 2004: 8). OECD’nin tanımına göre ise e-Devlet, hükümetin daha iyi yönetim sistemine ulaşma aracı olarak BİT’i, özellikle İnternet’i kullanmasıdır (OECD, 2003: 63). Avrupa Komisyonu ise daha geniş tanımlamada bulunmuştur: E-Devlet kamu hizmetlerini ve demokratik süreçleri geliştirmek ve kamu politikalarına desteyi

güçlendirmek amacıyla BİT'in kamu yönetiminde örgütsel değişiklikler ve yeni becerilerle kombine edilerek kullanılmasıdır (Commission of the European Communities, 2003: 7).

E-Devletin Temel Unsurları

İçinde yer alan unsurlar bağlamında elektronik devlet modeli, üç temel hedef kitlesinden oluşmaktadır (Odabaş, 2009: 24):

1. E-vatandaş
2. E-kurum
3. E-işletme

E-Devlet yapısı içerisinde bu üç unsura yönelik e-hizmetlerin üretilmesi birincil önem taşımaktadır (Erdal, 2004: 24). Tarhan'a göre (2010: 57), e-Devleti oluşturan temel unsurlar, hem bu yönetim modelinden yararlanan kesimlerin tespit edilmesi, hem de bu kesimler arasındaki ilişki süreçlerinin nasıl işlediğini anlamaya yardımcı olmaktadır. Bu kavramların devletin temel unsurları bazındaki anlamları ile e-Devlet bazındaki anlamlarının birbirinden farklı olduğunu ve bunun sonucunda da vatandaş, kurum ve işletmenin e-Devlette ne anlama geldikleri sorusunun ortaya çıktığını belirten Marquardt ve Gökçe (2008: 8-9), bu nedenle kurumların anlamsal açılımlarının yapılanmasının kaçınılmaz olduğunu öngörerek temel unsurların kavramsal açıklamalarını şu şekilde yapmaktadırlar:

1. E-vatandaş; devletle olan iletişim ve bağlantısını bilgisayar ağları üzerinden gerçekleştiren yurttaştır.
2. E-kurum; vatandaş bilgisayar ağları üzerinden, dijital ortamda hizmet sunan kurumdur.
3. E-işletme; çevreyle olan iletişimini ve işlemlerini bilgisayar ağları üzerinden yapan şirketlerdir.

Temel unsurlardan kurum ve kuruluşlar iç unsur; vatandaş ve işletmeler ise dış unsurlar olarak değerlendirilmektedir (Odabaş, 2009: 24). "E-Devleti oluştururken söz konusu unsurlara öncelikler atamak ve birini tümüyle gerçekleştirilmeden (örneğin e-işyerlerini oluşturmadan) e-Devletten olmaz türü yaklaşımlarda bulunmak e-Devletin oluşumunu olumsuz etkiler. Her bir unsur, kendi içerisinde "e" olgusuna gerçekleştirmeye çalışacak, birbirinden etkilenecek ve zamanla e-Devlet oluşacaktır" (www.e-sosder.com, 2004'den aktaran Demirel, 2006: 85).

E-Devletin Gelişim Modelleri

E-Devlet, tek aşamalı bir süreç olarak düşünülemez veya basit bir proje olarak uygulanamaz. E-Devlet birden fazla aşamayı veya gelişim evresini kapsayan, evrimsel bir uygulamadır (Jayashree ve Marthandan, 2010). E-Devletin gelişim evreleriyle ilgili akademisyenler, uluslararası örgütler bir sıra farklı gelişim modelleri sunmaktadırlar.

Dünya Bankası tarafından hazırlanan gelişim modeli 2002 yılında "The E-Government Handbook For Developing Countries"de yayımlanmıştır. Dünya Bankası, geliştirdiği modelin aşamalarının birbirine bağlı olmadığını ve bir aşamanın başlayabilmesi için daha öncekinin bitmesine gerek olmadığını belirtmiştir. Sunduğu modelin üç aşamasının da kavramsal olarak e-Devletin amaçlarına ulaşmak için bir yol niteliğinde olduğunu vurgulayan Dünya Bankası, aşamaları ve aşamaların özelliklerini aşağıdaki gibi açıklamıştır (Center for Democracy and Technology, 2002: 3-4):

1. Aşama: Yayınlamak-Devlet bilgisine erişimi genişletmek için BİT'in kullanılması.

2. Aşama: Etkileşmek-Yönetimde vatandaş katılımının artırılması.

3. Aşama: İşlem Yapmak-Devlet hizmetlerini online modda izlemenin mümkün olması.

1. Aşama: Yayınlamak. Hükümetler büyük miktarda çoğu kısmı bireyler ve işletmeler için yararlı olan bilgiler üretmektedir. Bu bilgileri internet ve diğer gelişmiş iletişim teknolojileri vatandaşlara doğrudan ve daha hızlı sunabilir. Yayınlama siteleri hükümet hakkında olan ve hükümet tarafından derlenen bilgileri mümkün olduğunca geniş bir kitleye yaymanın peşinde koşmaktadır. Yayınlama siteleri böyle yaparak e-Devletin öncül köşesi gibi hizmet vermektedir. Gelişmekte olan ülkeler e-Devletin "Yayınlamak" aşamasını tasarım ve içerik olarak farklı şekillerde gerçekleştirirler de, bu devletlerin genellikle tümü, e-Devlet sürecini çevrimiçi hükümet bilgilerini - kurallar ve yönetmelikleri, belgeler ve formları yayınlamak başlatmaktadır. Dünya Bankası, son olarak bu aşamayla ilgili vatandaşlar ve işletmelerin, devlet dairelerine seyahat etmeden, uzun sıralarda beklemekten veya rüşvet vermeden kolaylıkla devlet bilgilerine erişimlerinin sağlanmasının verimsiz bürokrasi ve yolsuzluktan yıkılmış milletler için devrimci bir ilerleme olabileceğini öngörmektedir.

2. Aşama: Etkileşmek. Yayınlama sitelerinin içerikleri ne kadar zengin olsa da, onlar eDevlet uygulamalarında bir ilk adım niteliğindedir. Gelişiminin ikinci aşamasında olan eDevlet, hükümet yetkilileri veya kullanıcıların yasama veya politika önerilerine ilişkin yorumlarını sunmasına izin veren geribildirim formları için e-posta iletişim bilgilerinin oluşturulması gibi temel fonksiyonlar ile başlayan çiftyönlü iletişimi kapsamaktadır. E-Devlet vatandaşların siyaset döngüsü süresince hükümetin tüm birimlerinde olan siyasetçilerle etkileşimini sağlayarak onları yönetim sürecine dahil etme potansiyeline sahiptir. Sivil katılımı yaygınlaştırmak hükümete olan kamu güveninin artmasını sağlamaktadır.

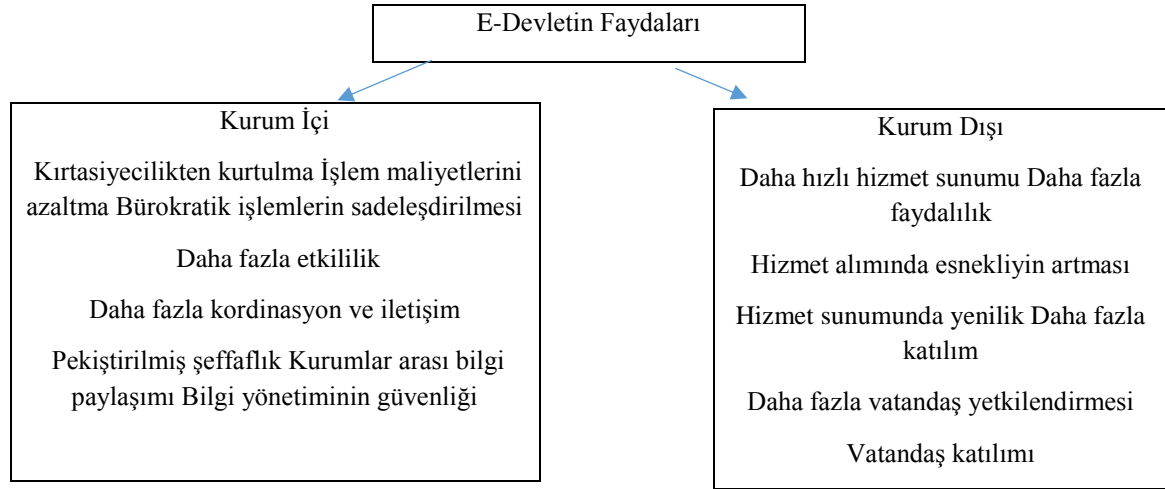
3. Aşama: İşlem Yapmak. Gelişmekte olan ülkelerde özel sektör e-ticaret hizmetlerini sunmak için İnterneti kullanmaya başladığı gibi, hükümetlerden de devlet hizmetlerinin sunulması meselesinde aynı beklenmektedir. Bu bağlamda, hükümetler, kullanıcıların online olarak işlem yapabileceği web siteleri oluşturarak e-Devlet konusunda daha büyük mesafeler katedebilirler. Bir işlem web sitesi devlet hizmetlerine her zaman müsait olan doğrudan bir bağlantı sunmaktadır. BİT'leri kullanması için hükümetleri teşvik eden en büyük neden güncel bürokratik ve yoğun işgücü gerektiren süreçleri düzene koymak isteğidir. Çünkü bu düzen sayesinde uzun vadede tasarruf sağlanabilir ve verimlilik artırılabilir. Geçmişteyse tapu sicil kaydı veya kimlik yenilemesi gibi devlet hizmetleri için uzun sıralar, boğucu bürokrasiyle çatışma ve bazen de rüşvet gerekiyordu. Bu aşamada hükümetler prosedürleri ve süreçleri otomatikleştirme ve yeniden canlandırma yoluyla özellikle vergi ve para cezası gibi gelir getirici alanlarda yolsuzluk ve rüşveti önlemeyi ummaktadırlar. Bu sürecin sonunda hem vatandaşların devlete olan güveni pekişeceği, hem de devlet gelirlerinin artacağı öngörülmektedir.

E-Devlet Uygulamalarının Sağladığı Faydalar

E-Devlet uygulamalarında hedeflenen amaç ve beklentilerin gerçekleşmesi durumunda, eDevletin uygulamaya koyulduğu ülkenin yönetim sisteminine bir sıra fayda ve yararlar sağlayacağı öngörülmektedir. E-Devlet kavramının tanımlanmasında olduğu gibi e-Devlet uygulamalarının sağladığı faydalar konusunda da ilgili literatürde farklı yaklaşımlar, farklı açıklamalar bulunmaktadır. Bazı literatürlerde e-Devletin sağladığı yararlar kurum içi ve kurum dışı boyutları çerçevesinde, vatandaş ve kamu çalışanı bağlamında veya işlem sahipleri ve işlem örneklerine göre değerlendirilerek sınıflandırılmıştır. e-Devletin sağladığı genel yararlar şöyle sıralanabilir:

1. Şeffaf Bir Kamu Yönetimi Oluşturma
2. Bürokrasinin Azalması
3. Devletin Yeniden Yapılandırılması
4. Mali Açıdan Tasarruf Sağlanması
5. Vatandaş Katılımının Sağlanması
6. Kamu Yönetiminde Verimliliğin Artırılması
7. Kamu Bilgilerine Erişimin Sağlanması

Yukarıda da belirtildiği üzere literatürde e-Devletin yararları ile ilgili bir sıra farklı yaklaşımlar mevcuttur. Birleşmiş Milletler, e-Devletin faydalarını kurum içi ve kurum dışı olarak ikiye ayırmış ve “United Nations e-Government Survey 2008: From e-Government to Connected Governance” araştırmasında aşağıdaki gibi tablolştürmüştür:

Şekil 1. E-Devletin Kurum İçi ve Kurum Dışı Faydaları

Kaynak: UN, (2008:7)

Azerbaycan'da E-Devlet Uygulamaları

Azerbaycan, e-Devlet uygulamalarını gerçekleştirme yönünde çalışmalarına 2000'li yılların başlarında start vermiştir. Azerbaycan, e-Devlet uygulamalarının gerçekleştirilmesiyle kamu kurum ve kuruluşlarında etkinliğin ve verimliliğin artırılmasını, şeffaflığın artırılmasını, karar alma sürecine vatandaş katılımının sağlanmasını, vatandaşların hükümet organları ile daha rahat ilişkiler kurabilmesini amaçlamaktadır.

Azerbaycan'ın e-devlet uygulamalarını gerçekleştirme alanında katettiği gelişimi bir sıra uluslararası örgütler ve kurumlar tarafından hazırlanan raporlara göz atarak değerlendirebiliriz. Azerbaycan, BM'nin "E-government Survey" raporlarında "E-Gelişim İndeksi"ne göre 2010 yılında 83. sırada yer alırken, 2012 yılında 96. sıraya

inmiş, 2014 yılındaysa 96. yerden 68. konuma yükselmiş ve böylece son raporda 28 basamak ilerlemiştir (UN, 2014: 28; 2010: 71). BM'nin 2014 yılı için hazırlamış olduğu raporda Azerbaycan, "E-Gelişim İndeksi"ne göre sıralamada Asya ülkelerinden Türkiye ve Çin'in önüne geçmiştir (UN, 2014: 28).

Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin "Measuring the Information Society 2011" raporunda Azerbaycan, "BİT fiyat sepeti" göstericisine göre 2009 yılında 99. sırada yer alırken, 2010 yılında 53. yere yükselerek dünyada BİT tarifelerinin fiyatlarını keskin ucuzlaştıran ilk 10 ülke arasında birinci olmuştur (ITU, 2011: 63). Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin 2014 yılında BİT Gelişim Endeksi üzere yapmış olduğu değerlendirmesindeyse Azerbaycan'ın, 2012 yılında 166 ülke içerisinde 65., 2013 yılındaysa 64. sırada yer aldığı belirtilmiştir. Bu raporda aynı zamanda Azerbaycan'ın "Bağımsız Devletler Topluluğu"na üye ülkeler içerisinde BİT Gelişim Endeksi değerlendirmesinde ön sıralarda yer tutan top beş ekonomiden biri olduğu da belirtilmiştir (ITU, 2014: 42-85).

Dünya Ekonomi Forumu'nun "The Global Information Technology Report 2015" raporunda "Ağa Hazırlık Endeksi" üzere yapılan değerlendirmede Azerbaycan, dünyanın 148 ülkesi arasında 56. yerde konumlanmıştır (WEF, 2015: 8). Dünya Ekonomi Forumu'nun "The Global Information Technology Report 2015" raporunda "Ağa Hazırlık Endeksi"nin yanısıra bir sıra başka kriterler açısından da değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerden bir kaçına dikkat edilmesinde fayda var. Azerbaycan, bu raporda "Hükümetin vizyonunun belirlenmesinde BİT'in önemi" endeksine göre 9., "BİT'in gelişmesinde Hükümetin başarısı" endeksine göre 10., "Temel hizmetlere erişimde BİT'in etkisi" endeksine göreyse 36. sırada yer almaktadır (WEF, 2015: 125).

Azerbaycan'da E-Devletin Bilişim Altyapı Göstergeleri

Etkin bir e-Devletin, sağlıklı bir bilişim altyapısı ile yaşam bulabileceği belirtilmektedir. Aynı zamanda bilişim altyapısının bir ülkede var olan bilgisayar ve iletişim teknolojilerinin niceliği ve niteliği ile ölçüldüğü, elektronik devlet hizmetlerinin vatandaşlara iletilmesinde yararlanılan temel teknolojik gereçlerin nüfusa oranı ve bu teknolojilerin kalitesinin bilişim alt yapısının değerlendirilmesi konusunda temel kriter olduğu ve ülkenin bilişim altyapısı hakkında genel bilgi veren etkenleri sırasında internet kullanıcı sayısı, bilgisayar, yerel ve mobil telefon hatt sayısının gösterilebileceği de belirtilmektedir (Odabaş, 2009: 39). Azerbaycan'daki mevcut e-Devlet uygulamalarının bilişim altyapısının güncel durumu, Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu'nun (2015) hazırlamış olduğu raporlar esasında değerlendirilebilir:

Tablo 1. BİT'in Temel Altyapı Göstergeleri

Göstergeler/Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Nüfusun her 100 kişisine düşen internet kullanıcılarının sayısı	27	46	65	70	73	75
Nüfusun her 100 kişisine düşen cep telefonu numaralarının sayısı	87	99	104	105	105	107
Nüfusun her 100 kişisine düşen sabit telefon cihazlarının sayısı	16	16	17	17	17	17
BİT'in Gelişim İndeksi	3.63	4.89	5.95	6.78	7.31	7.62

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu (2015: 9)

Azerbaycan hükümeti, halkın BİT alanındaki hizmetlere kolay erişebilmesi, ülke nüfusunun çoğu kısmının internet kullanıcılarına dönüşmesi, vatandaşların günlük hayatlarında modern teknolojileri daha fazla kullanması için çeşitli stratejiler hazırlamakta, bir sıra eylemler yapmaktadır. Bu eylemlerden birisi de BİT kullanım tarifelerinin fiyatlarının düşürülmesidir. Aşağıdaki tablo son dönemde bu yönde yapılan çalışmaların başarılı ve kaydadeğer sonuçlarını yansıtmaktadır:

Tablo 2. BİT Kullanım Tarifelerinin Fiyatları

Göstergeler/Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014
20 saatlik internet kullanımı için orta tarife (1 ay içerisinde, manat [†])	2	1.9	1.5	1,4	1.3	1.3
100 dakika cep telefonu konuşması için orta tarife (1 ay içerisinde, manat)	8	7.7	7.4	7.1	7	6.9
İnternet kullanımı tarifesinin kişi başına ortalama aylık brüt milli gelire oranı, (yüzde olarak)	0.7	0.6	0.3	0.3	0.3	0.2
Mobil iletişim tarifesinin kişi başına ortalama aylık brüt milli gelire oranı, (yüzde olarak)	2.3	2.0	1.7	1.5	1.4	1.4

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu (2015: 9)

Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu'nun (2015: 10) verilerine göre, 2014 yılında ülkede tüm evlerde televizyon bulunmuş, ortalama her 100 aileden 58'nin evinde bilgisayar mevcut olmuş ve toplam ülke nüfusunun 67,8'i bilgisayar kullanmıştır. Evlerin 75,2'sinde internete direkt erişim imkanı bulunmuştur. Ülkede mevcut olan üç mobil operatörün 3'ü de 3G hizmetleri vermektedir. 2012 yılından Azerbaycan'da 4G teknolojisinin de uygulanmasına başlanılmıştır (president.az, 2014).

“Elektronik Hükümet” Projesi

Azerbaycan'da "elektronik hükümet" düşüncesi ilk kez "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gelişmesi adına Bilgi ve İletişim Teknolojileri Ulusal Stratejisi (2003- 2012 yılları)» belgesinde yer almıştır[‡]. Stratejinin uygulanması için 2004 yılında İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı tesis edilmiştir[§]. İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı, söz konusu stratejinin gerçekleştirilmesi doğrultusunda 2005-2008 yılları (I. Devlet

[†] 1 Manat yaklaşık olarak 2.4 lira değerindedir.

[‡] “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gelişmesi adına Bilgi ve İletişim Teknolojileri Ulusal Stratejisi (2003- 2012 yılları)”nin tam metnine İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı'nın resmi web sitesinden ulaşılabilir. Erişim tarihi: 15.09.2015. <http://www.mincom.gov.az/assets/Uploads/KTMilliStrategiya3.doc>

[§] 2014 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı temelinde Azerbaycan Cumhuriyeti Bilişim ve Yüksek Teknolojiler Bakanlığı yaratılmıştır. Bundan dolayı çalışmada Bakanlığı'n her iki ismine rastlanacaktır.

Programı) ve 2010-2012 yılları (II. Devlet Programı) için "Elektronik Azerbaycan" Devlet Programları'nı hazırlamış ve uygulamaya koymuştur (Muradov vd., 2014: 20).

“Elektronik Hükümet” projesinin amaçları İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı tarafından aşağıdaki gibi sıralanmıştır (mincom.gov.az, t.y.a):

- Devlet organlarında modern BİT'lerin kullanımını genişleterek yönetim yöntem ve mekanizmalarının geliştirilmesi
- Devlet organlarının faaliyetlerinin etkinliğinin artırılması ve şeffaflığın sağlanması
- Kamu kararlarının alınması sürecine vatandaş katılımının sağlanması ve vatandaşların hükümet organları ile ilişkilerinin daha basit ve uygun elektronik yöntemlerle gerçekleştirilmesi

Azerbaycan'da elektronik hükümetin teknik altyapısı Estonya'nın X-road sistemi temelinde kurulmuştur. X-Road sistemi devlet kurumlarının bilişim sistemlerinin bağımsızlığını sağlayarak güvenli veri alışverişini temin etmektedir. X-Road elektronik hükümet modeline Azerbaycan ve Estonya'dan başka Finlandiya hükümeti de başvurmuştur (Muradov vd., 2014: 18,19).

2013 yılının Ocak ayından itibaren “Elektronik Hükümet” projesine ilişkin aylık bültenler (bildiriler) hazırlanmaktadır. Her ay yayınlanmakta olan bu bültenlerde ülkede elektronik hükümetin oluşumu yönünde görülen ve planlanan çalışmalar, elektronik hizmetlerin sayısı, bu hizmetlerin kullanım yolları, bu hizmetlerin karşılaştırılmalı istatistiği sunulmaktadır** (mincom.gov.az, t.y.a).

Azerbaycan'da E-Devlet Hizmetleri

Azerbaycanda e-devlet uygulamalarının gerçekleştirilmesi sürecinde en çok üzerinde durulan konulardan biri de vatandaşlara kaliteli e-devlet hizmetlerinin sunulmasıdır. Azerbaycan'da nüfusa kamu kurumları tarafından uluslararası standartlara uygun e-devlet hizmetlerinin sunulmasının yasal dayanağı, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde iletişim ve bilgi teknolojilerinin gelişmesi üzere 2010-2012 yılları için Devlet Programı (Elektronik Azerbaycan)" ve bu gibi bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimi ile ilgili kabul edilen diğer hukuki düzenlemeler esasında oluşturulmuştur. E-devlet hizmetlerinin modern ve esnek yönetimin sağlanması, devlet organlarında şeffaflığın artırılması ve yolsuzluğa neden olan durumların giderilmesi açısından sağladığı muhim katkılar dikkate alınarak e-devlet hizmetlerinin düzenlenmesi ve e-imzanın uygulanması sürecini hızlandırmak amacıyla 23 Mayıs 2011'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Devlet kurumlarının e-hizmetler sunmasının organize edilmesi alanında bazı önlemler alınması hakkında” kararname imzalamıştır††. Kararnamede (2011: 1-2):

- Merkezi yürütme organlarının, yetkilerine uygun olarak e-hizmetler sunması için resmi websitelerinde e-hizmetler bölümünün oluşturulması;

** “Elektronik Hükümet” bültenlerinin tüm sayılarına “Elektronik Hükümet” portalının web sitesinden ulaşılabilir. Erişim tarihi: 16.09.2015. <https://www.e-gov.az/az/content/read/8>

†† “Devlet kurumlarının e-hizmetler sunmasının organize edilmesi alanında bazı önlemler alınması hakkında” kararname'nin tam metnine “Elektronik Hükümet” portalının web sitesinden ulaşılabilir. Erişim tarihi: 10.09.2015. <https://www.e-gov.az/home/getfile/795>

- E-hizmetler bölümünde sunulan hizmetin ismi, bu hizmetin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan belgelerin tam listesinin belirtilmesi, gerekli belgelerin (dilekçe vb.) elektronik sürümlerinin yerleştirilmesi ve vatandaşların bu bölüme rahat, engelsiz erişiminin sağlanması;
- Azerbaycan Cumhuriyeti İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı'nın üç ay içerisinde kamu kuruluşlarının bilgi sistemleri arasında bilgi alışverişinin yapılmasının sağlanması amacıyla gerekli işlemleri gerçekleştirmesi, farklı devlet kurumlarının sunduğu e-hizmetlerin "bir tık" ilkesi temelinde kullanımının düzenlenmesi amacıyla "Elektronik Hükümet" portalının oluşturulması; gibi eylemlerin yapılması öngörülmüştür.

Bu kararnamenin icrasını sağlamak amacıyla Bakanlar Kurulu, 24 Kasım 2011 tarihinde "Merkezi yürütme organları tarafından belirli alanlarda e-devlet hizmetlerinin sunulması kuralları" nın ve "E-devlet hizmetleri Listesi" nin onaylanması hakkında karar kabul etti ve bu düzenlemelerden sonra merkezi yürütme organlarının resmi websitelerinde e-hizmet birimleri oluşturulmaya başladı** (Muradov vd., 2014: 4). Bakanlar Kurulu'nun hazırlamış olduğu "E-devlet hizmetleri Listesi"ne göre 40 kamu kurumu tarafından 417 e-hizmetin sunulması hedeflenmekteydi. "Merkezi yürütme organları tarafından belirli alanlarda e-devlet hizmetlerinin sunulması kuralları"nda o da belirtilmiştir ki, e-hizmetler hem merkezi yürütme organlarının resmi websiteleri, hem de "Elektronik Hükümet" portalı üzerinden kullanıcılara sunulmalıdır.

"Elektronik Hükümet " portalı 2012 yılının Nisan ayında kullanıma verilmişti ve o sırada portala toplam 16 devlet kurumu üzere 50'e yakın e-hizmet entegre edilmişti. Şu anda ise portal üzerinden hizmet veren kurumların sayısı 45, sunulan hizmetlerin sayısı ise 409'dur (Eylül Bülteni, 2015: 4). Çalışmanın ilgili kısmında Bilgi ve Yüksek Teknolojiler Bakanlığı tarafından her ay" Elektronik Hükümet" projesine ilişkin aylık bültenlerin yayınlandığı belirtilmişti. Eylül 2015 Bülteni'nde sunulan karşılaştırmalı analiz tablosu incelendiğinde şuan hangi kurumlar tarafından kaç e-devlet hizmetinin verildiği ve bu hizmetlerden kaçının "Elektronik hükümet" portalına entegre edildiği öğrenilebilir (Eylül Bülteni, 2015: 4):

Tablo 4. Karşılaştırmalı Analiz

№	Devlet Organları	Devlet Organlarının resmi websitelerinde olan e-hizmetlerin sayısı	Portala entegre edilmiş e-hizmetlerin sayısı
1	Dışişleri Bakanlığı	3	1
2	İçişleri Bakanlığı	24	3
3	Adalet Bakanlığı	16	17
4	Acil Durumlar Bakanlığı	3	3
5	Maliye Bakanlığı	10	0
6	Ekonomi ve Sanayi Bakanlığı	11	8

** "Merkezi yürütme organları tarafından belirli alanlarda e-devlet hizmetlerinin sunulması kuralları"nın ve "E-devlet hizmetleri Listesi"nin onaylanması hakkında kararın tam metnine Bakanlar Kurulu'nun resmi web sitesinden ulaşılabilir. Erişim tarihi: 14.09.2015. <http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/799>

Tablo 4. Karşılaştırmalı Analiz (*Devam*)

№	Devlet Organları	Devlet Organlarının resmi websitelerinde olan e-hizmetlerin sayısı	Portala entegre edilmiş e-hizmetlerin sayısı
7	Vergiler Bakanlığı	60	59
8	Enerji Bakanlığı	5	5
9	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	15	12
10	Tarım Bakanlığı	21	19
11	Çevre ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı	24	18
12	Kültür ve Turizm Bakanlığı	6	1
13	Eğitim Bakanlığı	16	6
14	Sağlık Bakanlığı	30	33
15	İletişim ve Yüksek Teknolojiler Bakanlığı	26	35
16	Ulaştırma Bakanlığı	5	4
17	Gençlik ve Spor Bakanlığı	5	4
18	Savunma Sanayisi Bakanlığı	1	1
19	Değerli Kağıtlar Devlet Komitesi	13	12
20	Devlet Şehircilik ve Mimarlık Komitesi	1	1
21	Mülteci ve Göçmenlerin İşleri üzere Devlet Komitesi	4	4
22	Devlet Gümrük Komitesi	14	6
23	Emlak Meseleleri Devlet Komitesi	31	31
24	Aile, Kadın ve Çocuk Sorunları Devlet Komitesi	2	1
25	Devlet İstatistik Komitesi	5	5
26	Dini Kurumlardan Sorumlu Devlet Komitesi	6	0

Tablo 4. Karşılaştırmalı Analiz (*Devam*)

№	Devlet Organları	Devlet Organlarının resmi websitelerinde olan e-hizmetlerin sayısı	Portala entegre edilmiş e-hizmetlerin sayısı
27	Diyasporayla İş Devlet Komitesi	1	1
28	Standardizasyon, Metroloji ve Patent Devlet Komitesi	13	13
29	Devlet Sosyal Güvenlik Fonu	21	12
30	Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Devlet Gulluğu Meseleleri Komisyonu	7	6
31	Öğrenci Kabulü Devlet Komisyonu	14	15
32	Devlet Göç Hizmeti	11	10
33	Devlet Sınır Hizmeti	3	2
34	Seferberlik ve Askeri Hizmete Çağrı üzere Devlet Hizmeti	5	4
35	Telif Hakkı Ajansı	5	5
36	Alternatif ve Yenilenebilir Enerji Kaynakları üzere Devlet Ajansı	1	0
37	Satınalmalar üzere Devlet Ajansı	3	8
38	Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Vatandaşlara Hizmet ve Sosyal İnovasyonlar Devlet Ajansı	4	2
39	Devlet Sivil Havacılık İdaresi	3	0
40	Devlet Deniz İdaresi	18	18

Tablo 4. Karşılaştırmalı Analiz (*Devam*)

№	Devlet Organları	Devlet Organlarının resmi websitelerinde olan e-hizmetlerin sayısı	Portala entegre edilmiş e-hizmetlerin sayısı
41	Milli Arşiv İdaresi	1	2
42	"Sulama ve Su Yönetimi" Halka Açık Anonim Şirketi	2	2
43	"Azersu" Halka Açık Anonim Şirketi	5	3
44	"Azerenerji" Halka Açık Anonim Şirketi	1	1
45	Merkez Seçim Komisyonu	7	6
46	Baş Savcılık	1	1
47	Bilesuvar İcra Hakimiyeti	1	1
48	"Azerişik" <u>Halka Açık Anonim Şirketi</u>	2	2
49	Elektronik Belgeler	0	6
TOPLAM		487	409

Kaynak: (Eylül Bülteni, 2015: 15).

Devlet kurumları vatandaşlara yetkileri çerçevesinde e-hizmetler sunmakla birlikte kendi çalışma alanlarına dahil olan konulara ilişkin e-Devlet projeleri de hazırlamakta ve vatandaşların kullanımına sunmaktadırlar. Aşağıda sıralanan uygulamalar bu tür projelere örnek olarak gösterilebilir:

- Halk Bilgisayarı Projesi
- "Öğrenci-Mezun" Devlet Elektronik Bilgi Sistemi
- Devlet Organları'nın Düşünce Portalı (Düşünce Bankası)
- Hükümet Ödeme Portalı (HÖP)
- Vatandaşların Elektronik Sağlık Kartı Sistemi
- Tıbbi Muayene Kartı Sistemi

Yapılan araştırmanın amacı Azerbaycan'da e-Devlet uygulamalarının güncel durumunu ve e-Devlet sürecinin Azerbaycan kamu yönetimine ne tür katkılar sağladığının ve aynı zamanda ilerleyen zaman diliminde hangi katkıları sağlayacağını değerlendirmektir.

YÖNTEM

Araştırma Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına bağlı Devlet Yönetim Akademisi'nin Siyaset Bilimi bölümü ve Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun olmuş kişilere uygulanan anket çalışmasından ve 5 bakanlık ve 5 kamu kurumunun e-Devlet sürecine ilişkin politikalarını belirleyen ve işlemlerini gerçekleştiren birimlerinin yönetici ve uzmanlarıyla yapılan mülakatlardan oluşmaktadır. Çalışmanın anket kısmı adigeçen bölümlerde lisans düzeyinde öğrenim görmüş olan şahısların katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Anket çalışmasında, geliştirilen bir anket soru formu söz konusu mezunlara dağıtılmış ve katılımcılardan elde edilen veriler daha sonra analize tabi tutulmuştur. Yapılan alan araştırmasının bulgularının değerlendirilmesi sonucunda tüm Azerbaycan üniversitelerini ve kamu kurumlarını kapsayan bir genelleme yapılmamaktadır. Elde edilen bulgular yalnızca araştırmanın yapıldığı grubun görüşlerini yansıtmaktadır.

Mülakat çalışması ise 5 bakanlık ve 5 farklı kamu kurumunun e-Devlet sürecine ilişkin işlemlerini gerçekleştiren birimlerinin yöneticileri ve uzmanlarıyla yapılmıştır. Her kurumdan 1 kişi olmak üzere toplam 7 yönetici ve 3 uzmanla mülakat görüşmesi yapılmıştır. Mülakat yapılması planlanan kurumların ilgili birimleriyle öncelikle e-posta aracılığıyla iletişime geçilmiş ve mülakat günü ve saati için randevu alınmıştır. Yönetici ve uzmanlarla yapılan mülakatlar yüzyüze soru cevap şeklinde gerçekleştirilmiştir. Yönetici ve uzmanların sorulara vermiş olduğu cevaplar not edilerek çalışmanın ilgili kısımlarında aktarılmıştır.

Araştırma Grubu

Anket çalışması Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Devlet Yönetim Akademisi'nin Siyaset Bilimi Bölümü ve Uluslararası İlişkiler Bölümünden 2012 ve 2013 senesinde mezun olmuş kişiler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu bölümlerin her birinde öğrenci kontenjanı 25'er kişidir. Anket çalışmasında bu iki bölümden 2012 ve 2013 senesinde mezun olmuş tüm kişilere ulaşılmış ve sonuç olarak anket toplam 100 kişiye uygulanmıştır. Ardından ise analizler gerçekleştirilmiştir. Anket çalışmasının yürütüldüğü araştırma grubu aşağıdaki kriterler esas alınarak seçilmiştir:

- Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına bağlı Devlet Yönetim Akademisi, ülkenin yönetici kadrolarının hazırlanmasında önemli aktörlerden biridir.
- Siyaset Bilimi Bölümü ve Uluslararası İlişkiler Bölümünden mezun olmuş ve halen eğitimini devam ettiren öğrenciler devletin ve kamunun yönetilmesi sürecinde aktif olarak rol oynayan ve aynı zamanda oynayabilecek bireylerdir.
- Aynı zamanda bu bireyler günlük yaşamlarında kamu hizmetlerinden yararlanan sıradan vatandaşlardandır.
- Siyaset Bilimi Bölümü ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün öğrencileri ve mezunları, öğrenim gördükleri alan gereği yönetim alanında meydana gelen değişiklikleri, gerçekleştirilen yeni uygulamaları takip etme gereği duymaktadırlar ve aynı zamanda bu süreçleri değerlendirme kapasitesine sahiptirler.

Mülakat çalışması ise 5 bakanlık ve 5 farklı kamu kurumunun e-Devlet sürecine ilişkin işlemlerini gerçekleştiren birimlerinin yöneticileri ve uzmanlarıyla yapılmıştır. Her kurumdan 1 kişi olmak üzere toplam 7 yönetici ve 3 uzmanla mülakat görüşmesi yapılmıştır. E-Devlet sürecinin katılımcılar tarafından değerlendirilmesi makalenin araştırma sorusuna tam olarak yanıt bulunması ve aynı zamanda sürecin uzmanlar tarafından değerlendirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Mülakat çalışması yapılan bakanlık ve kurumların listesi aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 5. Mülakat Çalışması Yapılan Bakanlık Ve Kurumların Listesi

Sayı	Kurum ve kuruluşlar
1	Ekonomi ve Sanayi Bakanlığı
2	Tarım Bakanlığı
3	Enerji Bakanlığı
4	İletişim ve Yüksek Teknolojiler Bakanlığı
5	Çevre ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı
6	Aile, Kadın ve Çocuk Sorunları Devlet Komitesi
7	Devlet İstatistik Komitesi
8	Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Devlet Gulluğu Meseleleri Komisyonu
9	Öğrenci Kabulü Devlet Komisyonu
10	Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Vatandaşlara Hizmet ve Sosyal İnovasyonlar Devlet Ajansı

Bu kurumlar 42 kamu kurumunu içeren e-hizmet veren kurumlar listesi içinden rastgele seçilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Ölçek geliştirilirken ulusal ve uluslararası literatür taranmış, çalışma konusu ile ilgili alan araştırmaları analiz edilmiştir ve literatürde olan ve bu çalışmayla ortak özellikleri olan kaynaklarda yer almış anket sorularından yararlanılmıştır. Sonuç olarak toplam 9 soruluk, 5’li Likert ölçeği (kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, kararsızım, katılıyorum, kesinlikle katılıyorum) kullanılan bir anket hazırlanmıştır. Veri toplama araçlarından biri olan anket çalışmasında teknik ölçüm değil, algı ölçümü yapılmıştır. Makalede e-Devlet uygulamalarının faydaları olarak listelenen 11 maddenin (Şeffaf Bir Kamu Yönetimi Oluşturma, Bürokrasinin Azalması, Devletin Yeniden Yapılandırılması, Mali Açından Tasarruf Sağlanması, Vatandaş Katılımının Sağlanması, Kamu Yönetiminde Verimliliğin Artırılması, Kamu Bilgilerine Erişimin Sağlanması, Her zaman bilgi alabilecekleri, etkileşime girebilecekleri, tek noktadan bütün kurumlarına erişebilecekleri bir devletin bulunması, Daha hızlı hizmet sunumu, Sorulara yanıt alma, hizmetleri elde etme sürelerinin kısılması, Kamu hizmetlerinde işlem maliyetlerinin düşmesi, sürelerin kısılması ve hata oranının azalması) 6’sı ankette 1., 4., 5., 7., 8., 9. ifadeler olarak yer almışlardır. Diğer 2 ifade (2. ve 3. ifade) ise Kheirollah Sarboland’ın (2011) “İranda E-Devlet” isimli doktora tez çalışmasının alan araştırması bölümündeki anket formundan uyarlanarak alınmıştır. 6. ifade ise araştırmacı tarafından üretilmiştir. Mülakat ise toplam 6 sorudan oluşturulmuştur. Mülakatta yönetici ve uzmanlardan e-Devlet uygulamalarının kurumlarına sağladığı faydalar, eDevlet projelerinin uygulamaya koyulması sürecini hızlandırmak için kurumlarının hangi etkinlikleri yaptıkları, Azerbaycan’daki mevcut e-Devlet sürecinin e-Devlet gelişiminin hangi aşamasında olduğu, E-Devlet stratejisi veya mevcut e-Devlet projeleriyle ilgili neleri değiştirmek veya eklemek istedikleri, E-Devlet projelerinin uygulama sürecinde karşılaştığınız engellerin nelerden ibaret olduğu, kurumlarının önümüzdeki 10 yılda e-Devletle ilgili beklentilerinin nelerden ibaret olduğu hakkında düşüncelerini aktarmaları istenmiştir. Azerbaycan Kamu Yönetiminde E-Devlet Uygulamaları üzerine yürütülen alan araştırmasının içeriğini oluşturan anket formu ve mülakat soruları aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

Tablo 6. Azerbaycan Kamu Yönetiminde E-Devlet Uygulamaları Çalışması Anket Formu

Sayı	Anket soruları
1	Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kırtasiyecilik azalmaktadır.
2	Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerinde hizmet kalitesi artmaktadır.
3	Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu 7 gün 24 saat kamu hizmeti verilebilmektedir
4	Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu bilgiye daha kolay erişim sağlanmaktadır.
5	Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerinin sunumunda verimlilik artmaktadır

Tablo 6. Azerbaycan Kamu Yönetiminde E-Devlet Uygulamaları Çalışması Anket Formu (*Devamı*)

Sayı	Anket soruları
6	Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerine erişimde fırsat eşitliği sağlanmaktadır
7	E-Devlet projeleri şeffaf devlet olgusunu gerçekleştirmektedir.
8	Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu devlet kurumlarıyla daha rahat iletişim kurulmaktadır.
9	Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu birtakım işlemler (ödemeler, başvuru formları vb.), devlet kurumlarına gitmeden evden halledilebilmekte ve bu da vatandaşların işini kolaylaştırmaktadır.

Tablo 7. Azerbaycan Kamu Yönetiminde E-Devlet Uygulamaları Çalışması Mülakat Formu

Sayı	Mülakat soruları
1	E-Devlet uygulamalarının kurumunuza sağladığı faydalar nelerdir?
2	E-Devlet projelerinin uygulamaya koyulması sürecini hızlandırmak için kurumunuz hangi etkinlikleri yürütmektedir?
3	Azerbaycan'daki mevcut e-Devlet süreci, e-Devlet gelişiminin hangi aşamasındadır?
4	E-Devlet stratejisi veya mevcut e-Devlet projeleriyle ilgili neleri değiştirmek veya eklemek isterdiniz?
5	E-Devlet projelerinin uygulama sürecinde karşılaştığınız engeller nelerdir?
6	Kurumunuzun önümüzdeki 10 yılda e-Devletle ilgili beklentileri nelerdir?

BULGULAR VE YORUMLAR

Anketlerin Değerlendirilmesi

Anket sorularına verilen cevapların frekans dağılımı her değişken için ayrı olarak yapılmış ve sonuçlar her bir ifade için ayrıca tablolarla sunulmuştur.

100 mezuna uygulanan ankette yer alan her değişken için bulgular ayrı ayrı verilmiştir. Bulgular, yani ifadelere verilen cevapların yüzde dağılımı tablolarla sunulmuştur. Bu altbölümde soruların temel değişkenleri başlıklar olarak kabul edilmiştir ve analiz sonuçları bu başlıklar altında sunulmuş, elde edilmiş bulgular da bu başlıklar altında yorumlanmıştır.

Kırtasiyecilik

Tablo 8. “Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kırtasiyecilik azalmaktadır” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımı

Kırtasiyecilik	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimsel Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	1	1.0	1.0	1.0
Katılmıyorum	11	11.0	11.0	12.0
Kararsızım	16	16.0	16.0	28.0
Katılıyorum	52	52.0	52.0	80.0
Kesinlikle Katılıyorum	20	20.0	20.0	100.0
Toplam	100	100.0	100.0	

“Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kırtasiyecilik azalmaktadır” sorusuna katılımcıların %1’i “Kesinlikle Katılmıyorum”, %11’i “Katılmıyorum”, %16’sı “Kararsızım”, %52’si “Katılıyorum”, %20’si “Kesinlikle Katılıyorum” cevabını vermişler. Yani istatistiksel sonuçlardan katılımcıların e-Devlet projelerinin uygulanması sonucunda kamu kurumlarında kırtasiyeciliğin azaldığı düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Hizmet Kalitesi**Tablo 9.** “Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerinde hizmet kalitesi artmaktadır” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımı

Hizmet kalitesi	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimsel Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	2	2.0	2.0	2.0
Katılmıyorum	5	5.0	5.0	7.0
Kararsızım	10	10.0	10.0	17.0
Katılıyorum	61	61.0	61.0	78.0
Kesinlikle Katılıyorum	22	22.0	22.0	100.0
Toplam	100	100.0	100.0	

İkinci soruda kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerinde hizmet kalitesinin artıp artmadığı test edilmiştir. “Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerinde hizmet kalitesi artmaktadır” sorusuna katılımcıların %2’si “Kesinlikle Katılmıyorum”, %5’i “Katılmıyorum”, %10’u “Kararsızım”, %61’i “Katılıyorum”, %22’si “Kesinlikle Katılıyorum” cevabını vermişler. Yani katılımcılar e-Devlet projelerinin kamu kurumlarında hizmet kalitesini artırıp artırmaması konusunda olumlu düşüncededirler.

7 Gün 24 Saat Kamu Hizmeti**Tablo 10.** “Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu 7 gün 24 saat kamu hizmeti verilebilmektedir” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımı

7/24 saat Kamu hizmeti	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimsel Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	7	7.0	7.0	7.0
Katılmıyorum	32	32.0	32.0	39.0
Kararsızım	32	32.0	32.0	71.0
Katılıyorum	21	21.0	21.0	92.0
Kesinlikle Katılıyorum	8	8.0	8.0	100.0
Toplam	100	100.0	100.0	

Üçüncü soru ile ise kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu kurum ve kuruluşlarının 7 gün 24 saat kamu hizmeti sunabilme kapasitesine sahip olup olmaması test edilmiştir. “Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu 7 gün 24 saat kamu hizmeti verilebilmektedir” sorusunu cevaplarırken katılımcıların %32’si kararsız kalmıştır. Bu soruya katılımcıların %39’u olumsuz (Kesinlikle katılmıyorum + Katılmıyorum) yanıt verirken, %29’u ise olumlu (Kesinlikle katılıyorum + Katılıyorum) yanıt vermiştir. Yani istatistiksel sonuçlara bakıldığında, e-Devlet uygulamalarının kamu kurum ve kuruluşların 7 gün 24 saat kesintisiz hizmet verebilmesinin tam olarak sağlanamadığının düşünüldüğü görülmektedir.

Bilgiye Daha Kolay Erişim

Tablo 11. “Kamu kesiminde e-devlet projelerinin uygulanması sonucu bilgiye daha kolay erişim sağlanmaktadır” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımı

Bilgiye daha kolay erişim	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimsel Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	1	1.0	1.0	1.0
Katılmıyorum	9	9.0	9.0	10.0
Kararsızım	13	13.0	13.0	23.0
Katılıyorum	54	54.0	54.0	77.0
Kesinlikle Katılıyorum	23	23.0	23.0	100.0
Toplam	100	100.0	100.0	

“Kamu kesiminde e-devlet projelerinin uygulanması sonucu bilgiye daha kolay erişim sağlanmaktadır” sorusuna katılımcılar genel olarak olumlu yanıt vermişler. Şöyle ki bu soruya katılımcıların %1’i “Kesinlikle Katılmıyorum”, %9’u “Katılmıyorum”, %13’ü “Kararsızım” cevaplarını verirken %54’ü “Katılıyorum”, %23’ü ise “Kesinlikle Katılıyorum” cevabını vermiştir.

Verimlilik

Tablo 12. “Kamu kesiminde e-devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerinin sunumunda verimlilik artmaktadır” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımı

Verimlilik	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimsel Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	1	1.0	1.0	1.0
Katılmıyorum	7	7.0	7.0	8.0
Kararsızım	23	23.0	23.0	31.0
Katılıyorum	55	55.0	55.0	86.0
Kesinlikle Katılıyorum	14	14.0	14.0	100.0
Toplam	100	100.0	100.0	

“Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerinin sunumunda verimlilik artmaktadır” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımına dikkat edildiğinde katılımcıların bu soruya ilişkin olumlu düşüncelerde bulunduğu görülmektedir. Çünkü katılımcıların %50’sinin üzerindeki kısmı (yani, %69’u) bu soruya olumlu (Katılıyorum + Kesinlikle Katılıyorum) yanıt vermiştir. Katılımcılardan yalnız 1 kişi soruya “Kesinlikle Katılmıyorum” diye cevap vermiştir. 7 kişi ise bu soruya “Katılmıyorum” diye, 23 kişi ise “Kararsızım” diye yanıt vermiştir.

Fırsat Eşitliği**Tablo 13.** “Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerine erişimde fırsat eşitliği sağlanmaktadır” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımı

Fırsat eşitliği	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimsel Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	2	2.0	2.0	2.0
Katılmıyorum	10	10.0	10.0	12.0
Kararsızım	38	38.0	38.0	50.0
Katılıyorum	41	41.0	41.0	91.0
Kesinlikle Katılıyorum	9	9.0	9.0	100.0
Toplam	100	100.0	100.0	

“Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu hizmetlerine erişimde fırsat eşitliği sağlanmaktadır” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımına bakıldığında katılımcıların yarısının (%50) e-Devlet uygulamalarının kamu hizmetlerine erişimde fırsat eşitliği sağladığı düşüncesinde olduğu görülmektedir. Diğer değişkenlere nazaran bu konuda olumlu düşünenlerin oranı daha aşağıdır. Yani katılımcılar halen tam olarak fırsat eşitliğinin sağlanmadığı kanaatindedirler. Geri kalan %50 katılımcıdan 12’si bu soruya olumsuz (Kesinlikle Katılmıyorum + Katılmıyorum) yanıt vermiş, 38’i ise “Kararsız” kaldığını belirtmiştir.

Şeffaf Devlet**Tablo 14.** “E-devlet projeleri şeffaf devlet olgusunu gerçekleştirmektedir” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımı

Şeffaf devlet olgusu	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimsel Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	3	3.0	3.0	3.0
Katılmıyorum	7	7.0	7.0	10.0
Kararsızım	16	16.0	16.0	26.0
Katılıyorum	54	54.0	54.0	80.0
Kesinlikle Katılıyorum	20	20.0	20.0	100.0
Toplam	100	100.0	100.0	

Anketin yeddinci sorusuyla e-Devlet projelerinin şeffaf devlet olgusunu gerçekleştirip gerçekleştirmediği test edilmeye çalışılmıştır. İstatiksel sonuçlar katılımcıların büyük bir kısmının (%74) e-Devlet projelerinin şeffaf devlet olgusunu gerçekleştirdiği düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Geride kalan katılımcılardan %3’ü “E-Devlet projeleri şeffaf devlet olgusunu gerçekleştirmektedir” sorusuna “Kesinlikle Katılmıyorum”, %7’si “Katılmıyorum”, %16’sı ise “Kararsızım” cevaplarını vermişlerdir.

Rahat İletişim

Tablo 15. “Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu devlet kurumlarıyla daha rahat iletişim kurulmaktadır” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımı

Daha rahat iletişim	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimsel Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	2	2.0	2.0	2.0
Katılmıyorum	8	8.0	8.0	10.0
Kararsızım	10	10.0	10.0	20.0
Katılıyorum	58	58.0	58.0	78.0
Kesinlikle Katılıyorum	22	22.0	22.0	100.0
Toplam	100	100.0	100.0	

“Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu devlet kurumlarıyla daha rahat iletişim kurulmaktadır” sorusuna katılımcıların %2’si “Kesinlikle Katılmıyorum”, %8’i “Katılmıyorum”, %10’u “Kararsızım”, %58’i “Katılıyorum”, %22’si “Kesinlikle Katılıyorum” cevabını vermişler. Yani %80 katılımcı bu soruya olumlu (Kesinlikle Katılıyorum + Katılıyorum) yanıt vermiştir. Buna sebep e-devlet uygulamaları sonucunda katılımcıların vatandaş olarak başvuruda bulunmak istedikleri kurumlara gitmeden evlerinden veya ofislerinden internet aracılığıyla başvuruda bulunabilmiş olmaları ve yine aynı şekilde kurumlara gitmeden internet aracılığıyla başvurularına ilişkin cevapları alabilmiş olmaları gösterilebilir.

Bürokratik İşlemlerin Daha Hızlı Yapılabilmesi

Tablo 16. “Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu bürokratik işlemlerin daha hızlı yapılabilmesi mümkün olmaktadır” sorusuna verilen cevapların yüzde dağılımı

Bürokratik işlemlerin daha rahat yapılabilmesi	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimsel Yüzde
Kesinlikle Katılmıyorum	1	1.0	1.0	1.0
Katılmıyorum	4	4.0	4.0	5.0
Kararsızım	8	8.0	8.0	13.0
Katılıyorum	44	44.0	44.0	57.0
Kesinlikle Katılıyorum	43	43.0	43.0	100.0
Toplam	100	100.0	100.0	

Sonuncu soru ise “Kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu bürokratik işlemlerin daha hızlı yapılabilmesi mümkün olmaktadır” sorusudur. Bu soruya katılımcıların %87’si olumlu (Katılıyorum + Kesinlikle Katılıyorum) cevap vermiştir. Sadece %5’lik kesim olumsuz (Katılmıyorum + Kesinlikle Katılmıyorum) cevap vermiş, %8’lik kesim ise soruyla ilgili kararsız kaldığını ifade etmiştir. Anketin 9. sorusuna bu kadar yüksek oranda olumlu cevap verilmesinin sebebi gerçekten de e-Devlet projeleri sonucunda

vatandaşların bürokratik işlemlere önceki gibi çok zaman harcamamaları, yani zaman tasarrufu etmeleri ve kamu kurumlarından eDevlet hizmetlerini hızlı bir şekilde alabilmeleri şeklinde açıklanabilir.

Mülakatların Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu kısmında mülakat sorularına verilmiş olan yanıtlar sunulacak, yanıtlara ilişkin yorumlar yapılacaktır.

E-Devlet Uygulamalarının Sağladığı Yararlar

Mülakatlarda yönetici ve uzmanlara ilk olarak “E-Devlet uygulamalarının kurumunuza sağladığı faydalar nelerdir?” diye sorulmuştur. Mülakatlarda yönetici ve uzmanlardan bu soruya ilişkin alınmış yanıtlar aşağıdaki gibi sıralanabilir. Sıralama, mülakatlar boyunca yöneticiler tarafından en çok dile getirilen kavramlara (faydalara) göre yapılmıştır:

1. Zaman tasarrufu (10 kez)
2. Şeffaflık (10 kez)
3. Hizmet kalitesinin artması (9 kez)
4. Kırtasiyeciliği ortadan kalkması (8 kez)
5. Vatandaş memnuniyeti (8 kez)
6. Kamu harcamalarının azalması (8 kez)
7. Memurların işinin kolaylaşması (7 kez)
8. Devlet hizmetlerine rahat erişim (6 kez)
9. Bilgiye hızlı erişim (6 kez)
10. Hesapverebilirlik (6 kez)

Birinci soruya ilişkin dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan biri, mülakata katılan kurum temsilcilerinin büyük bir kısmının e-Devlet uygulamalarının tektarafli değil de, hem vatandaşlar, hem kurumlar, hem de memurlar için bir sıra faydalar sağladığı düşüncesinde bulunmuş olmasıdır. Kurumların e-Devlet uygulamaları sayesinde elde etmekte oldukları faydalar listesine (sıralamaya) bakıldığında Azerbaycan’ın e-Devlet uygulamalarını gerçekleştirmekle ulaşmayı hedeflediği amaçlara erişmekte olduğu söylenilebilir.

E-Devlet Projelerinin Gerçekleştirilmesini Hızlandıran Etkinlikler

Mülakatlar sırasında ikinci olarak sorulan soru ise “E-Devlet projelerinin uygulamaya koyulması sürecini hızlandırmak için kurumunuz hangi etkinlikleri yapmaktadır?” olmuştur. Yönetici ve uzmanlar e-Devlet projelerinin uygulamaya koyulması sürecini hızlandırmak için kurumlarının genellikle yaptıkları ve yapmakta oldukları etkinlikler olarak aşağıdaki hususları belirtmişlerdir:

- İlgili personel için düzenli olarak eğitim programlarının düzenlenmesi,
- Gerekli düzenleyici yasal altyapının oluşturulması,

- Vatandaşları bilgilendirilmek ve e-hizmetlere ilgilerini artırmak için TV ve radyo programları ve bu çeşit diğer eğitici etkinliklerin organize edilmesi, yüksek okul ve kolejlerde tanıtımların yapılması, e-hükümetle ilgili yarışmaların yapılması,
- Teknik altyapının geliştirilmesi ve güçlendirilmesi (veritabanlarının hazırlanması, optik hatların çekimi),
- Birimlerin gerekli BİT’lerle donatılması.

E-Devlet Sürecinin Gelişim Aşamaları

Makalenin teorik bölümünde e-Devletin tek aşamalı bir süreç olmadığından, birden fazla aşamayı veya gelişim evresini kapsayan, evrimsel bir uygulama olduğundan bahsedilmişti. Mülakatın üçüncü sorusunda da yönetici ve uzmanlara Azerbaycan’daki mevcut e-Devlet sürecinin e-Devlet gelişiminin hangi aşamasında olduğu soruldu ve değerlendirme İletişim ve Yüksek Teknolojiler Bakanlığı’nın kabul ettiği 5’li model üzerinden yapıldı. Mülakat yapılan kurumların büyük bir kısmı Azerbaycan’daki mevcut e-Devlet sürecinin dördüncü aşamada olduğunu belirtmiştir. Dördüncü aşama yukarıda adı geçen 5’li modelde şu şekilde nitelendirilmektedir: “Bu aşamada kullanıcılar devletle karşılıklı etkileşim halindedirler ve devlet kurumlarına e-başvurularda bulunabilmekte, birsıra belgeleri (lisanslar, sertifikalar vb.) internet aracılığıyla elde edebilmekte, aynı zamanda kamu kuruluşlarının sunduğu e-hizmetlerden yararlanarak, online ödeme yapabilmektedirler”. Mülakatlarda ayrıca beşinci aşamaya geçiş için de düzenli çalışmaların yapıldığı vurgulanmıştır.

Mevcut E-Devlet Projeleriyle İlgili Yapılması İstenen Değişiklikler

Mülakat sorularından dördüncüsüne, yani “E-Devlet stratejisi veya mevcut e-Devlet projeleriyle ilgili neleri değişmek veya eklemek isterdiniz?” sorusuna yanıtlar farklı kurumların yöneticileri ve uzmanları tarafından verilmiş olsa da, yönetici ve uzmanların genelinin aynı konu üzerinde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Şöyle ki, kurumların bilgi ve iletişim birimlerinin yöneticileri ve uzmanları temsil ettikleri kurumlarının sunduğu devlet hizmetlerinin tümünün elektron ortama taşınmasını istemektedirler. Yönetici ve uzmanların böyle istekte bulunmalarına sebep olarak onların e-Devlet uygulamalarının kurumlarına sağlamış olduğu faydaların ve e-Devlet projeleri sayesinde kurumlarında gerçekleşen olumlu değişimlerin farkında olmuş olmaları gösterilebilir.

E-Devlet Projelerinin Uygulama Sürecinde Karşılaşılan Engeller

“E-Devlet projelerinin uygulama sürecinde karşılaştığımız engeller nelerdir?” sorusuna bir sıra farklı yanıtlar verilmiştir. Yönetici ve uzman kişilerin vermiş oldukları bu cevaplar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Uzman kadro ve personel yetersizliği,
- Vatandaşların yeni uygulamalara ilgisiz kalması,
- Vatandaşların kağıt üzerinde olan belgelere daha çok güvenmesi,
- Vatandaşların bilgilendirilmesinin tatminkar düzeyde yapılmaması,
- Bilgi işlem sistemlerinde bilgilerin vahitliğinin (özdeşliğinin) sağlanmaması.

Kurumların E-Devletle ilgili Beklentileri

Mülakatın son sorusuyla ise yönetici ve uzmanlara e-Devletle ilgili kurumlarının geleceğe ilişkin beklentilerinin neler olduğu sorulmuştur. Soruda zaman zarfı olarak “önümüzdeki 10 yıl” ifadesi kullanılmıştır. Mülakatlarda bu soruya verilmiş olan cevaplar değerlendirildiğinde, kurumların tümünün e-Devlet uygulamalarından beklentilerinin genel olarak olumlu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, mülakat yapılan tüm kurumlarda mevcut e-Devlet sürecinin şimdiki gelişim temposuyla devam etmesi halinde yakın bir süre içerisinde tüm kurumların hizmetlerinin vatandaşlar için daha erişilebilir olacağı, vatandaş-memur ilişkilerinin daha ileri düzeyde kurulacağı, hizmetlerin maksimum düzeyde elektronik ortamda sunulacağı, kağıt üzerinde işlemlerin minimuma ineceği, belge yönetiminin daha da gelişeceği düşüncesinin ağırlıklı olduğu gözlemlenmektedir. Yani bir cümleyle ifade edilecek olursa, kurumların önümüzdeki 10 yılda e-Devletle ilgili beklentileri e-Devlet uygulamalarının gerçekleştirilmesi sonucu devlet kurumlarına fiziksel başvuruların tamamen ortadan kalkması ve vatandaşlarla yalnızca elektronik ortamda iletişimin kurulmasının sağlanmasıdır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Devletlerin kamunun yönetilmesi sürecinde elektronik araçlardan yararlanması e-Devlet adlı yeni bir yönetim yapısının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. E-Devlet, devlet hizmetlerinin vatandaşa en kolay ve en etkin yoldan, kaliteli, hızlı, kesintisiz ve güvenli bir şekilde ulaştırılmasını hedefleyen bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Bürokratik ve klasik devlet kavramının yerini almaya başlayan e-Devlet anlayışı ile, her kurumun ve her bireyin bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanan sistemler ile devlet kurumlarına ve kurumlarca sunulan hizmetlere kolayca erişmesi mümkündür. E-Devlet, devlet kurumlarında yolsuzluğun, ertelemelerin ortadan kalkmasını sağlamakta, zaman kaybını önlemektedir. e-Devlet projesi, en geniş anlamıyla daha iyi bir devlet yapısının oluşturulmasını amaçlar, yani e-Devlet, “e”den çok, “devlet”e odaklanmaktadır. Bu nedenle de e-Devlet uygulamalarını geliştirmiş ve daha çok demokratik devletler, aynı zamanda gelişmekte olan ve demokrasi yolunu seçmiş olan ülkeler desteklemektedirler. Azerbaycan açık toplum ve hukuk devleti kurmayı hedef edinen bir devlet olarak bugün dünyanın gerçekliği olarak ortaya çıkan e-Devlet yapısının Azerbaycan kamu yönetimi sisteminde de uygulanması konusunda çok isteklidir ve bu yönde 2000’li yılların başlarından bugüne dek sürekli çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmayla e-Devlet uygulamalarıyla, modern bilgi teknolojilerinin kullanımıyla devlet kurumları tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında yaşayan tüm vatandaşlara, gerçek ve tüzel kişilere, yabancı vatandaşlara ve vatandaşlığı olmayan kişilere bilgi ve e-hizmetlerin verilmesini, bu bilgi ve hizmetlerin sayısının ve kalitesinin yükseltilmesini, insanların bu hizmetlerden memnurluğunun artırılmasını, kamu görevlileriyle vatandaşlar arasındaki mesafenin minimuma indirilmesini, kamu görevlisi-vatandaş ilişkilerini basitleştirmeyi ve şeffaflaştırmayı amaçlayan Azerbaycan’ın bu amaçlara hangi düzeyde ulaştığının, e-Devlet uygulamalarının Azerbaycan kamu yönetimine hangi katkılarda bulunduğu araştırılması hedeflenmiştir.

Çalışmanın sonunda aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

1. Azerbaycan etkin bir e-Devletin, sağlıklı bir bilişim altyapısı ile yaşam bulabileceği kanısındadır. Azerbaycan’da e-Devlet sürecini öğrenmek için; bu konu üzerine yazılmış olan yerel ve uluslararası literatür taranmış, bir sıra yerel ve uluslararası kuruluşların sürece ilişkin yapmış olduğu değerlendirmeler incelenmiş, bir sıra devlet kurumlarının ve sivil toplum kuruluşlarının yayınladığı istatistik veriler, hazırladığı raporlar irdelenmiştir. Yapılan bu araştırmalar sayesinde Azerbaycan’ın etkin bir e-Devletin, sağlıklı bir bilişim

altyapısı ile yaşam bulabileceği tespitini kaide aldığı ve sağlıklı bir bilişim altyapısının hazırlanması için gerekli kamu politikalarını oluşturduğu, gerekli düzenlemeler yaptığı sonucuna varılmıştır.

2. Azerbaycan hükümeti tarafından e-Devlet uygulamalarının gerçekleştirilmesi sürecine güçlü destek verilmektedir. Ayrıca çalışmalardan çıkarılacak sonuçlardan birisi de devletin e-Devlet uygulamalarının gücüne, e-Devlet uygulamalarının gerçekleştirilmesi yoluyla kamu kurum ve kuruluşlarında etkinliğin, verimliliğin ve şeffaflığın artacağına, bütçede tasarruf edileceğine, kamu hizmetlerine harcanan zaman ve maliyetin azalacağına, karar alma sürecine vatandaş katılımının sağlanacağına, vatandaşların hükümet organları ile daha rahat ilişkiler kurabileceğine, kamu hizmetlerine erişimde fırsat eşitliğinin sağlanacağına inanması ve bu yüzden de devletin e-Devlet uygulamalarına güçlü destek vermesine ilişkindir. Varılan bu sonucu alan araştırmasını oluşturan veri toplama araçlarından biri olan mülakatları gerçekleştirirken alanla ilgili birimlerde çalışan yönetici ve uzmanların olarak çalışan şahısların mülakat sorularına verdikleri yanıtlar ve başka konuşmaları esnasında ekledikleri önemli yorumlar da desteklemektedir. Şöyle ki, kamu kurum ve kuruluşlarının e-Devlet sürecine ilişkin politikalarını belirleyen ve işlemlerini gerçekleştiren birimlerin yöneticileri ve uzmanların tümü Azerbaycan devletinin ve hükümetinin e-Devlet uygulamaları konusunda her zaman hassas davrandığını ve bu uygulamaları gerçekleştirmek için kurumlara her zaman siyasi ve mali açıdan destek olduğunu belirtmişlerdir.

3. Azerbaycan hükümeti kamu kurum ve kuruluşlarının sunduğu tüm hizmetlerin elektronik ortama taşınması konusunda istekli ve istikrarlıdır. Şöyle ki, kamu hizmetlerinin kesin listesi belirlenmiş ve listede yer alan hizmetlerin tamamına yakın kısmı elektronik ortama taşınmıştır. Azerbaycan'ın bu konudaki hedefi ise kamu hizmetlerinin tamamının (%100) elektronik ortamda sunulmasının gerçekleştirilmesidir. Hükümet kamu hizmetlerinin elektronik ortamda sunulmasının yanı sıra devlet kurumlarının kendi çalışma alanlarına dahil olan konulara ilişkin e-Devlet projeleri hazırlamaları ve vatandaşların kullanımına sunmaları konusunda da isteklidir.

4. Hem halkın, hem hükümetin, hem de uygulamaları gerçekleştiren memurların eDevlet sürecinden pozitif beklentileri var. Yapılan alan araştırması sayesinde hem halkın, hem hükümetin, hem de uygulamaları gerçekleştiren memurların e-Devlet sürecine ilişkin olumlu düşüncede oldukları ve e-Devlet sürecinden pozitif beklentileri olduğu sonucuna varılmıştır. Azerbaycan'da e-Devletin halen devam eden bir süreç olmasına rağmen bu uygulamalara bu kadar inanılması e-Devletin şimdiye kadar Azerbaycan kamu yönetimine kayda değer ölçüde katkılar sağlamasından kaynaklanmaktadır. Yapılan alan araştırmasında anket sonuçlarıyla mülakat soruları birbirlerini doğrulamaktadır. Şöyle ki, mülakatlarda yönetici ve uzmanların “E-Devlet uygulamalarının kurumunuza sağladığı faydalar nelerdir?” sorusuna cevap verirken seslendirdikleri yanıtlar anket sorularında yer alan ve anket çalışmasına katılan öğrencilerin olumlu yönde değerlendirdikleri değişkenlerle örtüşmektedir. Alan araştırmasında yalnız bir değişkenle (kamu kesiminde e-Devlet projelerinin uygulanması sonucu kamu kurum ve kuruluşlarının 7 gün 24 saat kamu hizmeti sunabilme kapasitesine sahip olup olmaması) ilgili olumsuz düşünce bulunmaktadır. Bu ise olağan bir durumdur. Çünkü çalışmanın diğer bölümlerinde e-Devletin tek aşamalı bir süreç olmadığı, birden fazla aşamayı veya gelişim evresini kapsayan, evrimsel bir uygulama olduğu ve Azerbaycan'daki mevcut e-Devlet sürecinin ise sözü edilen beş aşamalı evrim modelinin dördüncü aşamasında olduğu belirtilmiştir.

Yapılan çalışma sonucu Azerbaycan'da mevcut e-devlet uygulamaları sürecinin daha da geliştirilmesi için bir takım önerilerde bulunulmuştur. Bunlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. Kurumların bilişim sistemleri arasındaki bilgi alışverişini daha da artırmak için elektronik veri tabanlarının geliştirilmesi ve bu bilgilerin diğer devlet kurumları ile paylaşılması süreci hızlandırılabilir.
2. Devlet kurumlarının bilgi sistemleri tasarlanırken çoğu zaman çeşitli programlama dilleri değil de, aynı programlama dili kullanılırsa daha verimli ve etkin sonuçlar elde edilebilir.
3. Vatandaş memnuniyetini ölçmek için anketler yapılarak, ayrıca vatandaşların öneri ve şikayetlerini bildirmek için mevcut online mekanizmalar geliştirilerek e-hizmetlerin sunumunda şuan mevcut olan sivil katılımın düzeyi daha da artırılabilir.

Sonuç olarak, e-Devlet uygulamalarının Azerbaycan kamu yönetimine olumlu yönde katkılar sağladığı söylenebilir. Aynı zamanda Azerbaycanda e-Devlet politikası hedeflendiği biçimde tüm kamu kurumlarında ve kamu hizmetlerinde uygulanmaya devam ettirilirse, ilerleyen zamanlarda devletin kamu yönetimi sisteminde sürekli olarak olumlu sonuçlar elde edeceği de öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

Al-Hashmi, A. ve Darem, A. B. (t.y.). “Understanding Phases of E-government Project”. http://csi-sigegov.org/www.csi-sigegov.org/emerging_pdf/17_152-157.pdf Erişim: 18.05.2015.

Altınok, A. R. (2005). Bilgi Çağında Türk Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması: *E-dönüşüm Yolunda Türkiye: E-devlet Stratejisi Hazırlama Süreci ve Yaşanan Sorunlar*. (ed). Nohutçu, A. ve Balcı, A. İstanbul: Beta s. 133-169.

Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu. (2015). Azerbaycanda İnfomasiya Cəmiyyəti (Azerbaycan'da Bilgi Toplumu). http://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/i-society_az_2015.zip Erişim: 17.08.2015.

Center for Democracy and Technology (2009). E-Government Handbook, 2002. http://www.infodev.org/infodev-files/resource/InfodevDocuments_16.pdf Erişim: 13.06.2015.

Commission of the European Communities (2003). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: The Role of E-government for Europe's Future. <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2003:0567:FIN:EN:PDF> Erişim: 22.05.2015.

Erdal, M. (2004). Elektronik Devlet: E-Türkiye ve Kurumsal Dönüşüm. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Eylül Bülteni (2015). Elektron Hökümət Bülteni: Sentyabr 2015 (Elektronik Hükümet Bülteni: Eylül 2015). <https://www.e-gov.az/home/getfile/970> Erişim: 18.08.2015.

Heeks, R. (2008). What is eGovernment? <http://www.egov4dev.org/success/definitions.shtml> Erişim: 15.05.2015.

ITU (2011). Measuring the Information Society. International Telecommunication Union.. <http://www.itu.int/net/pressoffice/backgrounders/general/pdf/5.pdf> Erişim: 07.09.2015

ITU (2014). Measuring the Information Society. International Telecommunication Union. https://www.itu.int/en/ITUUD/Statistics/Documents/publications/mis2014/MIS2014_without_Annex_4.pdf Erişim: 07.09.2015.

Jayashree, S. ve Marthandan G. (2010). “Government to E-government to Esociety”. Journal of Applied Sciences, 10: 2205-2210. http://scialert.net/fulltext/?doi=jas.2010.2205.2210&org=11#558080_ja Erişim: 08.05.2015.

Marquardt, K. ve Gökçe, O. (2008). “E-devlet: Kavramın Anlamı ve Kapsamı”. (ed). Marquardt, K. ve Gökçe O. Gerçek Ya Da Hayal. 1-25. Konya: Çizgi Kitabevi.

Marquardt, K., Gökçe, O. ve Eroğlu, H. T. (2008). “E-Avrupa Girişimi ve Türkiyede Edevlet”. (ed). Marquardt, K. ve Gökçe O. Gerçek Ya Da Hayal. 27-57. Konya: Çizgi Kitabevi.

mincom.gov.az (t.y.a). Elektron hökumət (Elektronik Hükümet). <http://www.mincom.gov.az/fealiyyet/elektron-hokumet/> 170 Erişim: 06.09.2015.

Muradov, M., Sefereliyeva, R., Ağayev, Y., ve Gurbatov, N. (2014). Azərbycanda elektron hökumət infrastrukturunun və elektron xidmətlərin monitorinqi və qiymətləndirməsi üzrə Hesabat (Azerbaycan'da elektronik hükümet altyapısının ve elektronik hizmetlerin izlenmesi ve değerlendirilmesine ilişkin Rapor). <http://transparency.az/alac/files/Elektron%20xidmet%20son%20hesabat%20TI%20AZ>. Pdf Erişim: 23.08.2015.

Odabaş, H. (2009). E-devlet Sürecinde Elektronik Belge Yönetimi. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği.

OECD (2003). The Case for E-Government: Excerpts from the OECD Report “The EGovernment Imperative” by the OECD E-Government Task Force. <http://www.oecd.org/gov/budgeting/43496369.pdf> Erişim: 22.05.2015.

president.az (2014). Azərbycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Stratejiya (Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bilgi toplumunun gelişimine ilişkin 2014-2020 yılları için Ulusal Strateji). <http://president.az/articles/11312> Erişim: 24.09.2015.

Tarhan, A. (2010). Devlet - Vatandaş İlişkinin Geliştirilmesinde Elektronik Devletin Rolü: Halkla İlişkiler Açısından Bir Değerlendirme. Yayınlanmamış Doktora Tezi, SBE, Selçuk Üniversitesi, Konya.

UN (2004). Global E-government Readiness Report 2004. Towards Access for Opportunity: Towards Access for Opportunity. United Nations. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN019207.pdf> Erişim: 27.05.2015

UN (2008). United Nations e-Government Survey 2008: From e-Government to Connected Governance. United Nations. <http://unpan3.un.org/egovkb/portals/egovkb/Documents/un/2008-Survey/unpan028607.pdf> Erişim: 16.06.2015

UN (2014). United Nations e-Government Survey 2014: E-Government For The Future We Want. United Nations. http://unpan3.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/EGov_Complete_Survey-2014.pdf Erişim: 16.07.2015.

WEF (2015). The Global Information Technology Report 2015: ICTs for Inclusive Growth. World Economic Forum. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_IT_Report_2015.pdf Erişim: 22.08.2015.

West, D. M. (2007). Global E-Government, 2007. <http://195.130.87.21:8080/dspace/bitstream/123456789/1028/1/Global%20EGovernment%2c%202007.pdf> Erişim: 18.05.2015.

AZERBAYCAN HUKUK SİSTEMİNDE “KAMU TÜZEL KİŞİLİĞİ” KAVRAMI VE TÜRKİYE PRATİĞİ

Tabriz JAFAROV*

Mehmet İNANÇ¹

ÖZET

Kamu tüzel kişileri, devlet tarafından kanunla veya kanunun açıkça verdiği yetkiye dayanılarak kurulmuş ve kamu gücü ayrıcalıkları ile donatılmış olan tüzel kişilerdir. Kamu tüzel kişileri, idari teşkilatın temelinde var olan yapılardır. İdare hukukunun esas hak sünjesi olan ve idari teşkilatın yapısal oluşumunda önemli rol alan kamu tüzel kişileri, Türk mevzuat, doktrin ve içtihatlarında, geniş biçimde ele alınmasına rağmen, Azerbaycan mevzuatında karışık şekilde düzenlenmiş ve doktrininde fazla değinilmemiş mevzudur. Her ne kadar Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 3 Şubat 2016 tarihli 759 sayılı kararnamesi ile onaylanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kamu Tüzel Kişileri Hakkında Kanunu kamu tüzel kişiliğinin ne olduğunu belli çerçevede tanımlamış olsa da idari sistem içerisinde bulunan birçok kuruluşların statülerine dair soru işaretlerini cevapsız bırakmıştır. Dolayısıyla, Azerbaycan hukuku içinde kamu tüzel kişiliği mefhumuna müteallik, yaşanmış veya yaşanabilecek uyumsuzluklar açısından daha deneyimli görünen Türk hukuk kaynaklarından yararlanmada önemli faydalar görülmektedir. Bu sebeple hazırlanan çalışmadan, Azerbaycan idari sistemi içerisinde kamu tüzel kişiliği kavramının mahiyetinin ne olduğunu ortaya koyarken, Türk hukuku ile karşılaştırmalı, Azerbaycan mevzuatındaki hem de Azerbaycan hukuk doktrinindeki sorunları bilimsel açıdan görünür kılmaya ve Türk idare hukukunun bu sorunlara yönelik çözümleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Tüzel Kişiliği, Azerbaycan Hukuk Sistemi, Türk İdare Hukuku, Ayrıcalık, Kamu Gücü

"PUBLIC ENTITY" CONCEPT IN AZERBAIJAN LAW SYSTEM AND TURKEY PRACTICE

ABSTRACT

Public legal entities are legal entities established by the State by law or on the basis of the powers granted expressly by the law and are equipped with public power privileges. Public legal entities are structures existing on the basis of the administrative organization. Public legal entities which are the main subject of rights of the administrative law and which play an important role in the structural formation of the administrative organization are arranged in the Azerbaijani legislation in a complicated manner and are not mentioned much in the doctrine although they are widely discussed in Turkish legislation, doctrine and case law. Although the Azerbaijani Republic's Law on Public Legal Entities, approved by the Azerbaijani President's Decree No. 759 dated February 3, 2016, defined the public legal entity in a certain frame, it left the question marks about the statutes of many organizations in the administrative system unanswered. Therefore, there are significant benefits in utilizing Turkish legal sources that appear to be more experienced in terms of disputes that experienced or may be experienced, related to public legal entity within Azerbaijani law. This is why in this study we have tried to make the problems in Azerbaijani legislation and Azerbaijani doctrine from the aspect of scientific in comparison with Turkish law and to clarify the solutions of Turkish administrative law to these problems while revealing what is the nature of the concept of public legal entity within the administrative system of Azerbaijan.

Keywords: Public Legal Entity, Azerbaijan Law System, Turkish Administrative Law, Privilege, Public Power

---

*Doktora Adayı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, tebriz.rauf@gmail.com

¹Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İdare Hukuku, minanc@ankara.edu.tr

GİRİŞ

Türk Hukuk sisteminden farklı olarak Azerbaycan’da uzun yıllar kamu tüzel kişiliği konusu mevzuatta tanzim edilmeyen, statüsü bilinmeyen bir konu olmuştur. Bunun da esas sebepleri Sovyetler Birliğinin içinde yaşamış Azerbaycan’ın bağımsızlık kazandıktan sonra hukuka bakış açısını değiştirmesi ile bağlıdır. Bir defa Azerbaycan 1991 yılına kadar eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin terkinde olmuştur. Bu yıllarda sosyalizm ve komünizm ideolojisi ile yönetilen Azerbaycan’da çok küçük istisnalar ile özel mülkiyetin varlığından söz edemeyiz. Kamuoyunda her şeyin devlete defacto ise Komünist Partisi’ne bağlılığı tartışılmaz idi. O nedenle ki Sovyet Hukuku başından itibaren Özel Hukuka ve özel mülkiyete karşı olan kaideler sisteminden oluşmaktaydı².

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra bilinen Yukarı Karabağ sorunundan dolayı devletin yönetim biçiminin oluşturulmasında zaman olarak kayıplar zorunda kalmıştır. İşte Yukarı Karabağ’da devam eden savaş nedeniyle Azerbaycan kendi bağımsız devlet olarak Anayasasını ancak 1995 yılında kabul edebilmiştir³. 1995 Azerbaycan Anayasası’nda devletin esasları, temel amaçları vs gibi gerekli alanlar net olarak belirlense de kamu tüzel kişiliğinden söz edilmemektedir⁴. Türk Anayasası’nda da kamu tüzel kişiliği kavramının anlamına yer verilmesi de en azından devletin tüzel kişiliğe sahip kılındığı anlaşılabilir. Mesela, 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 82. maddesinde görülen “*devlet ve diğer kamu tüzelkişilerinde*” gibi bir ibareden devletin kamu tüzelkişisi olarak algılandığını rahatlıkla söyleyebiliriz⁵. Buradaki devletin dışında bahsedilen, diğer kamu tüzel kişilerinden bazıları doğrudan Anayasa’da belirtilmiş, bazılarının ise statüsünün nasıl belirleneceği Anayasa ile hükme bağlanmıştır. Ama maalesef, 158 maddelik Azerbaycan Anayasası’nın maddelerine göz gezdirildiği zaman ne devletin kamu tüzel kişiliği hususunda ne de kamu tüzel kişiliği kavramının içeriği hakkında bir işaret bulunmamaktadır.

Türk İdare Hukuku’nda “Kamu Tüzel Kişiliği”

Kamu tüzelkişiliği, 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasa’nın 123. Maddesine göre, “*ancak, kanunla ya da kanunun açıkça verdiği yetkiye dayanılarak*” idari işlemle kurulabilen kamusal kuruluşlardır. Bu tüzelkişilerin başta “*devlet*” olmak üzere; anayasada bizzat kamu tüzelkişisi olarak öngörülmüş, “*mahalli idareler*”, kamu kurumu dışındaki meslek kuruluşları, radyo ve televizyon idaresi, üniversiteler ve kanunla ya da kanunun açıkça verdiği yetkiye dayanılarak idari işlemle kurulmuş diğer kamu tüzelkişilerinden oluştuğunu söyleyebiliriz. Yani, kamu tüzelkişileri genel olarak devlet, yerel yönetimler ve hizmet yerinden yönetim kuruluşları olarak kategorize edilmektedir⁶. Başka bir sınıflandırmaya göre, 5018 sayılı Kanun’un eklerinde bütçe temelli bir sınıflandırmaya dayalı kamu tüzelkişilerin tek tek sayıldığını görebiliriz. Diğer bir tasnifte ise kamu kurumlarının güncel durumlarının ve idare hukuku anlayışının küresel anlamda aldığı son halinin göz önüne alınması ve buna göre idari teşkilat sınıflandırmasının yeniden yorumlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu tasnife göre merkezi (genel idare) ve özerk idareler olmak üzere kamu tüzelkişilerini iki ana başlığa ayırmakta, kamu tüzelkişileri, merkezi idare başlığı içerisinde “*devlet*” ve “*kamu kurumları*”; özerk idareler başlığı içerisinde “*yerel idareler*”, “*akademik idareler*”, “*bağımsız idari otoriteler*” ve “*atipik özerk idareler*” olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma, öteki sınıflandırmaların bünyesindeki kamu tüzelkişilerine ek

² Sabir Allahverdiyev, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Medeni Hukuku*, 1.Cilt, Digesta Yayınevi, Bakü 2008, s. 20.

³ Aslan Demirov, Şahismayıl İSMAYILOV, Qenimet HÜSEYNOV, *Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ve Hukukun Esasları*, Mütercim Yayın evi, Bakü 2010, s. 5.

⁴ Ziyafet Esgerov, *Anayasa Hukuku*, Bakü Üniversitesi Yayın evi, Bakü 2011, s. 69-78.

⁵ Benzer ifadeler için 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 29., 47. ve 128. maddelerine de göz atabilirsiniz.

⁶ Metin Günay, *İdare Hukuku*, İmaj Yayınevi, Ankara 2011, s.77.

olarak, “*atipik özerk idareler*” kategorisi içerisinde, spor federasyonları, kamu vakıfları ve sandıklarını da kamu tüzelkişisi olarak kabul etmektedir.⁷ Doktrinde kamu tüzelkişilerini tasnif ederken, kişi topluluğu veya mal topluluğu olmalarına göre yapılan bir ayrıma da rastlanmaktadır. Sosyolojik bir realite olan yerel toplulukların hukuksal kişilik kazanmasıyla “*yerel yönetimlerin*” ortaya çıktığı düşünülünce⁸ yerel yönetimlerin, kişi topluluğu olarak; “*hizmet yerinden yönetim kuruluşlarının*” ise bir hizmete özerklik tanınmasıyla ortaya çıkan mal toplulukları olarak görüldüğü bilinmektedir. Bir başka sınıflandırma ise, iktisadi bir yaklaşımla sermayesinin yarısından fazlasının devlete ait olduğu tüzelkişileri kamu tüzelkişileri olarak görmektedir.

Elbette, bir tüzelkişinin kamu tüzelkişisi mi yoksa özel hukuk tüzelkişisi mi sayılacağına dair yapılan değerlendirme yukarıdaki sınıflandırmalar dahilinde bile her zaman mümkün olmamaktadır⁹. Ancak, vurgulamalıyız ki, Anayasa veya yasalarda kamu tüzelkişiliğinin açıkça belirtildiği durumlarda tüzelkişiliğin niteliğini saptamada başka herhangi bir ölçüt gerekmemektedir¹⁰. Öte yandan Anayasa ve yasanın açıkça nitelendirmediği durumlarda, bir tüzelkişiliğin niteliğinin belirlenmesi için Türk İdare Hukuku doktrin ve içtihadıyla gelişen birtakım ölçütlerin kullanılması gerekli görülmektedir. Zira, Anayasa dışında bir “*Kamu Tüzel Kişiliği Kanunu*” gibi pozitif düzenlemeler bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Anayasa ve yasanın açıkça belirtmediği durumlarda, kanunla veya kanunun açıkça verdiği yetkiye dayanılarak idari işlemle kurulan tüzelkişilerin, tüzelkişiliğinin niteliğini tespit etmede, kuruluş ölçütü, kamu gücü ölçütü, tabi olunan hukuk kuralları ölçütü ve amaç-faaliyet ölçütü gibi ölçütlerden yararlanılmaktadır¹¹. Oysa, Azerbaycan’da yukarıda belirttiğimiz üzere, böyle bir Kanun yürürlüktedir. Ancak, bu Kanun kamu tüzel kişiliğini tespit açısından sorunsuz değildir. Özellikle, Kanun’un kamu tüzelkişisi tanımı irdelenmeye değer görülmüştür.

Azerbaycan Kamu Tüzel Kişiliği Yasası Dahilinde Görülen Problemler

Kamu Tüzel Kişiliği alanında var olan boşlukları doldurmak amacıyla Kamu Tüzel Kişiliği Hakkında Kanun Azerbaycan Parlamentosu tarafından kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir¹². Kamu Tüzel Kişiliği Kanununun 2. maddesi gereğince kamu tüzel kişiliğinin tanımı “*Devlet ve belediye adından veya kamu tüzel kişisi tarafından kurulan, umum devlet ve kamusal önem taşıyan faaliyetle meşgul olan, devlet ve ya belediye organı olmayan örgütdür.*”

Görüldüğü üzere ilk olarak göze çarpan devletin yahut belediyenin kamu tüzelkişisi tanımı içerisinde yer alıp almadığının muğlak olmasıdır. Ancak, burada devletin tüzelkişiliğinin mahiyetini tartışmadan bu tanımın kamu tüzelkişilerini açıklarken ortaya çıkan iki ayrı sorundan örneklerle bahsetmeye çalışacağız.

Belediyeler Örneği

Azerbaycan Anayasası’nda belediyelerin düzenlenmesi için bir fasıl ayrılrsa da hiçbir maddesinde belediyelerin kamu tüzel kişiliğinden ve hatta tüzel kişiliğinden bahsedilmemektedir. Diğer yandan, Kamu Tüzel Kişiliği Kanunu’nda da belediyelerin kamu tüzel kişisi olduğu belirtilmemiştir. Hatta, “*belediye*

⁷ Ali Ulusoy, *Ders Notları*, s.8-9, <Kaynak: “<http://www.law.ankara.edu.tr/e-pano/kitap-teskilat-guncel/>”, Erişim Zamanı: 21.05.2016, 15:25.>

⁸ Şeref Gözübüyük, Turgut TAN, *İdare Hukuku Cilt 1 Genel Esaslar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2010, s.167.

⁹ Mesela, 5018 Sayılı Kanun sistematüğını göz önüne alarak, liste halinde sayılan bütçeden yardım alan kuruluşlar içinde yer almanın, özel kişiler için bile kamusal niteliği saptamada ölçü olarak sayılması hatalı sonuçlara götürebilmektedir.

¹⁰ Turan Yıldırım ve Diğerleri, *İdare Hukuku*, XII Levha Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.15.

¹¹ Mehmet İnanç, *Özel Hukuk Tüzelkişilerinin İdari İşlemleri*, Onikilevha Yayıncılık, İstanbul, 2018, s.51.

¹² <Kaynak: “<http://www.president.az/articles/17678>”, Erişim Tarihi: 12.07.2017>.

olmayan örgüt” ifadesiyle aynı Kanun’a göre kamu tüzelkişisi sayılmayacağı da akla gelebilir. Bununla beraber belediyelerin tüzel kişiliği ile ilgili Azerbaycan mevzuatında başkaca hükümler de bulunmaktadır. Mesela, Azerbaycan Mülki Mecellesinin (Medeni Kanun) 43. maddesinin 4. fıkrasına istinaden belediyelerin tüzel kişi olduğu neticesine ulaşmak mümkündür. Zira, bu maddeye göre, “Belediyeler medeni hukuk münasebetlerinde aynı ile diğer hükmi şahıslar gibi katılımcılık yapıyor. Bu hallerde belediyenin yetkilerini onun tüzel kişi olmayan organları gerçekleştiriyorlar.” (Madde 43/4) Görüldüğü üzere, Azerbaycan Mülki Mecellesinin ilgili maddesinden, belediyelerin mülki (medeni) hukuk münasebetlerinde aynen diğer tüzel kişiler gibi iştirak ettiği tespit edilmekle, onların tüzel kişi olduğu dolaylı olarak belirlenmiştir. Bununla beraber, başka bir yasa hükmünde, belediyelerin tüzel kişiliği açık bir şekilde ifade edilmiştir. 698 sayılı Belediyelerin Statüsü Hakkında Kanununun 11. maddesine göre, “Belediyeler hukuki şahıstırlar, onların kendi mührü, kaşesi ve bankada hesabı oluyor”.

Hemen bunlara karşılık ilave edelim ki Türkiye’de belediyelerin tüzel kişi olmaları bir yana dursun, onların kamu tüzel kişileri oldukları hem Anayasa ile hem de TBMM’nin 3 Temmuz 2005 tarihinde kabul ettiği 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun 3. maddesi ile hükme bağlanmıştır. Türkiye Anayasasının ilgili maddesine göre:

“Mahalli idareler; il, belediye veya köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirtilen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzel kişileridir. Mahalli idarelerin kuruluş ve görevleri ile yetkileri, yerinden yönetim ilkesine uygun olarak kanunla düzenlenir”. (Madde 127)

5393 sayılı Belediye Kanunu’nun 3. maddesi ise aşağıdaki şekilde belediyelerin kamu tüzel kişisi olduğunu tespit etmektedir:

“Belediye: Belde sakinlerinin mahallî müşterek nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan ve karar organı seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan, idarî ve malî özerkliğe sahip kamu tüzel kişisini ifade eder”.

T.C. Anayasası ve ilgili kanun, Azerbaycan’dan farklı olarak belediyelerin olarak kamu tüzel kişisi olması konusunda herhangi bir soru işaretine yer bırakmamışken, Azerbaycan pozitif hukukunda belediyenin kamu tüzelkişiliğinin açıkça ifade edilmemesi sorunlu görünmektedir. Çünkü, tabii olduğu kurallara göre tasnif edilen kritere göre tüzel kişiler kamu tüzel kişileri ve özel hukuk tüzel kişilerine ayrılmaktadır¹³. Bu ikili sınıflandırma içinde, belediyelerin kamu tüzel kişisi olması konusunda hiçbir tereddüt olmadığı sanılmaktadır. Diğer yandan, kuşku duyanlar için, bazı ölçütler kullanılabileceğini belirtmek gerekir. Yukarıda, Türk İdare Hukuku’nda tüzelkişiliğin niteliğinin muğlak olduğu durumlarda doktrin ve içtihatla geliştirilmiş bazı ölçütler olduğundan bahsetmiştik. O ölçütlerin burada bir ölçüm aracı olarak kullanılması denenebilir. Mesela, devlet tarafından kurulması ve bir takım kamu gücü ayrıcalıklarıyla donatılması mevzuu bakımından, belediyelerin durumunu gayet açıktır. Özel hukuk tüzel kişilerinden farklı olarak belediyeler kamu tüzel kişisi olarak gerçek veya tüzel kişilerin serbest iradesine dayanarak değil, kanunla kurulmaktadır. Bundan başka Türkiye’de olduğu gibi Azerbaycan’da da belediyeler varlığını direk Anayasadan almaktadır. Bu o demektir ki Anayasa’da herhangi bir değişiklik yapılmaksızın belediyelerin kuruluş olarak ortadan kaldırılması mümkün değildir. Onların kamu idaresi olarak temel amaçları kamuya hizmet etmektir. Kamu yararı amacıyla kamu hizmetlerini yerine getirirken ihtiyaç duydukları kamusal ayrıcalık ve yükümlülüklerine

¹³ Abdülhak Kemal, Yörük, *Hukukun Umumi Prensipleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1949, s. 94.

de sahiptirler. Azerbaycan’da bir belediyenin kurulması yalnız parlamento tarafından kanunla yapılabilmektedirken, belediyeler kendi esasını Anayasadan almaktadırlar. Onlar bununla birlikte vergi toplamak, kamulaştırma yapmak, re’sen icra yetkisi ve kolluk yetkisi kullanmak gibi kamu gücü ayrıcalıklarını da kullanmaktadırlar. İşte sıraladığımız bu nedenler dolayı, belediyelerin özel hukuk tüzel kişisi olmadığı tespit edilmektedir. Onlar, birer kamu tüzel kişisidirler. Bünyeleri şahıs topluluklarından oluşmaktadır. Belediyelerin, bu belirttiğimiz özellikleri Azerbaycan’da geçerlidir. Yani, Belediyelere ilişkin kullandığımız “anayasal düzenlenme”, “kanunla kurulma”, “kamu gücü ayrıcalıklarından yararlanma” gibi özellikler, Azerbaycan’da mevcut olan belediye yaklaşımına ve uygulamasına da uymaktadır. Tıpkı, Türkiye’deki gibi maddi anlamda belediyelerin kamu tüzel kişisi olduğu kuşkusuzdur. Ama maalesef Anayasayla böyle bir statü tanınması dursun bir yana Azerbaycan’da 2015 yılında kabul edilen Kamu Tüzel Kişiliği Kanunu tıpkı Devlet tüzel kişiliğine münasebette ortaya koyduğu sorunlu yaklaşımı belediyelere münasebette de ortaya koymuş, belediyenin kendisi kamu tüzel kişisi olarak gösterilmemiştir. Diğer yandan, yukarıda mevzuatla kanıtladığımız gibi belediyelerin tüzel kişiliğe haizliyi Azerbaycan Hukuk düzenince kabul ediliyorken, “tüzel kişiliği tespit edilen belediyelere kamu tüzel kişiliğinin tanınmaması ne anlama gelmektedir?”. Üzüntüyle ifade etmiş olsak da kabul etmeliyiz ki bu cevapsız soru kanun koyucunun olaya yaklaşımının yanlışlığından kaynaklanmaktadır. Oysa ki, tüzel kişilik tanınan belediyeleri bu haliyle herhangi başka bir türden tüzelkişi kategorisine dahil etmemiz mümkün değildir.

Azerbaycan Devlet Demiryolları Halka Kapalı Anonim Şirketi Örneği

Azerbaycan’da ilk demiryollarının kurulması Sovyetlerden de önceki döneme gitmektedir. Nitekim ilk demiryolunun kurulması 1880 yılına denk gelmekle Çar Rusiyası zamanında yapılmıştır. Dolayısı ile üzerinden yıllar geçtikten sonra Azerbaycanın Sovyetlerin terkiğine katılmasıyla demiryolları alanında yönetim de Sovyetlerin denetimi altına girmiştir. Sovyet Birliği zamanında, demiryollarının işleyişine ve bağlı olduğu idari merkezlere dair çok sayıda değişiklikler yapılmış, bazı yıllarda Azerbaycan Demiryolları, Gürcistan’la birleştirilerek, Tiflis’de bulunan merkez teşkilatına bağlı tutulmuştur. Zira konumuzla o kadar yakından bağdaşmaması nedeni ile Çar Rusiyası ve Sovyetler dönemini değil bağımsızlığımızı kazandıktan sonra Azerbaycan’da Demiryolları alanında mevcut olan durumu inceleyeceğiz. Şöyle ki Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra 1996 yılına kadar Demiryollarının yönetiminde çok sayıda sorunlar ortaya çıkmış, bu alanda yönetimin SSSR çerçevesinde yapılması nedeni ile SSR’den ayrılan Azerbaycan’da söz ettiğimiz alanda kesintiler meydana gelmeğe başlamıştır. Buna benzer diğer idarelerde olduğu gibi Azerbaycan’ın ilgili mevzuatı geliştirilene ve sistem haline getirilene kadar türlü yapılar şeklinde işletilmiştir. Şimdi ki Azerbaycan Devlet Demiryolları Halka Kapalı Anonim Şirketinin oluşumu ise 20 Temmuz 2009 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın 383 sayılı Kararnamesi (serencam) ile kurulmuştur. İlgili kararnamenin 1. maddesinde şöyle denmektedir:

*“Azerbaycan Devlet Demir Yolunun yeniden teşkili yolu ile hisseleri devlete mahsus “Azerbaycan Demir Yolları” Halka Kapalı Anonim Şirketi kurulsun”.*¹⁴

Kanun maddesinden gördüğümüz üzere Azerbaycan Demiryolları HKAŞ’nin hisselerinin tümü devlete aittir ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın kararnamesi ile kurulmuştur. Yani, Azerbaycan Devlet Demiryolları da birer kamu tüzel kişisidir. Zaten, Kamu Tüzel Kişiliği Kanununun 2. maddesinin 2. fıkrası gereğince kamu tüzel

¹⁴ 15 Şubat 2010 yılında Azerbaycan Bakanlar Kurulu’nun 36 sayılı kararı ile onaylanmış tüzüğün 1.2. maddesine göre Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın ilgili kararnamesindeki gibi A.Ş’nin hisselerinin hepsi devlete mahsustur. Tüzüğün 2.1. maddesine göre ise Azerbaycan Devlet Demiryolları A.Ş’i hukuki (tüzel kişi ve ya hükmi şahıs) şahıstır.

kişiliğinin tanımı “Devlet ve belediye adından veya kamu tüzel kişisi tarafından kurulan, umum devlet ve kamusal önem taşıyan faaliyetle meşgul olan, devlet veya belediye organı olmayan” örgüt şeklinde olup ve bu tanımın, Devlet Demiryolları Şirketini de içerdiği rahatlıkla görülmektedir. Diğer yandan, bu kuruluşun kamu tüzelkişiliğinin açıkça yer aldığı bir mevzu düzenlemenin bulunmadığını da belirtmemiz gerekir. Ancak, Kamu Tüzel Kişiliği Kanunu nezdinde de problemleri görünmeyen bu kuruluş için açıkça düzenlemenin ihtiyaç olmadığı da düşünülebilir. Buna karşın, Türkiye’deki benzeri TCDD’nin ise kamu tüzelkişiliği bir Kamu İktisadi Teşebbüsü olması dolayısıyla açıktır. Ancak, 6461 sayılı Türkiye Demiryolu Ulaştırmasının Serbestleştirilmesi Hakkında Kanunla TCDD’nin tekel niteliğinde hizmetler sunarak sahiplendiği Kamu İktisadi Kuruluşu statüsü, İktisadi Devlet Teşekkülü¹⁵ statüsüne değiştirilmiştir. Bu Kanunla Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Taşımacılık Anonim Şirketi kurulmuş ve ticari kanunlar çerçevesinde demiryolu taşımacılık alanında faaliyeti öngörülmüştür. Dolayısı ile bu kanunla özel şirketlerin de demiryolu taşımacılık ve altyapı alanındaki teşebbüslerine şerait yaratılmış ve onların da karşılıklı rekabet muhitinde demiryolu işletmeciliğinde katılımcılığına yer verilmiştir. Tabii önümüzdeki yıllarda Türkiye’de olduğu gibi Demiryollarının Azerbaycan’da da serbestleştirilmesi yönünde adımlar atılacağı ve atılmasında faydalar olacağı düşünülebilir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Kamu tüzel kişileri devlet veya diğer kamu tüzel kişileri tarafından kanunla veya kanunun açıkça verdiği yetkiye dayanarak bir idari işlemle kurulan ve bununla birlikte kamu gücü ayrıcalıkları ile donatılmış kamu idareleri ve kamu kurumlarıdır. Devlet hem tarih hem bünye hem de hukuki statü bakımından tüm kamu tüzel kişilerinin ilkinin teşkil etmekle onların başında gelmektedir. Dolayısı ile kamu tüzel kişilerine münasebette kullandığımız tanım devletin hukuken kurulması bağlamında istisnai durum oluşturmaktadır. Çünkü devletin şahsiyeti bir sosyal-siyasi mahiyet taşımakla ona tanınan hukuki kişilik kendisinin hukuk münasebetlerinde iştirakını sağlamak amacından başka bir şey değildir.

Azerbaycan İdari Teşkilatında mahiyet bakımından türlü kamu tüzel kişileri bulunsa da 2015 yılında kabul edilen Kamu Tüzel Kişileri Hakkında Kanun ile ancak Türk doktrininde kamu kurumları olarak ifade edilen kuruluşlara kamu tüzel kişisi statüsü tanınmıştır. Yani daha açık ifade edersek Azerbaycan mevzuatının geneline elimize aldığımızda görüyoruz ki Üniversiteler, Azerbaycan Maliye Piyasalarını Denetleme Palatası gibi kurumlar direk, isminden söz ettiğimiz kanunda yer alan tanım gereği ile ise Azersu, Azerotoyol gibi Anonim Şirketleri dolayısı ile kamu tüzel kişisi olarak kabul edilse de ne devletin ne de belediyelerin kamu tüzel kişisi olduğuna dair hiçbir düzenleme bulunmamaktadır. Hemen onu da ilave edelim ki olayın tuhaflığı devletin ve belediyelerin kamu tüzel kişisi olmasa da tüzel kişiliğe haiz olduğunun Azerbaycan Mülki Mecellesi (Medeni Kanun)’nin 43. maddesinin 3. ve 4. fıkralarında belirtilmiş olmasıdır. Zira bu durum, kanun koyucunun kamu tüzel kişiliği kavramına yanlış yaklaşımından ileri gelmektedir. Bu yanlış yaklaşım, Azerbaycan İdari Teşkilatında var olan mevcut kargaşalı yapılanmanın en temel nedenlerindedir. Bu sebeple ya Azerbaycan Anayasasında ya da Kamu Tüzel Kişileri Hakkında Kanununda uygun değişiklikler yapılarak aynen Türkiye’deki gibi devlete ve belediyelere kamu tüzel kişiliği statüsünün tanınması gerekmektedir. Böyle bir statünün belediyelere kanunla olsa bile devlete Anayasayla tanınmasını uygun görmekteyiz. O

¹⁵ 233 Sayılı KHK’nin 2. Maddesine göre, iktisadi devlet teşekkülü "Teşekkül"; sermayesinin tamamı devlete ait, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan, kamu iktisadi teşebbüsüdür.

nedenle ki devletin hukuki kimliğinin onun bir organı olan yasama tarafından belirlenmesi mümkün olsa da bize göre hukuki mantık ve devletin gerçek mahiyeti ile uzlaşmakta değildir.

KAYNAKÇA

Allahverdiyev, S. (2008). Azerbaycan Cumhuriyetinin Medeni Hukuku. Bakü: Digesta.

Demirov, A., İsmayılov, Ş., Hüseyinov, Q. (2010). Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ve Hukukun Esasları. Bakü: Mütercim.

Esgerov, Z. (2011). Anayasa Hukuku. Bakü: Bakü Üniversitesi.

Gözübüyük, Ş., Tan, T. (2010). İdare Hukuku Cilt 1 Genel Esaslar. Ankara: Turhan.

Günday, M. (2010). İdare Hukuku. Ankara: İmaj.

İnanç, M. (2018). Özel Hukuk Tüzelkişilerinin İdari İşlemleri. İstanbul: Onikilevha.

Ulusoy, A, Ders Notları, <Kaynak: “<http://www.law.ankara.edu.tr/e-pano/kitap-teskilat-guncel/>”, Erişim Zamanı: 21.05.2016, 15:25.>

Yıldırım, T., Yasın, M., Karan, N., Özdemir, E., Üstün, G., Tekinsoy, O. (2012) İdare Hukuku. İstanbul: XII Levha Yayıncılık.

Yörük, A. K. (1949). Hukukun Umumi Prensipleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

“KARDEŞ YARDIMI” TÜRKİYE ARAŞTIRMALARINDA

Nurlana MUSTAFAYEVA*

ÖZET

Makale, XX. yüzyılın başında iki ulus arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bu ilişkilerin 1918'de Bakü'de yayınlanan “Kardeş Yardımı” dergisinin en iyi örnek olduğu gösterilmiştir. Her şeyden önce, bu konuda bir dizi gazete yayınlanmakta ve bundan elde edilen gelir, Anadolu'da savaştan mustarip insanlara gönderilmekteydi. “Kardeş Yardımı” dergisinde Halil İbrahim'in "Savaş ve Kadınları", Raşit Yusifzade'nin "Ruhumuz", Yusifzade Ali Rainin "Misafirler", Hüseyin Cavit'in "Harp ve Felaket", Ahmed Cevat'ın şiirleri "Zavallı", A.Şaik'in "Eşhas" dramı ve b. çalışmalar yayınlandı. Her şeyden önce "Kardeş Yardımı" dergisinin yayınlanması Azerbaycan'ın Osmanlı'ya en zor zamanlarda yaptığı ekonomik ve insani yardımların manevi desteği demektir. Fakat Sovyetler dönemindeki bu ilişkiler bilinçli ve amaçlı şekilde unutturulduğu için, derginin varlığı hakkında bilgiler de arka plana geçmiştir. Azerbaycan'da, bu konu uzun süre araştırmalar içinde bulunmamıştır. Türkiye'de çeşitli nedenler dolayısıyla bu yardım konusunda herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan'ın çeşitli toplumlar aracılığıyla yaptığı bu yardımlar ancak bağımsızlık yıllarından sonra tespit edilmiş, dergi üzerine büyük araştırmalar yapılmıştır. Konuyla ilgili ilk araştırmalar Türk edebi çevresine aittir. Azerbaycan'da temel bir araştırmanın olmamasına rağmen, Türkiye'de düzinelere makaleler yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kardeş Yardımı, Anadolu, Bakü Müslüman Topluluğu

‘KARDESH YARDIMI’ IN TURKISH RESEARCH

ABSTRACT

The article deals with the relationship between two nations at the beginning of XX century. These relations have been shown the best example of the “Kardesh Yardimi” journal published in Baku in 1918. Above all, a series of newspapers are published in this subject and the income from it was sent to people suffering from the war in Anatolia. Halil İbrahim's "War and Women", Rashit Yusifzadeh's "Our Souls", Yusifzade Ali Rainin's "Guests", Huseyn Javid's "War and Disaster", Ahmed Javad's poems "Poor" above all, the publication of the “Kardesh Yardimi” journal was the spiritual support of Azerbaijan's economic and humanitarian aid to the Ottoman Empire during the toughest times. But these relations in the Soviet era were consciously and purposefully. Because forgotten, information about the existence of the magazine is passed into the background. In Azerbaijan, this issue was not over the long-term research. Various reasons in Turkey therefore has not been any research on this assistance. Made through the first world War, various societies of Azerbaijan in the years that the aid was only found after independence years, studies were performed. The first research on the subject of Turkish literary environment. Despite the lack of basic research in Azerbaijan, it has written dozens of articles in Turkey.

Keywords: Azerbaijan, Kardesh Yardimi, Anatolia, Baku Muslim Community

***

XX. yüzyılın başında Azerbaycan-Osmanlı sosyo-politik, ekonomik ve edebi-kültürel ilişkileri yeni bir aşamaya girdi. Tarihin herhangi bir aşamasında, iki ülke birbirlerine yardım etmek için bu kadar çok yakın olmadı. Bu işbirliği, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması ve Türk ordusunun Bakü tarafından kurtarılmasıyla sonuçlandı. Bu döneme kadar Rusların işgaline uğrayan Osmanlı topraklarında Azerbaycan Bakü Müslüman Cemiyeti ve çeşitli kurumlar aracılığıyla Türk kardeşlerine büyük ölçüde ekonomik ve İslami yardımlar yaptılar. Binlerce Azerbaycanlı gönüllü asker Osmanlı topraklarındaki işgalcilere karşı

---

*Doç. Dr., Azerbaycan Diller Üniversitesi, Azerbaycan Edebiyatı Bölümü, nurlanagasimli@gmail.com

savaştı ve şehit oldu. Azerbaycanlı askerlerin Çanakkale Savaşı'nda kahramanca öldürülmesi bunun bir örneğidir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük romantik şair Muhammed Hadi burada bir süre yaşadı, yazılar ve şiirler yazdı. Eserlerinde Türk dünyasının bugünkü ve geleceği konusundaki endişelerini yazdı. Osmanlı toprakları uğrunda kendi canından geçen askerlerin bu cesaretini eserlerinde çok övdü.

"Kardeş Yardımı" dergisinin basılması iki kardeş ülke arasındaki ilişkilerin artık yeni aşaması oldu. Bu derginin yayımı, kardeş halka manevi yardım olarak hafızalara kazındı. Derginin kapağında Azim Azimzade'nin bir resim eseri sunulmuş ve bu eserin altında da şu şiir mısraları bulunmaktaydı:

Düşüp ormanda zehmnak ahu, -

Bakışıyor zar zor niceleri;

Yad ederler mezalimi beşerî,

Bu da şeyrimahzeni diğer... (Süleymanov, 1987:11).

İşin ilginç yanı, Sovyet döneminde "Kardeş Yardımı" dergisinden söz edilmediği gibi hakkında araştırmalarda yapılmamıştır. Son yıllarda, Türkiye edebi eleştirciler bu dergi üzerine araştırmalar yaptıktan sonra, dergi Azerbaycan'da yeniden yayınlanmaya başladı.

Her şeyden önce "Kardeş Yardımı" dergisinin yayınlanması Azerbaycan'ın Osmanlı'ya en zor zamanlarda yaptığı ekonomik ve insani yardımların manevi desteği demektir. Fakat Sovyetler dönemindeki bu ilişkiler bilinçli ve amaçlı şekilde unutturulduğu için, derginin varlığı hakkında bilgiler de arka plana geçmiştir. Azerbaycan'da, bu konu uzun süre araştırmalar içinde bulunmamıştır. Türkiye'de çeşitli nedenler dolayısıyla bu yardım konusunda herhangi bir araştırma yapılmamıştır.

Akdes Nimet Kurat "Türkiye ve Rusya" adlı eserinin önsözünde böyle bir yardımın varlığından "Azerbaycanlılar tarafından kurulan Hayır Derneği Sarıkamış, Kars ve Erzurum çevrelerindeki Türk-İslam kardeşlerine ve Türk esirlerine çok büyük yardımları olmuştur..." (Kurat, 1994:5), - diye bilgi veriyordu. Yazar daha fazla bilgi edinemediği için, "Ne yazık ki, bilgilere ulaşamadık. Dolayısıyla bu dönemde Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler çok az aydınlatıldı..."(Kurat, 1994:5), - söyleyerek aslında konuyla ilgili araştırmaların yapılmadığını belirtiyordu. Sadece Mirza Bala Mehemedzade, Hüseyin Baykara gibi o dönemin yazarlarının eserlerinde bu yardımlardan bahsedilmiş ve övgüler yağdırılmıştır. M. Süleymanov "Duyduklarım, Okuduklarım, Gördüklerim" (Süleymanov, 1987:154) adlı kitabında konuya kısaca değinmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan'ın çeşitli toplumlar aracılığıyla yaptığı bu yardımlar ancak bağımsızlık yıllarından sonra tespit edilmiş, dergi üzerine büyük araştırmalar yapılmıştır. Konuyla ilgili ilk araştırmalar Türk edebi çevresine aittir. Azerbaycan'da temel bir araştırmanın olmamasına rağmen, Türkiye'de düzinelere makaleler yazılmıştır. Özellikle, Betül Arslan'ın "I. Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine" "Kardeş Yardımı" ve Bakü Müslüman Yardım Cemiyeti" monografisinde konu esaslı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmanın büyük bir bölümü Bakü Müslüman Hayriye Toplumunun kurulması ve Bakü'de faaliyette bulunması, aynı zamanda XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da yaşanan sosyo-politik süreç üzerinedir. Buna rağmen, monografide Azerbaycan edebiyatının, kamu fikrinin birçok meseleleri hem Azerbaycan'daki belgeler hem de Türkiye'deki belgeler temelinde incelenmiştir. Yazar rus-Ermeni zulmünden mustarip türk halkına maddi ve manevi yardım eden Azerbaycan

halkının bu yöndeki çalışmasını "dünyada eşi benzeri olmayan" (Arslan, 2000:7) yardım gibi vasıflandırmıştır. Araştırmacı Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan ve tüm Kafkasya'da "Kardeş" adıyla başladıkları yardım toplama faaliyetlerini, hem de işgal bölgesinde kalan öksüz türk çocuklarının bir araya getirilmesi ve belli yerlere yerleştirilmesi dahil Türk esirleri için her türlü yardımın gösterilmesi kanıtlarını belgeler aracılığıyla incelemiştir.

Bildiğimiz üzere, 1908'den sonra Azerbaycan'dan Türkiye'ye birçok aydınımızın (A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade ve diğerleri) gittikleri bilinmektedir. Bu süreç, ilerleyen yıllarda sosyo-politik olayların seyri ile daha da belirginleşti ve Birinci Dünya Savaşı sırasında karşılıklı yardımla sonuçlandı. Savaş sırasında Balkan ülkelerindeki Türklerin durumunun zor olması, Rusya'dan birçok Ermenilerin Türklere karşı silahlı çarpışması gittikçe cephelerin belirlenmesine yol açtı.

Rusya'daki Müslümanlar ise Türkiye'ye yardım etmek için bazı çalışmalar yaptılar. Her şeyden önce, toplumların kurulmasına gerek vardı. Fahrettin Erdoğan bu yıllarda Bakü'deki Müslümanların Türkiye'ye yardım için para topladıklarına dair hatıralarında bahsediyordu. Onun söylediklerine göre listenin başında Hacı Zeynalabdin Tağıyev bulunuyordu. Onun yarım milyon altın ödediği belirtiliyordu (Erdoğan, 1954:10). Hatta ünlü, zengin insanların hanımları bile yardımlarını esirgemediler. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şemsi Esedullayev, Alimerdan Bey Topçubaşov'un hanımlarının da kendi altınlarını Türkiye'ye yardım kampanyasına verdikleri belgelerde kaydedilmiştir (Erdoğan, 1954: 48).

Araştırmalar, sıradan insanların bile Türkiye'ye büyük bir coşkuyla maddi yardımda bulunma isteklerini kanıtıyor. Durumdan rahatsız olan Rusya, Türk Konsolosluğunun kapatılmasını emrediyor. Türkiye'de göç hayatı yaşayan Mehmet Ali Resuloğluda F. Erdoğan'ın şu fikrini kabul ederek yazıyordu: "Bakü'deki Türk konsolosluğundan binası önünde" Hilali-Ehmere" yardımda bulunmak için Azerbaycan halkı büyük bir kalabalık halinde toplanıyordu. Heyecandan korkan Rus çar hükümeti Türk konsolosluğunu kapattı" (Erdoğan, 1954:11).

F. Erdoğan Türkiye'ye kardeş yardımının Bakü'deki faaliyeti ile ilgili hatıralarında bahsediyordu: "Bakü'deki öksüz ve yetim yuvalarını gezdim. Burada binlerce Erzurum cephesinden getirilen çocuklar ve kadınlara bakılıyordu. Her on çocuğun bir hizmetçisi bulunuyordu, her cuma günlerinde ayrı ayrı renkte elbiseler giydirilerek gezmeye çıkarılıyordular. Okuma yaşı gelenler gün boyunca dört saat okutuluyorlardı. 4 saatte iplik fabrikalarına götürülüyor, kutulara doldurulan iplik makalarını çocuklar sepetlerle büyük sandığın yanına götürüyor, yetişkinler de sandığa dolduruyorlardı" (Erdoğan, 1954:121).

Azerbaycan'ın Türkiye'nin Erzurum, Kars, Iğdır bölgelerine yaptığı yardımlar devam ediyordu. Bu çalışmalar o kadar yoğun ki, "Kardeş Yardımı!" sloganının ortaya çıkmasına neden olmuştu. Birinci Dünya Savaşı sırasında- 1915 senesinin başlarında Türkleri büyük üzüntü yaşamışlardı. Kars, Erzurum, Artvin, Van, Ardahan ve diğer yerlerden gelen haberler dönemin gazetelerine yansımıştı. Rusya tarafından silahla teçhiz olunan Ermeniler Türklere karşı katliamlar gerçekleştirdiler. Azerbaycanlılar, yardım grupları oluşturarak Türklere yardım ettiler. Betül Arslan'a göre, cephede yaşanan olayları Bakü gazeteleri sık sık yayın yaptığından toplumda endişeye neden oluyor ve yardım etmek isteyenlerin sayısı artıyordu. Bu sloganın oluşmasına dikkat çeken yazar belirtiyor: "... Öyle ki, yaklaşan Nevruz Bayramı gazete sahipleri ve yazarları Bakü'de-Nicat Maarif Cemiyeti dairesinde bir toplantı yaparak, " Kardeş Yardımı" adı ile geliri harpzedeye Müslümanların yararına kullanacak bir gazete çıkarmaya karar verdiler. Böylece, ilk kez Azerbaycan Türk basınının temsilcileri tarafından "Kardeş Yardımı" sloganı ortaya atılmış oldu (Arslan, 2000:95).

Betül Arslan'ın araştırmalarına göre, 1915 yılının mart ayında "Kardeş Yardımı" adı ile bir sayıdan oluşan gazete basılmış ve gazeteden elde edilen gelir savaştan zarar görenlerin hayrına kullanılmıştı (Arslan, 2000:109). Basılan gazete elimizde bulunmadığı için, orada yazıların neler olduğunu söylemek zor tabi. İki yıl sonra, "Kardeş Yardımı" adıyla derginin basılmasına karar verildi. Dergi aynı yıl yayınlandı (Resuloğlu,1962: 4. Sayı). Derginin çıkarılmasındaki esas amaç olan savaştan zarar çeken Türk askerlerine yardım derginin kapağına da yansımıştır: "Hayrı harpedeler yararına gitmek için muharrirlerce yayınlanmış siyasi, edebi, toplumsal bir mecmuadır" (Resuloğlu,1962: 4. Sayı). İlginçtir ki, bu yayının mayıs ayında yayınlanması çok yönlü konuların ele alınmasına izin verdi. Öyle ki, 1917 yılının şubat ayında Rusya'da burjuva devriminin gerçekleşmesi ile tarihi-siyasi olayların yönü değişti.

Mehmet Emin Resulzade'nin "Kendi Bakış Açımızdan Cumhuriyet'e İnam" makalesi Rusya'daki devrimi anlatıyordu. Yazar makalede Rus ve Türk tarihi hakkında belli bilgi verdikten sonra Rusya'daki halklar içerisinde Türk ve Müslüman halklarının çoğunlukta olduğunu, gelecekte Cumhuriyet idaresi şeklinde kurulması gerektiğini söylüyordu (Qardaş köməyi, 1917).

"Kardeş Yardımı" dergisinde Ömer Faik Nemanzade'nin "Kimim Ben?" adlı makalesi de yayınlandı. Büyük gazeteci makalesinde, insanların kendini tanıma ve ulusal kimlik konusunu gündeme getirdi. Çünkü o zaman ulusal kimlik en önemli sorunlardan biriydi. Bu, Azerbaycan'ın bugün çok zor günler geçiren Türk Kardeşliğini unutmaması gerektiği anlamına geliyordu. O, şöyle yazıyordu: "Herkes kendi milletini tanıyıp onun yolunda ağladığı, onun yolunda gözünü kör ettiği zor bir durumda biz kendi milletimizi sevmek değil, onun hatta ismini bilmeden ortada şaşırıp kalmışız. Çoktan çürümüş görüş, tarikatlar tiryakisinin beynimize verdiği sersemlikle dolanıp duruyoruz. Bu durum için kim ve neden dolayı çalışacağımız doğal olarak belli. Yetişmezsek bile bilinmeyen ve bilinmediği için de sevilmeyen bir millet için kim delidir ki, can yakacak?" (Rəsulzadə, 1917: 6).

Yazar Azerbaycan halkının ulusal kimliğinin Türk olduğunu, kardeşlerine sahip çıkmaları gerektiğini belirterek onlara şöyle sesleniyordu: "Ey temiz yürekli Türk! Bu milliyetçilik zamanında her millet kendi nüfusunu artırmak, o nüfusla kendi nüfuz ve kudretini büyütmek için yüz tür önlemler, fedakarlıklar yapıyor. İnsaf değildir ki, biz hazır elimizde olan binlerce nüfusumuzun- hem de en genç ve kavi bir kuvvetin-yardımsızlıktan bir lokma ekmeğin bulunmamazlıklarından telef olmalarına kendimiz bile neden olalım" (Rəsulzadə, 1917:7).

Halil İbrahim'in "Savaş ve Kadınları", Raşit Yusifzade'nin "Ruhanilerimiz" ve b. makaleler de dergide yayınlanmıştır. Bu makaleler, Türk dünyasının birleşmesi konusunda birbirlerini destekliyorlardı. Anadolu'da yardıma muhtaç insanların durumu, Türk mültecilerin felaketlerinden bahsediliyor ve onlara yardım yapılmasının zorunlu olduğu belirtiliyordu.

Azerbaycanlı şairlerin şiirleri de "Kardeş Yardımı" dergisinde büyük ölçüde yer almaktaydı. Ali Nazmi'nin "Arş, İleri!", Yusifzade Ali Rai'nin "Misafirlere", Hüseyin Cavid'in "Harp ve Felaket", Ahmet Cevat'ın "Zavallı" şiirleri de basılmıştır. A. Nazmi bir şiirinde Anadolu'da insanların durumunu acıklı şekilde tarif ederek, bu durumun Türklüğe, İslam'a yakışmadığını dile getiriyordu:

Arvad, uşak, hasta, hamı aç yalavaç

Bir yardım yok, ancak ölüm ölüm ilaç

Bu kadınlar, bu çocuklar, bu hastalar

Bu kimsesiz şikestedil perbesteler
Dertleri çok, dermanı yok hem kalbi kan
Ahir bunlar hep Müslüman, ehl-i Kur'an!
İl bunlara bı-kaydâne bakışır mı?
Bu Türklüğe, İslâmlığa yakışır mı?
Dözülemez bu gamlara, acılara
Acxyahm şu bahtsız bacılara
Ey Türk oğlu! Ey Müslüman kişileri!

Miskinlere yardım için; Arş İleri!!! (Nemanzadə, 1917:16)

Yusufzade Ali Rai, Anadolu'dan kaçıp gelen insanları kendi evlerine gelen bir ziyaretçi olarak değerlendiriyor ve "Gel Kardeşim..." diyerek onlara kollarını açıyordu. A. Cevat, savaştan zarar gören insanların durumunu "Zavallı" şiirinde yürek yangısıyla şöyle anlatıyordu:

Bir kuş okur bize sabah ezanı,
Çağmnakda yola, yoldan azanı,
Erenler söyleyen-Allah yazanı,
Duymadan yok olan imana yazık.
Zemzemin derdini dinleyen kardaş;
Ülkende bir gönül yapmaya uğraş!
Açılınca yollar Kâbe'ye bir baş,
Bir gönül yapmayan vicdana yazık!
Gün batanda sarı bulut sansı,
Söyler, size düşer derdin yansı,
Ey ilin hanımı, kızı, kansı!

El açmış bacılar düşmana yazık! (Nəzmi, 1917:13).

Betül Arslan, A. Cevat'ın bu şiirinin yazılma tarihi ile ilgili şöyle bir bilgiyi aktarıyor: "Birinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan'dan Anadolu'ya gönderilen yardım kadrolarında görev yapan, özellikle Kars'ta fedakârca çalışmış ve daha sonra çar Rus ordusu tarafından şehit edilen Azerbaycan'ın ünlü şairlerinden Ahmet Cevat da "Zavallı" adlı şiirini Anadolu'da savaştan zarar gören insanlar için yazmıştır" (Arslan, 2000: 121).

"Kardeş Yardımı" dergisinde Azerbaycan şairlerinden Hüseyin Mirza Camalov, Manafzade Sabit, Hüseyinzade A. Sabur, Ahmet Cevdet, A. Şahit, Mehmet Ayaz, El-İshaki, Hacı Selim, KasıMZade, Salman Mehmet, Emin oğlu Turhan, Mehmet Said Ordubadi, F. Köçerli, A. Hakverdiyev, Ali Mişan, Tağı Şahbazi

ve b. birçok şair ve yazarların küçük şiirler, öyküler ve makaleler yayınladı. Abdullah Şaikin "Eşhas" adlı bir perdelik dram eseri de dergide yer aldı.

Belirtmek gerekir ki, "Kardeş Yardımı" dergisinin büyük tarihi önemi olmakla beraber, iki kardeş halk arasında köprü rolünü oynamıştır. Kitap Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı ve Gençliğe Yardım Fonu desteğiyle 2012 yılında yeniden Latince yayımlanmıştır (Cavad, 1917). Kitabın danışma kurulu Nizami Ceferov, Salih Bolat ve Ahmet Tecimdir. Ahmed Tecim kitaba "Eti Tırnaktan Ayıramazsınız!" önsözü yazdı.

Tüm bunlar, XX. yüzyılın başlarında her iki halkın sosyal-siyasi ilişkileri ile birlikte, edebi-kültürel ilişkilerinin de devam ettiğini gösteriyordu. Bu bakış açısından, "Kardeş Yardım" yayını büyük önem taşımaktadır. Bu dergi her iki halkın sosyo-politik alandaki ilişkilerinin edebi bağlamda devamından başka bir şey değildir. Bu nedenle, Türkiye'de bu konuda yapılan araştırmaların özellikle dikkate alınması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Arslan B. (2000). I.Dünya Savaşı Sırasında "Azərbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakı Müslüman Cəmiyyəti Hayriyyəsi. Ankara: Atatürk Kültür Merkez Yayını.

Cavad Ə. (1917). Yazıq//Qardaş köməyi. Bakı: Elektrik mətbəəsi.

Erdoğan F. (1954). Türk Ellərində Hatıralarım. İstanbul.

Kurat A.N. (1994). Türkiyə və Rusiya//sitat "Azərbaycan tarixi". Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Z. Bünyadov və Y. Yusifovun redaktəsilə. -I c., Bakı.

Qardaş köməyi. (1917). Bakı: Elektrik mətbəəsi.

Qardaş köməyi. (2012). Bakı: İpək yolu.

Nəmanzadə Ö.F. (1917). Mən kiməm? //Qardaş köməyi. Bakı: Elektrik mətbəəsi.

Nəzmi Ə. (1917). Arş, iləri//Qardaş köməyi. Bakı: Elektrik mətbəəsi.

Resuloğlu M.E. (1962). Müsavat Partisinin Kuruluşu//Milli Azərbaycan "Müsavat" Halk Partisi Bülteni. Sayı 4 (Özel sayı).

Rəsulzadə M.Ə. (1917). Bizim nöqtəyi-nəzərimizdən Cümhuriyyətə inam//Qardaş köməyi. Bakı: Elektrik mətbəəsi.

Süleymanov M. (1987). Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Azərənəşr.

AZERBAIJAN’DA BOLŞEVİKLERE KARŞI MİLLİ ŞUURUN DİRİ TUTULMASINDA BİLDİRİŞ GAZETESİNİN ROLÜ

Mustafa İNCE¹

ÖZET

Bir ulusun var olma mücadelesinin güzel bir örneği olan Azerbaycan Milli Mücadelesi, birçok açıdan önem taşımakla birlikte incelenmesi gereken bir konudur. Yaklaşık 70 yıllık bir mücadelenin sonunda (yeniden) elde edilen bağımsızlıkta şüphesiz Azerbaycan muhaceretinin rolü büyüktür.

Azerbaycan’ın yaklaşık 23 ay süren bağımsızlık sürecinin cebren ve hile ile sonlandırılmasının ardından Bolşevikler, Milli Mücadeleyi ve bu mücadeleyi sürdürenleri yok etmek amacıyla çalışmalar başlatmışlardır. Azerbaycan’ın Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından, siyasi, iktisadi, ekonomi vb. alanlarda Rus dışı halklar aleyhine birçok uygulama hayata geçirilmiştir. Rusya topraklarında yaşayan halkların aleyhine olan bu uygulamaların durdurulması ve haksız uygulamaların dünya kamuoyuna duyurulması gerekiyordu. Bunun tek yolu basındı. Azerbaycan muhacereti bu durumu farklı yayınlarla dünyaya duyurmaya çalıştı. Bu yayınlardan biri de İstanbul’da 1930-1931 yılları arasında haftalık olarak toplam 58 sayı yayımlanan *Bildiriş* gazetesidir.

Azerbaycan siyasi muhaceretinin faaliyetlerinin merkezi olarak seçtikleri İstanbul’dan yayınlamış oldukları neşir organlarından biri olan *Bildiriş* gazetesi aracılığıyla, Sovyet yönetiminin Azerbaycan’da uygulamaya çalıştığı (milli şuru öldürmeye yönelik) politikalara karşı halkı uyarmak, Azerbaycan milli mücadele ruhunu canlı tutmak ve Bolşeviklerin baskıcı tutumunu dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla haber ve makaleler yayımlanmıştır. *Bildiriş*, geniş çerçevede Azerbaycan milli mücadelesiyle birlikte Rusya topraklarında cereyan eden olayları ele alıyordu. Ancak özellikle bazı bölümlerde Azerbaycan’ın mücadelesini derinlemesine işlemiş, konunun hem Azerbaycan Türkleri üzerinde hem de dünya kamuoyunda tesirli olmasını sağlamıştır. *Bildiriş*’in bu etkili yayınları Sovyet yönetiminde büyük rahatsızlık uyandırmış, Komünist yöneticilerden Çiçerin, Mircafer Bağirov, M. Hüseyinov ve diğerleri toplantı kürsülerinden Türkiye hükümetine, muhacirlerin ülkeden ihracı konusunda baskılar yapmış onlara karşı içte ve dışta mücadele etmeye çağırmıştır.

Çalışmada *Bildiriş* gazetesinin tüm sayıları elde edilerek, ilgili makale ve haberler tespit edilmiş, içerik ve söylem analizi yapılmıştır. Bu kapsamda ayrıca konuya ilişkin literatürden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler; Bildiriş, Azerbaycan muhacereti, Milli Şuur, Bolşevikler

IN AZERBAIJAN, THE ROLE OF BILDIRISH JOURNAL IN THE FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS AGAINST BOLSHEVIKS

ABSTRACT

The Azerbaijan National Struggle, a good example of a nation's struggle for surviving, is a subject that needs to be examined together with its importance in many respects. Undoubtedly, the role of Azerbaijani immigrants was great to reobtained independence at the end of a struggle for nearly 70 years. After being ended with the abuse and deception of the process of independence of Azerbaijani for about 23 months by Bolsheviks, they began to destroy the National Struggle and those who continued this struggle.

Following the occupation of Azerbaijan by the Russians, political, economic, many implementations were over against the non-Russian peoples. It was necessary to stop these implementations against the people who living in the territory of Russia and to announce the unfair practices to the world public. The only way was Press. Azerbaijani immigration tried

---

¹ Dr. Öğ. Üy., Karabük Üniversitesi, Safranbolu M.Y.O., Görsel İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü, mince7@hotmail.com

to announce this situation to the world with different publications. One of these publications was the *Bildirish* newspaper, which published a total of 58 issues a week in Istanbul between 1930 and 1931.

Through the *Bildirish* newspaper, one of the prose organs of which they chose to be the center of Azerbaijani political activism, they tried to warn the people against the politics that the Soviet administration tried to implement in Azerbaijan (to kill the national consciousness), to keep alive the spirit of Azerbaijani national struggle and to make the repressive stance of the Bolsheviks news and articles had been published for the purpose of announcement. The declaration addressed the events taking place in the territory of Russia along with the Azerbaijani national struggle in the broader framework. However, especially in some sections, the Azerbaijani struggle was dealt with deeply and effective both on Azerbaijani Turks and on the world public opinion. These effective publications of *Bildirish* aroused great inconvenience to management Soviet. Chicherin, Mircafer Bagirov, M. Huseyinov who were communist administrators and others pressured on the Government of Turkey for deportation of refugees and called to fight against them inside and outside.

In the study, all the numbers of the *Bildirish* journal were obtained, related articles and news were determined, content and discourse analyzes were made. In this context, the related literature has also been utilized.

Keywords; *Bildirish, Azerbaijani immigration, National Conscience, Bolsheviks*

GİRİŞ

Yüz yıl önce kısa süreliğine de olsa bağımsızlığını kazanan ve tarihte kurulan ilk cumhuriyet olan Azerbaycan'ın, özgürlüğüne kavuşma sürecinde muhakkak ki çekilen çokça acı, ıstırap ve örnek bir mücadele vardır. Bağımsızlık yolunda ekonomik yaptırımlardan siyasi tutuklamalara, sürgünlerden cinayetlere varıncaya kadar yaşanmayan acı, çekilmeyen çile kalmamıştır. Ancak tüm bunlara rağmen Azerbaycan Türkleri, bir gün muhakkak kazanılacak bağımsızlıktan asla şüphe duymamışlardır. Öyle ki, Solovki adasına sürgüne gönderilen, işkencelere maruz kalan ve hatta kurşuna dizilen Türklerin son sözleri “Yaşasın Azerbaycan Cumhuriyeti” olmuştur.

Zira hâlâ zihinlerde çınlayan bu nidaların toplumun yüreğine yer etmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması ise son derece önemliydi. Dönemin koşullarında bunu yapacak yegâne araç ise basındı. Azerbaycan ne Çarlık Rusya'sı döneminde ne Bolşeviklerin iktidarı döneminde ne de kısa süreliğine bağımsızlığını ilan ettiği (1918-1920) yıllarında matbuatını özgürce oluşturamamış ve kullanamamıştır. Birlik ve beraberlik ülküsünün büyük önem taşıdığı Rusya topraklarında, bir bütünlük oluşturma zemininin en önemli unsurlardan birisinin basın ve matbuat olmasına rağmen, Azerbaycan, kendi öz topraklarında bunu kullanma imkânı bulamamıştır.

Sürekli değişen ve meydana gelen yeni hareketlerin etkisiyle şekillenen dünyada, Azerbaycan, her şeye rağmen var olma ve varlığını sürdürmeye yönelik yoğun bir çaba harcamıştır. Dünyada ortaya çıkan yenileşme ve dönüşüm hareketlerinden olan Rus devrimleri döneminde de bu mücadele devam etmiştir. Birçok Rus harici halkı bünyesinde bulunduran Rusya topraklarında, Azerbaycan halkının milli mücadelesi hep en önde olmuştur. Azerbaycan topraklarındaki siyasi, iktisadi ve ekonomi alanında meydana gelen gelişmeler bu mücadelenin vücut bulmasını sağlamış ve Azerbaycan'ın müstakil bir devlet olma yolunda önünü açmıştır. Ancak Rus yönetimi de bunun aksi bir politikayla, Rus devrimlerinde, Rus idareciler söz vermelerine rağmen bu sözlerinde durmamış ve Azerbaycan'ın müstakil bir devlet olmasına müsaade edilmemiştir. Bütün engellemelere ve yıldırımlara rağmen Azerbaycan Millî Mücadelesi 1918 Mayıs ayında sonuç vermiş, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 28 Mayıs 1918'de kurulmuştur.

Ne yazık ki büyük bir mücadele sonrası elde edilen bağımsızlığın ömrü uzun sürmemiş, şerde çok çabuk birleşen zihniyetlerin ortaklığıyla Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, ‘Rus Azerbaycan’ı olarak yeni bir zulmün eşiğine gelmiştir.

Azerbaycan’ın yaklaşık 23 ay süren bağımsızlık sürecinin cebren ve hile ile sonlandırılmasının ardından Bolşevikler, Milli Mücadeleyi ve bu mücadeleyi sürdürenleri yok etmek amacıyla çalışmalar başlatmışlardır. Azerbaycan’ın Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından, siyasi, iktisadi, ekonomi vb. alanlarda Rus dışı halklar aleyhine birçok uygulama hayata geçirilmiştir. Rusya topraklarında yaşayan halkların aleyhine olan bu uygulamaların durdurulması ve haksız uygulamaların dünya kamuoyuna duyurulması gerekiyordu. Bunun tek yolu basındı. Azerbaycan muhacereti bu durumu farklı yayınlarla dünyaya duyurmaya çalıştı. Bu yayınlardan biri de İstanbul’da 1930-1931 yılları arasında haftalık olarak toplam 58 sayı yayımlanmış olan *Bildiriş* gazetesidir. *Bildiriş* Gazetesi, başta Azerbaycan olmak üzere Rusya topraklarında cereyan eden Rus dışı halklara yönelik baskıcı politika ve uygulamaları, yayıncı ve yazarları aracılığıyla dünya kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır.

Çalışmada, *Bildiriş* gazetesinde yer alan, başta Sovyet hükümetinin yönetim politikasına karşı olmak üzere, Komünist Partiyi yıpratmaya yönelik, Ruslaştırma politikasına karşı uyarıcı nitelikte, Milli şuurunu uyanık tutmaya yönelik yayınlanan haberler incelenerek içerik ve söylem analizi yapılmıştır. Yine *Bildiriş* ’te yayınlanan Komünist Parti’deki anlaşmazlıklara yönelik, Rus dışı halklara uygulanan baskılara yönelik, Türk soylu halklara uygulanan baskılara yönelik, Slav kökenli Rus olmayan halklara uygulanan baskılara yönelik ve Bolşevik hâkimiyeti sonrası Azerbaycan’da kötüleşen koşullar ile ilgili haber ve makaleler belirlenerek içerik ve söylem analizi yapılmıştır.

Bildiriş Gazetesi’nin İçeriği ve İşlediği Güncel Olaylar

Bildiriş gazetesinin başta Azerbaycan ve Sovyet Rusya’sından olmak üzere Türkiye dâhilinden, Kırım’dan, Kuzey Kafkasya’dan, İdil-Ural bölgesinden, Başkurdistan’dan, Kazak-Kırgız bölgesinden, Türkistan’dan, İran’dan, Ukrayna’dan haberlere yer veren daimî yazarları vardı. *Bildiriş* ’e söz konusu bölgelerden mektuplar aracılığıyla da meydana olaylar ve yaşananlar hakkında bilgiler ulaştırılıyordu. Gazetede ayrıca Sovyetler Birliği’nde ve dış ülkelerde basılan gazete ve dergileri kaynak olarak kullanılarak türetilen haberler kullanıldığı gibi, Sovyetler Birliği’nden, Türkistan’dan, Kazak-Kırgız vs. bölgelerden gelen haberciler vasıtasıyla oluşturulan haberler de kullanılmıştır. *Bildiriş*, yukarıda bahsedilen milletlere ve coğrafyaya ait siyasi, iktisadi ve güncel olayları hem haber olarak hem de makaleler şeklinde ele alarak işliyordu.

Bildiriş gazetesini genel olarak yukarıda adı geçen coğrafyaya dair haber ve makaleler yayınlamayı hedefliyordu. Ancak *Bildiriş* ’in asıl amacı, Bolşevik işgali sonrası Sovyet yönetiminin Azerbaycan’da uygulamaya çalıştığı (milli şuurunu öldürmeye yönelik) politikalara karşı halkı uyarmak, Azerbaycan milli mücadele ruhunu canlı tutmak ve Bolşeviklerin baskıcı tutumunu dünya kamuoyuna duyurmaktır. *Bildiriş* gazetesindeki haber ve makaleler genellikle bu amaca yönelik yayınlanmıştır.

Milli Şuurunu Diri Tutmaya Yönelik Haber ve Makaleler

Bildiriş, başta Azerbaycan olmak üzere Rusya topraklarında yaşayan bütün Türk soylu halkların milli mücadelelerini devam ettirmeleri için yoğun çaba harcamıştır. Gazetenin en öncelikli amacı olan milli şuurunu uyanık tutma çabasını, *Bildiriş* ’in hemen hemen her sayısında, hatta neredeyse her sayfasında görmek mümkündür.

Bildiriş, milli şuurunu diri tutmaya yönelik birçok haber ve yazıya sayfalarında yer vermiştir. Ancak, milli şuurunu diri tutmaya yönelik yazıların en önemlileri belki de “Solovki’de Gördüklerim” bölümünde yazılanlardı. Bu bölümdeki yazılarda, Rusların uyguladığı insanlık dışı muamelelere ve zulümlere dikkat çekilmiş, yaşanan acı ve zulümler, bu olaylara şahitlik edenlerin dilinden okuyuculara aktarılmıştır.

Bildiriş’ in 2. sayısında, “Solovki’de Gördüklerim” bölümünde yazı dizisi şeklinde verilen ve B.E. Ağaoğlu imzasıyla yayımlanan “Azeri gençliği ve istila”² başlıklı bir makalede “Kara Rus kâbusu” olarak nitelenen Çarlık Rusya yönetiminden yeni kurtulan Azerbaycan’ın hemen akabinde “Kızıl Rus kâbusu”nun üzerine çökmüş olduğu ve Azerbaycan Türklerinin bu kâbustan kurtulabilmek için olanca güçleriyle direnişe geçmiş olduklarını ancak Karabağ, Şeki, Zakatal, Kürdemir, Salyan, Lenkeran ve Gence’de Bolşeviklerin direnişi bastırırken kadınlara, ihtiyarlara ve süt emen çocuklara bile aman vermediklerini belirtir. Azeri gençliğinin, Bolşeviklerin kanlı terörüne rağmen bütün kuvvetiyle Müsavat Partisi etrafında birleşerek mücadele ettiklerini, bu gençlerin sevk, idare ve terbiyesinde başlıca rol oynayan Mirza Bala, Rehin Vekilli, Abdulvahap, Hulusi ve diğerleri idi. Bunların ismi gençlik arasında büyük hürmetle karşılandığını yazan Ağaoğlu, 1923 senesinde pek çok arkadaşlarının Çeka tarafından tespit edilerek tevkif olunduğunu belirtir. Tutuklu kaldıkları günleri

“Bu grubun ‘Çeka’da maruz kaldığı mezalimi tasvir etmeğe hiçbir kalem muktedir olamaz. Bunların hürriyet ve istiklal uğrunda çektiklerini Bolşevik Çeka’sını görmemiş olanlar katiiyen tasavvur edemezler. Her gün onları demir çubuklarla bayılıncaya kadar döver, ayıltıktan sonra yine işkencelerine devam ederlerdi. Bundan sonra onları revolverle korkutur, kurşuna dizmek için götürür, karanlık ve sulu bodrumlarda kapatır. Yemeksiz susuz ve hamamsız bırakırlardı” diye anlatır.

1923 senesinde bırakılan gençler, bir ay sonra tekrar tutuklandılar. Bu defa ‘Müsavat’ gizli matbaası ve o matbaada tab edilen ‘İstiklal’ gazetesi keşfedilmiş, hapsedilmeler artmıştı. Senelerce çok kötü koşullarda tutuklu olarak bulundurulmuş gençlerin, 1927 senesinde açlık grevi başlattıklarını yazan Ağaoğlu, nihayet bir seneden sonra onların bir kısmını Rusya hapislerine, büyük bir kısmını da şimalin buzlu denizinde olan Solovki’ye sürdüklerini yazar. “*Gençliğin bu ilk kafilesinin kahramanlığı bütün gençlik üzerinde derin bir tesir bıraktı*” diyen yazar, bilhassa darülfünun ve diğer yüksek ve lise öğrencilerinin bu ilk kafilenin dillerde destan olmaya başlayan kahramanlıklarından sonra harekete geçmeye başladığını, gizli yollarla temin ettikleri ‘Yeni Kafkasya’ ve sair neşriyat vasıtası ile Bolşevizm terbiyesine karşı milli terbiyeyi, milli ruhu ve istiklal aşkını devam ettirmeğe çalıştıklarını belirtir.

Bu yazı, işgal döneminde Azerbaycan’da yaşananları, kahramanlıkları, mücadeleyi, zulmü, umudu, vatanperverliği, millet olma ülküsünü vb. hatırlatıyor, o gün olan bitenler hakkında milli mücadeleyi devam ettirecekler malumatlar veriyor ve çağrıda bulunuyordu.

Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanana kadar mücadelenin devam edeceği ve bağımsızlığın er ya da geç elde edileceği inancını taşıyan *Bildiriş* yazarları, bu mücadelenin Azerbaycan’da ve Rusya genelinde birçok bölgede çeşitli şekillerde devam ettiğine yönelik haberleri *Bildiriş*’ in her sayısında mutlaka gündeme taşımıştır.

Bu haberlerden biri de, gazetenin ilk sayısının birinci sayfasında “Son Haberler” bölümünde, Azerbaycan’daki olayların aktarıldığı ve Bükreş’ten “*Za Svobodu*” gazetesine dayandırılarak verilen bir

² B. E. Ağaoğlu, “Azeri gençliği ve istila”, *Bildiriş*, No: 2, 14 Ağustos, 1930 s.3

haberdi. Haberde, Rus askerleri ile köylüler arasında yeni mücadelelerin başladığı, Karabağ'ın Zengezur kısmında Hüseyin Bey'in idare ettiği partizanların Kızıl Ordu askerlerini mağlup ve perişan ederek silahlarını aldıkları yazılmıştır.³

Gazete hemen hemen her günkü nüshasında Azerbaycan'da meydana gelen olaylara yer veriyordu. *Bildiriş* bir yandan milli mücadeleyi diğer yandan Azerbaycan'da yaşanan dramı sayfalarına taşıyarak haberleştiriyordu. Bu amaçla Azerbaycan'daki duruma yönelik 'Azerbaycan'da vaziyet'⁴ başlığıyla verilen bir haberde, bir yandan partizanların birleşerek güç kazandığına değinilmiş, öte yandan ise Bakü hapishanelerine götürülen tutukluların içler acısı durumuna yönelik bilgiler verilmiştir. "Partizan grupları faaliyette -Bakü hapishanelerinde vaziyet- Bolşevik mezalimi" alt başlıklarıyla yayınlanan haberde, Partizan gruplarının en kuvvetlisinin Karabağ Haçın etrafında toplandıkları bilgisine yer verilmiştir. Haberin devamında ekseriyeti Rus olan kızıl ordu mensuplarının arasında partizanlara karşı mücadele etmekten imtina eden Türk ve Gürcü zabıtlarının divanı harbe verildiği belirtilmiştir. Haberin devamında halkın durumuyla ilgili şu bilgiler aktarılmıştır;

"Bakü'den sürülen İranlıların anlattığına göre Bakü hapishanelerine her gün yüzlerce mahpus getirilmektedir. Mahpusların çoğu Karabağ, Gence taraflarından tevkif edilen köylülerdir. Son günlerde kadın mahpusların sayısı da artmağa başlamıştır. Aylar ve senelerce istintak edilmeden bodrumlarda çürüyen zavallı mahpuslardan birçoğu intihar ediyorlar. Hapishanede cinnet geçiren, aklını oynatan mahpuslarda yok değildir. Hapishane hastanesinde boş yer olmadığından hasta mahpuslar tedavi altına alınamıyor ve bu suretle berbat ve feci bir şekilde ölüp gidiyorlar. Bolşeviklerin her vesile ile yerli Azeri halkını imha etmeğe çalıştığı her tarafta açıkça müşahede edilmektedir."

"Kafkasya'da umumi vaziyet", başlığı ve "Azerbaycan, Gürcistan, Şimali Kafkasya'da milli hareket kuvvetlenmiştir" alt başlığı ile verilen başka bir haberde, Kafkasya'nın her yerinde Rus hâkimiyeti ve istilası aleyhinde olan köylü isyanlarının devam ettiği belirtilmiştir. Azerbaycan'ın Karabağ vilayetinde partizanlar aleyhine sevk olunan 600 kişilik Rus askeri kuvvetinin Cebrail kazasının Serik bölgesinde partizanlar tarafından imha edildiği haber verilmiştir. Haberde, Rusların partizanları teslim mecbur etmek için günahsız ahaliyi imhaya başladığı, isyanlar ile hiçbir alakası olmayan binlerce köylüyü tevkif, sürgün ve kurşuna dizdiğini yazmıştır.⁵ Gürcistan'ın milli hareketinin günden güne artmakta ve kuvvetlenmekte olduğu, Gürcü partizanların köylülerin Türk ve Dağıstanlı partizanlarla birlikte hareket ettiği de belirtilmiştir.

Azerbaycan'da Türklerin milli mücadeleden vazgeçemedikleri hatta mücadelenin kuvvetlendiği Rus yöneticilerin toplantılardaki konuya ilişkin konuşmalarına da yansiyordu. Komünist idareciler bu konudaki endişelerini dile getirmiş ve bu konunun öneminden bahsetmişlerdir. *Bildiriş* 'te "Azerbaycan'da Milliyetçilikle mücadele"⁶ başlığıyla verilen ve "komünist" gazetesine dayandırılan bir haberde,

"Bir müddet evvel Bakü'de inikat eden müttehîd ordu fırka kongresinde Azerbaycan komünist fırkası katiplerinden Aga Sultanofun bir nutuk verdiğini haber veren "komünist" gazetesine (N.101) göre, Azerbaycan'ın siyasi ve iktisadi vaziyeti hakkında maruzatta

³ "Son Haberler", *Bildiriş*, No: 1, 7 Ağustos, 1930 s.1

⁴ "Azerbaycan'da Vaziyet", *Bildiriş*, No: 45, 11 Haziran, 1931 s.1

⁵ "Azerbaycan, Gürcistan, Şimali Kafkasya'da milli hareket kuvvetlenmiştir", *Bildiriş*, No: 9, 2 Ekim, 1930 s.1

⁶ "Azerbaycan'da Milliyetçilikle mücadele", *Bildiriş*, No: 48, 2 Temmuz, 1931 s.1

bulunan Aga Sultanof komünist firka muhalifleri, milliyetçilik, sınıfı düşman meselesine temas ettiği” belirtilmiştir. Yazının devamında ise,

"Bakü komünist teşkilatı şimdiki halde Azerbaycan'da burjuva sisteminin ihyasına çalışan ve büyük bir tehlike teşkil eden "Sağ" muhalefetle hali mücadelede. Bu mücadele aynı zamanda Troçkici "sol" muhalefet cephesine de müteveccih bulunmaktadır.

Fakat bütün bu cephelerden ziyade bizi en fazla meşgul eden mesele şovenizm - milliyetçiliktir. Ülkemizin muhtelif yerlerinde zaman zaman beliren hâkim Rus milliyetçiliğine karşı yerli milliyetçilikte kuvvet bulmuş ve geniş halk kitleleri arasında nüfuz edebilmiştir. Mahalli milliyetçilik her gün bir az daha kuvvet bulmaktadır. Binaenaleyh bu mesele halledilmiş diye kendimizi teskin edemeyiz. Köylerdeki mücadele devam ettiği, burjuva unsurları kendi rejimlerini ihyaya çalıştıkları ve "Müsavatçılar" faaliyetlerine devam ettiği müddetçe milliyetçilik meselesi komünist fırkası için büyük bir tehlike teşkil edecektir. Binaenaleyh milliyetçilikle mücadeleye son derece ehemmiyet vermeli ve bu hususta amansız olmalıdır.

Bu suretle milliyetçiliğe karşı amansız bir cephe açılmasını teklif eden A. Sultanof Azerb. Komünist fırkasının gerek köylü siyaseti ve gerekse diğer meselesinden memnun olmayan birçok grupların teşekkül ettiğini söylemiş ve bunlara karşı aynı kuvvetle sefer açılması lüzumunu ileri sürmüştür” denilmiştir.

Bu haberden de anlaşılacağı üzere, Komünist Parti yetkilileri Azerbaycan’da milli mücadelenin devam ettiğini ve milliyetçiliğin her gün daha fazla kuvvet kazandığını adeta itiraf etmişlerdir. *Bildiriş* bu haberle okuyucularına milliyetçilik akımının hız kazanarak ve güçlenerek devam ettiğini aktarmıştır.

Aynı durumla ilgili “Şimalî Kafkasya’da Partizan Hareketi Devam Ediyor” başlığıyla verilen bir başka haberde de Kafkasya’da Ruslara karşı mücadelenin sıkı şekilde devam ettiği belirtiliyor. Haberde;

“Şimalî Kafkasyalılar arasında partizan hareketi hala devam etmekte ve şiddet kesp etmektedir. Büyük partizan grupları, Balkari (Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti’nin) Baksan ve Çegem geçitlerini sık sık işgal ederek Bolşevik gruplarına, nakliyata ve Sovyet müesseselerine taarruz etmektedirler. Partizanlar, taarruz esnasında köy Sovyet reislerini, mahsus Rus komünistlerini katletmektedirler”⁷

Bildiriş, özellikle partizanların Rusya’nın çeşitli bölgelerinde Kızıl Ordu mensuplarıyla yaptıkları mücadeleleri sayfalarına taşımış, yaptıkları çalışmaları ve kazandıkları mücadeleleri sürekli gündemde tutmaya çalışmıştır. Böylece Partizanlara katılımı artırmayı ve mücadeleyi diri tutmayı amaçlamıştır. Yine bu maksatla yapılan bir haberde, Azerbaycan’daki Partizan hareketlerinin son durumuyla ilgili bilgi verilmiş, Gence’ nin dağlık bölgelerinde Kabak-Tepe’de ve Gedebey dağlarında sayıları son zamanlarda bir kat daha artmış olan Partizanlarla Kızıl Ordu arasında mücadelelerin devam ettiği bildirilmiştir. Son zamanlarda Taus dağlarında dahi kuvvetli Partizan guruplarının toplandığı, Partizanların en kuvvetli kısmının Zakatala dağlarında durduğu belirtilen haberde, Kızıl Ordunun havadan ve karadan yoğun saldırılarına karşı Partizanların mücadelelerini kararlılıkla sürdürdükleri yazılmıştır.⁸

⁷ “Şimalî Kafkasya’da Partizan Hareketi Devam Ediyor”, *Bildiriş*, No: 8, 25 Eylül, 1930 s.4

⁸ “Azerbaycan’da Partizan Hareketi”, *Bildiriş*, No: 14, 6 Kasım, 1930 s.1

Milli şuuru diri tutmak maksadıyla sık sık *Bildiriş*' te yer alan haberlerden biri de 'Partizan grupları faaliyete devam ediyor mu?'⁹ başlığıyla verilmiştir. Milli mücadelenin şiddetini kaybetmeden devam ettiğinin belirtildiği haberde partizan hareketi ve köylü mücadelesinin eski şiddetini kaybetmediği belirtilmiştir. Haberde bazı grupların birleşerek topluca hareket ettiği, kimi grupların ise bölgelerinde ayrı ayrı mücadele ettikleri belirtilmiştir. Bakü-Gence hattında bulunan Kürdemir istasyonunda kızıl ordu askerlerini taşıyan bir trenin durdurulduğunun ve çatışmalar yaşandığının bir grup kızıl ordu askerinin öldürüldüğünün belirtildiği haberde, partizanları ise az miktarda zayıf verdikleri dile getirilmiştir. Haberin devamında Azerbaycan 'Müsavat'ınca köylülere bildiriler dağıtıldığı ve ahalinin mücadeleye davet edildiği yer almıştır. Haberde ayrıca;

"Mezkur beyannameler ve bir müddet evvel Çekist Bagurofa yapılan suikastla alakadar olarak Azerbaycan'ın her tarafında şiddetli tevkifat icra edilmektedir. Azerbaycan münevverlerinin çok kısmı tahtı tevkiftedir. Beyannameler yalnız köylüler arasında değil, amele ve komsumalar arasında dahi kendi tesirini göstermiş ve amele, komsumaların komünist fırkası, Bolşevik rejimi aleyhine geçmelerini mucip olmuştur ki Sovyet matbuatı bile bu noktayı itirafetmektedir. İşte ahali arasında kuvvetlenen bu muhalefet ve mukavemet neticesindedir ki Bolşevikler birçok yerlerde bir çok fedakârlıklara katlanmağa mecbur olmuş ve partizan grupları ile anlaşmaya teşebbüs etmişlerdir" bilgilerine yer verilmiştir.

Azerbaycan'da partizan hareketinin kuvvetli bir şekilde olduğu ve kolektivizm, yağma, tazyik aleyhine olan köylü mukavemetinin kuvvetlendiğini bildiren bir başka haberde de, Kazak'la Gence arasında faaliyette bulunan partizanların faaliyetlerine hız verdiği belirtilmiştir. Haberde, partizanların, hükümet müesseselerine saldırarak, memur ve komünistleri öldürdükleri, kolektivizm siyasetine karşı direnen köylülerin dağlara çekilerek Partizanlara katıldıklarına yer verilmiştir.

Tavus dağlarında faaliyette bulunan Partizan grubun üyelerinin günden güne arttığına ve son günlerde 400 köylünün bu gruba dâhil olduğu belirtilen haberde, bu Partizan grubun müthiş bir faaliyet gösterdiği, Erivan'a giden trene taarruzda bulunduğu ve trende bulunan birkaç komünist ile Erivan Çekası reisini öldürdükleri yazılmıştır. Haberin devamında, Partizan üzerine sevk olunan hükümet askerlerinin mağlubiyetle geri çekilmekte olduğu bilgisi yer almıştır.¹⁰

Bildiriş, Azerbaycan'da milliyetçiliğin aratmasında öncelikle Rusların emperyalist siyasetlerinin etkili olduğunu Özellikle Azerbaycan'da Rus milliyetçiliğine karşılık yerli milliyetçiliğin canlandığını belirten bir yazı yayınlamıştır 'Azerbaycan'da Milliyet Mücadelesi'¹¹ başlığı altında *Bildiriş*, Rus milliyetçiliğinin yerli müesseseleri millileştirmek ve kendi adamlarını yerleştirmek istediklerine dikkat çekmiştir. Zarya Vastoka 'da yayınlanan bir baş makaleyi eleştiren *Bildiriş*, şu değerlendirmelerde bulunmuştur;

"Zarya Vastoka" (N.142) Kafkasya'da, bilhassa Azerbaycan'da her sahayı işgal ve istila etmiş olan "vahit ve büyük Rusyacı hâkim Rus milliyetçiliği ile" ona mukavemet gösteren ve gittikçe Türk amale ve köylüsününün komünist olan kısmını da istila etmekte olan Türk milliyetçiliğine hasretmiş olduğu baş makalesinde diyor ki,

⁹ "Partizan grupları faaliyete devam ediyor mu?", *Bildiriş*, No: 5, 4 Eylül, 1930 s.1

¹⁰ "Azerbaycan'da son vaz 'i yet", *Bildiriş*, No: 17, 27 Kasım, 1930 s.1

¹¹ "Azerbaycan'da Milliyet mücadelesi", *Bildiriş*, No: 54, 31 Ağustos, 1931 s.1-3

- "-Zarya Vostoka- da son zamanlarda derç etmekte olduğumuz yazılar büyük devletçi Rus milliyetçiliği ile yerli milliyetçiliğin kuvvetlenmiş olduğunu göstermektedir..."

"... En büyük tehlikeyi Rus milliyetçiliği teşkil etmektedir. Bunlar evvelce hâkim olmuş şimdide eski hakimiyetlerini iadeye sayeden Rus hareketini temsil ediyorlar. Kendi maksadını "sol" maske altında gizleyen bu Rus milliyetçiliği yerli müesseseleri millileştirmek ve yerlilerden kadro hazırlamak kararlarını tatbik (?) etmiyor.

Gazetemizde intişar eden senetler, Rus milliyetçiliği ile yerli milliyetçiliğin kendi maksatları için komünist fırka teşkilatını çıkarmıştır..."

Gazete Gürcistan'da ve Azerbaycan'da devam eden ve gazetemizde neşretmekte olduğumuz Ruslaştırma ve Rus tahakkümünü saydıktan sonra, komünist fırka kongresinin Velikorus milliyetçiliği ile ona mukavemet eden yerli milliyetçilik hakkındaki kararları zikrediyor, yerli milliyetçilikle dahi mücadele lazım olduğu kabul etmekle beraber ilave ediliyor ki;

"Fakat Maverayı Kafkas'ta şeraitinde en büyük tehlikenin yerli milliyetçilikten ibaret olduğunu iddia edenleri de şiddetle vurmak lazımdır. Böyle bir fikir Maverayı Kafkasya amelesi ile komünist terki silah ettirmek demektir. Halbuki en başlıca tehlike teşkil eden Rus milliyetçiliğine karşı daima ayık ve hazır olmak, Rus Milliyetçiliği ile mücadele eylemek için daima silah altında bulunmak lazımdır..."

Vakti ile, komünist fırkasının umum 12'nci kongresinde Stalin Buharini şiddetle muhafaza etmişti. Buharin en büyük tehlikeyi eski Rusya'yı Bolşevikler eli ile olsun ihyaya çalışan, Bolşeviklerin muvaffakiyetlerini "büyük ve bölünmez Rusya" hesabına kaydeden Rus hâkim devletçilik milliyetçiliğinden beklemek lazım geldiğini yerli milliyetçiliğin bir tehlike teşkil etmediğini söylemişti. Stalin, Rus milliyetçiliğini taarruzu, yerli milliyetçiliği ise tedafil tasnifine tabi tutmuş, fakat bu "tedafil milliyetçiliğin" de taarruzi hali olduğunu kaydederek, her ikisine karşı mücadele lüzumunu ortaya atmıştı. Fakat Rus milliyetçiliği ile Ruslar kendisi, Türk, Gürcü milliyetçiliği ile de Türk ve Gürcü komünistleri mücadele edeceklerdi. O zamandan 8-9 sene geçti. Azerbaycan komünistleri Azerbaycan'ı Türk münevverlerinden temizlediler. Memleket Ruslar eline geçti. Her yer tamamıyla Ruslaştı. Rusların tahakküm ve imha siyasetleri ile korkudan kimse mücadele etmedi.

"Z. Vostoka" Azerbaycan'da son zamanlarda bütün çıplaklığı ile meydana çıkan Ruslaştırma ve hakimiyet siyaseti münasebetiyle, Bakü'de intişar eden Rusça "Bakinski Raboç," gazetesini ittiham ediyor. Baş makalesinde bu gazetenin Rus milliyetçiliği ile mücadele etmediğini, bu hususları sessizce geçirmekte olduğunu yazmakta, yine ümidi "medenî Rus rehberlerinden" beklemektedir."

Azerbaycan halkının içini yakacak olaylardan biri de Rusya'nın çeşitli yerlerine sürgüne gönderilen Türklerin yaşadıklarıydı. Özellikle Sibirya'ya ve Solovki adasına götürülen Azerbaycanlı Türkler insanlık dışı muamelelere maruz kalmışlar, ağır işlerde çalıştırılmışlar, aç, susuz ve kış günü kıyafetsiz bırakılmışlardır. Ama yine de mücadelelerini sürdürmüşler, hatta işkencelere, acılara karşı dik durmayı başarmışlardır. *Bildiriş*, bu ruhu kamuoyuyla paylaşmayı amaçlayan haberler yayınlamıştır. *Bildiriş*, Solovki adasına götürülen milliyetçilerin dik duruşları hakkında verdiği bir haberde, "ölüme sevk olunan kahramanların" metanetinin herkesi hayretler içerisine bıraktığını yazmıştır. Solovkiye sevk edilen Türklerin ruhlarının

yüksek, gurur ve azimlerinin kat'i yen sarsılmadığı hatta Solovki'ye götürüleceklerini öğrendiklerini Azerbaycan Milli Marşı ile karşıladıkları yazılmıştı. Haberin devamında, “*Azerbaycan mücahitlerinde olan yılmayan metanete ve mefkûre kuvvetine herkes hayret ediyor ve onları takdir ile karşılıyorlardı. Ölümü istihfaf ile karşılayan onlar Çekistlere kat'i yen boyun eğmiyorlar*”¹² deniliyordu.

Azerbaycan'da milli şuuru uyanık tutmak ve milli mücadeleye destek vermek maksadıyla farklı çalışmalar yürütülmektedir. Bu çalışmalardan biri de halk saz şairlerinin Azerbaycan'ın muhtelif yerlerini dolaşarak halka moral vermek maksadıyla yaptığı çalışmalardır. Bu çalışmalar Komünist gazetesinde yer almış, şairlerin Sovyet hükümeti aleyhinde propaganda yürüttükleri dile getirilmiştir. *Bildiriş* de bu habere sayfalarında yer vererek yapılan çalışmalarını hakla duyurarak halkın moralini yükseltmeyi amaçlamıştır. *Bildiriş* 'te “Azerbaycan Saz Şairleri Sovyetler aleyhinde”¹³ Başlığıyla verilen haberde köylülerin şairlere yüksek teveccühü dile getirilmiş, Komünist gazetesinin olayı zehirli bir propaganda olarak gördüğü belirtilmiştir. Söz konusu haberde şu ifadeler yer verilmiştir;

“Köylerde dolaşan saz şairleri köylülerin hükümete karşı şiddetli mukavemetini terennüm etmektedirler. Bakü'de münteşir "Komünist" gazetesine (N.32) saz şairleri hakkında bir makale yazan T. Şahbazı Azerbaycan kazalarını dolaşırken tesadüf ettiği saz şairlerinin terennümlerinden şikâyet etmekte ve bunların Sovyet hükümeti aleyhine propaganda yaptıklarına işaret etmektedir. Makale sahibine göre köylerde çok sevilen halkın hüsnü teveccühünü kazanmış olan bu saz şairleri halkın umumi eğlence yerlerinde milli destanları terennüm etmekte ve köylülerin hükümetin tazyiki ve kollektivize siyaseti yüzünden ileri gelen şiddetli mukavemetlerini hararetle anlatmaktadır. Şahbazı'ye göre köylüler tarafından şiddetle alkışlanan bu koşma ve destanlar Sovyetler ve komünizm aleyhine müteveccih "zehirli" bir propagandadır ki bunun önüne geçmek lazımdır. Şahbazı halkın heyecanını okşamağa ve onu tahrik etmeğe yardım eden ve dolayısı ile hükümet aleyhine çeviren bu kabil koşma ve destanların menedilmesini ve halkın içinden çıkmış saz şairlerine karşı bir imha seferi çıkarmasını talep etmektedir.

Bildiriş, Azerbaycan'da baskı, zulüm ve şiddetin her yanda olduğunu ispat edecek nitelikte bir mektuba yer vermiştir. Mektupta, Bakü'de öğrenim gören öğrencilere, Bakü muallimlerinden birinin dilenen bir Türk kadını görünce, Türklerin tarihi, geçmişi olmayan bir millet olduğunu söylemiş, “Kabilyetsiz, hiç bir şeye yaramaz bir millet varsa o da Türklerdir. Bunlar insan değil ancak vahşet yapmaya müstebit vahşilerdir” şeklinde ifadeler kullanmıştır. Bunun üzerine öğrenciler itiraz etmiş ve muallimin özür dilediği belirtilmiştir. ‘Bu hayasızlığa sizde şaşın’¹⁴ başlığıyla verilen haberde şu bilgiler ter almıştır.

“Bakü gazetelerinin son zamanlarda Azerbaycan'daki Rusların mahalli Türklere karşı münasebet ve muamelelerinden sık sık bahsetmeye başladıklarını haber vermiş ve bu yüzden zaman zaman zuhur eden vakalardan son nüshalarımızda bahsetmiştik. Mahalli Türkleri gayet dun olan bir seviyede hakir görmekten ve utanmadan saçma bir takım "ilmi esaslara" göre bu iddialarını alenen beyan ve müdafaa etmekten ibaret olan bu muamele hemen hemen her yerde ve her gün tekerrür etmektedir.

¹² “Solovki'de Azeri Milliyetçiler”, *Bildiriş*, No: 18, 4 Aralık, 1930 s.1

¹³ “Azerbaycan Saz Şairleri Sovyetler aleyhinde”, *Bildiriş*, No: 37, 16 Nisan, 1931 s.1

¹⁴ “Bu hayasızlığa siz de şaşın”, *Bildiriş*, No: 55, 20 Ağustos, 1931 s.1

Son gelen Bakü gazetelerinin bir nüshasında "Bakinski Roboçi No.167" bir mektup derç edilmiştir.

Moskova darülfünunda tahsil gören bir grup talebe tarafından yazılan bu şayanı dikkat mektubu beraber okuyalım:

'Biz birkaç talebe Bakü muallimlerinden Gilyarevskaya nam bir kadından Almanca dersi alıyoruz. Bir gün gene ders esnasında sokağa açılan kapının önünde dilenci bir Türk kadını göründü. Çocuklar git değince kadın bir şey söylemeden çekilip gitti. İş bu kadarla bitseydi. Bunu müteakip Gilyarevskaya köpürerek "Bu da millet mi? Tarihleri bile yoktur. Kabiliyetsiz, hiç bir şeye yaramaz bir millet varsa o da Türklerdir. Bunlar insan değil ancak vahşet yapmaya müstebit vahşilerdir." diye bağırды. Tarafımızdan derhal şiddetli itiraza maruz kalınca derhal: "Affedersiniz ben Türkleri çok severim, bu millet çok iyi bir millettir." diye özür diledi fakat ertesi günü ders vermekten imtina etti.'

Bakü'de cereyan eden bu hadise Rus kolonizatorlarının kendi müstemleke ahalisine nasıl baktıklarını izah için bin bir misallerden birisidir.

Bu gibi 'medeni rehberlerin' Azerbaycan'daki 'rehberliklerinin' neticesini izaha hacet var mı? hayasızlık bir dereceye gelmiş ki tarihi üç asrı geçmeyen nim vahşi bir cemiyetin evlatları otuz asırları dolduran tarihe malik daha Rus yokken patlak medeniyet yaratmış olan bir millete "tarihsiz" demeye bile cesaret ediyor."

Kızıl Ordu ile sürekli mücadele halinde olan Partizanların artık daha organize ve daha güçlü konuma geldiğini kamuoyuyla paylaşan *Bildiriş*, bu konuyla ilgili yaptığı haberlerle Partizanların daha da güç kazanmasına destek olmayı amaçlamıştır. Azerbaycan'daki duruma yönelik verdiği bir haberde *Bildiriş*, Partizanların Gence'yi ele geçirmek üzere olduğu ve birleşik Partizan grubunun kuvvetinin 5 bin kişi olduğunun tahmin edildiğini yazmıştır. Gence'ye Rus askerlerinin sevk edildiği, şehirde paniğin başladığı ve Bakü'de Moskova aleyhinde Komünist muhalefetinin arttığı belirtilen haberde, Gence etrafındaki asi köylülerin Samuh, Gedebe, Tavus vs. grupları ve onların yardımına gelmiş olan Kazak, Borçalı, Şeki, Zakatal Partizan grupları ile birleşerek 5 bin kişilik bir kuvvet olarak Gence'ye yürümeye karar verdikleri bildirilmiştir. Haberde, Komünistler arasında paniğin başladığı, kente Bakü'den ve Tiflis'ten peyderpey Rus askeri sevk edildiği ve Türk askerlerinin Gence'den uzaklaştırıldığı yer almıştır. Haberin devamında Gence ve etrafında müthiş tevkifatın devam ettiği ve ahalinin bir kısmının Gence'den kaçmaya başladığı yazılmıştır.¹⁵

Azerbaycan'da kolektivize hareketinin şiddetlendiği, bununla birlikte asi köylülerin sayısının arttığı ve mukavemetlerin de şiddet kazandığını belirtmek amacıyla yapılan bir başka haberde, köylülerle Kızıl Ordu arasında şiddetli mücadelelerin başladığı, imhadan firar ederek dağlara çekilen köylülerin Partizanların sayısını artırdığı bildirilmiştir. Haberde, Partizanlarla Kızıl Ordu arasında, Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde çok şiddetli mücadelelerin yaşandığı Partizanlar ile Rusların Gence'den getirdikleri kuvvetlerin üç gün çarpıştıktan sonra Partizanların dağlara çekildiği yer almıştır.¹⁶

Bildiriş, milli mücadeleyle birlikte Rusların çözüm üretmek maksatlı girişimlerini de haberleştiriyordu Bu doğrultuda *Bildiriş*te yer alan bir habere göre Azerbaycan'da devam eden mücadeleler sonuç vermiş gibiydi.

¹⁵ "Azerbaycan'da son vaz 'i yet", *Bildiriş*, No: 26, 29 Ocak, 1931 s.1

¹⁶ "Azerbaycan'da son vaz 'i yet", *Bildiriş*, No: 30, 26 Şubat, 1931 s.1

Partizanların mücadeleleri Sovyet yöneticiler tarafından çeşitli platformlarda dile getirilmiş, çözüm üretilmesi gerektiği vurgulanmıştı. *Bildiriş*' te yer alan bir haber de buna yönelikti. Haberde Nahcivan eyaleti komiseri Bahadır Velibekof'un isyana son vermek için partizan reisleri ile görüşmek istediği yer alıyordu. Haberde, komiserin partizan reisi Halil Bey ve silah arkadaşlarıyla görüştüğüne yer verilmiştir. 'Azerbaycan'da Haklı bir cevap'¹⁷ başlıklı haberin devamında ise şu bilgiler yer almıştır;

"Partizan mümessilleri ile muhasebede bulunan komiser partizanlara, "Niçin dağlara çekildiniz. Neden memnun değilsiniz. Kanunlarımızın hangisi sizi tatmin etmiyor? Söyleyiniz bir kanunu değiştirebilir ve arzu ettiğimiz gibi yapabilir. Hükümete teslim olun da istediğini yapacağız" demiştir.

Partizan mümessilleri buna karşı;

"-Buna imkân yok, biz artık Sovyet hükümetine itimat etmiyoruz. On yıl oluyor ki bizi aldatıp duruyorsunuz, artık kâfidir. Sizin kanunlarınızı pekâlâ biliyoruz. Kanunsuzluktan başka bir şey değildir.

Müzakerata başlamak niyetinde iseniz her şeyden evvel bize iltihak etmek cürmü ile hapisanelere tıkatılmış köylüleri serbest bırakmalısınız" diye cevap vermişlerdir."

Bildiriş, milli mücadele ile ilgili haberleri sadece bilgi amaçlı vermiyordu. *Bildiriş*' te yer alan haberler, bir yandan milli şuurun yükselmesini sağlamayı amaçlıyor, öte yandan da Ruslar tarafından yapılması muhtemel saldırı ve taarruz planlarına karşı milli mücadelede görev alanları uyarıyordu. Örneğin 'Gence etrafı anarşi içinde'¹⁸ başlığıyla verilen bir haberde, Karabağ'ın, Ağdam, Cebrail, Cevanşir kazalarında Rus ordusu ile Partizanlar arasında kanlı mücadelelerin yaşandığı bildirilirken, nisan ayında çok kanlı mücadelelerin yaşanacağını beklediği yazılmıştır. Haberde,

"Aldığımız mevsuk malumata göre şubat ayı zarfında Azerbaycan'da partizan hareketi şiddetini artırmıştır. Bilhassa Gence etrafındaki partizanlar Rus tenkil ordusuna daha inatla mukavemet göstermektedirler. Gence kazası tam manası ile anarşi içerisindedir. Başlarında koca oğlu Hasan, Cemşit, Nadir, Salih Ali, İsfendiyar, Abidin ve diğerleri duran partizan grupları Gence kazasının Orta kent nahiyesinde; Ağca Kala, Kasım beyli, Sefi Kürtlü, Göran, Kızıl Hacılı, Güllüstan, Molla Velili, Kara Koyunlu köylülerine hücum ederek kolhozları, kooperatifleri ve ziraat arterlerini dağıtmış, birçok mesul komünist öldürmüşlerdir" denilmiştir. Haberin devamında, Ağdam kazasında da partizan grupların Komünist ve Sovyet teşkilatlarını tahrip ettiği ve Komünist kumandan ermeni Balayef'in öldürüldüğüne yer verilmiştir. Haberin sonunda ise, *"Partizanlar her yerde kooperatifleri ve erzak depolarını dağıtarak köylüler arasında taksim ediyorlar. Gittikleri yerlerde mülkiyet, hürriyet, serbestlik ve istiklal için çarpıştıklarını söylüyorlar. Nisanda çok kanlı müsademelere intizar olunmaktadır"* ifadelerine yer verilmiştir.

Bolşevikler yönetsel sorunlardan kaynaklanan tepkileri durdurmakta çaresiz kalıyordu. Bu çaresizlik ise onları daha da acımasızlaştırıyordu. Bolşevikler, Kuzey Kafkasya'da cereyan eden partizan hareketlerini bastırmak için gaz bombası kullandılar. Kuzey Kafkasya'nın Kuban bölgesinde ortaya çıkan partizan hareketini bastırmak maksadıyla Bolşeviklerin partizan gruplara uçaklardan gaz bombaları attığını iddia eden *Bildiriş*, durumu fark eden ahalinin başının çaresine bakarak saklandığını yazmıştır. Paris'te yayınlanan *Dni*

¹⁷ "Azerbaycan'da haklı bir cevap", *Bildiriş*, No: 4, 28 Ağustos, 1930 s.4

¹⁸ "Gence etrafı anarşi içinde", *Bildiriş*, No: 34, 26 Mart, 1931 s.1

gazetesine dayandırılarak verilen haberde, bombaların atıldığı zaman şiddetli rüzgâr olduğu için bombanın etkisi olayla ilgisi olmayan bölgelere tesir ettiği, birçok ahalinin imha edildiği ve hayvanların telef olduğu bildirilmiştir. Haberde, masum halkın gazla imha edilmesini birçok Kızıl Ordu mensupları protesto etmişse de bir netice alınmadığı belirtilmiştir.¹⁹

Bildiriş Azerbaycan’da meydana gelen olayları hem değişik kaynaklardan yararlanarak kamuoyuna aktarmak hem de yine Azerbaycan’da yaşananların dış basında da yer aldığını belirtmek maksadıyla zaman zaman başka ülkelerin gazetelerinde yer alan haberleri okuyucularıyla paylaşmıştır. Bu haberlerden biri de ‘Ecnebi matbuatından Azerbaycan isyanları’²⁰ başlığıyla verilmiştir. Haberde;

“Berlin’de münteşir "Forvert" gazetesinin verdiği malumata göre son zamanlarda şiddetle tatbika başlanan kollektivize siyaseti köylerden zorla hayvan toplamak keyfiyetiyle alakadar olarak öteden beri hali faaliyette bulunan Azerbaycan partizanları faaliyetine germi vermiş ve G.P.U. müfrezeleri ve kızıl ordu ile müsademeye başlamışlardır. Umum Azerbaycan partizanlarının miktarı 6 bin tahmin edilmektedir” ifadeleri yer almaktadır.

Bildiriş, bir kısmını burada yayınladığımız haberlerin onlarcasını sayfalarına taşımış, mili mücadelenin diri tutulmasına yönelik haberler, makaleler ve değerlendirme yazılarına yer vermiştir. *Bildiriş*te yer alan haberler genellikle milli şuuru diri tutmaya yönelik hazırlanmıştır. Ancak kimi zaman da milli mücadeleyi sürdürenlere Rus yönetimi tarafında cereyan eden olaylara ilgili bilgiler aktararak, bazı önlemler alınmasına olanak sağlamıştır. Böylece gazete mücadelenin devam etmesine ve milli birliğin sağlanmasına zemin hazırlamıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bildiriş, Komünist Parti yönetimindeki Rusya hükümetinin, kendi topraklarında yaşayan, özellikle Rus dışı halklara karşı baskıcı tutumunu sayfalarına taşımıştır. Böylece *Bildiriş*, hem bu halkların kendi aralarında birlik ve bütünlük oluşturmasını sağlamayı amaçlamış, hem de insanlara huzur ve refahı vaat eden komünizm felsefesinin uygulamadaki çarpıklığını dünya kamuoyuna aktarmıştır.

Bildiriş, yayımlandığı süre içerisinde konuyla ilgili onlarca haber ve makalelere yer vermiştir. Bu haber ve makalelerin büyük bir kısmını da Rusya’da, Avrupa’da ve dünyanın diğer yerlerinde yayınlanan dergi ve gazetelere dayandırarak oluşturmuştur. Yani *Bildiriş*’te yer alan bu haberlerin büyük çoğunluğu diğer yayınlar aracılığıyla da dünya duyurulmuştur. Böylece dünya devletleri, Bolşeviklerin, komünizmi hayata geçirmedeki başarısızlıklarına gün gün tanıklık etmiştir. Komünizmin, insanlara eşitlik, huzur ve refahı sağlamak bir yana, yoksulluğu, sefaleti, açlığı, acıyı ve zulmü yaşattığını gören bazı devletler bu felsefeyi tehlikeli bulmuş ve mesafeli yaklaşmıştır. Hatta başta ABD olmak üzere bazı ülkeler komünizm tehlikesinin kendi ülkelerine sıçramaması için tedbirler almışlardır.

Örneğin B. E. Ağaoğlu imzasıyla 2. ve 15. sayıları arasında yayınlanan, ‘Solovki’ de gördüklerim’ bölümünde yazılanlar Azerbaycan’da yaşanan olayları detaylandırarak okuyucularına aktarmıştır. Mirza Bala Mehmetzade tarafından kaleme alınan ve 13 sayı boyunca yayınlanan ‘Azerbaycan’da köylü hareketleri’ yazıları ise Komünist Parti’nin uygulamalarının çarpıklığını gözler önüne seriyordu. Bunların dışında Kıımlı

¹⁹ “Şimali Kafkasya’da”, *Bildiriş*, No: 51, 23 Temmuz, 1931 s.1

²⁰ “Ecnebi matbuatından Azerbaycan isyanları”, *Bildiriş*, No: 40, 7 Mayıs, 1931 s.1

Cafer Seyit Ahmet'in 'Kırım istiklal davasının sebepleri ve esasları' ile 'Sovyet Rusya'nın son vaziyeti' hakkındaki yazıları, Başkurdistanlı Abdulkadir'in 'Başkurdistan meselesi ve Başkurt hareketi' konusundaki tespitleri de Rusya topraklarında yaşayan halkların durumlarını açıkça ortaya koyuyordu.

Bildiriş, Geniş çerçevede Azerbaycan milli mücadelesiyle birlikte Rusya topraklarında cereyan eden olayları ele alıyordu. Ancak özellikle bazı bölümlerde Azerbaycan'ın mücadelesini derinlemesine işlemiş, konunun hem Azerbaycan Türkleri üzerinde hem de dünya kamuoyunda tesirli olmasını sağlamıştır. *Bildiriş* 'in bu etkili yayınları Sovyet yönetiminde büyük rahatsızlık uyandırmış, Komünist yöneticilerden Çiçerin, Mircafer Bağirov, M. Hüseyinov ve diğerleri toplantı kürsülerinden Türkiye hükümetine, muhacirlerin ülkeden ihracı konusunda baskılar yapmış onlara karşı içte ve dışta mücadele etmeye çağırmıştır.

Muhaceret arasında milli mücadeleye en çok katkı verenlerin başında Mirza Bala gelmekteydi. Azerbaycan milli mücadelesinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Mirza Bala Mehmetzade, Azerbaycan muhaceret yayınlarının kuruculuğunu ve yöneticiliğini yapmıştır. Mirza Bala, bu vesileyle bağımsızlık mücadelesinin sahiplenilmesine ve korunmasına öncülük ederek günümüze taşınmasına önderlik etmiştir. Mirza Bala Mehmetzade'nin çalışma alanlarının önemli bir ayağını, "rengi ve şekli ne olursa olsun, Rus emperyalizmi ve komünizm ideolojisinin arz ettiği tehlikeyi ifşa ve izah etmek" oluşturmaktaydı.

Bildiriş 'te yayınlanan makaleleri ile Sovyet Azerbaycan yönetimini bir hayli uğraştıran Mirza Bala aleyhinde, Komünist Partisi'nin XX. Bakü konferansında geniş konuşmalara yer verilmiştir. Konferansta, Polonski ve Ağa Sultanov adlı komünistler Müsavatçılardan ve Müsavat ideolojisinden bahsederken Komünist Partisi içerisinde ana muhalefet ve grupçular (gruplaşma) ile Müsavatçılık arasında sıkı bir ilişki olduğunu kaydetmişlerdir.

Mirza Bala Mehmetzade'nin Sovyetler Birliği ve Sovyet Komünizmi ile ilgili geleceğe yönelik görüşleri ve kehanetleri Sovyet yönetimini endişe ve kaygı içerisine sokmuştur. *Bildiriş* 'teki makaleleri Sovyet Azerbaycan'ındaki siyasi kurumlarda ve İlimler Akademisinde ciddi bir biçimde incelenmiş ve müzakere konusu olmuştur. Çünkü dünya Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeleri ve haberleri Mirza Bala'nın kaleminden takip ediyordu.

Aslında Ruslar uzun zamandır muhacerette olan aydınların çalışmalarını takip ediyor, bu çalışmalarını engellemek için yoğun çaba sarf ediyorlardı. *Bildiriş* 'ten önce yayınlanan *Yeni Kafkasya*'nın yaptığı Bolşevik aleyhtarı yayınlar da ses getirmiş, bu konuda edişe duyan Sovyet hükümeti, kendi yayın organı olan *Bakinski Raboçi* 'de, *Yeni Kafkasya* dergisinde yayınlanan yazıların asılsız olduğu ve itibar edilmemesi gerektiğini vurgulamıştı. Dergide, Komünist Parti ile ilgili ayrılık yazıları halk arasında gündem oluşturmuş, ihtilal söylentileri yayılmıştı. Ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel alandaki bu yayınlar ve Bolşevik aleyhtarı tutumlar, Sovyet hükümetini rahatsız etmiş, Azerbaycan halkı arasında bağımsızlık fikri hızla yayılmıştır. Derginin Azerbaycan'a girişi engellenemeyince Türk yetkililerin birkaç kez reddetmelerine karşın yoğun baskılar sonucu dergi, 1 Eylül 1927'de 94. Sayısından sonra yayın hayatına son vermek mecburiyetinde kalmıştır.

Bildiriş 'in yayınlarından duyulan rahatsızlık da çeşitli platformlarda dile getiriliyordu. Komünist Parti'nin Azerbaycan teşkilatının bir toplantısında, Polonski'nin Rusça, Sultanov'un Azerbaycan Türkçesiyle yaptığı konuşmalarında Müsavatçıların, Azerbaycan Komünist Partisi'nin faaliyetlerine karşı Sovyet aleyhtarı nüfuzlarını kuvvetlendirmek için çalıştıklarını belirtmişlerdir. Konuşmalarında "*Grupçuların Komünist Fırkasının ana hattı aleyhinde olan mücadeleleri yerli milliyetçilik alametidir. Grupçuların Azerbaycan Komünist Fırkasının merkez ve Bakü komiteleri aleyhinde olan mücadeleleri, Müsavat yayınında (Bildiriş)*

müdafaa ediliyor. Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmetzade ismindeki Müsavatçılar, grupçuların bu mücadele sloganını benimsemişlerdir” demişlerdir. Bu açıklamalar, Komünist Parti yönetiminin muhaceret yayınlarından ne şekilde etkilendiğini ve rahatsız olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Muhaceret çalışmalarından ve yayınlarından kaynaklanan bu rahatsızlık Bolşevikleri harekete geçirmiş, Türkiye’ye olan baskı artmıştı. Nihayet Rusların yoğun baskısı sonucu milli mücadelenin en önemli temsilcilerinden olan Mehmet Emin Resulzade Türkiye’den ayrılmak durumunda kalmıştır.²¹

Muhaceretin Türkiye’deki etkili yayın organlarından biri olan *Bildiriş* gazetesi de diğer muhacir yayınları gibi, Sovyetler Birliği’nin baskısı sonucu Türkiye’de 10 Eylül 1931’de yayınlanan 58. sayısından sonra okuyucularına veda bile edemeden yayını aniden durdurmak mecburiyetinde kalmıştır.

Böylesine çetrefilli ve zor şartlarda mücadele veren Azerbaycan aydınları, bir gün gerçekleşeceğinden şüphe duymadıkları bağımsızlıklarına 70 yıl sonra, 18 Ekim 1991 yılında Rusya’dan ayrılıp Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’ni kurarak ulaşmışlardır.

Azerbaycan’ın bağımsızlığının kazanılmasında basın önemli bir etken olmuştur. Dönemin koşullarında en büyük güç olarak düşünülen basının bu gücünden muhaceret fazlasıyla faydalanmıştır. Muhaceret yayını olan *Bildiriş* gazetesi de bu bağımsızlığın kazanılmasında önemli rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

Abbaslı, N. (2001). *Azerbaycan’ın Özgürlük Mücadelesi*. İstanbul: Beyaz Balina.

Açıkkaya, S. (2010). Çarlık Rusya’sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, s. 403-420.

Akdes, N., K. (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Amanoğlu, E. (2005). Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları. *Karadeniz Araştırmaları*, 5, s. 99-107

Attar, A. ve Şimşir, S. (2013). Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri. Ankara: Berikan.

Bagirov, Y. A. (2000). *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*, (Çev: A. Hasanoğlu). İstanbul: Cumhuriyet.

Bal, H. (1997). Kuzey Kafkasya’nın İstiklali ve Türkiye’nin Askeri Yardımı 1917-1918. *Kafkas Araştırmaları III*. İstanbul: Ayı Basım.

Bal, H. (2014). *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*. İstanbul: İdil.

Battal Taymas, A. (1988). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları – 81, Seri III, Sayı A.20.

---

²¹ Resulzade’nin Türkiye’yi terk etmesi, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’nın 8. Maddesinde yer alan şu açıklamaya dayandırılmıştır: “Bağlı taraflar, toprakları üzerinde karşı taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birinin hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşın amacıyla olan grupların yerleşmesi hiçbir zaman kabul etmemeyi yükümlenirler.

- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.
- Bektaş, A. (2000). *Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi*. İstanbul: Bağlam.
- Benhür, Ç. (2009). Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi (1918). *Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, s. 23-31.
- Benningsen, A. (1997). *Sovyetler Birliği'nde İslami Uyanış ve Bazı Gelişmeler, Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar*, (Çev: İ., O., Türköz). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*. İstanbul: Ötüken.
- Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Doğanay, R. (2009). Millî Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), s. 279-298.
- Durmuş, M. (2002). Bolşevik İhtilâlinde Sonraki Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında Şiir ve Poema Türü. *Türkoloji*, XV(1), s. 261-267.
- Enserli, (Lambeli) M. (1998). *Cefer Seyid Ahmed Kırimer*. Bakü: Qartal Neşriyatı.
- Fazıl, R. ve Nagayev, S. (2001). *Kırım Tatar Edebiyatının Tarihi (Kısa Bir Nazar)*. Kırım: Akmesic.
- Hacıyev, T. (2008). Sovyet Rusya'sının Azerbaycan'da Muharremlik Törenlerine Karşı Mücadelesi. *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII(2), s. 467-479
- Hasanlı, C. (2011). *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru, Türk-Sovyet İlişkileri*. İstanbul: Bilgi.
- Hitler, A. (2002). *Kavgam*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Hüseyinoğlu, A. Ş. (2015). *Abdülkadir İnan ve Muhacir Azerbaycan Gazetesi 'Bildiriş' (1930-1931)*. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Bakı- Azerbaycan, (Çevrimiçi) (<http://alishamil.tr.gg/Abd.ue.lkadir-%26%23304%3Bnan-ve-muhacir-Azerbaycan-gazetesi--h--h-Bildirisi%26%23351%3Bh--h-.htm>) 05 Haziran 2015
- İbrahimli, H. (1996) Azerbaycan Siyasi Muhacereti, Bakü, Elm Neşriyatı
- İnce, M. (2016). *Bolşevik Propagandasına Karşı Bir Uyarı Aracı; Bildiriş Gazetesi (1930-1931)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kalender, A. (2000). *Siyasal İletişim: Seçmenler ve İkna Stratejileri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kaya, M. ve Siklon, S. (2012) Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda (1908-1918). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(16), s. sayfa aralığı.
- Kemal: "27 Nisan", Azeri Türk, No: 7 Nisan 1928
- Kılıçaslan, E. (2008). *Siyasal İletişimde İdeolojik Dil*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Kodaman, B. (2012). Bolşevik İhtilali ve Türkiye. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, s. sayfa aralığı
- Lenin, V. İ. (1980). *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*. (Çev: Muzaffer Ardos). Ankara: Sol Yayınları

- Mecidov, C. (2008). *Azerbaycan'da Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Mehmetoğlu, D. (2008). Birinci Rus Devrimi'nin Azerbaycan'ın Siyasi Yaşamına Etkileri, Etnik Çatışmalar: Dağlık Karabağ Sorunu. *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*, Kongre Kitabı, s. 974, 22-24 Ekim 2008, Bişkek.
- Mehmetzade, M. B. (2002). *Azerbaycan Misak-ı Millisi, 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili*, (Aktarma ve Şerhler: Alesker Aleskerli, Alşad Mahmudov). Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Nalcıoğlu, B. U. (2004). *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi Yayınları.
- Neciyev, E. (2010). *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920 1937)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti, (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*. İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- Resulzade, M. E. (1991). *Esrimizin Seyavuşu, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Gençlik.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil.
- Saray, M. (2014). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, (Çev: Nuray Mert). İstanbul: Bağlam Yayınları
- Swietochowski, T. (1991). 1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası, (Çev. Saadettin Gömeç). *Ethnic and Radal Studies*, 14/1, London s.175-182
- Şimşir, S. (2002). *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*. İstanbul: İG Kültür Sanat.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: Mehmet Emin Resulzade: (1884-1955), 35. Cilt, s.2, İstanbul.
- Yıldırım, İ. M. (2013). Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE) Sayı: 2(2)*, s. 147-160.

AZERBAIJAN SİYASİ MUHACERETİNİN TÜRKİYE’DE BASIN FAALİYETİ

Vefalı ENSEROV*

ÖZET

28 Mayıs 1918’de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin 27 Nisan 1920’de Rus istilasına maruz kalmasının hemen ardından başta cumhuriyetin kurucusu ve devlet başkanı Mehmet Emin Resulzade olmakla Azerbaycanlı aydınlar diğer ülkelere, özellikle Türkiye’ye muhaceret etmişlerdir. Aynı kökten gelme, dil ve din birliği, aynı milli kültüre sahip olma ve coğrafi yakınlık gibi önemli nedenlerle olacak ki, Rus işgali sonrası Azerbaycan siyasi muhaceretinin ana merkezinin doğal olarak Türkiye olduğu görülmektedir.

Rus istilasına karşı, Azerbaycan’ın bağımsızlığı uğruna mücadele eden Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Ahmet Caferoğlu gibi nice aydınlardan oluşan Azerbaycan muhaceretinin Türkiye’deki basın faaliyetinin araştırıldığı bu çalışmada, Azerbaycan muhaceret basınının temelini oluşturarak tarihe geçen *Yeni Kafkasya* dergisi de dâhil muhaceretin Türkiye’de çıkardığı *Azeri Türk*, *Odlu Yurt*, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Azerbaycan* gibi dergilerin ve *Bildiris* gazetesinin yayın hayatı genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Muhaceretteki mücadele yıllarının birebir tanığı ve belgeleri şeklinde tarihsel önem arz eden bu basın organları Azerbaycanlı muhacir aydınların bir araya gelmesi, bir ülkü etrafında birleşmesi ve inandıkları dava uğruna mücadelelerini pekiştirmesi bakımından çok önemli bir lokomotif görevi üstlenmiştir.

70 sene aradan sonra Azerbaycan’ın yeniden bağımsızlığına kavuşmasının Türkiye’deki muhaceret basın organları arasında tek şahidi Ankara’da Azerbaycan Kültür Derneği tarafından çıkarılan *Azerbaycan* dergisi olmuştur. Diğer basın organları ise İkinci Dünya Savaşı’na kadarki dönemde farklı tarihlerde çeşitli sebeplerle kapatılmıştır. Çalışma kapsamında adı geçen gazete ve dergiler taranmış ve diğer yardımcı kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan Muhaceret Basını, Yeni Kafkasya Dergisi, Azeri Türk Dergisi, Bildiris Gazetesi, Azerbaycan Dergisi*

AZERBAIJAN POLITICAL IMMIGRATION PRESS ACTIVITIES IN TURKEY

ABSTRACT

The first Republic of Azerbaijan which was established in 28th May 1918 was occupied by Russia in 27th April 1920. After the occupation President and founder of Republic of Azerbaijan Mehmet Emin Resulzade and other Azerbaijani intellectuals have emigrated to the other countries, especially to Turkey. Because of having the same national origin, the same language and religion unity, having the same national culture and geographical proximity reasons as a matter of course Turkey was as a main center of Azerbaijan political immigration after the Russian occupation.

Against Russian invasion Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Ahmet Caferoglu and other intellectuals of Azerbaijan political immigration did struggle for the sake of independence of Azerbaijan. In this research Azerbaijan political immigration’s press activity in Turkey was investigated. Publication life of *Yeni Kafkasya*, *Azeri Turk*, *Odlu Yurt*, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Azerbaycan* journals and *Bildiris* newspaper which were published in Turkey by the Azerbaijan political immigration were discussed in general terms.

For coming together, for uniting around one ideal and in order to reinforce their struggle for the sake of their belief the newspaper and magazines of Azerbaijani refugee intellectuals took on a very important locomotive mission. As an archive, as a witness of struggle years the Press of immigration has historical importance.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo-Televizyon ve Sinema Bölümü, vafali.ansarov@inonu.edu.tr / vefens1977@gmail.com

After 70 years the *Azerbaijan* journal which has published by Azerbaijan Cultural Association in Ankara was as an only witness of Azerbaijan's re-independence between immigration's Press. Because of various reasons the other Press have been closed in the different times until the Second World War.

In the scope of this research aforementioned journals and newspaper were screened and auxiliary resources also were used.

Key words: *Immigration Press of Azerbaijan, Journal of Yeni Kafkasya, Journal of Azeri Turk, Newspaper of Bildiris, Journal of Azerbaijan*

GİRİŞ

Mehmet Emin Resulzade'nin önderliğinde 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920'de Rus işgaline maruz kalmasının hemen ardından ülkeden dışarıya muhacir akını ile Azerbaycan muhaceret tarihinin en önemli dönemi başlamıştır.

Rusya'nın istilacı siyasetine karşı çıkan Azerbaycanlı aydınların bir kısmı Rus şovenizminin kurbanı oldu, diğer kısmı ise ülkeyi terk etmek zorunda kalarak başta Türkiye olmakla diğer ülkelere muhaceret ettiler ve devlet başkanı M. E. Resulzade ile beraber Mirza Bala Mehmetzade, Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Caferoğlu gibi birçok fikir adamı Rus emperyalizmine karşı mücadeleye atıldılar. Böylece 1920 Rus işgali ile Azerbaycan muhaceret tarihinin en önemli dönemi başlamış oldu.

Azerbaycanlı muhacirlerden biri "Halil" imzasıyla yayımlattığı makalesinde 1920'den başlayarak 50 sene içerisinde Türkiye'ye elli binden fazla Azerbaycanlı muhacirin yerleştiğini (1973: 48) dile getirmektedir. "Tarihte bütün büyük inkılâpların ve yeni kurulan milli devletlerin inkişaf ve tahakkuk seyrini takip edecek olursak gaye ve vazife hissiyle memleket dışına çıkmış bulunan idealist muhaceret zümrelerinin kendi milletlerinin hayatlarında ne kadar bariz ve şanlı birer rol oynamış olduklarını açıkça görürüz" (Tarihte... , 1956: 1) diye yazar *Azerbaycan* dergisi.

Rus işgali sonrasında Azerbaycan siyasi muhaceretinin öncül ismi Resulzade, Türkiye'ye gelir gelmez işgal öncesi Azerbaycan'da kurulan Müsavat Partisi'nin İstanbul'da Dış İlişkiler Bürosu'nu açarak faaliyetini başlatır. Basının fikir ve düşünceleri bir ülkü etrafında birleştirici, pekiştirici ve yayıcı niteliğe ve güce sahip olduğunu iyi bilen Resulzade, basın organlarının bu özelliklerinden faydalanarak dağınık muhacereti bir araya getirmeyi başarmıştır.

"Dünyanın her tarafına dağılmış bulunan Azerbaycan siyasi muhaceret kitesinin bütün mahkûm milletlere parlak ve şanlı bir örnek teşkil edecek en yüksek ve canlı tarihi siması merhum Mehmet Emin Resulzade idi. Onun fedakârlıklarla dolu 71 senelik zengin hayatı Azerbaycan siyasi muhaceretinin biricik değişmez yolunu çizmiştir" diye yazan "Azerbaycan" dergisindeki makale şöyle devam eder: "Milli istiklâl savaşında muvaffak olmak isteyen Azerbaycan Türk gençliği, Emin Bey'in kutsal prensiplerinden ve şanlı yolundan asla ayrılmamalıdır. (...) Davamız daha çok çetin ve ağır merhaleler geçirebilir. Fakat ideale ve prensiplere bağlılık devam ettikçe, davamızda muzaffer olacağımız muhakkaktır" (Tarihte... , 1956: 2).

Başarılı devlet adamlığının yanı sıra iyi bir gazeteci yeteneğine sahip olduğu da bilinen Resulzade, Azerbaycan siyasi muhaceretinin başını çekmiştir. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kuran ve 27 Nisan 1920'ye kadar devlet başkanlığını üstlenen Resulzade, işgal sonrası da milli muhaceretin bayraktarı olmuştur. Azerbaycan muhaceretinin ilk matbu organı olarak Türkiye'de çıkardığı *Yeni Kafkasya* (İstanbul) adlı dergisi ile bir ilke imzasını atan Resulzade'nin, Türkiye'deki muhaceret hayatı Azerbaycan tarihinde

kayda değer bir yere sahiptir. Böylece 26 Eylül 1923'ten itibaren İstanbul'da yayımlanmaya başlayan *Yeni Kafkasya* dergisi ile Azerbaycan milli matbuatının muhacerette temeli atılmış oluyordu.

Türkiye'de *Yeni Kafkasya* ile başlayan Azerbaycan muhaceret basını yayın hayatını birbirinin devamını oluşturan gazete ve dergilerle sürdürmüştür. Örneğin, 1927'nin sonlarına kadar yayımlanan *Yeni Kafkasya* yerini 1928'de çıkan ve aynı program ve coşkuyla basılan *Azeri Türk* dergisine bırakır. Resulzade önderliğinde 1928-1931 yılları arasında yayımlanan *Azeri Türk*'ün dışında bir de 1929-1931 yılları arasında *Odlu Yurt* dergisi çıkarılır. Yine Resulzade önderliğinde yayımlanan *Odlu Yurt* Azerbaycan muhaceretinin Avrupa devrine kadar Türkiye'de çıkardığı sonuncu siyasi yönlü dergi olarak tarihe geçer. 7 Ağustos 1930'dan itibaren ise Azerbaycan muhacir aydınları muhaceretin Türkiye'de ilk ve tek siyasi haftalık gazetesi olan *Bildiriş*'in yayımını başlatırlar. 1931'in sonlarına doğru bu gazetenin de yayımına son verilir.

Resulzade'nin Türkiye'de yayımladığı *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Odlu Yurt*, Almanya'da yayımladığı *Kurtuluş*, *İstiklâl* dergi ve gazeteleri, Azerbaycan Kültür Derneği'nin çıkardığı *Azerbaycan (Türk Kültür)* dergisi milli Azerbaycan davasının hareket kazanmasında ve bütün dünyaya tanıtılmasında büyük rol oynamıştır (Aküzüm, 1974: 7). Ancak Sovyetler Birliği'nin talep ve baskısı sonucu Azerbaycan siyasi muhacirleri 1931'de Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmışlardır. Böylece 1949'da Ankara'da Azerbaycan Kültür Derneği kuruluncaya dek Azerbaycan siyasi muhacereti Türkiye'deki basın faaliyetine uzun süre ara vermiştir.

Muhaceretin bir diğer ismi Ahmet Caferoğlu'nun 1931-1934 yılları arasında Türkiye'de çıkardığı *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinin siyasetten uzak olsa da üç senelik yayım hayatına Aralık 1934'de son verilmiştir.

Türkiye'den istemeyerek de olsa ayrılan Azerbaycanlı muhacirler Avrupa'ya geçerek orada da matbu faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim 1930'lu yılların başlarından itibaren Azerbaycan muhaceret basınının Avrupa dönemi başlamış ve muhaceret basınının Avrupa'daki temeli 10 Aralık 1932'de Almanya'nın Berlin şehrinde atılmıştır. "1932 senesinde Berlin'de *İstiklâl* gazetesi neşre başlamıştır. Bütün "darbelere" rağmen istiklâl mücadelesi sesinin kısılmayacağını ilan eden "İstiklâl", 1934 yılının sonlarına kadar devam etmiştir. Onu takiben aylık *Kurtuluş* dergisi intişara başlamış ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı olan Eylül 1939 yılına kadar, muntazam surette devam etmiştir. "Kurtuluş'un Almancası da intişar ediyordu" (Bala, 1953: 11). Almanya'da *İstiklâl* ve *Kurtuluş*'un dışında farklı aralıklarla çıkan *Azerbaycan*, *Turan*, *Hücum* gazeteleri ve *Milli Birlik* gibi dergiler Avrupa'daki Azerbaycan muhaceret basınının diğer örnekleridir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Azerbaycan muhaceretinin tekrar Türkiye'de yoğunlaştığını görüyoruz. Nitekim savaştan sonra aynı yıl (1952) "Azerbaycan" adlı iki dergi neşrolunmaya başlamıştır. Biri Ankara'da Azerbaycan Kültür Derneği'nin basın organı, diğeri ise Münih'te Azerbaycan Milli Birlik Meclisi'nin organı olarak faaliyet göstermiştir. Münih'te Türkçe yayımlanan ve redaktörlüğünü muhacirlerden Ceyhun Hacıbeyli'nin - Azerbaycan'ın dünyaca ünlü müzik adamı ve bestecisi Üzeyir Hacıbeyov'un kardeşi - yaptığı (Ceyhun... , 1962: 95) *Azerbaycan* dergisi yayımını 1954'de durdurursa da, Azerbaycan Kültür Derneği'nin Ankara'da çıkardığı *Azerbaycan* dergisi ise yayımını devam ettirmiştir.

Genel olarak Azerbaycan muhacir aydınları 1980'lere kadar, farklı yıllarda ve çeşitli ülkelerde otuza yakın gazete ve dergi çıkarmışlardır. Bu yayınları şöyle sıralayabiliriz: *Yeni Kafkasya*; *Azeri Türk*; *Odlu Yurt*; *Bildiriş*; *Azerbaycan Yurt Bilgisi*; *Kurtuluş*; *İstiklâl*; *Müsavat*; *Azerbaycan* (Ankara); *Azerbaycan* (Paris); *Azerbaycan* (Münih); *Milli Birlik*; *Birlik*; *Yeşil Yaprak*; *Birlik Diriliktir*; *Türk İzi*; *Köroğlu*; *Türk Yolu*; *Hazar*; *Araz*; *Hücum*; *Turan*; *Mücahit* ve diğerleri. Bunlardan Azerbaycan muhaceret basınının başlangıcı olan *Yeni*

Kafkasya ve onu takiben *Azeri Türk, Odlu Yurt, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Azerbaycan* dergileri ve *Bildiriş* gazetesi muhaceretin Türkiye’de çıkan basın organlarıdır.

Öte yandan Azerbaycanlı muhacirler Sovyetlerden olan başka muhacirlerin (Ukraynalılar, Şimali Kafkasyalılar, Gürcüler vd.) yayımladıkları *Promethee, Birleşik Kafkasya, Kafkasya, Yaş Türkistan, Yana Milli Yol* gibi basın organlarıyla da ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bunlardan en önemlisi Rusların etkisi altındaki milletlere mensup ve SSCB’ye karşı mücadelelerini beraber sürdüren mültecilerin bir araya gelerek kurdukları tipik bir sürgün örgütlenmesi örneği olarak bilinen Prometeci Hareket’in başlangıcı olan ve Paris’te 1926 ile 1938 yılları arasında kesintisiz olarak Fransızca yayımlanan *Promethee* dergisidir (Copeaux, 1997: 17-18).

Avrupa’da muhacirlerin çıkardığı yayınlardan en ünlüsü *Promethee* dergisinde eski devlet başkanlarından M. E. Resulzade, N. Jordania, eski bakanlardan A. Çulgin gibi son derece önemli kişiler yer almıştır (Copeaux, 1997: 20). 12 yıllık yayın hayatı boyunca toplam 137 sayısı çıkan ve Türkiye ile ilgili otuz kadar makalenin (genellikle Resulzade’nin yazıları) basıldığı *Promethee* dergisinin dışında Azerbaycanlı muhacirlerin yakın ilişki içerisinde olduğu önemli bir teşkilat da Bolşevizm’den kurtuluş için Amerikan Komitesi’nin desteği ile 9 Temmuz 1950’de Münih’te kurulan SSCB İncelemeleri Enstitüsü’dür. Enstitünün yayınladığı dergiler arasında öne çıkan ve Tatar Abdullah Battal Taymas’ın yönetiminde Türkçe çıkan *Dergi* mecmuasında Mirza Bala gibi önemli Azerbaycanlı muhacirler de faaliyet göstermiştir (Copeaux, 1997: 46).

Resulzade’nin kurduğu Müsavat Partisi Dış İlişkiler büroları tarafından Rus işgalini protesto maksadıyla 1920-1937 tarihleri arasında farklı zaman aralıklarıyla gizlice basılarak halka dağıtılan beyannameler o dönemde büyük çalkantılara sebep olmuştur. 27 Nisan Rus işgalinin Azerbaycan’da oluşturduğu etkiyi, ülkedeki Ruslaştırma politikasını, işkenceler ve mahkûmiyetleri belgeleriyle ortaya koyan beyannamelerden birinin sonunda şöyle yazılmıştır: “Ey Türk halkı, Azerbaycan istiklâlini bir defa kurdun, ikinci defa da kurmak becerisine sahipsin. Düşmanın olan komünist Rusları iyice tanı, Milli intibahını iyice yükselt, hak senindir. Yaşasın Azerbaycan istiklâli; yaşasın üç renkli Ay-Yıldızlı bayrağımız. Kahrolsun Rus cihangirliği” (Aslan, 1984: 56).

Rus istilasına karşı daha etkili mücadele etmeye çalışan muhacirler bir ittifak etrafında birleşmeyi kararlaştırmışlardır. Resulzade’nin öncülüğü ile Azerbaycan, Gürcistan ve Şimali Kafkasyalı muhacir aydın zümrelerden oluşan bir konfederasyon kurma fikri ile 14 Temmuz 1934’te Brüksel’de Kafkasya Konfederasyonu akdi ilgililer tarafından imzalanmıştır. Bu anlaşmada Azerbaycan adına Resulzade ve Topçubaşı’nın imzaları bulunmaktadır (Copeaux, 1997: 38). Ancak 2. Dünya Savaşı’na gelindiğinde Azerbaycan siyasi muhaceretinin faaliyeti pasifleşmeye başlamış ve buna paralel olarak muhaceretin basın faaliyeti de savaş sırasında neredeyse durmuştur.

“Bu devirde, Alman orduları saflarında çarpışan istiklâlciler Azeri lejyonierlerinin organı olmak üzere Almanya’da intişar eden *Azerbaycan* gazetesiyle, yalnız birkaç nüshası çıkabilen “Birlik” dergisi bu boşluğu telafi ediyordu” (Bala, 1953: 12). Savaş bittikten sonra Azerbaycan muhaceretinin önderi Mehmet Emin Resulzade’nin, 1947’de yeniden Türkiye’ye dönüşü Azerbaycan siyasi muhaceretinin burada tekrar canlanmasına sebep olmuş ve Azerbaycan muhacereti bundan sonraki faaliyetini sonuna kadar Türkiye’de sürdürmüştür. Nitekim Şubat 1949’da Ankara’da Azerbaycan Kültür Derneği kurulduktan (Azerbaycan 10..., 1962: 70) sonra, Nisan 1952’de Resulzade’nin teşebbüsü ile Azerbaycan Kültür Derneği’ne bağlı olarak *Azerbaycan* dergisi tesis olunmuştur. Bu dergi çıkarıldığında Azerbaycan davasını savunacak herhangi bir basın organı ortada yoktu (Azerbaycan 9..., 1961: 52). Böylece 2. Dünya Savaşı’ndan sonra Azerbaycan

muhaceretini bir araya getirip ayakta tutmayı başaran Azerbaycan Kültür Derneği'nin 1952'den itibaren çıkardığı ve 1991'de Azerbaycan'ın tekrar bağımsızlığına kavuşmasının tek tanığı *Azerbaycan* dergisi olmuştur.

Azerbaycan istiklâl mücadelesinin ana çizgilerini belirleyen, milli bağımsızlık düşüncesinin temel prensiplerini oluşturan Azerbaycan muhaceret hayatının merkezi unsurları hiç şüphesiz ki, muhacerette çıkarılan ve her sayfası tarihi belge niteliği taşıyan gazete ve dergiler olmuştur. Bu anlamda Azerbaycanlı aydın muhacirlerin ne istediğini, neyin uğruna mücadele ettiğini gösteren ve kanıtlayan, milli istiklâl idealinin yeşermesinde, yeni boyutlara ulaşması, dolgunlaşması ve yaşamasında, milli mücadele azminin artmasında ve Rus işkencesi altında ezilen vatanın hak sesini dünyaya duyurmada muhaceret basınının etkisi yadsınamaz.

Azerbaycan Siyasi Muhaceret Basınının Temeli *Yeni Kafkasya* Dergisi

(Eylül 1923 – Ekim 1927)

1920 Rus işgali sonrası Azerbaycan'da bu istilaya karşı yapılan mücadele, yurt dışında da devam etmiştir. Azerbaycan siyasi muhaceretinin amacı ilk etapta, bağımsızlık savaşını desteklemek, politik, diplomatik ve taktik olarak yürütmek ve böylece Azerbaycan'ın bağımsızlık fikri temelini sağlamlaştırmaktır. Bu nedenle Azerbaycan siyasi muhaceretinin tarihi amacı politik-diplomatik ve fikri propagandacılık olarak iki ana yönde gelişmiştir (Resulzade, 1996: 26).

Muhaceretteki Azerbaycan aydınları bağımsızlık mücadelesini fikri yönde sürdürmüşlerdir. Bu amaçla M. E. Resulzade'nin önderliğiyle Azerbaycan muhaceret hareketinin yayın organı olarak 26 Eylül 1923 tarihinde İstanbul'da *Yeni Kafkasya* dergisinin ilk sayısı neşredilmiştir. Tespit edilen son sayısı ise 15 Ekim 1927 tarihli 95. sayısıdır. Kendisinden sonra gelen bütün milli muhaceret basın organlarının öncüsü olan ve büyük ilgi ile karşılanan *Yeni Kafkasya* dergisinin yayın ilkeleri aşağıdaki maddelerden oluşmuştur (Yeni... , 1952, 12):

- 1. Yeni Kafkasya (Y.K.) milletçi, radikal ve demokrattır.*
- 2. Y.K. Türkçüdür. Türklerin kültürel tanışmalarını, medeni irtibatlarını, manevi vahdet ve istiklâllerini göz önüne alır.*
- 3. Y.K. Türk davasının Azeri cephesini müdafaaaya mükellef Azerbaycan istiklâlcilerinin fikirlerini yayar.*
- 4. Y.K. Kafkasya milletlerinin Rusya esaretinden kurtulmasını ve müstakbel Rusya istilasına karşı muvaffakiyetle durmasını temin için Kafkasya'nın konfederasyon şeklinde birleşmesinin taraftarıdır.*
- 5. Y.K. Yalnız Azerbaycancılık, Türkçülük ve Kafkasyacılıkla kalmaz; o, şarktaki milli istiklâl hareketini de, terviç ettiği efkâr manzumesinin tamamlayıcı bir cüzi olarak benimser. Şarkın radikal bir suretle asrileşmesini bütün samimiyetiyle istikbal eder.*
- 6. Y.K. Bilhassa Rusya emperyalizmine karşı mücadele eder. O, Çarizmi olduğu kadar, Bolşevizmi de Türk dünyası için muzır ve Kafkasya'ya düşman görür.*

Türkçü ve demokrat, Azerbaycan, Kafkasya ve doğu milletlerinin istiklâli ile Rusya emperyalizmine karşı mücadele ilkeleriyle yayın hayatına başlayan ve Osmanlıca basılan derginin imtiyaz sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü Resulzade'nin açık olarak ismi ilk kez dördüncü sayıda görülmektedir. Derginin yazar kadrosunda Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Ayaz İshaki, Ahmet Zeki Velidi, A. Battal, Gültekin, Sadri Maksudi, Cafer Sadık, Cafer Seyit Ahmet ve başkaları gibi önemli isimler bulunmuştur (Şimşir, 1995a: 62).

Bu isimlerle birlikte 139 farklı imzanın tespit edildiği dergide bu imzaların bazılarının aynı şahıslara ait takma adlar olduğu ve gerçekte yazar kadrosunun 139'dan daha az olduğu anlaşılmaktadır. İmzasız olarak çıkan 374 adet yazının da değişik takma adlar ve rumuzlar kullanan aynı yazarlara ait olduğu düşünülmektedir (Can, 2007: 110-111). Bir kaynaktan derginin yayın hayatı boyunca Resulzade'ye ait olduğu belirlenen toplam 215 yazının çıktığı (Yagublu, 2015: 165) vurgulanmıştır.

“Edebi, içtimai ve siyasi bir mecmua” şeklinde nitelendirilse de siyasi yönü ağır basan ve haberlerinin genellikle siyasi içerikli olduğu dergide, haberler dışında çıkan yazıların % 4'nü tarih, % 12'ni edebiyat, % 14'nü değişik toplumsal meseleler ve % 70'ni ise siyaset konuları oluşturmaktadır (Can, 2007: 115).

Muhaceretin önde gelen isimlerinden Mirza Bala Mehmetzade bir makalesinde *Yeni Kafkasya*'yı şöyle değerlendirir: “Yalnız Azerbaycanlıların değil, bütün esir Türklerin hariçte çıkardıkları ilk dergi olan ve istila altındaki bütün esir milletlerin, bilhassa Kafkasya milletleriyle Türk ve Müslüman illerinin hayat ve mücadelesini aksettiren *Yeni Kafkasya* ile başlayan milli neşriyat, milli istiklâl savaşımızın tarihi vesikaları olarak kalacak ve istikbalin nesilleri, milletimizin Kızıl Rus istilası altında ıstırap ve mücadelesini bu vesikalardan öğreneceklerdir” (1953: 11).

1923-1927 yılları arasında yayımlanan *Yeni Kafkasya* Bakü'de elden ele dolaşüyor ve gizlice okunuyordu. Bu dergi ile Azerbaycan matbuatı tarihinde “muhacirlik devri” gibi yeni bir dönem başlamıştır. İstila altında olan Azerbaycan'ın sesi haline gelen bu dergi Bolşevikleri rahatsız etmiştir. Bu nedenle Komünist basın “Yeni Kafkasya”da çıkan yazılara teker teker cevap vermek ihtiyacı duymuştur (Bala, 1953: 10).

Derginin yayımlanmasından oldukça rahatsız olan Sovyet basını ve Bakü'deki resmi Sovyet yöneticileri İstanbul'da açılan Müsavat Partisi'ne karşı sert bir şekilde tepki göstermiş ve her türlü diplomatik yollarla da *Yeni Kafkasya* dergisini engellemek için Türkiye'ye baskı uygulamışlardır (Resulzade, 1996: 26). Sovyet hükümetinin bu husustaki tedirginliği muhaceretteki matbu faaliyetin ne denli önemli olduğunu açıkça ortaya çıkarmaktadır.

Yeni Kafkasya dergisinin Azerbaycan'ın dışında Gürcistan, Türkmenistan ve Türkistan gibi ülkelerde de elden ele dolaştığı bilinmektedir. “Hariçte ve dâhilde kuvvetle müessir olan bu hür *Yeni Kafkasya*, aynı zamanda, şarkın ve garbın dört bir tarafına yayılan Azerbaycan muhacirliğinin bir fikir merkezi haline gelmiş ve istiklâlcı milli edebiyatın gelişmesinin temininde dahi mühim bir rol oynamıştır” (Bala, 1953: 11).

Resulzade *Yeni Kafkasya* hakkında şöyle yazmıştır (1996: 27): “Azerbaycan Milli Hareketinin temel organının karakteri ve anlamı üzerine (...) kısaca şunlar söylenebilir: Milli Azerbaycan Hareketi'nin yayın organı bazı olayları ve Azerbaycan'daki hayatın tüm safhalarını dikkatlice takip etti, analiz etti, üzerinde konuştu, aydınlattı, Bolşeviklerin yalanları, Moskova'nın işgalciliği, Rus baskısı ve yok etme politikasını gerçek belgelerle Türk okuyucusunun gözü önünde açıkladı ve Azerbaycanlılara karşı Moskova'nın hareketlerini tespit etti ve açıkladı.”

“Yeni Kafkasya”yı çıkaran muhacir aydınların istilaya uğramış Azerbaycan'ın yaşadığı sıkıntıları kardeş ülke olarak kabul edilen Türkiye'ye anlatma amacıyla olduğunu vurgulayan Türk yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu dergiyi şöyle değerlendirmiştir: “Azeri ırktaşlarımızdan milliyetperver bir zümrenin İstanbul'da neşretmekte olduğu “Yeni Kafkasya” mecmuasını her çıkışında büyük bir dikkat ve şefkatle okumaktayız. Pek necip ve mukaddes bir mefkûre ateşinin için için yanan bir kor haline soktuğu bu Türk mevkutesinde her kelime, doğrudan doğruya kalbe sıçrayan bir kıvılcım gibidir. (...) Bu gayur ve fedakâr zümrenin başında Resulzade Emin Bey gibi kıymetli Türk mütefekkirleri ve Gültekin cinsinden ateşin Türk

şairleri vardır” (Yeni..., 1952, 12-13). Azerbaycan’ın Ruslar tarafından işgalini konu edinen ve işgal sonrası ülkenin maruz kaldığı Rus baskısını sert bir dille eleştiren yazılara sayfalarında geniş yer veren *Yeni Kafkasya* dergisi yayımlandığı yıllarda büyük yankı uyandırmıştır.

Azerbaycan muhacirlerinin bir diğer ismi Mirza Bala’nın yazdığı makalelerle son yıllarda daha da aktif hale gelen dergi SSCB’yi (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) o kadar tedirgin etmiştir ki, Türkiye’ye olan baskı daha da artırılmıştır (Şimşir, 1995b: 27). Bütün zorluklara ve baskılara karşı direnmeye çalışan *Yeni Kafkasya* dergisi “*Darbeli Mesele*” adlı yayımladığı bir makalede Bolşeviklerin “*Yeni Kafkasya*’nın kapanmasını ve Resulzade’nin İstanbul’dan sürülmesini istedikleri” ifade edilmiştir (Şimşir, 1995a: 62). Ne yazık ki, Sovyetlerin yapmış oldukları baskılar sebebiyle Ekim 1927’de “*Yeni Kafkasya*”nın yayın hayatına son verilmiştir.

Fakat Azerbaycan muhaceret basını burada sona ermeyecek ve muhaceretin 1931’den sonra başlayacak olan Avrupa safhasına kadar Azerbaycanlı muhacir aydınların Türkiye’de çıkardığı ve Azerbaycan siyasi muhaceretinin ilk basın organı olarak tarihe geçen *Yeni Kafkasya* dergisini aynı program ve yayın politikası ile *Azeri Türk, Odlu Yurt* dergileri ve *Bildiriş* gazetesi takip edecektir.

Azeri Türk Dergisi

(Şubat 1928 – Mart 1931)

Azerbaycan muhaceret basınının temelini oluşturan *Yeni Kafkasya* dergisi Rusya’nın baskıları ile kapatıldıktan beş ay sonra, onu aynı kadro ve program çerçevesinde, aynı ülkü doğrultusunda *Azeri Türk* dergisi çıkarılmıştır. 1 Şubat 1928 tarihinde yayın hayatına başlayan *Azeri Türk* mecmuasının tespit edilen son sayısı Mart 1931, Yıl: 4, Sayı: 32/1’dir. M. E. Resulzade tarafından neşrolunan dergi 20. sayıya kadar Osmanlıca yayımlanmıştır. Dergi, Türkiye’de 1353 sayılı yasayla kabul edilen 1 Ekim 1928’de yeni Türk harfleri hakkındaki kanun uyarınca 16 Ekim 1928 tarihli 21. sayıdan itibaren Latin harfleriyle yayımına devam etmiştir. On beş günde bir basılan *Azeri Türk*’ün adının altında “*İlmi, edebi, içtimai ve siyasi mecmua*” ibaresi bulunmaktadır. Derginin yazı kadrosu ise M. E. Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Ahmet Caferoğlu, Cafer Sadık, Y. Ali, F. A. Mustafa, Sanan, Azeri, Daniş Demir, Kemal gibi isimlerden oluşmaktadır. Mesul müdürü Mehmet Sadık (Aran) olan mecmuada çok sayıda Azerbaycanlı yazar ve şairin eserlerine yer verilmiştir. Derginin başyazarı olan Resulzade aynı zamanda bütün yükü kendi üzerine almıştır. Ancak derginin Latin harfleriyle çıkmaya başlamasından sonra dikkat çeken bir başka husus da, bu sayıların hiçbirinde Resulzade’nin imzasını taşıyan makalenin yayımlanmamasıdır.

Derginin yayın ilkeleri şöyle sıralanmıştır (Çağın, 1997: 19):

1. *Azeri Türk, Azerbaycan Türkçülüğünün esaslarını tahlil edecektir.*
2. *Azerbaycan Türkçülüğünün siyasi cephesi ise, Azeri Türklüğünü diğer Türk illerinden uzaklaştıran her türlü tedbirlere karşı koymak, harsı Türk irtibatını tahripkâr tesirden muhafaza etmektedir.*
3. *Azeri Türk, halkçidir.*
4. *Azeri Türk, sade demokrat değil, aynı zamanda radikaldir.*
5. *Azeri Türk milli davanın yalnız salah-ı umumiye müstelzim içtimai esasların tatbiki ile kuvvetleneceğine kanidir.*

Mehmet Emin Resulzade ilk sayıda yayımladığı “*Tuttuğumuz Yol*” adlı sunuş yazısında derginin amacını şu şekilde ifade etmiştir: “*Azeri Türk*, harbi umumi neticesinde bil-fiil istiklâl mücadelesine atılan ve senelerden beri büyük bir aşk ve hararetle özlediği cumhuriyet gayesine ermiş bulunan, fakat milli istiklâli tekrar sekteye uğrayan bir Türk ilinin, Azeri Türk halkının, daha mustalah ismi ile Azerbaycan Cumhuriyeti’nin hayat ve mukadderatı ile alakadar bir mecmuadır” (Şimşir, 1995b: 29). *Azeri Türk*’ün “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin istiklâlinin iadesi” için çalışacağını belirterek yazısına son veren Resulzade’nin bunun dışında derginin muhtelif nüshalarında yer alan çok sayıda yazısı yer almaktadır. Bunlardan “*Demokrasinin Geleceği I-IV*”, “*Milli Harsa Karşı Bolşevik Zaferi*”, “*Rusya’da Vaziyet*”, “*Rusya’da Milliyet Meselesi*”, “*Fransa’da Seçkiler*”, “*Almanya’da Seçkiler*”, “*On senelik Azim ve Cihat*” ve diğer makalelerini örnek gösterebiliriz. Resulzade bu yazıları ile sadece tecrübeli bir siyaset adamı gibi değil, aynı zamanda dünya fikir hayatını çok iyi tanıyan ve özümseyen bir fikir adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Derginin ikinci önemli ismi de Mirza Bala Mehmetzade’dir. Onun hemen her sayıda yazısı bulunmaktadır. Resulzade, Mirza Bala ve yukarıda adlarını zikrettiğimiz diğer yazarların yazıları dışında, çok sayıda imzasız makalenin de dergide yer aldığını görmekteyiz.

Dergide süreklilik arz eden “*Azerbaycan Ahvali*”, “*İran Ahvali*”, “*Türkiye Hayat ve Matbuatı*” başlığını taşıyan bölümler yer almaktadır. Azerbaycan ve İran bölümlerinde bu ülkelerden alınan haberler bir başlık altında kısaca okuyuculara duyurulmaktadır. “*Türkiye Hayatı*” bölümü ise Türkiye’deki yeni gelişmelerden, devlet işleri ve diğer alanlardan yazılan haber ve makalelerden oluşmaktadır.

“Resulzade gerek *Yeni Kafkasya*’da, gerek *Azeri Türk*’te, gerekse daha sonra çıkaracağı *Odlu Yurt* mecmuasında İran’a özel bir önem vermiş ve İran’a olan ilgisini hiçbir zaman azaltmamıştır. Üstelik bunu yaparken İranlı yöneticilerin tepkisini çekmeme ustalığı göstermiştir” (Çağın, 1997: 19).

Derginin sayfalarında, Azerbaycan’la ilgili makalelerin yanı sıra, Kafkasya meseleleri üzerine, Sovyetlerdeki yenilikler ve Moskova hükümetinin uyguladığı ve gündeme getirdiği her türlü hadiseler hakkında ve diğer yabancı ülkelere haber ve yazılara sıkça rastlamaktayız.

Azeri Türk’ün zaman zaman özel sayıları çıkarılmıştır. Mesela, 9. sayı Azerbaycan’ın istiklâlinin 10. yıldönümü münasebetiyle bu tarihi güne ayrılmıştır. Derginin ilk sayısında “*Azerbaycan Misak-ı Millisi*” çerçeveli şekilde basılmıştır. Diğer sayfalarda ise bağımsızlığı anlatan makale ve hatıra yazıları yer almıştır. Her sayısı 24 sayfadan oluşan derginin bu özel sayısı 32 sayfadan oluşmuştur.

Muhacerette çıkan basın organlarında Azerbaycan’ın bağımsızlık yıldönümünü kutlamak ve her sene bir sayıyı özel olarak bu güne ayırmak geleneksel hale gelmiştir. İstiklâlin 11. yıldönümünü anan derginin 25/3. sayısının baş makalesinde 28 Mayıs Bayramı münasebetiyle bütün Azerbaycan kutlandıktan sonra “Her Azeri terbiyesini, bedii zevkini içinde yaşadığı cemiyetin vicdanından alıyor. Ruhunu bozmak isteyen zehirli fikirlere karşı milli ruhunda mündemiç panzehiri ile mukabele ediyor. Onun yegâne hasret ve iştiyakı 11 sene evvel 28 Mayıs 1918’de ilan ettiği hakkına malik olmaktadır” (11. Şanlı... , 1929: 1) diye bağımsızlığa tekrar kavuşmanın özlemi vurgulanmaktadır.

Azerbaycan’da Rus istismarına karşı baş gösteren isyanlara sayfalarında geniş yer veren derginin son sayısının (32/1) baş makalesinde “Ruslar ile barışmayan, Bolşevik idaresiyle imtizaç edemeyen Azerbaycanlı Türk, istila gününden beri - partizan hareketleri hariç olmak üzere - 60’dan fazla kanlı ve sürekli isyan ve kıyam hareketleri yapmış, muvaffak olmamışsa da, irade ve azmini kaybetmemiştir” (Petrol... , 1931: 1) diye yazılmıştır.

1920 sonrası Azerbaycan siyasi muhaceretinin Türkiye’de ikinci yayın organı olan *Azeri Türk*’ün Mart 1931 tarihli 32/1 sayısı ile yayımına son verdiği görülmektedir. Oysa bu son sayısında okuyucuya hitaben “Azerbaycan’ın ve mahkûm Türk ellerinin kurtuluş ve istiklâl davalarını müdafaa eden bu mefkûre mecmuası, istiklâlcî, emelperver gençlik, vatandaş ve milletttaşlarımızın müzaheretleriyle bütün çetinlikleri yenmeye çalışacak ve zulüm altında inleyen kardeşlerimizin feryadına tercüman olmakta devam edecektir” (*Azeri Türk*... , 1931: 15) denmesine rağmen *Yeni Kafkasya* gibi *Azeri Türk* de yayımına son vermek mecburiyetinde bırakılmıştır. Bu durum, Sovyet Rusya’sının Türk hükümeti üzerindeki baskıları sonucu dergilerin kapatıldığı iddiasını doğrulamaktadır.

Hatta yine bu sebepten dolayı yayın hayatına *Azeri Türk*’ten bir sene sonra başlayan *Odlu Yurt* dergisinin de *Azeri Türk*’ün kapatılmasından dört ay sonra yayımı durdurulmuştur. *Odlu Yurt*’u takiben bir ay sonra ise yine muhaceretin bir diğer basın organı olan *Bildiriş* gazetesi kapatılmıştır. Bütün bu kapatılmalar, Sovyetler Birliği’nin bu kadar tedirgin olmasının yanı sıra mücadele yıllarında muhaceret basınının bariz etkisini ve önemini gözler önüne sermektedir.

Odlu Yurt Dergisi

(Mart 1929 – Temmuz, Ağustos 1931)

Odlu Yurt Azerbaycan muhaceret basınının Resulzade önderliğinde neşrettiği üçüncü dergidir. Milli Azerbaycan düşüncesini savunan aylık *Odlu Yurt* dergisi 1 Mart 1929 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Derginin son sayısı ise Temmuz - Ağustos 1931 tarihli 30-31. sayısıdır. Derginin yayımlanma amacı birinci sayısında “*Çehremiz*” adlı baş makalede şöyle açıklanmaktadır: “*Odlu Yurt*, milli Azerbaycan fikrinin mürevvici olarak intişar ediyor. Bu intişar ile o, kendisinden evvel *Yeni Kafkasya* ile *Azeri Türk* mecmuaları tarafından gidilmiş ideal yolunu boylamak azmindedir” (1929: 1).

Dergi, yayın ilkelerini ise “*Odlu Yurt idarehanesinden*” başlığı altında şöyle sıralamıştır (*Odlu Yurt*... , 1931: 1):

- *Odlu Yurt*, milliyetçi, Türkçü, halkçı, radikal, cumhuriyetçi ve istiklâlcî bir mecmuadır.
- *Odlu Yurt*, müstakil Azerbaycan Halk Cumhuriyeti mefkûresini terviç ve müdafaa eder.
- *Odlu Yurt*, Türk kavimlerini birbirine tanıtır, bilhassa Türk dünyasının yegâne müstakil ve şark radikalizminin mümessili cumhuriyet Türkiye’sindeki âlemşümül islahat hareketini terviçle bu hususta okuyucularına malûmat verir.
- *Odlu Yurt*, Kafkasya’nın istiklâl ve kurtuluşunu gözde tutar ve bunun husulü için Kafkasyalıları umumi düşmana karşı ittifaka çağırır. *Odlu Yurt*, şarkın asriliğe bakan radikalizmini terviçle, hususen mazlum ve mahkûm Türk kavimlerinin istiklâl davasını teyit ve milliyet mücadelesini tebcil eder.

Derginin yazı kadrosunda M. E. Resulzade, Mirza Bala, A. Mirkasım, Ahmet Caferoğlu, Y. Ali, Kırımlı Cafer Seyit Ahmet, Yusufbeyli Nasip, A. Bat, Daşdemir ve kısmen de Mehmet Ağaoğlu, Kemal, Cafer Sadık, Demircioğlu, Azeri gibi yazarlar ve Alptekin gibi şairler yer almaktadır. Yayına başlamasından bitişine dek imtiyaz sahibi A. Kazımzade olan *Odlu Yurt* dergisinin mesul müdürlüğünü ise 27. sayıya kadar Kemal, 28 ve 29 sayılarda B. Süleyman, son sayıda (30-31) ise Mirza Bala üstlenmiştir. İlk sayısı 40 sayfadan oluşan derginin sayfa sayısı 24-64 arasında değişmektedir.

Başından sonuna kadar bir düzen içerisinde çıkan dergi belli başlı bölümlere ayrılmıştır. En fazla süreklilik gösteren bölümleri şöyle sıralayabiliriz: *Siyasiyat Kısmı (Başyazılar)*; *Azerbaycan Hayat ve Matbuatından*; *Matbuat ve Kitabiyat*; *Havadis Kısmı*; *İlim ve Edebiyat*; *Azerbaycan'da Vaziyet*; *Beynelmilel Hayattan*; *Azerbaycan Mektupları*.

“Başyazılar” bölümü Resulzade'nin ve Mirza Bala'nın makalelerinden oluşan derginin “*Azerbaycan Hayat ve Matbuatından*” kısmında ise genellikle Mirza Bala ve Y. Ali'nin imzaları görülmektedir. “*Matbuat ve Kitabiyat*” bölümünü A. T. imzalı bir yazar, “*Havadis Kısmı*”nu ise Cafer Sadık hazırlamıştır. “*İlim ve Edebiyat*” bölümü önce Mehmet Ağaoğlu'nun, sonraysa Ahmet Caferoğlu'nun imzasını taşımaktadır. “*Beynelmilel Hayattan*” kısmını ise genellikle A. Bat imzalı yazarın hazırladığını görüyoruz. Derginin “*Azerbaycan Mektupları*” bölümünde ise ilk önce Yey Elif imzalı şahsın, sonra da Daşdemir'in Bakü'den gizli olarak gönderdikleri makalelerin yayımlandığını görülmüştür.

Derginin “*Havadis Kısmı*”nda ağırlıklı olarak Azerbaycan'dan, Türkiye'den, İran'dan, Türkistan'dan, Şimali Kafkasya'dan, Rusya'dan ve Ukrayna'dan haberlere yer verilmiştir. “*Beynelmilel Hayattan*” bölümünde o dönemde gelişen uluslararası boyutlu olaylardan ve gelişmelerden devamlı haber veren derginin genellikle Avrupa-Sovyet ilişkilerinden, Afganistan sorunlarından, Balkanlar'dan, Milletler Cemiyeti'nden, İran-Afgan-Rusya arasındaki ilişkilerden, Sovyet-Çin ihtilafından, Mısır-Filistin hadiselerinden, Türkiye-Yunanistan problemlerinden, Fransa, Almanya, İtalya, İspanya ve diğer Avrupa ülkelerindeki gelişmelerden, Orta Asya'dan, Hindistan ve Lehistan sorunlarından ve diğer uluslararası önem taşıyan olaylardan ayrıntılı olarak bilgi verdiği görülmüştür. “*Azerbaycan Hayat ve Matbuatından*” kısmında Azerbaycan'ın siyasi, iktisadî ve sosyal hayatından, ülkedeki her türlü yenilik ve gelişmelerden kayda değer bilgiler sunan dergi aynı zamanda diğer Rusya baskısı altındaki halklara da sayfalarında geniş yer ayırarak dertlerini dile getirmiş ve acılarını bölüşmüştür.

Yeni Kafkasya ve *Azeri Türk*'te olduğu gibi *Odlu Yurt* dergisi de her sene Azerbaycan bağımsızlığının yıldönümünü kutlama geleneği devam ettirilmiştir.

28 Mayıs 1929 tarihli 4. sayısının üst kapağı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 11. yıldönümü münasebetiyle özgürlüğü çağrıştıran bir fotoğrafla renkli olarak basılan derginin hemen hemen her sayısında Rus sömürüsü ve rejimine karşı Azerbaycan'da baş gösteren köylü isyanları ve partizan hareketlerden geniş bir şekilde bahsedilmiştir.

27 Nisan 1930 tarihli 14. sayıda 1920'nin başından itibaren 1930'un Nisanına kadar Rusya'nın Azerbaycan'ı sömürmesinin adım adım takvimini (“*İstila Takvimi*”, Mirza Bala) yayımlayan dergi 28 Mayıs 1931 tarihli 28. sayısında ise “*İstiklâl Takvimi*” başlığı altında 1917 senesinin Martından 1920 Nisanına kadar süren Azerbaycan istiklalini takvim şeklinde neşretmiştir.

“*İstila Takvimi*”ne ilaveten bu konuda çıkan yazılardan derginin son sayısındaki “*Azerbaycan'a kimler hâkim?*” başlıklı makale, 1920 sonrası Ruslaştırma siyasetinin ve sömürülmenin istatistiksel verilere sahip olması açısından önem arz etmektedir. “Bu malumat 12 senelik hâkimiyetten (...) sonra Azerbaycan'da kimlerin hâkim olduğu, memleketin hakiki sahibi bulunan Türklerin ne vaziyette olduklarını göstereceği için şayanı dikkat ve iddialarımızı teyit eden tarihi bir vesikadır” (Mehmetzade, 1931c) diye makalenin önem ve değeri vurgulanmıştır.

Sömürgeci Rus siyasetinin iç yüzünü gösteren başka bir belge de “*İstilanın Asıl Maksadı*” isimli makedir. Rus istilasının asıl amacının Azerbaycan petrolünü ele geçirmek olduğu vurgulanan yazıda, petrolün yanında

doğal gaz, yün, pamuk, ipek, balık, tuz, bakır, barut, bal, meyve gibi çeşitli servetlerin yağmalanması da yer almıştır. Makalede Moskova'nın eliyle belli bir miktarı dışarıya sevk edilen Azeri petrolünün dokuz senede Rusya tarafından istismar olunan miktarı tam 51.597.000 ton, doğal gaz istismarının ise 900.000 ton olduğu belirtilmiştir (Mehmetzade, 1929a: 3).

Derginin 2. sayısında yer alan ve Azerbaycan bağımsızlığına kavuşmadan iki ay önce 31 Mart 1918'de Rus ve Ermeni şovenleri tarafından Bakü'de gerçekleştirilen katliamı anlatan bir makalede şöyle yazılmıştır (Mehmetzade, 1929b: 4): “Onbir yıl evvel, Rus çarlığına tevarüs eden Lenin ve onun komünist partisiyle, başta Stepan Şaumyan, Arakyan, Lalaef, Arakelyan vb. olmak üzere Azeri istiklâl hareketini öldürmek için Bakü'de başladıkları vahşetin on birinci yıldönümü! (...) 1918'nci yılda 31 Mart faciasını takip eden 28 Mayıs istiklâlinin ilan günü ile 15 Eylül zaferlerinin büyüklüğünü anlamak ve yaşamak için 31 Mart faciası unutulmamalıdır...”

Türkiye'de olup bitenleri yakından takip eden ve Ağustos 1929 tarihli 6. sayısının “*Büyük Felaket Karşısında*” adlı baş makalesinde Trabzon civarında gerçekleşen ve hadsiz derecede zarara yol açan depremden dolayı üzüntüsünü dile getiren dergi, makalede depremden doğan ziyarı telafi edebilmek için Trabzon'a yardım yapılması gerektiğini vurgulayarak (Büyük... , 1929: 2) halkı buna teşvik etmiştir.

Bununla birlikte derginin 20. sayısında yayımlanan başyazıda Türkiye'nin 26-30 Ağustos 1922'de kazandığı zafer tebrik edilmiştir. Yazının son kısmı şöyle bitmektedir: “*Odlu Yurt*, Ağustos zaferini Türkiye vatandaşlarına tebrik ederken bu hayat veren güneşin istila karanlığında kalmış Azerbaycan ufuklarında dahi parlamasını ümit eder” (Ağustos... , 1930: 3).

Odlu Yurt'un sayfalarında en fazla işlenen konulardan biri de Kafkasya Birliği (Konfederasyonu) fikridir. 8. sayıda yayımlanan ve bu birliğin zaruretinden bahsedilen makalede “Azerbaycan da dâhil olduğu halde, Kafkasya milletlerinin kurtuluş mücadelelerini ruhlandıran siyasi fikirler manzumesinde yer tutan en mühim şiarlardan birisi de Kafkasya Birliğidir” (Kafkasya... , 1929: 3) diye Rus istilasına karşı birlikte mücadele için bu ittifakın önemine vurgu yapılmıştır.

1929 yılı Eylül'ünün 8'de geçmiş Azerbaycan Cumhuriyeti Heyeti tarafından Milletler Cemiyeti'ne müracaat edilmiştir. “*Milletler Cemiyeti Meclisi Reisi Âlisine*” başlığını taşıyan müracaat mektubunun altında ise Azerbaycan heyeti reis vekili Mir Yakup'un ve umumi kâtip Abbas Atam Alibeyli'nin imzaları bulunmaktadır. Derginin 8. sayısında aynen yayımlanan bu yazıda şöyle denmektedir: “Milletler Cemiyeti'nin nazari dikkatinin dünyanın şu köşesine atfedileceğinin ve ali meclisin Azerbaycan milletine ve onun haklı mütalebatına manevi himayesini bahşedeceğini kaviyen ümit eyeriz” (Azerbaycan'ın... , 1929: 3).

Derginin “*İlim ve Edebiyat*” kısmında 9, 10 ve 11. sayılarda arka arkaya neşredilen Ahmet Caferoğlu'nun “*Tarihte Azerbaycan - Rus Münasebatı*” adlı makalesi Azerbaycan - Rus ilişkilerinin tarihi gelişimi açısından kayda değer bir inceleme yazısıdır. Eski tarihçilerin belgelerine dayanarak Azerbaycan - Rus siyasi ilişkilerinin ilk olarak 880 senesinden itibaren başladığını vurgulayan yazar, makalesinde Rusların ta o zamandan işgal ve istila maksadıyla Azerbaycan topraklarına 880 sonrası da 909, 913, 943, 968 ve farklı yıllarda seferlerde bulduklarını ve bu seferlerin yağmadan başka bir şey olmadığını belgelerle göz önüne sermiştir (Caferoğlu, 1929:4).

Azerbaycan muhaceretinin 2. Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'de yayımladığı en son siyasi dergi olan *Odlu Yurt* o dönemki diğer muhaceret mecmualarından farklı olarak ekonomik yönden ağırlık taşımaktadır.

Muhaceretin diğer dergilerinden daha düzenli olması açısından da farklılık gösteren *Odlu Yurt* dış haberlerin çokluğu yönünden de öne çıkmıştır.

Mart 1931 tarihli 26. sayısında yer alan “*Üçüncü Yıl*” adlı makalede şöyle bir değerlendirme yapılmıştır: “Şarkın ve garbın dört bir tarafına yayılan ve miktarları günden güne artan vatan cida Azerbaycan muhacirlerinin, bilhassa onların kahraman genç neslinin bir nevi manevi teşkil merkezi haline gelmesi *Odlu Yurt*’un en büyük zaferlerinden biridir” (1931: 1).

Aynı yazının son kısmında “*Odlu Yurt* da *Yeni Kafkasya* tarafından ilan edilen ve “Azerbaycan Misakı Millisi”nin umdelerini teşkil eden yüksek prensiplerden aldığı mukaddes heyecanla başladığı davayı devam ettirerek milliyet, demokrasi, cumhuriyet, Azerbaycan istiklâli ve Kafkasya’nın konfederasyonu esasını müdafaada ısrar edecektir” (1931: 2) cümlesiyle her ne kadar bu ülkü uğruna yayımını sürdürüleceğini ve mücadeleye devam edeceğini vurgulasa da fazla hayatta kalamamış ve Temmuz-Ağustos 1931’de çıkan (30-31) sayısından sonra derginin yayımına son verilmiştir.

Bildiriş Gazetesi

(7 Ağustos 1930 – 10 Eylül 1931)

Azerbaycan siyasi muhaceretinin Türkiye’de çıkardığı tek gazete olma özelliğini taşıyan ve haftalık olarak neşredilen *Bildiriş* gazetesinin ilk sayısı 7 Ağustos 1930 tarihinde çıkmıştır. Azerbaycan muhaceretinin ikinci önemli ismi olan Mirza Bala Mehmetzade önderliğinde yayın hayatına başlayan ve *Odlu Yurt* dergisinin kapatılmasından bir ay sonra yayımı durdurulan bu gazetenin son sayısı ise 10 Eylül 1931 tarihli 58. sayıdır. Gazete daha önce yayımlanan *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk* ve *Odlu Yurt* dergilerinin yayın politikasını izlemiştir.

Gazetenin yayın hayatına başlaması nedeniyle ilk sayısında yayımlanan sunuş yazısında şöyle denmiştir (Bildiriş, 1930: 1): “Bu günden itibaren her hafta muntazam intişar edecek olan *Bildiriş* gazetesi; yakın, orta ve uzak şarkta, bilhassa Türk dünyasında cereyan eden siyasi, milli, harsı ve içtimai hareketler hakkında malumat vermekle Türk efkârı umumiyesini tenvire çalışacaktır.”

Gazetenin yazı kadrosunda Mirza Bala Mehmetzade, B. E. Ağaoğlu, Cafer Seyit Ahmet, Y. Ali, Abdulkadir gibi yazarlar yer almıştır. Dört sayfa olarak yayımlanan gazetenin imtiyaz sahibi A. Kazımzade, mesul müdürü Kemal ve yönetimini üstlenen ise Mirza Bala olmuştur. Azerbaycan’ın önde gelen muhacir aydınlarından biri olan ve 1898 yılında Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de dünyaya gelen Mirza Bala, okul sıralarında bilgisi ve yeteneğiyle herkesi hayran bırakmış ve gazetecilik hayatına Resulzade tarafından 1915’te çıkarılan *Açık Söz* gazetesiyle başlamıştır. 27 Nisan 1920 Rus işgaline kadar Bakü’de birçok gazete ve dergilerde faaliyet göstererek bazen muharrir, bazen de başyazar olmuştur. Mirza Bala, Resulzade’yi kendisine bir üstat olarak seçmiş ve ömrünün sonuna kadar üstadının düşünce ve fikirlerine bağlı kalmıştır. Rus istilasından sonra Ağustos 1923’te İran’a gitmiş ve bununla da muhaceret hayatı başlamıştır. İran’dayken Resulzade tarafından İstanbul’da neşredilen *Yeni Kafkasya* dergisine çeşitli makaleler göndermiştir (Mirze Bala’nım... , 1959: 3-4).

1927 yılında İstanbul’a gelen M. Bala, yine Resulzade’nin önderliğinde neşrolunan *Azeri Türk*, *Odlu Yurt* dergilerinde çalışmıştır. Ahmet Caferoğlu’nun çıkardığı *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinde de çeşitli makaleler yayımlayan M. B. Mehmetzade, 1952’de çıkmaya başlayan *Azerbaycan* (Ankara) dergisinde de çeşitli yazılar yazmıştır (Aliyev, 1990: 26-27).

İstanbul’da çıkardığı *Bildiriş* gazetesi 1931’de kapatıldıktan sonra Mehmetzade, Türkiye’yi terk etmiştir. 1932’de Polonya’nın başkenti Varşova’ya giderek Azerbaycan’ın bağımsızlığı için çalışmış ve 1939’da Polonya, Almanya ile Sovyetler arasında ikiye bölünerek paylaşıldığı zaman Mirza Bala tekraren İstanbul’a dönerek *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde Rus baskısı altında olan Türkler hakkında yazılar yazarak faaliyetini sürdürmüştür (Baykara, 1975: 272).

Mirza Bala Mehmetzade, 1955’den başlayarak hayatının sonuna kadar Münih’teki Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü’nde çalışmış ve enstitünün Türkçe yayımladığı *Dergi* mecmuasının başyazarlığını yapmıştır. Tahminen iki bine yakın çeşitli makaleleri bulunan Mehmetzade, M. B. Nuhoglu; Ali Kutluk; M. B. Mehmetzade gibi farklı isimlerle yazılar yayımlatmıştır. Azerbaycan muhaceretinin ikinci önemli ismi olarak bilinen Mirza Bala’nın kitap halinde basılmış eserleri bunlardır: “*Azerbaycan Misakı Millisi (1927)*”; “*Ermeniler ve İran (1927)*”; “*Milli Azerbaycan Hareketi (1938)*”; “*Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya (1951)*” (Mirze Bala’nın... , 1959: 5). Mehmetzade’nin muhaceret hayatındaki en parlak sayfalarını İstanbul’da çıkardığı *Bildiriş* gazetesinin oluşturduğu söylenebilir.

Başından itibaren 39. sayıya kadar Orhaniye matbaasında, 40’dan 58. sayıya kadar ise Öztürk matbaasında basılan *Bildiriş* gazetesinin bütün başyazıları Mirza Bala tarafından kaleme alınmıştır.

Arka sayfasında sürekli *Odlu Yurt*’un (dergi kapatılana kadar) mündericatını neşreden gazete, Rus hegemonyasında kalan diğer milletlere mensup muhacirlerin Avrupa’da yayımladıkları *Promethee*, *Milli Yol*, *Emel* vb. dergilerinden bilgiler sunarak muhaceret basını alanında dayanışma örneği sergilemiştir.

Sovyet Rusya’sından, İran’dan, Kafkasya’dan, Afganistan’dan, Ukrayna’dan, Gürcistan’dan, Türkiye içinden ve beynelmil hayattan (bazı uzak doğu ve Avrupa ülkelerinden) haberler yayımlayan gazete, sayfalarında Azerbaycan’a geniş yer ayırarak ülkedeki sanayi, petrol, tarım vs. gibi ekonomik alanlardaki gelişmelerden, Azerbaycan’ın sosyal ve siyasi hayatındaki yeniliklerden bilgiler aktarmıştır.

Bundan önceki muhaceret basın organlarındaki geleneği *Bildiriş* gazetesi de sürdürerek 28 Mayıs 1931 tarihli 43. sayısını Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 13. yıldönümüne ayırmıştır. Gazetenin adının altında büyük harflerle Resulzade’ye ait “*Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!*” sloganının yazıldığı bu sayının ön sayfasında Azerbaycan İstiklâl Beyannamesi de yer almıştır.

Gazete, Azerbaycan’da yürütülen Ruslaştırma siyasetini içeren yazı ve makalelere sayfalarında geniş yer vermiş ve bir sayısında bu siyasette en etkili yolun milli eğitimi Ruslaştırma olduğunu belirten aşağıdaki manşeti atmıştır: “Yüksek mekteplere devam edebilmek için orta mekteplerde Rusçaya çok ehemmiyet etmeyenlerin cezası istenmektedir” (Azerbaycan Mektepleri... , 1930: 1).

Bu konuda daha ayrıntılı bir içeriğe sahip olan ve M. B. Mehmetzade’nin kaleme aldığı “*Lenin Milli Siyaseti, Azerbaycan’a Ne Netice Verdi?*” adlı makale, gazetenin 52. sayısından (30 Temmuz 1931) başlayarak son sayıya kadar yayımlanmış ve yazının devam edeceği belirtilse de gazetenin kapatılmasından dolayı yarıda kalmıştır. Azerbaycan’da hem ekonomik, hem siyasi ve hem de sosyal açıdan sürdürülen Ruslaştırma siyasetini her yönüyle açıklayan yazar, makalesinde Azerbaycan toprağı olan Zengezur’un Ermenistan’a verilmesini ve Karabağ’ın da verilmek istenmesini ve böylece de “büyük Ermenistan” hayalini gerçekleştirmek isteyen Ermeni siyasetinin iç yüzünü ortaya koyarak bu gibi önemli konuları gündeme getirmiştir. Yazının 8. bölümünde şöyle denmektedir: “O Lenin milli siyaseti ki, Taşnaklara, bütün Ermenileri Ermenistan’a, Zengezur ve Karabağ’a toplamak imkânını vermekte idi. Avrupa’dan, Amerika’dan,

Rusya'dan, Irak'tan ve İran'dan Ermeniler bu Türk yurduna akmaya başlamışlardır” (Mehmetzade, 1931a: 3).

O zamanlar Rus istismarına karşı Azerbaycan'da köylü isyanları ve partizan hareketleri doruk noktasına ulaşmıştır. Doğal olarak da *Bildiriş* bu kıyam ve isyanlara sayfalarında geniş yer vermiştir. Gazetenin 12. sayısında çıkan bir haberde Moskova'nın Azerbaycan'daki köylü isyanlarını bastırmak için şiddetli tedbirlere başvurduğu yazılmıştır. Haberde 50 kişilik bir köylü partizan grubunun üzerine 2000 Rus askerinin gönderildiği ve bu askeri kuvvetlerin isyankâr köylülerin kadınlarına, kızlarına tecavüz edip, yaşlı genç herkesi katlettikleri yazılmıştır (Azerbaycan'da... , 1930: 1).

Bu konuda başka bir yazı da gazetenin 24-36. sayıları arasında yayımlanan ve Mirza Bala'nın imzasını taşıyan “*Azerbaycan'da Köylü Hareketi*” adlı toplam 13 bölümden oluşan makaledir. 1929 senesi sonlarından itibaren Azerbaycan'da Moskova'nın yürüttüğü sömürgeci siyasete karşı başlayan ve bütün ülkeye yayılan köylü isyanları, bu isyanların sebep ve sonuçlarının ele alındığı bu yazı dizisinin bir bölümünde şöyle yazılmıştır: “Menşei ta on dokuzuncu asrın ortalarına kadar uzanan Azerbaycan'daki köylü hareketinin karakterini tayine çalıştığımız zaman bu karakteri mülkiyet, hürriyet, serbestlik ve bunların mantığı ve tabii neticesi olan birçok milli – içtimai hakların hâkimiyeti uğrunda vaki olan bir mücadele şeklinde formüle etmek mümkün oluyor” (Mehmetzade, 1931b: 3).

Gazete, Rus baskısına tahammül edemeyerek İran'a iltica eden Azerbaycanlı mültecilerin durumunun vahim olduğunu, muhacirlerin açlık ve hastalıktan öldüklerini, bu da yetmezmiş gibi İran hükümetinin bu mültecileri hapsedtiklerini haber halinde duyurmuştur (İran'da... , 1930: 1).

Moskova'nın o dönemki gizli teşkilatı O.G.P.U (Müttehit Devlet Siyasi İdaresi) ile ilgili yazılara geniş yer ayıran gazetenin 2. sayısından 15. sayısına kadar yayımladığı “*Solovkide Gördüklerim*” (B. E. Ağaoğlu) başlıklı yazı 1920 sonrası Azerbaycan gençliğine yapılan Rus işkence ve vahşiliğinin bir göstergesidir. Makale, faaliyetini gizli sürdüren Müsavat teşkilatının 1923'de kapatılmasından sonra “Çeka” tarafından tutuklanan üyelerine yapılan işkenceleri gözler önüne sermektedir.

Bildiriş'in 10. sayısından 28. sayısına kadar bölüm bölüm yayımlanan “*Çekist Ağabekofun İfşaatı*” adlı yazı dizisi de O.G.P.U açısından dikkat çekicidir. Bu makale dizisi O.G.P.U.'nun o zaman dış şubesinin şark kısmı reisliğinde bulunmuş ve 1930 Haziran'ında Stalin rejimi ile mücadele etmek amacıyla İstanbul'a gelerek sekiz ay İ.T.O'da çalıştıktan sonra Paris'e giden Ermeni asıllı Ağabekofun on senelik O.G.P.U'daki faaliyetini ve yabancı memleketlerdeki O.G.P.U'nun metot ve sistemini bir kitap halinde yazarak yayımlattığı eserin önemli kısımlarından oluşmaktadır. Bu eser Sovyetlerin gerek iç, gerek dış siyasetinin, bilhassa şark memleketlerindeki (Türkiye, Suriye, Mısır vb.) faaliyetlerinin iç yüzünü göstermesi açısından büyük bir önem taşımaktadır (1930: 3).

Sovyetlerin hegemonyasındaki halkları nasıl istismar ettiğini göstermek adına gazetenin 20. sayısında çıkan “*Vandervelde ve Rusya*” adlı makale kayda değerdir. O zamanın Belçika sosyalistlerinin lideri Emil Vandervelde'nin Rusya'yı gezip dolaştıktan sonra geri döndüğünü vurgulayan makale, Vandervelde'nin geri dönüşünden sonra Sovyetlerle ilgili açıkladığı fikrine de yer vermiştir: “Burada, Avrupa'da amale sınıfı iki hafta için bile böyle bir rejime tahammül etmez, mutlaka ihtilal yapardı...” (1930: 1).

Gazete, sayfalarında Türkiye yaşamına da geniş yer ayırmıştır. O dönem T.B.M.M'nin hemen hemen her toplantısından bilgi veren gazete bu toplantılarda M. K. Atatürk'ün söylediği nutukları da aynen yayımlamıştır. Buna ilaveten gazete, Türkiye'nin 30 Ağustos Zafer Bayramı'nı kutlarken, 4. sayıda yer alan

başmakalede şunları yazmıştır: “Milletlerin hürriyet ve istiklâlini, Cumhuriyet ve demokrasi prensiplerini ayakları altında çiğneyen bir kuvvetin esaretinde inleyen mahkûm milletler, bilhassa Azerbaycan, Türkistan, Kırım, Kazan, Başkurt, Şimali Kafkasya gibi 40.000.000’luk Türk dünyası, bu şarktan doğan (...) ebedi güneşin nurundan kuvvet alıyor, bu hayat veren milliyet ve istiklâl güneşinin istila karanlığında kalmış mahkûm ve esir milletlerin ufuklarında dahi doğmasını ümit ve arzu ediyorlar” (Zafer... , 1930: 1). Türkiye’de 1931’in başlarında ortaya çıkan Menemen hadiselerini kınayıcı yazılar da dâhil, gazete arka arkaya iki sayısında (22. ve 23.) bu olaylara geniş yer ayırmıştır.

Sayfalarında Türk dilli ülkelere (Kazakistan, Kırgızistan, İdil-Ural vd.) ve bu ülkelerdeki her türlü gelişmelere geniş yer veren, Kırım’ın milli mücadele lideri Cafer Seyit Ahmet’in de zaman zaman Kırım’la ilgili yazılarını yayımlayan ve Rus esareti altında sömürülen bu Türk topluluklarının sürekli dertlerini duyuran *Bildiriş* gazetesinde çıkan bir makalede Kırım’ın faciası şöyle dile getirilmiştir: “Bolşevik esaretinde inleyen güzel Kırım’ın on seneden beri lisani, harsı, dini, milli mevcudiyeti, milli varlık ve milli hürriyeti ayaklar altına alınmış ve Kırım yalnız ve ancak istiklâl davası için can vermektedir” (Ahmet, 1930: 3).

Genel olarak muhaceret basını sayfalarken Rus baskısı altındaki bütün milletlere mensup mülteci aydınların muhacerette sürekli dayanışma içerisinde oldukları görülmektedir. Nitekim Azerbaycan istiklâl günü münasebetiyle *Yaş Türkistan*’ın *Bildiriş*’e gönderdiği mektupta şöyle yazılmıştır: “Ey Azeri Kardeşlerimiz! Unutmayınız ki, biz Türkistanlılar her zaman ve her yerde, tarihin her dönüşünde sizinle beraberiz. Sizin istiklâl bayrağınız (...) bizim için de mukaddestir” (Kardeş... , 1931: 3).

Yeni Kafkasya dergisi ile başlayan Azerbaycan siyasi muhaceretinin Türkiye’deki basın faaliyeti *Azeri Türk, Odlu Yurt* dergileri ve *Bildiriş* gazetesi ile devam etmiştir. Ancak önceki basın organlarında da olduğu gibi Sovyet hükümetinin müdahalesi neticesinde *Bildiriş* gazetesinin de 1931 yılı Eylül ayında çıkan 58. sayısından sonra yayımı durdurulmuştur. Böylece Azerbaycan siyasi muhaceret basınının İstanbul dönemi sona ermiş, Avrupa devri başlamıştır.

O dönem Türkiye dışında olan M. E. Resulzade, *Bildiriş*’in de kapatıldığını duyunca şunları yazmıştır: “Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin kararı ile İstanbul’da neşredilen *Odlu Yurt, Azeri Türk* mecmuaları ile *Bildiriş* gazetesi kapanmıştır... Bizi hayretler içerisinde bırakan bu hakikate şimdi düşman seviniyor. On yıldan beri İstanbul’da yükselen Azerbaycan sesini kısırmak için ellerinden gelen her şeyi ortaya koyan, gazeteleri, mitingleri, demarşları, hile ve entrikaları ile hiç durmadan çalışan Bolşevikler - Ruslar ne kadar memnun! (...) Milli, muasır, halkçı Türk Cumhuriyeti’nde milli, muasır, halkçı Azerbaycan istiklâlcilik mefkûresinin sesi kısılmıştır!” (Şimşir, 1995b: 32).

1923-1931 yıllarını kapsayan Azerbaycan siyasi muhaceretinin Türkiye’deki basın faaliyeti sonrasında Ahmet Caferoğlu tarafından siyasi niteliği olmayıp, ilmi ve kültürel amaçla 1932’de İstanbul’da çıkarılan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisi de 1934 senesinde yine Rusya-Türkiye ilişkileri gereğinden dolayı kapatılmıştır. Böylece 2. Dünya Savaşı sonrası 1949’da Ankara’da Azerbaycan Kültür Derneği’nin kuruluşuna kadar Türkiye’de muhaceretin basın faaliyeti durmuştur.

Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi

(Ocak 1932 – Aralık 1934 / Şubat 1954 tek sayı)

Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt dergilerinin ve *Bildiriş* gazetesinin kapatılmasından üç ay sonra *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisi Ahmet Caferoğlu’nun önderliğinde İstanbul’da çıkmaya başlamıştır. İlk sayısı

Ocak 1932’de çıkan dergi başta M. E. Resulzade olmak üzere Azerbaycanlı muhacir aydınların Türkiye dışında olduğu döneme rastlamaktadır.

Mirza Bala bir makalesinde şöyle yazmıştır: “Hür Milli Azerbaycan matbuatının Avrupa devrinde (1931-1934) İstanbul’da Profesör Ahmet Caferoğlu’nun başyazarlığı ile *Azerbaycan Yurt Bilgisi* adı altında ilmi bir dergi intişar etmiştir” (1953: 12). Siyasi konulardan uzak ilmi, edebi ve kültürel ağırlıklı olan dergi buna rağmen Aralık 1934 tarihinde (35 - 36. sayıdan sonra) kapatılsa da, 20 senelik aradan sonra Şubat 1954’de sadece tek sayı olmakla (37. sayı) tekrar çıkmış ve bir daha da yayımlanmamıştır.

Azerbaycan’ı tanıtmaya amaçlı olarak yayımlanan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* birinci sayısında yayın amacını şöyle açıklamıştır: “Son on sene zarfında muhtelif mahfilde Azerbaycan tetkikine ciddiyetle teşebbüs edilmesi kısmen iyi neticeler vermişse de, harsımızın birçok cihetleri hâlâ eski meçhuliyetleri içerisinde devam edip durmaktadır. Yani dikilmek istenilen büyük binanın temeli henüz boşluklarla doludur. İşte o büyük binanın temelindeki boşluklar işbu *Azerbaycan Yurt Bilgisi*’nin bir an evvel intişar etmesine sebep olmuştur. (...) *Azerbaycan Yurt Bilgisi*’nin maksat ve gayesi yalnız Azerbaycan’ı her bir hususta yakından bilen ve tanıyanlarla bir tetkik kadrosu hazırlayarak hars tetkikatı ile uğraşmaktan ibaret olmayıp aynı zamanda onu bir ülke ile alâkadar ırktaş ve muhiplerine tanıtmaktır. Mamafih mecmuamız bununla da iktifa etmeyecek ve müşterek Türk harsının hâlâ aydınlanmamış olan noktalarını tenvire çalışacaktır”(Birkaç... , 1932: 1-2).

Aylık olarak yayımlanan derginin yazı kurulunda ise tanınan Türkoloji adamı Fuat Köprülüzade, A. Zeki Velidi Togan, İnan, Hacızade Mirza, Ağaoğlu Mehmet ve Abdülkadir gibi isimler yer almıştır. Yazarlar arasında ise M. E. Resulzade, Kazan Türklerinden Battan Taymas ve İshaki, Kırımli Cafer Seyit Ahmet ve Abdullohoğlu Hasan’ın isimleri öne çıkmaktadır.

Bu isimlerin anılması bile derginin sadece Azerbaycan’ın sorunlarına eğilmediğini vurgulamak için yeterlidir. Nitekim Nisan 1933’de çıkan 16. sayısı neredeyse tümüyle Kırımli aydın İsmail Gaspıralı’ya ayrılmıştır. Yine aynı sayıda, Azerbaycan’ın bağımsızlığının yitirilmesinin yıldönümü maksadıyla, bir Azerbaycanlının değil de bir Türkistanlının imzasını taşıyan “*Türkün Kara Bir Günü*” başlıklı “matem” yazısı yer almıştır. Tüm bunlar, bir Türk bilincinin varlığının, Türkler arası bir dayanışma oluşturulduğunun sembelleri olarak görülebilir (Copeaux, 1997: 25-26).

Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisinin kurucusu ve muhaceretin en önemli isimlerinden biri olan Ahmet Caferoğlu 1894’te Azerbaycan’ın Gence şehrinde dünyaya gelmiştir. 1920 senesinde Bakü’den İstanbul’a taşınan Caferoğlu, 1924’te Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünü bitirmiştir. 1929’da doçent, sonra da Breslau’da doktora tezini savunarak doktor, 1938’de ise profesör olan Caferoğlu 1966-1973 yılları arasında Türkiyat Enstitüsü Müdürlüğü görevini de yapmıştır. Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Halk Edebiyatı ve Folkloru, Azerbaycan yazılı edebiyatı, Azerbaycan tarihi ve Türkiye’deki Azerbaycan Türkleri ile ilgili çalışmaları bulunan, pek çok eserin ve 400’den fazla makalenin yazarı olan Caferoğlu, 1932 Ocagından 1934 Aralığına kadar 36 sayıdan oluşan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisini çıkarmıştır. Bu mecmua Azerbaycan üzerine yapılan çalışmaların en önemli koleksiyonlarından birini teşkil etmektedir (Ercilasun, 1991: 63-64).

Azerbaycan’ın kültürel tanıtımına sayfalarında geniş yer ayıran dergi, Azerbaycan tarihi, edebiyatı, coğrafyası, sineması, müziği ve kısmen de ekonomisi ile ilgili önemli bilgiler içeren yazılar yayımlamıştır. Azerbaycan’ın tanınan şahsiyetlerinden Fuzuli, Nesimi, Nizami, Kasimi, Siraci, Mehseti Gencevi gibi şair ve yazarlarından bahseden çeşitli inceleme yazıları ve makalelere dergide geniş yer verilmiştir. Özellikle “*Dede Korkut*” destanları üzerine yazılan yazıların bolluğu ile dikkat çeken dergi, Azerbaycan halk âşıklarından Tufarganlı Abbas, Âşık Kurban gibi âşıklarla ve aynı zamanda “*Âşık Garip*” destanı ile ilgili makaleler

yayımlamıştır. Diğer Türk dilli halkların da kültür ve sanatından, edebiyat ve tarihinden geniş ölçüde bahseden dergi iki bölümden ibaret “*Kırım Tarihine Ait Notlar ve Vesikalar*”, Kırgızların “*Manas*” destanı ile ilgili çeşitli yazılar yayımlamıştır.

Dil ile ilgili meseleler de derginin önem verdiği konulardan olmuştur. Şöyle ki, 10. sayıda İlk Türk Dili Kurultayı’na başyazı şeklinde geniş yer verilmiştir. Bu konuda yazılan bir diğer yazı da Taliphanbeyli Süreyya’nın kaleme aldığı “*Karabağ-İstanbul Şivelerinin Mukayesesi*” adlı inceleme yazısıdır. Derginin 13, 14, 17, 19-20. sayılarında ayrı ayrı bölüm halinde yayımlanan yazıda Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi karşılaştırılmıştır.

Azerbaycan edebiyatının ilk dramaturgu ve tanınmış yazarı Mirze Feteli Ahundzade’nin hayat ve eserlerinin incelendiği muhtelif yazılara sayfalarında geniş yer ayıran dergi, büyük fikir adamı Kırımli Tatar Türkü İsmail Gaspıralı’yı tanıtmaya maksadıyla 16. sayıda (Nisan 1933) bir makale neşretmiş ve muhaceretin önceki basın organları gibi, 28 Mayıs Azerbaycan’ın bağımsızlığı ve 27 Nisan Rus işgali yıldönümleri ile ilgili özel yazılar yayımlamıştır.

Türkiye yaşamından geniş bilgi veren dergi, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun onuncu yıldönümü münasebetiyle Eylül 1933 tarihli 21-22. sayısının yarısını bu konuda yazılan makalelere ayırmıştır. Bu yazıların birinde şöyle denmiştir: “Şehidi, dili, ırkı bir, iki kardeşin ikisi de istiklâl erişemeyince Türk tam bir zafere varmamış olur. Türkiye Cumhuriyeti’nin yaşadığı bu on yıllık zaferi bütün kalbimizle, canımızla tebrik ederken, Türkiye’nin küçük kardeşine de bir an evvel istiklâl zaferine varmasını Yüce Allah’tan diler, büyük kardeşlerimizi selamlarız” (Caferoğlu, 1933: 2).

Muhaceretin önceki gazete ve dergilerinde olduğu gibi Rus sömürgeciliği, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*’nde yayınlanan çeşitli makalelere de konu olmuştur. Bu tür yazılardan biri derginin birinci sayısından başlayarak dört bölüm halinde yayımlanan “*Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatında Rus İstilasının-İnikâsı*” adlı inceleme yazısıdır. Yazıda diğer Türk boylarının folklorundan, destanlarından örnek getirerek konuyu inceleyen yazar, makalenin birinci kısmında Azerbaycan halk edebiyatına da değinerek şöyle yazmıştır: “Azerbaycan halk edebiyatına Rus istilasının büyük ve derin bir iz bıraktığını biz son senelerde toplanmaya ve neşredilmeye başlayan mevattan öğreniyoruz. Azerbaycan istiklâl mücadelesi destanları, şimdilik öğrenebildiğimize göre, Gence müdafii Cevat Han ile istilayı müteakip zuhur eden “Kaçaklar” etrafında toplamıştır” (Abdulkadir, 1932: 4).

Bu konuda bir diğer makale ise derginin Ağustos-Eylül 1932 tarihli 8-9. sayısından başlayarak 12. sayıya kadar dört bölüm halinde yayımlanan “*Azerbaycan Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi İzleri*”dir. Caferoğlu’nun kaleminden çıkan bu inceleme yazısı beş farklı kısma ayrılmıştır. “*Son Muhaceret Devri İstiklal Şiirleri*” diye adlanan sonuncu kısmında: “Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bolşevikler tarafından istilası dâhilindeki milli edebiyat mektebini terörü ile susturmaya muvaffak olduysa da hariçteki muhacir Azeriler arasında bilakis büyük aksül-emel vücuda getirdi. Haddi zatında dâhildeki milli şiir mektebinin berdevamı olan bu edebiyatın maksadı, Bolşevik Rus istilasına karşı mücadeleden ibarettir” (1932: 3) diyen yazar, Bolşevikler tarafından katledilen o dönemin ateşli şairi Gültekin’in bu iki mısrasını da yazısına eklemiştir:

“Kaldıkça Ruslara diyarım benim,

İntikam olacak şiarım benim!”

Azerbaycan'ın tarihini, kültür ve edebiyatını araştırmak ve tanıtmak gayesiyle Ahmet Caferoğlu tarafından toplam 36 sayısı çıkarılan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisi de ne yazık ki, önceki basın organlarının akıbetine maruz kalmış ve Aralık 1934'te yayımı durdurulmuştur.

20 sene sonra Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği'nin yayın organ olarak İstanbul'da Şubat 1954'te sadece bir sayı (37. sayı) olarak çıkan *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'nin yeniden yayına başlaması münasebetiyle sunuş yazısında “Şimdilik üç ayda bir, üç formadan eksik olmamak şartıyla, yayımlanmasına başlanan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* eski ilmi karakterini tamamıyla muhafaza edecektir” (Birkaç..., 1954: 1) diye vurgulansa da dergi 37. sayıdan sonra yayımına devam etmemiştir.

Azerbaycan'ın kültürel olarak tanıtımına ağırlık veren derginin bu son sayısında Resulzade'nin, Mirza Bala'nın, Dr. Muharrem Ergin'in, Zeynel Akkoç'un, Şerafeddin Erel'in, Aziz Özer'in, M. Hakkı Türkekul'un, Galip Arcan'ın, Prof. A. Caferoğlu'nun, Prof. Ahmet Ateş'in, Süleyman Tekiner'in ve bazı yabancı yazarların (Dr. Janos Eckmann, Max Meinecke vb.) çeşitli yazıları yayımlanmıştır.

Azerbaycan Dergisi

(Nisan 1952 – Temmuz 2011)

Sovyetlerin aşırı baskısı yüzünden Türkiye'deki basın faaliyetleri durdurulan Azerbaycanlı muhacir aydınlar, 1931'den sonra Avrupa'ya geçmiş ve orada basın faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Böylece Azerbaycan muhaceretinin Avrupa devri başlamış ve 1932'de Berlin'de çıkarılan *İstiklal* gazetesiyle Avrupa'da Azerbaycan muhaceret matbuatının temeli atılmıştır. Bu gazeteyi takiben Avrupa'nın çeşitli kentlerinde *Kurtuluş* (Almanca ve Türkçe), *Milli Birlik*, *Azerbaycan* (Paris), *Azerbaycan* (Berlin), *Turan*, *Hücum* ve bu gibi gazete ve dergiler yayımlanmıştır.

Her ne kadar Türkiye'den uzakta olursa da Azerbaycanlı muhacirlerin Türkiye ile bağlantıları devam etmiştir. Muhacirler 2. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar Türkiye'de ve bu sefer başkent Ankara'da bir araya gelmeyi başarmışlardır. Savaş sırasındaki durgunluk döneminden sonra muhacerette yeniden toplanarak teşkilatlanma Eylül 1947'de Türkiye'ye gelen Mehmet Emin Resulzade'nin önderliği ve teşebbüsü ile başlamıştır. Bu sayede iki sene sonra kurulan Azerbaycan Kültür Derneği 1 Şubat 1949 tarihinde resmen faaliyete geçmiştir.

Azerbaycan Kültür Derneği'nin ilk genel kurul toplantısında Dr. İbrahim Badal tarafından ileri sürülen önerge ile Resulzade derneğin fahri başkanlığına getirilmiş ve vefatına kadar bu fahri başkanlık sıfatını taşımıştır. Dernek kurulur kurulmaz Resulzade'nin “*Azerbaycan Kültür Gelenekleri*” (1949) adlı eserini neşrederek ilk yayımını gerçekleştirmiştir. Bunun dışında Resulzade'nin “*Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*” (1950), “*Çağdaş Azerbaycan Tarihi*” (1951), “*Azerbaycan Şairi Nizami*” (1951) adlı eserleri de Azerbaycan Kültür Derneği'nin yayınları arasında yer almaktadır (Şimşir, 1995b: 34-35).

Dernek Azerbaycan'ı tanıtmaya bu türden kültürel yayınlarla, sık sık yapılan konferans ve toplantı gibi çeşitli faaliyetlerle devam etmiştir. Ancak muhaceret hayatını bu safhada daha da aktif hale getirecek, sesini daha etkili duyurabilecek bir eksikliğin olduğu fark edilecek ki, bu eksiklik 1952'de Resulzade'nin teşebbüsü ile telafi edilir. Böylece Nisan 1952'den itibaren Azerbaycan Kültür Derneği'nin yayın organı *Azerbaycan* dergisi çıkarılmaya başlanmıştır.

Derginin çıkış maksadı birinci sayısında “*Yayına Başlarken*” adlı başyazıda şu şekilde açıklanmıştır: “Şimdiye kadar sadece ilmi, edebi ve tarihi konferansların neşri ile iktifa eden derneğimiz, Ankara'da ve taşrada bulunan üyeleriyle kültürel bağlarını daha fazla sağlamlaştırmak gayesiyle bu sefer bir derginin

yayınlanmasına lüzum duymuştur. Şimdilik ayda bir defa neşredilecek olan bu dergimiz vasıtasıyla derneğimizin üç seneği aşan çalışmaları hakkında mufassal bilgi vereceğimiz gibi, Anadolu Türklüğüne bunca manen ve maddeten yakın ve komşu bulunan Azerbaycan Türklüğünün tarihi, edebiyatı, sanatı, tiyatro hayatı hususlarında yurttaşlara mümkün merteye geniş bilgiler vermeye gayret edeceğiz” (1952: 3). Mecmuanın adının ne olacağı konusu tartışılırken, Feyzi Aküzüm’ün dergi adı olarak önerdiği “*Azerbaycan*” adını onaylayan Resulzade, derginin bütün ağırlığını Aküzüm’e vermiştir (Aküzüm, 1975: 15).

“*Birlik Dirliktir*” sloganı ile ayda bir yayımlanan *Azerbaycan* dergisi 36. sayısına kadar Resulzade ile birlikte çıkarılmıştır. Sorumlu müdürlüğünü Dr. Ahmet Yaşat’ın üstlendiği derginin 1955’e kadar başyazarlığını Mehmet Emin ve kısmen de Vahap Yurtsever yapmıştır.

Derginin Mart 1955 tarihli 12. sayısının tamamı ise 6 Mart 1955’te hayata veda eden Resulzade’nin vefatına ayrılmıştır. Bu sayıda yayımlanan yazılardan birinde muhacir aydınların önemli isimlerinden Ahmet Caferoğlu’nun merhumun cenaze törenindeki konuşmasına yer verilmiştir. Konuşmanın bir kısmında Caferoğlu şöyle demiştir (Biter, 1955: 27-28): “Fani vücudunu bugün gözyaşları içinde Anadolu’nun aziz topraklarına emanet ettiğimiz büyük üstat M. E. Resulzade, (...) Azerbaycan’ın Rus tahakkümünden kurtuluşunda ve İstiklâlini ilan ettiğinde başrolü oynamış, Bolşevik istilasını müteakip yine yurdunu terke mecbur kalarak, (...) İstanbul’da yaptığı zengin neşriyatla hiçbir zaman inmeyen milli istiklâl bayrağını bütün cihan muvacehesinde bir kere daha dalgalandırmış, (...) otuz beş senelik muhaceret hayatında olmanın gam ve musibetlere geniş göğsünü germiş, nihayet yeniden anavatana gelerek, (...) milli davamızın devam ve bekasını sağlamış ve son nefesini dahi yurduna ve milletine hasrederek kollarımız üzerinde (...) mübarek topraklara teslim edilmiştir. Ne şerefli ne mutlu bir hayat!” Resulzade’nin vefatından sonra Vahap Yurtsever, Yurtsever’in vefatından sonra ise Ahmet Karaca derginin yönetimini üstlenmiştir.

Yayın hayatı boyunca bazen ayda bir, bazen iki ayda bir, bazen de üç ayda bir çıkan dergi zaman zaman ekonomik sıkıntılar yaşamıştır. İlk baştaki sıkıntılara derginin dokuz yaşı münasebeti ile yazılan “*Azerbaycan 9 Yaşında*” adlı bildiride şöyle değinilmiştir: “Bundan 9 yıl önce, (...) Azerbaycan Kültür Derneği’ne bağlı olarak *Azerbaycan* dergisi tesis olunmuştu. (...) Derginin mevcut imkânlarıyla bu kolay bir iş değildi. Çünkü öyle bir dergi çıkarmak icap ediyordu ki, Azerbaycan davasını bütün cepheleriyle, müspet ve derin bir tetkik mevzuu olarak, mümkün merteye aksettirebilsin. Yeni yıla başlarken, dergimize yazılarıyla, haberleriyle, maddi ve manevi yardımlarıyla müzaheretle bulunmuş olan bilcümle arkadaş ve yurttaşlarımıza derin teşekkürlerimizi sunar, bundan sonra dahi alakalarını mütevazı neşir organımızdan esirgememelerini rica ederiz” (1961: 52).

O günün Türkiye’inde insanların maddi durumunu, okur-yazarlık oranını ve en önemlisi de derginin yayıldığı kitle alanını göz önünde bulundurursak satıştan elde edilen para ve abonelerin ödediği ücretle dergi giderlerinin karşılanması mümkün değildi. Bu nedenle “Yardım ve bağışlarınızı esirgemeyiniz” türünden ilanlara dergide çok sık rastlanmıştır. Ekonomik sıkıntıdan olacak ki, bir müddet iki sayısı bir arada çıkan derginin 1963’ten itibaren ise üç sayısının bir arada yayımlandığı görülmüştür. Maddi sıkıntıları önlemek için yapılan reklam ve ilan gibi çözümler ve bir takım çabalar netice vermediğinden dergi 169. sayısından sonra belli bir süre yayımına ara vermek zorunda kalmıştır.

Her şeye rağmen mücadeleden vazgeçmeyen *Azerbaycan* dergisinin o günkü yazar kadrosu ile ilgili Mirza Bala şu bilgileri vermektedir: “Gittikçe mükemmelliğe doğru bir terakki eseri gösteren ve bugünkü şartlar dâhilinde muhaceretteki hür Azerbaycan Milli matbuatının biricik mümessili sayılabilecek *Azerbaycan*’da

Yeni Kafkasya'dan *Kurtuluş*'a kadar, muhaceretteki yazarlar kadrosu başta olmak üzere, aynı kalem ailesine mensup yeni ve genç elemanlar iştirak etmektedir” (1953: 12).

Derginin yayımlanmaya başlamasından itibaren yazar kadrosunda M. E. Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Abdül Vahap Yurtsever, Prof. Ahmet Caferoğlu, Mustafa Hakkı Türkekul, Süleyman Tekiner, Kerim Yayıcı ve bu imzalardan başka dergide yazıları çıkan birçok isim arasında Ahmet Karaca, Ali Volkan, Feyzi Aküzüm, Teymur Ateşli, Kurban Biter, Ahat Ural, Hamit Korkmaz, Senuber Karyağdı ve diğerleri de dikkat çekmektedir.

Ancak yıllar geçtikçe *Azerbaycan* dergisinde Prof. Tahir Çağatay, Prof. Saadet Çağatay, Ejder Kurtulan, İldeniz Kurtulan, Ali Akış, Resul Budak, Müştak Karabağ gibi farklı kişilerin de yazılar yazdığı görülmüştür.

Bunlarla birlikte derginin sayfalarında Bolşevik siyasetinin kurbanı olan Azerbaycan'ın istiklâl şairlerinden Ahmet Cevat'ın, Gültekin'in ve 1952'de böbrek hastalığından Türkiye'de vefat eden Azerbaycan'ın ünlü muhacir şairi Elmas Yıldırım'ın şiirlerine sık sık rastlanmaktadır.

Resulzade 1955'e kadar dergide genel olarak Azerbaycan hakkında, Azerbaycan'ın görkemli şairi Nizami, Dede Korkut Destanı, Doğu İslam Medeniyetinde Azerbaycan'ın rolü, Milli Tesanüt (dayanışma), Azerbaycan mimari anıtları vb. konularda makaleler yazmıştır. Mirza Bala ise 1955'te Münih'e (Sovyetleri Öğrenme Enstitüsü'nde çalışmak için) gidene kadar derginin hemen her nüshasında “*Tarihten Yapraklar*” adı altında düzenli olarak neşrolunan makale serisinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin en yakın tarihindeki olayları anlatmıştır. O, “*Tarihten Yapraklar*”da Azerbaycan Milli Şurası, Azerbaycan Parlamentosu, İstiklâl Beyanamesi, İstiklâl zaferinin destanı, Azerbaycan Üniversitesi, kadınların hürriyeti, Kızıl Rus istilası gibi konulara değinmiştir. Bunun dışında Mirza Bala'nın dergide yayımlanan “*Azerbaycan Muhaceret Matbuatının Otuz Yıllığı*”, “*Mirza Fethali ve Puşkin*”, “*Mehmet Emin Resulzade 70 Yaşında*” vb. önemli konularda yazılar yer almıştır. İlk başlarda tetkiklerinin mahsulü olan Azerbaycan folkloruna ait değerli makalelerini neşrettiren Ahmet Caferoğlu ise daha sonra da dergide birçok önemli makale ve incelemeler yazmıştır.

Dergide Vahap Yurtsever'in klasik Azerbaycan yazar ve şairleri hakkında, Süleyman Tekiner'in Azerbaycan'daki fikir hareketleri ile ilgili, M. H. Türkekul'un Azerbaycan musikisi ve kısmen de tiyatrosu üzerine ve Kerim Yayıcı'nın ise şiirlerinin yanı sıra Azerbaycan muhacirlerinin ıstıraplarını konu alan yazı ve makaleler yayımlanmıştır.

Bu yazarların makaleleri dışında dergi Azerbaycan muhaceretinin kültürel hayatına ait aktüel konulara da geniş yer vermiştir. Dergide Ankara'daki Azerbaycan Kültür Derneği ve İstanbul'da faaliyet gösteren Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği'nin tertip ettikleri toplantılara, konferanslara, kongre ve gecelere ait haber ve yazılar da neşrolunmuştur.

Neşrine başladığı günden itibaren Azerbaycan tarihine, edebiyatına, sanatına, ekonomisine, coğrafyası, doğal servetine ve diğer alanlara ait yazılar, incelemeler, vesikalar, hatıralar, notlar yayımlayan *Azerbaycan* dergisi çok zengin bir kaynak oluşturmaktadır.

Dergi Türkiye ile ilgili yazılara da sayfalarında geniş yer vermiştir. Her ne kadar 1931 sonrası SSCB'nin ağır baskılarından dolayı Azerbaycan muhacir aydınları Türkiye'den ayrılmaya mecbur edilseler de, bu, onlardaki Türkiye'ye karşı duydukları kardeş ülke sevgisini azaltmamıştır. Mecmuanın sayfalarında Türkiye dostluk ve kardeşliğinin önemini vurgulayan yazılarla sık sık rastlanmaktadır. Dergide Türkiye Cumhuriyeti üzerine, Mustafa Kemal Atatürk'ün doğum ve ölüm yıldönümleri ile ilgili, Cumhuriyetin yıldönümleri münasebetiyle

kutlama ve Türkiye’deki yaşamdan bahseden yazı ve makaleler neşrolunmuştur. Türkiye Cumhuriyetinin 30. yıldönümü nedeniyle derginin Ekim 1953 tarihli sayısında Resulzade’nin imzasını taşıyan makalede “Cihan tarihinin en meraklı devrindeyiz; Asırlaşmış binalar yıkılıyor; yıkılmaz diye düşünülen müesseseler çöküyor; yeni binalar ve yeni kıymetler kökleşiyor (...) ve her gün denecek kadar tarihi birçok vakalar için yapılan yıldönümlerini görüyoruz. Fakat bugün Türkiyeli kardeşlerimizin haklı sevinçlerle andıkları yıldönümünü biz, başkalarından ayırmak için “muazzam” vasfını veriyoruz” (1953: 4) denilmektedir.

M. K. Atatürk ile ilgili, onun gerçekleştirdiği inkılâp üzerine makaleler yayımlayan dergide Atatürk’ün ve onun kurduğu Türkiye Cumhuriyeti’nin dış Türkler için büyük işler gördüğü vurgulanmakta ve derginin Kasım 1952 tarihli sayısında Atatürk’ün ölümünün 14. yıldönümü dolayısıyla Yurtsever’in kaleme aldığı “*Atatürk ve Dış Türkler*” adlı makalede şöyle yazılmaktadır: “Atatürk, dış Türklere istiklâl mücadelesini öğretmiştir. Bu kutsal ve merhametsiz mücadelelerin başlıca esasları Ata’nın Türk gençliğine yaptığı hitabında veciz ve parlak bir şekilde açıklanmıştır. Ölümünün 14. yıl dönümünde, Büyük Ata’nın ölmez ruhu önünde derin huşu ile eğilirken, Onun tarafından yetiştirilen Türk gençliğinin, Türklüğün yüksek ve ebedi ülkelerine daima bağlı kalacağını ifade ederiz. Nur içinde yatsın” (1952: 5). Bu gibi makalelerde Atatürk ilke ve inkılâplarına geniş yer veren ve laiklik ilkesini sevinçle karşılayan dergi, aynı zamanda bütün Türklüğün kurtuluş kapısının Türkiye Cumhuriyeti olduğunu her fırsatta dile getirmiştir.

Azerbaycan muhacir aydınlarının önde gelenlerinden Mirza Bala’nın 8 Mart 1959’da vefatı dolayısıyla sayfalarında Mirza Bala’ya geniş yer veren dergi, bütün sayılarında yurt dışından çeşitli haberler yayımlamıştır. Muhaceretin önceki basın organlarında olduğu gibi her sene Azerbaycan’ın istiklal gününü kutlama ve Sovyet işgali günü ile ilgili yayım geleneğini *Azerbaycan* dergisi de devam ettirmiştir.

Dergi SSCB’nin istila ve sömürgeci siyasetini eleştiren makale ve yazılara sayfalarında geniş yer ayırmıştır. Sovyet sömürgeciliğinin şiddetle kınandığı “*27 Nisan İstilasının 37. Yıldönümü*” başlıklı bir makalede şöyle yazılmıştır: “Hakikaten, eski Batı sömürgeciliği ile kıyaslanacak olursa, Sovyet sömürge sistemine sömürgecilik demek doğru olmasa gerekir. Çünkü en geri sömürgelerde dahi sömürge halkının diline, dinine, kültürüne, edebiyatına, milli bayramlarına, sanat ve tiyatrosuna karışılmaz. Hâlbuki Sovyet idaresi dinsizlikten başka din tanımıyor, Rus kültürünü bütün mahkûm milletlere zorla tahmil ediyor, Türklere Türk tarihini ve edebiyatını okutmuyor, sanat ve edebiyatlarının Rus emperyalist hedeflerine ve komünist emellerine körü körüne hizmet etmesini istiyor, alfabeye kadar her şeyi Ruslaştırıyor ve hiçbir kanun ve hak tanımadan kitle halinde milletleri ortadan kaldırıyor” (1957: 2-3).

Dergide en fazla dikkat çeken olaylardan biri de, o dönemin Amerika Cumhurbaşkanı Dwight D. Eisenhower’ın 17 Temmuz 1959 tarihinde yayımladığı beyanname ile aynı yılın 19 Temmuz’la başlayan haftasının “*Esir Milletler Haftası*” ilan edilmesidir. Amerikan devlet başkanının adı geçen beyannamesini Ağustos 1959 tarihli 8. sayıda aynen yayımlayan dergi esir milletler sıralamasında Azerbaycan’ın, İdil-Ural ve Türkistan’ın adlarının geçmesini sevinçle karşılamış, fakat sıralamada Şimali (Kuzey) Kafkasya ve Kırım’ın unutulmuş olması ise dergi heyeti tarafından eleştirilmiştir. Aynı sayıda “*Esir Milletler Haftası*” adlı başyazıda şöyle denmiştir: “Bu hal bizlere yeni kuvvet ve iman vermektedir. Birleşik Amerika’nın bu âlicenap hareketini hepimiz milletçe şükran ve minnettarlıkla karşılamaktayız. Fakat aynı zamanda, bu tarihi karar suretinde Şimali Kafkasya ve Kırım gibi dil ve din kardeşlerimizin unutulmuş olduğu derin teessürümüzü mucip olmaktadır. (...) Birleşik Amerika Teşri Meclisinin tarihi kararı milli tarihimize altın satırlarla kaydedilecektir” (1959: 3). Buradan da anlaşıldığı gibi, bu beyanname Azerbaycan muhacereti için önemli bir gelişme olarak görülsede, gerçek adımların atılması konusunda kuşku oluşmuştur. Aynı makalede “Ümit ederiz ki, bu deklarasyon sadece bir gösteri ve propagandadan ibaret olarak kalmayacak ve Birleşik

Amerika ile birlikte bütün hür dünya devletlerinin her günkü politikalarına temel taşı teşkil edecektir” (1959: 2) denilmiştir.

Ancak yıllar geçtikçe bu beyannamenin senede bir tekrarlanan tören ve gösterilerden öteye geçemediği görülmüş ve duyulan kuşku boşa çıkmamıştır. Beyannamenin ilanından altı sene sonra dergide yayımlanan “*Yanlı Düşünceler*” başlıklı makale bunu açıkça ortaya koymaktadır: “Sovyetlerle araları açıldıkça esir milletlere karşı ilgileri de bir parça artmış, münasebetler düzelince davaya karşı alaka da zayıflamıştır. Demek ki, İnsan Hakları Evrensel Beyanname, Birleşmiş Milletler Anayasası ve umumiyetle hürriyet ve demokrasi prensipleriyle ilgili bütün esas ve kaideler sırf menfaat mülahazalarıyla tatbik görmektedir, mücerret hak ve hakikat oldukları için değil. İşte insanlığın ve insanlık ideallerinin de sükûtuna sebep olacak zihniyet de budur” (1965: 1).

Bunlardan başka dergide sık sık Kırım, Orta Asya, İran ve Çin’de yaşayan Türkler hakkında ve onlara karşı yürütülen istilacı siyasetten bahsedilerek bu esir Türk illerinin acıları ve kederleri dile getirilmiştir. Bütün esir Türklerin tarihini, kültür ve sanatını dünyaya tanıtmaya çalışan dergi bu konularda kaleme alınan yazı ve makalelere de sayfalarında geniş yer vermiştir.

Böylece Azerbaycan muhaceret basınının son örneği olan *Azerbaycan* dergisi 1990’lara kadar bu emel ve ülkü ile Azerbaycan’ın tekrar bağımsızlığına kavuşacağı inancıyla yayımını sürdürmüştür. Bazı zorluk ve sıkıntılara rağmen mücadelesinden vazgeçmeyen dergi neticede inanılması güç de olsa Sovyetler Birliği’nin çöküşünün ve bütün Rus hegemonyası altındaki milletlerin ve Azerbaycan’ın yeniden bağımsızlığına kavuşmasına bizzat şahit olmuştur.

Sovyetler çöktükten sonra yeniden özgürlüğüne kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti’nde 1991 yılı Nisan ayının ilk haftası Bakü’de Azerbaycan İlimler Akademisi’nde yapılan Muhaceret Edebiyatı Sempozyumu ile 70 sene süren Azerbaycan muhaceret hayatı ilk defa Azerbaycan halkına, ilim ve sanat dünyasına tanıtılmıştır. Derginin başyazarlığını yapmış olan Ahmet Karaca bu sempozyumla ilgili şunları ifade etmiştir: “Azerbaycan Kültür Derneği ile Azerbaycan İlimler Akademisi’nin birlikte Bakü’de düzenledikleri Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı Sempozyumu’na Türkiye’den Azerbaycan Kültür Derneği ve Azerbaycan Milli Merkezi mensubu 38 ilim ve sanat adamı, M. E. Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı, Mirza Bala Mehmetzade, Abdülvahap Yurtsever gibi siyaset, Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Bey, Prof. Dr. Ahmet Ağaoğlu, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu gibi ilim, Samet Ağaoğlu, Mehmet Sadık Aran, Kerim Yayıcı, Gültekin, Elmas Yıldırım gibi edebiyat adamı ve şairleri çeşitli yön ve cepheleriyle tanıtmaya çalıştılar. Sempozyumda yüzün üzerinde tebliğ sunuldu ve tartışıldı” (1991: 5).

Derginin yaşamasında katkıları çok büyük olan Feyzi Aküzüm ise ne yazık ki, hastalığından dolayı Bakü’ye gidemeyerek hayaline kavuşamamış ve 1992 senesinde vefat etmiştir. 1990 sonrasında yazı işlerinin bir süre Selçuk Önal tarafından yürütüldüğü derginin 1993 senesinden itibaren yazı işleri görevini genel sekreter Tuncer Kırhan üstlenmiştir (www.azerbaycankulder.org/dernek).

1990 yılından itibaren “*Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*” adı ile çıkan *Azerbaycan* dergisi Azerbaycan muhaceretinin en uzun süreyle çıkardığı tek yayım organıdır. Dergi Sovyetler Birliği’nin çöküşünü ve Azerbaycan’ın tekrar elde ettiği bağımsızlığını sayfalarına taşıyarak beklenen bu tarihi gelişmeye bizzat tanıklık etmiştir. Muhaceretin 70 senelik mücadelesi sonucu, bunca eziyet, sıkıntı ve meşakkatten sonra bu mukaddes günü görmek ve sayfalarında paylaşmak muhaceret basın organlarından yalnızca *Azerbaycan* dergisine nasip olmuştur.

2011 yılı Temmuz ayında çıkarılan 379. sayısı derginin son sayısı olmakla beraber Azerbaycan Kültür Derneği'nden verilen bilgiye göre özel günler kapsamında (örneğin 28 Mayıs Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Yıldönümü) derginin belli aralıklarla yayınlanması düşünülmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Azerbaycan siyasi muhaceretinin yaranmasının nedeni 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920'de Ruslar tarafından işgali ve bağımsızlığın kaybedilişidir. Bu anlamda Azerbaycan siyasi muhaceretinin asıl amacı Rus istismarcı siyasetine ve şovenizmine karşı mücadele etmek ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması için çalışmak olmuştur. Haklı davalarını bütün dünyaya duyurmak, Rus siyasetinin içyüzünü ortaya koymak ve Azerbaycan'ın yeniden özgürlüğüne kavuşmasını sağlamak amacıyla Azerbaycan'ın muhacir aydınları başta Türkiye olmak üzere farklı ülkelerde teşkilatlanmışlardır. Basının kamuoyu oluşturmadaki gücünden de yararlanarak basın faaliyetlerinde bulunan muhacir aydınlar mücadelelerini fikri zeminde sürdürmüşlerdir.

Rus baskısından ülkesini kurtarmak amacıyla muhacerete dağılarak Sovyet hegemonyasına karşı mücadele eden Azerbaycanlı aydınların en çok güvendikleri ülke, muhaceretin ana merkezi haline gelen Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

1931'de Azerbaycanlı muhacir aydınlar ülkeden ayrılmaya mecbur bırakılırsalar da onların Türkiye'ye bağlılıkları hiç azalmamıştır. Çünkü Azerbaycan'a her yönüyle en yakın ülkenin kardeş ülke Türkiye olduğu düşüncesi muhacirlerde hâkim olmuştur.

Seslerini dünyaya duyurmada en etkili aracın basın organları olduğunu bilen muhacirler, Türkiye ve Avrupa'nın çeşitli kentlerinde 30'a yakın gazete ve dergi çıkarmışlardır. Bunlardan Azerbaycan muhaceret basınının temeli *Yeni Kafkasya* dergisi başta olmak üzere *Azeri Türk*, *Odlu Yurt*, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, *Azerbaycan* dergileri ile *Bildiriş* gazetesi farklı tarihlerde İstanbul ve Ankara'da çıkarılan basın organlarıdır.

Azerbaycan muhaceret basınının başlangıcı olarak tarihe geçen *Yeni Kafkasya* mecmuası da, muhaceretin son organı olan *Azerbaycan* dergisi de Türkiye'de yayımlanmıştır. Yani, muhaceret basını Türkiye'de başlamış, Türkiye'de de sona ermiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını gaye edinen muhacir aydınlar karşılaştıkları bütün sıkıntı ve zorluklara rağmen uzun yıllar mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Resulzade ve mücadele arkadaşları, Azerbaycan'ın yeniden kazandığı bağımsızlığını her ne kadar görmeseler de yeni nesillere, vatan topraklarının bir daha esarete düşmemesi yolunda yürümeleri için zengin tarihi kaynak teşkil eden öğretici bir irs bırakmışlardır.

Azerbaycan muhaceret aydınlarının uğruna mücadele ettikleri üç renkli Azerbaycan bayrağının ebediyete kadar dalgalanacağı inancıyla Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün şu sözlerini hatırlamak yerinde olurdu (Saray, 1995: 61): “Rumeli ve Anadolu halkı, Azeri Türklerinin bir daha esarete düşmemeleri ve hukuklarının pay-ı mal edilmemesi temenni ve arzusunu izhar eylerler.”

KAYNAKÇA

- Abdulkadir (Ocak 1932). “Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatında Rus İstilasının – İnikâsı”, Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi. 1: 4.
- “Ağustos Zaferi Münasebetiyle” (Eylül 1930). Odlu Yurt Dergisi. 20 (8).
- Ahmet, C. S. (1930). “Kırım’ın Kara Günü”. Bildiriş Gazetesi. 18: 3.
- Aliyev, M. (Mayıs-Haziran 1990). “Mirza Bala Mehmetzade”. Azerbaycan Dergisi. 12(84): 26-27.
- Aküzüm, F. (Nisan-Haziran 1974). “Hürriyetten yoksun Azerbaycan ve Kükreyen İstiklal”. Azerbaycan Dergisi. 210: 7.
- Aküzüm, F. (Ocak-Şubat-Mart 1975). “Rezulzade ile 5 Yıl”. Azerbaycan Dergisi. 213: 15.
- Aslan, A. (Nisan-Haziran 1984). “Azerbaycan’da İstiladan sonra Devam Eden Milli Mücadele”. Azerbaycan Dergisi, 248: 56-57.
- “Azerbaycan 10 Yaşında” (Nisan-Mayıs-Haziran 1962). Azerbaycan Dergisi. 1-2-3: 70.
- “Azerbaycan 9 Yaşında” (Nisan-Mayıs-Haziran 1961). Azerbaycan Dergisi. 1-2-3 (109-110-111): 52- 70.
- “Azeri Türk Dört Yaşında” (Mart 1931). Azeri Türk Dergisi. 32/1: 15.
- “Azerbaycan Mektepleri Ruslaşıyor” (1930). Bildiriş Gazetesi. 17: 1.
- “Azerbaycan’ın Milletler Cemiyeti’ne Müracaatı” (Birinci teşrin 1929). Odlu Yurt Dergisi. 8
- “Azerbaycan’da Katliam” (1930). Bildiriş Gazetesi. 12: 1.
- Bala, M. (Ekim 1953). “Azerbaycan Muhacirlik Matbuatının Otuz Yıllığı”. Azerbaycan Dergisi. 7 (19): 8-12.
- Baykara, H.(1975). Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. İstanbul: Gençlik Basımevi.
- Biter, K. (Mart 1955). “Mehmet Emin Rezulzade’nin Cenaze Töreni”. Azerbaycan Dergisi. 12 (36): 27-28.
- Bildiriş Gazetesi (7 Ağustos 1930). 1: 1.
- “Birkaç Söz” (Ocak 1932). Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi. 1: 1-2.
- “Birkaç Söz” (Şubat 1954). Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi. 37: 1.
- “Büyük Felaket Karşısında” (Ağustos 1929). Odlu Yurt Dergisi. 6.
- Caferoğlu, A. (1929). “Tarihte Azerbaycan-Rus Münasebatı”. Odlu Yurt Dergisi, 9-10-11.
- Caferoğlu, A. (1932). “Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri”. Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi. 12: 3.
- Caferoğlu, A. (Eylül 1933). “Türkiye Cumhuriyeti’nin On Yıllığı”. Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi. 21-22.
- Can, A. (2007). “Yeni Kafkasya Mecmuası”. Bilig Dergisi. 41: 110-115.
- “Ceyhun Hacıbeyli” (1962). Dergi Dergisi. 30: 95.
- Copeaux, E. (1997). “Prometeci Hareket”, *Unutkan Tarih*, Haz: Semih Vaner, İstanbul: Metis Yayınları.

Çağın, S. (Temmuz-Ağustos-Eylül 1997). “AzeriTürk Dergisinin Bibliyografyası”. Kardeş Edebiyatlar Dergisi. 40: 19.

“Çehremiz” (1 Mart 1929). Odlu Yurt Dergisi. 1: 1.

“Çekist Ağabekofun İfşaatı” (1930). Bildiriş Gazetesi. 10: 3.

“Derneğimiz”. www.azerbaycankulder.org/dernek.aspx. (ET: 30.03.2018).

Ercilasun, A. B. (Mart – Nisan 1991). “Ahmet Caferoğlu ve Azerbaycan Üzerine Çalışmalar” (Tebliğ). Azerbaycan Dergisi. 278: 63-64.

“Esir Milletler Haftası” (Ağustos 1959). Azerbaycan Dergisi. 88-89: 2-3.

Halil (Eylül-Ekim-Kasım 1973). “Acı Bir Gerçek”. Azerbaycan Dergisi. 208: 48.

“İran’da Azeriler Ağır Vaziyette” (4 Eylül 1930). Bildiriş Gazetesi. 5: 1

“Kafkasya Birliği” (Birinci teşrin 1929). Odlu Yurt Dergisi. 8.

Karaca, A. (Mart-Nisan 1991). “27 Nisan ve Ötesi”. Azerbaycan Dergisi. 278: 5.

“Kardeş Sesi” (11 Haziran 1931). Bildiriş Gazetesi. 45: 3.

Mehmetzade, M. B. (27 Nisan 1929a). “İstilanın Asıl Maksudı”. Odlu Yurt Dergisi. 3: 3

Mehmetzade, M. B. (Nisan 1929b). “Otuz Bir Mart!”. Odlu Yurt Dergisi. 2: 4

Mehmetzade, M. B. (10 Eylül 1931a). “Lenin Milli Siyaseti”. Bildiriş Gazetesi. 58: 3.

Mehmetzade, M. B. (5 Şubat 1931b). “Azerbaycan’da Köylü Hareketi - IV”. Bildiriş Gazetesi. 27: 3.

Mehmetzade, M. B. (Temmuz-Ağustos 1931c). “Azerbaycan’a Kimler Hâkim?”. Odlu Yurt Dergisi. 5-6(30-31)

“Mirza Bala’nın Hal Tercümesi” (Mart 1959). Azerbaycan Dergisi. 12(84): 3-5.

“Odlu Yurt İdarehanesinden” (28 Mayıs 1931). Odlu Yurt Dergisi. 3(28): 1.

“Petrol ve Kan” (Mart 1931). Azeri Türk Dergisi. 32/1: 1.

Resulzade, M. E. (Ekim 1953). “Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti”. Azerbaycan Dergisi. 7: 4

Resulzade, M. E. (1996). Azerbaycan Problemi. Çev: Perihan Mete; Sebahattin Şimşir. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları - 45.

Saray, M. (1995). Atatürk ve Türk Dünyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şimşir, S. (Ocak 1995a). “Türkiye’deki Azerbaycan Matbuatı”. Türk Dünyası Tarih Dergisi. 97: 61-62.

Şimşir, S. (1995b). Mehmet Emin Resulzade’nin Türkiye’deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları -144.

“Tarihte Muhaceretin Rolü” (Temmuz-Ağustos 1956). Azerbaycan Dergisi. 4-5 (40-41): 1.

“Üçüncü Yıl” (Mart 1931). Odlu Yurt Dergisi. 1 (26): 1

“Vandervelde ve Rusya” (1930). Bildiriş Gazetesi. 20: 1.

Yagublu, N. (2015). Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları - 59.

“Yanlış Düşünceler” (Temmuz-Ağustos-Eylül 1965). Azerbaycan Dergisi. 160-161-162: 1.

“Yayına Başlarken” (1952). Azerbaycan Dergisi. 1: 3.

“Yeni Kafkasya” (1 Eylül 1952). Azerbaycan Dergisi. 6: 12-13.

Yurtsever, A. (Kasım 1952). “Atatürk ve Dış Türkler”. Azerbaycan Dergisi. 8: 5

“Zafer Bayramı” (28 Ağustos 1930). Bildiriş Gazetesi. 4: 1.

“11. Şanlı Yıldönümü” (28 Mayıs 1929). Azeri Türk Dergisi. 25/3: 1.

“27 Nisan İstilasası'nın 37. Yıldönümü” (Nisan 1957). Azerbaycan Dergisi. 13(61): 2-3.

YENİ KAFKASYA DERGİSİNİN (1923-1927) ÖZEL SAYILARI ÜZERİNE İNCELEME

Türkan ABDULLAYEVA¹

ÖZET

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 1920’de Sovyetler tarafından işgal edildikten sonra Cumhuriyetin kurucuları ve bazı siyasi muhacirler ikamet ettikleri ülkelerde fikir hayatını ve en başından inandıkları “İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal” şuarını canlı tutmak için farklı çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu tip çalışmaların başında dergi, gazete gibi süreli yayınlar gelmektedir. Bunlardan biri ve ilki de Yeni Kafkasya dergisi olmuştur. Dergi 1923-1927 yılları arasında İstanbul’da eski Azerbaycan Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade’nin önderliğinde Azerbaycanlı siyasi muhacir ve aydınların çıkarmış olduğu bir dergidir. Yeni Kafkasya 26 Eylül 1923 tarihinde yayın hayatına başlamış, beşinci yılına girdiğinde 1927’de 95. sayı çıktıktan sonra yayınına son vermek zorunda kalmıştır.

Yeni Kafkasya ayda iki kere neşrolunan 16 sayfalık edebi, sosyal ve siyasi mecmua olarak yayın hayatına başlamıştır. Yeni Kafkasya dergisinin bazı özel sayıları da çıkmıştır. Özel sayılar özellikle Azerbaycan’ın istiklal ve istila günleri dolayısıyla çıkartılmıştır.

“Azerbaycan istiklal günü münasebetiyle” çıkartılan 1. yılın 17. sayısı özellikle 28 Mayıs 1340 (1924) tarihinde 24 sayfa olarak yayımlanır. Azerbaycan’ın 27 Nisan 1920’de Rus ordusu tarafından istila edilmesi gününe tesadüf eden 27 Nisan 1341 (1925) tarihinde 2. yılın 15. sayısı da özel olarak üç gün önce yayımlanır. İlk sayfadaki baş makale matem alameti olarak kalın siyah çerçeve içinde verilmiştir. 1 Mart 1926’da 3. yılın 9. sayısı Ekinci gazetesinin 50. yılı münasebetiyle özel sayı olarak çıkar. 3. yılın 12. sayısı, 27 Nisan 1926 tarihinde Bolşevik işgalinin yıl dönümünde yayımlanan bir diğer matem sayıdır. Bu sayıda “Azerbaycan’ın Matem Günü: 27 Nisan 1920” başlıklı baş makale, kalın siyah çerçeve içinde verilmiş ve Azerbaycan’ın nasıl işgal edildiğini ve istiklalini nasıl kaybettiğini açıklamıştır. Aynı yılın 14. sayısı 28 Mayıs 1926’da çıkartılarak “28 Mayıs Nedir?” adlı baş makale Azerbaycan’ın istiklaline kavuşmasının yıl dönümüne tahsis edilmiştir.

Biz bu çalışmamızda Yeni Kafkasya dergisinin özel sayıları, çıkma sebepleri ve özel sayıdaki yazılar üzerine araştırma yaptık.

Anahtar kelimeler: Yeni Kafkasya, Özel Sayılar, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Mehmet Emin Resulzade

A STUDY ON THE SPECIAL ISSUES OF THE “YENİ KAFKASYA” (‘NEW CAUCASUS’) JOURNAL (1923-1927)

ABSTRACT

After the Democratic Republic of Azerbaijan was occupied by the Soviets in 1920, the founders of Republic and some political refugees in their residing countries were studying and working to keep alive their gratitude and opinions “People Liberty and Independence for nations”. For these types of studies Periodical publications are coming as the heading, such as magazines, newspapers. One of and the first journal is “Yeni Kafkasya - New Caucasus” journal. It is Azerbaijan’s political refugees and intellectuals journal, led by former Azerbaijan president Mehmet Emin Resulzade in Istanbul between 1923-1927 years. The New Caucasus began broadcasting on 26 September 1923, when it entered its fifth year in 1927 after the releasing of 95th issue of the journal it was obliged to stop the publication.

“Yeni Kafkasya” journal started broadcasting twice a month as a 16 pages literary, social and political set. Some special issue numbers of the “New Caucasus” magazine have also been published. Special issue numbers have been removed, especially Azerbaijan’s independence and invasion days edition numbers.

¹Doktora öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Ana Bilim Dalı, turkash.a@mail.ru

In the occasion of “Azerbaijan Independence Day” 28 May 1924, 1st year 17th issue of the journal was published in 24 pages. April 27th 1925, 2nd year 15th issue of the journal was published, which was in coincidence with Azerbaijan’s invasion day by the Russian army on 27th April 1920. This issue of journal was also published specially three days before. As a mourning sign the first page of the article was given in bold black frame. 1st March 1926 3rd year 9th issue of the journal was released specially for the occasion of 50th year of “Ekinci” newspaper. 3rd year 12th number is another mourning issue released on the anniversary of the Bolshevik occupation on 27th April 1926. The first article titled “Azerbaijan’s Mourning Day, April 27, 1920” was given in bold black frame and explained how Azerbaijan was occupied and lost its independence. In the same year 28th May 1926, 14th number of journals with the title of “What is May 28?” was released, as the first article of the journal it was allocated for the anniversary of Azerbaijan’s Independence Day.

In this study case, we researched and worked on special issue numbers and the reasons of publishing and writings these special issues of the “Yeni Kafkasya” journal.

Keywords: “*New Caucasus*”, *Special Issues*, *Democratic Republic of Azerbaijan*, *Mehmet Emin Resulzade*

GİRİŞ

Yeni Kafkasya, 1923-1927 yılları arasında İstanbul’da eski Azerbaycan Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade’nin önderliğinde Azerbaycanlı siyasi muhacir ve aydınların 95 sayı çıkarmış olduğu bir dergidir. Yeni Kafkasya 26 Eylül 1339 (1923) tarihinde yayın hayatına başlamış, beşinci yılına girdiğinde 15 Teşrin-i evvel [Ekim] 1927’de 95. sayı çıktıktan sonra yayımına son vermek zorunda kalmıştır.

Yeni Kafkasya’nın başlığında “On beş günde bir neşrolunur edebi, içtimai ve siyasi mecmuadır” ifadesi yer alır. Bazı tarihler istisna edilirse dergi düzenli olarak on beş günde bir 16 sayfa olarak yayımlanmıştır. Yine de arada bir aksaklıklar olur. Yeni Kafkasya birkaç kere de iki sayı birlikte yayımlanmıştır. Derginin iki sayısının birleştirilerek tek sayı şeklinde basılmasının sebebi maddi sıkıntılardır. Dergide okuyuculara sürekli olarak maddi durumun iyi olmadığı açıklanmış, onların dergiye abone olmaları veya abone bulmaları için çağrılarda bulunulmuştur.

Yeni Kafkasya dergisinin bazı özel sayıları da çıkmıştır. Özel sayılar özellikle Azerbaycan’ın istiklal ve istila günleri dolayısıyla çıkartılmıştır. Bu çalışmada biz özel sayıların çıkarılma nedenleri üzerine bir araştırma yaptık. Bu araştırmayı yaparken Yeni Kafkasya dergisinin tüm sayılarını özellikle de özel günler nedeniyle çıkan sayıları tek tek inceledik. Makalenin tam metninde görüleceği gibi özel sayılarda yazarlar niçin bahsi geçen günlerde bu yazıları yazdıklarını kendi ifadeleriyle de gösteriyorlar. Özellikle Azerbaycan’ın istiklal ve istila günleri ile çıkan sayılarda geçmişe ve geleceğe dair atıfların, mesajların olduğu görülmektedir. Yeni Kafkasya’nın özel sayılarını incelediğimizde yazılarda istiklal güneşinin yeniden doğacağına öngörüsü dikkatten kaçırılmayacak kadar belirgindir.

Bu çalışma iki bölümden ibarettir. “Azerbaycan’ın muhaceret matbuatının ilk örneği: Yeni Kafkasya dergisi” adlanan birinci bölümde dergi hakkında, çıkma tarihleri, sayıları, sahibi, yönetimi hakkında genel bilgiler yer almaktadır. “Yeni Kafkasya’nın özel sayıları” başlıklı ikinci bölüm ise 3 alt başlıkta ele alınmıştır. Bu başlıklar bunlardır: “Azerbaycan’ın istiklal günü münasebetiyle çıkartılan özel sayılar”, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bolşevikler tarafından istilası günü münasebetiyle çıkartılan özel sayılar” ve “Ekinçi” gazetesinin 50. yılı münasebetiyle özel sayı”.

Azerbaycan'ın Muhaceret Matbuatının İlk Örneği: Yeni Kafkasya Dergisi

Ceditçi kuşağın hazırladığı şartlar sayesinde 1920'ye kadar verimli bir matbuat hayatı yaşayan Azerbaycan, Bolşevik istilasıyla bu imkândan büsbütün mahrum kalır. İstila ile ülkedeki dergi ve gazetelerin neşriyatına derhal son verilir. Azerbaycan'da artık Bakinskiy Raboçi, Zaraya Vostoka ve Yeni Fikir gibi Bolşevik gazetelerin devri başlamıştır. Gizli neşredilen milliyetçi dergi ve gazeteler, yayımını; ancak birkaç yıl devam ettirebilmişlerdir. Bu şartlarda fikri mücadele veremeyeceklerini anlayan Azerbaycan aydınları, faaliyetlerini başka memleketlere kaydırırlar. Böyle bir mücadele için en uygun ülke olarak Türkiye seçilir ve Azerbaycan'ın muhaceret matbuatı, İstanbul'da neşredilen Yeni Kafkasya mecmuası ile başlar (Can, 2007: 109-122). Yeni Kafkasya, 1923-1927 yılları arasında İstanbul'da Mehmet Emin Resulzade'nin önderliğinde Azerbaycanlı siyasi muhacir ve aydınların 95 sayı çıkarmış olduğu bir dergidir. Yeni Kafkasya 26 Eylül 1339 (1923) tarihinde yayın hayatına başlamış, beşinci yılına girdiğinde 15 Teşrin-i evvel [Ekim] 1927'de 95. sayı çıktıktan sonra yayımına son vermek zorunda kalmıştır.

Yeni Kafkasya'nın başlığında "On beş günde bir neşrolunur edebi, içtimai ve siyasi mecmuadır" ifadesi yer alır. Bazı tarihler istisna edilirse dergi düzenli olarak on beş günde bir 16 sayfa olarak yayımlanmıştır. Yine de arada aksaklıklar olur. Yeni Kafkasya birkaç kere de iki sayı birlikte yayımlanmıştır. Dördüncü yılın 5-6, 8-9 ve 11-12. sayıları birleşik yayımlanan sayılardır ve bunların sayfası da fazladır. Derginin iki sayısının birleştirilerek tek sayı şeklinde basılmasının sebebi maddi sıkıntılardır. Dergide okuyuculara sürekli olarak maddi durumun iyi olmadığı açıklanmış, onların dergiye abone olmaları veya abone bulmaları için çağırılarda bulunulmuştur.

Yeni Kafkasya, 1, 2, ve 4. yıllarında 24 sayı, bir süre yayımına ara verdiği 3. yılda 21 sayı, 5. yılda da ancak 2 sayı çıkarılmıştır. Derginin boyutları ciltsiz olarak 28x20,5 cm, ciltli olarak 27x19 cm'dir. Yazı alanı ise 23x16 cm'dir. Her sayının ilk sayfasının üst kısmında, son sayıya kadar şeklini aynen koruyan, başlık klişesi vardır. Her sayfa iki sütun olarak düzenlenmiştir. Derginin 4. yılın 16. ve 17. sayıları İstanbul'da Necm-i İstiklal Matbaası'nda, diğer bütün sayılar ise Amedi Matbaası'nda basılmıştır.

Her sayının iç kapağında çıktığı tarih Hicri ve Rumi olarak, 1925'ten sonra ise Hicri ve Miladi olarak yazılıdır. Ayrıca her nüshanın hangi yılın kaçınıcı sayısı olduğu da başlık klişesinde belirtilir. Derginin yönetim adresi de her sayının üzerinde yazılmaktadır. Ayrıca abone şartları ve fiyatı da başlık klişesi içinde her sayıda aynı yerde yazılıdır. Derginin sayıları her yıl yeniden numaralandırılmıştır².

Yeni Kafkasya'nın yayın politikası, siyasi bir mücadelenin icabına göre tanzim edilmiştir. Bu mücadele, önce Azerbaycan'ın sonra Komünist Rus hakimiyetinde yaşamaya zorlanan bütün Türklüğün, hatta bütün mahkûm milletlerin istiklalini temin etme mücadelesidir. Derginin asıl hedefi, Azerbaycan'a yeniden bağımsızlığını kazandıracak genç nesilleri yetiştirmektir. Bu nesillere Azerbaycan'ın artık bir devlet olduğu ve bu devletin geçici bir işgale uğradığı duyurulmaya çalışılır. Bütün yayın hayatı boyunca Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel kimliğini aydınlatmayı sürdüren dergi, onun sahip olduğu her türlü potansiyeli haber vermeyi de ihmal etmez. Böylece Azerbaycan'ın bağımsız yaşamaya hak kazanmış köklü bir devlet olduğu ve gençliğin kendisine sahip çıkmasını beklediği duygusu telkin edilir (Can, 2007: 109-122).

Yeni Kafkasya'nın ilgi alanı Azerbaycan'la sınırlı değildir. Rus esaretindeki Türk dünyasında meydana gelen her türlü gelişme, dergi sayfalarına taşınır. Bu manada dergi, Türk dünyasının bayraktarlığı görevini

---

²Yeni Kafkasya 1923-1927 (4 cilt) (Ed. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya), TEAS PRESS, İstanbul, 2018, I.

üstlenmiştir. Rusya'nın Türklerle ilgili faaliyet ve emellerini yakından takip eden dergi, Türk dünyasındaki siyasi, sosyal ve kültürel meseleleri de ele alır. Bu zamanda cereyan eden Türk dünyasının dil ve kültür birliği hakkındaki tartışmalara geniş yer verir. Bu yayın politikasıyla, Türk milli ruhunu canlı tutmayı amaçladığı söylenebilir. Rus istilasına maruz kalmış başka milletler de Yeni Kafkasya'nın yayın konusudur. Bolşeviklerin bu milletlere müstahak gördüğü siyaset kınanırken, bu milletlerin Ruslara karşı gösterdiği milli direniş takdirle karşılanır (Can, 2007: 109-122).

Yeni Kafkasya dergisi, edebi, içtimai ve siyasi bir mecmua olarak tavsif edilmiştir. Fakat siyasi yönü ağır basar. Derginin bu özelliğini anlamak için, neşriyatını yazı türleri bakımından mukayese etmek yeterlidir. Dergide yayımlanan siyasi yazıların toplamı, haberler dışında, diğer bütün türlerin birkaç katıdır. Zaten haberler de genellikle siyasi içeriklidir. Haberler dışındaki yazıların konularına göre yüzdeler dağılımı şöyledir: Tarih: %4, edebiyat: %12, değişik toplumsal meseleler: %14, siyaset: %70. Yeni Kafkasya için, 'işgal altındaki

Azerbaycan'ın istiklalini temin etmek maksadıyla kurulan siyasi bir dergidir', demek yanlış olmayacaktır. O, bütün dünyayı tehdit eden Komünizme karşı Türk dünyasında çıkarılan ilk siyasi dergidir. Asıl amacı Azerbaycan'ı istiklaline kavuşturmak olsa da Bolşevik esareti altındaki bütün milletlerin masumiyetini savunmaktan çekinmemiştir (Can, 2007: 109-122).

Yeni Kafkasya'nın yazıları daha çok Azerbaycanlı muhacirler, aydınlar tarafından yazılmıştır. Bunun dışında ilk sayılarda Acaralı ve Gürcülerin de önemli yazıları görülür fakat, Gürcülerin bu katılımı ilerideki sayılarda azalır. Kırım ve özellikle İdil-Uralı aydınlar, Azerbaycanlılardan sonra en çok yazı yazan grubu oluştururlar.

Yeni Kafkasya'nın yazar kadrosu tam olarak tespit edilememiştir. Dergide 139 imza mevcuttur. Bazı yazarlar birden çok müstear ad kullanmışlardır. Bu müstear adlarla birlikte rumuz kullanan yazarlar da vardır. Bu rumuzların kime ait oldukları konusunda kesin bir hükme varmak güç olmakla birlikte bazıları tespit edilebilmiştir. Bunlardan başka Yeni Kafkasya'da 374 imzasız yazı yer almaktadır. Bu imzasız yazıların da değişik müstear adlar ve rumuzlar kullanan yazarlara ait olması ihtimal edilir. Bu durumda Yeni Kafkasya'nın yazar kadrosu, yukarıda belirtilen 139 imzadan çok daha azdır; ancak bu konuda kesin bir rakam telaffuz etmek mümkün değildir (Can, 2007: 109-122).

Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya tarafından dört cilt halinde yayıma hazırlanan Yeni Kafkasya dergisinin 1.ci cildinde Yavuz Akpınar'ın "Yeni Kafkasya'ya umumi bir bakış" yazısında derginin sahibi ve yönetimi ile ilgili kısmında böyle diyor: "Yeni Kafkasya'nın tamamen Mehmet Emin Resulzade'nin kontrolünde ve yönetiminde çıktığı çok iyi bilinmesine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti ve Bolşevik Rusya'nın o dönemdeki nazik ilişkileri sebebiyle derginin ilk sayılarında Resulzade'nin adı açıkça görülmez. Ayrıca o tarihlerde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmadığı için süreli yayın çıkartma izni alması, derginin sorumlu müdürlüğünü üstlenmesi mümkün değildi. Türkiye'ye geldiği ilk dönemlerde nasıl bir ikametgâh tezkiresi aldığını da bilmiyoruz. Bu sebepler yüzünden Resulzade, Yeni Kafkasya'yı kendi adına çıkartmamış derginin "Sahib-i imtiyaz ve müdür-i mesul"lüğünü Seyyit Tahir üstlenmiştir. Derginin çıkış amacını ve dünya görüşünü sembolik ifadelerle anlatan, imzasız "Ateş Çalan Promete" makalesi dil ve üslubu itibarıyla M. E. Resulzade'nin damgasını taşımaktadır ve esasen böyle bir program makalesini Azerbaycan muhaceretinin en yetkili kişisinden başkası da yazamazdı! Ayrıca ilk sayıda Resulzade'nin "Azeri" takma adıyla "Bolşeviklerin Telaşi" adlı makaleyi de yazdığı ve bu ismi Yeni Kafkasya'da oldukça sık ve daha sonra çıkarttığı diğer dergiler de yaygın olarak kullandığı anlaşılmıştır. Bu müstear ismin Resulzade'ye ait olduğu

bilinmediğinden bazı araştırmacılar, haklı olarak ilk 4 sayıda Resulzade isminin görülmediğini belirtmişlerdir”.

Yavuz Akpınar’ın yazısında Yeni Kafkasya dergisinin kapatılması konusuna da aydınlık getiriliyor: “Türkiye Cumhuriyeti-Bolşevik Rusya ilişkilerinin hassas dengelere dayalı olduğu bir dönemde her şeye rağmen Yeni Kafkasya’da, emperyalist Sovyet siyasetinin iç yüzü açık ve sert yazılarla ifşa ve teşhir edilmiş, sadece Azerbaycan’ın değil Sovyet esiri bütün halkların hürriyet ve istiklal mücadelesi savunulmuştur. Sovyet hükümeti, Yeni Kafkasya’nın sert ve tutarlı tenkitlerine kendi matbuatında cevaplar verdiği gibi zaman zaman Ankara’ya baskı yaparak derginin kapatılmasını da istemiştir. Nitekim derginin 15 Ekim 1927 tarihinde 95. sayıdan sonra kapatılması, hiç şüphesiz Sovyetler Birliği’nin ısrarı ve baskısı üzerine, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığının teklifi ve Bakanlar Kurulu’nun onayı iledir”.

“Şüphesiz Yeni Kafkasya’nın yayınlarından en fazla rahatsız olan Rusya olmuştur. Bunlar zaman zaman Yeni Kafkasya’nın kapatılmasını dahi istemişlerdir. Bununla ilgili olarak Komünist gazetesi 24 Ocak tarihli nüshasında Bolşeviklerin bu husustaki maksatlarını bütün çıplaklığı ile meydana koymuş, Yeni Kafkasya’nın kapanmasını ve Resulzadelerin İstanbul’dan sürülmesini talep etmiştir. Bu olumsuz gelişmeler karşısında Yeni Kafkasya daha fazla direnemeyerek yayın hayatına son vermiştir” (Şimşir, 1995: 27).

Yeni Kafkasya’nın Özel Sayıları³

Dergide özellikle Azerbaycan’ın istiklal ve istila günleri dolayısıyla özel sayılar çıkartılmıştır.

Çoğunlukla yeşil ve pembe, bazen de sarı ve mavi renkli zayıf bir karton kapak taşıyan Yeni Kafkasya, özel sayılarda beyaz bir fon üzerine Azerbaycan bayrağının konulduğu farklı bir kapakla çıkarılmıştır. Kapakla birlikte 18 sayfalık bir hacme sahip derginin ebadı 20,5 x 28 cm’dir (Can, 2007: 109-122).

Özel sayılar çıkartıldığında “on beş günde bir yayımlanır” ilkesine ve bazen de sayfa sayısına uyulmadığı görülür: “Azerbaycan istiklal günü münasebetiyle” çıkartılan 1. yılın 17. sayısı özellikle 28 Mayıs 1340 (1924) tarihinde 24 sayfa olarak yayımlanır. Azerbaycan’ın 27 Nisan 1920’de Rus ordusu tarafından istila edilmesi gününe tesadüf eden 27 Nisan 1341 (1925) tarihinde 2. yılın 15. sayısı da özel olarak üç gün önce yayımlanır. İlk sayfadaki baş makale matem alameti olarak kalın siyah çerçeve içinde verilmiştir. Bu sayıda Bolşevik istilasını aydınlatan önemli yazılar vardır.

1 Mart 1926’da 3. yılın 9. sayısı Ekinçi gazetesinin 50. yılı münasebetiyle özel sayı olarak çıkar. Bu sayının Resulzade tarafından yazıldığı belirlenen “Azeri Matbuatının Şanlı Hatırası” başlıklı ilk makalesi ve diğer bazı yazıları, Sadece Ekinçi hakkında değil Azerbaycan matbuatının tarihi, tanınmış gazetecileri ve önemli süreli yayınları hakkındadır.

3. yılın 12. sayısı, 27 Nisan 1926 tarihinde Bolşevik işgalinin yıl dönümünde yayımlanan bir diğer matem sayıdır. Bu sayıda “Azerbaycan’ın Matem Günü: 27 Nisan 1920” başlıklı baş makale, kalın siyah çerçeve içinde verilmiş ve Azerbaycan’ın nasıl işgal edildiğini ve istiklalini nasıl kaybettiğini açıklamıştır. Aynı yılın 14. sayısı 28 Mayıs 1926’da çıkartılarak “28 Mayıs Nedir?” adlı baş makale Azerbaycan’ın istiklaline kavuşmasının yıl dönümüne tahsis edilmiştir.

---

³Bu bölümde kullanılan alıntı yazılar Prof. Dr. Yavuz Akpınar, Yrd. Doç. Dr. Selçuk Türkyılmaz, Yrd. Doç. Dr. Yılmaz Özkaya tarafından dört cilt halinde yayıma hazırlanan Yeni Kafkasya dergisinin TEAS PRESS Yayınları, 2018, İstanbul baskısından alıntılanıdır.

4. yılın 15. sayısı da 27 Nisan 1927’de istilanın 7. yıl dönümünde 20 sayfa olarak çıkartılır. Kapağında “Azerbaycan Matem Yıl Dönümü. Nüsha-i Mahsusa 1920-1927” yazılıdır. Baş makale “27 Nisan 1927. Kara Bir Yıl Dönümü” başlığını taşır ve yine kalın siyah çerçeve içine alınmıştır. Son özel sayı 4. yılın 17. sayısı 28 Mayıs 1927 tarihinde istiklalın 9. yıl dönümü vesilesiyle çıkartılır. Kapağına renkli Azerbaycan bayrağı üzerinde “1918-28 Mayıs-1927” ve sayfanın aşağısında da “Azerbaycan İstiklal Günü Münasebetiyle Nüsha-i Fevkalade” yazılıdır. İlk sayfadaki baş makale de “Dokuzuncu Yıl Dönümü” adını taşımaktadır.

Azerbaycan’ın İstiklal Günü Münasebetiyle Çıkartılan Özel Sayılar

Yeni Kafkasya’nın “Azerbaycan istiklal günü münasebetiyle” çıkartılan 1. yılın 17. sayısı derginin ilk özel sayısıdır. Bu sayının ilk sayfasında Mehmet Emin Resulzade’nin “Azerbaycan’ın Büyük Günü” adlı makalesi yer alıyor. Makalede ilk Türk cumhuriyeti teessüs etmiş, Azerbaycan’ın ilan-ı istiklalinden altı sene geçtiği vurgulanıyor. Yazıda Azerbaycan’ın cumhuriyetini ilan edene kadarki tarihi ele alınıyor, cumhuriyetin nasıl ve hangi şartlar altında kurulduğu anlatılıyor. Azerbaycan İstiklalini İlan Eden Şura-yı Milli Reis-i Mehmet Emin Resulzade iki sene süren cumhuriyet döneminde mesut bir istiklal hayatı yaşayan Azeri muhitinin bütün sevincine şahit olmasından bahsediyor. Makalenin sonunda Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bolşevikler tarafından istilasına değinerek 28 Mayıs’ta ilan olunan istiklalini, Bolşeviklerin istilası ile maddeten fasılaya uğramışsa da manen daha ziyade kazanmış, genç neslin ruhunu istila eylediğini söylüyor. Sonda Azerbaycan gençliğine, halkına müracaatla diyor:

“Evet, ey bağı yanık Azeri genci, ey Çeka’nın bin mezalimine göğsünü geren kahraman, mücadelede metin ol, bir sene daha geçti... Gideceğin meşakkatli yolun bir merhalesini dahi atlattın!

Sen de ey Azerbaycan halkı, me’yus olma, önündeki mübarezelerini unutma, elinden gelen fedakarlığı esirgeme, şüphe ve tereddüt seni çürütmesin, vazifeni ifa et, bil ki bugün vazifesini ifa edenlerle ifa etmeyenleri, zaferi muhakkak olan idealin şanlı mübarizleri tefrik edeceklerdir.

Şanlı Azerbaycan bayrağının karaya büründüğü böyle yaşlı günlerde 28 Mayıs gününü tes’id ederken, bu siyahının yüreklere verdiği hüzmün ve ıstırapı görüyor, o matem çerçevesinin yakın bir zamanda parçalanacağını ümit ediyoruz. Yaşasın Türklüğün mühim bir rüknünü teşkil eden hür ve müstakil Azerbaycan!” (Yıl 1, Sayı 17: 4).

Bu özel sayının 2. yazısı “Azerbaycan Ordusu Hakkında” başlıklı makaledir. Miralay İsrail Bey’in makalesinden, ihtisaren nakledilmiş bir zabitanın hatıratı olan bu makalede cumhuriyetten önce ve cumhuriyet kurulduktan sonraki Azerbaycan ordusu hakkında malumat veriliyor. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin teşekkülünde yalnız altı yüz kişiden ibaret olan askeri kuvvet, iki sene zarfında ahalinin gayretiyle tahminen otuz binlik bir ordu olduğu yazıda yer alıyor. Bakü’nün İngiliz askeri tarafından işgal edildikten sonra harbiye nazırı Samet Paşa ile beraber harbiye nezareti Gence’ye nakledilmeye mecbur olduğu, burada çavuş mektepleri ve istihkam bölüğü mektebi açıldığı, Azerbaycan ordusunun terkihi: kumandanları, sahip olduğu silahlar hakkında bilgi veriliyor. Azerbaycan hükümetini tanımak istemeyen Ruslara karşı seferleri, Karabağ’ı işgal eden Ermenilere karşı muharebeden bahsediliyor. Makalede Azerbaycan ordusunun son resmi geçidi gururla tasvir ediliyor:

“1920 senesi 22 Mart “Nevruz Bayramı” münasebeti ile icra edilen son resm-i geçidi dahi tahattur etmemek gayr-i mümkündür. Acaba hangi Azerbaycanlı o mesut günü hatırlamıyor? Ordunun kabiliyet ve intizamı, maneviyatı tasavvurun fevkinde idi. Ecnebi süferası az bir zamanda, vesaitsizlik içinde, bu kadar muntazam teşkilata malik bir askeri kuvvet vücuda getirildiğine hayran kalıyordu. Ahaliden birçoğu duyduğu fart-ı

mahzuziyetten ağlıyordu. O gün Azerbaycan'ın en şanlı, en bahtiyar günü idi. Fakat... Fakat Azerbaycan ordusunun son resm-i geçidi idi. Zabitan ve askerler hiçbir vakit bugünü unutamazlar. Hala bugüne kadar o şanlı milli marşımızın tatlı terennümü kulaklarımızda ihtizaz ediyor ve gözlerimizin önünde vatanın mesut ve mesrur günleri canlanıyor!.. Bundan da ruh alıyor, istikbali ümitle bekliyoruz” (Yıl 1, Sayı 17: 8).

Derginin bu sayısında “Bir Turan Yolcusu Diyor Ki” ve “Bayrağım ve İstiklalim” başlıklı 2 şiir yayımlanmıştır. Bu şiirlerin yazarı dergide Gültekin imzasıyla şiirleri neşredilen Emin Abid'dir.

“Azerbaycan Devr-i İstiklaline Ait Hatıra ve Vesikalar” başlıklı bir diğer yazıda ise 30 Ocak 1920 tarihinde Türk Ocağı'ndaki Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilgili düzenlenen konferanstan, natıkların bu mevzuda hararet ve heyecanla bahsettiklerini anlatıyor. İstanbul mebus-ı muhteremi olan Yusuf Akçura Bey'in nutku cüzi bir ihtisarla derç edilmiştir.

14 Ocak 1920 tarihli celsede Resulzade Mehmet Emin Bey'in ekseriyet fırkası Müsavat ile demokrat bitaraflar grubu namına söylediği ve meclisi mebusan kürsülerinin alkışladığı nutku “Azerbaycan Meclis-i Mebusanı'nda” başlığıyla verilmiştir. Resulzade nutkunda Azerbaycan'ın istiklalinin dünyada tanınmasını böyle ifade ediyor: “*Milli idealin böyle bir zaferine bağladığım imanla, bundan bir buçuk sene mukaddem işbu meclisi iftitah ederken muazzez bayrağımıza hitaben “Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez!” demiştim. O zaman siz bunu alkışlamış ve bu alkışlarınızla bütün Azerbaycan halkının ümit ve hissiyatına tercüman olmuştunuz. Şimdi ise ne bahtiyarız ki bizimle beraber istiklalimizi bütün dünya alkışlıyor”* (Yıl 1, Sayı 17: 14). Nutuk “Azerbaycan” gazetesinin 15 Ocak 1920 tarihli nüshasından nakledilmiştir.

“İstiklal Gazetesinin Bir Makalesi” isimli yazıda ise vaktiyle İstiklal gazetesinde Mehmet Emin Resulzade imzasıyla yazılan “Türkiye Meselesi” makalesi derç edilmiştir. Makalede Resulzade Türkiye meselesinin dünya meseleleri arasında onları en çok alakadar eden ana meselelerden biri, yok birincisi olduğunu beyan ediyor. Türkiye meselesinin hiçbir zaman Azerbaycanlılar için yüreklerinin en hassas perdeleri ile his olunur bir mesele halinden hariç olmadığını vurguluyor.

“Şura-yı Milli Reisinin Bir Nutku”nda 1918 senesi 16 Haziran'ında gerçekleştirilen tarihi celsesinde Azerbaycan Şura-yı Millisi, Fethali Han başkanlığında ikinci hükümet kurduktan sonraki olaylarla ilgili Azerbaycan Şura-yı Milli'sinin hangi ideal namına müteharrik olup ve ne gibi hislerle mütehassis olduğunu göstermek için Şura-yı Milli reisi Resulzade Mehmet Emin Bey'in ihtitam-ı nutku kısmen nakledilmiştir.

“Bir İntibahname” başlıklı yazıda 1923 senesinde 28 Mayıs münasebetiyle Azerbaycan İstiklal Cemiyeti heyeti merkeziyesi namına Azerbaycan dahilinde, ahali arasında neşrolunan intibahnameyi, pek cüzi bir şive tadili ile, aynen derç ettikleri beyan ediliyor. Millettaşlara hitaben yazılan intibahnamede 5 sene önce istiklali ilan edilen Azerbaycan'ın mesut günleri hatırlanıyor. Bugün Azerbaycan Türklerinin tarihinde açılan büyük bir devrin iptidası olduğu vurgulanarak 28 Mayıs tarihini hatırladıkça Azerbaycan Türklerinin kalbinde istiklal ateşinin sönmeyeceği belirtiliyor.

“Hatırat ve Teesürat. O Gün ve... Bugün” başlıklı yazısında Mehmet Emin Resulzade istiklali ilan ettikleri o gün ile Azerbaycanın 6 sene sonraki 28 Mayıs gününü karşılaştırıyor.

“Azerbaycan halkı bütün dünyaya istiklalini ilan ediyordu! İslam ve Türk aleminde ilk cumhuriyet doğmuştu. Altı sene evvel üç renkli bayrağımız asumanlara yükselmişti.

Fakat ah, bugün...

Şanlı bayrağımız indirilmiş, bahar bitmiş, yine meşakkatli bir kış gelmiş... Memleketimiz düşmanlar çizmesi altında iniyor, istiklalimizden bir eser kalmamış, yine o eski, o meşum zincirler milletimizin ellerini, ayaklarını, fikrini, kalbini bütün milli benliğini sımsıkı sarmış” (Yıl 1, Sayı 17: 18).

Fakat Mehmet Emin Resulzade “Her 27 Nisan’dan sonra bir 28 Mayıs gelir. Doğrudur bugün vatan zulmetler içinde yaşıyor, fakat her gecenin gündüzü vardır” diyerek o günü müjdeleyen tan yıldızını Bakü Çeka’sının karanlık bodrumlarında “Yaşasın istiklal” diye günlerle aç kalan kahramanlar arasında gördüğünü beyan ediyor.

Demircioğlu imzasıyla yazılan “Bir Muhacirin Mektubu” yazısında gönderdiği mektuplarda millet balalarının ne feci ne gaddar zulümlere kurban oldukları söylenmektedir. Milliyetperverlik ve vatanperestliğe kurban olmak isteyenlerin kendilerini Müsavat fırkasının içerisine attığı, Bolşeviklerin gaddar Çeka’sının bunları şehit edince, masalarda söylenen batırlar gibi akan kanlarının birer damlasından hemen yeni yeni kahramanlar türediği ifade edilmektedir.

Genceli imzasıyla neşredilen “Gence Hailesi” makalesinde Kızıl Ordu’nun Gence’ni işgal etmesinden bahsediyor. 26 Mayıs 1920 tarihinde Gence’de zuhur eden hadisenin Azerbaycan’ın diğer semtlerinde zuhur eden hadiselerin hepsinden muazzam olduğu vurgulanıyor. Bu mücadelede Azerbaycan halkının mağlup olsa da netice itibarıyla pek müthiş bir haile teşkil eden bu kanlı kıyam, şüphesiz, Azeri halkının istiklal-i milliyesi yolunda icra ettiği cidal tarihinde en müessir bir sayfa teşkil ettiği söyleniyor.

“Türkiye Aleyhinde Rus Propagandası” makalesinde “Komünist” gazetesinde Türkiye aleyhine yazılmış yazılar inceleniyor. “Kafkasya’da Takibat” başlıklı yazıda Sovyet hükümetinin Azerbaycan’da yürüttüğü siyaset hakkında haberler yer alıyor.

“Azerbaycan Namına Muhtıra”da Paris’te ikamet eden ve Azerbaycan’ı temsil eden heyet tarafından Paris’teki İngiliz sefiri vasıtasıyla İngiltere hükümetine bir nota verilmiştir. Bu notada İngiliz-Rus Konferansı’nda müzakere olunacak meseleler dolayısıyla şu veya bu surette Azerbaycan Cumhuriyeti’ne ait herhangi bir kararın Azerbaycan hükümet-i kanuniyesi tarafından kabul görülmeyeceği bildirilmiştir.

Derginin “İdaremize gelen eserlerden” bölümünde Zeyneloğlu Cihangir Bey tarafından neşrolunan “Muhtasar Azerbaycan Tarihi” eseri hakkında malumat veriliyor. “İdareden İlan” bölümünde ise Yeni Kafkasya’nın birinci ve ikinci sayılarını isteyen müşterilere mevcudu bitmiş olan bu nüshaların ileride ikinci defa olarak neşredileceği ilan ediliyor.

Yeni Kafkasya Azerbaycan’ın istiklal günü münasebetiyle 28 Mayıs 1926’da daha bir özel sayı çıkartmıştır. Bu nüshadaki “28 Mayıs Nedir?” adlı baş makale Azerbaycan’ın istiklaline kavuşmasının yıl dönümüne tahsis edilmiştir. Makalede 28 Mayıs’ın ilk Türk cumhuriyetinin ilan olduğu mübarek bir gün olduğu belirtiliyor: “28 Mayıs demek, Azerbaycan istiklalciliği demektir” (Yıl 3, Sayı 14: 2). Altı seneden beri devam eden Rus istilasına rağmen, 28 Mayıs tarihi ile başlayan mukaddes mücadelenin hiç de durmadığı, 8 seneden beri muhtelif safhalar geçiren bu mücadelenin hala devam etmekte olduğu söyleniyor. Bu sayıda komünistlere hitaben “Ben” şiiri de yer alıyor.

Mirza Bala Mehemmedzade’nin “Sekiz Yıllık Yol” makalesinde istiklalin nasıl kazanıldığını ve ondan geçen sekiz yıllık mücadeleyi anlatılıyor. Birkaç yıl evvel mücadeleyi şimdiki gibi, kenardan görmediklerine, siyasi müthiş bir mücadelenin içerisinde olduklarına okuyucunun dikkatini çekiyor. Sekiz yıl tamamdır ki, bu mücadeleye devam ettiklerini vurguluyor. İstiklalin 1. yılını büyük coşkuyla kutladıkları belirterek, 1920 senesi 28 Mayıs’ını da hapiste geçirdikleri söylüyor. Ondaki sonraki bayramların hep hazin geçtiğini diyor:

“Bu bayramları icra edildikleri mahal ve şeraite göre üç veya dört kısıma bölebiliriz. Vatanda gizli mahfillerde yapılan bayramlar, Çeka ve mahbeslerdeki bayramlar, başka illerde muhaceretteki 28 Mayıs bayramları... ve nihayet Sibiryalarda, Solofkaldaki istiklal bayramları...” (Yıl 3, Sayı: 5).

Mirza Bala Mehemedzade hürriyet hayatına bir daha ereceklerine tüm kalbiyle inanıyor: *“Arkamızda mücadelelerle dolu bir tarih bırakıyoruz, karşımızda mefkurenin parlak hedefi gözüküyor. Biz ona yaklaşıyoruz. Dokuzuncu yılda olmasa da en yakında biz o ışıklı hedefle birleşeceğiz. Biz, o bir defa yaşadığımız mefkurevi mukaddes hürriyet hayatına bir daha ereceğiz. Ondan sonra üçüncü bir devir başlayacak: yurdun hürriyet ve istiklalini, elden vermemek için mücadele devri. Biz şimdi ölüyoruz, hürriyetimizi almak için. Yarın yine öleceğiz, hürriyetimizi korumak için, istiklalimizi kaçırmamak için. Bu yakın ve gelecek mücadele yollarını, kurtuluş ve yaşayış çığırlarını bize açan, gösteren işte 28 Mayıs'tır. Yaşasın 28 Mayıs!”* (Yıl 3, Sayı 14: 6).

Derginin bu sayısında Mehmet Emin Resulzade'nin “Azeri” imzasıyla “Hazin Bir Bayram” makalesi de neşredilmiştir. 28 Mayıs gününü bir bayram, fakat, hazin bir bayram olarak nitelendiriyor. “Hazin, çünkü mevcudiyetinin mebedini teşkil eden bugünü Azeri Türkü kendi yurdunda tesit eylemek kudretinde değildir. Bolşevik istilası altında bulunan yurdumuzda bugünü bayram saklayanların yeri zindan, onu tesit edenlerin nasibi idamdır!” diyor (Yıl 3, Sayı 14: 6). Makalede istiklal günlerini hatırlayarak, birtakım eski gazeteleri karıştırdığını ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilgili bu gazetelerde çıkan yazıları inceliyor.

Avrupa'da Mukim Bir Azerbaycanlı imzasıyla neşredilen “Azerbaycan ve Türklük” adlı makalede Moskova'nın Azerbaycan'ı Ruslaştırma siyasetinden, Çar hükümetinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu Azerbaycan ve dolayısıyla Türkistan ve Kazan Türklüğünden ayırmak için bu iki ülke arasında “büyük Ermenistan” vücuda getirmek istemesinden bahsediliyor. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kızıl Rus ordusu tarafından işgaline müsadif meşum 27 Nisan münasebetiyle İstiklal Komitesi tarafından neşrolunup da Azerbaycan dahilinde tevzi olunan beyanname bu sayıda “Bir Beyannameden” başlığı altında verilmiştir. Aynı zamanda Berlin'den Şimali Türk Talebeleri Tarafından gönderilmiş 28 Mayıs gününü kutlayan müracaat name derç edilmiştir.

Dergideki M.B. imzalı “Azerbaycan Tarihinde Türk Amelesi” başlıklı makalede Türk amelesinin Azerbaycan teşekkülü tarihinde oynadığı rol ile aldığı vaziyeti izah edilmiştir. M.E. imzalı “Bolşevik Rakamları” yazısında 27 Nisan münasebetiyle intişar eden Bakü gazetelerinden alınan makalelerdeki şişirilmiş rakamlar karşılaştırılarak inceleniliyor.

“Azerbaycan Ahvalı” başlıklı bölümde “Dehşetli Rakamlar” adlı haberde Komünist gazetesinin makalesinde Azerbaycan'da mektep çocuklarının yüzde elli-altmışının hasta olduğu söyleniyor. Bu bölümde “Bakü'de Sovyet Seçkileri”, “Komünist Fırkasında Tebeddülât”, “Ahalinin Silahı Alınıyor”, “İran Muhacirlerinin Bir İçtimar” başlıklı haberler yer almıştır.

M. Mirza imzalı İran'dan gönderilmiş “İran Ahvalı” adlı yazıda ise İran'da gerçekleşen durumlar hakkında haberler yer alıyor.

Derginin Azerbaycan'ın istiklal günü münasebetiyle çıkartılan sonuncu özel sayısı 4. yılın 17. sayıdır. 28 Mayıs 1927 tarihinde istiklalin 9. yıl dönümü vesilesiyle çıkartılan bu sayının kapağına renkli Azerbaycan bayrağı üzerinde “1918-28 Mayıs-1927” ve sayfanın aşağısında da “Azerbaycan İstiklal Günü Münasebetiyle Nüsha-i Fevkalade” yazılıdır. İlk sayfadaki baş makalede “Dokuzuncu Yıl Dönümünde” adını taşımaktadır.

“Büyük davanın ilanından bugün dokuz yıldır geçiyor. 28 Mayıs’ı tesit ediyoruz. Bir 28 Mayıs ki ilk defa olarak Türk ve İslam dünyasında cumhuriyet esasını ilan eylemiştir; bir 28 Mayıs ki ilk defa olarak Azerbaycan halkının siyasi vahdetini tespitle Türk harsı ve milliyet mefkuresi üzerine müesses demokratik bir hükümetin esasını vaz’ eylemiştir; bir 28 Mayıs ki Azerbaycan gençliğini hararet ve heyecanla mukaddes cidale sevk eden şanlı istiklal bayrağını yükseltmiştir. Nihayet bir 28 Mayıs ki Azerbaycan tarihinde tamamıyla yeni bir nesil yetiştiren yeni bir devir açmıştır” (Yıl 4, Sayı 17: 1). Böyle başlayan makalenin sonunda şanlı istiklal mücadelesinin büyük bir ruh ve heyecanla devam ettiği vurgulanıyor.

Özel sayının 1. sayfasında İstiklal Beyannamesinden birkaç bent de verilmiştir.

Resulzade Mehmet Emin imzalı “Millet Mefhumu ve İstiklal” başlıklı makale Yeni Kafkasya’da daha önce yayımlanan “Milliyet Mebdeinin Avrupa’da Galebesi”nin ve “Milliyet Meselesinin Muhtelif Tarz-ı Ru’yeti” adlı makalelerin devamı mahiyetinde olmasına rağmen adı farklıdır. Bu makalede millet mefhumuna açıklık getiriliyor, “millet demek, bir milletin devlet teşkili ile müstakil olması veyahut kendisini esaret altına alan devlete karşı istiklalini istihsal için inat ve ısrarla mücadele etmesi ve istiklal mefkuresine malik olması demektir” söyleniliyor: *“28 Mayıs Azerbaycan’ın milliyet tarihindeki rüştünü tespit eder büyük bir gündür. Bugünden itibaren Azerbaycanlılar hür ve müstakil yaşamak azmiyle beynelmilel hayata atılmış, haklarını bütün sarahat ve kat’iyetle davaya başlamışlardır. Bu dava üzerinde gösterdikleri inat ve ısrarları ile onlar, sözün asrî manası ile bir millet olduklarını ispat etmişlerdir”* (Yıl 4, Sayı 17: 4).

28 Mayıs münasebetiyle yazılan “Hars ve İstiklal” başlıklı makale Mehemmedzade Mirza Bala’ya mahsustur. Makalede yazar her yıl olduğu gibi, bu yıl da geçirdikleri bu tarihi mücadeleye bir yekûn vurmak, geride bıraktıkları kanlı mücadele yoluna bir dönüp bakmak vazifeleri olduğunu söyleyerek, “Bizce istiklal fikrini ve o fikir uğrunda siyasi ve askeri her bir mücadeleyi doğuran milli hars ve onun inkişafı için zarurî ihtiyaç olan millî hürriyettir” diyor.

Memleketten aldıkları bir mektupta bazı şiir parçaları gönderildiğini ve dercinin rica edildiğini beyan edilerek “İnkılap Nağmeleri Veyahut Hapishane Şiirleri” başlığı altında neşredilmiştir. Bunlar istiklal mübarizleri bulunan Azeri gençliğinin ruhu ve heyecanı hakkında bir fikir verdirebilmek ümidi ile hapisler esnasında Çeka’da buldukları sıralarda yazılan, Azerbaycan’ın istiklaliyeti uğrunda istilacı Rus Bolşeviklerine karşı devam ettirdikleri mücadeleden doğan şiirlerdir. Derginin bu sayısında daha bir şiir, M. S. San’an imzasıyla neşredilen “Yeşil Yurt”tan Bir Yaprak” şiiridir.

Avrupa postası ile aldıkları Milli Azerbaycan Merkezi’nin “Azerbaycan Halkına Hitap” adlı matbu beyanname ve 28 Mayıs Azerbaycan İstiklal Günü münasebetiyle Almanya’da faaliyet gösteren Azerbaycan İstiklal Komitesi’nin bütün vatandaşlarına hitabı “Almanya’da Azerbaycan İstiklal Komitesi’nden” başlığı ile derç edilmiştir.

“Yeni Bir 28 Mayıs’a Doğru!” isimli, Kemal imzalı makalede 28 Mayıs Çarlık kabusunun birdenbire kalktığı, mağrur ve muzaffer Çarlığın baştanbaşa zelzeleler içinde kaldığı ve milli ruhun yeniden hayata doğduğu büyük ve tarihi gün olarak tasvir edilir. Yazar mücadelenin tekrar başlamış bulunduğunu söyleyerek, “9 sene evvelki 28 Mayıs Beyaz Ruslara karşı kazanılan zaferdir. Müstakbel bir “28 Mayıs” da kızıl Rusya’nın gururuna karşı kazanılacak bir galibiyet olacak ve inkâr edilen tarih yeniden başlayacaktır” diyor.

E[kberağa]⁴ Şeyhülislamzade imzalı “Hak Alınır, Verilmez” başlıklı yazıda yazar muhaceretin en şiddetli mahrumiyetlerini yaşamış bulunmakla beraber, millet huzurunda içtikleri anda sadık kaldıklarını ve imza ettikleri misaktan dönmediklerini belirtiyor.

Kazanlı A[bdullah] Battal’ın yazdığı “Şanlı Bir Gün Münasebetiyle” makalesinde 28 Mayıs gününün Azeri kardeşlerinin istiklal ilan ettikleri şenlikli ve şanlı bir gün olduğunu söyleyerek Azerbaycan istiklalinin çalınmış olması ve yurdun yabancı kuvvet istilası altında bulunması, mefkureci Türk inkılapçılarının istikbal hakkındaki imanlarını asla sarsıtamadığını diyor: “*Biz ki doğru mübareze yoluna girmişiz, artık bu yolun sonuna kadar yürüyeceğiz ve elbet muzaffer olacağız!*” (Yıl 4, Sayı 17: 14).

Bu sayıda Doktor Abdullah Cevdet’in Resulzade’ye yazdığı “Her Ağlanan Yer Ruhumun Vatanıdır” yazısı da neşredilmiştir. Erdoğan “Mavi, Kırmızı, Yeşil!” adlı makalesini Azerbaycan bayrağına adanmıştır.

Abdülkadir imzalı “Rus” Damgası” makalesinde Rus taht-ı esaretinde inleyen Türklerin boyunlarında taşıdığı Rus boyunduruğunun onlara “Rus” damgasını vurduğunu, “Rus” ismini taşımak mecburiyetinde kaldıklarını belirtiyor. Derginin “Beynelmilel Hayat” bölümünde “Londra Hadisesi” başlığı altında İngiltere’de Ruslarla yaşanan olaydan bahsediliyor.

“Azerbaycan Ahvalı” bölümünde ise “Türkiye Muallimlerinin İhracı”, “Bir Türk Mualliminin Hudut Haricine Sevki”, “Azeri Münevverlerin Nefyi”, “Mehemmed Hasan Baharlı’nın Teb’idi”, “Bakü’nün Nüfusu”, “Sıhhi Şerait” başlıklı haberler yer almıştır.

Derginin bu sayıda 27 Nisan işgal gününü bayram eden Azerbaycan Bolşeviklerinden bahseden “Bolşevik Yaveleri”, Paris’te Fransızca çıkan “Azerbaycan” gazetesinden bahseden “Azerbaycan Mecmuası”, “Kafkasya Hakkında Avrupa Matbuatı” makaleleri ve ilanlar yer almıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bolşevikler Tarafından İstilasını Günün Münasebetiyle Çıkarılan Özel Sayılar

Azerbaycan’ın 27 Nisan 1920’de Rus ordusu tarafından istila edilmesi gününe tesadüf eden 27 Nisan 1341 (1925) tarihinde 2. yılın 15. sayısı da özel olarak üç gün önce yayımlanır. İlk sayfadaki baş makale matem alameti olarak kalın siyah çerçeve içinde verilmiştir. “Türk Tarihinde Kara Bir Gün” başlıklı baş makalede 27 Nisan sukutunu düşünürken duydukları acı hissiyatı ifade etmek için daha kapsamlı bir tarif bulamadıkları dile getiriliyor. “*Bundan beş sene evvel Kızıl Rus Bolşevikleri tarafından hayatına fasıla verilen Azerbaycan Cumhuriyeti millî demokratizm fikrinin alemdarı, bu parlak mefkûrenin mümessili idi*” (Yıl 2, Sayı 15: 2) diyerek, Sibiryâ’nın soğuk bucaklarında, Çeka bodrumlarının karanlık ve ratıp köşelerinde, bin türlü işkencelere göğüs gererek maksat ve ideallerinden baş eğmeyecek kadar kuvvetli ve fedakar bir gençlik yetiren muhitin kendi kurtuluş gününü göreceğine, duyduğu acıların intikamını parlak surette alacağına şüphe etmedikleri ifade ediliyor.

“Nasıl Oldu?” başlıklı makale 27 Nisan ihtilalinin ne suretle ve hangi vasıtalarla icra edildiği hakkındadır. Makale bu hadisede bizzat iştirak etmiş bulunan bir Türk zabiti tarafından kaleme alınmıştır.

27 Nisan matem gününde İstiklal Komitesi ile Müsavat Fırkası tarafından dördüncü sene-i istila münasebetiyle neşredilen intibahnamenin bazı parçaları “Bir İntibah-nameden” başlığı ile verilmiştir.

---

⁴ Dergideki bazı imzalarlarda köşeli parantez içinde kalan kısımlar Yeni Kafkasya dergisini 4 cilt halinde yayıma hazırlayan araştırmacılara (Yavuz Akpınar, Selcuk Türkyılmaz ve Yılmaz Özkaya) aittir.

Mirza Bala imzasıyla neşredilen “Sukut ve İstila Günlerinde” makalesinde “Halil Paşa ve Şürekası”, “Rikof’tan Sonra Siyasi Fırkalar”, “Sol Müsavat Kongresi” ve “Umumi Hapisler” alt başlıklarıyla Azerbaycan Cumhuriyetinin Ruslar tarafından istilaya duçar olduğu güne ait hatıratını yazıya dökmüştür. Bu sayıda Azerbaycanlı Gültekin’in “Azerbaycan Gençliği’ne” şiiri de yer almıştır.

Mim. imzasıyla Elifoğlu Muharrem hakkında yazdığı “Acı Hatıralar” başlıklı yazısında Mehmet Emin Resulzade herkesçe bilinen bir vatanperver olan Elifoğlu Muharremle bağlı hatırasını kaleme almıştır. Demircioğlu’nun “Zarif Efendi” makalesi buldukları Bayıl Hapishanesi’nde idama mahkûm edilmiş Volga Boyu’ndan olan Zarif Efendiden bahsediyor. Mehmet Ali Salih imzalı “Kardeş hisleri” adlı yazı Kardeş Azeri Şehitlerine ithaf edilmiştir.

Derginin bu sayının son sayfalarında “Beş Sene Sonra (Nahcivan Rezaleti Bakü Panoması)” başlıklı yazı ve Rus işgal hükümeti tarafından şimali Rusya’ya sürülen genç Azeriler faydasına toplanan iane hakkında bilgi veriliyor.

3. yılın 12. sayısı, 27 Nisan 1926 tarihinde Bolşevik işgalinin yıl dönümünde yayımlanan bir diğer matem sayısıdır. Bu sayıda “Azerbaycan’ın Matem Günü: 27 Nisan 1920” başlıklı baş makale, kalın siyah çerçeve içinde verilmiş ve Azerbaycan’ın nasıl işgal edildiğini ve istiklalini nasıl kaybettiğini açıklamıştır.

Baş makalede 27 Nisan’ın Azerbaycan için ne gibi bir matem günü olduğunu Türkiyeli okuyuculara hakkıyla anlatabilmek için bir mukayese yapılmıştır: “Bugün hürriyet ve istiklali ile mesut bir hayat yaşayan bir İstanbullu bundan altı sene evvelki 16 Mart tarihini tahattur ettiği zaman ne gibi bir his duyarsa, 27 Nisan tarihi de bir Azerbaycanlı üzerinde aynı tesiri, on kat daha bir misli ile icra eder. İstanbul, İngilizler tarafından işgal edilmişti. Bakü, Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Türkiye kara emperyalizmin çizmeleri altında çiğnenmişti. Azerbaycan kızıl emperyalizm orduları tarafından çiğnenmektedir.” (Yıl 3 Sayı 12, s. 1). İstanbul faciası tarihe kavuşmuş olduğu halde Azerbaycan faciasının hala devam etmekte olduğu, altı seneden beridir ki milli Azerbaycan hürriyet ve istiklalini kaybettiği, Kızıl Rus istilası altında inlemekte olduğu vurgulanıyor.

Mehmet Emin Resulzade Azeri imzasıyla yazdığı “Esaret Felsefesi” makalesinde Azerbaycan Komünist Fırkası, Azerbaycan komünistleri tarafından mürşit ve lider sıfatı ile tanınan Neriman Nerimanov hakkında yazmıştır. Daima gözü Rusya’da bulunan Neriman’ın doğal olarak, milli istiklal fikirlerinden uzakta olduğu, Kafkasya’nın mukadderatını Rusluk camiası haricinde tasavvur etmediğini ifade ederek, 27 Nisan intikamını almak gayesi ile istiklal cidalinin şanlı meydanına atılan gençliğin her şeyden evvel hazırki neslin, Nerimanların duçar olduğu bu fikir esaretinden kurtarmaya bakmalı olduğunu, Rusluğu idealize değil, ona karşı koyacak bir hars ve medeniyetle silahlanmalarını tavsiye ediyor.

Başkurdistanlı Abdulkadir imzasıyla neşredilen “Altay’dan Azerbaycan’a” başlıklı yazı Azerbaycan’ın kara gününü teşkil eden 27 Nisan’ı düşünerek yazılmış makaledir.

27 Nisan ile ilgili yazılmış daha bir yazı – “Azerbaycan’ın Kara Günü Münasebetiyle” makalesi A[yın]. Battal’a mahsustur.

Mirza Bala Mehemmedzade’nin “Müstakil Sovyet Azerbaycan’ı” makalesi sözde müstakil olan Sovyet Azerbaycan’ının, hain Nerimanov’la Şahtatinskilerin iç yüzünü açıp gösteriyor.

San’an imzasıyla derç edilen “İlk Celse, İlk Karar” başlıklı makalede Azerbaycan Cumhuriyetinin Rusya tarafından istilasından sonra teşkil olunmuş Azerbaycan İstiklal Komitesi’nin ilk toplantısı hatırlanıyor. Yeni Kafkasya’nın bu sayıda Berlin postası ile alınmış, Almanya’da faaliyet gösteren Azerbaycan İstiklal

Komitesinin Azerilerin kara günü 27 Nisan münasebetiyle bütün millettaş ve vatandaşlarına hitabı derç edilmiştir.

Bu sayıda aynı zamanda “Acı Hatıralardan: Gazeteci Seyid”, Paris’te toplanan Rus Kongresi hakkında yazılmış “Ruslar... O Ruslardır!” makalesi, “Üçüncü Enternasyonal’in Esrarı”, “Bakü Kongresi Hakkında”, “Kazan Yurdunda”, “İran Ahvali” yazıları ve Azerbaycanlı Fuat’ın “İntikam Alan Gölge” hikayesi neşredilmiştir.

4. yılın 15. sayısı da 27 Nisan 1927’de istilanın 7. yıl dönümünde 20 sayfa olarak çıkartılır. Kapağında “Azerbaycan Matem Yıl Dönümü. Nüsha-i Mahsusa 1920-1927” yazılıdır. Baş makale “27 Nisan 1927. Kara Bir Yıl Dönümü” başlığını taşır ve yine kalın siyah çerçeve içine alınmıştır. Makalede “Tam yedi sene evvel Azerbaycan Cumhuriyeti istilaya uğradı. Milli hakkından bi’l-istifade, istiklalini ilan eden bu ilk Türk ve Müslüman cumhuriyeti, Rusya Çarlığı’nın menfur istilasından henüz kurtulmuş iken aynı emperyalizmin bu defa Kızıl İhtilal kisvesine bürünmüş yağmacı sürüleri tarafından tekrar işgal olundu” söyleniyor.

Mehmet Emin Resulzade’nin yazdığı “Büyük Facia” başlıklı yazıda Azerbaycan’ın Çar Rusya’sından kurtularak cumhuriyet kurduğu, fakat hayatının ikinci senesini daha tamamıyla derk etmeden, felaketin en büyüğüne maruz kaldığı, istiklalini kaybettiği belirtiliyor. Paris’te muhacerette olan Mustafa imzalı yazarın “Zindandaki Vatandaşlara!” başlıklı makalesi zindandaki vatanperver Azerilere hitaben yazılmıştır.

Abdülkadir (F. S.) imzasıyla yazılan “27 Nisan’ın Hususiyeti” makalesinde 27 Nisan günü kardeş Azerbaycan’ın istiklalini kaybettiği gün, tarihi Türk düşmanının kirli çizmesi Azerbaycan istiklalini tekrar çiğnediği kara bir gün gibi nitelendiriliyor. Bu kara gün yalnız Azeri kardeşler için değil, istiklal cidalinin şanlı meydanına atılmış bulunan Rusya esaretindeki bütün Türk gençliği için bir matem günü olduğu vurgulanıyor. Bu sayıda “Vatan Hasreti” başlığı altında Ali Usta imzasıyla aldıkları mektuptaki şiir derç edilmiştir.

“Milli Hars Uğrunda Mücadele” başlıklı makalede Mehmet Emin Resulzade milli hükümet devrinde Türkleşmiş bulunan mekteplerden çıkan talebenin miktarının gittikçe arttığını, yeni yetişen bu münevver kadrosunun darülfünunun Türkleşmesi ile idarelerin millileştirilmesini ciddiye ve hararetle talep ettiklerini vurgulayarak, bu muhalefet unsurlarını azaltmak maksadı ile Bolşevik hükümetinin millileşmiş mekteplerden bir kısmını kapamak çaresine el attığını söylüyor. “Temizleme” siyasetinin yalnız talebe arasında olmadığına vurgu yaparak “Komünist olmayan muallim olamaz!” sloganı ile muallimleri “safçürük” ediyorlar. Mefkurevi vasıtalarla milli demokrasi cereyanına, istiklal ruh ve davasına karşı mücadeleden aciz kaldıklarını gören cellatların, müessir addettikleri yegane silahlarına müracaat ederek, münevver gençliğe karşı zecri tedbirler almaya başlamışlar, yüzlerce hapisler, hesapsız sürgünler, karanlık bodrumlardaki şeytani işkencelere maruz bırakmışlar.

Şefi imzasıyla yazılan “İki Tarihi Gün” makalesinde 28 Mayıs ve 27 Nisan’ın, milli Azerbaycan’ın kurtuluş tarihinde kurtuluş ve esaret olmak üzere iki mühim tarihi günler olduğu yazılıyor. Bunun, zahiren öyle gözüküyorsa da fakat bu iki tarihi hadiseyi ince ve derin tetkik ederken, 27 Nisan tarihinin, istiklal mücadelesinin başlangıcını teşkil ettiğini belirtiyor. Yazar makalede 27 Nisan gününün vahşetlerini anlatarak, Gence, Zakatala, Karabağ, Lenkeran, Kuba vd. isyanların emsalsiz mütevazı kahramanlarını hatırlıyor, onların Azerbaycan’ın her köşesini kendi kanlarıyla suladıklarına dikkat çekiyor.

Kemal “Bugün” isimli makalesinde 27 Nisan günü yaşananları hatırlayarak, “Bugün Azerbaycan vatanının kalbi kanıyor, bugün binlerce Azerbaycan münevveri duvarları yosun tutmuş zindanlarda, Sibiry’a’nın buzlu

tundralarında ölümü bir nimet gibi temenni ettiren korkunç işkencelere tahammül ederek büyük kurtuluş gününü bekliyor” diyor. Yazar Rusya’nın, 27 Nisan darbesiyle Azerbaycan’ın hayatını ebediyen mahvedemediğini, Kızıl Rusya’nın bu tecavüz siyaseti ile Kafkasyalıların gözünü açtığını ve bununla kendisinin Kafkasya dağları arkasına atılacağı büyük günün başarısını temin etmiş olduğunu beyan ediyor. Bu sayıda Berlin postası ile alınan Almanya’da Azerbaycan İstiklal Komitesi’nden gelen Beyanname neşr olunuştur.

Darülfünun felsefe zümresi talebesinden Necati “Zafer İmanındır” yazısında 27 Nisan ıstırabıyla sızlayan kalplerin, istikbalin parlak güneşine inandığını; Kafkasya’daki vatan parçasının semasını kaplayan bulutların dağılacağından mavi, al, yeşil yavru bayrağın zafer avazeleri üstünde yine dalgalanacağından hiç şüphe etmediklerini söylüyor.

E[kberağa] Şeyhülislamzade “Bir Hatıra (Azerbaycan’ın Sukutuna Takaddüm Eden Diplomasi Müzakeratından)” makalesinde Sanremo’da düzenlenecek konferansta Azerbaycan Cumhuriyetinin tanınmasına çalıştıklarını, bunun ise Sovyetlerle başlayacakları müzakeratta başarılarını kolaylaştıracağını umut ettikleri bir zamanda, “Ruslar bizimle uyuşmak için bir ellerini uzatırken diğer ellerinde bıçaklarını arkalarına gizlemişlerdi. Şüphesiz ki onlar müzakerat teklif ettikleri zaman bir gaye istihdaf ediyorlardı ki bu da bizi Denikin ordusuyla muharebeye tutuşturmak ve zayıf düşürdüktan sonra da kolayca hırpalamaktan ibaret idi” diye ifade ediyor.

Bu özel sayıda San’an imzasıyla “Meşum Bir hatıra”, Erdoğan imzasıyla “Azeri Oğullarına!”, Hüseyinzade Kara imzasıyla “Ayırma Siyaseti” makaleleri, “Azerbaycan Mücahitleri Sürgünde”, “Türk Ocakları Kurultayında”, “Beynelmilel Hayat” başlığı altında “Rusya Tecrit Halinde” yazılarına ve ilanlara yer verilmiştir.

Ekinçi Gazetesinin 50. Yılı Münasebetiyle Özel Sayı

1 Mart 1926’da 3. yılın 9. sayısı Ekinçi gazetesinin 50. yılı münasebetiyle özel sayı olarak çıkar. Bu sayının Resulzade tarafından yazıldığı belirlenen “Azeri Matbuatının Şanlı Hatırası” başlıklı ilk makalesi ve diğer bazı yazıları, sadece Ekinçi hakkında değil Azerbaycan matbuatının tarihi, tanınmış gazetecileri ve önemli süreli yayınları hakkındadır.

“Azeri Matbuatının Şanlı Hatırası” makalesinde Mehmet Emin Resulzade elli yıl evvel tesis edilmiş Ekinçi gazetesinin ehemmiyetini vurgulamak için “Konuştuğu lisanda, ilk gazeteye malik olan cemiyet, bir milliyet iken, millet olmaya başlamış demektir. Hayatında matbuat ananesine malik bulunan bir halk ise artık teessüs etmiş bir millettir” diyor. Ekinçi’nin zuhurunun yalnız milli değil, aynı zamanda demokratik bir hadise olduğunu söylüyor. Yüksek maksat ve ulvi bir davet ile neşriyata başlayan Ekinçi, Rus idaresi tarafından Hasan Bey’in milli şuur tohumlarını saçan bir ekinci olduğunu fark edilmesi neticesinde kapatıldığını yazıyor. Fakat Hasan Bey, saçtığı tohumların semereler verdiğini bizzat gördüğünü; son çağlarında olsa da Bakü’de intişar eden Türkçe gazetelerde bizzat iştirak etmek saadetine nail olduğunu, saçtığı tohumun semer verdiğini gören muvaffak bir ekinci gibi bu dünyadan göçtüğünü belirtiyor.

“Zerdablı Melikzade Hasan Bey” başlıklı makale ise Azerbaycan intibah tarihinde ikinci mühim sima olan Hasan Bey’in hayatından, Ekinçi gazetesini nasıl tesis etmesinden, Azerbaycan halkına ettiği hizmetlerden bahsediyor. Hasan Bey’in vefatı münasebetiyle ilk gazetecinin hatırı için Bakü’de çıkan Türkçe gazetelerin makaleler derç eylediğini, ilk sayfalarını kara çerçevesi ile doldurduklarını, o günü şehrin Türk hissesinin mateme girdiğini, pazarın bütün günü kapalı kaldığını söylüyor. Azerbaycan matbuat tarihi

hakkında yazılmış “Azeri Matbuatının Muhtasar Tarihçesi” makalesinde elli sene esnasında çıkan Azerbaycan matbuatının bir listesi birkaç döneme bölünerek derç edilmiştir. “Bir Maninin Tarihi” başlıklı yazıda Ekinçi'nin son çıkan nüshasında derç edilen maniye göre gazetenin kapatıldığı bildirilir. Derginin bu özel sayısında “Amerika’ya Karşı Avrupa”, “İhtilalci Sosyalizmin İflası” adlı yazılar, “Azerbaycan Ahvalı” bölümünde “Maarif ve Medeniyet Mecmuası'nın Bağlanması”, “Milli Ekalliyetler Meselesi”, “Yahudi Uzet Cemiyeti”, “Zavallı Kuşlar” başlıklı haberler yer almıştır.

Berlin'den Kemal imzasıyla yazılan “Azerbaycan Parasıyla Ermeni Propagandası” makalesinde Azerbaycan Cumhuriyeti, Muğan ovasının suvarılması için davet edilmiş Almanya profesörlerinden Ludin'in döndükten sonra verdiği konferansta aldığı fotoğraflarda üstü başı yırtık, pis ve kirli çocuklar, ağzı burnu örtülü kadınlar, sefaletle ebedi ünsiyet kazanmış bir sürü biçarelerin Azerbaycanlı diye gösterildiğini yazıyor. Ermenilere ait levhalarda ise Ermenilerin medeniyetini, temiz ve güzel kıyafetlerini, doktorluk, mühendislik vesaire gibi yüksek ilim ve fen müntesibi bulduklarını nümeyiş ettirdiğini söylüyor. Profesörün bununla kalmayıp Ermeni kadın ve çocuklarının Harb-i Umumi'de ve Kafkasya'daki milli hükümetler zamanında ne derece vahşiyane ve caniyane bir surette Türk ve “Kafkasya Tatarları” tarafından mahv ve itlaf edildiklerini garazkarane gösteren tablolar gösterdiğini, profesöre ayda bin lira Azerbaycan köylüsünün cebinden verildiğini, fakat propagandanın başkalarının lehine, onun aleyhine icra olunduğu yürek ağrısı ile ifade ediyor.

Bu sayıda “Kazan Yurdunda” başlığı altında “Kazan Tiyatrosunun Yirminci Senesi Dolayısıyla” ve “Türk Dilini Tatbik Meselesi” yazılarına da yer verilmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Azerbaycan Cumhuriyeti Ruslar tarafından tekrar işgal edildikten sonra Azerbaycan'da milli şuuru canlı tutmak isteyen Azerbaycanlı aydınlar, İstanbul'a gelerek burada Yeni Kafkasya mecmuasını çıkarırlar. Zor şartlar altında neşredilen Yeni Kafkasya Komünizme karşı kurulmuş ilk yayın organıdır. Derginin asıl yükünü üstlenen Resulzade Yeni Kafkasya'nın sahibi ve baş yazarıdır. O yazılarını Resulzade Mehmet Emin, Mehmet Emin Resulzade, Resulzade, Azeri, M.E. ve Mim Elif imzalarıyla yazmıştır. Bunun yanı sıra imzasız derginin baş makalelerinin hemen tamamını Resulzade'nin yazdığı tahmin ediliyor.

Yazıları daha çok Azerbaycanlı muhacirler, aydınlar tarafından yazılmış Yeni Kafkasya'da diğer milletlerin yazarlarının yazıları da yer almıştır ki, bu da derginin Sovyet Rusya'ya karşı geniş bir mücadele cephesi oluşturma siyasetinin ve muhaceretteki Türk halkları temsilcilerinin müşterek düşmana karşı dayanışmasının tabii bir sonucudur.

1923–1927 yılları arasında İstanbul'da neşredilen Yeni Kafkasya'nın toplamda 95 sayısı çıkarılmıştı ki, bunların da yedisi özel sayılardır.

Bu çalışmada teker teker incelenen bu özel sayıların biri hariç diğerleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş ve Bolşevik Rusya işgaline uğrayarak yıkılışının tarihi hakkında, o günleri bizzat yaşamış ve hadiselerin akışında önemli rol oynamış insanların yazdığı yazılardan oluşmaktadır. Bu özel sayılar birinci elden belge niteliğindedir ve günümüzde tarihçilere ışık tutacak nitelikli yazılarla doludur.

Yeni Kafkasya Sovyet Rusya'sının baskısı ile kapatılsa da Azerbaycan Muhaciret Matbuatının öncüsü olarak kendinden sonra gelen Türk dünyası muhaceret matbuatına ışık tutmuştur. Bu gazete ve dergiler muhaceret matbuatı geleneğini başlatan Yeni Kafkasya dergisini örnek almışlar.

KAYNAKÇA

Akpınar, Y., Türkyılmaz, S. ve Özkaya, Y. (Ed). (2017). *Yeni Kafkasya 1923-1927*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Akpınar, Y., Türkyılmaz, S. ve Özkaya, Y. (Ed). (2018). *Yeni Kafkasya 1923-1927*, 4 Cilt. İstanbul: TEAS PRESS.

Can, A. (2007). Yeni Kafkasya Mecmuası. *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 41, s. 109-122.

Şimşir, S. (1995). *Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki hayatı, faaliyetleri ve düşünceleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Şimşir, S. (2002). *Azerbaycan'ın İstiklâl Mücadelesi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat.

AZERBAIJAN İMALAT SANAYİ GELİŞİMİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİR BÜYÜME BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Seymur AĞAZADE*

ÖZET

Geçiş ekonomileri için geçiş dönemi durgunluğu şeklinde karakterize edilen 1990'lı yılların ilk yarısından sonra Azerbaycan ekonomisi oldukça güçlü bir büyüme trendi yakalamış ve sürdürmüştür. Özellikle petrol ve doğalgaz sektöründeki gelişmelerin etkili olduğu güçlü büyümenin refah düzeyine ilişkin çeşitli göstergelere yansıdığı da görülmüştür. Fakat bununla birlikte ekonominin ve ihracatın ağırlıklı olarak petrol ve doğalgaz sektörlerine bağımlı olması ve dünya enerji fiyatlarında ortaya çıkan dalgalanmalar hem diğer sektörlerin geliştirilmesi hem de ekonomik büyüme ve refah artışının sürdürülebilirliği açısından sorun teşkil etmektedir. Petrol ve doğalgaz ihracatı yeniden inşa süreci için ciddi kaynaklar sağlamış olmakla birlikte petrol ve doğalgaz hariç sektörlerin geliştirilmesi ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği açısından önem taşımaktadır ve Azerbaycan'ın ekonomik öncelikleri arasında yer almaktadır.

Bu çalışmada imalat sanayinin sürdürülebilir büyüme ve refah artışı açısından önemi üzerinde durulmakta ve 1990'lı yıllardan günümüze Azerbaycan'da imalat sanayisinin gelişimi ele alınmaktadır. Bilindiği gibi Kaldor kanunları ekonomik büyümeyi imalat sanayide üretim artışı ile ilişkilendirerek dinamik bir süreç şeklinde açıklamaktadır. İmalat sanayinde ileri ve geriye yönelik sektör içi ve sektörler arası güçlü bağlantılar, maliyet avantajı sağlayan ölçek ekonomileri, diğer sektörleri de ilgilendiren pozitif dışsallıklar ve sektörün sermaye malları üretmesi bu açıklamada önemli yere sahiptir. İmalat sanayinin bu özellikleri dikkate alınarak çalışmada bu sektöre ilişkin Azerbaycan'ın üretim, ihracat ve ithalatına ilişkin farklı göstergeleri incelenmiş ve sürdürülebilir güçlü ve dengeli ekonomik büyüme ve refah artışına yönelik bir perspektif belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İmalat Sanayi, Petrol ve Doğalgaz Hariç Sektörler, Kaldor Kanunları, Azerbaycan

EVALUATION OF AZERBAIJAN MANUFACTURING INDUSTRY DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE GROWTH

ABSTRACT

The first half of the 1990s is characterized as transition recession for former centrally planned economies and after this period Azerbaijan experienced very strong economic growth trend. It has also been observed that the economic growth, which is particularly influenced by the oil and natural gas sector developments, was reflected in the various prosperity indicators. However, the fact that the economy and export are predominantly dependent on the oil and natural gas sectors and the fluctuations in world energy prices are problems both for the development of other sectors and for the sustainability of economic growth and prosperity increase. Oil and natural gas export have provided considerable sources for the restructuring economy. Nonetheless, the development of sectors other than oil and natural gas is important for the sustainability of economic growth and is among Azerbaijan's economic priorities.

This study focuses on the importance of the manufacturing industry in terms of sustainable economic growth and prosperity increase and discusses the developments of Azerbaijan's manufacturing industry for the period from 1990s. As it is known, Kaldor's laws explain economic growth as a dynamic process in which associating with manufacturing industry production growth. The forward and backward strong linkages intra-sector and inter-sector, cost advantages from economies of scale, positive externalities that also influence other sectors and production of capital goods in manufacturing industry are important in this explanation. Taking into account these characteristics of the manufacturing

---

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, seymur.agazade@erdogan.edu.tr

industry, this study examines various production, export and import indicators related to this sector of Azerbaijan and attempts to determine a perspective for sustainable and balanced economic growth and prosperity.

Keywords: *Manufacturing Industry, Sectors Other than Oil and Natural Gas, Kaldor's Laws, Azerbaijan*

GİRİŞ

Refah düzeyinde ortaya çıkan artışın tarihsel olarak incelenmesi bu artışın sanayi sektörünün gelişimi ile birlikte hızlandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca ekonomik kalkınmaya ilişkin mevcut literatür içerik bakımından sanayi sektörünün gelişimi veya sanayileşme ile güçlü bir bağlantı göstermektedir. Kalkınma ile ilgili literatürde sanayi sektörünün güçlü pozitif dışsallıklarının varlığı, üretim sürecinde ileriye ve geriye yönelik güçlü bağlantılarının olması, ekonominin sektörel yapısını dönüştürme gücü, üretkenlik artışı ve ekonomik büyümeye dinamizm kazandırma yeteneği, toplumsal yapıyı değiştirebilme karakteri, sektörel ve teknolojik çeşitliliği artırabilme gücü gibi hususlara vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu hususların teorik düzeyde Rosenstein-Rodan (1943), Nurkse (1952, 1962), Hirschman (1958), Rostow (1960), Gerschenkron (1962) gibi çalışmalarda farklı bağlamlarda ele alındığı görülmektedir.

Rosenstein-Rodan (1943) “büyük itiş” olarak ifade edilen görüşünde dünyanın görece olarak geri kalmış bölgelerinin kalkınma sürecinde birkaç tamamlayıcı sanayide planlanmış ve eş zamanlı yatırımların ve veri teknolojik bilginin uygulanması ile firma ölçeklerinin artırılmasını içeren planlı sanayileşmenin önemi üzerinde durmaktadır. Bu görüşe temel oluşturan noktalardan biri sanayi sektöründe devlet destekli yatırımların ekonomide diğer sektörlerde kârlılıkları artabileceği yani sanayi yatırımlarının güçlü pozitif dışsallıklara sahip olmasıdır. Rosenstein-Rodan (1943) sanayileşmenin devlet desteği ile yapılması gerekliliğini ise serbest piyasa otomatizminin örneğin iş eğitimi ve beceri kazandırmada olduğu gibi bireysel veya küçük firmaların katlanmak istemeyecekleri geri alınamaz maliyetlerin varlığından dolayı çalışmayabileceğine vurgu yaparak ifade etmektedir. Sanayi yatırımlarının özel ve sosyal marjinal ürünlerinin farklılığını ifade eden Pigoucu fark kavramı ile büyük ölçekli planlı sanayi yatırımlarının sanayi içi ve diğer sanayilere yönelik dışsallıklarını ilişkilendirmektedir. Olgun rekabetçi ekonomilerde dahi ortaya çıktığı ifade edilen bu dışsallıkların esaslı şekilde yapısal değişimin ortaya çıkacağı görece geri kalmış ülkeler için de geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Kamunun ön planda olduğu bir sanayileşmeyi öneren Rosenstein-Rodan (1943) sanayi yatırımlarında ölçüğe göre artan getiri özelliğini sunarken Young’un (1928) bu konudaki görüşünden yararlanmışır. Young (1928) sanayi üretimi için dışsal ekonomileri bireysel bir firmanın veya belirli bir sektörün dikkate alınması ile değil endüstriyel operasyonların birbirileri ile ilişkili olduğu bütünsel dinamik bir çerçevede ele almakta ve ekonomik gelişmeyi artan getirilerle ilişkilendirmektedir. Young (1928) Adam Smith’in emeğin işbölümünden kaynaklanan üretkenlik artışının piyasanın boyutu ile sınırlı olduğunu ifade etmekte ve Say kanunu olarak bilinen “her arz kendi talebini yaratır” ifadesini “satın alma kapasitesinin üretim kapasitesine bağlı olduğu” şeklinde sunmaktadır.

Nurkse, Rostow, Hirschman, Gerschenkron’a ait kalkınma yaklaşımlarında da sanayi sektörünün öncü rolüne vurgu yapıldığı görülmektedir. Ekonomik kalkınma literatürünün öncüllerinden biri olarak kabul edilen Nurkse yoksulluk kısır döngülerinin kaynakların sanayi sektörüne kanalize edilmesi ve sermaye birikimi ile aşılabileceğini vurgulamıştır. Nurkse (1952) dış ticaretin geri kalmış ülkeler için her şeyin üzerinde bir büyüme motoru olarak değerlendirilmesini doğru bulmamakta ve erken sanayi merkezlerinden kaynaklanan ve yayılan büyümeyi önemli bulmaktadır. Aynı şekilde Nurkse’ye (1962) göre geri kalmış ülkelerin yerleşik karakterlerinden ve yapılarından ötürü birincil malların bağlantı etkisi ve ihracata dayalı ekonomisinin

gelişmesi de sınırlıdır. Rostow'un aşamalar yaklaşımında da take-off aşaması hızı şekilde genişleyebilecek bir piyasaya sahip birinci derecede gelişen endüstriler ile karakterize edilmektedir. Fakat olgunluk aşamasının bu endüstrilere dayalı daha ileri aşama endüstrilerin gelişimi ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Hirschman (1958) ise sektör içi ve sektörler arası üretim bağlantılarına vurgu yapmak suretiyle sanayi sektörünün kalkınma sürecindeki önemini belirtmektedir. Sanayi sektöründeki bu bağlantılar Scitovsky (1958) tarafından ayrıntılı bir şekilde dört grupta ifade edilmektedir. Buna göre bir endüstrinin genişlemesi (i) o endüstriye çeşitli faktör tedarik eden, (ii) tamamlayıcı ürünler üreten, (iii) ürünleri tedarikçi firmaların ürünleri ile ikame olan ve (iv) bu genişleme ile ortaya çıkan gelir artışının yöneldiği endüstrilerin kârlarında artışa neden olur. Geç endüstrileşen ülkeler tezi ya da geri kalmışlığın avantajları görüşü ile Gerschenkron (1962) da kalkınmayı sanayileşme ile özdeşleştirilmiş bir bağlamında değerlendirmektedir.

Sanayi sektörünün üretkenlik artışı sağlama ve ekonominin bütün sektörlerinde büyümeye neden olma potansiyeli ile ekonomiye dinamizm kazandırma ve yapısal dönüşüme neden olma özelliğinin anlaşılması açısından Kaldor'un (1966, 1967) görüşleri de oldukça önemlidir. Kaldor, bazıları yukarıda da ifade edilen ölçek ekonomileri, dışsallıklar, üretim sürecinin ileri ve geriye yönelik güçlü bağlantılarının olması, sektörler arası kaynak aktarımının önemli işleve sahip olması gibi imalat sanayide daha güçlü olması beklenen özellikleri dikkate alarak ekonomik büyüme sürecini sanayi sektörünün büyümesi ile ilişkilendirdiği bir çerçevede sunmaktadır. Burada ölçek ekonomilerinin diğer üretim dallarına nispeten özellikle imalat sanayi sektörlerinde mevcut olduğu ve bu nedenle imalat sanayi sektörlerinin gelişimi ile verimlilik artışının güçlü şekilde sağlandığı varsayılmaktadır. Bunun dışında imalat sanayide üretimin bir dizi aşamalara sahip olduğu, çeşitli girdileri sağlayan tedarikçilere ve imalat sanayi ürünleri kullanıcılarına yönelik daha güçlü bağlantıların olduğu ve bu nedenle imalat sanayinin sektör içinde ve diğer sektörlerde üretim ve istihdamı güçlü şekilde artırabilme potansiyeli taşıdığı düşünülmektedir. İmalat sanayi sektörlerinin aynı zamanda ekonominin üretim kapasitesinin artırılmasında ve teknoloji üretiminde de önemli bir işlevi olduğu varsayılmaktadır. Bu durum imalat sanayi sektörlerinde üretilen ve geliştirilen özellikle makine ve teçhizat gibi sermaye mallarından kaynaklanmakta ve aynı zamanda diğer sektörlerde de verimlilik artışına neden olabilmektedir.

Sanayi sektöründe ve özellikle imalat sanayide üretim artışının ekonomi genelinde üretim, verimlilik ve istihdam üzerindeki etkileri yukarıda ifade edilen çerçevede üç önerme ile sunulmakta ve bunlar Kaldor kanunları olarak bilinmektedir. Birbirleriyle ilişkili bu üç önermeden ilkinde imalat sanayi sektörünün büyümesi ile ekonominin büyümesi arasında pozitif bir ilişki öngörülmektedir. Kaldor'un birinci kanunu imalat sanayinin ekonomik büyümenin itici güç veya motoru olması şeklinde de ifade edilmektedir. Burada imalat sanayi sektörlerinde üretimin tedarik zinciri ve dağıtım ağları üzerinden daha güçlü dışsallıklara sahip olmasının ve sermaye malları ve teknoloji üretebilme kapasitesinin büyüme sürecinde önemli olduğu varsayılır (Tregenna, 2009: 435).

Kaldor'un ikinci kanunu olarak bilinen önerme ise imalat sanayi sektörlerinde verimlilik artışı ile imalat sanayi sektörü büyüme oranını ilişkilendirmekte ve bunlar arasında güçlü pozitif ilişki öngörmektedir. Verdoorn kanunu olarak da bilinen bu önerme imalat sanayide üretim artışının üretkenlik artışına neden olduğu şeklinde de ifade edilebilir. Böyle bir etkinin ortaya çıkması ve Kaldor'un ilk kanunda öngörülen sonuçlar, imalat sanayi büyümesinin neden olduğu pozitif ölçek ekonomilerinin sonucunda ortaya çıkabilir. Ayrıca burada sadece firma ölçeğinden kaynaklanan avantajlar değil bunun yanı sıra büyük ve uzun süreli üretim hacminin neden olduğu öğrenme etkileri, inovasyon ve teknolojik yetenek birikiminden kaynaklanan

etkinlik artışları ve endüstrinin büyümesinden kaynaklanan çeşitli maliyet avantajlarının ortaya çıkabileceği de dikkate alınmalıdır.

Kaldor'un üçüncü kanunu ise imalat sanayi sektörlerinin büyümesi ile diğer sektörlerdeki verimlilik artışını ilişkilendirmektedir. Burada imalat sanayi büyümesinin neden olduğu sektörler arası kaynak aktarımı bu verimlilik artışında etkili olmaktadır. İmalat sanayi sektörlerinin büyümesi ve bu sektörlerde ikinci önermede ifade edilen üretkenlik artışı kaynakların diğer sektörlerden buraya aktarımına neden olmakta veya bunu teşvik etmektedir. Bu durum kaynakların daha etkin üretim alanlarına tahsisini ifade ettiğinden diğer sektörlerde düşük olan marjinal verimliliğin artması ile sonuçlanır. Bu önerme aynı zamanda imalat sanayi sektörlerinde üretim artışı ile birlikte istihdamın artacağını diğer sektörlerde ise bunun azalacağını da ifade etmektedir (Tregenna, 2009: 435).

Kaldor'un yukarıda ifade edilen görüşleri imalat sanayinin verimlilik, üretim ve istihdam artışı ve dolayısıyla sürdürülebilir büyüme ve refah artışı açısından önemini ortaya koymaktadır. Sanayileşmeyi ekonomik kalkınma ile özdeşleştirilmiş bir bağlamda değerlendiren ve yukarıda belirtilen diğer kalkınma iktisatçılarının görüşleri, tarihsel süreçte refah artışının sanayileşme ile birlikte hızlanmış olması ve refah artışındaki olağanüstü artışların numaralandırılmış sanayi devrimleri ile ilişkilendirilmesi de bu görüşü pekiştirmektedir. Bu çalışmada 1990'lı yıllardan günümüze Azerbaycan'da imalat sanayisinin gelişimi ele alınmakta ve sürdürülebilir büyüme ve refah artışı açısından bir perspektif belirlenmeye çalışılmaktadır.

İmalat Sanayinin Azerbaycan Ekonomisindeki Yeri

Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını tekrar kazandıktan sonra piyasa ekonomisine geçişin ilk yıllarında oldukça zorlu sosyoekonomik koşullarla karşı karşıya gelmiştir. Planlı ekonomik sistemin artık çalışmaz durumda olması, toplumsal sorunlar ve ülkenin önemli bir bölümünün işgali ile sonuçlanan savaş ekonomik açıdan %20'lerin üzerinde gerçekleşen negatif büyüme oranlarında ifadesini bulmuştur. Geçiş dönemi durgunluğu olarak ifade edilen bu dönem sonrasında Azerbaycan oldukça güçlü bir ekonomi gelişme gösterebilmiştir. Yeni petrol ve doğalgaz madenlerinin işletmeye açılması ve 2000'li yılların başlarından itibaren enerji fiyatlarının uluslararası piyasalarda artış göstermesi ekonominin güçlü şekilde büyümesinde ve özellikle 2005-2007 yıllarında büyüme oranlarının olağanüstü düzeylere ulaşmasında etkili olmuştur. 2013 yılı hariç 2010 sonrası yıllarda ise önceki yıllarla karşılaştırıldığında büyüme rakamları oldukça mütevazı düzeylerde gerçekleşmiştir. 2016 yılında ise GSYH artışı negatif olmuştur. Büyüme rakamlarının düşük düzeylerde gerçekleşmesinde 2014 yılının ikinci yarısında uluslararası piyasalarda petrol fiyatlarının keskin şekilde azalması ve bunun sonraki dönemde düşük düzeylerde seyretmesi etkili olmuştur. Bu koşullar altında Azerbaycan 2015 yılının başlarında ve sonunda yapılan iki yüksek oranlı devalüasyon sonrası serbest kur rejimine geçmek zorunda kalmıştır.

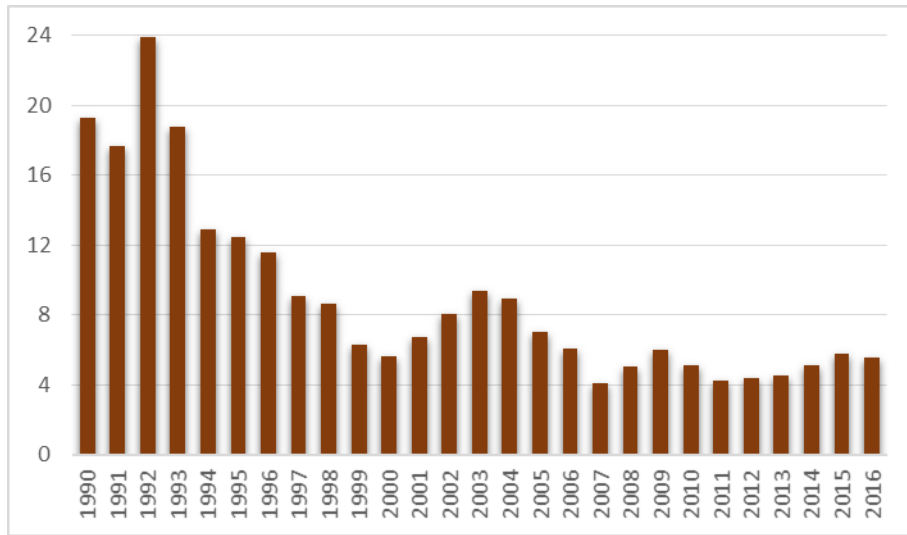
Azerbaycan ekonomisinin ve ihracatının yüksek oranda petrol ve doğalgaz sektörlerine bağımlı olması nedeniyle özellikle dünya enerji fiyatlarının yüksek seyrettiği dönemde uygulanan sabit döviz kuru rejimi diğer sektörlerin geliştirilmesi açısından önemli sorunlara neden olmuştur. Ulusal paranın aşırı değerlenmesi ile sonuçlanan bu durum belirtilen dönemde Azerbaycan ekonomisinde petrol ve doğalgaz hariç diğer sektörlerin rekabet gücünü önemli derecede olumsuz yönde etkilemiştir. Bebek endüstriler tezi olarak bilinen görüş kalkınma sürecinde ölçek ekonomileri, teknolojik üstünlük, altyapı ve nitelikli işgücü yetersizliği, inovasyon yetenek birikimi gibi bir dizi nedenden dolayı uluslararası rakiplerine karşı dezavantajlı konumda olan endüstrilerin korunması gerektiğini öne sürer. Burada devlet korumasının bu endüstrilerin gelişimini teşvik edici şekilde tasarlanması, rant kollama faaliyetleri için bir odak teşkil etmemesi ve nihai amacın

sürekli bir koruma sağlamak olmaması gerektiği önem taşımaktadır. Az gelişmiş ülkelerde sermaye piyasalarının gelişmemiş ve girişimcilik kültürünün zayıf olması nedeniyle sanayi sektörlerinin gelişimi bebek endüstriler tezinin öngördüğü korumanın ötesinde devlet müdahalesini ve yönlendirmesini gerektirebilir. Fakat Azerbaycan ulusal parasının aşırı değerlenmesi bebek endüstri tezinin öngördüğü şekilde zamanla olgunlaşması beklenen endüstrilerin korunmasını ortadan kaldırmıştır. Petrol ve doğalgaz hariç sektörlerinin geliştirilmesinin ülkenin ekonomi politikası öncelikleri arasında yer alması ise dünyada enerji fiyatlarının düşmeye başladığı ve düşük düzeyde seyrettiği dönemde olmuştur.

İmalat sanayiye ilişkin çeşitli göstergelerin incelenmesi sanayileşmenin gelişimi ve mevcut durumu hakkında bilgi sağlayıcı nitelikte olabilir. Takip eden alt bölümlerde Azerbaycan GSYH'sinde, istihdamında, ihracat ve ithalatında imalat sanayinin payının yıllar itibariyle nasıl değiştiği ilgili istatistikler ele alınarak incelenmiş ve mevcut durum bazı diğer ülkelerle karşılaştırılmıştır. Burada incelenen verilere ilişkin bir hususun belirtilmesi gerekir. İncelenen verilerde imalat sanayi uluslararası ticaret sınıflandırma standardına göre (SITC) ürün sınıflandırmasında 68. alt grup (demir ihtiva etmeyen metaller) hariç 5. (başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri), 6. (başlıca sınıflara ayrılmış işlenmiş mallar), 7. (makine ve ulaştırma araçları) ve 8. (çeşitli mamul eşyalar) grupları kapsamaktadır. Karşılaştırma amacıyla dikkate alınan ülkeler ise Almanya, Kore, Türkiye ve kendisi de daha önce merkezi planlı sistemle yönetilmiş olan Polonya'dır.

GSYH'de İmalat Sanayinin Payı

Şekil 1'de imalat sanayi üretiminin GSYH içindeki payının mevcut veriler dikkate alınarak zaman içinde nasıl değiştiği gösterilmiştir. Şekilde görüldüğü gibi 1990'lı yılların başlarında imalat sanayinin Azerbaycan ekonomisindeki payı %20'ler düzeyinde olmuştur. Fakat bu oran sonraki yıllarda hızlı bir şekilde azalmış 2007-2016 yıllarında %4-6 aralığında dalgalanmıştır. Bu istatistiğin 2016 yılına ait değeri ise %5,59 olmuştur. Aynı yıl için Almanya, Kore, Türkiye ve Polonya'nın istatistikleri ise sırasıyla %22,91, %29,34, %18,83 ve %20,42 olmuştur. Buradan anlaşıldığı gibi karşılaştırma amacıyla dikkate alınan bu ülkelere nispeten Azerbaycan ekonomisinde imalat sanayi oldukça düşük bir orana sahiptir.

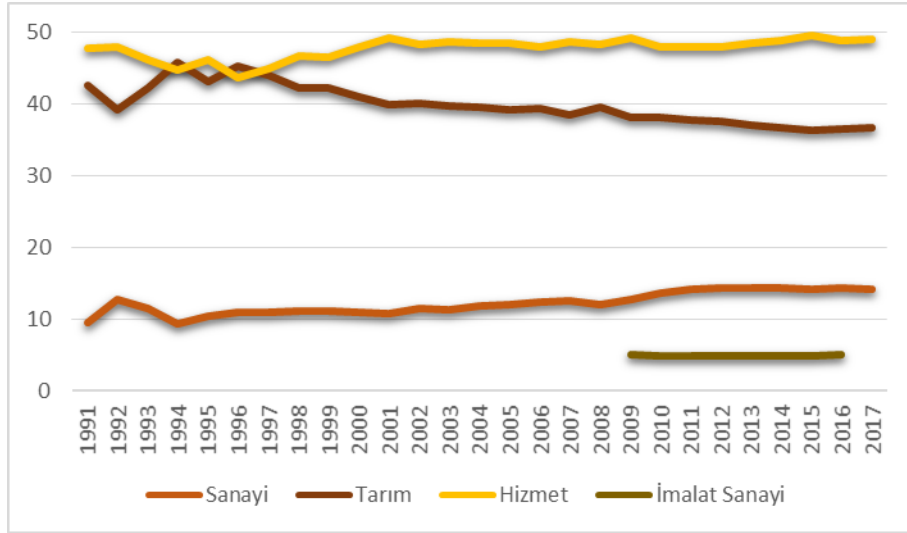
Şekil 1: İmalat Sanayi Üretiminin GSYH'deki Payı (%)

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri Veri Tabanı

Azerbaycan'a ait farklı sektörlerde büyüme oranları incelendiğinde de Şekil 1'in işaret ettiği imalat sanayinin geliştirilemediği yönündeki sonuçlara ulaşılmaktadır. 1993-2016 yılları için tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin ortalama büyüme oranının %2,65, %7,05 ve %5,68 olduğu görülmektedir. Aynı dönem için GSYH için ortalama büyüme oranı ise %5,91'dir. Fakat sanayi sektörü içinde son yıllardaki payı %10'larda olan imalat sanayinin 1993-2016 yılları için ortalama büyüme oranı negatif işaretle %1,62 olmuştur. Ayrıca sanayi sektörü üretimini GSYH içindeki payındaki değişimin nasıl seyir izlediği takip eden alt bölümde incelenecek olan istihdamın dağılımı açısından yararlı olduğu düşünülmektedir. 1990'lı yılların başlarında GSYH'de sanayi sektörünün ağırlığı %30'lar düzeyindedir. Bu oran 2006-2008 yıllarında %70'e kadar yükseldikten sonra takip eden yıllarda bir miktar azalarak 2016 yılında %51,68 düzeyinde gerçekleştiğini.

İmalat Sanayide İstihdama İlişkin Değerlendirme

Geçiş ekonomilerine ilişkin istihdam verilerinin güvenilirliğine ilişkin sorunlar olduğu bilinmektedir. Fakat Şekil 2'de Dünya Bankası ve ILO verilerine dayanarak ifade edilen istihdamın sektörlere göre dağılımı Azerbaycan ekonomisinin istihdam yaratabilme yeteneğine ilişkin bazı temel gerçeklikleri yansıtıcı niteliktedir. Şekilde 1991-2017 yılları için tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin ve ayrıca 2009-2016 yılları için imalat sanayinin istihdamdaki payları verilmiştir. Buna göre toplam istihdamın yaklaşık olarak %50'si hizmetler sektöründedir ve bu sektörün istihdamdaki payı 1990'lı yılların ikinci yarısı hariç yatay bir seyir izlemiştir. Tarım sektörünün istihdamdaki payı ise 1990'lı yıllardan sonra bir azalma trendi göstermiştir. Bu sektörün istihdamdaki payı 2017 yılında %36,70 olmuştur. İstihdamın tarım sektörü payındaki sürekli azalmaya paralel olarak sanayi sektöründe mütevazı bir artış olmuştur. 2017 yılı için sanayi sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdamdaki payları %14,20 olmuştur. Sanayi sektörünün GSYH içindeki yüksek payına (2016 yılında %51,68) rağmen istihdamdaki bu oran hayli düşüktür. İmalat sanayi için mevcut veri 2009-2016 yıllarında Azerbaycan'da istihdam edilenlerin yaklaşık olarak %5'inin bu sektör kollarında istihdam edildiğini gösterir. 2016 yılına ait istatistik %5,08'dir ve bu 242 bin kişiye karşılık gelmektedir. Buradan anlaşıldığı gibi sanayi sektörü üretimindeki payı %10 düzeyinde olan imalat sanayinin istihdamdaki payı yaklaşık olarak %36'ya karşılık gelmektedir. Bu durum imalat sanayinin çok daha güçlü istihdam yaratabilme kapasitesinin olduğu gibi bilinen bir gerçekliği ortaya koymaktadır.

Şekil 2: İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı (%)

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri Veri Tabanı ve ILO

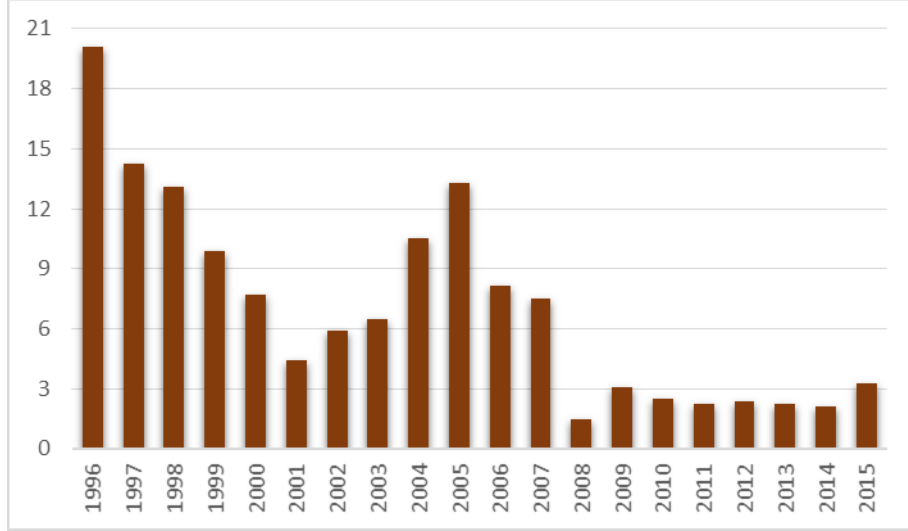
İstihdamın sektörel dağılımı Azerbaycan ile karşılaştırıldığında Almanya, Kore, Türkiye ve Polonya’da oldukça farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu farklılık özellikle sanayi sektörünün ve özelde imalat sanayinin payında daha barizdir. Şöyle ki 2017 yılı için bu ülkelerde sanayi sektöründe istihdam edilenlerin oranı sırasıyla %27,5, %24,7, %27,5 ve %29,6 olmuştur. ILO verilerine göre 2016 yılı için imalat sanayide istihdam edilenlerin toplam istihdamdaki payları ise sırasıyla %19,04, %17,08, %17,63 ve %20,24 olmuştur. Bu istatistiklerin Azerbaycan’a ait değerleri yukarıda da ifade edildiği gibi %14,20 ve %5,08 olmuştur. Buradan anlaşıldığı gibi Azerbaycan güçlü bir sanayi sektörüne sahip olmasına rağmen imalat sanayinin zayıf olması istihdam artışı için de uygun bir zemin oluşturmamaktadır. Azerbaycan ile karşılaştırma amacıyla verilen ülkelerde 2017 yılında tarım sektöründe istihdam edilenlerin payı ise sırasıyla %1,4, %5,0, %19,6 ve %10,9 olmuştur

Dış Ticarete İmalat Sanayinin Payı

Şekil 3’te Azerbaycan toplam ihracatı içinde imalat sanayinin payı buna ilişkin verilerin mevcut olduğu dönem için verilmiştir. Şekilde görüldüğü gibi 1990’lı yıllarda imalat sanayi ürünleri Azerbaycan ihracatında düşük düzeyde olmakla birlikte belirli bir paya sahiptir ve 2001 yılına kadar bu oran sürekli olarak azalmıştır. İmalat sanayinin ihracattaki payı 2000’li yılların ilk yarısında bir miktar toparlanmış olsa da 2008-2014 yılları arasında %3’ün altında seyretmiştir. 2015 yılında ise petrol fiyatlarının etkisi ile imalat sanayi ihracatı oransal olarak bir miktar artmış ve %3,29 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu istatistik 2011 yılında 34 milyar dolara varan ve 2016 yılında 13 milyar dolar düzeyinde gerçekleşen ihracatıyla Azerbaycan’ın temelde ham petrol ve doğalgaz olmak üzere birincil ürünler tedarikçisi bir ülke olduğunu yansıtmaktadır.

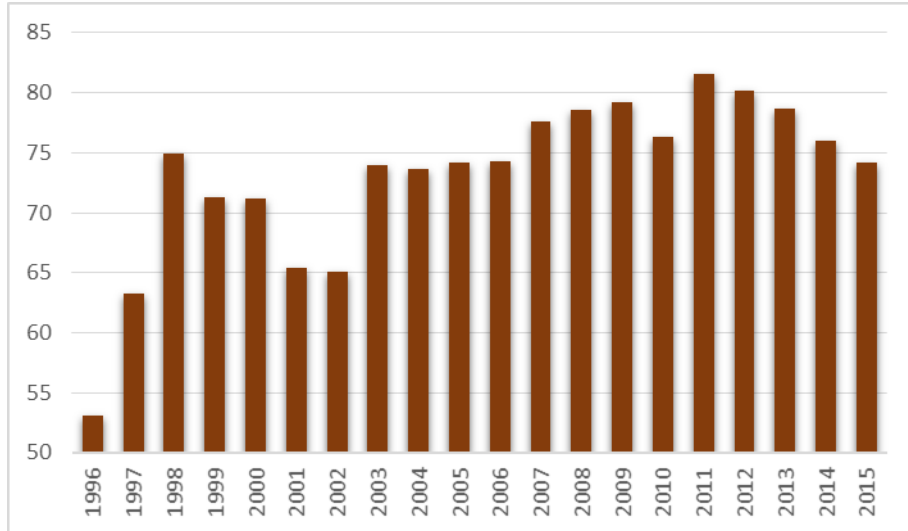
Ülkeler arasında bir karşılaştırma yapılabilmesi için dikkate alınan Almanya, Kore, Türkiye ve yine eski bir merkezi planlı ülke olarak Polonya’ya ait ilgili istatistiklerin 2016 yılı için değerleri sırasıyla %84,00, %90,09, %80,14 ve %80,30’dur. Azerbaycan’a ait aynı gösterge ile karşılaştırıldığında gelişmiş ve gelişmekte olan bu

ülkelerde imalat sanayinin ihracat içindeki payının hayli yüksek olduğu görülmekte ve Azerbaycan ile bu ülkelerin oldukça farklı ekonomik yapılara sahip olduğu görüşünü desteklemektedir.

Şekil 3: İmalat Sanayi İhracatının Toplam İhracat İçindeki Payı (%)

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri Veri Tabanı

Şekil 4: Toplam İthalat İçinde İmalat Sanayi Ürünlerinin Payı (%)

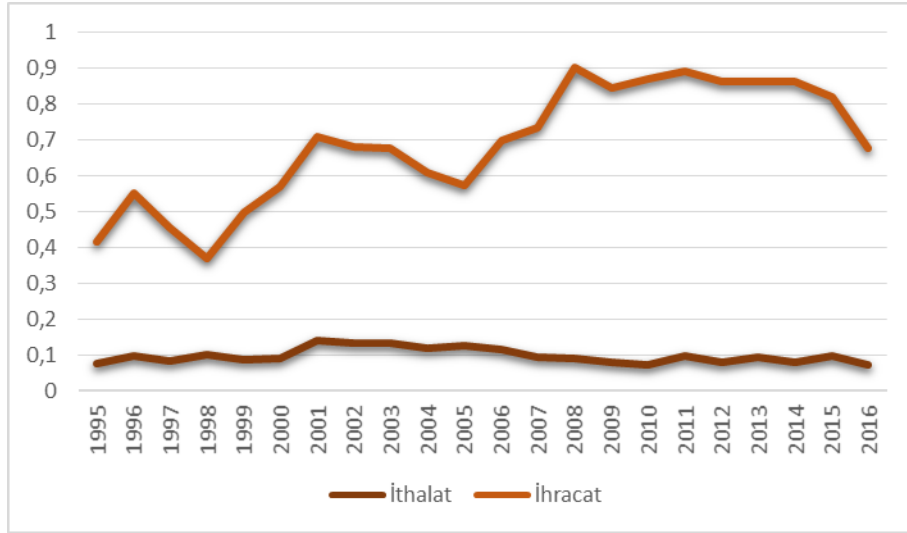
Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri Veri Tabanı

Şekil 4’de ise Azerbaycan ithalatı içinde imalat sanayi ürünlerinin oranı verilmiştir. Bu göstergenin grafikte ifade edilen seyri 2011 yılına kadar dalgalanmalar olmakla birlikte bir artış trendinin olduğuna işaret etmektedir. 2011 sonrası yıllarda ise bir azalma trendi olduğu görülmektedir. 1996 yılında imalat sanayi ürünlerinin toplam ithalattaki payı %53,12 olmuştur. Aynı yılda gıda ithalatının payı ise %39,10 olmuştur. Fakat takip eden yıllarda imalat sanayi payında bir artış ve gıdanın payında ise bir azalma olmuştur. Grafikten görüldüğü gibi 2011 yılında imalat sanayinin ithalattaki payı %81,61 düzeyinde gerçekleşmiş ve sonraki yıllarda yukarıda da ifade edildiği gibi bir miktar azalarak 2015 yılında %74,21 olmuştur. Bu çalışmada Azerbaycan ile karşılaştırma amacıyla dikkate alınan ülkelerin ithalat yapıları incelendiğinde bu ülkelerin ithalatında da imalat sanayinin yüksek bir paya sahip olduğu görülmektedir. Almanya, Kore, Türkiye ve Polonya için 2015 yılı istatistiği sırasıyla %72,65, %62,08, %71,21 ve % 77,22 olmuştur.

Ülke ekonomilerinin ve ihracat gelirlerinin istikrarı açısından ihraç edilen ürünlerin yoğunlaşma derecesi de önem taşımaktadır. Özellikle temel ihraç ürünleri petrol ve doğalgaz, çeşitli madenler ve tarım ürünleri olan ülkeler için enerji ve emtia fiyatlarının uluslararası piyasalarda dalgalanması önemli riskler oluşturabilmektedir. Şekil 5’de Azerbaycan ithalat ve ihracatı için bir yoğunlaşma göstergesi olan Herfindahl-Hirschman Endeksi (*HHI*) verilmiştir. Bu endeks ihracatta (ithalatta) ürün çeşitlendirme derecesi için bir gösterge olarak kullanılmaktadır. İhracatta (ithalatta) yoğunlaşma endeksi olarak bilinen bu endeks aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$HHI = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i}{X}\right)^2} - \frac{1}{\sqrt{n}}}{1 - \frac{1}{\sqrt{n}}}$$

Burada x_i i malının veya mal grubunun ihracatını (ithalatını), X ülkenin toplam ihracatını (ithalatını) ve n ise ihraç (ithal) edilen ürün sayısını ifade etmektedir. Endeks 0 ile 1 arasında değişir. Endeksin 0’a yakın olması ihracatın (ithalatın) çok sayıda mal arasında homojen bir şekilde dağıldığını yani çeşitlendirme derecesinin yüksek olduğunu, 1’e yakın olması ise ihracatın (ithalatın) birkaç mal üzerinde yoğunlaştığını yani çeşitlendirme derecesinin düşük olduğunu ifade etmektedir.

Şekil 5. İthalatı ve İhracatı İçin Yoğunlaşma Endeksi

Kaynak: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı

Şekil 5'te de görüldüğü gibi Azerbaycan'da ithalatta yoğunlaşma hayli düşüktür. Bu, ülkenin oldukça çeşitlendirilmiş bir ithalat yapısına sahip olduğunu göstermektedir. İhracat için ise *HHI* hayli yüksek olmakla birlikte 2010'lu yıllara kadar bir artış trendi göstermiş ve sonraki yıllarda bir miktar azalmıştır. Ürün çeşitlendirilmesinin daha çok imalat sanayide mümkün olduğu dikkate alınır ise ihracat için *HHI* değerleri Azerbaycan'da imalat sanayi sektörlerinin oldukça zayıf olduğunu desteklemektedir.

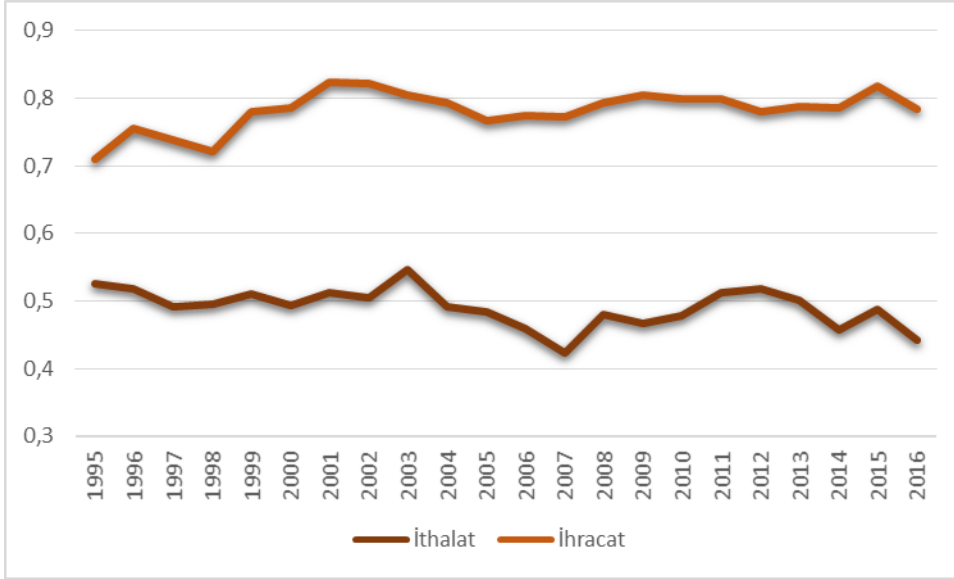
Benzer bir gösterge ise ithalat veya ihracatta farklılaşma endeksidir. Bu endeks ülke ticaretinin dünya ticaretinden mutlak değer olarak ne kadar saptığını ölçmektedir ve aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$S = \frac{\sum_i |h_{ij} - h_i|}{2}$$

Burada h_{ij} i malı ihracatının (ithalatının) j ülkesinin toplam ihracatındaki (ithalatındaki) payını göstermektedir. h_i ise dünyada i malı ihracatının (ithalatının) toplam dünya ihracatı (ithalatı) içindeki payıdır. 0 ile 1 arasında değişen endeks değerinin 1'e yaklaşması ilgili ülke ihracat (ithalat) yapısının dünya ihracat (ithalat) yapısından önemli ölçüde farklılaştığına işaret etmektedir.

Azerbaycan ithalatı ve ihracatı için farklılaşma endeksi Şekil 6'da verilmiştir. Şekilde görüldüğü gibi ithalatın dünya ithalatından farklılaşması ihmal edilebilir derecede bir azalma göstermiştir ve bu gösterge ihracat yapısındaki farklılaşmaya nispeten daha düşüktür. Fakat ihracat farklılaşma endeksi ise 2000'li yılların başlarına kadar bir artış göstermiş ve sonraki yıllarda 0,8 düzeyinde bir seyir izlemiştir. Bu istatistik Azerbaycan ihracatının dünya ihracatından hayli farklı olduğunu göstermektedir.

Şekil 6: İthalat ve İhracat İçin Farklılaşma Endeksi

Kaynak: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı

TARTIŞMA VE SONUÇ

Ekonomik kalkınmaya ilişkin teorik literatür sanayileşmeye ve temelde imalat sanayinin gelişimine merkezi bir önem atfetmektedir. Kalkınma sürecinin dinamik bir şekilde ele alındığı Kaldor kanunlarında ise imalat sanayinin önemi, bu sektörde üretim artışının dışsallıklara neden olma, ölçek ekonomilerini ortaya çıkarma, sektör içi ve diğer sektörlerle yönelik güçlü bağlantılara sahip olma, yeni teknolojiler ve sermaye malları üretebilme, üretkenlik artışına neden olma, istihdam yaratabilme, ekonominin sektörel yapısını dönüştürebilme kabiliyeti gibi özellikleri dikkate alınarak özellikle vurgulanmaktadır. Birbirleriyle ilişkili üç önermeden oluşan Kaldor kanunlarında, özet bir şekilde belirtilir ise, imalat sanayi büyümesinin ekonomik büyümenin motoru ya da itici gücü olması, imalat sanayide ve aynı zamanda ekonominin bütün sektörlerinde üretkenlik artışına neden olması ve nispeten daha yüksek üretkenliğin olduğu imalat sanayiye doğru kaynak aktarımına neden olması ifade edilmektedir. Teorik literatürün yanı sıra ekonomik kalkınma sürecine ilişkin tarihsel veriler refah düzeyindeki artışın ve bunun geniş kitlelere yayılmasının temelde imalat sanayinin gelişimi olmak üzere sanayileşmenin hız kazandığı dönemlere tekabül ettiğini göstermektedir. Verimlilik, üretim ve refah düzeyinde olağanüstü artışların ortaya çıktığı dönemler sanayileşme ile ilişkilendirilerek sanayi devrimleri ile ifade edilmektedir.

Diğer yandan imalat sanayi sektörlerinin gelişimi temelde enerji, emtia ve tarım ürünleri ihracatçısı olan ülkelerin ihracatlarını çeşitlendirmelerine de olanak tanımaktadır. İhracatta ürün çeşitlendirilmesinin etkisi ile ihracat gelirlerinin daha istikrarlı olması Wilhelms'in (1967) da belirttiği gibi gelir düzeyi ve ekonomik aktivitede aşırı dalgalanmalar için daha düşük riskin mevcut olmasına neden olmakta ve istikrarlı büyümenin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Singer (1950) ve Prebisch (1950) çalışmalarına dayanan ve Singer–

Prebisch Hipotezi olarak ifade edilen görüşü de ihracatta ürün çeşitlendirmesinin ekonomik büyümeyi destekleyici nitelikte olabileceğine işaret etmektedir.

Bu çalışmada Azerbaycan'a ait incelenen veriler son yıllarda ülkenin ekonomik öncelikleri arasında yer alan petrol ve doğalgaz hariç diğer sektörlerin geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. İmalat sanayide üretime ilişkin veriler 1993-2016 döneminde imalat sanayinin ekonomideki payının azaldığını göstermenin yanı sıra bu sektör kollarında üretimin mutlak olarak da azaldığına işaret etmektedir. İmalat sanayinin istihdam yaratmada güçlü potansiyeli dikkate alındığında refahın geniş kitlelere yayılması için imalat sanayinin geliştirilmesinin önemi daha bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. İstihdama ilişkin veriler Azerbaycan'da imalat sanayi sektörlerinde çalışanların paylarının hem diğer sektörlerle nispeten hem de diğer ülkelerle karşılaştırıldığında hayli düşük olduğu göstermektedir.

İhracata ilişkin veriler de imalat sanayinin ihracattaki oranının önemli derecede azaldığını ve diğer ülkelerle karşılaştırıldığında bunun hayli düşük olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde ithalat ve ihracat için yoğunlaşma endeksleri Azerbaycan ihracatında yoğunlaşmanın çok yüksek ithalatında ise hayli düşük olduğuna işaret etmektedir. Dış ticarete ilişkin farklılaşma endeksleri ise bu ülke ihracatının dünyadan çok yüksek derecede ve ithalatın da orta derecede farklılaştığını göstermektedir.

1990'lı yılların başlarındaki geçiş dönemi durgunluğu olarak ifade edilen dönem sonrası Azerbaycan oldukça güçlü bir büyüme performansı göstermiştir. Fakat dünya enerji fiyatlarında ortaya çıkan dalgalanmalar ve bunun düşük düzeyde seyretmesi son yıllarda ekonomik büyüme rakamlarına yansımış ve petrol ve doğalgaz hariç sektörlerin geliştirilmesinin gerekliliği daha bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'da petrol ve doğalgaz hariç sektörlerin geliştirilmesine yönelik devlet destekleri düşük faizli uzun vadeli krediler, vergi indirimleri ve sübvansiyon politikaları şeklinde uygulamaya konulmuştur. Fakat özellikle serbest piyasa ekonomisinin derin şekilde işlerlik kazanmadığı ekonomilerde sanayileşmenin bu türden devlet destekleri ile gerçekleştirilmesi farklı sorunlar da barındırabilmektedir. Özellikle ülke ekonomisine katkısı doğru tahmin edilmeyen ve üretkenlik artışının sınırlı düzeyde ortaya çıkacağı sektörlerin desteklenmesi kamu kaynaklarının etkin şekilde kullanılmaması ile sonuçlanabilir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde, özel sektörün kamu desteğini sağlama uğruna çeşitli şekillerde ortaya çıkabilen rant kollama gibi etkinsiz faaliyetlere girişikleri yaygın bir şekilde görülmektedir. Bu nedenle Azerbaycan'da sanayileşmeye yönelik kamu desteğinin bütün sektörlerin ve firmaların aynı düzeyde yararlanabilecekleri her türlü altyapının sağlanmasına yönelik olması gerektiği düşünülmektedir. Bu yaklaşım sürekli bir şekilde korunması ve desteklenmesi gerekmeyen güçlü özel firmaların ortaya çıkmasında daha etkili olabileceği gibi piyasanın rekabetçi yapısına da az zarar vermekte ve üretkenlik artışı potansiyeli yüksek olan firma ve sektörlerin gelişimini desteklemektedir. Ayrıca firmalara veya sektörlerle yönelik teşvikler firma ya da sektör temsilcilerini bu teşvikleri koparmak için politikacılar üzerinde baskı oluşturmak için organize olmak gibi ekonomi geneli açısından etkin olmayan faaliyetlere de yönlendirebilmektedir. Bu durumda teşviklerin sağlanmasında ekonomik önceliklerin yerini politik tercihler alabilmektedir. İmalat sanayinin gelişimi için iyileştirmelerin yapılması gereken alanların ise ulaştırma, haberleşme, enerji, bürokratik, hukuki, bilimsel ve teknolojik altyapı gibi alanlar olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Gerschenkron, A. (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hirschman, A. O. (1958). *The Strategy of Economic Development*. New York: Yale University Press.
- ILOSTAT. (2018). Labour Statistics. <http://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/lang--en/index.htm> (ET: 03.03.2018).
- Kaldor, N. (1966). *Causes of the Slow Rate of Economic Growth of the United Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor, N. (1967). *Strategic Factors in Economic Development*. New York: Cornell University Press.
- Nurkse, R. (1952). Some International Aspects of the Problem of Economic Development. *The American Economic Review*, 42(2), s. 571-583.
- Nurkse, R. (1962). *Patterns of Trade and Development*. New York: Oxford University Press.
- Prebisch, R. (1950). The Economic Development of Latin American and Its Principal Problems. (Lake Success, NY: United Nations, Department of Economic Affairs). Reprinted in *Economic Bulletin for Latin America 1962*. 7: 1-22.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). “Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe”. *The Economic Journal*, 53(210/211), s. 202-211.
- Rostow, W. W. (1999). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. (Çev. E. Güngör). İstanbul: Ötüken.
- Tregenna, F. (2009). “Characterising Deindustrialisation: An Analysis of Changes in Manufacturing Employment and Output Internationally”. *Cambridge Journal of Economics*, 33(3), s. 433-466.
- Scitovsky, T. (1954). Two Concepts of External Economies. *Journal of Political Economy*, 62(2), s. 143-151.
- Singer, H. W. (1950). The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries. *American Economic Review*, 40(2), s. 473-485.
- UNCTADSTAD. (2018). Trade Indicators. <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx> (ET: 03.03.2018).
- Wilhelms, C. (1967). Export Diversification in Latin America. *Intereconomics*, 2(2), s. 46-48.
- World Bank. (2018). World Development Indicators. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators> (ET: 03.03.2018).
- Young, A. A. (1928). Increasing Returns and Economic Progress. *The Economic Journal*, 38(152), s. 527-542.

KÜRESEL KRİZ SONRASI PARA POLİTİKALARINDA DEĞİŞİM, FİNANSAL REGÜLASYON VE MAKRO İHTİYATİ POLİTİKALAR: TÜRKİYE VE AZERBAJCAN İÇİN BİR DEĞERLENDİRME

Fatma Pınar EŞSİZ*

Mehmet DİKKAYA**

ÖZET

2008 yılında ABD konut piyasasında başlayan ve 2009 yılında etkisi daha da artan küresel kriz, birçok ülkenin ekonomik dengelerini altüst etmiştir. Türkiye ve 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan ekonomileri de bu krizden farklı düzeylerde etkilenmişlerdir. Krizin fiyat istikrarının sağlandığı bir ortamda gerçekleşmesi özellikle para politikalarının yeniden tartışılmasına neden olmuştur. Bu süreçte regülasyon uygulamaları artmış ve geleneksel olmayan politikalara doğru bir yönelim gerçekleşmiştir. Makro ihtiyati politikalar ise kriz sonrasında ortaya çıkan para politikalarının sisteme makro açıdan bakma sorununu giderme konusunda etkili bir unsur olarak görülmüştür. Çalışmada, kriz sonrası para politikalarında yaşanan bu değişim süreci ele alınacaktır. Bu değişim sürecinde özellikle regülasyon uygulamaları ve makro ihtiyati politikaların rolünden bahsedilecektir. Ardından bahsi geçen kavramların Türkiye ve Azerbaycan ekonomilerinde uygulama şekilleri incelenecek, son olarak ise finansal sistemi daha da güçlendirmek amacıyla yapılabileceklerden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Para Politikası, Finansal Regülasyon, Makro İhtiyati Politikalar, Türkiye, Azerbaycan

AN ASSESSMENT ON CHANGES IN MONETARY POLICY AFTER GLOBAL CRISIS, FINANCIAL REGULATION AND MACRO PRUDENTIAL POLICIES IN TURKEY AND AZERBAIJAN

ABSTRACT

The global crisis, that began in the USA housing market in 2008 and became increasingly influential in 2009, has upset the economic balances of many countries. Turkey and Azerbaijan, that gained its independence after the dissolution of the Soviet Union in 1991, economies are also affected by this crisis. The fact that the crisis took place in an environment of price stability has led to a re-debate on monetary policies. Regulatory applications have increased, and an unconventional policy orientation has taken place in this process. Macro prudential policies were an effective element in addressing the macro perspective problem of monetary policy in post crisis. The changing process of monetary policy after crisis will be studied in this paper. Especially the role of financial regulation practices and macro prudential policies will be mentioned in this process of change. After, the application ways of these concepts in Turkey and Azerbaijan economies will be examined, and finally what can be done for strengthen the financial system will be described.

Keywords: Monetary Policy, Financial Regulation, Macro Prudential Policies, Turkey, Azerbaijan

GİRİŞ

2008 küresel krizi para politikaları üzerinde önemli soru işaretlerinin oluşmasına neden olmuştur. Özellikle krizin fiyat istikrarının sağlandığı bir dönemde ortaya çıkması ve geleneksel para politikası araçlarının krize müdahale etme sürecinde yetersiz kalması para politikasında önemli tartışmalara yol açmıştır. Bu gelişmeleri takiben Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) 2010 yılında para politikası uygulamasında değişikliğe

---

* Arş. Gör. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, pinarfatma@gmail.com

** Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, mdikkaya@kku.edu.tr

gitmiş ve bu durumu şeffaflığın bir gereği olarak kamuoyuyla paylaşmıştır. Bu değişikliğe göre TCMB asıl hedefi olan fiyat istikrarının yanına finansal istikrarı da eklemiştir.

Kriz sonrasında Türkiye'nin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere daha hızlı toparlandığı görülmüştür. Ancak Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin yoğun olduğu AB üyesi ülkelere daha hızlı toparlanma sürecine girmesi iç ve dış talepte ayrışmaya neden olmuş, iç talep canlandığı halde dış talep iç taleple orantılı şekilde artmamıştır. Bu duruma kredilerdeki hızlı artış da eklenince Merkez Bankası kredi artışını baskılamaya yönelik yeni bazı makro ihtiyati politika araçlarına başvurmuştur.

Azerbaycan ekonomisi ise bağımsızlığını kazandıktan ve ilk yıllarda büyük ekonomik dönüşüm sancuları yaşadıkten sonra petrole dayalı bir büyüme politikası izlemiş, bu durum ekonominin petrol fiyatlarına bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Petrol fiyatlarının dünya piyasalarında sürekli dalgalanması ise Azerbaycan ekonomisini doğrudan etkilemiştir. Özellikle bankacılık piyasasını yakından ilgilendiren reformların ve regülasyon uygulamalarının krizden önce yapılmaya başlanması, kriz sürecinde ekonomik istikrarın nispeten korunmasında önemli bir paya sahip olmuştur.

Bu çalışmada öncelikle Türkiye ve Azerbaycan ekonomileri hakkında kısaca bilgi verilecektir. Küresel Mali Kriz süreci ve kriz sürecinde iki ülkenin aldığı önlemler ve sonuçlarından bahsedilecektir. İkinci bölümde; krizin para politikalarında nasıl bir değişime neden olduğu özellikle finansal regülasyon ve makro ihtiyati politikalar üzerinden anlatılacaktır. Son bölümde ise Türkiye ve Azerbaycan ekonomilerinin regülasyon ve makro ihtiyati politika uygulamaları masaya yatırılacaktır.

Türkiye ve Azerbaycan: Finansal Yapı ve 2008 Küresel Krizi ile Mücadele

Türkiye ekonomisi 24 Ocak 1980 tarihinde aldığı kararlarla girdiği ekonomik liberalizasyon süreci öncesinde ödemeler dengesi krizleri, devalüasyonlar ve iç talebi zayıflatan kemer sıkma politikaları gibi nedenlerle, kalkınma planlarına rağmen ekonomik istikrarı yakalayamamıştır. 1980 yılında uygulamaya konan ihracata dayalı büyüme politikası sayesinde artan ihracat, iç talep genişlemesi, sermaye birikimi ve verimlilik artışları neticesinde milli gelirden artışlar yaşanmış ancak, 1990'lı yıllar oldukça çalkantılı geçmiştir (Yiğit, 2013: 12). 2001 yılında yaşanan büyük ekonomik kriz sonrasında Güçlü Ekonomiye Geçiş Programının (GEGP) başarıyla uygulanması siyasal istikrarla birleşince 2007 yılına kadar istikrarlı bir büyüme süreci yaşanmıştır.

1991'den sonra oldukça sarsıntılı günler geçiren Azerbaycan ise ancak ülkede siyasi istikrarın sağlanması ve Ermenistan'la geçici ateşkese varılmasının ardından ekonomi üzerine odaklanmaya başlayabilmiştir. 20 Eylül 1994 tarihinde Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ile dünyanın önde gelen petrol şirketleri arasında "Hazar Denizinin Azerbaycan'a ait Bölümünde Azeri, Çırağ, Güneşli Yataklarının Birlikte İşlenmesi ve Paylaşılması Hakkında" ilk anlaşma imzalanmış, bu anlaşmanın ardından 1996 yılından itibaren Azerbaycan büyüme trendine girmiştir. Ülkedeki iktisadi sıkıntılarının aşılması ve nispeten istikrarın sağlanması sonucunda özellikle petrol çıkarma ve işleme sanayi yabancı yatırımcılar için cazip bir pazar haline gelmiş ve ekonomik ilerlemede doğrudan yabancı yatırımlar kilit role sahip olmuştur. Çift yapıya sahip olan ülke ekonomisinde, petrol (hidrokarbon) ve ona bağlı hizmetler ile müteahhitlik sektörlerinde hızlı bir gelişme eğilimi mevcutken, petrol dışı sanayi sektörlerinde ise ciddi bir yatırım eksikliği gözlenmektedir (Ekonomi Bakanlığı, 2015). Yüzölçümünün %55'inin tarım topraklarından oluşmasına ve sektörde geniş çaplı reformlar yapılmasına karşın, yatırım yetersizliği nedeniyle tarım sektörü de büyük ölçüde sübvansiyonlara bağımlı görünmekte ve tarımsal ithalatla rekabette yeterli olamamaktadır (Özdemir, 2013: 50).

Tablo 1. Türkiye ve Azerbaycan: Temel Makroekonomik Göstergeler (2016)

	GSYİH (Milyar\$)	Büyüme Hızı, %	Enflasyon, %	İşsizlik, %
Türkiye	863.7	2.8	7.78	10.79
Azerbaycan	57.1	-3.1	12.40	6.048

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2016.

ABD konut piyasasında 2008 yılında başlayıp tüm dünyaya yayılan kriz, 1929 Buhranı'ndan sonra yaşanan en büyük küresel kriz olarak tarihe geçmiştir. 1990'lı yıllarda yaşanan "*çevrenin küresel krizi*" olarak adlandırılan krizlerden farklı olarak, 2008 krizi "*merkezin küresel krizi*" olarak ifade edilmiştir (Öziş, 2010: 57). Bu büyük ekonomik dalgalanmanın kökeninde gayrimenkul ve kredi balonları yatmaktadır. Söz konusu dönemde ABD mortgage piyasası hemen hemen 10 trilyon dolar gibi bir büyüklüğe ulaşarak dünyanın en büyük piyasası haline gelmişti. İlk yıllarda mortgage kredilerinin önemli bir kısmı ödeme gücü yüksek müşterilere verilmekte iken, zaman ilerledikçe krediler ödeme gücü daha düşük müşterilere de verilmeye başlanmıştır (Eğilmez, 2009: 66-67).

Amerikan Merkez Bankası'nın (FED) 2001 krizini atlatmak için uyguladığı düşük faiz politikası neticesinde faiz oranlarının %1 seviyelerine kadar düşmüş olması, düşük gelir gruplarına subprime (eşik altı) kredileri kullanma konusunda cesaret vermişti. Ancak FED'in, enflasyon korkusu nedeniyle 2005 yılı başlarında faizleri peş peşe arttırması ve ek olarak konut fiyatlarının düşmesi, bu grubun aldıkları kredileri geri ödeyememe sorunlarıyla karşılaşmasına neden olmuştur. 2008 yılının Eylül ayı geldiğinde ise özellikle ABD'nin büyük yatırım bankalarından Lehman Brothers gibi bazı büyük banka ve finansal kurumların iflasıyla birlikte kriz farklı bir sürece girmiştir. Bu iflasları takiben Amerikan vatandaşları, para piyasası fonlarından iki gün içinde yaklaşık 150 milyar doları geri çekmişlerdir. Ekim 2008'de başta FED olmak üzere diğer merkez bankaları, piyasalara 2,5 trilyon dolar tutarında likidite enjekte etmiştir. Bu müdahale, dünya tarihindeki en büyük parasal müdahale olarak anılmaktadır. Ekim 2008'den itibaren Avrupa bankacılık sistemi de ABD kaynaklı bu finans krizinden ciddi şekilde etkilenmeye başlamış, hatta bir kısım büyük bankaların hükümetler tarafından kurtarılması gerekmiştir. Bu dönem İngiltere'de Northern Rock'ın millileştirilmesiyle başlamıştır. Küresel para piyasalarında başlayan bu kriz, hızlı bir şekilde yayılarak kredi daralmasına neden olmuştur (Erdönmez, 2009: 86).

Bu süreçte ekonomideki belirsizlikler, ödemelerde yaşanan aksaklıkları daha da artırmıştır. Krizin bu derece derinleşmesinin bir diğer nedeni de ipoteğe dayalı menkul kıymetler (Mortgage Backed Securities-MBSs) olmuştur. Kriz öncesi yıllarda bankaların bilançolarında taşıdıkları kredi riskini menkul kıymetleştirme yoluyla sermaye piyasalarına aktararak dağıtmaları, riskin başka yatırımcılara aktarılabilmesini sağlamış ancak bunun bir sonucu olarak finansal sistem üzerindeki riski artırmıştır. Ayrıca kredi derecelendirme kuruluşlarının bu karmaşık finansal varlıkları değerlendirme hataları yapmaları, yatırımcıların da kredi derecelendirme kuruluşlarının notlarına bakarak yanlış karar almalarına neden olmuştur (Erdönmez, 2009: 87). Birbirleriyle sıkı ilişki içinde olan toplumun geniş bir kesimini etkileme potansiyeli taşıyan bu yeni finansal durum, ufak bir sarsıntıda allak bullak olmuş ve tüm dünyayı etkileyen bir küresel krize dönüşmüştür.

Türkiye ve Azerbaycan da dünyanın diğer birçok bölgesi gibi bu krizden etkilenmiştir. Özellikle her iki ülkenin dış ticaretinde, krizin en yoğun yaşandığı Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin büyük paya sahip olması bu konuda belirleyicidir. Zira AB'nin kriz nedeniyle yaşadığı talep daralmasının, ihracatının büyük bir bölümü bu bölgeyle olan Türkiye ve Azerbaycan'ın makro ekonomik değişkenleri üzerinde olumsuz etkileri olmuştur (Karabulut, 2009: 410). Diğer yandan finansal piyasaların içinde bulunduğu koşullar nedeniyle sermaye hareketlerinde yaşanan azalma, iç piyasada bankaların ve firmaların yurtdışı kaynaklarında azalmaya neden olmuş, Türkiye'de 2004 yılından itibaren zaten azalma eğiliminde olan büyüme oranı 2009 yılında negatif değere (%5'e yakın) düşmüştür. Bu durumda Türkiye, krizin daraltıcı etkilerini gidermek amacıyla, önce talebi ardından arzı artırmaya yönelik genişletici ekonomi politikaları uygulamaya konmuştur (Şimşek ve Şimşek, 2011: 173).

Sovyet sonrası dönemde hızla dış dünyayla entegre olan Azerbaycan'ın küresel krizden etkilenmesinin önemli bir nedeni ise petrol fiyatlarında yaşanan dramatik düşüş olmuştur. Azerbaycan ekonomisinin büyük oranda petrol ve doğal gaz ihracatına dayalı olması, ekonominin dünya petrol ve doğal gaz fiyatlarındaki hareketlenmelere karşı duyarlı olmasına neden olmaktadır. Kriz döneminde petrol ve doğal gaz fiyatlarının 135 dolardan 41 dolara düşmesi Azerbaycan'ı önemli oranda gelir kaybına uğratmıştır (Bulut ve Güney, 2013: 5). Krizi izleyen yıllardan 2013 yılında toparlanma görülse de 2014 yılında büyüme oranı tekrar %2'ye düşmüş, 2015 yılı ve devam eden süreçte petrol fiyatlarında yaşanan hareketlilik neticesinde Azerbaycan ekonomisi, krizle tetiklenen gelişmelerden olumsuz etkilenmeye devam etmiştir. 2016 yılında petrol fiyatlarındaki artış nedeniyle hükümet devalüasyon kararı almış, bu durum 2016 yılında Azerbaycan ekonomisinin %3,1 oranında küçülmesiyle sonuçlanmıştır.

Sonuç olarak, küresel krizin, dört konuda Azerbaycan ekonomisi açısından sorun teşkil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kriz nedeniyle uluslararası kredi kaynaklarına erişimin zorlaşması, gelişmiş ekonomilerde azalan talep nedeniyle piyasaların daralması, işçi dövizlerindeki azalma ve enerji başta olmak üzere mal fiyatlarında yaşanan düşüşün Azerbaycan açısından olumsuzluklara neden olduğu söylenebilir. (Mamedov ve Zeynalov, 2011: 183).

Küresel Kriz Sonrası Para Politikaları: Finansal Regülasyon ve Makro İhtiyati Politikalar

2008 finansal krizi, fiyat istikrarının sağlandığı bir ortamda gerçekleşmiştir. Özellikle 1990'ların sonlarından itibaren çoğu ülkede enflasyon rakamları oldukça düşük düzeyde seyretmekteydi. Küresel finansal krizin, dünyada enflasyonun eskiye kıyasla belirgin biçimde azaldığı ve gelişmiş ülkelerde fiyat istikrarının sağlandığı bir ortamda ortaya çıkmış olması, fiyat istikrarının otomatik olarak finansal istikrarı sağlamaya yetmediğini de göstermiştir (Özatay, 2012: 2). Finansal istikrar, dar kapsamda finans piyasalarındaki temel göstergeler olan hisse senedi, döviz kuru, faiz oranları ve benzeri fiyatların ekonomik birimlerin yatırım ve tüketim kararlarında yanılmalara yol açmayacak şekilde oluşması ve hareket etmesi olarak tanımlanabilir. Geniş kapsamda ise, ekonominin sağlıklı işleyebilmesi için finansal sistemin üstlendiği tasarrufların etkin dağılımı rolünü sorunsuz ve sürekli şekilde sürdürmesi anlaşılmaktadır (TCMB, 2006: 1). Daha önce de belirtildiği gibi, krizin fiyat istikrarının sağlandığı bir ortamda ortaya çıkması, beraberinde küresel krizden önce uygulanmakta olan fiyat istikrarına odaklı para politikalarının, nasıl finansal istikrarı da gözetecek biçimde yeniden düzenlenebileceği sorusunu gündeme getirmiştir (Özatay, 2012: 2).

Küresel krizde merkez bankalarını zorda bırakan bir diğer husus ise, enflasyon oranlarıyla büyüme rakamlarının birçok ülke tarafından uygulanan Taylor Kuralı'nın tersine harekete geçmesi olmuştur. Taylor Kuralı'na göre, merkez bankaları, enflasyon ve büyümede artış olduğunda faiz oranlarını arttırmaktaydılar.

Ancak kriz döneminde görülen enflasyon artışına karşılık, büyüme rakamlarında düşüş merkez bankalarının nasıl bir politika uygulayacakları konusunda kararsız kalmalarına neden olmuştur. Bu durum, krizin daha da derinleşmesine katkıda bulunmuştur (Oktar vd., 2012: 131). Merkez bankaları krize öncelikle faizleri düşürerek karşılık vermiş, ancak faiz indirimi işe yaramayıp kriz derinleştikçe uyguladıkları politikaların dışına çıkmışlar ve piyasayı fonlamışlardır (BIS, 2009: 96).

Küresel krizden çıkarılan en önemli derslerden birisi merkez bankalarının fiyat istikrarına odaklanırken finansal sistemde biriken riskleri ve varlık fiyatlarındaki şişkinlikleri göz ardı etmemesi hususudur (Kara, 2012: 2). Özellikle 2008 krizi öncesinde yaşanan kuralların kaldırılması veya esnetilmesi ve piyasalara yönelik denetimlerin gevşetilmesi; finansal piyasalarda küresel standartların oluşturulmadığı hem ulusal hem de küresel boyutta denetim aksamalarının görüldüğü bir duruma neden olmuş, finansal sistem bu şekilde zarar görmüştür. *Deregülasyon* olarak adlandırılan bu durum; karmaşık türev ürünlerin finansal piyasalara girmesini sağlamış, bu süreçte gayrimenkule dayalı türev araçlar; yatırımcıların karşısına hem daha fazla gelir getiren hem de daha az riskli bir alternatif olarak çıkmıştır. Ancak bu süreçte geri ödeme riski göz ardı edilmiştir (Kırcı, 2016: 469).

Ayrıca küreselleşmeyle beraber finansal hizmetler sektöründe yaşanan hızlı gelişmeler, finansal kurumlar için regülasyonları daha elzem hale getirmektedir. *İlk olarak*, bilgi teknolojilerindeki hızlı değişimin yeni finansal araçların gelişmesine neden olması finansal sektörü daha karmaşık hale getirmiş, finansal kurumlar arasındaki farklılıklar bulanıklaşmıştır. *İkinci olarak*, coğrafi sınırların ortadan kalkması ve en büyük finansal kurumların giderek artan küresel kimliklere kavuşmaları ulusal regülasyon uygulamalarını zorlaştırmıştır. *Üçüncü olarak* ise, coğrafi sınırlar ve finansal araçlardaki belirsizlikler kurumsal birleşme dalgasıyla sonuçlanmış, bu durum finansal kurumların daha büyük ve daha kompleks hale gelmesini sağlamış ancak birçok regülasyon uygulaması ilk haliyle kalmıştır (Rosengren, 2000: 117).

En basit haliyle finansal regülasyon; *“finans sektöründeki faaliyet ve süreçlerin, müeyyide oluşturma imkanına sahip herhangi bir otorite veya mekanizma tarafından oluşturulacak kurallar, telkinler, kısıtlar veya teşvikler yoluyla denetim altına alınması, şekillendirilmesi veya yönlendirilmesi”* olarak tanımlanmaktadır. Finans sektörünün büyük bölümü ise genelde bankacılık sektöründen oluşmaktadır (Taşar, 2009: 149).

Bankacılık piyasası hem finansal piyasalar için hem de ekonominin bütünü açısından önemlidir. Bu sektörün önemi ve düzenlenmesi büyüklüğünden ziyade, ekonomik büyümeyi finanse eden tasarrufları yönlendirmesi sayesinde kaynakların etkin dağılımı açısından önemli bir rol oynamaktadır. Bankalar aynı zamanda hem bireylere hem de firmalara likidite sağlamak ve bu rolüyle de ekonomik stres ve kriz dönemlerinde öne çıkmaktadır. Sektörün istikrarını, verimliliğini ve büyüklüğünü etkileyen regülasyonların niteliği ekonomik büyümenin düzeyi ve oynaklığı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Kroszner ve Strahan, 2014: 485-486).

Finansal regülasyon uygulamalarının en önemli gerekçesi asimetrik bilgi ve dışsallık gibi nedenlerle ortaya çıkan piyasa başarısızlıklarıdır (Yay vd., 2004: 4). Piyasa başarısızlıklarına karşı finansal regülasyon uygulamaları, piyasalarda devletin kredilere, faiz oranlarına, finansal sektöre girecek yeni kurumlara, banka operasyonlarına, finansal kurumların sahiplerine ve piyasada borçlanma şartlarına müdahale etmesi olarak uygulanabilmektedir (Williamson, 1998: 1). Bahsedilen müdahalelerle amaçlanan finansal piyasaların güçlü, sağlam ve aynı zamanda istikrarlı ve etkin bir yapıya kavuşturulmasıdır. Bu amaçla otoriteler, sermaye yeterlik oranları, şeffaf ve doğru zamanda bilgi yayımlama gibi *önleyici*, son başvuru mercii ve mevduat sigortası gibi *koruyucu* regülasyon araçlarını kullanmayı tercih etmektedir (Yay vd., 2004: 5-6).

Piyasalarda herhangi bir aksaklığın yaşanmadığı zamanlarda bir yük olarak düşünülen regülasyon uygulamalarının gerekliliği asıl kriz dönemlerinde fark edilmektedir. Bu nedenle politika yapıcılar öncelikle gelecekte herhangi bir kriz olasılığına karşı tedbir olarak regülasyon uygulamalarının bir gereklilik olduğunu kabul etmeli, ardından regülasyon uygulamalarının maliyetleri ile yeterli regülasyon uygulamasının olmadığı durumlarda ortaya çıkabilecek krizlerin maliyetini hesaba katarak bir tercihte bulunmalıdır (Çetenak, 2016: 245).

Makro ihtiyati politikalar, kriz sonrasında para politikalarının ortaya çıkan sisteme makro açıdan bakma sorununu giderme konusunda etkili bir unsur olarak görülmektedir. Tanımı üzerinde henüz fikir birliği olmasa da genel olarak makro ihtiyati kelimesiyle düzenleyici ve denetleyici düzenlemelerin yer aldığı yönelim ifade edilmektedir. Uygulanacak politikaların bir kurumun bağımsız bir temelde sağlamlığını ve güvenliğini hedeflemekten ziyade, tüm sistemi etkileyecek şekilde ayarlanması anlamındadır. Sistemin arzu edilen güvenlik standardı için yukarıdan aşağıya bir bakış açısıyla çalışmasıdır. Bu bakış açısı ortaya çıkan risklerin kaynağının finansal kurumların kolektif hareketlerine bağlı olduğu gerçeğini hesaba katmaktadır (Borio, 2011: 1-2). Makro-ihtiyati politikalar finansal kurumların ortak bir şoka maruz kaldıklarında meydana gelen aşırı daralmayla ilgili sosyal maliyetlerin kontrol edilmesine yönelik bir çaba olarak da tanımlanmaktadır (Hanson vd., 2011: 5).

Yeni bir konsept olmayan ama, küresel finansal krizin olası etkilerinden sıyrılmak için kriz sonrası dönemde kriz kaynaklı sorunlarla mücadele etmek için politikacıların etkin bir araç olarak kullanma eğilimine girdikleri (Pooran, 2009: 534) makro ihtiyati politika araçları; kredi oranı tavanı (LTV), borç-gelir oranı tavanı (DTI), döviz kredileri tavanı, kredi ve kredi büyümesi için taban, net döviz pozisyonuna ilişkin sınırlamalar (NOP), zorunlu rezervler, ters çevrimsel sermaye yeterliliği, dinamik karşılıklar, kar dağıtımına ilişkin kısıtlamalardır (Lim vd., 2011: 8).

Küresel finansal kriz, giderek artan sayıdaki birçok ülkede artan sıklıklarla makro ihtiyati politikaların uygulanmasına neden olmuştur. IMF'nin bu politikaların uygulanma alanı ile ilgili yaptığı araştırma, krizden önce ve sonra gelişen piyasa ekonomilerinin, gelişmiş ekonomilere göre makro ihtiyati politikaları daha geniş ölçüde kullandığını göstermektedir. Ayrıca makro ihtiyati politikaların, diğer iktisat politikalarıyla karşılaştırıldığında önemli üstünlüklere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, ihtiyat politikaları, para politikası araçlarına göre daha az keskin ve maliye politikası araçlarına göre daha esneklerdir. Ülke otoriteleri, küçük çaptaki ekonomik bozulmalara karşı daha yalın, etkin ve basit olduğu için bu politikaları tercih ettiklerini dile getirmektedir (Lim vd., 2011: 9). Ancak bu açıklamalardan, makro ihtiyati politikaların para ve maliye politikalarının yerine geçtiği anlaşılmamalıdır. Aksine makro ihtiyati politikalar, para ve maliye politikalarının önüne geçmemekte onları, destekleyici olarak kullanılmaktadır. Bu eksende, makro ihtiyati politikaların amacı, bir bütün olarak finansal sistemde istikrarı sağlamak olduğu için, finansal sistemde istikrar sağlandığında para ve maliye politikalarının daha etkin hale gelmesi beklenmektedir (Oktar vd., 2012: 160).

Makro ihtiyati politikaların para politikaları ile bir araya getirilmesiyle kriz döneminde daha net ortaya çıkan para politikalarının eksik yönlerinin kapatılabileceği düşünülmektedir. Örneğin, kaldıraç oranlarının yüksek olduğu, yatırımcıların yüksek risk aldıkları durumların yaşandığı veya varlık fiyatlarının olması gerekenden daha yüksek seyrettiği durumlarda faiz oranları zayıf bir politika aracı olmaktadır. Böyle durumlarda faiz oranları yükseltilebilmekte, ancak faiz oranlarının yükseltilmesi çıktı düzeyinde dalgalanmalara neden olabilmektedir. Merkez bankalarının elinde müdahale edebilecek başka politika araçları olmasaydı böyle bir maliyet ortaya çıkabilirdi. Ancak merkez bankalarının ellerinde bu durumlarda kullanabilecekleri başka

politika araçları da mevcuttur. Kaldıraç oranları yükseldiğinde düzenleyici sermaye oranları arttırılabilmekte veya likidite oranları düştüğünde düzenleyici likidite oranlarının uygulanması ve hatta arttırılması mümkün olmaktadır. Yine konut fiyatlarında balon oluşmaya başladıysa LTV oranının düşürülmesi bir çözüm olarak görülebilmektedir. Üstelik bu politika araçları etkilenmek istenen değişkenler üzerinde faiz oranlarına göre daha etkili de olabilmektedir (Blanchard, 2010: 11-12).

Türkiye ve Azerbaycan'da Küresel Kriz Sonrası Finansal Regülasyon ve Makro İhtiyati Politikalar

1980 yılı sonrasında finansal piyasaların küreselleşmesi nedeniyle merkez bankaları için para politikası uygulaması oldukça zorlaşmıştır. Küreselleşmeyle beraber ülkelerin çeşitli yapısal dönüşümlere gitmesi para politikalarında belirsizliğin artmasına neden olmuştur. Sermayenin serbestleşmesi ve teknolojik gelişmelerin durmaksızın hızlı bir şekilde gerçekleşmesi politika yapımcıların finansal gelişmeleri izleyip gerekli tedbirleri almasını zorlaştırmıştır (Camacho ve Nieto, 2009). Yine finansal piyasaların giderek karmaşık hale gelmesi para politikasının etkinliğini azaltmış, ayrıca aktarma kanallarının çalışmasını da engellemiştir. 2008 finansal krizi de böyle bir ortamda bu tespitleri doğrular şekilde ortaya çıkmıştır (Oktar vd., 2012: 114-115).

Krizin merkez bankacılığının temellerini bu denli sarsması sonucu merkez bankaları uyguladıkları Taylor kuralının yeterli olmadığını görmüş, para politikalarını daha etkin yürütmek suretiyle finansal istikrarı da sağlayabilmek için yeni arayışlara girmişlerdir. Bu arayışlar sırasında her merkez bankası kendi ülkesinin ekonomik koşullarına göre politikalar uygulamıştır. Kriz sonrasında Basel III' de "Basel III Yeni Sermaye Uzlaşısı" adı altında yapılan düzenlemelerle sistemik öneme sahip kuruluşlar için getirilen sermaye koruma tamponları bu duruma örnektir. Bu uzlaşıyla beraber bankaların sermaye kalitesinin güçlendirilmesi, asgari çekirdek sermaye gereksiniminin %2'den %4,5'e yükseltilmesi, sermaye tamponu oluşturulması ve çeşitli likidite düzenlemelerinin yapılması öngörülmüştür. Alınan bu kararlarla konjonktürel dalgalanmaları gerektiği kadar önemsemediği gerekçesiyle eleştirilen Basel II'nin ortaya çıkan eksiklikleri de giderilmeye çalışılmıştır (Gürel vd., 2012: 19-22).

Kriz sürecinde Türkiye ekonomisi farklı bir konjonktürel karşı karşıya kalmıştır. İç talebin hızlı toparlanmasına karşı, dış talebin bu hızda toparlanamaması iç ve dış talepte önemli bir ayrışma yaşanmasına neden olmuştur. Ayrıca gelişmiş ülke merkez bankalarının kriz sonrasında uyguladığı genişleme paketleri neticesinde kısa vadeli sermaye akımları artmış, bu durum daha belirgin hale gelmiştir. Sermaye girişleri Türk Lirasının aşırı değerlenmesine neden olmuş, yanı sıra yurt içi kredi kullanımını hızlandırmıştır. Bu gelişmeler neticesinde, dış ticaret ve cari işlemler dengesinde dikkate değer bir bozulma gözlenmiştir. Bu bozulma, 2010 yılı sonlarında giderek artmış, cari açığın finansmanının hemen hemen tamamı kısa vadeli sermaye ve portföy yatırımlarıyla sağlanmıştır. Oysa Türkiye ekonomisinin geçmişte yaşadığı tecrübeler sermaye akımlarındaki oynaklığın makro ekonomik istikrar için önemli olduğu, cari işlemler açığının ekonomiyi kırılgan hale getirdiğini ortaya koymuştur (Kara, 2012: 3).

TCMB bu risklerle karşı karşıya iken, makro finansal riskleri de gözetken yeni politika bileşimini uygulamaya koymuştur. Bu yeni politika bileşiminde, TCMB Kanunu'nda belirtilen fiyat istikrarı amacı korunurken, finansal istikrar amacı da fiyat istikrarı amacıyla aynı düzeye getirilmiştir. Bu dönemde finansal istikrarı tehdit eden kredi genişlemesi ve kısa vadeli sermaye akımları ise ara hedef olarak belirlenmiştir. Bu ara hedeflere ulaşabilmek ve fiyat istikrarı ve finansal istikrarı sağlayabilmek için üç politika aracı kullanılmaktadır. Bunlar politika faizi, faiz koridoru ve zorunlu karşılık oranlarıdır. TCMB bu yeni politika bileşimiyle enflasyon hedeflemesi rejimini uygularken finansal istikrarı gözetken bir arayış içinde olan ilk merkez bankalarından biri olmuştur (Özatat, 2012: 27).

Tablo 2. TCMB'nin Para Politikası Çerçevesi (Eski ve Yeni Karşılaştırması)

	<i>Eski Yaklaşım</i>	<i>Yeni Yaklaşım</i>
Amaçlar	Fiyat İstikrarı	Fiyat İstikrarı Finansal İstikrar
Araçlar	Politika Faizi	Yapısal Araçlar Konjonktürel Araçlar (Politika Faizi, Likidite Yönetimi, Faiz Koridoru)

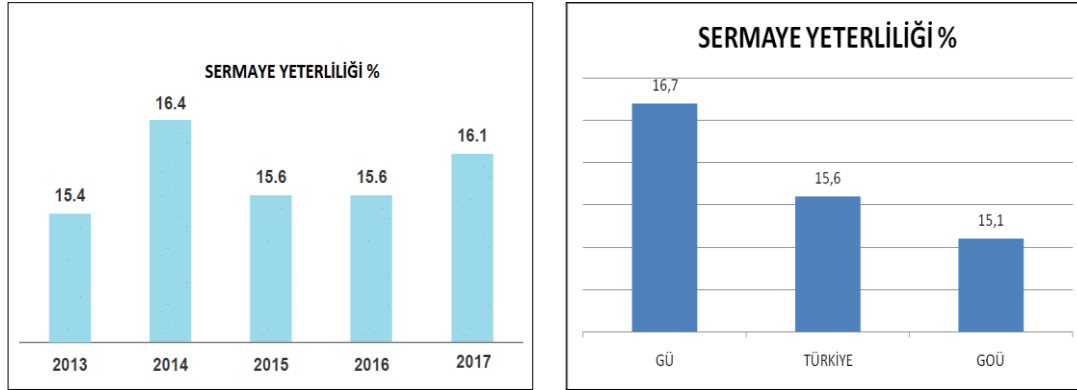
Kaynak: TCMB, 2012: 30, Erişim Adresi: <http://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2012/files/tr-full.pdf>

Yeni politika bileşimiyle, politika araçları arasına eklenen faiz koridoru aracı, uygulanan yeni politikada önemli bir rol üstlenmektedir. TCMB tarafından uygulanan faiz koridoru uygulamasında gecelik borç verme faizi bandın üst sınırını, gecelik borç alma faizi ise alt sınırı oluşturmaktadır. Politika faiz oranı ise TCMB'nin bir hafta vadeli olarak bankalara repo yoluyla sağladığı fonlamanın faiz oranı olup, faiz koridorunun alt ve üst bandı arasında kalmaktadır (TCMB Bülten, 2013: 3). Bu araç, merkez bankasına günlük ve haftalık frekanslarda parasal duruşa "ince ayar" yapılabilme imkânı vererek, küresel belirsizlikler altında, para politikasına ihtiyacı olan esnekliği sağlamaktadır (Kara, 2012: 9). Ayrıca TCMB, faiz koridoru genişliğini değiştirerek politika öngörülebilirliğinin derecesini belirleme imkânına sahip olmakta ve faiz koridorunu geniş tutarak, kısa vadeli faiz oranlarında dalgalanmaya izin vermek suretiyle döviz kurlarındaki dalgalanmayı azaltmayı da hedeflemektedir (TCMB, 2012: 4).

Zorunlu karşılıklar, TCMB tarafından finansal istikrarı sağlamada kullanılacak etkin bir politika aracı olarak değerlendirilmektedir. Zorunlu karşılık uygulaması, bankaların kredi olarak kullanılabilecekleri kaynakların belli bir oranının merkez bankası nezdinde tutulmasını öngörmektedir. Böylece merkez bankasının yurt içi para arzı üzerindeki kontrolünün artırılması ve likidite yönetiminin güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca, bankaların ellerinde bulunan kredilendirilebilir fon miktarını değiştirmek yoluyla kredi hacmini ayarlamak ve kısa vadeli faiz oranlarındaki oynaklığı azaltmaya yardımcı olmak fonksiyonuna da sahiptir. Söz konusu fonksiyonları sayesinde, zorunlu karşılıklar gerek para politikası gerekse makro riskleri azaltıcı bir politika aracı olarak kullanılabilmekte ve hem fiyat istikrarı hem de finansal istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmaktadır (TCMB, 2010: 50-51).

Türkiye'de TCMB, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), Hazine Müsteşarlığı ve Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) finansal sistemden sorumlu kurumlardır. Özellikle 2001 yılında yaşanan krizden çıkarılan dersler neticesinde finansal piyasalarda yapılan düzenlemeler sayesinde Türkiye'deki bankacılık sektörü uluslararası standartlara oldukça yaklaşmıştır. 2001 yılında TCMB Kanunu'nda yapılan değişiklik sayesinde TCMB daha bağımsız, şeffaf ve hesap verebilir duruma getirilmiştir. Yine 2005 yılında Bankacılık Kanunu'nda yapılan değişikliklerle Türk bankacılık sisteminin hukuksal altyapısı güçlendirilmiştir. Yapılan bu düzenlemeler sayesinde 2001 krizi regülasyon uygulamaları açısından bir dönüm noktası olmuştur. 2008 küresel krizi sürecinde yaşanan gelişmeler de bu durumu destekler niteliktedir. Kriz sürecinde ılımlı da olsa şube ve personel sayılarında artışın devam etmesi, Türk Bankacılık Sektörünün küresel krizden etkilenme

düzeyinin görece düşük olduğunu kanıtlar niteliktedir (BDDK, 2010: 56). Belirlenen uluslararası standartlar çerçevesinde Türk bankacılık sektörü açısından sağlanması gereken yasal hedef sermaye yeterliliği rasyosu %12 olarak belirlenmiştir (Taşar, 2009: 31-32).

Şekil 1. Türk Bankacılık Sektöründe Sermaye Yeterlilik Oranları (2013-2017)

Kaynak: TBB, 2017 Ekonomide ve Bankacılık Sektöründe Gelişmeler, Beklentiler.

Şekil 1'in ilk kısmında Türk bankacılık sektörünün 2013-2017 yılları arasındaki sermaye yeterlilik oranları gösterilmektedir. Buna göre, tüm yıllarda gerçekleşen oran, yasal orandan yüksek görünmektedir. Aynı şeklin ikinci kısmında ise Türk bankacılık sisteminde kaydedilen oran ile gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) ve gelişmiş ülkelerdeki (GÜ) oranlar karşılaştırılmaktadır. Şekle göre Türkiye'deki sermaye yeterliliği GOÜ ortalamasından yüksek, GÜ ortalamasından ise düşük olduğu görülmektedir. 2016 yılında BDDK tarafından, sermaye yeterliliğinin ölçülmesine ve değerlendirmesine yönelik yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeyle bankaların sermaye yeterliliği hesaplamasında değişiklik yapılmış, bankaların faaliyetleri sırasında yasal olarak bulundurmaları yükümlü oldukları sermaye düzeyine farklılık getirilmiştir. 2017 yılında sermaye yeterlilik oranlarında yaşanan yükseliş, bu düzenlemeye bağlıdır. Kredilerin sınıflandırılması ve kredilere ayrılacak karşılıklara ilişkin değişiklik BDDK'nın 2016 yılında yaptığı bir diğer düzenlemedir. Basel III uyumu kapsamında yapılan bu düzenlemelerle bankaların müşterileri için risk ölçümleri yapması ve içsel politikalarını bununla uyumlu hale getirmesi gerekmektedir. Söz konusu düzenlemenin 2017 yılı itibarıyla yürürlüğe girmesi sonucunda bankacılık karlarının artış göstermesi beklenmektedir (KPMG, 2017: 4).

Azerbaycan Merkez Bankası (AzMB) küresel krizden hemen önce, 2007 yılında, finansal piyasalarda önemli reformlar yapmaya başlamıştır. Öncelikle gelişmiş ülke uygulamalarına benzer şekilde faiz koridoru uygulamasına başlamış, ardından sermaye hareketlerinin aşamalı olarak liberalleşmesi hakkında kanunu kabul etmiştir. Bu gelişmeler neticesinde hem milli hem de yabancı yatırımcılar için ekonominin yatırım cazibesi artmıştır. 2009 yılında küresel kriz nedeniyle AzMB para politikasını anti-kriz siyasetine yöneltmek suretiyle ekonomik ve finansal istikrarın korunmasını ve ekonomide likidite açığının kapatılmasını sağlamıştır (Mamedov ve Zeynalov, 2011: 183).

Kriz sürecinde bankacılık sektöründe denetim otoritesi olan AzMB, uluslararası ve ulusal koşulları dikkate almak suretiyle hem kendi denetim faaliyetlerinde hem de bankalara yönelik düzenlemelere gitmiştir

(Mamedov ve Mukhtarov, 2014: 39). 2008 yılında bankacılık sektörünün rezerv seviyesini artırmak amaçlı ihtiyati düzenlemelere gidilmiş, para politikasının yüksek enflasyonu düşürme kabiliyetini geliştirmek adına Mart 2008'den itibaren dolar ve avrodan oluşan bir döviz sepeti oluşturulmuştur. Bu önlemler para politikası araçlarını daha sağlam hale getirmiştir. Bu arada AzMB, bankaların dış borçlanmalarına kontrol getirmiştir (FSR, 2008). Ayrıca 2010 yılında küresel krizin ortaya çıkış sürecinde büyük rol oynayan varlık balonlarının önlenmesi amacıyla da yeni bir düzenleme olarak kaldıraç oranı uygulaması hayata geçirilmiştir. Kredi risklerinin yönetilmesi açısından ise ek makro ihtiyati politika uygulamalarına gidilmiştir (FSR, 2014).

Azerbaycan ekonomisinin mevcut bankacılık sektörünün son yıllardaki durumu incelendiğinde, 2010 yılı öncesinde sektörde küçük ölçekli çok sayıda bankanın faaliyette bulunduğu görülmektedir. Mevcut kurumlardaki yönetim zayıflığı ve risk yönetim ilkelerine dikkat edilmemesi gibi nedenlerle sektör yapısal sorunlar yaşamış ve 2008 krizinden olumsuz etkilenmiştir (Ahmedov ve Memmedov, 2017: 106). Bu süreçte (Mamedov ve Zeynalov, 2011: 195);

- Ulusal ve yabancı döviz cinsinden borçlara göre zorunlu karşılık oranlarının kademeli olarak düşürülmesi (14 Ekim 2008: %12'den %9'a, Aralık 2008'de %9'dan %6'ya, Şubat 2009'da %3'e, Mart 2009'da 0.5'e),
- Faizlerin kademeli olarak düşürülmesi (14 Ekim 2008: %15'ten %12'ye, 31 Ekim 2008: %12'den %10'a, 1 Aralık 2008'de %10'dan %8'e, Şubat 2009'da %5'e, Mart 2009'da %3'e ve Mayıs 2009'da %2'ye),
- Bankaların bilhassa risk yönetimi performanslarının artırılması amacıyla önlemler alması,
- Mevduatların korunan kısımlarının 6.000 manattan 30.000 manata çıkarılması gibi çok sayıda düzenleme yapılmıştır.

Krizin ardından uygulamaya konan bu düzenlemeler neticesinde banka sayısı azalmış, sektörün yapısı önemli ölçüde değişmiştir. Ancak hukuki altyapının yeterli olmaması, dışa bağımlı kaynak yapısı, tasarrufların yetersiz olması, finansal ürün ve varlıkların yeterince çeşitlendirilmemiş olması gibi nedenlerle sektörün yeterli bir performans göstermediği söylenebilir (Ahmedov ve Memmedov, 2017: 106).

Bu süreçte uygulanan politikalar değerlendirildiğinde, 2009 yılı öncesinde merkez bankasının finansal istikrarı sağlamak adına önceliği manatın değerinin korunması ve bankacılık kesimine likidite desteği sağlamak iken, 2009 sonrasında risk yönetimi, sermayenin güçlendirilmesi ve denetleyici-düzenleyici kurumların geliştirilmesine daha fazla önem verildiği gözlenmektedir (Varlık, 2018: 170). Bankacılık düzenleme ve denetimi kapsamında yapılan bu çalışmalar kriz döneminde sektörde büyük oranda istikrarın korunmasını sağlamıştır (Mamedov ve Mukhtarov, 2014: 39). Ek olarak Azerbaycan bankacılık sektörü, Basel II şartlarını önemli ölçüde uygulamaktadır. Rusya krizinin ardından Azerbaycan ekonomisi mevduat sigortası uygulamasını benimsemiştir. Ayrıca Basel I ve Basel II'de belirlenen sermaye yeterlilik oranı %8 oranından daha yüksek olarak %12' de tutulmaktadır (FSR, 2015).

Bu bağlamda Azerbaycan ekonomisinde küresel kriz sonrasında uygulanan para politikalarını iki basamaklı bir yapıda ele almak mümkündür. *İlk basamak*; fiyat istikrarının sağlanmasını amaçlayan geleneksel para politikası araçlarının uygulandığı aşamadır. *İkinci basamak* ise bankaların sermaye yeterliklerinin belirlenmesi ve zorunlu karşılıkların düzenlenmesini içeren konjonktür karşıtı makro ihtiyati politikalardan oluşmaktadır (Aliyev vd., 2012). Buna rağmen, Azerbaycan bankacılık sektöründe finansal piyasalara yönelik düzenleyici otoritenin merkez bankası olarak tanımlanmasının, finansal krizler karşısında zayıf ve kırılabilir bir sistem yapısı oluşturabileceği düşünülmektedir. Oysa ki, bağımsız bir regülasyon otoritesinin; bankacılık

sistemine yönelik düzenlemeleri uluslararası finansal piyasalarla uyum içerisinde gerçekleştirmesi ve sektörel bir koordinasyonun yakalanmasını kolaylaştırması beklenmektedir (Taşar, 2009: 43).

Kriz sürecinde Türkiye ve Azerbaycan ekonomilerinin finansal regülasyon ve makro ihtiyati politika uygulamaları değerlendirildiğinde, Türkiye ekonomisinin yaşadığı 2001 krizinden önemli dersler çıkardığı ve bu krizin ardından yaptığı düzenlemelerin 2008 krizinden daha az zararla çıkmasını sağladığını söylemek mümkündür. Azerbaycan ekonomisinin ise benzer düzenlemeleri küresel krizden hemen önce uygulamaya başlamasının kriz sonrasında finansal istikrarın sağlanmasına katkıda bulunduğu düşünülmektedir.

Tablo 3. Türkiye- Azerbaycan Ekonomileri İçin Makro İhtiyati Politika Endeksi (2000-2013)

ÜLKELER	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
AZERBAYCAN	0	1	1	1	1	2	2	2	2	2	3	3	3	3
TÜRKİYE	1	1	1	1	1	1	1	2	2	3	4	5	5	5

Kaynak: Cerutti vd., 2015: 18-19.

Makro ihtiyati politika uygulamalarına ise Azerbaycan ekonomisine nazaran Türkiye ekonomisinde daha sık başvurulduğu gözlenmektedir. Bu durum Cerutti vd. (2015) tarafından 2000-2013 yılları için hesaplanan makro ihtiyati politika endeksinden de görülmektedir. Özellikle krizin derinleştiği 2009 yılından itibaren krizin etkilerinin önemli oranda ortadan kalktığı 2013 yılına kadar Türkiye'nin makro ihtiyati politika endeksinin genelde Azerbaycan'a ait endeks değerlerinin üzerinde bulunması bu savı destekler görünmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Özellikle 1980 sonrasında ortaya çıkan bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle beraber daha da hız kazanan ve halen devam eden finansal küreselleşme süreci, merkez bankaları ve para politikalarının daha sık tartışılmasına neden olmuştur. Küreselleşmeyle beraber çok çeşitli finansal araçlar ortaya çıkmış, finansal piyasaların karmaşıklığı giderek artmış, aynı zamanda ekonomik aktörlerin ihtiyaç halinde finansal kaynaklara ulaşmaları da kolaylaşmıştır. Ancak bu gelişmeler aynı zamanda finansal piyasalardaki istikrarsızlıkları da arttırarak yayılma etkisini güçlendirmiştir. Bu gelişmeler üzerine 2008 yılında yaşanan krizle beraber merkez bankalarının uyguladıkları politikaların, ellerinde bulunan araçların ve bu araçların uygulanma süreçlerinin ciddi şekilde tartışılır hale gelmesi, finansal piyasalarda regülasyon uygulamalarına ve bazı alternatif para politikalarına ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur.

Makro ihtiyati politikalar tam da bu noktada finansal piyasaları makro açıdan değerlendirip, piyasadaki sistemik riskleri azaltmayı hedefleyen ve kriz sonrası süreçte dikkatleri çeken bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kredi oranı tavanı, borç-gelir oranı tavanı, zorunlu karşılıklar, kredi büyümesine yönelik sınırlamalar gibi araçlarla uygulanan makro ihtiyati politikalar, sistemik riski önlemeyi, eğer önleyemiyorsa en azından azaltmak suretiyle finansal istikrarın sağlanmasına yardımcı olmayı hedeflemektedir.

Bu gelişmeler neticesinde TCMB tarafından uygulamaya konan yeni para politikası stratejisine göre TCMB fiyat istikrarının yanında finansal istikrarı da amaç edinmiş, bu amaçları gerçekleştirebilmek için ise politika faizinin yanında bazı makro ihtiyati politika araçlarını kullanacağını açıklamıştır. Bu araçlar faiz koridoru, zorunlu karşılıklar ve likidite yönetimidir.

Benzer şekilde Azerbaycan ekonomisi de faiz koridoru, zorunlu karşılıklar gibi makro ihtiyati politikaları uygulamaya koymuştur. Yine benzer olarak her iki ülke Basel III’de üzerinde durulan sermaye yeterlilik oranını yasal olarak %12 seviyesinde belirlemiştir. Bu uygulamalar, her iki ülkede finansal sektörün istikrarında etkili olmuştur. Buna rağmen Türkiye’den farklı olarak Azerbaycan ekonomisinin petrol fiyatlarına olan bağımlılığı nedeniyle bu ülkede görünümün daha kırılgan olması engellenememiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmedov T. ve Memmedov E. (2017). Azerbaycan Bankacılık Sektörünün Camels Analizi: Yabancı Sermayeli 10 Banka. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, s. 97-109.
- Aliyev, I. H., Hacıyev, A. H. ve Hacıyev, R. A. (2012). Peculiarities of The Stabilization Policy in Azerbaijan Under the Financial Crisis. *New Challenges of Economic and Business Development – May 10-12, 2012*, Riga, University of Latvia.
- BDDK. (2010). *Bankacılıkta Yapısal Gelişmeler*. Aralık 2010.
- BIS. (2009). Capital Flows and Emerging Market Economies *Committee on the Global Financial System, CGFS papers*, no.33. http://www.bis.org/list/cgfs/tid_49/index.htm.
- Blanchard, O., Dell’ariccia, G. ve Mauro, P. (2010). Rethinking Macroeconomic Policy. *Journal Of Money, Credit And Banking*, 42 (1), s. 199-215.
- Borio, C. E. V. (2011). Implementing A Macroprudential Framework: Blending Boldness and Realism. *Capitalism and Society*, 6 (1), s. 1-25. DOI: 10.2202/1932-0213.1083.
- Bulut, C. ve Güney, A. (2013), Global Finansal Krizin Sebepleri, Çıkış Yolları ve Azerbaycan Ekonomisi Üzerindeki Etkileri. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2229813 (28.12.2015).
- Camacho, C. M. ve Nieto, J. A. R. (2009). Finansal Sermayenin Küreselleşmesi: 1997–2008. *Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi*, (Çev: T. Öncel). İstanbul: Yordam Kitapevi.
- Cerutti, E., Claessens, S. ve Laeven, L. (2015). The Use and Effectiveness of Macroprudential Policies: New Evidence. *Journal of Financial Stability*, 28, s.203-224. doi: 10.1016/j.jfs.2015.10.004
- Çetanak, Ö. Ö. (2016). Regülasyonlar Finansal Krizlere Çare Olabilir mi? *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), s. 243-257.
- Eğilmez, M. (2009). *Küresel Finans Krizi: Piyasa Sisteminin Eleştirisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ekonomi Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi, 2015
- Erdönmez Ataman, Pelin (2009). Küresel Kriz ve Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler Kronolojisi. *Bankacılar Dergisi*, 68, s. 85-102.

- Financial Stability Review (2008) The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, https://en.cbar.az/assets/3313/FSR_eng_son.pdf (ET: 10.04.2018).
- Financial Stability Review (2014) The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, https://en.cbar.az/assets/3313/FSR_eng_son.pdf (ET: 10.04.2018).
- Financial Stability Review (2015) The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, https://en.cbar.az/assets/3805/FSR_03.06.2015_final_son.pdf (ET: 10.04.2018).
- Gürel, E., Gürel, E., Bulgurcu, B. ve Demir, N. (2012). Basel III Kriterleri. *Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, 1 (3-4), s. 3-4.
- Hanson, S. G., Kashyap, A. K. ve Stein, J. C. A. (2011). Macroprudential Approach to Financial Regulation. *The Journal Of Economic Perspectives*, 25 (1), s. 3-28.
- IMF. (2013). The Interaction of Monetary and Macroprudential Policies, Erişim Adresi: <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2013/012913.pdf>.
- Kara, H. (2012). Küresel Kriz Sonrası Para Politikası. *İktisat İşletme ve Finans*, 27 (315), s. 9-36.
- Karabulut, Tahsin (2009), "Küresel Finansal Kriz ve Türk Dünyası'nın Makroekonomik Göstergelerine Etkisi: Türkiye ve Azerbaycan Örneği", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 405-422.
- Kirci, H. (2016). 2008 Küresel Krizinin Kökeninde Yatan Hatalar ve Dodd-Frank Kanunu Düzenlemeleri. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(2), s. 467-484.
- KPMG (2017), Sektörel Bakış-Bankacılık. <https://home.kpmg.com/tr/tr/home/insights/2017/01/sektorel-bakisbankacilik.html> (ET: 17.03.2018).
- Kroszner, R. S., & Strahan, P. E. (2014). Regulation and Deregulation of the US Banking Industry: causes, consequences, and implications for the future. *Economic Regulation and Its Reform: What Have We Learned?* University of Chicago Press, pp. 485-543.
- Lim, C. H., Costa, A., Columba, F., Kongsamut, P., Otani, A., Saiyid, M., & Wu, X. (2011). *Macroprudential Policy: What Instruments and How to Use Them? Lessons From Country Experiences*. Washington DC: IMF Working Papers, 1-85.
- Mamedov, Z. F., & Zeynalov, V. (2011). Küresel Mali Kriz Ortamında Azerbaycan Bankacılık Sektörünün Yapısı, Özellikleri ve Sorunları. *Amme İdaresi Dergisi*, 44(3), s. 173-203.
- Mamedov, Z., & Mukhtarov, S. (2014). Public Supervision in Banking Sector: Case of Azerbaijan. *Journal of Qafqaz University*, 2(1), s. 29-40.
- Oktar, S., Tokucu, E. ve Kaya, Z. (2012). *Finansal Küreselleşme Sürecinde Merkez Bankacılığı ve Para Politikaları*, İstanbul: Nobel Yayınevi.
- Özatay, Fatih (2012), Para Politikasında Yeni Arayışlar ve TCMB. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı Yayını.
- Özdemir, L. (2013). 2008 Küresel Krizi ve Seçilmiş Avrasya Ekonomilerine Etkileri: Azerbaycan ve Kazakistan Örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13 (26), s. 41-62.

- Öziş, Z. (2010). Crises And Transformations in Turkish Political Economy. *Turkish Policy, The Nature of Post-War Economic Growth*, 9 (3), s. 45-61.
- Pooran, P. N. (2009). Macro-Prudential Supervision—a Panacea for The Global Financial Crisis? *Law and Financial Markets Review*, s. 534-538.
- Rosengren, E. S. (2000). Modernizing Financial Regulation: Implications for Bank Supervision. *Journal of Financial Services Research*, 17 (1), s. sayfa aralığı.
- Şimşek, H. A. ve Şimşek, N. (2011). Has The Turkish Economy Been Less Affected By The 2008 Global Crises: A Macroeconomic Perspective. *Research Journal of International Studies*, 22, s. 168-187.
- Taşar, M. O. (2009). Finansal Regülasyonlar ve Küresel Kriz Sürecinde Türk Dünyası Bankacılık Sistemlerinin Yeniden Yapılandırılması. *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 147-185.
- TBB. (2017). Ekonomide ve Bankacılık Sektöründe Gelişmeler, Beklentiler.
- TCMB (2010). *Finansal İstikrar Raporu* (11), Ankara: TCMB.
- TCMB (2012), Erişim Adresi: <http://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2012/files/tr-full.pdf>
- TCMB (2012). *Para Politikası Raporu*, Ankara: TCMB.
- TCMB (Mart 2013). *Bülten*. (29) Ankara: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/3274d906-03a0-43b79126-1b2b458dfbbf/Bulten29.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE3274d906-03a0-43b79126-1b2b458dfbbf>
- Varlık, N. (2018). Azerbaycan Bankacılık Sektörünün Yapısı ve Gelişimi, (Ed. M. Dikkaya) *Bağımsızlıktan Günümüze Türk Cumhuriyetleri Ekonomi Politikası: Sektörel ve Bölgesel Analiz*. Ankara: Savaş Kitap.
- Williamson, J. (1998). Whither Financial Liberalization? In *Keynote address delivered at the Second Annual Indian Derivatives Conference, Mumbai, India* (Vol. 12).
- World Bank. (2016). World Development Indicators.
- Turan, Y., Gürkan Yay, T. ve Yılmaz, E. (2004). Finansal Krizler, Finansal Regülasyon ve Türkiye. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 30, s. 101-130.
- Yiğit, D. (2013). Küresel Ekonomik Krizin Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Ekonomik Büyüme, İşgücü Piyasası ve Yoksullukla Mücadele Süreci Üzerine Etkileri. *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi*, Yayın No: 13, Ankara.

AZERBAYCAN SANAYİSİNİN MODERNİZASYONU VE KALKINMASINDA ORGANİZE SANAYİ BÖLGELERİNİN ROLÜ

Khasay CAHANGİROV*

ÖZET

Azerbaycan Cumhuriyeti 1991 senesinde bağımsızlığını ilan ettikten sonra kısa bir sürede sosyalist ekonomi düzeninden piyasa ekonomisine geçiş yaptı. Bu dönem ülkede çok sayıda ekonomik reform gerçekleştirildi ve sonuçta ülkeye 200 milyar dolardan fazla yatırım yapıldı. Yabancı yatırım ağırlıklı olarak petrol sektöründeki ekstraktif endüstriye odaklandığından, petrol dışı sektörler, yerli imkanlar hesabına, kısmen de yabancı yatırımlarla gelişmeye başladı. Petrol dışı sektörlerde başlıca yabancı yatırımcı ise Türkiye Cumhuriyeti devleti ve Türk yatırımcılar oldu. Petrol dışı sektörlerde sanayinin yüksek düzeyde gelişimi, şu an, için devletin önceliklerindedir. Lakin ülkede bulunan işletmelerin büyük çoğunluğu eski Sovyet döneminden kalmış ve onların modern ve rekabetçi ürünler üretme kapasitesi bulunmamaktadır. Bu açıdan modern bir endüstri oluşturabilmek için petrol dışı sektörlerde yabancı yatırıma büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu yatırımlar, finansal (mali) yatırımlarla birlikte en yeni teknoloji ve bilgileri de içermeli. Bu nedenle, ülkede olumlu bir yatırım ortamının oluşturulması esas koşullardandır. Dünya ekonomi uygulamalarında, Özel Ekonomik Bölgelerin (ÖEB) oluşturulması, yabancı sermaye çekmede esas araçlardan biri haline gelmiştir. ÖEB'lerin bir türü olan organize sanayi bölgeleri (OSB) ise, endüstriye yabancı yatırımları çekme, yeni üretim alanları oluşturma, ülke bölgelerini (taşrayı) geliştirme, ülkenin ihracat potansiyelini artırma ve sosyo-ekonomik sorunları çözmeye özellikle büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan'da da OSB'lerin oluşturulmasına yönelik çalışmalar hızla devam etmektedir. Bu çalışmaların uluslararası deneyimlerden yararlanılarak başarıyla sürdürülmesi, genel olarak Azerbaycan sanayisinin modernizasyonu ve gelişimine, aynı zamanda petrol dışı sektörlere yabancı sermayenin çekilmesine önemli bir katkı sağlayabilir. Başarılı bir örnek olarak Türkiye modelini incelemek ve uygulamak Azerbaycan için olumlu sonuçlar verebilir. Makale konunun diğer ayrıntılarını da içeriyor.

Anahtar Kelimeler: Sanayi, Özel Ekonomik Bölgeler, Organize Sanayi Bölgesi, Yabancı Yatırımlar, Modernizasyon

THE ROLE OF ORGANIZED INDUSTRIAL ZONES IN MODERNIZATION AND DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN INDUSTRY

ABSTRACT

The Republic of Azerbaijan after acquisition of independence in 1991 made a transition from socialist to a market economy. Numerous economic reforms carried out in the country in that period involved investments more than 200 billion US Dollars. As the substantial part of foreign investments were directed to extraction of petroleum, the non-oil sector accounted for a small part of the investments and its development based on domestic opportunities. The Republic of Turkey was a major foreign investor to non-oil sector. Majority of former Soviet enterprises weren't able to response to modern challenge. Development of non-oil sector industry were top priority of the country for that period. For this reason, there were a demand of new technology and scientific knowledge to industry in non-oil sector.

According to the experience of world countries the desire of the to attract foreign direct investment lead to creation of special economic zones (SEZ). Organized industrial zone is the kind of the special economic zone that attract the foreign investments, create new production areas, enhance the country's export potential and solve socio-economic problems. A rapid establishment of organized industrial zones is currently taking place in Azerbaijan. The successful fulfillment of these works through international experience can make a significant contribution to the modernization and development of the industry in Azerbaijan. As a successful pattern, application of Turkish model may have advantageous result for Azerbaijan. The article is specified details of the subject.

Keywords: Industry, Special Economic Zones, Organized industrial zone, Foreign Investments, Modernization

---

* Doktora öğrencisi, Batı Kaspi Üniversitesi, Dünya Ekonomisi Fakültesi, Doktora bölümü, c.xasay@gmail.com

GİRİŞ

Coğrafi konumu ve zengin kaynakları ile elverişli iklim koşullarına sahip Azerbaycan, ekonominin birçok alanında geniş yatırım potansiyeline malik. Katma değer, istihdam ve ihracat potansiyeli oluşturmada özel öneme sahip sanayi sektörleri, yabancı yatırıma çok büyük bir gereksinim duymaktadır. Özellikle petrol dışı sanayinin yenilikçi gelişimi ülke ekonomisi açısından çok önemli. Yurtdışından ithal edilecek yüksek teknoloji ve inovasyonlar ile yabancı sermaye ülkede yeni üretim alanlarının oluşturulması açısından daha verimli sonuçlar alınmasına neden olabilir. Bu açıdan, Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) uygulamaları önem arz etmektedir. Bu süreçte dünyada mevcut deneyimleri incelemek ve başarılı uygulamaları gerçekleştirmek, OSB'lerin etkin çalışması açısından çok önemli.

Sovyet Döneminde Azerbaycan Sanayisi

Azerbaycan sanayisi eski gelenekleri olan bir endüstri. Zengin petrol rezervleri ülkede sanayinin oluşum ve gelişiminde özellikli yere sahip. Ayrıca ülkenin petrol endüstrisi dünyada birçok ilklere imza atmıştır. Şöyle ki, Bakü'de 1859 senesinde dünyada ilk petrol rafinerisi inşa edilmiş, 1877 yılında ilk kez petrol tankeri taşımacılığına başlanılmış, daha sonra petrolün pompalanarak boru hattı aracılığıyla iletilmesi gerçekleştirilmiştir. Tüm bunlardan sonra Azerbaycan 1899 yılında dünya petrol üreticileri sırasında ilk yere yerleşmiştir. Takip eden yıllarda da Azerbaycan petrol endüstrisi bir sıra ilklere imza atarak dünyanın "Petrol Akademisi" unvanını elde etmiştir (Kasımay, 2009: 136).

1918 senesinde kurulan bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti devleti, petrol endüstrisini büyütme ve geliştirme, bu alana yabancı sermaye çekme stratejisini benimsemiştir. Doğuda ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, batılı birçok şirketin dikkatini çekmeyi başarmış, lakin söz konusu stratejiyi gerçekleştirmeye fırsat kalmadan 1920 senesinde Sovyet işgali sonucunda ülke bağımsızlığını yeniden kaybetmiştir. Daha sonra ülke sanayisi Sovyet imparatorluğu sınırları içerisinde de gelişimini devam ettirmiş, sahip olduğu önemi kaybetmemiştir. Azerbaycan petrol sanayisinin önemini vurgulamak için, sadece, 1940 yılında İkinci Dünya Savaşı sırasında Bakü'de üretilen petrolün Sovyetler Birliğindeki toplam üretimin ¼-nü oluşturduğunu söylemek yeterlidir.

Savaştan sonraki yıllarda da Azerbaycan sanayisi hızla gelişmeye devam etmiştir. Haydar Aliyev'in Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne liderlik ettiği 1969-1982 yılları arasında ülkede 250'den fazla fabrika ve üretim yeri faaliyete başlamıştır. Bu dönem Azerbaycan'da radyo ve elektrik-elektronik makine ve ekipmanların üretimine başlanılmış, gıda sanayisi ve diğer alanlarda gelişim kaydedilmiştir. Bilim ve tekniğin yaygın bir şekilde uygulanmasının sonucu olarak, 1971-1985 yılları arasında ülkede 581 çeşit yeni makine ve ekipman üretimi gerçekleştirilmiştir (Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı [AEB], 2017, 10.01.2018).

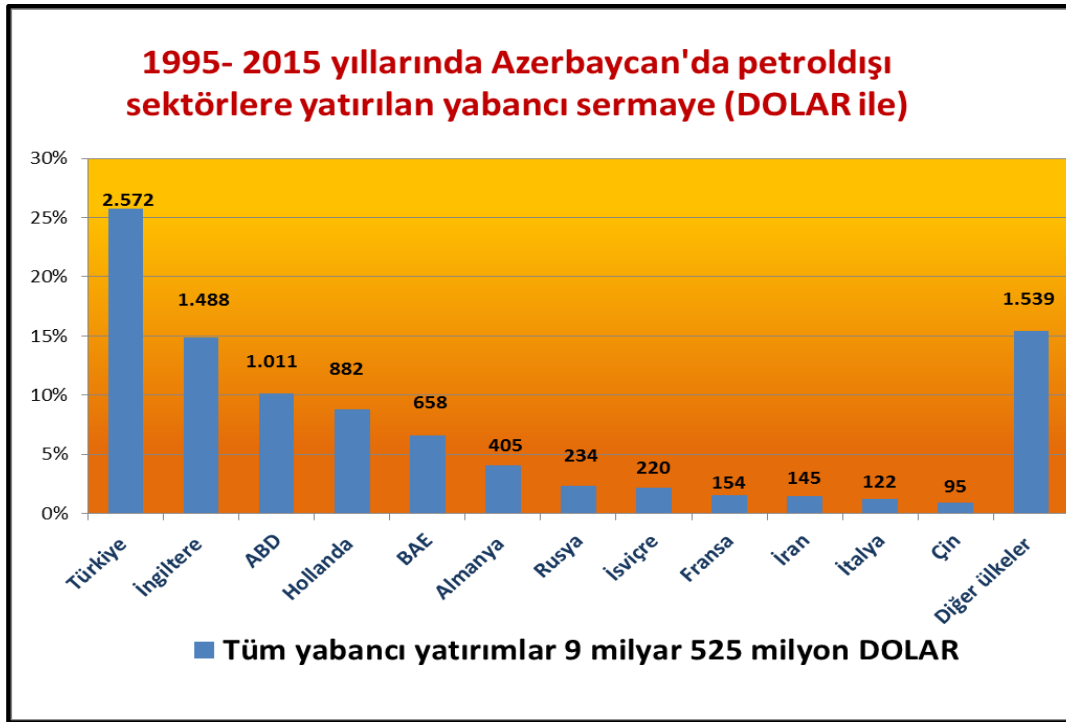
Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan Ekonomisi

Azerbaycan Cumhuriyeti 1991 senesinde yeniden bağımsızlığına kavuştuktan sonra, sosyalist ekonomik düzenden piyasa ekonomisine geçiş, ülkenin üstlendiği en önemli ve zor görevlerden biriydi. Bağımsızlığın ilk yıllarında ülke o zamanın ekonomik ve siyasi krizlerinin etkisi ile ekonomide gerileme ve çöküş dönemini yaşamak zorunda kalmış, birçok fabrika ve işletmeler çalışamaz duruma gelmiştir. Söz konusu etkenlerle birlikte komşu Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yürüttüğü gasp politikası 90'lı yılların başlarında devletler arasında savaşın başlamasına sebep olmuş, ekonomide süregelen kriz daha da derinleşmiştir. Dayanıklı gelişimin ve güvenliğin sağlanması için öncelikle ekonominin canlandırılması, bunun için de ekonominin temel yapılarından olan sanayinin modernizasyonu kaçınılmaz olmuştur. Bilindiği üzere sanayi, ülkede katma

değerin oluşturulmasında, istihdamın sağlanmasında ve ihracat potansiyelinin artırılmasında özel bir öneme sahip olduğundan, ülke sanayisinin geliştirilmesi, bu dönem, esas önceliklerden birini oluşturmuştur.

1993 yılında H. Aliyev'in yeniden siyasi hâkimiyete dönüşü Sovyet döneminde olduğu gibi, bu dönemde de ülkenin siyasi ve ekonomik hayatında yeni bir aşamanın başlangıcı olmuştur. Yüksek yöneticilik yeteneğine sahip olan milli lider kısa bir zaman zarfında siyasi istikrarı sağlayarak toplumsal yaşamın tüm alanlarını kapsayan geniş reformlara başlamıştır. Bu açıdan 1994 yılında dünyanın büyük petrol şirketleri ile imzalanmış "Yüzyılın anlaşması" Azerbaycan ekonomisinin, özellikle sanayisinin gelecekteki gelişimi için büyük potansiyel yaratmıştır (Nuri ve Süleymanov, 2010: 191).

Anlaşmadan sonra, ülke ekonomisine 1995-2015 yılları arasında yaklaşık 240 milyar dolar yatırım yapılmıştır. Esas yatırımcılar sırasında İngiltere, ABD, Türkiye, Fransa, Almanya gibi ülkeler yer almaktadır. Petrol dışı sektöre yatırılan yaklaşık 9,5 milyar dolar yabancı sermayede Türkiye ön sıradadır. (Şekil 1)

Şekil 1. 1995-2015 yılları arasında Azerbaycan'ın petroldışı sektörlerine yatırılan yabancı sermayeler. Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı'ndan alınan bilgilere esasen yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil

1'de anlaşıldığı üzere, petrol dışı sektörlerde toplam yabancı yatırımın yaklaşık yüzde 25'i Türkiye'ye ait. Söz konusu yatırımlar sayesinde ülkede çok sayıda modern üretim alanı ve altyapı oluşturulmuş ve yeni iş yerleri açılmıştır. Ayrıca Azerbaycan bölgede artık en büyük projelerin girişimcisi ve esas katılımcısı konumundadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hatları bölgenin jeopolitik hayatında önemli role sahip. Planlanan TANAP projesi sadece bölge için değil, aynı zamanda Avrupa'nın enerji güvenliği açısından da hayati önem taşıyor (AEB, 2016, 01.09.2018).

Çok sayıda altyapı projeleri, çeşitli alanları kapsayan devlet programları, yabancı sermaye için uygun yatırım ortamının oluşturulması, yasal tedbirlerin geliştirilmesi, siyasi istikrar ve sair bu gibi faktörler Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasi gücünü arttırmakla birlikte dünya ülkeleri arasında itibarını da kuvvetlendirmiştir. Dünya Ekonomik Forumu'nun 2017 yılı raporuna göre Azerbaycan ekonomisi rekabetçi ekonomi klasmanında dünya genelinde 35. sırada olmak üzere Bağımsız Devletler Birliği (BDB) ülkeleri arasında bu göstericiye göre ilk yerdedir (The World Economic Forum, 2018, 23.02.2018). Ayrıca Dünya Bankası'nın "Doing business 2018" raporuna göre Azerbaycan 190 dünya ülke arasında iş ortamının uygunluğu açısından 57. sırada yer almıştır (The World Bank, 2018, 10.02.2018).

Şu an Azerbaycan ekonomisinin petrol unsuruna bağımlılığından kurtulmak için post petrol – yani petrol sonrası döneme geçiş sürecine hazırlanıyor ve ülke yönetimi tarafından bu yönde önemli adımlar atılıyor. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in izlediği politikaya esasen petrol gelirlerinin insan sermayesine dönüştürülmesi, ekonomisinin petrol dışı sektörlerinde yeni alanların, "Made in Azerbaijan" brendinin oluşturulması, ülke tarımının geliştirilmesi ve diğer alanlarda yapılan çalışmalar, Azerbaycan'ın petrol sonrası döneme geçişi için büyük önem arz ediyor (Halk Gazetesi, 2017, 10.10.2017).

Petrol Dışı Sanayinin Gelişim Sorunları

Son yıllar Azerbaycan'da sanayinin gelişimi ve bu gelişimin sağlanması amacıyla yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi için uygun yatırım ortamı oluşturulmaya çalışılıyor. Dünya deneyimleri göz önünde bulundurularak Özel Ekonomik Bölgelerin oluşturulması bu yolda atılan esas adımlardandır. Şöyle ki, petrol dışında sanayi sektörlerinin gelişimi için büyük miktarlarda yabancı yatırımlara ihtiyaç vardır. Zira, bilindiği üzere iç yatırımlardan farklı olarak yabancı yatırımlarla endüstriye finansal kaynaklarla birlikte yeni teknoloji ve bilgi çekmek mümkün (Kirişev, 2006: 294). Birçok ülkede sanayiye yabancı yatırım çekmek amacıyla Özel Ekonomik Bölgelerinin (ÖEB) en yaygın türü olan Organize Sanayi Bölgeleri- Azerbaycan mevzuatına Sanayi Parkları (SP) olarak dahil edilmiştir – oluşturulmaktadır. Dünya ekonomisinde yeni ve çağdaş bir alet olan OSB son dönemde yabancı sermayeye katkıları ve uluslararası iş bölümündeki rolüne göre önemli bir ağırlığa sahip. (Furşik, M., 2014: 76) Bu bölgeler aracılığıyla, ülkeler dış pazarlara kolayca erişebiliyor. Bu uygulamanın başarılı sonuçlarını Güney Doğu Asya ülkelerinde görmek mümkün (Mammedov vd., 2006: 103).

Organize Sanayi Bölgesi uygulaması Azerbaycan da dahil olmak üzere eski Sovyet ülkeleri için de özel bir öneme sahip. Bu ülkelerin piyasa ekonomisine tam geçişi için sanayi alanlarının modernizasyonuna ve bu amaçla yabancı yatırımların yapılmasına büyük ihtiyaç var. Söz konusu ülkeler piyasa ekonomisine geçişi büyük ölçüde gerçekleştirmiş olsalar bile, modern sanayi tesislerinin kurulmasında mevcut olan zorluklar tam olarak ortadan kalkmış değil. Yenilikçi sanayi üretiminin sağlanması ülkelerimiz için esas mesele olarak kalmaktadır (Aliyev, 2006: 26). Belirtelim ki, söz konusu ülkeler için Sovyet sonrası dönemin ilk yıllarında ekonomik alanda mevcut olan ortak sorunlar esasen şunlardır:

- Bağımsızlık sonrası geçmiş Sovyet ülkeleri arasında ekonomik ilişkilerin zayıflığı;
- Kapalı ekonomik model söz konusu olduğundan direk dış ticaret ilişkilerinin yokluğu;
- Direk yabancı yatırımların ve uygun yatırım ortamının bulunmaması;
- Üretim alanlarının modern standartlara uygun olmaması;
- Ekonomisinin piyasa ilkelerine uygun olmaması ve acil modernizasyon ihtiyacının olması;

- Nitelikli eleman eksikliği;
- Ekonomik ve politik istikrarsızlık;
- Olumsuz iş koşulları;
- İşsizlik sorunu, sosyal kriz ve diğerleri.

Blomberg 2018 inovasyon raporuna baktığımızda, bu listede ilk sırada yer alan ülkelerin hem de dünyanın en gelişmiş ülkeleri olduğu görülüyor. Bu listede Türkiye Cumhuriyeti inovasyon uygulamasına göre dünya genelinde 33. sırada kararlaşmış, Azerbaycan ise ilk 50 devlet sırasına bile dahil olamamıştır (2018 Bloomberg Innovation Index, 2018, 05.03.2018). Bu sebepten de endüstrinin inovasyon açısından geliştirilmesi gerekiyor. Yenilikler, yüksek katma değer yaratmanın temel koşullarından biridir. OSB'lerle ilgili dünya deneyimleri, bu bölgelerin, yenilikçi üretim alanlarının yaratılmasında ve bu amaçla yabancı yatırım ve teknolojinin çekilmesinde birçok ülke tarafından başarıyla kullanıldığını göstermektedir. Kardeş Türkiye Cumhuriyeti, OSB alanında önemli deneyime sahip. Halihazırda Türkiye'nin OSB'leri hafif sanayi ürünleri, kimyasal ürünler ve ağır sanayi, ilaç, tekstil ve gıda sanayi, tarım ve bioteknoloji ürünleri üretmektedir. OSB'lerin bu tür gelişimi elbette, iç ve dış yatırımların yapılması ve devletin desteği sayesinde mümkün olmuştur. Yatırımların yapılması için uygun bir ortam yaratılmış, uygulanan indirimlerin kapsamı ve süreleri sermaye için çekiciliği daha da artırmıştır. 1962 yılında Bursa'da faaliyete başlayan ilk OSB'den sonra şu ana kadar Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde 300'e yakın OSB, 500'e yakın Sanayi mahallesi tesis edilmiştir (pazarlar-girisimler-firsatlar.com, 2017, 10.03.2018). Şu anda bu OSB'lerde 1,7 milyona kadar işçi çalışıyor. Bunlardan 50 bine yakını yüksek nitelikli personeldir. Proje üzerinde bulunan OSB'ler faaliyete başladıktan sonra bu rakamların daha fazla artacağı tahmin ediliyor (<http://www.cukurovabarisgazetesi.net>, 2018, 27.03.2018).

Azerbaycan'da sanayinin çeşitli alanlarının geliştirilmesi için yüksek potansiyel bulunmasına rağmen, yüksek teknolojilerin ülkeye çekilmesi ve üretime başlanması ile ilgili zorluklar halen devam ediyor. Bu açıdan, OSB'lerin kurulması devletin bu alandaki politikasının önceliklerindedir.

ÖEB oluşturulması için ülkede bir takım önemli adımlar atılmış, ilk olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanının 06 Mart 2007 tarihli Kararnamesi ile Özel Ekonomik Bölgelerin kurulmasına ilişkin karar alınmıştır. Şu ana kadar ülke arazisinde 9 sanayi-üretim tipi bölge (OSB), 3 teknolojik uygulamalı bölge ve 1 ticari bölge olmak üzere 13 ÖEB kurulması kararlaştırılmıştır.

Ülke üzere kurulan OSB'lerine 1 Ocak 2018 tarihi itibariyle toplamda 3,5 milyar dolar tutarında yatırım projeleri dahil edilmiş ve bundan 2,5 milyar dolarlık projeler artık yatırımcılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Üretim alanlarının oluşturulmasında ve söz konusu bölgelerde faaliyet gösteren işletmelerde yaklaşık 11000 işçi çalışmaktadır. Gelecekte ek olarak yaklaşık 1 milyar dolar değerinde yatırımın gerçekleştirilmesi ile daha 7000 kişi için istihdam sağlanması planlanıyor. Şimdiye kadar yatırılan sermayelerin önemli bölümü Sumgayıt Kimya Sanayi Parkı'na yöneltilmiştir. Şöyle ki, 3,5 milyar dolar tutarında yatırım projelerinin 2,7 milyarı söz konusu parka yatırılmıştır. Bunun 1,9 milyarlık bölümü fiilen gerçekleştirilmiştir. Şu an parkın 15 katılımcısı bulunmakta, bunlardan da 6'sı tam kapasite ile faaliyet göstermektedir (Şahin, 2017, 19.02.2018).

Ayrıca, sanayi-üretim tipine ait 9 OSB'nin 4'ü Türkiye tecrübesi esas götürülerek sanayi mahallesi biçiminde oluşturmuştur. Bunlar, Masallı, Hacikabul, Bilesuvar ve Neftçala sanayi mahallelerinden oluşmaktadır. Sanayi parkları ile Sanayi mahalleleri aynı ÖEB tipine ait olsa da üretim hacmi açısından farklılar. Şöyle ki,

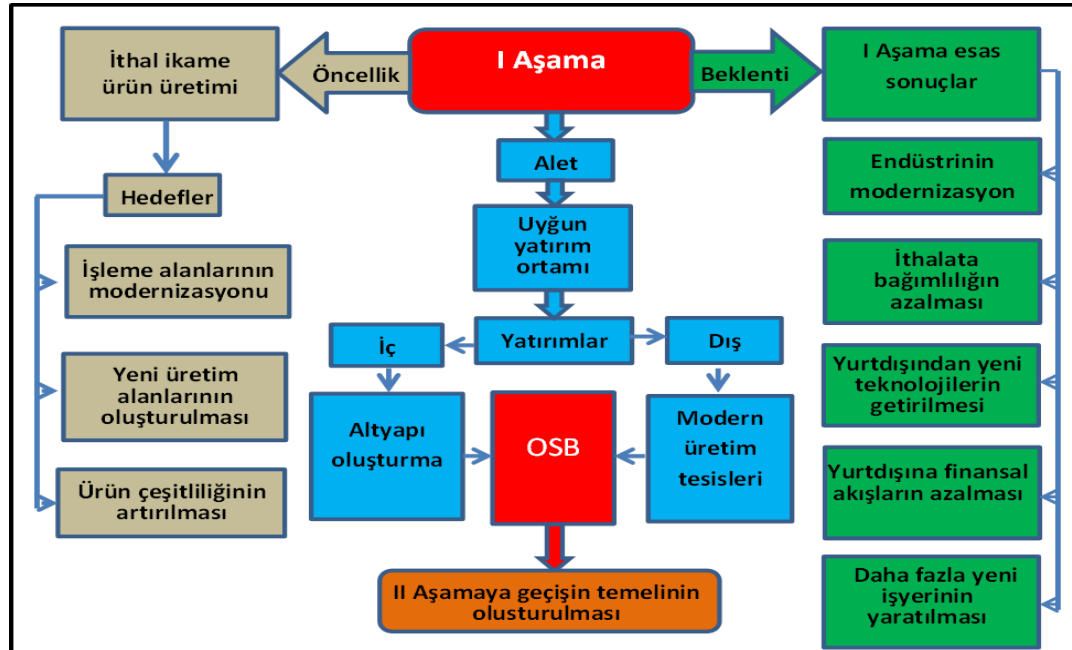
Sanayi parklarında daha çok orta ve büyük sanayi tesisleri faaliyet gösteriyor, yatırım ve iş yerlerinin sayısına dair talepler de nispi olarak daha yüksektir. Sanayi mahallelerinde ise küçük ve orta ölçekli işletmelerin faaliyet göstermesi öngörülüyor. Üretim ve hizmetin süresi ile yatırıma ilişkin talepler de burada daha düşüktür.

Azerbaycan'da Organize Sanayi Bölgelerinin Gelişme Perspektifi

Azerbaycan'da dahil, piyasa ekonomisine yeni geçiş yapan ülkeler için dış pazarlara erişim, ülkeye yeni teknolojilerin getirilmesi ve yeni pazarlama tekniklerinin uygulanması sorun olarak kalmaktadır. Bu sorunun çözümü yabancı ve Ulus ötesi şirketlerin katkısı, başka bir ifadeyle yatırımları olmadan neredeyse imkânsız. Günümüzde alternatif enerji, bioteknoloji, nanoteknoloji, robot teknolojisi, bilgisayar teknolojileri ve uzay teknolojileri gibi alanlar geleneksel sanayi alanlarını yeni düzleme taşımaktadır. Bu teknolojiler geleceğin endüstrisinin temelini oluşturur. Yapılan analizlere göre, şu an Azerbaycan sanayisinin başlıca sorunları ürün çeşidinin düşük olması, üretimde yüksek teknoloji yetersizliği, madencilik sektörünün halen en avantajlı alan olması, modern işletme yönetiminin ve lojistiğinin gelişmemesi, dış piyasalarda istikrarlı tüketici kitlesine çıkışın olmaması ve benzeri konularla ilgilidir.

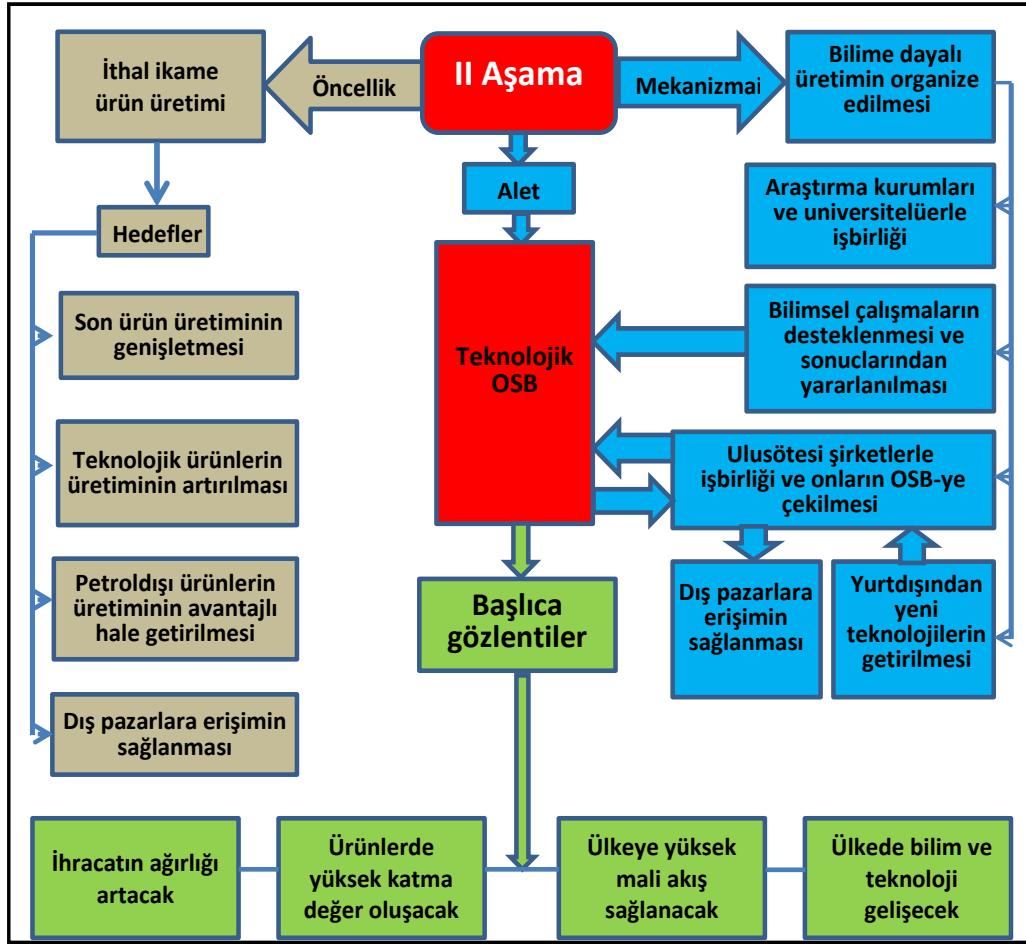
İç yatırımlardan farklı olarak yabancı yatırımlar dışarıdan mali sermayenin çekilmesi ile birlikte yeni teknolojilerin getirilmesini de kapsamaktadır. İşte OSB uygulaması ile yabancı yatırımların yönünü petrol dışı sektöre, özellikle de sanayi alanına yönlendirmekle ekonominin ve sanayinin modernizasyonunda olumlu sonuçlar elde etmek mümkün (Prixdokino, 2007: 114).

Sonuç olarak, Azerbaycan sanayisinin gelişimi ve modernizasyonu OSB aracılığıyla iki aşamada gerçekleştirilebilir.

Şekil 2. OSB kullanımı ile Azerbaycan sanayisinin modernizasyon sürecinde I Aşamanın mekanizma ve sonuçları, II Aşamaya geçişin temeli. Şema yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şemada görüldüğü gibi (Şekil 2) I. Aşama işleme endüstrisinin geliştirilmesi, hammaddeden son ürüne dek üretim zincirinin oluşturulmasını kapsıyor. I. Aşamada, ithal ikameci ürünlerin üretimine odaklanılmalı ve ithalata daha fazla bağımlı olan ürünlerin üretimi teşvik edilmelidir. I. Aşama daha yüksek teknolojilere dayalı ve ihracatı teşvik eden II. Aşamaya geçişi sağlayacaktır. II. Aşama bilimsel ve inovasyon uygulaması ile yüksek rekabetçi üretimin kurulmasını ve ihracat potansiyelinin çoğaltılmasını temin edecektir. (Şekil 3) İlk Aşamada başarı elde edilmeden II Aşamaya geçiş mümkün değil veya düşük sonuçlara neden olabilir. Şöyle ki, sonraki aşamada ürün çeşidi artırılmalı, bunlar da yüksek düzeyde rekabetçi olmakla esasen ihraç yönümlü üretilmeli. Böylece ülkede araştırma merkezleri oluşacak, nitelikli personel kapasitesi artacak, bilimsel çalışmalar ve inovasyon yerli ürünlere katma değer sağlayacaktır. Yüksek değere sahip ihraç ürünleri ülkeye yüksek miktarda para girişine neden olacaktır. II. Aşamada OSB yüksek teknolojiye dayanarak Teknolojik OSB'ne çevrilecektir.

Şekil 3. Bilime dayalı üretimin kurulması sayesinde Teknolojik OSB oluşturulması ile II Aşamaya geçişin mekanizma ve sonuçları. Şema yazar tarafından oluşturulmuştur.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Ülkenin çeşitli bölgelerinde OSB'lerinin oluşturulmasının, bölgelerde sanayinin gelişiminin sağlanması, istihdam sorununun çözülmesi ve bölgelerin mali açıdan merkeze bağımlılığının azaltılmasında önemli katkı sağlaması bekleniyor. Mevcut üretim gelenekleri, hammadde ve insan kaynakları, ülkede kimyasal, makine, metalürji, tekstil, yüksek teknolojiler ve elektrik ekipmanları üretimi alanında OSB kurulması için büyük potansiyel vaat ediyor. Bu bölgelerin oluşturulması, Azerbaycan'da petrol dışındaki sanayinin gelişimi, modern ve yeni üretim alanlarının oluşturulması açısından daha esnek ve etkili imkanlar sağlayabilir. Ayrıca, mesela, tekstil sanayisinde esasen kadınlar çalıştığından, bu alanda OSB'lerinin kurulması daha çok kadının istihdam edilmesine de hizmet eder.

KAYNAKÇA

- Aliyev, U. (2006). Geçiş döneminin milli ve ekonomik problemleri. Bakü: Azernesr.
- Furşik, M. (2014). Özel Ekonomik Bölgeler. Moskova: Media İnfö Grup.
- Mammedov, R. vd. (2006). Dünyanın ekonomik ve sosyal coğrafyası. Bakü: İktisat üniversitesi.
- Nuri, O. ve Süleymanov, E. (2010) Azerbaycan Ekonomisi. Bakü: Batı-Doğu.
- Kasımav, C. (2009). Azerbaycan tarihi. Bakü: Araz.
- Kiriyev, A. (2006). Uluslararası iktisat. Moskova: YURAYT.
- Prixodkino, S. (2007). Özel Ekonomik Bölgeler. Moskova. İEPP.
- Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı. Yatırımlar. (2016). http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=4518:iq-yon-invest&catid=17:investisiyalar&lang=az. (ET: 01.09.2017)
- Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı. Azerbaycan ekonomisine yatırımlar. (2017). http://senaye.gov.az/az/senayeshme/heyder_aliev_ve_azerbaijan_senayesi (ET: 10.01.2018)
- Dünya ülkelerinin göstergeleri. <http://www.ereport.ru/graph/gold.htm> (ET:02.02.2018)
- Dünyadaki Serbest Ekonomik Bölgeler. <http://www.rosez.ru/linksworld.html> (ET:06.12.2017)
- Endüstri ve inovasyon <http://www.ey.com/RU/ru/Industries/Real-Estate/EY-russia-industrial-and-innovation-infrastructure-overview> (ET:16.01.2018)
- Halk Gazetesi. Azerbaycan'da ekonominin yönetiminde petrol sonrası dönemi. (2017). <http://www.xalqqazeti.com/az/news/economy/70000> (ET: 10.10.2017)
- Serbest Ekonomik Bölgeler. <http://www.grandars.ru/shkola/geografiya/svobodnaya-ekonomicheskaya-zona.html> (ET:10.06.2017)
- Şahin, M. (2017). “Azerbaycan'da sanayi parklarına 2,5 milyar dolar yatırım yapıldı.” <https://report.az/senaye/sahin-mustafayev-azerbaycanda-senaye-parklarina-2-5-mlrd-dollar-investisiya-qoyulub> (ET: 19.02.2018)
- Türkiye'deki organize sanayi bölgeleri. (2017). <http://pazarlar-girisimler-firsatlar.com/?p=617>. (ET: 10.03.2018)

The World Economic Forum. (2018). www3.weforum.org/Report2017-2018 (ET: 23.02.2018)

The World Bank. (2018). www.doingbusiness.org/2018-Full-Report.pdf (ET: 10.02.2018)

2018 Bloomberg Innovation Index. (2018) <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-01-22/south-korea-tops-global-innovation-ranking-again-as-u-s-falls> (ET:05.03.2018)

311 OSB'de 1 milyon 730 bin kişi çalışıyor. (2018) <http://www.cukurovabarisgazetesi.net/haber/311-osbde-1-milyon-730-bin-kisi-calisiyor--10259.html>. (ET: 27.03.2018)

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA BANK SEKTÖRÜNÜN ROLU VƏ İQTİSADİYYATDA BANK KREDİTLƏRİN SAHƏLƏR ÜZRƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Murad SEVDİMALIYEV*

ÖZƏT

Məqalədə banklar və kredit təşkilatları barədə ümumi məlumat verilməklə, bankların fəaliyyət göstərməsi üçün Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən verilmiş xüsusi razılıq-lisenzia əsasında fəaliyyət göstərməsindən bəhs edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar haqqında məlumat verilmiş, muxtar respublikanın iqtisadiyyatının inkişafında bank sisteminin rolu və muxtar respublikanın ixrac potensialını artırmaq üçün kreditləşmənin sahələr üzrə bölgüsü barədə illər üzrə məlumatlar verilmişdir.

Muxtar Respublika əhalisinin əksəriyyətinin kənd və bölgələrdə yaşadığını nəzərə alaraq, kreditlərin sahələr üzrə bölgüsünə nəzər salsaq illər üzrə daha çox kənd təsərrüfatının kreditləşməsinin inkişafı sahəsində işlər görüldüyü qeyd edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bank sisteminin təşəkkül tapması 2000 – ci illərdən başlayır və bu günə qədər genişlənməkdə davam edir. Müasir bank və bank mədəniyyətinin formalaşması isə 2005-2006-cı ildən etibarən başlayır. Bu dövrlərdən başlayaraq bankların fəaliyyəti daha da genişlənməmiş, respublika və regional səviyyəyə yüksəlmiş, onların göstərdikləri məhsul və xidmətlərin sayında və növündə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Açar Sözlər: Naxçıvan Muxtar Respublikası, Bank, Kredit, Lisenzia, İnkişaf, İqtisadiyyat

THE ROLE OF THE BANKING SECTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC ECONOMY AND BANK LOANS DIRECTIONS IN THE ECONOMY

ABSTRACT

In this article the general information is given about banks and financial institutions, have been told about operating as a bank, banks have been given a special agreement - license from Azerbaijan Republic Financial Market Supervisory Authority.

Information is given about the banks which are working in Nakhichevan Autonomous Republic, and the rolls of banks in the development of economy and distribution of loans in the raising export potential of autonomous republic for years.

We can notice so many works have been done in the agricultural loans, if we pay attention to the distributions of loans for years and taking into consideration that major population of autonomous republic live in villages and regions.

The establishment of bank system in Nakhichevan Autonomous Republic begins from 2000th years and nowadays it continues improving. The forming of the modern bank and the culture of bank begin from 2005-2006th years. From this period the activities of the banks improved more and more, they developed highly level and serious changes happened in their products and services.

Keywords: Nakhichevan, Autonomous Republic, Bank, Loan, License, Development, Economy

---

* Doktorant, Naxçıvan Universiteti, sevdimaliyevmurad@gmail.com

GİRİŞ

Bank - fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir [1, s 2]. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən banklar hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən verilmiş lisenziyaya uyğun müştəri tələbli nağd və yaxud nağdsız əməliyyatlar, depozitlərin (əmanətlər) qəbulu və müştərinin istəyinə uyğun hesabda müəyyən dövr üçün yerləşdirilməsi və yaxud da başqa hesaba köçürülməsi, qiymətlilərin saxlanması (saxlan), müxtəlif növ kreditlərin verilməsi, müştəri tapşırıqlı kassa-hesablaşma köçürmə-transfer əməliyyatları, hesabların (cari, cari-subhesab, ssuda, əmanət, müxbir hesablar) açılması və əməliyyatların aparılması, sənədli akkreditiv əməliyyatları, inkasso əməliyyatları, bank qarantiyaların verilməsi, ekvayrinq əməliyyatları, lizinq, faktoring, françayzinq və s fəaliyyətləri özündə birləşdirir.

Banklar öz fəaliyyətlərini kommersiya prinsipi üzərində qurmaqla, əsas məqsədləri mənfəət götürməkdən ibarət olub, bununla belə fəaliyyət göstərdikləri sahələrdə və sektorlarda mühüm xidmətlər həyata keçirirlər. Banklar iqtisadiyyatın bütün sahələrini bir-biri ilə həm birbaşa, həm də dolayı yollarla əlaqələndirir və maliyyə sisteminin əsas üsürlərindən hesab olunur. Bankların maliyyə brokerliyi, qaynaqlara axıcılıq təminatı, pul siyasətinin təsirini artırma, transformasiya, xarici ticarəti inkişaf etdirmək kimi funksiyaları vardır [2, s 16-17].

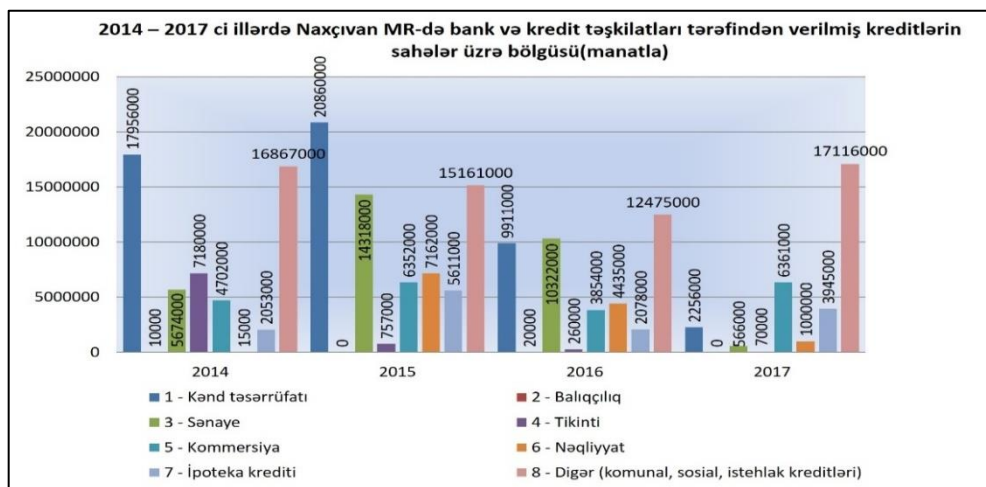
Hal - hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar, filiallar və şöbələr özündə Mərkəzi Bankın Naxçıvan Muxtar Respublika İdarəsini, Azər-Türk Bank ASC Naxçıvan filialını, Beynəlxalq Bank ASC Naxçıvan filialını birləşdirməkdədir. Bu ardıcılığa Kapital Bank ASC Naxçıvan MR Baş İdarəsini və onun idarəetməsinə aid olan Şərur, Babək, Ordubad, Culfa, Şahbuz, Sədərək və Kəngərli rayon filiallarını da aid etmək olar. Bu sahədəki fəaliyyətin səmərəliliyinə Naxçıvanbank ASC Baş idarəsini və ona tabe olan Naxçıvan, Şərur, Culfa, Ordubad filialları və Rabitə Bank ASC Naxçıvan şöbəsi də xidmət etməkdədirlər.

Qeyd etmək istəyərdim ki, Muxtar Respublikada yerləşən və fəaliyyət göstərən bütün bank və kredit təşkilatlarına nəzarət Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən nizamlanır. Palata kredit təşkilatları, sığorta sektoru, qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırma, tənzimləmə və nəzarət funksiyalarını həyata keçirir.

Azərbaycanın digər regionları kimi Muxtar respublikada da özünəməxsus təbii müxtəlifliyi və məşğuliyyətini nəzərə alsaq görərik ki, kreditlərin verilməsində də sahələr üzrə müxtəliflik öz əksini tapır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında əsasən sənaye, tikinti, topdan və pərakəndə ticarət, nəqliyyat və rabitə, kommunal və istehlak, həmçinin daşınmaz əmlak, kənd təsərrüfatı və digər sahələr üzrə müxtəlif məbləğlərdə kreditlərlə fiziki və hüquqi şəxslər təmin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, muxtar respublikada ilk dəfə olaraq banklar tərəfindən verilən kreditlərin faiz dərəcələri 2014-cü ildə aşağı salınmışdır (15%) və 2016-cı il 01 dekabr tarixində Naxçıvan Bank Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən kənd təsərrüfatı üzrə (heyvandarlıq istisna olmaqla) verilən kreditlər üzrə faiz dərəcələri 13 %-dək endirilmişdir. Bütün bunlar muxtar respublikada əhalinin və sahibkarların maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsi ilə yanaşı, həm də kənd təsərrüfatının və biznes strukturlarının inkişafına şərait yaradacaqdır [3, s. 9-11].

Kənd təsərrüfatı və digər biznes sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı Naxçıvan MR-də əsas müzakirə obyektlərindən biridir. Çünki sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına şəraitin yaradılması və islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunda ciddi dəyişikliklər yaradacaq və özəl bölmələrin inkişafına

öz töhvlərini verəcəkdir. Sahibkarlığın, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığın muxtar respublikada inkişafına stimül vermək, onları davamlı maliyyə resursları ilə təmin etmək və məşğulluğun tam təmin olunması üçün şərait yaratmaq məqsədilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Sahibkarlığa Kömək Fondu fəaliyyət göstərir. Fond öz vəsaitlərini sosial-iqtisadi inkişaf üzrə müəyyən olunmuş investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldir. Muxtar Respublikada Sahibkarlığa Kömək Fondu tərəfindən ayrılmış kreditlər nəticəsində aqrar sektorun inkişafında yeni metodlar tətbiq olunur, fermer təsərrüfatlarının və sahibkarlığın inkişafında bölgələrdə müasir texnologiyalara əsaslanan yeni emal müəssisələri yaradılır. Bunun nəticəsidir ki, bu gün muxtar respublikaya kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının idxalı azalıb və bu məhsulların istehsal həcmi dəfələrlə artıb. Son illərdə dövlətin güzəştli kreditləri hesabına 235 heyvandarlıq, 64 quşçuluq, 15 balıqçılıq, 102 arıçılıq, 64 bağçılıq, 8 üzümçülük təsərrüfatı, ümumi tutumu 14 min 30 ton olan 31 soyuducu anbar, sahəsi 127 min 162 kvadratmetr olan 21 istixana kompleksi və digər müasir müəssisələr yaradılmışdır [4, s. 14-17]. (2014-2017-ci illər) istifadə olunaraq tərtib edilmiş qrafikdə sahələr üzrə bank və kredit təşkilatları tərəfindən verilmiş kreditlər ətrafı şəkildə analiz edilmişdir.

Mərkəzi bank Naxçıvan Muxtar Respublika İdarəsi tərəfindən hazırlanmış bank statistik bülletenində 2017 - ci il ərzində verilmiş kreditlərdə kənd təsərrüfatına ayrılmış kreditlərin payı da göstərilmişdir. 2014-2017-ci illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında bank və kredit təşkilatları tərəfindən verilmiş kreditlərin sahələr üzrə bölgüsünə nəzər salsaq görərik ki, illər üzrə əsasən kənd təsərrüfatının kreditləşməsi sahəsində kreditlər daha çox nəzərə çarpmışdır. Mərkəzi Bankın Naxçıvan Muxtar Respublikası idarəsi tərəfindən nəşr edilmiş statistik bülletenlərdən [5, s. 13; 6, s. 8-12], [7], [8].

Ümumilikdə müqayisə predmenti olaraq 2016-2017-ci illəri götürsək görərik ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar və kredit təşkilatları tərəfindən 1 yanvar 2017-ci il tarixə Muxtar Respublikanın iqtisadiyyatına yönəldilən kredit qoyuluşu 109 milyon 195 min manat, o cümlədən qısamüddətli kredit qoyuluşu 7 milyon 937 min manat, uzunmüddətlik kredit qoyuluşu 101 milyon 258 min manat, 1 yanvar 2018-ci il tarixə Muxtar Respublikanın iqtisadiyyatına yönəldilən kredit qoyuluşu 101 milyon 414 min manat, o cümlədən qısamüddətli kredit qoyuluşu 2 milyon 343 min manat, uzunmüddətli kredit qoyuluşu isə 99 milyon 71 min manat təşkil edir. [6, s 12].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 27 iyul 2015-ci il tarixli sərəncamına əsasən Naxçıvan Dövlət Texniki Kollecinin “Bank işi” ixtisası Mərkəzi Bankın Naxçıvan Muxtar Respublikası İdarəsi

tərəfindən hamiliyə götürülmüşdür. Bununla yanaşı, “Naxçıvan” Universiteti və Naxçıvan Dövlət Texniki Kollecinə yaradılmış “Bank işi” kabinetləri müxtəlif bank vəsaitləri ilə təmin edilmişdir. Hamiliklə əlaqədar Mərkəzi Bankın Naxçıvan Muxtar Respublika İdarəsinin və digər kommersiya banklarının əməkdaşları tərəfindən 2017-ci il ərzində də hər iki təhsil ocağının tələbələri ilə müxtəlif mövzularda seminar-məşğələlərin keçirilməsi davam etdirilmişdir.

Son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında kreditlərin sahələr üzrə düzgün bölgüsünü təşkil etmək və qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı "Made in Azerbaijan" brendinin xarici bazarlarda tanıtılması və ixrac təşviqi mexanizmləri çərçivəsində genişmiqyaslı dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilməkdədir. Bu prosesi dəstəkləmək, Naxçıvanın artan ixrac potensialı və qardaş Türkiyə Respublikasının qonşu vilayətləri arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün geniş imkanların olduğu nəzərə alınaraq Azərbaycan və Türkiyə arasında əldə edilmiş razılığa əsasən muxtar respublikaya güzəştli ticarət rejiminin tətbiqi barədə qərar qəbul olunub. Muxtar respublikada istehsal olunan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının Türkiyənin istənilən bölgəsinə idxal rüsumları ödənilmədən ixracına şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində yerli istehsalçıların məhsul ixracı imkanlarını genişləndirəcəkdir. Xüsusən, bu yaxınlarda açılışı olmuş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun perspektivləri və qardaş Türkiyənin naxçıvanlı sahibkarlara göstərəcəyi logistika dəstəyi də ixrac potensialını artıran amillərdəndir. 28 oktyabr 2017-ci il tarixdə Türkiyənin İğdır şəhərində Azərbaycan və Türkiyə respublikalarının İqtisadiyyat nazirliklərinin nümayəndələrinin və digər dövlət orqanlarının rəsmilərinin iştirakı ilə keçirilmiş Türkiyə-Azərbaycan İş Forumunda tətbiq ediləcək güzəştli ticarət rejiminə əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasından illik 100 milyon ABŞ dolları həcmində məhsulun Türkiyə Respublikasına ixracı idxal rüsumlarından azad ediləcəyi məlumatı verilmişdir[9].

Qeyd etmək lazımdır ki, güzəştli yalnız muxtar respublikada istehsal olunan və ya istehsal potensialı olan 13 kənd təsərrüfatı, 30 sənaye məhsulu olmaqla, 43 adda məhsulun Türkiyənin bütün ərazisinə idxal rüsumu ödəmədən kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarına şamil ediləcəkdir. İxrac əməliyyatlarında təcrübəyə malik olmayan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin muxtar respublikada dövlət dəstəyi ilə yaradılmış və ixrac sahəsində ixtisaslaşmış “Naxçıvan Məhsulları” MMC-nin imkanlarından istifadə edə biləcəklər. Tətbiq olunan güzəştli ixrac rejiminin Türkiyə və Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə, ticarət dövriyyəsinin artırılmasına, iş adamları arasında işgüzar əlaqələrin inkişafına və xalqlarımızın rifahına xidmət edəcək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən bankların iqtisadi inkişafı daha da sürətləndirə bilməsi üçün aşağıdakı təklifləri vermək məqsəduyğundur:

“Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda tanıtılması və ixrac təşviqi mexanizmləri çərçivəsində istehsalçılara güzəştli şərtlərlə kreditlər vermək;

Muxtar respublika əhalisinin əksər hissəsinin kəndlərdə yaşadığını nəzərə alaraq fermer təsərrüfatlarına verilən kreditlərin həcmi artırmaqla kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək;

İdxal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarını minimum səviyyəyə çatdırmaq və daxili tələbatı ödəmək üçün ailə - kəndli təsərrüfatlarını mümkün qədər güzəştli kreditlər verərək inkişaf etdirmək;

Yerli sahibkarların xarici bazarlara ixrac edəcəyi məhsulların rəqabət qabiliyyətli olması üçün istehsalçılara lazım olan son texnoloji avadanlıqlarla güzəştli kredit və lizinq şərtləri ilə təchiz etmək;

Vətəndaşların rifah halının daha da yaxşılaşdırılması üçün gənc ailələrə verilən güzəştli ipoteka kreditlərinin sayını artırmaq;

“Mineral Sular Muzeyi” adlanan Azərbaycanın təbii mineral suları ilə zəngin olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında olan şəfəli su hövzələrinin (badamlı, sirab, çınqıllı, vayxır suları) işlənməsi və xarici bazarlara çıxarılması üçün banklar tərəfindən güzəştli şərtlərlə kreditləri təklif etmək;

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi mövqeyi, özünəməxsus iqlimi, fauna və florası, qədim tarixə malik mədəniyyət abidələri turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Burada qədim dövrlərin yadigarı olan təbiət və tarixi abidələr - Möminə xatun, Qarabağlar, Yusif Küseyir oğlu, Güllüstan türbələri, əsrlərdən bəri qorunub saxlanılan, yaşı 800 ildən artıq olan Şərq çınarı, nalbənd, tut ağacları və tarixi yaddaşı özündə əks etdirən qədim insanların ilk məskunlaşdığı yaşayış yeri - Gəmiqaya, Kilit mağarası, bu yerlərin əzəmətinin, məğlubedilməzliyinin simvolu olan Əlinə Qalası, möhtəşəmliyi ilə seçilən İlandağ, misilsiz təbiət abidələri olan Babək qalası, Göy-göl, Əshabi-Kəhf və yüzlərlə sənət əsərləri Naxçıvan diyarının analoqu olmayan turizm potensialıdır. Həmçinin ərazidə 250-dən çox mineral və müalicəvi əhəmiyyətli su mənbələrinin mövcudluğu muxtar respublikada turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu əvəzedilməz tarixi və müalicəvi turizm resurslarının daha da sürətlə inkişafı üçün reklam və turizm agentliklərinin yaradılması üçün, həmçinin yeni, müasir tuzim kompleksləri yarada bilmək üçün banklar tərəfindən sahibkarlara davamlı şəkildə güzəştli və uzunmüddətli kreditlər təklif etmək.

Gələcək üçün muxtar respublikada bank sahəsində ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi üçün Naxçıvan Dövlət Texniki Kollecinin “Bank işi” ixtisası Mərkəzi Bankın Naxçıvan Muxtar Respublikası İdarəsi tərəfindən hamiliyə götürülməsi, Mərkəzi bank və digər kommersiya bankları tərəfindən təhsil ocaqlarında tələbələr ilə müxtəlif mövzularda seminar-məşğələlərin keçirilməsi prosesini davamlı şəkildə həyata keçirmək.

ƏDƏBİYYAT

Banklar Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 16 yanvar 2004-cü il

Bankacılıq və sigortacılığa giriş / Prof. Dr. Metin Toprak və Doç. Dr. Metin Coşkun uneditörlüğü ile Anadolu Üniversitesi 2012, 221s.

Bank statistik bülleten 12/2014. Naxçıvan: Nəşriyyat: Mərkəzi Bank Naxçıvan Muxar Respublika idarəsi,

Bank statistik bülleten 12/2015. Naxçıvan: Nəşriyyat: Mərkəzi Bank Naxçıvan Muxar Respublika idarəsi,

Bank statistik bülleten 12/2016. Naxçıvan: Nəşriyyat: Mərkəzi Bank Naxçıvan Muxar Respublika idarəsi,

Bank statistik bülleten 12/2017. Naxçıvan: Nəşriyyat: Mərkəzi Bank Naxçıvan Muxar Respublika idarəsi,

<http://www.cbar.nakhchivan.az/>

www.statistika.nmr.az

Şərq Qapısı qəzeti – 2017 - 11 fevral. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” 2016-cı ildə uğurla icra olunmuşdur 2,3.

AZERBAYCAN ÇALGISI KUŞ TÜTEĞİ ÜZERİNE

Feyzan GÖHER VURAL*

ÖZET

Müzik kültürü, bir toplumun tarihi, sosyo-ekonomik niteliği, etnografik özellikleri hakkında değerli bilgiler sunar. Binlerce kilometreye yayılmış olan Türk dünyasında yapılmış olan müzik kültürü ve organoloji (çalı bilimi) konulu çalışmalar, kültürel birliktelik ve değer birliği açısından önemli ipuçları barındırabilir.

Azerbaycan müziği, binlerce yıllık birikimini, çağdaş armoni ile harmanlayabilmiş özel bir görünüme sahiptir. Kendine has melodik ve ritmik kalıpları ile kökeni yüzlerce hatta binlerce yıla dayanan çalgıları, bu müziğin zengin unsurları arasındadır. Önemli bir kısmı Azerbaycan Musikisi Medeniyeti Devlet Müzesi'nde sergilenen geleneksel Azerbaycan çalgıları arasında rud, rebab, çeng, kemança ve daha pek çok kadim saz vardır. Bu çalgılar arasında kuş tüteği de yer alır. Genellikle kilden yapılan ve kuş biçimindeki kuş tüteği, ilk bakışta çocuk oyuncağı gibi görünse de, aslında hem çocuklar hem de yetişkinler tarafından icra edilen üflemeli bir çalgıdır.

Kuş tüteğine Azerbaycan'da burbuğ, burduk, gil tüteği, fit tüteği gibi isimler verilebilmektedir. Azerbaycan topraklarında eski yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda, milattan önceki dönemlere ait çok sayıda kuş tüteği bulunmuştur. Güvercin ya da çavuş kuşu biçimli bu çalgıların benzerlerini, Türk dünyasının farklı bölgelerinde ve dünyanın çeşitli yerlerinde görmek mümkündür.

Literatür taraması ile Azerbaycan, Kazakistan, Yakutistan Müzik Müzelerinde gerçekleştirilen müze çalışmalarına dayanan bu araştırmada, Azerbaycan çalgılarından olan kuş tüteğinin tanıtılması, yapısı ve tarihi hakkında bilgi verilmesini takiben, çalgının görüldüğü diğer Türk topluluklarından örnekler sunulmuş; dünya müziğinde benzer çalgılara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Kültürü, Azerbaycan Müziği, Kuş Tüteği, Kültürel Müzikoloji, Organoloji

AN AZERBAIJAN MUSIC INSTRUMENT: GUSH TUTEGI

ABSTRACT

Music culture provides valuable information about the history, socio-economic character and ethnographic characteristics of a society. Studies on music culture and organology which have been made in the Turkish world, spread over thousands of kilometers, can provide important clues in terms of cultural unity.

Thousands of years of accumulation and contemporary harmony coexist in Azerbaijan music. Its melodic and rhythmic patterns and musical instruments based on hundreds or even thousands of years are among the rich elements of Azerbaijan music. The traditional Azerbaijani instruments such as rud, rehab, çeng, kemancha etc. exhibit in the Azerbaijan Musical Museum. Among these instruments, there is also a gush tutegi. It is a bird-shaped musical instrument and usually made of clay. At first glance it looks like a child's toy, but it is actually a blown instrument played by both children and adults.

It is also called burbug, burduk, gil tutegi, fit tutegi in Azerbaijan. In the excavations made in ancient settlements on the territory of Azerbaijan, a great number of gush tutegi from the before Christ period were found. These types of musical instruments can be found in the Turkic countries and in various parts of the world.

In this research based on literature review and museum studies such as Azerbaijan, Kazakhstan and Yakutistan Music Museums, it has been introduced gush tutegi and information about the history and structure of this music instrument. At the same time, it has been mentioned similar music instruments in Turkish world and the world.

---

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji Bölümü, Müzikolog ve Tarih Bilimci, feyzan_goher@yahoo.com

Keywords: Azerbaijani Culture, Azerbaijani Music, Gush Tutegi, Cultural Musicology, Organology

GİRİŞ

Azerbaycan müziğinin milattan önceki yüzyıllara uzanan bir geçmişi vardır. Azerbaycan topraklarında yer alan Gobustan kaya resimlerinde, dans eden insanların varlığı, müziğin çok eski devirlerden beri büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Gobustan’da bulunan “kaval taşın” bir çeşit vurmali çalgı olarak kullanıldığı; bu kayaya vurularak çıkan ses eşliğinde insanların dans ettiği düşünülmektedir.

Şekil 1. ve Şekil 2. Gobustan Girişi ve Kaya Resimleri¹

Sözü edilen ilk dönemleri takiben, tüm Türk dünyasında olduğu gibi Azerbaycan müziğinin de de kopuz vb. çalgıları çalan ozanlar önemli rol oynamışlardır. Sonraki yüzyıllarda da ozanlık / âşıklık geleneği önemini korumuştur. Bunların içinde Gurbani(16.yy), Abbas Tufarganlı, Sarı Âşık (17. yy), Şikeste Şirin, Hasta Kasım, Âşık Dilgem, Âşık Valeh (18. yy), Âşık Alesger, Âşık Hüseyin Şemkiri, Âşık Ali (19. yy) sayılabilir (Cafer, 2015: 137). Abdulgadir Maragi (14. yy) ve Mirzabey (17. yy) gibi önemli teorisyenler Azerbaycan müziği hakkında detaylı bilgiler sunarken; Azerbaycan kaside şairi Katran Tebrizi (1010-1080), Şair Mahseti Gencevi (XII. yy.), Hakan Şirvani (1120-1199), Nizami Gencevi (1141-1214) gibi sanatkarlar, eserleri vasıtasıyla, Azerbaycan müziği ve çalgıları hakkında malumatlar aktarırlar. Minyatürler, seyyahların yazıları da Azerbaycan müziği konusunda bilgiler barındırmaktadır.

Esasen 7 makam üzerine kurulu olan ve mikrotonlara sahip bulunan Azerbaycan müziği, binlerce yıllık birikimini, çağdaş armoni ile harmanlayabilmiş özel bir görünüme sahiptir. Kendine has melodik ve ritmik

¹ Fotoğraflar: F. ve T. Vural - Gobustan 2016.

kalıpları ile kökeni yüzlerce hatta binlerce yıla dayanan çalgıları, bu müziğin zengin unsurları arasındadır. Önemli bir kısmı Azerbaycan Musikisi Medeniyeti Devlet Müzesi'nde sergilenen geleneksel Azerbaycan çalgıları arasında pek çok kadim saz vardır.

Şekil 3., Şekil 4. ve Şekil 5. Azerbaycan Musikisi Medeniyeti Devlet Müzesi Girişi ve Çalgılardan Örnekler²

Saadet Abdüllayeva'nın aktarımına göre, Azerbaycan'da çeşitli dönemlerde 90 kadar çalgının mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan 32'sinin telli olduğu ve bu 32 telli çalgıdan da 26 adetinin dıtmeli (çimdikli) çalgılar olduğu ifade edilmektedir. Kopuz, barbat, erganun, tambur, tar, dongar, mugni, nüzhe, kanun, ozan, rübab, nuzhat, dutar, ud, rud, setar, köşeli çeng, çartar, pençtar, şeştar, çehesdeh, çöğür bu çalgılar arasındadır. Yaylı çalgılar grubunda kemençe, çağana, çeganeyi; tokmak ya da çubukla çalınan çalgılar grubunda ise santuru saymak mümkündür. Çengin bir başka çeşidinin de çubukla çalınabildiği bilgisi aktarılmaktadır (Abdullayeva, 2014: 31). Goş nağra, daire, çift kös, nağara, mazhar gibi çalgılar vurmali sazlar içinde yer alır (Vertkov vd., 1963: 85-87). Üflemeli çalgılar içinde balaban, sümsü, zurna, tulum, argan, şapbır, kerrenay, nefir, ney, musikar, burbuğ gibi sazlar sayılabilir. Bu çalgılar arasında kuş tüteği de yer alır. Genellikle kilden yapılan ve kuş biçimindeki kuş tüteği, ilk bakışta çocuk oyuncağı gibi görünse de, aslında hem çocuklar hem de yetişkinler tarafından icra edilen üflemeli bir çalgıdır.

Tütek tipi çalgılar arasında en eskisi kabul edilen kuş tüteğine, bülbül ya da karatavuğun sesini çıkarttığı için kuş yani kuş ismi verilmiştir. Kuş tüteği Azerbaycan'da burbuğ, burduk, gil tüteği, fit tüteği gibi isimlerle de bilinmektedir. Azerbaycan'ın Gebele, Masallı, Guba, Lenkeran gibi bölgelerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, milattan önceki dönemlere tarihlenen çok sayıda kuş tüteği bulunmuştur. Uzmanlar bu çalgının 4500 yaşında olabileceğini düşünmektedirler (Kerim, 2014: 85-86).

² Fotoğraflar: F. ve T. Vural - Azerbaycan Musikisi Medeniyeti Devlet Müzesi – Bakü 2016.

Şekil 6. Kuş Tüteği İcrası – Alicavad Cavadov³

Bu çalgı, kilden yapılarak fırınlanmış kuş biçimli bir heykelciğe, genellikle pirinç gibi bir madenden düdük takılması yoluyla elde edilir. Kimi zamansa düdük kısmı da topraktan bırakılmıştır.

Kuş şeklindeki çalgının üzerinde 2 adet delik vardır. İcracı, kuşun kuyruk kısmındaki ses oyuğundan üfler ve çalgının üzerindeki delikleri tam ya da yarım kapatarak sesler çıkarır. Delik sayısının az olması, elde edilen melodinin de sade olmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte Mecnun Kerim'in ifadesine göre, yukarıda fotoğrafı sunulan Alicavad Cavadov ve Surhay Aliyev gibi usta müzisyenler, kuş tüteği ile oyun havası bile çalabilmişlerdir. Lenkeran Mamusta Köyü'nden olan Surhay Aliyev, 1977 yılında Polonya'da düzenlenen folklor festivalinde, kuş tüteği icrası ile ödül kazanmıştır (Kerim, 2014: 86). Çalgının yapımı Azerbaycan'da yirminci yüzyılın ortalarına kadar çömlek yapım atölyelerinde devam etmiştir. Aşağıda Azerbaycan topraklarında arkeolojik kazılarda bulunmuş olan kuş tütekleri görülmektedir.

Şekil 7. Kuş Tüteği Örnekleri⁴

³ Fotoğraf: Mecnun Kerim - Azerbaycan Musiki Aletleri

⁴ Fotoğraf: Mecnun Kerim - Azerbaycan Musiki Aletleri

Türk Dünyasında Guş Tüteğine Benzer Çalgılar

Kuş tüteği benzeri çalgılara, Türk dünyasının farklı bölgelerinde rastlanabilmektedir. Güvercin ya da çavuş kuşu biçimli bu çalgıların benzerlerini başta Kazakistan olmak üzere Türk dünyasının farklı bölgelerinde görmek mümkündür. Kazakistan topraklarında çok eski dönemlerden beri var olduğu saptanan çalgı, Kazakistan’da “kuş sayrayık” olarak adlandırılmaktadır. Aşağıda Kazakistan Müzik Müzesi’nde fotoğrafladığımız saz sırnay (üstte), kuş sayrayık (ortada) ve uldek (altta) görülmektedir.

Şekil 8 ve Şekil 9. Kuş Sayrayık Örnekleri⁵

Yukarıda soldaki fotoğrafta orta sırada, Azerbaycan kuş tüteği ile son derece benzeyen örnekler yer almaktadır. Fotoğrafın üst solunda yer alan saz sırnay, kuş tipi çalgılara göre genellikle daha çok deliğe sahiptir ve daha gelişmiş melodilerin çalınabildiği bir çalgıdır.

Uskirik ise yine kilden yapılan ve saz sırnaya benzer bir başka Kazak çalgısıdır (Jekişeva, 2015: 198). Kuş tüteğinin bir başka benzerine Mari bölgesi kazılarında rastlanmıştır. Türkmenistan sınırı içinde yer alan Mari’de kullanılan bu çalgının adı, şuh-tuşpıktır ve Türkiye Türkçesine “kil bülbül” olarak çevrilebilir (Словарь Музыкальных... 2009: 301). Aşağıda kil bülbül örnekleri yer almaktadır.

⁵ Fotoğraf: F.- T. Vural – Kazakistan Müzik Müzesi – Almatı 2014.

Şekil 10. Kil Bülbül Örnekleri⁶

Kil bülbülün iki veya daha fazla deliği olabilir. Bu delikler tam ya da yarım kapatılarak ses elde edilir ve bu seslerin bir oktav⁷ tizleri de çalınabilmektedir (Vertkov vd. 1963: 49). Benzer bir diğer çalgı olan arama/aralaşumnık “ahşap bülbül” olarak çevrilebilir. Çalgıda bir ses çıkış deliği dışında başka delik yoktur ve tamamen üflemenin basıncı ile ses kontrolü yapılmaktadır. Kimi zaman ses çıkış deliği de elle kısmen kapatılmaktadır (Vertkov vd. 1963: 49). Basit melodileri icra edebilen çalgı, Rusya’nın kuzey bölgelerinde yaşayan Türk ve akraba topluluklar tarafından çalınır. Geçteru ise Dağıstan bölgesinde bulunur. İki deliğe sahip olan geçteru da kuş biçimindedir. Genellikle kırmızı renge boyanır ve çoğunlukla çocuklar tarafından çalınır (Vertkov vd. 1963: 106).

Şekil 11. Civeiv Biçimli Düdük–Denizli **Şekil 12.** Kuş Biçimli Düdük⁸ **Şekil 13.** Horoz Biçimli Düdük - Aydın⁹

⁶ Fotoğraf: Vertkov vd. - Музыкальные Инструменты Народов Ссрр

⁷ Oktav: Sekiz sestem oluşan ses dizisi, bir do sesiyle ondan sonraki do sesi arasındaki uzaklık (tdk.gov.tr)

⁸ Fotoğraf: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Oyuncak Müzesi-Yapım tarihi 1990

⁹ Fotoğraf: Ezgi Martinez - “Oyuncak Türü Olarak Pişmiş Toprak Düdükler”

X. yüzyıla tarihlenen ve Horosan ile Nişapur'da bulunmuş hayvan biçimli düdüklere (Fındık, 2014: 254-257); Osmanlı döneminde XX. yüzyıla dek Eyüp oyuncakları içinde yer alan düdüklere (Geleş, 2015: 140), Türklerin bu çalgı ile olan yakın bağlarını gözler önüne seren diğer örneklerdir. Türkiye Cumhuriyeti döneminde de horoz ve kuş biçimli düdüklere, çocukların oyuncakları içinde yer almıştır. Örneğin Denizli Sarayköy'de günümüzde bile bu tip düdüklere üretimi devam etmektedir. Aydın Karacasu ve Denizli civarında horoz ve civciv biçimli toprak düdüklere yapılmaktadır. Bununla birlikte Avanos, İznik, Menemen, Çanakkale, Kütahya, Antalya'da farklı formlara sahip toprak düdüklere üretimi kısmen devam etmektedir (Martinez, 2012: 84-85). Biçimi kuş şeklinde olmayan, testi tipli düdüklere de çıkardıkları sesteki ötürü bülbül, bülbül ibriği benzeri isimler verilmiştir.

Anadolu'da ve Dünyada Kuş Tüteğine Benzer Çalgılar

Pişmiş topraktan eşyalar yapmaya başlayan insanlar, zamanla bu malzemeyi temel ihtiyaçlarının dışında, sanatsal ve eğlence amaçlı da kullanmaya başlamışlardır. Neolitik devirden itibaren insanlar, çeşitli araç ve gereçlerin yapımında kullanmaya başladıkları pişmiş toprağın, ses çıkarma ve iletme açısından uygun ve dayanıklı bir malzeme olduğunu keşfetmişlerdir. Böylece bazı müzik aletlerinin ve çocukların çaldığı düdüklere gibi oyuncakların yapımında seramiği kullanmışlardır (Hall, 2006: s.3-4). Dünyanın pek çok yerinde topraktan yapılmış düdüklere rastlanır. Bu düdüklere kuş benzeri ses verebilmeleri ve insanların doğadaki figürleri taklit etme istekleri, kuş biçimli düdüklere oluşturulmasına neden olmuş olmalıdır.

Anadolu topraklarında çok eski çağlardan beri yapılan topraktan yapılmış kuş biçimli düdüklere örnekler vermek mümkündür. Aşağıda, Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde yer Harran Höyük'ten çıkmış olan kuş biçimli düdüklere ve diğer seramik objeler görülmektedir.

Şekil Grubu 14. Kuş Biçimli Düdük ve Objeler¹⁰

Anadolu topraklarında, farklı dönemlere ait benzer eserler çeşitli arkeolojik kazılarda ele geçmiştir. Örneğin Hasankeyf kazılarında, sivri gagalı kuş formunda, başının iki yanında birer göz deliği bulunan düdükler bulunmuştur. Bu kuş formu düdükler, sırsız, temiz hamura sahiptirler. 2012 yılında Koç Camii yüzey temizleme çalışmalarında yine kuş biçimli ancak daha kaba biçimli düdükler; İznik Tiyatro kazısında ise yeşil sırta kaplanmış kuş biçimli düdük ele geçmiştir (Fındık, 2014: 257-258). Bu düdüklerin bazıları tek, bazıları kuş tüteğinde olduğu gibi iki deliklidir.

Dünya genelinde, Güney Amerika'dan Çin'e, Mezopotamya'dan Avrupa'ya çeşitli formu toprak düdükler yapılmıştır. XII. yüzyılda boğa, horoz, atlı formu toprak düdükler daha sıklıkla; XVII. yüzyılda farklı kuş formlarına sahip düdükler artmıştır. Örneğin bu yüzyılda Avrupa'da su ile üflenen baykuş biçimli düdükler, XIX. Yüzyılda kuğu ve kuş biçimli düdüklerden söz edilebilir (Martinez, 2012: 83). 1700'lerin sonunda Avrupa'da çocukların bu oyuncakla oynadığı görülmektedir. Leopold Mozart'ın mı yoksa Franz Joseph Haydn'ın mı yazdığına henüz kesin karar verilemeyen Oyuncak Senfonisi'nde, kuş biçimli düdükler,

¹⁰ Fotoğraflar: F.- T. Vural – Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi – Şanlıurfa 2018.

enstrüman olarak yer almıştır. Sözü edilen eser, https://www.youtube.com/watch?v=YF_oyRqL-wo adresinde yer almaktadır.

Şekil Grubu 15. Kuş formu seramik düdükler (Üst sıra soldan sağa Mezopotamya, Bulgaristan, Portekiz, Polonya Rusya; alt sıra Çin, Macaristan, Portekiz)¹¹

Yukarıdaki örneklerde sunulduğu üzere, farklı dönemlerde farklı bölgelerde topraktan yapılmış, kuş formulu düdüklere söz edilebilir. Şüphesiz örnekleri arttırmak mümkündür. Kil ve plastikten su ile ya da susuz çalışan kuş formulu düdüklere üretimi, günümüzde de kısmen sürmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Dünyanın çeşitli yerlerinde çok eski dönemlerden beri topraktan yapılmış kuş formulu düdüklere rastlanabilmektedir. Bu tip düdükler, Türk dünyasında yaygın şekilde kullanılmıştır. Azerbaycan üflemeli çalgıları içinde yer alan kuş tüteği, burbuğ, burduk, gil tüteği, fit tüteği gibi isimlerle de anılmaktadır. Azerbaycan topraklarında eski yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda, milattan önceki dönemlere ait çok sayıda kuş tüteği bulunmuştur. Kilden yapılmış kuş biçimli bu çalgının üzerinde 2 adet delik vardır. Türk dünyasında kuş tüteğinin oldukça benzer şekillerine Kazakistan'da kuş sayrayık, Türkmenistan'da şuh-

¹¹ Fotoğraflar: archaeological-center.com; Ezgi Martinez - "Oyuncak Türü Olarak Pişmiş Toprak Düdüklere"; pinterest.com; putnu-darzs.com Erişim Tarihi: 01-04.04.2018.

tuşpıktır (kil bülbül), Rusya'nın kuzeyinde arala-şumnık (ahşap bülbül), Dağıstan'da geşteri, Anadolu'da bülbül, horoz düdüğü gibi isimler verilmiştir.

Yapımcıları birer birer tükenen bu çalgının üretilmesi; seramik sanatçılarının Türk dünyasında kuş formlu düdüklere oluşan bir sergi projesi ile ortak değerlerimizi vurgulaması; Anadolu topraklarında hüküm sürmüş medeniyetlerin kullandıkları kil düdüklere benzer formların yapılarak, Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi bünyesinde yer alan müzik müzesinde sergilenmesi; Azerbaycan müziğinde yeni Cavadov ve Aliyevlerin yetişerek guş tüteğini gelecek nesillere aktarması temennilerimiz arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Cafer Ahmetli, H. (2015). Dünden Bugüne Azerbaycan Müziği Üzerine Bir Değerlendirme. *İdil Dergisi*, 4(17), s. 135-146.

Словарь Музыкальных терминов (Müzik Terimleri Sözlüğü). (2009). Moskova.

Fındık Özkul, N. (2014). Anadolu Arkeolojisinde Bazı Seramik Oyuncaklar. *Milli Folklor*, 26(101), s. 252-264.

Geleş, F. (2015). Eyüp Oyuncakları ve Kuklalar. *İSMEK El Sanatları Dergisi*, 4, s. 138-143.

Hall, B. (2006). *From Mud to Music: Making and Enjoying Ceramic Musical Instruments*. American Ceramic Society.

Kerim, M. (2014), *Azerbaycan Musiki Aletleri*. Bakü: İndigo.

Martinez Ezgi, H. V. (2012). Oyuncak Türü Olarak Pişmiş Toprak Düdüklere. *Anadolu Üniversitesi Sanat & Tasarım Dergisi*, 2(2), s. 74-108.

Jekişeva, Z. S. (2015). *Казактын Дәстурлы Музыкалык Аспаптары* (Kazakların Geleneksel Müzik Aletleri). Almaati.

Vertkov, K., Blagolatov, G., ve Yazovitskaya. E. (1963). *Музыкальные Инструменты Народов Ссср*, (SSCB Halklarının Müzik Aletleri). Moskova.

AZERBAIJAN EFSANELERİNDE TAŞ KESİLME MOTİFİ

İbrahim GÜMÜŞ*

ÖZET

Birincil kültür ortamı olarak adlandırılan sözlü kültür milletlerin temel dinamiklerinden birini oluşturur. Sözlü kültür ortamı ürünleri ile kültürel kodlar yüz yüze bir iletişimle anlatıcıdan dinleyiciye aktararak binlerce yıllık süreçlerde aktarılır ve yaşatılır. Sözlü kültür ürünleri içerisinde yer alan türlerden biri de efsanelerdir. Gerçek/muayyen şahıs, yer veya olay hakkında anlatılan nesir biçimindeki anlatımlar olarak tanımlanan efsane, anlatıldığı toplumda kutsal ve gerçek kabul edilen metinlerdir. Efsane türünü diğer sözlü kültür ürünlerinden ayıran en büyük fark ise inanılabilirliğinin güçlü olmasıdır. Efsane için Anadolu Türkleri arasında menkıbe, esatir gibi kelimeler kullanılırken Azerbaycan Türkleri esatir, mif ve efsane sözcükleri kullanılır. Terim birliği iki Türk halkının efsane türünü aynı şekilde algıladıklarını gösterir. Azerbaycan halk edebiyatı içerisinde yer alan efsaneler Azeri Türklerinin dünyayı algılayış biçimi, inançları, sosyal yapıları vd. konularda bilgiler barındırarak motiflere sahiptir. Azerbaycan efsaneleri üzerine bilimsel ilk çalışmalar derleme faaliyetleri ekseninde metin neşri olarak 19. yüzyılda başlamıştır. Bu anlamda ilk çalışmalardan birini Mirza Kazambek yapmış daha sonraları ise efsaneye ilgi artmıştır. Bu bildiride Prof. Dr. Sednik Paşa Pirsultanlı tarafından derlenen Azerbaycan efsanelerindeki genelde şekil değiştirme / metamorfoz, özde ise taş kesilme motifi tespit edilip incelenecek ve bu dönüşümün nedenleri metin merkezli yöntemle çözümlenecektir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Efsane, Motif, Taş Kesilme

PETRIFICATION IN AZERBAIJAN LEGENDS

ABSTRACT

Oral culture, called the primary culture medium, is one of the basic dynamics of the nations. Oral cultural environment products and cultural codes are communicated from the narrator to the audiences in a face to face communication and transmitted through thousands of years. One of the species included in oral cultural products is legendary. The legend, which is described as a narrative in the form of prose narrated about the true/specific person, place, or event, is the sacred and true texts in the society in which it is described. The main difference that distinguishes legendary proponents from other oral cultural products is that their credibility is strong. For the legend, while the words such as menace and esatir are used among the Anatolian Turks, the Azerbaijani Turks use the words esatir, mif, and legend. The term association shows that two Turkish people perceive the same legend. The legends in Azerbaijani folk literature include the way the Azerbaijani Turks perceive the world, their beliefs, social structures and so on. information on the subject. On the axis of activities of compiling the first scientific works on Azerbaijani myths, the text began in the nineteenth century as a joy. In this sense, Mirza Kazambek made one of his first works and the interest in legend has increased since then. In this paper, in the legend of Azerbaijani by Prof. Dr. Sədnik Pasha Pirsultanlı compiled, deformations/metamorphosis in general, and petrification motif, in particular, will be determined and examined and the reasons of this transformation will be solved by the text centered method.

Keywords: Azerbaijan, Legend, Motif, Petrification

---

*Dr. Öğ. Üy., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, igumus@bartin.edu.tr

GİRİŞ

Efsane, dünyada halk biliminin ortaya çıkışına bağlı olarak 19. yüzyılda çalışmalarla bilimsel niteliğine kavuşur. Efsane türü, halk bilimi, antropoloji, tarih, etnoloji gibi pek çok bilim dalının çalışma alanına girer. Avrupa’da efsane derleme çalışmaları Grimm Kardeşler’le birlikte başlar. 20. yy başlarına kadar bu çalışmalar derleme faaliyetleri ve metinleri neşretme biçiminde devam etti. Avrupalı araştırmacılar neşredilen efsaneleri daha kolay incelemek için ilki 1959 yılında International Society for Folk-Narrative Research (Halk Anlatımları Uluslararası Topluluğu) adıyla düzenlenen kongreler gerçekleştirdi. Kongreler neticesinde efsaneleri dört ana grupta sınıflandırdılar.

Efsane terimi, Türkiye Türkçesine Farsçadan geçmiştir. Dilimizde efsane sözcüğü “menkıbe, esatir ve söylence” sözcükleriyle de karşılanmaktadır. Batı dillerine aynı Latince kökten (*legendus*) gelen efsane kelimesi İngilizcede “*legend*”, Fransızcada “*légende*”, Almancada “*legende*” (ayrıca “*sage*”), İtalyancada “*leggenda*”, İspanyolcada “*leyenda*” (Sakaoğlu, 1972: 4) şeklinde kullanılmaktadır. Türk lehçelerinde ise efsane için kullanılan terimler şunlardır: Azerbaycan Türkçesinde “*esatir , mif, efsane*”, Özbek Türkçesinde “*rivayat, efsane*”, Kazak Türkçesinde “*anıız, ańız-engime, epsane-hikayet*”, Kırgız Türkçesinde “*ulamış, legenda*”, Başkurt Türkçesinde “*rivayat, legenda*”, Kırım Tatar Türkçesinde “*efsane*”, Kazan Tatar Türkçesinde “*rivayat, legenda, ekiyet, beyt*”, Altay Türkçesinde “*kuuçın, kep-kuuçın, mif-kuuçın, legenda-kuuçın*”, Hakas Türkçesinde “*kip-çooһ, legenda, çooһ- çaaһ*”, Tuva Türkçesinde “*tool-çurgu çuugaa, töögü çugaa*”, Uygur Türkçesinde “*rivayet, epsane*”, Yakut Türkçesinde “*kepsen sehen, kepsel, bılrğı sehen*”, Çuvaş Türkçesinde “*halap, mif, legenda, umah*”, Karakalpak Türkçesinde “*epsane/epsana, rivayat, ańız, ańız-engime, legenda*” ve Türkmen Türkçesinde “*epsana, rovyat*” (Ergun, 1997: 1–2) terimleri kullanılmaktadır.

Efsane sözcüğü Türkçe Sözlükte (2018) “Eski çağlardan beri söylenegelen, olağanüstü varlıkları, olayları konu edinen hayalî hikâye, söylence” şeklinde tanımlanmaktadır. Kamus-ı Türkî (1978), Lügat-i Naci (1308) gibi eski sözlüklerde terim gerçek anlamından çok uzak olarak “uydurma söz, hikaye, masal” biçiminde tanımlanmıştır. Efsane üzerine ilk çalışmaları gerçekleştiren Grimm Kardeşler’e göre efsane “gerçek veya hayalî muayyen şahıs, hadise veya yer hakkında anlatılan bir hikâye” olarak tanımlar (Sakaoğlu, 1972: 4). Max Luthi efsaneyi, “Efsane kavramı, duygusal bir anlatımla, anlatıcı tarafından bilinçli olarak gerçek olaylar anlatıldığını iddia eden, dinleyicilere bu olayın gerçek olup olmadığını, gerçek ise nasıl olduğunu düşündüren ve gerçekten haberdar olmayı isteten, nesilden nesille sözlü aktarım yoluyla geçen ve karakteristik bir şekle sahip anlatım türünün adıdır (Lüthi, 1995: 97–98)” şeklinde tanımlamaktadır. Kenneth W.-Mary W. Clarke “gerçek veya olması muhtemel inançlarla sarılmış şahıslar, yerler ve hadiseler hakkında” (Sakaoğlu, 1972: 5) anlatılan metinleri efsane olarak tanımlar. Efsaneyi sanatsal olarak formüle edilmiş bir anlatı olarak gören Linda Dégh’e göre “üçüncü bir şahsa anlatılan ve geçmişte ya da tarihsel geçmişte kurulmuş, geleneksel bir hikâye ya da anlatıdır. Aslında gerçek değildir ancak anlatıcı ve dinleyicileri tarafından gerçek olduğuna inanılır. Küçük topluluklarda biri tarafından diğerine sözlü olarak, yüz yüze aktarılır” (Dégh, 2010: 206).

Türkiye’de yapılan ilk efsane tanımı Ziya Gökalp’a aittir. Gökalp, mitler konusunda “Üstureler, ilahlara taalluk eden maceralardır” demektedir. Gökalp, mitleri kastederek yaptığı bu tanımın hemen ardından “menkıbe”ye değinmekte ve menkıbeyi; “Menkıbeler de kahramanlara yani nim-ilahlara isnat olunan sergüzeştlerdir” (Erol, 2012: 69). Boratav; “Efsanenin başlıca niteliği inanış konusudur. Onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir. (...) Başka bir niteliği de düz konuşma diliyle ve her türlü üslup kaygısından yoksun, hazır kalıplara yer vermeyen kısa bir anlatı (Boratav, 1995: 98)” olarak tanımlar. Şükrü Elçin ise efsaneyi “İnsanoğlunun tarih sahnesinde görüldüğü ilk devirden itibaren, aynı coğrafya, muhit

veya kavimler arasında doğup gelişen, zamanla inanç, adet, anane ve merasimlerin teşekkülünde az çok rolü olan bir çeşit masal” (Elçin, 1998: 314) şeklinde tanımlar. Saim Sakaoğlu ise efsaneyi diğer türlerden ayıran özellikleri üzerinde durur:

- a) Şahıs, yer ve hadiseler hakkında anlatılırlar.
- b) Anlatılanların inandırıcılık vasfı vardır.
- c) Umumiyetle şahıs ve hadiselerde tabiatüstü olma vasfı görülür.
- d) Efsanelerin belirli bir şekli yoktur; kısa ve konuşma diline yer veren bir anlatımadır (Sakaoğlu, 1972: 6).

Azerbaycan Efsanelerinde Şekil Değiştirme

Azerbaycan efsane ve rivayetlerinin ilk yazılı örnekleri M.Ö. V. yüzyıla ait olmakla beraber, mevcut veriler bu türün daha eski bir tarihe sahip bulunduğunu kanıtlar (Pirsultanlı, 2008: 32). Azerbaycan efsaneleri ile ilgili çalışmalar 20. yy başlarında Sovyet döneminde başlamıştır. Azerbaycan’da Sovyet döneminde yapılan halkiyat araştırmalarında efsane ve rivayetlerin ilk ciddi sınıflandırması Profesör Vakıf Veliyev tarafından gerçekleştirilmiştir (Pirsultanlı, 2008: 34). Azerbaycan halk edebiyatına “efsane” terimi Farsçadan geçmiştir. Kolektif bir sanatın ürünü olan ve yüzyıllar boyunca içerik ve taşıdığı görüşler açısından zenginleşerek kuşaktan kuşağa aktarılan, bu sırada halk kitlelerinin hayat tecrübesinin en iyi örnekleriyle süslenen efsaneler, folklorun epik nevi içinde yer almaktadır (Pirsultanlı, 2009: 18).

Şekil değiştirme veya don değiştirme halk edebiyatı ürünlerinde masal ve efsane başta olmak üzere sık görülen bir motiftir. Efsanelerde ise şekil değiştirme “bir kayanın, taşın, ağacın, dağın, gölün veya bir hayvanın, uzay cisminin ilh. menşeyini izah eden anlatımlarda” (Ergun, 1997: 167) en çok görülür. Bu tarz efsaneler genellikle köken açıklayıcıdır. Efsanelerde şekil değiştirme “canlı veya cansız unsurların bir üstün güç tarafından cezalandırılması veya bir felaketten kurtarılması için o andaki şekillerinden daha farklı bir şekle çevrilmesidir. Değişikliğin temel sebebi cezadır; felaketten veya sonu felakete varabilecek bir tehlikeden kurtarma ikinci derecede kalır” (Sakaoğlu, 1972: 29). Efsanelerdeki şekil değiştirmede cadı, cin vb. olağanüstü karakterlerin etkileri pek görülmez. Taş kesilme motifi, efsanelerde ceza veya dua sonunda taşa dönüşme, taşlaşma biçiminde gerçekleşir. Bu motife her Türk boyunda rastlamak mümkündür. Taşa dönüşme ile sonuçlanan efsanelerde Müslüman Türklerde dua önemli bir unsurdur. Türk efsanelerinde taşa dönüşme genellikle dört başlık altında incelenebilir:

1. Beddualarla taş kesilenler, lanetleneni yılan sokar veya beddua ile taş kesilir.
2. Günah işleyenler, tanrının gazabına uğrayarak taşlaşırlar.
3. Dilekleri sonunda taş kesilenler. Sevgilerine kavuşmayan güzeller, iffet sahibi talihsiz güzel kızlar, bir hücumda iffetinin ve sevgisinin lekelenmemesi için taş olmayı tercih edenlerin dilekleri.
4. Kahramanlaşmış, efsaneleşmiş kimselerin izleri, hatıraları dolayısıyla taşın, yeni bir keyfiyet kazanması... (Sakaoğlu, 1972: 35).

Taş kesilme hadisesinin başta gelen sebepleri iyilerin kurtulma arzusu, bazen de bu iyilerin kurtulmaları için kötüler hakkında edilen beddualardır (Sakaoğlu, 1972: 41). Taşa dönüşme şeklinde gerçekleşen şekil değiştirmelerde her türlü varlık dönüşüm geçirebilir. Ancak efsanelerde en çok insanlar taş kesilir. Türk dünyası efsanelerinde taş kesilen insanlar arasında da genellikle gelinler vardır. Azerbaycan efsanelerinde de

en çok gelinler taşa dönüşür. İncelenen 50 efsane metninin yarısı taş ile ilgili bir konuya sahip. 25 efsaneden sadece 8 tanesinde taşa dönüşme motifi tespit edildi. Bunlar içinde de 3 metinde taşa dönüşen gelindir.

Gelin Taşı adlı efsanede Murov Dağı eteklerinden geçen bir gelin şiddetli bir rüzgâr çıkınca bebeğinden ayrılmak istemez. Bu nedenle Allah'a dua eder ve bebeğinden ayrılacağına ikisinin de taş kesilmesini ister. Duaları kabul olan gelin yavrusu ile birlikte hemen taşa dönüşür. Taş kesilme motifi bazen suçsuz insanların da dönüşümü şeklinde gerçekleşir (Pirsultanli, 2009: 48). Taş Gelin efsanesinde bebeği ağlayan kızına babasının beddua etmesi neticesinde kız taşa dönüşür. Baba bunun neticesinde pişmanlık duysa da şekil değiştirme gerçekleşmiştir. Taş kesilmeden geri dönüş yoktur, “kademeli taş kesilme” diyebileceğimiz şekle, efsanelerde rastlanılmamaktadır (Pirsultanli, 2009: 48). Ayrıca, masallarda sıkça görülen, taş kesilen kahramanın tekrar eski haline dönme meselesi efsanelerde yok denecek kadar azdır (Sakaoğlu, 1972: 42). Taş kesilme genellikle dua veya bedduanın gerçekleştiği andaki şekilde gerçekleşir. Taş Gelin efsanesindeki kız da bedduanın edildiği anda leğene uzanmak üzeredir ve bu şekilde taşa dönüşür.

Taş kesilme isteğinde bulunmak, bazen paralel bir istekle birlikte düşünülür. Bazı kahramanlar, kurtulmaları için taş olmaya yani ruhsuz bir taş olarak kalmaya razıdırlar... İkili istekler “taş olup donmak, kuş olup uçmak” şeklinde formüle edilirler (Sakaoğlu, 1972: 44). Gelin Kaya isimli efsanede ilkbaharda gölde yüzen gelini kayınpederi görür. Gelin bunun üzerine utanç duyarak Allah'a ya onu taşa ya da kuşa çevirmesi için dua eder. Gelin ilk istek olarak taşı belirttiği için duasının karşılığını hemen taşa dönüşerek alır. Taş kesilmeler, umumiyetle dilekte bulunulan andaki şekle uygun olarak görülür (Pirsultanli, 2009: 54). Hatta bazı anlatıcılar, “gelinin cihazı” “atların semeri” vs. den bahsederken hala eski şekillerini muhafaza ettiklerini ilave ederler (Sakaoğlu, 1972: 42). Bu efsanede de gelin bebeği kucağına aldığı şekliyle taşa dönüşür.

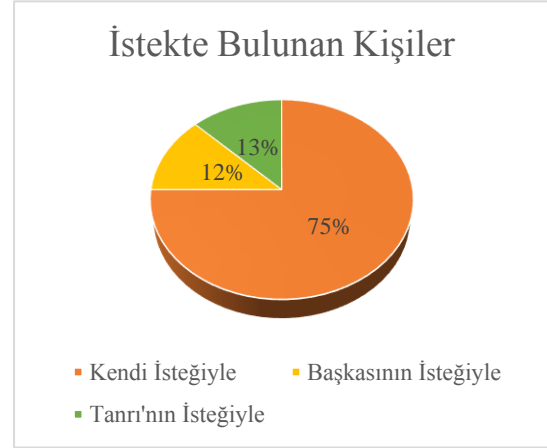
Saçlı Kaya efsanesinde köyün ağası dilenci kızı yakalamaya çalışır. Kız da “yer yarılrsa da içine girsem, namusum lekelenmese” diye dua eder. Bunun neticesinde üzerinde durduğu kaya ikiye ayrılarak onu yutar. Yukarıdakilerden farklı olarak bu efsanede bir şekil değiştirmeden ziyade taşın kızı yutması vardır (Pirsultanli, 2009: 60–61).

Gelin Kayası adlı başka bir efsanede de Saçlı Kaya efsanesine benzer bir olay vuku bulur. Köyün ağası, fakir bir adamın karısına herkes hasattayken sahip olmaya kalkar. Kadın da namusuna leke gelmesinden ise taş olmayı diler. Allah da onun dileğini kabul edip onu taşa çevirir. İki efsanede de namusunu korumak isteyen iki kadının dileklerinin kabul olması neticesinde bir şekil değiştirme motifi vardır. Genelde efsanelerde kötülerin ceza amaçlı taşa dönüşmeleri motifi bu efsanelerde iyilerin kurtuluş için taş kesilmeleri biçiminde gerçekleşmiştir (Pirsultanli, 2009: 61–62).

Oğlan-Kız Taş efsanesinde birbirlerini büyük bir aşkla seven iki genç konu edindir. Zengin kızın babası, fakir oğlana kızını vermez ve başka biriyle evlendirmek ister. Bunun neticesinde kız ile oğlan birlikte kaçır. Kızın babası onları yakalamak üzereyken kızın duası neticesinde sevgililer oldukları yerde taşa dönüşür. Böylelikle sonsuza kadar birlikte kalırlar (Pirsultanli, 2009: 65–66).

Oğlan-Kız Taşı isimli başka bir efsanede de benzer bir olay anlatılır. Birlikte kaçan sevgililer, yakalanmak üzereyken kız ya taşa ya da kuşa dönüşmelerini ister. İlk isteği taş olduğu için taşa dönüşürler. İki efsanede de sevgililer ayrılmamaları için dilekte bulunurlar ve onların dilekleri mükafat amaçlı kabul edilir. Efsanelerde dilekte bulunanlar kızlardır ve onların bu dilekleri anında gerçekleşir. Masallardaki gibi belli bir süre geçtiği görülmez (Pirsultanli, 2009: 69).

Sürüsüyle Birlikte Taşa Dönüşen Çoban efsanesinde ise yaylaya giden çoban kutsal bir mekânda mola verir ve ateş yakar. Yaylaya çıkıp gelene kadar ateş sönmez ise o yerin hem kutsal olduğuna inanacağını hem de 7 adet koyununu kurban edeceğine dair kendi kendine söz verir. Çoban geri döndüğünde ateşin yandığını görür ancak adağını yerine getirmez. Çoban yola devam etmek ister ancak sürüsüyle birlikte orada ceza amaçlı hemen taşa dönüşür. Bu efsanede diğerlerinden farklı olarak kişinin isteği üzerine bir şekil değiştirme yoktur. Kötülere veya sözünü yerine getirmeyenlere verilen bir ceza nedeniyle dönüşüm vardır (Pirsultanlı, 2009: 70). Burada asıl amaç bir ders vermek ve erdemli insan olmayı öğütlemektir.

İncelenen efsanelerde taş kesilme motifinin nedenleri aşk, beddua, utanç, ayrılık, ceza ve namustur. İki efsanede birbirini sevenler ayrılmamak için istekte bulunurlar. İki efsanede ise namuslarını kötülerden korumak için Allah'a yalvarışta bulunan kadınlar taşa dönüşür. Efsanenin birinde ise babanın kızına bedduası neticesinde dönüşüm gerçekleşir. Bir efsanede ise verilen sözün yerine getirilmemesi nedeniyle ceza amaçlı taş kesilme motifi vardır. Genellikle efsanelerde taşa dönüşmeyi efsanenin kahramanları talep etmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Azerbaycan efsanelerinde, diğer Türk dünyasındaki efsanelerde olduğu gibi şekil değiştirme motifi sık görülür. Şekil değiştirme taş, kuş, bitki vb. şekilde gerçekleşebilir. İncelenen efsanelerde 8 tanesinde taş kesilme motifi vardır. Bu efsanelerde ise karakterler dilek, yalvarış gibi nedenlerle kendi istekleriyle taşa dönüşmeyi talep eder. İki efsanede ya taş ya da kuş şeklinde şekil değiştirme isteği vardır, ancak sonuç taşa dönüşme biçiminde olur. Efsanelerde kötüler ceza amaçlı, iyiler ise mükafat ya da kurtarıma amaçlı taşa dönüşür. Şekil değiştirmenin psikolojik rahatlama, doğruya yönlendirme gibi temel işlevleri vardır. Bazen hiçbir suçu olmayan varlıklar da taş kesilen varlığın yanında bulunduğu için dönüşüme tabi olurlar. İncelenen efsanelerde sadece insanlar değil hayvanların da taşa dönüştüğü tespit edilmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan efsaneleri diğer Türk boylarının efsanelerindeki taş kesilme motifleriyle çok yakın benzerlikler göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Boratav, P. N. (1995). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Dégh, L. (2010). Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı. İçinde M. Ö. Oğuz (Ed.), S. Gürçayır (çev.), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2* (ss. 204–210). Ankara: Geleneksel Yayınları.
- Elçin, Ş. (1998). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Ergun, M. (1997). *Türk Dünyası Efsanlerinde Değişme Motifi* (C. 1). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erol, Ş. S. (2012). *Türkmen Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Lüthi, M. (1995). Masalın Efsane, Menkabe, Mît, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı. *Milli Folklor Dergisi*, (25), 66–68.
- Muallim Nâci. (1308). *Lugat-ı Nâci*. İstanbul.
- Pirsultanlı, S. P. (2008). *Azerbaycan Efsane Ve Rivayetlerinin Edebiyat Anıtlarımızla Karşılaştırmalı Tetkiki*. (Azad AĞAOĞLU, çev.). Bakü/Azerbaycan: Qismet.
- Pirsultanlı, S. P. (2009). *Azerbaycan Türklerinin Halk Efsaneleri*. (Azad AĞAOĞLU, çev.). Bakü.
- Sakaoğlu, S. (1972). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi Ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara Üniversitesi Basımevi: Kültür Bakanlığı.
- Sami, Ş. (1978). *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul.
- Türkçe Sözlük. (2018). www.tdk.gov.tr (E.T: 14.04.2018).

KAÇAK NEBİ DESTANI'NDA KADIN

Ahu Zeynep DUMAN*

ÖZET

Merkezi Orta Asya olan Türk halkı, yaklaşık 11 milyon kilometrelik bir coğrafyaya yayılarak, zengin bir kültürel miras oluşturmuştur. Tarihi en eski milletlerden biri olan Türklerin, bu süreçte yaşadıkları tarihi olaylar ve kültürel hayatlarındaki değişiklikler sözlü ve yazılı edebiyatta hayat bulmuştur. Bu edebiyat içerisinde destanlar önemli bir yer teşkil eder. Çünkü destanlar bir milletin milli hafızası ve milli şuurunu en iyi barındıran kültürel mirastır.

Türk dünyası coğrafyası içerisinde yer alan Azerbaycan, uzun bir süre Rus işgali altında kalmıştır. Bu süreçte hiçbir kültürel faaliyete izin verilmemesine rağmen, halk milli ve dini duygularına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Bu durum halkın ulus olma bilincini daha da pekiştirmiştir. Bu anlayışla oluşturulan destanlardan biri de Kaçak Nebi'dir. Kaçak Nebi, 19.yy Rus Çarlığı'nın zulüm ve baskılarının hat safhaya vardığı bir dönemde, halkını savunan, haksızlıklara korkusuzca baş kaldırmış bir Türk halk kahramanıdır. Milli bir kahraman olan Nebi, Azerbaycan'da hürriyet mücahitlerine "kaçak" denildiği için bu adla anılmıştır. Kendi gibi kaçak olan hayat arkadaşı Hacer de bu hürriyet mücadelesinde onun yanında yer almıştır.

Her toplumda ve dönemde kadın, toplum hayatı içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Türk toplumunda da kadın ikinci planda olmamıştır. Konar-göçer bir yaşam tarzı süren Türk toplumunda kadın ve erkek sosyal hayatta aynı sorumluluk ve statüye sahip olmuştur. Yerleşik düzene geçilmesiyle at üstünde savaştan Türk kadını, toplumda farklı görevler üstlendiyse de konumu değişmemiştir.

Bu çalışmada Kaçak Nebi destanı incelenmiş, destanda kadın kahramanların karakterleri ve verdikleri mücadelelerden yola çıkılarak kadının Türk toplumundaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kaçak Nebi, Kadın, Destan

WOMAN IN 'KACAK NEBI' EPIC

ABSTRACT

The Turkic people, whose center was Central Asia, spread to a vast geographical area of approximately 11 million kilometers and formed a rich cultural heritage. Historical events and changes in cultural life that the Turkic Nation, who has one of the oldest histories, had experienced, have found their way in oral and written literature. Epics play a pivotal role in this literature. Because epics are the cultural heritage that best depicts the national memory and conscience of a nation. Azerbaijan, which is geographically considered a part of Turkic World, has been under Russian occupation for a long time. Although no cultural activities were allowed during that period, the people were firmly attached to their national and religious sentiments. This situation has further strengthened the nation's consciousness of being a nation. One of the epics created under this framework is the 'KacakNebi'. 'KacakNebi' is a Turkic national hero who fearlessly defended his people and rose in revolt against injustice in 19th century, in which the oppression of Russian Empire reached its peak. 'Nebi', who is a national hero, is known in Azerbaijan as a "fugitive" by which freedom fighters were called. His life partner 'Hacer', was a fugitive like himself, had been with him in this liberation struggle.

In each time period and each society, women have had an important place in social life. In Turkic society, the women haven't been treated as secondary citizens, and women and men have had the same responsibility and status in social life. The Turkic women, who fought on horseback with the transition to the settled lifestyle, didn't changed their position even though they have taken on different duties in the society.

---

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halkbilimi Bölümü, ahuzeynepduman@gmail.com

In this study, we have done a research on 'KacakNebi epic and tried to determine the place of women in Turkic society, their traits and struggles they have gone through.

Keywords: *KacakNebi, Woman, Epic*

GİRİŞ

Çalışmamız konusu olan Kaçak Nebi Destanı, 19.yy 'da halk üzerindeki Rus zulmünü tarihi gerçeklere dayandırarak anlatmıştır. Uzun süre Rus işgali altında kalan Kafkas ülkeleri, Kafkas ordusu komutanlığı tarafından idare edilmiştir. Bölge hâkimiyetini üstlenen Rusya tarafından 1840'da Hazar Kıyısı Bölgesi (PrikaspiykiyOblast) kurulmuş ve bütün Azerbaycan Hanlıkları da bu idareye bağlanmıştır. Aynı şekilde, Gürcistan ve Ermenistan bir Oblast, Dağıstan ve diğer bölgeler de başka bir Oblast idare bölgesine ayrılmıştır. Fakat bu idare şeklinin pek pratik olmadığını gören Moskova, bütün bölgeleri içine alan yeni bir sistem kurmuştur. "Kafkasya Valiliği" (KavkaziaGubernia) adı ile 1845'te faaliyete geçen yeni idarenin başına ya Çar Naibi veya bir Prens Genel Vali olarak tayin edilecekti. Bu Genel Valilik doğrudan doğruya Çar'a bağlı olacaktı. Zaman zaman reform edilecek 1917'ye kadar devam edecek olan Kafkasya Genel Valiliği, Rusya'nın Orta Asya Türk Ülkelerini istilada ve Türkiye'ye yönelik saldırılarında bir üs olarak kullanılmıştır. Kafkasya Valiliğinin emrinde ayrı bir ordu kurulmuş, bu orduyürekli hareket etme yetkisi verilmiştir. Bu arada, Rusya'nın genel siyasetini şöyle özetlemek mümkündür. 19.asrın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhrandan yararlanmak isteyen Rus Çarı I.Nikola (1825-1856) hem Avrupa'nın iç işlerine hem de Osmanlı Devleti idaresindeki Hıristiyanlarca kutsal sayılan yerlere sık sık karışmaya başlamıştı. Rus Çarının bu yayılma hareketi İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti tarafından Kırım Harbi (1853-56) ile durdurulmuştu. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile Avrupa aleyhinde genişlemeyeceğini anlayan Yeni Çar 2.Aleksander (1856-1885), Kuzeni Prens AleksanderBaryatinskiy'i Kafkasya Genel Valiliğine tayin ederek, tam yetki ile orduda reform yapma direktifini vermiştir. Baryatinskiy'in yetiştirdiği bu yeni ordu ile çarlık hükümeti, devletlerarası hukuku hiçe sayarak, Türkistan Hanlıklarını (1864-1884) bir işgal etmiştir. Şiiliğin ortaya çıkardığı rekabet yüzünden Osmanlı ve İran ordularının yıllar yılı devam eden talihsiz mücadelelerine sahne olmak durumunda kalan ve bu yüzden son derece yıpranan Azerbaycan, Rus istilası ile en büyük darbeyi yemiş ve Rusya ile İran arasında taksim edilerek parçalanmıştır (Saray, 1993:23-24).

Rusya ve İran arasındaki bu çekişme, Azerbaycan topraklarının parçalanmışlığı, halkın yaşadığı sıkıntılar metinde birçok yerde karşımıza çıkar. "Aras'ın kemeri sayılan HüdaverinKöprüsü... Köprü'nün bir başında toprağa batmış eğri büğrü bir sınır ağacının yanında Rus Çarı Nikolay'ın sarı bıyıklı, sarı saçlı, tepeden tırnağa silahlı askeri, öbür başında ise İran Şahı'nın karakaşlı, kara gözlü, sarkık bıyıklı, mızraklı, kalkanlı askerleri durmuştu. Ne zamandır ve niçin köprüde duruyorlardı. Bunu ancak onların babaları, dedeleri bilirdi. Sağ sahilde dalgalanan bayrakta, gazaplı aslanın kuyruğu altında katlanmıştı. Sol sahilde sallanan bayrakta iki başlı kartal ise keskin gagası ile sanki birisinin gözünü çıkaracak gibi duruyordu. Kuşların ve hayvanların padişahı sanki birçok canlıyı parçalamaktan yorgun düşmüş gibi idi" (Bergüşat, 1987:231). Aras nehrinin iki ucunu bağlayan bu köprü adeta dönemin aynası olmuştur. İran hükümdarına bağlı Ahmet Han yakaladığı Kaçak Nebi'yi Tebriz Hapishanesi'nden Rus gubernatörüne (governor; vali, eyalet başkanı, yönetici-<https://www.seslisozluk.net>) bağlı Selim Bey'e (Pristaf Selim) teslim etmek üzere bu köprüye götürmek ister. Teslim köprü üzerinde gerçekleşecektir. Azerbaycan halkı adeta bu iki güç arasında parçalanmıştır.

Ne var ki Azerbaycan Türklerinin ıstırabı bununla bitmemişti. Ülkelerinin ikiye bölünmesi ve kardeşin kardeşe hasret kalmasının verdiği acıları, Rusya'nın idare şekli unutturdu. Zira Ruslar, işgali müteakip

eden yıllarda, mevkilerini ve zenginliklerini kaybetmek istemeyen bazı hanlar ile bunlar gibi hareket edecek yeni hanları idareci tayin ederek Azerbaycan Türklerini yönetmeye başlamıştır. Yapılan harplerin masraflarını da bu hanlar kanalıyla halktan çıkarmak azminde olan Ruslar, ağır vergiler toplamak suretiyle halkı ezmeye başlamıştır (Saray, 1987:24). Metnimizde bu olay karakterlerden birinin okuduğu gazete haberi olarak okuyucuya verilir. Selim Bey, Kerbelayı Cafer, Çopur Mehmet faytonla Şuşa'ya doğru yol almaktadır. Faytoncu bu yolculuk esnasında yanında olan “Kafkas” gazetesini okuması için Selim Bey'e verir. Selim Bey haberi okur. “Dinleyin okuyorum: Kaçakları takip ve yakalamak için, her ev üç ruble vermelidir. Kaçakları gizleyip yardım edenler için üç yüz ruble fazladan vergi konacak. Duyurulsun ki, köylülerden biri kaçaklara para yardımında bulunursa, alınan vergi on misline çıkarılacaktır” (Bergüşat, 1987:142). Bu gazete haberi tarihi vesikalarla bire bir uyum içerisindedir.

Bunlara ilaveten ülkenin ticaretinin, Rusların kolayca hemhal oldukları Ermeni tüccarlara verilmesi Azerbaycan halkının maddi ve manevi sıkıntılarını had safhaya getirmiştir (Saray,1987:25). Halkın yaşadığı bu maddi ve manevi sıkıntıları metnin genelinde görürüz. Büyük ekonomik sıkıntılar içerisinde olan Azerbaycan halkı bir ekmeğe dahi muhtaçtır. Hanların yanlarında çalışmalarına rağmen emeklerinin karşılıklarını alamazlar. Hayatının bir bölümünde köyün en zengin adamı Kerbelayı Cafer'in yanında boğaz tokluğuna çalışan Kaçak Nebi dahi birçok haksızlığa uğrar. Çalışmasının karşılığını alamaz. Halkın emeği Ruslar ve onlara bağlı Hanlar tarafından sömürülmektedir. Metnin genelinde halk içinde zengin birine rastlanmaz. Zengin olanlar ise hanlarla iş birliği içinde olan, menfaatleri için her türlü zulmü masum halka reva gören kişilerdir.

Azerbaycan halkının en çok zoruna giden hadise, Rusların elinde birer despot haline gelen ve kendilerine çok kötü davranan Hanların tutumları olmuştur. Bu haksızlığa ve Rus sömürüsüne karşı Azerbaycan Türklerinin duyduğu infial, meşhur “Kaçak Hareketi” ile patlak vermiştir. 1890'larda Rus idaresinin ağır vergilerini ödeyemeyen Nebi ismindeki fakir bir Azeri köylünün direnmesi ile başlayan “Kaçak Hareketi” kısa zamanda bütün Azerbaycan'a yayılarak milli hareket haline gelmiştir (Saray, 1987:25).

Fakir bir ailenin çocuğu olan Kaçak Nebi, Molla Köyü'nde annesi Güzel, babası Alo, kardeşleri Muharrem, Mehti ve Sakine ile birlikte yaşamaktadır. Çocukluk çağından gençlik çağına kadar köy ağası Kerbelayı Cafer'in yanında çobanlık yapar. Koyun ve at sürüleri olan Kerbelayı Cafer, kendi gibi zalim biri olan köy muhtarı Ala Mahmut ve Çopur Mehmet ile birlikte yaptığı tüm haksız uygulamalarda iş birliği içindedir. Kerbelayı Cafer, Kaçak Nebi'ye çalışmasının hakkını vermez. Haksızlıklara her fırsatta karşı gelen Nebi, köyden Hanali'nin kızı Hacer'i sevmektedir. Ancak Hanali kızını hem isyankâr hem de fakir olduğu gerekçesiyle Nebi'ye vermez. Hacer, babasını dinlemez, Nebi'ye kaçar. Köyde birçok haksızlık yaşanmaktadır. Bu haksızlıkların had safhaya vardığı bir gün Nebi ayaklanır, zalimlere haddini bildirerek kardeşleriyle birlikte köyden ayrılır. Nebi ve kardeşlerinin gösterdiği bu başkaldırı ağızdan ağza yayılır. Halk onların yaptığını onaylar ve onları gizlice destekler. Köyde başlayan bu ilk kıvılcım kısa sürede ülkeye yayılır. Artık Nebi ve kaçakların kahramanlıklarını bilmeyen kalmaz. Kaçak Nebi'nin Rus Valisine, ona bağlı generaller, polisler ve onlarla iş birliği içinde olan Hanlara karşı başlattığı bu büyük mücadelede en büyük destekçisi karısı Hacer'dir. Hacer, kaçaklarla birlikte verdiği mücadelede birçok kahramanlık göstermiştir. Nebi gibi ona da kahramanlık türküleri söylenmiştir. Hacer de artık “Kaçak Hacer” olarak anılır, nam salar. Hacer'in eşinin verdiği mücadelede yanında olması, kaçaklar gibi giyinmesi, at ve silah kullanmadaki hüneri, Nebi tutsak iken yaptığı kusursuz planla onu kurtarması bize kadının Türk toplumunda ikinci planda olmadığını gösterir.

Kadının Türk Kültüründeki önemini Ziya Gökalp de anlatmıştır. Başka cemiyetlerde kadın tabu idi. Eski Türklerde ise kadın, tekin idi. Kadının tekin olmasının mühim neticeleri vardır. Bunlar; 1) Biremirhane ‘Hakan emrediyor’ diye başlarsa muta olmazdı. ‘Hakan ve hatun emrediyor ki’ diye başlarsa muta olurdu. 2) Hakan yalnız başına ecnebi devletlerin elçilerini kabul edemezdi. Elçiler hakan sağda, hatun solda olmak üzere ikisinin huzuruna çıkabilirlerdi. 3) Aile dâhilindeki velayet-i hassa da yalnız babaya ait değildi. Müştereken ikisine aitti. Mesela baba,annesinin rızasını almaksızın kızını kocaya veremezdi. 4) Eski Türklerde harem yoktu. Kadın meclise iştirak ederdi. 5) Eski Türklerde peçe ve yaşmak yoktu. Siyasi, dini ve iktisadi meclislere yüzleri açık olarak iştirak ederdi.6) Mesleki taksim-i âmâl olmadığından, kadın erkeklerin yaptıkları bütün hizmetleri ifa ederdi: hükümdarlık, kumandanlık gibi. 7) Kurultaya erkekler gibi iştirak ederdi. Orada hür ve serbest yapılan kengeş’lerde iştirak ederdi. 8) Şölenler ve yağma şölenlerine erkekler gibi iştirak ederdi. 9) Milli toylara erkekler gibi iştirak ederdi. 10) Devletin siyasi, işlerine iştirak ettiği gibi, evin iktisadi işlerine de iştirak ederdi (Gökalp, 2007: 472-473). Gökalp’ın aktardıklarına göre kadın Türk toplumunda önemlidir ve kadın ile erkek arasında eşitlik vardır.

Bugün sözlü ve yazılı kültür kaynakları incelendiğinde de bu sonuca varmak mümkündür. Çünkü Türk kadının tarihte rolü büyüktür. Türk medeniyet tarihi, Türk kültürü kadın ve erkeğin ortak mücadelesi sonucunda yaratılmıştır. Türk tarihi içinde kadınlar sosyal ve siyasi hayatın içerisinde bizzat yer almış, Türk toplumunun gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Türk toplumunda kadın yeri geldiğinde devlet işlerinde “Hatun” unvanıyla hanın yanında yer alırken yeri geldiğinde aile reisi, evin direği, erkeğin vefalı yol arkadaşı, en önemlisi de çocuklarının annesi olmuştur.

Destan, efsane, halk hikâyeleri ve diğer anlatılarda geçen olaylar kahraman veya kahramanlar etrafında örülür. Bu olayları yaşayan kahraman veya kahramanlar karakterleri teşkil eder. Tip ise farklı eserlerde benzer özelliklerle oluşturulur. Tipler sosyal bakımdan manalıdır. Onlar muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil ederler. Bunlar arasında toplumun sevmediği, küçük gördüğü, alay ettiği tipler de vardır (Kaplan, 1991a:5). Edebi anlatılarda yer alan tipler, ideal insan tipidir. İdeal insan tipi, daha çok kendi şahsi hırslarının ve arzularının çok üstüne çıkmış, kendi toplumu için her defasında hayatını ortaya koyma cesareti ve kabiliyeti göstermiş karakterler etrafına bina edilmiştir (Ekici, 2000: 2).

Anlatılarda idealize edilen bu tipler, halkın asıl gücünü temsil eder. Milli ve kutsal vatanseverlik ülküsünden ölünceye dek vazgeçmez. Bu ideal tipin dayandığı manevi güç, genellikle atalar ruhudur. Alp tipi olarak da nitelendirebileceğimiz bu ideal tipler, doğuştan güçlü ve yetenekli olarak doğar. Cömert, dürüst, erdemli, misafirperverdir.

Edebi yaratmalarda genelde karşımıza erkek olarak çıkan bu ideal tipin yanında kadın da geri kalmaz. Erkeğin sahip olduğu özelliklere o da sahiptir. İffetli, fedakâr ve erkeğin verdiği mücadelede onun vefalı yol arkadaşıdır. Yeri geldiğinde kötülere karşı bizzat savaşan, erkeklerle yarışan, avcı, akıncı bir kahramandır.

Kaçak Nebi Destanı’nda yer alan kadın kahramanları inceledikten sonra, bu karakterleri üç grup içerisinde ele aldık:

- 1) İdeal Eş ve Anne Tipi
- 2) İdeal Sevgili Tipi
- 3) Yardımcı Tip (Ekici, 2000:3).

1. İdeal Eş ve Anne Tipi: Bu tip içerisinde yer alan karakter, Güzel'dir. Güzel, Alo'nun karısı, destan kahramanı Nebi'nin annesidir. Fakir bir adam olan Alo'nun karısı Güzel, asla bu durumdan şikâyetçi değildir. Çocuklarının sağlığının yerinde olması onun için yeterlidir. Alo, sık sık hayat arkadaşı Güzel ile dertleşir, onunla fikir alışverişinde bulunur.

Güzel, Türk gelenekleri çerçevesinde tasvir edilmiştir. Fedakâr, iffetli, eşine hayat arkadaşı, çocuklarına bağlı bir annedir. Güzel, fakir Alo'nun evini çekip çevirir. Evde ekmeklik un olmazsa, sırtına çocuğunu bağlayıp gidip başak toplar ve ondan ekmek yapar. Güzel'in kocası Alo, yazları kara diken kırmaya yazıya gider, kışları kireç taşı kırarak geçimini sağlar. Ağır işlerde çalışır. Ancak eve geldiğinde Güzel onu güler yüzle karşılar, sırtındaki yükü alır, Alo'ya sofraya kurar. Güzel, bu özellikleriyle Dede Korkut kitabında geçen evin dayacağı olan kadındır. Dede Korkut dilinden ozan aydur: Karılar dört türlüdür. Birisi solduran soptur. Birisi dolduran toptur. Birisi ivüntayağıdır. Birisi niçe söylersen bayağıdır. Ozan ivüntayağı oldur ki yazıdan yabandan ive bir konuk gelse, er adam ivde olmasa, ol anı yidürürürür ağırılar, azizler gönderir. Ol Ayişe Fatıma soyıdırhanum, Anun bebekleri yetsin. Ocağınabunçılavın avrat gelsün (Ergin, 1994: 74). Güzel, evin dayacağı grubunda yer alır. Nitekim Güzel evine gelene de misafirperver tavırlar içerisinde.

Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı*'nda aktardığı bu kadın sınıflandırmasına rağmen, Mehmet Kaplan bu parçanın halis göçebe Türklere ait olmadığı kanaatinde. Kaplan'a göre; Asıl Dede Korkut hikâyelerinde kadının en büyük meziyeti kahramanlık ve annelik duygusu olduğu halde, burada kadın bambaşka bir zaviyeden, misafirperverlik ve ev işi bakımından değerlendirilmektedir. Dört tipin tasvirinde de yiyeceğe mühim bir yer verilmektedir ve iyi kadın, evde er kişi olmadığı halde misafire yiyecek çıkarmalıdır. Kötü kadınlar ise tembel olup, şikâyetçidir. Kaplan'a göre asıl Dede Korkut hikâyelerinde ahlaki değerlerin ağırlık noktasını düşmanla çarpışmak, kahramanlık teşkil etmektedir (Kaplan, 1992b: 54). Kaplan'ın yaklaşımına göre Türk kadının en büyük meziyetlerinden olan kahramanlık ve annelik duygusu Güzel'de vardır. Güzel, çocuklarını yetiştirirken her türlü zorluğa katlanmış, hatta canı pahasına onları korumuştur.

Metinde bunu yavrusu Nebi'yi korumak için gösterdiği çabadan anlarız. Güzel başak toplamak için tarlaya gitmeye karar verir. Sırtına bebeği Nebi'yi bağlar. Tarlaya gidebilmesi için Hakeri çayını geçmek zorundadır. Hakeri çayından atıyla geçecek olan Aliekber ona yardım eder. Karşı tarafa geçip başaklarını topladıktan sonra Güzel'e dönüşte yine Aliekber yardım eder. Ancak bu sefer Hakeri çayının azgın dalgaları her birini bir yere savurur. Dalgalar arasında bebeğiyle sürüklenen Hacer, tırnaklarını bir kütüğe geçirir, dişleriyle de yavrusunun olduğu şalı tutar. Tüm gücüyle yavrusunu kaybetmemeye çalışır.

Güzel, anlatı boyunca oğlu Kaçak Nebi ve Hacer'in yanında olup kaçaklarla mücadelenin içinde bizzat yer alır. "Güzel de şimdi kaçakların arasında gelini ile oğlunun yanında idi"(Bergüşat, 1987: 145). Güzel, yaşlı ilerlemesine rağmen kaçakların arasında olmaya ve at sürmeye devam eder. Gelini Hacer'in doğum yaptığı gece, Pristaf Selim ve Rus jandarmalar tarafından kovalanırken gelini Hacer'i cesaretlendirir (Bergüşat, 1987: 146-147).

Güzel'in oğlu Nebi üzerinde yaptırımı çoktur. Nebi, anasının öğretilerini mücadele boyunca aklından çıkarmaz. Gerek eşi Hacer'in yanındayken gerek en zor anlarında hep onun sözleri hatırına düşer. Örneğin Hacer'i kaçırdığı gece anasının sözlerini Hacer'e söyler. "Oğul, nerede olursan ol, baht yıldızını kaybetme" (Bergüşat, 1987: 121).

Kahramanımız destan sonunda yaralanıp öleceğini anlayınca anası Güzel'in sözleri yine hatırına düşer. "Kaçak Nebi'nin son nefesi bedeninden uçuyor: Anam derdi ki oğlum aklında kalsın, savaş zamanında düşmanımı öldürüp bir an ayakta kalasın, ondan sonra ölsen, o ölüm şerefli ve bahtiyar bir ölümdür... Demek

ben de bahtiyarım. Götür beni Bozatım, götür. Ben son nefesimde annemin ninni söylediği o aziz nağmeli Hakeri çayını Bergüşad ellerini bir daha görmek istiyorum! Götür beni. Bozatım. Beni uçtuğum yuvama götür” (Bergüşat, 1987: 293).

Kararlı, cesaretle, fedakâr bir kadın olan Güzel, tüm Azerbaycan’da yayılıp “Kaçak Hareketi”ni başlatacak olan kahraman Nebi’yi yetiştirmiştir. Kuşkusuz ki çocukların üzerinde onları yetiştiren annenin etkisi büyüktür. Jung, erkeğin bir kadınla ilk ve en önemli deneyi annesidir ve bu kendisini biçimlendirmede ve etkilemede en güçlü deneydir, der (Fordham, 1996: 65).

Güçlü bir karakter olan Güzel’in kahraman Nebi üzerindeki etkisi yadsınamaz. Nebi’nin doğuştan farklı bir çocuk olacağı belli olsa da böyle bir kadın tarafından yetiştirilmesi de oldukça önemlidir. Güçlü bir anne tarafından yetiştirilen erkek, ilerideki eş seçimini de buna göre yapacaktır. Çünkü bilinçaltında güçlü bir imaj oluşacaktır. Jung, bu imaj, erkeğin yaşamı boyunca ilgi duyacağı kadınların üzerine yansıtılacaktır, der (Fordham, 1996: 66).

KahramanımızNebi’nin Hacer’i eşi ve yol arkadaşı olarak seçmesinde şüphesiz bu durum etkilidir.

2. İdeal Sevgili Tipi: Anlatıda bu tipi Kaçak Nebi’nin eşi Hacer oluşturur. Hacer, alplığı ve yiğitliği sembolize eder. Kaderine boyun eğmeyip, Nebi ile evlenmiş ve onunla birlikte haksızlıklara karşı mücadele etmiştir.

Azerbaycan topraklarında 19.yy. da yaşanan zulümler, haksızlıklar, maddi ve manevi sıkıntılar, Türk destanlarında karşımıza çıkan alp tipini doğurmuştur. Milli duygulara sahip, vatansever bu tip, düşmanlarına karşı mücadele içerisindedir. Nebi’nin döneminde yaşanan zulümlere karşı verdiği mücadele onu alp tipiyle özdeşleştirmiştir. Hacer de bu mücadelede gözünü kırpmadan yer almıştır. Güzel, cesur, kararlı olan Hacer, alp tipine uygun bir duruş sergiler.

Evleneceği erkeği kendisi seçmiş, onunla bir aile kurup, kadının Türk ailesinde yerini ve önemini gözler önüne sermiştir. Hacer, beceriklidir. Dokuduğu halıların güzelliğini duymayan yoktur. Tüccarlar onun dokuduğu halıları satın almak ister.

Hacer, çok güzel bir kadındır. “Zengurlular, göğüsleri yeni goncalanmış bu benli kızın güzelliğini her yerde konuşuyorlardı. Tabiat sanki güzelliğini onun üzerine dökmüştü. Bu güzelliğin kokusundan bayılmak, bu goncayı alıp göğsüne takmak çoklarının, yüreğinden geçiyordu. Fakat kızın yakut dudaklarını pınarlardan başka kimse öpmemişti. Kokulu simsiyah saçlarını, yalnız dağ rüzgârı taramıştı” (Bergüşat, 1987: 59).

Güzelliğiyle tüm dikkatleri üzerine çeken Hacer’e, dönemin ileri gelenlerinden Rus gubernatörüne bağlı oldukça zengin bir aileye mensup olan Selim Bey de talip olmuştur. Ancak o eşini seçmiş, Nebi’de karar kılmıştır. Bunun için babası Hanali’yi dahi karşısına almıştır.Hacer, köyde izinsiz toprak ektiği gerekçesiyle Kerbelayı Cafer ve adamları tarafından cezalandırılan bir köylünün yanında Nebi ve kaçaklarla birlikte yer alır. Hacer, eline geçirdiği tırmıkla bu adamların karşına korkusuzca çıkar. Bu olaydan sonra Hacer, haksızlıklar karşısında fiilen yer almaya başlayacaktır.

İlk başkaldırısı ise kendisinden Nebi’nin yerini öğrenmek isteyen babası Hanali, Kerbelayı Cafer, Ala Mahmut, Çopur Mehmet’e karşı gösterecektir. Hacer, onların sorgulamalarına asla cevap vermeyecektir. “Hacer’i ne kadar sorguya tutsalar da onu suçlayamadılar. Kız kapı ağzında isyan bayrağı gibi dikilmişti” (Bergüşat, 1987: 92). Hacer, tüm tehditlere rağmen Nebi’nin yerini söylemez ve onunla buluşmaya devam

eder. Bu buluşmalardan birinde kaçaklara katılmak istediğini söyler. “Bana küheylan bir at bul, öyle bir at ki senin Bozat’ınla yarışabilsin” (Bergüşat,1987: 95).

Hacer’in cesareti artmaya devam eder. Öyle ki Nebi’ye en büyük yardımları Hacer yapacaktır. Nebi’ye ve köydeki isyan sonrası tutsak edilen Mehdi ve arkadaşlarına yemek ile su götüren Hacer’dir. Hacer, akıllı bir kızdır. Olayların seyrinin değişmesinde önemli roller oynar. Mehdi ve arkadaşları köydeki isyan sonrası tutsak edilince Nebi, “Kartal Yuvası’nda tek başına saklanmak zorunda kalır. Bu sebeple ne zorla evlendirilen Hacer’e yardım edebilmekte ne de hanlarla olan mücadelesine devam edebilmektedir. Hacer, birgün gizlice evden kaçar. Mehdi ve arkadaşlarının tutsak edildiği mağaranın başına gelerek onları kurtarır. “Hacer, eteğine topladığı taşları ardı ardına nöbetçilerin üzerine yağdırdı. Bu o kadar aniden oldu ki, nöbetçiler neye uğradığını anlayamadan kaçmaya başladılar. Mağaradan sesler koptu: Vurun bu alçakları! Hacer nöbetçilerin silahlarını kapıp onları ateş yağmuruna tuttu. Nöbetçiler canlarını zor kurtardı” (Bergüşat, 1987: 105-106).

Hacer, önceleri sakin bir hayat sürüp evinde halı dokurken bu cesareti göstermesi onun alp tipi bir kadın olduğunu gösterir. Jung ise, bu durumu, “animus” adını verdiği kadındaki eril taraf ile açıklar. Jung, insanlarda kolektif bilinçdışı meydana getiren atalardan gelen imajlar bütünü olduğunu savunur. Bir erkeğin bilinçdışı bütünleyici dişibir ögeyi, bir kadının bilinçdışı ise bir erkek ögeyi barındırmaktadır. Jung, bunları anima ve animus olarak adlandırır. Erkek kolektif bilinçaltında mevcut olan dişiyeye anima, kadının bilinçaltında var olan erkile ise animus demidir (Fordham, 1996: 64-65).

Hacer’in sakin bir hayat sürerken bu olaylarla birlikte cesur bir duruş göstermesi bilinçaltı ile açıklanır. Jung’a göre; animus, bir bakıma tüm kadınlardaki erkeğe dair ata deneyiminin birikimidir (Jung, 2015: 34). Hacer’in yaptığı bu planla kurtulan Nebi, Hacer’i zorla evlendirildiği Selim Bey’in düğün alayından kaçar. Bu olaydan sonra Hacer de kaçaklarla birlikte yaşamaya başlar. Onlar gibi giyinir, at biner, savaşır. Hacer, oğlu Aras’ı at üstünde doğurur. Bu Aras’ın kahraman bir çocuk olacağı ve Nebi’nin soyunun devam edeceğinin de göstergesidir. Hacer’in oğlunun doğumundan sonra şefkatli ve sevgi dolu anne tarafına da şahit oluruz. Oğlunu her tehlikeye karşı korur. Hacer’in at üstünde savaşırken oğluna duyduğu bu şefkat, onun kolektif bilinçdışıdaki eril tarafının yanı sıra derin bir duygusallık içinde de olduğunu gösterir.

Eşiyle bir dengeye sahip olan Hacer, erkeğine sadıktır, iffetlidir, Nebi tutsak edildiğinde, Nebi’yi hile ile yakalayıp onu Tebriz hapishanesine götüren Ahmet Han’ın oğlu Cevat Han, Hacer’e aşık olur. Nebi tutsak iken Ahmet Han, Hacer, Güzel ve Aras’ı Ahmetli köyüne yollar, kapılarına da gece gündüz nöbetçi diker. Bu sırada Cevat Han, Hacer’i izlemekte ve aşkına karşılık istemektedir. Bunun üzerine Hacer bir plan yapar. Korku ve heyecan içerisinde planını uygular, Cevat Han’ı öldürür, Güzel ve Aras’ı alarak kaçar.

Jung’a göre animusun bir işlevi vardır. Onun temsil ettiği cesaret ve saldırganlığa kadının gereksinimi olduğu zamanlar bunların kaçıp gitmesini engelleyebilirse, kadına yararlı olmaktadır (Fordham, 1996: 72). Hacer de bu cesareti göstermiştir. Kendisine yaklaşmak isteyen Cevat Han’ı öldürmüş, kapıdaki nöbetçilerin arkalarından kurşun yağdırmasına rağmen Güzel ve Aras ile kaçmayı başarmıştır.

Hacer, kaçtıktan sonra Ahmet Han, Selim Bey, Rus jandarmaları tarafından aranır. Ancak Hacer çoktan yanına aldığı kaçaklarla Güney Dağlarında yurt salmıştır. At üstünde, aynalı elinde kaçaklara liderlik eder. Şimdi ise tek derdi Nebi’yi kurtarmaktır.

Erkeksi köken, yani, kadınlardaki erkeksi öge kadınların savaş yıllarındaki çalışmalarında oldukça önemli bir sonuç vermiştir. O zamanlar, daha önceleri erkeklere ayrılmış bulunan birçok işi, yeterli biçimde kadınların da yapabileceği ortaya çıkmıştır. Fakat bu tür belirtiler yalnızca olağanüstü bir durumda ortaya çıkmaktadır

(Fordham, 1996: 69). Jung'un bu tespitine göre Hacer'deki bu eril yan, olağanüstü bir durum olan savaş sırasında ortaya çıkmış, bu sayede Hacer verilen mücadelede önemli işler başarmıştır.

Hacer planını yapar. Ahmet Han Nebi'yi Aras nehrinin üzerindeki Hüdaverin köprüsünde Rus kubernatörüne bağlı Selim Bey'e teslim edecektir. Hacer'in planını başarılı bir şekilde uygulamasıyla Nebi'yi kurtarırlar. Bu olaydan sonra Kaçak Nebi'nin Kaçak Hacer'in koçaklığına türküler koşular, bu kahramanlık türküleri Nahcivan'dan Tebriz'e, Tebriz'den Erzurum'un kartallı kayalarına dek yayılır. Âşıkların sazlarında dil bulan bu türküler, düşmana toptan tüfekten daha büyük korku verir. Rus valileri, ona bağlı Hanlar büyük korku ve telaşa düşer. Hacer ve Nebi'ye koşulan bir türkü;

Ay Kaçak Nebi

Nebi'nin gözleri aladır, ala,
Koç Nebi olubdu düşmene bela,
Nebinin meskeni uca bir gala,
Koy sana desinler, ay Kaçag Nebi,
Heceri özünden, ay koçag Nebi!

...

Gün çıxıbdıgön ortanın yerine,
Hecer hanım galhıb atn beline,
Eşrefi, mürveri düzüp teline.
Koy sana desinler, ay Kaçag Nebi,
Heceri özünden, ay koçag Nebi! (Ahundov, 1994: 89-90)

Bu büyük başarı, halkta yıllardır süregelen zulme başkaldırma cesareti doğurur. Halk artık korkuyu bir tarafa bırakıp, her zaman destekledikleri kaçaklarla birlikte mücadele edecektir. Hürriyet mücahitleri, zulüm ve korku içindeki halka örnek olur. Kaçak Nebi ve Kaçak Hacer, gittikleri yerlere özgürlük, adalet, umut götürür. Böylece Nahçıvan, Zenzegur ve Karabağ'ın birçok yerinde karışıklıklar başlar. Nebi ve Hacer, Arza kaya'yı yurt tutar. Kendilerine gelenlerin isteklerini ve şikâyetlerini dinler, dava görürler. Birlikte karar verirler.

Hacer çizdiği cesur, kararlı, bir imajla alp tipi kadındır. Ayrıca iffetli bir eş, şefkat dolu bir annedir. Hacer örneğinden yola çıkarak kadının Türk toplumunda erkek kadar önemli ve erkekle eşit olduğunu görürüz.

3. Yardımcı Tipler: Bu karakterler, olayın gidişatına etki etmemiştir. Hatta kimisi anlatıda sadece ismiyle yer alır.

Sakine: Alo ve Güzel'in ikinci çocuğudur. Anlatıda önce doğum tarihi geçer. Güzel ve Alo, çocuklarının doğum tarihlerini ve isimlerini evdeki kalaylı bir siniye yazdırmak ister. Sakine'nin adı ve 1846 doğumlu olduğu bu sinide yazılıdır. Daha sonra Sakine'nin Hacer'in arkadaşı olduğunu ve birlikte halı dokuduklarını öğreniriz.

Falcı Fatma: Kalaycı Osman'ın ninesidir. Alo ve Güzel bir gün evlerinin önünden geçen kalaycıyı, oğulları Nebi'nin doğum tarihini ve adını yazdırmak için eve çağırırlar. Kalaycı sıradan biri değildir. Akıllı bir adam

olduğu konuşmalarından anlaşılır. İri yarı, heybetli bir görünüşü vardır. Kalaycı Osman Nebi'yi kucağına aldığımda Nebi'nin ileride Hacı Murat gibi kahraman olacağını söyler. “Benim rahmetli ninem yüzyıl falcılık yaptı. Dünyada onun gezmediği, görmediği köy kalmadı. O, fala bakarken adamı yüzünden, gözünden, konuşmasından, hareketlerinden tanırdı. Bakışlarından anlardı, bu hangi yuvanın kuşudur. Ben de falcı ninemden çok şeyler öğrendim. Ben adam sarrafiyım. Bak şimdi söylüyorum, sizin bu oğlunuz büyüdüğünde, Hacı Murat gibi yiğit olacak. Benim hatırım için onun adını Hacı Murat koyun” (Bergüşat, 1987: 18). Jung’a göre anima ve animustan sonra kişinin yaşamında etkin olabilecek iki arketip, yaşlı bilge adam ve büyükanne arketipleridir” (Fordham, 1996: 75). Buna göre Falcı Fatma'nın da torunu Kalaycı Osman üzerindeki etkisi anlaşılmaktadır.

Zehra: Köydeki fakir İsmail'in karısıdır. İhtiyar İsmail ve karısı Zehra, Nebi ve ailesinin yanında yer almıştır. Zehra evine kim gelirse gelsin misafir eder. Güzel'in arkadaşıdır. İsmail'in öldürüldüğü gün Güzel tarafından teselli edilir.

Gile: Gile'nin ismi anlatının çoğu yerinde geçer. Nebi,Bozatu yaralandığında Gile'nin onu iyi edeceğini bilir. Ani bir baskın sonrası Hacer yaralanınca Gile tarafından iyileştirilir. Hacer'den ümit kesildiğinde Gile hazırladığı merhemlerle onu iyileştirmiştir. Gile'nin taşa bile nefes vereceğine inanılmaktadır.

Fuzuli Bayat'a göre kadın, Sibiryalı bir halk olan Çukçî atasözünde denildiği gibi doğası itibarı ile şamandır veya doğal olarak şamandır. Sadece Çukçiler değil, birçok kavimler de kadınları ilk şaman olarak kabul eder. Kadın, doğumun efendisi olması, gebelik dönemi, dünyaya yeni bir can getirmesi, üremenin tek sahibi olması, yavrularıyla ilgilenmesi ve birlikte yaşama zorunluluğu itibarıyla toplumun biyolojik ve tinsel merkezi durumuna getirilmiştir. Kadının doğurganlığı onun kutsanmasını sağlamıştır. Ayrıca sözlü gelenekler, arkeolojik kazılar ve tarihi veriler kadınları şifacı, otacı, kâhin, falcı, kendinden geçen dansçı, kozmik yolcu olarak gösterir. Kadınlar en eski sağaltma metotlarını iyi bilen ve bunu başarıyla tatbik eden kişilerdir(Bayat,2015: 22). Buna dayalı olarak otacı Gile'nin şaman olması da muhtemeldir.

İhtiyar Çingene Kadın: Çingene Kerim'in annesidir. Kerim, Nebi ve Hacer adına türküler koşar, onların dostudur. Nebi ve Hacer'e mücadelelerinde yardım eder. Annesinin adı verilmez, ihtiyar Çingene kadın olarak geçer. İhtiyar kadının çadırında atkuyrukları asılıdır. Kadın korkusuzdur. Selim Bey'e karşı laflarını esirgemez. Bu kadın aynı zamanda falcıdır. Metinde Hacer'in yanına giden Cevat Han'ı durdurarak ona başına gelecekleri söyler. Ancak Cevat Han ona itibar etmez. Bazı Sibiryalı kadın şamanlarının özel giysisi, davul ve benzeri çalgı aleti kullanmadan kamlık yaptıklarını göz önünde tutan Avrupalı araştırmacılar da kadın şamanların yetenek ve güçlerinden övgüyle bahsetmişlerdir. Uzak Sibiryalı, özellikle de Kamçatka halklarının, Koryakların, Yukagirlerin şamanları olmadıkları bir dönemde kadının özel kıyafet giymeksizin, davula sahip olmaksızın büyü yaptıklarını, kehanette bulduklarını, kamlık yaptıklarını hem gezginler hem de araştırmacılar bildirirler. (Bayat, 2015: 23) Bu Çingene kadın ve obası göçmendir, her yere oba kurarlar. Kadının metinde falcı olduğu belirtilir ve kadın bazı kehanetlerde bulunur. Kadının şaman olduğuna dair bir ifade olmasa da çadırında atkuyrukları asılı olması, falcılık yapması ve kehanetlerde bulunması onun özel güçlere sahip olduğunu gösterir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Kaçak Nebi destanında yer alan kadın karakterler incelendiğinde temel olarak iki kadın tipi yer almaktadır. Bunlar; ideal eş ve anne tipi, ideal sevgili tipidir. Yardımcı tiplerin ise olayların gidişatında bir etkisi olmamıştır.

Metin incelendiğinde vardığımız sonuç; Türk toplumunda kadın ve erkeğin eşit olduğu, birbirleriyle bütünlük içerisinde olup her bakımdan ortak bir hayat yaşadıklarıdır.

Türk kadını, kocasıyla at binen, düşmanıya cesurca savaşan, erkeğinin karşısında kendi varlığını ispatlayan bir kadındır. Toplum içerisinde söz sahibidir ve kendisine saygı duyulmaktadır.

Azerbaycan’da verilen bu özgürlük mücadelesinde Nebi ve Hacer birlikte hareket etmiş, “Kaçak Hareketi”nin kıvılcımını çakmışlardır. Böylece Türklere dâhili ve harici düşmanlara karşı bütünlük içerisinde hareket edilerek, muzaffer olunabileceği mesajını vermişlerdir.

KAYNAKÇA

Ahundov, E. (1994). Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri. (Çev. Tezcan, S.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Bayat, F. (2015). Türk Kültüründe Kadın Şaman. İstanbul: Ötüken.

Bergüşat, C. (1987). Kaçak Nebi. (Çev. Altunbay, O.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Ekici, M. (2000). Dede Korkut Kitabında Kadın Tipleri. (<https://www.academia.edu>).

Ergin, M. (1994). Dede Korkut Kitabı 1. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Fordham, F. (1996). Jung Psikolojisi. (Çev. Yalçın, A.). İstanbul: Say.

Gökalp, Z. (2007). Kitaplar 1-Türk Medeniyet Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi.

<https://www.seslisozluk.net>- (E.T.-12.04.2018).

Jung, C.G. (2015). Feminin- Dişiliğin Farklı Yüzleri. (Çev.Soylu, T.V.). İstanbul: Pinhan.

Kaplan, M. (1991). Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3-Tip Tahlilleri. İstanbul: Dergah.

Kaplan, M. (1992). Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1. İstanbul: Dergah.

Saray, M. (1993). Azerbaycan Türkleri Tarihi. İstanbul: Nesil.

**AZERBAYCAN'DA ŞEBEKE EL SANATI VE USTALARININ UNESCO-SOMUT OLMAYAN
KÜLTÜREL MİRAS SÖZLEŞMESİ VE YAŞAYAN İNSAN HAZİNELERİ PROGRAMI
BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ**

Sona RZAYEVA*

ÖZET

UNESCO tarafından somut olmayan kültürel mirasın beş alanından biri olarak tanımlanan geleneksel el sanatları toplumda ortak kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmakla kültürel belleğin bir unsurudur ve ait olduğu toplumun kültürel zekâsını, yaşam seviyesini, tarihini, adetlerini, gelenek, göreneklerini ve estetik değerlerini yansıtmaktadır. Bunların yanı sıra geleneksel el sanatları etnografik değerler taşıyan, yöresel özellikler gösteren, sanatsal, işlevsel ve ekonomik boyutları olan ürünlerdir. El sanatlarını ortaya çıkaran, şekillendiren ve en önemlisi bu mirası korumak ve yaşatmakla kuşaktan kuşağa aktararak sürdürülebilirliğini sağlayan ise geleneğin taşıyıcısı ve aktarıcısı olarak tanımlanan gelenek ustalarıdır. Gelenek ustaları tarafından 9-12. yüzyıllardan beri yaşatılarak kuşaktan kuşağa aktarılan bu el sanatlarından biri de Azerbaycan'ın mimarlık tarihinde önemli yere sahip olan ve dünyada bir benzeri daha bulunmayan Şebeke sanatıdır. Bu çalışmada Azerbaycan'da geleneksel el sanatlarından Şebeke el sanatı ve bu sanatın ustaları ele alınmakla Şebeke sanatı hakkında bilgi verilecek, Şebeke sanatının geleneksel el sanatları arasındaki yeri, yapılaş şekli, tarihi, günümüzdeki durumu, kullanım yerlerine değinilecek; Şebeke sanatı ve bu sanatı koruyup yaşatarak gelecek kuşaklara aktaran geleneğin ustaları UNESCO-Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: UNESCO, Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM), Geleneksel El Sanatları, Şebeke Sanatı, Yaşayan İnsan Hazineleri

**EVALUATION OF SHEBEKE ART AND ITS MASTERS IN AZERBAIJAN IN THE CONTEXT
OF UNESCO – INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE AGREEMENT AND LIVING HUMAN
TREASURES PROGRAMME**

ABSTRACT

Traditional handicrafts, which are defined by UNESCO as one of the five areas of intangible cultural heritage, are an element of cultural memory with a sense of shared identity and belonging in the society and reflect the cultural intelligence, lifestyle, history, customs, traditions, customs and aesthetic values of the society to which it belongs. Besides these, traditional handicrafts are products with ethnographic values, showing local characteristics, artistic, functional and economical dimensions. It is tradition masters who are defined as carriers and transporters of tradition, which uncover and shape handicrafts and, most importantly, protect and sustain this legacy and transmit it to its origin. One of these handicrafts, which have been kept alive since the 9th-12th centuries by tradition masters, is the Shebeke Art, which has an important place in Azerbaijan's architectural history and has no similar in the world. In this study, will be informed about Shebeke art which is described as one of the traditional handicrafts and the masters of this art in Azerbaijan. In addition, this study will be informed about the place of Shebeke Art among traditional handicrafts, the way of construction, the history, the current situation, the place of use, and Shebeke art and the master of the tradition that preserves and protects this art and transmits it to future generations will be evaluated in the context of the UNESCO-Intangible Cultural Heritage Convention.

Keywords: UNESCO, Intangible Cultural Heritage (ICH), Traditional Handicrafts, Shebeke Art, Living Human Treasures

---

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, sonarzayeva@gmail.com, TÜBİTAK desteklidir

GİRİŞ

Bilindiği üzere 4 Kasım 1946 tarihinde kurulan, genel merkezi Paris`te bulunan ve 195 devletin üye olduğu Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü olan UNESCO 17 Ekim 2003 tarihli 32. Genel Konferansı`nda Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesini kabul etmiştir. 2 Ekim 2006 tarihinde Azerbaycan`ın da resmen taraf olduğu Sözleşme`nin ikinci maddesinde somut olmayan kültürel miras şu şekilde tanımlanmaktadır: “Somut Olmayan Kültürel Miras”, toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar anlamına gelir (UNESCO, 2003).

Dokuz bölüm ve kırk maddeden oluşan sözleşmenin ikinci maddesinin ikinci fıkrası somut olmayan kültürel mirasın belirttiği alanları şu şekilde tanımlamaktadır:

- Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar;
- Gösteri sanatları;
- Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenler;
- Doğa ve evrenle ilgili uygulamalar;
- El sanatları geleneği (UNESCO, 2003).

Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin amaçları ise aşağıdaki gibidir:

- Somut olmayan kültürel mirası korumak,
- Somut olmayan kültürel mirasın taşıyıcısı konumundaki toplulukların, grupların ve bireylerin somut olmayan kültürel mirasına saygı göstermek,
- Somut olmayan kültürel mirasın önemi konusunda yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde duyarlılığı arttırmak ve karşılıklı değerbilirliği sağlamak,
- Uluslararası işbirliği ve yardımlaşmayı sağlamak (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011: 11).

El Sanatları

Somut olmayan kültürel mirasın beş alanından biri olan “el sanatları; bir veya birden fazla sanatkârın bilgi ve becerisine dayanan, çevre şartlarına göre değişim gösteren, insan yaşamını kolaylaştıran, ihtiyaçlarını karşılayan; evde veya atölyelerde, bütün gün veya boş zamanlarda ya da belli dönemlerde üretilen; geleneksel, bölgesel, fonksiyonel, estetik, artistik, sanatsal, dekoratif, dini, sosyal açıdan sembolik karakter taşıyan; el, el aleti veya mekanik araçların yardımıyla yapılan ürünler olarak tanımlanabilir” (T.C. MEB, 2012: 6). El sanatları ilk başta tabiat şartlarına bağlı olarak insanoğlu tarafından ihtiyaçları karşılamak üzere ortaya çıkmış olsa da daha sonra endüstriyel ve teknolojik gelişmelerden dolayı değişim göstererek toplumun kültürel özelliklerini ve sanatsal beğenilerini yansıtır hale gelmiş ve "geleneksel" niteliği kazanmıştır.

Bir kültür unsuru olan geleneksel el sanatları, yüzyıllardır insanların duygularının, sanatsal zevklerinin ve zekâsının bir aktarıcısı olup bir toplumun veya ülkenin kültürünü, yaşam seviyesini, tarihini ve üretildikleri dönemin özelliklerini yansıtan canlı belgelerdir. Geçmişten günümüze kadar ulaşabilen geleneksel el

sanatları; etnografik değerler taşıyan, toplumsal ve yöresel özellikler gösteren, sanatsal ve işlevsel boyutları olan, halk tarafından üretilen, kullanılan, alınıp satılan ve üretimi gelir getirebilen ürünlerdir (MEB, 2012: 12).

Sanayi öncesi toplumların yaşamlarının bir parçası olan, pek çok alandaki ihtiyacı karşılayan ve el emeğine dayalı üretim sayılan el sanatları çok geniş bir alanı kapsamaktadır.

Kullanılan malzemenin türüne, geldiği yere ve imalat tekniğe göre çeşitlilik gösteren el sanatlarını 11 ana iş koluna ayırmak mümkündür:

1-Toprak işçiliği	6- Cam işçiliği
2- Ahşap ve tahta işçiliği	7- Boynuz işçiliği
3- Deri, keçe ve cilt işçiliği	8- İplik işçiliği
4- Maden işçiliği	9- Ot ve hasır işçiliği
5- Yapı, taş ve alçı işçiliği	10- Sabun işçiliği

11- Kâğıt işçiliği (<https://www.kulturportali.gov.tr/portal/el-sanatlari-gelenegi-1>).

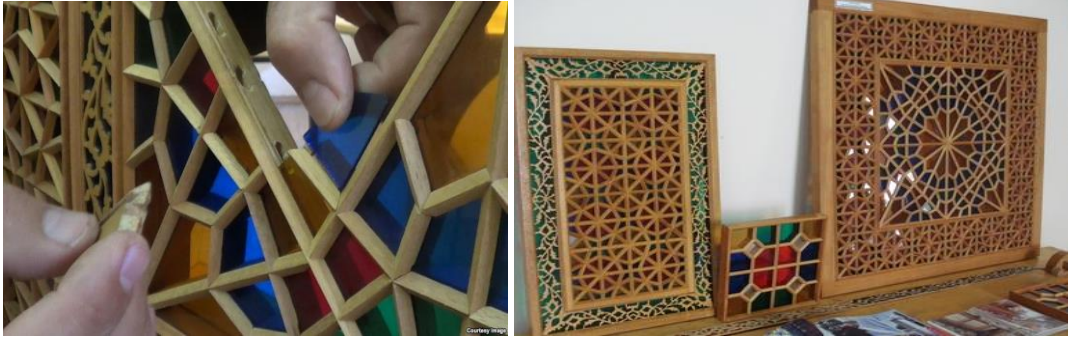
Geleneksel el sanatlarına; dokuma sanatları (kumaş, halı, kilim, cicim, sumak, keçe); işleme sanatları (iğne, sim); örgü işleri (oya ve dantel, boncuk, tığ, mekik); maden sanatı (kuyumculuk, cam sanatı); ahşap ve ağaç işleri sanatı; hammaddesi taş olan el sanatları (oltu, mermer, lületaşı); dekoratif yapma bebek; deri sanatları, bakırcılık, sepetçilik, seramik-çömlek yapımıcılığı, yazmacılık, çinicilik, işlemecilik, oya yapımıcılığı, semercilik, keçe yapımıcılığı, müzik aletleri yapımıcılığı, arabacılık, maden işçiliği vb. ait edilebilir.

Şebeke Sanatı

El sanatlarının ahşap ve tahta işçiliği türüne ait edilen Şebeke sanatı, Azerbaycan`ın en eski ipek, sanat ve ticari merkez olmakla aynı zamanda birçok geleneksel el sanatlarının (ipekçilik, şapkacılık, bakırcılık, demircilik, çömlekçilik, uygulaması sanatlar, Şebeke sanatı, ağaç oymacılığı, helvacılık, tekelduz vb.) da merkezi sayılan ve yüzyıllardır el sanatlarının gelişimine katkıda bulunan Şeki şehrine özgü bir el sanatı türüdür. Geçmişten günümüze sürüp gelen maddi kültür ürünleri arasında yer alan ağaç işçiliğinin geleneksel sanatlarımız arasında önemi büyüktür. Yakın ve Orta Doğu mimarisinde ve dekoratif uygulamalı sanatında önemli yere sahip olan Şebeke sanatı Azerbaycan`da da en eski geleneksel sanat türlerinden biri olmak üzere Azerbaycan mimarisinde 9-12. yüzyıllardan uygulanmaya başlanmıştır. Şebeke sanatı mimarlıkla sıkı bağlı olduğundan genellikle anıtsal nitelik taşımaktadır. Bu el sanatı aynı zamanda dekoratif uygulamalı sanatların beceri ve deneyim gerektiren zor alanlarından biridir.

Şebeke esnekliğinden dolayı genellikle fıstık ağacından yapılmaktadır fakat ceviz ve meşe ağacından yapılan Şebekeler de vardır. Şebekenin uzun ömürlü olması ve ağaç kurtları tarafından yenmemesi için ahşaplar ilk önce buharda pişirilir, daha sonra ise sırasıyla suyu akıtılır, yağda bir süre bekletilir, kurutulur ve en son aşama olarak incelik ve titizlikle kesilerek belli biçimlere sokulur. Bu ahşap parçalar 6, 8 ve 12 köşeli geometrik figürler şeklinde birbirine birleştirilir ve renkli camlarla süslenir. Kullanılan camlar Rusya Federasyonu ve Almanya`dan sipariş üzerine getirilir. 250 yıl önce Şeki Han Saray`ının yapımında kullanılan renkli Şebeke camları ise Venedik`ten getirilmişti. Camlarının kalınlığı bir milimetre olan Şebeke`nin 1 kare metresinin yapımında beşten on beş bine kadar ahşap ve renkli cam kullanılmaktadır. Bin parçadan ibaret bir kare metre Şebeke`nin yapımı yaklaşık bir ay, on beş bin parçadan ibaret olanı ise bir yıl zaman alır. Genellikle kapı ve

pencere yapımında başvurulan Şebeke sanatında yapıştırıcı, çivi ve diğer birleştirici malzemelerin kullanılmaması bu sanatın ayırt edici özelliklerindedir. Şebeke ustaları genellikle geleneksel doğa süslerini tercih etmekte. "Caferi", "sekiz", "onaltı", "gülabi", "şemsi", "göllü", "keheşan" ve "bendi-rumi", Şebeke'nin geleneksel sanat yapıtlarıdır. Şebeke'deki tasvirler halının geometrik süslerine benzerdir.

Resim 1: Şebekenin Yapımı. <http://www.azadliq.org/content/article/26653928.html>

Bu geleneksel sanat türünün Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yaygınlaşmasına ve kullanılmasına rağmen en güzel örneği Şeki Han Sarayı olmakla merkezi Şeki şehridir. 1762 yılında yapılmış ve UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme kapsamında geçici listede yer alan Şeki Han Sarayı'nın dış cephesinde ve pencerelerindeki zarif Şebekeler bu sanatın hazinesi ve en güzel ve klasik örneğidir. Şeki Han Sarayı'ndaki Şebeke desenleri kusursuzdur. Sıradan bir Şebeke'nin bir kare metresi beş bin küçük parçadan yapıldığı halde Şeki Han Sarayı'ndaki Şebeke'nin her kare metresi on dört bin parça ve renkli camdan yapılmıştır. Bu parçalar o kadar küçük ki onları el ile yapmak mümkün değildir ve mutlaka özel cımbız kullanılmalıdır. Her bir kısmın yapımı ve tam hazır duruma getirilmesi için 10-14 işlem yapmak gerekir. Yapımında çivi ve yapıştırıcı kullanılmayan sarayın dış cephesindeki ahşap Şebekeler sarayın daha da muhteşem görünmesini sağlamaktadır. Sarayda renkli çalarlara sahip Şebeke kompozisyonları iki asır önceki görünümünü koruyarak bugün de kendi parlaklığı ile buraya gelen çoğu sayıda turistin ilgisini çekmektedir. Şu ana kadar tespit edilen en eski Şebeke örnekleri 250 yıl önce inşa edilmiş Şeki Han Sarayı'nın pencerelerindeki Şebekeler olarak bilinmektedir.

Resim 2: Şeki Han Sarayı. <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2012/10/18/seki-xan-sarayi>

Hatta üstat şair Nazim Hikmet de Şebekeyle yapılan Şeki Han Sarayı hakkında şöyle demiştir: “Eğer Azerbaycan’da başka eski yapıtlar olmasaydı, sadece Şeki Han Sarayı’nı dünyaya göstermek yeterli olurdu” (<http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=913774>). Yapımında Şebeke sanatının kullanıldığı diğer bir örnek de 1886 yılında Bakü’de yapılan ve mimari özellik taşıyan Taze Bey Hamamı’dır.

Resim 3: Tazebey Hamamı. http://www.tazebey.az/pages/53_jpg.htm

Daha çok cami, konak, saray gibi önemli mimari yapılarda kullanılan, kullanıldığı alanlarda farklı bir görsel estetik sunan ve dünyada benzeri olmayan Şebeke el sanatı yalnız Azerbaycan’da - Şeki şehrinde yapılmakta ve korunmaktadır. Bu sebepten Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Şebeke geleneksel el sanatının UNESCO’nun Somut Olmayan Kültürel Miras listesine alınması yönünde çalışmalar yapmaktadır.

Yaşayan İnsan Hazinesi ve Şebeke Sanatında Geleniğin Ustaları

Somut olmayan miras, UNESCO’nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin konseptini ve onaylanmasını sağlayan temel motivasyonlardan biri olan koruma yönünde farklı yaklaşımlar gerektirmektedir. Bu yaklaşımlardan yola çıkarak UNESCO insanların maddi olmayan kültürel mirasının ifade ve iletilmesine verdiği değeri tanımak suretiyle, canlı insan hazinelerinin tanıtılmasına ve korunmasına da öncülük etmiştir: Geleneksel el sanatları, tiyatro, dans, halk oyunları ve halk müziği ile ilgili kaynak yetersizliği, gençlerin gittikçe artan ilgisizliği, uygulayıcıların sayısının azalması ve bunun sonucu olarak somut olmayan kültürel miras unsurlarının kaybolma tehlikesi içine girmesi, UNESCO’yu somut olmayan kültürel miras unsurlarının korunmasının garanti altına alınması yönünde yeni bir koruma programı ilan etmeye teşvik etmiştir.

Yaşayan İnsan Hazinesi adlanan programın amacı “yüksek tarihsel, sanatsal ve kültürel değere sahip somut olmayan kültürel miras unsurlarını icra etme, canlandırma veya yeniden yapma için gerekli bilgi ve yetenekleri korumak” (YİH Sözleşmesi, I. 3.(i)) ve bu amaç doğrultusunda somut olmayan kültürel mirasın üreticisi ve geleneksel uygulamaların taşıyıcısı olarak görülen bireyleri tanımak ve onlara finansal destek sağlamaktır. Yaşayan İnsan Hazinesi olarak tanımlanan kişiler ise, “somut olmayan kültürel mirasın spesifik unsurlarını yüksek derecede icra etme ve yeniden yaratma bilgisine ve yeteneğine sahip olan kişilerdir” (YİH Sözleşmesi, I. 2.(i)). Bu bağlamda Şeki’de geleneksel Şebeke sanatının yok olmasını istemeyen, bu sanatı koruyup yaşatarak gelecek kuşaklara aktaran çok az sayıda usta kalmıştır.

Bu ustalardan biri 60-70’li yılların meşhur Şebeke ustası Eşref ustanın oğlu Tofik Resulov’dur. Bu sanatı babasından öğrendiğini, Şebeke sanatının Sovyetler Birliği döneminde tamamen yok olduğunu fakat dedesi ve daha sonra ise babası Usta Eşref tarafından yeniden hayata döndürüldüğünü belirten Tofik usta, 1978

yılında beri bağımsız şekilde Şebeke sanatıyla uğraşmakta ve bu sanatı yaşatarak gelecek kuşaklara aktarmaktadır (<http://www.youtube.com/watch?v=uj4g6HRFFDw>). Çocukluğundan beri Şebeke sanatı ile uğraştığını belirten ve el işlerinin birçok yerel ve uluslararası sergilerde yer aldığı Tofik Resulov Şebeke sanatıyla ilgili şunları söylemiştir: "İlginç bir sanatla uğraşyoruz. Çivi ve yapıştırıcı kullanmadan ahşap işi yapıyoruz. Bir milli metrelik bir yanlışlık bile tüm tasarımı bozabilir. Dikkat ve titizlik gerektiren bir sanattır. Günümüze kadar gelen ve korunan Şeki Han Sarayı'nın restoresini 1959 yılında babam yaptı. 2004 yılında aynı işi yapmak bana nasip oldu. Babamdan öğrendiğim sanatı çocuklarıma da öğrettim. Yaptığım işler yurtdışında birçok ülkede sergilerde yer almıştır. Dört kuşaktır bu işi yapıyoruz. Bu sanatı yaşatmayı kutsal bir borç olarak görüyoruz" (<http://www.youtube.com/watch?v=uj4g6HRFFDw>).

Resim 4: Geleneğin Ustası ve Şebeke Sanatı

<http://www.carpetsmagazine.com>

<http://724news.az/unudulmus-seneti-yasadan-usta-reportaj/>

Şeki Han Sarayı 2002-2004 yıllarında Tofik Usta tarafından tamamen restore edilmiştir. O, burada 10'dan fazla en karmaşık sanat yapısıyla çalışmıştır.

Şeki`de bu eski el sanatını yaşatan geleneğin ustalarından biri de Şebeke ustası Hüseyin Hacımustafazade`dir. 1973 yılında Şeki şehrinde doğan Hüseyin Hacımustafazade, Şeki`nin tanınmış isimlerinden Usta Eşref'in çıraklarından biridir. Sekiz yıl ustasının yanında çalıştıktan sonra kendi atölyesini açan Hüseyin Usta 1988 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Cumhuriyet Bilimsel Restorasyon İmalat İdaresinde Şebeke ustası yardımcısı olarak faaliyete başlamakla bu geleneği korumakta ve sürdürmektedir. O, 1988-1997 yılları arasında Şeki şehrindeki 19. yüzyıla ait tarihi mimarlık abidesi olan "Yukarı Kervansaray" otel kompleksinin, Şekihanovlar`ın ev müzesi ve diğer tarihi yapıların restorasyonun çalışmalarına katılmıştır. 1998-1999 yıllarında Bakü'de Şehitler Camii'nin inşasında, iç görünüm süslemesi ve pencerelerinin yapımında, 2007 yılında Gence şehrindeki "Şah Abbas", 2008 yılında ise Berde şehrindeki "İmamzade" camilerinin pencere Şebekelerinin restorasyonunda usta Hüseyin'in büyük emeği olmuştur. 1995 yılında Azerbaycan'da ilk kez düzenlenen halk sanatçıları yarışmasında Hüseyin Usta ilk el sanatı yapıyla bu yarışmaya katılmış, yarışmanın oyma sanatı bölümünde birincilik kazanmıştır. Geleneğin ustası olarak Şebeke el sanatını yaşatan Hacımustafazade aynı zamanda 2002 - 2004 yıllarında Almanya'nın "Den Kmalkoh Ege Meckhembelq GMB" şirketi ile yapılmış sözleşme üzerine Şeki Han Sarayı'nın restorasyon çalışmalarına katılmış, sarayın kapı ve pencerelerini, tavanın büyük bir kısmını ustalık maharetiyle restore etmiştir.

Yüzyıllar boyunca Şebeke sanatı düz levha şeklinde yapılmaktadır. Geleneğin ustalarından Hüseyin Hacımustafazade 2009 yılında hazırladığı yuvarlak şekilli Şebeke ile ilk kez Şebeke sanatında bir yenilik yapmıştır. 1800 parça ve camdan yapılan bu eser 2012 yılında TÜRKSOY tarafından düzenlenen uluslararası festivalde birincilik kazanmıştır.

Resim 5: Yuvarlak Şebeke. <http://news.milli.az/culture/152284.html>

Yuvarlak şekilli Şebeke'yi biraz daha geliştiren Hüseyin Usta bir yenilik daha yaparak Azerbaycan'ın en eski müzik enstrümanlarından biri olan ve sırasıyla 2012 ve 2017 yılında UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın temsili listesine alınan Tar ve Kemanca müzik aletlerinin çanak kısımlarını yuvarlak şekilli Şebeke usulüyle hazırlamıştır.

Resim 6: Şebeke Usulüyle Yapılan Tar ve Kemanca

https://azertag.az/xeber/Sekili_senetkar_Sebeke_senetinde_yenilikler_etmeyi_xoslayiram_VIDEO-1145697

Bu suretle usta, standartların dışına çıkarak daha farklı Şebeke çeşitlerini üretmeye özen göstermektedir ki bu da SOKÜM Sözleşmesi kapsamında 20 Ekim 2005 Paris'te kabul edilen "Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi"nin amaçlarından biri olan kültürel ifadelerin çeşitliğini korumak ve geliştirmek açısından çok önemlidir.

Hüseyin Hacımustafazade'nin bildirdiğine göre, halıya benzer "Kehkeşan" (Samanyolu) isimli Şebeke üç çeşit Şebeke'nin ve sekiz ve on iki köşeli yıldızların birleşmesinden yapılmıştır ve halı görünümündedir. Yapımı altı ay süren bu sanat eserinde beş bine yakın küçük parça kullanılmıştır. Usta bu eserle amatör ressamların ve uygulamalı sanat ustalarının başkentte yapılan çalışmalarından oluşan cumhuriyet bakış yarışmasına katılmış ve dekoratif uygulamalı sanat örnekleri dalında birincilik kazanmıştır (<https://news.milli.az/culture/152284.html>).

Mükemmel şekilde öğrenilmesi birkaç yıl aralıksız uğraş gerektirmesinden dolayı genç çıraklar tarafından pek tercih edilmemesi ve zor öğrenilmesi gibi zorluklara rağmen Hüseyin Hacımustafazade, eskilerden günümüze miras kalmış Şebeke sanatını yaşatmak ve bir sonraki kuşaklara aktarmak adına çaba harcamaktadır.

Resim 7: Usta ve Çırakları. <http://news.milli.az/culture/152284.html>

Usta Hüseyin halen Şeki şehrindeki "Yukarıbaş" Tarih ve Mimari sit alanın topraklarında faaliyet gösteren "Sanatkârlar Evi"nde diğer ustalar gibi faaliyetini sürdürmektedir. Otel, cami ve mimari yapıların inşasında Şebeke'nin kullanılması, hem de yabancı turistlerin ilgisini çekmesi ve satış talebi oluşturması bu geleneksel el sanatının korunması ve yaşatılması açısından önemli bir husustur. Hatta Vatikan Kilisesi'nde süs amaçlı Şebeke'nin kullanılması amacıyla 2017 yılında Vatikan Devletinin Azerbaycan'daki eski Büyükelçisi tarafından Şebeke ustalarına sipariş bile verilmiştir.

SONUÇ

Geçmişten günümüze ulaşabilen geleneksel el sanatları; toplumun yapısına göre oluşmuş, yöresel özellikler gösteren, etnografik değerler taşıyan, çoğu sanatsal boyutta ve işlevsel olan, ustalar tarafından üretilen ürünlerdir ve aynı zamanda toplumların tarihini yansıtmaktadır. Bu bağlamda çalışmada UNESCO - Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi ve Yaşayan İnsan Hazine Programı kapsamında ele alınan Azerbaycan'da geleneksel el sanatlarından olan Şebeke sanatı geçmişten günümüze sürüp gelen maddi kültür ürünleri arasında ve Azerbaycan mimarisinde büyük öneme sahiptir. Malzemesi ahşap ve cam olan Şebeke sanatında yapıştırıcı, çivi ve diğer birleştirici malzemelerin kullanılmaması bu sanatın ayırt edici özelliklerindedir. Günümüzde dünyada benzeri olmayan Şebeke el sanatı yalnız Azerbaycan'da, Şeki şehrinde yapılmakta ve korunmaktadır. Bu bağlamda Şeki'de geleneksel Şebeke sanatının yok olmasını istemeyen, bu sanatı koruyup yaşatarak gelecek kuşaklara aktaran çok az sayıda usta kalmıştır ki çalışmada yer alan bu ustalar da geleneğin ustaları olarak nitelendirilmekte ve UNESCO tarafından Yaşayan İnsan Hazine olarak tanımlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Arlı, Mustafa. (1987). "Kullanıldıkları Hammaddeye Göre El Sanatlarının Sınıflandırılması". III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. Ankara: Başbakanlık.

Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2011). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Temel Belgeler. Ankara: Başak.

- Oğuz, M. Öcal. (2008). “UNESCO ve Geleneğin Ustaları”. Milli Folklor, Yıl 20, Sayı 77.
- Oğuz, M. Öcal. (2013). Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir? Ankara: Geleneksel.
- SOKÜM Sözleşmesi. (2003). <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-TR-PDF.pdf> (ET:10.04.2018).
- T. C. Millî Eğitim Bakanlığı, Hayat Boyu Öğrenme Müdürlüğü, 2012. İllere Göre Geleneksel El Sanatlarımız. <http://docplayer.biz.tr/3147636-Ilere-gore-geleneksel-el-sanatlarimiz.html> (ET:03.04.2018).
- Yaşayan İnsan Hazine Programı. (1994). <https://ich.unesco.org/doc/src/00031-EN.pdf> (ET: 10.04.2018).
- <http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR,12750/geleneksel-el-sanatlari.html>, (ET: 01.04.2018).
- <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=913774>, (ET: 11.04.2018).
- <http://news.milli.az/culture/152284.html> (ET: 05.04.2018).
- <http://www.unesco.org/culture/ich/> (ET: 01.04.2018).
- <http://www.unesco.org.tr/?page=11:129:5:turkce> (ET: 02.04.2018).
- <http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR,12750/geleneksel-el-sanatlari.html> (ET: 07.04.2018).
- http://www.unesco.org.tr/dokumanlar/somut_olmayan_km/UNESCOYIH.pdf (ET: 01.04.2018).
- <http://www.azadliq.org/content/article/26653928.html> (ET: 11.04.2018).
- <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2010/iyun/122710.htm> (ET: 12.04.2018).
- http://www.azerbajjans.com/content_199_az.html (ET: 10.04.2018).
- <http://qadin.net/index.php?cstart=1&newsid=28572> (ET: 04.04.2018).
- https://azertag.az/xeber/El_senetini_yasadanlar_ve_ya_sebeke_ustasi_Huseyn_Hacimustafazadenin_senet_dunyasi_a_seyahet-193086 (ET: 14.04.2018).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/portal/el-sanatlari-gelenegi-1> (ET:13.04.2018).
- https://www.youtube.com/watch?v=5K_yK4xL3gU (ET: 13.04.2018).
- <http://www.youtube.com/watch?v=uj4g6HRFFDw> (ET: 08.04.2018).
- https://azertag.az/xeber/Sekili_senetkar_Sebeke_senetinde_yenilikler_etmeyi_xoslayiram_VIDEO-1145697 (ET:14.04.2018).
- <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2012/10/18/saki-xan-sarayi> (ET: 07.04.2018).
- http://www.tazebey.az/pages/53_jpg.htm (ET: 02.04.2018).
- <http://www.milligazete.com.tr/haber/1084453/sebeke-sanati-var-uzaklarda> (ET: 06.04.2018).
- <http://www.carpetsmagazine.com> (ET: 09.04.2018).
- <http://724news.az/unudulmus-seneti-yasadan-usta-reportaj/> (ET: 10.04.2018).

100[☆] yıl

The logo features the number '100' in a stylized font. The '1' is blue, the first '0' is red, and the second '0' is green with a small green star on its top right. To the right of the '100' is the word 'yıl' in a black, cursive script. Below the '100' and 'yıl' is a decorative ribbon with three horizontal stripes: blue on top, red in the middle, and green on the bottom. The entire logo is centered in the lower half of the page.